

SANSKRIT

THE

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES.

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

No. 265, 266, 273, 274, 287, 304, 305, 307, 311.

320, 325, 327, 331, 334, 360, 364, 368, 369,

370, 381, 395, 401.

CHECKED 1994

THE

NIRNAYASINDHU

By

KAMALĀKARA BHATTA

With a Commentary by Kṛṣṇam Bhaṭṭa.

Edited with Notes by

Pandit Gopāl S'āstri Nene, Professor,

Govt. Sanskrit College, Benares.

FASCICULUS I to XXII. १ से २२

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES OFFICE,

Vidya Vilas Press, North of Gopal Mandir, Benares.

1930

Printed-Published & sold by
JAI KRISHNADAS-HARIDAS GUPTA,
The Chowkhamba Sanskrit Series Office,
VIDYA VILAS PRESS,
North of Gopal Mandir,
BENARES CITY.

*Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press. Benares,*

चौखम्बा-संस्कृत-ग्रन्थमाला

ग्रन्थ-संख्या ५२

नं० २६५, २६६, २७३, २७४, २८७, ३०४, ३०५, ३०७, ३११, ३२०, ३२५,
३२७, ३३१, ३३४, ३६०, ३६४, ३६८, ३६९, ३७०, ३८१, ३९५, ४०१.

कमलाकरभट्टविरचितो

निर्णयसिन्धुः

कृष्णभट्टकृतव्याख्यासहितः ।

काशीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालायां व्याकरणधर्मशास्त्राध्या

पकेन नेने-इत्युपाख्येन पं० गोपालशास्त्रिणा

संशोधितष्टिप्पण्या परिष्कृतश्च ।

CHECKED 2001

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास-हरिदासगुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,

विद्याविलास प्रेस, गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक,

बनारस सिटी ।

इस कार्यालय द्वारा “चौखम्बासंस्कृतसीरिज” के अलावा और भी ३ सीरिज यथा “काशीसंस्कृतसीरिज” “बनारससंस्कृतसीरिज” “हरिदाससंस्कृतसीरिज” ग्रन्थ-मालायें निकलती हैं तथा इन ४ सीरिजों के पश्चात् और भी विविध शास्त्र की पुस्तकें प्रकाशित की गई हैं तथा अन्य सब स्थानों के छपे हुए संस्कृत तथा भाषा-भाष्य के ग्रन्थ विक्रयार्थ प्रस्तुत रहते हैं, सूचीपत्र पृथक् मंगवाकर देखें, इसके अलावा हमारे यहां सर्व प्रकार की संस्कृत, हिन्दी, अङ्ग्रेजी की सुन्दर छपाई होती है, परिक्षा प्रार्थनीय है ।

पत्रादि प्रेषणास्थानम्—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः—

“चौखम्बा संस्कृतसीरिज” आफिस, विद्याविलास प्रेस,
गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक, बनारस सिटी ।

श्रीगुरुः शरणम् ।

प्रास्ताविकम् ।

उपक्रमः—

विदितमेवेदं सर्वेषां जनानां यच्चतुर्विधपुरुषार्थेषु धर्मारुहः प्रथमः पुरुषार्थः, संप्राप्ते च धर्मे पुरुषार्थे नातिदुर्लभा इतरे काम-अर्थ-मोक्षाः पुरुषार्था इति । स च धर्मः कथं प्राप्तव्य इत्यत्र शब्द एव प्रमाणम् । प्रत्यक्षादीनामलौकिकेऽनवतारात् धर्मस्य चालौकिकत्वात् । तदाह मीमांसासूत्रकारस्तत्र भवान् भगवान् जैमिनिः—“चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः” १-१-२ इति । विधिवाक्यैकगम्य इष्टार्थसाधको धर्म इति तदर्थः । विधयश्च श्रौताः स्मार्ताः पौराणाश्च । तत्र श्रौता विधयो ‘दर्शपूर्ण-मासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत’ ‘यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति’ इत्यादयः । स्मार्तास्तावत्—

पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥

इत्यादयः । पौराणाश्च—

प्राप्ते हरिदिने सम्यग्विधाय नियमं निशि ।

दशम्यामुपवासस्य, प्रकुर्याद्वैष्णवव्रतम् ॥

इत्यादयः । ते च धर्माः केन कदा कस्मै कुत्रानुष्ठेया इति निर्णयस्य श्रुतिस्मृतिपुराणेषु एकत्रानुपलब्धेरस्मादृशां मन्दधीनां कृतेऽस्य हेमाद्रिमाधवादिमतमीमांसापूर्वकं सकलसंशयोच्छेदकस्य निबन्धस्यान्वर्थनामधेयस्य निर्णयसिन्धोः क्रियानुपयोग इति धार्मिकाणां नतिरश्चीनम् ।

ग्रन्थावश्यकता ।

हेमाद्रिमाधवादिकृतेष्वन्येषु सत्स्वपि ग्रन्थेषु यथाऽनेन निबन्धेन विषयसंशयजनकतदप्रामाण्यसन्देहानां विचारविधया निवृत्त्या निर्णयो, तथा

न तैर्जायते इत्यनन्यथासिद्धोऽयं निबन्ध इति । ग्रन्थकृताऽपि प्रतिज्ञातम्—

सन्ति यद्यपि विद्वांसस्तन्निबन्धाश्च कोटिशः ।

तथाप्यमुष्य वैदग्धीं केचिद्विज्ञातुमीशते ॥ इति ।

विषयाः ।

अयं निबन्धः खलु परिच्छेदत्रये विभक्तः । तत्र प्रथमे परिच्छेदेऽब्दायनर्तुमाससंक्रान्तीनां सामान्यतो विशेषतश्च लक्षणनिरूपणमुखेन तत्र कर्तव्याकर्तव्यनिरूपणं, ततस्तिथितद्वेधतत्कर्तव्याकर्तव्यनिरूपणमुखेन भक्तैकभक्तायाचितोपवासादिव्रतानां लक्षण-तदधिकारि-तदारम्भ-काल-तन्नियम-तदुद्यापननिरूपणं तद्भङ्गे प्रायश्चित्तनिरूपणं च, तत आशौचादिप्रतिबन्धेऽनेकव्रतानां युगपत्सन्निपाते वा व्रतानुष्ठानविधिनिरूपणं ततः प्रतिपदादिषोडशतिथिविशेषतत्कृत्यनिरूपणमिष्टिदर्शपिण्डपितृयज्ञ-कालनिरूपणमुखेन दर्शे वार्षिकादिप्राप्तौ तदनुष्ठाननिरूपणं ततो ग्रहणतत्कालतत्कर्तव्याकर्तव्यनिरूपणमन्ते समुद्रस्नाननिरूपणमिति सामान्यतः कालनिर्णयः ।

द्वितीये चैत्रादिफाल्गुनान्तद्वादशमासेषु यस्मिन् पक्षे यस्यां तिथौ यत्कर्तव्यमकर्तव्यं वा तस्य सर्वस्यापि निरूपणं तिथिद्वेधे तद्ग्राह्याग्राह्यानिरूपणं चेति विशेषतः कालनिर्णयः ।

प्रकीर्णनिरूपकश्च तृतीयः परिच्छेदः । स च द्वेधा विभक्तः पूर्वार्ध उत्तरार्ध इति । तत्र पूर्वार्धे प्रथमं गर्भाधानादिविवाहान्ताः संस्काराः सविशेषं निरूपिताः । तेषामेव प्रसङ्गतो गर्भिणीतत्पतिधर्माः, अशुभकालजनन-शान्तयस्तत्फलानि च जन्मदापूजनादौ सूतकाभावः, दत्तकपुत्रपरिग्रहः, यमलविषये ज्येष्ठकनिष्ठभावोऽनुपनीतकामचारादिः, संस्कारलोपे प्रायश्चित्तं, ब्रह्मचारिधर्माः, द्विजानां नैमित्तिकः पुनः संस्कारः, अनध्यायाः, महानाम्न्यादिव्रतं, स्नातकव्रतं, छुरिकाबन्धः, सापिण्ड्यं, गोत्राणि, प्रवराश्च, सगोत्रादिविवाहे प्रायश्चित्तं, विवाहे गुर्वर्कबलं, बृहस्पतिशान्तिः, कुम्भविवाहो, विवाहे प्रतिकूलानि, मातू रजोदोषे विवाहादिकर्तव्याकर्तव्यता,

युगपदनेकेषां समानसंस्कारः, कन्याया रजोदोषं शुक्लरवादि, तत्र पाय-
धितं, विवाहादौ मयः शौचं, पुंसः पुनर्विवाहो युगपद्विद्वयवाणिपद
नेऽभिद्वयसंसर्गः, आधानमग्निदोषं परिवेदनादि प्रासादकं कर्मजातं
निरूपितम् । ततश्च जलाशयोत्सर्गं, प्रतिष्ठा, देवताप्रतिमा तत्पू-
जनं, पार्थिवपूजा, पञ्चायतनसन्निवेशं, केशवादिचतुर्विंशतिमूर्ति-
लक्षणानि, पुनःप्रतिष्ठा आर्णोद्धारः, तुलसीमहणं, पुष्पादिः पर्यु-
षितत्वं, शिवनिर्माणं तद्वाद्याभाषणे, कृच्छ्रादिजननानि कृष्यादि च
वधाविधि निरूपितमन्त्रं च कलिवर्ज्यानि मयमाणं निरूपितानि । उत्त-
राधे च प्रकरणद्वयं निरूपितम् । तत्राद्ये आहूतकरणम् । तत्रैव प्रस-
ङ्गतं इन्द्रशुद्धिः, द्वादशाविधाः पुत्राः, आहूतवर्ज्यानि, आहूतकर्तृभाषण-
नियमाः, आहूतविधयमने प्रायश्चित्तम्, अशक्तारः आहूतानुकूलः,
आहूतमोजने प्रायश्चित्तं, आहूतविधे निर्णयश्च, आहूतं तपेण, जोवारी
तुल्यपाधिकारः, विभक्ताविभक्तवार्दाने निरूपितानि । द्वितीये त्रयो-
विधप्रकरणम् । अग्निं हि सर्वविधमाद्यं सापवादं निरूप्य दुर्मेरणादि-
प्रायश्चित्तं दृष्टवानानि च भद्रदोषान्त्योद्दिनंस्कारानिरूपणपूर्वकं भेद-अभि-
कार-पद्धति-वृत्तिधर्मसहितः संन्यासः, आतुरसंन्यासो र्वातसंस्कारश्च निरू-
पितः । एवं परिच्छेदत्रयात्मकोऽयं निबन्धः पायः सकलमार्तपौराण-
धर्मविषये औत्तम्यविषयं च याथातथ्येन साकक्ष्येन च निर्णायक इति ।

टीका ।

अथोपरि अथ यावदेकैव टीका रत्नमालामिथा आर्होपाहृत्पूज्यम-
हविर्वाचता समुपलब्ध्याऽन्तर्निमित्तं संस्करणे निवेदिता ग्रन्थरहस्य-
जिज्ञासूनां ज्ञानमौल्युपायः । महतीयं टीका ग्रन्थस्य सर्वतोभावेन व्या-
ख्यानरूपा ग्रन्थकाष्ठिन्यहारीणि वर्तते । अस्यापि ग्रन्थस्याकथानप्र-
सङ्गेन प्रासङ्गिकाः पदार्था निरूपिता वर्तन्ते । यथा नवरात्रे घटस्था-
पनाविधिप्रसङ्गे सर्वतोभद्रमण्डलं, पूजनप्रसङ्गे स्नानपुण्ड्रमस्मधारणविधिः,
आचमनविधिः, पूजनेऽपराधास्तत्प्रायश्चित्तं कलिवर्ज्यादयः ।

(ग्रन्थटीकाकर्त्रोः परिचयः)

अस्य महानिबन्धस्य रचयिता तत्र भवाननेकग्रन्थनिर्माता सु-
गृहीतनामधेयो विश्वामित्रसगोत्रो भट्टकमलाकराख्यः प्रसिद्ध एव ।
न खल्वेतदन्ववायोऽविदितस्तत्र लोकेऽल्पसंस्कृतज्ञानामपि, यतो भा-
रतवर्षे चतसृष्वपि दिक्षु नैतादृशी विद्वत्परम्परा संजाता कस्मिंश्चिद्-
प्येकस्मिन्नेव कुलेऽविच्छेदेन, यादृश्यनवच्छिन्नविद्वत्परम्परा पुत्रपौत्रा-
दिक्रमेणैतस्मिन् भट्टकुले दृश्यते । अनेन कमलाकरभट्टेन धर्मशास्त्रे-
ऽन्येऽपि आचारदीपः आह्निकप्रयोगो गयाकृत्यं दानकमलाकरः गो-
त्रप्रवरदर्पणं पूर्तकमलाकरः व्रतकमलाकरः शान्तिकमलाकरः समयकम-
लाकरः संस्कारकमलाकरः मन्त्रकमलाकरः नीतिकमलाकरः प्रायश्चि-
त्तरत्नं शूद्रधर्मतत्त्वं कर्मविपाकरत्नं विवादताण्डवश्चेत्यादयो ग्रन्था आ-
रचिताः ; पूर्वमीमांसायां मीमांसासूत्राणां व्याख्यानं धर्मतत्त्वं शास्त्रमाला
वा, तन्त्रवार्तिकटीका, शास्त्रदीपिकाटीका शास्त्रदीपिकालोकश्च ;
काव्यसाहित्ये काव्यप्रकाशव्याख्या, गीतगोविन्दभाष्यं रत्नमालाभिधं,
रामकौतुकमहाकाव्यं चेत्यादयो बहवः प्रसिद्धा ग्रन्था रचिता वर्तन्ते ।

अनेन ग्रन्थकृताऽयं ग्रन्थः १६६८ तमे वैक्रमे रौद्रे सम्बत्सरे
माघमासे कृष्णपक्षे शिवरात्र्यां चतुर्दशीतिथौ पूर्णतां गमित इति तद-
न्तश्लोकेन निश्चीयते । यथा—

वसुऋतुऋतुभूमिते गतेब्दे
नरपतिविक्रमतोऽथ याति रौद्रे ।
तपसि शिवतिथौ समापितोऽयं
रघुपतिपादसरोरुहेऽर्पितश्च ॥ इति ।

अस्य खलु माता उमा, पिता भट्टश्रीरामकृष्णः, ज्येष्ठो भ्राता च
दिवाकरभट्ट आसन् । रामकृष्णभट्टस्य पिता नारायणभट्टः तत्पिता
रामेश्वरभट्टः तत्पिता गोविन्दभट्टः तत्पिता अङ्गदेवभट्टः तत्पिता च
श्रीनागनाथभट्ट इति पितृपरम्परा तत्तद्ग्रन्थस्थश्लोकतो निर्णयिता । तथा-

हि, प्रकृतग्रन्थमङ्गलाचरणे—

“वेदार्थधर्मरक्षायै मायामानुषरूपिणम् ।

पितामहं हरिं वन्दे भट्टनारायणाढ्यम् ॥

यत्पादसंस्मृतिः सर्वमङ्गलप्रतिभूर्मता ।

तान् भट्टरामकृष्णारूपां श्रीतातचरणान्नुमः ॥

सर्वकल्याणसंदोहानिदानं यत्पदद्वयम् ।

द्युनदीसोदरीमम्बामुमाख्यां नौमि सादरम् ॥

बिन्दुमाघवपादाब्जरोलम्बीकृतविग्रहम् ।

ज्यायांसं भ्रातरं भट्टदिवाकरमुपास्महे ॥

श्रीमन्नारायणभट्टकृतवृत्तरत्नाकरटीकायां —

भट्टश्रीनागनाथात्समजनि विबुधश्चाङ्गदेवारूयभट्टः

प्रासेष्टासौ तनूजं ऋषुपतिनिरतं भट्टगोविन्दसञ्ज्ञम् ॥

विश्वामित्रान्ववायाम्बुधिविधुराधिकं वर्धते तत्तनूजो

विद्याब्धौ लब्धपारः प्रथितपृथुयशा भट्टरामेश्वरारूयः ॥

नारायणेन सुधिया काश्यां निवसता सता ।

वृत्तरत्नाकरे टीका तद्भुवा रचिताऽञ्चिता ॥ इति ।

टीकानिर्माता च आर्दे इत्युपनामा कृष्णशर्मा वर्तते इत्यवोचम् ।

अनेनापि बहवः प्रसिद्धा महान्तो ग्रन्था न्यायशास्त्रे रचिता वर्तन्ते ।

केवलमयमेवैको ग्रन्थो धर्मशास्त्रे एतत्कृत उपलभ्यते । न्यायशास्त्रे च

षष्टिः सप्ततिर्वा ग्रन्था उपलभ्यन्ते प्रकृतग्रन्थकर्तृरचिताः । अस्य माता

कमला, पिता रङ्गनाथो, ज्येष्ठो भ्राता नारायणः गुरुश्च हरिरासीत्

इति तदीयमङ्गलाचरणेन ज्ञायते । अयं खलु प्रथमपरिच्छेदान्तिमश्लो-

केन एकोनविंशतिशतकस्य तृतीये भागे संजात इति ज्ञायते । यथा—

गुणरसेभभनाथमिताब्दकाधिकनभस्य सितेऽष्टमिकातिथौ ।

सुरगुरावलिखल्लघुमूलजित् प्रथमनिर्णयसिन्धुजटिप्पणम् ॥

तदेवं बहुशः संस्क्रियमाणस्यापि निर्णयसिन्धोः सटीकस्य कु-

त्राप्यसंस्कृततया ऋते टीकां च संशयासिन्धूयमानतया मन्दधीजनानां
 दुर्ज्ञेयतादुःखमनुमिन्वाद्भिरस्माकं पूज्यपादैर्गुरुवर्यैः महामहोपाध्याय-
 विरुदावलीविराजितैः श्री १०५ मद्भिः पर्वतीयनित्यानन्दपन्तमहोदयैः
 प्रथममेव मुद्रापणकार्ये प्रवर्तयद्भिस्तच्छिल्पमुपदेष्टुमेवैतत्संस्करणभारवा-
 हनायादिश्यमानस्तत्प्रदर्शितरीतिमनुसृत्य तदुपदिष्टविशेषार्थास्तत्र तत्र
 टिप्पण्यां निवेशयन् प्रायशो भीमांसाधिकरणानि संशयपूर्वपक्षासिद्धान्त-
 प्रदर्शनेन च विवृण्वन्नद्य तत्कृपयैवैतत्कार्यं समापयन् क्षिप्तशिरोभारः
 श्रीमद्गुरुचरणेष्वेव समर्पये संस्करणमिदम् ।

दशादर्शपुस्तकान्यालम्ब्यैतत्संस्करणं सम्पादितम् । तत्र सप्त
 पुस्तकानि टीकायाश्चत्वारि मूलमात्रस्यासन् । तत्राप्येकं सटीकम् ।
 तच्च 'ख' संज्ञकमस्मत्सुहृद्भैः कच्छभुजराजधानीराजप्रतिष्ठापितसंस्कृत-
 विद्यालये व्याकरणादिशास्त्राध्यापनमनुतिष्ठद्भिः श्रीदुर्गाप्रसादभट्टमहो-
 दयैः समर्पितम् । 'क' संज्ञकं मूलमात्रमस्मद्गुरुबन्धुभिः काशिकराजकीय-
 प्रधानसंस्कृतपाठशालायां भूतपूर्वव्याकरणधर्मशास्त्राध्यापकानां गुरुवराणां
 धर्माधिकारिनागेश्वरपन्तमहोदयानां पुस्तकसंग्रहात्तदीयसुपुत्रैः श्रीलक्ष्मी-
 धरपन्तैः प्रत्यर्पितमतीव शुद्धम् । प्रथमपरिच्छेदमात्रस्यैकमपरं च द्वितीयप-
 रिच्छेदस्य टीकामात्रं पुस्तकद्वयमलमोडाऽऽङ्गलपाठशालाध्यापकैर्वाराण-
 स्यभिजनैः पर्वतीय श्रीकृष्णानन्दशर्मभिः समर्प्य महत्साहाय्यमाचारितम् ।
 काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालायां भूतपूर्वव्याकरणसांख्यशास्त्र-
 प्रधानाध्यापकानां महामहोपाध्यायतात्याशास्त्र्यपरनामधेयश्रीरामकृष्ण-
 शास्त्रिणामेकं सम्पूर्णं नातिशुद्धं टीकायाः पुस्तकमुपलब्धम् । अस्यैव
 पुस्तकस्याधारेण टीकासंस्करणं सम्पन्नमिति । इमानि त्रीणि खसंज्ञकं
 चेति चत्वारि पुस्तकानि टीकासंस्करणस्याधारभूतानि वर्तन्ते । घसंज्ञ-
 कमन्ते खण्डितं टीकामात्रमशुद्धप्रायं शतिलाघटस्थ जडेइत्युपनामकबाबु-
 दीक्षितानां पुस्तकसंग्रहात्तेषामेव कृपयोपलब्धम् । 'ङ' संज्ञकं च श्रौत-
 विद्याधुरंधरयाज्ञिकप्रवरश्रीवामनाचार्याणां पुस्तकालयात्तदीयसत्पुत्राणां

रमानाथआचार्याणां कृपालेशेन तृतीयपरिच्छेदैकभागमात्रमुपलब्धम् । एकं च टीकायाः पुस्तकमशुद्धप्रायं खण्डितं च सम्पादनसमाप्तिसमयेऽस्मत्सुहृद्वरैः काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालायां साहित्यशास्त्राध्यापकैः भारद्वाज-श्रीगङ्गाधरशास्त्रिभिः समर्पितम् । निर्णयसागरयन्त्रालयमुद्रितं मूलमात्रं संस्करणाधारभूतं च गसंज्ञकम् । छसंज्ञकं च मदीयं संपूर्णं मूलमात्रमिति ।

अन्ते च उक्तमहोदयेभ्यः पुस्तकप्रदानेनापूर्वसाहाय्यमाचरद्भयो बहुशो धन्यवादान् कृतज्ञतया वितीर्य प्रूफसंशोधनादिसाहाय्यमाचरद्भ्यां चास्मत्प्रियशिष्याभ्यां बेहेरे-चिन्तामाणेशास्त्रि केलकर-दामोदरशास्त्रि-भ्यामाशिषं प्रदाय हंसक्षीरन्यायेन दोषदृष्टीरपहाय गुणैकपक्षपातिनो भवतश्चेतत्पुस्तकसंग्रहकरणेन श्रेष्ठिवर-श्रीजयकृष्णदासगुप्तमहोदया-नामेतत्पुस्तकमुद्रापणव्ययभारमुद्धृतामरुपशः साहाय्यदानाय सम्प्राथम्यं भवानीविश्वनाथयोः साष्टाङ्गं प्रणम्य च विरमामि इति । शुभम् ।

गवर्न्मेन्ट संस्कृत कालिज
बनारस ।
गुरुपौर्णिमा सम्बत् १९८७

}

निवेदकः—

गोपाल शास्त्री नेने

वंशवृत्तः

भट्ट श्रीनागनाथ

अङ्गदेव भट्ट

भट्ट गोविन्द

दिवाकर भट्ट रामेश्वर भट्ट

अनन्त भट्ट भट्ट नारायण (१६०२ वै०)

भट्ट रामकृष्ण (धर्मपत्नी उमा)

भट्ट कमलाकर (१६१६) दिवाकरः ज्येष्ठः

सटीकनिर्णयसिन्धुविषयसूची ।

६७०

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
मङ्गलाचरणम्	१	१
ग्रन्थकर्तृपरिचयः	२	३
संक्षेपतः कालनिर्णयः	४	२
अब्दः पञ्चधा माधवमते	४	४
अब्दस्त्रिधा हेमाद्रिमते	५	२
तत्र चान्द्रसम्बत्सरनिर्णयः	५	५
सौरसम्बत्सरनिर्णयः	५	८
सावनसम्बत्सरनिर्णयः	५	१४
अब्दानां षष्टिभेदाः	६	५
तन्नामानि	६	६
सम्बत्सरारम्भनिर्णयः	७	११
नर्मदोत्तरे बार्हस्पत्यसम्बत्सरः	८	५
सर्वकर्मसु चान्द्रः सम्बत्सरो ग्राह्यः	८	७
अयननिर्णयः	८	९
अयनयोर्विनियोगः	८	१३
तत्र गृहप्रवेशदेवताप्रतिष्ठादि उत्त- रायणे	८	१४
दक्षिणायने उग्रदेवताप्रतिष्ठा	९	३
उत्तरायणे शुभं कर्म कार्यम्	९	९
गर्हितं दक्षिणायने	९	११
अत्र काश्यां विशेषः	९	१३
ऋतुनिर्णयः	९	१६
ऋतुभेदाः	९	१८
ऋतुनामानि	१०	५
मासनिर्णयः	१०	७
चैत्रादिमासलक्षणम्	११	४
संक्रान्तिनिर्णयः	११	१२
तत्र सामान्यतः षोडश घटिकाः		
पुण्यकालः	१२	३
मेषादिसंक्रान्तिषु पुण्यकालः	१२	४
संक्रान्तिषु दानविशेषाः	१३	१४
संक्रान्तावुपवासनिर्णयः	१४	४
पुत्रिणां गृहिणामुपवासनिषेधः	१६	२

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
संक्रान्तौ श्राद्धम्	१६	६
एकादशीव्रतविषये विशेषः	१७	१३
सूर्यसंक्रान्तिस्नानस्य नित्यत्वम्	१७	१९
विष्णुपदादिस्वरूपम्	१८	१२
अत्र च पिण्डरहितं श्राद्धम्	१८	१७
कुत्रचित् संक्रान्तिषु रात्रौ स्नानम्	२०	३
रात्रौ श्राद्धनिषेधः	२०	२४
जन्मर्क्षे संक्रान्तौ विशेषः	२३	९
जन्मर्क्षे संक्रान्तौ स्नाने विशेषः	२३	११
कुत्रचित्सायंसन्ध्यनिषेधः	२३	१७
अयनविषुवविषयकानध्याये विशेषः	२३	२४
चान्द्रादिमासकथनम्	२५	१
आदित्यस्य नक्षत्रसंक्रमे इतरग्र- हाणां राशिनक्षत्रयोः संक्रमे च		
पुण्यकालनिर्णयः	२५	८
तत्र स्नानादिविधानम्	२५	१५
मासारम्भनिर्णयः	२५	१
चैत्रशुक्लप्रतिपदि वत्सरारम्भकालः	२६	५
शुक्लादिर्मासो मुख्यः, कृष्णादिर्गौणः	२६	४
सावनादिमासनिर्णयः	२६	१०
सङ्कल्पे मासाद्यनुल्लेखे फलराहित्यम्	२४	१९
सङ्कल्पे विन्ध्यदक्षिणे शुक्लादिः, विन्ध्योत्तरे कृष्णादिर्मासो ग्राह्यः	३६	५
प्रातःस्नाने सङ्कल्पे तिथ्यादिग्र- हणनिर्णयः	३६	७
कर्मभेदेन मासभेदाः	४०	४
मन्त्रदीक्षायां चैत्रादिमासफलम्	४३	५
मलमासस्य मासत्वनिर्णयः	४८	१६
मलमासनिर्णयः	४८	८
मलमासे अधिमासनिर्णयः	५१	५
अधिकमासागमनकालनियमः	५२	४
मलमासे क्षयमासनिर्णयः	५३	४
क्षयमासागमनकालनियमः	५८	१

सटीकनिर्णयसिन्धुप्रथमपरिच्छेदस्य-

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
मलमासे कार्याकार्यनिर्णयः	५८	१५	नक्ते धर्माचरणम्	१११	१
क्षयमासे वर्ज्यावर्ज्याविचारौ	७०	५	अयाचितनिर्णयः	११२	३
षोडशमहादानानि मुख्यानि	७४	४	नक्षत्रव्रतकालनिर्णयः	११२	५
मलमासे वर्ज्यानि	७५	१	व्रतपरिभाषा	११४	३
शुक्रगुर्वस्तादिविचारः	७८	२	उपवासाधिकारनिर्णयः	११४	७
गुरुशुक्रास्तादौ वर्ज्यानि	७९	७	शूद्रवैश्यवर्णधर्माः	११६	३
दीक्षा चात्र यागदीक्षा नत्वागमदीक्षा	८०	४	स्त्रीणां पत्यनुज्ञयैव व्रताद्याधिकारः	११८	१
सिंहस्थे कन्यागते वा गुरौ गोदा-			स्त्रीणां स्नाने विशेषः	११९	२
वरीकृष्णास्नानम्	८०	१६	व्रतसङ्कल्पः	१२०	२
गुरुशुक्रयोर्बालवृद्धत्वविचारः	८०	१९	व्रतारम्भकालः	१२०	६
गुर्वादीनां बाल्यादिलक्षणम्	८०	२६	भद्रानिर्णयः	१२१	८
बाल्यादेर्देशपरत्वेन व्यवस्था	८१	१२	भद्रापुच्छनिर्णयः	१२२	७
अस्तादेरपवादः	८२	२	द्रुमा सर्पिणी वृश्चिकी च	१२२	१०
मलमासे व्रतविशेषः	८२	१४	दिनभद्रा रात्रिभद्रा	१२२	१६
पक्षनिर्णयः	८३	१७	व्रतारम्भे विशेषः	१२३	६
तिथिनिर्णयः	८३	२०	खण्डतिथिलक्षणम्	१२३	८
तिथेर्वेधादिनिर्णयः	८४	२	नक्षत्रगणनया स्त्रीपुरुषयोः कर-		
शुक्लकृष्णपक्षनिर्णयः	८४	६	ग्रहे विचारः	१२३	११
पञ्चदशतिथ्यात्मकः पक्षः	८४	९	व्रतारम्भे धर्माः	१२४	१
रात्रौ स्नानादिनिषेधः	८४	२२	व्रतस्थधर्माः	१२५	३
कुत्रचित्तात्कालिकी तिथिर्ग्राह्या	८४	२६	स्नानात्पूर्वं केषाञ्चित्पदार्थानां भ-		
सायम्प्रातर्वेधलक्षणम्	८८	१	क्षणम्	१२५	७
तिथिविशेषे वेधविशेषः	८९	२	व्रते ब्राह्मणभोजनम्	१२८	३
कर्मकालव्यापिनी तिथिः	८९	६	सहस्रभोजने विशेषः	१२८	९
सामान्यतो दशमी	९२	३	द्वित्रियजमानकर्तृके	१२८	११
त्रयोदशी	९३	१	व्रते निषिद्धत्यागः	१२८	१४
प्रतिपद्	९३	३	पतितादिदर्शने सूर्यावलोकनं क-		
खर्वदर्पादिलक्षणम्	९४	६	र्तव्यम्	१२८	१७
पित्रर्थे अपराह्णिकी ग्राह्या	९४	११	पतितादिस्पर्शे सम्भाषणे च विशेषः	१२८	१९
दानाध्ययनादिषूदयव्यापिनी ग्राह्या	९७	१	शूद्रस्य विप्रद्वारा व्याहृतिहोमः	१३०	२
अभ्यङ्गादिषु तत्कालव्यापिनी तिथिः	९८	५	प्रतिमास्वरूपनिर्णयः	१३०	५
एकभक्तकालनिर्णयः	९९	१	द्रव्याऽऽनादेशे आज्यद्रव्यम्	१३१	३
नैत्यके भोजने ग्रासाः	१००	१६	मन्त्रानुक्तौ समस्तव्याहृत्यात्मको		
प्रदोषविचारः	१०३	५	मन्त्रः	१३१	५
प्रदोषे निषिद्धानि	१०४	३	देवताऽऽनादेशे देवता प्रजापतिः	१३१	५
सन्ध्यालक्षणम्	१०४	१०	ग्रहादिपूजायां होमसंख्या	१३१	७
यतिनक्तं विधवानक्तञ्च	१०७	८	अनुक्तसंख्यायां निर्णयः	१३१	१०
सौरनक्तम्	१०७	१४	उपवासस्वरूपनिरूपणम्	१३१	१२
हरिनक्तम्	१०८	१	व्रतोद्यापनानुक्तौ गोसुवर्णदानम्	१३१	१४

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
व्रतोच्चापनाशक्तौ विप्रवाक्यस्मरणम्	१३२	४
वृथाविप्रवचनग्रहणे नरकप्राप्तिः	१३२	६
देवकार्ये रजतं निषिद्धम्	१३२	१२
परान्नभोजननिषेधः	१३२	१५
क्षारपदार्थनिषेधः	१३३	३
चारस्वरूपनिर्णयः	१३३	५
गोधूमप्रतिप्रसवः	१३३	९
केषाञ्चिन्मतेन परान्नापवादाः	१३३	११
व्रते ग्राह्यधान्यानि	१३४	१
कूष्माण्डादिनिषेधः	१३४	३
प्रतिपदादिषु हविष्यपदार्थाः	१३४	४
गृहीतव्रतव्यागे दोषः प्रायश्चित्तं च	१३५	३
उपवासप्रत्याम्नायाः	१३५	८
प्रायश्चित्ताङ्गं मुंडनं रात्रावपि	१३५	१७
व्रते नियमाः	१३७	५
स्त्रीव्रते विशेषनिर्णयः	१३७	११
गोब्राह्मणार्थेऽनृतं न जुगुप्सितम्	१३७	२१
व्रते रक्तवस्त्रधारणम्	१३८	५
विधवाया विशेषः	१३८	७
एकादश्यां ताम्बूलनिषेधः	१३९	१
अश्रुपातादिनिषेधः	१३९	१३
सूतकादौ व्रतनिर्णयः	१३९	१८
क्षतजाशौचे निर्णयः	१३९	२१
जाताशौचे निर्णयः	१३९	२१
मृताशौचे निर्णयः	१४०	१
गर्भिण्यादीनां व्रतं प्रति निषेधः	१४०	८
सूतके मृतके च पूर्वसङ्कल्पितं व्रतं दानार्चनविवर्जितं कार्यम्	१४०	१५
सूतकानन्तरं दानार्चनादिकं कार्यम्	१४१	२१
स्त्रीणां रजोदर्शने प्रारब्धव्रतस्यानुपरोधः	१४२	१
पूर्वसङ्कल्पितव्रते रजस्वलासु प्रतिनिधयः	१४२	३
पितृमात्राद्यर्थे व्रते शतगुणं पुण्यम्	१४२	१३
मातामहायर्थे कृते व्रते समग्रफलप्राप्तिः	१४२	१५
भर्तृपुत्रादयः यात्रायां धर्मकार्येषु प्रतिनिधयः	१४३	३

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
सर्ववर्णानां धर्मकृत्येषु पुरोधः प्रतिनिधिः व्रताविषये प्रतिनिधीनां दक्षिणार्थं शुश्रूषा विहिता	१४३	१५
पुरोधसे हिरण्यं दक्षिणा देया	१४३	२०
स्त्रीणां शुद्ध्यर्थं प्राजापत्यं पञ्चगव्यं चरेत्	१४५	५
शूद्रस्य पञ्चगव्यपाननिषेधः	१४५	८
पञ्चगव्यपदार्थाः	१४५	११
स्त्रीशूद्रपतनानि षट्	१४५	१५
ब्राह्मणो हीनवर्णकर्मकुर्वन्नधः पतति	१४६	१
जन्मप्रभृतिकृतपापं पुष्करे विनश्यति	१४६	५
सधवास्त्रीणां पृथग्यज्ञो नास्ति	१४६	१०
विधवायाः स्वातन्त्र्येण कर्मनिषेधः	१४६	१६
अवस्थाभेदेन स्त्रिया रक्षकमेदनिरूपणम्	१४६	१९
वेदश्रवणकीर्तनात् शूद्रस्य नरकपातः	१४६	२२
शूद्रस्य विप्रसेवाविरोधेन यात्रादौ नाधिकारः	१४६	२५
कुत्रचित्प्रातिनिधिनिषेधः	१४७	४
व्रतादिसन्निपाते निर्णयः	१४८	३
शिवरात्रौ प्रातः पारणम्	१५०	३
भूताष्टम्यादौ दिवाभोजननिषेधः	१५०	५
संक्रान्त्यादौ रात्रिभोजननिषेधः	१५०	९
चान्द्रायणे एकादश्यां भोजनं प्रासनियमेन कार्यम्	१५०	१५
प्रतिपन्निर्णयः	१५१	६
धारणपारणव्रतान्यसर्वेषूपवासेषु दिवा पारणम्	१५३	२६
सर्वतिथिषु वर्ज्यानि	१५४	१
द्वितीयानिर्णयः	१५४	११
तृतीयानिर्णयः	१५६	२
चतुर्थानिर्णयः	१५७	२
सङ्कष्टानिर्णयः	१५८	४
पञ्चमीनिर्णयः	१६१	३
षष्ठीनिर्णयः	१६२	१
सप्तम्यष्टमीनिर्णयः	१६४	१
बुधाष्टमीनिर्णयः	१६७	१
नवमीनिर्णयः	१६७	६

सटीकनिर्णयसिन्धुप्रथमपरिच्छेदस्य-

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
दशमीनिर्णयः	१६०	९	वैष्णवानां न कुत्राप्येकादशीव्रतत्यागः	१८४	१३
एकादशीनिर्णयः	१६८	४	वैष्णवपरिष्कारः	१८४	१६
शङ्केन जलपाननिषेधः	१६८	६	वैष्णवस्मार्तभेदेन दशमीवेधानि-		
(१) कूर्मसू (२) करनामककन्द-			रूपणम्	१८५	८
भक्षणनिषेधः	१६८	६	केषाञ्चिदधरात्रे दशम्या वेधः	१८५	११
एकादश्यां भोजननिषेधः	१६८	७	एकादशीविषये वैष्णवमतनिरूपणम्	१८७	८
गृहस्थब्रह्मचार्याहिताग्नीनामेका-			एकादशीविषये स्मार्तमतनिरूपणम्	१८९	७
दश्यां भोजननिषेधः	१६९	१	गृहस्थयतिपरत्वेनैकादशीविनिर्णयः	१९०	६
एकादशीव्रतस्वरूपनिर्णयः	१६९	४	तिथित्रयैकादशीव्रते क्रतुशतं पुण्यम्	१९१	१९
एकादशीव्रतं शिवभक्तादिभिरपि			निष्कामसकामपरत्वेनैकादशीविशेषः	१९४	१३
कार्यम्	१६९	७	वैष्णवमते विशेषः	१९६	६
एकादशीव्रतस्य नित्यत्वम्	१७०	२	मोक्षकाञ्चिणां मते एकादशीनिर्णयः	१९९	६
एकादशीव्रतस्य काम्यत्वम्	१७०	६	ऋष्यशृङ्गमते एकादशीनिर्णयः	२००	१
गृहस्थस्य शुक्लैकादशीव्रतविधानम्	१७१	१	विद्ध्यायां पयोदधिकलानां सकृद्वक्षणम्	२००	६
एकादशीव्रताकरणे दोषः	१७१	१०	गृहस्थेन एकादशी रात्रिशेषे		
संक्रान्त्यादिषूपवासनिषेधः	१७२	५	त्रयोदशी चेन्न कार्या	२०१	३
शयनीबोधिनीमध्ये कृष्णैकादशी			दिनक्षये सत्युपवासनिषेधः	२०१	५
गृहस्थेनोपोष्या	१७२	९	दशमीविद्धा एकादशी द्वादशद्वा-		
भोगसन्तानवर्धिनी शुक्लैकादशी			दशीफलं हन्ति	२०१	११
गृहस्थैः कर्तव्या	१७३	८	त्रयोदश्यां पारणं धर्मापत्यधना-		
वैष्णवैरुभयैकादशीव्रतं कार्यम्	१७४	१	यूषि हन्ति	२०१	१२
वैष्णवगृहस्थपरत्वेन कृष्णैकाद-			बहुवाक्यविरोधेन सन्देहे त्रयोद-		
शीव्रतस्यापि नित्यत्वम्	१७४	८	श्यां पारणम्	२०१	१७
उपवासनिषेधे कलाहाराभ्यनुज्ञा	१७६	१	सन्दिग्धेषु वाक्येषु द्वादश्यां समु-		
दशमीवेधो द्वेधा	१७६	८	पोषणम्	२०१	२०
दशमीनियमः	१७७	१	वेधसन्देहे परा कार्येति वैष्णवसिद्धान्तः	२०२	२
अरुणोदयस्वरूपनिरूपणम्	१७७	३	दशम्यामेकादशीयोगे दशमीमध्य		
गृहस्थस्यैकादशीविषये घटिका-			एव भुञ्जीत	२०२	४
निर्णयः	१७७	६	आधिकारिनिरूपणम्	२०२	११
हेमाद्रिमते अरुणोदयनिरूपणम्	१७९	५	ब्रह्मचारी नारी च गृही च शुक्ला-		
वैष्णवैकादशीव्रतलक्षणम्	१८०	१२	मेव कुर्यात्	२०३	४
व्रतघ्नानि	१८०	१६	पत्यौ जीवति भर्तृननुज्ञया स्त्रीणां		
तत्र प्रायश्चित्तम्	१८२	४	व्रतनिषेधः	२०३	६
गुञ्जादिपरिमाणनिरूपणम्	१८३	१३	उपवासाशक्तोवैकभक्तादिनिर्देशः	२०३	९
उदयोपरि दशम्या विद्धैकादशी दा-			रण्डा यतिश्चैकादशीव्रतं विना ह्य-		
नवार्थं प्रदत्ता	१८४	६	न्धतामिस्ते पच्यते	२०३	२३
जम्भासुराय दत्तैकादशीस्वरूपम्	१८४	९	बालवृद्धादुरः एकभक्तादिना क्षिपेत्	२०४	१०
(१) 'कणगे' (२) 'कोद' इति महाराष्ट्रे प्रसिद्धम्			व्रताकरणे प्रायश्चित्तम्	२०५	२
			काम्यव्रतविधिः	२०५	५

विषयानुक्रमः ।

५

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
तत्र दशम्यां विधिः	२०५	८
व्रतघ्नानि	२०६	७
पात्रं भूमावनाधाय जलपानम्	२०६	१७
ब्राह्मणः पीतोच्छिष्टपानीयं पीत्वा		
त्रिरात्रं व्रतं चरेत्	२०६	२०
मैथुनस्याष्टाङ्गानि	२०६	२५
अशक्तावम्बुपानेन नोपवासनाशः	२०७	१
व्रतघ्नकृत्यप्रायश्चित्तम्	२०७	७
अष्टाक्षरमन्त्रनिरूपणम्	२०८	३
उपवासे श्राद्धे च काष्ठेन दन्तधा-		
वननिषेधः	२०८	१४
उपवासे विधिः	२०८	२५
प्रतिषिद्धदिवसे दन्तानां काष्ठसंयो-		
गे प्रायश्चित्तम्	२०९	४
पारणदिनेऽपि मांसौषधं वर्ज्यम्	२०९	७
काष्ठानामलाभे निषेधे च पर्णादि-		
ना जिह्वोद्धेखः कर्तव्यः	२०९	१५
निषिद्धायां तिथौ अपां द्वादशग-		
ण्डूषैर्दन्तधावनं विदध्यात्	२०९	१८
प्रदेशिन्या दन्तधावननिषेधः	२०९	२१
एकादश्यां श्राद्धप्राप्तौ तन्निर्णयः	२१०	१
उपवासदिने पितृसेवितमसेवमान-		
स्य देवाः पितरश्च हव्यकव्ये न		
गृह्णन्ति	२१०	९
मुख्योपवासदिने पितृमातृश्राद्धप्रा-		
प्तौ श्राद्धशेषान्नावघ्राणेन पितृतृ-		
तिर्व्रताभङ्गश्च	२१०	१८
कन्दमूलाद्यनुकल्पे तु देवपितृपा-		
त्रपरिवेषणशेषभक्षणं कार्यम्	२१०	२५
एकादश्यामन्नदातुर्भोक्तुर्वा पितृ-		
णां नरके पातः	२११	१०
एकादश्यां पितृमातृश्राद्धभिन्न-		
श्राद्धादिनिषेधः	२११	१५
सूतकादौ प्राप्ते सूतकान्ते श्राद्ध-		
विधानम्	२११	२०
एकादशीश्राद्धं द्वादश्यां कार्यम्	२११	२१
अव्रतघ्नानि	२१२	२
शयनीबोधिनीपार्श्वपरिवर्तिनीषूप-		
वास एव कार्यः	२१२	१३

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
एकादशीव्रतसङ्कल्पादिनिर्देशः	२१३	४
स च सन्ध्योत्तरः कार्यः	२१३	१७
एकादशीव्रते रात्रौ जागरणं कार्यम्	२१५	६
एकादश्यां पञ्चामृतेन विष्णोः		
स्नापनम्	२१५	२७
एकादश्यां विशेषपूजाप्रकारः	२१६	२
मोक्षैकादशीविधिः	२१६	१०
विमलैकादशीविधिः	२१६	१६
नन्दैकादशीविधिः	२१६	२२
कल्याण्यैकादशीविधिः	२१७	२
कामप्रदैकादशीविधिः	२१७	८
जयैकादशीविधिः	२१७	१६
धान्यैकादशीविधिः	२१७	२१
सौम्यैकादशीविधिः	२१७	२५
दमनैकादशीविधिः	२१८	३
बहुलैकादशीविधिः	२१८	८
मोहिन्यैकादशीविधिः	२१८	१७
सिद्धैकादशीविधिः	२१८	१९
त्रिविक्रमैकादशीविधिः	२१८	२३
योगिन्यैकादशीविधिः	२१९	६
पञ्चैकादशीविधिः	२१९	१२
कामिकैकादशीविधिः	२१९	१७
पुत्रदा-एकादशीविधिः	२१९	२३
अजा-एकादशीविधिः	२२०	१
कामिका-एकादशीविधिः	२२०	६
इन्दिरा-एकादशीविधिः	२२०	१२
पापाङ्कुशा-एकादशीविधिः	२२०	१९
रमा-एकादशीविधिः	२२०	२५
द्वादश्यां व्रतनिवेदनमन्त्रः	२२१	१
प्रबोधिनी-एकादशीविधिः	२२१	६
उत्पत्तिका-एकादशीविधिः	२२१	१२
द्वादशवर्षाणि व्रतं कार्यम्	२२१	१३
उद्यापनमासयोर्विचारः	२२१	१४
एकादशीव्रतोद्यापनाकरणे दोषः	२२१	१८
व्रतभङ्गे प्रायश्चित्ताद्यनन्तरमुद्याप-		
नं कार्यम्	२२१	२४
द्वादश्यां शक्त्या ब्राह्मणभोजनम्	२२२	३
द्वादश्यां तुलसीमिश्रनैवेद्यो हत्या-		
कोटिविनाशकः	२२२	५

विषयः	पृष्ठः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयः	पृष्ठः	पङ्क्त्यङ्काः
आदय्या चर्यपदार्थः	१११	७	अवर्तनं मन्त्रेण रश्मिः	११७	१
अशुराद्यो पराजं नदि	११३	१५	अवर्तनं मन्त्रेण रश्मिः	११७	१
उपवासकालभण्डिका	११३	२	अवर्तनं मन्त्रेण	११७	१
असम्भाष्यान् सम्भाष्य भाषाक्षिणम्	११३	५	अवर्तनं मन्त्रेण	११७	१
असम्भाष्यपरिणामम्	११३	१०	अवर्तनं मन्त्रेण मन्त्रेण	११७	१
कतिपयस्थले नाशुते चतुर्धनम्	११३	१५	अवर्तनं मन्त्रेण	११७	१
असम्भाष्यान् सम्भाष्यान्देव भाषाक्षिणम्	११३	१५	अवर्तनं मन्त्रेण	११७	१
वाण्डालादीनाम् सुवीचलोका	११३	१५	अवर्तनं मन्त्रेण	११७	१
न कार्यम्	११३	१५	अवर्तनं मन्त्रेण	११७	१
सुर्वेक्षणमेते वाण्डालादीनाम् सुवीचलोका	११३	१५	अवर्तनं मन्त्रेण	११७	१
अधिसर्वादि वाण्डालादीनाम् सुवीचलोका	११३	१५	अवर्तनं मन्त्रेण	११७	१
नादि कार्यम्	११३	१५	अवर्तनं मन्त्रेण	११७	१
साक्षात्सर्वो यन्त्रोक्तं तद्वत्	११३	१५	अवर्तनं मन्त्रेण	११७	१
नरितेऽपि भाषाक्षिणं कार्यम्	११३	१५	अवर्तनं मन्त्रेण	११७	१
दिवा वाण्डालादीनाम् सुवीचलोका	११३	१५	अवर्तनं मन्त्रेण	११७	१
नादि भाषाक्षिणम्	११३	१५	अवर्तनं मन्त्रेण	११७	१
रजस्वलादीनाम् सुवीचलोका	११३	१५	अवर्तनं मन्त्रेण	११७	१
स्वेन भाषाक्षिणं कार्यम्	११३	१५	अवर्तनं मन्त्रेण	११७	१
आशीने आदशविलम्ब	११३	१५	अवर्तनं मन्त्रेण	११७	१
मीनलोपे भाषाक्षिणम्	११३	१५	अवर्तनं मन्त्रेण	११७	१
मानसे नियमे सुवि भाषाक्षिणम्	११३	१५	अवर्तनं मन्त्रेण	११७	१
रजस्वलाया एकादशी	११३	१५	अवर्तनं मन्त्रेण	११७	१
अष्टौ महाआदशव	११३	१५	अवर्तनं मन्त्रेण	११७	१
अष्टमहाआदशीनां कालानि	११३	१५	अवर्तनं मन्त्रेण	११७	१
अष्टमहाआदशीनां काव्यत्वम्	११३	१५	अवर्तनं मन्त्रेण	११७	१
पारणादिनेऽल्पाया आदशवामुषः	११३	१५	अवर्तनं मन्त्रेण	११७	१
काले भाषाक्षिणं कार्यम्	११३	१५	अवर्तनं मन्त्रेण	११७	१
पदोपादिसङ्कटे निर्णयः	११३	१५	अवर्तनं मन्त्रेण	११७	१
पारणे मरणे तात्कालिकी निधिर्भाषा	११३	१५	अवर्तनं मन्त्रेण	११७	१
आदशीसङ्कटे दीपविशेषः	११३	१५	अवर्तनं मन्त्रेण	११७	१
सुखायां चोदय्या पारणे धूमः	११३	१५	अवर्तनं मन्त्रेण	११७	१
विदानकलकम्	११३	१५	अवर्तनं मन्त्रेण	११७	१
हरिवासरलक्षणम्	११३	१५	अवर्तनं मन्त्रेण	११७	१
सर्वेषामुपवासानां प्रातः पारणम्	११३	१५	अवर्तनं मन्त्रेण	११७	१
पराहणे पारणे गुरुणा मतम्	११३	१५	अवर्तनं मन्त्रेण	११७	१
उपवासान्तिकमे आदशी उपोष्या	११३	१५	अवर्तनं मन्त्रेण	११७	१
वेणवानां सुवेकादशीपट्टः	११३	१५	अवर्तनं मन्त्रेण	११७	१
वेणवानां विवेकादशीपट्टः	११३	१५	अवर्तनं मन्त्रेण	११७	१

विषय सूची :

[illegible]

विषयः	पृष्ठ	पृष्ठ	विषयः	पृष्ठ	पृष्ठ
बुद्धामणियोगे अन्वयप्रमाणसंक्षेपः			महने ५३ कर्त्तव्ये ५३		
कोटिगुणं फलाभिव्यक्तम्	१८५	१८	महने ५३ कर्त्तव्ये ५३		
महने स्पर्शभोग्योः स्वरूपप्रमाणम्			महने ५३ कर्त्तव्ये ५३		
ध्यानम्	१८५	१	महने ५३ कर्त्तव्ये ५३		
महने सच्चिदानन्दविधानम्	१८५	१	महने ५३ कर्त्तव्ये ५३		
राधावपि स्नानादीनां कर्मव्यवस्था	१८५	१०	महने ५३ कर्त्तव्ये ५३		
महने स्नानदानपद्माद्यादीनां विधिः	१८५	१०	महने ५३ कर्त्तव्ये ५३		
राधावप्येतत्करणे दोषाभावः	१८५	१०	महने ५३ कर्त्तव्ये ५३		
दानस्य महने अन्वयप्रमाणसंक्षेपः	१८५	१०	महने ५३ कर्त्तव्ये ५३		
महने अपाचायापि दानविधानम्	१८५	१०	महने ५३ कर्त्तव्ये ५३		
महने भोविद्याभोविद्याचारेण			महने ५३ कर्त्तव्ये ५३		
ब्रह्माण्डमर्थः	१८५	११	महने ५३ कर्त्तव्ये ५३		
मुक्ती स्नानाकरणे तदपरमहन्			महने ५३ कर्त्तव्ये ५३		
पर्यन्तं सूत्रकितम्	१८५	१	महने ५३ कर्त्तव्ये ५३		
महने स्नानमन्त्रकं कार्यम्	१८५	१	महने ५३ कर्त्तव्ये ५३		
महने गङ्गादिमहानदीषु स्नान			महने ५३ कर्त्तव्ये ५३		
विधानम्	१८५	१	महने ५३ कर्त्तव्ये ५३		
महानदीष्वपि भागविशेषे कार्ये			महने ५३ कर्त्तव्ये ५३		
पञ्चैकाः	१८५	१	महने ५३ कर्त्तव्ये ५३		
दीक्षायां विशेषः	१८५	१६	महने ५३ कर्त्तव्ये ५३		
महने गङ्गायां स्नाने पुण्याधिक्यम्	१८५	१	महने ५३ कर्त्तव्ये ५३		
अक्षय्ये वाप्यादावपि स्नाने कार्यम्	१८५	१	महने ५३ कर्त्तव्ये ५३		
शीतोष्णोदकादिभेदेन तत्तत्फलः			महने ५३ कर्त्तव्ये ५३		
विषयम्	१८५	११	महने ५३ कर्त्तव्ये ५३		
महने सर्वदानानां भूमिदानसमाप्तम्	१८५	११	महने ५३ कर्त्तव्ये ५३		
महने सर्वे हिताः नष्टास्तथा	१८५	११	महने ५३ कर्त्तव्ये ५३		
महने सर्वेषां जलानां गङ्गाजलम्			महने ५३ कर्त्तव्ये ५३		
समाप्तम्	१८५	१६	महने ५३ कर्त्तव्ये ५३		
आतुरस्य उष्णोदकस्नानविधानम्	१८५	१	महने ५३ कर्त्तव्ये ५३		
महने समुद्रस्नाने गोदानभूदानम्			महने ५३ कर्त्तव्ये ५३		
दियावदानजं पुण्यं प्राप्नोति	१८५	१	महने ५३ कर्त्तव्ये ५३		
तत्तत्तीर्थस्नानासम्भवे तत्तत्तीर्थं			महने ५३ कर्त्तव्ये ५३		
स्मरणं दर्शनं स्पर्शो वा कार्यम्	१८५	१५	महने ५३ कर्त्तव्ये ५३		
महने उष्णोदकस्नानविधेयः	१८५	१५	महने ५३ कर्त्तव्ये ५३		
महने मरण-जन्म-संक्रान्ति-			महने ५३ कर्त्तव्ये ५३		
अस्पृश्यस्पर्शविभिन्ने उष्णोद-			महने ५३ कर्त्तव्ये ५३		
कस्नानविधेयः	१८५	१५	महने ५३ कर्त्तव्ये ५३		
महने आहविधानम्	१८५	१	महने ५३ कर्त्तव्ये ५३		
महने तर्पणविधानम्	१८५	१८	महने ५३ कर्त्तव्ये ५३		

सटीकनिर्णयसिन्धुप्रथमपरिच्छेदस्य-

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
चूडामणियोगे अन्यग्रहणापेक्षया			ग्रहणे श्राद्धाकरणे प्रत्यवायः	२९२	८
कोटिगुणं फलाधिक्यम्	२८७	१८	इदं च आमन्त्रेण हेम्ना वा कार्-		
ग्रहणे स्पर्शमोक्षयोः स्नानद्वयवि-			यम्, न त्वन्नेन	२९२	११
धानम्	२८८	२	अपरार्कमते पाकाभावे एतच्छ्रा-		
ग्रहणे सचैलस्नानविधानम्	२८८	९	द्धम् कार्यम्	२९३	३
रात्रावपि स्नानादीनां कर्तव्यता	२८८	१०	सूर्यग्रहणे गजच्छायायोगः	२९३	७
ग्रहणे स्नानदानतपश्राद्धादीनां विधिः	२८८	१४	तत्र श्राद्धे घृतेन विप्रभोजनम्	२९३	९
रात्रावप्येतत्करणे दोषाभावः	२८८	१५	ग्रहणे श्राद्धे भोक्तुर्दोषो दातुस्त्व-		
दानस्य ग्रहणे अत्यावश्यकत्वम्	२८८	१६	भ्युदयः	२९३	११
ग्रहणे अपात्रायापि दानविधानम्	२८८	२०	ग्रहणे श्राद्धे भोजननिषेधः	२९३	१३
प्रसङ्गात् भोजन्याश्रयपात्रविप्र-			ग्रहणे आशौचमध्येऽपि स्नान-		
ह्वणाणामर्थः	२८८	२३	श्राद्धादीनां विधानम्	२९४	३
मुक्तौ स्नानाकरणे तदपरग्रहण-			ग्रहणे रजस्वला पात्रान्तरिततो-		
पर्यन्तं सूतकित्वम्	२८९	३	येन स्नानं कुर्यात्	२९५	२
ग्रहणे स्नानमन्त्रकं कार्यम्	२८९	५	ग्रहणे रात्रावपि श्राद्धादि कार्यम्	२९५	१०
ग्रहणे गङ्गादिमहानदीषु स्नान-			यदा दिने चन्द्रग्रहणं रात्रौ वा		
विधानम्	२८९	७	सूर्यग्रहणं तदा स्नानदानादि न		
महानदीष्वपि मासविशेषे काश्चि-			कार्यम्	२९५	१५
च्छेष्टाः	२८९	९	ग्रहणे वार्षिकश्राद्धप्राप्तौ अन्नेना-		
टीकायां विशेषः	२९०	१६	सम्भवे हेम्ना आमनेन वा कार्यम्	२९६	१
ग्रहणे गङ्गायां स्नाने पुण्याधिक्यम्	२९०	२	ग्रहणश्राद्धं भोजनमकृत्वा कार्यम्	२९६	२३
असम्भवे वाप्यादावपि स्नानं कार्यम्	२९०	६	तर्पणं तु भुक्त्वाऽपि कार्यम्	२९६	२५
शीतोष्णोदकादिभेदेन तत्तत्फला-			ग्रहणादिसप्तदिनपर्यन्तं मन्त्रदीक्षा-		
धिक्यम्	२९०	११	पुरश्चर्यादिविधानम्	२९७	१
ग्रहणे सर्वदानानां भूमिदानसमत्वम्	२९०	२५	ग्रहणे, सत्तीर्थे, पवित्रारोपण-दम-		
ग्रहणे सर्वे द्विजाः ब्रह्मसमाः	२९०	२५	नारोपणकालयोश्च मन्त्रदीक्षादौ		
ग्रहणे सर्वेषां जलानां गङ्गाजल-			मासर्क्षादीन् शोधयेत्	२९७	६
समत्वम्	२९०	२६	गुर्वलाभे मन्त्रग्रहणप्रकारः	२९७	१९
आतुरस्य उष्णोदकस्नानविधानम्	२९१	१	चन्द्रग्रहणे दीक्षादानं निषिद्धम्	२९८	६
ग्रहणे समुद्रस्नाने गोदानभूदाना-			ग्रहणं जन्मराश्यादौ निषिद्धम्	२९८	९
दियावद्दानजं पुण्यं प्राप्नोति	२९१	६	दाक्षीण्यं सूर्यग्रहणं प्रशस्तम्	२९८	२४
तत्तत्तीर्थस्नानासम्भवे तत्तत्तीर्थ-			सूर्यसंक्रमोऽपि जन्मराश्यादौ निषिद्धः	२९९	२
स्मरणं दर्शनं स्पर्शो वा कार्यः	२९१	१५	तस्य शान्तिः	२९९	४
ग्रहणे उष्णोदकस्नाननिषेधः	२९१	१९	शक्तस्य शान्तिविशेषः	२९९	१५
प्रसङ्गात् मरण-जन्म-संक्रान्ति-			शान्तौ सुवर्णनिर्मितनागदानविधानम्	२९९	१५
अस्पृश्यस्पर्शनिमित्ते उष्णोद-			तस्य मन्त्रः	३००	९
कस्नाननिषेधः	२९१	१९	अत्र शान्तिरप्युक्ता हेमाद्रौ मात्स्ये	३००	१३
ग्रहणे श्राद्धविधानम्	२९२	३	ग्रहणं प्रत्यक्षं न पश्येत्, किन्तु		
ग्रहणे तर्पणविधानम्	२९२	१४	पटस्थितं, तैलाम्बुदर्पणैर्वा पश्येत्	३०२	१८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
खग्रासग्रहणे त्रयोदशीतश्चतु- र्थीपर्यन्तं मङ्गलकृत्यं निषिद्धम्	३०२	२१
पूर्णग्रासे चन्द्रग्रहणे द्वादशीत- स्तृतीयापर्यन्तम्, तथा सूर्यग्र- हणे एकादशीतश्चतुर्थीपर्यन्तं मङ्गलकृत्यं निषिद्धमिति प्रका- रान्तरम्	३०२	२४
खण्डग्रहणे पूर्वोत्तरदिवसौ ग्रहण- दिवसश्च माङ्गल्ये निषिद्धः	३०२	२६
ग्रहणे पुरश्चरणप्रकारः	३०३	८
केषांचिन्मते ग्रस्तोदये उत्तरत्रिदिनं निषिद्धम्	३०३	१०
राजभिः अथर्ववेदोक्ताः शान्तयः कारणीयाः	३०३	१२
नाडीदोषवारणाय राजभिस्तदित- रैश्च ग्रहणे स्नानादि कार्यम्	३०३	१५
ग्रस्तोदये ग्रस्तास्ते च पुरश्चरण- निषेधः	३०३	२६
पुरश्चरणप्रकारोक्तहोमाभावे तच्च- तुर्गुणं जपं कुर्यात्	३०४	११
ग्रहणप्रसङ्गात्कुरुक्षेत्रे प्रतिग्रहे प्रा- यश्चित्तविधानम्	३०५	२
प्रतिगृहीतधनं वापीकूपाद्यर्थं विसृजेत्	३०५	५
पूर्वसङ्कल्पितद्रव्यस्य ग्रहणान्तरि- तत्वे तद्द्विगुणं दातव्यम्	३०५	७
प्रायश्चित्तं च प्रतिगृहीतधनोत्स- र्गानन्तरं कर्तव्यम्	३०५	९
क्षत्रियवैश्ययोर्होमाभावे षड्गुण- मष्टगुणं क्रमेण जपविधानम्	३०५	१३
तेषां स्त्रीणां तेषामेव समो जपः	३०५	१४
शूद्रस्य स्वामिवर्णानुसारेण जपः	३०५	१५

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
केषांचिन्मतेन अहोरात्रातिक्रमे पूर्वसङ्कल्पितद्विगुणं दातव्यम्	३०६	१
पर्वतिक्रमे दशगुणं दातव्यम्	३०६	३
चन्द्रग्रहणातिक्रमे शतगुणं देयम्	३०६	३
सूर्यग्रहणातिक्रमे सहस्रगुणं देयम्	३०६	४
मरणे अनन्तं देयम्	३०६	४
स्नानदानादौ ग्रहणदर्शनस्यैव निमित्तत्वं नतु शास्त्रीयज्ञानस्यै- ति मतान्तरम्	३०६	५
तत्रैव मते मेघाच्छादने न स्नानादि	३०६	१२
अन्धादीनां निषिद्धदर्शनानां च न स्नानादि	३०६	१३
तत्रैव मते योग्यतानिर्वचनम्	३०६	१७
तत्खण्डनपुरःसरं शास्त्रीयज्ञानस्यै- व निमित्ततास्थापनम्	३०६	२०
योग्यतानिर्वचनम्	३१०	६
अन्धादीनां निषिद्धदर्शनानां च स्नानाद्यधिकारः	३१६	९
मेघाच्छादने च सर्वेषां स्नानाद्यधि- कारः	३१६	९
अथ समुद्रस्नानविधिः	३१६	१२
पर्वसु अमायां विशेषतः स्नातव्यम्	३१६	१३
भौमभृशुवारयोः समुद्रस्नाननिषेधः	३१६	१४
प्रसङ्गात् अश्वत्थस्पर्शनिषेधः	३१७	१
विधेरन्यत्र सागरस्पर्शनिषेधः	३१७	१
मन्दवारे अश्वत्थस्पर्शविधानम्	३१७	२
कुशाग्रेणापि सागरस्पर्शनिषेधः	३१७	११
सागरस्नानविधिः	३१८	४
सागरस्नानमन्त्राः	३१८	७
सागरेऽर्घ्यदानमन्त्रः	३१८	२०
पिप्पलाद-रामादीनां तर्पणविधिः	३१८	२३

इति प्रथमः परिच्छेदः ।

श्रीः ।

द्वितीयपरिच्छेदः ।

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
(अथ चैत्रमासः)			तेषु श्राद्धकरणे पितृतृतेरक्षय्यत्वम्	३३४	१५
तत्रादौ तिथिकृत्ये विवाहादौ च			चैत्रशुक्लपञ्चम्यां लक्ष्मीपूजनम्	३३६	३
शुक्लकृष्णमासादिनिर्णयः	३२१	४	चैत्रशुक्लाष्टम्यां भवान्या उत्पत्तिः		
मीनसंक्रान्तिनिर्णयः	३२१	७	अष्टम्या निर्णयश्च	३३६	६
चैत्रशुक्लप्रतिपत्तिनिर्णयः	३२१	११	अत्र भवानीयात्रोक्ता	३३६	९
तत्र शकादिश्रवणं कार्यम्	३२२	५	अत्राशोककलिकाप्राशनम्	३३६	१३
ताद्वि निम्बपत्राणि प्राश्य शृणुयात्	३२२	७	तस्य मन्त्रः	३३६	१६
तत्र ध्वजारोपणं कर्तव्यम्	३२२	९	अत्र लौहित्यतोये स्नानं कर्तव्यम्	३३७	४
वर्षेतिनिर्णयः	३२३	२	तस्य मन्त्रः	३३७	९
अधिकश्रेष्ठश्चेत्तदा वत्सरारम्भनिर्णयः	३२३	१२	चैत्रशुक्लनवमी (रामनवमी)		
अत्र तैलाभ्यङ्गो नित्यः	३२४	६	निर्णयः	३३७	११
अथ नवरात्रारम्भः	३२४	१०	अत्र पितृनुद्दिश्य तर्पणमपि कार्यम्	३४०	३
अमायुक्तायां प्रतिपदि दुर्गापूजनं			श्रीरामपूजाविधिः	३४२	७
न कर्तव्यम्	३२५	१	रामस्य प्रियकरं ज्ञानमुद्रालक्षणम्	३४२	१९
प्रपादानम्	३२५	८	श्रीरामस्य स्नानमन्त्रः	३४४	११
धर्मकुम्भदानं प्रत्यहं कार्यम्	३२५	१७	श्रीरामार्चनस्य विशदप्रयोगः	३४४	१४
तस्य मन्त्रः	३२५	२१	कौशल्यापूजनमन्त्रः	३४४	१
चैत्रशुक्लतृतीयायां सशिवां गौरीं			दशरथस्य पूजने मन्त्रः	३४४	४
सम्पूज्य दोलोत्सवः कार्यः	३२६	१	दुर्दशाग्रस्तानां दशादित्यव्रतनि-		
चैत्रशुक्लतृतीयानिर्णयः	३२६	७	र्णयः तत्प्रयोगश्च	३४७	१९
अत्र सौभाग्यशयनव्रतम्	३२६	९	रामनवमी मलमासे न कार्या	३४७	९
तृतीयेयं मन्वादिः, प्रसङ्गात् सर्व-			चैत्रशुक्लैकादश्यां दोलोत्सवः	३४८	१०
मन्वादिनिर्णयः	३२६	१३	चैत्रशुक्लद्वादश्यां दमनोत्सवः	३४८	१३
अत्र श्राद्धमुक्तं मात्स्ये	३२७	१२	तिथिविशेषे दमनारोपणम्	३४९	९
मलमासेऽपि मन्वादिश्राद्धमुक्तम्	३२७	१५	आगमोक्तदीक्षावतो दमनारोपण		
ताद्वि पिण्डरहितं कार्यम्	३२७	१७	विधिः	३५०	५
मन्वादिश्राद्धाकरणे प्रायश्चित्तम्	३२८	१	चैत्रशुक्लत्रयोदश्यामनङ्गव्रतम्	३५३	१४
षण्णवतिश्राद्धानि	३२८	५	चैत्रशुक्लत्रयोदशीनिर्णयः	३५३	१९
चैत्रशुक्लतृतीया मत्स्यजयन्ती	३२८	१०	चैत्रशुक्लचतुर्दशीनिर्णयः	३५४	२
प्रसङ्गाद्दशावतारजयन्त्यः	३२८	१०	चैत्रशुक्लपूर्णिमानिर्णयः	३५५	२
दशावतारजयन्तीनां विशेषनिर्णयः	३२९	५	अत्र चित्रवस्त्रदानस्नानात्रदान-		
चैत्रशुक्लपञ्चमी कल्पादिः, प्रस-			श्राद्धाद्युक्तम्	३५५	३
ङ्गादन्यसप्तकल्पादयः	३३४	१	अत्रैव सर्वदेवानां दमनपूजनमुक्तम्	३५५	७
त्रिंशत्कल्पादयस्तेषां निर्णयाश्च	३३४	१३	चैत्रकृष्णत्रयोदश्यां महावारुणीयोगः	३५६	५

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अत्र महामहावारुणीयोगः	३५६	७
अत्र वारुणीयोगः	३५६	१८
चैत्रकृष्णचतुर्दश्यां शिवसन्निधौ स्नानम्	३५७	३
चैत्रकृष्णचतुर्दशीनिर्णयः (अथ वैशाखमासः)	३५७	५
मेषसंक्रान्तिः	३५७	९
अत्र धर्मघटादिदानम्	३५७	१०
अथ वैशाखस्नानविधिः	३५७	१५
तत्र स्नानमन्त्राः	३५८	५
तत्र स्नाने तीर्थविशेषनामानि	३५८	१२
संकल्पे तत्तत्तीर्थनाम ग्राह्यम्	३५८	१७
तीर्थनामाज्ञाने विष्णुतीर्थेति	३५८	१७
वैशाखे तुलस्यादिपुष्पैर्विष्णुपूजनम्	३५९	२
वैशाखेऽश्वत्थमूलसेचनादि	३५९	७
अत्र प्रपागलन्तिकयोरुपानच्छत्र-सूक्ष्मवासः सक्त्वादीनां च दानम्	३६०	४
अत्र सर्वस्नानाशक्तौ त्रिदिने स्नानं कार्यम्	३६०	१४
वैशाखे मलमासे सति निर्णयः	३६०	१९
अत्र दानविशेषः	३६१	१
वैशाखव्रतोद्यापनं कार्यम्	३६१	४
तस्य विधिः	३६१	५
उद्यापनाशक्तौ कृसरेण दशब्राह्मणभोजनम्	३६२	८
वैशाखशुक्लेऽश्वयुतृतीयानिर्णयः	३६२	११
इयं युगादिः	३६२	९
अत्र श्राद्धनिर्णयः	३६४	८
अत्र गङ्गायां स्नानमाहात्म्यम्	३६६	१९
अत्र यैवर्होमः विष्णुपूजनादिकञ्च कार्यम्	३६६	२१
अत्र धर्मघटादिदानम्	३६७	१
तस्य मन्त्रः	३६७	७
अत्र पिण्डवर्जितं श्राद्धं कार्यम्	३६७	१२
अत्र रात्रिभोजने प्रायश्चित्तम्	३६७	१५
वैशाखे मलमासे सति तत्रैव युगादिः	३६८	४
महालयशब्दस्य मघात्रयोदशी-परत्वम्	३६८	११
तत्त्वण्डनम्	३६९	४
अत्र श्राद्धकरणे प्रायश्चित्तम्	३७०	८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अत्र समुद्रस्नानं प्रशस्तम्	३७०	११
वैशाखशुक्लतृतीया परशुरामजयन्ती तन्निर्णयः	३७१	६
वैशाखशुक्लसप्तम्यां गङ्गोत्पत्ति-स्तान्निर्णयश्च	३७१	१७
वैशाखशुक्लद्वादश्यां योगविशेषः	३७१	२४
वैशाखशुक्लचतुर्दश्यां नृसिंहजयन्ती तन्निर्णयश्च	३७२	११
नृसिंहजयन्तीयं योगविशेषेणाति-प्रशस्ता	३७४	५
संक्षेपतो लक्ष्म्या सह नृसिंहपूजनविधिः	३७५	१
विशेषतस्तत्पूजनविधिः	३७६	१४
वैशाखपूर्णिमायामुदकुम्भादिदानम्	३७८	२
अत्र कृष्णाजिनदानम् (अथ ज्येष्ठमासः)	३७८	११
वृषसंक्रान्तिनिर्णयः	३७९	१
ज्येष्ठशुक्लप्रतिपदि दशाश्वमेध-स्नानम्	३७९	११
ज्येष्ठशुक्लतृतीयायां रम्भाव्रतं तन्निर्णयश्च	३७९	३
ज्येष्ठशुक्लदशमी (दशहरा) निर्णयः	३७९	१०
प्रसङ्गात् दशपापनिर्वचनम्	३७९	१९
ज्येष्ठे मलमासे सति दशहरानिर्णयः	३८०	१३
प्रतिपदमारभ्य आशुक्लदशमि दशाश्वमेधे स्नानम्	३८१	५
दशहराव्रतम् (गङ्गापूजनम्)	३८१	१४
गङ्गास्तोत्रपाठः	३८२	२३
प्रतिपदादि दशमीपर्यन्तं दिनवृद्धिसंख्यया स्तोत्रं पठनीयम्	३८४	१
एवंकुर्वतः फलम्	३८४	४
अस्यां सेतुबन्धरामेश्वरस्य पूजनम्	३८४	८
ज्येष्ठशुक्लैकादशीनिर्णयः	३८४	१५
ज्येष्ठशुक्लपूर्णिमायां सावित्रीव्रत-निर्णयः	३८५	१
अत्र व्रते विशेषविधयः	३८८	२
अत्र टीकायां विशेषः	३८८	२५
सावित्रीदाने मन्त्रः	३८८	१४
ज्येष्ठपूर्णिमायां तिलादिदानम्		

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
इयं मन्वादिरपि	३८९	६	व्रतविधिः	४०८	८
(अथाषाढमासः)			तन्निर्णयः	४०८	१५
मिथुनसंक्रान्तिर्निर्णयः	३८९	११	अत्र शिवशयनोत्सवस्तन्निर्णयश्च	४०८	१६
आषाढशुक्लद्वितीयायां रथोत्सवः	३८९	१२	अत्रैव व्यासपूजा तन्निर्णयश्च	४०९	२
आषाढशुक्लदशमी	३९०	१	(अथ श्रावणमासः)		
आषाढशुक्लद्वादश्यामनुराधायो-			कर्कसंक्रान्तिर्निर्णयः	४०९	८
गरहितायां पारणम्	३९०	२	कर्के केशनिकृन्तनं वर्ज्यम्	४१०	२३
आषाढशुक्लद्वादश्यां विष्णुशय-			नदीनां रजोदोषः	४११	३
नोत्सवः	३९१	१४	सिंहाकर्के क्षुद्रनदीषु स्नानादि-		
आषाढशुक्लैकादशी	३९१	९	निषेधः	४११	४
भाद्रशुक्लैकादश्यां विष्णोः परिव-			गर्तलक्षणम्	४११	१६
र्तनमुक्तम्	३९१	१५	महानदीपरिगणनम्	४१२	३
अत्रैकादशीद्वादशयोर्देशभेदेन			सप्तनदनामानि	४१३	३
व्यवस्था	३९४	६	तीरवासिनां रजोदोषो नास्ति	४१३	११
इदं मलमासे न कार्यम्	३९५	१	रजोदुष्टमपि जलं गङ्गाजलयोगे		
अत्र चातुर्मास्यव्रतारम्भः	३९६	१	पावनम्	४१३	१२
स चाषाढशुक्लैकादश्यां द्वादश्यां			क्वचित्तु रजोदोषाभावः	४१३	१८
पौर्णमास्यां वा	३९६	८	श्रावणशुक्लतृतीया (मधुसूता)		
अस्य समाप्तिस्तु कार्तिकशुक्ल-			निर्णयः	४१४	६
द्वादश्यामेव	३९६	९	श्रावणशुक्लचतुर्थी पूर्वयुता	४१४	७
अस्यारम्भः शुक्रास्तादावपि कार्यः	३९६	१३	श्रावणशुक्लपञ्चमी (नागपञ्चमी)		
आशौचमध्येऽपि द्वितीयाद्यारम्भः	३९६	१७	निर्णयः	४१४	८
व्रतमिदं शिवभक्तादिभिरपि कार्यम्	३९८	३	तस्या विधिः	४१४	१५
व्रतग्रहणप्रकारः	३९८	६	श्रावणशुक्लद्वादश्यां दधिव्रतम्	४१५	१
चातुर्मास्ये भक्ष्याभक्ष्यनिर्णयः	३९८	२३	अत्र विष्णोः पवित्रारोपणम्	४१५	४
तत्र दश शाकाः	४००	५	शिवस्य पवित्रारोपणम्	४१५	९
तत्राष्टधा आमिषाणि	४०१	११	अन्यदेवानां पवित्रारोपणम्	४१५	१२
अन्यान्यप्यामिषाणि	४०१	१७	पवित्रारोपणे गौणकालः	४१५	१४
तत्र हाविष्याणां परिगणनम्	४०२	९	पवित्रनिर्माणप्रकारः	४१५	१७
अन्यान्यपि व्रतानि	४०३	१२	शिवस्य पवित्रनिर्माणे विशेषः	४१६	१६
तेषां व्रतानां फलानि	४०३	१५	पवित्रारोपणेऽधिकारिणः	४१७	६
व्रतविशेषेण दानानि	४०४	१९	तत्र मन्त्रकथनम्	४१७	१०
शयनीबोधिन्योर्मध्ये शय्यादिभिर्दे-			देवाविशेषेण पूजने तिथयः	४१७	१७
वानात्रार्चनम्	४०५	८	पवित्रारोपणविधिः	४१७	२५
चातुर्मास्ये अभ्यङ्गादीनि वर्जनी-			प्रसङ्गात् वनमालाया लक्षणम्	४१८	२०
यानि	४०५	११	वनमालाया लक्षणान्तरम्	४१८	२४
चातुर्मास्ये भारताध्ययनम्	४०५	२४	पवित्रारोपणाकरणे प्रायश्चित्तम्	४२०	२
तत्समुद्राधारणनिर्णयः	४०५	२०	श्रावणशुक्लचतुर्दशी पूर्वयुता ग्राह्या	४२०	७
आषाढशुक्लपौर्णमास्यां कोकिला-			अथोपाकर्मनिर्णयः	४२०	८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
तत्र बह्वृचानां निर्णयः	४२०	८
श्रवणयुतदिने संक्रान्त्यादौ उपा- कर्माकरणम्	४२४	१
ग्रहणसूतकादावपि न कार्यम्	४२४	१५
एतच्छुक्रास्तादावपि कार्यम्	४२८	१२
गुरुभार्गवयोरस्ते प्रथमारम्भो न कार्यः	४२८	१९
अत्र प्रथमारम्भे वृद्धिश्राद्धं कुर्यात्	४२९	३
वृद्धिश्राद्धे टीकायां विशेषः	४२९	२५
एतदधिमासे न कार्यम्	४२९	४
याजुषाः पर्वणि कुर्युः	४३१	६
एतच्चापस्तम्बरौदयिकं ग्राह्यम्	४३१	७
दोषसंयुक्ते पर्वणि उपाकर्मनिषेधः	४३१	१५
कर्मकालकथनम्	४३२	८
उपाकरणशब्दव्याख्या	४३९	९
उत्सर्जनशब्दव्याख्या	४३९	१४
वनस्थादिभिरपि-उपाकर्मोत्सर्जने कार्ये	४४०	४
पौषमासे उत्सर्जनं कार्यम्	४४१	४
बौधायनतैत्तिरीयादीनामुत्सर्जने स- मयनिर्देशः	४४२	४
ऋक्शाखीयानां परशाखया उपा- कर्मोत्सर्जनकरणे निषेधः	४४३	२१
उपाकर्मोत्सर्जनयोर्ऋषिपूजनम्	४४३	११
उपाकर्मण्युत्सर्गे चानध्यायः	४४४	२
अत्र नदीनां रजोदोषो नास्ति	४४४	३
श्रावणपौर्णमास्यां रक्षाबन्धन- निर्णयः	४४४	७
रक्षाबन्धनं भद्रायान्न कार्यम्	४४४	१८
रक्षाबन्धनं प्रतिपद्युतायां पौर्णमा- स्यां न कार्यम्	४४५	३
रक्षाबन्धनं भद्रावर्ज्यग्रहणदिनेऽपि कार्यम्	४४५	१०
रक्षाबन्धने मन्त्रः	४४५	१८
अत्र हयग्रीवोत्पत्तिः	४४६	३
अत्र श्रवणाकर्म	४४६	७
श्रवणाकर्मसर्पवत्योरकरणे प्रायश्चि- त्तम्	४४६	२३
श्रावणकृष्णाद्वितीयायामशून्यश-		

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
यनव्रतम्	४४७	१
(अथ भाद्रमासः)		
सिंहसंक्रान्तिनिर्णयः	४४७	५
अत्र गोः प्रसवे शान्तिः	४४७	६
पौषादिमासे महिष्यादीनां प्रसवे शान्तिः	४४८	४
अर्धरात्रे निशीथे वा सदा गवां क्रन्द- ने पूर्ववच्छान्तिः	४४८	१०
भाद्रकृष्णतृतीया (कज्जली) निर्णयः	४४८	१७
भाद्रकृष्णचतुर्थी (बहुला) निर्णयः	४४८	१९
अत्र गोपूजा यवान्नाशनं च	४४९	८
भाद्रकृष्णषष्ठी ढलषष्ठीनिर्णयः	४४९	९
भाद्रकृष्णसप्तम्यां शीतलाव्रतनिर्णयः	४४९	१०
अथ जन्माष्टमीनिर्णयः	४४९	१२
अत्राष्टम्याः द्विःप्रकारत्वम्	४५०	५
तत्र केवलाष्टमी	४५०	५
जयन्त्याख्याष्टमी	४५०	१६
अष्टम्यां गृध्रमांसादि भक्षणे पापम्	४५३	७
कृष्णाष्टमीव्रताऽकरणे प्रायश्चित्तम्	४५३	२२
व्रतकरणेऽशक्तिश्चेत्प्रतिनिधिः कार्यः	४५३	२६
जयन्त्याः नित्यत्वं काम्यत्वञ्च	४५४	५
अष्टम्यां रोहिणीयोगस्य भावत्वे- नाऽभावत्वेन कर्तव्यनिर्णयः	४५९	१
अष्टमीजयन्त्योर्भेदकथनम्	४६२	२
रोहिणीराहिताया अष्टम्या चतु- र्धात्वम्	४६७	१०
तासु कर्तव्यनिर्णयः	४६८	१
रोहिणीसहिताया अष्टम्या अपि चतुर्धात्वम्	४६८	१२
अत्रापि कर्तव्यनिर्णयः	४६८	१२
पारणानिर्णयः	४७४	४
पारणासमयः	४७४	१२
अष्टम्यां देवकीकृष्णादिप्रतिमा- स्थापनम्	४७९	७
अष्टविधाः प्रतिमाः	४८०	२
प्रतिमास्थापनात्पूर्वदिने नियमाः	४८०	३
प्रतिमास्थापनस्य विशेषविधिः	४८०	५
मूलमन्त्रलक्षणम्	४८१	२१

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अथ प्रतिमास्थापनविधिः	४८१	३	अत्र प्रार्थनामन्त्रः	५१०	५
भाद्रमायां कुशग्रहणम्	४८९	७	वामनावतारनिमित्तोपवासः	५१०	९
रात्रौ सन्ध्योश्च कुशग्रहणविधिः	४८९	२६	अयमुपवास एकादश्यां कर्तव्यः	५११	४
शूद्रस्य दर्भानुद्धरणम्	४९०	१३	भागवते तु द्वादश्यां वामनोत्पत्तिः	५११	४
भाद्रशुक्लप्रतिपदि रुद्रव्रतनिर्णयः	४९०	२०	तत्र पूजाविधिः	५११	११
भाद्रशुक्लतृतीयायां हरितालिकाव्रत- निर्णयः	४९०	८	पूजा मध्याह्ने कार्या	५१२	२१
द्वितीयायुक्तायामस्यां व्रतकरणे प्र- त्यवायः	४९१	५	अत्र दुग्धव्रतविधिः	५१२	२४
भाद्रशुक्ल(गणेश)चतुर्थीनिर्णयः	४९१	१३	दुग्धव्रते पायसादि वर्ज्यन्वेति विचारः	५१३	१
अत्र चन्द्रदर्शनं निषिद्धम्	४९२	१४	भाद्रशुक्लचतुर्दश्यामनन्तव्रतनिर्णयः	५१४	५
दर्शने सति तद्दोषशान्तये मन्त्रः	४९३	९	अगस्त्यार्घ्यः	५१५	७
अत्र टीकायां विशेषः	४९३	२१	अत्र पूजाविधिः	५१५	१९
भाद्रशुक्लपञ्चमी (ऋषिपञ्चमी) निर्णयः	४९३	११	अर्घ्यमन्त्रेण पूजा कार्या	५१५	२४
भाद्रशुक्लषष्ठीनिर्णयः	४९५	४	“अगस्त्यः खनमानः” इत्यादि ऋग्वेदीयमन्त्रकथनम्	५१६	२६
भाद्रशुक्लसप्तम्यां मुक्ताभरणव्र- तनिर्णयः	४९६	४	अर्घ्यदानमन्त्रः	५१७	८
भाद्रशुक्लाष्टमी (दूर्वाष्टमी) निर्णयः	४९६	६	प्रतिग्रहमन्त्रः	५१७	११
इदमगस्त्योदये कन्याऽर्के च न कार्यम्	४९७	४	भाद्रपौर्णमास्यां श्राद्धम्	५१८	४
इदं ऋक्षं स्त्रीणां नित्यम्	४९८	६	नान्दीमुखश्राद्धम्	५१८	८
व्रतस्यास्य पूजाविधिः	४९८	१४	नान्दीमुखेभ्यः प्रदक्षिणकुशासनम्	५१८	२३
दूर्वायाः प्रार्थनामन्त्रः	४९९	४	भागवतलक्षणम्	५२०	२५
अत्रानामिपक्वान्नादेर्भक्षणम्	४९९	९	भागवतस्य दानविधिस्तत्फलञ्च (अथाश्विनमासः)	५२०	२५
भाद्रे अत्रिमासे सति अगस्त्योदया- दर्वाक् दूर्वाव्रतं कार्यम्	४९९	१२	कन्यासंक्रान्तिनिर्णयः	५२१	१
ज्येष्ठव्रतविधिः	४९९	१६	अथ महालयः	५२१	२
तत्रिर्णयः	४९९	१९	षोडशमहालयनिर्णयः	५२२	४
भाद्रशुक्लद्वादश्यां श्रवणायोगराहिता- यां पारणम्	५०१	१३	अत्र हेमाद्रिः षोडशत्वं त्रेधा व्याचख्यौ	५२२	१३
अत्र विष्णुपरिवर्तनेत्सवः	५०२	१४	महालये विधवायाः पार्वणचतुष्टयम्	५२५	२१
विष्णोः प्रार्थनामन्त्रः	५०२	१५	विधवाया दर्शश्राद्धे पुत्राभावे तद्देवाधिकारः	५२६	१४
अत्र शक्रध्वजोत्थापनम्	५०२	१८	अशक्तौ सत्यां विधवा स्वयं संकल्पं कृत्वाऽन्यब्राह्मणद्वारा कारयेत्	५२६	६
श्रवणद्वादशीनिर्णयः	५०३	१	महालये वर्ज्यतिथिनक्षत्रादि	५२७	१
अगृहीतैकदशव्रतश्चेदेकादश्यां भुक्त्वा द्वादश्यामुपवासः	५०७	९	अस्यापवादः	५२८	१४
अस्य पारणानिर्णयः	५०८	१	पितृमृताहे निषिद्धदिनेऽपि सकृ- न्महालयः कार्यः	५२९	४
अत्र पूजाविधिः	५०९	३	पक्षश्राद्धकरणेऽपि नन्दादिषु न पिण्डनिषेधः	५२९	१७

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
विवाहव्रतचूडासु पिण्डदानादिनिषेधः	५३४	९
तस्यात्रापवादः	५३४	११
संन्यासिनां महालयः द्वादश्याम्	५३५	११
अत्र श्राद्धाकरणे गौणकालः	५३५	१५
कालातिक्रमे वृश्चिकपर्यन्तं गौ- णकालः	५३६	५
इदञ्च श्राद्धमन्त्रेनैव कार्यम्	५३७	१२
अथात्र देवताः	५३७	१६
अत्र विशेषः	५३९	३
जीवन्मातृकः सापत्नमातुरेकोदिष्टं कुर्यात्	५३९	६
संन्यस्तपितृकादौ विशेषः	५३९	१२
महालये पितृपरिग्रहनिर्णयः	५४०	९
अत्र पार्वणैकोद्दिष्टयोर्व्यवस्था	५४१	२
अशक्तौ सत्यां विशेषः	५४१	४
एकोद्दिष्टस्वरूपम्	५४२	८
अत्र पाणिहोमः	५४३	२
अत्र धूरिलोचनौ विश्वेदेवौ	५४३	७
पार्वणैकोद्दिष्टयोः क्रमः	५४३	८
महालयः संन्यस्तापितृकादिना जीवत्पितृकेणापि कार्यः	५४४	४
दर्शश्राद्धादि जीवत्पितृकेण पि- ण्डरहितं कार्यम्	५४५	८
महालये तर्पणनिर्णयः	५४६	७
निषिद्धदिनेऽपि तर्पणम्	५४६	१८
एतच्छ्राद्धं मलमासे न कार्यम्	५४६	२४
इदं नित्यकाम्याभ्यां द्विविधम्	५४७	६
महालयाकरणे दोषः	५४७	१०
महालयाकरणे प्रायश्चित्तम्	५४७	१२
“दुरो अश्वस्य” मन्त्रकथनम्	५४७	२१
भरणीश्राद्धम्	५४८	३
कपिलाषष्ठीविधिः	५४८	१०
तस्या निर्णयः	५४८	१७
कपिलाषष्ठ्याः पूजनविधिः	५४९	४
इयं चन्द्रषष्ठी तन्निर्णयश्च	५५०	९
अष्टम्यां माध्यावर्षे श्राद्धम्	५५०	१६
आश्विनकृष्णाष्टम्यां महालक्ष्मी- व्रतम्	५५१	६
भाद्रशुक्लाष्टमीमारभ्याश्विनकृष्णा-		

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
ष्टमीपर्यन्तं महालक्ष्मीयात्रा	५५१	२०
इयं चन्द्रोदयव्यापिनी	५५२	१४
अत्राष्टम्याः श्राद्धं मघाश्राद्धसमफल- कम्	५५३	१८
नवम्यामन्वष्टकाश्राद्धम्	५५३	७
इदं जीवत्पितृकेणापि कार्यम्	५५४	५
अत्र भर्तृमरणोत्तरं पूर्वमृतमातृश्राद्धं न कार्यम्	५५५	६
अन्वष्टकाश्राद्धमनुपनीतेनापि कार्यम्	५५६	१
टीकायां विशेषः	५५६	२२
अन्वष्टकाश्राद्धे सुवासिनीभोजनम्	५५७	८
अत्राशक्तावनुकल्पः	५५७	१६
अकरणे प्रायश्चित्तम्	५५१	२
प्रायश्चित्तपरिहारमन्त्रकथनम्	५५१	२०
द्वादश्यां संन्यासिनः श्राद्धम्	५५१	६
मघात्रयोदशी	५५२	१
अकुर्वतां दोषश्रवणादस्य नित्यत्वम्	५५२	११
एतच्छ्राद्धमविभक्तैरपि पृथक्कार्यम्	५५३	४
इयं गजच्छाया	५५३	९
श्राद्धमिदं पिण्डरहितं कार्यम्	५५६	४
इदं मलमासेऽपि कार्यम्	५५६	८
मघात्रयोदशी महालययुगादिश्रा- द्धानां तन्त्रेण प्रयोगः	५७०	१
शस्त्रविषाद्यपघातविपन्नानां चतुर्द- श्यां श्राद्धम्	५७०	४
अत्र विशेषः	५७०	९
शस्त्रहतस्यैव चतुर्दश्यामिति नि- यमः नतु चतुर्दश्यामेव शस्त्रहतस्य	५७३	३
चतुर्दश्यामेव शस्त्रादिना हते सति तस्य वार्षिकमेव पार्वणमेकोद्दिष्टं वा कार्यम्	५७५	४
अमायां गजच्छायानिर्णयः	५७९	५
आश्विनशुक्लप्रातिपदि दौहित्रेण मातामहस्य श्राद्धं कार्यम्	५८०	८
टीकायां विशेषः	५८०	२२
इयं संगव्यापिनी ग्राह्या	५८१	१
श्राद्धमिदं मलमासे न कार्यम्	५८१	६
मातामहश्राद्धं जीवत्पितृकेनैव कार्यम्	५८१	८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
आह्नामिदं स पिण्डकं कार्यमात्रं केचित् ५८३	२		अकथाः पञ्चममन्त्रः	६०३	११
जीवत्पितृकेण पिण्डरहितमेव कार्यम् ५८३	२		इदं दशभुजाचण्डिकायाः पूजायाः ५८३	११	
अथाश्विनशुक्लप्रातिपदि नवरात्राः			अकथाः पञ्चममन्त्रः	६०३	१२
रम्भानिर्णयः ५८३	८		दशभुजाचण्डिकायाः पूजायाः	६०३	१३
तत्र पूजने अमायुक्ता प्रातिपदि			अकथाः पञ्चममन्त्रः	६०३	१४
विद्धा ५८३	९		अष्टभुजाचण्डिकायाः पूजायाः	६०३	१५
दुर्गायाः पूजनसमयानिर्णयः ५८५	१		अकथाः पञ्चममन्त्रः	६०३	१६
सम्यक्स्वादितार्चनकरणाशक्तौ ५८५	१२		चतुर्भुजाचण्डिकायाः पूजायाः	६०३	१७
अष्टम्यामर्धरात्रे पूजनकालम् ५८८	१३		अकथाः पञ्चममन्त्रः	६०३	१८
प्रातिपद्युपवासादरात्रिपूजाविचारः ५९०	२		चतुर्भुजाचण्डिकायाः पूजायाः	६०३	१९
किरातनी विना मन्त्रैर्तामसो पूजा ५९०	११		अकथाः पञ्चममन्त्रः	६०३	२०
पूजायस्त्रिविध्यम् ५९०	११		मेधा कुले कुम्भस्थप्रातिपदि न केन		
दुर्गार्चन रात्रौ कार्यम् ५९१	५		नैवेद्यं कार्यम्	६०३	२१
वैभुत्यादिदुष्टयोगशुभा प्रातिपद्युपवासा ५९३	७		कुम्भारं पूजनविधिः	६०३	२२
यदा तु वैभुत्यादपारिहारिणं प्राति-			तत्र लीलायां नयनकालं कुम्भारं		
पञ्च लभ्यते तदा कर्तव्यनिर्णयः ५९३	७		क दिक्कालकथनम्	६०५	१५
कलशस्थापने रात्रौ न कार्यम् ५९३	१३		कुम्भारिक दीवा नयनं पूजाभार्या-	६०५	१६
कलशस्थापनविधिः ५९५	६		कुम्भारिक दीवा नयनं पूजाभार्या-	६०५	१७
पूजाविधिः ५९५	११		एतन्नाममन्त्रं चतुष्टयम्	६०५	१८
विंशतिपूजाविधिः ५९८	५		एतन्नाम कुम्भारिकादीनां पूजायाः	६०५	१९
कुम्भस्थप्रातिमायां पूजा कार्या ५९८	५		अथ हनरी कर्वाका सामान्यम्		
आचाराचत्वारः कलशाः स्थाप्याः ५९८	८		एक एव मन्त्रः	६०८	१
सर्वतोभद्रनिर्माणप्रकारः ५९८	११		वर्जनीया वामिकाः	६०८	२
तत्र देवतास्थापनक्रमः ५९८	११		पूजाया नक्षत्रादिः कान्यानां चतु-		
वैदिको नाममन्त्रो वा पू-			र्ण फाल्गुनि	६०९	३
जाहोममन्त्रः ५९९	१५		नवराने वेदपारायणचण्डिकायाः		
अथ कथयः ५९९	१८		दिविधिः	६०९	४
सर्वविध्यः ६००	१९		अथेति शिष्टाकथनम्	६०९	१८
पञ्च पल्लवाः ६००	२०		पाठको ब्राह्मण एव कार्यः	६०९	१९
सप्तमृदः ६००	२१		चण्डिकायाः अष्टाध्यायान्त एव निरुद्धः	६१०	२
पञ्चरत्नानि ६००	२२		चण्डिकाः कामपात्रकालम्	६१०	११
आवाहनमन्त्राः ६०१	४		नवमीपर्यन्तं पापहृत् वृद्धा १८		
जपहोमादिमन्त्राः ६०१	६		कर्तव्यः	६११	६
अष्टशक्तयः ६०१	११		स्वस्थाशक्तावन्मेव पूजादि कारणाविशेषः	६११	६
अष्टादशभुजाप्रचण्डायाः ध्यानम् ६०१	११		वचनाभावात्समकालीनं न भवति	६११	१३
उग्रचण्डायाः प्रणाममन्त्रः ६०१	१२		प्रातिपत्तौ नवमीपर्यन्तं आचरन्त्या-		
षोडशभुजाप्रचण्डायाः ध्यानम् ६०१	१३		अपूजनम्	६११	१४
प्रचण्डायाः प्रणाममन्त्रः ६०१	४		प्रातिपदादौ देव्यै केशसेवकारहत्या-		
चतुदशभुजाचण्डोपायाः ध्यानम् ६०१	७		वर्ज्यम्	६११	१५

विषयः	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्यङ्कः
नवमी शोधनसम्बन्धः	६१४	१०
श्रीकृत्यसंग्रहे विशेषः	६१५	१
आशीषे सप्तमी पूजादौ कर्म विधिः	६१५	२
सप्तम्युक्तश्रीणां नवरात्रे तात्पर्यम्	६१६	१
दिव्यवर्णनम्	६१६	२
आश्विनपक्षपञ्चम्यामुपवासार्थम्	६१६	३
तावत्तमम्	६१६	४
व्याकुलमिलायाः पूजाविधिः	६१६	५
आश्विनपक्षे भूलमन्त्रे पूजनयोगे	६१६	६
हरिश्चन्द्रोत्थापनपूजनादि	६१६	७
श्रेष्ठानक्षत्रयुतायां सप्तमी दिवसा विधिः	६१७	१४
नव दिव्याविशेषणे विधिः	६१७	१
पञ्चिकायाः पूजाविधिः	६१७	२
नव पार्थिवसम्बन्धः	६१७	३
नवमीशोधनसम्बन्धे विशेषः	६१७	४
भूलमन्त्रसम्बन्धे कर्मसम्बन्धः	६१७	५
पञ्चशतम्	६१७	६
सप्तमीपञ्चम्यासंपूजादौ दौर्घ्येकी धाष्ट्या	६१७	७
पञ्चिकापूजा पूर्वार्धे एव कार्या	६१७	८
पूर्वार्धपूजायाः फलमुक्तम्	६१७	९
नव पञ्चिका	६१७	१०
अश्वमेधसम्बन्धे विशेषः	६१७	११
भलिपदादिनवमीपर्वसम्बन्धे विशेषः	६१७	१२
श्रीः सप्तम्यादिदिनसंग्रहे वा कार्त्तिके	६१७	१३
देवीपूजाभित्यादिकारणविधिः	६१७	१४
देव्याः प्रतिमास्तुतम्	६१७	१५
हृत्पदाः लक्षणानि निर्माणकारणम्	६१७	१६
ध्यायनसम्बन्धः	६१७	१७
होमार्थः धार्मिककारणम्	६१७	१८
भूमिपतिः प्रतिमा कृत्वा विधिः पूजनम्	६१७	१९
दाक्षणादि दण्डसंग्रहे पुनः कथा	६१७	२०
एवम् फलमुक्तम्	६१७	२१
भलिपदादौ विशेषः	६१७	२२
विषयसम्बन्धे विशेषः सप्तम्याः पञ्चम्यादि	६१७	२३
हृत्पदाः कथापनम्	६१७	२४
सप्तम्याः पञ्चिकादौ पूजनादिविधिः	६१७	२५

विषयः	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्यङ्कः
नव पार्थिवसम्बन्धः	६१७	२६
हृत्पदाः कथापनसम्बन्धे	६१७	२७
विश्वरूपसंग्रहम्	६१७	२८
होमार्थः धार्मिककारणम्	६१७	२९
विश्वरूपसंग्रहसम्बन्धः	६१७	३०
पार्थिवसम्बन्धः	६१७	३१
कथापनसंग्रहेषु सप्तम्याः पञ्चम्यादि	६१७	३२
नव पञ्चिकादिपूजाविधिः	६१७	३३
नव पञ्चिकादिपूजा	६१७	३४
हृत्पदाः कथापनम्	६१७	३५
पञ्चिकादिपूजाविधिः	६१७	३६
होमार्थः धार्मिककारणम्	६१७	३७
विश्वरूपसंग्रहसम्बन्धः	६१७	३८
पार्थिवसम्बन्धः	६१७	३९
कथापनसंग्रहेषु सप्तम्याः पञ्चम्यादि	६१७	४०
नव पञ्चिकादिपूजाविधिः	६१७	४१
नव पञ्चिकादिपूजा	६१७	४२
हृत्पदाः कथापनम्	६१७	४३
पञ्चिकादिपूजाविधिः	६१७	४४
होमार्थः धार्मिककारणम्	६१७	४५
विश्वरूपसंग्रहसम्बन्धः	६१७	४६
पार्थिवसम्बन्धः	६१७	४७
कथापनसंग्रहेषु सप्तम्याः पञ्चम्यादि	६१७	४८
नव पञ्चिकादिपूजाविधिः	६१७	४९
नव पञ्चिकादिपूजा	६१७	५०
हृत्पदाः कथापनम्	६१७	५१
पञ्चिकादिपूजाविधिः	६१७	५२
होमार्थः धार्मिककारणम्	६१७	५३
विश्वरूपसंग्रहसम्बन्धः	६१७	५४
पार्थिवसम्बन्धः	६१७	५५
कथापनसंग्रहेषु सप्तम्याः पञ्चम्यादि	६१७	५६
नव पञ्चिकादिपूजाविधिः	६१७	५७
नव पञ्चिकादिपूजा	६१७	५८
हृत्पदाः कथापनम्	६१७	५९
पञ्चिकादिपूजाविधिः	६१७	६०
होमार्थः धार्मिककारणम्	६१७	६१
विश्वरूपसंग्रहसम्बन्धः	६१७	६२
पार्थिवसम्बन्धः	६१७	६३
कथापनसंग्रहेषु सप्तम्याः पञ्चम्यादि	६१७	६४
नव पञ्चिकादिपूजाविधिः	६१७	६५
नव पञ्चिकादिपूजा	६१७	६६
हृत्पदाः कथापनम्	६१७	६७
पञ्चिकादिपूजाविधिः	६१७	६८
होमार्थः धार्मिककारणम्	६१७	६९
विश्वरूपसंग्रहसम्बन्धः	६१७	७०
पार्थिवसम्बन्धः	६१७	७१
कथापनसंग्रहेषु सप्तम्याः पञ्चम्यादि	६१७	७२
नव पञ्चिकादिपूजाविधिः	६१७	७३
नव पञ्चिकादिपूजा	६१७	७४
हृत्पदाः कथापनम्	६१७	७५
पञ्चिकादिपूजाविधिः	६१७	७६
होमार्थः धार्मिककारणम्	६१७	७७
विश्वरूपसंग्रहसम्बन्धः	६१७	७८
पार्थिवसम्बन्धः	६१७	७९
कथापनसंग्रहेषु सप्तम्याः पञ्चम्यादि	६१७	८०
नव पञ्चिकादिपूजाविधिः	६१७	८१
नव पञ्चिकादिपूजा	६१७	८२
हृत्पदाः कथापनम्	६१७	८३
पञ्चिकादिपूजाविधिः	६१७	८४
होमार्थः धार्मिककारणम्	६१७	८५
विश्वरूपसंग्रहसम्बन्धः	६१७	८६
पार्थिवसम्बन्धः	६१७	८७
कथापनसंग्रहेषु सप्तम्याः पञ्चम्यादि	६१७	८८
नव पञ्चिकादिपूजाविधिः	६१७	८९
नव पञ्चिकादिपूजा	६१७	९०
हृत्पदाः कथापनम्	६१७	९१
पञ्चिकादिपूजाविधिः	६१७	९२
होमार्थः धार्मिककारणम्	६१७	९३
विश्वरूपसंग्रहसम्बन्धः	६१७	९४
पार्थिवसम्बन्धः	६१७	९५
कथापनसंग्रहेषु सप्तम्याः पञ्चम्यादि	६१७	९६
नव पञ्चिकादिपूजाविधिः	६१७	९७
नव पञ्चिकादिपूजा	६१७	९८
हृत्पदाः कथापनम्	६१७	९९
पञ्चिकादिपूजाविधिः	६१७	१००

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्याङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्याङ्काः
होने विशेषः	६२१	४	अभेदाद्वस्तुजीकर्तृविधिः	६४१	४
अथ बालिदानप्रकारः	६२७	८	अथैव दीपदानप्रकारः	६४१	१३
होमद्रव्यप्रमाणम्	६२७	१०	अथयज्ञनिर्णयः	६४१	७
होमे तिष्ठो मुद्राः	६२८	२४	अथयज्ञदिने बहुदेवस्य चार्त्तं कार्यम्	६४२	१०
अशक्तौ, ब्राह्मणेन च कुर्यात्			अथयज्ञकाले यः यश्चिन्तय	६४२	१
दिभिर्बलिदानम्	६२८	११	'अग्निं च रात्रिं अग्निं च' इति मन्त्रः		
प्रसङ्गाच्छतचण्डीविधानम्	६२९	५	पाठो यः	६४२	१०
कुण्डमण्डपयोरारव्यकत्वम्	६२४	१४	(अथ कार्तिकमासः)		
अष्टादशभुजालक्षणम्	६२४	११	तुलाशुक्लमिति निर्णयः	६४७	१
अष्टभुजालक्षणम्	६२५	१७	कार्तिकस्य चर्तुविधिः	६४७	४
सहस्रचण्डीविधानम्	६२६	१	स्नाने देशे वेदेन च यन्त्रादि	६४८	१
नवरात्रपारणानिर्णयः	६२७	११	स्नानदिने कार्त्तिकस्यैव न देवैः		
अष्टरात्रादिपक्षाः	६३०	११	यज्ञकालम्	६४८	८
सप्तरात्रपक्षः	६३०	११	स्नानमन्त्रः	६४८	१७
पञ्चरात्रपक्षः	६३०	१५	अर्चनमन्त्रः	६४९	१
स्त्रीणां रजोदर्शने पारणानिर्णयः	६३१	१०	सम्पूर्णस्नानाशक्तौ - यदि स्नाने		
दशम्यां देवीविसर्जनविधिः	६३१	११	कार्यम्	६४९	१०
तत्र देव्या उन्नापनमन्त्रः	६३१	८	कार्तिके तुलस्य दिवसाधारणम्	६४९	१४
जले प्रवाहकरणमन्त्रः	६३२	११	तुलसीदलमन्त्रेण हरिश्चन्द्रम्	६५१	८
इयं विजयादशमी तत्र निर्णयः	६३४	२	प्राचीन्त्यायाया विष्णुदत्तं तत्फलम्		
अथ शमीवृक्षार्चनम्	६३६	१	हारादिकञ्च कार्यम्	६५१	११
तत्र मन्त्रः	६३६	४	कार्तिके द्विदशादिचर्तनम्	६५१	१
ऐशान्यां स्थितशमीवृक्षार्चनम्	६३६	१४	वृक्षनिक्षमये वृक्षे दलद्वये भवति		
शमीरहितदेशे इदमन्तकार्चनम्	६३७	१	तस्य वर्जने कार्यम्	६५२	११
तत्प्रार्थनामन्त्रः	६३७	३	विष्णुभूर्भुवो दीपदानम्	६५२	१
राशाः पराजितार्चनं कार्यन्तद्विधिः	६३७	४	कार्तिके कुचपुष्पाजपस्यादिकं कार्यम्	६५३	१
तत्र पराजिताप्रार्थना	६३८	१५	मासोपवासवतस्य फले तस्य वि-		
अपराजिताधारणम्, तद्विधिः	६३८	२६	शिष्टविधिश्चैवः	६५३	१४
तत्र बलयाभिमन्त्रणमन्त्रौ	६३९	७	कार्तिके वीणादिकं ध्यायम्	६५५	१
दाक्षिणबाहौ धारणमन्त्रौ	६३९	११	कार्तिके मध्यादिभ्यामे धुमादिकं		
विसर्जनमन्त्रः	६३९	१७	दद्यात्	७००	१
दशम्यां बालिनिराजनम्	६३९	१	कार्तिके आकाशदीपदाने तद्विधिः	७०१	८
नीराजनं कृत्वा खञ्जरीटदर्शनम्	६३९	५	तत्र मन्त्रः	७०१	१०
खञ्जरीटनमस्कारमन्त्रः	६३९	१२	अपरात्रे अन्यो मन्त्रः	७०१	११
अस्य दर्शनफलानि	६४०	९	कार्तिककुण्डचतुर्थी (करकाकथा)	७०१	११
आश्विनपूर्णिमानिर्णयः	६४०	२	कार्तिककुण्डद्वादशी (गोवत्सा-		
रात्रौ लक्ष्मीपूजनादिविधिः	६४०	५	कथा) निर्णयः	७०१	१
नारिकेलोदकं पीत्वा खञ्जरीटनम्	६४१	८	अथ गोपदानादिविधिः	७०१	५
हारीतस्मृतौ तदुदकपाननिवत्यम्	६४१	११	प्रार्थनामन्त्रः	७०१	१
			प्रार्थनामन्त्रस्य व्यवस्था	७०१	११

विषयः	पृष्ठ-संख्या	पङ्क्त्यङ्कः
हादयवादिषु पञ्चदिनेषु कीराजः		
मविधिः	७०६	१३
कार्तिककृष्णचतुर्दश्या वसदीपः		
दानम्	७०६	१४
तत्र मन्त्रः	७०७	१
कार्तिककृष्णचतुर्दश्यामध्यह्निकम्		
मविधिः	७०७	२
अपायागादिकं स्नानमन्त्रे धाम		
जीपम्	७०८	११
तत्र मन्त्रः	७०८	१२
अस्वायेव पदार्थे दीपोत्सवः	७०८	१३
अत्र नरकोईशेन चतुर्वर्गिषुम्		
दीपदानं कार्यम्	७१०	१
तत्र मन्त्रः	७१०	२
अस्मिन् माघपञ्चाशत्कर्मोत्सवम्	७१०	१२
अत्र प्रथमतः कार्यम्	७१०	१३
तत्र तर्पणप्रकारः	७१०	१४
चतुर्दश्या तर्पणमन्त्रे धाम		
तन्त्रम्	७११	१७
तर्पणमिदं जीवन्मुक्तेषां पुत्रि कार्यम्	७११	१
अत्र भीष्मतर्पणमात्रं कार्यम्	७११	२
चतुर्दश्या विजयानक्षत्रभीमवारवांगी		
मतिप्रशस्तः	७१२	१७
कार्तिका माघपञ्चाशत् मातरभ्यस्तु	७१२	२
अत्र लक्ष्मीपूजनादिशिषिस्तर्पणवत्	७१२	१२
लक्ष्मीपूजनामन्त्रं धार्यमा काशी	७१२	३
अत्र कुबेरपूजापुत्रि कार्यम्	७१२	४
तत्र मन्त्रः	७१२	११
दीपदानमन्त्रः	७१२	१२
अत्र राजकुमारम्	७१२	१३
अमरवीनिकसारणे कर्मव्यम्	७१२	१४
पदार्थे उक्तदातव्यमपि कार्यम्	७१२	१५
तद्यज्ञे मन्त्रः	७१२	१६
तदानमन्त्रः	७१२	१७
तद्विज्ञेयमन्त्रः	७१२	१८
कार्तिकशुक्लपक्षिपदि गोकर्तव्यम्	७१२	१९
अस्वायेव रात्रौ वने पूजा काशी	७१२	२०
चतुर्दश्या द्वापादिदानमात्रं कार्यम्	७१२	२१
वीतिनमस्कारमन्त्रः	७१२	२२

विषयः	पृष्ठ-संख्या	पङ्क्त्यङ्कः
गोकर्तव्यी द्वापा द्वितीयादिपञ्च	७१२	१६
अत्र पुन कर्मव्यम्	७१२	१७
पुन आद्यव्यम्	७१२	१८
अत्र गीर्धनपूजाव्यम्	७१२	१९
तत्र मन्त्रः	७१२	२०
गीर्धनम्	७१२	२१
अन्वी गीर्धनम्	७१२	२२
गोकर्तव्यीव्यम्	७१२	२३
वसतिर्गोकर्तव्यः	७१२	२४
वसपूजने वसुधैव कुटुम्बकम्	७१२	२५
अस्वायेव रात्रौ देवतापूजाव्यम्	७१२	२६
वसव्याव्यम्	७१२	२७
धन्यमन्त्रम्	७१२	२८
कार्तिकशुक्लपञ्चमी धुनः द	७१२	२९
अत्र त्रिपुराहिनि पञ्च कर्मव्यम्	७१२	३०
अत्र विष्णुपूजाव्यम्	७१२	३१
कार्तिकशुक्लैकदश्या मन्त्रव्यम्		
मन्त्रम्	७१२	३२
कार्तिकशुक्लचतुर्थ्या मन्त्रव्यम्	७१२	३३
कार्तिके कृष्णचतुर्थ्या कर्मव्यम्	७१२	३४
तदानमन्त्रः	७१२	३५
विजयः कृष्णपक्षी न ज्ञेयः	७१२	३६
भीष्मपूजाव्यम् अत्र मन्त्रव्यम्	७१२	३७
विष्णोः पञ्चमः देवः देवः देवः देवः देवः		
देविः पादुदितः मन्त्रव्यम्	७१२	३८
भीष्मपूजाव्यम्	७१२	३९
भीष्मपूजाव्यम्	७१२	४०
कार्तिकशुक्लैकदश्या पादव्यम्	७१२	४१
अस्वायेव रात्रौ देवतापूजाव्यम्	७१२	४२
वीतिनमस्कारः	७१२	४३
हादयवा वीतिन देवतापूजाव्यम्	७१२	४४
उत्थापनमन्त्रः	७१२	४५
अस्वायेव रात्रौ वीतिनमस्कारः	७१२	४६
तत्र मन्त्रः	७१२	४७
अत्र नरकोईशे वीतिनमस्कारः	७१२	४८
कार्तिकशुक्लैकदश्या वीतिनमस्कारः	७१२	४९
मन्त्रादस्वायेव	७१२	५०
कार्तिकशुक्लचतुर्थ्या (वेङ्कटेश्वर-पुत्रि)	७१२	५१

विषयाः

पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः

अस्यामेव विश्वेश्वरयात्रा	७३८	१०
अत्र कार्तिकव्रतोद्यापनप्रकारः	७३९	८
तुलसीविवाहविधिः	७४१	१४
कार्तिकीपौर्णमासीनिर्णयः	७४३	१
अत्र योगविशेषः	७४३	२
अस्यां पञ्चकयोगः	७४३	१२
अस्यामेव मत्स्यावतारः	७४३	१९
अत्र त्रिपुरोत्सवः	७४४	१
अत्र वृषोत्सर्गोत्तिप्रशस्तः	७४४	८
अत्र कार्तिकेयदर्शनम्	७४४	११

(अथ मार्गशीर्षमासः)

वृश्चिकसंक्रान्तिनिर्णयः	७४४	१६
कालभैरवाष्टमी तत्रोपवासादिविधिः	७४४	१९
मार्गशीर्षशुक्लपञ्चम्यां नागपूजा- निर्णयः	७४६	१०
मार्गशीर्षशुक्लषष्ठी (चम्पाषष्ठी) निर्णयः	७४७	४
इयमेव स्कन्दषष्ठी	७४७	१६
मार्गशीर्षशुक्लचतुर्दश्यां पिशाच- मोचनीश्राद्धविधिः	७४८	६
मार्गशीर्षपौर्णमास्यां दत्तात्रेयोत्पत्तिः	७४८	१२
मार्गशीर्षपौर्णिमानन्तराष्टमी अष्टका	७४९	१
अष्टकानिर्णयः	७४९	८
अष्टकापक्षे द्रव्यविधिः	७५०	२४
अत्र कामकालौ देवौ	७५१	७
इष्टिश्राद्धे क्रतुदक्षौ देवौ	७५१	८
अत्र श्राद्धकरणे प्रायश्चित्तम्	७५१	९
मलमासे सति निर्णयः	७५२	५
मार्गादिषु रविवारव्रतविधिः	७५२	९
(अथ पौषमासः)		
धनुःसंक्रान्तिनिर्णयः	७५३	९
पौषशुक्लाष्टम्यां योगविशेषेण जप- होमादिविधिः	७५३	१२
अत्रैव रोहिण्यार्द्रायोगे विशेषः	७५३	१५
पौषशुक्लैकादशी मन्वादिः	७५३	१६
पौषपौर्णमासी	७५३	१७
अर्धोदयनिर्णयः	७५३	१९
अत्र दानादिविशेष उक्तः	७५५	८
तत्र विधिः	७५६	३
तत्र मन्त्रः	७५६	१०

विषयाः

पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः

(अथ माघमासः)

माघस्नानविधिः	७५६	१७
अत्र प्रातःस्नानस्यैव कर्तव्यता	७५६	१८
अत्र हविष्यब्रह्मचर्यपालने महाफलम्	७५६	१९
स्नानारम्भसमाप्तिकालनिर्णयः	७५६	२२
अत्राधिकारी	७५७	१२
अशक्तौ उष्णोदकस्नानम्	७५७	१८
शक्तौ तन्निषेधः	७५७	१९
अत्र विष्णुपूजाविधिः	७५७	२१
मूलकभक्षणदाननिषेधः	७५७	२३
तद्गच्छे चान्द्रायणव्रतमाचरेत्	७५७	२४
अस्मिन्मलमासे स्नानादिनिर्णयः	७५८	२
मासोपवासचान्द्रायणादीनां मलमा- से एव समापनम्	७५८	४
माघस्नाने मन्त्रः	७५८	१०
प्रत्यहं मन्त्रः	७५८	१३
सूर्यार्घ्याणां प्रत्यहं दातव्यता	७५८	१८
तस्य मन्त्रः	७५८	१९
स्नानकालः सूर्योदयः	७५८	२१
अरुणोदयस्यापि स्नानकालत्वम्	७५९	९
तत्र उत्तममध्यमादिभेदाः	७५९	१५
तीर्थविशेषेण स्नानमाहात्म्यम्	७५९	१७
यत्र कुत्रापि प्रयागस्मरणेन स्ना- ने गङ्गास्नानफलम्	७६०	५
माघस्नानं काम्यं नित्यकाम्यं वा	७६०	११
सम्पूर्णमाघस्नानाशक्तौ दिनत्रयमेक- दिनं वा स्नायात्	७६०	१२
तत्रापि प्रयागे महाफलम्	७६०	१६
दिनत्रयानिर्णयः	७६०	१९
तीर्थाभावे तडागादौ स्नानम्	७६१	१८
स्नानानन्तरं अर्घ्यादिदानादि वाह्निसेवननिषेधः	७६१	२४
स्नानानन्तरं तिलदानादि	७६१	७
अशक्तस्य ब्रह्मचर्यादौ स्वेच्छा	७६२	१
स्नानादौ तिलमाहात्म्यम्	७६२	३
प्रयागासम्भवे काश्यां दशाश्वमेधो- त्तरस्थप्रयागतीर्थे स्नानम्	७६२	६
स्नानोत्तरकृत्यम्	७६२	११
अत्र भोज्यकम्बलादिदानम्	७६२	१४

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अत्र व्रतोद्यापनम्	७६३	११
अथ मकरसंक्रान्तौ पुण्यकालः	७६३	१८
प्रसङ्गात् सर्वसंक्रान्तिपुण्यकालः	७६४	२०
मकरे दानविशेषः	७६६	१५
अत्र रात्रावपि श्राद्धमुक्तम्	७६७	३
माघामायाम् अर्धोदयः	७६७	४
माघकृष्णचतुर्दश्यां यमतर्पणविधिः	७६७	५
माघशुक्लचतुर्थी तिलचतुर्थी	७६७	८
तस्यां दुण्ठिपूजनादि	७६७	९
तिलप्राशनादिविशेषः	७६८	१६
इयमेव कुन्दचतुर्थी	७६७	१४
तस्याः कालनिर्णयः	७६८	१
टीकायां विशेषः	७६८	२१
माघशुक्लपञ्चमी श्रीपञ्चमी	७६८	५
तत्र श्रीपूजा कार्या कृष्णपूजा च	७६८	२४
चैत्रशुक्लीयेयमिति मतान्तरम्	७६८	८
माघशुक्लसप्तमी रथसप्तमी	७६८	१०
अस्याः कालः	७६८	१०
अस्याः प्रयागे माहात्म्यविशेषः	७६८	१५
अत्र विधिर्भविष्ये	७७०	६
अस्यां चन्दनलिखितपत्रपूजा	७७०	१९
अस्यां स्नानमन्त्रः	७७१	३
अर्घ्यमन्त्रः	७७१	१५
अर्घ्यस्य अष्टाङ्गविधित्वम्	७७२	२०
अर्घ्यदानप्रारम्भः	७७२	२४
अर्घ्यदानमन्त्रनिर्देशः	७७२	२६
अर्घ्यदानप्रकाराः	७७३	१७
अर्घ्य-अर्घ्य्यादिभेदाः	७७३	२६
साष्टाङ्गनमस्कारविधानम्	७७५	१४
तेषां लक्षणम्	७७५	१५
अत्र तिलपिष्टादिदानविधिः	७७२	८
दानमन्त्रः	७७२	१३
अस्यां मन्वादित्वमपि	७७३	२
तत्र कालनिर्णयः	७७३	२
माघे मलमासे मासद्वयेऽपि मन्वा-		
दिनिमित्तं श्राद्धं कुर्यात्	७७३	३
माघशुक्लाष्टमी भीष्माष्टमी	७७३	७
तस्यां भीष्मतर्पणश्राद्धयोः कर्तव्यता	७७३	८
तर्पणमन्त्रः	७७४	४

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
जीवात्पितृकस्याप्येतत्तर्पणविधानम्	७७४	१०
एतदपसव्येन कार्यम्	७७५	३
अत्र श्राद्धं काम्यम्, तर्पणं नित्यम्	७७५	४
तर्पणं ब्राह्मणैः सव्येन, इतरैर-		
पसव्येन	७७६	२०
माघशुक्लादशी भीष्मादशी	७७६	१
माघशुक्लैकादशी भीष्मैकादशी	७७६	२२
इयं पूर्वयुता	७७६	४
परविद्धेयं ग्राह्या	७७६	२६
माघीपूर्णिमायाः कालनिर्णयः	७७६	५
अस्या एव महामाघीत्वम्	७७६	६
इयं प्रयागेऽतिप्रशस्ता	७७७	१५
अस्यां तिलपात्रादिदानविधिः	७७७	७
तत्तद्दानमन्त्राः	७७७	१८
माघ्यष्टकानिर्णयः	७७७	८
(अथ फाल्गुनमासः)		
कुम्भसंक्रान्तिः	७७८	४
सीताष्टमी	७७८	६
महाशिवरात्रिव्रतनिर्णयः	७७८	११
रविभौमसोमवारयुतञ्चाति-		
प्रशस्तम्	७८३	३
अत्र कृत्तिवासेश्वरपूजनम्	७८३	५
शिवरात्रिपारणानिर्णयः	७८३	८
इदं व्रतं नित्यं काम्यं चेत्युक्तम्	७८५	१०
व्रतलक्षणम्	७८६	१९
तद्धि चतुर्दशाब्दं कर्तव्यम्	७८८	९
अस्यां व्रतारम्भो हेमाद्रौ	७८८	१३
उद्यापनविधिः	७८८	१७
अथ वर्षशिवरात्रिव्रतप्रयोगः	७८८	२०
माघामावास्या युगादिः	७९१	१
अत्र विशेषयोगे श्राद्धेन पितॄणां		
तृतेरानन्त्यम्	७९१	४
गोविन्दद्वादशीनिर्णयः	७९१	१९
होलिकानिर्णयः	७९२	१
भद्रानिर्णयः	७९३	११
अत्र चन्द्रग्रहणे निर्णयः	७९६	३
होलिकापूजामन्त्रः	७९६	१५
मलमासे सति निर्णयः	७९७	३
इयं मन्वादिः	७९७	४

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अत्र गोविन्ददोलोत्सवः	७९७	७	अत्र विशेषः	७९८	७
होलिकार्थं काष्ठस्तेयं कर्तव्यम्	७९७	११	होलिकाविभूतिवन्दनम्	७९८	१५
चाण्डालसूतिकागेडाच्छिशुहारित-			तत्र मन्त्रः	७९८	१७
वह्निना होलिकोद्दीपनम्	७९७	१४	आमकुसुमप्राशनविधिः	७९८	१९
अत्र लिङ्गभगाङ्कितशब्दकथनं			तत्र मन्त्रः	७९९	३
कर्तव्यम्	७९७	२२	चैत्रामावास्या मन्वादिः	७९९	६
वसन्तोत्सवनिर्णयः	७९८	१	ग्रन्थकर्तुरभ्यर्थना	७९९	८

इति द्वितीयपरिच्छेदानुक्रमणिका ।

सटीकानिर्णयसिन्धुतृतीयपरिच्छेदः

अथ गर्भाधानम्	८०१	७	प्रथमरजोदर्शने भुवनेश्वरीशा-		
तत्र प्रथमरजोदर्शने तिथिनक्षत्रा-			न्तिविधानम्	८०४	८
दिकलम्	८०१	११	प्रथमरजोदर्शने गोदानविधानम्	८०६	२३
हस्ते संमार्जन्यादिदधाना प्रथम-			प्रथमरजोदर्शने अनडुददानविधानम्	८०६	२४
तुमतीचैत् कुलटा भवति	८०१	१६	प्रथमरजोदर्शने ब्राह्मणभोजनवि-		
तल्पोपभोगे भाग्यवती	८०१	१८	धानम्	८०६	२५
पूर्वाण्हादिकालफलम्	८०१	२१	प्रथमर्तौ स्मृतिचन्द्रिकायां कृत्य-		
ग्रहणे प्रथमरजोदर्शनमशुभम्	८०१	२३	विशेषः	८०८	२
विष्ट्यां प्रथमरजोदर्शनमशुभम्	८०१	२३	यदि प्रथमरजोदर्शनं दुष्टमासा-		
प्रथमरजोदर्शने रव्यादिवारफलम्	८०२	१	दौ, तदा अयमाचारो द्वितीयर-		
प्रथमरजोदर्शने दस्त्रादिफलम्	८०२	७	जोदर्शने इति केचित्	८०८	२६
प्रथमरजोदर्शने शुभराशयः	८०२	१६	द्वितीयाद्युत्तुषु रजस्वलाया अञ्ज-		
श्वेतादिवस्त्रधृतायां प्रथमरजोद-			नाभ्यङ्गनादिनिषेधः	८०८	८
र्शने शुभाशुभफलम्	८०२	२९	प्रथमरजोदर्शने द्वित्राद्यशुभसंनि-		
प्रथमरजोदर्शने समविषमरक्त-			पाते आहुतिसंख्याद्वैगुण्यादि-		
बिन्दुफलम्	८०२	२३	बोध्यम्	८०८	२४
दुष्टरजोदर्शने शुद्धरजोदर्शनं या-			प्रथमर्तौः पूर्वं स्त्रीगमननिषेधः	८०९	३
वत् स्त्रीसंसर्गो वर्ज्यः	८०३	२	आकुलस्य पुरुषस्य गौर्यवस्थायाः		
दुष्टरजोदर्शने शान्तिविधानम्	८०३	३	पत्न्या गमनविधानम्	८०९	८
प्रथमरजोदर्शने मासादिकलम्	८०३	७	अन्यथा वीर्यपाते दोषः	८०९	९
प्रथमरजोदर्शने तत्तद्देशफलम्	८०३	१८	ऋतुमत्याः त्रिरात्रपर्यन्तं स्वमुख-		
प्रथमरजोदर्शने लग्नफलम्	८०३	२४	प्रदर्शनस्ववाक्यश्रावणनिषेधः	८०९	१८
प्रथमरजोदर्शने विष्कम्भादियोग-			रजस्वलास्नानविधानम्	८०९	२०
फलम्	८०४	१	ऋतौ गमनविधानम्	८०९	२१

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अनृतावपि गमनम्	८१०	२
दिवागमननिषेधः	८१०	४
दिवागमने प्रायश्चित्तविधानम्	८१०	६
खरोष्ट्र्याने प्रायश्चित्तविधानम्	८१०	६
नग्नस्नाने प्रायश्चित्तविधानम्	८१०	७
नग्नेन भुक्ते प्रायश्चित्तविधानम्	८१०	७
दिवाभैथुने अन्यत् प्रायश्चित्तम्	८१०	९
नग्नपरस्त्रीदर्शने प्रायश्चित्तविधानम्	८१०	१०
ऋतावगमने पापमाह	८१०	१८
सकामां भार्यामनृतावप्युपेयात्	८१०	२३
ऋतौ रात्रिसंख्या	८११	१
तत्र निन्द्या रात्रयः	८११	२
तत्र तिथ्यादीनाह	८११	७
रजस्वलायाश्चिरात्रं चाण्डाल्यादिभेदाः	८११	२४
रजस्वलायाश्चतुर्थदिनकृत्यम्	८१२	१४
समविषमरात्रिफलम्	८१२	४
टीकायां विशेषः	८१२	२४
चतुर्थ्यादिरात्रिफलानि	८१३	९
रजस्वलायाश्चतुर्थदिने स्नानेन गर्भाधानयोग्यता	८१३	२०
चतुर्थदिवसे गमनविकल्पः	८१४	२
भौतिकर्मण्यपि रजस्वलायाश्चतुर्थेऽह्नि अधिकारः	८१४	१५
रजसि निवृत्ते एव रजस्वलायाश्चतुर्थेऽह्नि स्नानम्, नतु रजसि अनिवृत्ते	८१४	४
टीकायां विशेषः	८१४	२३
सर्वासु युग्मासु गमनमावश्यकम्	८१४	७
एकस्यां रात्रौ सकृदेव गमनं कार्यम्	८१४	८
श्राद्धादौ स्त्रीगमने निर्णयः	८१४	११
अनेकभार्यस्यर्तुयौगपये गमननिर्णयः	८१६	३
गमनात्पूर्वं योनिं स्पृष्ट्वा 'विष्णु-योनिं' इति सूक्तजपविधानम्	८१६	६
ऋतावगमने दोषः	८१६	९
स्त्रीणामप्यृतावगमने दोषः	८१६	१९
ऋतावगमने प्रायश्चित्तविधानम्	८१६	२३
भर्तुरवमाने स्त्रियाः प्रायश्चित्तविशेषः	८१७	१३

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
गमनावधिः	८१७	१५
परमावधिः	८१७	२३
व्याधितादेः पत्युः ऋतावगमनेऽपि दोषाभावः	८१७	१२
गर्भाधानाङ्गहोमाकरणे प्रायश्चित्तम्	८१७	३
अत्र मलमासशुक्रास्तादिनिर्णयः	८१७	७
स्त्रीगमने शुद्धिमाह	८१७	११
टीकायां विशेषः	८१८	६
गर्भाधानादीनां होमो गृह्याग्नौ कार्यः	८१८	१७
गृह्याग्निनाशे व्यवस्था	८१८	२१
प्रमादादिनाऽग्निविच्छेदे प्रायश्चित्तविधानम्, द्रव्यदानविधानं च	८१८	२२
अर्धाधानिनो द्रव्यदाननिषेधः	८१९	१०
सर्वाधानिनः प्रायश्चित्तस्यापि निषेधः	८१९	११
द्विभार्यव्यवस्था	८१९	१४
रत्यनन्तरं स्त्रीणां स्नानानावश्यकता	८१९	२
रात्रौ रजसि जननादौ च पूर्वोत्तरदिननिर्णयः	८१९	१
रजस्वलायाश्चतुर्थदिनस्नानानन्तरं अपूर्णकाले पुनः रजोदर्शने अशुचित्वनिर्णयः	८१९	५
कालज-द्रव्यजादिरजोभेदाः	८२०	१६
रोगजरजोदर्शने आशौचनिर्णयः	८२०	१०
रजस्वलाया रजस्वलान्तरस्पर्शे प्रायश्चित्तम्	८२१	९
तत्रासवर्णानां स्पर्शे विशेषः	८२२	१
सवर्णसपत्नीविषये स्नानमात्रम्	८२२	७
अकामतःस्पर्शे व्यवस्था	८२३	२
टीकायां विशेषः	८२३	११
रजस्वलायाश्चाण्डालस्पर्शे व्यवस्था	८२४	१७
प्रसङ्गात् अन्त्यजपरिगणनम्	८२५	१४
रजस्वलायाः शुनःस्पर्शे व्यवस्था	८२६	१
टीकायां विशेषः	८२६	८
भुज्जानाया रजस्वलायाश्चाण्डालादिस्पर्शे विशेषः	८२६	२
रजस्वलाया उच्छिष्टस्पर्शे व्यवस्था	८२७	१
टीकायां विशेषः	८२७	४
रजस्वलायाश्चाण्डालेन सह एकवृक्षारोहणे प्रायश्चित्तम्	८२७	१८

विषयाः

पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः

भोजनकाले अन्या रजस्वलां दृ-

ष्ट्वा रजस्वलाया भोजने व्यवस्था ८२७ २१

भोजनकाले चण्डालदर्शने विशेषः ८२७ २४

रजस्वलादवादिदर्शने व्यवस्था ८२८ २

रजस्वलाया आशौचिस्पर्श ८२८ ६

रजस्वलाया आशौचि स्पृष्ट्वा

भोजने विशेषः ८२८ ९

आशौचि स्पृष्ट्वा स्नानात्प्राक्-
जोदर्शने ८२८ ११

रजस्वलायाः शावाशौचप्रसक्तौ

व्यवस्था ८२८ १४

सूतिकां स्पृष्ट्वा स्नानात्प्राक्-
जोदर्शने स्नानविधिः ८२९ १

रजस्वलास्नानविधानम् ८२९ ६

ज्वरवत्या रजस्वलायाः स्नाने

व्यवस्था ८२९ १२

रजसोऽज्ञाने सति विचारः ८३० ३

गर्भाधानहोमादीनि सर्वकर्माणि

विष्णोरर्पयेत् ८३० १९

उच्छिष्टाया द्विजाते रजोदर्शने

व्यवस्था ८३१ २

अथ पुंसवनम् ८३१ ४

तत्र पुंसवनकालानिर्णयः ८३१ ५

टीकायां विशेषः ८३१ ९

पुंसवनकर्तृनिर्णयः ८३२ ६

पुंसवनाणि ८३३ ६

पुंसवने तिथ्यादिनिर्णयः ८३३ १३

टीकायां विशेषः ८३३ २१

अनवलोकनकालनिर्णयः ८३३ १९

अथ सीमन्तोन्नयनविधिः ८३४ १

तत्र सीमन्तोन्नयनकालनिर्णयः ८३४ १

विष्णुबलिकालनिर्णयः ८३४ १२

सीमन्ते वारादिनिर्णयः ८३५ १

अमावास्यायां पितृमरणतिथौ च

सीमन्तोन्नयननिषेधः ८३५ ५

सकृदेव सीमन्तोन्नयनं कार्यम् ८३५ ११

प्रतिगर्भं वा सीमन्तोन्नयनं कार्यम् ८३६ ३

सीमन्तोन्नयनाभावे व्यवस्था ८३६ १०

सीमन्तोन्नयने भोजने प्रायश्चित्त-

विधानम् ८३६ १२

विषयाः

पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः

अथ गर्भिणीतत्पतिनियमाः ८३८ २

तत्रादौ गर्भिण्याः सामिषभोज-

ननिषेधः ८३८ ३

गर्भिण्याः अङ्गारभस्मास्थिकपा-

लचुल्लीशूर्पादिकेषूपवेशननिषेधः ८३८ ५

गर्भिण्या जलेऽवगाहननिषेधः ८३८ १०

गर्भिणी भूमिं अङ्गारभूत्या नखै-

र्न लिखेत् ८३८ ११

गर्भिण्या वपुर्भङ्गनिषेधः ८३८ १२

गर्भिणी मुक्तकेशी विवशा वा

न भवेत् ८३९ १

गर्भिण्याः संध्याकाले भोजनश-

यननिषेधः ८३९ २

गर्भिण्याः अमङ्गलवाक्योच्चारण-

निषेधः ८३९ ३

गर्भिण्याः शून्यगृहे वृक्षतले च

वासनिषेधः ८३९ ४

गर्भिण्याः कट्वादिभक्षणनिषेधः ८३९ ६

गर्भिण्या अत्युष्णभोजननिषेधः ८३९ ६

गर्भिण्या आयासव्यवायनिषेधः ८३९ ७

गर्भिण्याः सर्वदा शयालुत्वनिषेधः ८४० २०

गर्भिण्याः खट्वाछायाश्रयणनिषेधः ८४० २०

गर्भिणी उत्तरशिरा अधःशिरा वा

न शयीत ८४० २१

गर्भिणी वस्त्रहीना उद्विग्ना वा

न शयीत ८४० २२

गर्भिणी आर्द्रावरणा न शयीत ८४० २२

गर्भिणीपत्युः मुण्डन-पिण्डदानादि-

निषेधः ८३९ ९

गर्भिणीपत्युः समुद्रजले स्नाननिषेधः ८४० ३

गर्भिणीपत्युः नखकेशादिकर्तननिषेधः ८४० ३

गर्भिण्याः कुञ्जराश्वादिव्वारोहण-

निषेधः ८४० १५

गर्भिण्याः व्यायाम-शीघ्रगमन-

शकटारोहणनिषेधः ८४० १६

गर्भिण्या शोकादिकरणनिषेधः ८४१ १

गर्भिण्या व्यवसाय-दिवानिशनिषेधः ८४१ २

गर्भिण्याः हरिद्राकुङ्कुमादि-माङ्गल्या-

भरण-केशसंस्कारादिवर्जननिषेधः ८४१ ४

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
गर्भिण्याश्चतुर्थषष्ठाष्टममासेषु		
यात्रानिषेधः	८४१	९
गर्भिण्या आषाढे विशेषतो यात्रानिषेधः	८४१	१०
गर्भिण्याः प्रियमवश्यं कर्तव्यम्	८४१	१२
गर्भिणीपत्युः वपन-मैथुन-तीर्थगम- ननिषेधः	८४१	१५
गर्भिणीपत्युः सप्तममासादूर्ध्वं श्राद्ध- भोजननिषेधः	८४१	१६
गर्भिणीपत्युः शवानुगमन-नखकृ- न्तननिषेधः	८४१	१९
गर्भिणीपत्युर्युद्धादि-वास्तुकरण-अ- तिदूरगमननिषेधः	८४१	२०
गर्भिणीपत्युरुद्धाह-औपनयन-समुद्रा- वगाहननिषेधः	८४१	२१
तत्करणे आयुःक्षयो भवति	८४२	१
गर्भिणीपत्युः दहन-गिरि-नावा- रोहणनिषेधः	८४२	३
गर्भिणीपत्युः समुद्रयान-मृतवाहन- गयादितीर्थकरण-यागादि- निषेधः	८४२	६
गर्भिणीपत्युः क्षुरकर्मनिषेधः	८४२	३, ७
अथ रोहिण्यादिशुभयोगे सूति- कागृहप्रवेशविधानम्	८४२	१२
शुभयोगासम्भवे प्रसूतिकाले सद्य एव प्रवेशविधानम्	८४२	१७
सूतिकागृहं नैर्ऋत्यां दिशि कार्यम्	८४२	१८
सूतिकागृहप्रवेशे प्रागादिद्वार- विचारः	८४२	२३
सूतिकागृहप्रवेशकाले गोब्रा- ह्मणादिपूजाविधिः	८४२	२४
परण्डमूलचूर्णानुलेपनविधिः	८४२	२५
प्रसूतिगृहे आवश्यकः पदार्थाः	८४२	२१
प्रसूतिकाले 'प्रमन्दिने' इति मन्त्र- जपविधिः	८४३	७
प्रसूतिकाले नारी मनसा इन्द्रं ध्यायेत्	८४३	८
प्रसूतिकाले नार्याः 'विजिहीर्षं वनस्पते' इति मन्त्रोदकपानवि- धानम्	८४३	९

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
माहिषीदुग्धमिश्रितैरण्डतैलपान- विधिः	८४३	१०
पानमन्त्रः	८४३	११
सन्तानोत्पत्त्यनन्तरं पितुः स्नानविधिः	८४३	४
इदञ्च स्नानं शीताद्भिः कार्यम्	८४३	२३
इदं स्नानं रात्रावपि कार्यम्	८४३	२५
सूतिकायाः दशाहेन तत्पत्युः स्नानमात्रेण स्पृश्यता	८४४	५
जातकर्मविधिस्तत्कालश्च	८४४	२
नाडीच्छेदानन्तरं आशौचम्	८४४	६
नाडीच्छेदात् प्रागेव दानप्रतिग्रहौ कार्यौ	८४४	८
प्रतिग्रहे कृतान्नभक्षणनिषेधः	८४४	१२
भक्षणे प्रायश्चित्तविधिः	८४४	१३
दानं रात्रावपि कार्यम्	८४४	१५
तत्र सुवर्णादिदानविधिः	८४५	१८
नाडीच्छेदात्प्राक् जातकर्मभावे सूतकानन्तरं तत्कार्यम्	८४५	३
अत्र वृद्धिश्राद्धं नाभिच्छेदात्प्रा- कार्यम्	८४५	५
वृद्धिश्राद्धं रात्रावपि कार्यम्	८४५	९
नपुंसकस्य जातकर्मनिषेधः	८४६	१६
अत्र श्राद्धमामेन हेम्ना वा का- यम्, न तु पक्वान्नेन	८४५	१६
हेमाद्रिमते आमेनापि श्राद्धनिषेधः	८४६	४
टीकायामामश्राद्धस्यैव कर्तव्यता	८४६	१८
एतच्च श्राद्धं जननाशौचे मरणा- शौचे च कार्यम्	८४६	६
अत्रामश्राद्धं नैमित्तिकम्, हेम- श्राद्धं तु काम्यमित्येके	८४६	२०
अन्येषां मते हेमश्राद्धमेव नैमि- त्तिकं, तदसंभवे आमश्राद्धम्	८४६	२१
नैमित्तिकक्रममाह	८४६	२२
केषांचिन्मते आशौचानन्तरं जा- तकर्म कार्यम्	८४६	११
स्मृत्यर्थसारे विकल्प उक्तः	८४६	१३
मृदादिनक्षत्रेष्वेव जातकर्मवि- धानम्	८४७	१
मृदादीनां लक्षणम्	८४७	३

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
पितरि ग्रामान्तरगते संन्यस्तादौ			विकृतप्रसूतौ व्यवस्था	८५७	९
वा पितृव्यादिगोत्रजो ज्येष्ठक्र-			युग्मप्रसूतौ व्यवस्था	८५७	९
मेण जातकर्म कुर्यात्	८४७	८	अमानुष-अमुण्डोत्पत्तौ व्यवस्था	८५७	१०
दीक्षितस्य दीक्षाकाले जातकर्म-			हीनाङ्ग-अधिकाङ्गोत्पत्तौ व्यवस्था	८५७	११
व्यवस्था	८४७	१७	पशुपक्षिसरीसृपोत्पत्तौ व्यवस्था	८५७	१२
कर्तुरस्वास्थ्यदिना अतिक्रान्ते			एतेषु देशानिष्कासनविधानम्, शा-		
कर्मणि व्यवस्था	८४७	२०	न्तिविधानं च	८५७	१४
महारोगार्तस्य जातकर्मकरणनिषेधः	८४७	२३	प्रथमादिपञ्चममासपर्यन्तं द-		
तत्र व्यवस्था	८४७	२५	न्तोत्पत्तौ प्रथममुपरिदन्तोत्पत्तौ		
मुख्यकालातिक्रमे नक्षत्रादिकं			दन्तेन सह जन्मनि वा पितृमा-		
ज्ञेयम्	८४८	४	तृनाशो धननाशः स्वनाशश्च भवति	८५७	१६
जातकर्मानन्तरं कर्तव्यमाह	८४८	१९	विषनाडीषु जन्मनि पितृमातृ-		
अथ जन्मनि दुष्टकालाः	८४८	१२	धनस्वनाशो भवति	८५७	२४
पित्रायरिष्टसूचककाले जन्मनि			प्रसङ्गात् विषघटीनिरूपणम्	८५७	२६
गोमुखप्रसवाख्यशान्तिविधानम्	८५०	१२	दोषवारणार्थं कर्तव्यं कर्म	८५८	३
तिथिगण्डादिभेदेन अनडुहादिदा-			पूर्वमुपरि दन्तोत्पत्तौ दोषनिरूपणम्	८५८	१६
नविधानम्	८५०	११	तद्दोषवारणार्थं शान्तिविधानम्	८५८	१८
उत्तरादिनक्षत्रभेदेन तिलपात्रा-			तत्र मन्त्रः	८५९	३
दिदानविधानम्	८५१	२	जन्मकाले गण्डान्तनामनिर्देशाः	८६०	१२
उत्तरादौ नक्षत्रे शान्तिविधानम्	८५१	४	तत्र प्रसूतौ महादोषो भवति	८६०	१८
जन्मनि आश्लेषानक्षत्रफलम्	८५१	६	अथ यमघण्टकः	८६०	२२
जन्मनि ज्येष्ठाफलम्	८५२	३	अथ त्रिकप्रसवशान्तिः	८६०	१
जन्मनि मूलफलम्	८५२	९	बालकजन्मदिनतः षष्ठ्यां रात्रौ		
जन्मनि अभुक्तमूलफलम्	८५२	१५	जागरणविधिः	८६१	१६
कश्यपसंहितायां त्वन्यथोक्तम्	८५२	१९	बालकजन्मदिनतः षष्ठे अष्टमे		
अथ मूलवृक्षः	८५२	२३	तथा प्रथमे दिने दाने आशौचं		
अन्यत्र त्वन्यथोक्तम्	८५३	७	न भवति	८६१	२१
दुष्टनक्षत्राणां कियत्कालपर्यन्तं दो-			वैश्यव्रात्यद्विजातीनां खड्गे राका-		
ष इत्यस्य निर्णयः	८५४	२१	दिचतसृकन्यानां पूजाविधानम्	८६२	३
जन्मनि व्यतीपातादिदुष्टयोगफलम्	८५५	३	अथ दत्तपुत्रपरिग्रहविधिः	८६२	७
दुष्टयोगे जन्मनि शान्तिविधानम्	८५५	१४	अपुत्रस्य मृतपुत्रस्य च दत्तपुत्रप-		
प्रसङ्गात् सिनीवाल्यादिनिर्णयः	८५५	१९	रिग्रहविधानम्	८६२	८
कृष्णचतुर्दश्यां जन्मनि तत्तत्का-			वन्ध्याया दत्तपुत्रपरिग्रहाधिकारः	८६२	१२
लफलम्	८५५	१३	दत्तपुत्रपरिग्रहे दातृप्रतिग्रहीत्रो-		
अथ पित्रोर्नक्षत्रे जन्मदोषः	८५६	५	रुल्लेखः	८६२	१४
ग्रहणकाले प्रसूतौ दोषः	८५६	१२	ध्यामुष्यायणे उल्लेखविशेषः	८६२	१९
तत्र शान्तिः	८५७	१५	तत्र उभयोरपि गणेशार्चनान्दी-		
अकालप्रसूतौ व्यवस्था	८५७	८	श्राद्धान्तं कर्तव्यम्	८६३	७
कालातीतप्रजासु व्यवस्था	८५७	८			

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
दत्तपुत्रपरिग्रहे आचार्याय वासो-			सस्यैव सर्वधनलाभः	८८४	२५
द्वयकुण्डलोष्णीषाङ्गुलीयकदान-			ब्राह्मणादिवर्णानां दत्तकप्रतिग्रहे		
विधानम्	८६३	१	सपिण्डसगोत्रादिनिर्णयः	८८५	७
दत्तपुत्रपरिग्रहे सवन्धुब्राह्मणभोज-			सपिण्डेष्वपि भ्रातृपुत्रादौ क्रमेण सु-		
नविधिः	८६३	२	ख्यत्वम्	८८५	१९
दत्तपुत्रपरिग्रहे अन्वाधानादि का-			एकगोत्रासपिण्डाभ्यां प्रतिगृही-		
र्यम्	८६३	३	तयोः असपिण्डभिन्नाभिन्नगोत्र-		
दत्तपुत्रपरिग्रहे दातुः समक्षं गत्वा			जयोः कन्यापुत्रयोः परस्परं वि-		
पुत्रयाचनाविधिः	८६३	४	वाहनिर्णयः	८८६	८
तत्र दातुर्दानविधिः	८६३	५	दत्तक(पुत्र)मरणे आशौचनिर्णयः	८८७	१
व्यामुष्यायणे दातुः 'न मम' इत्ये-			पालकमरणे दत्तकस्य आशौचनिर्णयः	८८७	२
तत्कथननिषेधः	८६४	१०	जनकमरणे दत्तकस्य आशौचनिर्णयः	८८७	३
सजातीयपुत्रस्यैव परिग्रहाविधिः	८६५	१५	ब्राह्मणादिवर्णत्रये दौहित्रभागिने-		
पुत्रदाने मातृपित्रोरेवाधिकारः	८६५	२१	ययोः दत्तकप्रतिग्रहनिषेधः	८८७	७
आपद्येव पुत्रो दातव्यः	८६६	६	शूद्रेण दौहित्रो भागिनेय एव वा		
अनेकपुत्रसत्त्वेऽपि ज्येष्ठो न देयः	८६७	१९	प्रतिग्राह्यः	८८७	२३
उभयोरजीविनोः पत्युरपि पत्न्यनुम-			ब्राह्मणादिवर्णत्रये मातृष्वसृसुतप्र-		
त्यैव दातृत्वं ग्रहीतृत्वं च	८६८	५	तिग्रहनिषेधः	८८८	११
अत्यन्तापदि पत्युः स्वातन्त्र्यमपि	८६८	६	दौहित्रभागिनेययोः शूद्राणां पत्यु-		
पत्न्यास्तु पत्यनुमत्यैव दातृत्वम्,			रेवाधिकार इत्यन्ये	८८८	१२
पत्यौ मृते तु स्वातन्त्र्यम्	८६८	१, ७	दौहित्रभागिनेयाभावे अन्योऽपि		
दत्तप्रतिग्रहे सवर्णासवर्णादिविचारः	८७३	६	शूद्रेण प्रतिग्राह्य इति भट्टाः	८८८	२५
स्त्रीशूद्रयोर्दत्तकविचारः	८७०	२	ब्राह्मणादिभिरपि दौहित्रभागिनेयौ		
स्त्रीशूद्रकर्तृकहोमे विशेषः	८७०	२	ग्राह्यौ, बाधकाभावात् इति		
एकभ्रातुः पुत्रसत्त्वे द्वितीयभ्रातुः			च भट्टाः	८८९	९
पुत्रप्रतिग्रहे नाधिकारः,			दत्ताद्यादीनां पुत्रत्वविचारः	८८९	२
भ्रातृपुत्रेणैव तस्य पु-			दत्तकादिकर्तृकश्राद्धादौ पित्रादि-		
त्रित्वात् इति कोचित्	८७९	६	निर्णयः	८९३	२४
औरस इव दत्तकोऽपि पित्राद्या-			प्रसङ्गात् व्यामुष्यायणलक्षणम्	८९६	२०
ज्ञापालनपित्रादिश्राद्धादि कुर्यात्	८८४	४	दत्तकविवाहे सपिण्डादिविचारः	८९५	९
दत्तप्रतिग्रहानन्तरम् औरसोत्प-			क्रीतकन्यानिर्णयः	८९८	१६
चौ चतुर्थ्यां दत्तको गृह्णीयात्	८८४	८	कृत्रिमकन्यानिर्णयः	८९६	२३
जातकर्मादिसंस्कृतस्तु समांशं गृ-			अपविद्धकन्यानिर्णयः	८९६	२६
ह्णीयात्	८८४	२२	अथ पुत्रादिदानविचारः	८९९	१
प्रतिगृहीतस्य दत्तविधानादिसं-			अथ यमलसंस्कारे ज्येष्ठकनिष्ठ-		
स्काराभावे विवाहमात्रलाभः, न			विचारः	९०३	२
तु अन्यधनलाभः	८८४	२३	अथ सूतिकास्नानम्	९०३	२१
यदि प्रतिगृहीतस्य दत्तविधानं न			अथ नामकर्मकालाः	९०४	१
कृतं, किन्तु जातकर्माद्युपनय-					
नान्तसंस्कारः कृतः, तदा और-					

विषयाः

पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः

नामकर्मणि ब्राह्मणादिवर्णभेदात्

कालभेदः

नामकर्मणि दुष्टकालाः

ब्राह्मणस्य शर्मन्तं नाम कार्यम्

क्षत्रियस्य वर्मन्तं कार्यम्

वैश्यस्य धनसंयुतं कार्यम्

शूद्रस्य प्रेष्यसंयुतं कार्यम्

मासनाम गुरुनाम च दद्यात्

मासभेदात् कृष्णादिनामकरणं कुर्यात्

कालातिक्रमे व्यवस्था

नामकर्मणि पूर्वाण्डमध्यान्धौ क्र-

मेण उत्तममध्यमौ

अपराण्डं रात्रिं च नामकर्मणि वर्जयेत्

मासनामकरणानन्तरं नाक्षत्रं ना-

म कृत्वा व्यावहारिकं नाम

कार्यम्

नामकर्मणि संकल्पाविचारः

कर्तुः पित्रोर्नामकरणं प्रशस्तम्

नामकरणे नाम्नोऽक्षरविचारः

तत्र द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा घोषव-

दाद्यन्तरन्तस्थं दीर्घाभिनिष्ठानं कृ-

दन्तं कुर्यात्

ताद्धितम् अयुग्माक्षरम् ईकारा-

न्तं च न कुर्यात्

ताद्धितादित्रयं स्त्रियै प्रशस्तम्

घोषवतां परिगणनम्

अन्तस्थानां परिगणनम्

दीर्घाभिनिष्ठानार्थः

विसर्गान्तं नामापि प्रशस्तम्

नृपादिनामकरणनिषेधः

दान्तं स्त्रीणां प्रशस्तम्

देवालयादीनां नाम कार्यम्

लकारान्त्यरेफान्त्यनामकरणनिषेधः

नक्षत्रनामकरणप्रकारः

नक्षत्रेषु प्रशस्तनक्षत्राणि

अथ दोलारोहणकालः

दोलारोहे प्रशस्तनक्षत्राणि

अथ दुग्धपानकालः

विषयाः

पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः

कर्णवेधकालः

कर्णवेधे द्वितीयादिवर्षेषु जन्ममा-

सौ वर्ज्यः

कर्णवेधे शुभमासाः

कर्णवेधे शुभा नक्षत्रादयः

राजपुत्रस्य कर्णवेधे सौवर्णी सू-

ची कार्या

विप्रवैश्ययोः कर्णवेधे रजतस्य

सूची कार्या

शूद्रस्य अयोनिर्मिता सूची कार्या

सूच्याः परिमाणम्

विप्रस्य कर्णवेधेऽङ्गुष्ठाधिक-

च्छिद्रनिषेधः

शिशोः प्रथमताम्बूलदानकालः

शिशोः प्रथमताम्बूलभक्षणे शु-

भनक्षत्रादयः

अथ निष्क्रमणकालः

छन्दोगानां निष्क्रमणे वृद्धिश्राद्धं

नास्ति

निष्क्रमणकाले विष्णुगगनपूजा-

विधानम्

शिशोर्लिङ्गदर्शनाविधानम्

अथोपवेशनकालः

उपवेशनकाले वाराहपृथ्वीपूजा-

विधानम्

अथान्नप्राशनकालः

स्त्रीणामन्नप्राशने पञ्चमसतम-

मासौ शुभौ

अन्नप्राशने तिथ्यादिविचारः

व्रतबन्धे, राज्याभिषेके जन्मधि-

ष्यमशुभम्

विवाहे सीमन्तयात्रादिमङ्गलेषु

जन्मधिष्यमशुभम्

अन्नप्राशने पूर्वं ब्रह्मादिदेवतापू-

जनादिविधानम्

अन्नप्राशने देयमन्नम्

अथान्दपूतौ मार्कण्डेयादिपूजा-

विधानम्

९१० ११

९१० १४

९११ २

९११ ४

९११ १२

९११ १२

९११ १२

९११ १२

९११ १५

९११ २०

९१२ ३

९१२ ५

९१२ १२

९१२ २३

९१२ ४

९१२ ८

९१२ १२

९१२ २२

९१४ २

९१४ ४

९१४ १३

९१४ १५

९१४ १८

९१४ २१

९१४ २४

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अब्दपूर्तौ मार्कण्डेयप्रसादपयः-		
पानविधानम्	९१५	२५
अब्दपूर्तौ नखकेशखण्डननिषेधः	९१५	२६
अब्दपूर्तौ मैथुननिषेधः	९१५	२६
अब्दपूर्तौ मार्गभ्रमणनिषेधः	९१५	२६
अब्दपूर्तौ आमिषकलहर्हिसानिषेधः	९१६	१
अब्दपूर्तौ दुष्टयोगाः	९१६	२
तत्र सर्वौषधिस्नानविधानम्	९१६	६
सर्वौषधिपरिगणनम्	९१६	१७
जन्मदिने उष्णोदकस्नाननिषेधः	९१६	८
प्रसङ्गात् मृते, जन्मानि, संक्रान्तौ, श्राद्धे, अस्पृश्यस्पर्शे च उष्णोद- कस्नाननिषेधः	९१६	८
अत्र जन्मतिथिरौदयिकी ग्राह्या	९१६	१०
युगादयोऽपि उदयेन ग्राह्याः	९१६	१०
टीकायां विशेषः	९१६	२६
अथ कटिसूत्रबन्धनम्	९१६	१३
कटिसूत्रबन्धने गोदानादिविधानम्	९१६	१४
कटिसूत्रबन्धने होमविधानम्	९१७	२
अथ चौलकालनिर्णयः	९१७	४
तत्रादौ मासादिनिर्णयः	९१७	५
चौलकाले तिथिनिर्णयः	९१७	२०
चौलकाले वारनिर्णयः	९१७	६
चौलकाले नक्षत्रनिर्णयः	९१७	११
मातरि गर्भिण्यां चौलं न कार्यम्	९१९	४
पञ्चवर्षातिक्रमे मातरि गर्भिण्यामपि चौलविधानम्	९१९	१०
गर्भिण्यामपि पञ्चममासपर्यन्तं न दोषः	९१९	१६
ज्वराधिष्ठिते मङ्गलकार्यनिषेधः	९२०	७
मातरि रजस्वलायां विवाहादिमङ्ग- लनिषेधः	९२०	१०
पत्न्यां रजस्वलायां श्राद्धनिषेधः	९२०	१५
सङ्कटे व्यवस्था	९२०	१७
मण्डनोत्तरं चौलनिषेधः	९२०	२१
अब्देभेदे न दोषः	९२०	२७
सोदरयोः समानक्रियानिषेधः	९२१	५
आशौचादौ प्राप्ते निर्णयः	९२१	७
षष्ठाब्दादौ मुण्डननिषेधः	९२१	१२
शिखाधारणविचारः	९२१	१८

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
उपनयने मध्यशिखावर्जं वपनं कार्यम्	९२१	२२
सत्रे तु सशिखं वपनं कार्यम्	९२२	२
शूद्रस्य शिखाविचारः	९२२	१३
स्त्रीशूद्रयोः शिखाछेदे प्रायश्चित्तवि- धानम्	९२२	१८
सामगानां सशिखमुण्डनविधानम्	९२३	१४
सिंहस्थे गुरौ नर्मदोत्तरभागे शुभकर्मनिषेधः	९२२	२२
दाक्षिणे देशे निषेधो नास्ति	९२२	२३
जातकर्मणि, नामकरणे, चूडाकर्मणि च भोजने सान्तपनं प्रायश्चित्तम्	९२३	१
अन्यसंस्कारे भोजने उपवासः प्राय- श्चित्तम्	९२३	४
एते संस्काराः स्त्रीणाममन्त्रकाः कार्याः	९२३	५
होमस्तु स्त्रीणामपि समन्त्रकः	९२३	५
होमोऽप्यमन्त्रक इत्येके	९२३	१०
अथ पञ्चमेऽब्दे विद्यारम्भः	९२४	२
तत्रादौ शुभकालविचारः	९२४	३
विद्यारम्भे नक्षत्रादिविचारः	९२४	८
विद्यारम्भे पूर्वं गुरुगणेशादिपूजा- विधानम्	९२४	२२
विद्यारम्भे पूर्वं विष्ण्वादिपूजाविधानम्	९२४	१३
विष्ण्वादिहोमविधानम्	९२४	१५
अनध्यायेषु पठननिषेधः	९२५	१७
अथ धनुर्विद्यारम्भकालनिर्णयः	९२४	१७
अनुपनीतस्य अभक्ष्यभक्षणे दोषाभावः	९२५	१
अनुपनीतस्य रजस्वलादिसंस्पर्शं शिशु-बाल-कुमार-इति भेदेन अभ्युक्षणादिविधानम्	९२५	४
शिश्वादिलक्षणम्	९२५	६
पञ्चवर्षानन्तरं बालस्यापि स्नान- विधानम्	९२५	११
कामचारादिकेऽप्येवम्	९२६	१
इदं च महापापातिरिक्तविषयम्, महापापन्तु पञ्चवर्षात्प्रागपि वर्ज्यम्	९२६	९
लशुनादिभक्षणमपि षष्ठवर्षात्प्रागेव कार्यम्	९२६	१८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
पञ्चवर्षान्तरं लशुनादिभक्षणं		
महापापे वा पित्रादिभिः प्रायश्चित्तं कार्यम्	९२६	१९
आचार्यस्य विशेषः	९२६	२२
अथोपनयनकालनिर्णयः	९२६	६
धनादिकामनायां कालनिर्णयः	९२७	२
उपनयने गौणकालनिर्णयः	९२७	१२
उपनयनकालादूर्ध्वमनुपनीतानां ब्रह्मक्षत्रियविशां पातित्यम्	९२८	२
पातित्ये प्रायश्चित्तासमर्थस्य निर्णयः	९२८	२१
शक्तस्य सामग्रीवैकल्येन पञ्चदशादिवर्षातिक्रमे प्रायश्चित्तम्	९२८	२४
सामग्रीसत्त्वेऽपि कामतो गौणकालातिक्रमे प्रायश्चित्तम्	९२९	२२
उपनयनकालातिक्रमे ब्राह्म्यस्तोमस्य अवश्यं कर्तव्यता	९३०	१३
बुध्या मुख्यकालत्यागे प्रायश्चित्तम्	९३०	२२
उपनयने ऋतु-मासादिनिर्णयः	९२९	२
उपनयनादिमङ्गले जन्माधिष्य-जन्ममास-जन्मादिनानि वज्र्यानि	९३१	२०
जन्ममासत्यागासामर्थ्ये निर्णयः	९३१	७
उपनयने मीनार्कयुक्तश्चैत्रः		
प्रशस्ततमः	९३२	१७
उपनयने तिथ्यादिविचारः	९३२	८
गलग्रहे उपनयननिषेधः	९३४	२
अपराण्ढलक्षणम्	९३४	४
गलग्रहलक्षणम्	{ ९३४ } ६	
	{ ९३६ } २	
अनध्यायतत्पूर्वपरसमावर्तन-विद्या-रम्भ-दिनत्रये उपनयननिषेधः	९३५	४
अष्टकासु, युगादिमन्वादिषु, सोपपदासु च अनध्यायः कर्तव्यः	९३५	४
युगादि-मन्वादिनिरूपणम्	९३५	१६
सोपपदापरिगणनम्	९३५	६
प्रदोषेऽपि अनध्यायः	९३५	१०
प्रदोषलक्षणम्	९३५	१०
अनध्यायेऽपि चैत्रवैशाखशुक्लतृतीया, माघशुक्लसप्तमी, फाल्गुनकृष्णद्वितीया चोपनयने प्रशस्तेति-		

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
मतोपन्यासपूर्वकं तत्खण्डनम्	९३७	२
ग्रहणे दशाहानि अनध्यायः	९३८	१२
केतूद्वये दशाहानि अनध्यायः	९३८	१२
भूकम्पे दशाहानि अनध्यायः	९३८	१३
उल्कापाते दशाहानि अनध्यायः	९३८	१३
व्रते दशाहानि अनध्यायः	९३८	१४
केचित्त्रयोदशाहानि अनध्यायं वदन्ति	९३८	१५
सर्वग्रासार्द्धग्रासादिभेदेन ग्रहणे अनध्यायादिनसंख्यानिर्णयः	९३८	२३
संकटे अनध्यायनिर्णयः	९३८	१६
उपनयने नक्षत्रादिनिर्णयः	९३९	३
ऋग्यजुःसामाथर्वभेदेन कालभेदाः	९३९	२२
ऋगादिभेदेन निषिद्धवाराः	९४१	२
पूर्वसंध्यायां मेघगर्जने उपनयननिषेधः	९४१	६
नान्दीश्राद्धानन्तरं गर्जने बह्वृचातिरिक्तानामुपनयनविधानम् वेदा-रम्भनिषेधश्च	९४१	९
सायंकाले मेघगर्जने संध्योत्तरं होमविधानम्	९४१	१५
सायंकाले मेघगर्जने ओदनपाचननिषेधः	९४२	२
अन्ने पक्वे दोषाभावः	९४२	३
अत्र शान्तिरप्युक्ता	९४२	५
शान्तिप्रयोगः	९४२	१८
उपनयने कर्तृनिरूपणम्	९४३	१
क्षत्रियादेः पुरोहित एव कर्ता	९४३	६
ज्येष्ठभ्रात्रभावे पितृव्यस्य कर्तृत्वम्	९४३	८
(टीकायां) पितृव्याभावे एव ज्येष्ठभ्रातुरधिकारः	९४३	१४
उपनयने षण्ढमूकादीनां विशेषः	९४४	३
मत्तोन्मत्तयोरुपनयननिषेधः केषां चिन्मते	९४४	९
मत्तोन्मत्तयोः संस्काराभावेऽप्यपातित्यम्	९४४	१०
मूकबधिरादीनां सावित्री स्पृष्ट्वा ज-प्रविधानम्	९४४	२३

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
मन्तोन्मत्तयोः अपत्यादेः संस्कारार्हत्वम्	९४४	११
मन्तोन्मत्तपुत्रसंस्कारे आचार्य एवाधिकारी	९४४	१२
षण्ढोदविवाहाभावे तदनुजस्य न परिवेदनदोषः	९४४	२६
कुण्डगोलकयोः संस्कारनिर्णयः	९४५	१
कुण्डगोलकयोः श्राद्धे अनधिकारित्वम्	९४५	२
विज्ञानेश्वरमते कुण्डगोलककानीनादीनामसवर्णत्वमेव	९४५	१९
उपनयने पूर्व कुमारस्य भोजनविधानम्	९४५	६
गायत्र्युपदेशे स्थाननिर्णयः	९४५	७
भिक्षायां मातृभिक्षायाः प्राथम्यम्	९४७	१
मात्रभावे प्रथमभिक्षादुत्तरीयादनिर्णयः	९४७	३
भिक्षायाचनमन्त्रे भवच्छब्दप्रयोगनिर्णयः	९४७	१३
संस्कारलोपे प्रायश्चित्तनिर्णयः	९४७	५
ज्येष्ठसंस्कारेऽजाते कनिष्ठसंस्कारनिषेधः	९४८	२४
गायत्र्युपदेशानन्तरमेव सन्ध्या कार्या	९४९	९
उपनयनाभिधारणे दिननिर्णयः	९४९	१५
दानारम्भे ब्रह्मयज्ञे वेदस्थाने गात्रीप्रहणविधानम्	९५०	३
ब्रह्मचारिणां वज्र्याः पदार्थाः कर्माणि च	९५०	७
ब्रह्मचारिणां मेखलादिधारणविधानम्	९५१	१६
ब्रह्मचर्ये मेखलानिर्णयः	९५२	३
ब्रह्मचर्ये दण्डनिर्णयः	९५४	१
ब्रह्मचर्येऽजिननिर्णयः	९५४	५
ब्रह्मचर्ये वस्त्रनिर्णयः	९५४	१२
उपोषवीतनिर्णयः	९५५	२
श्रमभेदेन यज्ञोपवीतसंख्यानिर्णयः	९५७	३
वीतिप्राचीनीवीतिनिर्णयः	९५७	१३
उत्तरीयनिर्णयः	९५७	१५
वस्त्रवृत्तकस्य उत्तरीयादिधारणविधेः	९५७	१७

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
सर्वदा बद्धशिखेन उपवीतिना च भाव्यम्	९५७	२३
उपवीतनाशे निर्णयः	९५८	६
यज्ञोपवीतधारणानन्तरमाचमननिर्णयः	९५८	८
ब्रह्मचर्ये अग्निकार्यनिर्णयः	९५८	१४
समिदाहरणनिर्णयः	९५८	२२
नष्टानां मेखलादीनां जलप्रवाहविधानम्	९५९	२
ब्रह्मचर्यकर्मलोपे प्रायश्चित्तम्	९५९	४
आपदि लोपे व्यवस्था	९५९	७
सकृल्लोपे जपादिविधानम्	९५९	११
ब्रह्मचारिणां मधुमांसभक्षणे प्रायश्चित्तम्	९६०	१३
भोजनोत्तरमनाचान्तोत्थाने प्रायश्चित्तम्	९६१	५
संध्याकालातिक्रमे प्रायश्चित्तम्	९६१	८
भोजनसमये वार्तालोपे तदन्नत्यागः	९६१	१६
यज्ञोपवीतेन विना भक्षणे प्रायश्चित्तम्	९६१	१९
अनुपवीतिन उच्छिष्टे ऊर्ध्वाधरादिभेदेन प्रायश्चित्तभेदः	९६१	२१
ब्रह्मचारिणः स्त्रीसङ्गे प्रायश्चित्तम्	९६२	२
जलेन विना मूत्रपुरीषोत्सर्गे प्रायश्चित्तम्	९६२	६
आपदि विनाजलं मूत्रपुरीषोत्सर्गे प्रायश्चित्तम्	९६२	१०
जले मूत्राद्युत्सर्गे प्रायश्चित्तम्	९६२	१३
धृतोपवीतस्य मलमूत्रोत्सर्गे तदुपवीतत्यागः, अन्योपवीतधारणं च	९६२	१९
यज्ञोपवीताभावे व्यवस्था	९६२	२२
यज्ञोपवीतनाशे प्रायश्चित्तम्	९६२	४
नष्टोपवीतस्य भक्षणे विष्मूत्रोत्सर्गे च प्रायश्चित्तम्	९६३	३
उपनयनानन्तरमनुप्रवचनीयपर्यन्तं ब्रह्मचारी तिष्ठेत्	९६३	११
अतिष्ठतो दोषानिरूपणम्	९६३	१३
ब्रह्मचर्यापालने प्रायश्चित्तम्	९६३	१६
अभिवादनप्रकारानिरूपणम्	९६३	६
मन्त्रादीनामभिवादननिषेधः	९६४	२४

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
तत्करणे प्रत्यवायः	९६५	७	पुनःसंस्कारे अजिनमेखलादण्डभै-		
देवताप्रतिमादिदर्शने अभिवादानाक-			क्ष्यचर्याव्रतानां निवृत्तिः	९६५	२५
रणे प्रायश्चित्तम्	९६५	८	एकवेदाध्ययनानन्तरमन्यवेदाध्य-		
सभादिषु ब्राह्मणान् नमस्कुर्यात् न			यनेच्छायां पुनःसंस्कारविधानम्	९७०	१
तु अभिवादयेत्	९६५	१२	वेदेतराध्ययनेच्छया पुनः संस्कारे		
उदक्यादीनामभिवादाने प्रायश्चित्तम्	९६५	१६	कर्तव्याकर्तव्यनिर्णयः	९७०	१७
प्रत्यभिवादनज्ञानिनमेवाभिवादयेत्	९६५	१९	शाखारण्डनिरूपणम्	९७१	१०
संध्यायाम् ज्येष्ठोऽपि कनिष्ठमभि-			शाखारण्डस्य पुनरुपनयनम्	९७१	१३
वादयेत्	९६५	१	पुनरुपनयनप्रयोगनिरूपणम्	९७१	१४
कनिष्ठेषु शिष्यपुत्रदौहित्रदुहितृप-			पुनरुपनयने आश्वलायनानां विशेषः	९७१	१८
तिषु अभिवादननिषेधः	९६५	२	कलौ स्त्रीणामुपनयननिषेधः	९७३	१
लशुनादिभक्षणे पुनरुपनयनविधानम्	९६५	३	अथ प्रतिपदादितिथिषु अनध्यायाः	९७३	८
श्वोष्ट्रादीनां क्षीरणे पुनःसंस्कार-			विष्णोः शयनबोधनतिथ्योरनध्यायः	९७३	१२
विधानम्	९६६	१	युगादिमन्वादिष्वनध्यायः	९७३	१३
प्रेतशय्याप्रतिग्रहे पुनःसंस्कार-			चातुर्मास्यद्वितीयास्वनध्यायाः	९७३	१५
विधानम्	९६६	८	चातुर्मास्यद्वितीयानिरूपणम्	९७३	१८
तीर्थयात्रां विना सिन्धुसौवीरादिदे-			उपाकर्मात्सर्गयोरनध्यायनिर्णयः	९७४	३
शगमने पुनःसंस्कारविधानम्	९६६	१०	अष्टकासु ऋत्वन्तासु चानध्या-		
खरोष्ट्राद्यारोहणे प्रायश्चित्त-			यनिर्णयः	९७४	४
विधानम्	९६६	१३	गुरुशिष्यादीनां मरणे अनध्याय-		
अज्ञानात् सुरासंसृष्टविष्मूत्रप्राशने			निर्णयः	९७५	२
पुनःसंस्कारः	९६७	६	मेघगर्जने उल्कापाते भूकम्पे		
ब्रह्मचारिणो मांसादिभक्षणे पुनः-			चानध्यायः	९७५	४
संस्कारः	९६७	२३	वेदाध्ययनसमाप्तौ अनध्यायः	९७५	५
द्विजस्य चण्डालान्नभक्षणे प्राय-			ग्रहणे ऋतुसन्धिषु श्राद्धिकप्रतिग्र-		
श्चित्तम्	९६८	१५	हे भुक्त्वा चानध्यायः	९७५	७
ब्रह्मचारिणः पित्रायतिरिक्तशव-			मण्डूकमार्जारादिभिरन्तरेऽहोरा-		
वाहने प्रायश्चित्तम्	९६८	१८	त्रमनध्यायः	९७५	८
संन्यासे गृहीत्वा पुनर्गृहस्थाश्रम-			शक्रध्वजपातोच्छ्राययोरनध्यायः	९७५	९
धारणे प्रायश्चित्तम्	९६८	२४	शक्रध्वजपातकालनिरूपणम्	९७५	२२
मृतवार्तां श्रुत्वा कृतौर्ध्वदोहिकस्य			शक्रध्वजोच्छ्रायकालनिरूपणम्	९७५	२५
पुनरागमने प्रायश्चित्तम्	९६७	९	ग्रस्तास्तादिभेदेन ग्रहणे अतध्या-		
संन्यस्य गार्हस्थ्यधर्मचिकीर्षायाम्			यनिर्णयः	९७६	१
प्रायश्चित्तम्	९६७	९	एकोद्दिष्टश्राद्धप्रतिग्रहे ग्रहमनध्यायः	९७६	४
कर्मनाशाजलस्पर्शं, करतोयाविल-			प्रथमाध्ययने पशुमण्डूकाद्यन्तरा-		
ङ्गने, बाहुभ्यां गण्डकीतरणे च			ये ग्रहमनध्यायः	९७६	६
पुनःसंस्कारार्हता	९६९	१६	श्वक्रोष्टृगर्दभादीनां शब्देऽनध्यायः	९७७	२
पुनःसंस्कारे कर्तव्यविशेषः	९६८	११	अमेध्यादीनां समीपे अशुचिदेशे		
			चानध्यायनिर्णयः	९७७	२
			सामवेदपठनकाले वेदान्तरानध्यायः	९७७	२

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
भुक्त्वाऽऽर्द्रपाणिर्नाधीयति	९७७	९	अनध्याये, शूद्रसमीपे, अर्थनिमि-		
जलमध्येऽर्धरात्रेऽतिवायौ धूलिव-			त्तञ्चाधीतं नरकाय भवति	९८५	२०
र्षणे दिग्दोहे सन्ध्यायां चानध्यायः	९७७	६	विद्याप्रतिबन्धकनिरूपणम्	९८६	५
सन्ध्याकालनिर्णयः	९७७	२३	अथ महानाम्न्यादित्रतनिरूपणम्	९८५	१
पूतिगन्धेऽनध्यायनिर्णयः	९७७	२६	महानाम्न्यादिलोपे निर्णयः	९८६	१
भावतः, शिष्टे गृहागते, खराधारोह-			महानाम्न्यादीनां कालातिक्रमे निर्णयः	९८६	२२
णे चानध्यायनिर्णयः	९७८	१	अथ समावर्तनकालनिर्णयः	९८७	५
शिष्टागमने तदनुज्ञायां नानध्यायः	९७८	८	समावर्तनं वृद्धिभाजं च स्वयमेव		
नृत्यगीतादिशब्देषु अनध्यायः	९७८	१४	कुर्यात्	९८७	२१
तत्तत्काले गर्जने अनध्यायनिर्णयः	९७८	५	समावर्तनं च ब्रह्मचारित्रतलोपप्राय-		
प्रसङ्गात् अपर्तुनिरूपणम्	९७९	१३	श्चित्तं कृत्वा कार्यम्	९८८	७
विवादादौ अनध्यायः	९८०	२	समावर्तनोत्तरं त्रिरात्रं पूर्वमृतानाम्		
वमनसूतकरुधिरस्त्रावादाव-			आशौचं कार्यम्	९८८	१२
नध्यायः	९८०	३	जननाशौचे निर्णयः	९८९	५
श्लेष्मातकादीनां छायासु अनध्यायः	९८०	६	स्नातकत्रतानां निरूपणम्	९८९	११
शयनादौ अनध्यायनिर्णयः	९८१	२	उपाकर्मानन्तरमेव विवाहः कार्यः	९८९	२३
श्रवणद्वादश्यादौ अनध्यायनिर्णयः	९८१	६	अथ छुरिकाबन्धननिर्णयः	९८९	१९
असपिण्डगुर्वादिमरणेऽनध्या-			अथ विवाहे कन्यापरीक्षणम्	९९०	६
यनिर्णयः	९८१	७	मातृसपिण्डकन्यया विवाहनिषेधः	९९१	५
अग्न्युत्पातेन गोविप्रमरणे अनध्या-			पितृसगोत्रकन्या विवाहे निषिद्धा	९९१	५
यनिर्णयः	९८१	९	कुलपरीक्षणोत्तरं कन्यापरीक्षणं		
गजादीनामवेक्षणेऽनध्यायः	९८१	२४	कार्यम्	९९२	१०
आरण्यमार्जारादीनामन्तरागमने-			विवाहे सापिण्ड्यनिर्णयः	९९२	१
ऽनध्यायनिर्णयः	९८२	१	सापिण्ड्यनिर्वचनम्	९९२	१
चतुष्पथादावनध्यायः	९८२	८	पित्रादित्रयाणां पिण्डभागित्वम्	९९३	७
काकादीनामन्तरागमनेऽनध्या-			चतुर्थादीनां क्षेपभागित्वम्	९९३	७
यनिर्णयः	९८२	१२	पितृव्यतत्पत्न्यादीनां सापिण्ड्यसङ्गतिः	९९३	९
विवाहाद्युत्सवेऽनध्यायनिर्णयः	९८३	१	गुरुशिष्यनृपतीनां न सापिण्ड्यम्	९९३	१७
प्रदोषेऽनध्यायनिर्णयः	९८३	८	पितृसापिण्ड्यं सातपौरुषम्	९९४	१
प्रदोषकालनिरूपणम्	९८३	११	मातृसापिण्ड्यं पाञ्चपौरुषम्	९९४	१
अङ्गेतिहासादीनां नानध्यायः	९८४	४	वरस्य वधूसापिण्ड्यानिवृत्तौ, वध्वाश्च		
चतुर्दश्यादिदिनेषु अङ्गादीनाम-			वरसापिण्ड्यानिवृत्तावेवोद्वाहः	९९५	४
ध्यनध्यायः	९८४	१६	केचित्तु सापिण्ड्यस्यैकतो निवृत्तौ		
यज्ञपारायणादौ नानध्यायः	९८४	७	विवाहमाहुः	९९५	५
दुर्मेधसां विस्मृतिशीलानां, बहुवे-			आशौचेऽपि इदमेव सापिण्ड्यम्	९९५	१५
दपाठिनां चानध्यायनिर्णयः	९८५	६	पञ्चमसप्तमपुरुषपरिगणना मूलपु-		
ब्राह्मणस्य निष्कारणं वेदपठनवि-			रुषतः कार्या	९९८	१
धानम्	९८५	१२	मूलपुरुषलक्षणम्	९९९	१
स्वशाखां त्यक्त्वा परशाखापठन-					
निषेधः	९८५	१४			

विषयाः

पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः

गौडमते पितृष्वसृपुत्रतः सातपौ-

रुषं, मातृष्वसृपुत्रतश्च पाञ्चपौ-

रुषं सापिण्ड्यमपि विवाहे वर्ज्यम् १००० १

पितृबन्धुमातृबन्धुनिरूपणम् १००० ६१९

पञ्चमात्सतमाचार्यागपि त्रिगोत्रा-

न्तरिता विवाह्या १००१ ३

सपिण्डतानिरूपणम् १००२ ११

गोत्रलक्षणम् १००२ १२

समानोदकधर्मतालक्षणम् १००३ ३

सोदकलक्षणम् १००३ ६

गोत्रजलक्षणम् १००३ ६

सपिण्डलक्षणम् १००३ ७

कन्यापरिग्रहविचारः १००४ १

पञ्चमसप्तमकन्योद्वाहे दोषः १००५ २

मातृष्वसृकन्यां केचिदुद्धहन्ति १००७ २

पितृष्वसृकन्योद्वाहे दोषः १००७ ६

मातुलकन्योद्वाहे निन्दामाह १०१२ ८

मातृतः पञ्च पितृतः सप्त त्यक्त्वा

कन्यामुद्धहेत् १०१२ १०

देवाद्यनुष्ठितं श्रुतिस्मृतिविरुद्धं

नानुष्ठेयम् १०१२ २०

तदुक्तं धर्ममाचरेत् १०१२ २१

मातुरसपिण्डा पितुरसगोत्रा कन्या

विवाहे प्रशस्ता १०१७ १५

मातृष्वसुः सापत्नपुत्रकन्याप्य-

विवाह्या १०१९ १२

केषाचिन्मते ज्येष्ठभ्रातृपत्नीभागे-

नी न विवाह्या १०२० २

उत्पादकब्रह्मदात्रोः पित्रोः

ब्रह्मदः श्रेष्ठः १०२० ५

गुरुणा त्रिपुरुषं सापिण्ड्यम् १०२० ६

सखापि निर्वाप्यः १०२० ६

एतेषां कन्या नोद्वाह्या १०२० ७

वाक्सम्बन्धकृतानां स्नेहसम्बन्ध-

भागिनां विवाहो न कर्तव्यः १०२१ १

दत्तकविषये विशेषः १०२१ ४

अपुत्रेण परचेत्रे नियोगेनोत्पादितः

सुतः उभयरिकथी पिण्ड-

दाता च १०२१ १७

विषयाः

पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः

मातापितृद्वारकसापिण्ड्यवतीनां क-

न्यानां संख्या १०२५ ३

मातृतः पञ्चमात् पितृतः सप्तमादू-

र्ध्वं सपिण्डतानिवृत्तिः १०२७ २

सङ्क्षेपतो गोत्रप्रवरनिर्णयः १०२८ ३

सगोत्राय कन्यां न प्रयच्छेत् १०२८ ४

असमानप्रवरैर्विवाहः १०२९ १

गोत्रलक्षणम् १०२९ २

अत्र विशेषः १०३१ १

प्रवरनिर्णयः १०३१ २

अत्र विशेषः १०३२ १

गोत्राणां प्रवराणाञ्च प्रवचनम् १०३५ ३

गोत्रसंख्यानिरूपणम् १०३५ ४

प्रवरसंख्यानिरूपणम् १०३६ १

अत्र बौधायनकारिका १०३६ १०

अथाङ्गिरसगोत्रनिरूपणम् १०३९ १

अथ भरद्वाजगोत्रनिरूपणम् १०४१ १५

केवलाङ्गिरसगोत्रनिरूपणम् १०४३ १

विश्वामित्रगोत्रनिरूपणम् १०४५ १

कश्यपगोत्रनिरूपणम् १०४६ ६

वशिष्ठगोत्रनिरूपणम् १०४७ ४

अगस्त्यगोत्रनिरूपणम् १०४८ २

अथ द्विगोत्रप्रवरनिर्णयः १०४८ १३

अगस्तिसाम्भवाहादीनां गोत्रैक्या-

त्परस्परं नोद्वाहः १०४८ १६

द्विगोत्रभेदाः १०४८ १९

संकृतीनां वसिष्ठैरविवाहः १०५० १६

वशिष्ठानां चतुर्विधत्वम् १०५० १६

क्षत्रियवैश्ययोस्तु पुरोहितगोत्र

प्रवराणि १०५४ १

गोत्रज्ञाने पुरोहितादिगोत्रप्रवरो

भवति १०५५ ७

मातृगोत्रवर्जननिर्णयः १०५६ ३

स्वगोत्रज्ञाने काश्यपं गोत्रम् १०५६ १३

सगोत्रसापिण्ड्यादिविवाहे प्रायश्चित्तम् १०५७ ११

कन्याविवाहकालः १०५९ ४

समानप्रवरां मातृसगोत्रां मातृना-

मिकां पारिणीय प्रायश्चित्तम् १०६१ १५

मुगधर्मव्यवस्थया प्रायश्चित्तम् १०६१ ३७

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
मोहोद्वाहे प्रायश्चित्तम्	१०६१	१८
ज्ञानतः परिणयने प्रायश्चित्तम्	१०६१	१९
कन्यादातुः प्रायश्चित्तम्	१०६१	२०
ज्ञानतः सगोत्रकन्योद्वाहे कन्यादा- तुः प्रायश्चित्तम्	१०६१	२०
व्रताकरणे प्रत्याम्नायं समाचरेत्	१०६१	२१
सगोत्रविवाहे जाते पुनः अन्य- गोत्रेण सह विवाहस्ताद्विधिश्च	१०६१	२२
मातृनाम्नीविवाहे विशेषः	१०६२	२२
कृच्छ्रे गामेकिका दद्यात्	१०६२	२
चान्द्रायणे तिस्रो दद्यात्	१०६२	२
भिन्नगोत्रत्वाद्भिन्नशरीरत्वाच्च वशिष्टवाशिष्ठगणयोर्विवाहः	१०६२	१९
द्वौ वाशिष्ठौ	१०६२	१९
ब्रह्मात्मजाच्छक्तिपराशरव्यासशु- कादयः	१०६२	१७
द्वितीयात्कुण्डिनादयः	१०६२	१८
पुनरुद्वाहे नोत्तरायणादिकालनियमः	१०६२	१२
षडब्दमध्ये कन्या नोद्वाह्या	१०६४	१
अयुग्मे वर्षे दुर्भगा भवति	१०६४	४
युग्मे विधवा भवति	१०६४	४
गर्भान्विते युग्मे विवाहे पतिव्रता	१०६२	५
द्वादशवर्षाणि कन्याऽप्रदत्ता गृहे स्थिता तदा पितुः प्रायश्चित्तम्	१०६४	१२
विवाहसमयः	१०६४	६
त्रिंशद्वर्षो द्वाष्टवर्षो वा षोडशाब्दा- मष्टवर्षी भार्या क्रमेण विन्देत्	१०६५	१
सप्तसंवत्सराद्धर्षे सार्ववर्णिको विवाहः	१०६४	५
स्त्रीणां वैवाहिको विधिरौपनाय- निकः	१०६५	१४
अष्टवर्षायाः कन्याया विवाहः प्रशस्तः	१०६६	५
ऋतुमती त्रीणि वर्षाणि पितृशासनं काङ्क्षेत्	१०६६	९
स्त्रीसम्बन्धे दशकुलानि वर्जयेत्	१०६६	११
वर्णवश्यग्रहमैत्र्यादिविचारो ज्यो- तिर्विद्वयो ज्ञेयः	१०६६	१८
गुर्वर्कबलम्	१०६६	२१
स्त्रीणां गुरुबलं श्रेष्ठम्	१०६६	२२

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
पुरुषाणां रवेर्बलं श्रेष्ठम्	१०६६	२२
चन्द्रबलमुभयोः श्रेष्ठम्	१०६६	२३
निषिद्धगुरोः पूजया ग्राह्यत्वम्	१०६६	२४
स्त्रीणां गुरुबलश्रेष्ठ्यादवश्यं विवा- हे तन्निरीक्षणम्	१०६७	७
रजस्वलाकन्याया गुरुशुद्धिं न चिन्तयेत्	१०६७	१७
बृहस्पतिशान्तिः	१०६८	१
सिंहस्थे निर्णयः	१०७२	१
गुर्वादित्यादिषु विवाहादिनिषेधः	१०७१	२
सिंहस्थगुरोरपवादः	१०७२	५
शुक्रास्तादिनिमित्ते	१०७१	९
रविशान्तिः	१०७०	२१
कन्यादाने पित्राद्यधिकारिणः	१०७२	१
भ्रातृणां संस्कृतानामधिकारः	१०७२	६
स्वयंवरे नान्दीश्राद्धम्	१०७४	१
संस्कृतभ्रात्राद्यभावे स्वयमेव वरः नान्दीश्राद्धं कुर्यात्	१०७४	४
मातृदातृत्वे नान्दीश्राद्धम्	१०७४	१
परकीयकन्यादाने	१०७५	९
अनाथकन्यादाने द्विगुणं फलम्	१०७५	२०
गौर्यादिदानफलम्	१०७६	२
विवाहे माघादिमासानां प्राशस्त्यम्	१०७६	६
विवाहे चैत्रपौषमासानिषेधः	१०७७	८
मकरस्थेऽर्के पौषेऽपि विवाहः कार्यः	१०७७	२
मेषस्थेऽर्के चैत्रेऽपि कार्यः	१०७७	२
ज्येष्ठमासनिर्णयः	१०७८	१२
जन्मनक्षत्रादिषु शुभकार्यनिषेधः	१०७८	१७
त्रिज्येष्ठे शुभकार्यभावः	१०७८	२०
द्वौ ज्येष्ठौ मध्यमौ	१०७८	२५
एकं ज्येष्ठं शुभावहम्	१०७८	२५
ज्येष्ठत्रयं न कुर्वीत	१०७९	१
धर्म्येषु विवाहेषु कालपरीक्षणम्	१०७९	३
अधर्म्येषु कालपरीक्षणं न कर्त- व्यम्	१०७९	४
वेधादिदशदोषाः	१०७९	१०
गुरोरतिचारे	१०७९	१४
घातचन्द्राविचारः	१०७९	१८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
यात्रादिषु घातचन्द्रत्यागः	१०७९	२३
विवाहादिषु घातचन्द्रो नैव चिन्त्यः	१०७९	२४
अकालवृष्ट्यादौ विचारः	१०८०	५
अकालवृष्टिलक्षणम्	१०८०	८
भूकम्पादौ विचारः	१०८०	११
संक्रान्तेः प्राक् षोडशघट्यः पु- ण्यकालः तत्र उपनयनव्रतादयो वर्ज्याः	१०८०	२८
दिग्दाहे एकं दिनं त्याज्यम्	१०८०	२१
गृहे दग्धे सप्तदिनानि	१०८०	२१
भूकम्पे समुत्पन्ने ग्रहम्	१०८०	२२
उल्कापाते त्रिदिनम्	१०८०	२३
धूमे पञ्चदिनानि	१०८०	२३
वज्रपाते दिनमेकम्	१०८०	२४
दर्शनादर्शनाद्वाहुकेत्वोः सप्तदिना- नित्यजेत्	१०८०	२५
अस्यापवादः	१०८१	२
नान्दीश्राद्धे भूकम्पादेरपवादः	१०८१	६
कन्याया वैधव्ययोगः	१०८१	७
अपरिहार्ये दुष्टयोगे कुम्भाविवाहः	१०८१	९
दुष्टयोगपरिहारार्थं विष्णुप्रतिमा- दानम्	१०८३	१
अत्र पुनर्भूदोषाभावः	१०८१	११
कुम्भविवाहप्रयोगः	१०८१	१५
कुम्भप्रार्थनामन्त्रः	१०८२	५
प्रतिकूलादि	१०८४	६
विवाहनिश्चये वधुवरगृहे कस्याचि- न्मृतौ निर्णयः	१०८४	१०
संकटे समुत्पन्ने निर्णयः	१०८६	२
पितुरब्दमाशौचम्	१०८६	६
तदर्धं मातुराशौचम्	१०८६	६
तदर्धं भार्याया आशौचम्	१०८६	७
तदर्धं भ्रातृपुत्रयोराशौचम्	१०८६	७
अन्येषां सपिण्डानां मासमेकमा- शौचम्	१०८७	१
तदन्ते शान्तिं विधाय लग्नविधानम्	१०८७	२
विनायकशान्तिः	१०८७	६
प्रतिकूलापवादः	१०८८	१
ग्रहशान्तिः कार्या	१०८९	१४

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
ग्रहस्थापनप्रकारः	१०८९	२१
सूर्यादिग्रहाणां पीठस्य वृत्ताद्याका- रनिरूपणम्	१०९१	२
श्रीकामादेस्तु अयुतादिहोमा ग्र- हमखाः	१०९७	६
तत्र कुण्डभेदाः	१०९७	७
तत्र विप्रसंख्या	१०९७	१२
तत्र मण्डपाविचारः	१०९७	२४
होमभेदेन कुण्डभेदाः	१०९८	९
नवग्रहदानानि	११००	२३
तत्र सूर्यदानम्	११००	२४
चन्द्रदानम्	११०१	१
भौमस्य दानम्	११०१	६
बुधस्य दानम्	११०१	९
गुरोर्दानम्	११०१	१२
भृगोर्दानम्	११०१	१५
शनेर्दानम्	११०१	२०
राहोर्दानम्	११०१	२५
केतोर्दानम्	११०२	४
संहिताप्रदीपे सूर्यादीनां दानम्	११०२	९
नवरत्नमुद्रिकाघट्टनम्	११०२	१४
मातू रजोदोषे निर्णयः	११०३	९
नान्दीश्राद्धोत्तरं मातू रजसि निर्णयः	११०४	१३
एकमातृजकन्यापुत्रयोरेकत्र विवा- हादिनिर्णयः	११०५	६
पुत्रोद्वाहात्परमृतुत्रयमध्ये पुत्री- विवाहनिषेधः	११०६	३
मण्डनमुण्डनविचारः	११०६	११
एतदपवादस्तत्रैव	११०७	३
सङ्कटे विशेषः	११०८	९
विवाहमध्ये श्राद्धपाते निर्णयः	११०९	२
मासिकश्राद्धापकर्षः	११०९	१२
वृद्धिं विनापकर्षे दोषः, यमलयोः सहोदरयोश्च विशेषः	११११	४
भिन्नमातृजयोर्विवाहः	११११	१३
प्रत्युद्वाहनिषेधः	१११२	६
विवाहात्प्राक् कन्यारजोदर्शने दोषः	१११३	१
कन्यारजोदोषनिवृत्तये प्रायाश्चित्तम्	१११६	२
रजोदर्शने कन्याया वृषलीत्वम्	१११३	५

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
तस्याः पितुः भ्रूणहत्या	१११३	८	कन्यावरयोर्वरणं वाग्दानञ्च	११२८	१०
तस्याः पत्युः अपाङ्केयादिमत्त्वम्	१११३	९	वाग्दानोत्तरं वरमरणे अन्यो विवाहः	११२८	१६
पितृमातृदत्तं कन्याधनं गृह्णन्			विवाहिताया अपि अविद्योनि-		
स्तेयी भवति	१११५	४	निर्णयः	११३०	२
ऋतुमती कन्यामाददानस्तत्पित्रे न			वरस्यान्यजातीयत्वादिदोषसत्त्वे	११३०	५
किञ्चिद्दद्यात्	१११५	७	कलौ पुनरुद्वाहनादिनिषेधः	११३०	९
तां ऋतुमतीमाददानः कूष्माण्डहो-			वरस्य देशान्तरगमने निर्णयः	११३०	१५
मं कुर्यात्	१११६	१२	शुल्कदाने विशेषः	११३१	४
विवाहकाले ऋतुमतीज्ञाने प्राय-			अनेकेभ्योऽपि दत्तायाम्	११३१	१०
श्चित्तम्	१११६	१४	विवाहे नान्दीश्राद्धे विशेषः	११३२	२
अग्नेदिधिषूपरिणयने प्रायश्चित्तम्	१११७	१०	लग्नघटीस्थापनाविधिः	११३४	११
गान्धर्वाद्यष्टौ विवाहाः	१११८	७	मधुपर्कविधिः	११३४	१९
तेषां नामानि	१११८	१७	अन्यशाखीयमधुपर्कनिर्णयः	११३५	४
तेषां लक्षणानि	१११८	१९	विष्टरलक्षणम्	११३५	११
पाणिग्रहणसंस्कारात्सप्तमे पदे प-			कन्यादानविधिः	११३५	१४
तित्वम्	११२१	५	गृहप्रवेशनीयहोमे विशेषः	११३६	१६
कन्यायाः बलादपहरणे	११२१	१५	लाजाहोमप्रकारः	११३९	२६
विवाहादावाशौचप्राप्तौ निर्णयः	११२२	९	देवकोत्थापनम्	११४३	१
नान्दीमुखदिनावधिश्च	११२३	७	विवाहोपनयनयोः स्वस्तिवाच-		
सूतके प्राप्ते प्रायश्चित्तम्	११२३	११	नपीठम्	११४५	११
अत्रादौ विशेषः	११२४	१	विवाहोत्तरं निषेधादि	११४६	१
धर्मार्थं विवाहे महापुण्यम्	११२४	११	मङ्गले स्पृष्टास्पृष्टिदोषाभावः	११४६	६
प्रजोत्पत्तिपर्यन्तं कन्यागृहे न			मङ्गलोत्तरं स्नाननिषेधः	११४६	९
भुञ्जीत	११२४	२०	मङ्गलानन्तरं वर्षपर्यन्तं निषिद्ध-		
भोजनकाले नूतनवस्त्रधारणे दो-			कर्माणि	११४६	१२
षाभावः	११२५	२	विवाहोपनयनोर्ध्वं मुण्डननिषेधः	११४६	१७
विवाहे स्त्रिया सह भोजनम्	११२५	५	गोपीचन्दनधारणनिषेधः	११४६	१८
अशनतीं क्षुवतीं जृम्भमाणां स्त्रि-			विवाहात्प्रथमे वर्षे कन्यानिवास-		
यं नेक्षेत	११२५	२५	विचारः	११४६	२१
विवाहादन्यत्र स्त्रिया सह भोज-			विवाहव्रतोर्ध्वं पिण्डदानादिनिषेधः	११४७	८
ने दोषः	११२५	११	अथ वधूप्रवेशः	११४७	१४
विवाहे नक्षत्राणि	११२६	२	तत्र मासादिनिर्णयः	११४७	१५
वर्ज्यवाराः	११२६	३	विवाहाच्छुद्धादिदिवसे वधूप्रवेशः	११४७	१८
अनिष्टनक्षत्रादौ दानमुक्तम्	११२६	४	प्रतिशुक्रविचारः	११४८	१४
विवाहे मण्डपादिप्रमाणम्	११२६	११	गुरुशुक्रास्तादिनिर्णयः	११४९	२
तैलहरिद्रालापनादि	११२६	१८	शस्तानि नक्षत्राणि	११४९	१२
विवाहवेदिका	११२७	८	माङ्गलिके प्राप्तश्राद्धान्यपि न		
मृदाहरणम्	११२७	१९	कार्याणि	११५०	५
अङ्कुरार्पणविधिः	११२८	७	द्विरागमननिर्णयः	११५०	७

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
तत्र मासपक्षादिविचारः	११५०	१०	कृपादेस्तर्गाकरणे दोषः	११७६	२३
भार्यायामप्रजादिदोषयुक्तायां पु-			वृक्षारोपणम्	११७७	६
नर्विवाहः	११५०	१५	मूर्तिप्रतिष्ठाकालनिर्णयः	११७७	११
तत्र कारणनिर्णयः	११५१	४	प्रतिष्ठानक्षत्राणि	११७७	१२
बहुभार्यत्वे ज्येष्ठाया धर्माधिकारः	११५२	२	मासनिर्णयः	११७७	१७
द्वितीयविवाहहोमेश्मिमाह	११५२	७	प्रतिष्ठातिथयस्तत्फलानि च	११७७	२५
अग्निद्वयसंसर्गविधिः	११५२	१६	वारफलानि	११७९	२
द्वितीयविवाहकालः	११५४	९	अयनतुल्यफलानि	११७९	४
तृतीयविवाहनिषेधादर्कविवाहः	११५४	१२	लिङ्गे विशेषः	११७९	७
तस्य विधिः	११५५	१	विष्णुमूर्तिविषये विशेषः	११८०	६
अग्न्याधानकालः	११५६	७	देवीस्थापने विशेषः	११८०	२४
तत्र नक्षत्राणि	११५६	८	प्रतिष्ठाधिकारिनिर्णयः	११८१	४
अग्निहोत्रकालः	११५७	११	शूद्रार्चितलिङ्गादौ निर्णयः	११८२	३
आवसथ्याधानम्	११६०	१	शूद्रसंस्पृष्टलिङ्गादौ नमननिषेधः	११८२	५
पितर्युपरतेऽवश्यमग्निग्रहणम्	११६०	५	पाखण्डादिपूजितलिङ्गादौ नम-		
अगृहीताग्नेरन्ननिषेधः	११६०	६	ननिषेधः	११८२	७
ज्येष्ठे भ्रातरि पितरि च सत्यपि	११६०	८	स्त्रीपूजितलिङ्गादौ नमननिषेधः	११८२	९
गृहस्थस्य प्यध्ययनमाह	११६०	१२	मन्त्रविद्धिः प्रतिष्ठितलिङ्गादिस्प-		
गृहस्थाध्ययनविधिस्तथा ज्येष्ठे			र्शे स्त्रीशूद्राणां नाधिकारः	११८२	१२
भ्रातरि कृताधाने कनिष्ठस्यान-			स्त्रीशूद्रादीनां लिङ्गादिस्थापने		
धिकारः	११६०	१३	नाधिकारः	११८२	१६
परिवेत्वादिनिर्णयः	११६१	१	स्त्रीशूद्रादीनां लिङ्गादिस्पर्शनिषेधः	११८२	२०
ज्येष्ठे सोदरे सति निषेधः	११६१	४	प्रतिमादिपूजने दिङ्गनियमः	११८३	२
तदाज्ञया दोषाभाव उक्तः	११६२	१	प्रतिमानिर्णयः	११८३	६
देशान्तरे विशेषः	११६३	३	गृहे प्रतिमामानम्	११८३	११
स्त्रीबादावप्यदोषः	११६३	६	प्राणप्रतिष्ठादिविधिः	११८४	१०
काचित्त्वाज्ञां विनाऽप्यदोषः	११६८	९	प्रतिमापट्टयन्त्राणां पर्वदिवसे		
स्वशाखां परित्यज्य परशाखाऽनु-			स्नानं कारयेत्	११८४	१३
वर्तने दोषः	११७१	१४	मृदादिद्रव्यभेदेन लिङ्गे फलविशेषः	११८५	२
शूद्राणाम् मन्त्रराहिताः संस्काराः	११७३	२	चरलिङ्गस्य नवविधत्वम्	११८५	१२
षोडशसंस्काराः	११७३	५	पञ्चसूत्रीनिर्णयः	११८५	१६
द्विजानां षोडशसंस्काराः	११७४	१	गृहे शङ्खशालग्रामादिपूजननिर्णयः	११८६	१५
शूद्राणां द्वादशसंस्काराः	११७४	१	सुवर्णसहितशालग्रामशिलादाने		
मिश्रजातीनां पञ्चसंस्काराः	११७४	२	पृथिवीदानफलम्	११८७	१२
इति संस्कारप्रकरणम्			शतसंख्याकशालग्रामशिलापूजने		
अथ क्षुद्रकालाः	११७४	२५	फलानन्त्यम्	११८७	१५
वापीकृपादिनिर्माणकालः	११७४	२६	दानमन्त्रः	११८७	२५
कृपदेशस्तत्फलञ्च	११७५	१५	विष्णुपूजाया नित्यत्वम्	११८८	५
वापीकृपायुःसर्गविधिः	११७६	६	अथवा हरपूजा कार्या	११८८	११

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
पञ्चायतनपूजा कार्या	११८८	१७
शीतोदकेन नद्यादौ स्नानं मुख्यम्	११८८	१८
तदभावे सशिरस्कं उष्णोदकेन स्नानम्	११८८	१८
अशक्तस्य कण्ठस्नानम्	११८८	१९
मन्त्रस्नानम्	११८८	२१
भस्मस्नानम्	११८८	२३
वारुणस्नानलक्षणम्	११८८	२५
मानसस्नानलक्षणम्	११८८	२५
मानसस्नानस्य श्रेष्ठत्वम्	११८९	१
तल्लक्षणम्	११८९	२
कापिलस्नानलक्षणम्	११८९	५
सारस्वतस्नानम्	११८९	७
गायत्रस्नानम्	११८९	८
गुरुपादोदकादिस्नानानि	११८९	१२
गौणस्नानैर्जपादि कार्यम्	११८९	१५
देवतार्चादि न कार्यम्	११८९	१५
मृदा ऊर्ध्वपुण्ड्रं कुर्यात्	११८९	२५
भस्मना त्रिपुण्ड्रकम्	११८९	२५
चन्दनेनोभयं कुर्यात्	११८९	२६
जलमध्ये जलेन पुण्ड्रं कुर्यात्	११८९	२३
स्नात्वा मृदा पुण्ड्रं कुर्यात्	११८९	२२
हुत्वा भस्मना पुण्ड्रं कुर्यात्	११८९	२२
देवानभ्यर्च्य गन्धेन पुण्ड्रं कुर्यात्	११८९	२३
अग्निहोत्रादिजं भस्म ब्राह्मणा- दिना धार्यम्	११९०	११
समिदग्निसमुत्पन्नं ब्रह्मचारिणा धार्यम्	११९०	१३
श्रोत्रियागारपचनाग्निसमुद्भवं शूद्रे- ण धार्यम्	११९०	१४
दावानलोत्पन्नं भस्मान्येन धार्यम्	११९०	१५
शिवमन्त्रेण त्रिपुण्ड्रं कुर्यात्	११९०	१६
अष्टाक्षरमन्त्रेण त्रिपुण्ड्रं कुर्यात्	११९०	१८
श्रौतभस्मनो मुख्यत्वम्	११९०	२०
स्मार्तस्य गौणत्वम्	११९०	२०
औपासनसमुत्पन्नं भस्म गृहस्थेन धार्यम्	११९०	२१
अग्निरित्यादिभिरभिमन्त्रितं भस्म		
शिवमन्त्रादिना धार्यम्	११९०	२२

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
भस्मधारणविधिः	११९०	२५
प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा देवता- पूजनं कुर्यात्	११९१	१०
शिवार्चने उदङ्मुखत्वम्	११९१	११
अर्घदानादौ द्विराचमनं कार्यम्	११९१	१२
पौराणाचमनप्रकारः	११९१	१६
स्मार्ताचमनप्रकारः	११९२	२१
श्रौताचमनप्रकारः	११९३	२
देवार्चादिषु प्राणायामास्त्रयः	११९३	१२
अष्टाक्षरमन्त्रस्य ऋषिदेवताक- थनम्	११९३	१६
पञ्चाक्षरमन्त्रेण पूजनमाहिमा	११९३	२२
पूजने पूजनसामग्र्यासादनम्	११९४	४
षट्सु स्थानेषु देवतापूजनम्	११९४	९
स्थानभेदेन पूजने अधिकारिनिरू- पणम्	११९४	११
विष्णुपूजनविधिः	११९४	२७
तत्र अङ्गन्यासप्रकारः	११९६	१७
पञ्चाष्टबोडषट्कारिंशत्पूजनोपचाराः	११९७	३
तेषां निरूपणम्	११९७	४
स्नाने वस्त्रे नैवेद्ये चाचमनं दद्यात्	११९९	२१
शालग्रामाशिलायां आवाहनविस- र्जने न भवतः	११९९	२६
शिवस्यार्घ्यदाने पदार्थाः	१२००	९
विष्णोरर्घ्यपदार्थाः	१२००	१२
गन्धाः	१२००	१६
शक्तिगन्धाष्टकम्	१२०१	११
शैवगन्धाष्टकम्	१२०१	१५
वैष्णवगन्धाष्टकम्	१२०१	२०
शाम्भवगन्धाष्टकम्	१२०१	२२
अथ पुष्पाणि	१२०२	८
अथ धूपाः	१२०२	२२
दशाङ्गधूपः	१२०३	२२
धूपदीपदानसमये विष्णोर्नाम कीर्तयेत्	१२०४	२
विश्वेदेवार्थं पृथक्पाकः	१२०४	८
दरिद्रः स्वभोज्यं हरये निवेदयेत्	१२०४	९
अनिवेद्य भोजने दोषः	१२०४	१०

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
नैवेद्यनिवेदनप्रकारः	१२०४	१७	मस्तकाद्यङ्गप्रोक्षणमपि हस्तेन		
तुलसीं प्रक्षिप्य वामाङ्गुष्ठेन भो-			कार्यम्	१२०८	२०
जनस्पर्शः	१२०४	२४	शङ्खास्थितजलेन हरेर्मूर्ध्नि भ्राम-		
ताम्बूलम्	१२०५	९	यित्वा गृहप्रोक्षणम्	१२०८	२२
एकपूगादि	१२०५	२५	नवभिस्तीर्थविवरणम्	१२०९	२
देवदक्षिणे भागे नमस्कारः कार्यः	१२०६	१०	तीर्थग्रहणे फलविशेषः	१२०९	४
देवस्याग्रे पृष्ठे वामभागे समीपे			तीर्थविन्दुनिपातने दोषः	१२०९	५
गर्भमन्दिरे च जपो न कार्यः	१२०६	११	तच्च पात्रेणैव कार्यम्	१२०९	६
होमश्च न कार्यः	१२०६	१२	करेण ग्रहणे दोषः	१२०९	७
नमस्कारोऽपि न कार्यः	१२०६	१२	तीर्थग्रहणे मन्त्रः	१२०९	१९
शिवस्य पुरतो नमस्कारः कार्य एव	१२०६	१४	वैदिकमन्त्रः	१२०९	२२
वस्त्रप्रावृत्तदेहेन नमस्कारे दोषः	१२०६	१७	पौराणो मन्त्रः	१२०९	२४
सूर्याभिवन्दनमुत्थायोत्थाय द-			तीर्थग्रहणान्ते अशुचिशङ्कया		
ण्डवत् कर्तव्यम्	१२०६	२१	आचमने दोषः	१२१०	६
सूर्यप्रदक्षिणं न कुर्वीत	१२०६	२२	विष्णुपादोदकात्पूर्वं विप्रपादोद-		
अष्टाङ्गप्रणामलक्षणम्	१२०६	२५	कपानम्	१२१०	८
पञ्चाङ्गप्रणामलक्षणम्	१२०७	४	अज्ञानाद्विरुद्धाचरणे दोषः	१२१०	९
असम्भवे कराभ्यां नमस्कारः	१२०७	११	तत्र मन्त्राः	१२१०	११
एकहस्तेन नमस्कारनिषेधः	१२०७	१२	शङ्खादिपूजनम्	१२१०	२६
एका प्रदक्षिणा न कार्या	१२०७	१२	धूपार्तिकार्चनं कार्यम्	१२१०	२८
अकालदर्शनं न कुर्यात्	१२०७	१३	पूजनप्रकारः	१२११	२
प्रणामप्रकारः	१२०७	१५	शालग्रामादौ प्राणप्रतिष्ठा न कार्या	१२११	१३
चतुरङ्गप्रणामलक्षणम्	१२०७	१८	देवलकलक्षणम्	१२११	१८
सर्वदा अष्टोत्तरशतं प्रदक्षिणाः			अथ द्वात्रिंशत्पूजापराधाः	१२११	२०
कार्याः	१२०७	२१	एषु प्रत्येकं प्रायश्चित्तम्	१२१२	२१
सर्वेषु देवेषु तिष्ठः प्रदक्षिणाः			प्रकारान्तरेण द्वात्रिंशत्पूजापराधाः	१२१४	३
कर्तव्याः	१२०७	२२	अथापराधशतं गारुडे	१२१५	२०
सूर्ये सप्त द्वे वा प्रदक्षिणे कार्ये	१२०७	२२	अपराधप्रायश्चित्तानि	१२१५	२६
विष्णौ चत्वारि त्रीणि वा कुर्यात्	१२०७	२३	अविभक्तानां पृथग्देवपूजा	१२२५	१
दुर्गायां एकामैव कुर्यात्	१२०७	२३	स्त्रीशूद्राणां केशवशिवस्पर्शनिषेधः	१२२५	९
शिवस्य प्रदक्षिणात्रयम्	१२०७	२४	शालग्रामाशिलाया मूल्यकरण-		
विनायके तिष्ठ एका वा प्रदक्षिणा	१२०८	२	निषेधः	१२२५	२६
अश्वत्ये सप्त प्रदक्षिणाः	१२०८	३	ब्राह्मणादिभिः कतिसंख्याः प्र-		
प्रार्थनाप्रकारः	१२०८	५	तिमाः पूज्याः	१२२६	११
तत्र मन्त्रः	१२०८	७	नवधा द्रव्यस्य प्रतिप्रसवः	१२२६	१५
संकल्पात्मकस्वात्मार्पणम्	१२०८	१२	गृहे चतुरङ्गुलतोऽधिकाश्मज-		
तत्र मन्त्रः	१२०८	१६	मूर्तिपूजानिषेधः	१२२७	४
सजलशङ्केन नीराजनम्	१२०८	१७	वितस्त्यधिकधातुसम्भवमूर्ति-		
			पूजानिषेधः	१२२७	५

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
शालग्रामशिवनाभिपरीक्षा	१२२७	१२	शालग्रामशिलासङ्गात शिवनि-		
शालग्रामशिलापरिमाणकथनम्	१२२७	९	माल्यम्	१२५८	८
शालग्रामशिलासमीपमरणे मो-			प्राजापत्यलक्षणम्	१२५८	१८
क्षावातिः	१२२८	४	पादकृच्छ्रलक्षणम्	१२५९	५
अथ पार्थिवपूजा	१२२८	१७	पादोनकृच्छ्रलक्षणम्	१२५९	१२
षडक्षरमन्त्रेण पूजनम्	१२२९	१	कृच्छ्राद्विलक्षणम्	१२५९	१५
मृदाहरणसङ्घटनादौ हरादिनाम्नां			पराकलक्षणम्	१२६०	३
प्रयोगः	१२२९	९	शिशुकृच्छ्रलक्षणम्	१२६०	४
देवताविशेषेवाद्यविशेषनिषेधः	१२३०	७	शूद्राय जपहोमराहितं प्रायश्चित्तं		
श्रीवृक्षपत्रादिना पूजने महत्फलम्	१२३०	२	प्रदातव्यम्	१२६०	९
अशून्यमस्तकं शिवं कुर्वीत	१२३१	२	अशक्तौ एकां धेनुं दद्यात्	१२६०	१२
महेश्वरमपूजयित्वा न भुञ्जीत	१२३१	५	तदभावे निष्कं दद्यात्	१२६०	१३
विना भस्माग्निपुण्ड्रेण विना रुद्रा-			तदभावे मूल्यनिर्णयः	१२६०	१४
क्षमालया च पूजनं निष्फलम्	१२३१	८	अथवा ब्राह्मणभोजनं कार्यम्	१२६०	१९
रुद्राक्षधारणे एकवक्रादिभेदेन			ब्राह्मणसंख्यानिर्णयः	१२६०	२१
फलविशेषः	१२३१	११	अतिकृच्छ्रलक्षणम्	१२६१	१२
रुद्राक्षाभिमन्त्रणम्	१२३३	२	अशक्तौ धेनुत्रयं दद्यात्	१२६१	१५
रुद्राक्षमालाधारणम्	१२३३	८	प्राजापत्ये गामेकां दद्यात्	१२६१	२४
तत्र संख्याभेदेन फलविशेषः	१२३३	१२	अतिकृच्छ्रे गोद्वयं दद्यात्	१२६१	२४
रुद्राक्षधारणे नीलकण्ठत्वम्	१२३३	१९	कृच्छ्रातिकृच्छ्रलक्षणम्	१२६२	२
शिवमहास्नानं पञ्चामृतस्य	१२३३	२४	तत्कृच्छ्रलक्षणम्	१२६२	२१
विष्ण्वादौ महास्नानं पञ्चामृतस्य	१२३४	६	सान्तपनलक्षणम्	१२६३	१५
विश्वक्सेनादीनां नैवेद्याविभागः	१२३४	१३	ब्रह्मकूर्चलक्षणम्	१२६३	१८
पञ्चायतनस्थापनप्रकारः	१२३५	२	पञ्चगव्यपदार्थाः	१२६३	१९
केशवादिमूर्तिलक्षणम्	१२३६	३	पञ्चगव्यनिर्माणमन्त्राः	१२६३	२१
देवप्रतिष्ठाप्रयोगः	१२३८	१	पञ्चगव्येन होमः	१२६३	२५
लिङ्गप्रतिष्ठा	१२३९	५	प्रणवेन पञ्चगव्यप्राशनम्	१२६४	३
ब्रह्मादिमण्डलदेवताः	१२४१	२६	यतिसान्तपनलक्षणम्	१२६४	१२
प्राणप्रतिष्ठा	१२४५	९	महासान्तपनलक्षणम्	१२६४	१६
पुनःप्रतिष्ठा	१२४९	१६	अशक्तौ धेनुदानम्	१२६५	७
जीर्णोद्धारः	१२५१	१५	पराकलक्षणम्	१२६५	१३
मूर्तिप्रासादभेदेन	१२५१	१५	अशक्तौ कृच्छ्रत्रयम्	१२६५	१५
तुलसीग्रहणम्	१२५३	२१	यावकव्रतलक्षणम्	१२६५	१६
तुलसीच्छेदने दोषः	१२५४	२	गोमूत्रयावकलक्षणम्	१२६५	२२
तुलसीग्रहणे मन्त्रः	१२५४	१५	अशक्तौ पञ्चधेनवः	१२६५	२४
पुष्पादीनां पर्युषितत्वविचारः	१२५४	१९	चान्द्रायणव्रतविधिः	१२६६	८
शिवनिर्माल्याविचारः	१२५६	१	अशक्तौ अष्टौ गावो देयाः	१२६७	५
निर्माल्यग्रहणे प्रायश्चित्तम्	१२५७	२	प्राजापत्ये एका गौर्देया	१२६७	९
बाणलिङ्गलक्षणम्	१२५७	१९	कृषिकर्मनिर्णयः	१२६९	१२

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
तत्र नक्षत्रादिविचारः	१२६९	१७	अत्रापवादः	१२७७	९
धान्यागारे मन्त्रं लिखित्वा			ज्वरादौ फलं परिहारश्च	१२७७	११
स्थापयेत्	१२६९	२४	भेषजग्रहणम्	१२७८	१७
बुधशनिवासरे धनधान्यव्ययो			आरोग्यस्नानम्	१२७८	२२
न कार्यः	१२७०	१	दन्तधावनम्	१२७९	६
वस्त्रपरिधाननिर्णयः	१२७०	३	अलाभे अशक्तौ वा द्वादशगण्डू-		
तत्र नक्षत्रवारविचारः	१२७०	४	षैर्दन्तविशोधनं कार्यम्	१२७९	२४
अलङ्करणवल्यादिधारणनिर्णयः	१२७०	१४	आमलकस्नानम्	१२८०	२
सूचीकर्मविचारः	१२७१	४	तैलस्नाननिषेधः	१२८०	१७
शय्यानिर्माणविचारः	१२७१	७	अस्यापवादः	१२८१	१३
शस्त्रधारणविचारः	१२७१	१२	मङ्गलेश्वदोषः	१२८१	२१
स्वामिसेवा	१२७१	१७	गृहारम्भमुहूर्तः	१२८२	४
गजाश्वदोलारोहणम्	१२७१	२३	गृहप्रवेशः	१२८५	१४
नृत्यारम्भः	१२७२	१	कलिवज्यानि	१२८७	१७
राजदर्शनम्	१२७२	६	समुद्रयानकर्तृणां व्यवहारप्रतिषेधः	१२८७	२६
क्रयविक्रयनिर्णयः	१२७२	९	असवर्णासु कन्यासु द्विजानां		
वस्त्रक्रयणे विचारः	१२७२	१४	उपपतित्वनिषेधः	१२८७	१९
सेतुबन्धनम्	१२७२	१७	देवरात्सुतोत्पत्तिनिषेधः	१२८८	१
पशूनां क्रयादिनिर्णयः	१२७२	२०	मधुपर्के पशुवधनिषेधः	१२८८	१
गजदन्तच्छेदः	१२७३	३	श्राद्धे मांसदाननिषेधः	१२८८	२
धननिक्षेपः	१२७३	६	वानप्रस्थाश्रमनिषेधः	१२८८	२
ऋणमोक्षः	१२७३	११	दत्ताक्षताकन्यायाः पुनर्दाननिषेधः	१२८८	३
राजमुद्रानिर्माणम्	१२७३	१६	दीर्घकालपर्यन्तं ब्रह्मचर्यनिषेधः	१२८८	४
नौकानिर्माणम्	१२७३	१९	नरमेधाश्वमेधयागनिषेधः	१२८८	४
भोगनिर्णयः	१२७३	२४	ब्रह्मचर्यकालप्रमाणम्	१२८८	२३
इमश्रुकर्मनिर्णयः	१२७४	१	महाप्रस्थाननिषेधः	१२८९	१
क्षौरे निषिद्धदिनानि	१२७४	११	गोमेधनिषेधः	१२८९	१
षष्ठ्यादितिथिषु तैलादयो वज्याः	१२७४	१४	गुरुपुत्रेषु गुरुवदाचरणम्	१२८९	४
देवकार्यादिषु क्षौरकर्मनिषेधः	१२७४	१७	महाप्रस्थानलक्षणम्	१२८९	१५
राजकार्यकर्तृणां क्षौरे न काल-			कमण्डलुधारणनिषेधः	१२८९	२४
विशोधनविचारः	१२७४	२०	ऊढायाः पुनरुद्वाहनिषेधः	१२९०	२
क्षौरे दिङ्निर्णयः	१२७५	६	सगोत्रसपिण्डकन्याविवाहनिषेधः	१२९०	७
यतीनां क्षौरे विशेषः	१२७५	१३	कलौ मातुलकन्याविवाहनिन्दा	१२९१	२
काष्ठसङ्ग्रहः	१२७५	१६	मद्यनिषेधः	१२९०	८
नवात्रमुहूर्तः	१२७६	३	सुरापाननिषेधः	१२९१	९
नवभोजनपात्रमुहूर्तः	१२७६	६	दशविधमद्यानि	१२९१	१३
नवपर्णफलादिभक्षणमुहूर्तः	१२७६	९	विधवाया देवरेण नियोगनिषेधः	१२९२	२
होमे आहुतिनिर्णयः	१२७६	१४	आततायिद्विजानां धर्मयुद्धेन हिं-		
शान्तिनिर्णयः	१२७७	३	सननिषेधः	१२९४	२

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
आततायिवधविचारः	१२९४	१०	बलात्कारादिदुष्टक्रीपरिग्रह-		
सौत्रामण्यां सुराग्रहणनिषेधः	१२९५	४	निषेधः	१३००	२
कामकृते महापापादौ मरणान्तं			यतीनां सर्ववर्णेषु भिक्षाचर्यानिषेधः	१३००	३
प्रायश्चित्तम्	१२९५	७	नवोदके दशाहनिषेधः	१३००	४
अग्निहोत्रहवन्याश्च लेहनिषेधः	१२९५	५	गुरुचोदितदक्षिणानिषेधः	१३००	४
लीढापरिग्रहनिषेधः	१२९५	६	ब्राह्मणादिषु शूद्रस्य पचनादि-		
वृत्तस्वाध्यायसापेक्षया घसङ्कोच-			निषेधः	१३००	५
नादिनिषेधः	१२९५	६	भृग्वग्निपतननिषेधः	१३००	६
सत्रदीक्षानिषेधः	१२९५	२	गोतृतिथिशिष्टे पयासि आचमनक्रि-		
संसर्गिणस्तु प्रायश्चित्तम्	१२९७	२	यानिषेधः	१३००	७
प्रथमापेक्षया द्वितीयादिप्राय-			पितापुत्रविरोधे साक्षिदण्डकल्प-		
श्चित्ते द्विगुणादिकं प्रायश्चित्तम्	१२९८	८	ननिषेधः	१३००	८
चतुर्थे निष्कृतिर्नास्ति	१२९८	९	यतेः सायंगृहत्वप्रतिषेधः	१३००	९
वरातिथिपितृभ्यः पशूपाकरण-			कृतपापप्रायश्चित्तविमर्शः	१३०१	१
क्रियानिषेधः	१२९८	१	कलौ पञ्चनिषेधाः	१३११	२
दत्तौरसेतरेषां पुत्रत्वेन परिग्रह-			यावद्वर्णविभागस्तावत्सत्यास-		
निषेधः	१२९८	२	मग्निहोत्रं च कुर्यात्	१३१२	२
सर्वगान्याङ्गनासंसर्गनिषेधः	१२९८	३	समयशकुनप्रश्नसामुद्रिकादयः कलौ		
अथोनौ संग्रहे वृत्ते गुरुस्त्रियः परि-			फलदा न भविष्यन्ति	१३१२	१५
त्यागो निषिद्धः	१२९८	४	संक्षेपतः कलिधर्माः	१३१२	१५
परोद्देशात्मसंत्यागनिषेधः	१२९८	५	कलौ विश्वेश्वरादीनामाराधनम्	१३१३	५
कथितवर्जननिषेधः	१२९८	५	कलौ विष्णोराराधनम्	१३१३	८
प्रतिमाभ्यर्चने सधर्मकसंकल्प-			कलौ काशीवासेन कृतार्थता	१३१३	१६
निषेधः	१२९८	६	कलौ गीतादिसप्तकस्य सौलभ्यम्	१३१३	१८
अस्थिसंचयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शनिषेधः	१२९९	१	कलौ केवलं गङ्गैव	१३१३	२३
विप्राणां शामित्रनिषेधः	१२९९	२	कलौ दानमेव फलदम्	१३१३	२६
सोमविक्रयनिषेधः	१२९९	२	कलौ हरिकीर्तने महान् गुणः	१३१४	२
षड्भक्तानशने हीनकर्मणोऽन्ना-			कलौ हरिकीर्तनमादिमा	१३१४	८
हरणनिषेधः	१२९९	३	श्रीकृष्णक्रियायोगानन्दनेन नरकः	१३१४	२४
शूद्रेषु दासादिभोज्यान्नतानिषेधः	१२९९	५	नमो नारायणायेतिकीर्तनेन कलि-		
गुरुदारेषु शिष्यस्य गुरुवद्वृत्ति-			बाधानिवृत्तिः	१३१४	२७
शीलतानिषेधः	१२९९	७	प्रह्लादकृतहरिस्तोत्रम्	१३१५	२
द्विजाग्न्याणामापद्वृत्तिनिषेधः	१२९९	८	षडक्षरमन्त्रजपेन शुद्धिः	१३१५	१५
अश्वस्तनिकतानिषेधः	१२९९	८	शिवशङ्करादिनामोच्चारणेन कलि-		
प्रजारणिपरिग्रहनिषेधः	१२९९	९	बाधानिवृत्तिः	१३१५	२२
अश्वस्तनिकनिरूपणम्	१२९९	२३	कलौ शङ्करकीर्तनावभीष्टासिद्धिः	१३१५	२५
दूरतस्तीर्थयात्रानिषेधः	१२९९	६	शिवभक्तस्य जनार्दनद्वेषेन		
ब्राह्मणानां प्रवासनिषेधः	१३००	१	नरकावाप्तिः	१३१६	१
मुखाग्निधमनक्रियानिषेधः	१३००	१			

विषयाः

पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः

कलौ न्यायार्जितधनदानेनाभीष्ट-

सिद्धिः

१३१६ ५

काशीसमाश्रयणे महत्फलम्

१३१६ ९

कलौ गङ्गैव मुक्तिदा

१३१६ १६

विषयाः

पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः

कलौ गङ्गामहिमा

१३१६ २१

कलौ गङ्गाममं तीर्थं नास्ति

१३१७ १६

कलौ केशवात्परो देवो नास्ति

१३१७ १६

कलौ ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति

१३१७ १७

श्राद्धप्रकरणम् ।

कलौ गङ्गाकीर्तनादिना मुक्तिः	१३१७	२०
श्राद्धनिर्णयप्रतिज्ञा	१३१९	१
श्राद्धस्वरूपनिरूपणम्	१३१९	३
नित्यश्राद्धे पिण्डनिषेधः	१३२०	८
शूद्रश्राद्धादौ भोजननिषेधः	१३२१	६
यजुर्वेदिनां पिण्डदानं प्रधानम्	१३२२	६
बह्वृचानां द्विजार्चनं प्रधानम्	१३२२	६
सामवेदिनामुभयमभिमतम्	१३२२	७
श्राद्धप्रशंसा	१३२३	७
पितरः श्राद्धमकर्तुं रक्तं पिबन्ति	१३२३	९
श्राद्धभेदाः	१३२३	११
श्राद्धलक्षणम्	१३२३	१७
श्राद्धस्य त्रैविध्यम्	१३२३	२३
तेषां लक्षणानि	१३२४	१
पार्वणादिश्राद्धनिरूपणम्	१३२५	१
सर्वप्रायश्चित्तविधानम्	१३२७	८
श्राद्धदेशाः	१३२८	१
स्वगृहे श्राद्धकरणे तीर्थापेक्षया अष्ट		
गुणितं फलम्	१३२८	८
सपिण्डीकरणात्पूर्वमेकोद्विष्टं		
कर्तव्यम्	१३२८	११
सप्तधा भूशुद्धिः	१३२९	६
अमेध्यादिभूमिनिरूपणम्	१३२९	१५
शुद्धिविभागकथनम्	१३२९	२१
गयाश्राद्धम्	१३३०	८
द्रव्यशुद्धिप्रतिपादनम्	१३३०	१५
सौवर्णादिपात्रशुद्धिप्रकारनि-		
रूपणम्	१३३१	११
ब्रह्मचरिण्यविशां सकृत्सम्मा-		
जनात्शुद्धिः	१३३२	६

शूद्रसंस्पृष्टमग्नौ प्रक्षिप्य प्र-		
क्षाल्य गृह्णीयात्	१३३२	७
कांस्यपात्रे गण्डूषादिकृते ष-		
ण्मासाच्छुद्धिः	१३३२	१०
लोहानां दहनादिना शुद्धिः	१३३२	१६
काष्ठानां तक्षणादिना शुद्धिः	१३३२	१८
सामान्यशुद्धिविधायकं वचनम्	१३३३	१
संहतपात्रे तु विशेषः	१३३३	१०
मृद्गाण्डशुद्धिर्न केनापि प्रकारेण	१३३३	१३
धान्यादेश्चाण्डलादिस्पर्शं प्र-		
क्षालनेन शुद्धिः	१३३३	१७
मृद्गाण्डस्य चाण्डालादिस्पर्शं		
त्याग एव	१३३३	१८
बहूनां संहतानां राशीकृतानां		
मध्ये चाण्डालादिभिः स्पृष्टा-		
नां प्रक्षालनम्, अस्पृष्टानां तु		
प्रोक्षणं विधेयम्	१३३३	२०
यत्र स्पृष्टानां बहुत्वमस्पृष्टा-		
नामल्पत्वं तत्र निर्णयः	१३३४	४
स्पृष्टानां समत्वे प्रोक्षणम्	१३३४	७
अल्पधान्ये विशेषः	१३३४	११
बहुधान्ये काश्यपमतम्	१३३४	१४
गृहदाहे समुत्पन्ने दग्धे च पशु-		
मानुषे धातुपात्रस्थधान्यादि-		
त्यागः कार्यः	१३३४	२३
मृन्मयेनावबद्धानामधोभुवि च		
तिष्ठतां यवमाषतिलादीनां		
ग्राह्यत्वम्	१३३४	२५

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
यत्र गृहदाहे न प्राणिवधः तत्र-		
स्थद्रव्याणां ग्राह्यत्वम्	१३३५	१
त्रपुसीसकताभ्राणां शुद्धिप्रकारः	१३३५	५
कांस्यस्य भस्मना शुद्धिः	१३३५	१८
ताम्रस्याम्लेन शुद्धिः	१३३५	१८
देशकालाद्यपेक्षया शौचं विधेयम्	१३३६	३
सौवर्णराजतादिसर्वेषाममेध्यो-		
पहृतानां शुद्धिप्रकारकथनम्	१३३६	५
अमेध्या मला द्वादश	१३३६	८
पुरुषेण नाभेरूर्ध्वं कराति-		
रिक्तानामन्यामेध्यस्पर्शं		
स्नानं कर्तव्यम्	१३३६	२१
सूतिकोच्छिष्टादिभाण्डानाम-		
ग्निप्रक्षेपादिना शुद्धिः	१३३७	६
आविककौशेयकुतपानां शुद्धि-		
प्रकारः	१३३७	२३
अल्पोपघाते देवलवचनम्	१३३८	५
यन्त्रनिर्मुक्तनूतनवाससां प्रोक्षणा-		
च्छुद्धिः	१३३८	२०
उच्छिष्टस्नेहलितमृन्मयस्य पुनः-		
पाकेन शुद्धिः	१३३८	२४
शयनासनगतानां वस्त्राणां तु		
संहतवच्छुद्धिः	१३३९	१
वरित्रचर्मचामरवल्कलानां		
चैलवच्छुद्धिः	१३३९	८
पक्षिजग्धादिविषये विशेषः	१३३९	१०
देवयात्राविवाहयज्ञादिषु काका-		
दिसंस्पृष्टान्नस्य न त्यागः	१३३९	१९
प्रकृतेषु अवश्यं भाविपर्वोत्स-		
वेषु विशेषः	१३३९	२२
अल्पान्ने तु जमदाग्निवचनम्	१३४०	३
द्रवाणां पदार्थानामुत्पवनम्	१३४०	१६
घृतादीनां शूद्रपात्रात्पात्रान्तरितेन		
शुद्धिः	१३४०	२०
मृत्पर्णतृणकाष्ठानां सोमसूर्याशु-		
मारुतैः शुद्धिः	१३४१	८
श्वकाकादिसंस्पर्शादायुर्लक्ष्मीश्च		
नश्यति	१३४१	१५
अग्निवायुदाधिघृतादीनां मेध्यत्वम्	१३४१	२१

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
चाण्डालादिभिन्ना छाया मेध्या	१३४१	२३
रासभादिभिन्ना रेणवो मेध्याः	१३४१	२५
मेध्यानि	१३४२	३
मार्जारः कर्मकालादन्यत्र शुचिः	१३४२	७
ज्ञाताज्ञातभुक्तशुद्ध्यर्थं कृच्छ्रं संव-		
त्सरमध्ये प्रायश्चित्तम्	१३४२	१४
कारुहस्तपण्यभैक्षयोषिन्मुखानां		
शुचित्वम्	१३४२	१७
कारुहस्तादीनां शुचित्वविभागः	१३४३	२
मुखजबिन्दूनां शुचित्वम्	१३४३	१३
ताम्बूलचर्वणान्तेआचमननिषेधः	१३४३	२३
दन्तसंलग्नस्य नोच्छिष्टत्वम्	१३४३	२६
आत्मशय्याऽऽसनादीनां शुचित्वम्	१३४४	२
शयनक्षुतभोजनशीवनादीनामन्ते		
आचामेत्	१३४४	१३
गयाशिरःप्रमाणम्	१३४५	४
गङ्गादितीर्थे पितॄणां श्राद्धमक्षय-		
फलकम्	१३४५	९
श्राद्धे पृथिव्याः पञ्चगव्यादिना		
शुचित्वम्	१३४५	१३
वराहकृतश्राद्धम्	१३४५	१९
धर्मारण्यधर्मपृष्ठादिस्थले श्राद्ध-		
प्रशंसा	१३४६	१
गयार्शीर्षे शमीपत्रप्रमाणेन पिण्ड-		
दाने सप्तगोत्रैकोत्तरशतकुलाना-		
मुद्धरणम्	१३४६	४
सप्तगोत्राणि	१३४६	६
एकोत्तरशतं कुलम्	१३४६	८
शालग्रामसमीपे श्राद्धस्य फला-		
धिक्यम्	१३४६	१४
चक्राङ्कस्य सान्निध्ये स्नानादीना-		
मक्षय्यफलता	१३४७	१
निषिद्धदेशाः	१३४७	३
परकीयगृहे श्राद्धे कृते गृहस्वामिनः		
फलभागिनः	१३४७	१९
कीकटदेशप्रमाणम्	१३४७	२०
कीकटेषु गया पुण्या	१३४७	२२
परगृहे श्राद्धं निषिद्धम्	१३४८	१
ब्राह्मणस्य शूद्रश्राद्धनिषेधः	१३४८	१८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अस्वामिकदेशः	१३४९	७	सर्वेषामभावे ब्राह्मणाः रिक्थ-		
नैकवाससा श्राद्धं कार्यम्	१३४९	१५	भागिनः	१३७३	१३
पारिभाषिकमप्येकवासो वर्ज्यम्	१३४९	२१	ब्राह्मणार्थस्य ब्राह्मणोऽधिकारी	१३७३	१६
म्लेच्छदेशलक्षणम्	१३४९	२५	राजा ब्राह्मणद्रव्यं न ग्राह्यम्	१३७३	१९
म्लेच्छदेशे रात्रौ संध्यायां श्राद्धं			ब्राह्मणेतरद्रव्यं राजा ग्राह्यम्	१३७३	२२
न कार्यम्	१३५०	२	अपुत्रस्य क्रियादि	१३७४	१
श्राद्धकालाः	१३५०	४	पुत्राभावे कन्या, तदभावे सपत्नी-		
नवात्रश्राद्धम्	१३५०	७	पुत्रश्चाधिकारी	१३७७	९
नवात्रश्राद्धे विशेषः	१३५०	१३	कन्यया पुत्रवत् मातापित्रारेको-		
शङ्खपद्मादियोगाः	१३५१	७	दिष्टं कार्यम्	१३७९	३
अमावास्यादीनां श्राद्धकालत्वम्	१३५१	१७	मातापित्रोरुपाध्यायाचार्ययोरौ-		
प्रतिकृष्णपक्षश्राद्धम्	१३५२	१	ध्वदोहिकं श्राद्धं कृत्वा व्रतस्थो न		
सर्वकृष्णपक्षाशक्तौ	१३५६	२	व्रतात् भ्रश्यते	१३७९	६
व्यतीपाते श्राद्धम्	१३५६	९	अपुत्रपौत्रसन्ताने दौहित्रा रिक्थ-		
यदा श्रोत्रियोऽभ्येति तदा श्राद्धं			भागिनः	१३७९	२१
कार्यम्	१३५७	७	पुत्राभावे पत्नी पत्न्यभावे सहोदरः		
उद्गाहपुत्रजननादौ जीवतपितृके-			श्राद्धेपत्न्यादीनां पूर्वपूर्वाभावे		
णापि श्राद्धं कार्यम्	१३५८	३	उत्तरोत्तरोऽधिकारी	१३८१	६
तिथिविशेषे श्राद्धम्	१३५८	६	एकजातानामेकः पुत्रवांश्चेत्सर्वे		
अमावास्यादिषु श्राद्धाकरणे			पुत्रिणः	१३८१	१०
नरकप्राप्तिः	१३५९	१	श्राद्धाधिकारिणः	१३८२	६
नचत्रश्राद्धम्	१३५९	११	भगिनीतत्सुतयोर्निर्णयः	१३८२	११
योगश्राद्धम्	१३५९	२१	सर्वाभावेऽवनीपतिः श्राद्धाधिकारी	१३८६	११
दुःस्वप्नदर्शनदौ श्राद्धं कार्यम्	१३६०	५	ब्राह्मणस्यान्यक्रियानिवेधः	१३८७	६
श्राद्धकरणे अधिकारिनिरूपणम्	१३६०	७	अधिकारविशेषेण क्रियाव्यव-		
द्वादशपुत्रभेदाः	१३६०	१४	स्थोक्ता	१३९०	१
औरसपुत्रनिरूपणम्	१३६१	१	धनहारकः प्रेतकार्याण्यकृत्वा प्रा-		
तेषां द्वादशपुत्राणां लक्षणानि	१३६१	१३	यश्चित्तं चरेत्	१३९२	३
पुत्रपौत्रप्रपौत्रैः स्वर्गादिप्राप्तिः	१३६५	६	पुत्रस्य माता पिता ज्येष्ठभ्राता च		
पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यः श्राद्धा-			श्राद्धं न कुर्यात्	१३९२	११
धिकारी	१३६७	७	गयायां कनिष्ठभ्रातुः पुत्रस्य च		
अनुपनीतस्य पुत्रोऽधिकारी	१३६८	२	श्राद्धं कार्यम्	१३९२	१७
अनुपनीतो वेदोच्चारं न कास्येत्	१३६९	५	अन्याभावे पित्रादिनापि कार्यम्	१३९२	१८
द्वादशविधपुत्राभावे पत्न्यादयः रि-			ब्रह्मचारिणां तु विशेषः	१३९२	२१
क्थभागिनः	१३७१	१३	ब्रह्मचारिणः सूतके न कर्मत्यागः	१३९३	६
अविभक्ते संसृष्टे वा तादृशे मृते			ब्रह्मचारिणः पतितैरुदकं न कार्यम्	१३९३	११
श्रातैव रिक्थभाक्	१३७१	२०	असंस्कृतानां भूमौ पिण्डं देयम्	१३९३	२०
भार्यापिण्डं प्रतिर्दद्यात्	१३७३	३	संस्कृतानां कुशेषु पिण्डं देयम्	१३९३	२०
			अविभक्तधनानां विशेषः	१३९४	२

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
विभक्तधनानां च विशेषः	१३९४	९	पङ्क्तिपावननिरूपणम्	१४१३	८
दत्तक्रीतकृत्रिमपुत्राणां श्राद्धादि	१३९५	८	यतीनामनादरे दोषः	१४१७	२
जारजानां विषये विशेषः	१४००	१	यतीनां श्राद्धभोजने फलाधिक्यम्	१४१७	५
धर्मार्थं श्राद्धकरणे फलम्	१४००	६	समनुप्राप्तातिथिविचिकित्सानिषेधः	१४१७	११
धर्मार्थं गयायां श्राद्धकरणे फलम्	१४००	९	आतिथ्यरहिते श्राद्धे काकयो-		
अत्र स्त्रीशूद्राणां श्राद्धं मन्त्रवर्ज्यं			निप्राप्तिः	१४१७	१७
तूष्णीं भवति	१४०१	७	पङ्क्तिपावनपावनाः	१४१८	३
पौराणस्तु शूद्रैः पठनीयः	१४०२	६	योगिनोऽतिक्रमो नास्ति	१४१८	१९
वृषलसन्निधौ पुराणपाठनिषेधः	१४०२	१०	श्राद्धे ब्राह्मणाः	१४१८	६
शूद्रस्य ब्राह्मणद्वारा पुराणश्रवणे-			श्राद्धेऽरिमित्रो वर्ज्यो	१४१९	५
ऽधिकारः	१४०२	१२	पितृपुत्रौ भ्रातरौ च वर्ज्यौ	१४१९	८
शूद्रस्य पुराणाध्ययननिषेधः	१४०२	१३	मध्यमा विप्राः	१४१९	११
ब्राह्मणं पुरस्कृत्यैव शूद्रं पुराणं			अत्र ग्रन्थकर्तुः श्लोकः	१४२०	७
श्रावयेत्	१४०३	१३	ब्राह्मणातिक्रमे दोषः	१४२०	१५
शूद्रस्य सदाऽऽमश्राद्धमेव	१४०४	१०	गुण्यतिक्रमे दशपणा दण्डः	१४२१	५
शूद्राणां गोत्राभावे काश्यपगोत्रम्	१४०५	१५	ऋत्विग्लक्षणम्	१४२१	११
शूद्रस्य गृहपाकेन पिण्डनिषेधः	१४०५	२०	श्राद्धे अवश्यं भोजनीयनिरूपणम्	१४२१	१७
भारते यवनादीनां श्राद्धादि-			विप्रस्यापि दोषः	१४२२	३
करणेऽधिकारः सजाती-			श्राद्धे वर्ज्या विप्राः	१४२३	४
यभोजनपरः	१४०६	१०	तत्र काण्डपृष्ठविप्रलक्षणम्	१४२८	१
राजकार्यनियुक्तादीनां श्राद्धनिर्णयः	१४०६	८	देवलकवार्धुषिकादीनां लक्षणम्	१४३०	१९
श्राद्धे पितरः	१४०७	१४	वृषलीपतिलक्षणम्	१४३१	१७
पितृणां जन्मान्तरेऽपि श्राद्धदत्तान्नं			जारउपपत्तिदिधिषूमाहिषकादीनां		
तत्तद्वक्ष्यरूपेण उपतिष्ठेत्	१४०७	१९	लक्षणम्	१४३१	२३
वसुरुद्रादित्यानां स्वरूपम्	१४०८	७	दैवे पित्र्ये च वर्ज्या विप्राः	१४३२	१३
ब्राह्मणादिधर्णानां पितरः	१४०८	१८	अपाङ्क्तेया ब्राह्मणाः	१४३४	१
केवलपितृपार्वणनिषेधोऽत्रापवादश्च	१४०९	५	त्रिशंकुवर्बरादिविप्रा वर्ज्याः	१४३५	३
दर्शादौ सपत्नीकानां निर्णयः	१४०९	१३	काणकुब्जादयो वर्ज्याः	१४३५	१०
विश्वेदेवनिर्णयः	१४१०	४	द्विर्गन्नादयो वर्ज्याः	१४३५	१९
पुत्रे अजाते मृते वा ऋतुकालात्			द्विर्गन्लक्षणम्	१४३५	२१
षष्ठे दिने दम्पती आभ्युदयिकं			द्विर्गन्लक्षणं टीकायाम्	१४३६	१७
वृद्धिश्राद्धं कुर्याताम्	१४११	१९	अविद्धकर्णादयो वर्ज्याः	१४३६	२
इष्टिश्राद्धे ऋतुदक्षौ	१४१२	५	लम्बकर्णलक्षणम्	१४३६	८
नान्दीश्राद्धे सत्यवसू	१४१२	६	षण्ठः सप्तविधः	१४३६	१३
नैमित्तिकश्राद्धादौ कामकालौ	१४१२	७	पराशरमाधवीये चतुर्दशविधः षण्ठः	१४३६	१६
काम्यश्राद्धे धूरिलोचनौ	१४१२	८	तेषां नामानि	१४३७	१६
पार्वणश्राद्धे पुरुरवर्द्धवौ	१४१२	९	प्रतिमाविक्रयकर्तुः पातित्यम्	१४३७	११
श्राद्धं त्रिविधम्	१४१२	११	मातुलकन्यापरिणेत्रादयो वर्ज्याः	१४३८	२
श्राद्धे उत्तमा विप्राः	१४१३	१			

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
तत्तमुद्राङ्कितविप्रनिषेधः	१४३८	७
शङ्खचक्रादिधारणनिषेधः	१४३८	१३
शूद्राणां-तत्तमुद्राविधयः	१४३८	२१
ब्राह्मणेन तत्तमुद्राधारणे प्रायश्चित्तं कार्यम्	१४३९	४
कुष्ठिकाणादेरपवादः	१४४०	४
गयास्थविप्रप्राशस्त्यम्	१४४१	४
तीर्थेषु ब्राह्मणविचारः	१४४१	१५
दैवे पित्र्ये च कर्मणि ब्राह्मणविचारः	१४४१	२०
गायत्रीमात्रसारोऽपि सुयन्त्रितो विप्रः श्रेष्ठः	१४४१	२३
अयन्त्रितश्चतुर्वेदी विप्रो न श्रेष्ठः	१४४१	२४
श्राद्धे विप्रनिमन्त्रणम्	१४४२	३
ब्राह्मणादीनां निमन्त्रणप्रकारः	१४४२	८
सर्वर्णेनैव विप्रा निमन्त्र्याः	१४४३	२
निमन्त्रणे शूद्रनिषेधः	१४४३	७
राजकार्यनियुक्तो बन्धनिग्रहव- र्त्ता विप्रेण श्राद्धं कारयेत्	१४४३	४
श्राद्धे ब्राह्मणसंख्या	१४४३	१४
अशक्तौ एकविप्रभोजने निर्णयः	१४४५	५
वैश्वदेवे विशेषः	१४४६	४
विप्राभावेऽग्नौ जले वा दद्यात्	१४४७	१२
एकविप्रे साग्रेविशेषः	१४४८	३
सर्वथा विप्रालाभे चटश्राद्धम्	१४४८	६
तत्र दक्षिणादाने विचारः	१४४८	९
दर्भवटौ दर्भग्रहणे विशेषः	१४४८	१७
मातृश्राद्धे विप्रालाभे सुवासिन्यः	१४४८	१९
लिङ्गशालग्रामसन्निधौ श्राद्धं कार्यम्	१४४८	२५
श्राद्धकर्तृभोक्तृनियमाः	१४५०	२
निमन्त्रितब्राह्मणातिक्रमे	१४५०	४
प्रमादात्त्यागे निर्णयः	१४५०	८
प्रमादाभावे निर्णयः	१४५१	१
शूद्रान्नभोजननिषेधः	१४५१	१५
गृहागतं शूद्रान्नं सम्प्रोक्ष्य ग्राह्यम्	१४५१	२१
ब्राह्मणेन गृहीतामन्त्रणत्यागे	१४५२	२
अपचक्ष्यन्नं भुक्त्वा चान्द्रायणं कर्तव्यम्	१४५२	११
अपचक्ष्यन्नम्	१४५२	१४
आमन्त्रिते चिरकारिणो वि- प्रस्य दोषः	१४५३	१

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
निमन्त्रितब्राह्मणकर्तृकमार्गगमन- हिंसनमारोद्वहनकलहकरणादि- षु जातेषु श्राद्धकर्तृपितृणां पां- सुभोजनरुधिराशनस्वेदभोजन- मलभोजनादि	१४५३	६
श्राद्धकर्तृभोक्तृश्च स्त्रीगमना- दिनिषेधः	१४५३	१५
मृष्टान्नदक्षिणादिलोभेनातिक्रमे चान्द्रायणं प्रायश्चित्तम्	१४५३	१८
निर्धनस्य लोभादिनाऽतिक्रमे दोषाभावः	१४५३	१९
श्राद्धभोक्तृकर्तृभिः पुनर्भोजना- दयो वज्र्याः	१४५४	११
श्राद्धभोजने प्रायश्चित्तम्	१४५४	२४
अमायां निषेधाः	१४५५	२
श्राद्धभोजने होमादिनिषेधः	१४५५	८
कर्तृभोक्तृदन्तधावननिर्णयः	१४५५	१४
श्राद्धकर्त्रा सप्तकं वज्र्यम्	१४५५	१७
श्राद्धदिने दन्तधावने प्रायश्चित्तम्	१४५५	२०
श्राद्धभोक्तृ त्वष्टकं वज्र्यम्	१४५६	१
वनस्पतिगते सोमे वृषभवाहना- दिनिषेधः	१४५६	४
वनस्पतिगतस्वरूपम्	१४५६	११
श्राद्धे चौरविचारः	१४५६	१५
अशक्तौ पुत्रादिप्रतिनिधयः	१४५६	२१
श्राद्धे यजमानपत्नीनियमाः	१४५७	५
पिण्डदानात्प्राक् गृहे भोजननिषेधः	१४५७	९
गन्धादिधारणनिषेधः	१४५७	१०
श्राद्धपदार्थाः	१४५७	१२
दर्भग्रहणम्	१४५७	१६
दर्भकुशयोर्भेदः	१४५७	२४
पवित्रलक्षणम्	१४५८	२
पवित्रे दर्भसंख्या	१४५८	५
पवित्राभावे	१४५८	१४
दर्भग्रहणे मन्त्रः	१४५९	३
दर्भग्रहणे विधिः	१४५९	५
दशदर्भाः	१४५९	१२
काशादौ विशेषः	१४६०	१
निषिद्धदर्भाः	१४६०	९
सुवर्णपवित्रम्	१४६१	७

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
आद्धे हविर्निर्णयः	१४६१	९
शाकादिवस्तूनि	१४६२	१३
आद्धे मांसमधुग्रहणम्	१४६८	१०
आद्धे दत्तस्य मांसस्याभक्षणे दोषः	१४६९	१०
आद्धे मांसमधुनोः प्राशस्त्यकथनम्	१४६९	१३
मधुक्षीरघृताभावे क्रमेण गुडदधि-		
‘घृतवती’जपादयः	१४६९	२२
कलौ मांसनिषेधः	१४७०	५
अत्र देशाचाराद् व्यवस्थोक्ता	१४७३	२
क्षीरादौ विशेषमाह	१४७५	१
स्नेहाक्तं पर्युषितमन्नं भोज्यम्	१४७७	५
कालशाकादिग्रहणम्	१४७७	१०
आद्धे वर्ज्यवस्तूनि	१४७८	९
क्षारलवणभक्षणे प्रायश्चित्तम्	१४७९	१६
आद्धे तुलसीभक्षणनिषेधः	१४७९	४
आद्धे तुलस्या पितृपूजने कला-		
धिक्यम्	१४७९	२२
आद्धे पिण्डालकादिदानेऽर्धः पातः	१४८०	३
विडालोच्छिष्टं आद्धे वर्ज्यम्	१४८०	८
आद्धे कूष्माण्डमहिषीक्षीरादिनिषेधः	१४८०	९
आद्धे तिलमुद्गमाषभिन्नकृष्णधा-		
न्यादीनि त्याज्यानि	१४८१	१९
आद्धे मसूरशणनिष्पावादयो		
वर्ज्याः	१४८२	२
मारिषादीनामसुराश्रतम्	१४८५	१०
वृन्ताकं श्वेतं त्याज्यम्	१४८६	१०
आद्धे तु कृष्णश्वेतादिसर्वं त्याज्यम्	१४८७	१
कांस्यताम्रादिपात्रे नारिकेलोदकम-		
धुघृतादिस्थापिते तेषां मद्यतु-		
ल्यत्वम्	१४८८	१०
क्षीरे लवणम् उच्छिष्टे घृतं रजकतीर्थे		
स्नानं ताम्रे गव्यं सुरातुल्यम्	१४८८	७
आद्धे जलनिर्णयः	१४९०	१
कुतपा अष्टविधा उक्ताः	१४९१	११
दौहित्रलक्षणम्	१४९२	३
आद्धे सप्त पवित्राणि	१४९२	९
तिलनिर्णयः	१४९२	१४
आद्धे वर्ज्यानि	१४९२	१९
आद्धदिनकृत्यम्	१४९३	२०

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
आद्धदिने कञ्जिकादिदाननिषेधः	१४९३	२२
पिण्डदानात्प्राक्किञ्चन देयम्	१४९४	२
आद्धस्थले तिलान् विकीर्य अजा-		
नां बन्धनम्	१४९४	५
आद्धकर्ता स्वयं स्नानपूर्वकं पाका-		
रम्भं कुर्यात्	१४९४	७
अशक्तौ पत्न्या तदभावे बान्धवैः		
पाकः कार्यः	१४९४	१०
आद्धे पाकाधिकारिणः	१४९४	१४
आद्धपाके वर्ज्यस्त्रियः	१४९४	२०
सुस्नाता गृहिणी पाकं कृत्वा		
स्नानमाचरेत्	१४९४	१७
आद्धे पाकभाण्डानि	१४९५	२
आद्धे त्याज्यभाण्डानि	१४९५	९
महानसे नियुक्तानां कार्यदर्श-		
ननिषेधः	१४९५	१८
आद्धे ताम्रभाण्डे पाकस्य प्रा-		
शस्त्यम्	१४९५	२१
तैजसाभावे पिठरमृण्मयपात्रे पाकः	१४९५	२३
पाकाग्निनिर्णयः	१४९६	७
आद्धे पिण्डात्प्राक्कृत्यानिर्णयः	१४९८	४
आद्धभुग्ब्राह्मणेभ्यः तैलमुद्वर्तना-		
दिकं देयम्	१५००	२
आद्धकर्तुः शुक्लवस्त्रादिधारणम्	१५००	१९
आद्धकर्तुः ताम्रब्लादयो वर्ज्याः	१५०१	२
वस्त्रविषये विशेषमाह	१५०१	४
कर्ता ऊर्ध्वपुण्ड्रं कुर्यात्	१५०१	२०
ऊर्ध्वपुण्ड्रं विना यज्ञादेर्नैष्फल्यम्	१५०१	१४
अन्येषां मते आद्धकाले ऊर्ध्वपु-		
ण्ड्रादयो वर्ज्याः	१५०१	१९
वामहस्ते दर्भधारणनिषेधः	१५०२	१
गृहे रङ्गावलीनिषेधः	१५०२	१
पुण्ड्रनिर्णयः	१५०२	४
अत्राचाराद् व्यवस्था	१५०२	१३
दर्भहस्तस्य तिलककरणनिषेधः	१५०२	२३
आद्धारम्भकालः	१५०३	१
कुतपकालनिर्णयः	१५०३	१०
आद्धपरिभाषा	१५०४	१
तत्र जानुपातनम्	१५०४	२

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
श्राद्धे दर्शननियमाः	१५०४	५	पादार्थमण्डलविचारः	१५२७	६
गोत्रनामोच्चारणनिर्णयः	१५०४	८	तत्र गोमयेनोपलेपे विचारः	१५२७	२४
गोत्रनामोच्चारणक्रमः	१५०५	९	तत्र गोमयग्रहणे विचारः	१५२८	११
गोत्रविषये सकारसहितोच्चारणं			आसने द्विजानुपवेश्य पादप्रक्षालनं		
कर्तव्यम्	१५०५	१२	कार्यम्	१५२८	७
नामोच्चारणे विभक्तिविचारः	१५०५	२१	पादविधिः	१५२८	१४
गोत्रस्यापरिज्ञाने निर्णयः	१५०६	१०	तत्र मन्त्रः	१५२८	१८
नामोच्चारणे विशेषः	१५०६	१३	कुशग्रन्थिहस्तेन पादं न देयम्	१५२८	२०
पित्रादिनामाज्ञाने पृथिवीषदादयो			भार्यास्त्रावितवारिणा पादप्रक्षालनं		
वाच्याः	१५०६	१८	कार्यम्	१५२८	२२
स्त्रीणां नामोच्चारणे विशेषः	१५०७	१	श्राद्धे वामभागस्थया स्त्रिया पाद-		
संकल्पादौ विभक्तिविचारः	१५०७	६	प्रक्षालनार्थं जलं न देयम्	१५२८	२४
तत्र मातुर्विशेषः	१५०८	३	पित्रादिकर्मसु अधः पादप्रक्षालन-		
अत्र शाखाभेदाद् व्यवस्था	१५०७	१४	निषेधः	१५२९	३
सव्यापसव्यव्यवस्था	१५०९	७	द्विराचमनम्	१५२९	८
वैश्वदेवार्थं पाकनिर्णयः	१५१०	४	पादप्रक्षालनपादोदकैराचमननिषेधः	१५२९	११
सर्वं दक्षिणतोऽपसव्येनाहर्तव्यम्	१५१०	८	ब्राह्मणोपवेशनविधिः	१५२९	१४
वैष्णवमन्त्रादिकं जप्त्वा श्राद्धा-			सर्वेषु धर्मकार्येषु पत्नी दक्षिणभा-		
रम्भः कार्यः	१५१०	१८	गस्था	१५२९	१८
वैश्वदेवार्थं सव्येन कार्यम्	१५११	४	उपविष्टेषु प्राप्तमतिथिमपि भोजयेत्	१५३०	१०
परिवेषणक्रमः	१५१२	११	यस्यातिथिर्नाश्रान्ति न तच्छ्राद्धम्	१५३०	१३
अपसव्येन परिवेषणनिषेधः	१५१२	१५	विप्रनियमाः	१५३०	१४
श्राद्धपूर्वदिने ब्राह्मणनिमन्त्रणक-			तत्रासनानि	१५३०	१७
र्तव्यता	१५१३	२०	नीवीबन्धः	१५३१	१९
दक्षिणामुखेन श्राद्धं कार्यम्	१५१५	२१	तिलान् विकिरेत्	१५३२	९
पादप्रक्षालनं विनाऽऽचमने			उपवेशनोत्तरं विप्रधर्माः	१५३२	१३
कृतेऽप्यशुचित्वम्	१५१६	८	तद्विष्णोरिति मन्त्रेणाश्रादिप्रोक्षणम्	१५३३	१
अनुपनीतस्त्रीशूद्रादेः सव्यापसव्य-			श्राद्धभूमौ गयादीनां ध्यानम्	१५३३	४
निर्णयः	१५१७	१	देवताभ्य इति मन्त्रजपः	१५३३	६
सूक्तस्तोत्रजपादौ सव्यापसव्यम्	१५१८	२	प्रोक्षणे मन्त्रविशेषाः	१५३३	१३
आचमनविचारः	१५१९	८	देवार्चनम्	१५३३	१५
विप्रविसर्जनात्पाक् दानादिनिषेधः	१५२०	५	विष्टरार्थं देवपितृविषये यवातिलस-		
श्राद्धे नैवेद्यनिर्णयः	१५२०	९	हितदर्भदानम्	१५३३	२३
देवार्चनक्रमः	१५२०	२४	विष्टरग्रहणे मन्त्रपाठः	१५३४	३
श्राद्धे दर्भत्यागविचारः	१५२१	२	अर्घ्यपात्रनिर्णयः	१५३५	४
श्राद्धे मन्त्रादौ उहः	१५२१	७	विप्रैकत्वद्वित्वादौ अर्घ्यपात्रनिर्णयः	१५३५	१३
सङ्कल्पात्पूर्वं प्रायश्चित्तादिकर्तव्यता	१५२६	४	अर्घ्ये वर्ज्यपात्राणि	१५३६	८
सङ्कल्पाविचारः	१५२६	७	पात्रप्रमाणम्	१५३६	११
निमन्त्रणप्रकारः	१५२६	१२	पवित्रच्छेदनमन्त्रः	१५३७	३

विषयानुक्रमः ।

५१

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
पात्रे तूष्णीं पवित्रस्थापनम्	१५३७	६
पात्रे जलप्रक्षेपमन्त्रः	१५३७	९
यवप्रक्षेपमन्त्रः	१५३७	१४
तूष्णीं पुष्पचन्दनप्रक्षेपः	१५३७	११
विश्वेषां देवानामावाहनविधिः मन्त्रश्च	१५३८	१
एतेषामुत्पत्तेः नाम्नश्चाज्ञानेऽन्यो मन्त्रः	१५३८	१०
पित्र्ये मूर्धादिपादान्तं पूजनम्	१५३८	१७
दैविके पादप्रभृतिमूर्धान्तं पूजनम्	१५३८	२०
अर्घ्यपात्रासादनादिविधिः	१५३९	५
अर्घ्यदानम्	१५३९	८
प्रतिविप्रं यादिव्येत्यस्यावृत्तिः	१५३९	१९
गन्धपुष्पाद्यर्चनम्	१५४०	२
तत्र गन्धाः	१५४०	५
पवित्ररहितेन हस्तेन गन्धद्वारेति गन्धदानम्	१५४०	८
आसनादिदाने प्रतिवचनम्	१५४०	१०
विप्राणामूर्ध्वपुण्ड्रादिकरणे विचारः	१५४१	३
श्राद्धे पूतिकादिनिषेधः	१५४१	१८
सपवित्रकरणे द्विजसमालम्भननिषेधः	१५४१	२१
श्राद्धे योग्यपुष्पाणि	१५४२	३
यवदूर्वाङ्कुरैरपि पितृपूजनम्	१५४२	१०
श्राद्धे वर्ज्यपुष्पाणि	१५४२	१८
तुलस्या पितृणां तत्पदप्राप्तिः	१५४३	२
जातीकुसुमाबलपत्रादिना पितृपूजननिषेधः	१५४३	६
कुन्दादिभिः देवताविशेषस्य पूजननिषेधः	१५४३	१६
अगस्त्यादीनां पितृवल्लभत्वम्	१५४३	१९
केचित् पिण्डेऽपि तुलसीं प्राक्षिपन्ति	१५४४	४
अथ धूपः	१५४४	८
अथ दीपः	१५४५	१
वर्ज्यदीपः	१५४५	३
अथ वस्त्रम्	१५४५	४
यज्ञोपवीतदानम्	१५४५	८
श्राद्धे देयवस्तुनिर्णयः	१५४५	११
कञ्चुकादि देयम्	१५४५	१८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
स्त्रीणां श्राद्धे सिन्दूरादि देयम्	१५४६	२
कृष्णावर्णादिनिषेधः	१५४६	५
यज्ञोपवीतदानावश्यकता	१५४६	९
कमण्डल्वादिपात्रदानम्	१५४६	१३
उपानच्छत्रादिदानम्	१५४७	२
अलङ्कारादिदानम्	१५४७	१०
आदर्शव्यजनादिदानम्	१५४७	१६
स्वर्णादिभोजनपात्रदानम्	१५४७	२५
श्राद्धे बन्दीकृतमोचने फलम्	१५४८	३
देवाज्ञया पित्रर्चा	१५४८	९
पित्रर्चायां विशेषः	१५४८	११
तत्रार्घ्यकल्पना	१५४८	१४
पात्रलक्षणम्	१५४९	७
एकब्राह्मणपक्षे अर्घ्यपात्रासादने निर्णयः	१५४९	११
पित्रादीनामावाहनप्रकारः	१५५०	१४
अर्घ्यानुमन्त्रणादिविशेषः	१५५१	१५
अर्घ्यनिवेदनादि	१५५३	६
अर्घ्ये सव्यापसव्यम्	१५५३	१
संस्त्वशेषविचारः	१५५३	१४
पितृपात्रस्थापननिर्णयः	१५५४	६
गन्धपुष्पादिदानम्	१५५५	१४
मण्डलानि कर्तव्यानि	१५५६	६
तत्र ब्राह्मणादिभेदेन व्यवस्था	१५५६	९
मण्डलाभावे राक्षसास्तदन्नरसमपहरन्ति	१५५६	१५
श्राद्धे भोजनपात्राणि	१५५६	१९
आयसपित्तलपात्रनिषेधः	१५५७	१
कांस्यादिभोजनपात्रमानम्	१५५७	५
श्राद्धे कांस्यपात्रनिषेधः	१५५७	९
श्राद्धे पालाशादिपात्राणि	१५५७	१२
अभावे कदल्यादीनि ग्राह्याणि	१५५७	१४
श्राद्धे कदलीपात्रनिषेधः	१५५७	१६
भस्ममर्यादाकरणे दोषः	१५५८	२३
अग्नौकरणनिर्णयः	१५५८	६
पाणिहोमनिर्णयः	१५५९	२
बह्वृचातिरिक्तानग्निके निर्णयः	१५५९	१३
तीर्थश्राद्धे पाणिहोमनिर्णयः	१५५९	१६
अनग्निकस्य पाणिहोमनिर्णयः	१५५९	१३

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
विधुरस्य पाणिहोमनिर्णयः	१५७१	९	संकल्पादिकर्मक्रमः	१५८४	२१
देवविप्रानेकत्वे पाणिहोमनिर्णयः	१५७१	१०	संकल्पितान्नेन पितृवृत्तिः	१५८५	११
मृतभार्यस्य पाणिहोमनिर्णयः	१५७२	१	श्राद्धीयान्नस्य भूमावेव प्रदानम्	१५८५	१४
सभार्यस्य नष्टाग्नेनिर्णयः	१५७२	४	आपोशनानन्तरं गायत्रीमधुवाता-		
अनुपनीतब्रह्मचर्यादेः	१५७२	१	दिमन्त्रजपः	१५८५	१९
दैवे पित्र्ये च होमे सव्यापस-			यथासुखं जुषध्वामिति भोजनवेला-		
व्यानिर्णयः	१५७३	१	यां वाच्यम्	१५८६	९
साग्नेर्विदेशादौ पाणिहोमः	१५७४	१	असंकल्पितान्नभोजने निषेधः	१५८६	१०
अनग्निदूरभार्ययोः पाणिहोमः	१५७४	५	उभाभ्यां हस्ताभ्यां पितृपात्रेऽन्न		
पाणिहोमविधिः	१५७४	१४	परिवेषणम्	१५८६	१७
तत्र वर्ज्यकर्माणि	१५७५	३	आपोशने विशेषः	१५८७	१
पाणिहोमे प्रश्नादि	१५७५	७	पुनरापूर्यापोशननिषेधः	१५८७	५
पाणिहुतान्नस्य विनियोगः	१५७६	१	चित्राहुतिनिषेधः	१५८७	७
हुतशेषं पितृपात्रेषु देयम्	१५७७	९	पायसाज्यादिना चित्राहुतिनिषेधः	१५८७	१०
आपस्तम्बानामग्नौ करणम्	१५७८	६	भोजने लवणादि न पृच्छेत्	१५८७	१३
छन्दोगादीनां पाणिहोमः	१५७८	१३	ऐन्द्रपौरुषसूक्तादिमन्त्रान् ब्राह्मणा-		
परिवेषणम्	१५८१	६	वच्छ्रावयेत्	१५८७	१८
तच्चोपवीत्येव देवपूर्वम्	१५८१	६	सर्वाभावे गायत्रीजपः	१५८८	३
स्वयं भार्यया वा परिवेषणं			वीणादीनां वादनम्	१५८८	५
कार्यम्	१५८१	१६	श्राद्धान्नगुणकीर्तननिषेधः	१५८८	९
अपवित्रेणैकहस्तेन परिवेषणं न			प्रौढपादादिना भोजननिषेधः	१५८९	१
कार्यम्	१५८१	१८	अपेक्षितायाचने दोषः	१५८९	१०
आयसादिपात्रेण परिवेषणे दोषः	१५८१	१९	भोजनकाले विप्रनियमाः	१५८९	१५
परिवेषणे पवित्रपात्राणि	१५८२	६	प्रौढप दलक्षणम्	१५८९	१९
द्वर्या घृतादि देयम्	१५८२	९	एकपङ्क्तौ परस्परस्पर्शे प्राय-		
पङ्क्त्या विषमदाने दोषः	१५८२	१२	श्चित्तम्	१५९०	३
भोज्यपात्रे तिलनिषेधः	१५८२	१४	निःशेषेण भोजननिषेधः	१५९०	६
हस्तदत्तस्नेहलवणादिभोजने			अश्रुपातादि वर्ज्यम्	१५९०	९
दोषः	१५८२	१७	अभिभ्रवणीयमन्त्राः	१५९०	१२
घृतपात्रे विशेषः	१५८३	१	विप्राणां गुदस्त्रावे प्रायश्चित्तम्	१५९१	५
लवणव्यञ्जनादिकं हस्तदत्तं			विप्रवमने प्रायश्चित्तम्	१५९१	९
नादनीयात्	१५८३	६	श्राद्धविघ्ने प्रायश्चित्तादि	१५९२	४
अपक्वं तैलपक्वं च हस्तदत्तं			श्राद्धविघ्ने पुनः श्राद्धम्	१५९२	१०
ग्राह्यम्	१५८३	७	पिण्डदानोत्तरं वान्तौ	१५९२	१४
प्राञ्चालम्भननिर्णयः	१५८३	८	पिण्डदानात्प्राग्वान्तौ	१५९३	१
अङ्गुष्ठनिवेशने विशेषः	१५८३	१८	श्राद्धपङ्क्तौ भुञ्जानस्य वमने प्रा-		
श्राद्धपेक्षिताकरणे दोषः	१५८३	२४	यश्चित्तम्	१५९३	३
श्राद्धे अश्रुपातजल्पहसनादिनिषेधः	१५८३	२७	एकविप्रभोजने छर्दिते प्रायश्चित्तम्	१५९३	६
अन्नदानविधिः	१५८४	४	दर्शदौ वमने आमश्राद्धम्	१५९४	४

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
आद्धाविघ्ने पुनरावृत्तिनिर्णयः	१५९४	८
सपिण्डीकरणात्प्राक्षोडशश्राद्धे		
पिण्डप्रधानत्वम्	१५९५	५
वृद्धिश्राद्धे विकल्पः	१५९५	१२
संकल्पसंज्ञके भुक्तिक्रियायाः प्रा-		
धान्यम्	१५९६	२
वटार्कादिपत्रेषु भोजने प्राय-		
श्चित्तम्	१५९६	११
वामहस्तविभुक्ते प्रायश्चित्तम्	१५९६	१९
भोजने कृते रिक्तपात्रकरणे दोषः	१५९६	२२
पिबतो मुखनिःसृततोयपतने दोषः	१५९६	२५
दुग्धपानानन्तरं तक्रपाननिषेधः	१५९७	२
भोजने भोक्तृनियमाः	१५९७	५
वृत्तिप्रश्नादि	१५९८	७
श्राद्धविशेषे प्रश्नभेदः	१५९८	१२
विकिरदानम्	१५९८	१६
तत्र मन्त्रः	१५९९	१०
आचमनदाननिर्णयः	१६००	६
हस्तप्रक्षालननिर्णयः	१६०१	७
गण्डूषप्रकारः	१६०१	२१
गण्डुषादिकरणे कास्यपात्रं वर्ज्यम्	१६०२	२
पिण्डदाननिर्णयः	१६०२	५
दन्तलग्नानि निर्हृत्य आचमनं कार्यम्	१६०२	८
शाखाभेदेन व्यवस्था	१६०३	२
पिण्डदानं कुत्र कर्तव्यम्	१६०३	८
पिण्डदाने कुशादयः	१६०४	४
स्म्येन कुशैर्वा उल्लेखनम्	१६०५	६
बह्वृचानां करेणैव उल्लेखनम्	१६०५	७
लेखाकरणे मन्त्रः	१६०५	१४
अष्टाङ्गपिण्डः	१६०६	४
पिण्डादौ माषनिषेधः	१६०६	९
पिण्डार्थमन्नग्रहणविचारः	१६०६	१५
पिण्डप्रमाणम्	१६०७	१०
विकिरप्रमाणम्	१६०७	१५
तत्रैकोदिष्टश्राद्धे पिण्डप्रमाणम्	१६०८	२
प्रत्यब्दे तीर्थे दर्शे च पिण्डप्रमाणम्	१६०८	३
महालये गयायां च पिण्डप्रमाणम्	१६०८	५
प्रेतपिण्डप्रमाणम्	१६०८	९
पुल्या पिण्डाः करणीयाः	१६०८	११

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
महालयादौ पिण्डशब्दप्रयोगः		
कथं कर्तव्यः	१६०८	११
पित्रादिनामाज्ञाने पिण्डदाने उक्तः	१६०९	६
मन्त्रोच्चारणे प्राणनिरोधः	१६०९	१०
पित्रादिपिण्डेभ्यः पश्चिमे मात्रादि-		
पिण्डाः देयाः	१६०९	१३
अन्वष्टकादौ स्त्रीणां पृथक् श्राद्धम्	१६११	६
दर्भमूले हस्तलेपादिनिर्णयः	१६११	१०
तत्र मन्त्रः	१६११	१२
क्वाचिदर्भमूले हस्तलेपानिषेधः	१६१२	२
पिण्डेषु पितृतीर्थतः पानीयं निषिञ्चेत्	१६१३	५
पिण्डेषु अग्नेजनं देयम्	१६१३	७
नीवीविसर्जनम्	१६१३	११
अञ्जनाभ्यञ्जने	१६१३	१२
वासोदानादि	१६१३	१३
अञ्जनाभ्यञ्जनलक्षणे	१६१३	२०
पिण्डपूजनम्	१६१४	२
पिण्डानां सर्वाङ्गनैवेद्यं देयम्	१६१४	७
अत्र सव्यापसव्ययोर्विकल्पः	१६१४	९
पिण्डावघ्राणम्	१६१४	१०
पिण्डोपस्थानम्	१६१४	११
आचान्तेषु उदकादिदानम्	१६१४	१२
द्विजेभ्य आशीर्ग्रहणम्	१६१४	१७
स्वस्तिवाचनात्प्राक् पात्रचालनं		
कर्तव्यम्	१६१५	१
पात्रचालनं केन कार्यम्	१६१५	६
स्वस्तिवाचनम्	१६१५	९
अक्षय्योदकदानम्	१६१५	११
दक्षिणादानम्	१६१५	१४
देवेभ्यो हिरण्यम्	१६१५	१५
पितृभ्यो रजतम्	१६१५	१५
दक्षिणया सफलत्वम्	१६१५	१७
पित्रुद्देशेन दक्षिणादाने अपसव्यम्	१६१५	१९
विप्रोद्देशेन सव्यम्	१६१५	१९
स्वधावाचनम्	१६१६	४
दक्षिणादाने क्रममाह	१६१६	१०
दक्षिणा विषमाऽपि देया	१६१६	१२
एकपङ्क्त्युपाविष्टानां भक्ष्यभोज्या		
दिकं सप्तं देयम्	१६१६	१४

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
उर्जवहन्तीमिति धारां दद्यात्	१६१७	३	नित्यश्राद्धम्	१६२८	११
पिण्डप्रवाहणम्	१६१७	६	एतद्विवाहसम्भवे रात्रावपि कार्यम्	१६३०	१
विप्रविसर्जनम्	१६१७	१०	तच्च वैष्णवभिन्नपरम्	१६३०	१०
विप्रप्रार्थना	१६१७	१७	नित्यश्राद्धे पात्राभावे	१६३१	३
भोजनान्ते ब्राह्मणानां त्रिप्रद-			नित्यश्राद्धस्य प्रसङ्गसिद्धिः	१६३१	७
क्षिणम्	१६१८	४	घृते सति घृतरहितान्नेन ब्राह्मण-		
प्रदक्षिणायां कनिष्ठाः प्रथमा ज्येष्ठा-			भोजने दोषः	१६३१	१६
इचरमाः	१६१८	६	श्राद्धे एकादश्यादौ भोजननिर्णयः	१६३२	२
ब्राह्मणान्प्रति स्वस्मिन्नल्पत्वसूच-			श्राद्धे कृते दिवैव भोक्तव्यम्	१६३३	४
कवचनानि	१६१८	८	तद्दिने परपाकसेवननिषेधः	१६३३	६
विसर्जनान्ते सीमान्तगमनम्	१६१८	१३	श्राद्धशेषभोजनस्य कचिन्निषेधः	१६३३	६
पिण्डप्रतिपत्तिः	१६१८	१४	श्राद्धावशिष्टभोजने निषेधः	१६३४	२
मध्यमपिण्डप्राशननिर्णयः	१६१८	२१	अस्यापवादः	१६३४	६
तत्र पिण्डग्रहणे मन्त्रः	१६१८	२१	श्राद्धकर्त्ता ताम्बूलादि वर्ज्यम्	१६३४	११
पिण्डप्राशने मन्त्रः	१६१८	२२	श्राद्धदिने गृहे शूद्रं न भोजयेत्	१६३४	१४
तीर्थश्राद्धे तीर्थ एव पिण्डप्रक्षेपः	१६१९	११	श्राद्धान्ते बन्दीमागधसूतादिभ्योऽपि		
मवादिभ्यः पिण्डाः देयाः	१६१९	१३	विभज्य देयम्	१६३४	२२
पत्न्यां रोगादियुक्तायां भक्षणे निर्णयः	१६१९	१५	श्राद्धानुकल्पाः	१६३५	२
श्वशूगालखरैः पिण्डे स्पृष्टे			तत्र विप्रालाभे दर्भवटुः	१६३५	५
कर्तुरायुष्यनाशः	१६२०	२	आमश्राद्धम्	१६३६	५
पिण्डोपघातप्रायश्चित्तम्	१६२०	५	श्राद्धकरणे दोषः	१६३६	११
पिण्डे काकपृष्ठे न दोषः	१६२०	७	आमश्राद्धं कुत्र कार्यम्	१६३७	१
पुनः पिण्डदाननिर्णयः	१६२०	१०	क्षीशूद्रवपचानामामश्राद्धम्	१६३८	२
पिण्डदाने निषिद्धकालः	१६२१	१	शूद्रस्य श्राद्धे पक्कनिषेधः	१६३८	८
विवाहादौ कृते पिण्डनिषेधे मास-			मृताहादौ आमश्राद्धं न कार्यम्	१६४१	६
संख्या	१६२२	२	आमं कियत्परिमितं देयम्	१६४१	९
कृतोद्वाहेनापि पित्रोः पिण्डदानं			आमश्राद्धविधिः	१६४१	११
कार्यम्	१६२२	१०	आमश्राद्धे पिण्डदाननिर्णयः	१६४२	७
क्षयाहे विशेषः	१६२३	१	आमात्रेण पिण्डं दत्वा पाकेन विप्र-		
पुत्रेप्सुभिर्नन्दादितिथ्यादौ			भोजननिषेधः	१६४२	१४
पिण्डाः वर्ज्याः	१६२३	५	पक्केन पिण्डं दत्वा ब्राह्मणाय आ-		
उच्छिष्टोद्वासननिर्णयः	१६२३	१०	मान्नदाने दोषः	१६४३	१
श्राद्धोच्छिष्टं शूद्रादिभ्यो न देयम्	१६२३	१९	अत्र देशाचाराद् व्यवस्था	१६४३	३
द्विजोच्छिष्टं भूमौ निखानयेत्	१६२४	४	आमश्राद्धे ऊहविचारः	१६४३	४
श्राद्धदिने वैश्वदेवनिर्णयः	१६२४	५	आमश्राद्धे वर्ज्यकर्माणि	१६४४	४
पित्रर्थपाकेन वैश्वदेवश्राद्धनिषेधः	१६२५	२१	शूद्रस्य आमश्राद्धविधिः	१६४५	१५
बलिलक्षणम्	१६२६	११	आमश्राद्धादेः कालः	१६४६	१
पिण्डनिर्वपणात्पूर्वं गृह्याग्निशिष्टदेवयति-			रात्रौ श्राद्धनिषेधः	१६४६	१०
ब्रह्मचारिभ्यः पित्रर्थपाको न देयः	१६२६	२१	श्राद्धे सन्ध्यालक्षणम्	१६४६	११

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
रात्रौ स्नानदानादिनिषेधः	१६४८	११
तीर्थे न समयापेक्षा	१६४९	२०
अनैमित्तिकसर्वश्राद्धे प्रातःकाल- स्य निषेधः	१६५१	१४
हिरण्यश्राद्धम्	१६५३	६
हेमश्राद्धे पिण्डदानपदार्थाः	१६५४	८
पुत्रजन्मनि हेम्नैव श्राद्धम्	१६५४	५
पिण्डदाने विकल्पः	१६५५	३
हेमश्राद्धं शूद्रैः कथं कार्यम्	१६५४	१०
हेमश्राद्धे वर्ज्यकर्माणि	१६५५	४
हेमश्राद्धे मन्त्रोक्तः कालश्च पूर्ववत्	१६५५	७
श्राद्धीयस्य हेमादेर्लब्धस्य विनि- योगः	१६५५	१०
आमादौ शूद्रास्तब्धे निर्णयः	१६५५	१५
शूद्रात्प्राप्ताश्रादेर्ग्राह्याग्राह्यनिर्णयः	१६५६	२
साङ्कल्पिकश्राद्धम्	१६५६	१३
साङ्कल्पिकश्राद्धे वर्ज्यकर्माणि	१६५७	२
विकिरे विकल्पः	१६५८	५
मघादिश्राद्धेषु साङ्कल्पविधिरेव	१६५८	९
विवाहादूर्ध्वं सपिण्डानां पिण्ड- निषेधः	१६५८	१२
अस्यापवादः पूर्वमुक्तः	१६५९	१
अनग्निकादीनां साङ्कल्पिकविधिः	१६५९	३
श्राद्धेऽत्यन्ताशक्तौ अनुकल्पाः	१६५९	५
श्राद्धभोजने प्रायश्चित्तम्	१६६१	२४
संस्कारेषु भोजने प्रायश्चित्तानि	१६६२	१
नवश्राद्धैकादशाहादौ भोजने प्रा- यश्चित्तम्	१६६२	३
आमहेमसङ्कल्पश्राद्धेषु भोजने प्रायश्चित्तम्	१६६४	२
यत्यादीनां श्राद्धभोजने निषेधः	१६६४	३
क्षत्रियादिभेदेन नवश्राद्धे प्राय- श्चित्तम्	१६६४	५
अपाङ्क्तेयान्नमुद्दिश्य एकादशे- ऽहनि श्राद्धान्नं भुक्त्वा प्रायश्चित्तम्	१६६४	२५
दर्शादौ भोजने प्रायश्चित्तम्	१६६५	१
क्षयाहश्राद्धम्	१६६६	१
तत्स्वरूपम्	१६६६	२
मृततिथिनिर्णयः	१६६६	५

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अत्र चान्द्रमानं ज्ञेयम्	१६६६	६
मलमासमृते सौरं मानम्	१६६८	१
प्रतिसावत्सरिकं केषां कार्यम्	१६६९	२
सर्वश्राद्धेषु सावत्सरं श्रेष्ठम्	१६७०	१
सावत्सरिकाकरणे दोषः	१६७०	३
तत्र पार्वणैकोद्दिष्टयोर्विचारः	१६७०	६
अत्र देशाचारवंशधर्मव्यवस्था	१६७२	९
सन्यासिनां श्राद्धनिर्णयः	१६७३	१०
सङ्ग्राममृतानां श्राद्धनिर्णयः	१६७३	१७
ज्येष्ठभ्रातुः कनिष्ठेन कर्तव्यम्	१६७३	२२
कनिष्ठस्य च ज्येष्ठनैकोद्दिष्टं कार्यम्	१६७३	२२
सपिण्डीकरणदूर्ध्वं मातापित्रोः पा- र्वणम्	१६७४	१०
पितृव्यभ्रातृविमातृणामेकोद्दिष्टम्	१६७४	११
अपुत्रपितृव्यश्राद्धनिर्णयः	१६७४	१३
पत्न्याः कर्तृत्वे श्राद्धनिर्णयः	१६७५	५
अपुत्रमृतानां किं कार्यम्	१६७६	४
एकोद्दिष्टं केषां कार्यं तन्निर्णयः	१६७६	१२
क्षयाहद्वैधे निर्णयः	१६७८	१०
रौहिणिलङ्घननिषेधः	१६७९	३
रौहिणिलक्षणम्	१६७९	४
तत्रैकोद्दिष्टे तिथिनिर्णयः	१६८०	२
पार्वणश्राद्धे तिथिनिर्णयः	१६८०	३
प्रत्याब्दिकश्राद्धे तिथिनिर्णयः	१६८२	५
दिवा विघ्ने रात्रावपि श्राद्धम्	१६८४	५
श्राद्धं विना मृताहातिक्रमे दोषः	१६८४	६
ग्रहणदिने श्राद्धप्राप्तौ निर्णयः	१६८४	११
मलमासे प्रत्याब्दिकनिर्णयः	१६८५	१
दर्शे वार्षिकं चेत्तन्निर्णयः	१६८५	१४
एवं मासिकादिश्राद्धमपि	१६८६	७
मृताहे वृषोत्सर्ग उक्तः	१६८६	९
शुद्धश्राद्धनिर्णयः	१६८६	१४
वर्षत्रयपर्यन्तं श्राद्धभोजने निषेधः	१६८६	१५
प्रथमवर्षमध्ये अस्थिमज्जाभोजनम्	१६८७	३
द्वितीयवर्षमध्ये मांसभोजनम्	१६८७	३
तृतीयवर्षमध्ये रुधिरभोजनम्	१६८७	४
क्षयाहाज्जने निर्णयः	१६८७	१६
श्राद्धविघ्ने निर्णयः	१६९०	१
तत्र निमन्त्रितविप्रस्याशौचे प्राते निर्णयः	१६९०	३

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
श्राद्धकर्तुराशौचे प्राप्ते निर्णयः	१६९०	६
श्राद्धारम्भनिर्णयः	१६९०	९
दातुर्गृहे मरणादौ निर्णयः	१६९०	२०
विप्रेषु भुञ्जानेषु सूतके प्राप्ते निर्णयः	१६९१	१०
दातुर्भोक्तुश्चाशौचे प्राप्ते निर्णयः	१६९१	१९
तत्र भोक्तुरेव प्रायश्चित्तम्	१६९१	१९
अशौचमध्ये श्राद्धं प्राप्तं चेत्		
तन्निर्णयः	१६९२	१०
दर्शादिनित्यकर्मलोपे उपवासप्रा- यश्चित्तम्	१६९३	११
सूतकादिविध्वं चेच्छ्राद्धं कदा कर्तव्यम्	१६९३	१६
भार्यारजोदर्शने निर्णयः	१६९५	६
तत्र दर्शश्राद्धनिर्णयः	१६९६	१२
महालययुगादिश्राद्धनिर्णयः	१६९६	१३
आब्दिकश्राद्धनिर्णयः	१६९६	१४
रजस्वलायां भार्यायां क्षयाहपरि- त्यागनिषेधः	१६९७	५
अपुत्रस्य भार्यारजोदर्शने निर्णयः	१६९८	५
गर्भिणीसूतकादीनां निर्णयः	१६९८	११
केषाश्चिन्मते रजोदर्शने सप्ताहा- च्छुद्धिः	१६९८	१९
तद्रजोनिवृत्तिपरम्	१६९८	२०
अनुपनीतादेः श्राद्धाधिकारः	१७०८	१३
अन्वारोहणे निर्णयः	१७०१	१५
एककाले मृतानां निर्णयः	१७०२	५
पत्या सह स्त्रीमरणे निर्णयः	१७०७	३
भर्तुराशौचमध्येऽन्यदिने स्त्रीमरणे निर्णयः	१७०८	४
भर्त्राशौचोत्तरमन्वारोहणे निर्णयः	१७०८	१४
देशान्तरमृतान्वारोहणे निर्णयः	१७०८	२२
भर्त्राशौचमध्ये पृथक् चितौ वा निर्णयः	१७०९	९
भर्त्राशौचोत्तरं मृतौ तु निर्णयः	१७०९	१३
युद्धहतस्य सद्यः शौचे त्वन्वारोह- णे निर्णयः	१७०९	१५
अन्यसपिण्डाशौचमध्ये विदेशान्त- रमृतान्वारोहणे निर्णयः	१७०९	१७

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अन्यकाले अन्यतिथावन्वारोहणे निर्णयः	१७०९	२३
सहगमनश्राद्धे पाकनिर्णयः	१७०९	२२
अत्र श्राद्धे सुवासिनीभोजनम्	१७१०	१३
श्राद्धसम्पात्ते निर्णयः	१७१०	१४
तत्र पित्रोर्मृततित्थेयकत्वे निर्णयः	१७१०	१४
पार्वण्येकोद्दिष्टयोः संपात्ते निर्णयः	१७११	७
एककाले मृतानां श्राद्धनिर्णयः	१७११	११
एकस्मिन् दिने ऽनेकश्राद्धप्राप्तौ कर्तृनिर्णयः	१७११	१३
युगपन्मरणे निर्णयः	१७११	१६
नित्यनैमित्तिकदर्शादिप्राप्तौ निर्णयः	१७१२	२०
अस्य देवताभेदादपवादः	१७१३	६
श्राद्धाङ्ग-तर्पणम्	१७१४	६
पर्युस्तर्पणेऽकृते दोषः	१७१५	३
तिलतर्पणे निषिद्धकालः	१७१६	१४
श्राद्धदिने नित्यतर्पणे तिलनिर्णयः	१७१७	६
प्रत्यब्दे श्राद्धे पर्युस्तर्पणमुक्तम्	१७१६	४
महालये पर्युस्तर्पणम्	१७१६	१०
आन्वष्टक्ये सद्यस्तर्पणम्	१७१८	१३
तीर्थश्राद्धे दर्शवत्	१७१८	१४
माध्यायन्वष्टकादावन्ते तर्पणम्	१७१८	१४
अनेकश्राद्धसम्पात्ते तर्पणनिर्णयः	१७१८	१५
श्राद्धाङ्ग-तर्पणविधिः	१७१८	१९
पितृणां वस्वादिरूपता	१७१९	४
तर्पणेऽञ्जलिसंख्या	१७२०	३
मातामहीनामञ्जलित्रयमेकाञ्जलि- र्वेति विकल्पः	१७२०	१७
प्राजापत्येन तीथन मनुष्यतर्पणम्	१७२१	१०
देवादीनां देवादितिथेर्न तर्पणम्	१७२१	८
देवादितिथीनां निरूपणम्	१७२१	१२
उपवीतिना देवानां तर्पणम्	१७२१	१५
निवीतिना मनुष्यादीनां तर्पणम्	१७२१	१५
भूतले सव्यं जान्वाच्य अपसव्येन पितृतर्पणम्	१७२१	१७
मन्वादौ तर्पणनिर्णयः	१७२३	२
तिलतर्पणनिषेधः	१७२३	१०
अत्रापवादः	१७२४	११
तिलाभावे तर्पणे सुवर्णादि	१७२५	६

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
वृद्धिश्राद्धनिर्णयः	१७२५	९
वृद्धिश्राद्धनिमित्तानि	१७२५	१०
वृषोत्सर्गादौ वृद्धिश्राद्धं वर्ज्यम्	१७२५	१
वृद्धिश्राद्धकालमाह	१७२५	१८
अत्र श्राद्धत्रयम्	१७२५	१५
अशक्तौ वृद्धशातातपः	१७२५	२१
अत्राप्यशक्तौ	१७३०	३
अत्र गृह्यपरिशिष्टाद् व्यवस्था	१७३०	९
प्रातःशब्दलक्षणम्	१७३०	१२
मातृश्राद्धनिरूपणम्	१७३०	१६
मातृणां प्रथमपूजनम्	१७३०	२०
केषां नान्दीमुखत्वम्	१७३०	२६
मातामहानां सपत्नीकत्वम्	१७३१	१३
इदं वृद्धिश्राद्धं नवदैवत्यं कार्यम्	१७३१	१२
वैश्वदेविके नान्दीमुखे सत्यवसू		
सङ्कीर्त्यौ	१७३१	१७
अर्घ्यदानप्रकारः	१७३२	२२
पितृपितामहप्रापितामहानामश्रुमुख-		
त्वम्	१७३२	२४
तेभ्यः पूर्वेषां नान्दीमुखत्वम्	१७३३	१
नान्दीमुखश्राद्धकालः	१७३३	९
मातृपूजापूर्वकाकरणे दोषः	१७३३	२०
कुक्ष्ये घृतेन वसोर्धारापूजनम्	१७३४	३
आयुष्यमन्त्रजपः	१७३४	५
स्वगृह्योक्ताधिकारानुकूल्येनैव कर्त-		
व्यम्	१७३४	१८
स्वकर्मत्यागेऽन्यकर्मकरणे दोषः	१७३४	२३
मातृणां निरूपणम्	१७३६	६
कुत्र श्राद्धं कार्यं क्व च नेति	१७३८	५
जातश्राद्धे पक्वाननिषेधः	१७३९	१३
अत्राधिकारिणः	१७४१	१
जातकर्मादौ वृद्धिश्राद्धनिर्णयः	१७४१	२
सामिकस्य जीवात्पितुरधिकारः	१७४१	४
समावर्तनादौ वृद्धिश्राद्धनिर्णयः	१७४२	८
प्रथमविवाह वृद्धिश्राद्धनिर्णयः	१७४४	३
पितुरभावे वृद्धिश्राद्धाधिकारिक्रमः	१७४५	१
जीवात्पितृकस्य विशेषः	१७४६	२
कर्माङ्गवृद्धिश्राद्धयोर्निर्णयः	१७४७	१०
नान्दीश्राद्धे कर्तव्यम्	१७४८	११

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
रक्तमालानिषेधः	१७४८	१३
वृद्धौ कुशस्थाने दूर्गः	१७४८	१९
वृद्धिश्राद्धे विप्रसंख्या	१७४९	२
अत्र विप्रालाभे स्त्रियो भोज्याः	१७४९	५
अर्घ्यदाने प्रातिद्विजं मन्त्रावृत्तिः	१७५०	११
विप्रसन्निधौ मधुवातेति जपः	१७५०	१५
सम्पन्नमिति पृच्छेत्	१७५१	२
अक्षय्योदकदानम्	१७५१	४
शकुनिसूक्तस्वस्तिसूक्तादिपाठः	१७५१	७
शाल्यन्नदधिमधुबदराणि दद्यात्	१७५१	१०
प्राक्कूलेषु कुशेषु देवतीर्थेन पि-		
ण्डा देयाः	१७५२	६
पात्रस्याधोमुखस्थापननिषेधः	१७५२	७
नान्दीश्राद्धे पिण्डदानमन्त्रः	१७५२	८
वृद्धिश्राद्धे पिण्डाग्नौकरणे निर्णयः	१७५२	१४
अत्र सङ्कल्पे विशेषः	१७५२	१८
वृद्धिश्राद्धप्रयोगक्रमः	१७५२	२३
वृद्धिश्राद्धे वैश्वदेवानिर्णयः	१७५४	५
अत्र श्राद्धाङ्गतर्पणं वर्ज्यम्	१७५५	८
जीवात्पितृकश्राद्धम्	१७५५	११
जीवन्मातामहकश्राद्धम्	१७५६	२३
पतितसन्त्यस्तपितृकादिश्राद्धम्	१७५७	१५
संन्यासिनामेकादशेऽह्नि पार्वणम्	१७५८	८
त्रिदण्डग्रहणात्प्रेतत्वाविनाशः	१७५८	१०
प्रासङ्गिक्यां गयाप्राप्तौ निर्णयः	१७५९	१०
अथ पितामहे जीवति सति नि-		
र्णयः	१७६२	१
त्रिषु जीवत्सु निर्णयः	१७६५	४
देशाचाराद्यवस्था	१७६५	८
जीवात्पित्राऽन्वष्टकादौ श्राद्धं न		
कार्यम्	१७६५	१२
विभक्ताविभक्तनिर्णयः	१७६५	१८
अविभक्तानां वैश्वदेवानिर्णयः	१७६७	१४
विभक्ताविभक्तानां ब्रह्मयज्ञादिनि-		
र्णयः	१७६८	१०
विभक्तेऽपि षोडशश्राद्धपृथक्क-		
रणनिषेधः	१७६९	३
विभक्ते सपिण्डीकरणादूर्ध्वं सर्वे-		
ऽधिकारिणः	१७६९	५

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
मघात्रयोदशीश्राद्धं त्वविभक्ता-		
नामपि पृथक्कार्यम्	१७६९	१०
देवपूजायां विकल्पः	१७६८	११
दर्शप्रहणादिश्राद्धादौ निर्णयः	१७६८	११
अविभक्तानां युगपत्तीर्थप्राप्तौ निर्णयः	१७६८	१२
गयाश्राद्धेऽप्येवमेव	१७६८	१३
गयाश्राद्धेन परमगतिप्राप्तिः	१७६८	१५
काम्यदानादि अनुमत्या	१७६८	१८
विभक्तैः पृथक् सावत्सरिकं कार्यम्	१७६८	२१
विभक्तानां पित्रोर्वर्षपर्यन्तं श्राद्धा-		
दिक्रियानिर्णयः	१७६८	२३
तीर्थश्राद्धनिर्णयः	१७७०	६
तत्र यात्रायां सपत्नीकेनैव गन्तव्यम्	१७७०	८
प्रायश्चित्तार्थयात्रायां पत्नीरहितो गच्छेत्	१७७०	१०
विधवायाः पुत्राद्यनुज्ञया कार्यम्	१७७१	२
सधवायाः पत्या सहैवेति	१७७१	३
पत्नीविरहितस्य गमने कलाभावः	१७७०	२१
षट् स्त्रीशूद्रपतनानि भवन्ति	१७७०	२६
निरन्तरतीर्थयात्रया तेषां पापावह-		
त्वम्	१७७१	२१
कुत्रापि न स्त्रीणां स्वातन्त्र्यम्	१७७१	२९
स्वातन्त्र्येण कार्यकरणे निषेधः	१७७१	२६
स्त्रीणां पृथग्यज्ञादिनिषेधः	१७७१	२२
प्रसङ्गात्तीर्थयात्राया फलनिरूपणम्	१७७१	२७
तीर्थयात्राविधिः	१७७२	१
यात्राकाले वपनविचारः	१७७२	६
गमनादौ घृतश्राद्धनिर्णयः	१७७३	१३
तीर्थाभिपत्यागमने घृतश्राद्धम्	१७७४	२
श्राद्धोत्तरं गमनप्रकारः	१७७४	४
घृतस्य भोजनम्	१७७४	९
श्राद्धोत्तरं क्रोशगमननिषेधः	१७७४	१०
गयायां श्राद्धदिने एव प्रस्थानम्	१७७५	२
तीर्थान्तरे तु श्राद्धोत्तरदिने प्रस्थानम्	१७७५	३
तीर्थे द्विभोजनादिना फलाभावः	१७७६	२
तीर्थे गोयानेन गोवधः	१७७६	९
त्यादिना फलाभावः	१७७६	९

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
असमर्थेन यानेनापि कृते उक्त-		
फलप्राप्तिः	१७७६	१९
अन्यं प्रति यात्रां कारयित्वा फलम्	१७७५	४
यात्रामध्ये आशौचे रजसि वा प्राप्ते निर्णयः	१७७५	६
यात्रामध्ये तीर्थान्तरप्राप्तौ निर्णयः	१७७५	७
वाणिज्याद्यर्थं गते तीर्थप्राप्तौ निर्णयः	१७७५	८
मार्गान्तरे तीर्थप्राप्तौ निर्णयः	१७७५	११
आधिमासजन्मदिनगुरुशुक्रास्ता-		
दिसमयेऽपि गयाश्राद्धं कर्तव्यम्	१७७७	८
यात्रायां द्विभोजने निर्णयः	१७७६	२
यानादिना यात्राकरणे निर्णयः	१७७६	४
मार्गान्तरे नदीप्राप्तौ निर्णयः	१७७७	२
आधिमासे जन्मर्क्षे गुरुशुक्रयोर-		
स्ते च तीर्थयात्रा न कार्या	१७७७	१२
यदि तीर्थयात्रायै चलितः परावर्त्त-		
ते तदा निर्णयः	१७७७	१४
यदा तीर्थं प्राप्तिं चलितः तीर्थम-		
प्राप्यैव मृतस्तदा निर्णयः	१७७७	१८
तीर्थप्राप्तौ लुण्ठनं कार्यम्	१७७८	६
यात्रायां कार्पटिकवेषः कार्यः	१७७८	१०
प्रथमं तीर्थसमीपं गत्वा प्रणवेन तीर्थजलस्पर्शः	१७७८	१२
ततो मन्त्रेण तीर्थजलावगाहनम्	१७७८	१३
तीर्थप्रार्थनामन्त्राः	१७७९	२
तीर्थे उपवासमुण्डननिर्णयः	१७७९	७
अन्येऽपि तीर्थप्रार्थनामन्त्राः	१७७९	२४
कुरुक्षेत्रादिषु मुण्डनोपवासनिषेधः	१७८०	३
तीर्थे प्रार्थनामन्त्रानुच्चारणे फ-		
लहानिः	१७८०	७
दशमासोर्ध्वं पुनस्तीर्थप्राप्तौ निर्णयः	१७८१	२
तीर्थे निषिद्धदिनेऽपि क्षौरमाव-		
श्यकम्	१७८२	३
वपने दिङ्निर्णयः	१७८२	६
सधवानां प्रयागे वपननिर्णयः	१७८२	८
यतीनां तीर्थे वपननिर्णयः	१७८३	१
जीवत्पितृकस्य वपननिर्णयः	१७८३	४
प्रयागे प्रतियात्रं वपनं कार्यम्	१७८३	८

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अन्यतीर्थे आययात्रायामेवेति	१७८३	९	मलमासे तीर्थश्राद्धादिनिर्णयः	१७८८	२
यतिशूद्रविधवानां सशिखं वपनम्	१७८३	१६	आकस्मिकतीर्थप्राप्तौ निर्णयः	१७८८	७
परार्थयात्रायां फलम्	१७८४	१	तीर्थश्राद्धे वर्ज्यकर्माणि	१७८८	११
जले प्रवाहाभिमुखः स्नानं कुर्यात्	१७८४	२५	तीर्थश्राद्धं पक्वान्नादिना कार्यम्	१७८९	१७
स्थले आदित्याभिमुखः स्नानं कुर्यात्	१७८४	२६	पिण्डद्रव्याणि	१७८९	१९
प्रतिकृतिद्वारा तीर्थे स्नानफलम्	१७८५	२	पिण्डानां तीर्थे प्रक्षेपः	१७८९	२२
तीर्थेऽविलम्बेन श्राद्धं तर्पणञ्च कार्यम्	१७८५	६	सपुत्रविधवया तीर्थविधिर्न कार्यः	१७८९	२५
तर्पणे मन्त्राः	१७८५	२०	अनुपनीतेनापि बालकेनैतत्कार्यम्	१७८९	२६
तीर्थविधौ कालनियमो नास्ति	१७८६	७	तीर्थे ब्राह्मणपरीक्षानिवेधः	१७९०	२
सङ्क्षिप्ततर्पणमन्त्राः	१७८६	१७	पातित्यादिदोषयुक्तस्तु त्याज्य एव	१७९०	३
विधवयाऽपि तर्पणं कार्यम्	१७८६	२५	तीर्थे ज्येनगृत्रादिपक्षिणां प्रतिषेधो न कार्यः	१७९०	८
अशौचेऽपि तीर्थप्राप्तौ निर्णयः	१७८७	६	सम्यासिनां तीर्थविधिः	१७९१	३
सम्यासिना श्राद्धतर्पणादि न कार्यम्	१७८७	१३	तीर्थे प्रतिग्रहनिर्णयः	१७९१	१२

इति श्राद्धविधिः ।

अथाशौचप्रकरणम् ।

प्रतिज्ञावचनम्	१७९३	१	सूतिकायाः संस्पर्शे स्नानम्	१७९७	१६
स्नावलक्षणम्	१७९३	४	मैथुने पुंसोऽशौचम्	१७९७	१८
पातलक्षणम्	१७९३	४	असपिण्डस्यापि शयनासनादिना पूर्णाशौचम्	१७९८	५
प्रसूतिलक्षणम्	१७९३	५	पितृवत्सापन्नमातुः प्राक्स्नानादस्पृश्यत्वम्	१७९८	११
गर्भस्त्रावे मातुस्त्रिरात्रं सूतकम्	१७९३	१०	सूतिकायाः कर्माधिकारनिर्णयः	१७९८	१७
गर्भस्त्रावे सपिण्डानां सूतकाभावः	१७९३	१०	प्रथमषष्ठदशमदिनेषु जातकर्माधिकारः	१८००	४
गर्भपाते मातुर्यथामास सूतकम्	१७९३	११	पुंजन्मनि दशाहः स्त्रीजन्मनि त्र्यहः		
सपिण्डानां तु दिनत्रयं सूतकम्	१७९३	११	सूतकमिति मतान्तरम्	१८००	१०
गर्भस्त्रावे पुरुषस्य स्नानमात्रम्	१७९५	३	मृताशौचम्	१८०२	६
अजातदन्ते तनये तथा गर्भपाते सपिण्डानामेकरात्रमशौचम्	१७९५	७	जातमृते मृतजाते वा निर्णयः	१८०२	६
सप्तममासादिजनने पूर्णाशौचम्	१७९६	१	नालच्छेदनात्प्राक् शिशुमरणे निर्णयः	१८०२	९
जाताशौचे विप्रादीनां दिनसंख्या	१७९६	४	नालच्छेदनोर्ध्वे दशाहमध्ये शिशुमरणे निर्णयः	१८०२	१०
पुत्रे जाते मातापित्रोः स्नाननिर्णयः	१७९६	७	नामकरणात्प्राक् शिशुमरणे निर्णयः	१८०३	७
कन्योत्पत्तौ स्नाननिर्णयः	१७९६	९			
सर्ववर्णानां सूतिकाशुद्धिनिर्णयः	१७९७	५			
असच्छूद्रायास्तयोदशेऽह्नि शुद्धिः	१७९७	९			
सूतके संसर्गनिर्णयः	१७९७	१५			

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
ब्राह्मणादीनां नामकरणकालाः	१८०३	१४
नामोत्तरं दन्तोत्पत्तेः प्राक् शिशु- मरणे	१८०६	५
दन्तजननात्प्राग् दाहस्य विकल्पः	१८०७	४
दन्तोत्पत्त्यनन्तरं त्रिवर्षात्प्राङ्मरणे	१८०७	११
त्रिवर्षोर्ध्वं कृतचूडे मृते निर्णयः	१८०८	२
प्रथमवर्षादौ कृतचूडे मृते ग्रहः	१८०९	१०
शूद्रशिशुमरणे निर्णयः	१८१०	९
त्रिवर्षात्पूर्वं शूद्रशिशुमरणे निर्णयः	१८१०	१२
त्रिवर्षोर्ध्वं शूद्रशिशौ मृते	१८१०	१३
षड्वर्षानन्तरं शूद्रशिशुमरणे	१८१०	१४
अनूढभार्ये शूद्रे मृते	१८१०	१६
षडब्दात्प्रागपि कृतोद्वाहे मासः	१८१०	१८
कन्यामरणाशौचनिर्णयः	१८१०	२२
गर्भस्थे मृते निर्णयः	१८११	३
कन्यासु चौलात्प्राङ्मृतौ स्नानम्	१८११	७
चौलोत्तरं वाग्दानात्पूर्वं मृतौ निर्णयः	१८१२	१
अविवाहितशूद्रस्याषोडशं त्रिरात्रं, ततः पूर्णम्	१८१३	१
पितृगृहेऽनूढकन्यारजस्वलामरणे	१८१३	११
अनुपनीतमृतानां दाहादिनिर्णयः	१८१४	३
ग्रहाशौचे पिण्डदानविधिः	१८१७	८
शिशुलक्षणम्	१८१७	१३
बाललक्षणम्	१८१७	१३
कुमारलक्षणम्	१८१७	१४
पौगण्डलक्षणम्	१८१७	१५
एतेषां मृतानां क्रियाविधिः	१८१७	१७
स्त्रीणामुद्वाहात्प्राङ्मृतानां पिण्ड- दाननिर्णयः	१८१९	१७
जात्याशौचम्	१८२०	१४
तत्र विप्रदीनां दशाहादिनिर्णयः	१८२०	१६
पित्रादयो महागुरुवः	१८२१	१५
महागुरुलक्षणम्	१८२१	१९
स्त्रीणां पतिरेव गुरुः	१८२२	११
अभ्यागतः सर्वेषां गुरुः	१८२२	३
लक्षणम्	१८२२	७
मृ	१८२२	८
	१८२२	९

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
सपिण्डगोत्रजसकुल्यानां सूतकम्	१८२२	११
स्त्रीशूद्रयोर्विवाहोर्ध्वं जात्याशौचम्	१८२३	१
आशौचसङ्कोचे निर्णयः	१८२४	१४
सर्ववर्णानां दशाहादेव शुद्धिः	१८२४	१९
चतुर्थसपिण्डादीनां शुद्धिकालः	१८२५	६
अस्थिसञ्चयनात्प्रागाशौचनिर्णयः	१८२६	२४
विप्रस्य स्नानाद्यकरणेन सर्वदा सू- तकम्	१८२७	१
पूर्णाशौचे स्पर्शनिर्णयः	१८२८	७
वर्णसङ्करजानामाशौचनिर्णयः	१८२९	८
मूर्धावसिक्तानामाशौचनिर्णयः	१८२९	८
यस्य विप्रस्य सत्रविट्शूद्रजातीया बान्धवाः तेषामाशौचे विप्र- स्य दशाहाच्छुद्धिः	१८२९	१९
प्रतिलोमजानामाशौचनिर्णयः	१८३०	१
दत्तक्रीतादि पुत्राणामाशौचनि- र्णयः	१८३०	६
व्यभिचारिणीषु सपिण्डत्वादिनि- र्णयः	१८३०	६
अनौरंसेषु पुत्रेषु	१८३०	९
पुनर्भूषु स्त्रीषु	१८३०	१०
अन्याश्रितस्त्रीणामाशौचनिर्णयः	१८३२	१
परपत्नीसुतानामाशौचनिर्णयः	१८३२	१
दत्तके मृते पूर्वापरपित्रोराशौच- निर्णयः	१८३२	४
दत्तकस्य पुत्रपौत्राणां जनने मरणे सपिण्डानामाशौचनिर्णयः	१८३३	८
पूर्वापरभर्त्रोरुत्पन्नयोः पुत्रयोः	१८३४	१
ऊढकन्यायाः पितृगृहे प्रसवे मर- णे च	१८३४	६
मातापित्रोराशौचम्	१८३४	१०
भ्रातुराशौचनिर्णयः	१८३४	१५
परस्परं भ्रातृभगिन्योराशौचम्	१८३४	१८
भ्रातृभिन्नानामाशौचम्	१८३४	१९
पतिगृहे प्रसवे निर्णयः	१८३५	३
कन्यामृतौ पित्रोराशौचनिर्णयः	१८३५	४
अजातदन्तासु कन्यासु पित्रोरेक- रात्रमाशौचम्	१८३५	१०
जातदन्तासु त्रिरात्रम्	१८३५	१०

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
ग्रामान्तरे कन्यामृतौ पित्रोः	१८३६	२	द्विजस्य मरणे निर्णयः	१८४२	९
श्वश्रुवशुरयोर्मरणे निर्णयः	१८३६	५	गृहे पम्वादौ मृते निर्णयः	१८४२	१९
भगिनीमरणे आशौचम्	१८३६	५	क्रियाकर्तुराशौचनिर्णयः	१८४३	१८
मातुलमातुलान्योर्मरणे आशौ- चम्	१८३६	५	युद्धे मृतस्याशौचम्	१८४४	१०
पित्रोः स्वसरि मृतायामाशौच- निर्णयः	१८३६	६	युद्धे मृतस्य क्रियाविनिर्णयः	१८४५	१
सोदरमरणे आशौचम्	१८३६	८	शृङ्गिदंष्ट्रादिभिर्हतानामाशौचम्	१८४५	७
पित्रोर्मरणे स्त्रीणामाशौचनिर्णयः	१८३६	१०	डिम्बाहवगोविप्रपालनादिषु मृता- नामाशौचनिर्णयः	१८४५	११
भ्रातृभगिन्योरन्योन्यगृहे मरणे आशौचनिर्णयः	१८३६	१४	शस्त्रं विना पराङ्मुखहते आशौ- चम्	१८४५	१३
पुत्र्याः पितृव्याशौचम्	१८३६	१८	राज्ञा वध्ये हते निर्णयः	१८४५	१४
मातामहादीनां मरणे निर्णयः	१८३७	३	क्षतेन मृते निर्णयः	१८४५	१५
स्वगृहे परमृतौ निर्णयः	१८३७	११	शस्त्राघाते ग्रहोर्ध्वे मृते निर्णयः	१८४५	१७
शिष्यसतीर्थ्यब्रह्मचारिषु मृतेषु आशौचम्	१८३९	३	शवस्य स्पर्शे आशौचम्	१८४६	२
बन्धुत्रयमरणे आशौचनिर्णयः	१८३७	५	संसर्गाशौचे कर्माधिकारः	१८४७	२
स्वल्पसम्बन्धयुक्ते मृते निर्णयः	१८३७	११	निर्हरणाद्याशौचम्	१८४७	४
दौहित्रभागिनेययोराशौचम्	१८३७	१३	निर्हरणं विना तदन्नाशने आशौ- चम्	१८४७	५
मातुलादौ सन्निधिविदेशयोर्मृते	१८३८	२	निर्हरणं विना तद्गृहवासे आ- शौचम्	१८४७	५
श्रोत्रिये स्वगृहे मृतं निर्णयः	१८३८	६	तदन्नानशने तद्गृहवासे चाशौ- चम्	१८४७	५
ऋत्विग्विषये निर्णयः	१८३८	९	तद्गृहवासे तदन्नाभक्षणे च निर्णयः	१८४९	१
बन्धुत्रयनिर्णयः	१८३९	७	भृतिग्रहणेन निर्हारे दाहे च आ- शौचनिर्णयः	१८४९	२
पितृष्वस्त्रादिकन्यानामाशौचनिर्णयः	१८३९	१०	विजातीयनिर्हारे निर्णयः	१८४९	६
जामातृमरणे निर्णयः	१८४०	८	अत्र भृतिग्रहणे द्विगुणमाशौ- चम्	१८४९	७
शालकानां मरणे निर्णयः	१८४०	९	आपदि मूल्येन विजातीयनिर्हारे निर्णयः	१८४९	१२
असपिण्डे स्ववेश्मनि मृते आशौच- निर्णयः	१८४०	११	सोदकनिर्हरणे निर्णयः	१८४९	१४
ग्रामेश्वरे कुलपतौ श्रोत्रिये च मृ- ते निर्णयः	१८४०	२२	प्रेतालङ्करणे कृते निर्णयः	१८४९	१५
मित्रगुरुगुर्वङ्गनामातामह्यादिमृति- षु निर्णयः	१८४०	१४	धर्मार्थमनाथाहरणे क्रियाकरणे चाशौचनिर्णयः	१८५०	२
शवदूषितगृहशुद्धिविधानम्	१८४२	११	असम्बन्धाद्विजान् वहित्वा दहित्वा च सद्यः शौचम्	१८५०	८
ग्राममध्ये शवस्तिष्ठति चेदाशौच- निर्णयः	१८४२	१७	सम्बन्धे त्रिरात्रम्	१८५१	२
शुनि द्विजमन्दिरे मृते निर्णयः	१८४२	४	मृतं द्विजं शूद्रेण न हारयेत्	१८५१	५
शूद्रे द्विजमन्दिरे मृते निर्णयः	१८४२	४			
पतिते द्विजमन्दिरे मृते निर्णयः	१८४२	५			
अन्त्यात्यन्त्ययोर्विप्रगृहमृतौ निर्णयः	१८४२	६			

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
शूद्रं द्विजेन न हारयेत्	१८५१	६	दासस्याशौचम्	१८५९	४
ब्रह्मचारिणा शवदाहादिकृते प्रा-			गर्भदासस्याशौचम्	१८५९	६
यश्चित्तम्	१८५१	७	भक्तदासस्याशौचम्	१८५९	९
आचार्यपितृपाध्यायानां निर्हरणे	१८५१	१०	एवं दास्यादीनामपि	१८६०	४
सपिण्डानुगमने न दोषः	१८५१	११	दत्तदासादीनां स्वामिसपिण्डम-		
असपिण्डानां निर्हरणे निर्णयः	१८५२	४	रणादौ निर्णयः	१८६०	११
समोक्तृष्टवर्णानुगमने निर्णयः	१८५२	५	दासान्तेवासिभृतकशिष्यानामे-		
प्रेतानुगमने कृते पश्चात्कर्तव्य-			कत्रवासिनां स्वामितुल्येन शौचे-		
निर्णयः	१८५२	१२	न शुद्धिः	१८६१	३
हीनवर्णस्य दाहादिकरणे निर्णयः	१८५४	२	पञ्चदश दासभेदाः	१८६१	६
रोदने आशौचनिर्णयः	१८५५	४	दासत्वनिरूपणम्	१८६१	१३
तत्र समोक्तमवर्णयोराशौचनि-			अन्तेवासिलक्षणम्	१८६१	१५
र्णयः	१८५५	४	आचार्यलक्षणम्	१८६२	१
हीनवर्णेषु	१८५५	५	अनुलोमदासानामाशौचम्	१८६२	३
विप्रस्य क्षत्रियवैश्यविषये	१८५५	६	प्रतिलोमदासानामाशौचम्	१८६२	४
क्षत्रियस्य वैश्येऽपि	१८५६	१	दासलक्षणम्	१८६२	६
विप्रस्य शूद्रे आशौचनिर्णयः	१८५६	१	रात्रौ जनने मरणे वा निर्णयः	१८६२	८
क्षत्रियवैश्ययोः शूद्रे आशौचनिर्णयः	१८५६	२	आहिताग्नेर्दाहादिनिर्णयः	१८६३	३
शूद्रस्य शूद्रे आशौचनिर्णयः	१८५६	३	अतिक्रान्ताशौचम्	१८६४	११
सपिण्डानां रोदने निर्हरणे च नि-			तत्राशौचमध्ये जननादौ ज्ञाते		
र्णयः	१८५६	९	शुद्धिः	१८६४	१२
मृतस्यानुगमनादिकं कृत्वा तद-			दशदिनमध्ये श्रुतं चेदाशौचम्	१८६४	१४
होरात्रं दानादिकं वर्जयेत्	१८५६	११	देशान्तरे अतिक्रान्ताशौचे निर्णयः	१८६५	२
आशौच्यन्नभक्षणे आशौचम्	१८५७	२	दशाहोर्ध्वं मासत्रयमध्ये श्रुतं चेदा-		
ब्राह्मणादीनामज्ञानेन आशौचान्नभ-			शौचम्	१८६५	८
क्षणे प्रायश्चित्तानि	१८५७	७	षण्मासपर्यन्तं श्रुतं चेन्नर्णयः	१८६५	९
अभ्यासे द्विगुणं प्रायश्चित्तम्	१८५८	१	नवमासपर्यन्तं श्रुतं चेन्नर्णयः	१८६५	१०
आपत्तावन्नभक्षणे प्रायश्चित्तम्	१८५८	२	तदूर्ध्वं श्रुतं चेन्नर्णयः	१८६५	१०
मत्यापदि तु सवर्णाशौचे प्राय-			जननेऽतिक्रान्ताशौचनिर्णयः	१८६५	११
श्चित्तम्	१८५८	३	तत्र पितुराशौचम्	१८६६	२
क्षत्रियाशौचे निर्णयः	१८५८	४	अतिक्रान्ते आपदनापद्व्यवस्था	१८६७	२
वैश्याशौचे निर्णयः	१८५८	४	देशान्तरे क्लीबादिमृतौ निर्णयः	१८६७	४
शूद्राशौचे निर्णयः	१८५८	५	देशान्तरे भृग्वग्न्यादिमृतौ निर्णयः	१८६७	१६
क्षत्रवैश्ययोराशौचे निर्णयः	१८५८	५	देशान्तरे सगोत्रमृतौ निर्णयः	१८६७	२६
----- निर्णयः	१८५८	६	देशान्तरलक्षणम्	१८६८	४
पस्य वर्णेषु प्राय-			देशान्तरे मातापित्रोर्मरणे निर्णयः	१८६९	५
यश्चि-	१८५९	१	स्त्रीपुंसयोः परस्परं मरणे	१८६९	६
१८५९	२		सपत्नीषु परस्परं मरणे निर्णयः	१८६९	७
			सम्बत्सरादूर्ध्वं बन्धुमृतिः श्रूयते		
			चेत्	१८६९	९

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
बन्धुलक्षणम्	१८६९	१२	व्रती आचार्यादीन् निर्हृत्य व्रतेन		
सापत्नमातुराशौचम्	१८७०	१	न वियुज्यते	१८८९	६
हीनवर्णसापत्नमातृषु मृतासु निर्णयः	१८७०	४	ब्रह्मचारिणा पित्रोरन्त्यकर्म कार्यम्	१८८९	९
आशौचसम्पाते निर्णयः	१८७०	११	एवं मातामहस्यापि दौहित्रः कुर्यात्	१८९०	१
तत्र जनने जननाशौचनिर्णयः	१८७१	८	सन्ध्यादिकर्मलोपाभावः	१८९०	१४
शावे शावाशौचनिर्णयः	१८७१	८	ब्रह्मचारिणो द्वितीयदिने विशुद्धिः	१८९१	१०
एकदिने समं न्यूनमधिकं वा प्राप्तं चेभिर्निर्णयः	१८७०	१४	प्रथमदिने सन्ध्यादिलोपः	१८९१	१३
सूतके शावाशौचम्	१८७२	३	आशौचान्नभक्षणे तु प्रायश्चित्तमुप-		
शावे सूतकम्	१८७२	८	नयनादिकञ्च कार्यम्	१८९१	११
मरणोत्पत्तियोगे मरणस्याधिक्यम्	१८७२	१५	ब्रह्मचारिणोऽन्त्यकर्माकरणे आ-		
स्वल्पाशौचे दीर्घाशौचम्	१८७३	९	शौचाभावः	१८९२	२
दीर्घाशौचे स्वल्पाशौचम्	१८७४	९	समावर्तनोत्तरं ग्रहाशौचम्	१८९२	४
सूतकाद्विगुणं शावाशौचम्	१८७२	१७	दुर्मिक्षाद्यापव्रतानामाशौचाभावः	१८९२	१३
शावाद्विगुणमार्तवाशौचम्	१८७२	१७	स्वस्थकाले सूतकादिकं कथितम्	१८९३	६
आर्तवाद्विगुणा सूतिः	१८७२	१८	कर्मत आशौचम्	१८९३	१०
ततोऽपि शवदाहकाशौचम्	१८७२	१८	तत्र सत्रिव्रत्यादीनामाशौचम्	१८९३	११
गुरुणा लघुशुद्धिः	१८७४	१	कार्वादीनामाशौचाभावः	१८९४	१
लघुना न गुरुशुद्धिः	१८७४	१	राजादीनामाशौचाभावः	१८९४	२
अचिदल्पकालेनापि दीर्घकाला- शौचनिवृत्तिः	१८७४	९	सकल्पसरहस्यषडङ्गवेदाध्ययनादि-		
दशमेऽहनि आशौचान्तरपाते निर्णयः	१८७७	१०	सम्पन्नस्य नाशौचम्	१८९४	२३
पित्राशौचे मात्राशौचम्	१८८४	१	व्रतयज्ञविवाहादिषु आरम्भोत्तरं नाशौचम्	१८९५	३
मात्राशौचे पित्राशौचम्	१८८४	३	आशौचे आकस्मिकतीर्थप्राप्तौ निर्णयः	१८९५	८
एवं भर्तुरपि	१८८४	८	दीक्षावता जपपुरश्चरणादिपूजानुष्ठा-		
अन्वारोहणे विशेषः	१८८५	७	नादावाशौचाभावः	१८९६	२
भर्तुराशौचोत्तरमन्वारोहणे निर्णयः	१८८६	१५	सूतकिनः पूजाधिकारः	१८९६	१३
सहगमने निर्णयः	१८८६	१८	भौतकर्मणि विशेषः	१८९६	८
यदा आशौचे पुत्रजन्म तदा निर्णयः	१८८७	१२	दीक्षितस्य अवभृथात्पूर्वमेवाशौ- चाभावः	१८९७	८
यदा पुत्रजननाशौचे मृतिस्तदा निर्णयः	१८८७	१५	ऋत्विजामाशौचाभावः	१८९९	१
अथाशौचापवादः पञ्चधा	१८८८	७	तुलापुरुषदानादौ दोषाभावः	१८९९	७
तत्र कर्तव्यः	१८८८	८	अत्रापवादान्तरम्	१८९९	११
मृत्यादीनामाशौचाभावः	१८८८	९	श्राद्धादौ विशेषः	१९००	५
ब्रह्मचारिणा शववाहादिका क्रिया न कार्या	१८८९	३	अग्निहोत्राद्यकरणे प्रायश्चित्तम्	१९०१	४
			स्मार्ताग्निहोमादौ सूतकाभावः	१९०१	११
			आशौचे पञ्चमहायज्ञनिषेधः	१९०३	४
			सन्ध्यादीनामपवादः	१९०३	१०
			सूतके सन्ध्याविधिः	१९०४	५

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
ग्रहणे आशौचापवादः	१९०४	१३	वृषेण निहते	१९१९	३
भोजनकाले अशुचिर्भवति चेत्	१९०५	७	शय्यामृते	१९१९	४
कन्याविवाहादौ सूतकनिर्णयः	१९०५	५	शौचहीने मृते	१९१९	६
द्रव्यतः शुद्धिनिर्णयः	१९०५	१३	संस्कारहीने मृते	१९१९	७
विवाहप्रारम्भात्पूर्वं कूष्माण्डहो-			अश्वहते	१९१९	८
मादिकमावश्यकम्	१९०५	२०	शुना हते	१९१९	९
तत्र लवणादिद्रव्यविषये	१९०५	२५	सूकरेण हते	१९१९	१०
पण्यद्रव्येषु नाशौचम्	१९०६	१	कृमिभिर्मृते	१९१९	११
सत्रे आमन्त्रादौ दोषाभावः	१९०७	४	वृक्षहते निर्णयः	१९१९	१२
पक्वान्नादिभक्षणनिषेधः	१९०७	५	शृङ्गिणा हते निर्णयः	१९१९	१३
उभाभ्यामपरिज्ञाते सूतके निर्णयः	१९०८	२	शकटेन हते निर्णयः	१९१९	१४
विवाहोत्सवादिषु सूतके निर्णयः	१९०८	४	भृगुपातमृते निर्णयः	१९१९	१५
एकेनापि परिज्ञाते सूतके निर्णयः	१९०८	३	अग्निना निहते निर्णयः	१९१९	१६
भुञ्जनेषु विप्रेषु सूतके निर्णयः	१९०८	६	दारुणा निहते निर्णयः	१९१९	१७
पुस्तकशुद्धिः	१९०९	४	शस्त्रेण निहते निर्णयः	१९१९	१८
मृतदोषतः शुद्धिनिर्णयः	१९०९	६	अश्मना निहते निर्णयः	१९१९	१९
तन्त्रात्मघाते	१९०९	७	वृषेण मृते निर्णयः	१९१९	२०
पतितानां मृतानां दाहादिनिर्णयः	१९०९	१०	उद्धन्धनेन मृते निर्णयः	१९१९	२१
शापादिमरणे निर्णयः	१९१०	२	जलेन मृते निर्णयः	१९२०	१
अभिचारहते	१९१०	३	विषाचिकामृते निर्णयः	१९२०	२
यस्य भार्या सुरापा तस्यार्धं श-			कण्ठान्नकवले मृते निर्णयः	१९२०	३
रीरं पतति	१९१०	२०	कासरोगेण मृते निर्णयः	१९२०	४
चाण्डालादिभ्यो मरणे निर्णयः	१९११	१	अतिसारमृते निर्णयः	१९२०	५
सद्यपगुरुतत्पगादिभिः सह स-			शाकिन्यादिग्रहैर्मृते निर्णयः	१९२०	६
म्वासेन तत्समत्वम्	१९११	१७	विद्युत्पातेन मृते निर्णयः	१९२०	७
पतितानामन्त्यकर्मकरणे प्राय-			अन्तरिक्षमृते निर्णयः	१९२०	८
श्चित्तम्	१९१२	१०	अस्पृश्यस्पर्शतो मृते निर्णयः	१९२०	९
आत्मत्यागिनां क्रियाकरणे प्रा-			पतिते मृते निर्णयः	१९२०	१०
यश्चित्तम्	१९१४	६	अपत्यरहिते मृते निर्णयः	१९२०	११
अज्ञानेन कृते निर्णयः	१९१४	८	वैधमरणे निर्णयः	१९२०	१३
तत्कृच्छ्रविधिः	१९१५	८	भृग्वग्न्यनशनाम्बुभिः आत्मघाते		
आहिताग्नेर्विशेषः	१९१६	९	निर्णयः	१९२०	१४
प्रमादमरणे त्वाशौचनिर्णयः	१९१८	२	व्याधिरहितस्य आत्मतनुत्याग-		
सर्पहते मृते विशेषः	१९१८	१४	निषेधः	१९२१	१
दुर्मरणनिमित्तदानादि	१९१८	१८	क्षत्रियस्य संग्रामे मृते निर्णयः	१९२१	१०
तत्र व्याघ्रेण निहते निर्णयः	१९१८	२०	आत्मघातव्यवस्था	१९२२	९
सर्पदष्टे मृते निर्णयः	१९१८	२१	ब्राह्मणस्यात्मघातनिषेधः	१९२२	९
राज्ञा निहते निर्णयः	१९१९	१	आत्मघातविधिः	१९२३	६
चौरेण निहते	१९१९	३	वाराणस्यात्मघातविधिस्तत्फलञ्च	१९२४	१

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
विषयाः		
विषयाः अन्वारोहणे निर्णयः	१९२४	६
विषये मृते निर्णयः	१९२५	२
राणसीमृते निर्णयः	१९२५	७
लैः स्त्रीणां सहगमनम्	१९२६	२
यागमृते निर्णयः	१९२६	७
यागादौ मरणे दशाहाशौचम्	१९२८	१२
नशनादिमृतानामाशौचम्	१९२८	१५
रणान्तप्रायश्चित्ते निर्णयः	१९२९	१
आत्महादीनां वत्सरान्ते		
और्ध्वदोहिकम्	१९२९	५
केच्छीकृतानामपि गयाश्राद्धम्	१९२९	६
आत्मघातादिप्रायश्चित्तम्	१९३१	५
रायणबलिः	१९३१	७
तेतेमृते	१९३१	१२
रायणबलिव्याख्या	१९३२	८
तेतोदकविधिः	१९३५	५
रायणबलिप्रयोगः	१९३७	११
त्र सर्पहते तु विशेषः	१९४०	१
इकमृते विशेषः	१९४०	८
रायणबलिकर्तुराशौचम्	१९४१	६
शक्तौ नारायणबलिप्रयोगे		
नकारान्तरम्	१९४१	२
मुच्छिन्नसन्ततिमृते विशेषः	१९४१	११
पुत्रस्य नारायणबलिः	१९४१	१५
धानादाशौचाभावः	१९४१	१७
स्त्रीभूतयतिसंस्कारनिर्णयः	१९४२	२
तेनारायणबलिः	१९४३	२
तज्जीवच्छाद्वे मृते निर्णयः	१९४४	१०
गहिताग्नौ प्रोषिते मृते निर्णयः	१९४५	४
स्थयायलाभे पालाशादिदाहविधिः	१९४५	१०
लाशादिस्थापनावधिः	१९४६	६
क्षेत्रेषु स्थापनार्थद्रव्याणि	१९४७	९
इति निरग्नेरपि	१९४८	३
पितृस्य द्वादशाब्दातिक्रमे	१९४८	४
शान्तरमृतस्य दिनाज्ञाने संस्कार-		
कालः	१९४८	२२
गहिताग्न्यादीनामाशौचनिर्णयः	१९४९	२
त्र गृहीताशौचानां निर्णयः	१९४९	१३
गृहीताशौचानां निर्णयः	१९४९	१३

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अतीतसंस्कारे आशौचनिर्णयः	१९५०	६
प्रेतसंस्कारकालः	१९५१	२
प्रत्यक्षशवसंस्कारे निर्णयः	१९५१	३
आशौचमध्ये शवसंस्कारे निर्णयः	१९५१	४
आशौचोत्तरं संस्कारे निर्णयः	१९५१	५
प्रेतकृत्ये उत्तरायणं श्रेष्ठम्	१९५१	७
तत्र कृष्णपक्षः श्रेष्ठः	१९५१	८
तत्र वर्ज्यचन्द्राः	१९५१	१०
तत्र वर्ज्यनक्षत्राणि	१९५१	२०
जन्मनक्षत्रनिषेधः	१९५१	१६
वर्ज्यतिथयः	१९५२	६
अस्तादिवर्ज्यम्	१९५२	७
अस्यापवादः	१९५२	११
प्रेतस्य साक्षात्संस्कारे निर्णयः	१९५२	१२
अतीते अस्तादिवर्ज्यम्	१९५२	१७
निषिद्धकाले दाहे दानादिकम्	१९५२	२०
कृतौर्ध्वदोहिको जीवन्नागच्छति		
चेन्निर्ययः	१९५३	७
अमृतस्य दाहादौ स्त्रीसहगमने		
निर्णयः	१९५३	१५
सर्पसंस्कारे कृते आशौचनिर्णयः	१९५४	२
सर्पसंस्कारविधिः	१९५४	४
नागबलिविधिः	१९५५	१५
जीवतोऽन्त्यकर्मशौचम्	१९५५	२३
पतितस्य घटस्फोटविधिः	१९५६	१
पतितसंग्रहविधिः	१९५७	३
पापस्य गूहनं न कार्यम्	१९५७	३
तत्पापं धर्मविद्भ्यो निवेदयेत्	१९५७	४
अकृतप्रायश्चित्तस्य पापिनो नरक-		
प्राप्तिः	१९५७	७
कृतघटस्फोटस्य सङ्ग्रहविधिः	१९५७	३
पतितानां चरितव्रतानां परिग्रहः	१९५१	१२
जीवच्छाद्वे कृते निर्णयः	१९५२	१५
अन्त्यकर्मसाधारणविधिः	१९५२	१८
तत्राधिकारिणः प्रागुक्ताः	१९५२	१९
सर्वाभावे धर्मपुत्रः	१९५२	१९
योऽग्निदः स दशाहं कुर्यात्	१९५३	२
आसन्नमरणे दानादिकं कार्यम्	१९५३	१५
तत्र मोक्षधेनुदानमन्त्रः	१९५३	१९

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
ऋणधेनुदानमन्त्रः	१९६४	२	अथ प्रयोगः	१९७३	२
पापधेनुदानमन्त्रः	१९६४	५	अथ टीकास्थः प्रयोगः	१९७३	२३
मरणस्य पुण्यकालः	१९६४	८	विच्छिन्नश्रौताग्नेः प्रेताधानम्	१९७४	५
वैतरणीधेनुदानम्	१९६४	१४	अग्न्यरणीनां नाशे निर्णयः	१९७५	७
उत्क्रान्तिधेनुदानम्	१९६५	२	वृष्ट्यादिनाऽग्निनाशे निर्णयः	१९७५	११
दश दानानि	१९६५	३	पत्नीमरणेऽप्येवम्	१९७७	५
तिलपात्रदानम्	१९६५	८	प्रथमायां जीवन्त्यां द्वितीयायां		
मरणकाले पुण्यमन्त्रश्रवणम्	१९६५	१४	मृतायां दाहनिर्णयः	१९७७	८
अष्टौ दानानि	१९६५	१५	दम्पत्योर्मध्ये प्रथममृतस्य दा-		
कर्तुरधिकारार्थं प्रायश्चित्तम्	१९६६	१	हनिर्णयः	१९७७	१२
सुमूर्षोर्मधुपर्कदानम्	१९६६	३	पश्चान्मृतस्य दाहनिर्णयः	१९७८	२
कुर्मरणे निर्णयः	१९६६	१३	साग्नेः पत्नीमृतौ पक्षद्वयम्	१९७८	५
शूद्रेण दग्धे प्रायश्चित्तम्	१९६६	१७	मृतायां भार्यायामुपाधिनापि अ-		
मधुपर्कदानमन्त्रः	१९६६	७	ग्निहोत्रादिकं कार्यम्	१९७९	५
अस्पृश्यस्पर्शं प्रायश्चित्तम्	१९६७	६	रामचन्द्रेणापि सौवर्णीं सीतां कृत्वा		
ऊर्ध्वोच्छिष्टे मृते प्रायश्चित्तम्	१९६७	५	यज्ञादिकं कृतम्	१९७९	११
खट्वायां मरणे प्रायश्चित्तम्	१९६७	६	अपत्नीकस्याधानम्	१९७९	१५
प्रेतधनहारिणोऽन्त्यकर्मकरणे प्रा-			विधुरस्य दाहाग्निनिर्णयः	१९८०	१७
यश्चित्तम्	१९६६	२२	विधवाया दाहाग्निनिर्णयः	१९८०	१७
श्वानक्रव्यादिसंस्पर्शं प्रायश्चित्तम्	१९६७	७	ब्रह्मचारिणो दाहे निर्णयः	१९८१	१
सप्तान्त्यजैः संस्पर्शं प्रायश्चित्तम्	१९६८	५	कपालजाग्निलक्षणम्	१९८१	७
रजकादयः सप्तान्त्यजाः	१९६९	२५	उत्तपनाग्निलक्षणम्	१९८१	१०
अर्धदग्धे कुण्ठे अन्त्यजादिभिः			दाहे शूद्रसंस्पृष्टाग्नितृणकाष्ठादिनि-		
स्पृष्टे प्रायश्चित्तम्	१९६८	७	षेधः	१९८१	१३
चाण्डालादिभिः स्पृष्टे प्रायश्चित्तम्	१९६९	२	ब्राह्मणादीनां शवनिर्हरणे दिङ्-		
रात्रौ प्रेतदाहे निर्णयः	१९६९	८	नियमः	१९८३	२
रात्रौ वपननिर्णयः	१९६९	१९	निर्हरणप्रकारः	१९८३	५
मङ्गलसप्तसु स्थानेषु वपनं कार्यम्	१९७०	२	शवसंस्कारविधिः	१९८४	१
प्रेतस्य वपननिर्णयः	१९७०	७	आहिताग्नौ विदेशमृते दाह-		
आशौचान्ते पुनर्वपनम्	१९७०	९	निर्णयः	१९८५	५
रात्र्युषिते प्रेते प्रायश्चित्तम्	१९७०	१२	ऊनद्विवर्षस्य निखननम्	१९८४	२२
अन्तरिक्षमृते प्रायश्चित्तम्	१९७०	१४	प्रेतस्य स्नानवस्त्रालङ्करणम्	१९८५	९
क्रियाकर्तुः तद्दिने मुण्डनम्	१९७०	१९	शवस्य मुख्यादिसप्तसु छिद्रेषु हि-		
अन्येषां लघ्वीयसां पुत्राणां दशाहे			रण्यशकलप्रक्षेपः	१९८६	२
मुण्डनम्	१९७०	२०	सामेर्दाहे पात्रन्यासादि	१९८६	१०
पर्युषितानिरूपणम्	१९७०	२५	दहनप्रकारः	१९८५	२५
पर्युषितस्य पञ्चगव्येन स्ना-			शवेऽग्निदानमन्त्रः	१९८७	४
पनम्	१९७१	८	हवनप्रयोगः	१९८७	१५
साग्नेर्मरणे विशेषः	१९७१	१	एवमाहिताग्नेः पात्रन्यासादिकम्	१९८८	३

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
साग्नेरुत्तानमुखत्वम्	१९८८	८
निरग्नेरधोमुखस्थापनम्	१९८८	९
स्त्री तूत्ताना दाह्या	१९८८	१२
उत्क्रान्तिकाले षट्पिण्डदानम्	१९८९	७
अर्धे दग्धे आज्याहुतिर्देया	१९८९	१७
प्रेतस्य स्नानादिकं कार्यम्	१९९०	४
प्रेतस्य वपनम्	१९९०	९
नलदानुलेपनादि	१९९०	९
नग्नः प्रेतो न दग्धव्यः	१९९०	११
सशेषः प्रेतो दाह्यः	१९९०	१३
दाहकालेऽग्निनाशे निर्णयः	१९९०	१४
पर्णशरदाहाग्निनाशे	१९९१	४
पर्णशरदग्धे तद्देहलाभे निर्णयः	१९९१	६
दम्पत्येरेकदामृतौ	१९९१	११
मृते भर्तरि दाहात्प्राक् पत्नी मृता चेन्निर्णयः	१९९२	३
पत्न्या प्रमीतायां दाहात्प्राक्पति-मृतश्चेन्निर्णयः	१९९२	४
भर्तरि मृते भर्त्रा सह चितामा-रूढायां दाहादिनिर्णयः	१९९२	८
अस्थिसंचयनपृथक्त्वे विकल्पः	१९९२	१०
सहगमने पाकनियमः	१९९२	१२
उदकदानविधिः	१९९२	१४
प्रेतस्य स्नाने विशेषः	१९९३	६
उदकदानमन्त्रः	१९९३	२१
शवदाहप्रयुक्तस्नानान्ते पाषाणे जलाञ्जलिदानम्	१९९४	४
प्रेतस्नाने विशेषः	१९९४	९
अञ्जलिदाननिर्णयः	१९९५	१०
प्रेततर्पणप्रकारः	१९९६	१३
सपिण्डीकरणात्पूर्वं कुशानियमः	१९९६	१६
ह्रीवादिभिर्नोदकं देयम्	१९९७	९
आशौचे नियमाः	१९९८	८
स्नानान्ते स्थित्वा सर्वैः इतिहा-सादिकं वक्तव्यम्	१९९८	१२
प्रेतोद्देशेन रोदननिषेधः	१९९८	१९
प्रेतं दग्ध्वा गृहमागत्य निम्बदं-शनादि कार्यम्	१९९९	१

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
तद्दिने क्रीतलब्धमन्नादि भक्षणी-यम्	१९९९	५
उपवासाशक्तौ अशननिर्णयः	२०००	१०
अधःशय्यासनादिनियमाः	२०००	१४
दशाहमध्ये ज्ञातिभोजनम्	२००१	१३
मरणाशौचे लवणादिभोजननिषेधः	२००२	२
उपवासनियमः	२००२	४
प्रथमतृतीयसप्तमदशमदिनेषु ज्ञा-तिभिः सह भोजनम्	२००२	६
आशौचे दिवा भोजनम्	२००२	९
मृन्मयपर्णपुटकादिपात्रेषु भोजनम्	२००२	१२
आशौचमध्ये यत्नेन स्वगोत्रजान् भोजयेत्	२००२	१४
अन्त्यकर्मकालीनवस्त्रत्यागः कार्यः	२००२	१८
आशौचे दानप्रतिग्रहादि वर्ज्यम्	२००३	२
मृत्युस्थाने प्रत्यहं बलिर्देयः	२००३	४
नग्नप्रच्छादनश्राद्धे वस्त्रादिदानानि	२००३	८
रात्रौ तिलोदकपिण्डादि न कार्यम्	२००३	१०
प्रेतपिण्डनिर्णयः	२००३	१२
वर्णभेदेन पिण्डसंख्या	२००३	१३
सर्ववर्णप्रेतेभ्यः दशपिण्डा देयाः	२००३	१६
पिण्डस्याष्टाङ्गत्वम्	२००३	२२
विप्रान्येषु दशमपिण्डोत्कर्षः कार्यः	२००४	२
सद्यःशौचे पिण्डदाननिर्णयः	२००४	६
व्यहाशौचे पिण्डदाननिर्णयः	२००४	८
उत्तरीयशिलापात्रकर्तृद्रव्यविपर्यये निर्णयः	२००४	१३
क्रियाकर्तुर्नाशे निर्णयः	२००५	५
भार्यायाः कर्तृत्वे रजोदर्शने निर्णयः	२००५	९
आशौचमध्ये कर्तुरस्वास्थ्ये निर्णयः	२००५	११
असंस्कृतानां पिण्डः कुत्र देयः	२००६	८
फलमूलादिद्रव्यमिश्रितः पिण्डो देयः	२००७	८
दर्भेषु तिलमिश्रः पिण्डो दक्षिण-तो देयः	२००७	९
तूष्णीं प्रत्येकं पुष्पादिकं देयम्	२००७	१०
एकमेव पिण्डद्रव्यम्	२००७	११
पिण्डाच्च लौकिकाग्नौ पचेत्	२००७	१६

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
प्रेतपिण्डार्थं प्रसृतितण्डुलपाकः	२००८	२
तस्य त्रिः प्रक्षालनम्	२००८	२
पिण्डदानप्रकारः	२००८	४
प्रेतपिण्डं ग्रामाद्वहिर्दद्यात्	२००९	७
दाहकर्तव्यं दशाहं कुर्यात्	२०१०	३
येन केनापि दाहादिक्रिया आर- ब्धा चेन्नर्णयः	२०११	५
पुत्रेण पुनःकरणे निषेधः	२०११	८
प्रेतपिण्डदाने पितृशब्दस्वधाश- ब्दादि नोच्चारणीयम्	२०११	१३
पिण्डं दत्त्वा दिनात्यये अभ्यायात्	२०११	१७
यत्र प्रथमपिण्डो दत्तस्तत्रैव द्विती- यादिपिण्डो देयः	२०११	२१
पिण्डैः शरीरावयवनिष्पत्तिः	२०१२	२
एकादशाहपर्यन्तं जलं दुग्धं च रात्रौ देयम्	२०१३	२
दशाहे तैलदीपः स्थाप्यः	२०१३	८
भोजनकाले भक्तमुष्टिदानम्	२०१३	१०
दशाहमध्ये दर्शपाते निर्णयः	२०१३	१५
मातापित्रोस्तु विशेषः	२०१४	१
अत्र देशाचाराद्व्यवस्था	२०१४	१५
अस्थिसंचयः	२०१४	१७
तत्र कालनिर्णयः	२०१४	१८
संचयने श्राद्धत्रयम्	२०१६	८
सद्यःशौचे संचयनम्	२०१६	१३
अथहाशौचे संचयनम्	२०१६	१४
संचयने श्मशानदेवताः	२०१६	१६
संचयनविधिः	२०१६	१७
प्रेतस्य प्रधानाङ्गास्थिमण्डणम्	२०१७	१४
तीर्थे अस्थिक्षेपविधिः	२०१८	८
अन्यकुलस्थस्यास्थिनयने दोषः	२०१८	१२
गङ्गातोयेऽस्थिक्षेपे ब्रह्मलोकावाप्तिः	२०१९	११
गुरुशुक्रास्तादिकाले गङ्गादितीर्थे अस्थिक्षेपनिषेधः	२०१९	१४
दशाहमध्ये न दोषः	२०२०	१
अस्थिक्षेपविधिः	२०२०	६
अस्थिक्षेपाङ्गेहमश्राद्धम्	२०२१	७
अस्थिक्षेपाङ्गेहोमः	२०२२	४
अत्र दशदानम्	२०२२	८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अस्थनां शुद्धिकरणे पदार्थाः	२०२१	१०
संचयनोत्तरं श्राद्धम्	२०२३	११
अनुपनीतस्यास्थिसंचयनिर्णयः	२०२४	२
नवश्राद्धनिर्णयः	२०२४	४
अत्र शाखाभेदाद्व्यवस्था	२०२७	१
नवश्राद्धलक्षणम्	२०२६	१७
विप्रनिमन्त्रणमन्त्रः	२०२७	६
आवाहनमन्त्रः	२०२७	१०
नवश्राद्धाकरणे दोषः	२०२७	३
प्रेतश्राद्धे अष्टादश पदार्था वज्र्याः	२०२८	१०
नवश्राद्धे सर्वममन्त्रकम्	२०२९	४
एकोद्दिष्टे पात्रमुत्तानं स्थापयेत्	२०२९	६
पार्वणे न्युब्जं स्थापयेत्	२०२९	७
प्रेतश्राद्धानि लौकिकाग्रौ गृहे कार्याणि	२०२९	९
प्रेतश्राद्धं सति सम्भवेऽन्नेन कार्यम्	२०२९	११
नवश्राद्धशेषभोजने प्रायश्चित्तम्	२०२९	१२
नवश्राद्धे विघ्ने प्राप्ते निर्णयः	२०२९	१६
अन्वारोहणे विशेषः	२०३०	२
आशौचान्त्यदिनकृत्यम्	२०३०	५
दशमदिने वपननिर्णयः	२०३१	४
जननाशौचेऽपि मुण्डनम्	२०३१	१५
अत्र देशाचाराद्व्यवस्था	२०३१	१६
तच्च क्षिप्वावर्जं वपनम्	२०३१	१७
गृहस्था विहारादन्यत्र न वपेयुः	२०३१	१८
वपनाकरणे दोषः	२०३२	२२
एकादशाहविचारः	२०३३	८
विप्रादीनामाशौचशुद्धिः	२०३३	९
आद्यश्राद्धमेकादशेऽह्नि कार्यम्	२०३३	१६
प्रेताय पिण्डदानाकरणे नरकप्राप्तिः	२०३७	१
स्वगोत्राणां परगोत्राणामपि प्रेतानां पिण्डदानान्मुक्तिः	२०३७	१९
येषां षोडशश्राद्धाभावस्तेषां पि- शाचत्वम्	२०३८	२५
वस्त्रालङ्कारशय्यादिकं सर्वं श्राद्ध- भोक्त्रे देयम्	२०३९	३
विप्राय स्नापनाभ्यञ्जनं देयम्	२०४०	२३
विप्राय स्वागतक्रिया विधेया	२०४०	२५
छत्रादिदानम्	२०४०	२६

विषयानुक्रमः ।

६९

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
सर्वेषामानुरूप्येण दक्षिणा देया	२०४१	१५
अस्य विघ्ने गौणकालमाह	२०४२	१
आद्यमासिकाद्याब्दिकयोर्निर्णयः	२०४२	११
अत्र विशेषः	२०४४	७
तिलप्रक्षेपमन्त्रः	२०४५	९
विप्राभावे अग्नावेवैकोद्दिष्टम्	२०४५	१३
वृषोत्सर्गनिर्णयः	२०४५	२०
वृषोत्सर्गाकरणे दोषः	२०४६	१
नीलवृषोत्सर्गफलम्	२०४६	१०
वृषोत्सर्गकालः	२०४६	१५
अयं गृहे न कार्यः	२०४६	१९
वर्षमध्ये वृद्धिश्राद्धनिषेधः	२०४६	२२
नीलवृषलक्षणम्	२०४७	१
चतस्रो वत्सिका द्वे वा देयाः	२०४७	६
वृषाभावे मृदादिना कार्यः	२०४७	८
तदभावे होमः कार्यः	२०४७	१०
वृषोत्सर्गविधिः	२०४७	११
नीलवृषलक्षणान्तरम्	२०४७	२२
उत्सृष्टवृषस्य धारणवाहनादिनिषेधः	२०४८	२
पनिपुत्रवत्याः वृषोत्सर्गो न कार्यः	२०४८	५
तत्स्थाने सवत्सा पयास्विनी देया	२०४८	६
आशौचान्तरेऽपि वृषोत्सर्गादिक-		
र्म कार्यमेव	२०४८	८
अत्र पददानम्	२०४८	१५
पददानवस्तूनि	२०४९	२
चतुर्दशोपदानानि	२०४९	१२
शय्यादानम्	२०४९	१९
शय्यादानसामग्री	२०५०	१
शय्यादानमन्त्रः	२०५०	१०
मृतकशय्यादाने	२०५०	१७
लालाटिकास्थिभोजनम्	२०५१	३
शय्यादानफलम्	२०५१	८
उदकुम्भदानम्	२०५१	१२
अन्नदानम्	२०५२	५
उदकुम्भाकरणे दोषः	२०५२	१८
उदकुम्भनिष्क्रयं दातव्यम्	२०५२	१७
प्रथमाब्दे प्रत्यहं दीपो देयः	२०५५	२
मासिकश्राद्धानि	२०५५	६
तत्र षोडशश्राद्धनिर्णयः	२०५५	८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
उनमासिकनिर्णयः	२०५५	१३
त्रिपुष्करलक्षणम्	२०५७	८
प्रतिमासं श्राद्धकरणाशक्तौ निर्णयः	२०६१	३
एतेषां युगपत्करणे निर्णयः	२०६३	९
वृद्धिं विनापकर्षे पुनः करणम्	२०६४	१९
वृद्धिनिमित्तापकर्षे पुनः करणाभावः	२०६६	१६
सपिण्डनापकर्षे दोषः	२०६६	१४
अन्तरितनवश्राद्धमासिकयोरुत्तरेण		
सहानुष्ठानम्	२०६८	२
सपिण्डीकरणम्	२०६८	६
तत्र साग्निकनिर्ग्निकयोर्निर्णयः	२०७०	३
सपिण्डीकरणकालः	२०७१	४
सपिण्डीकरणापकर्षनिर्णयः	२०७४	१
साग्निकनिर्ग्निकयोर्द्वादशेऽहनि		
सपिण्डनम्	२०७५	८
वृद्धिश्राद्धस्यावश्यकतानावश्यक-		
तानिर्णयः	२०७६	१
अन्तरितसपिण्डीकरणे नक्षत्रा-		
दिर्विचारः	२०८०	१४
सपिण्डीकरणे अष्टौ कालाः	२०८१	२
सपिण्डीकरणे ज्येष्ठस्यैवाधिकारः	२०८६	६
मलमासेऽपि आब्दिकं कर्तव्यम्	२०८३	२३
पुत्रे सति नान्यः कुर्यात्सपिण्डनम्	२०८५	१
आहिताग्नेः कनिष्ठस्याप्यधिकारः	२०८७	३
एवं वृद्धावपि कार्यम्	२०८७	४
वृद्ध्यभावे वर्षान्ते सपिण्डीकरणम्	२०८८	६
ज्येष्ठे देशान्तरे सति निर्णयः	२०८९	२
महागुरौ प्रेतभूते वृद्धिकर्मनिषेधः	२०९०	४
वृद्धिं विना कनिष्ठेन कृते विदेश-		
स्थेन ज्येष्ठेन पुनः कार्यम्	२०९१	१
देशान्तरे पितरि मृते पुत्रैः किं		
कार्यम्?	२०९१	७
अत्र दत्तकस्य विशेषः प्रागुक्तः	२०९२	२
कचित्कानिष्ठस्याप्यधिकारो युक्तः	२०९२	३
पुनः सपिण्डीकरणे विशेषः	२०९२	१०
व्युत्क्रममृतौ सपिण्डीकरणनिर्णयः	२०९२	१४
पुत्रादेः सपिण्डनाधिकारः	२०९४	१३
स्त्रीणां सपिण्डीकरणनिर्णयः	२०९६	१३
संविभक्तधनेष्वपि एकेनैव नव-		
श्राद्धादि कार्यम्	२०९२	२०

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अपुत्रायाः सपिण्डनम्	२०९७	१३	अपुत्रे व्युत्क्रममृते विधिः	२१०२	१
अन्वारोहणे भर्त्रैव सापिण्ड्यम्	२०९८	३	यतीनां सपिण्डनं नास्ति	२१०२	९
आसुरादिविवाहितायाः सपिण्डी- निर्णयः	२०९९	६	सपिण्डनविधिः	२१०२	१३
सर्वत्र देशभेदाद्विकल्पः	२०९९	१४	सपिण्डने कामकालौ देवौ	२१०३	९
कोकिलमतानुसारिणः	२१००	१	आमात्रेण सपिण्डनं न कर्तव्यम्	२१०३	१६
पत्न्युः सापिण्ड्यम्	२१००	१८	सपिण्डीकरणं पक्वान्नेनैव कर्तव्यम्	२१०३	१९
अपुत्राणां सपिण्डनम्	२१००	२२	सपिण्डनानन्तरं पाथेयश्राद्धम्	२१०३	२२
अपत्नीनां सपिण्डनम्	२१०१	४	ततो वृद्धिश्राद्धं कार्यम्	२१०४	१
ब्रह्मचारिणां सपिण्डनम्	२१०१	६	एतन्मलमासेऽपि कर्तव्यम्	२१०४	२

इति सपिण्डीकरणम् ।

प्रथमाब्दकर्तव्यादीनि ।

प्रथमाब्दे निषिद्धानि	२१०४	७	तत्र पञ्चकमृते विधानम्	२११०	६
महागुरुनिपातने महातीर्थादि ग- मनं न कर्तव्यम्	२१०४	१६	त्रिपादक्षे मृतौ विशेषः	२१११	३
दैवपित्र्यकर्मणि अशुचित्वम्	२१०५	१०	त्रिपुष्करे मृतौ विशेषः	२१११	६
महागुरुनिपातनेऽपि दाहायेकादशा- हान्तं कार्यम्	२१०६	१	तद्दाहे मन्त्रः	२१११	१०
पत्न्यादौ अपवादः	२१०६	५	पञ्चकादिमृतेषु दाहविधिः	२११२	१
संघातमरणे निर्णयः	२१०६	७	सूतकान्ते शान्तिविधिः	२११२	१०
पितरि मृते अन्यस्य श्राद्धं न कार्यम्	२१०६	१९	पञ्चरत्नानि	२११३	२
गुरुपाते वर्षमध्ये अन्यश्राद्धपरा- श्रादिकं वर्जयेत्	२१०६	२१	प्रकारान्तरेण शान्तिविधिः	२११३	१०
महागुरुनिपाते सपिण्डनात्प्राक् काम्यादिकं नाचरेत्	२१०७	७	पञ्चकमृते शवमुखे पञ्चरत्नादिकं देयम्	२११२	१७
पित्रादीनामाशौचनिर्णयः	२१०७	१४	पञ्चरत्नाभावे कर्षार्धं स्वर्णं देयम्	२११३	४
तत्र पितरि मृते अब्दपर्यन्तमा- शौचम्	२१०७	१४	सुवर्णाभावे आज्यं देयम्	२११३	५
मातुःषण्मासपर्यन्तमाशौचम्	२१०७	१४	त्रिपात्रक्षत्राणि	२११३	१८
भार्यायाश्चिमासपर्यन्तमाशौचम्	२१०७	१५	मृतः इमशानाज्जीवम्पुनराग- च्छेच्चेत्	२११३	२१
भ्रातृपुत्रयोः सार्धमासमाशौचम्	२१०७	१५	तत्र शान्तिविधिः	२११४	३
प्रथमेऽब्दे गयाश्राद्धादिनिषेधः	२१०८	५	ब्रह्मचारिमृतौ	२११४	८
अस्यापवादः	२१०९	१७	तत्रावकीर्णदोषप्रायश्चित्तम्	२११४	१०
पतितस्य अन्दावूर्ध्वं गयायां श्राद्ध- विधिः	२११०	३	कुष्ठिमृतौ प्रायश्चित्तम्	२११५	११
विधानानि	२११०	६	कुष्ठिलक्षणानि	२११५	२०
			प्रायश्चित्तं विना कुष्ठिदाहे प्राय- श्चित्तम्	२११६	७
			अन्यदीयकुष्ठिनो मरणान्तमाशौचम्	२११६	९

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अष्टौ महारोगाः	२११६	१३
रजस्वलामरणे	२११६	१६
सूतिकामरणे	२११६	२१
गर्भिणीमरणे	२११८	१९
अन्तरिक्षमरणे प्रायश्चित्तम्	२११७	८
अन्वारोहणे प्रयोगः	२१२०	५
तत्र हरिद्राकुङ्कुमाञ्जनयुतशूर्पवाय- नानि दद्यात्	२१२०	१५
तत्र मन्त्रः	२१२०	१७
अग्निप्रार्थना	२१२१	६
आज्यहोमः	२१२१	९
विष्णुरूपिणेऽग्नये अर्घ्यदानम्	२१२१	२४
सूर्यायार्घ्यदानम्	२१२१	२१
शूर्पदानमन्त्रः	२१२१	१४
दृषदुपलापूजनम्	२१२२	४
पुनराग्निप्रार्थनामन्त्राः	२१२२	५
कातरायाः पुनरुत्थापनम्	२१२२	१४
सहगमनमहिमा	२१२२	१८
पृथक्चित्तारोहणे निषेधः	२१२३	२
स्त्रियादिस्त्रीणां पृथक्चित्तिः	२१२३	८
पत्यौ देशान्तरे मृते गमने विशेषः	२१२३	९
अस्थिदाहे पर्णशरदाहे वा न पृथक्चित्तिदोषः	२१२४	१
ग्रामान्तरस्थायाः सहगमननिर्णयः	२१२४	९
उदक्याया अन्वारोहणनिर्णयः	२१२४	१२
चित्तिभ्रष्टायाः प्रायश्चित्तम्	२१२४	१९
गर्भिण्यादीनां सहगमने निषेधः	२१२५	८
अन्वारोहणे विशेषः	२१२५	३
तिव्रतानामेवाधिकारो न दुर्वृत्ता- पनाम्	२१२६	८
अन्वारोहणे रजस्वलायाः शुद्धि- विधिः	२१२७	३
अत्र श्राद्धादौ निर्णयः पूर्वमुक्तः	२१२७	११
अग्निप्रवेशाशक्तौ निर्णयः	२१२७	१४
विधवाधर्माः	२१२८	४
विधवायास्तर्पणविधिः	२१२८	१२
श्राद्धादौ विशेषः प्रागुक्तः	२१२८	२१
सन्यासनिर्णयः	२१२९	१
अत्र विप्रस्यैवाधिकार उक्तः	२१३०	६
अविरक्तस्य सन्यासनिषेधः	२१२९	२४

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
आतुरसन्यासविधिः	२१३०	३
वर्णक्रमेणाश्रमा उक्ताः	२१३४	१
सन्यासश्चतुर्धा	२१३६	१
तत्र कुटीचकलक्षणम्	२१३६	४
बहुदकलक्षणम्	२१३६	७
हंसलक्षणम्	२१३६	८
परमहंसलक्षणम्	२१३७	२
त्रिदण्डिलक्षणम्	२१३७	१०
वैराग्यं विना सन्यासे दोषः	२१३७	१७
यतेः पूज्यत्वम्	२१३८	५
सन्यासविधिः	२१३८	८
तत्रादौ प्रायश्चित्तं कार्यम्	२१३८	१६
अष्टौ श्राद्धानि	२१३८	१९
तत्र प्रतिश्राद्धं देवताक्रमः	२१३८	२१
ताद्विधश्च	२१३८	२१
देवौ दक्षक्रतू सत्यवसू वा	२१३९	९
दण्डादिसामग्री	२१३९	११
पूर्वेद्युर्नान्दीश्राद्धम्	२१३९	१४
दण्डस्य प्रमाणं लक्षणञ्च	२१३९	१७
साग्नेर्निरग्नेश्च विधिः	२१३९	२३
सन्यासग्रहणक्रमः	११४१	६
तत्राधिकारार्थं स्वयं नव श्राद्धादी- नि कर्तव्यानि	२१४१	७
अनाश्रमी चेत्प्रायश्चित्तम्	२१४१	८
सन्यासग्रहणकालः	२१४१	९
सन्याससंकल्पादि	२१४१	११
होमे अग्निसिद्धिः	२१४१	१४
तत्राहिताग्नेर्गर्हिपत्ये	२१४१	१४
विधुरोऽग्निहोत्री चेत्	२१४१	१५
ब्रह्मचारी चेन्नौकिके	२१४१	१७
वपनपूर्वकं सावित्रीप्रवेशादिकर्म	२१४१	२१
अत्र विरजाहोमः केचिन्मते	२१४२	२०
ततोऽवशिष्टप्रयोगः	२१४३	१
यतिधर्माः	२१४५	९
यतिभिक्षाकालः	२१४६	१
यतोर्भिक्षाविधिः	२१४६	७
यतेर्भोजनविधिः	२१४६	१३
यतिभिक्षादाने फलम्	२१४६	१७
यतीनां ग्रामे एकरात्रं वासः	२१४६	२२

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः
नगरे पञ्चरात्रं वासः	२१४६	२२	विरक्तस्यातुरस्य निर्णयः
वर्षासु चत्वारो मासा वासः	२१४६	२३	समाधिसंस्कारादि निर्णयः
यतीनां वासस्थानानि	२१४६	२४	आतुरसंन्यासानन्तरं जीवितं
यतीनां कर्तव्याणि षट् कर्माणि	२१४७	५	कुटीचकस्य दहनम्
यतीनां पतनहेतूनि षट् कर्माणि	२१४७	७	बहूदकं पूरयेत्
यतीनां बन्धककर्माणि षट्	२१४७	९	हंसस्य जले निक्षेपः
यतीनामध्ययनादिनिषेधः	२१४७	१२	परमहंसं पूरयेत्
यतिपात्राणि	२१४७	१३	पलाशमूले नदीतीरे वा पूरणं
यतीनां निषिद्धभिक्षा	२१४७	१५	शवस्य स्नानालंकरणादिपूजनं
यतीनां निषिद्धकर्माणि	२१४७	१८	यथास्थानं दण्डादिदानम्
यतिधर्माः	२१४७	२१	ततः प्रोक्षणम्
यतीनां पितृपुत्रादिमरणे स्नानमा- त्रम्	२१४७	२५	अवटे प्रोक्षणं प्रेतनिक्षेपश्च
यतिसंस्कारः	२१४८	१	खड्गेन मूर्धभेदनम्
आतुरसंन्यासः	२१४८	४	ततो लवणेन गर्तपूरणम्
आतुरसंन्यासप्रयोगः	२१४८	१२	कुटीचकस्य दहनविधिः
संन्यासप्रवृत्ते फलम्	२१४८	२३	अस्थनां तीर्थे प्रक्षेपः
कृच्छ्रान्दीश्राद्धविरजाहोमाशक्तौ निर्णयः	२१४९	१३	अस्याशौचं नास्ति
श्रीतातुरस्य विलम्बितस्य प्रयोगः	२१४९	९	एकादशेऽह्नि पार्वणम्
आतुरसंन्यासविधिः	२१४९	२०	हंसपरमहंसानां न पार्वणम्
तत्र अप्सु होमः	२१५०	१	द्वादशेऽह्नि नारायणबलिः
आतुरसंन्यासिनि मृते निर्णयः	२१५०	१९	तद्विधिरन्यश्च विशेषः
			ग्रन्थकर्तुः श्लोकाः

इति श्रीसटीकनिर्णयसिन्धुविषयानुक्रमणिका समाप्ता

ॐ नमः सदुद्धराय माधवाय ।

सव्याख्ये निर्णयसिन्धौ

प्रथमः परिच्छेदः

मङ्गलाचरणम् ।

*कारुण्यैकानिकेतं रामं सीतालतायुक्तम् ॥
विश्वामित्रान्ववायव्रततिसमालम्ब्यशाखिनं वन्दे ॥ १ ॥
*लक्ष्मीसहायं कल्पद्रु*तलं रञ्जितगोकुलम् ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

लक्ष्मीनारायणं नत्वा पितरौ च गुरुनपि ॥
कृष्णशर्मा वितनुते सारार्थं सिन्धुदीपिकाम् ॥ १ ॥
कमलाभू राज्ञनाथिः कृष्णो नारायणानुजः ॥
अधिनिर्णयसिन्ध्वाह संशयध्वान्तनाशिनीम् ॥ २ ॥
विघ्नध्वंसार्थं कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै निबध्नाति-कारुण्ये
ति । अन्ववायो वंशः । व्रततिर्लता, प्रतानत्वात् । उभयतोलता-
द्वययुक्तशाखिरूपकं चेदं समस्तदेशविवर्त्ति । यद्यप्यत्र सीताल-
तायुक्तो रामशाखी स्वकुललतासमालम्ब इति न लभ्यते इत्य-
भवन्मतयोगः, तथाऽपि नमस्कार्यताप्रयोजकरूपानन्तःपातिनस्तादृ-
शसमालम्बस्य वन्द्योपपादकतया ऽभिधानात्तद्विधेयतायामतात्प-
र्यान्न दोषः ॥ १ ॥

विघ्नबाहुल्यादिसम्भावनाया अवर्जनीयतया तद्विधूननाय
मङ्गलान्तरमाह-लक्ष्मीति । तलम्—स्वरूपम् । 'अथःस्वरूप-

बर्हापीडं घनश्यामं महः किञ्चिदुपास्महे ॥ २ ॥

*वेदार्थधर्मरक्षायै मायामानुषरूपिणम् ॥

पितामहं हरिं वन्दे भट्टनारायणाह्वयम् ॥ ३ ॥

यत्पादसंस्मृतिः सर्वमङ्गलप्रतिभूर्मता ॥

तान् भट्टरामकृष्णारूपांश्च *श्रीतातचरणान्नुमः ॥ ४ ॥

● सर्वकल्याणसन्दोहनिदानं यत्पदद्वयम् ॥

द्युनदीसोदरीमम्बामुमाख्यां नौमि सादरम् ॥ ५ ॥

योस्तलम्' इति कोशात् । कल्पद्रुत्वाभिधानं चाचिन्त्यमहिमव्यञ्जकम् । कल्पद्रुस्तलमधो यस्येति वा । मुक्तेरपि दातृत्वात् । रञ्जितगोकुलमिति सुगमम् । 'तलरञ्जितगोकुलम्' इति पाठे कल्पवृक्षै रञ्जितगोकुलं येनेति । तत्र कल्पवृक्षा गोकुले वर्तन्ते । श्रीभगवानेव कल्पवृक्ष इति तु वस्तुगतिः । 'कल्पद्रुतरलं जितगोकुलम्' इति पाठे कल्पद्रुस्तरलो येनेति उक्तहेतोर्जितमायत्तं गोकुलं यस्येति बोध्यम् ।

स्वस्य धर्मज्ञत्वमवगमयितुं धार्मिकपरम्परितत्वमाह—वेदार्थेति । मायामानुषरूपिणं हरिमिति न्यूनाभेदरूपकम् ।

मङ्गलेति । यद्यपि नमस्क्रियाया एव मङ्गलत्वं न तु स्तुतेः, विघ्नध्वंसार्थविहितसुवर्णदानादिवत्, तथाऽपि तत्तुल्यत्वमक्षतमित्येवमर्थं प्रतिभूपदम् । पितृपादस्तुतिश्च तदन्तर्गतनतिरूपेति मङ्गलरूपत्वम् । सर्वोत्कृष्टत्वज्ञापको व्यापारः स्तुतिः, स्वोत्कर्षज्ञापकः स नतिरिति भेदः । श्रीतातेति । यद्यपि चरणशब्दस्य राजपुङ्गवादिशब्दवन्न पूर्वपदार्थगतश्रेष्ठ्यमर्थः ।

'स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुंगवर्षभकुञ्जराः ।

सिंहशालदूनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ॥'

इत्यनुशासने तदनुक्तेः, साजात्यासम्भवात्, तथा समासाननुशासनाच्च । नापि 'गुरुचरणा आहुः' इति वत्क्रियाकारकत्वारोपः । तद्वत् क्रियान्वयाभावात् । तथाऽपीह चरणः

विन्दुमाधवपादाब्जरोलम्बीकृतविग्रहम् ॥

उपायान् भ्रान्तरं भद्रादिवाकरमुपास्महे ॥ ६ ॥

हेमाद्रिमाधवमते प्रविचार्य सम्य-

गालोच्य तत्त्वमथ कर्तार्यकृतां परेषाम् ॥

श्रीरामकृष्णजननयः कमलाकराक्षः

काले यथा मतिं विनिर्णयमाननोति ॥ ७ ॥

सन्ति यद्यपि विद्वांसस्तन्निबन्धाश्च कोटिदशः ॥

शाखाभ्येता बोध्यः । अर्थं कर्मधारयं तानवद्वन्वाभाद्विकृष्टमति-
कृतं दुर्वारम् । मैवम् । काव्यमीमांसामासन्नमनमापेव तथा मतिः,
न तु वेदमीमांसापामलमनीनाम् । तेषां पुनर्गौरवस्यैव चरणशब्दव्य-
वायेन लाभात् । यद्वा 'नागाद्याः' इत्याद्यपदेन 'पादपञ्चवन्दाद्याः' इति
सीरस्वामिवचनात्पादचरणादिशब्दानामपि श्रेष्ठ्यार्थकत्वम् । तदु-
त्कटताविशेषस्फोरकं च बहुवचनम् । केचित्तु चरणवारेव तदा-
ख्यामारोप्य द्वित्रा इतिवद्विभक्त्याविवक्षया बहुवचनम्, यत्पादेति
कर्मधारय इत्यप्याहुः । 'तं भद्ररामकृष्णारूपं श्रीतातं सादरं
नुमः' इति तु रमणीयम् ।

उन्मत्तमलपितत्वशङ्का निरस्यञ्च प्राचीनग्रन्थैरन्यथासि-
द्धिशङ्का परिहरति-हेमाद्रीति । तीर्थम्-शास्त्रम् । तथा च हे-
माद्यादिमतस्यैव प्रामादिकाशं परिहृत्यापादानाञ्चान्वयासिद्धिरिति
भावः । कालानङ्गीकर्तृत्वात्कथनिरासार्थं काले इति । वैयर्थिक
आधीरः । ज्योतिःशास्त्रादौ स्वरूपतो निर्णीतस्यापि 'सायं जुहो-
ति' इतिवत् 'चतुर्थ्या पूजयेद्देवम्' इत्यादिनाऽधिकरणसप्तमीवशाद्दृष्ट-
स्य विनायकपूजाद्यङ्गत्वस्य चतुर्थ्या दिनद्वयसत्त्वे संशयः स्यादिति
तस्याः पूर्वत्वादिनाऽप्यङ्गत्वं निर्वीयत इत्यर्थः । तादृशनिबन्धकवि-
देकतरकोटेः साधकस्य, कचित्तु बाधकस्योपन्यासेन । तच्च साधकं
बाधकं च द्विविधम्, न्यायवचनभेदादिति तत्सर्वं प्रदर्श्यते इति यावत् ।

तथाऽप्यमुष्य *वैदग्धीं केचिद्विज्ञातुमीशते ॥ ८ ॥

तत्र *संक्षेपतः कालः षोढा-अब्दो, ऽयनम्, ऋतु-
मासः, पक्षो, दिवस इति ।

तत्राब्दो *माधवमते पञ्चधा*— सावनः, सौर-
चान्द्रो, नाक्षत्रो, बार्हस्पत्य इति । गुरोर्मध्यमरा-
वैदग्धीमिति । निर्णयकमलाकरतया निर्णया उन्मज्जन्त्येव । वि-
षयसंशयजनकतदप्रामाण्यसन्देहभञ्जकानि विशेषदर्शनानि तु सं-
ख्यावतामेव प्रतिभासन्ते इति व्यञ्जनाय । तत्र-न्यायवचनाभ्यां
निश्चेतव्येऽङ्गत्वे । संक्षेपत इति । यद्यपि साक्षाद्व्याप्येन विभागे
सम्भवति परम्परासाधारण्येन सोऽमङ्गतः, कलाकाष्ठादिनाऽपि
तत्प्रोप्तेरिति प्रथमतो जन्यत्वनित्यत्वाभ्यामेव विभागो वाच्यः,
तथाऽपि नित्यस्य तस्य कर्मानङ्गत्वात्त्यागः । कर्मादौ तत्स्मरणस्यै-
वाङ्गत्वात् स्मृतिद्वाराऽपि तस्याङ्गत्वे मानाभावात् ।

माधवमते इति । एवमादिप्राचीनग्रन्थतत्कर्तृनामलेखनं
च प्रायशः स्त्रोत्प्रेक्षामूलकत्वशङ्कानिराकरणाय । स्वानभिमतं
तु अरुचिं दर्शयामः । पञ्चधेति । तथा चोक्तं माधवेनैव—

‘सौरबृहस्पतिसावनशशधरनाक्षत्रिकाः क्रमेण स्युः । म-
तल(३६५)—पतला(३६१)—ऽतल(३६०)—वमल(३५४)—वरगाश्च-
(३२४)वत्सराः पञ्च’इति । मतलपाऽवरगाः क्रमेण पञ्चषट्त्रये-
कशून्यचतुर्द्वित्र्यर्थाः । अङ्कानां च वामतो गतिः । अत्रारुचिं दर्श-
यन्नेवाऽऽह—हेमाद्रिस्त्विति* । अत्र सावनादीनामनियमेन ग्रहणं
तु न शङ्काम् । यतो यत्र तिथिविशेषरूपं स्पष्टं लिङ्गम्, यथा—

‘वसन्ते किंशुकाशोकशोभिते प्रतिपत्तिथिः ।

शुक्ला तस्यां प्रकुर्वीत स्नानं नियममास्थितः’ ॥

इत्यादौ शुक्लप्रतिपत् । तत्र—

‘ललाटपट्टे तिलकं कुर्याच्चन्दनपङ्कजम् ।

शिभोगेन बार्हस्पत्यः । स च ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धः । *हेमाद्रिस्त्वन्त्ययोर्धर्म* शास्त्रेऽनुपयोगात्तिस्र एव

ततः प्रभृत्यनुदिनं तिलकालङ्कृतं मुखम् ॥

धार्यं संवत्सरं यावच्छशिनेव नभस्तलम् ।

इत्यादितिलकव्रतादौ । यथा वा 'शुक्लपक्षे चतुर्दश्याम्' इत्यादि 'नव वर्षाणि पञ्च च' इतिसंवत्सरावृत्तिसाध्येऽनन्तादिव्रते शुक्लचतुर्दश्यादि । तत्रोभयत्रापि चान्द्र एव संवत्सरः ।

यत्र वा मेषसंक्रमणे 'सोपवासो नरोत्तम' इत्यादौ संक्रमरूपं तत्र 'कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदिष्टं म्लेच्छेषु तिर्यक्षु न चापि जन्म' इतिसंवत्सरसाध्ये सुजन्मावाप्तिव्रते, यत्र वा 'अयने विषुवे चैव विरात्रोपोषितो नरः' इत्यादि अयनादिरूपं तत् तत्र 'एवं संवत्सरे पूर्णे कुर्यादुद्यापनक्रियाम्' इतितादृशधान्यदानादिव्रते, तत्र संवत्सरः सौर एव ।

यत्र तु "गोसत्रं वै संवत्सरो, य एवं विद्वांसः संवत्सरमुपयन्ति" इत्यादौ गवामयनस्य संवत्सरशब्देन व्यवहारात्संवत्सरकालस्य तदङ्गत्वप्रतीतौ अभिप्लवषडहचतुष्टयैकपृष्ठचषडहयोः सावनैकमाससाध्ययोः सांवत्सरिकीणां द्वादशावृत्तीनां चान्द्रसौराभ्यामनिर्वर्त्तनम्, तत्र पारिशेष्यात्सावन एवाब्दः । एवम्—

"अयं प्रातस्त्रयं सायं त्रयमद्यादयाचितम् ।

अयं परं च नाश्रीयत्प्राजापत्यं चरन् द्विजः" ॥

इति द्वादशाहोरात्रसाध्यानां प्राजापत्यानां षष्ट्युत्तरशतत्रयरूपं द्वादशाब्दं तस्य चान्द्रसौराभ्यामनुष्ठानासम्भवात्सावन एवाब्दः । एवं द्वादशाब्दादिस्थाने नवाब्दादावपि । यथा पराकादिमिश्रप्राजापत्यादौ पराकषडब्दे अयं प्राजापत्यं षडब्दं चेति, तत्र द्वादशाब्दानपेक्षायामपि सावन एव तत्राब्दः । अत एव

विधा आह । तत्र वक्ष्यमाणैः *सावनादिद्वादशमासै-
स्तत्तद्वद्म् । मलमासे तु सति षष्टिदिनात्मक एको
मास इति द्वादशमासत्वमविरुद्धम् । तथाच व्यासः—
'षष्ठ्या तु दिवसैर्मासः कथितो बादरायणैः' इति ॥

तत्र चान्द्रोऽब्दः षष्टिभेदः । तदाह गार्ग्यः—

'प्रभवो विभवः शुक्लः प्रमोदोऽथ प्रजापतिः ।

अङ्गिराः श्रीमुखो भावो युवा धाता तथैव च ॥

मर्तुकामस्यैव दक्षिणा मुख्या, नान्यस्येति सिद्धान्तः । तस्या
अब्दानङ्गत्वात् । एवं यत्र "सावनेनैव कर्तव्या शत्रूणां चाप्युपा-
सना" इतिसमयपालनादौ विशेषवचनम्, तत्रापि सावन एव ।

एवं च यत्र विशेषतो न लिङ्गादि तत्रेच्छया विक-
ल्पः । यथा 'एताः संहिता नानन्तेवासिने प्रब्रूयान्नासंवत्सर-
वासिने' इतिव्यतिरेकमुखेनास्मात्तगुरुकुलवासादौ । *धर्मेति ।
अथ नाक्षत्रस्यायुर्द्वाये एवोपयोगाद् माऽस्तु धर्मशास्त्रे तत्प्र-
पञ्चः, 'गौतम्यां सिंहगे गुरौ' इत्यादौ अपेक्षणात्तु बार्हस्पत्यस्य
तं को वारयिता ? इति चेत् । तिलकव्रतादौ हि चान्द्रादेर्वत्सरत्त्व-
ज्ञानमपेक्षितम्, न तु कापि कर्मणि बार्हस्पत्यस्य तत् । 'सिंहगे
गुरौ' इत्येव श्रवणात् । यदपि—

"गुरोर्मध्यमसंक्रान्तिहीनो यश्चान्द्रवत्सरः ।

अधिसंवत्सरस्तस्मिन्कारयेन्न सवत्रयम् ॥

वर्जनीयाः प्रयत्नेन प्रतिष्ठाः सर्वनाकिनाम् ।

स्फुटसंक्रान्तिहीनश्चेत्केऽप्याहुरधिमासवत्" ॥

इत्युत्तरसौरं, तदपि बार्हस्पत्यस्य संवत्सरत्वाज्ञानेऽपि मध्यमगण-
नया गुरुसंक्रमशून्ये चान्द्राब्दे बृहस्पतिसत्त्वादस्फुटगणनया तादृशे
तत्राधिमासवत् कामादि च न कार्यमित्यर्थकमिति न कश्चिद्विरोधः ।
*सावनादीति । तिथिवद्द्वादशादिमासैरब्दमपि द्रष्टव्यम् ।

ईश्वरो बहुधान्यश्च प्रमाथी विक्रमो वृषः ।

चित्रमानुः सुमानुश्च तारणः पार्थिवोऽव्ययः ॥

सर्वजित्सर्वधारी च विरोधी विकृतिः खरः ।

नन्दनो विजयश्चैव जयो मन्मथदुर्मुखौ ॥

हेमलम्बो विलम्बोऽथ विकारी शार्वरी प्लवः ।

शुभकृच्छोभनः क्रोधी विश्वावसुपराभवौ ॥

प्लवङ्गः कीलकः सौम्यः साधारण(१)विरोधकृत् ।

परिधावी प्रमादी च आनन्दो राक्षसोऽनलः ॥

पिङ्गलः कालयुक्तश्च सिद्धार्थी रौद्रदुर्मती ।

दुन्दुभी रुधिरोद्गारी रक्ताक्षी क्रोधनः क्षयः' ॥ इति ।

यद्यपि ज्यौतिषे गुरोर्मध्यमराशिभोगेन

प्रभवादीनां माघादौ प्रवृत्तिरुक्ता, तथाऽपि प्रभवादीनां चान्द्रत्वमप्यस्ति । 'चान्द्राणां प्रभवादीनां पञ्चके पञ्च-

अन्यथा "मृताहनि तु कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम्" इति वत्सरत्वज्ञानसापेक्षे आब्दिकादौ अनियमेन वत्सरापत्तेः । लिङ्गाभावेन चान्द्रसौरयोरसम्भवादन्यवत्सरकर्तव्यताकगोसन्नाद्यन्यतया सावनस्य च नियमासम्भवात् । प्रभवादीनां चान्द्रत्वमप्रामाणिकमित्याशङ्कते—*यद्यपीति । मध्यमगणना गुरोः शराः ५ खमिति । प्रत्यहं पञ्चकला गुरोर्गतिरित्यर्थः । *भोगेनेति प्रभवान्वयि, न तु प्रवृत्तौ असम्भवात् । माघादौ प्रभवादीनामित्यादिपदे विभवादेः फाल्गुनादिप्रवृत्तिसूचके ।

"तपसि खलु यदाऽसावुद्गमं याति मासि

प्रथमलवगतः सन् वासवे वासवेज्यः ॥

निखिलजनहितार्थं वर्षवृन्दे वरिष्ठः

(१) इदं लुप्तविभक्तिकम्, साधारणसाहितो विरोधकृदिति उत्तरपदलोपी वा ।

के युगे' * इति माधवोक्तेः । तेन चान्द्रः प्रभ-
वादिश्चैत्रसिते प्रवर्तते । बार्हस्पत्यस्तु माघादौ ।
तयोर्विनियोगो ज्योतिर्निबन्धे ब्रह्मसिद्धान्ते-

‘व्यावहारिकसंज्ञोऽयं कालः स्मृत्यादिकर्मसु ।

योज्यः सर्वत्र तत्रापि जैवो वा नर्मदोत्तरे’ ॥

आर्ष्टिपेणः—

* ‘स्मरेत्सर्वत्र कर्मादौ चान्द्रं संवत्सरं सदा ।

नान्यं * यस्माद्वत्सरादौ प्रवृत्तिस्तस्य कीर्तिता’ ॥ इति ।

अयननिर्णयः । अयनं तु * सौरर्तुत्रयात्मकम् ।
‘सौरर्तुत्रिनयं प्रदिष्टमयनम्’ इति दीपिकोक्तं । तद्वि-
धम्—दक्षिणमुत्तरं चेति । कर्कसंक्रान्तिर्दक्षिणायनम्,
मकरेऽन्त्यम् ।

अनयोर्विनियोगमाह मदनरत्ने सत्यव्रतः—

‘देवताऽऽरामवाप्यादिप्रतिष्ठादङ्गमुखं रच्य ।

प्रभव इति स नाम्ना जायतेऽब्दस्तदानीम्” ॥

इत्युपक्रम्य

“इयं हि षष्टिः परिवत्सराणां बृहस्पतेर्मध्यमराशिभोगात् ।

उदाहृता पूर्वमुनिप्रवर्यैर्नियोजनीया गणना क्रमेण” ॥

इत्युपसंहारात् । * युग इति ।

संवत्सरस्तु प्रथमो द्वितीयः परिवत्सरः ।

इदा वत्सरस्तृतीयस्तु चतुर्थश्चानुवत्सरः ॥

इद्वत्सरः पञ्चमस्तु तत्सङ्गो युगसंज्ञकः” ॥ इत्युक्तेः ।

‘जैवो वा’ इति वाकारोऽस्वरसमूचनाय । को व्यावहा-
रिकसंज्ञकः काल इत्यत आह—* स्मरेदिति । * यस्मादिति च
शुक्लादिर्मुख्य इत्येतदर्थम्, न तु कृष्णादेः कर्मानङ्गत्वार्थम् ।
अनेकवचनविरोधात् । * सौरेति मासातिदेशमाप्तचान्द्र-

दक्षिणाशामुखे कुर्वन् तत्फलमवाप्नुयात्' ॥

वैखानसः—

*'मातृभैरवचाराहनरसिंहत्रिविक्रमाः ॥

महिषासुरहन्त्यश्च स्थाप्या वै दक्षिणायने' ॥

वैशब्दोऽप्यर्थे, न तु दक्षिणायन एवेति नियमः ।

पूर्ववचने दक्षिणायने निषिद्धाया देवप्रतिष्ठाया
देवविशेषे प्रतिप्रसवमात्रात् ।

रत्नमालायाम्—

*'गृहप्रवेशत्रिदशप्रतिष्ठाविवाहशीलव्रतवन्धपूर्वम् ।

सौम्यायने कर्म शुभं विधेयं

षट्कर्तुं तत्स्वस्तु दक्षिणे च' ॥ इति ।

अस्यापवादः काशीखण्डे—

*'सदा कृतयुगं चास्तु सदा चास्तूत्तरायणम् ।

सदा महोदयश्चास्तु काश्यां निवसतां सताम्' ॥

इत्ययनम् ॥

ऋतुनिर्णयः । ऋतुर्मासद्वयात्मा । मलमासे तु
मासद्वयात्मक एको मासः, तेन मासद्वयात्मकत्वमवि-
रुद्धम् । स वेधा चान्द्रः सौरश्च । 'चैत्रारम्भो वस-
न्तादिश्चान्द्रः । मीनारम्भो, मेषारम्भो वा सौरः । *मी-

त्वादिष्युदासार्थम् । *मातृ इति उग्रकर्मोपलक्षणम् ।

"उग्रे कर्मणि सौम्ये च स्तोऽयने दक्षिणोत्तरे"

इति माघबोक्तेः । तदेवाह—*गृह्णन्ति । *सदा कृतेत्या-

दि अपवादत्वाभ्युपगमवादः । अस्तिवत्याशीर्लोहः कृतयुगादि-

कार्याभापकत्वात् । *सतामिति निगूढदुर्दृष्टानां भासमान-

साधुभावानां व्यावृत्तिः ।

*मीनेति । एतदनुसारेणोत्तरे ग्रीष्मादयो विकल्प्यन्ते ।

नमेषयोर्मेषवृषयोर्वा वसन्तः' इति बौधायनोक्तः ।

अनयोर्विनिर्णयमाह त्रिकाण्डमण्डनः—

‘श्रौतस्मार्तक्रियाः सर्वाः कुर्याच्चान्द्रमसर्तुषु ।

‡तदभावे तु सौरर्तुदिवति उयोतिर्विदां मतम्' ॥

स द्विविधोऽपि षोढा । वसन्तो, श्राद्धमा, वर्षाः,
शरद्, हेमन्तः, शिशिरः । इत्यतः ॥

मासनिर्णयः । मासश्चतुर्द्धा । सावनः, सौरः, चा-

तदभावे तु इति सौरर्तुगौणत्वार्थम् । एवं कृष्णादिमासानां गौण-
त्वात्तद्वटितमासद्वयात्मकर्तृनामपि गौणत्वं द्रष्टव्यम् । एवं च “वसन्ते
ब्राह्मणोऽग्निमादधीत” इत्यादौ नानेव वाक्यार्थः । अन्यथा मुख्यत्व-
गौणत्वविवेचनवैयर्थ्यात् । तत्र मुख्यवाक्यार्थे शुक्रादिचान्द्रमासद्वय-
घटितो मुख्य एव वसन्तः । कृष्णादिचान्द्रमासद्वयघटितस्य वसन्त-
पदार्थस्य गौणत्वात्, सौरमासद्वयघटितस्य तस्य गौणत्वत्वात् ।
मुख्यासम्भवे गौणवाक्यार्थो ऽवलम्बनीयः ।

“प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वसन्ते ।

न साम्परायिकं तस्य दुर्मतेर्विशते फलम्” ॥

इतिमनुवचनात् । एवं च ‘श्रौतस्मार्तक्रियाः’ इत्यत्र श्रौतपदं
सङ्गच्छते । “चान्द्रमासर्तुषु” इत्यत्र चान्द्रमुख्यगौणर्तुभ्यां गौ-
णमुख्यभावोऽपि विवक्षितः । अन्यथा सौरर्तुना गौणभाव-
प्रदर्शनासङ्गतेः । एवं शरदादिपदेऽपि । एवं च—

“मुख्यं श्राद्धं मासि मासि अपर्याप्तावृतुं प्रति” ।

“नवमिश्रं तु षडृतम्” इत्यादौ ऋतुघटकत्वेन मुख्यचान्द्रमा-
सग्रहणे मृताहे श्राद्धं न स्यादिति मृततिथिर्मृततिथिं याव-
च्चान्द्रो मासः, तद्युग्मं च ऋतुरिति तत्र मासानां गौणत्वेन
ऋतुपदं गौणमेव । अस्तु वा तत्र ऋतुपदं मुख्यचान्द्रमासारब्धर्तु-
परतया मुख्यमेव । मृताहकर्तव्यत्वं च—

न्द्रो, नाक्षत्र इति । त्रिंशद्दिनः सावनः । अर्कसंकान्तेः सं-
क्रान्त्यवधिः सौरः ।

यद्यपि हेमाद्रिमाधवकालादशाशालोचनेन,
'मेघसंकान्त्या' समाप्तमावास्याकृत्यं 'चैत्रत्वम्'
इति लक्षणाच्च मेघसंकान्ते चैत्रत्वं प्रतीयते; तथा-
पि मेघसंकमे दृष्टादयं सति वैशाखस्यैवाधिकवाक्त-
त्पूर्वभाषित्वेन मानस्यैव चैत्रत्वं युक्तम् । एवं मे-
घादयो वैशाखाद्याः । अतो मानसंकान्तिसमयस्थगौण-
मासीकत्वम्, तादृशाशालोचकत्वं वा चैत्रत्वमिति ल-
क्षणात् मान एव सौरचैत्रः । एवं वैशाखादयोऽपि मे-
घाद्या ज्ञेयाः ॥

सौरमासप्रसङ्गात् *संकान्तिनिर्णय उच्यते । तत्र—

‘मृतेऽहनि तु कर्तव्यं प्रतिपदं तु वग्मरय’ ।

इतिवचनान् । तथा च मासं मासीत्यस्य प्रतिपुष्कादिप्राप्तं
संवत्सरं यावन्मृतानथौ श्राद्धं कार्यमित्यर्थः । अतुथ तदुपा-
त्यक इति ।

*संकान्त्याति । षण्दशनेपिषध्यं केन्द्रः । तस्य पूर्वराशिमेव-
न्धन्यागेनोत्तरराशिप्रवेशः संक्रान्तिः । तत्कालस्यातिमूर्ध्व इति
तत्रैकस्यापि कर्तव्यस्याननुष्ठानं परत्वे तयोऽप्यतया तत्स-
मिहितः पूर्वोत्तरः कालो ग्राह्यः । स च यावता का-
लेन केन्द्रपूर्वापरी भागावुत्तरराशिचक्रं परिव्रजतस्मावान् । स एव च
भोगः । ध्रुव्येने पार्व्येने विधिनियेषावत्रेति व्युत्पत्तेः । स च सा-
मान्यतः पञ्चदशपञ्चदशनाडीकृतः ।

‘अतीतानागते भागे नाख्यः पञ्चदश स्मृताः’ ।

इत्युक्तेः । एतेन—

‘संकान्तिसमयः सूर्यो दुर्ज्ञेयः पिशितेक्षणैः ।

‘पूर्वतोऽपि परतोऽपि संक्रमात्

पुण्यकालघटिकास्तु षोडश’*—

इति सामान्यतः पुण्यकालः सर्वैरुक्तः । विशेषस्तू-
च्यते । अत्र मामकाः संग्रहश्लोकाः—

‘प्रागूर्ध्वा दश, पूर्वतः षडवनि, स्नद्धत्पराः, पूर्वत-
स्त्रिंशत्, षोडश पूर्वतो, ऽथ परतः, पूर्वाः पराः स्युर्दश ।
पूर्वाः षोडश, चोत्तरा ऋतुभुवः, पश्चात् त्ववेदाः, पुनः
पूर्वाः षोडश, चोत्तराः पुनरथो पुण्यास्तु मेषा-
दितः’इति ॥

अस्यार्थः—मेषे प्रागूर्ध्वं च दश घटिकाः
पुण्यकालः । वृषे पूर्वाः षोडश । मिथुने पराः षो-
डश । कर्के पूर्वास्त्रिंशत् । सिंहे पूर्वाः षोडश ।
कन्यायां पराः षोडश । तुलायां प्रागूर्ध्वा दश । वृश्चि-
के पूर्वाः षोडश । धनुषि पराः षोडश । मकरे चत्वारिं-
शत्पराः । इदं च हेमाद्रिमंतनोक्तम् । माघवसन्ते त्वच्च
परा त्रिंशतिः पुण्याः । कुम्भे पूर्वाः षोडश । मीने पराः
षोडशेति ।

‘याऽप्युत्तरा पुण्यतमा मयोक्ता

*सायं भवेत्सा यदि साऽपि पूर्वा ।

पूर्वा तु योक्ता यदि सा विभाते*

तद्योगादप्यधोर्ध्वं त्रिंशन्नाड्यः पवित्रिणाः’ ॥

इतिवचनस्य पूर्वं त्रिंशत् परं च त्रिंशदिति व्याख्यानमनादेयम् ।
पूर्वापरं मिलित्वा त्रिंशदित्यस्यैव युक्तत्वात् । यदि कदाचित्तात्का-
लिकरविमण्डलवशात् प्रवेश एकघट्याधिक्यमपेक्षते तदाभिप्रायेणा-
ह—*षोडशेति । *सायं—सूर्यास्तात् प्राक् । वक्ष्यति माघे ‘यदा तु
सूर्यास्तात्प्राक्’इति । *विभाते—उदयोत्तरम् । वक्ष्यति च भावणे

साऽप्युत्तरा रात्रिनिषेधतः स्यात् ॥

अर्वाह् निशीथाद्यदि संक्रमः स्यात्

पूर्वेऽह्नि पुण्यं परतः परेऽह्नि ।

आमन्नयामन्नयमेव पुण्यं

निशीथमध्ये तु दिनद्वयं स्यात् ॥

कर्कं क्षयेऽप्येवमिति श्रुत्वा च

हेमाद्रिसूरिश्च तथाऽपरार्कः ।

क्षयः प्रदाये यदि वाऽर्धरात्रं

परेऽह्नि पुण्यं त्वथ कर्कटश्च ॥

प्रभातकाले यदि वा निशीथे

पूर्वेऽह्नि पुण्यं त्विति माधवार्थः' ॥

अत्र मूलवचनानि माधवापरार्कहेमाद्र्यादिषु
द्रष्टव्यानि ।

सर्वासु संक्रान्तिषु दानविशेषो हेमाद्री दानका-
ण्डे उक्तः ।

विश्वामित्रः

‘मेषसंक्रमणे भानोर्मेषदानं महाफलम् ।

वृषसंक्रमणे दानं गवां प्रोक्तं तथैव च ॥

वस्त्राभ्रपानदानानि मिथुने विहितानि तु ।

श्रुतधेनुप्रदानं च कर्कटेऽपि विशिष्यते ॥

ससुवर्णं उच्चदानं सिंहोऽपि विहितं सदा ।

कन्याप्रवेशे वस्त्राणां वेश्मनां दानमेव च ॥

तुलाप्रवेशे तिलानां (धान्यानां) गोरसानामपीष्टदम् ।

अन्नकीचलिते भानौ दीपदानं महाफलम् ॥

(अन्नकी वृश्चिकः) ।

धनुःप्रवेशे वस्त्राणां धानानां च महाफलम् ।

झषप्रवेशे दारूणां दानमग्नेस्तथैव च ॥

कुम्भप्रवेशे दानं तु गवामम्बुतृणस्य च ।

मीनप्रवेशे स्थानानां मालानामपि चोत्तमम् ॥ इति ।

अत्रापचाममाह हेमाद्रावापस्तम्बः—

‘सूर्योदयोत्तरं संक्रमेतु’ इति । मूलवचनानि—

‘मध्ये तु विषुवे पुण्यं प्राग्निष्णोदक्षिणायने ।

षडशीतिमुखेऽतीते क्षतीने चोत्तरायणे’ ॥

इत्यादीनि, ‘अह्नि संक्रमणे पुण्यम्’ इत्याद्यग्निपाणि च । अत्रो-
भयतः प्रसक्तस्य षोडशत्वादेः—

‘वर्त्तमाने तुलामेपे नाड्यस्तृभयतो दश’ ।

इति विषुवयोरपवादः, विष्णुपदीषु पूर्वत एव, षडशीत्यास्येषु
परत एवेति च नियम इति केचित् ।

वस्तुतस्तु सर्वसंक्रान्तिषु भोगसाम्येन व्यवस्थायां माना-
भावाद्विशेषतो दशत्वादीनि पुण्यतमत्वार्थानि ।

‘या याः सन्निहिता नाड्यस्तास्ताः पुण्यतमाः स्मृताः’—

इत्युक्तेः । अत एव—

‘धनुर्मानात्रतिक्रम्य कन्यां च मिथुनं तथा ।

पूर्वापरविभागेन रात्रौ संक्रमते रविः ॥

दिनान्ते पञ्च नाड्यस्तु तदा पुण्यतमाः स्मृताः ।

उदयेऽपि तथा पञ्च देवे पित्र्ये च कर्मणि’ ॥

इतिस्कान्दे तमब्रुवात्तः । उभयत्वपूर्वत्वादीनि चोभयभो-
गिनीत्वपूर्वभोगिनीत्वादिव्यवहारार्थानि । एतेन—

‘पुण्यकालो विष्णुपद्याः प्राक् पश्चादपि षोडश’ ।

इति वचनादुभयतः षोडशत्वस्य विष्णुपद्यामुपसंहार इत्य-
पास्तम् । तत्र विष्णुपदीग्रहणस्योपलक्षणत्वात् । एवं च—

* 'अयने विषुवे चैव अत्रोपविशन् नरः ।

स्नात्वा यस्तु सर्वपापान् सर्वकामफलं लभेत्' ॥

अशक्तौ तु वृद्धवसिष्ठः—

'अयने संक्रमे चैव ग्रहणे चन्द्रमूर्धन्याः ।

अहोरात्रोपितः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुक्तयेत्' ॥

अत्रोपवासः संक्रमदिने, दानादि तु पुण्यकालदिने

इत्याचार्यबृहस्पतिः । विधित्वा यथापुण्यकालदिने एवो-
पवासमिति वृद्धाः ।

'षडशीत्यां दयनीयायां षष्टिरुक्तास्तु नादिकाः' ।

इति कुम्भदिनमाह्वयनुष्ठानं प्रयुक्तम् । षडशीत्यां चारु-
चतसृणां प्रत्येकं पञ्चदशेति ध्यात् ।

'षडशीनिमुखेऽतीते नाक्ष्यः पञ्चदश स्मृताः' ।

इत्युक्तं ।

* अयने इति । अत्रायनविषुवपदम् ।

'अयने कोटिपुण्यं च लक्षं विष्णुपर्वाफलम् ।

षडशीतिसहस्रं तु षडशीत्यां स्मृतं पुरैः ॥

शतमिन्दुक्षये दानमनन्तं तु दिनक्षये ।

विषुवे शतसाहस्रं दयनीयाने त्वनन्तकम्' ॥

इति वृद्धवसिष्ठोक्तायन्तोपग्रहमुखेन तदुक्तसर्वसंक्रान्तिपरम् ।

'नित्यं द्वयोरयनयोर्नित्यं विषुवतोर्द्वयोः ।

चन्द्रार्कयोर्ग्रहणयोर्द्वयोर्द्वयोः पर्वसु ॥

अहोरात्रोपितः स्नानं श्राद्धं दानं तथा जपम् ।

यः करोति प्रसन्नात्मा तस्य स्यादक्षयं च तत्' ॥

इति वत्साध्याय्याभिप्रायं वा । तेन सर्वसंक्रान्तिलालाभात् त-
त्पदासङ्गतिः । एवं संक्रान्तिसामान्यं व्युपवासप्राप्तेस्तत्राशक्तस्या-
ग्रियैकोपवासोक्तेरपि । अहोरात्रोपित इति कप्रत्ययार्थो (युतकालः)

इदं च पुत्रिगृहस्थातिरिक्ताविषयम् ।

*'आदित्येऽहनि संक्रान्ती ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ।

उपवासो न कर्तव्यः पुत्रिणा गृहिणा तथा' ॥

इति जैमिनिवचनात् ।

अत्र आद्धमुक्तं हेमाद्री विष्णुधर्म—

'आद्धं *संकमणे भानोः प्रशस्तं पृथिवीपते' ।

अपराकंऽपि विष्णुः—

न विवक्षितः ।

'अमावास्या द्वादशी च संक्रान्तिश्च विशेषतः ।

एताः प्रशस्तास्तिथयो भानुवारस्तथैव च ॥

अत्र स्नानं जपो होमो देवतानां च पूजनम् ।

उपवासस्तथा दानमेकैकं पावनं स्मृतम्' ॥

इतिसांबर्त्तेकवाक्यत्वात् । चस्तुतस्तु त्रिरात्रोपोषित इति पूर्ववाक्ये प्रत्ययार्थो विवक्षितः । 'अष्टदिभिः पुत्रीतरैः सक्रमे प्राच्यद्वा त्रितयेऽथवोपवसनं कार्यम्' इति दीपिकाया 'प्राचि' इतिविशेषणात् । तद्दहोरात्रोपित इत्यत्रापि स विवक्षित एव । सांबर्त्ते तु संक्रान्त्यधिकरणकोपवासविध्यन्तरमिति ।

*आदित्ये इति ।

'रविवारार्कसंक्रान्तावेकादश्यां सितेतरैः ।

पारणं चोपवासं च न कुर्यात्पुत्रवान्गृही' ॥

इति पारणनिषेधात्तदङ्गिनः पूर्वस्य उग्रहस्य एकाहस्य वा उपवासस्य निषेधोऽपि द्रष्टव्यः । इत्यमेव—

'सप्तवारानुपोष्यैव सप्तधा संयतेन्द्रियः ।

सप्तजन्मकृतात्पापात्तत्क्षणादेव हीयते' ॥

इति रविशन्युपवासयोः साक्षात्, पारणानिषेधमुखेन वा 'आदि-
त्येऽहनि' इति 'रविवार' इति च निषेधः । परं तु संक्रान्ताविसस्य

आदित्यसंकमश्चैव (१) विशेषेणाग्नयम् ।

व्यतीपातो ऽथ जन्मर्क्षं चन्द्रसूर्यग्रहस्तथा ॥

(जन्मभ्रमभ्युदयश्च) ।

एतांस्तु आदिकालान्वै *काम्यानाह(२) प्रजापतिः ।
इति ।

द्वादशादिदिनैरर्वागयनांशप्रवृत्तावपि पुण्यं वक्तु-
मयनग्रहणम् । अन्यथा संक्रमेण मिद्वेद्यनग्रहणं व्यर्थं
स्यादित्यपरार्कः ।

हेमाद्राचार्य गालवः

*अयनांशकतुल्येन कालेनैव स्फुटं भवेत् ।

तन्निमित्तकमर्थः, न तु तदाधिकरणकंति । प्रयुक्तान्तरनिमित्त-
कोपवामपारणयोगावश्यकत्वात् । 'तत्प्रयुक्तोपवामस्य' इत्यादिन्या-
यसाम्यात् । एवं च—

भृगुभानुदिनोपेता सूर्यसंक्रान्तिसंयुता ।

एकादशी सदोषोऽप्या पुत्रपौत्रप्रवर्द्धिनी ॥

इति विष्णुधर्माद्व संगच्छते । *संक्रमणे इति पुण्यका-
लीनत्वार्थम् । *विशेषेणेति मेवायनादौ आदिसूचकम् ।
*नित्यानिति ।

रविसंक्रमणे मासे न स्नायाद्यस्तु मानवः ।

सप्तजन्मानि रोगी स्यादग्निद्रभापि जायते ॥

इति स्नानवत् आदिस्यापि नित्यत्वं नैमित्तिकत्वादित्यपि द्र-
ष्टव्यम् । सर्वसंक्रान्तावयनांशमर्थे किं मानमिदं ५५६—*अय-

(१) यथापि लिखितपुस्तकेषु "अथ पुनः व्यापन" इति पाठस्तथाऽपि
टीकायां 'विशेषण' इति प्रतीकस्त्वस्यादयमेव युक्त इति ।

(२) अत्र 'नित्यानाह' इति पाठः स्वाधुः । नैमित्तिकत्वेन तेषां
काम्यत्वाभावात् । टीकायां 'नित्यानाह' इति प्रतीकाश्च ।

मृगकर्कादिगे सूर्ये याम्योदगयने सति ॥

तदा संक्रान्तिकाले स्युक्ता विष्णुपदादयः । इति ॥

अयनांशकच्युतिरूपे संक्रान्तिकालेऽपि विष्णुपदादयः प्रवर्तन्ते । तेन *तत्प्रयुक्तं पुण्यकालादि तत्रापि ज्ञेयमिति स एव व्याचरुषौ । तच्च मेघायनं वृषायनमित्यादि सर्वत्र ज्ञेयम् । माधर्वागेऽपि जायातिः

*संक्रान्तियु यथा कालस्तदीयेऽप्ययने तथा ।

अयने विंशतिः पूर्वा मकरे विंशतिः पराः ॥ इति ।

मकरायने पूर्वा विंशतिघाटकाः पुण्याः । मकरसंक्रान्तौ तु पश्चाद्विंशतिः । अन्यत्रायने तत्संक्रान्तवदित्यर्थः ।

विष्णुपदादिस्वरूपं च दीपिकायामुक्तम्—

हर्म्यद्विघ्नैर्षभिर्हृष्टश्चिकचटंष्ट्रकस्य यः संक्रमः,

कन्यार्मानभनुर्नृयुक्षु षडशीत्यास्य, तृतामंशयोः ।

प्रोक्तं तद्विषयं, अपेक्ष्य नमुदक, कर्काटकं दार्क्षणम् । इति ।

हर्म्यद्विघ्नः—विष्णुपदम् । नृयुक्—मिथुनम् । अत्र च

*पिण्डरहितं श्राद्धं कुर्यात् । तथा चापरार्के मातस्ये—

नांशेति । मकरादिगे सूर्ये सति यदुदगयनादि, तत्र सति योऽयनांशकालस्तत्तुल्यकालेनैव कुम्भादौ मिहादौ चायनं पुण्यकालः स्फुटं भवेत् । तत्र यः संक्रमकालः, सोऽपि च पुण्यकाल इत्यर्थः ।

सर्वे विष्णुपदायुक्तं निर्यादिह यथाऽन्यथा ।

इतिप्रथमश्लोकोत्तरार्द्धेपक्षे अयनांश एव विष्णुपदादि ।

अन्यथा—तत्र तदकरणे इत्यर्थः । *तत्प्रयुक्तम्—अयनांशप्रयुक्तम् ।

विष्णुपदाद्ययनांशे पूर्वादिभोगिनीत्वं सापवादमाह—*संक्रान्तिष्विति । *पिण्डरहितमिति तत्सहचरितधर्मोपलक्षणम् ।

‘पिण्डनिर्वापरहितम्’ ‘पिण्डो यत्र निवर्त्तेत’ इत्याद्यग्रे सत्त्वात् ।

अवनष्टितये आहुं विपुष्टितये तथा ।

संक्रान्तिषु च सर्वासु विपुष्टानिर्वपणादने ॥ इति ।

आहुशूत्रपाणिस्तवस्य निर्मूलत्वात् समुलम्बेऽपि—

ततःप्रभृति संक्रान्तावुपरागादिपदेषु ।

त्रिपिण्डमाचरेच्छाद्वैकोदिष्टं मृतजनि ॥

इतिमान्मोको (१) ग्रहणाद्यग्रहणवद्वैकस्य एवंत्याह ।

* नञ् । अस्य * पाणिगानुवादकत्वेन विपुष्टाविभायकत्वात् । विपुष्टो व्यक्तः । * अन्यथैकपदे * विपुष्टानुवादं त्रिपुष्टविधौ च वपदकर्तुः प्रथमभक्षणवैक्यस्यापत्तेः । तथा चोभयसमुलम्बे विपुष्टरहितं पार्वणं कर्तव्यमित्युक्तमवचनयोरर्थः । त्रिपिण्डशब्देनैकोदिष्टस्यावर्तनमाद्यम् ।

समुलम्बेषु विशेषमाह उक्तानिर्वपन्धे नारदः—

त्याज्याः सूयस्य संक्रान्तेः पूर्वतः परतस्तथा ।

विवाहादिषु कार्येषु नाज्यः सोदश सोदश ॥ इति ।

एतत्पुण्यकालोपलक्षणम् ।

* ग्रहणेति । येषां पाणिपदौ कार्यस्य निर्वपस्य पाणिकर्तृत्वौ पर्यवसानान् । येषां मृताहन्येकोदिष्टमपाचारस्तेषामपि संक्रान्त्यादौ त्रिपिण्डं पार्वणं आहुमिन्नेवार्थे इत्याशयेन दूषयति कथञ्चेति । * पाणिगानुवादकत्वेनेति अमावास्याविक्रान्त्येन पदद्वयव्यावृत्त्यर्थम् । बाधकमप्याह * अन्यथेति । * एकपदे एकमसरे पदे । * वैक्यस्यम्—उद्देश्यन्वाविधेयत्वरूपम् । “वपदकर्तुः प्रथमभक्षः” इत्यत्र भक्षणमुद्देश्यं प्राथम्यविधिने युक्तः । विधिप्रतीतिरुद्देश्यवतीतिपूर्वकत्वेनैकप्रसरताभङ्गापत्तेः । न चैवं “लोहितोष्णीषा अन्वि-

(१) उक्तानिर्वपन्धे अतिरात्रे अतिरात्रे सोदशिनं गृह्णाति’ नातिरात्रे सोदशिनं गृह्णाति’ इति विधीनियमाभ्यां सोदशिसंज्ञकपात्र-ग्रहणविकल्पवदित्यर्थः ।

भानोः संक्रान्तिभोगश्च *कुलिकार्धयागकः ।

इति ज्योतिःशास्त्रे वज्र्येषु परिगणनात् ।

अयनव्यातिरिक्तासु दशसु संक्रान्तिषु रात्रौ (१) स्नान-
नश्राद्धादि न कार्यम् ।

अहि संक्रमणे कृत्स्नमहः पुण्यं प्रकीर्तितम् ।

रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिनार्धं स्नानदानयोः ॥

*अर्धरात्रादधस्तास्मिन्मध्याह्नस्योपरि क्रिया ।

ऊर्ध्वं संक्रमणे चोर्ध्वमुदयात्पहरद्वयम् ॥

पूर्णे चेदधरात्रे तु यदा संक्रमते रविः ।

प्राहुर्दिनद्वयं * पुण्यं मुक्त्वा मकरकर्कटी ॥

इति वृद्धवसिष्ठादिवचनैरहःपुण्यत्रयोक्त्या,

जः प्रचरन्ति' इत्यत्रोष्णीपमुद्दिश्य लोहिन्यविधिर्न स्यादिति वाच्य-
म् । तत्रोद्दिश्यस्यान्यतः सिद्धत्वात् । इदं तु भक्षणस्य पिण्डस्य च
विधानादन्यतः सिद्धं पार्वणमनूयते इत्येव युक्तमित्यर्थः ।
*कुलिक इति ।

कुलिकः कालवेला च यमघण्टश्च कण्टकः ।

वाराद् द्विमे क्रमान्मन्दे बुधे जीने कुजे क्षणः ॥ इति ।

वाराद् द्विमे क्रमान्मन्दे घटयूनः कुलिको नांशः । इति च ।

भौमभार्गवसूर्यज्ञसौरीन्द्राद्विरसक्रमात् ।

वासरेषु द्वितीयाद्या अर्द्धयामा बुधैः स्मृताः ॥

इति चार्द्धयामः । किं तदिनार्धमित्यत्राऽऽह *अर्धरात्रा-

दिति । *दिनद्वयामिति अर्धावच्छिन्नं बाध्यम् । दि-
नार्धमित्युपक्रमात् ।

(१) मनुरप्याह—“रात्रौ श्राद्धं न कुर्यात् राक्षसो कोर्निवा हि
सा । सन्ध्ययोरुभयोश्चैव सूर्ये चैवाचिरोदिते” इति । (अ० ३५ ब्रा० २७)

रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिवा कुर्यात् तत्क्रियाम् ।

पूर्वस्मात्परतां चाऽपि प्रत्यासन्नस्य तत्कृतम् ॥

सम्पूर्णे अर्द्धरात्रे तु उदये अस्तमये ऽपि वा ।

मानार्द्धे भास्करे पुण्यमपूर्णे शर्वरीदले ॥

इति देवीपुराणाच्च ।

सम्पूर्णे अर्द्धरात्रे रात्रेरष्टममुहूर्ते । उदये -पानःसन्ध्यायाम् । अस्त-
मये सायंसन्ध्यायाम् । अपूर्णे शर्वरीदले—निर्गोत्रपूर्वोत्तरभागयोश्च
संक्रमे । भास्करे भासं करोतीति व्युत्पत्त्या दिवसे यन्मानार्द्धं, त-
त्पुण्यमिति तदर्थः । 'अर्द्धमन्तर्बोदे' इतिन्यायेन कृ-कृता रात्रिमनूय
दिनमानार्द्धत्वनिधेः ।

आर्द्रा पुण्यं विजानीषाण्यभिज्ञा निधिर्भवेत् ।

अर्द्धरात्रे व्यतीते तु विज्ञेयमप्युदहनि ॥

इति देवीपुराणं च दिनद्वयपुण्यत्वे निमित्तिकावृत्तिवारणा-

र्थम् । निर्गोत्रे संक्रमे नियः पूर्वदिननिध्यभेदे पूर्वे दिनार्द्ध

पुण्यम्, परदिननिध्यभेदे च परादिनार्द्धमिति चाऽऽर्थिकम् ।

इत्थं च तत्र दिनद्वयनियमस्य पूर्वभोगिनीषु पूर्वम्, उत्त-

रभोगिनीषु उत्तरम्, उभयभोगिनीषु तु इन्द्रया विकल्प इति

मन्तव्यम् । "आहत्य पूर्वदिननिध्यभेदोक्त्या ताद्विपर्योनस्यनियमभेदे

एवाऽऽर्थिकः, न तूत्तरनिध्यभेदस्तादृशः । येन निमित्तद्वयमभिज्ञा-

तेन व्यवस्थापेक्षायामुक्तव्यवस्था घटते । तथा चांतरभोगिन्यादा-

वपि पूर्वनिध्यभेदे पूर्वमेव पुण्यम्" इति क्लृप्ताशङ्कः । व्यतीते

त्वेत्यत्र द्वितीयपादानुपहाराद्वर्द्धरात्रादूर्ध्वं संक्रमे पूर्वनिध्यभेदेऽपि

परेशुरेवेत्यर्थः । अर्द्धरात्रौ मध्यवर्तिदण्डद्वयम् । के विष्णु या

या इत्यनेन दश पूर्वा दशावराः" इत्यादिनिर्देशशस्त्रमभिद्धमन्त्रा

नानूयते । सकलशिष्टाचारविरोधः । किं तु सामान्यतः प्राक्-

घटीषु तत्तत्संख्या । तदनुरोधेन च क्षण एवार्धरात्र इत्याहुः ।

इति वसिष्ठवचनाचार्थाः*द्रात्री स्नानादिनिषेध-
प्रतीतिः । यानि तु—

विवाहव्रतसंक्रान्तिप्रतिष्ठा*कृतु(१)जन्मसु ।

तथोपरागपातादौ स्नानं दानं निशा शुभा ॥ इति-
राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहादिवगर्भादिषु ।

स्नानदानादिकं कुर्युर्निशा काम्यव्रतेषु च ॥

इत्यादीनि विष्णुगोमिष्टादिवचनानि, *नानि म-
करकर्कसंक्रान्तिविषयाणि । 'मुक्त्या मकरकर्कटौ'
इति तयोर्दिवानुष्ठानस्य पर्युदस्तन्यादानं हेमाद्रि-

*अर्थादिति । अहःसंक्रमे तत्पुण्यन्वमिदं रहस्येति नियमः तेषां
त्वेकान्वये इतरानन्वयेन समुच्चयसम्भवादितरव्युदासे शङ्कान्त्वये-
कल्पनयैव नियमः यथा 'याजनाध्यापनप्रतिग्रहस्वाग्मा धनधर्मेभ्यः'
इत्यादौ, अत्रार्जने उपायत्रयान्वये कृष्यादेर्नान्वयः प्रकृतं च संक्र-
मे पूर्वोत्तरभागत्वेन रात्रिभागस्यापि समुच्चिन्यान्वयः सम्भवतीति न
नियम इति मतम्, तेषां मते परिसंख्येयम् । एवं चैकतरभागिनानां
संध्योपजातानामपि न पुण्यं, केव कथा रात्रावुपजातानामपि
स्थिते तत्र कथन्तायां रात्रावित्याद्युक्तम् ।

*कृत्विति । 'कृतौ तु गर्भशक्तिवन्' इत्यादि कृतुगमन-
निमित्तं स्नानं वक्ष्यति । *नानीति । मुक्त्येयस्यार्द्धरात्र्या-
त्रनिर्णयशेषत्वं कृत्स्नरात्रिनिर्णयशेषत्वं वा उपेत्य कर्कमकरी
विवाहेत्यादेर्विषयो वाच्यः । इत्थं च 'मिथुनात्कर्कसंक्रान्तिः'
'कार्मुकं तु परित्यज्य' इत्येवमादीनां रात्रिमपरिहृत्यार्थवत्त्वा-
य विकल्प उपेयते इति भावः । वक्ष्यमाणस्वरसादाह—

(१) 'मृतिजन्मसु' इति कचित्पुस्तके पाठः ।

माधवादिभिः । अस्तु तन्नु प्रागुक्तवचनेन तयोर्दि-
नद्वयपुण्यत्वादेरेव पर्युदासाः मकरककटयोरारौ । अस्ना-
नं दानं परेऽहनि इत्यादिभिरहःपुण्यत्वेऽन्तरहःपु-
ण्यत्वात्पुण्यत्वा कल्प्यरात्रिनिषेधस्य च प्रत्यक्षरा-
त्रिनिषिधना बाधात्सर्वसंक्रान्तिषु रात्र्यावनुष्ठानावक-
ल्पः । स च देशान्तराद्यवनिष्ठ इति युक्तः पन्थाः ।
अपनयोस्तु यत्कस्या विज्ञापः आचरणं माघं च च
क्षते । ज्योतिर्निबन्धे गम्यः—

यस्य जन्मक्षेपनासाय रात्रिसंक्रमणे भवेत् ।
तन्मासाभ्यन्तरे तस्य वैरक्लेशघनक्षयाः ॥
तगरभरांरुहपथे रजनींस्त्रिदोषसंगुलः ।
स्नानं जन्मक्षेपने रात्रिसंक्रमणे नृणां शुभदम् ॥
हेमाद्रौ—

आह वैशाखिपुण्यं स्याद्रात्रौ वैशाखरद्वयम् ।
संक्रान्तिः पक्षिणी ज्ञेया अदानाद्यप्यनकर्मसु ॥
यत्तु गौडाः

संक्रान्त्यां पक्षयोरन्ते द्वादश्यां आद्वयामरे ।
सायंसंध्यां न कुर्यात् कुर्याच्च पितृहा भवेत् ॥
इति कर्मोपदेशिण्यां व्यासोक्तः सायं पुण्यकाले

अस्तु तस्मिन् । नन्वेतयोरर्थेन एव रात्रिपुण्यत्वं स्यादत
आह—अस्नानमिति । तथा चान्यथापि कथंताशान्तेन रात्रिपुण्य-
त्वावतिरिति भावः । अदानं वेदस्य । अध्ययनपदमधिकर्षात् । अ-
ध्यापनमिति यावत् । एतच्चाप्यनविपुलमात्रानध्यायविषयम् ।

निशाद्वयं दिवा, रात्रौ संक्रमे वासरद्वयम् ।

अनध्यायं प्रकुर्यात् अयने विपुले तथा ॥

संघानिषेधमाहुस्तस्मिन्मूलम् । अन्यच्च अयं बहु वक्तव्यं
विस्तरभीतेर्नोच्यते ॥ इति संक्रान्तिनिर्णयः ॥

इति नव्यधृतवचनात् । अथ हिति ।

सूर्ये घोरा, विधौ ध्वांक्षी, पापवारे महोदरी ।

बुधे मन्दाकिनी नाम, मन्दा सुरपुराहिते ॥

मिश्रिता शुक्रवारे स्याद्, राक्षसी च शनैश्चरे ।

मन्दा ध्रुवेषु विज्ञेया, मृदौ मन्दाकिनी तथा ॥

क्षिमे ध्वांक्षी विजानीयाद्, उग्रं घोरा प्रकीर्तिता ।

चरैर्महोदरी ज्ञेया, क्रूरैर्कूर्त्तस्तु राक्षसी ॥

मिश्रिता चैव विज्ञेया मिश्रैर्कूर्त्तस्तु संक्रमे ।

द्विचतुःपञ्चमसाष्टनवद्वादश तासु तु ॥

क्रमेण घाटका होतास्तन्पुण्यं पारमार्थिकम् ।

पारमार्थिकं मूर्क्षपतमे संक्रमकाले यन्पुण्यं धर्मानुष्ठानान् तदे
तासु तत्तद्वारे तत्तन्नक्षत्रे तत्तत्फलं पूर्णम् । वारक्षयोर्विषयोसं क्वा-
मिश्रमिति बोध्यम् ।

मन्दा विप्रजने शस्ता, मन्दाकिन्यस्तु राजनि ।

ध्वांक्षी वैश्येषु विज्ञेया, घोरा शूद्रे सुखमदा ॥

महोदरी तु चौरेषु, शौण्डिकेषु तु राक्षसी ।

चण्डालपुलकसानां च ये चान्ये क्रूरकर्मिणः ॥

सर्वेषां दारुणानां च मिश्रिता वृद्धिकारिणी ।

एवं—

पूर्वाह्णकाले नृपतीन्, द्विजेन्द्रान्मध्यन्दिने, चाय विशो उपराह्णे ।

शूद्रान् रवावस्तमिते, प्रदोषे पिशाचकान्, रात्रिचराग्निशीये ॥

नटादिकांश्चापररात्रिकाले, प्रत्युषकाले पशुपालकांश्च ।

संक्रान्तिरर्कस्य समस्तलिङ्गिव्रतं च सन्ध्यासमये निहन्ति ॥

इति वेलाफलम् । अत्र यस्य या शुभा संक्रान्तिः, तेन तस्यां

पक्षयुगजभ्रान्तो मासः । स द्विधा० । शुक्लादिर-
मान्तः, कृष्णादिः पूर्णिमान्तश्चेति । तथा च त्रि-
काण्डमण्डनः

चान्द्रोऽपि शुक्लपक्षादिः, कृष्णादिर्नेति च द्विधा ।
इत्युक्त्या देशभेदेन तद्व्यवस्थामाह

परमोदयसाधनं महादानादि कार्त्तम् । यद्यपि याः शुभा, तेन
तस्यापरिपृष्टानि करं नत-ज्ञान्यादि । तदपि एव च पौर्णमासी-
कादिः सामान्यकालः । आर्द्रादिवर्य नक्षत्रसंक्रमे, ग्रहा-नराणां
राशिनक्षत्रयोः संक्रमे च पुण्यकालं स्नानादि पाऽऽह निर्माणः—

नक्षत्रराशयो रविमंक्रमे स्युर्वाक परस्माच्च रमेन्दुनाह्वयः ।
पुण्यास्तयेन्द्रोऽम्बिवापलैर्युगैकव नादी मूर्तिभिः शुभांका ॥
नाक्षत्रतमः सप्तम्याः कुतस्य, पुरस्य तिस्रो घनवः पञ्चानि ।
साद्धीधनस्यः पञ्चमस्युक्ता गुरोर्ध, शुके सप्तम्याधनस्यः ॥
दिनागनाह्वयः पञ्चमस्युक्ताः शनैश्चरस्यार्भाह्वयः सुपुण्याः ।
आश्विनमध्यं जयहोमदानं कुवन्नुवाप्रोक्तं गुरेन्द्रधाम ॥

इति । अर्वाक परस्मादिनि संवत् सम्बन्धने । रमेन्दुः पौर्णमासी ।
त्रिधरा-त्रयोदश । सप्तम्याः एकपञ्चाशिकाः । घनवः चतुर्द-
श । नागाः अष्ट, द्विगुणिताः पौर्णमासी । एषु संक्रमेण दिवापराभा-
वाद्वात्रो जातेषु तत्रैव पुण्यम् ॥ इति संक्रमेण दिवापराभा-
वाद्वात्रो जातेषु तत्रैव पुण्यम् ॥ इति संक्रमेण दिवापराभा-
वाद्वात्रो जातेषु तत्रैव पुण्यम् ॥

॥ अत्रेति । गवामपनानि कृती उन्वांगणायने निदेशनः पति-
मासं प्राप्तेषु त्रिंशदहःसु दिवायादियामीयमथमाहस्यागे “अमा-
वास्यया मासान् सम्वासाहकम्भ्रजन्ति, अमावास्यया हि मासान्
सम्पश्यन्ति” । “पौर्णमास्या मासान् सम्वासाहकम्भ्रजन्ति, पौर्ण-
मास्या मासान् सम्पश्यन्ति” इति श्रुतेः । यस्तु यत्कि-
ञ्चित्त्रिंशत्तिथिसमुदायत्वेनानुगतपर्येणाक्रान्ततिथिपद्धौ यत्किञ्चि-
त्तिथिमारभ्य तत्तिथ्यवधिकश्चान्द्रः, स न विभक्तः । विंश-

कृष्णपक्षादिकं मासं नाङ्गीकुर्वन्ति के च न ।

येऽपीच्छन्ति न तेषामर्वाष्टो विन्ध्यस्य दक्षिणे ॥

इति । विन्ध्यस्य दक्षिणे कृष्णादिनामेषादुत्तरतोऽ-
द्वयोरभ्यनुज्ञा गम्यते । तत्रापि शुक्लादिमुख्यः, कृष्णा-
दिगौणः । *शास्त्रेषु चैत्रशुक्लप्रतिपदयोश्च चान्द्रसंवत्स-
रारम्भोक्तः । तदुक्तं द्वापकायाम्

‘चान्द्रोऽब्दो मधुशुक्लगर्भादिप्रारम्भः’ इति । न
हि ये कृष्णादिं मन्यन्ते, तेषां वत्सरारम्भो भिद्यते ।
अतः शुक्लादिमुख्यः । कृष्णादिना मलमासापत्तिर्भवति ।
चन्द्रस्य सर्वेभ्यश्च भोगेन नाश्रयो मास । सावनार्दि-
नां व्यवस्थोक्ता हेमाद्रौ ग्रन्थमिदानीं ।

पवाचिनां चैत्रादिशब्दानां तत्रापयोगात् । न च तस्य मासः
एवान्तर्भावः । षट्सवनस्नानविधिवशात्सवनशब्दो दिनस्य मात्रैश्च
तृतीयभागार्थक इति तदुभयसम्बन्धयोगात्तद्वारकान्त्यम्बन्धिनः
त्रिंशदहोरात्रसमुदायस्यैव सावनत्वान् ।

*उत्तरत इति । विन्ध्यस्येति शेषः । नर्मदोत्तरभागे
इत्यप्याहुः । ननु कर्मवर्णनिर्देशेषु आश्रयवचनसङ्गादादस्य को
विषय इति चेत्सङ्कल्प एव । आचारान् । त्रिकाण्डमण्डनवचनस्याऽऽ-
चारमूलकत्वात् । एवं च मुख्यचान्द्रमासानिरिक्तगौणमासप्रयुक्त-
कर्मस्वपि सङ्कल्पे विन्ध्योत्तरं शुक्लाण्डेखाचाराभावान् कृष्णादि-
रेवोल्लेख्यः । विन्ध्यदक्षिणे तु शुक्लादिः, न तु गौणमासः ।

यत्तु ‘द्वयोरभ्यनुज्ञा’ इत्युक्तं, तस्य निधिकृत्ये चेति विषयः । *शा-
स्त्रेऽपि । ‘चैत्रे मासि जगद्भूता’ इत्यादिकल्पयुगादिमहत्तः शुक्ल-
प्रतिपत्सूर्योदयकालीनत्वोक्तं रित्यर्थः । अथ कृष्णादिगौणत्वमप्युक्तम् ।
संवत्सरमासयोरारम्भतिथिरैकैवेत्यनियमात्, वैशाखादौ गतत्वात् ।
न चैवं कृष्णादिना मलमासापत्तिः । तस्य शुक्लादित्वोपगमात् ।

अत एव मास्यनानादौ चातुर्थाद्यादौ च कृष्णादेर्विनिर्गमः ।
अन्यथा गौणमुख्यन्यायेन नदमद्वयः । न चाननुगमः । स्वीयप-
ञ्चदशकलार्द्धाद्विभक्त्या चतुर्थाप्यपञ्चमसम्बन्धेन चन्द्रसम्बन्धं चान्द्र-
सन्नुगतम् । एतच्च तिथिवद्धान्द्राद्यैः । आदौ कासां चिरकलानां
वृद्धिः, ततः पञ्चदशानां नागां सयः, ततः पुनश्चासां कासा-
श्चिद् वृद्धिः, आदौ वा कासां चिनासां सयः, ततः पञ्चदशानां
तासां वृद्धिः, ततः पुनः कासां चिनासां सय इति यावन्विषयेऽपि
अन्युनानधिकपञ्चदशकलार्द्धाद्विभक्त्या । एकस्यां कलार्द्धा-
दिमासेष्विदृश्यादिवारणाय स्वीयत्वं यावत्कलार्द्धाभावेऽपि । तथा
च स्मरणम् ।

मस्यन्ते परिधीयन्ते स्वकलार्द्धाद्विहानिनः ।

मासा एते स्मृता मासांश्चञ्चलानि समान्विताः ॥ इति ।

तथा च तिथिवद्धान्द्राद्यैर्गणने न्यूनताः इति चेन्न । एतद्वि-
तिथिवद्धान्द्राद्यैर्गणने स्वीकार्यम् । अन्यथा एते इति चेत्त्रादि-
विशेषवानि सन्नापदर्शनात्तस्य चित्रत्वात्प्राप्तः । एवं स्थिते 'म-
न्यायश्चानेकाधेनम्' इति न्यायेन शुक्लकृष्णाद्यैरेकतरस्य गौणत्वं
आवश्यकं कृष्णादेरेव तथान्वयमुच्यते । स्वकलार्द्धाद्विहानीत्यत्र
वृद्धिहान्योः क्रमस्यापि विवक्षितान् ।

इन्द्राग्नी यत्र ह्येते मासादिः स प्रकीर्तितः ।

अग्नीषोमी स्थिता मध्ये मयामा पितृमा मर्कटौ ॥

इति लघुहारीतेनाऽद्विधेयममाप्युत्पादानात्तदुपलक्षणकालवि-
शेषत्वरूपमाससामान्यलक्षणस्य दर्शान्तिचान्द्र एव स्मर्याच्च । उक्तमा-
धारणलक्षणं तु व्यर्थमेवेति न तिथिवद्धान्द्रा गौणतः । एवं चेत्त्रादि-
योऽपि दर्शान्तिचान्द्र एव मुख्याः । मुख्यमासलक्षणमभिधाय 'एते'
इत्यभिधानात् । किञ्च इन्द्राग्नी यत्रेत्यादिशुक्लादिमाससामान्यल-
क्षणमभिधाय

चक्रवत् परिवर्त्तेन सूर्यः कालवशाद्यतः ।

अतः मावत्सरं श्राद्धं कर्त्तव्यं मासनिर्दिष्टम् ॥

मासचिह्नं तु कर्त्तव्यं पापमायायमं हि ।

यतस्तत्र विधानेन स मासः परिकीर्तितः ॥

इति लघुहारीनेन मावत्सरश्राद्धं पूर्वोक्तमासनिर्दिष्टं कार्यं,
यच्च मासचिह्नं तत्पापमायायमिन्पुक्तैः दर्शान्तवकरणाभाहशपौ-
षादिलाभाच्च सौरयोस्तयोः पुण्यमयायोगासम्भवान् । अथैवमपि
“तपस्तपस्यो शशिश्रावत्” “मभूथ मावत्स्र नामान्तकावत्” “शुक्रश्च
शुचिश्च ग्रैष्मावत्” अथैतद्दृढगयनं देवानां दिनम् । “नभश्च नभस्यश्च
वार्षिकावत्” “इषश्चार्जश्च शारदावत्” “सहश्च सहस्यश्च हेमान्तका-
वत्” अथैतदक्षिणायनं देवानां रात्रिः” इति श्रुतावयवयोः सौ-
रत्वात्तद्वत्ककृतुमविष्टा मामास्तपश्चादयोऽपि सौरा एव वाच्याः ।
ततश्च तत्पर्यायतया मासादीनामपि सौरत्वमुच्यते । पर्यायत्वं च —

मावमासस्तथाः प्रोक्तः, तपस्यः फाल्गुनः स्मृतः ।

चैत्रो मासो मभुः प्रोक्ता, वैशाखो मावत्स्र भवेत् ॥

ज्येष्ठमासस्तु शुक्रः स्यात्, भाद्रपदः शुचिरुच्यते ।

नभो मासः श्रावणः स्यात्, नभस्यो भाद्र उच्यते ॥

इषश्चाश्वयुजो मासः, कार्तिकश्चार्जसंज्ञकः ।

सहो मासो मार्गशिराः, सहस्यः पापनामकः ॥

इति स्मरणादवगम्यते । तथा च श्रुतविलीयस्त्वाच्चान्द्रस्यैव
गौणत्वं स्यात्परिवर्त्तम् । सन्ति हि ‘या वैशाखस्यामायास्या रोहिण्या स-
म्पद्यते’ इत्यादीनि वचनानि, तत्र वैशाखो न सौरः । सौरस्यसूर्योऽमाया
रोहिण्यृक्षीयवृषस्यचन्द्रवत्त्वासम्भवात् । तस्यां सूर्याचन्द्रमसोरेकरा-
शिस्थत्वानियमात् । किं तु दर्शान्तचान्द्रः । तत्रामायां चन्द्रसूर्ययोरे-
कराशिस्थत्वसम्भवात् । उभयोः श्रुतत्वाविशेषेऽपि अनेकार्थत्व-
भयेनैकत्र गौणत्वे आवश्यके अर्थवादगतेष्वेव तपश्चादिशब्देषु

तत्कल्प्यते, न विभिन्नोपु वैशाखादिशब्देषु । “न विभो परः श-
ब्दार्थः” इति न्यायान् । एवं न चान्द्रमार्गभिन्ने वैशादिशब्दानां
प्रयोग एव नास्ति, चान्द्रमार्गयोगेऽपि भेदकार्येनैवधारणाय चान्द्र एव
मुख्यत्वमुच्यते । “नक्षत्रेण युक्तः कालः” “मासस्येन पूर्णिमासी-
ति” (१) संज्ञायाम् इति प्राणिनिस्मरणान् । तेन हि तत्र चान्द्रधामन-
त्पूर्णिमासु कदाचिन्नक्षत्रजन्मयोगमात्रेणैव न्यायव्यवहारः प्रदर्श्यते ।
सौरस्य त्वादिनर्गयोगमात्रेषु कस्याप्यनुमेयस्य तस्यां कदाचिन्नक्षत्र-
नाशित्वापुण्यमवधारणः । तथा मान चान्द्रस्य यथाक्रमं भेदककारि-
हस्यत्वेन मुख्यचान्द्रयोः पूर्णिमान्न प्रदर्शकत्वावस्थानावस्था “मू-
र्याचन्द्रमसोयिः परो विप्रकर्षः सा पूर्णिमासी” इति भन्यान्वयं
राशिस्मृतकेनावस्थानरूपपरिवर्तकत्वनाशनाशान् । ननु एवमपि
चैत्र्यादिपूर्णिमायाश्च रादियोगाभावे कथं चैत्र्यादिशब्दार्थता, न-
दितायेवाभात् । दृष्टम् “पूर्णिमासीषु सर्वासु घामर्षमहितासु च ।
दत्तानामिह दानानां पुण्यं दशगुणं भवेत्” कार्तिक्यां तु यदा
क्रतुम्” इत्याद्याग्रपवनर्तः पूर्णिमायां तत्र तत्रवतिरहः । एवं च
चैत्र्यादिशब्दानां योगासम्भवाद् रुद्रा एव स्वाकाशः । रुद्रवैशा-
दिमामयोगाश्च चैत्र्यादिशब्दाः ।

आपते कार्तिके चापि माघवैशाखयोगेऽपि ।

पूर्णिमासीषु दानद्वयं महादानं युधिष्ठिर ॥

इति भारतान् पूर्णिमासीष्वेव “मोहुरयष्टका भूयः” “सीरादधी
शेषपर्यङ्के आपाक्यां संविजेंद्रगिः । निद्रां त्यजति कार्तिकेयाम्”
इत्यादीं पूर्णिमासीभिन्नेऽपि मोहुरयादिशब्दप्रयोगः । तथा च
प्रयोगाविशेषाच्चान्द्रेऽपि योगिकन्वयसम्भवाद् रुद्राश्रयणे चैत्र्या-
दिशब्दानां सौरचान्द्रयोर्मुख्यत्वं दूरीयम् । स्वल्पम् । चैत्र्या-
दिशब्दा योगिका एव पूर्वा रात्रिर्मासी रात्रिरितिवचन-

अक्षत्रयुक्ततत्त्ववचनानाः । चित्रादिशब्दश्च चान्द्रयोगशब्दः ।
संज्ञायामिति पाणिन्युक्तः । न च तेषु योगः निवासान्यादि-
व्यादिभयोगवचनतया ।

अन्त्योपान्त्यौ त्रिभौ ज्ञेयौ फाल्गुनश्च त्रिभौ मनः ।

शेषा मासा द्विभा ज्ञेयाः कृतिकादिष्वन्यथा ॥

इति वचनान् । मासानां च पौर्णमास्यांशकं द्विभन्वादि ।

द्वे द्वे चित्रादिताराणां परिपूर्णैर्दृग्गमैः ।

शेषा मासा द्विभा ज्ञेयाः कृतिकादिष्वन्यथा ॥

इति संकर्षणकाण्डवचनान् । तत्र चित्रादिशब्दो न निवासाया-
दियोगनिमित्तको, अपि तु चित्रास्वान्यन्यतरादियोगनिमित्तः । च-
व्यादिप्रकृतिचित्रादिपदे च चित्रास्वान्यन्यतरन्वादिनाऽजहन्स्वाये-
लक्षणा, मनोतास्थानिपदे इव सोमसाहिताग्रैः । न च निवाशब्दस्य
चित्रायां शक्तिः, स्वान्यां लक्षणैति वाच्यम् । युगपदुग्रानिद्रयापनेः ।
दृश्यते चायःशूलिको दाण्डाजिनिक इत्यादी प्रकृतेरपि सा-
हसदम्भयोर्लक्षणा । साहसिको दाह्यक इत्येव प्रतीतेः । चव्यादी
हस्तादिपाते तूपातः । 'प्रकृतेरन्यन्वमुत्पातः' इति लक्षणान् । एवं
तिथिवद्चान्द्रोऽपि सौरादितो मुख्य एव । चान्द्रन्वान् । दर्शान्त-
चान्द्रस्य सर्वतो मुख्यत्वेऽपि वापिकादावेतस्य विानयोगः परम्,
वचनान् । यथा गौणस्यापि कृष्णादीर्नियतः पाक्षिको वा वि-
नियोगः, सौरादेश्च गौणतरस्य वचनादेव । नन्वेवं मामचातु-
र्विध्यानुपपत्तिः । गौणमुख्ययोरसमन्वान् । न च त्रिंशद्गुणितादि-
नावच्छिन्नत्वमनुगतमासत्वमिति वाच्यम् । नाक्षत्रमामं ऽव्याप्तैः ।

माने मासस्तु नाक्षत्रे सप्तविंशतिभिर्दिनैः ।

परिशेषेषु मानेषु मासस्त्रिंशदिनः स्मृतः ॥

इति विष्णुधर्मोक्तेः । न च तावदिनेष्वेव भागकल्पनया
त्रिंशत्त्वं वाच्यम् ।

चन्द्रार्कगत्या काष्ठस्य परिच्छिद्यो यदा भवेत् ।
तदा तयोः प्रवक्ष्यामि गतिमात्रिन्य भागवत् ॥
भगवेन समग्रं ज्ञेया द्वावशमद्वयः ।
त्रिंशतिश्च तथा राशयोऽन्त्याभ्यायने ॥
आदित्यसंज्ञिकं तु भागद्वयं यदा ।
चन्द्रमाः कपालदा राम निर्व्यायव्यायवने ॥
इति त्रिंशं भागं न पश्यन्ति ।
निर्विनेकेन दिनमभ्यान्दमाने प्रकीर्तितः ।
अहोरात्रेण चैकेन सावना दिनसः स्मृतः ॥
आदित्यराशिभागेन सौरा दिनस इत्यने ।
चन्द्रनक्षत्रयोगेन नाक्षत्रा दिनसः स्मृतः ॥

इति तत्रादिनपदशोकार्णवम् । नक्षत्रगत्या चैव नाक्षत्रादिनपदशो-
नान् । अस्तु तस्तु "इन्द्राग्नी यव इत्यादि" इति वक्त्रा नक्षत्रादि-
भावेन सामशब्दमात्रश्रवणेन च चान्द्रागणमुख्यमाचारण्येन तथा-
त्वमुपेत्या चान्द्रेषु भागेषु सामपदपर्यायो भविष्यति, भर्तारमेषु
पुत्रपदवत् । नाक्षत्रे तन्पयोगी ज्ञे तु चन्द्रकल्लृककममुदाय-
गोचरभागावच्छेदकत्वेन चान्द्रागणपर्ययैव । तथा च

चन्द्रमाः पूर्णमासयन्ते भास्करादतिरिच्यते ।
राशिपटकं तदा राम मासादेन न संशयः ॥
भागद्वयदशकं पूर्वं तस्यां निर्व्यायं कर्तव्यं तु ।
चन्द्रमाः कृष्णपक्षान्ते मूर्ध्नेण सह युज्यते ॥
संज्ञिकपादयोर्यस्य सञ्ज्ञिकपदयापरम् ।
चन्द्राकयोर्धर्मसम्बन्ध इत्याभ्यायने ॥
सावने तु तथा मासं त्रिंशन्मूर्ध्यादयाः स्मृताः ।
सूर्यादयाः सूर्यादयस्त्वपूर्वांतराचारिकाः सावनाः ॥
आदिसराशिभागेन सौरा मासः प्रकीर्तितः ।

नित्यप्राप्तत्वादिति चेत् । न, यतो न्यायप्रवृत्तेः प्राक् सर्वमासानां प्राप्तिर्वाच्या । अन्यथा तस्यापि नियामकत्वं न स्यात् । तथा च तस्या अवश्यवाच्यत्वे तदशायां मन्थरान्न्यायात् प्राक् प्रवृत्तस्य शास्त्रस्यैव नियामकत्वमुपेयते ।

इत्थमेव (१)मुख्यद्रव्योपादानाशक्तिनिर्णये न्यायेन सुसदृश नियमात्प्रागेव प्रधानविधिवोधितप्रधानकर्तव्यताक्षेपात् सर्वद्रव्याणां पाक्षिकप्राप्तिसमये प्रवृत्तः पूतीकानां विधिर्नियमविधिरेवेत्युच्यते ।

एवम् “ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते” इत्यादिरूपस्थाने करणभूताया ऐन्द्र्या विधिस्तस्या नियमाय पाक्षिकप्राप्त्या वाच्यः । तत्र न्यायेन मुख्यसामर्थ्यवत्या आग्नेय्या एव कस्याश्चिन्नियमः स्यात्, समीपे स्थित्वाऽभिधानात्मकमुपस्थानं मन्त्रैककरणकमित्यव्यभिचारात् लिङ्गमात्रेणापि मन्त्रस्य विनियोगसम्भवात्, देहादिभिन्नात्मज्ञानस्येव पारलौकिकफलककर्मानुष्ठाने । तथा च यावन्न्यायः मुख्यसामर्थ्यवर्ती कां चनाऽऽग्नेयीं नियन्तुमुपक्रमेत, तावच्छीघ्रप्रवृत्तेन प्रत्यक्षविधिनैवैन्द्री नियम्यते इति ।

एवमेव “तिलमापैश्च सर्पपैः” इत्यादिषु मापनिषेधप्रवृत्तिपूर्वकालीनां निषेध्यप्रसक्तिरूपां पाक्षिकप्राप्तिमपेक्ष्यैव तन्नियमविधित्वमिति विक् ।

एवं च ‘सौरो मासो विवाहादौ’ इत्यादेः—एतेषु कार्येष्वेते एव मासा ग्राह्या इत्यर्थे, शेषेषु मुख्यचांद्र एवेतिव्यवस्थार्थं दर्शान्तचान्द्रवचनान्यप्यावश्यकानि । अन्यथा

१ मुख्यस्य द्रव्यस्य सोमस्योपादाने ऽशक्तौ लाभाभावादिभिर्ग्रहणाशक्तौ निर्णये कस्य ग्रहणं कर्तव्यमिति सन्देहे तत्करणे प्राप्ते न्यायेनेत्यर्थः ।

यावद्व्यवस्थाप्यविषयानुपादानात्तदसङ्गतेः । दर्शान्तचान्द्रवचने केषां-
चित्कार्याणामुपादानं चोदाहरणमात्रम् । एवं कृष्णादिसौरादिमा-
सानां गौणत्वेऽपि मासशब्दवत्सु शास्त्रेषु, सङ्कल्पाद्युल्लेखे वा कचि-
त्तेषामपि ग्रहणं मासत्वाभिधानात् । ‘नापुत्रस्य लोकोऽस्ति’ ‘पितुः
पुत्रेण कर्त्तव्या’ इत्यादौ क्षेत्रजादीनामिव पुत्रत्वाभिधानादिति ।

अथ “कृष्णपक्षादिकं मासम्” इत्यादित्रिकाण्डमण्डनस्थदेश-
विशेषव्यवस्थावाक्यमाचारमूलकम् । इच्छन्ति इष्ट इत्युक्तेः । तच्च विं-
न्ध्यदक्षिणे न कृष्णादिः, विन्ध्यतदुत्तरयोश्च न शुक्लादिरित्यर्थकम् ।
कापि शिष्टाचारे तत्र शुक्लाद्युल्लेखादेरदर्शनात् । विन्ध्यदक्षिणतः
शुक्लादिरेवेष्टः, अन्यत्र कृष्णादिरेवेति चाऽऽर्थिक एवार्थः । एवं च
कर्मवर्णविशेषव्यवस्थावचनैर्विरोधे आचारस्य बाध्यत्वात्तद्वचन-
मशुद्धमेव; इति चेत्—न हि तद्वचनस्य कर्मादिव्यवस्थावच-
नैर्विरोधः । तथा हि—कर्मवर्णव्यवस्था ऽङ्गभूतमासविषया, न तु
विन्ध्यदक्षिणतः शुक्लादिरेव, ततोऽन्यत्र कृष्णादिरेवेति व्यवस्था-
ऽपि । तस्या अङ्गानङ्गसाधारणसङ्कल्पाद्युल्लेख्यलौकिकाधिकरणमात्र-
मासविषयत्वात् । कर्मसत्तावच्छेदकतया सूक्ष्मकालवन्मासादिस्थू-
लकालस्यापि अस्मिन्वर्षे ऽस्मिन् मासे कृतमिति प्रतीत्या तादृ-
शाधिकरणत्वात् । स्मर्यते च—

मासपक्षतिथीनां च निमित्तानां च सर्वशः ।

उल्लेखनमकुर्वाणो न तस्य फलभाग्भवेत् ॥—

इति सङ्कल्पादौ मासाद्युल्लेखः । निमित्तानामिति । देशक्षेत्रा-
दीनां नक्षत्रयोगकरणादीनां च । अत एव व्यतीपातादिकमनु-
ल्लिख्य स्नातस्य तदुल्लिख्य पुनः स्नानमिच्छन्ति ।

ननु मासादिविधिवोध्यो मासाद्युल्लेखो ऽङ्गभूतमा-
सादिविषय एवास्तु, तदुल्लेखविधेस्तदनुसन्धानार्थत्वात् ।
अङ्गभूतस्यैव चानुसन्धानं प्रयोगविधिरपेक्षते । तस्य मन-
सा सम्भवेऽपि विधिवशादेवोल्लेखेनैव कर्त्तव्यत्वम् । यद्य-

प्यहरहःस्नानादौ विध्यभावान्मासादेर्नाङ्गत्वं, तथापि यत्र यस्य मासादेरङ्गत्वं तत्रैव तस्योल्लेखविधिरस्तु । यद्यपि च निमित्तस्यानङ्गत्वाद् दृष्टानुसन्धानार्थं तदुल्लेखविधिर्न घटते, तथापि निमित्तत्वमनुष्ठानप्रयोजकं, तच्चाज्ञातस्य नोपपद्यत इत्यनङ्गस्यापि तस्यानुसन्धानं प्रयोगविधिरपेक्षत एवेति तदुल्लेखविधिरपि निष्प्रत्यूहः । तथा च सङ्कल्पवाक्यगतोल्लेखोऽङ्गभूतमासविषय इति कर्मवर्णव्यवस्थावाक्यविरोधो दुर्वारः; इति चेन्न । उल्लेखस्यादृष्टार्थत्वमेव । अनुसन्धानार्थत्वे च सर्वशब्देन च प्रतीयमानस्य सर्वेषां सर्वत्रोल्लेखस्य बाधापत्तेः ।

वस्तुतस्तु अवच्छेद्यकालस्याधिकरणत्वेन सर्वत्र प्राप्तत्वात् कालविधयः सर्वे तदवच्छेदककालोपाधिपराः । ते च कालोपाधयः कर्मप्रयोगाधिकरणकालपरिच्छेदमुखेन कर्मप्रयोगाङ्गाः । परिच्छेदश्चाऽऽद्ये कालविषयकर्तृव्यापारे ऽपेक्षितः । स च व्यापारः कर्मप्रयोगारम्भार्थं प्रति ईक्षा । प्रयोगारम्भश्च सङ्कल्प एव । तथा च प्रयोगाङ्गकालस्य सङ्कल्पे उल्लेखार्थं ततः पूर्वमनुसन्धानमपेक्षितम् । ततश्च पूर्वमनुसन्धानेनोल्लेखे जाते ततो जायमानमप्यनुसन्धानमग्रे ऽनुप्रयोगान्नोल्लेखप्रयोजनं भवितुमर्हति, यद्वशेन तस्याङ्गभूतमासविषयकत्वं, वचनसङ्कोचो वा स्यात् । एवं निमित्तस्य ज्ञातस्यानुष्ठानप्रयोजकत्वात्सङ्कल्पात्पूर्वमेव तदनुसन्धानमपेक्षितं, न तदुल्लेखकृतेन तदनुसन्धानेन कश्चिदर्थः । तत् इत्थं सङ्कल्पादिगतो मासाद्युल्लेखो ऽङ्गानङ्गसाधारणमासविषयो ऽदृष्टार्थः ।

यथा चाहुः—‘असङ्कल्पितान्निपिद्धादिव तादृशाद्विहितादप्यदृष्टं जायते । आद्यं पापम्, उत्तरं पुण्यमित्यन्यदेतत् । मासाद्युल्लेखश्चाभ्युदयविशेषहेतुरित्यत्र व्यतिरेकप्रदर्शनार्थम् ‘उल्लेखनमकुर्वाण’ इत्यादि, न तु तस्य विहितस्य कर्मणः मासाद्युल्लेखे

फलं न जायते इति । तद्विषयं च देशव्यवस्थावचनं नाङ्गभू-
तमासविषयकर्मादिव्यवस्थावचनैर्वाधितुं शक्यम् । भिन्नवि-
षयत्वात् । एवं चाधानादौ वर्णविशेषव्यवस्थावचनेन दर्शा-
न्तादेर्विवाहादौ कर्मविशेषव्यवस्थावचनेन सौरादेर्मासस्याङ्गत्वेऽपि
सङ्कल्पे विन्ध्यदक्षिणे शुक्रादेरेव, विन्ध्यतदुत्तरयोश्च कृष्णादेरे-
वाधिकरणत्वेनोल्लेखो वचननिबद्धाच्छिष्टाचारादिति—

अथोपःकालीनाहरहःस्नानादावौदयिकयास्तिथेर्वारस्य चामन्त्रे
सङ्कल्पे कस्योल्लेखः ? । अत्र केचित्—उदयस्य कर्मकाल-
त्वाभावेऽप्युपःकाले स्नानादिसङ्कल्पे औदयिकयोरेव तिथिवार-
योरुल्लेखः ।

सप्ताहं प्रातरस्नायी द्विजः शूद्रत्वमाप्नुयात् ।

इतिनिन्दास्मरणादाचाराच्च तत्रावश्यकसन्ध्यादिविधिना
स्नानलोपो मा प्रसाङ्गीदिति अल्पद्वादश्यां माध्याह्निकापकर्पवदुषसि
स्नानापकर्षोपगमात् साकल्यवचनज्ञापिताहार्यतिथ्युल्लेखवदुषःस्ना-
ने प्रातःस्नानत्वव्यवहारादुन्नीताहार्यप्रातस्त्वसत्त्वाच्चेत्याहुः ।

वस्तुतस्त्वहरहःस्नानादौ तिथिवारयोर्न विधिः । तिथिवा-
राङ्गकस्य च प्रतिपदादिभानुवारादिस्नानादेरुदयोत्तरमेवानुष्ठानं
हेमाद्र्यादिसम्मतम् । सप्ताहमिति वचनं गौणकालातिक्रमे दोषाधि-
व्यर्थं, न तु तिथ्यादेरङ्गत्वार्थम् । तथा च सङ्कल्पे ऽधिकरणतयोषा-
गततिथिवारयोरेवोल्लेखः । तथाविधस्नानजनितशुचित्वं तु वच-
नात्सरुलकर्मोपयोगि । आचारस्तु स्मृतिविरोधाद्विगीत एवेति ।
मासपक्षेत्यादिवचनावोधितत्वात् नोपस उल्लेखः ।

इदं तु बोध्यम् । नैत्यके स्नान-देवपूजादौ, नैमित्तिके ग्रहण-
संक्रान्ति-स्नानश्राद्धादौ, काम्ये च-सर्वत्र प्रधाने गौणकालकर्तव्ये-
ऽपि मुख्यचान्द्रवत्सरवत्, तादृश एव ऋतुः सङ्कल्पे उल्लेख्यः । स च
गौणवसन्तादिरूपो ग्रीष्मादिः । अङ्गे तत्र मुख्यस्य तस्यावाधादा-

*अत्र ब्राह्मणादीनां यत्र कर्मविशेषे वचनान्तरेण
*‘वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निनादधीत’ इत्यादिवत् मास उक्तः ।
तत्र दर्शान्तत्वमात्रं नियम्यते, न तु सर्वकर्मसु दर्शान्त

चाराच्च, प्रधानविधिस्थवसन्तादिपदवृत्तिसजातीयवृत्तिलभ्यार्थकत्वे
मानाभावाच्च । मासस्तु विन्ध्यदक्षिणे शुक्लादिः, विन्ध्यतदुत्तरयोः
कृष्णादिः प्रागुक्त एवेति ।

अथ ‘अमावास्यापरिलिप्त’ इत्यादिवर्णव्यवस्थावचनादे-
र्दर्शान्तमासविधायकत्वेन सर्वकर्मविषयता स्यात् न तु मासो-
पबद्धकर्मविषयतेत्यत आह *अत्रेति ।

वसन्ते इति । ब्राह्मणादीनामाधानोपनयनादेकालवस-
न्तादिप्रविष्टत्वेन मासे प्राप्ते विशेषमात्रं विधीयते, ब्राह्मणादेर्यो
मासः स दर्शान्त एवेति । अङ्गत्वेन मासविशेषविधाने मा-
सपदस्यापि विधेयार्थकत्वेन गौरवादिसर्थः । इदमुपलक्षणं,
विवाहादिषु विधिनिषेधमुखेन शुभाशुभफलसूचकतया, तदुत्तर-
पिण्डदानादिनिषेधविषयत्वेन च यज्ञेषु मासाग्निहोत्रादिषु सत्रा-
दिषु चाङ्गत्वेन, अहीनगर्भाधानादिषु चाङ्गभूताहोरात्रवटनार्थं
मासे प्राप्ते “सौरा मास” इत्यादिर्विशेषविधिः । यो विवाहा-
दिषु मास उपादेयः, स सौरादिरिति तदर्थः ।

ननु कर्मव्यवस्थावाक्ये मासस्योद्देश्यत्वे शुद्धतदुद्देशासम्भवात्
कर्मविशेषीयमासो वाच्यस्तदपेक्षया शुद्धं कर्मानूयैव मासविशेष-
विधिः । वर्णव्यवस्थावाक्ये च कर्मणीत्यध्याहारेण कर्तृषष्ठ्यङ्गी-
कारेण च ब्राह्मणकर्तृककर्मोद्देशेनैव दर्शान्तादिविधिः । उभयत्रापि
मासपदं विशेषाविनाभावादेव प्राप्तत्वादनुवाद एव । यद्वा षष्ठ्यन्तै-
कपदार्थब्राह्मणसम्बन्धाद्युद्देशेनैव दर्शान्तादिविधिः । किं तद्ब्राह्मण-
सम्बन्धीत्याकाङ्क्षायां च विधीयमानविशेषोपस्थापितस्य मासस्यैव
तत्त्वावगमात्तत्तद्वर्णविशिष्टमासोद्देशस्यार्थात्सिद्धेर्मासपदं नित्यानुवाद

एव; इति चेन्न । उक्तरीत्या मासपदस्योद्देश्यार्थकत्वसम्भवे भनर्थका-
नुवादत्वाङ्गीकारान्नचित्त्यात् । वर्णव्यवस्थान्वयनं श्रुतमाससम्बन्ध-
जनितषष्ठीसम्भवे ऽश्रुतकर्मसम्बन्धाधीनषष्ठ्याङ्गीकारस्यायुक्ततया
कर्मणीत्यध्याहारवैयर्थ्याच्च । ब्राह्मणकर्तृककर्ममात्रमुद्देश्य दर्शान्व-
विधौ एतस्य कर्मव्यवस्थावाक्यस्य च बलावन्तासम्भवेन वि-
वाहादौ तद्वचनप्राप्तेः सौम्यादिभिर्विकल्पापत्तेः ।

ननु कर्मवर्णव्यवस्थान्वयनं कर्मानुसारेण मासविशेष-
विधिरस्तु, न तु तद्विशिष्टमासमनूय, इति चेन्न । यत्र मा-
समात्रस्य चैत्रादीनां वाऽङ्कतया ऽन्यथा वा कर्माश्रित्वाप्तः,
तत्रैव विधिन्यायः । अपेक्षितविधिवान् सामान्यप्राप्तिरप्यत्राच्च ।
यथा “पुरा वाचः प्रवदितोर्निर्वपेत्” इत्यादिनिर्वाहविशेष-
विधिरिव पौर्वाहिकप्रधानाङ्गनिर्वापे भङ्गानां प्रधानकालान्वे-
न तत्र प्रातःसामान्यस्य प्राप्तेः । अन्यथा मासप्राहिकप्रधा-
नाङ्गनिर्वापे तदप्रवृत्तिर्दोलेभ्यं स्यादिति । अत्र च कर्मविशेषेषु
वर्णविशेषेषु च यथाप्राप्तमामानां गौणमुख्यानेकतद्विशेषापर्युक्तो
मा प्रसाङ्गीदिति कर्मविशेषव्यवस्थान्वयनं यथा तदनुवादेन
तत्तन्मासनियामकं तत्तन्मासोपवृद्धतन्कर्मविशेषापर्ययमेव, न तु
सर्वकर्मविषयम्; एवं वर्णविशेषव्यवस्थान्वयनमपि यथाप्राप्तोपनय-
नादिषु ब्राह्मणादिपुरस्कारेण साक्षाद्, ऋत्वादिषट्कतया वा मासो-
पदेशः तत्कर्मगतब्राह्मणादिमन्वान्धमासोद्देशेन तत्तन्मासनिया-
मकं तत्तत्कर्मविषयमेव-याभिमेत्य यत्र कर्मविशेषे इत्युक्तम् । तथा
च भिन्नविषयत्वेनाविरोधान्न विकल्प इति ।

नन्वेवमप्युपनयने समानविषयत्वाद्विरोधो दुर्वारः । तत्र हि
वर्णव्यवस्थावाक्येन “वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत, शरदि वैश्यम्” इति
ब्राह्मणस्य वसन्तोपदेशात्तद्वट्कौ चैत्रवैशाखौ दर्शान्तौ, वैश्यस्य
च शरद्वट्कौ पूर्णिमान्तावाश्विनकार्तिकौ । कर्मव्यवस्थावाक्येन तु

एवेति । वृष्ट्याद्यर्थसौमरे (१) हापादिनिधननियमवति-
धिलाघवात् ।

विवाहादावित्यादिपदार्थतया सौमरे । हेत्वम् “सौमरे मासो वि-
वाहादा” इत्यस्यापनयनात् नणव्यवस्थावचनमन्वादेन सर्वत्रयथात्र-
परत्वात् । वस्तुतस्तु नणव्यवस्थावचनमन्त्रे तत्र कर्मव्यवस्थावच-
नाद्विधीयः । विशेषरूपत्वान् ।

अत्र कर्मव्यवस्थावचनं कर्मोक्ते विशेषरूपमपि वर्णोक्ते
सामान्यरूपं, नणव्यवस्थावचनं तु वर्णोक्ते विशेषरूपमपि कर्मो-
क्ते सामान्यरूपमप्युक्त्या तन्वांरहास्ये दृष्टान्तमाह ह्यपि
इति । “हापात् वृष्ट्यामास निधनं कृत्यात्” इत्यादी हापा-
देष्टुष्टिकापनादन्वयसम्बन्धवदनाय सौमरमात्रान्यम् । अन्यथा
वृष्टिकापय हापांनयनान्वयाने निधनस्यापि विशेषत्वापत्त्या-
सर्वसामविषयकतापत्त्या च गौरवान् । एवमुद्देशस्य मा-
सस्य वृष्ट्येवब्राह्मणादिसम्बन्धवदनायमुक्त्यमन्त्रांशोक्तकर्मो-
क्तेषु आलोच्यः । अन्यथा ब्राह्मणादेशान्त्वान्वादिमार्गावधाने मा-
सस्यापि विशेषत्वापत्त्या सर्वकर्मविषयकतापत्त्या च गौरवान् ।

एवं च यथा सौमरमात्रान्य हीपिन्यादिना वृष्ट्यर्थसौमरस-
म्बन्धनिधनमुद्दिश्य हापुपात्रं विधीयते । एवंच वर्णव्यवस्थाव-
चनेन कर्मविशेषमात्रान्य ब्राह्मणादेशेनलन्कर्मणि विहितं मासमु-
द्दिश्य दर्शान्त्वान्वादि विधीयते इति नान्यम् । कर्मव्यवस्थावचने तु
न वर्णविशेषालोचनमावश्यकम् । तदनालोचनेऽपि विवाहादा कर्म-
णि यो मासः स सौमादिरिति समन्वयमभवान् । तथा च वर्ण-

(१) वृष्ट्याद्यर्थसौमरे (१) वृष्ट्याद्यर्थसौमरे स्वर्गांशे च
सौमरे सौमराद्यवसास्ना क्रियमाणायां कृतुर्ता हापादि हाप उक्तं
ऊ एषां निधनानियमवत् निधने स्नातोऽश्वमनागस्तस्य नियमा
यथा वृष्ट्यर्थे हाप निधनम्, अत्राद्यर्थमुक्तं स्वर्गांशे उ इति
तद्विधिलाघवात् ।

त्रैवर्णिकानां सर्वकर्मसु मासविशेषविधेः साव-
नादीनां शूद्रानुलोमादिपरत्वापत्तेश्चेति गुरुचरणाः ।
ज्योतिर्गर्गः—

सौरो मासो विवाहादौ, यागादौ सावनः स्मृतः ।
आब्दिके पितृकार्ये च चान्द्रा मासः प्रशस्यते ॥

ऋष्यशृङ्गः—

व्यवस्थावचनेन वर्णांश इव कर्मांशेऽपि विशेषरूपतया स्वविषये
वर्णांशे सामान्यरूपस्य कर्मव्यवस्थावचनस्य बाधादपनयनादौ
वर्णव्यवस्थैवाऽऽश्रयणीया । न च विवाहादावित्यादिपदेनोपन-
यनं ग्राह्यं श्रीकरेणोक्तमिति वाच्यम् । उपनयने सौरमासविवा-
यकानां मूर्द्धावसिक्तादिविषयकत्वस्य तेनोक्तत्वादित्याख्ये इत्या-
र्थः । नन्वेतादृशायामपेक्ष्य वर्णव्यवस्थावचनस्य कर्मव्यव-
स्थावचनेन बाधात्तद्विषयस्नानादिविषयत्वमस्तु इति चेत्तर्हि
कर्मव्यवस्थावचनस्य वर्णव्यवस्थावचनेन बाधात्तद्विषयमूर्द्धा-
वसिक्तादिविषयत्वं स्यादिति ।

वर्णव्यवस्थावचने कर्मविशेषानालोचने बाधकान्तरमाह
त्रैवर्णिकानामिति । विवाहादाविति । ननु श्रीकरादिभि-
स्तावद्विवाहादावित्यादिपदेनोपनयनं चूडा व्रत नियम प्रतिष्ठा-
गृहकरण—क्षौर—यात्रा—महापष्टी—महासप्तमी—विजयद्वादशी दशह-
रा—युगाद्यादीनां ग्रह इत्यभिहितम् । तत्र मासान्तरस्य भाषकाणां
का गतिः ? । तथा हि विवाहोपनयनादौ उदगयनावधिः सौरस्य,
शुक्लपक्षतिथिविधिस्तु चान्द्रस्य, तत्रैव “गर्भाष्टमे ऽष्टमे वाऽऽदं” तृतीये
वर्षे चौलं, गोदानं षोडशे वर्षे “अष्टवर्षा भवेद्द्वारी” इत्यादौ गर्भग्रह-
णसम्बन्धिनमहोरात्रं तिथिं वाऽऽरभ्य वर्षमासादिगणनेन सावन-
स्य, तिथिवद्धचान्द्रस्य वा, तथा यज्ञेषु “या वैशाखस्यामावास्य
तस्यामादधीत” इति चान्द्रस्य, “विवाहव्रतयज्ञेषु सौरं मानम्” इति

सौरस्य च, पितृकृत्येषु "कन्यागते सवितरि" इति "अनेन विधिना
श्राद्धं त्रिः पत्रमिह निर्वपेत् । कन्याकुम्भस्तपस्येत्के" इति सौरस्य ।
एतदन्यत्राप्युक्तम् । एवं च कथं वर्णकर्मव्यवस्थावचनैक्यवस्थाप्यम् ? ।
सत्यम् । वर्णकर्मव्यवस्थावचनस्य वर्णकर्मोभयोरपि विशेषरूपतयाऽवि-
बलीयस्त्वानाद्विषये भाषाणां पनयनादौ मासो धातुणादिभिर्देशान्ता-
दिरेवोपादेय इत्युक्तम् ।

ननु यज्ञादौ मासश्च इत्युक्तमात्रेण मासोक्तम् । धैर्यम् ।
तस्य स्वतो यज्ञमिच्छन्वान् । मया निरूप्याणि एवमानहर्षा-
णीति यज्ञमंवलितत्वेऽपि न सः । वसन्ताद्युत्तरार्द्धकस्य मासम-
रुन्धस्य सर्वत्रापि मासान्तरद्वयमन्यतः । कतूनां सौरान्द्रान्यतर-
मात्रत्वेऽप्यस्त्वान्वात् ।

एवं च वर्णकर्मव्यवस्थावचनविपर्ययभेदेषु तेषु तेषु कर्मव्यवस्था-
वचनविपर्ययेषु सौरादिरागतं स्थितम् । तथापि विवाहादादिवि-
विवाहपदं संस्कारत्वभाधक्योर्वालापनयनाऽग्राहकम् । तत्र वि-
पनामभिर्विहितानि पिद्वाश्च मासाः सौराः । तं च यथा तत्र वि-
वाहाधिकारे नारदः —

मासफाल्गुनवैशाखउग्रहमासाः शुभप्रदाः ।

मध्यमः कार्तिको मार्गशीर्षो वै निरान्द्रताः परे ॥

इत्यादि । तत्र च निधिपक्षावशेषविधिः सम्भवत्येव । भाका-

ज्ञावशात् । एवम्—

“एकोदरभ्रातृविवाहकृत्यान् स्वसुर्न पाणिग्रहणं विधेयम् ।

पण्यासमध्ये मुनयः समूचुः” ।

“एकमातृजयोरकवन्सरं पुण्याश्रयोः ।

भ्रात्रांयुगं, युगं स्वस्रा, भ्रातृस्वसृयुगं तथा ॥

विवाहोऽब्ददलादवाहू नैकास्मिन् मण्डपे गृहे” ।

“कुले कतुत्रयादवाहू” ।

“विवाहश्चैकजातानां षण्मासाभ्यन्तरे यदि” ।

“विवाहव्रतचूडासु वर्षमर्द्धं तदर्द्धकम्” ।

इत्यादौ सौरा एव मासाः । तेषां विवाहाद्यनङ्गत्वे-
ऽपि विवाहादिसम्बन्धस्याविशिष्टतया विवाहाधिकरणमासस्य
सौरत्वेन तदवधिकानां तेषामपि तादृशानामेवोपस्थितेः । परं
तु यस्मिन्सौरे माघादौ यत्पक्षगतायां यस्यां तिथौ विवाहादि
जातं, तदवधिकाः सौरा एव फाल्गुनादयस्तत्पक्षगततत्तिथि-
पर्यन्ताः षडादयो मासा एषु बोध्याः । यज्ञेष्विति पाठान्तरम् । चू-
डोपनयनाधिकारे वृद्धगार्ग्यः—

“माघादिषष्ठमासेषु मेखलाबन्धनं मतम् ।

चूडाकरणमप्यत्र”

इत्यादि । नारदः—

दृश्यमाने गुरौ, शुक्रे, शार्वेशे चोत्तरायणे ।

शरद्रीष्मवसन्तेषु व्युत्क्रमात्तु द्विजन्मनाम् ॥

मुख्यं, साधारणं तेषां तपोमासादिषष्ठकम् ।

गर्गः—

ज्येष्ठे मासि विशेषेण सर्वज्येष्ठस्य चैव हि ।

उपनीतस्य पुत्रस्य जडत्वं मृत्युरेव वा ॥

व्यासः—“या चैत्रवैशाखसिता तृतीया” इत्यादि । व्रतानि निय-
माश्च संक्रान्त्यादिसामान्यविशेषप्रयुक्ता एव । विवाहव्रतयज्ञेष्विति
व्रतशब्देऽप्येते एव । मूर्तिमतिष्ठाधिकारे मानस्ये—“चैत्रं वा फाल्गु-
ने वाऽपि” इत्यादि । जलाशयोत्सर्गाधिकारे भविष्ये—“तस्मिन् स-
लिलसम्पूर्णे कार्तिके च” इत्यादि । गृहारम्भाधिकारे—“वैशाखं फा-
ल्गुने पौषे” इत्यादि । क्षौराधिकारे—

न भाद्रमासे न च चैत्रमासे क्षौरं विवाहो न च कर्णवेधः ।

इत्यादि । यात्राधिकारे मनुः—

मार्गशीर्षे शुभे मासि यायाद्यात्रां महीपतिः ।

*विवाहव्रतयज्ञेषु सौरं मानं प्रशस्यते ।

फाल्गुनं वाऽथ चैत्रं वा मासं प्रति यथाबलम् ॥

अन्येष्वपि च कालेषु यदा पश्येद् भुवं तयम् ।

तदा यायादिसृष्टौ च व्यसने चान्धने रिपोः ॥ इति ।

मन्त्रदीक्षाधिकारेऽगस्त्यसंहितायाम्—

मधुपामे भवेद् दुःखं, माघे धनमश्रयः ।

मरणं भवति ज्येष्ठे, भाषादे वन्धुनाशनम् ॥

समृद्धिः श्रावणे नूनं, भद्रेऽत्र धनक्षयः ।

प्रजानामाश्विने मासं सर्वतः शुभमेव हि ॥

ज्ञानं स्यात्कार्तिके मासं, मागशर्पे भवन्त्यारिः ।

पौषे ज्ञानक्षयो, माघे भवन्मन्त्राविवर्द्धनम् ।

फाल्गुनेऽपि च वृद्धिः स्यान्मन्त्रधामं विवर्त्तयेत् ॥ इति ।

महागमस्यादीनां योगानां तत्तद्वाशिस्थमूर्त्यं पुरस्कृत्यैवा-
भिधानान्, महायष्टौदशहरायुगादीनां च

दशहरायु नोत्कर्षश्चतुर्विंशतिषु युगादिषु ।

उपाकर्ममहापुण्यांश्चैतदिष्टं वृषादितः ॥

इति तत्तन्मासेऽधिके सति तत्रैव कर्तव्यत्वं वचनेन तदुत्प-
त्तिवाक्यगतज्येष्ठवेशाखादिशब्दानां सौरपरत्वावगमात्तत्तन्मासाः
सौरा एव ।

*विवाहव्रतयज्ञेष्विति । यज्ञो निरूप्यशुबन्धादिः । तत्र “प-
शुःपत्ययनं तथा” इत्ययनघटकऋतुप्रविष्टमासः सौर एव । विवाहोत्स-
वयज्ञोऽपि पाठान्तरम् । एवम्—“उदगयनं भापूर्यमाणपक्षे पुण्याह”
इत्यादिवचनादुत्सर्गतां दैवकर्मणि सौर एव मासः । एवमन्येऽपि
तत्तत्कर्मसु तत्तन्मासविशेषनामभिस्तत्ताद्विषया बोध्याः । एतच्च
श्रीकराणुक्तादिपदग्रन्थम् । यज्ञादावित्यादिपदेन लौकिकानां शा-
स्त्रीयाणां च सावनं विना कर्तुमशक्यानामहोरात्रसाध्यानां ग्रहः ।

पार्वणे त्वष्टकाश्राद्धे चान्द्रमिष्टं तथाऽऽदिर्दे० ॥
स्मृत्यन्तरे—

तत्र लौकिकानि भूतिशुद्धिग्रहणादीनि । मागिकी भूतिशुद्धिर्वा का-
यिका । कायनिर्वाहार्थं दिनविभागेन पृथपाणनान् । तदुक्तं—

कायाविरोधिनी शश्वत् पणपादादिकायिका । इति ।

कायनिर्वाहश्चाहोरात्रकृत्यं, न तु तिथिकृत्यम् । शास्त्री-
याणि च श्रीकरादिभिरुक्तानि । यथा दान-हाप-गर्भाधान-मा-
मन्तोन्नयन-जातकर्म-ऋग-कथविक्रयवहारादीनि । तत्र होमा-
मासाग्निहोत्रहोमादिः । दानपि तादृशमेव किञ्चिद् प्राज्ञं,
व्यहृदिसाध्यानि महादानव्याधिपतिपादानादीनि च, मन्त्र-
न्तजननादौ विहितानि सप्ताहव्याघ्नगर्भाजननादीनि च । गर्भा-
धाने च रजोदर्शनदिवसान् षोडशदिवसान्मक कुरुः सा-
वन एव । सावनस्य तत्प्रथमदिनस्य देवा देवा विभागा-
दिना व्यवस्थादर्शनात् । सीमन्तोन्नयनपरिगमनं तु अशुद्धमेव ।
योपि व्यवहारानुरोधेन तत्र तिथिचन्द्रमयैराश्रयणान् । जा-
तकर्म तु कालातिपन्नम् । अन्यथा तस्य निर्वातानन्तरकालत्वेना-
नियतकालत्वात्सावननियमविषयेषु गणनानुपपत्तेः । कर्णे तु मौ-
रेण विकल्पः । “ऋणादौ सारसावनो” इत्युक्तं । कथविक्रयो न्व-
होरात्रसाध्यौ । आदिपदाद्वादशाहादिमाध्यानि कृच्छ्रान्तिकृच्छ्रपरा-
कादीनि, “यथा कथश्चिन्पिण्डानां तिस्रोऽशीनीः समाहितः । मा-
सेनाशनन्” इत्यादिविहितचान्द्रायणं च । “तिथिवृक्षा चरोन्पण्डान”
इत्याद्युक्तचान्द्रे तु शुक्रादिः, ऋणादिर्वा चान्द्र एव, न तु सा-
वनः । एवं दशाहाद्याशौचमासाशौचादीनि पञ्चाहिकचातुर्मास्या-
दीनि एकादशाहिकानि नामकरणैकोदिष्टानि । एकोदिष्टे मौर-
विधानं तु कन्यासंक्रान्त्यादिनिमित्तकतत्परम् ।

*आदिके इति । आदिकम्—अब्दसापेक्षम् । चौलो-

पनयनविवाहव्रतगोदानादीं गर्भधारणं जन्म वाऽऽरभ्य वर्षे-
गणनम् । यच्चैत्रादिमासगतवन्धनगतायां यन्निर्गता गर्भधार-
णं जन्म वा तां निर्विषयम् । वैशाखेऽदिमासगतवन्धनग-
तवन्धनविषयैर्न कस्यादिमासगतवन्धनाद्वा दशमास-पर्यन्तं वर्षम् ।
एवं द्वितीयादीन्वर्षे रूपम् । तत्र तिथ्याद् एव चान्द्र उच्यते ।
एवमनन्तादित्रयेषु द्वादशाब्दादिष्वपि न । ‘अद्यादा द्वादशा-
ब्दानि’ । ‘विषयार्थे वा कस्यान्मासस्य भवति संचयमासात्’ इत्यादिः,
‘गोमूत्रयावकाहारो मासाद्धेन विशुध्यति’ इत्यादि भावः ।
नामिदं । प्रायश्चित्तोक्त्या तथा मासैर्न विज्ञेयम् । न च मास-
क्रियमाणयाजापन्यादिपर्यायानि न तादृशानि । एवं वर्षेऽपि
द्वितीयादित्रयादिभूतायां द्वितीयादित्रयमासवन्धनगतायां न एव,
सर्वत्र जन्मादिवन्धनैर्न विज्ञेयम् ।

गुरुदेवाग्निविधाश्च पूजनार्थाः प्रवर्जितः ॥

स्वपक्षत्रं च पितृणां तथा देवः प्रजापतिः ।

प्रतिमं च मरुत्तं च कर्तृद्वयं महान्मरुतः ॥

इति ब्राह्मं जन्मादिनान्मन्त्रपर्यायवदाभिधानान्, न तु मौरः ।
तदुपगमे कदाचित्तानिषेधमाख्या तदुपपन्नं च प्रतिमावन्ध-
निकत्वव्यापनापत्तेः । पुंभवनादिगर्भसंस्कारेषु निष्क्रमणाक्षपा-
शनादिषु च यस्मिन्तीत्यादिमासः संचयः गर्भग्रहणजन्मनि-
विष्टवान्द्र एव । एवमुक्तानिपदादावुक्ताः प्रथममासपर्यन्तं
गर्भावस्थाः, द्विजन्म समये मासीत्याद्याश्च, तत्र तिथिच-
चान्द्र एव । प्रतिमासमासग्रहणादवस्थितयोर्न निश्चयोरपि व-
ष्टुत्तरशतत्रयतिष्ठुत्तरं गृह्यमाणतया तथाविधवर्षेष्टका मासास्त
एव । पितृकार्ये चेति असम्भवाच्चान्द्राणामेव वैशाखा सा-
वनप्रवेशः एकादशाहिकादीनां न न्यतथाभूतानां त्रैवर्तिकादी-
नामिति सूचनाय । ‘अनेन विधिना श्राद्धम्’ इति तु स्वविषये
एतदपवादः । तत्प्रयोजनं च वर्षमध्ये तिसृष्वेवामासास्वयाशु श्रा-

द्धपक्षे सौरमासस्थानामेव तामां ग्रहणम् । कन्यादावभिषामगते
तु तत्स्थानामेव, न तूत्कर्षे इति । कन्यागते मन्त्रितरीति च न
सौरमासविधायकं, किं तु तत्प्राशस्त्यबोधकमिति तन् न मौ-
रनियामकम् । *व्रतेति । व्रतपदं च न हरिशयनायुन्मवगमम् ।
तस्य तिथिवद्धचान्द्रकर्तव्यत्वात् । एवं च 'तत्र —

मिथुनस्थे सहस्रांशौ स्थापयेन्मधुमूदनम् ।

तुलाराशिगते तत्र पुनरुत्थापयेत्तु तम् ॥

कर्किण्यर्के हरौ सुप्ते शक्रध्वजाक्रियाऽऽश्विने ।

तुलायां बोधयेद्देवीं वृश्चिके तु जनाईनम् ॥

इति वचनात्सौर एव मासो युक्तो, न तु चान्द्रः । हरि-
शयनप्रबोधयोश्चान्द्रमासकर्तव्यत्वे चातुर्मास्यव्रतं सौरबाधापत्तेः,
तस्य हरिशयनोत्थानोपक्रमावसानत्वात् इति प्रत्युक्तम् । शक्रध्वजो-
त्थापनादेश्चातुर्मास्यव्रतस्य च चान्द्रकर्तव्यत्वात् । नापि मासोपवा-
सादिपरं तत् । तस्याश्विनशुक्लैकादशीमारभ्य कार्तिकशुक्लैकादशी-
पर्यन्ततिथिवद्धचान्द्रकर्तव्यत्वात् । नापि मामिकवर्षावनादियाम् ।
तस्य तिथिवद्धचान्द्रकर्तव्यत्वात् । 'तिथिवृद्ध्या चरेन्पिण्डान' इति
मुख्यचान्द्रं तु अमान्तेन पूर्णिमान्तेन वा मासेन कार्यम् । कार्ति-
कवैशाखस्नानादिनियमाश्च पौर्णमास्यन्त-तिथिवद्ध चान्द्रान्यतरं,
सौरं वा मासमाश्रित्य कार्याः । सर्वत्र वचनसम्भवात् । तथाहि—
आश्विनशुक्लैकादशीपौर्णमासीषु तदुपक्रमाभिधानात् ।

कार्तिकस्य तु यत्स्नानं माघे मासि विशेषतः ।

कृच्छ्रादिनियमानां च चान्द्रमानं प्रमाणकम् ॥

इति पितामहोक्तेश्च । 'तुलामकरमेषेषु' इति वचनान् । उपा-
कर्माणि सामगानां सौरः । 'उपाकर्ममहापञ्चमः' इति वचनान् ।
अन्येषां चान्द्रः । 'श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा' इति तिथिकर्तव्यत्वात् ।
एवं च यत्र न विशेषतो वचनं, नियामकं वा; तत्र विकल्पः । 'ना
एताः संहिता नानन्तेवासिने प्रवृत्त्यान्नासंवत्सरवासिने' इतिवत् ।

*एकोद्दिष्टविवाहादौ ऋणादौ सौरमावन्तौ ।

उद्योनिर्गमः

आयुर्दीयविभागश्च प्रायश्चित्तक्रिया तथा ।

‘अपर्याप्तावृत्तं प्रति’ इत्यत्र निधिवद्वचान्द्रमामद्वयात्मा गौण एव ऋ-
तुः । एवम्—

एकाहेन तु षण्मासा यदा सूर्यापि वा विधिभिः ।

न्यूनाः संवत्सरश्चैव, स्यान्तं षाण्मासिकेनरे ॥

इत्यत्रापि निधिवद्वचान्द्र एव । यदा—

षाण्मासिकादिकं आदौ स्यान्तं पूर्वशुभेनरे ।

मासिकानि स्वर्काणि तु दिवसे द्वादशेऽपि वा ॥

इत्येतदंकराकयनया गौणचान्द्रः । मुख्यचान्द्रग्रहणे दर्शे त्रयो-
दश्यां वा ऊनषाण्मासिकद्वयारत्तः । मासिकेषु तु मुख्यचान्द्रः ।

पितृकार्ये चन्युक्तः । मृताहकर्त्तव्यत्वस्य च

मृतेऽहनि कर्त्तव्यं प्रतिपादं तु वत्सरम् ।

इति वचनसिद्धान्तात् । एवं च ‘मुख्यं आदौ मासि मासि’
इत्यस्य वत्सरं यावत् प्रतिशुभप्रतिपदादिदर्शान्तं मासं मृतिनिधौ
आद्धमित्यर्थः ।

यस्तु ‘प्रतिसंवत्सरं चैव’ इत्यादौ ‘न्यूनाः संवत्सरश्चैव’ इत्या-
दौ च संवत्सरः स मृतिनिधिमार्ग्य यावत्तादृशमृतिनिधिं षण्मा-
सिकत्रिशतनिधिसमुदायरूपं गौण एवेति दिक् ।

अष्टकंति हेमन्तशिशिरमासां सौरचान्द्रशुदासाय । अन्यथा
तदीयत्रिंशद्भागरूपाष्टमांस्त्वस्य कदाचित् नवम्यामापि सत्त्वेन तत्रा-
प्यष्टकाकरणावत्तेः ।

*एकोद्दिष्टेति । पार्वणस्थाने एकोद्दिष्टमनुष्ठातॄणां
षष्ठमासमृतविषयम् ।

सावनेनैव कर्तव्या शत्रूणां चाप्युपासनाः ॥

विष्णुधर्मै-

“*नक्षत्रसत्राण्यग्नानि चेन्द्रा-

र्मासेन कुर्याद्भगणात्मकेन” । इति ।

ब्राह्मे-

तिथिकृत्ये च कृष्णादि, व्रते *शुक्लादिमेव च ।

विवाहादौ च सौरादि मासं कृत्यं विानदिशेत् ॥

अथ मलमासः । *तत्रैकमात्रसंक्रान्तिरहितः

एकोद्दिष्टं तु यच्छ्राद्धं तर्भाषितकमुच्यते ।

तत्कार्यं पूर्वकाले च कालाधिक्यं च धर्मतः ॥

इति गभास्तवचनात् । *उपासना-समयपरीक्षा । सत्रेषु

“सत्राण्युपास्यान्यथ सावनेन” इति निद्धारित सावनस्तदपवादमा-

ह-#नक्षत्रात् । *व्रते इति । व्रतकाण्डोक्तेषु व्रतेषु मासः

शुक्लादेरेव ग्रह इत्यर्थः ।

॥ इति मासग्रन्थटिप्पणी ॥

अथ मलमासस्य कथं मासत्वम् ? । न च मीनस्थायादित्या-
वच्छिन्नकालत्वं तत्, तच्च सौर एवेति स एव मुख्य इति
वाच्यम् । तस्य चान्द्रत्वबाधापत्तेः । मलम् । मीनस्थायादित्यारब्ध-
शुक्रप्रतिपत्कत्वादिकं चैत्रादित्वम् ।

मीनादिस्थो रविर्येषामारम्भप्रथमक्षणे ॥

भवेत्, तेऽब्दे चान्द्रमासाश्चैत्राद्या द्वादश स्मृताः ॥

इत्युक्तं । एतच्च दर्शान्तचैत्रादावेव, न तु पूर्णिमान्ते । कृष्णप-
तिपक्षस्य मीनस्थादित्यवत्त्वानियमात् । द्वादशेति च मलस्य शुद्ध-
शेषत्वमालम्ब्य । *तत्रेति । मासेष्वित्यर्थः । मीनस्थायादित्यारब्ध-
शुक्रप्रतिपत्कसंसक्रान्तत्रिंशत्तिथिकत्वं शुद्धत्वम् । तादृशासंसक्रान्तत्रिं-
शत्तिथिकत्वं च मलत्वम् । असंसक्रान्तत्वं चैकसंसक्रान्तिशून्यत्वमित्या-
शयेनाह-एकेति । न च यत्रामायां तुलासंसक्रान्तिः ततो मासमनि-

क्रम्य प्रतिपदि वृश्चिकसंक्रान्तिः, ततो ऽव्यवहितामाया धनुःसंक्रान्तिः । तत्रासंक्रान्तः कार्तिकः, तुलास्थरव्यारब्धशुक्रप्रतिपत्कत्वात् । तदुत्तरक्षयमासो मार्गशीर्षः पौषान्तपूर्वः, धनुस्थरव्यारब्धशुक्रप्रतिपत्को हि पौषः, तत्रा(१)व्याप्तिः । वृश्चिकस्थरव्यारब्धत्वाभावादिति वाच्यम् । तत्र वृश्चिकोपधानाभावेऽपि तत्स्वरूपयोग्यताघटितलक्षणसम्भवात् ।

यां तिथिं समनुप्राप्य तुलां गच्छति भास्करः ।

तथैव सर्वसंक्रान्तिर्यावन्मेषं न गच्छति ॥

इति वचनादसंक्रान्ताऽयैव स्वभावतो वृश्चिकसंक्रान्तिस्थानं, गतिमान्धातु तस्याः प्रतिपदि भवनम् ।

यदा वक्रातिचाराभ्यां सूर्यसंक्रमणं भवेत् ।

क्षत्रियाणामसृग्धारां तदा पिबति मेदिनी ॥

इत्युक्तं । वक्रातिचाराविह शीघ्रमन्दगती ।

ननु यत्र दर्शे कन्यासंक्रान्तिः, ततो दर्शमतिक्रम्य प्रतिपदि तुलासंक्रान्त्या कन्यायामसंक्रान्तः । ततो वृश्चिकधनुषी शुक्रप्रतिपदोरेव । तदनन्तरदर्शे एव मकरसंक्रान्तिरिति धनुषि क्षयः । ततः कुम्भमीनौ दर्शयोरेव । ततो ऽनन्तरदर्शमतीत्य मेषसंक्रान्तिरिति मीने पुनरसंक्रान्तः । तत्र क्षयस्य वृश्चिकस्थरव्यारब्धत्वान्मार्गशीर्षत्वं स्यात् । न चेष्टापत्तिः । पौषमासविलोपापत्तेः । यतस्तदुत्तरो न पौषः, धनुस्थरव्यनारब्धत्वात् । न च धनुर्योग्यकालस्थरव्यारब्धत्वं तत्र पौषत्वमिति वाच्यम् । प्रतिपदस्तुलाकालत्वेन तस्या एव स्वाभाविकधनुःस्थानत्वादमायात्वात्तथात्वात् । किं तु मकरस्थरव्युपक्रान्तत्वान्माघः । तदुत्तरश्च न माघः, मकरस्थरव्यनारब्धत्वात्, किन्तु फाल्गुनः । कुम्भस्थरव्युपक्रान्तत्वात् । तदुत्तरो न फाल्गुनः, कुम्भस्थरव्यनारब्धत्वात्,

किन्तु चैत्रः । मीनस्थरव्युपक्रान्तत्वात् । प्रतिपत्तामससंक्रान्ति-
स्तु द्वितीयश्चैत्रः, मीनस्थरविसत्त्वात् । तदुत्तरं तु वशाब्वादय ए-
वेति । सत्यम् । मकरकुम्भमीनानां दर्शनात्तानामपि स्वाभाविक-
तदुत्तरप्रतिपत्स्थानत्वमेव । 'यां तिथिं समनुपाप्य' इत्यु-
क्तेः । एवं च तत्र मकरादिसंक्रान्तिमदमाया धनुरादियोग्य-
कालत्वादेव धनुरादिस्थरव्यारब्धधन्वपटितं पौषम्वादिकं क्रमे-
णासंक्रान्तानधिकमासत्रयस्योपेयम् । धनुरादिस्वरूपयोग्यकालान्त-
रस्वीयप्रथमक्षणत्वमारब्धत्वार्थ इति न तत्राख्यातिः ।

ननु तथापि यत्र दर्शं कन्यासंक्रान्तिः, ततो ऽसंक्रान्तः, ततः
प्रतिपदि तुलासंक्रान्तिः, तदनन्तरदर्श एव वृश्चिकसंक्रान्त्या कार्-
त्तिकक्षयः । ततो ऽमास्वेव मेषान्ताः संक्रान्तयः, ततो दर्शमनीत्य प्रति-
पदि वृषसंक्रान्त्या वशाखोऽसंक्रान्तः । तत्र क्षयस्य कथं कार्तिकत्वम् ? ।
तुलापूर्वतनामायास्तुलायोग्यत्वाम्भवान् । 'यां तिथिं समनुपा-
प्य' इतिवचनविरोधात् । तेन हि तुलासंक्रान्तिमतिशिमजानीय-
तिथेरेव वृश्चिकादिपक्षं बोध्यते, न तु तुलाप्राक्तनामायास्तुला-
दियोग्यत्वम् । मैत्रम् । एकवर्षे जातयोर्द्वयोरसंक्रान्तयोरन्यतरस्य
त्रिंशन्मात्रतिथिकत्वात्प्राकृतत्वं वाच्ये—

एकस्मिन्नपि वर्षे चेद्दु द्वौ मासावधिमासकौ ।

पूर्वो मासः प्राकृतः स्यादुत्तरस्त्वधिमासकः ॥

इत्यादिवचनात् तुलापूर्वतनामायास्यायास्तुलायोग्यत्वमव-
सीयते । अन्यथा प्राकृतत्ववैयर्थ्यात् । एकशक्तिपक्षेन चापाप-
क्षत्योस्तद्योग्यता । ततश्च तदुत्तरस्य कार्तिकत्वम् । आश्विन-
स्य योग्यतया तुलासम्बन्धाच्छुद्धत्वं च । एवं च विद्यमानस्यै-
व कार्तिकादेः क्षयः नाममात्रतया । सङ्कल्पे क्षयमासस्य तत्त-
न्मासत्वेनैवालेख इति नवीनानुसारी पन्थाः ।

माघवानुसारिणस्तु मेषादिस्थरविसमाप्यत्वं तत्तन्मासत्वम् ।
“मेषादिस्थे सवितरि यो यो मासः प्रपूर्यते चान्द्रः ।

सितादिआन्द्रो मामो मलमामः। एकमात्रसंक्रान्तिराह-
त्यमसंक्रान्तत्वेन संक्रान्तिद्वयमेव न च भवतीति म-
लमामो ज्ञेया । अभिमामः, क्षयमासश्चेति ।
तदुक्तं काठकगृह्ये—

*यस्मिन्मासे न संक्रान्तिः, संक्रान्तिद्वयमेव वा ।

मलमामः स विज्ञेयो मामः स्यात्तु त्रयोदशः* ॥ इति

चैत्रायः स ज्ञेयः पूर्तिद्वित्रे अभिमामोऽन्यः" ॥ इति वचनात् । यत्र
पूर्वोक्तरीत्या धर्माणि क्षयः, तत्र धनुस्थरविमदन्वयक्षणकामान्तात्रिं-
शतिधिकत्वं मार्गशीर्षित्वं लुप्यते । क्षयसंज्ञाया लोपनिबन्धन-
त्वात् । किन्तु तत्र मकरस्थराविममाप्यन्वं पौषन्वमेवात्र सं-
कल्पे पौष एवोद्विग्न इति वदन्ति । तदस्य । मायुक्तकार्तिक-
क्षये कार्तिकन्वलोपस्य दुरुपपादत्वात्, वृश्चिकस्थराविममाप्यन्व-
सत्त्वात् । अथ—तत्र तुलासंक्रान्तिकालमनार्तायत्वयोग्यतया ध-
तिपद एव वृश्चिकसंक्रान्तिकालत्वात् तत्पूर्वदर्शस्य तुलासम्ब-
न्धयोग्यता वाच्या । तथा च तुलास्थरविममाप्यन्वरूपाश्च नन्वस-
त्त्वात् कार्तिकन्वलोपः । सङ्कल्पे चाश्चिन एवोद्विग्न इति चेत्—
तर्हि तदुत्तरस्य धनुस्थरविममाप्यन्वरूपमार्गशीर्षित्वसम्भवात् क्षीण-
कार्तिकत्वविशिष्टमार्गशीर्षित्वानुपपत्तिरिति कुतपतिविस्तरेण ।

*यस्मिन्मासे न चात्र क्षयस्य तत्पूर्वभावनश्च संसर्पस्यैक-
संक्रान्तान्यत्वेऽपि अनधिककालत्वात्कथं मलत्वम् ? ।

मलं वदन्ति कालस्य मासं कालविदोऽधिकम् ।

इतिवचनादधिकस्यैव मलत्वात्; इतिवाच्यम् । तयोस्ताह-
शमलत्वाभावेऽपि

यस्मिन्मासे न संक्रान्तिः, संक्रान्तिद्वयमेव वा ।

संसर्पाहस्पती मासावभिमामश्च निन्दिताः ॥

इतिवर्ज्यत्वरूपमलत्वोक्तेः । *त्रयोदश इति । अधिक-

सत्यव्रतोऽपि-

राशिद्वयं यत्र मासे संक्रमेत दिवाकरः ।

नाधिमासो भवेदेष मलमासस्तु केवलः* ॥ इति ।

अधिकमासस्य कालनियममाह वसिष्ठः-

द्वात्रिंशद्भिर्गतैर्मसैर्दिनैः षोडशभिस्तथा ।

घटिकानां चतुष्केण पतत्यधिकमासकः ॥ इति ।

एतच्च *सावनादिमानेन संभवार्थं, न तु नियमार्थम् । *अन्यथा षोडशदिनाधिकद्वात्रिंशन्मासानन्तरं कृष्णपक्षनियमेन शुक्लादित्वभङ्गापत्तेः । *तेन न्यूनाधिककाले मलमासपातेऽपि न दोषः । अत एवोक्तं

मासो, न तु द्विसंक्रान्तः । तस्य तत्त्वासम्भवात् । *केवल इति चतुर्दशत्वनिवारणार्थम् । *सावनादीनि । आदिना सौरग्रहः । तदुक्तं विष्णुधर्मे-

सौरेणाब्दस्तु मानेन यदा भवति भार्गव ।

सावने तु तदा माने दिनषट्कं पवर्द्धते ॥

ऊनरात्राश्च ते राम प्रोक्ताः संवत्सरेण षट् ।

सौरसंवत्सरस्यान्ते मानेन शशिजेन तु ॥

एकादशातिरिच्यन्ते दिनानि भृगुनन्दन ।

समाद्वये साष्टमासे तस्मान्मासोऽतिरिच्यते ॥ इति ।

अत्र चान्द्रसमाद्वयात्सौरसमाद्वयं द्वात्रिंशतिदिनैराधिकं, चान्द्रमासाष्टकाच्च सौरमासाष्टकं सार्द्धसप्तदिनैरिति मिलित्वा दिनार्द्धन्यूनो मासः स्यादित्याशङ्कायां दिनार्द्धपूरणाय दिनैः षोडशभिर्घटिकानां चतुष्केणेत्युक्तं, तच्च सावनमात्रान्वयीति सूचनाय सावनपदोपादानम् । चान्द्रमासं निरस्यति-
*अन्य-

माघवर्षे 'मासे त्रिंशत्तमे* भवेत्' इति । क्षयस्यापि
ज्योतिःशाम्ने-

असंक्रान्तिमासोऽधिमामः *स्फुटं स्यात्
द्विसंक्रान्तिमासः क्षयाख्यः कदाचित् ।

येति । नियमाङ्गीकारे बाधकमाह *नेनेति ॥ *त्रिंशत्तमे
इति* । तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे-

दिवसस्य हर्यकः षष्टिभागमूर्ता ततः ।

करोत्येकमहच्छेदं तथैवैकं च चन्द्रमाः ॥

एवमद्भुतनीयानामब्दानामधिमामकम् ॥

ग्रीष्मे जनयतः पूर्वं पञ्चाब्दान्ते तु पथिमम् ॥ इति ।

दिवसाहःशब्दो चान्द्रतिथिपरि । मलमामस्य चान्द्रवान्तवापे-
क्षणात् । सूर्येण चन्द्रेण च प्रतिनिधि तिथिषष्टिभागस्य दण्डस्य
च्छेदेनार्कवेणन कृत्वा मासद्वये प्रत्येकं तावदाधैकेकनिष्ठया-
कर्षणात् तिथिद्वयलाभकमेणाद्भुतनीये वर्षे त्रिंशत्तिथयो लभ्यन्ते ।
एवं पञ्चाब्दमध्ये द्विः सम्भवेऽपि पूर्वं ग्रीष्मे एव वैशाखादिमासष-
ट्के एव । "यां तिथिं समनुमाप्य" इतिवचनात् । तुल्यादौ तिथेरवस्था
ऽसंक्रान्तपाताभावादिति । अयं च माघवेन शकवर्षाणामष्टपञ्चा-
शशुतशतद्वयाधिके महस्त्रे गते योऽनन्तरभावीश्वरसंवत्सरः, तत्र
श्रावणमासोऽधिकः । ततः पूर्वं भावसंवत्सरे फाल्गुनोऽधिकः । तन्म-
ध्यगौ युवधातृवत्सरावित्युदाहृतः । तत्रैव च तेनैव यथोक्तेश्वरसंव-
त्सरोत्तरचित्रमानुसंवत्सरे वैशाखोऽधिकः । तदुत्तरभाविनि तार-
णसंवत्सरे भाद्रोऽधिक इत्येकोत्तरात्रिंशत्तम्येन दुर्मुखसंवत्सरे
श्रावणोऽधिकः । विकारिसंवत्सरे ज्येष्ठोऽधिक इति पञ्चात्रिंशत्तम-
त्वेन च न्यूनाधिकपात उदाहृतः । *स्फुटं- स्फुटमानेन । *कार्त्तिक-
कादीति । यत्र कन्यायां संसर्पः, ततः क्रमेण तुलाशुभिकसंक्रान्ती,
ततो धनुषि क्षयः । तत्र संसर्पमाया एव तुलायोग्यस्थानत्वा-

क्षयः *कार्तिकादित्रये, नान्यतः* स्यात्

तदा वर्षमध्ये ऽभिमासद्वयं च ॥

एकः क्षयात्पूर्व, परतश्चैक इत्याभिमासद्वयं भवतीत्यर्थः ।

अत्र विशेषमाह जायालिः—

मासद्वयेऽब्दमध्ये तु संक्रान्तिर्न यदा भवेत् ।

*प्राकृतस्तत्र पूर्वः स्यादभि*मासस्तथोत्तरः ॥ इति ।

तंसर्पपरयोः क्रमेण कार्तिकादिकृत्यं बोध्यम् । *नान्यतः नैकतः । क्षयोभयपार्श्वयोरिति यावत् ।

*प्राकृत इति । प्रकृतिः स्वभावः त्रिंशद्दिनरूपस्तत्तुक्तः, अनधिकः, शुद्धः, कर्माह इति यावत् । *अभिः अधिकं मासः ।

नन्वस्तु संसर्पोऽपि षष्टिदिनो मासः । एकराशिस्थरव्यारब्धत्वात्, 'षष्ठ्या तु दिवसैः' इति वचनाच्च । तत्र च पूर्वोद्देश्य निश्चयत्वाधारेण प्राकृत इत्युक्तम् । ततश्चाश्विने संसर्पे द्वितीयाश्विनोत्तरमेव कार्तिको मासः । तुलास्थरव्यारब्धत्वात् तत्र मघमाश्विने यथायथं शुक्लकृष्णपक्षकर्म कार्यमेव, प्रत्याब्दिकादि च । तस्य शुद्धत्वेन मघमातिक्रमे कारणाभावात् । द्वितीयाश्विने च न पुनस्तत्करणम् । 'सकृत्करणेन कृतः शास्त्रार्थः' इति न्यायादङ्गभूतकालानुरोधेन प्रधानीभूतकर्मावृत्तेरयुक्तत्वात् । कार्म्यारम्भाच्च द्वितीयाश्विन एव । आद्यस्य तस्य "न कुर्याद्भानुलाङ्घने" इत्यनेन निषेधात् । एवं दीपावल्यादिकमपि परत्रैव, न पूर्वत्र । आश्विनस्य कथमपि कार्तिकसम्बन्धाभावात् । एवं च संसर्पोऽपि उत्तरमाससंज्ञोऽस्त्विति चेन्न । पूर्वोक्तकार्तिकरूपक्षयाव्यवधानेन जातस्य संसर्पस्य षष्टिदिनात्मकत्वासम्भवात् । तस्य षष्टिदिनात्मकत्वापगमे त्वेकमासत्वेन क्षयस्य कार्तिकत्वानुपपत्तेः । द्वितीयाश्विनस्य क्षयत्वे च "क्षयः कार्तिकादित्रये" इतिनियमभङ्गापत्तेः । अत्र त्रिंशत्तिथिक्रमसंच-

उत्तरे एव कालाधिक्यं, न पूर्वस्मिन्नित्यर्थः ।

यकालाधिक्यं पूर्वोपपन्नं निवर्तितम् ।

कार्तिकादिषु मासेषु यदि स्थाना मन्तिन्दुर्वा ।

सर्वकर्महरः प्रोक्तः पूर्वमेव मासस्तदुच्यते ॥

इति ज्योतिःपराशरानुरोधान् । यत्र सप्तमासाभयवाश्वयोग-
श्विनादिषट्के एवामंक्रान्तद्वयं तत्र पूर्वा ऽमंक्रान्तः त्रिंशत्तिथिक्रमस्य-
अथकालादूर्ध्वं चेत्तावत् तदा षष्टिदिनान्येका तिथि एव । तादृ-
शकालान् मासं जनने तु स त्रिंशद्दिनान्येकः प्राकृत एव । एवमुत्त-
रोऽपि चेत्तादृशकालादूर्ध्वं पतेन्नदा ऽधिक्यं, न तु ततः प्राक् पतने ।
तथा च पूर्वमेव प्राकृतम्यमूलरम्यैवाधिकन्यामिति न नियम-
इति तदर्थः । यदा तु पूर्वा भाश्विनादिषट्के, उत्तरस्तु चैत्रा-
दिषट्के तदा त्रिंशत्तिथिक्रमस्य कालादूर्ध्वं पतन्नापि पूर्वा नाधिकः ।

चैत्रादूर्ध्वं नाभिधामः परतन्त्राधिक्यं भवेत् ।

इत्यपवादान् : इति मतं निराकर्तुमाह—उत्तर एवेति । पूर्वा
ऽमंक्रान्तः कार्तिकादिष्वयान्यतमपवातिनः सप्तान्पूर्व एव । तेन
उपवहितो ऽव्यवहितो वाऽऽश्विनादिषट्के नियमितो, न तु तस्यव-
धानेन चैत्रादिषट्के भवितुमर्हः । उत्तरोऽमंक्रान्तस्तु शीघ्रम-
न्दगतिभ्यां चैत्रात्पूर्वतनपट्टके 'या तिथिं समनुपाप्य' इति, स्वा-
भाविककृजुगत्या चैत्रादिषट्के वा भवतीति सप्तमास एव पू-
र्वत्वोत्तरत्वयोरवधित्वेन ग्राह्यः, उपस्थितत्वात् । न तु त्रिंशत्ति-
थिक्रमसंचयकालः । तस्याबुद्धिस्थित्वेन परास्मदुपशक्यत्वात् । एवं
च यत्र त्रिंशत्तममासादुत्तरत्वेऽपि नाधिक्यं कल्पयितुमर्हं, त्रिं-
शत्तमात् प्राग्भवे तु तत्र त्रिंशत्तिथित्वं, प्राकृतमवचनान् । प्रा-
कृतत्वोक्त्या च यथास्थिते वर्षे यस्त्रिंशद्दिनान्येकः शुद्ध आयाति,
स एवायमिति बोध्यते इति भवति तस्य षष्टिदिनान्येकत्व-
बाधः । तथा च प्रोक्तकार्तिककृत्यं न कस्यापि विमतिरिति ।

यत्तु ब्रह्मसिद्धान्ते-

*चैत्रादर्वाङ् नाभिमासः, परतस्त्वधिको भवेत् ।
इति । तत्र चैत्रात्पूर्वमसंक्रान्तद्वये पूर्वो नाधिकः,*
किंतु *पर इत्यर्थः । यच्च ज्योतिःसिद्धान्ते-

*धटकन्यागतं सूर्ये *वृश्चिके वाऽथ धन्विनि ।

मकरे वाऽथ कुम्भे वा नाभिमासो विधीयते ॥ इति ।

तिथिसञ्चयकालात्पूर्वापर्याभिप्रायेणेदमिति तु न सत् । चैत्रा-
त्पूर्वमसंक्रान्तद्वये पूर्वो नाधिक इत्यनेन विरोधान् । तेन चैत्रात्पूर्व-
स्य तिथिसञ्चयक्रमकालोत्तरस्याप्युत्तरचैत्रादिपदकपातेऽनधिकत्वा-
भिधानात् । *चैत्रादर्वाङ्गिति । मासस्यैवावधिर्त्वे सर्वस्याप्युत्तर-
स्य तथात्वाच्चैत्रादर्वाङ् नाभिमास इत्यस्यासङ्गतिः । त्रिंशत्तिथिस-
ञ्चयक्रमकालस्यावधित्वे तु आश्विनादिपदकपातिनोऽप्युत्तरासंक्रा-
न्तस्यैव नियतमाधिक्यम् । प्राथमिकासंक्रान्तस्यापि कदाचित्तथा-
त्वात् । चैत्रादिपदकपातिनस्तु तस्य नियतं तदित्यर्थे इत्याभिमानः ।

*नाधिक इति कालतःपदगर्भम् । *पर इति । का-
लतोऽधिक इत्यनुवर्तते । अत्र यद्यपि ऋजुगत्या चैत्रात् परतो
मेषादिष्वेवाधिकमास इति क्षयरहितमाभिमासवर्षपरत्वं सम्भव-
ति । तदुक्तम्-

मध्ये विषुवतोर्भानुर्वर्द्धयेत्स्वान्यहानि तु ।

तैः सम्भूयाधिको मासः पतत्येष त्रयोदशः ॥ इति,

तथापि ब्रह्मसिद्धान्तः क्षयमासप्रकरणस्थ इति तथा नोक्तम् ।

*धटेति । क्षयोत्तरस्याधिकत्वाद्विरोधः । *वृश्चिके चेति । अत्र
मीनमपि प्रवेश्य वृश्चिकादिपञ्चके इति(१) विवक्षितम् । यत्राया
कन्यासंक्रान्तिः, ततोऽमोत्तरप्रतिपदि तुलासंक्रान्तिः, तदनन्तर-
दर्शे एव वृश्चिकसंक्रान्तिः, ततो ऽसंक्रान्तोत्तरप्रतिपदि धनुःप्रवे-

तद् वृश्चिकादिचतुष्टये मलमासे सति पूर्वं तुलाकन्या-
गतं सूर्यं क्षयपूर्वभागाभिमासस्य कालाधिक्यमात्रनि-
षेधार्थं, न त्वधिकमासस्य ।

दशानां फाल्गुनार्दानां प्रायो माघस्य च कश्चित् ।

नपुंसकत्वं भवतीत्येष शास्त्रविनिश्चयः ॥

इति हेमाद्रौ विष्णुधर्मविराधात् । *मलमासेऽष्टका-
दिनिषेधानुरूपत्वं च । *मकरे वाऽप्य कुम्भे वा इति
*दृष्टान्तार्थम् । प्राप्यभावात् ।

शः, तदभिप्रायेण द्वांशकपदम् । कन्याग्रहणं चाऽनंशानस्य
वैशाखादिषट्ककालान्तरात् कालाधिक्यशङ्कावारणार्थम् । वस्तुतस्तु
क्षयस्य कार्तिकादश्रयानियततया तुलादिषट्के क्षयमासे सति
कन्यादेर्न कालाधिक्यमिन्त्यर्थः । तथैव मकरे चत्यादिसमये । *न-
पुंसकत्वम् पुंसां मण्डलान्निष्ठातुः सूर्यस्याभावात् । तथा चोक्तम्—

अरुणः सूर्यो भानुस्तपनश्चन्द्रो रश्मिर्गोमस्तिभ ।

अयमा हिमपरं ना दिवाकरं मित्रां वष्णु च ॥

एते द्वादश सूर्यो माघाद्यष्टदशान्ति मार्गेषु ।

निःसूर्योऽधिकमासो मलिम्लुनाख्यस्ततः पापः ॥ इति ।

मासेषु द्वादशादिन्यास्तपन्ते हि यथाक्रमम् ।

नपुंसकेऽरिके मार्गे मण्डलं तपते रवेः ॥ इति च ।

न च चैत्रादिषट्के एव कालाधिक्यान्नपुंसकत्वं नान्यत्र, "म-
ध्ये विपुत्रताः" इति वाक्यादिति वाच्यम् । आश्विनादिषट्केषु मा-
घफाल्गुनयोश्चामंक्रान्तत्वस्य त्वयमाननिबन्धनत्वात् । तुलादौ ना-
भिमास इत्यर्थं निरसितुपाह—*मलमासे इति । पौष्णिनात्मक-
मासपूर्वभागे इत्यर्थः । हेमन्तादेर्मलतया "पृष्ट्या तु दिवसैः" इति
निषेधोपपत्तिरिति भावः । ननु क्षयस्य तुलादिषट्के नैयत्यान्मकरे
इत्येव न युज्यते, कैव कथा कुम्भे इत्यस्येति । तथा च कथं वृश्चिका-
दिचतुष्टये मलमासे सतीत्युक्तमित्यत्राह—*मकरे इति । *दृष्ट्या-

क्षयस्याऽऽगमनकाल उक्तः सिद्धान्तशिरामणी-

गतोऽब्धयद्रिनन्दैर्मिते शाककाले

तिथीशैर्भविष्यत्यथाङ्गाक्षसूर्यैः ।

गजाग्रिभूमिस्तथा प्रायशोऽयं

*कुवेदेन्दुवर्यैः कचिद् गोकुभिश्च ॥ इति ।

अब्धयः—चत्वारः, अद्रयः—सप्त, नन्दाः—नव,
एषां प्रातिलोम्येन पाते ९७४ । तैर्मिते वर्षे कश्चित् क्ष-
यमासः पूर्वं जात इत्यर्थः । तिथयः—पञ्चदश, ई-
शाः—एकादश, १११५। एवंमिते पाते कश्चिद्भविष्यती-
त्यर्थः । अङ्ग ६, अक्ष ५, सूर्याः १२, एकत्र १२५६ ।
गजाः ८, अद्रयः ७, अग्रयः ३, भूः १, एकत्र १३७८ ।
कुः १, वेदाः ४, इन्दुः १, एकत्र १४१ । गायः ९, कुः
१, एकत्र १९ । एतैर्मिते वर्षे पाते कश्चिद्भविष्य-
तीत्यर्थः ॥

अथ *मलमासे कार्याकार्ये निरूप्यन्ते । तत्र जायान्तिः—

न्तार्थम्—व्यतिरेकदृष्टान्तार्थम् । वृश्चिकादिद्वये क्षयमासे सति यथा
मकरादेरधिकमासत्वं कालाधिक्यात्, तथा तुलादेर्न्यूनित्वार्थः ।
एवं च वृश्चिकादिचतुष्टये मलमासे सतीत्येव सम्यक् ।

*कुवेदेन्दुवर्यैरिति । अब्धयद्रिनन्देषु (९७४) कुवेदेन्दु-
(१४१) योजने तिथीशाः (१११५) । तत्र तथो जने अङ्गाक्षसूर्याः
(१२५६) । तत्र गोकु(१९) न्यूनतद्(१२२) योजने (१३७८)
गजाग्रिभूमयः । तथा च गोकुभिश्चेति पूर्वोक्ते क्षयके तावन्न्यु-
नाधिकपातेऽपि सम्भवार्थम् । *मलमासे—

“अमावास्याद्वयं यत्र मासि मासि प्रवर्त्तते ।

उत्तरश्चोत्तमो ज्ञेयः पूर्वस्तत्र मलिम्लुचः” ॥

*नित्यनैमित्तिके कुर्याच्छ्रावं कुर्यान्मालिङ्गुचे ।

तिथिनक्षत्रवारोक्तं, काम्यं नैव कदाचन ॥

अयं च काम्यानिषेध आरम्भसमाप्तिविषयः ।

*अमृगं नाम ये मासा न तेषु मम संघतः ।

घतानां चैव यजानामारम्भश्च समापनम् ॥

इति तेनैवोक्तम् । अमृगं अधिकमासा इत्य-

“त(१)निक्रम्य तु रविर्वादि गच्छेत्कथं च न ।

आद्यो मालिङ्गुर्वा ज्यो द्वितीयः प्राकृतः स्थितः” ॥

इत्याशुक्तेः ।

*नित्येति । मलमासे भनन्यगतीनि नित्यनैमित्तिकानि,
आवश्यकानि काम्यानि च आरम्भणीयानि । सावनमानसाध्यानि
तु प्रागारब्धानि तत्र समाप्त्यानि । तत्र तदितरेषामारम्भः, समा-
प्तिश्च न; किं त्वनुश्रुतमात्रमित्याखण्डलार्थः ।

मिनीवालीमनिक्रम्य यदा संक्रमते रविः ।

रविणा लाङ्गुर्वा मासा द्वावहः सर्वकर्मसु ॥

इत्यादिमासान्यतोनिषेधानां विशेषप्रतिषेधार्थात्तदितरका-
म्यादिपरत्वमेव ।

*अमृगं इति ।

प्रवृत्तं मलमासात्प्राक् काम्यं कर्मासमापितम् ।

प्रागते मलमासेऽपि तत्समाप्त्यमसंशयम् ॥

इति तु सावनमानप्रवृत्तकृच्छ्राहीनसमादिपरम् । एतेनैत-
त्समाप्त्यनुष्ठानात्तद्वर्जनवचनं मोहात्तत्र प्रकान्तकाम्यसमाप्तिपर-
मित्यपास्तम् । अनियतकालानां तत्रानुष्ठयैव प्रयोगमाशुभावाभङ्गे
प्रतिप्रभवस्य तत्साधारण्यायोगात् । ननु कार्गीरीरासोग्राभिचार-
प्रत्यभिचाररोगग्रहदौःस्थ्यादिनिमित्तकस्य शान्त्यादेः काम्यत्वा-

र्थः । तत्र 'मण्डलं तपते रवेः' इति वचनान् । *कारी-
र्षादेः काम्यस्य त्वारम्भममाप्ती भवत एवेत्यादि-
रन्यत्र विस्तरः । काठकगृह्येऽपि—

मले*ऽनन्यगतिं कुर्यान्नित्यां* नैमित्तिकीं क्रियाम् ।
इति ।

तानि नैमित्तिकानि दीपिकायामुक्तानि—
यन्नैमित्तिक*माग्निनष्ट्यनुगताग्न्याधानमर्चासु वा

न्मलमासे कथमनुष्ठानमत आह—*कारीर्षादेरिति । विलम्बा-
सहत्वादिति शेषः ।

नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा यथा ।

तथा तथैव कार्याणि न कालस्तु विधीयन्ते ॥

इति दक्षोक्तेः ।

नेहेतात्र विशेषज्यामन्यत्राऽऽवश्यकत्वादिभेदः ।

इति गृह्यपरिशिष्टाच्च ।

नित्यनैमित्तिकान्यपि विशिनष्टि—*मले इति । *अ-
नन्यगतिम्—यस्या मासान्तरे ऽनुष्ठाने कालातिक्रमनिषि-
त्तकप्रायश्चित्तपातो, विहितकालालाभेन लोपो वा, ताम् ।
*नित्यामिति ।

अवषट्कारहोमाश्च पर्व चाग्रयणं तथा ।

मलमासे तु कर्त्तव्यं काम्या इष्टीश्च वर्जयेत् ॥

इति तु दिङ्मात्रम् । अवषट्कारहोमाः—अग्निहोत्रापासनहोम-
वैश्वदेवादयः । पर्व—दर्शपूर्णमासेष्टी, पार्वणस्थालीपाकश्च ।

*अग्नीति । अग्नेर्नष्टौ सत्यामनुगताग्न्याधानम् । तद्विलम्बे
प्रायश्चित्तापत्तेः ।

अग्न्याधेयं प्रतिष्ठां च यज्ञदानव्रतानि च ।

वेदव्रतवृषोत्सर्गचूडाकरणमेखलाः ॥

संस्कारादिविलोपने सति पुनः प्रोक्तं प्रतिष्ठादिकम् ।
इति । अगत्यन्तरयुतं तु सोमादि हेतुमेष ।

अत्र कर्तव्यान्युक्तानि कालादर्श-

अष्टादशाहमापि दानं कर्म, ग्रहणजन्मनोः ।

सीमन्ते पुंसने आर्द्रं, दानेनौ, जातकर्म च ॥

रागशान्तिरलभ्ये च योगे आर्द्रं वनानि च ।

प्रायाश्चनं निमित्तस्य वशात्पुनरे परत्र वा ॥

माह्व्यमभिप्रेतं च मलमामे निरूपयन् ।

इत्यत्र तु भग्याभिव्यक्तिषु नामानकानां कपरं । संस्कारा-
दिलोपः चण्डालादिस्पर्शयुक्तः । अगत्यन्तरात् ।

सोमयागादिकर्माणि निन्यान्यापि मलिम्लुचं ।

पृष्टीष्ट्याग्रयणाधाननातुर्मास्यादिकान्यपि ॥

महालयाष्टकाश्चादोपाकर्माणां कर्म यन् ।

स्पष्टमानविशेषाख्याविहितं व्रजेयन्मले ॥

इति काठकण्ठात् । अत्र गत्यन्तरयुक्तत्वं धीमे बोध्यम् । पृष्टी-
ष्टिः काठकमिद्धा पृष्टेष्टिः । पृष्टीष्टिगिति पाठे ज्ञानेष्टिः । शौच-
कालरूपाङ्गोपग्रहार्थं तस्या आशीचोत्तरत्वे मलान्तरत्वेऽपि
न्याय्यत्वात् ।

इदानीं विशिष्य कार्याकार्यमाह — अत्रेति । विशेषतः
प्रपञ्चनीये कार्याकार्यसमुदाये । अष्टादशाहेति ।

जातकर्मान्त्यकर्माणि नवश्राद्धं तथैव च ।

मघात्रयोदशीश्राद्धं श्राद्धान्यपि च षोडश ॥

चन्द्रमूर्यग्रहे स्नानश्राद्धदानत्रयादिकम् ।

कार्याणि मलमामेऽपि नित्यं नैमित्तिकं तथा ।

इति वचनात् । यत्तु

*अब्दोदकुम्भमन्नादि महालययुगादिषु ।
 श्राद्धं दर्शोऽप्यहरहःश्राद्धं *सृनादिमासिकम् ॥
 मलिम्लुचान्यमासेषु सृणानां श्राद्धमासिकम् ।
 श्राद्धं तु पूर्वदृष्टेषु तीर्थेष्वेवं युगादिषु ॥
 मन्वादिषु च गृहानं दानं दैनन्दिनं च गत् ।
 तिलगोभूहिरण्यानां *मन्ध्योपासनयोः क्रिया ॥

अधिमासे न कर्तव्यं श्राद्धमभ्युदयं तथा ।
 तथैव काम्यं यत्कर्म वत्सरान्प्रथमाद् कृते ॥
 इति वचनं, तत्र श्राद्धं द्वादशाहमपिण्डनान्त ग्रहणा ऽव्य-
 योग—गर्भसंस्काराऽऽभ्युदयिका—ऽधिकमासिक प्रथममासिक-
 क—मलमासमृतसांवत्सरिकभिन्नं ग्राह्यम् । सपिण्डनान्तोपादानात्त-
 दुत्तरं न कार्यमिति लभ्यते ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्किञ्चिच्छ्राद्धिकं भवेत् ।
 इष्टं वाऽप्यथ वा पूर्तं तत्र कुर्यान्मलिम्लुचे ॥
 इत्यादिवचनात् । ग्रहणजन्यमनोः श्राद्धं तन्निमित्तकदानादे-
 रुपलक्षणम् । वृद्धिश्राद्धस्य जातकर्मानङ्गत्वात् पृथगुक्तिः ।

*अब्देति ।
 अब्दमम्बुघटं दद्यादन्नं चापि सुमञ्जितम् ।
 संवत्सरे विवृद्धेऽपि प्रतिमासं च मासिकम् ॥
 इति कौथुमिवचनात् त्रिंशत्सोदकुम्भाभदानानि, अधि-
 कमासिकं चेत्यर्थः । *ऊनादीति । अनन्यगतिकत्वात् ।
 *सन्ध्योति ।

कुर्यात्पात्यहिकं कर्म प्रयत्नेन मलिम्लुचे ।
 नैमित्तिकं च कुर्वीत सावकाशं न यद्भवेत् ॥
 इति वचनात् । “कामं तु व्रीहियवतिलैः” इति चोपासनपरम् ।
 नैमित्तिकं—विधिनिषेधातिक्रमनिमित्तककृच्छ्रचान्द्रायणादि, उप-

पर्वहोमआग्रयणं * सांमंरिष्टिश्च पर्वणि ।

नित्याग्निहोत्रहोमश्च देवतासांनार्थपूजनम् ॥

स्नानं च स्नानविधिनाऽप्यभ्यर्चनाप्यवर्जनम् ।

तर्पणं च निमित्तस्य नित्यत्वाद्भगवत् न ॥ इति ।

* एतौ—पुंसवनसमीपन्तौ । एतच्च गर्भाधानाश्चक्षुषा-
शनान्तसंस्कारोपलक्षणम् । तदुक्तं दार्पिकायाम्

स्थितनिमित्तप्रयुक्तार्थान्स्थानंनार्थाधिनम् । एवंजातीयकमप्यदपि ।

* आग्रयणम् । “पर्व आग्रयणं तथा” इति । भाष्यः पुण्याग्नाग्नाग्ने ।

तस्याभे तु “पष्टाग्रयणम्” इति निषेधः । * एतौर्वाति ।

रोगे चालभ्ययोगे च सीमन्तं पुंसवेऽपि च ।

यद्दानादि समुद्दिष्टं पूर्ववापि न दृश्यते ॥

इति । अत्र सीमन्तपुंसवशब्दादुपलक्षणम् ।

गर्भे वाजुषिके भृत्ये आद्रकमाणे यामिके ।

सपिण्डीकरणे नित्ये नाविमाने विवर्जयेत् ॥

इति यमोक्तेः । गर्भे गर्भसंस्कारे ।

जातकर्म च पुंभूतिः सीमन्तोश्चयनं रतम् ।

मालिन्नुचेऽपि कर्तव्यं निर्मातुं यदि जायते ॥

इत्युक्तेः । वस्तुनस्तु —

अभिप्राये न कर्तव्यं आद्रमभ्युदयं तथा ।

इति वाक्ये आभ्युदयिकस्याङ्गत्वेन नाशोऽधानदङ्गकस्य धौला-
देरिव सीमन्तादेरपि निषेधे प्राप्ते यद् “वन्मरान्मपयपादने” इत्यादिधा-
नं, तत् प्रथमवर्षसम्बन्धिन्त्वेन मासां वंशान्तरगतानां गर्भतन्मसम्ब-
न्धिनामज्ञाशनान्तानां प्रतिप्रसवार्थम् ।

नामाज्ञाशने चालं विवाहं मौञ्जिवन्धनम् ।

निष्क्रमणं जातकर्म काम्यं उपविसर्जनम् ॥

‘गर्भाधानमुखं च चौलाविधितः प्राग्जातयागं(१) विना
कृच्छ्रेष्वाग्रयणं *गजेन्द्रपुरतश्छाया मघानङ्गयोः ।
तीर्थेन्दुक्षययोश्च पित्र्यमधिकं मास्येवमायाचरेत्’
इति । अलभ्ययोगे ऽर्धोदयपञ्चकादौ* काम्यान्त्यपि व्र-
तादीनि कार्याणीत्यर्थः । पूर्वे परत्र-मले शुद्धे वेत्यर्थः ।

अस्तगे च गुरौ युक्ते बाले वृद्धे मलिम्लुने ।

उद्यापनमुपारम्भं व्रतानां नैव कारयेत् ॥

इति तु अतिपन्नजातकर्मनामकर्माश्रयाशनानिष्क्रमणपरम् ।
“जातकर्म च पुंसूतिः” इत्यत्र चकारेण नामकर्मादिग्रहः । एतेषां
पुंसूत्यादेरिव मलमासादिव्यतिरेकेण विहितानि न लाभं तत्रैवान्न
सूचनाय ‘निमित्तं यदि’ इत्यादि। केचित्तु जातकर्मनामकर्मणोः प्रात-
पदोक्तप्रसववशात्तथान्वेऽपि निष्क्रमाश्रयाशनयोर्नातिपन्नविषयत्व-
मिति नित्यानिषेधमाहुः । जातकर्मादेः प्रतिप्रसवनाऽऽभ्युदयि-
कस्यापि तदङ्गतयैव प्रतिप्रसवो बोध्यः । वादापेक्ष — तत्कृत्यं
वृद्धिग्रहणे । भृत्ये — तत्कृत्ये भूतिग्रहणे । सामिकम् — अमावास्या-
श्राद्धम् । नित्यम् — अहरहर्दानादि, सन्ध्योपासनादि चेति ।

*गजेन्द्रेति । इयं च—

परमान्नं च यो दद्यात् पितॄणां मधुना सह ।

छायायां तु गजेन्द्रस्य पूर्वस्यां दक्षिणामुखम् ॥

इति यौगिकी ग्राह्या । “यदेन्दुः” इति पारिभाषिक्या-
स्तस्या मलेऽसम्भवात् । अमावास्यामत्यासन्नायां कृष्णवत्-
त्रयोदश्यां मघायोगे रेवरवस्थानं चेत्तर्हि तत्सम्बन्धिषुक्तादिवान्द्रे
कन्यासंक्रान्तेरवश्यंभावेन तस्य मलत्वासम्भवात् । *पञ्चकादा-
विति । आदिना कपिलाषष्ठ्यादिग्रहः । “महालयाष्टकाश्राद्ध”

*महालयशब्देन मघात्रयोदशयुच्यते इति साधवः । दर्श-
श्राद्धं मलेऽपि कार्यम् । यत् — काश्यशृङ्गः

संवत्सरातिरेकेण मासो यः स्यान्मलित्त्वः ।

तस्मिन्मघोदशे श्राद्धं न कुर्यादिन्दुसंक्षये ॥

इति, तत् *काश्यदर्शश्राद्धविषयम् । 'काश्यं नैव क-
दाचन' इति वचनात् । दर्शं च काश्यं श्राद्धं 'कन्यां क-
न्यावेदिनश्च' इत्यादिना याज्ञवल्क्येनोक्तम् । नित्यं तु
मलेऽपि भवत्येव ।

दर्शोऽप्यहरहः श्राद्धं, दानं च प्रतिशस्तरम् ।

गोभृतिलहिरण्यानां मासेऽपि स्यान्मलित्त्वः ॥

इति मात्स्योक्तं इति हेमाद्रादयः । दिव्योदार्भायैऽपि-

इत्यादिपूर्वोक्तनिषेधादाह— *महालयेति ।

मघात्रयोदशीश्राद्धं मन्युर्पाथ्यान्हेतुकम् ।

अनन्यगतिकत्वेन कर्तव्यं स्यान्मलित्त्वः ॥

इत्युक्तेः । अत्रेदमस्ति शीघ्रम् । महालयशब्दस्य मघात्रयोदश्यां
लक्षणा व्यर्थी ।

शुद्धिश्राद्धं तथा सोमपन्थाधेयं महालयम् ।

राजाभिषेकं काश्यं च न कुर्याज्जानुलाङ्गते ।

इतिभृगुक्तनिषेधस्य स्वकालातिव्रतमहालयविषयकत्वान् । य-
तः संसर्पे आश्विनादिपट्टे एवेति मतं दर्शिता महालयस्तत्र-
प्राप्तोऽपि न कार्यः, किं तु तदुत्तरगौणकाल एवेति । यदि तु
भाद्रपदोऽपि संसर्पे इति मतं, तदा पन्थादिक्कादिबन्धकालप्राप्तो
महालयो भवत्येव । एवमेव "तथाऽभिमासगंसर्पमलमासादिषु द्विजे ।
पथपोपाकृतिर्न स्यात्" इति संसर्पपदोपादानसंगतिः । आश्विनस्यैव
संसर्पत्वे तत्रोपाकर्माप्राप्तेरेव निषेधानुपपत्तिरिति । *काश्येति ।
एतेनामावास्यायुतस्य मासिकं मासशुद्धौ न वर्द्धनीयमित्येवमर्थ-
मित्यपास्तम् । मासिकपदासत्त्वेन तथा व्याख्यानं मानाभावात् ।

अनिन्दुरिन्दुपूर्णा च हरिवारो बुधाष्टमी ।

नाधिमासे परित्याज्याः सीमन्तान्नाशने शिशोः ॥

इति । अनिन्दुः—दर्शः ।

द्विविधमप्यमाश्राद्धं न कार्यमित्यपरार्कः ।

तत्र यद्विहितं कर्म उत्तरे मामि कारयेत् ।

इत्युक्तेः 'षष्ठ्या तु दिवसैर्मासः' इति शुद्धमा-
सकरणेऽपि शास्त्रार्थोपपत्तेर्दर्शश्राद्धं मले न कार्यमित्यति
प्राचीनगौडाः, शूलपाणिश्च । संवत्सरप्रदीपेऽपि

एकराशिस्थिते सूर्ये यदा दर्शद्वयं भवेत् ।

दर्शश्राद्धं तदाऽऽदौ स्यात् *न परत्र मलिम्लुचं ॥

*अत्रापि *प्राग्बद्धवस्था । यद्यपि कालादर्शं सर्वं *
वार्षिकं मासद्वये कार्यमित्युक्तं, *तथापि हेमाद्रिमा-
धवापरार्कादिमतात् प्रथमवार्षिकं मलमासं, द्वितीया-
ब्दिदिकं तु शुद्धमासं एव कार्यम् ।

असंक्रान्तेऽपि कर्तव्यमाब्दिकं प्रथमं * द्विजैः ।

तथैव मासिकं श्राद्धं सपिण्डीकरणं तथा ॥

इति हारीतोक्तेः ।

आब्दिकं प्रथमं यत्स्यात्तत्कुर्वीत मलिम्लुचं ।

*न परत्रेति ।

मेषादिस्थे सवितरि यो यो मासः प्रपूर्यते चान्द्रः ।

चैत्राद्यः स ज्ञेयः पूर्तिद्वित्वे ऽधिमासोऽन्त्यः ॥

इति मेषाद्यधिकरणकदर्शान्तत्वरूपचैत्रादिलक्षणाभिप्रायकम् ।

अपरार्कादिमतं निरस्यति—*अत्रापीति । अपिना "तत्र यद्विहितम्"

इत्यस्य समुच्चयः । *प्राग्बन्—नित्यकाम्यभेदेन । तथा च मले निर्मू-

ल एव नित्यामात्रास्याश्राद्धनिषेध इति भावः । *सर्वमिति । उभय-

त्र चेति शेषात् । अभिमानं निराकरोति—*तथापीत्यादि । *प्रथ-

ममिति । अब्दादौ क्रियमाणमाब्दिकमिति समाख्यया तस्य द्विती-

इति स्मृत्यन्तराक्तं । *पुनरादिकं *द्वितीयादिवा-
र्षिकं त्रयोदशे मासेऽर्त्ताते चतुर्दशाद्यदिने कुर्यादि-
त्यर्थः । यत्तु सत्यव्रतः—

मलमासं न तत्कार्यं दयाधस्य बलन यथा ॥

॥ आदिदकं प्रथमं गच्छमानात्कुर्यात्त मांलम्बने ।

अधिपामे न कर्तव्यं श्राद्धं सांवत्सरादिकम् ।

*आब्दिक्मिति । आब्दिक्कं द्वादशे मासे पूर्णे सति मलि-

(१) चतुर्वंशे इत्यपि कश्चित् पुस्तके पाठः ।

ह्यमासे भवति, तत्र त्रयोदशेऽधिके एवाऽऽद्यादिकं कार्यम् । यत्र त्वधिकमध्ये द्वादशं मासिकं, तत्र तस्य द्विरावृत्तिं कृत्वा चतुर्दशं शुद्धे एव प्रथमादिकमिति निष्कर्षः । तेन द्वितीयादि शुद्धमासे एव । पृथ्वी-
चन्द्रोदये दिवोदासाये मदनपारिजाते चैवम् ।

मलमासमृतानां तु यदा स एवाधिकः स्यात्तदा तत्रैव प्रतिसांवत्सरिकं कार्यम् । यथाऽऽह पैठीनसिः—

मलमासे मृतानां तु श्राद्धं यत्प्रतिवत्सरम् ।

मलमासेऽपि कर्तव्यं नान्येषां तु कथं चन ॥ इति ।

हेमाद्रौ व्यासोऽपि—

मलमासमृतानां तु सौरं मानं समाश्रयेत् ।

स एव दिवसस्तस्य श्राद्धपिण्डादकादिषु (१) ॥

(१) “अत्राधिकमृतस्य न द्वितीयादौऽपि सौरावधिः । द्वितीया-
दावन्याधिके वाऽपूर्यान्वयमवाधयेत्स्यात् । किन्तु प्रथमादिकस्य मलं
नियमात् सत्यव्रतेन तद्विषयस्य सर्वस्याधिके निषेधे प्राप्तं प्रतिप्रसव-
मात्रं, लाघवात् । अतो न द्वितीयादौ सौरमासप्रसङ्गः । ‘व्याश्रयं मलं
तथाऽऽदिके’ ‘मासपञ्चतिथिस्पृष्टं’ इत्यादिविरोधाच्च” इति कावत्
पुस्तकेऽधिकः पाठः ।

अस्यार्थः । वैशाखाद्याधिके मृतस्य यदा पुनः पारिवर्तनक्रमेणा-
धिको वैशाखो भवेत् तदाऽऽदिकश्चाज्जायते सौरं मानं समाश्रयेत् ।
मेषादिस्थे सवितरि अधिके एव तस्यादिकश्चाज्जादि कुर्यात्, नतु वृषा-
दिस्थे सवितरि शुद्धवैशाखादौ इति यावत् ।

वैशाखाद्याधिके मृतस्य (संवत्सरे पूर्णे) द्वितीयवर्षादौ, वैशाखाद्यधि-
कपाते तत्र च आदिकश्चाज्जायते सौरं मानं समाश्रयेत् इत्यादिशेषेण सौर-
विधिर्नास्ति । तथा सति द्वितीयवर्षादौ आदिकश्चाज्जायते सौरमानस्य
केनापि वचनेनाप्राप्तस्य विधानेऽपूर्वविधित्वम्, वैशाखाद्यधिकपा-
ते तत्र आदिकश्चाज्जायते सौरमानस्य “मलमासे मृतानां तु श्राद्धं
यत्प्रतिवत्सरम् । मलमासेऽपि कर्तव्यम्” इति वचनेन मलमासे क-
र्तव्यताबोधनेन प्राप्तस्य “सौरं मानमेवाश्रयेत्” इत्येवं नियमेन ‘म-
लमासेऽपि’ इति अपिशब्दस्वारस्येन प्राप्तस्य शुद्धमासस्य निवृत्तिः

इति नियमविधिविधानेन निरूप्यप्रत्यक्षान् । किं तु "अथ कुत्रान्तेऽपि कर्तव्यमादिदं प्रथमं द्वितीयं" इति द्वयोरनन्तरं "आदिदं प्रथमं यस्यात् तत्कुर्वीत मालिङ्गने" इति स्मृत्यन्तरवचनेन च प्रथमादिदकस्य माले नियमनात् अधिकमूलस्याप्यत्र मूलस्य च द्वितीयादिवार्षिकस्य "वर्षे वर्षे तु यदुल्लेखं मानाधिक्यमुत्पद्यते" इति । मलमासे न तत्कार्यम्" इति सत्यमवयवनेन अधिकं निवेद्य प्राप्तं वैशाखाद्यधिकमूलस्य वैशाखाद्यधिकत्वात् तत्रैव वार्षिकप्रत्यक्षं कार्यं "सौरमानाधयेर्गतिप्रसवमात्रं कियते स्थापयान् । अतः अधिकमूलस्य द्वितीयादयो द्वौ कियमाणे प्रथमादिदकादौ सौरमासप्रत्यक्षा न । "आदिमेष त्रयाऽऽदिदकं" "मासपञ्चानां प्रत्यक्षं" इत्यादिवचनविरोधाच्च "सौरमानं समाधयेत्" इत्यनेन न आदिश्यात् द्वितीयाद्यदिदं प्रथमादिवार्षिकार्थं सौरमानावाधारितम् ॥

कंचित् — "मलमासमूलानां तु यदा स एवाधिक" इति उपक्रमप्रशार्थमनवगच्छन्तः "मलमासमूलानां तु सौरमानं समाधयेत्" इति वचने "यदा स एवाधिकः स्यात्तावन्मात्रावश्यम्" इति सांख्यिकभाजप्रकरणान्तर्गतं निर्णयसिन्धुप्रमाणं तत्रत्यकृष्णभट्टादयः व्याख्याप्रमाणं व्याख्यातव्यम् । कृष्णादिमानमविश्वकर्मैवाङ्गीकृत्यैव वैशाखाद्यधिककृष्णमूलस्य सांख्यिकभाजं कृष्णादिमानेन वैशाखकृष्णादौ आचरन्त । तदुपपन्नकतया च मलमासमूलानामितं वचनमुपन्यस्यन्ति, अत्राधिकमूलस्येत्यादिप्रतिश्रुतिपाठं च ।

ते तु अधिकमूलस्य आदिश्यात् सौरमानाधयेन वैशाखाद्यधिकमूलस्य चैव श्रुतेः प्रथमवार्षिकापर्यादिदूषणगणयामेन, पूर्वोक्तनिर्णयसिन्धुप्रमाणविरोधान्, तत्रत्यटोकाप्रमाणविरोधान्, अत्राधिकमूलस्येत्यादिप्रमाणेन तदर्थस्यास्पृशनाच्च सर्वथापेक्षयाः । कृष्णादिमानाधयेन तु अधिकविषयं न केनापि गौडेन दार्ष्टान्तेन वा निवर्धयितुं शक्यम् । तस्य कृष्णादिप्रमाणमनवधानम् ।

अत एव वाचस्पतिमित्रैः नरहरिमित्रैश्च द्वैतनिर्णये वैशाखाद्यधिककृष्णमूलस्य श्रुत्यादिमानेन वैशाखकृष्णे सांख्यिकप्रतिवर्षमनुष्ठेयम् उल्लेखश्च तस्य कृष्णादिमानेन त्रैषु वैशेष्ये वैशाखत्वेनैव कार्यं इत्युक्तम् । अत्राधिकमूलस्य कृष्णभट्टादिवैदिकम् ।

तुल्यन्यायात् वैशाखाद्यधिककृष्णजन्मनो जन्मनिष्ठस्यैव श्रुत्यादिमानेन वैशाखकृष्णे एव कार्यं इति वैत्राधिमासनिर्णये विनायकशास्त्रादयः । तस्मात् वैशाखाद्यधिककृष्णमूलस्य श्रुत्यादिमाने-

यत्तु वृद्धवसिष्ठः—

श्राद्धीयाहनि संप्राप्ते अभिमामो भवेद्यदि ।

मासद्वयेऽपि कुर्वीत श्राद्धमेवं न मुच्यते ॥

यच्च व्यासः—

*उत्तरे देवकार्याणि पितृकार्याणि चोभयोः ॥ इति,

तन्मासिकादिविषयम् ।

यौगादिकं मासिकं च श्राद्धं चापरपक्षिकम् ।

मन्वादिकं तैर्थिकं च कुर्यान्मासद्वयेऽपि च ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकोक्तं : । तैर्थिकं - *तीर्थश्राद्धम् ।

*तच्च दैवात्तीर्थप्राप्तौ मासद्वयेऽपि कार्यामिति चिस्थली-
सेतौ भट्टाः ।

केचित्तु—

प्रतिमासं मृताहे च श्राद्धं यत्प्रतिवत्सरम् ।

मन्वादौ च युगादौ च तन्मासोरुभयोरपि ॥

इति मरीचिवचनात्,

वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृतऽहनि ।

*उत्तरे इति ।

द्वौ मासावेकनामानावेकस्मिन् वत्सरे यदि ।

इति पूर्वार्द्धम् ।

*आपरपक्षिकं—कृष्णपक्षप्रयुक्तं, दर्शश्राद्धं, वा ।

*तीर्थश्राद्धमिति । अपूर्वे एव गयादिरूपे तीर्थे । तत्प्रयुक्तस्य

स्नानश्राद्धपिण्डदानापूर्वदेवतादर्शनजपयात्रादेरुपलक्षणमिदम् ।

“पूर्वदृष्टेषु तीर्थेष्वेव” इति कालादर्शस्तु अपूर्वतीर्थमुद्दिश्य गमननिषेध-

पर इति व्यक्तमग्रे । *तच्चेति । निमित्तस्य नित्यत्वादिति भावः ।

न वैशाखकृष्णे सांवत्सारिकश्राद्धं प्रतिवर्षमनुष्ठेयत्वं न गौडदाक्षि-
णात्योभयनिबन्धकाराणां संमतम् । कृष्णादिमानमाश्रित्य तदनुष्ठा-
नं तु भ्रान्तिमूलकान्धपरम्पराप्राप्तमेवेति दिक् ॥

मासद्वयेऽपि तत्कुर्याद्व्याघस्य वचनं यथा ॥

इति गालवांक्तेश्च प्रत्यादिदकं मासद्वये कार्यमि-
त्याहुः । तत्तुच्छम् * । * "प्रतिमासं मृताहं क्रियमाणं
मासिकम्, प्रतिवत्सरं क्रियमाणं कल्यादिश्राद्धम्"
इति मरीचिवचसो मदनरेज्जन व्याख्यानात् । गालवा-
यस्य च मासद्वयात्मके क्षयभासे इति माधवेन* व्या-
ख्यानात् ।

यच्च कैश्चिदुक्तं प्रथमादिदकं मासद्वये कार्यम्

*आदिदकं प्रथमं यस्यात्तत्कुरीत मालम्भेन ।

अयोदशं च संप्राप्ते कुरीत पुनरादिदकम् ॥

इति यमोक्तोक्तिरिति । तदपि चिन्त्यम् (१) । पुनरादिदकं द्विती-

*तत्तुच्छमिति । यस्यादिदकावृत्तौ पानाभावादिति हेतुरूपाः ।

वर्षे वर्षे तु यस्याद्वं पानाभिवांभूते ऽहनि ।

मलमासे न तत्कार्यं व्याघस्य वचनं यथा ॥

इति सत्यव्रतेन मलमासे द्वितीयादिदकादिनिषेधान्, प्रथ-
मादिदकस्य च हारीतादिभिर्मलमास एव विधानादिति भावः ।
एवं सति उक्तवाक्यादेरावृत्तिविधायकत्वप्रसङ्गं वारयितुं प्रका-
रान्तरेण याजनामाह—*प्रतिमासमिति । कल्यादयथाग्रं । *मा-
धवेनेति । वस्तुतस्तु प्रथमादिदकं मलमासमृतादिदकं च मलमा-
से एव, अन्यत् युद्धमासे एवेति रीत्योभयत्राऽऽदिदकं कार्यमिति
गालवार्थः । तेन स्वाभाविकगतिमाश्रित्य यत्संज्ञकः क्षयस्तन्मा-
सीयादिदकस्य तत्रैव सिद्धावपि न सतिः ।

*आदिदकं—वार्षिकश्राद्धम् । रुद्रपौर्णापहारित्वान् ।

(१) एवं सति यत् केषां चिन् शिष्टमभ्यानां वार्षिकश्राद्धस्य
मलमासेऽपि सङ्क्षेपेण स्वयमनुष्ठानम्, अज्ञानं प्रति तथापेक्षेण तथा
ऽऽचारप्रवर्तनं च, तदतिसाहसमिति काळतत्त्वविवेचने स्पष्टम् ।

यादिवार्षिकं त्रयोदशेऽतीते चतुर्दशे कुर्यात् । अन्यथा-

सांवत्सरं न वर्धेत* आद्धं तत्र मृतंऽहनि ।

इति पैठीनसिविरोधः स्यादिति हेमाद्रौ पृथ्वी-
चन्द्रोदये च । एतेन 'न वर्धेत न चिह्नस्यात्, शुद्धेऽपि
कुर्यादिव' इत्यनन्तमद्वयव्याख्या मानाभावात्परास्त्वा । पूर्व-
व्याख्यायां तु हारीतीये प्रथमग्रहणमेव मानम् ।

यदपि निर्णयामृतं *पूर्वोक्तकालादर्शयन्नान् म-
लमासे श्राद्धदिनस्य बन्धवत्वनिरामार्थं पिण्डद्वयेन
*ब्राह्मणान् भोजयित्वा शुद्धमासे सपिण्डकं श्रा-
द्धं कुर्यात् ।

पिण्डवर्जमसंक्रान्ते संक्रान्तौ पिण्डसंयुतम् ।

प्रतिसंवत्सरं श्राद्धमेवं मासद्वयेऽपि च ॥

इति वृद्धपराशरोक्तैरिति । तदपि चिन्त्यम्* ।

*न वर्धेत—नातिवर्धेत । “असंक्रान्तेऽपि कर्तव्यमाब्धिकं
प्रथमम्” इतिहारीतवाक्ये वत्सरान्तरीयवार्षिकश्राद्धस्य शुद्ध-
भागमात्रकर्तव्यत्वे एवाऽऽब्दिकस्य प्रथमत्वविशेषणं युज्यते ।
न च ‘असंक्रान्तेऽपि’ इत्यपिना शुद्धभागसमुच्चयः सुवचः । तस्य शु-
द्धभागरूपस्वाभाविकस्थानिकत्वलाभद्वारा तत्र कर्तव्यतानिवर्त-
कत्वात् । यथा “अस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम्” इत्यत्र स्थानप-
ष्ठीनिर्देशाद्रोपधयोर्निवृत्तिस्तद्वत् । एवं च असंक्रान्तस्य प्रथमाब्दि-
कमसंक्रान्ते कार्यमित्यर्थ इति, द्विःकर्तव्यतायां न साधकमिति भावः ।

*पूर्वोक्तेति । निमित्तनित्यतानिवन्वतं द्विःकर्तव्यत्वं स्वा-
रसिकतदर्थः । यदाब्दिकं तन्मलिम्लुचे प्रथममाद्यं कुर्यात् ।
त्रयोदशे संप्राप्ते सम्पूर्णे ऽतीते सति पुनश्चतुर्दशे मासि पुनर्द्वितीयं कु-
र्वीतेति हारीतवाक्यार्थोऽङ्गीकार्य इत्यभिमानः । *ब्राह्मणानि-
ति । मलमासे श्राद्धनिषेधानां सपिण्डकश्राद्धपरत्वमित्याशयः ।

पूर्वोक्तवचनस्य क्षयपूर्वभाष्यभिकमासविषयत्वात् ।
तत्र हि मासद्वये श्राद्धमुक्तम् । तदाह सत्यतयाः—

एक एव यदा मासः संक्रान्तिद्वयसंयुतः ।

मासद्वयगतं श्राद्धं मलमासेऽपि शक्यते ॥ इति ।

मासद्वयगतं—पूर्वसंक्रान्तगतं, क्षयगतं च । मल-
मासे—क्षयमासे, अपिशब्दात् तत्पूर्वाभिमासं चेति
हेमाद्रिः । दीपिकाऽपि

*तत्प्राक्सङ्गयभिमासको यदि भवेत्तत्रत्यामांश्चत्सरं
तस्मिन् शुद्धतया क्षयं च वचनात्कुर्यादयोः कांविदः ।
इति । *कालादर्शोऽप्येतद्विषयः *एतत्फलं बहुना ।
मलमासं चर्ज्यान्युक्तानि कालादर्श—

अनित्यमनिमित्तं च *दानं च महदादिकम् ।

मलमासमृतानां मृतिमासे ऽधिके श्राद्धद्वये प्राप्तं “वर्षे वर्षे तु यश्छा-
द्म” इति शातातपवाक्यं शुद्धपरिसंख्यार्थम् । तेन तत्र तस्य सवि-
ण्डकत्वमिति बोध्यम् ।

*चिन्त्यमिति । तृतीयं च यदाद्विकं तन्मले प्रथमं
कुर्वीतेति नार्थः । “संक्रान्तिद्वयसंयुतः” इत्यग्रे विशेषाभि-
धानविरोधात् । अन्यासंक्रान्तभाधारण्येन तत्रापि द्विःकर्तव्य-
तासिद्धेरिति । एवं च शुद्धपराशरवचनार्थमाह *पूर्वोक्तेति ।

क्षयगतस्य संसर्पसामान्यकर्तव्यताभ्रयं निरूपयति *तत्प्रा-
क्सङ्गति । क्षयसमनन्तरपूर्वः संसर्प इत्यर्थः । “नास्तिवचनस्याति-
भारः” इति न्यायादिति भावः । एतावता नित्यनिमित्तकतया सर्व
वार्षिकं मासद्वये कार्यमिति यथाश्रुतकालादर्शः प्रथमाद्विकमलमासे,
द्वितीयाद्याद्विकं शुद्धे इति योजितः । परं तु निमित्तस्य नित्यत्वादुभय-
त्रेत्यत्र न स्वरस इत्यत आह—*कालादर्शोऽपीति । *एताद्विषय
इति । क्षयमासे उभयत्रेत्यस्य स्वारस्यादिति भावः ।

*दानं चेति । काम्यत्वेन वर्ज्यत्वेऽपि—

न कुर्यान्मलमासे तु महादानव्रतानि च ।

इति पुनर्निषेधः प्रत्यवायाधिक्यार्थः । अन्ये तु—

तुला, हिरण्यगर्भश्च, ब्रह्माण्डं, कल्पपादपः ।

गोसहस्रं, हिरण्याश्वो, हिरण्याश्वारथो, धरा(१) ॥

हिरण्यकामधेनुश्च, हेमहस्तिरथस्तथा ।

पञ्चलाङ्गलकं(२), विश्वचक्रं(३), कल्पलता तथा ॥

सप्ताब्धी, रत्नधेनुश्च, महाकलश एव च ।

इति षोडशमहादानानि मुख्यानि । कुण्डमण्डपादीतिकर्त-
व्यताकलापनियमेन तत्र महादानन्वस्य मुख्यत्वात् तेषामेवायं

(१) धरा चात्र हेर्मी बोध्या ।

कारयेत् पृथिवीं हेर्मी जम्बुद्वीपानुकारिणाम् ।

मर्यादापर्वतवर्ती मध्यं मेरुममोन्वताम् ॥

लोकपालाष्टकोपितां नयथर्षिसमान्विताम् ।

तदीनदशतापेतामन्ते सागरैरिष्टताम् ॥

इति हेमाद्रौ मात्स्योक्तेः ।

(२) पञ्चलाङ्गलकदानं च—

पुण्यां तिथिमथासाद्य युगादिग्रहणादिकाम् ।

भूमिदानं नरो दद्यात् पञ्चलाङ्गलकान्वितम् ॥

इत्यादिना हेमाद्रौ स्पष्टम् ।

(३) विश्वचक्रं च—

तपनीयस्य शुद्धस्य विषुवादिषु कारयेत् ।

ज्येष्ठं पलसहस्रेण, तदर्धेन तु मध्यमम् ॥

तस्यार्धेन कनिष्ठं स्याद्विश्वचक्रमुदाहृतम् ।

अन्यद्विशपलादूर्ध्वमशक्तोऽपि निवेदयेत् ॥

षोडशारं ततश्चक्रं भ्रमन्नेम्यष्टकावृतम् ।

नाभिमध्ये स्थितं विष्णुं योगारूढं चतुर्भुजम् ॥

शङ्खचक्रेऽस्य पार्श्वे तु देव्यष्टकसमावृतम् ।

इति । अरो—नाभ्यन्तोपक्रमान्तगामी शलाकाकृतिरवयवविशेषः ।

योगारूढं—हृद्देशावस्थापितहस्तद्वयमित्यादिना हेमाद्रौ मात्स्यपुराणे
च स्पष्टम् ।

अग्न्याधानाध्वरापूर्वतीर्थयात्रा (१)ऽमरक्षणम् ॥
 देवारासनडागादिप्रतिष्ठा *मौंश्रुबन्धनम् ।
 आश्रमस्वीकृतिः काम्यवृषात्मर्गाश्च निष्क्रमः ॥
 *राजाभिषेकः प्रथमश्चूडाकर्म व्रतानि च ।
 अन्नप्राशनमारभ्यो गृहाणां च प्रवेशनम् ॥
 स्नानं विवाहो नामानिपद्यं देवमहोत्सवः ।

निषेधः, न तु

कनकाश्वतिला नागा दामीर्यमहीगृहाः ।

कन्या च कपिला धेनुमहादानानि वै दश ॥

इति कौर्मोक्तानाम् । तत्र कृष्णपण्डितसंस्कृतं महादाननिरूप्य
 गौणत्वादित्याहुः, तत्र "काम्यं नैव कदाचन" इत्यनेन । वराणां ।

*मौंश्रुति । वराचम्यादिरपि । *राजाभिषेक इति ।

वर्षवृद्ध्याभिषेकादि कर्तव्यमाधिकं न तु ।

इति कौर्म्युक्तंरपि

राज्ञो रभिषेकः प्रथमः शुद्धं कालं प्रतीक्षते ।

प्रत्यादिदकस्य नित्यन्वाकालमात्रेण वा भवेत् ॥

इति वाक्येन व्यवस्थापनात् । यत् वर्षादिः — राजतन्मदिनो-
 त्सवः, अभिषेकमाहचर्यात् । तयोर्भाषिकं । नपेधः । अन्यवर्णजन्म-
 दिनोत्सवस्वधिके एव । यत् "उपाकर्म तथोत्सवः प्रसवाह" इति
 वचनं, तद् "दशहरामु नोत्सवः" इति वाक्यं उपाकर्मात्मज-
 नयोः सौरस्येव नियमितत्वात्तन्महचरिते प्रसवाहोऽपि सौरं धु-

(१) अयं निषेधो गयातिरिक्तं नाथं ।

गयायां सर्वकालं च पिण्डं दद्याद्विषयः ।

अधिमार्गं जन्मादने अस्ते च गुरुशुकयोः ॥

न त्यक्तव्यं गयाध्याजं सिंहस्थं च बृहस्पती ।

इति वायुपुराणात् । अत्र ध्याजस्य यात्रापूर्वकत्वाद्यात्रायामपि
 न निषेध इति पुरुषार्थचिन्तामणी । देवातर्त्ताथप्राप्ती गयाध्याजं
 न त्यक्तव्यमित्यर्था मम भाति ।

व्रतारम्भसमाप्ति च कर्म *काम्ये च पाप्मनाम् ॥

प्रायश्चित्तं तु *सर्वस्य मलमासे विवर्जयेत् ।

उपाकर्मोत्सर्जनं च पवित्रदमनार्पणम् ॥

अवरोहश्च हेमन्तः सर्पाणां बलिरष्टकाः ।

ईशानस्य बलिर्विष्णोः शयनं परिवर्तनम् ॥

दुर्गेन्द्रस्थापनोत्थाने ध्वजात्थानं च बज्रिणः ।

पूर्वत्र प्रतिपिङ्गानि परत्रान्यत्र दैविकम् ॥ इति ।

अत्र मूलवचनानि हेमाद्रिमाध्यादिभ्यां ज्ञेयानि ।

दिवोदासीयेऽपि-

यात्रोत्सवं च देवादिशपथं दिव्यमेव च ।

मलमासे न कुर्वीत व्यासस्य वचनं यथा ॥ इति ।

अयं निर्णयः क्षयमासेऽपि ज्ञेयः ।

*रविसंक्रमहीने गो वर्ज्यावर्ज्याविधिः स्मृतः ।

स एव तु द्विसंक्रान्तं मलमासेऽप्युदीरितः ॥

इति काठकगृह्योक्तेः । क्षयमासस्मृतानां प्रत्यादिदके
विशेषो हेमाद्रौ-

वे यत्र सौरमासस्यैव वृद्धिवशांश्चिन्तिथित आधिक्यं, तत्रोपा-
कर्मादितिथिद्वयेन परतिथिपरमिति, तदमत् । राजजन्मदिनोत्सव-
स्यातिरिक्तस्यासत्त्वेनैतादृशार्थस्याशुद्धत्वात् । राजतदितरकर्तृकत्व-
रूपाविशेषस्य कविकल्पितत्वात् । "आरभ्य जन्मदिवसम्" इत्यादिनो-
क्तस्य जन्ममासस्य चान्द्रत्वात्तन्मासकर्तव्यजन्मदिनोत्सवस्य वर्णा-
न्तरेणापि पूर्वकर्तव्यताया असन्तायुक्तत्वाच्च ।

*काम्ये इति-द्विवचनात् पूर्वान्वयि । *सर्वस्य-पाप्मना-
मित्यन्वयः । आसन्नमृत्युकस्य तु मलमासेऽपि सर्वमायाधितं भवत्येव
शुद्धमासासम्भवेन निषेद्धुमशक्यत्वात् ।

*रवीति । रविसंक्रमहीनत्वेन संसर्पाधिमासयोरनुगमः ।

तिथ्यर्थे प्रथमे पूर्वो द्वितीयेऽर्जे तथोत्तरः ।

मासाविति बुधैश्चान्त्या क्षयमामस्य मध्यगौ ॥

यस्मिन्मासे न संक्रान्तिः संक्रान्तिद्वयमेव वा ।

संसर्पाहस्पती मासावभिमामश्च निन्दितौ ॥

इत्युक्तेः । तत्र क्षयसंसर्पयोर्निन्द्यत्वं विवाहयज्ञात्म्यवमङ्गल्येव ।

एकत्र वर्षे ऽधिकमासयुग्मं यत्कार्तिकादित्रितये क्षयाख्यः ।

तद्वर्जनीयं त्रितयं प्रयत्नाद् विवाहयज्ञात्म्यवमङ्गलेषु ॥

इति वचनान् । तत्र मङ्गलम् —

चूडां मौञ्जीबन्धनं च भग्न्याधेयं महालयम् ।

राजाभिषेकं काम्यं च न कुर्याज्जानुल्याहने ॥

इति वचनोक्तं चूडादि । भानुल्याहनेः संसर्पः ।

चूडां मौञ्जीबन्धनं च भग्न्याधेयं महालयम् ।

राजाभिषेकं काम्यं च मलमासे विवर्जयेत् ॥

इत्यधिकमासे पुनर्वचनान् मौञ्जीनिषेधो वैश्यपरः । संसर्पे दक्षि-

णायनान्तःपानेन विषक्षत्रयोस्तदप्रसक्तः । महालयनिषेधश्च स्व-

कालानिषन्नतद्विषय इत्युक्तम् । एवं च

कार्तिकादिषु मासेषु यदि स्थानां मलिम्लुचौ ।

सर्वकर्महरः प्रोक्तः पूर्वस्तत्र मलिम्लुचः ॥

इति संसर्पस्य सर्वहरत्वस्मृतिव्याख्याता । यानि मासविशेष-

सापेक्षाणि चालापनयनविवाहमन्त्रदीक्षादीनि, यानि च तन्निर-

पेक्षाणि ऋत्विजनमात्रापेक्षाणि संसर्पाहस्पत्यतिक्रमेण कृतान्यपि

स्वकालकृतान्येव, यानि चानावश्यकत्वाद्भस्मरान्तरीयतन्मासे सु-

कराणि व्रतविशेषतदुद्यापनादीनि तेषामभिमासे इव संसर्पे-

ऽप्यकर्तव्यत्वात्, तयोश्च न काम्यस्य प्रथमारम्भः । वत्सरान्तरे

सुकरत्वात् । अत एव मासविशेषसापेक्षाणां प्रत्याब्धिकादीनां शु-

द्धमासे सम्भवत्कर्तव्यताकतया ऽभिमासे ऽकरणेऽपि न संसर्पा-

हस्पत्योरकरणं तद्वद् भागद्वयाभावात् । एवं चाऽऽभिनस्य संसर्पस्य

*आब्दिकवद्वर्धनेऽपि ज्ञेयम् । गन्मलमासं वर्ज्यमु-
क्तं, तच्छुक्रगुर्वोरस्तादिष्वपि ज्ञेयम् । तदाह बृहस्पतिः-
बाले वा यदि वा बृद्धे शुके वाऽस्तंगते गुरौ ।

तत्र कार्तिकस्नानं कार्तिकस्य क्षयत्वे तत्र चातुर्मास्यव्रतम-
मासिः, पौषस्य क्षयत्वे तत्र माघस्नानं च न वारयितुं शक्यम् ।
संसर्पे च नाधिकमासिकम् । कालस्यानाधिक्यात् । तथा च क्ष-
यसंसर्पाधिमासानां त्रयाणां समानविषयकनिषेधमिच्छ्यते वर्ज्यो-
वर्ज्याविधिरित्यस्य भानुलङ्घनसाधारणविधिनियेधविषयकत्वमेवाप्ये-
इति न कश्चिदोषः ।

*आब्दिकवदिति । तिथ्यर्द्धवर्तेमार्गशीर्षादेः कदाचिदा-
त्रिपाते ऽष्टकाश्राद्धादिलोपप्रसङ्गः । एवं तन्नामागानिपूर्वादिमृत-
स्य जनमासिकं तत्तिथिपाकान्तिभ्युत्तराद्ध माघ्यात् । द्विती-
यमासिकं तु प्रागाद्यमासिकान्तिभ्युत्तराद्ध एव माघ्न्यात् ।
अकरणे तु स्वोत्तरस्य मलत्वात्तन्माहृत्येन समःशानामननुष्ठा-
नापत्तिरित्यत आब्दिकवद्वापिनयोगैर्वैतद्वचनं बान्यम् । अन्यत्र तु-
एकस्मिन् मासि मासौ द्वौ यदि स्यातां तयोदयोः ।

ता एव पक्षौ ता एव तिथयाम्बिशन्दव इति ॥

इति वाक्यान्सर्वतिथीनां मासद्वयान्मकन्वर्मान् मदनरजानु-
रोधिनः । संसर्पे उक्तरित्या कालाधिक्याभावात्तद्विपाकादिलो-
पापत्तिः । तिथ्यर्द्धवाक्यं त्वेकमासलोपभ्रान्तस्य कस्य चिदाधुनि-
कस्यैव । परं तु क्षयमासजातवद्वापिने तन्मृतप्रवादिः कार्दो च
यौक्तिकतया तदुपयुज्यते । यत्तु-गतवर्षावमार्गशीर्षापांमयश्राद्ध-
मेकस्मिन् क्षये कार्यमुक्तवचनादिति, तदशुद्धम् । क्षयोत्तरस्य
पौषत्वोपपादनात्क्रमेणैव तद्वयौचित्यात् । यत्तु-

मासः संक्रान्तिहीनोऽधिक इति कथितः शीघ्रमन्दप्रचारैः

संसर्पोऽहस्पतिः स्यात्समविषमतया चालनं तत्क्षयस्य ।

पूर्वैश्चन्द्रार्कयोगैर्विरहविहितसंक्रान्तितथाचालनं स्या-

मलमाम इवेतानि* वरजयेद्वददर्शनम् ॥ इति ।

अनादिदेवतां दृष्ट्वा शुचः स्मृतेष्टभागिने ।

मलमामेऽप्यनावृत्तार्थाभ्यात्रां विवर्जयेत् ॥

आवृत्तार्थे दोषाभावमात्रं, न तु कलमिति वा-
चस्पतिमिश्राः । तत्र । अमान बाधके फलहेतुत्वाश्च-
तेः । लहट्टोऽपि

*नीचस्थे चक्रसंस्वेऽप्यविपरणमने वा लहट्टास्तमे वा

द्वयस्याकर्म्य मां यदि न न नान्न न मां यमं विवन्त्यम् ॥

इति वदन्मिद्वान्ते मां यमं विवन्त्यान्, नन्वसुद्वयं वि-
निष्कर्षानुसारिणः । एतानि भग्याभ्यादीनि ।

ननु सामान्यतः कयं देवदर्शननिषेधः ।

अनादिदेवतानां कालदायां न विद्यते ।

नित्यास्वभ्यामयोगन तथैवकादर्शाद्यन्ते ॥

इति उयोतिःपराशरविरोधादित्यत्र भाह—*अनादीति । अत्र
निन्दोपक्षितानिभिराक्षयमपक्ष्य लाघवेन विवर्जयेदित्यन्वयम् । एवं
च 'अरुणया एकहायन्या' इत्यादी अरुणयन्त्यस्य कारकवदन्त्यान्वयं
क्रीणातिनाऽन्वयः, पश्चाद्वैकहायन्याऽन्वय इतिवत् अनावृत्तामित्यस्य
द्वितीयान्तत्वात्तदन्वितस्य वरजनेऽन्वयादेवतादर्शनेऽप्यनावृत्तत्वं
लभ्यते । यदि च दातृपदाद्यादिपदवदनावृत्तपदस्य यौगिकत्वा-
त्प्रथमतो विशेष्यपदार्थान्वयान् पश्चाद्वरजनेऽन्वयो वाच्यः । स च न
सम्भवति । तदन्वययोग्यदर्शनपदाभावादिन्युच्यते; तदा अपिना
अनावृत्तदेवतादर्शनं समुचित्य निन्दोपपाद्या । अनावृत्तेति समस्त-
पाठेऽपि तत्समुच्चय इति न उयोतिःपराशरविरोधः । *नष्टभागिने
इति । नष्टेति बालादः, भागिने इति गुरोर्भोपलक्षणम् ।

सर्वेषामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते ।

सर्वेषां तद्भवेत् कार्यमेकरूपा हि ते स्मृताः ॥

इति न्यायात् । तदेतदाह—*नीचस्थे इति । नीचो-मकरः,

संन्यासो देवयात्राव्रतनियमविधिः कर्णबन्धस्तु दीक्षा ।
मौञ्जीबन्धोऽङ्गनानां प्रतियमनविधिर्वास्तुदेवप्रतिष्ठा
वर्ज्याः सद्भिः प्रयत्नात्रिदशपतिगुरौ सिंहराशिस्थिते च ॥

इति । दीक्षा—यागदीक्षा, *न त्वागमदीक्षा । तथा—

उद्यानचूडाव्रतबन्धदीक्षा—

विवाहयात्राश्च बधूपवेशम् ।

तडागकूपत्रिदशप्रतिष्ठा

बृहस्पतौ सिंहगते न कुर्यात् ॥

दिवोदासीये—

गुर्वादित्ये गुरौ सिंहे नष्टे शुके मल्लिङ्गुचे ।

गृहकर्म व्रतं यात्रां मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥

अस्यापवादस्तत्रैव ब्राह्मे —

मुण्डनं चोपवासश्च गौतम्यां सिंहगे गुरौ ।

कन्यागते तु कृष्णायां न तु तत्तीरवासनाम् ॥

तथा—

आद्या सा गौतमी गङ्गा, द्वितीया जाह्नवी स्मृता ।

सर्वतीर्थफलं स्नानाद् गौतम्यां सिंहगे गुरौ ॥

संहिताप्रदीपे—

स्यात्सप्तरात्रं गुरुशुकयांश्च

बालत्वमह्यं दशकं च बाध्यम् ।

वृद्धौ सितेज्यावशुभौ शिशुत्वे

शस्तौ यतस्तावुपर्चायमानौ ॥

वसिष्ठः—

अतिचारगते जीवे वर्जयेत्तदनन्तरम् ।

व्रतोद्वाहादिकार्येषु अष्टाविंशतिवासरान् ॥

बाल्यादिलक्षणमुक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते—

*न त्वागमदीक्षा । तस्याः श्रौतस्मार्त्तकर्मान्तःप्रवेशायोगात् । तत्र

रविणाऽऽसत्तिरन्येषां ग्रहाणामस्त उच्यते ।

ततोऽर्वाग्वाधकं प्राक्तमूर्ध्वं बाल्यं प्रकीर्तितम् ॥
इति ।

बाल्यादिपरिमाणं च वृत्तशते—

बालः शुक्रो दिवसदशकं, पञ्चकं चैव वृद्धः,

पश्चाद् अह्नां त्रितयमृदितः, पञ्चमैन्द्र्यां कर्मण ।

जीवो वृद्धः शिशुरपि तथा, पञ्चमन्यः शिशु ली,

वृद्धौ प्रोक्तौ दिवसदशकं, चापरैः सप्तरात्रम् ॥

पञ्चमत्त उदये दशदिनानि बालः, अग्ने पञ्चदि-
नानि वृद्धः, पूर्वतो दिनत्रयं बालः, पञ्चं च वृद्ध इत्य-
र्थः । जीवो—गुरुः । अन्यत्र त्वन्यथोक्तम्—

प्राक्पश्चादुदितः शुक्रः पञ्चमसदिनं शिशुः ।

विपरीतं तु वृद्धत्वं, तद्वदेष गुरोरपि ॥ इति ।

एषां च पक्षाणां व्यवस्थामाह मिहिरः—

बहवो दर्शिताः काला ये बाल्ये वार्धकेऽपि वा ।

प्राज्ञास्तत्राधिकाः, शेषा देशभेदादुत्तापदि ॥ इति ।

देशभेदश्च मदनरत्नं गार्ग्यः—

शुक्रो गुरुः प्राक्च पराक्च बालो

विन्ध्ये दशावन्तिषु सप्तरात्रम् ।

वज्रेषु वृणेषु च षट् च पञ्च

कालान्तरस्य वक्तव्यत्वात् । गुर्वादित्यादि विवाहे वक्ष्यामः ।
केचिन्तु—

सिंहस्थौ गुरुशुक्रौ च सर्वारम्भेषु वर्जयेत् ।

इति पठन्ति ।

सिंहस्थेऽपि मघासंस्थं गुरुं यत्रेन वर्जयेत् ।

अन्यत्र सिंहभागे तु सिंहस्थोऽपि न दुष्यति ॥

इति केचित् ।

शेषे च देशे त्रिदिनं बदन्ति ॥ इति ।

अस्तादेरपवादः काशीखण्डे—

*न ग्रहास्तोदयकृतो दोषो विद्वेषेद्वरालये ।

त्रिस्थलीसेतौ वायवीये-

गोदावर्या गवायां च श्रीशैले ग्रहणद्वये ।

सुरासुरगुरूणां च मौक्त्यदोषो न विद्यते ॥

ग्रहणद्वये—तन्निमित्तककुरुक्षेत्रयात्रा-दानादावित्य-
र्थः । तदाह त्रिस्थलीसेतौ लल्लः—

उपप्लवे शीतलभानुभान्वो-

रधोदये वै कपिलाकृष्णप्रवाम् ।

(१)सुरासुरेज्यास्तमयेऽपि तीर्थे

यात्राविधिः संक्रमणे च शस्तः ॥

इत्यलं बहुना ।

मलमासे च व्रताविशेष उक्तो हेमाद्रौ पाद्ये—

अधिमासे तु संप्राप्ते गुडसर्पिर्युतानि च ।

त्रयस्त्रिंशदूपानि दातव्यानि दिने दिने ॥

साज्यानि गुडमिश्राणि अधिमासे नृपोत्तम ।

अधिमासे तु संप्राप्ते (२)त्रयस्त्रिंशत् देवताः ॥

उद्दिश्यापूपदानेन पृथ्वीदानफलं लभेत् ।

त्रयस्त्रिंशदूपान्नं कांस्यपात्रे निधाय च ॥

*न ग्रहेति । काशीस्तुतिरिति केचित् ॥ इति मलमा-
सटिप्पणी ॥

(१) न मूढदोषो न च रात्रिदोषो न चाधिमासे न स्मृतिर्न स्मृतिः ।
एवमुत्तरार्धे केचित् पठन्ति ।

(२) “अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च
वषट्कारश्च” इति श्रुत्युक्तास्त्रयस्त्रिंशत् ।

सघृतं सहिरण्यं च ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।

विष्णुरूपी सहस्रांशुः सर्वपापप्रणाशनः ॥

अपूर्वाभप्रदानेन मम पापं कृपया हतु ।

नारायण जगद्बीज भास्करप्रतिरूपक ॥

व्रतेनानेन पुत्रांश्च संपदं चाभिवर्धय ।

यस्य हस्ते गदाचक्रं गुरुहो यस्य बाहनम् ॥

शङ्खः करतले यस्य स मे विष्णुः प्रसीदतु ।

कलाकाष्ठादिरूपेण निमेषघाटिकादिना ॥

यो वञ्चयति भूतानि, तस्मै कालात्मने नमः ।

कुरुक्षेत्रमयं देशः, कालः पर्व, शिवा हरिः ॥

पृथ्वीसमामिदं दानं गृहाण पुरुषोत्तम ।

मलानां च विशुद्ध्यर्थं पापप्रशमनाय च ॥

पुत्रपौत्राभिवृद्ध्यर्थं तव दास्यामि भास्कर ।

मन्त्रेणानेन यो दद्यात् अयस्त्रिंशदपूरकान् ॥

प्राप्नोति विपुलां लक्ष्मीं पुत्रपौत्रादिसंवदः ॥ इति ।

इति निर्णयसिन्धौ मलमासनिर्णयः ॥

पक्षनिर्णयस्तु—

दैव मुख्यः शुक्लपक्षः, कृष्णः पित्र्ये विशिष्यते ।

इति माधवेनोक्तः ।

अथ तिथिनिर्णयः । तत्र *तिथिर्देवा । शुद्धा वि-

*तिथिरिति ।

अमा षोडशभागेन देवि प्रोक्ता महाकला ।

संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी ॥

अमादिपौर्णमास्यन्ता या एव शशिनः कलाः ।

तिथयस्ताः समाख्याताः षोडशैव वरानने ॥

इति प्रभासखण्डे । अमानाम्नी सर्वानुस्यूता नित्यकला । तदन्याः

प्रतिपदादयः पञ्चदशकलाः । तत्रैकैकस्याः कलायाः चन्द्रमण्डलस्य

द्धा च । *दिने तिथ्यन्तरसम्बन्धरहिता शुद्धा । तत्स-
हिता विद्धा ॥ तत्र शुद्धायामसन्देहा *विद्धा निर्णीयते ।

सूर्यमण्डलेन सह परमसन्निकर्षानन्तरं विप्रकर्षः, परमविप्र-
कर्षानन्तरं सन्निकर्षो वा यावता कालेन भवति, तावान्समयो
लक्षणया शुक्लकृष्णपक्षयोः प्रतिपदादितिथिपदार्थः ।

तत्र पक्षाबुधौ मासे शुक्लकृष्णौ सदैव हि ।

चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः, कृष्णश्चन्द्रक्षयान्मकः ॥

पक्षत्याद्यास्तु तिथयः क्रमान्पञ्चदश स्मृताः ।

दर्शान्ताः कृष्णपक्षे ताः, पूर्णिमान्ताश्च शुक्लके ॥

इति पट्त्रिंशन्मतात् । *दिने—दिवसे, न त्वहोरात्रे ।
तेन यथा—

प्रतिपत्प्रभृतिः सर्वा उदयादोदयाद्वेः ।

संपूर्णा इति विख्याता हरिवासरवर्जिता ॥

इत्युक्तसंपूर्णाया ग्रहः, तथा अहोरात्ररात्रिमात्रान्यतरसाध्या-
न्यकर्मसु उदयास्तमयव्यापिन्या अपि ।

अहःसु तिथयः पुण्याः कर्मानुष्ठानतां दिवा ।

नक्तादित्रतयोगे तु रात्रियोगो विशिष्यते ॥

इति वाक्यात्—अहःसु यास्तिथयस्ताः पुण्याः । दिवैव
कर्मणामनुष्ठानमित्युत्सर्गात् । “पूर्वाह्णं वै देवानां, मध्यं दिनो
मनुष्याणाम्, अपराह्णः पितॄणाम्” इत्यहभागेष्वेव देवादिकर्मवि-
धानात् सूर्यादयं विना नैव स्नानादिकक्रम इति ।

स्नानं दानं जपः श्राद्धमनन्तं राहूदर्शने ।

आसुरी रात्रिरन्यत्र, तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

इति सामान्यतो रात्रिनिषेधाच्च ।

प्रातः संध्यां बुधः कृत्वा संकल्पं तत आचरेत् ।

इति सामान्यतो दिनारम्भे एव संकल्पविधानाच्च । *असं-
देहादिति । अयं भावः—विधिष्वनुष्ठीयमानस्य विधेयस्याभ्युद-

तत्र सामान्यतो वेधमात्रं साधनीये पैठीनसिः—

यहेतुत्वं प्रमेयं तिथिद्वये कः, सकृत्काणेनैव शास्त्रार्थमिदं गुणानुरोधे-
न प्रधानावृत्तेरन्याय्यत्वादेति सन्देहः । न चैष पूर्णायां तिथौ ।
तस्या एकत्वादिति । निषेधे तु कालविशेषे कर्मकरणस्यानर्थहेतुत्वं
प्रमेयम् । यदा कदापि तत्काले कर्मकरणेऽनर्थप्रसङ्गानपायेन
सर्वदैव तत्काले तदुत्पत्त्यावावृत्तिविधिनिवृत्तिमिदं । तदुक्तम्—

निमित्तं कालमादाय वृत्तिविधिनिषेधयोः ।

विधिः पूजयतिथौ तत्र, निषेधः कालमात्रकः ॥

तिथीनां पूजयता नाम कर्मानुष्ठानयोग्यता ।

निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा कालमात्रमपेक्षते ॥ इति ।

नन्वेवमपि विधौ कथं सन्देहः । कालस्य निमित्ततया सकृदानु-
पयोगात् । यदा कदाचित्तत्काले निमित्तं कर्मणाऽनुष्ठानं शक्यत्वात् ।
सत्यम् । तस्याङ्गतया तत्प्रतीक्षया सन्देहः । तिथीनां विधिनिषेधा-
ङ्गत्वं च तत्र तत्र समर्थम् । न च सा निमित्तसमप्रती । उपपदविध-
क्तितः कारकाविभक्तं वैलक्षण्यम् । “वसन्तं वसन्तं” इत्यादौ तु
प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्तिमिदं निमित्तसमप्रती । अन्यथा वसन्ता-
देः केवलाङ्गत्वे सकृदेव तत्कर्मकरणं स्यादिति वीप्सावैयर्थ्यात् । तत्र
च न केवलनिमित्तत्वम् । तस्मिन्काले निमित्तं विदिते कालाकाङ्क्षायां
विशेषासम्बाधुपस्थितत्वाच्च तस्यैवाङ्गत्वस्यापि उपेयत्वात् । संक्रा-
न्त्यादिकालस्य तु केवलनिमित्तत्वम् । तस्य मूर्धन्याद् दीर्घकाल-
व्यापिश्राद्धादिकर्माङ्गत्वासम्भवेन तत्पूर्वोत्तरकालस्यैवाङ्गत्वात् । एवं
रविवारादिनिमित्तकस्नानादौ निमित्तभूतमूर्धोदयपूर्वकालस्य, क-
रणनिमित्तोपवासप्रतिनिधयेकभक्ते निमित्तोत्तरकालस्य च वचना-
दङ्गत्वं बोध्यम् । नन्वेवं वचनान्यायतश्च सर्वनिषेधानां ता-
त्कालिकत्वे

अभ्यङ्गे चोदधिस्नाने दन्तधावनमैथुने ।

जाते च मरणे चैव तत्कालव्यापिनी तिथिः ॥

*पक्षद्वयेऽपि तिथयस्तिथिं पूर्वां तथोत्तराम् ।

त्रिभिर्मुहूर्तैर्विध्यन्ति सामान्याऽयं विधिः स्मृतः ॥

इति । हेमाद्रिमदनरत्नादौ तु द्विमुहूर्तोऽप्युक्तः—

*उदिते दैवतं भानौ पित्र्यं चास्तमिते रवौ ।

द्विमुहूर्तं त्रिरहश्च सा तिथिर्ह्यवकव्ययोः ॥

मन्वादौ च युगादौ च ग्रहणे चन्द्रमूर्ययोः ।

व्यतीपाते वैधृतौ च तत्कालव्यापिनी क्रिया ॥

इत्यभ्यङ्गमैथुनदन्तधावननिषेधेषु तात्कालिकत्वं व्यर्थम् । न च साकल्यवचनात्तत्तिथिरुदयास्तमयवर्तिनीति तद्वर्तिनतिथिस्मृतेरतिथावपि तत्तिथिनिषिद्धानां तेषामननुष्ठानं स्यादिति तथोक्तमिति वाच्यम् । यतस्तत्तत्कर्मकालभूताहर्भागविशेषे तत्तिथ्यभावंऽपि तत्तत्कर्मानुष्ठानार्थं साकल्यवचनम् । न च तस्य निषेधेषु प्रवृत्तिरिति । तादृशेतरतिथौ निषेधाप्रसक्तः । सत्यम् । साकल्यवचने हि “स्नानदानजपादिषु” इति आदिशब्देन “दानाध्ययनकर्मसु” इति बहुवचनेन चानुष्ठेयानामेव कर्मणां ग्रहणम् । एवं च तदपवादं एतद्वचने अभ्यङ्गादित्रयस्योपादानं सकलनिषेध्यानामुपलक्षणम् । जननमरणयोस्तु तद् दृष्टान्तविधया । न जननुष्ठेययोस्तयोः साकल्यवचनं प्रवर्तते । न च जननमरणाभ्यां तन्निमित्तकं कर्म पृथगाम् । तथाविधे साकल्यस्येष्टत्वात् । जननादिग्रहणं च तत्तिथिविशेषाधिकरणकोत्पादनादेरुपलक्षणम् । तन्निमित्तककर्मणः साकल्यस्येष्टत्वात् ।

*पक्षद्वयेऽपीति । अत्र पूर्वया तिथ्योदयादुत्तरम्, उत्तरया चोदयात्पूर्वं त्रिमुहूर्तर्या वेध इति नार्थः । वेधस्य दिनमात्रसाध्यत्वभङ्गापत्तेः । तस्य तादृशसाध्यत्वे मानम्— “उदिते दैवतं भानौ” इत्येव ।

*उदिते इति । उदिते भानौ यद् द्विमुहूर्तं तदैवतं—देवकर्माहम् । अस्तमिते—अस्तं गन्तुमारब्धे यदहर्द्विमुहूर्तं तत् पित्र्यं—पितृकर्माहमित्यर्थः । अह इत्यन्वयादस्तमिते इति आदि-

इति विष्णुधर्मोक्तः । *त्रिमुहूर्तत्वं चानुकल्पः* ।

*त्रिमुहूर्ताऽपि कर्तव्या या तिथिर्बुद्धिगामिनी ।

कर्मणि क्तः । "पक्षद्वयेऽपि" इति वेषिका त्रिमुहूर्तसंबन्धेन वेधोक्त-
स्तस्यास्त्रिमुहूर्तमश्वं वाचनिकम् । वेध्यायास्तु तदार्थिकं न्याय-
साम्यादिति । त्रिमुहूर्तमश्वस्य कथं निवेश इत्यत्राह—*त्रि-
मुहूर्तत्वं चेति । *अनुकल्पः—स्नानदानादिविषय इति
तदर्थः । न च वेध्यायास्त्रिमुहूर्तमश्वस्यार्थिकत्वे मानाभावाद्
त्रिमुहूर्तत्वं नानुकल्प इति वाच्यम् ।

पौर्वाहिकास्तु तिथ्यां देवं कार्ये फलपदाः ।

इति वृद्धयाज्ञवल्क्येनाहः पञ्चभागेऽवायभागरूपपूर्वा-
हभवत्वाक्तेः । "प्रातः संकल्पयेद्दिदान" इति त्रिमुहूर्तात्मिकापक्रमका-
लावच्छिन्नायास्तिथेरेव "यो यस्य विहितः कालः" इत्यनेनाहत्वा-
क्तेश्च । माधवानार्या अपि पञ्चभा विभागो बहुष्म्युक्तत्वात्तर्ज-
ग्राह्य इति बहुसमयकर्तव्यव्रतदानादी त्रिमुहूर्ता तदनुकल्पतया
पौर्वाहिकत्वाभितरपक्षापग्रहार्थमिति रीत्या त्रिमुहूर्तत्वं मुख्यं वदन्ति ।

वस्तुतस्तु पक्षद्वयेऽपीति यदि पूर्वा तिथिमुत्तरास्तिथय-
स्त्रिभिर्मुहूर्तैर्युक्ता एव सत्यः (१) स्पृष्टाभेदिद्धा इति व्यवहा-
र्याः, तदा उत्तरा तिथिं पूर्वा अपि मुहूर्तत्रयावच्छिन्ना एव स्पृष्टया
इत्यर्थः । तथा सत्येव युग्मात्तर्जमाकल्यादिशास्त्रप्रवृत्त्युपयोगिनया
त्रिमुहूर्तत्वविशिष्टतिथिद्वयसम्बन्धस्य वेधत्वसिद्धेः त्रिमुहूर्तो न वे-
धिकासम्बन्धस्य त्रिमुहूर्तो न वेध्यासम्बन्धस्य च किञ्चिन्न्यूनतिथि-
द्वयसम्बन्धतया प्रकृतानुपयोगात् ।

*त्रिमुहूर्ताऽपीति ।

(१) स्पृष्टा इत्यस्य विध्यन्ति इत्यनेनाऽन्वयः । स्पृष्टाः सत्यः
पूर्वा तिथि विध्यन्ति चेद् विज्ञाः । एवमुत्तरा अपि मुहूर्तत्रयावच्छि-
न्ना एव स्पृष्टयाः सत्य उत्तरा तिथि विध्यन्ति चेद् विज्ञा इति व्यव-
हार्या इत्यर्थः ।

इति दक्षेणापि *शब्दोक्तेः । अयं वेधः प्रातरेव । सा-
यं तु त्रिमुहूर्तो वेध एव

*यां तिथिं समनुप्राप्य यात्यस्नं पश्चिनीपतिः ।

सा तिथिस्तद्दिने प्रोक्ता त्रिमुहूर्तैव या भवेत् ॥

इति स्कान्दोक्तः । दीपिकापि—‘त्रिमुहूर्तगा तु सक-
ला सायम्’ इति । यानि तु—

व्रतोपवासस्नानादौ घाटकैकापि या भवेत् ।

उदये सा तिथिर्ग्राह्या विपरीता तु पैतृकं ॥

इत्यादीनि स्कान्दादिवचनानि *नानि वैश्वानराधि-

त्रिमुहूर्ता न कर्तव्या या तिथिः क्षयगामिनी ।

इति पूर्वार्थम् । *अपिशब्दं न । तथा च पूर्वार्थेऽप्यपि-
शब्दान्वयान्न त्रिमुहूर्तन्यागे द्विमुहूर्तग्रहणे च तात्पर्यं, कि-
न्तु द्विमुहूर्तत्वस्यानुकल्पत्वे इति । अयं निषेधो न त्रिमुहूर्तव्या-
प्तिबाधनाय, किन्तु चतुर्थमुहूर्तस्पर्शित्वाविधिन्मयेति त्रिमुहूर्तव्या-
प्तेर्मुख्यत्वमित्यन्ये । क्षयिण्यां त्रिमुहूर्तग्राह्यतानिषेधस्तदन्यस्यां
तद्ग्राह्यतासाधकः, निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वादिति तस्यामुख्यत्व-
मितीतरे ।

ननुदितवाक्ये यथासंख्यानवयस्यानिर्वीजत्वात् सायमपि
द्विमुहूर्तत्वमनुकल्पोऽस्तु इत्यत्राह—*यामिति । त्रिमुहूर्तवत्य-
वकाराद्,

यां प्राप्यास्तमुदेत्यर्कः सा चेत् स्यात्त्रिमुहूर्तगा ।

धर्मकृत्येषु सर्वेषु सम्पूर्णां तां विदुर्बुधाः ॥

इति विष्णुरहस्ये उद्देश्यविधेयभावेन त्रिमुहूर्तवत्तयैव पूर्ण-
त्वोक्तेर्द्विमुहूर्तत्वनिवेशासम्भवाच्च ।

*वैश्वानरेति । “वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे
जाते” इत्याम्नाय “यदष्टाकपालो भवति गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन
पुनाति, यन्नवकपालो भवति त्रिवृतैर्भस्मिस्तेजो दधाति” इत्यादिना

करणन्यायेनावयवः स्तुत्या त्रिमुहूर्तप्रशंसापराणि ।

तिथिविशेषे वेधविशेषः स्कान्दे—

नागो द्वादशनाडीभिर्दिक् पञ्चदशभिस्तथा ।

*भूतोऽष्टादशनाडीभिर्द्वयत्युत्तरां तिथिम् ॥ इति ।

अयं चो*पवासातिरिक्तविषय इति वक्ष्यते ॥ इति वेधः ॥

तत्र सर्वा तिथिर्यदहःकर्मकालः व्यापिनी, सैव ग्राह्या ।

कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः ।

*तथा कर्माणि कुर्वीत, ह्यसवृद्धा न कारणम् ॥

फलवदष्टकपालाशुक्तम् । तत्रोत्पत्तिशिष्टद्वादशकपालावरुद्धं उत्पन्न-
शिष्टानामष्टकपालादीनां निवेशे वाक्यभेदः स्यादन्ताऽवयवद्वारा-
ऽवयविभूतद्वादशकपालस्तुतिराश्रीयते तद्वदित्यर्थः । *अवयवः-
एकघटिका । *नागः पञ्चमी । *दिक्—दशमी । *भूतः—चतुर्दशी ।
*उपवासातिरिक्तंति । “सर्वप्रकारवेधोऽयम्” इति वाक्यात् ।

*कर्मकालेति । कर्म पट्टिधम् । उपवास—एकभक्त नक्त—अया-
चित—व्रत—दानभेदात् । अत्रोपवासे भहोरात्रस्तत्कालः । तस्याहो-
रात्राभोजनसङ्कल्परूपत्वात् । तदहोरात्राविच्छिन्नद्वितीयभोजना-
भावविशिष्टं मध्याह्नभोजनमेकभक्तम् । तादृशं प्रदोषभोजनं नक्तम् ।
अयाचितलब्धस्य तादृशं सकृज्जोजनमयाचितम् । तेष्वपि विशेष्यांशे
मध्याह्नादिः, विशेषणानि चाहोरात्र एव कालः । एवं दानव्रतयो-
रपि प्रातरादिः । तत्तत्कर्मणि तत्तद्व्यापिनीत्यर्थः ।

*तथा कर्माणीति । तत्र कालस्यानुपादेयत्वाद् यथा तत्त-
त्तिथिपरित्यागेन कर्म दुष्करं, तथा तत्तदहर्भागपरित्यागेना-
पि । अन्यथा “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति” इति यावज्जीवका-
लात् प्रातरादिभागं विहायापि अग्निहोत्रं हुयेतति भावः । कर्मकाल-
व्याप्तिर्द्वेधा । साकल्येन एकदेशेन वा । सापि पुनर्द्वेधा । पूर्वेषुरेव,
परेषुरेवेति । एषु पक्षेषु सैव ग्राह्या । दिनद्वये तद्व्याप्त्यादौ स्वाह-

इति विष्णुधर्मोक्तेः । *दिनद्वये तद्व्याप्त्यवस्थायामेक-
देशव्याप्तौ वा *युग्मवाक्यानिर्णयः । *तस्य पूर्वाऽप्याधे-
नोपपत्तेः । कर्मकालस्य प्रधानाह्वयात् । युग्मवाक्यं तु
निगमः ।

*दिनद्वये इति । *युग्मवाक्यात्, स्वर्वादिवाक्यात्, शुक्रादि-
वाक्याच्च। नन्वस्तु कर्मकालशास्त्राद् हासवृद्धिशास्त्रं (१) दुर्बलम् । एक-
दिन एव तत्सत्त्वेनासन्देहात्, 'हासवृद्धी न कारणम्' इत्युक्तं । न तु
युग्मशास्त्रम् । तथा च तेन कर्मकालशास्त्रबाधो दूषार इत्यत्राह —
*तस्येति । अयं भावः—तत्तत्कर्मसु विहितायां तत्तत्तिथौ स्व-
ण्डायां संदेहे सति निर्णयार्थं युग्मवाक्यादिप्रयत्नमवृत्तिः । तिथ्या-
दिविधिप्रवृत्तिसमकालमेव च प्रातरादिभागविधिप्रवृत्तिः । प्रयो-
गविधिना कालस्योपादेयत्वात् । एवं च तेषां प्रथमावगतत्वात्
तत्तत्कालीनातिथिलाभे तस्यां तत्तत्कर्मणि न संदेहः । एतदेव
कर्मकालशास्त्रेण वाचो भङ्ग्या बोध्यते । तत्र च कर्मकाल एव
प्रवर्तको, न तु हासवृद्ध्यादि । दानप्रत्ययोरपि "पूर्वाहिकास्तु
तिथयः" इति कालविशेषनत्वेन स एव कर्मकालः प्रवर्तकः ।
'हासवृद्धी न कारणम्' इत्यत्र हासवृद्धिपदस्य युग्माद्युपलक्षण-
तया युग्मादिशास्त्रं स्वर्वादिशास्त्रं च न कुत्रापि पुरस्तात्प्र-
वृत्तिप्रयोजकम् असन्देहादिति । यत्र कर्मकालानुरोधेन निर्णयो दु-
ष्करः दिनद्वये कर्मकालव्याप्तौ, साध्यैकदेशव्याप्तौ च प्र-
वर्तितेऽपि कर्मकालशास्त्रे सन्देहानपायान्, दिनद्वये तद्व्याप्तौ
कर्मकालशास्त्रौदासीन्येन संदेहतादवस्थायात्; तत्रैव विषये इत-
रशास्त्राणि निर्णायकानीति युग्मशास्त्रादरूपपरिष्ठादेव प्रवृत्तिः ।
वैषम्येणैकदेशव्याप्तौ तु आधिक्यानुगृहीतकर्मकालशास्त्रादेव संश-
यनिरास इति । एवं च

(१) "खर्वो दपः" इति मूले वक्ष्यमाणं शास्त्रम् ।

युग्माग्नियुगभूतानां षण्मुन्योर्वसुरन्ध्रयोः ।

रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दश्या च पूर्णिमा ॥

प्रतिपद्यमावास्या तिथ्योर्युग्मं महाफलम्* ।

एतद्वचस्तं* महादोषं, हन्ति पुण्यं पुरा कृतम् ॥ इति ।

अत्र रन्ध्रान्ताः शब्दा द्वितीयादिनवम्यन्ततिथिवा-
चकाः । रुद्रः—एकादशी । द्वितीया तृतीयायुक्ता, मा च
द्वितीयायुतेति *सप्तयुग्मानीत्यर्थः । इदं च शुक्लगक्षे
*अमाप्रतिपद्युग्मस्य पूर्णिमायाश्च तत्रैव सत्त्वादिति के-

दिवारात्रिव्रतं यच्च एकमेव तिथौ गतम् ।

तस्यामुभययोगिन्यामारभेत्तद् व्रतं व्रती ॥ इति ।

त्रिसन्ध्याव्यापिनी या स्यात्सर्व पूज्या सदा तिथिः ।

इत्यादिकं कर्मकालशास्त्रमिद्विधमेव । यदा तिथिरेकत्र दिने
अहोरात्रयोगिनी, अन्यस्मिन्वाहर्मात्रयोगिनी, रात्रिमात्रयोगिनी वा;
तदा ऽहोरात्रसाध्ये उपवासादौ अन्यतरमात्रयोगिनीं त्यक्त्वा भय-
योगिन्या एव(१)। न्यायतः कर्मकालशास्त्राच्च मामेः । *महाफलं—
तत्तत्तिथिकृततत्तत्कर्मफलदातृ । *द्वयस्त्वम् अन्यथा कृतम् । म-
हादोषम्—कर्मवैगुण्यकारि ।

*सप्तमेति । युग्मगता पूर्वा तिथिरुत्तरविद्धा उदयव्या-
पिनी, उत्तरा च पूर्वाविद्धा अस्तमयव्यापिनी ग्राह्यत्वञ्च ता-
त्पर्यम् । *अमेति । द्वितीयादिकयुग्मस्य पक्षद्वयवर्तित्वात्
त्यागः । अत्र माहचर्यस्य नियामकत्वमयुक्तम् । तस्य स-
न्निधिरूपतया स्थानावान्तरभेदत्वान्मुख्यवृत्त्या पक्षद्वयवर्तित्ति-
थिवाचिद्वितीयादिपदश्रुत्या बाधात् । तदुक्तं—“श्रुतिलिङ्गवाक्य-
प्रकरणस्थानसमाख्यानां पारदौर्बल्यम्” इति । (अ० ३ पा० ३ सू. १५
जै०) अत एव ताण्डिशाखायां “ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत” इत्यने-

चित् । *तत्त्वं त्वमा*प्रतिपशुमात् कृष्णपक्षालिङ्गान् पक्ष-
द्वयपरमिदं *तत्तद्विशेषवाक्यैः*कृष्णे तिथिविशेषेऽपो-
द्यते इति । दशमी तूक्ता पुराणसमुच्चये—

*संपूर्णे दशमी कार्या मिश्रिता, पूर्वयाऽथवा । इति ।

संपूर्णे—शुक्लपक्षे । त्रयोदशी तु सुमन्तुनोक्ता—

कतच्छाखोक्तगुणैरुद्गीथाख्यभक्त्युपासनं, सन्निधिविशेषात्स्वशा-
खोद्गीथस्य वेति पूर्वपक्षो मुख्यवृत्त्या सामान्यवाचकोद्गीथपदश्रु-
त्या तत्सामान्योपस्थितेस्ताण्डिशार्दूलादिसर्वशाखोद्गीथोपासनमुपेत्य
निरस्तो ब्रह्मपीमांसायामित्यभिप्रायवानाह—*तत्त्वं त्विति ।
*अमेति । पूर्णिमामात्रं च शुक्लपक्षालिङ्गं द्रष्टव्यम् । *तत्तद्विशेषेति ।
“प्रतिपत्सद्वितीया स्यात्”इत्यादिभिरित्यर्थः । यदि च तेषामपि
सामान्यवाक्यत्वमुच्यते, तदा तत्तत्कर्मकालशास्त्रोत्तरमवृत्तिकेनैतदा-
क्येन संकष्टचतुर्थ्यादेर्दिनद्वयसत्त्वे प्राप्तं परविद्धत्वं “चतुर्थी गणनाय-
स्य”इत्यादिनाऽपोद्यते इत्यर्थः । *कृष्णे इति शुक्रोपलक्षणम् ।

*संपूर्णे इति । अत्र हेमाद्रिः संपूर्णेति पाठः । संपूर्णे इति,
संपूर्णे शुक्लपक्षे इति च प्रमादात् । अन्यथा कृष्णपक्षे विशेषा-
लाभापत्तेः । न च शुक्लपक्षे इत्युक्तमप्यतन्त्रम् ।

युक्ता न दूषिता यस्मादिति सा सर्वतो मुखी ।

इतिवाक्यशेषात् । यतः सा सर्वतोमुखी अतोऽविशेषेण पूर्वा,
परा वेत्यर्थादिति वाक्यम् । “शूर्पेण जुहोति, तेन ह्यन्नं क्रियते”
इत्यत्र हेतुवाचिहिशब्दाद् यस्मादन्नसाधनमतः शूर्पेण होतव्यमिति
शूर्पत्वाद्यविवक्षया पिठरादेः प्राप्तमपि होमसाधनत्वमानुमानिकमिति
विभक्तिश्रुत्यवगतशूर्पसाधनत्वाद् दुर्बलत्वादुज्झितं, तद्वत् प्रकृते-
ऽपि सप्तमीविभक्तिश्रुत्या शुक्लपक्षावच्छिन्नदशम्या एव पूर्वापर-
विद्धात्वं स्यात् । तस्मात्संपूर्णेति पाठः । तत्र मूलाग्रयोः कभयोरपि
मुख्यत्वोक्तेरविशेषबोधनद्वारा त्रीहियववाहिकल्प इति । वस्तुतस्तु

अयोदशी तु कर्तव्या द्वादशीसहिता मुन । इति ।
कृष्णपक्षे त्व।पक्षम्बः—

*प्रतिपत्सद्वितीया स्यात्, द्वितीया प्रतिपद्युता ।

चतुर्थीसंयुता या च सा तृतीया फलप्रदा ॥

पञ्चमी च प्रकर्तव्या षष्ठ्या युक्ता तु नारद ।

कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ॥

शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राहा यस्यामभ्युदितो रविः ।

कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राहा यस्यामस्तमितो रविः ॥

इतिशुक्लकृष्णवाक्यमेव तत्र व्यवस्थापकं न तु तुल्यवद्विकल्पः ।

उदासीने तु शास्त्रार्थे युग्मवैर्या नियामिका ।

इति पुमिच्छाश्रयणानां विन्यान् । एवं च संपूर्णे इति पाठोऽपि
सुयोज्यः । शुक्लपक्षे दशमी परविद्धा, अथ वा—पक्षान्तरे कृ-
ष्णपक्षे सा पूर्वविद्धेत्यर्थात् इति ।

*प्रतिपदिदिति । इदं च सामान्यवचने तत्तद्विशेषैरपोषम् ।
एवं च यत्र परस्परविरुद्धं युग्मवाक्यद्वयं प्राप्नोति, यथा तृतीया-
याम् । तत्र “रम्भाख्यां वर्जयित्वा तु” इत्यादिकं प्रबलं व्यव-
स्थापकम् । यत्र च तादृशं न व्यवस्थापकं किञ्चिदस्ति, तत्र
पूर्वोक्तं शुक्लकृष्णवाक्यं व्यवस्थापकम् । विरुद्धयुग्मवाक्यद्वयाविषय
इव तद्विषयेऽपि तस्य निष्पत्त्युहं प्रवृत्तेः । न च शुक्लकृष्ण-
वाक्यं युग्मवाक्यप्रवृत्तिसमये तत्तद्विशेषवाक्यप्रवृत्तिसमये वा
कुतो न प्रवर्तते ? । (१) युग्माग्नियुगादौ पूर्वस्या उत्तरविद्धा-
ग्राह्यत्वेन (२) परस्य, उत्तरस्याः पूर्वविद्धाग्राह्यत्वेन पूर्वस्य च विरो-
धात् । एवं “प्रतिपत्सद्वितीया” इत्येतत्प्रवृत्तिसमयेऽपि । अत एव

(१) ‘युग्माग्नियुगभूतानाम्’ इत्यत्रेत्यर्थः ।

(२) ‘कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राहा, इत्यस्येत्यर्थः । एवं पूर्वस्येत्यस्य ‘शु-
क्लपक्षे तिथिर्ग्राहा’ इत्यस्येत्यर्थो बोध्यः ।

पूर्वविद्धा प्रकर्तव्या, पराविद्धा न कुत्रचित् ।

दशमी च प्रकर्तव्या सदुर्गा द्विजमन्त्रम् ॥

षष्ठ्यष्टमी अमावास्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी ।

एताः परयुताः पूज्याः, पराः पूर्वैण संयुताः ॥ इति ।

*यत्तु व्याघः—

स्वर्गो दर्पस्तथा हिंसा त्रिविधं निधिलक्षणम् ।

स्वर्गदर्पो परौ पूज्यौ, हिंसा स्वात् पूर्वकालिकी ॥

इति । स्वर्गः—साम्प्रतं, दर्पो—वृद्धिः, तयोः परा ।

हिंसा—क्षयस्तत्र पूर्वत्यर्थः । एतच्छाब्दादिविषयम् ।

दैवपिण्डसाधारण्येन प्राप्तमौदयिकत्वं

दैवे कर्मणि संप्राप्ते यस्यामभ्युदितो रविः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया पित्रर्थे चापराहिकी ॥

इतिपरिसंख्यातमिति कथं दैवेऽस्तमयतिथिग्रह इत्यपाकृतम् । उ-
क्तरीत्या दैवेऽप्यस्तमयतिथिर्धौत्ये शुक्लकृष्णसामान्येन पिण्डे
आपराहिकत्वं तेन विधीयते, तत्स्तुत्यर्थं च दैवौदयिकत्वोक्तिरित्यु-
पगमात् । त्रिदोषपरिसंख्याऽनुपगमात् । “उत्तरेऽहनद्विरात्रस्य पृथक्”
इत्यौत्तराहिकस्य षोडशग्रहस्य अङ्गिरसां द्विरात्रे “वैश्वानसं पूर्वेऽहन-
साम भवति, षोडश्युत्तरे” इति परिसंख्यानान्न सर्वद्विरात्रे षोडशि-
ग्रह इति प्राप्तस्य त्रैदोष्यादेव वैश्वानसस्य विध्यथेवादन्वमुपेत्य
निरासात् । न च ‘कृष्णपक्षे तु’ इत्यसङ्गतं युग्माभिवाक्यवत् ‘प्रतिप-
त्सद्वितीया’ इत्यादेरपि शुक्लकृष्णपक्षसाधारण्यादिति वाच्यम् । पा-
रिशेष्यात्तस्य कृष्णपक्षविषयत्वात् । एतच्चाग्रे वक्ष्यते ।

*यत्त्विति । यदा युग्मवाक्यं प्रवर्तते, तदैवास्य प्रवृत्तेः

सन्देहो दुर्वार इत्याशयः । *आब्दादीति । कर्म द्विविधं—दैवं,
पिण्डं च । तत्र स्वर्गादिवाक्यं पिण्डविषयमित्यर्थः । एतेन

*द्वितीयादिकयुग्मानां पूजयता *नियमादिषु ।

एकादिष्टादिवृज्यादीं ह्यामवृज्यादिचोदना ॥

इति व्यासोक्तेः । नियमादिषु व्रतदानादिदेवकर्मसु ।

*एकादिष्टादिनिधिवृज्यादाधित्यर्थः ।

युग्मादिवाक्यस्य देवविषयकत्वं ध्वनितम् । तदाह — *द्वितीयादिकंति । नियमां व्रतम् । आदिपदं माहव्यान्सर्गदेवकर्मपरमित्याह—*देवाति । ह्यामवृज्यादिचोदना—स्वर्गादिवाक्यम् । ननु वृज्यादाविति वृद्धिपदमयुक्तं वृद्धिब्राह्म्य निधिमयुक्तत्वादव आह—*एकादिष्टादीति । अथ ह्यामवृद्धौ चन्द्रह्यामवृद्धपुष्पश्लि-तकृष्णशुक्रपक्षा तचोदना—शुक्रकृष्णवाक्याधीनः शुक्रपक्षतिथिः (१)उत्तरा, कृष्णपक्षतिथिः पूर्वति निर्णयः तत्र एकादिष्ट्यादि-माध्याह्निकं पित्र्यं, वृज्यादि पौर्वाह्निकं पित्र्यं विषय इत्यर्थो ऽस्तु; आपराह्निकपित्र्ये तु पक्षद्वयं ऽप्यस्तमयव्यापिनी तिथिग्राह्या ।

यथाऽस्तं सविता याति पितरस्तामुपासते ।

तिथिं, तेभ्यो ऽपराह्णं हि स्वयं दत्तः स्वयंभुवा ।

इतिहेतुमन्निगदरूपवाक्यशेषादिति चेन्न । यतो देवेषु युग्मवाक्यमेव निर्णायकमिति नार्थः । तद्विषयं शुक्रकृष्णवाक्यपटुत्तः, किन्तु युग्मवाक्यं देवविषयमेवेति । अत एव पक्षार्द्धेऽपि शुक्र-कृष्णवाक्यमेव पित्र्ये एव निर्णायकमिति नार्थः, तस्य देवेऽपि प्र-वृत्तेरिति । ह्यामवृज्यादिचोदनाशब्दं लक्षणावसेधः ।

वस्तुतस्तु अव्यवस्थाप्राप्तौ पूर्वोत्तरतिथिव्यवस्थापकं शुक्र-कृष्णपक्षवाक्यम् । तच्च पित्र्ये न प्रवर्तते । एकैकदिने कर्मकाल-व्याप्तौ तथैव, वैषम्येण तद्व्याप्तावाधिक्येन, साम्येन तद्व्याप्तौ—उभयत्र तद्व्याप्तौ—तदस्पर्शं वा अस्तमयापराह्णव्याप्तिभ्यां स्वर्गादि-

(१) उत्तरतिथिविज्ञेत्यर्थः । एवं पूर्वोक्त्यापि बाध्यम् ।

*कर्मकालव्याप्त्यभावे तु कर्मोपक्रमकालगैव ग्राह्या ।

कर्मोपक्रमकालगा तु कृतिभिर्ग्राह्या, न युग्मादरः ।
इति दीपिकोक्तं । यानि तु—

वाक्यवशेन व्यवस्थासत्त्वान् । नापि “यथाऽस्तं मन्विता यानि”
इत्यादेरापराह्निकपित्र्यविषयत्वात् माध्याह्निकादिपित्र्येऽव्यवस्था-
पत्तिः । “उदिते दैवम्” इत्यादिमासान्यवाक्यवशादपराह्णेऽहो-
ऽपरभाग इति कुतपपूर्वाद्धोपक्रमेण एकोद्दिष्टस्यापि तद्वशापराह्णे
समाप्यत्वेन सङ्गहात् । अन्यथा शुक्लपक्षे कुतपपूर्वाद्धोपक्रमेणः
पार्वणस्याप्यसङ्गहात् ।

शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ।

कृष्णपक्षापराह्णे तु राह्णिणं तु न लङ्घयेत् ॥

इत्युक्तेः । उपक्रमे राह्णिणलङ्घनं निषेधना नानेनोपक्रमकाल-
एवोच्यते, न तु राह्णिणे समाप्यत्वम् । येन

आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्यादराह्णिणं बृधः ।

इतिवदेकोद्दिष्टमात्रविषयकत्वं स्यात् । अत एव वृद्ध्यादी—वृ-
द्ध्यादिप्रयुक्ते संशये दासवृद्ध्यादिनां दना- शुक्लकृष्णवाक्यामिन्यपि
नार्थः । तिथिखण्डत्वभिन्नस्य वृद्ध्यादेः सन्देहोन्नापकताया अने-
कान्तिकत्वाच्च । वृद्ध्यादीत्यादिना क्षयमाश्रयग्रहः । एतच्च कर्मकाल-
शास्त्राबाधेन खर्वादिशास्त्रप्रवृत्तिः युग्मादिशास्त्रादिति बाधनाप ।
एकोद्दिष्टादीत्यादिना पार्वणस्य यज्ञोपवांतित्वाददैवधर्मकस्य दै-
वश्राद्धादेश्च पित्र्यस्य ग्रहः । एतेन वृद्धिः—लक्षणया पुत्रोत्पत्तिनि-
मित्तकश्राद्धं तदादिः प्रकृतिर्यस्येत्यतद्गुणमविज्ञानवद्पूर्वाहिणा दै-
वश्राद्धग्रह इत्यपाकृतं, लक्षणापत्तः । *कर्मकालंति । एवकारेण
कर्मकालेनानिर्णये यद्युग्मशास्त्रस्य निर्णायकत्वमुक्तं, तत् तदुपक्रम-
स्य निर्णायकत्वासंभवे एव, नान्यथा । तस्य कर्मकालसमत्वात् ।

यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु ॥

इत्यादीनि*, तानि * त्रिमुहूर्तादिस्तुतिरिति निर्णयार्थाः ॥

यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमं ।

विद्यमानो भवेदङ्गं नोदितापक्रमेण तु ॥

इति बोधायनवाक्यानां सुनिश्चयः । यथा साम्येन एकदेशस्था-
सौ यत्कर्म मध्याह्नादनेवोपक्रम्य समाप्यते, तत्रैव कर्मोपक्रमयोग-
नी युग्मशास्त्रवाच्येत्यर्थः । दिनद्वये कर्मकाले साम्यं न दृश्य-
ते वा पूर्वमेवोपक्रम्य मध्याह्नादननुष्ठेयमानं समाप्य साम्येन त-
देकदेशस्थेऽपि युग्मवाक्यात् परादिवाक्यादा निष्पद्यते । तत्र कर्म-
कालशास्त्रेण निर्णेतुमशक्यत्वात्, यो यस्येवोपक्रम्य तदुत्कृते इत्युक्ते-
रावृत्त्या तस्मिन्काले, तस्य कर्मण उपक्रमेण नोदितापक्रमेणोपक्रम-
इत्यर्थोत्तदप्रवृत्तेः । उपक्रमः सङ्कल्पः । “सङ्कल्पो व्यवहृत्यः”
इत्युक्तं । * इत्यादीर्नानि । आदिना

यां तिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति दिवाकरः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानजप्यादिषु ॥

इत्यादिमङ्गलः । * त्रिमुहूर्तादिस्तुति । आदिना केवलौघवि-
कगौरीवृतादिरूपतन्म्युनमंगलः । तस्मिन् त्रिमुहूर्तादिस्तुतिरित्यम-
ङ्गतम् । एतद्वचनयोरुदयास्तमयगतान्तयेः साकल्यप्रतिपादकत्वात् ।
तत्प्रतिपादनं च प्रमाणान्तरेण त्रिमुहूर्तायाम्भनो न्यूनाया-
वा पूर्वस्या उत्तरस्या वा तिथेर्ग्राह्यत्वे सिद्धे तत्तद्वचनं
तिथेरभावेऽपि तत्रैव कर्मानुष्ठानार्थम्, न तु युग्मादिव्याप्यारम्भ-
विषया अपि तिथेरेतद्व्यवस्थाद्वयः । त्रिमुहूर्तादिवचनव्यवधानं ।
एवं च यत्राहभूतायास्तिथेः कर्मसङ्कल्पकालेऽभावस्तथापि क-
र्मतिथिमन्तर्यवोद्वेगः सङ्कल्पतिथेरुत्तदाधिकरणत्वस्य तान्तिथिर्यो-
गप्रयुक्तत्वात् । नैमित्तिके तु कर्मणि न निमित्तान्तिथेरुद्वेगः । तस्या

अनङ्गत्वात् । अनेकदिनसाध्ये कर्मणि तु अथ प्रभुत्वेनावहितप-
र्यन्तमित्येव । मध्यवर्तितीर्थः शास्त्रतोऽङ्गत्वाभावेऽपि अनायन्या-
ङ्गत्वोपगमात् । साकल्यवचनात्तत्कालं एव निश्चयभावेऽपि यत्क-
र्मानुष्ठानं, तत् मन्वादिकर्तव्यस्नानश्राद्धादिव्यतिरिक्तविषयम् ।

अभ्यङ्गे चोदधिस्नाने दन्तधावनमैथुने ।

जाते च मरणे चैव तत्कालव्यापिनी तिथिः ॥

मन्वादौ च युगादौ च ग्रहणे चन्द्रमुखयोः ।

व्यतीपाते वैधृता च तत्कालव्यापिनी क्रिया ॥

इति स्कान्दात् । तस्माद् यानि

आदित्योदयवेलायां याऽल्पापि च तिथिभवेत् ।

पूर्णा इत्येव मन्तव्या प्रभूता नोदयं विना ॥

व्रतोपवासस्नानादौ घटिकका यदा भवेत् ।

इत्यादीनि मुहूर्तत्रयन्युनाया अपि सम्पूर्णान्वयनिपादका-
नि, तानि कैमुतिकन्यायेन त्रिमुहूर्तस्तुतिर्गति दिक् । केचित्तु
युग्मवाक्यमुपवासमात्रपरम् । यतः त्रिमुहूर्तया पूर्वतिथ्या विद्धा
सती या उत्तरदिने त्रिमुहूर्ता तदनिका वा यद्यन्तरेव युग्मा,
तदा युग्मवाक्यमेव निर्णायकम् । तदशादहोरात्राभयस्मृगपि
पूर्वाहे या उदयवाक्यं चोत्तरस्या अङ्गन्वयोग्यतारूपमापवा-
रिकं साकल्यं बोधयति तत् यदि एकभक्तादौ मन्वाद्वादि-
मात्रकर्तव्ये तत्कालस्पर्शिन्या अपि तिथिः साकल्यं प्रति-
पादयेत्, तदोपवासेऽपि तद् द्रढयेत् । “प्रातः सङ्कल्पयेत्” इति
वचनेनाहोरात्रस्य कर्मकालत्वलाभात् । अत एव न प्रातः कालो
नाकालः येनाकाले प्रक्रान्तस्य समाप्तिरङ्गीक्रियेत । नापि शिष्ट-
कालोऽत्र गौणः, येन गौणकाले समाप्तिरुपगन्तव्या स्यात् । एवं
यदि सा तिथिः पूर्वैव युग्मा तदाऽपि युग्मवाक्यमेव निर्णायकम् ।
उक्तं चेहाप्यस्तमयवाक्यस्य सङ्कल्पकाले तत्तिथेरभावेऽपि साकल्य-

अथैकभक्तम् । तत्कालः पादो
मध्याह्नव्यापिनी प्राज्ञा एकभक्तं सदा तिथिः । इति ।
मध्याह्नश्च *पञ्चमार्थभक्तदिनतृतीयांशः । तेन
यद्यपि द्वादशदण्डानन्तरं प्राप्यते, तथापि—

प्रापकत्वम् । इत्थं च या शुद्धा सती परेऽहनि त्रिमुहूर्ताऽपि, तत्र
पूर्वा । कर्मकालशाम्भ्य प्रागेव प्रवृत्तेः । या च विद्धा सती क्षयेण
परेषुनीस्ति, त्रिमुहूर्तेन्युना वा, सापि पूर्वैव । युग्मशास्त्राप्रवृत्तेः ।
तत्प्रवृत्तेस्त्रिमुहूर्तमनाया आवश्यकत्वात् । नाप्यौदायिकशास्त्रं तत्र
प्रवर्त्तते । तत्प्रवृत्तेरपि तथान्वान् । अथ

उदये तृतामस्य, नक्तस्यास्तमये तिथिः ।

इत्यादिवाक्यान् परा स्यात् । न स्यात् । तेषां केमुच्यन्यायेन
त्रिमुहूर्तस्तावकत्वात् । न च या त्रिमुहूर्तेन्युनया पूर्वया युक्ता सती
परादिने किञ्चिद्वर्त्तते, सा पूर्वैव स्यात् ।

द्वितीया पञ्चमीविंशदशमी च त्रयोदशी ।

चतुर्दशी चोपवासं हन्युः पूर्वोत्तरे तिथी ।

इति विशेषतो वचनादिति वान्यम् । उपवासमभिन्ने त्रिमुहूर्त-
र्त्तयोगे दोषः, उपवासं त्वल्पयोगे स इति वैरूप्यवारणायास्त्व-
मयवर्त्तिन्यास्त्रिमुहूर्ताया एव पूर्वतिथिदूषकत्वम्, उदयवर्त्तिन्यास्ता-
दृश्या एवोत्तरतिथिदूषकत्वमित्यर्थोपगमादित्याहुः ।

अत्रेदं वक्तव्यम् । अस्तीदृशउपोष्यतिथिनिर्णयः । परं तु
युग्मवाक्यं सकलदैवकर्मविषयमेव । “एतज्जस्रं महादोषम्” इति नि-
न्दाश्रवणात् । अधिकमन्यतोऽवगन्तव्यम् ॥

*पञ्चमेति ।

मुहूर्तत्रितयं प्रातस्तावानेव तु सङ्गवः ।

मध्याह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यादपराह्णाऽपि तादृशः ॥

*दिनार्धसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् ।

एकभक्तमिति प्रोक्तमतस्तस्यादिवैव हि ॥

सायाहस्त्रिमुहूर्तः स्यात्सर्वधर्मवहिकृतः ।

इति व्यासेन

लेखाप्रभृत्यथादित्ये त्रिमुहूर्तगते रवौ ।

प्रातस्तु स स्मृतः कालो भागश्चाहः स पञ्चमः ॥

सङ्गवस्त्रिमुहूर्तस्तु मध्याह्नस्तन्ममः स्मृतः ।

ततस्त्रयो मुहूर्तास्तु अपराह्णो निर्धार्यते ॥

पञ्चमो दिनभागो यः स सायाह इति स्मृतः ।

इति पराशरेण चोक्तेः । *दिनार्द्धेति । भुज्यते भावे लकाराद्
भोजनं तदर्थः । यदिति क्रियानिर्देशणं, न तु कर्म । तथा च यद्
भोजनं तदेकभक्तमित्यर्थः । एकं द्वितीयभोजनाभारविशिष्टं भोजनं
व्रतस्वरूपं भक्तपदे तद्भोजने लक्षणापगमान् । द्वितीयभोजनाभारश्च
न नियमपदार्थः । तस्यैककेवलत्वार्थत्वात् । नापि ब्रह्मचर्यादिः
साधारणविधिर्नैव तद्भावात् । किं तु ग्रामव्रतन्यूनम् । नैयके भोजने

अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः पोटधारण्यनामिनः ।

द्वात्रिंशत्तु गृहस्थस्य भूमितं ब्रह्मचारिणः ।

वक्रप्रमाणपिण्डास्तु ग्रमेर्देवकशः पुमान् ॥

इत्यास्यप्रमाणसंख्यायां

दिनार्द्धसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् ।

एकभुक्तं तु तत्प्रोक्तं न्यूनं ग्रामव्रयेण तु ।

इति देवलेन तदुक्तेः । एकभक्तपर्याय एकभुक्तम् । एकं भुक्तं
भोजनमिति व्युत्पत्तेः । तत्र नियमो ब्रह्मचर्यादिः सामान्याविशेष-
विधिलभ्यः । वस्तुतस्तु अयाचितवत् पातिकापवासमम्भारवना
भोजनोपवासान्यतरस्यैतद्व्रतस्वरूपता स्यादतो नियमपदम् । उप-
वासावृत्तिधर्मवत्त्वं तदर्थः । तादृशभोजनस्याटव्यादिफल्यादिभिरपि

इति स्कान्दोक्तेः *षोडशसप्तदशादिदण्डा मुख्यः
कालः । दीपिकायां तु- *मध्याह्नान्त्यदन्ते त्रिभागाद्वयं
स्यादेकभक्तम' इति । ततः सूर्यास्तपर्यन्तं गौणः । 'दिनेव
हि' इत्यस्य *वैयर्थ्यापर्येतत्परत्वात् । अत्र पूर्वपूर्या-
प्तिः*, परेषुः, उभयेषुपूर्याप्तिः, *तदभावः, अंशग्राप्तिः ।
तत्रापि साम्यं वैषम्यं चेति पदपक्षः । तत्राप्ययोरसंदेह
एव, तृतीये तु पूर्वोक्तिर्गौणमुख्यव्याप्तेः सत्त्वात् पूर्वा
इति साधवः । *युग्मवाक्यान्निर्णय इति हेमाद्रिः ।

सम्भवेन न प्रतियोगानुशासकः । अथ न परतन्त्रात्तन्त्रेणैव साधनानि-
धित एव सिद्धेः । *षोडशसप्तदशादिदण्डा इति । सप्तः शाष्ठा-
दशदण्डाविति नान्तराः । सन्ध्याभोजनानिर्वाह्य रागवामभोजन
परतयेहाप्रवृत्तेः । *मध्याह्नेति । "पूर्वाह्णे वै देवानां, मध्याह्ने नो
मनुष्याणाम्, अपराह्णे पितॄणाम्" इत्युक्तेश्चैव विभागो ग्राह्यो न
तुक्तः पञ्चधा । नापि

पूर्वाह्णः प्रहरं प्रातर्मध्याह्नः प्रहरं तथा ।

आतृतीयादापराह्णः सायाह्नश्च ततः परम् ।

इति गौर्मल्योक्तश्चतुर्थो । अहो मध्यं मध्याह्न इति व्युत्पत्ति-
विरोधात् । तुना च एवं गति पञ्चधा पञ्चस्य वैयर्थ्यं स्यादतो अन्य-
त्रैव बहुमृत्युक्तत्वेनेहापि स एव ग्राह्यो नान्य इत्युक्तिः ।

*वैयर्थ्येति । न ह्यनेन नक्तं व्यावर्त्यम् । तस्य व्यपदे-
शान्तरणैव व्यावर्तितत्वात्, तत एव च दिवाभोजनसिद्धेः ।
कथं चिन्मुख्यकालाख्ये प्रधानस्य लोपवारणाय गौणकालो
विधीयते "अङ्गगुणविरांशे च तादर्थ्यात्" इति सूत्रात् प्रधाना-
नुसारेण गुणस्य नेतव्यत्वादिति तदर्थः । *व्याप्तिः मध्याह्नो-
त्तरदलव्याप्तिः, न तु मध्याह्नव्याप्तिः । तत्पूर्वदलस्य एकभक्तकाल-
त्वाभावात् । *तदभावः उभयेषुस्तदस्पर्शः । *युग्मेति । अत्र

चतुर्थपक्षे पूर्वैव* । गौणकालव्याप्तेः सत्त्वात् । वैषम्ये-
णांशव्याप्तौ याऽधिका, सा ग्राह्या । साम्ये पूर्वा । अयं
च *स्वतन्त्रैकभक्तनिर्णयः । *अन्याङ्गे *उपवासप्रति-

स्वकालादुत्तरः कालो गौणः सर्वस्य कर्मणः ।

इति मध्याह्नोत्तरकाले प्राप्ते “दिवैव हि” इति पुनर्विधिवैयर्थ्य-
मतः सायाहस्यापि संग्राहकतया निर्णायकं न युग्मवाक्यमित्यरु-
चिः । *पूर्वैवेति । मुख्यकाले तत्तिथ्यभावेऽपि तत्रैकभक्तं कार्यम् ।

तिथ्यादौ च भवेद्यावान् हासो वृद्धिः परेऽहनि ।

तावान् ग्राह्यः स पूर्वैरुपहृष्टोऽपि स्वकर्मणि ॥

इति कृत्स्नहासप्रक्षेपोक्तेः । यत्तु

तिथेः परस्या घटिकास्तु या स्युर्न्यूनास्तथैवाभ्यधिकाश्च तासाम् ।
अर्द्धं वियोज्यं च तथा प्रयोज्यं हासे च वृद्धौ प्रथमं दिने तत् ॥
इत्यर्द्धप्रक्षेपवाक्यं, तदुपसंहारेणैवैकभक्तनिर्णयपरम् । सङ्कल्प-
श्च सर्वेषु पक्षेषु प्रातः ।

प्रातः संकल्पयेद्विद्वानुपवासव्रतादिकम् ।

इत्युक्तेः, तत्र साकल्यवचनापादिततिथिसत्त्वाच्च । *स्वतन्त्रेति ।

प्रतिपद्येकभक्ताशी समाप्ते कपिलाप्रद ।

इत्यादि । स्वातन्त्र्यं च हेतुगर्भम् । कर्मणः प्रधानत्वात्तदेव निर्णया-
र्थमनुसर्त्तव्यं न त्वङ्गं तिथ्यादीत्यर्थः । एतेन “पूर्वाह्निकास्तु तिथयः”
इति कर्मोक्तेः सामान्यं यथा ‘उपोष्याः परसंयुताः’ इति तदंशे विशेषेण
तिथ्यंशे सामान्यमिदं ‘प्रतिपत्संमुखी कार्या’ इति तदंशे विशेषेण बा-
ध्यते, तथा मध्याह्नः प्रतिपद्द्वचनादिना कृतो न बाध्यते इत्यपास्तम् ।

*अन्याङ्गे—दशम्यादौ प्रधाने निर्णीतायां तिथौ तत्पूर्वदिनादौ
तदुचितत्वात् । *उपवासेति । तच्च

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

उपवासेन दानेन न निर्द्वादशिको भवेत् ॥

निधौ च *तदनुसारेण निर्णयः ॥

अथ नक्तम् । *तत्र दिनानशनपूर्वं रात्रिभोजनम् ।
तत्र प्रदोषव्यापिनी आद्या ।

प्रदोषव्यापिनी आद्या तिथिर्नक्तव्रते सदा ।
इति चत्सोक्तः । प्रदोषस्तु

त्रिमुहूर्ते प्रदोषः स्याद्भानावस्तं गते सति ।

नक्तं तत्र तु कर्तव्यमिति शास्त्रविनिश्चयः ॥

इति मदनरत्ने व्यासोक्तः । तत्रापि त्रिदण्डान्तरं
कार्यम् ।

इत्यादिनोक्तम् । *तदनुसारेणेति ।

तिथिर्यथापवासं स्यादेकभक्तंऽपि सा तथा ।

इति सौमन्तरमपि उपवासवर्तिन्येकभक्तपरम् । तेनाष्टौ तानी-
ति गुर्वीशा कृतेकभक्तमुपोष्यादन एव ।

“नक्तं निशायां कुर्यात्” इत्यादौ नक्तपदं न का-
लार्थकं, विधातुमशक्यत्वापत्तेरित्यत्राह—*नर्वात् । न च
नक्तं नक्तसाध्यमित्येवार्थः, तावता कथं भोजनलाभ इति वाच्यम् ।
प्राजापत्यादिषु भूयस एकभक्तायाचितोपवासमादिभिः साहचर्यात्
प्रायिकप्रतीतिकस्य भोजनस्य सिद्धेः । अत एव “नक्ताशी” इत्यादौ
भोजनार्थकपदप्रयोगो न व्यर्थः । तावन्नैवार्थतो दिनाभोजनं विशे-
षणं लभ्यते । एवं च

मार्गशीर्षे सिते पक्षे प्रतिपद् या तिथिर्भवेत् ।

तस्यां नक्तं प्रकुर्यात् रात्रौ विष्णुं च पूजयेत् ॥

इत्यादौ पृथक् क्रियानिर्देशादेव प्रायिकप्रतीतिकं भोजनं
रात्रौ लभ्यते । तदनुरोधेन चाङ्गभूतपूजादेर्दिवानुष्ठानमेव । अत
एव नवरात्रस्य नक्तव्रतत्वं माधवाचार्यरुक्तं संगच्छते । भोजनस्य
प्रायिकप्रतीतिकतया तदप्रत्ययेऽप्यक्षतेः ।

सायंसन्ध्या त्रिघटिका अस्तादुपरि भास्वतः ।
इति स्कान्दोक्तेर्दण्डत्रयस्य संध्यात्वात् । तत्र
चत्वारीमानि कर्माणि सन्ध्यायां परिवर्जयेत् ।
आहारं, मैथुनं, निद्रां, स्वाध्यायं च चतुर्थकम् ॥

इति मार्कण्डेयेन भोजननिषेधात् ।

*मुहूर्त्तानं दिनं नक्तं प्रवदन्ति मनीषिणः ।

*नक्षत्रदर्शनान्नक्तमहं मन्ये गणाधिप ॥

इति माधवीये भविष्योक्तेश्च । गौडास्तु-

प्रदोषो *अस्तमयाद्धर्षं घटिकाद्वयमिष्यते ॥

इति वत्सोक्तः प्रदोषः । सन्ध्या च दिनरात्रयोः सन्धौ
मुहूर्तः ।

इति स्कान्दाच्च । यत्पादीनामपि सायाह्न -

ननु निषेधो वास्तविकसन्ध्यापर एवास्तिवन्त्यत आह *मुहूर्त्तानि
नमिति । नक्षत्रदर्शनादिति पूर्वत्राप्यन्वति, काकासिन्यायात् ।
नक्षत्रदर्शनावधिकं मुहूर्त्तानं वास्तविकसन्ध्यारूपं नक्तं वद-
तीत्यभिधानेन तस्य नक्तत्वव्युदासः नक्षत्रदर्शनमादायाहं मन्य
इत्यभिमानेन तस्य पारिभाषिकसन्ध्यारूपस्य तद्व्युदासः । व-
स्तुतस्तु ननूक्तप्रदोषः कुतो मुख्यः कालः "न नक्तं निशि भोज-
नम्" इति निषेधोपबृंहितस्यात्मनो द्विगुणच्छायेन्युक्तदिनस्य मुख्य-
कालत्वेन तस्य "स्वकालादुत्तरः कालो गौणः" इति वाक्येन गौ-
णत्वस्यैव सम्भवादित्यत्राह- *मुहूर्त्तानि नमिति । शिवेनाहं मन्य
इति स्वाभिमतनाभिधानात् । प्रवदन्तीत्यनेनाभिधानिषेधस्यावस-
क्तस्यायोगाच्च । प्रदोषमुपजीव्य तत्प्रवृत्तेस्तस्य मुख्यत्वमिति भावः ।
*नक्षत्रेति । ल्यब्लोपप्रश्नमी । नक्षत्रदर्शनं प्राप्येत्यर्थः । *अस्त-
मयादिति । तारकोदयादिति यावत् । सन्ध्याप्रदोषयोर्भेदात् ।

अर्धास्तिमयात्मसन्ध्या व्यक्तीभूतान तारकायावत् ।

तेजःपरि(१)हानिवशाद्भानोरर्धोदयं यावत् ॥

इति वराहोक्तैरित्याहुः, तत्र । *अस्य सन्ध्यावन्द-
नानध्यायादिपरत्वात् । अत एव तत्र स्वपट्टमगद्वलस्य
सन्ध्यात्वमुक्तं विज्ञानेष्टवरेण । यत्र मद्वनरत्ने नक्तस्य
वैधत्वाद् रागप्राप्तभोजनगोचरा निषेध इत्युक्तम् । तत्र ।
*विधेर्निषेधाविराधान् । अन्यथा *कापिज्जलानित्यत्र

तस्यार्द्धास्तिमयादिन्यभिप्रेत्याह *अस्येति । *विधेरिति ।
निषेधविषयपरिहारेणापि विधिचारिताभ्यादिति भावः(२) । *क-
पिज्जला—गौरनितिरिः । अत्र वर्तमानं नक्तभोजनस्य विच्छेदो-
त्तरत्वमयुक्तम् ।

निशानक्तं तु विज्ञेयं यामार्द्धे प्रथमे मदा ।

इति मुख्यतरकालस्य नैरर्थक्यात् । किं न दण्डवत् मुख्यकालः ।

(१) तेजःपरिहानिवशादिति पाठः स्वाधुः । तेजस्य परस्य—
अन्यस्य हानिवशात् । तमाहानिमारभ्येत्यर्थः ।

(२) अत एव 'मा हिंस्यात्' इति निषेधविषयत्वतुर्थाधिकपिज्जलप-
रिहारेण कपिज्जलानिति बहुवचनस्य साधारण्येऽपि त्रित्वमेव या-
मेव पर्यवसानात् कपिज्जलत्रित्वमेव आलङ्कारः, न तु ततोऽधिकमि-
ति सिद्धास्तिमतमाधिकरणमालायां कपिज्जलाधिकरणे (अ० ११ पा० १
अधि० ८) तथा हि

कपिज्जलेषु त्रित्वाद्याः पार्श्वकास्त्रित्वमेव वा ।

आद्या बहुत्वसाख्याश्च त्रित्वमेव कृतव्यतः ॥

अद्वयमेव "वसन्ताय कपिज्जलानालम्बन" इति त्रित्ववत्तुष्टादिसंख्यानां
बहुत्वसाख्याविकृत्या या काचित्बहुत्वसंख्या स्वीकार्या इति चेत् । न,
त्रित्वमेव शास्त्रस्य कृतत्वात् । यो हि चतुष्टादिसंख्यामुपादत्तः, तेन न
तदन्तर्भूतं त्रित्वं वर्जयितुं शक्यम् । त्रित्वमुपादत्तानेन त्वनन्तर्भूतं च
तुष्टादिकं वर्जयितुं शक्यते । अतोऽवश्यं त्रित्वमेव प्रथममाधिक्येन ला-
भ्यतेन च त्रित्वे उपात्तं शास्त्रार्थसिद्धौ ततोऽधिकपक्षिहित्वायां प्रत्यवा-
यात् । तस्मात् त्रित्वमेवोपादेयमिति ।

प्रदोषोऽस्तमयादूर्ध्वं घटिकात्रयमुच्यते ।

इत्युक्तेः । त्रिमुहूर्त्तं मध्यमः । “त्रिमुहूर्त्तं प्रदोषः स्यात्”

इत्युक्तेः । निशीथान्तमधमः । “नक्तं निशायां कुर्वीत”

इत्युक्तेः । एवं “चत्वारिमानि” इति वाक्ये सन्ध्या न पारिभा-

षिकी । मानाभावात् । परिभाषायाश्च अनध्यायप्रयोजकसंख्याग-

र्जितादौ चारिताध्यात् । मदनरत्नोऽपि सम्यगेव । तथा हि-मैथु-

नादिसमभिव्याहारान्निषेधो रागप्राप्तभोजनपर एव न तु वैधतत्प-

रः । विधितो यदर्थतया यत्प्राप्तं तदर्थतयैव तन्निषेधे विकल्पापत्तेः ।

न च निषेधो विशेषविषयत्वेन बलीयान् । तस्य सामान्यविषय-

त्वादिना दुर्बलेनापि विधिनोपजीवितत्वादेव तुल्यबलत्वात् ।

यदपि कपिञ्जलत्रित्वेन विधिचारिताध्याय चतुर्थादीनां निषे-

धविषयत्वादात्म्यं, तदपि न । यतोऽग्नीषोमीयवन् फलार्थतया

विहिताया हिंसाया एव न निषेधस्पर्श इतीहापि न तत्कार्थः, परं तु

स्वव्याप्यत्रित्वाद्यन्यतरद् बहुवचनार्थः । तत्र लाघवेन त्रित्वमेव

विधिविषयो न चतुष्टादि । द्रव्यगतसंख्याया अपि विधेयतायाः

सिद्धान्तितत्वादिति नातिप्रसङ्गः । अत एव पर्वरविचारादौ प्राप्तं

नक्तभोजनं रात्रौ भवत्येवेति वक्ष्यति । न च

ये त्वादित्यादिने ब्रह्मनक्तं कुर्वन्ति मानवाः ।

दिनान्ते तेऽपि भुञ्जीरन्निषेधाद्रात्रिभोजनं ॥

इतिवचनाद्गौणकाल एव तत्कर्तव्यमिति वाच्यम् । निषेधादिति-

हेतूपन्यासवशान्निषेधस्य वैधेऽप्रवृत्तेः । वैधेऽपि तत्प्रवृत्तावन्याङ्गनक्ते-

ऽपि प्रवर्त्तते । तत्र प्रवर्त्तयितुमशक्यत्वात् । अन्यथा तद्द्वारा तद्गता-

ङ्गत्वसिद्धौ भानुसप्तम्यादिविहितनक्तादौ प्रवृत्तेः पुरुषार्थत्वमादाय

निषेधस्यापि क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्ववैरूप्यं स्यात् । तस्मादेतद्वाक्यं

भानुसप्तम्यादिविहितनक्तव्रतपरमेवेति ।

ननु प्रदोषमात्रस्य कर्मकालत्वमसंगतम् ।

प्रदोषव्यापिनी यत्र त्रिमुहूर्त्ता यदा दिवा ।

त्रिंशोऽधिकानां हिंसनं स्यात् । *सायंकाले नक्तं तु दिनद्वये प्रदोषास्पर्शं ज्ञेयम् ।

अतथात्वे परञ्च स्वादस्तादवीग्यतो हि सा ।
इति जाबालिवचनान् ।

*प्रदोषव्यापिनी न स्याद्विवा नक्तं विधीयते ।
आत्मनो द्विगुणा छाया मन्दीभवति भारहरे ॥
तन्नक्तं नक्तमित्वाहुर्न नक्तं निशि भोजनम् ।
इति स्कान्दाच्च । *यत्यादीनामपि सायाह्ने नक्तम् ।
नक्तं निशायां कुर्वीत गृहस्थो निधिसंयुतः ।
यतिश्च विधवा चैव कुर्यात्तत्सदिवाकरम् ॥
इति तत्रैव स्मृत्यन्तरान् । इदमपुत्रविभुरापलक्षणम् ।
पुत्रवतस्तु रात्राचैव ।

अनाश्रमोऽप्याश्रमी स्यादपत्नीकोऽपि पुत्रवान् ।
इति संग्रहोक्तैः । सौरनक्तं तु दिवैव ।
*त्रिमुहूर्तस्पृगेवाहि निशि चैतावती तिथिः ।
तस्यां सौरं भवेन्नक्तमहन्येव तु भोजनम् ॥

तत्र नक्तव्रतं कुर्यात्स्वाध्यायस्य निषेधवत् ॥
इति वाक्येन सायमोऽपि लाभादित्यत्राह—*सायमिति
“यतो हि” इति सायमो गौणत्वार्थम् । अन्यथा पौनरुक्त्यात् । सायंकाल
एव नक्तानुष्ठानविधानपूर्वककालवचनमप्याह—*प्रदोषेति । *य-
त्यादीनामिति । यद्यपि सायंकालो गौणः “नक्तादित्रययोगेषु”
इति वाक्यात्, तथापि यत्यादिषु स मुख्यः । *सदिवाकरमिति ।
सदिवाकरं तु तत्प्रोक्तपन्तिमं घटिकाद्वयम् ।

इति वचनं तु तस्य मुख्यतरत्वबोधकम् । पूजादिकं तु प्रधाना-
विरोधेन तत्रैव प्रागेव वा कार्यम् । *त्रिमुहूर्त्तेति । सायंप्रदोषव्या-
प्तयोः प्राक्पश्चाभिर्देशाभ्यां सायंव्याप्तेर्मुख्यत्वप्रत्ययेन दिवैवेति ला-

इति सुमन्तृक्तेः । हरिनक्ते *विशेषः कालादर्शे स्कान्दे
उदयस्था सदा पूज्या हरिनक्तव्रतं तिथिः ।

इति । अन्यनक्तं तु संक्रान्त्यादावपि रात्रावेव
*निषेधस्य रागप्राप्तभोजनगोचरत्वेन वैधाबाधकत्वात् ।
दिनद्वयव्याप्तौ परा ।

उभयोरपि वा तिथ्योः प्रदोषव्यापिनी तिथिः ।

तत्रोत्तरत्र नक्तं स्यादुभयत्रापि सा यतः ॥

इति कालादर्शे जाबालिवचनात् । अन्यपक्षेषु *एक-
भक्तवन्निरणयः । अत्र विशेषो मदनरत्ने गारुडं

भः । एतेन सायाह्नमुख्यकालिकनक्ते एकैकदिन एव कात्स्न्येन
एकदेशेन वा व्याप्तौ सैव ग्राह्या । दिनद्वयव्याप्तौ पूर्वा । गौणमुख्य-
व्याप्त्योः सत्त्वात् । दिनद्वयास्पर्शे साम्येन वैषम्येण वा दिन-
द्वयस्पर्शे च पूर्वैव गौणव्याप्तेः सत्त्वादित्युक्तं भवति । *विशेषः —
सायाह्नप्रदोषव्याप्त्योरपवादः । *निषेधस्य

अर्के पर्वद्वये रात्रौ चतुर्दश्यष्टमीदिवा ।

एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

इत्यादिलभ्यस्य । प्रदोषमुख्यकालिकनक्ते स्वाह—*दिनद्व-
येति । *परेति । तिथ्यादिषु भवेद्यावान'इति वाक्येन
कर्मतिथेः पूर्वदिने कर्मकालामस्वद्योतनाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।
*एकभक्तवादिति । यथा एकभक्ते गौणमुख्यव्याप्तौ निर्णो-
यिके, तथा नक्ते ऽपीत्यर्थः । तेन एकैकदिने एव व्याप्तौ
मुख्यकालव्याप्तिरेव । दिनद्वयास्पर्शे गौणकालव्याप्तिरेव । तदुक्त-
वान् सायंकाले नक्तं त्वित्यादि । साम्येन वैषम्येण वांशतो व्याप्तौ
परैव । गौणकालव्याप्तेराधिक्यात् । यत्र वैषम्येणांशतो व्याप्तौ पूर्व-
वाधिका तत्र पूर्वैव, आधिक्यात् । आधिक्यस्यापि निर्णायकत्वात् ।
आधिक्यं च देवपूजा-भोजनपर्याप्तं विवक्षितमिति संप्रदायः । अयं

च निर्णयो भोजनरूपे नक्त इव पूजादिरूपे नक्तेऽपीति मन्वा-
त्रयोदशीप्रदोषगोचरमद्वादश्यादी न पृथक् निर्णयमभिप्रेयन्ति सा-
ध्यादयः । “प्रदोषे शिवमर्चयेत्” इत्यादिना प्रदोषस्य मुख्यकाल-
त्वावगमे सायाह्नस्य तत्र गौणकालत्वं लभ्यते । अन्यथा ‘प्रदो-
षव्यापिनी न स्यात्’ इत्यादिना तत्र नक्तविधानानुपपत्तेरिति त-
दभिप्रायः । उक्तं ह्येवलाभ्यन्तु त्रयोदशीप्रदोषे शिवपूजाया एव
प्राधान्यात् त्रिमुहूर्तं प्रदोषः । ‘त्रिमुहूर्तं प्रदोष’ इत्यस्य भोजन-
रूपनक्तपरत्वात् । ‘नक्तं निशायां कुर्यात्’ इत्युक्तं ।

अथास्तु तत्र साद्वैतसप्तनाडीरूपः प्रदोषः ।

अस्तमानं समारभ्य साद्वैतः सप्त च नाडिकाः ।

प्रदोष इति विख्यातस्तद्वैद्याममतः शृणु ॥

इति वचनादिति, तत्र । एतस्य प्रकरणेन नैमित्तिकपूजायज्ञ-
त्वाद्वा प्रवृत्त्यसम्भवात् । किं तु नाडीचतुष्टयमेव ।

यजनं प्रति यानं तु उत्तमं परिकीर्तितम् ।

उदये चैव मध्याह्ने प्रदोषे चाद्वैताधिकम् ॥

इत्यनारभ्याधीतवचनान् । यत्तु

प्रदोषोऽस्तमयादूर्ध्वं घटिकाद्वयमुच्यते ।

इति साध्याः, तत्र प्रशस्तमित्यध्याहार्यम् । यच्च

प्रदोषोऽस्तमयादूर्ध्वं घटिकाद्वयमुच्यते ॥

इति तिथितत्त्वं, तत्र प्रशस्ततरमित्यध्याहार्यम् । तत्र एकत्र दिने
साकल्येन एकदेशेन वा प्रदोषव्याप्तौ न सन्देहः । दिनद्वये प्रदोष-
व्याप्तौ प्रदोषद्वयास्पर्शे साम्येनैकदेशव्याप्तौ च परा । संकल्पकाले
ऽपि भावात् । यत्र पूर्वप्रदोषेऽधिका उत्तरप्रदोषे त्वत्वा तदाप्युच्य-
ते ‘दिवारात्रिव्रतं च’ इति स्कान्दात् । पठन्ति च

अस्तात्तरं यत्र मुहूर्तयुग्मं त्रयोदशी चेत् खलु स प्रदोषः ।

दिनद्वयेऽप्यस्ति न वा समैकदेशे ऽथवा तत्र परैव कार्या ॥

व्याप्तिर्यदा स्याद्विषमांशिका तु तदा बहुत्वेन विनिर्णयः स्यात् ।

द्वयोरभावेऽप्यथ गौणकालव्याप्त्या तु पूर्वापि केनिदाहुः ॥
इति । पूजा च त्रयोदश्युपलक्षितप्रदोषे कार्या ।

ये नार्चयन्ति गिरिशं महिते प्रदोषे

येऽभ्यर्चितं शिवपदं प्रणमन्ति नान्ये ।

ये तत्कथां श्रुतिपुटेन पिबन्ति मूढा-

स्ते जन्मजन्मसु भवन्ति नरा दग्धिनाः ॥

इत्यनिष्टस्मरणात् । आरम्भश्च शनिप्रदोषे कार्यः ।

यदा त्रयोदशी शुक्ला मन्दारोण संयुता ।

आरभेत्तद्व्रतं तत्र सन्तानफलमिदमे ॥

इति तत्रैवोक्तेरित्याहुः । तत्र । माधवादिभिरकृतमस्यार्द्धयाम-
प्रदोषस्य धार्मिकैरनादृतत्वात् । एवमन्याङ्गे उपवासप्रतिनिधी च
नक्ते तादृशैकभक्तन्याय एवैकभक्तवदित्यनेन लभ्यते ।

इदं तु बोध्यम् । यथैकभक्तं कुर्यान्नित्यादौ एकभक्तं न रात्रि-
भोजननिवृत्तिमात्रं निवृत्तेरवतन्वात् ।

नियमो व्रतमस्त्री तत्रोपवासादि पुण्यकम् ।

इति कोशात् । पुण्यं सुकृतं पुरुषार्थसाधनादृष्टहेतुः क्रिया, ता-
दृशं द्रव्यं चेति तत्पर्यायव्रतपदस्यातदर्थकत्वात् । न हि नि-
वृत्तेर्भाविनावश्यक्यार्थवादिनोऽदृष्टजनकत्वमुपयन्ति । तत्कुत इति चे-
त्कालान्तरभाविफलाभावान्न । नापि कार्यवाक्यार्थवादिनः । ते-
स्तत्रादृष्टोपगमेऽपि तस्य पुरुषार्थसाधनत्वोपगमात् । कथं च "ने-
क्षेतोद्यन्तमादित्यम्" इत्यादौ सङ्कल्पविधित्वसिद्धान्तः । निवृत्तेर्व्रतस्यै-
वावोपक्रमावाधेन निषेधत्वस्यैव उपायस्त्वात् । तस्य व्रतत्वनिर्वा-
हाय रात्रिभोजनाभावसङ्कल्पे लक्षणा वा स्यात् ।

अथैवं मासव्यापिचतुर्थकालिकत्वाद्यनुष्ठाने एकादश्यादौ
उपवासानापत्तिः । तद्विधिषु मत्वर्यायठनप्रत्ययान्तचतुर्थका-
लिकादिपदानां चतुर्थकालाहार इत्याद्येकवाक्यतया भोजनो-
त्तरचतुर्थकालसम्बन्धपरत्वात् । अवपक्षो वायुभक्ष इत्यादावि-

‘हविष्यभोजनं *स्नानं सत्यमाहार*लाघवम् ।

वैकपदेऽप्यवधारणगर्भाथैवशेन व्यादिकालगतभोजननिवृत्तेष्वतुर्थ-
कालगतनियमस्य च प्रतीतिः । यैवम् । चतुर्थकालाहारा-
दिपदानां तादृशनिवृत्तावेव तात्पर्यान्, न तु नियमेऽपि । तत्पदस्य
कालांशे परिसंख्यात्वेन भोजनांशे नियमत्वे भिन्नप्रमरतापा-
तात् । व्रतत्वनिराहृथ ‘चतुर्थकालाहारो ब्राह्मणान् भोजयेत्’ इत्या-
दिनिशेष्यभूतब्राह्मणभोजनादिर्नैव । चान्द्रायणादौ च चन्द्रगन्त्य-
नुवर्त्तनाद्यन्यथानुपपत्त्या इतरकालभोजननिर्वाहविधिप्रचन्द्रादय-
कालभोजनस्य व्रतत्वम् । तथा ‘नक्तं कुर्वीत’ इत्यादौ न दिनभोजन-
निवृत्तिमात्रमित्याभिप्रेत्यैकभक्तवदिति, पूर्वं रात्रिभोजनापत्तिर्योक्तम् ।
अत एव ‘एकभक्तं कुर्वीत’ ‘नक्तं कुर्वीत’ इत्यादौ ‘चान्द्रायणं कुर्वीत’
इत्यादौ च न उपवासमेव तन्निर्दिष्टिः, नापि सङ्कल्पलक्षणापत्तिः ।
*स्नानमिति । पूजादेः प्राक् कर्माङ्गं प्रधानकालम् । *आहारा-
रेति । यद्यप्यत्र ‘न्यूनं ग्रामव्रजेण तु’ इत्येकभक्तवद्विशेषतो न
वचनं दृश्यते, तथापि इह प्राजापत्यप्रकरणगता नक्तभोजनविषया
ग्राससंख्या ग्राह्या । साध्यात् । एवमेव

अयाचिताशी मितभुक् परां सिद्धिमवाप्नुयान् ।

इत्यादौ मितभुक्त्वमपि तद्वदेव अयाचितभोजनविषयग्रास-
संख्ययोपपाद्यम् । सा चापस्तम्बेन

सायं द्वाविंशतिग्रासाः प्रातः षड्विंशतिः स्मृताः ।

चतुर्विंशतिरायाज्याः परे निरशनास्त्रयः ॥

इति नक्ते द्वाविंशतिरुक्ता । तद्विरुद्धा च नक्ते पराशरेण

सायं तु द्वादश ग्रासाः प्रातः पञ्चदश स्मृताः ।

चतुर्विंशतिरायाज्याः परे निरशनास्त्रयः ॥ इति ।

तद्विरुद्धा च नक्तायाचितयोश्चतुर्विंशतिमते

प्रातस्तु द्वादश ग्रासा नक्तं पञ्चदशैव तु ।

*अग्निकार्यमधःशर्यां नक्तभोजी पृथग्वरेत् ॥
अग्निकार्यं व्याहृतिहोमः ॥ इति नक्तम् ॥

अयाचिते तु *विशेषवचनाभावात्पक्षे ० उपवासमे प्राप्त
उपवासवन्निर्णयः ॥

अथ नक्षत्रव्रतकालः । विष्णुधर्म—

उपोषितव्यं नक्षत्रं यस्मिन्नस्तमिषाव्रविः ।

अयाचिते तु द्वौ चाष्टौ मात्रापन्यो विधिः स्मृतः ॥ इति ।

अत्र शक्ताशक्तभेदेन व्यवस्था ।

*अग्निकार्यमिति । यस्मिन् विशेषतस्तन्मोक्तं, तथाह *व्याहृतिहोम इति । विशेषतो यदुक्तं तस्योपसंहारां उपमित्यन्ये । व्यस्तसमस्तव्याहृतिः । समस्तव्याहृतिरेवेति केचित् ।

*अयाचिते त्विति । अयाचिताभोजने यदेव लाभस्तदेव दिने वा रात्रौ वा निषिद्धकालं विहाय इति तदु भद्रोरात्रमाध्यमेव, न तु कालविशेषापेक्षापि । पराधीनत्वात् । तत्र च 'दिवारात्रिव्रते यच्च' इति सामान्यमेव प्रवर्तते । यदा तु तत्तिथिरेकदिने दिने एव, परदिने रात्रावेव, तदाऽहव्यापिनी ग्राह्या । 'भद्रः सु तिथयः' इति सामान्यवचनात् । तदुक्तं *विशेषवचनाभावादिति । वस्तुतस्तु

एकभक्तायाचितयोर्वा विशद्वटिका तिथिः ।

सा तिथिः सर्वदा ज्ञेया नक्तं सायाहसंगता ॥

इति शार्ङ्गधरीये नारदोक्तेर्निर्णयः । सम्भावितपक्षान्तरं पृथक्—
*पक्ष इति ।

अथायाचितव्रतम् । अथापरं ज्येष्ठं न कं च न याचेतेत्यादी । अत्र नवो याचितमदनीयं न भोक्ष्ये इति सङ्कल्पे लक्षणा । भावोपक्रमेण 'नेक्षेतोद्यन्तम्' इति वन्निषेधरूपत्वाभावात् । तत्रोपवासेन सिद्धावपि 'ज्येष्ठमद्यादयाचितम्' 'अयाचिताशी मितशुक्' इत्यादी समस्त-

॥ युज्यते यत्र वा तारा निशीथे शशिनो मरु ॥ इति ।
माधवीये स्कान्दे—

नक्षत्रव्रताद् व्रतविहितानि निश्चरणाच्च याचितभिश्चपद्यादेवस्येवं
साधनविशेषविशिष्टभोजननियमरूपवाक्यार्थान्ययाद् याचितभिश्च-
मदनीयं भोक्ष्ये इत्येवंरूपस्यायाचितस्य कथमुपबोधेन सिद्धिः ? ।
सैत्रम् । समस्तनक्षत्राक्येष्वपि लाघवेन प्राप्तं भोजनं याचितभिश्च
रूपसाधनविशेषनियम एवायं, न नक्षत्रनक्षत्रान्वयान्वययोगात्
गौरवान् । “कृतौ भाषासुवेद्यान्” इति । तु केवलान्वयान्वयनियम एव ।
अगौरवान्, कृतौ निर्मितत्वेनाविधेयत्वात् । भाषिकमन्यवान्मन्त्रियम् ।
दिनान्तरे याचितस्यापि तद्दिने भाषादि प्रति विना यानं भोजनं
व्रतभङ्गवारणाय तद्दिनाधिकरणकयाचितभिश्चनियमः, तादृशवाक्या-
वर्जनसङ्कल्पां वा व्रतामिति । गौणकालमाह ॥ युज्यते इति ।
एवं च परेद्युरेवास्तमययोगे निशीथयोगिनीं पूर्वा विहायान्तरेव
ग्राह्या । अस्तमयस्य मुख्यकालत्वात् । दिनद्वयेऽस्तमययोगे पूर्वैव ।
निशीथस्य गौणकालत्वात् ।

यत्रार्द्धरात्रादवाक तु नक्षत्रं प्राप्यते तिथौ ।
तत्र नक्षत्रं कुर्यादतीते पारणं भवेत् ॥
इति वचनाच्च । यत्तु

सा तिथिस्तत्र नक्षत्रं यस्याप्यनुदिनो रविः ।
तया कर्माणि कुर्वीत तामवृद्धी न कारणम् ॥
इति, तद् अर्द्धरात्रासाध्यदानादिविषयम् ।

तन्नक्षत्रमर्द्धरात्रं यस्मिन्नस्तङ्गतो रविः ।
यस्मिन्ननुदेति सविता तन्नक्षत्रं दिनं भवेत् ॥
इति मार्कण्डेयं तु स्पष्टमेव तत्साध्यविषयकम् । अर्द्धरात्रिकत्वं
च त्रिमुहूर्त्तत्वसहितमेव, न तु केवलम् । तिथौ तथा दर्शनात् ।
एवं च दिनद्वये तथात्वे पूर्वमेव पूर्णत्वात् । अर्द्धे त्वपराह्णादः

*तत्रैवोपवसेदक्षे याज्ञश्रीथादधो भवेत् ।

उपवासे यदक्षं स्यात्तद्वि नक्तैकभक्तयोः ॥

अथ व्रतपरिभाषा ॥ तत्राधिकारिणां मदनरत्ने भविष्ये.

*अनग्रयस्तु ये विप्रास्तंषां श्रेयो विधीयते ।

व्रतोपवासनिगमैर्नानादानैस्तथा नृप ॥

अनग्रग्रहणमुपवासविषयम् । अत एव देवलः

*आहिताग्निरनङ्गांश्च ब्रह्मचारी च तं त्रयः ।

अहनन्त एव सिध्यन्ति तेषां सिद्धिरनहनताम् ॥

प्रतिपदोक्तत्वान्नक्षत्रस्य तस्याप्तिरेवाऽऽदर्शय्या । कर्मकालशास्त्रे
तिथिपदस्य नक्षत्रोपलक्षणत्वात् ।

नक्षत्रे खण्डिते येन व्याप्तः कालस्तु कर्मणः ।

नक्षत्रकार्याण्यत्रैव तिथिकर्म तथैव तु ॥

इति माधवोक्तेश्च । नक्तैकभक्तयोक्तरीत्या प्रतिपदोक्तत्व-
त्काले प्राप्तेऽपवादमाह — *तत्रैवेति । उत्तरार्द्धेनोपवासन्यायाति-
देशादस्तमयव्याप्तिलाभेऽपि दिनद्वये तदभावे तिथिवत्प्रदोषमध्या-
न्हयोः प्राप्तौ तदपवादार्थं निर्णीतोपवासकालानुवादकं पूर्वार्द्धम् ।

फलभोतृत्वे सति कर्मकर्तृत्वमधिकारः । तदन्तः सर्वे वर्णा
अधिकारिणः । सामान्यतो

निजवर्णाश्रमाचारनिरतः शुद्धमानसः ।

इत्यादिस्कान्दाद्युक्तेः । तत्र शूद्रादेरध्ययनाभावाद्देवमन्त्राद्यज्ञा-
सम्भवेन तद्वाराऽङ्गिन्यप्यनधिकारं प्राप्ते वक्ष्यति—शूद्रस्पर्शादित्यादि ।
*अनग्रय इति । विप्रत्वमविवक्षितमुद्देशगतत्वात्, नापि “राजा
राजसूयेन यजेत” इत्यादिवदधिकारसंकोचकम् । अन्येषामप्यधि-
कारात् । *आहिताग्निरिति । यत्तु “अहनन्त एव सिध्यन्ति”
इत्युक्तावपि पञ्चाहुतिमात्रमेवोपवासदिने कार्यम् ।

गृहस्थो ब्रह्मचारी च योऽनश्नस्तु तपश्चरेत् ।

प्राणाग्निहोत्रलांघेन भवकीर्णी भवेत् सः ॥

इत्यादौ प्राणाग्निहोत्रलांघे एव दोषोक्तेरिति, तच्च । तत्र ना" भश्न-
न्त एव सिध्यन्ति" इति (१) तदसाधारणकार्यमिदं, भनइदृष्टान्तेन
तथैव प्रतीतेः । किं न यदि 'यद्यदन्नं प्रथमपागच्छेत् तन्नदोषीयम्'
इत्युपासनाविशेषरूपे परिषेवनादिपूर्वक 'प्राणायस्त्राहा' इत्यादिभोज-
नारूपश्चादृतिरूपे वा प्राणाग्निहोत्रादिभोजनं विधीयेत, तदा तदुपे-
स्यादप्यवकीर्णित्वम् । रागमासभोजनमाश्रित्य गुणविशेषविधानेना-
पवासविधिवशाच्चिपेधवशाद्वा भोजनरूपाश्रयानां न तदननुष्ठानं का-
दोषः । यदि तु प्राणाग्निहोत्रादेन तदाश्रयीभूतं भोजनमेवावर्तते । तच्च
नियमितमेव "सायं प्रातर्द्विजानीनाम्" इत्यनेन । तत्रोत्तरार्धमिमांश
तुर्थकालिकैकभुक्तादिविधानेन पूर्वाश्रमपरमिति तदुपे दोषोक्तिम-
ङ्गतिरिति, तदाऽपि सामान्यरूपस्य तस्य विधानपेधाभ्यां का-
म्यविधिना वा बाध एव । इत्थं च "प्राणाग्निहोत्रलांघेन" इति "तेन
ह्यन्नं कियते" (२) इति वद्वेन्येवादः । "भनश्नन्" इति तु भविष्य
आनुष्ठीयमानमामोपवासादिपरम् । "कौटमाह्वं तु कुरीणान्" इति-
वद् वर्तमानकालवार्त्तप्रत्ययेनाभ्यासप्रतीतिः । अयमपि निषेधः

(१) पञ्चाहुतिमात्रभक्षणोऽपि भक्षनान्प्राप्त्याग्निहोत्रहोत्रादि-
कारणभ्रमशक्त्यासिद्धिरित्यर्थः ।

(२) "तेन ह्यन्नं कियते" इत्यादौ हिशब्दभुक्त्या हन्तृवाच-
गमान् तस्य च 'येन येनाञ्च कियते, तेन तेन होतव्यम्' इति व्यासव-
चनोत्थापकतया सर्वाञ्चकरणविधिकल्पकत्वेन प्रयोक्तव्यत्वाद् हन्तृ-
परत्वम् । तथा च शूर्पेवद् दूर्वापिठरादीनामप्यञ्जसाधनत्वाविशेषा-
दिच्छया शूर्पेण सह दूर्वादीनां विकल्पः इति चेत् । न, 'शूर्पेण शु-
होति' इत्यत्रान्यानपेक्षानुतायाभुक्त्या शूर्पस्य होमकरणत्वं, दूर्वापि-
ठरादिकानां तु कदिरतद्व्याप्तवचनेनात प्रबलभुक्ते शूर्पमेव सर्वत्र
प्रवेशाद् विकल्पानुपपत्तेर्हेताव्यर्थत्वात्प्रयोगनायाऽर्थवादत्वम् । तद्वत्
प्रकृतेऽपि, इति भावः ।

एकादश्यादौ तु *वचनाद्भवतीति वक्ष्यामः । शूद्र-
स्याप्यधिकारः ।

शूद्रो वर्णश्चतुर्थोऽपि वर्णत्वाद्भर्ममर्हति ।

वेदमन्त्रस्वभावाद्वाचस्पदकाराद्भिर्विना ॥

श्रौताधिकारिण एव । मासोपवासमादिर्विधेर्निश्चयकाशनापत्त्या सर्वेषु
प्रवृत्त्यसम्भवात् ।

मासपक्षोपवासेन मन्यन्ते यत्तपो जनाः ।

आत्मतन्त्रोपघातस्तु न तपस्तत्सतां मतम् ॥

इति वाक्याच्च । प्रधानकर्माधिकतन्त्रपदेन बलवत्तरश्रौतग्रहणाद्
मासपक्षेत्युपलक्षणम् । संलग्नोपवासत्रये तान्पर्यम् । तेन ब्रह्मचारि-
श्रौताधिकारिणोः प्राजापत्यादावपि दण्डकालितन्यस्त एव, न
तु स्वस्थानवृद्धिमत्पक्षः ; संलग्नोपवासव्यापनादिति बोध्यम् । के-
चित्तु प्राणलोपेनाग्निहोत्रलोपेन चेत्यर्थः । अयं च पूर्वाश्रमिणोरेव
मरणान्तिकानशनरूपतपसि दोषो नोत्तराश्रमिणोः कर्माशक्ति-
विरक्त्यादिना तदनुत्थानादिति व्याचक्षुः ।

*वचनादिति । नित्यस्य काम्यस्य वा स्मार्त्तपौ-
राणिकान्यतरस्योपवासस्यानुष्ठाने ब्रह्मचार्याहिताग्न्योरशक्त्या-
ऽध्ययनाग्निहोत्रादिस्वकर्मलोपस्तस्य प्रतिनिधिद्वारकत्वं वा स्या-
दतोऽयं तन्निषेधो देवलेनोक्तः । स च न सर्वथा नि-
त्यस्य (१)गौणपक्षसम्भवात्, किं तु काम्यस्यैव तदभावात् ।
न च काम्यस्य प्राबल्यम् । विरोधाभावेन श्रौताद् दूर्बलत्वात् ।
निषेधबालनं तु तत्र द्वयोरपि 'गृहस्था ब्रह्मचारी च आहिताग्निश्च'

(१) नित्योपवासस्य—

उपवासनिषेधे तु भक्ष्यं किञ्चित् प्रकल्पयेत् ।

न दुष्यत्युपवासेन उपवासफलं लभेत् ॥

इतिवायवीयवचनेन विहितानुकल्पफलादिमिदं सिद्धबोधनेन नि-
षेधाविरोधादिति भावः ।

इति व्यासोक्तेः । प्राक्त्यास्तु वैश्यशूद्रयोर्द्विरात्रा-
धिकोपवासनिषेधः ।

वैश्याः शूद्राश्च ये मोहादुपवासं प्रकुर्वन्ते ।

त्रिरात्रं *पञ्चरात्रं वा तेषां *व्युष्टिर्न विद्यते ॥

चतुर्थभक्तक्षपणं वैश्ये शूद्रे विधीयते ।

त्रिरात्रं तु न धर्मज्ञैर्विहितं ब्रह्मवादिभिः ॥

इति हेमाद्रौ वचनादित्याहुः । *यावदुक्तनिषेध इत्येकं ।

प्रकरणान् *महान्तपोविषय इति युक्तम् ।

एवं स्त्रीणामपि* । यत् — स्कान्दे

नास्ति स्त्रीणां पृथग्पञ्चा न वतं नाप्युपोषणम् ।

भर्तृशुश्रूषयैवेता लोकानिष्टान व्रजन्ति हि ॥

यज्ञेभ्यो यच्च पित्रादिकेभ्यः

कुर्याद्भर्ताऽभ्यर्चनं सत्क्रियां च ।

तस्यार्थं वै सा फलं नान्यविन्ना

नारी भुङ्क्ते भर्तृशुश्रूषयैव ॥

आदित्यपुराणे—

इत्यग्रिमवचनादित्यर्थः । *द्विरात्रेति । द्विरात्राधिककालव्यापिन

उपवासस्य निषेध इत्यर्थः । *पञ्चरात्रमिति तु कैमुतिकन्यायेन

त्रिरात्रनिषेधस्तुतिः । *व्युष्टिः — फलम् । *यावदुक्तंति ।

यावदंशं निषेधवाक्यं, तावदंशं निषेध इत्यर्थः । एतन्मते

चतुर्थभक्तक्षपणं वैश्ये शूद्रे विधीयते ।

त्रिरात्रं तु न धर्मज्ञैर्विहितं ब्रह्मवादिभिः ।

इत्येतन्नास्ति । नन्वेवं पञ्चरात्रनिषेधो व्यर्थः कैमुतिकन्याया-

वलम्बस्यागतिकगतित्वादन आह *महान्तप इति । त्रिरात्राद्य-

ङ्गनिषेधोऽङ्गनिषेधार्थ इत्याशयः । *स्त्रीणामपीति । अधिकार इति

वर्तते । 'निजवर्णाश्रमाचारनिरत' इत्यादौ पुंस्त्वमतन्त्रमिति भावः ।

नारी स्वत्वमनुज्ञाता भर्ता वापि सुतेन वा ।

विफलं तद्वेत्तव्या यत्करोत्यौर्ध्वदेहिकम् ॥

इति । और्ध्वदेहिकं—पारलौकिकम् । तद् भर्तृमनुज्ञा-
विषयम् ।

*भार्या पत्युर्मतेनैव व्रतादीनान्तरेऽस्मदा ।

इति कात्यायनाक्तः । अत्र विशेषो हरिवंशो—

*भार्येति । “नास्ति स्त्रीणाम्” इति निषिद्धोऽधिकारो ऽनेन
प्रति प्रसूयत इति भावः ।

नन्वेवं विधवायाः कृतोऽधिकारः ? । भर्तृरभानेन तदनुज्ञाया
अप्यभावात् । न च ‘सुतेन वा’ इति सुतानुज्ञयाऽधिकारः । ‘यत्करो-
त्यौर्ध्वदेहिकम्’ इत्यस्य लेटरूपत्वकल्पने मानाभावादिति चेन्ना ‘नास्ति
स्त्रीणाम्’ इत्यादेर्न व्रतादिनिषेधे तात्पर्यं, किन्त्वनुज्ञापात्रे यतः । स्त्री
व्रतादिकमनुज्ञया कुर्यादिति कात्यायनवाक्यार्थः । *पत्युरिति
पितृपुत्रादेरुपलक्षणं, ‘न स्वातन्त्र्यं कनिन्म्रियः’ इत्युक्तेः । कनिदिति
प्रशस्तब्राह्मणादिसङ्ग्रहार्थम् । अत एव प्रशस्ता विधवा ब्राह्मणा-
द्यभावे दासीदासादि अनुज्ञाप्य व्रतमारभन्ते । ‘सुतेन वा’ इति तु
तत्सापेक्षतदीयधनाद्यभिप्रायकं, पित्रादेरुपलक्षणं च । अननुज्ञायां
तु याज्ञवल्क्यः

प्रातिकूलं गुरोः कृत्वा प्रसार्यैव विशुद्ध्यति । इति ।
स्मृत्यन्तरे च

अथ वा यदुरुर्ब्रूयात्तत्कार्यमविशङ्कया ।

निग्रहेऽनुग्रहे वापि गुरुः सर्वत्र कारणम् ॥ इति ।

अवमाने त्वधिकम् । ‘भर्तृव्यतिक्रमे कृच्छ्रम्’ इत्यापस्तम्बोक्तः ।

*व्रतादीनिति । आदिना पुष्पालङ्कारधारणादिस्वधर्मपरिग्रहः ।

अनुज्ञातायामपि श्रौते नाधिकारः । वेदाध्ययनाद्यभावात् ।

*स्नानं चेति

*स्नानं च कार्यं शिरसस्ततः *फलमवाप्नुयात् ।

*स्नात्वा स्त्री प्रातरुत्थाय पतिं विज्ञापयेत्सर्ता ॥

*तथा—

भृहीत्वौदुम्बरं पात्रं सकुशं साक्षतं तथा ।

गोशृङ्गं दक्षिणं सिञ्च्य (?) प्रगृह्णीयाच्च तज्जलम् ॥

औदुम्बरं—ताम्रमयम्* ।

ततो भर्तुः सर्ता दद्यात्स्नानस्य प्रयत्नस्य च ।

आत्मनश्चाभिवेक्तव्यं ततः शिरसि तज्जलम् ॥

अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणाम् ।

इत्यादिस्नानान्तरवारणाय । किं च

नित्यमभ्युदयान्पूर्वं स्नानक्यं शुद्धिमिच्छता ॥

एष साधारणो धर्मश्चातुर्वर्णस्य नित्यशः ।

स्त्रीभिः शुद्धैश्च कर्तव्यं मन्त्रवर्जं निगाहनम् ॥

इति स्नाने प्राप्ते पुनर्विधानं ज्ञापयति—मुवाभिनीनामशि-
रस्कमेव प्रातः स्नानमिति । तत्र व्रताङ्गमाशिरस्कताविधानार्थमेतत् ।

*फलं—व्रतार्थगुण्यराहित्यम् । तेन नित्यव्रतमङ्गलः । नियमान्तर-
माह—*स्नात्वेति । *सर्ताति ।

उपवासार्थमथवा व्रतकार्यं धृतव्रता ।

स्पृष्टा कराभ्यां चरणीं सततं सक्तमस्य च ॥

इत्युत्तरश्लोकः । सक्तम् अनुरक्तम् । चकाराद् विज्ञापना व्रत-
वेगुण्यहान्यर्थवत् स्वव्रतव्यवसायसंरक्षणार्थम्(२) । सङ्कल्पप्रकारमाह—

(१) सिक्त्या इति पाठः क्वाचिन्पुस्तके ।

(२) प्रातरुत्थाय स्नात्वा धृतव्रता सर्ता—पतिव्रता स्त्री अस्य—

पत्युः चरणीं कराभ्यां स्पृष्टा उपवासार्थं व्रतार्थं विज्ञापयेत्, सततं—
निरन्तरं सक्तम्—अनुरक्तं पतिं तु स्वव्रतव्यवसायसंरक्षणार्थं च विज्ञा-
पयेदित्यर्थः ।

उपवासेषु कर्तव्यमेतद्वि व्रतकेषु* च । इति ।
सर्वव्रतेषु संकल्पविधिश्च भारते—

गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखाः ।
उपवासं तु गृहीत्याग्रा *संकल्पयेद्दधः ॥
हस्तेनैवेत्यर्थः(१) ।

अथ व्रतारम्भकालः । मदनरत्ने गार्ग्यः
अस्तगे च गुरौ शुके चाले वृद्धे मल्लिम्बुने ।
उद्यापनमुपारम्भं व्रतानां नैव कारयेत् ॥

रत्नमालायाम्—

*सोमसौम्यगुरुशुकवासराः
सर्वकर्मसु भवन्ति सिद्धिदाः ।
भानुभौमशनिवासरेषु च
प्रोक्तमेव खलु कर्म सिध्यति ॥

तथा

*विरुद्धसंज्ञा इह ये च योगा
स्तेषामनिष्टः खलु पाद आशः ।

*तथेति । *ताम्रमयमिति । 'उदुम्बरं स्मृतं ताम्रम्' इति विश्वः ।
*व्रतकोटिविति गोबलीवर्द्धन्यायेन । ताम्राभावे त्वाह—*यच्छेति ।
*संकल्पयेत्—हस्तेन जलं संगृह्य संकल्पयेत् । यदा 'वार्येव धार-
येत्' इति पाठेऽप्ययमेवार्थः । 'यथा संकल्पयेत्' इति पाठे यत्फल-
मिच्छेदित्यर्थः ।

*सोमेति । 'उदयादुदयं वार' इति वचनान् तत्र न निर्ण-
योऽपेक्षितः । *विरुद्धसंज्ञाः—विष्कम्भा—ऽतिगण्ड शूल—

(१) यद्यपि पुस्तकान्तरे एतदुत्तरं 'यथेति पाठं यत्फलमिच्छे-
दित्यर्थ' इत्यधिकः पाठो दृश्यते, तथापि स टीकायामपि सर्वदा-
स्माभिर्मूले उपेक्षितः ।

सर्वभूतिस्तु व्यातिशाननामा
सर्वोऽप्यनिष्टः, परिणम्य चाधिम ॥
*तिस्मस्तु योगे *प्रथमे, सर्वज्ञ,
व्याघातसंज्ञं नव. पञ्च शृङ्गे ।
गण्डेऽतिगण्डे च पञ्च नाक्यः
शुभेषु कार्गेषु निवर्जनीयाः ॥

संग्रहे —

*कृष्णेऽग्निदिशयोऽर्च्ये * मस्रमागुतयोऽर्च्यः * ।
शुक्ले वेदेशयोऽर्च्ये भद्रा प्राग्गुरुपुण्ययोः ॥

गण्ड व्याघात वज्राः । पञ्चान्तरमाह—*तिस्मस्तुवति । *प्र-
थमे—विष्कम्भे । भवे न निषेधा योगोपवासं न प्रवर्तते । तथा
सति तद्विधेरानर्थक्यावानात् । उपवासस्याहोरात्रस्याप्यन्वेन तद्वि-
तकालवर्जनायम्भवात् । तत्र पूर्वविद्वन्निधिवन्पूर्वानन्द एव योगो
ग्राह्यो, न तु नक्षत्रवदस्त्वयव्याप्तो निर्जायव्याप्तो वा । रात्रौ
पारणानिषेधे परेऽह्नि तदप्राप्तेः ।

दानव्रतयोर्गौदायिकः, आह्र स्वापराह्णिकः ।

नक्षत्रे स्वर्णिते येन व्याप्तः कालस्तु कर्मणः ।

नक्षत्रकार्याण्यथैव निधिकर्मे तथैव तु ॥

इति न्यायान् । करणेषु भद्रापरिमाणमाह—*कृष्णे इति । कर-
णान्तरं तु भद्रावतिथ्यर्द्धपरिमितम् । भद्रायां भविष्यान्तरं स्मर्यते ।

यस्मिन्दिने भवेद्भद्रा तस्मिन्महानि भारत ।

उपवासस्य नियमं कुर्यान्नारी नरोऽपि वा ॥

यदि रात्रौ भवेद्विष्टिरकभक्तं दिनद्वये ।

कार्यं तेनोपवासः स्यादिति पौर्णानिका विधिः ॥

प्रहरस्योपरि यदा स्याद्विष्टिः प्रहरत्रयम् ।

उपवासस्तदा कार्यं एकभक्तं ततोऽन्यथा ॥ इति ।

श्रीपतिः—

न सिद्धिमायाति कृतं च विष्टयां
विषारिघातादिकमत्र भिन्नम् ॥

व्यवहारसमुच्चये—

*दशम्यामष्टम्यां प्रथमघटिका पञ्चमपरं

*हरियो सप्तम्यां द्विदशघटिकान्ते त्रिघटिकम् ।

तृतीयाराकायां स्वयम(२०)घटिकाभ्यः परमं

शुभं विष्टेः पुच्छं शिवतिथिचतुर्थ्योस्तु विरमे ॥

तत्रैव

सर्पिणी तु सिते पक्षे कृष्णे चैव तु वृश्चिकी ।

सर्पिण्यास्तु सुखं त्याज्यं वृश्चिक्याः पुच्छमेव च ॥

माधवीये—

विष्टिर्पदाऽहनि तिथेरपरार्धजाना

पूर्वार्धजा निशि तदा शुभदा च पुच्छे ।

ब्रह्मयामले—

*दिनभद्रा यदा रात्रौ रात्रिभद्रा यदा दिवा ।

न त्याज्या शुभकार्येषु प्राहुरेवं पुरातनाः ॥

प्रहरस्येत्युदाहरणम् । उद्योत्तरं किञ्चित्काले गते विष्टिपट्टौ
तात्पर्यम् । अत्र दिनरात्र्योः सत्त्वेनोपवासैकभक्त्योरैकतरस्य वि-
निगन्तुमशक्यत्वात्तदर्थमुक्तम् । ईदृशस्थले च भद्रापूजा तत्प्रवे-
शात्प्रागेव । तद्रहिते काले भोक्तुं शक्यत्वात् ।

प्रातः संपूज्य तामेव ब्राह्मणं च स्वशक्तितः ।

ततो भुञ्जीत राजेन्द्र यावद्भद्रा प्रवर्तते ॥

इति भविष्योत्तरात् । करणान्तरे च भद्रान्यायात्तस्य रात्रि-
मात्रव्याप्तित्वे दिनद्वये एकभक्तमित्यादि । *ऊर्ध्वम्—उत्तरार्द्धे ।
*अधः—पूर्वार्द्धे । अथ यत्कर्म सर्वथा विष्टिं परित्यज्य दुष्करं तत्राह—
*दशम्यामिति । *हरियुः—एकादशी । *दिनभद्रेति । दिन-

श्रीपतिः

षट् पौष्णतो द्वादश शाङ्कराच्च

पौरन्दराङ्गानि नव क्रमेण ।

पूर्वाधिमध्यापरभागयुञ्जि

चिरन्तनज्योतिषिकैः स्मृतानि ॥

वृत्तारम्भे विशेषां मदनरत्ने सत्यव्रतेनोक्तः

*उदयस्था निर्धिया हि न भवेद्दिनमध्यभाक् ।

सा खण्डा न वृत्तानां स्यादारम्भश्च समापनम् ॥

इति । देवलः—

भद्रा-तिथेः पूर्वाद्धिभद्रा । रात्रिभद्रा उत्तराद्धिभद्रा । अत्र केषां
चित्पुस्तके श्रीपतिः—

षट् पौष्णतो द्वादश शाङ्कराच्च पौरन्दराङ्गानि नव क्रमेण ।

पूर्वाद्धिमध्यापरभागयुञ्जि चिरन्तनज्योतिषिकैः स्मृतानि ॥

इति लिख्यते । तत्र

पूर्वभागयुञ्जि भे पतिः पियो योषितामपरभागयोगिनि ।

स्त्री नृणां भवति, मध्ययोगिनि प्रेम नूनमुभयोः परस्परम् ॥

इत्युत्तरश्लोको रत्नमालायामेव दृश्यते । तदुत्तरं च

स्त्रीग्रहैर्वल्लभा नारी, पुंग्रहैर्वल्लभो वरः ।

सर्वलैरुभयोः प्रीतिरुभयोः स्यात्करग्रहं ॥

इति शेषकं च । टीका च—अन्तःपुरस्त्रीणां वारवधूनां राज-
सङ्गमे येषु नक्षत्रेषु यत्फलं तदाह—पटिति । रंवाद्यादीनि षट्
पूर्वभागयोगीनि । आर्द्रादीनि द्वादश मध्ययोगीनि । ज्येष्ठादीनि
नवापरभागयोगीनि । फलमाह पूर्विति । वधूवरयोर्नवसङ्गमेऽपीदम् ।
शेषं स्पष्टम् । तत्र प्रकृतसङ्गत्यर्थं धार्मिकाः प्रष्टव्याः ॥

*उदयस्थिति । यथा विद्वेकादर्शा निषिध्य परेषुर्व्रतस्य
विधानेऽपि न तत्र तदुपक्रमः । एवंजातीयकेष्वन्येषु व्रतेष्वपि एषैव

*अभुक्त्वा प्रातराहारं स्नान्वाऽऽचम्य समाहितः ।

रीतिः । *अभुक्त्वेति । पूर्वदिने प्रातराहारमभुक्त्वा एकभक्तं
व्रतं कृत्वेत्यर्थः ।

सायमायन्तयोरहोः सायं प्रातश्च मध्यमे ।

उपवासफलं त्रेणुर्जिज्ञासु भुक्तचतुष्टयम् ॥

इत्यादौ तथा दर्शनान् । अत्र एव व्रतशब्दस्य आद्योप-
लक्षणत्वात्तत्पूर्वदिने एकभक्तं वदन्ति । (१) भानम्यंत्यादि तु पर-
दिनाभिप्रायमित्येके । पूर्वदिने एव सायंसन्ध्यांतरं व्रतं प्राहं
वारव्रतवत् । प्रातरित्यस्य स्नानेत्यनेनान्वय इत्यपरे । व्रतदिने
प्रातराहारमभुक्त्वेत्यर्थः । न चैवम्—

स्नानमन्ध्यातर्पणादि जपहोमामरानेनम् ।

उपवासवता कार्यं सायंसन्ध्यादुत्तारिणा ॥

इत्यनेन पौनरुक्त्यमिति वाच्यम् । यथा “नानृतं वदेत्” इति
निषेधद्वयम् । तत्रैकस्य नैयध्यवारणाय दुरदृष्टव्यमस्तीकृत्य एकस्य
पुरुषार्थविरोधित्वमपरस्य क्रतुविराधित्वमित्युक्तं, (२) तथा प्रातरा-

(१) अत्र स्नात्वेत्यादि तु इति पाठः अस्यक् ।

(२) “नानृतं वदेत्” इति श्रुतौ दर्शपूर्णमासप्रकरणेऽनृतप्रतिषेधः
पुरुषार्थः । वदनस्य तदर्थत्वात् । तथा हि—भाष्यातान् कर्ता प्रतीयन्त ।
“लः कर्मणि च” (पा० सू० ३-४-६०,) इति चकारात् कर्तार तस्य
स्मरणात्, ‘देवदत्तः पचति’ इति सामानाधिकरण्याच्च । ततश्च तस्य
प्रत्ययार्थतया प्राधान्येन तद्विशेषणतया गड्यमानं वदनं तच्छेषः—तद्-
भिलषितसाधनम् । प्रातरेषोऽपि तद्विपरीतमर्थं बाधयेन्नस्यैव बलवद्-
निष्टसाधनतां बाधयतीति तत्प्रतिषेधस्य पुरुषार्थत्वमाशङ्क्य भाष्यातानां
भावनाभिधायकतया कर्तुश्चाक्षेपादेवावगमापयन्ती न तत्र शक्तिकल्पन-
म् । “लः कर्मणि” (पा० सू० ३-४-६०,) इति सूत्रं, “ल्यङ्योः” (पा०
सू० १-४-२२) इति सूत्रैकवाक्यतया कर्तुरेकत्वे लकारैकवचनमि-
त्याक्षेपलभ्यकर्तृसंख्याभिधानपरं, सामानाधिकरण्यं च गीः शुक्ल
इतिवत्प्राणिककर्त्रभिप्रायमिति न कर्तुराख्यातवाच्यत्वं, येन वदन-

सूर्याय देवताभ्यश्च निवेद्य व्रतमाचरेत् ॥

मदनरत्ने भविष्ये—

क्षमा सत्यं दया दानं शौचमिन्द्रियनियमः ।

हारे दुरदप्रदयम् । तत्र एकस्य नित्यकर्मविरोधि-नमपरस्य व्रत-
विरोधित्वमित्यपानरुत्वाद् इतीतरं । *व्रतमाचरेत्—पुनरपे-
दिति केचित् ।

इक्षुतपः फलं मूलं ताम्बूलं पयः प्रायश्चमम् ।

भक्षयित्वापि कर्तव्याः स्नानदानादिकाः क्रियाः ॥

इति चतुर्विंशतिमन्त्रादावभ्यन्तज्ञानानाविज्ञादीनां निषेधार्थ-
मिदमिति तु वस्तुगतिः । 'सूर्याय' इत्यादीनि वन्दनमन्त्रां जन्माष्टक्यां
वक्ष्यते । *क्षमेति । पुरुषार्थतया विहितानामप्येषां व्रताङ्गतया
पुनर्विधानं संयोगपृथक्त्वन्यायेन (१) पुरुषार्थावद्विष्टस्यापि व्रते भाव-

तस्मिन्वधयोः भ्रूयात् तदुत्पत्त्या स्यात् । तत्राद्य निषेधः कर्तव्यः । अना-
रभ्याधीतस्मृतिवचनधोर्धननिषेधस्तु पुरुषार्थे इति तदुलङ्घने पुरुषः
प्रत्येकयाज्ञं तु कर्तुं वैगुण्यमिति । एतद्व्यालकं तु कर्तारेण वैगुण्यमिति
सिद्धान्तितं जमिनिना (ध० ३-पा० ४-) नवमार्थाधिकरणे ।

(१) "स्वादिरे पशुं बध्नाति" "स्वादिरे वीर्यकामस्य यूयं क-
रोति" इति भ्रूतिभ्यां स्वादिरस्य नित्याङ्गत्वं काम्याङ्गत्वं चोचितम् ।
काम्यञ्च कामनासाधनत्वाद्नियतम् । तथा च सति अनित्यसंयोग-
विरोधः । संयोगः—स्ववन्धः । प्रकृते तादात्म्यमिति यावत् । न च
स्वादिरे काम्य एव, तथा च क'ङ्गात्वेन प्राप्ते स्वादिरे पशुवन्धनाभ्य-
यत्वमात्रं "स्वादिरे पशुं बध्नाति" इत्यनेन विधीयते, तेन यत्र काम-
नाविरहाद् यूपाभावः तत्र पशुवन्धनाभाव एव इति वाक्यम् । स्वा-
दिरे इत्यस्य स्वतन्त्र्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । स्वादिरेवादेवाभ्ययला-
भात् । यस्यानियताङ्गत्वं तत्र नित्याङ्गत्वं नास्त्येव । यथा "चमसे-
नापः प्रणयेद्, गोदोहेन पशुकामस्य" इति । चमसो—काष्ठानिमित्तं
प्रणीतार्थं पात्रम् । गोदुहनेऽत्रेति व्युत्पत्त्या गोदोहा—दोहनपात्रम् ।
गोदोहेनापां प्रणयनं कामनासरवं एवेति तस्यानियताङ्गमिति । तथा
च स्वादिरे नियतत्वमनियतत्वञ्च विरुद्धमित्यत्र सूत्रम्—"एकस्य तू-

*देवपूजाग्रिहवनं संतोषः स्तेयव्रजनम् ॥

सर्वव्रतेष्वयं धर्मः सामान्यो दशधा स्मृतः ॥

अग्निहोमस्तर्ह्यवत्यः, व्याहृतिहोमो वेति वर्धमानः ।

यत्तु तेनोक्तम्

‘सर्वपदमेतत्पुराणोक्तप्रकृतव्रतपरम् । *व्रतान्त-
रे तु विध्यन्तरमन्त्रे होमोऽन्यथा न । अत एवैका-
दश्यां शिष्टानां होमानाचरणम्’ इति, तत्र । ‘ज-
पो होमश्च’ इति *वक्ष्यमाणैकवाक्यस्येवनास्य काम्य-
व्रतसमाप्तिः परत्वात् । *तत्त्वं तु स्माददश्यस्य पशुमि-
अविन्दादिप्रकरणस्थेनैव तत्तद्व्रतविशेषहोमविधिभिर-
*स्यापमंहार इति । विष्णुधर्म

शक्यत्वार्थम् । *देवपूजा — व्रतदेवताकायम् । व्याहृतिहोमो वेति
वाकारादरुचिः । सर्वव्रताङ्गत्वेनापूर्वतद्विधाने मानाभावात् । *व्रता-
न्तरे त्विति । तस्य पुराणान्तरोक्तत्वेनाप्रकृतत्वात् । *वक्ष्य-
माणेति । तद्वचनं काम्यविषयम् । अतस्तत्र सर्वाङ्गापमंहार
आवश्यक इति भावः । *ममार्त्ताति दानान्तानामावश्यकत्वा-
र्थम् । नन्वेतावता काम्यैकादश्यादौ होमापत्तिरित्यब्राह्म — *तत्त्वं
त्विति । *अस्येति । अनारभ्यासीतत्वाविशेषादिति शेषः ।

अथैवे संयोगपृथक्त्वम्” (ज० सू० ४-३-३-५) इति । एकस्य-अङ्ग-
स्य, उभयत्वे-नित्यत्वकाम्यत्वाभयत्वं संयोगयोः प्रयोजकधर्मसम्बन्ध-
योः पृथक्त्वं द्वित्वं प्रयोजकमिति । नियताङ्गत्वप्रयोजकं याग प्रति
नियतपूर्वत्वत्वं, काम्याङ्गत्वप्रयोजकं (यस्याङ्गत्वप्रयोजका कामना तस्य)
यागं प्रति नियतपूर्वत्वत्वम्, एतदुभयसम्बन्धयोः पृथक्त्वमस्यैव ।
अयमभावः-यूपे पशुं निबध्नाय प्राक्षयेत्-आलभेत् । तत्र परिभाषया
यूपे पशुनिबन्धनमावश्यकम् । ततः खादश्यूपस्य नियतत्वमेव । तत्रैव
यूपे काम्यत्वं बोधितम् । अपिना नियतत्वं कर्तुं समर्थम् । अतोऽत्र न
नित्यत्वकाम्यत्वयोर्विरोधः । तेन यस्य न कामना तेनापि खादिरः
कर्तव्य एवेति ।

* तज्जप्यजपनध्याने तत्कथाश्रवणादिकम् ।

तदचनं च तज्जामकीर्तनश्रवणादयः ॥

उपवासकृतामेते गुणाः प्रोक्ता मर्त्तापिभिः ॥

कौर्म

* बहिर्ग्रामाऽन्त्यजान् मुनिं पतितं च रजस्वलाम् ।

इयांस्तु विशेषः सामदृश्यं स्वतोऽपुत्रासम्बन्धित्वात्मापिभेनीलक्षणं
द्वारमपेक्षत, होमस्तु स्वत एव तन्मन्त्रान्धित्वात् द्वारमिन्धमेद ए-
वोपमहारः । अत एव सर्वशब्दस्य न सामान्यवानित्वं, किं तु 'वि-
ष्णुघृते, पाण्डुरङ्गो दधि, रामो दुरा, कृष्णस्वधने (?) भुङ्क्ते, हारिस्तु
सर्वमेव' इतिवत् तत्तद्विशेषवानित्वात्मानं धत्तेऽपि नामङ्गतिः । 'व्रतो-
पवासनियमैः' इत्यत्रोपवासपदं निराहारावस्थाने कृदमेव । तत्र च
फलसाधनार्था के च न नियमा अयुक्ताः ।

उपाश्रितस्य पापेभ्यो यस्तु वामो गुणैः सह ।

उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोगादिवर्जितः ॥

इत्यादि । सर्वो वायुपयन्तः भोगोऽभ्यवहारः । आदिपदात्
अदनीयस्मरणादि च ।

स्मृत्यालोकनगन्धादिस्वादने पारकीर्तितम् ।

अन्नस्य वर्जयेत्सर्वं ग्रामानां चाभिकाङ्क्षणम् ॥

इत्युक्तेः । तत्र पापाः—व्रत निषिद्धा मैथुनानृतादयोऽतिविस्तृता
इति तान्विहाय गुणानाह * तज्जप्यति । कतिपयान् पापानाह
* बहिर्ग्रामान् । बहिर्ग्रामं दापाधिकवार्थम् । हारीतः—पतित-
पाखण्डिनास्तिकादिमम्भापणा—ऽनृता ऽश्लीलादिकमुपवासादिषु
वर्जयेत् । आदिपदात् पुरुषार्थनिषेधेऽपि पुनर्व्रताङ्गतया निषेधो
लभ्यते । अत एव व्रतमधिकृत्य सुमन्तुः—

(१) तेमनं दृष्ट्यादिनिष्पन्नव्यञ्जनमित्यर्थः । तिमत्यार्दीभवति
अन्नमनेन तेमनम् इति द्युत्पत्तेः सूपाद्यपि तेमनमुच्यते इति बाध्यम् ।

न स्पृशेन्नाभिभाषेत नेक्षेत व्रतवासरे ॥

पृथ्वीचन्द्रोदये अग्निपुराणे—

स्नात्वा व्रतवता सर्वव्रतेषु व्रतमूर्तयः ।

पूज्याः सुवर्णमय्याः शक्वा वै भूमिशायिना ॥

जपो होमश्च सामान्यं व्रतान्ते दानमेव च ।

चतुर्विंशद् द्वादश वा पञ्च वा त्रय एव वा ॥

विप्राः पूज्याः यथाशक्ति तेषां दद्यात् दक्षिणाम् ।

अथ विप्रा इति पुलिः निर्देशात् पुमांस एव *भोज्याः,

न तु स्त्रियः । एवं सहस्रभोजनादर्थः ।

*विरूपैकशेषस्य प्रमाणान्तरं विनाऽयुक्तत्वात् ।

अत एव 'द्वयोर्पजमानयोः *प्रतिपदं कुर्यात्, बहुभ्यो

यजमानेभ्यः' इत्यादौ विरूपैकशेषायां गात् पठ्यमिषाणं

द्वित्वं बहुत्वं वा न संभवति इत्युक्तमाचार्यैः, पार्थिवा-

विहितस्याननुष्ठानमिन्द्रियाणामनिग्रहः ।

निषिद्धसेवनं नित्यं वर्जनीयं प्रयत्नः ॥

पतितादिदर्शने विष्णुपुराणे—

तस्यावर्लोकनात्सूर्यं पश्येत् पतिमाक्षरः ।

स्पर्शादौ तु विष्णुधर्म—

संस्पर्शे च नरः स्नात्वा शुचिगदित्यदर्शनात् ।

सम्भाष्य तैः शुचिपदं चिन्तयेद्रूपं बृधः ॥

'जपो होमश्च' इत्युक्तार्थमुपसंहारं लाघवात् । *पूज्या इति । पूजा भोजनान्तेत्यभिप्रेत्याह—*भोज्या इति । विप्रा विप्रा चेत्येकशेषात्कुतो न स्त्रियो भोज्या इत्यत आह—*विरूपेति । 'शिवाय नमस्कुर्यात्' इत्यत्र शिवाया ग्रहणे दुर्गापूजाप्रकरणमेव प्रमाणमित्यादि । *प्रतिपद—ऋतुभेदः । ननु चतुर्विंशदित्यादीनां क्रियान्वयः संभवति, एवं 'सहस्रं ब्राह्मणान्भोजयेत्' इत्यादौ सहस्रादेरपीत्यत आह—

रथिना च । अतएतेनैकस्य ब्राह्मणस्यावृत्त्या भोजनं

अतएतेनेति । ननु महाभाष्ये कर्मविशेषे सहस्रगोदाक्षिणा दानरूपक्रियायां सहस्रत्वान्वयेनोपपादिता एकगोपता यजमानेन तत्कर्माचरणे वैगुण्यनिरासार्थं(१), तद्वदिहाप्येकब्राह्मणस्यावृत्त्या

(१) तथा च भाष्यम्—“कपित्थहस्त्रमंकी कपिलामेकैकशः सहस्रकृत्यो दत्त्वा तथा ते सर्वे सहस्रदाक्षिणाः सम्पन्नाः” इति । अस्य केयटः—कपित्थहस्त्रमिति प्रतीकमुपादाय विनम्र कोट्या प्रत्येकं दत्त्वा सहस्रदाक्षिणा आपयः सम्पन्ना इत्यर्थे व्याख्येयं । सहस्रदाक्षिणाः—सहस्रदाक्षिणादानजन्यफलभाज इत्यर्थः । यस्तुलस्तु येन प्रतिगृहीता कपिला तेनान्यस्मै दत्ता सती तां तेन तस्मात् प्रतिगृह्यान्वस्मै दीयते इति दानप्रतिग्रहमात्रासहस्रेण सहस्रदाक्षिणोपपादन युक्तम् । स्मृतिप्रतिपाद्यगोविन्दकथकल्पनाया अभ्यारपणवर्गादिति तरवम् । यस्तु “तेलं न विक्रतव्यं, मांसं न विक्रेतव्यमित्यप्युक्तं न विक्रीयते, अव्यपवृत्तं गावः सर्वपाथ्य विक्रीयन्ते” इति “एवांश्च” सूत्रमभाष्येणाव्यपवृत्तगोविन्दकथे दायाभावप्रतिपादनं न हि कर्मणि कर्मोपपन्नम्” इति न्यायेन यदा यस्य यजमानत्वेन दातृत्वं, तदेतरेषाम्भोक्तृत्वेन प्रतिगृहीतृत्वमिति, दाक्षिणातः पूर्वमेव स्वस्वकर्मण्येषानुष्ठानाधिकारवद् दाक्षिणायामपि तथेवाव्यप्येन युगपद् दानप्रतिग्रहयोरभावाच्च कवेणैव स्वतः सम्पाद्याऽन्वस्मै दानमिति सहस्रदाक्षिणा सम्पाद्येति, तत्र । युगपद् दानप्रतिग्रहयोरुक्तन्यायेनाधिकारभावेऽपि यजमानाद्वा प्रतिगृह्य तदनन्तरमन्वस्मै कपिञ्जं ददामीति दानप्रतिग्रहयोरैककालिकत्वाभावेनायोगपक्षाद्दोषाभावेन तत्राधिकारप्रतिषेधस्य व्यक्तुमशक्यत्वात् । अन्यथा स्वस्वद्विपतसहस्रगोदानरूपकर्मस्वभावितः पूर्वं कथोऽपि कथं तच्च सङ्गच्छते इति विभावनीयम् । तस्मात् “न हि कर्मणि” इत्यस्य प्रधानकर्मणि प्रारब्धे सति फलान्तरसाधकान्यकर्मप्रारम्भो न करणीय इत्येवार्थ इति तस्याङ्गभूते प्रतिग्रहेऽनवसरः । “अव्यपवृत्तं गावः सर्वपाथ्य विक्रीयन्ते” इति गोविन्दकथस्य प्रत्यवायजनकत्वाभावप्रतिपादनपरं भाष्यं तु पुनोऽप्यतिक्रियस्य तत्प्रतिपादनपरं न तु स्त्रीगोव्यक्तीनामपि । अत एव बलीवदी एव बाध्यन्ते विक्रीयन्ते च लोके इति तत्प्रसिद्ध्या तदर्थं पुनर्निष्कासने कृते स्त्रिय एव गावोऽवशिष्यन्ते इत्यर्थकं “गाव उत्कालि-

परास्तम् । बहुत्वस्यै*कपदश्रुत्या ब्राह्मणान्वितत्वेन भोजनान्वयाभावादित्यन्यत्र विस्तरः । *शूद्रस्य तु प्रतिष्ठादिवद्विप्रद्वारा व्याहृतिहोमः' इति वर्धमानः । व्रतमूर्तयो—व्रतदेवताप्रतिमाः । प्रतिमास्वरूपं च मदनरत्ने भविष्ये-

अनुक्तद्रव्यतत्संख्या* देवताप्रतिमा नृप ।

सौवर्णी राजती ताम्री वृक्षजा मार्तिकी तथा ॥

चित्रजा पिष्टलेखोत्था निजवित्तानुरूपतः ।

भोजनेन सहस्रभोजनं सम्पाद्यमिति चेत् । मैवम् । ईदृशरीत्या "सहस्रं ब्राह्मणं भोजयेत्" इत्यत्रापि तत्सिद्धिः स्यादिति ब्राह्मणपदोत्तरबहुवचनवैयर्थ्यापत्तेः । तत्र बहुवचनार्थबहुत्वस्य क्रियान्वयभ्रमं निराचष्टे-
*बहुत्वस्येति । *एकेति । सुब्रविभक्तीनां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः । यद्वा पदं—विभक्त्यन्तं, ततः प्रकृत्यर्थोपस्थितिः, विभक्त्यर्थोपस्थितिश्च ; तावतैव तत्संभृतसामग्रीकं न धात्वर्थोपस्थितिमपेक्षते इत्यर्थः ।

*शूद्रस्येति । अत्रेदमरुचिबीजम् । सर्वत्र व्याहृतिहोमो नाङ्गमित्युक्तमेव । किं च तत्तद्धोमोऽपि न सर्वत्र । व्रतत्वेन ऋत्विजोऽनावश्यकत्वात् । नापि प्रतिनिधित्वेन विप्र आवश्यकः । विप्रे शूद्रप्रतिनिधित्वाभावस्य वक्ष्यमाणत्वादिति । *तत्संख्या—त-

तपुस्का वाहाय च विक्रयाय च स्त्रिय एवावशिष्यन्ते" इति "त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्" (पा० सू० १-२-७२) इति सूत्रस्थं भाष्यं सङ्गच्छते । एवं च स्त्रीगर्वाणां विक्रयस्य प्रत्यवायजनकत्वेन तत्कल्पनया प्रकृतभाष्यलापनमत्यन्तमसङ्गतम् । "स्त्रीणां दानविक्रयातिसर्गा विद्यन्ते" (३-४-३) इति निरुक्तं शौनःशेपदृष्टान्तेन मनुष्यजातीयस्त्रीणामेव तत्प्रतिपादनपरं, "त्यदादीनि" इतिसूत्रभाष्यस्थविवरणे प्रायेणेति पदं च लोकव्यवहारपरमिति न तत्स्वारस्येन स्त्रीगर्वाविक्रयः प्रामाणिक इति दिक् ॥

*आमाषात्पलपर्यन्तं कर्तव्या शाठ्यवर्जितैः ॥

तत्रैव ब्राह्मे-

आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।

*मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः ॥

मन्त्रानुक्तौ समस्तव्याहृतिरूपां मन्त्रः, प्रजापतिश्च देवतेति कल्पतरुः । वर्धमानधृतदेवीपुराणे-

होमो ग्रहादिपूजायां शतमष्टाधिकं भवेत् ।

अष्टाविंशतिरष्टौ वा यथाप्राप्ति विधीयते ॥

मदनरत्ने-

*अनुक्तसंख्या यत्र स्याच्छतमष्टोत्तरं स्मृतम् ।

वर्धमानधृतवृद्धशातातपः

उपवासं द्विजः कृत्वा ततो ब्राह्मणभोजनम् ।

कुर्यात्तेनास्य सगुण उपवासोऽभिजायते ॥

व्रतोद्यापनानुक्तौ तु पृथ्वीचन्द्रोदयं नन्दिपुराणे-

*कुर्यादुद्यापनं तस्य समाप्तौ यदुदीरितम् ।

उद्यापनं विना यत्तु तद् व्रतं निष्फलं भवेत् ॥

*यदि चोद्यापनं नोक्तं *व्रतानुगुणतश्चरेत् ।

दुगुरुत्वम् । *आमाषादिति "अङ्गुष्ठपर्यादारभ्य" इति तु प्रतिष्ठापरम् ।

*मन्त्रेति । मन्त्रस्यानादेशे (१) प्रजापतिः-प्रजापत्यो मन्त्र इत्याद्य-

न्वयः । *अनुक्तेति । यत्रेत्यस्य जपे होमे चेत्यर्थः । *कुर्यादिति

आदौ मध्येऽथ वाऽप्यन्ते व्रतस्योद्यापनं भवेत् ॥

इत्यनेन विकल्पते । यद्वा-व्रतोद्यापनानुक्ताविसवतारिका-

दर्शनात्तस्य व्रतस्य समाप्तौ उद्यापनं कुर्यात् । कीदृशम् ?, कार्य-

तयोदीरितमिति । अनुक्तोद्यापने कालमभिधायेतिकर्तव्यतामाह-

यदि चेतीति व्याख्येयम् ।

*व्रतेति । एतदुक्तं भवति-यत्र व्रते या देवता, तां-सर्वतो

(१) अनुक्तावित्यर्थः ।

१३२ सटीकनिर्णयसिन्धुप्रथमपरिच्छेदे—

वित्तानुसारतो दद्यादनुक्तोद्यापने व्रते ॥

गाश्चैव काश्चनं दद्याद्रतस्य परिपूर्तये ॥

*अशक्तौ तु नारदीये-

*सर्वेषामप्यलाभे तु यथोक्तकरणं विना ।

विप्रवाक्यं स्मृतं शुद्धं व्रतस्य परिपूर्तये ॥

वृथा विप्रवचो यस्तु गृह्णाति मनुजः शुभम् ।

अदत्त्वा दक्षिणां पापः स याति नरकं ध्रुवम् ॥

भारते—

वेदोपनिषदे चैव सर्वकर्मसु दक्षिणा ।

*सर्वत्र तु मयोहिष्टा भूमिर्गीवोऽथ काश्चनम् ॥

वैजयापः—

*शिवनेत्रोद्भवं यस्माद्रजतं पितृवल्लभम् ।

अमङ्गलं तद्यत्नेन देवकार्येषु वर्जयेत् ॥

टोडरानन्दे देवीपुराणे

व्रते च तीर्थेऽध्ययने आद्वेऽपि च विशेषतः ।

भद्रमण्डले(१)तद्देवतास्थापनं कृत्वा कुम्भे विधानस्थापिते अधिवास्य,
तद्देवताको होमः कार्यः । रुद्रव्रते तु लिङ्गतोभद्रमण्डले इति विशेषः ।

तत्रायं नवरात्रे । द्वितीयं शिवरात्रौ । तदन्ते शय्यादि दद्यादित्यग्रे

विस्तरः । *अशक्तौ—उद्यापनाकरणे । *सर्वेषाम्—उद्यापन-

वस्तूनाम् । संपूर्णताविधिश्च भविष्योत्तरे जन्माष्टम्यां वक्ष्यते ।

*सर्वत्र—वेदोपनिषदे इसन्वयः । वेदान्तश्रवणेऽपि याज्ञवल्क्याय

जनकेन दक्षिणादानोक्तेः । *शिवेति ।

सर्वेषामेव दानानां सुवर्णं दक्षिणेष्यते ।

सुवर्णे दीयमाने तु रजतं दक्षिणेष्यते ॥

इति त्वनाकरम् । दक्षिणायां तु न दक्षिणा । अनवस्थानात्(२) ।

(१) सर्वतोभद्रमण्डलदेवतानां स्थापनं पूजनं च कृत्वेत्यर्थः ।

(२) दक्षिणायां दीयमानदक्षिणाया अपि सदक्षिणात्वावश्यकतया

*पराश्रमोजनादेषि गस्यान्नं तस्य तत्फलम् ॥

पृथ्वीचन्द्रोदयेऽग्निपुराणे—

नित्यस्नायी मिताहारो गुरुदेवशिजार्चकः ।

क्षारं *क्षौद्रं च लवणं मधु* मांसानि वर्जयेत् ॥

*क्षारास्तु तत्रैवोक्ताः—

तिलमुद्गादने शिम्ब्यं सस्यं गोधूमकोद्वयौ ।

धान्यकं देवधान्यं च शमीधान्यं तथैक्ष्वरम् ॥

स्विन्नधान्यं तथा पण्यं मूलं क्षारगणः स्मृतः ॥

गोधूमानां तु तत्रैव प्रतिप्रसवः—

*पराश्रमेति ।

इवशुराश्रं गुरोरश्रं मातुलाश्रं तथैव च ।

पितृव्यभ्रातृपुत्राणां पराश्रं नैव दोषकृत् ॥

इति तु निर्मूलम् । *क्षौद्रं—मधु । *मश्चिन्ति दोषाधिक्यार्थम् ।

मद्यादिनिषेधस्य सर्वदा सिद्धान्तात् । उन्मादकमामान्यं वा

तदर्थः । अनुज्ञातमद्यानामपि व्रताङ्गो निषेध इति वा । ननु 'क्षारं-

क्षौद्रं च लवणम्'इत्यत्र क्षारं लवणमिति नार्थः क्षौद्रं चेत्यनेन व्यव-

धानादतः क्षारानाह *क्षारास्तिवन्ति । धान्यावरणं सूक्ष्मं, शमी-

स्थूलं शिम्बा । धान्यकं कुस्तुम्बुक । देवधान्यं—देवशालितण्डुलम् ।

ऐक्षवं—गुडफाणितादि, न तु मितादि । 'अगुडमक्षवम्'इत्युक्तेः ।

स्विन्नं जलाग्न्यादिना धान्यं पृथुकादि । पण्यं—तद्दिनकीतम् ।

सम्भवे तु दिनान्तरकीतपि । मूलं—मूलकं प्रसिद्धम् । 'मूलकं

केमुकेतरत्'इति तु केमुकस्य सर्वथैवाग्राह्यत्वार्थम् । यद्वा मूलं

कन्दफलशाकादेरुपलक्षणम् । अग्निमग्नौतमवचने फलादिसमभिव्या-

हारात् । तत्र पण्येतिविशेषणम् । 'मूलकं केमुकेतरत्'इत्यत्र च स्वा-

तत्रापि दक्षिणादानप्रसक्तेस्तस्या अपि दानरूपत्वेन दक्षिणान्तरप्रस-

क्तिरितिरीत्यानवस्थापसंरित्यर्थः ।

व्रीहिषष्टिकमुद्गाश्च* कलायाः सतिलं पयोः ।

श्यामाकाश्चैव नीवारा गोधूमाद्या व्रते हिताः ॥

कूष्माण्डालाबुवार्ताकपालङ्काज्योत्स्नकास्त्यजेत् ।

*चरुभैक्षं सकतुकणाः शाकं दधि घृतं मधु ।

श्यामाकाः शालिनीवारा यावकं मूलतण्डुलम् ॥

हविष्यव्रतनक्तादाव*अग्निकार्यादिके हितम् ।

मधु मांसं विहायान्यद् व्रते च हितमीरितम् ॥ इति ।

शमीधान्यं माषादि । पालङ्का मध्यदेशे 'पोई' इति प्रसिद्धा । ज्योत्स्निका पटोलिका (कोशातकी) । मिताक्षरायां गौतमः- 'चरु-भैक्ष-सकतुकण-यावक-शाक-पयो-दधि-घृत-मूल-फलादकानि हवींष्युत्तरोत्तरप्रशस्तानि । पयो

र्थे कपत्ययान्मूलमर्थः । तत्र च केमुकसंज्ञकमूलेतरत्वान्वयः । प्रसिद्ध-मूलकं शाक इति तत्र विहितत्वविशेषणान्न तस्य ग्राह्यत्वप्रसङ्गः । *कलाया इति । शमीधान्यानां सामान्यतो निषेधान्निरवकाशतया हविष्यशास्त्रैकवाक्यतया च हविष्यसंकल्पे सतीनका ग्राह्याः । नीवाराश्च देवधान्यभिन्नत्वात् । यत्र त्वकृष्टपच्यं स्मर्यते तत्र देवधान्यादि ग्राह्यं तथैवाकाङ्क्षाशान्तेः । अत एव च सामान्यविधिनिषेधौ तत्र न प्रवर्तेते । गोधूमानां तु विहितप्रतिषिद्धत्वाद्ग्रहणाग्रहणवद्विकल्पः । इयौस्तु विशेषः-यत्तत्र ग्रहणस्याभ्युदयार्थत्वादग्रहणे न क्रतुवैगुण्यम्, इह तु इतरासत्त्वं एव गोधूमे व्रतसाद्गुण्यमितरसत्त्वे च तद्वैगुण्यमिति । एतेन 'गोधूमादीनामिति वाच्यम् । कलाय-नीवारयोर्विहितप्रतिषिद्धत्वात्' इति प्रत्युक्तम् । मधु-मधुरं सितादि । क्षौद्रस्यापि निषिद्धत्वात् । चरुः-हुतशेषः पुरोडाशादेरुपलक्षणम् । मूलतण्डुलं-मूलोज्झवास्तण्डुलाः । भर्जितमूलाविशेषात्तण्डुला इव निःसरन्तीति प्रसिद्धम् । *अग्निकार्यादिके इति । तेन तादृशव्रते आहिताग्नेरधिकारः सूचितः । मधु-क्षौद्रम्, औषधाद्यर्थं गुर्वनुज्ञा-

दधि घृतं च गण्यम्' इति । अन्ये च विशेषा एकादशी-
*चातुर्मास्यादिप्रकरणे वक्ष्यन्ते ।

गृहीतव्रतत्यागे तु मदनरत्ने छागलेयः

पूर्वं व्रतं गृहीत्वा यो नाचरेत् *काममोहितः ।

जीविन् भवति चण्डालो, मृतः इवा चाभिजायते ॥

*तत्र प्रायश्चित्तमुक्तं पृथ्वाचन्द्रोदये अग्नि गरुड-
पुराणयोः-

क्रोधात्प्रमादात्स्लोभाद्वा व्रतभङ्गो भवेत्तदि ।

दिनत्रयं न भुञ्जीत *मुण्डनं शरमोऽथवा ॥

तमपि । *चातुर्मास्यादीनि । भादिना व्रताङ्गनया विहितना-
न्दीमुखस्य सङ्ग्रहः ।

नानिष्टा तु पितृन् श्राद्धे कर्मे किञ्चिन्ममारभेत् ।

इति शान्तातपोक्तः श्राद्धे वक्ष्यमाणत्वान् । *कामेति ।

व्याध्यादिनाऽनानरणं तु न दोषः । "सर्वभूतभयं व्याधिः" इत्येका-

दश्यां स्कान्दात् । असकृद्व्यागे स्वाह-तत्र प्रायश्चित्तमित्या-

दि । *मुण्डनमिति । प्रायश्चित्ताङ्गं मुण्डनं रात्रौ वापि कार्यम् ।

सौरं नैमित्तिकं कार्यं निषेधे सत्यपि भूतम् ।

पित्रादिमृतिदीक्षासु प्रायश्चित्ते च तीर्थके ॥

इत्यग्निवचनात् । गयादिदेशे राज्यपराक्षादिकांश्च

निषेधः । मृतिनिमित्तं तु दिने एव । "इवस्तनी वपनक्रिया" इति

विशेषात् । दिनत्रयोपवासश्चाद्धमात्रापत्यरूपः । एवं च मुण्डनपक्षे

दक्षिणा नास्ति ।

कृच्छ्राणां व्रतरूपाणां इमश्रुकेशादि वापयेत् ॥

इति वासिष्ठे कृच्छ्रपदार्धकृच्छ्रादौ न वपनमिति मुक्तावली-

लिखनेन वपनेऽर्द्धकृच्छ्रव्यतिरेकलाभात् । सध्वानां तु न मुण्ड-

नम् । तत्राङ्गुलत्रयादिकेशकर्तनपक्षसम्भवात् ।

इति *प्रायश्चित्ताग्नानादतिक्रान्तव्रतानुष्ठानं नास्तीति
गम्यते । यत्तु-

प्रायश्चित्तं ततः कृत्वा पुनरेव व्रती भवेत् ।

इति वचनादतिक्रान्तमपि* व्रतं कार्यमेवेति शूलपा-
णिः, तत् मध्ये व्रतलोपे व्रतशेषसत्त्वे ज्ञेयम् । *एतच्च
शक्तविषयम् ॥

अशक्तौ तु कालहेमादौ पुराणान्तरे-

उपवासासमर्थश्चेदेकं* विप्रं तु भोजयेत् ।

तावद्धनादि वा दद्याद् भुक्तश्चेद् द्विगुणं तथा ॥

भुक्तः कृतभोजनः । ब्राह्मणभोजनं त्रिनेति शेषः ।

सहस्रभामितां देवीं जपेत्वा प्राणसंयमान् ।

कुर्याद्वादशसंख्याकान् *यथाशक्त्यातुरो नरः ॥ इति ।

शुद्धितत्त्वे मात्स्ये-

विद्वद्विपनृपस्त्रीणां नेष्यते केशवापनम् ।

ऋते महापातकिनो गोहन्तुश्चावकीर्णिनः ॥

इति निषेधाच्च । *प्रायश्चित्ताग्नानादित्यादिरभ्युपगमवादः ।
व्रतभङ्गार्थस्य प्रायश्चित्तस्य तत्संपूर्णतार्थत्वासम्भवात् ।

प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुनरेव व्रती भवेत् ।

इति स्कान्दाच्च । तदाह-*अतिक्रान्तमपीति । *एतच्च-दिन-

त्रयोपवासविधानं च । *एकमिति । दिनत्रयोपवासे ब्राह्मणत्रय-

भोजनम् । एवं क्रमेण तावदित्यादावपि द्रष्टव्यम् । तावदित्यत्र किय-

दित्यपेक्षिते आह-*भक्तस्येति । 'भुक्तश्चेद् द्विगुणम्'इति पाठे च

ब्राह्मणभोजनमकृत्वा भुक्तश्चेदित्यर्थः । द्विगुणं-ब्राह्मणद्वयं, तावद्धन-

द्विगुणधनं वा । *यथाशक्तीति यथाशक्त्योक्तकल्पविकल्पार्थम् ।

आतुरो-व्रतभङ्गेन व्याकुलः । व्रतभङ्गेऽपि धृष्टस्य धार्ष्ट्यातुरोधेन

द्विगुणत्रैगुण्यादि कल्प्यम् ।

उपवासं पञ्चशक्तानां नक्तं भोजनमिदमेव ।

मदनरत्ने वायधीयं

द्रव्यदातोपवासस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम् ।

तथाऽपरार्कं देवलः

ब्रह्मचर्यं तथा शौचं ऋषयस्मासिपुत्रजिनम् ।

व्रतेऽप्येतानि चत्वारि वारिष्ठान्तानि निश्चयः ॥

मात्सर्ये—

तस्मात्कृतोपवासेन ग्लानमस्य भवति हि ।

व्रजेर्नामं प्रयत्नेन स्वपन्नं नत्परं नृप ॥

अन्ये च नियमास्तत्र तत्रान्येषणायाः ।

अथ स्त्रीव्रतेषु विशेष उच्यते । तत्र देवादी व्रतकाण्डे

गारुडे—

गन्धालंकारनाम्बुलपुष्पमातानुलेपनम् ।

उपवासं न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम् ॥ इति ।

इदं च सभर्तृकोपवासविषयम् ।

अथ वा निषमृज्यभ्यो दद्यादानं च शान्तः ।

इति स्मृतेर्यथाशक्तदानपञ्चाङ्गि द्रव्यः ।

ब्रह्मचर्यं व्याख्यास्यते । शौचमर्चनान्मृत्तुनान्नेऽपान्नुत्तम् । ऋषयः—

प्राणान्त्यये, दाम्पत्यश्रेष्ठं च पञ्चानुन्यादुरवातकानि ।

इति वचनोक्तानि पञ्चानुन्यानि,

(स्त्रीषु नर्माविवर्हं च द्रव्यये प्राणनंकरे ।

गोब्राह्मणार्थं हिंसायां नानृतं म्याऽनुगुप्सितम् ॥

इत्युक्तानि च तानि)

वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत् ॥

इत्यादि चानृतं, तदन्यानुताभावः । ऋषयः—मांसं चातुर्मास्ये

वक्ष्यमाणं, पारिभाषिकमापिषं च । अन्ये चेति । अत्र

शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत्कर्म, तद् यमः ।

अञ्जनं च सुताम्बूलं कुङ्कुमं रक्तवाससी* ।

धारयेत्सोपवासाऽपि अवैधव्यकरणं यतः ॥

विधवा *यतिमार्गेण, कुमारी वा यदृच्छया ॥

इति तत्रैव भविष्योक्तं । तथा विष्णुधर्मे

सर्वेषु तूपवासेषु पुमान्वाऽथ सुवासिनी ।

धारयेद्रक्तवस्त्राणि कुसुमानि सितानि च ॥

विधवा शुक्लवसनमेकमेव हि धारयेत् ॥

मनुरपि-

पुष्पालङ्कारवस्त्राणि गन्धधूपानुलेपनम् ।

उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम् ॥

मदनरत्ने व्यासः—

दन्तधावनपुष्पादि व्रतेऽप्यस्या न दुष्यति । इति ।

यद्यपीदं* सर्वापवासविषयं प्रतीयते, तथापि शि-
ष्टाचारात्सौभाग्यार्थं क्रियमाणनवरात्रात्रिरात्राण्युप-
वासविषयमेव, न त्वेकादश्यादिविषयम् ।

नियमस्तु स, यत्कर्म नित्यमागन्तुमाधनम् ॥

इतियमनियमयोर्भेदादिह तादृशा वस्त्रग्रहणादयो नियमा ग्राह्याः ।
तेन स्थलत्रयमालम्ब्य व्रताङ्गानां नियमानां लिखनादन्ये तादृशास्ते
क सन्ति?, इति परास्तम् । *रक्तवाससी—रक्षितवाससी । द्वि-
वचनं कञ्चुकाभिप्रायम् । दक्षः—

श्रुतिस्मृतिप्रमाणेन वस्त्रं ग्राह्यं च धारयेत् । इति ।

“अश्रीरा तनूर्भवति रुशती पापयाऽमुया । पतिर्यद्वध्वो वाससा
स्वपङ्गमाभिधित्सते” इति दाशतयीश्रुतिः । स्मृतयश्च तत्र तत्र प्रसि-
द्धाः । एवं यज्ञोपवीतोपवस्त्रादि बोध्यम् । *यतिमार्गेणेत्युपमानो-
पादानात्फलाद्यनुकल्पानां निवृत्तिः । एवं यतिचान्द्रायण एव
विधवानामधिकारो न तु यवमध्यादौ इत्यादि बोध्यम् । *इदं—

असकृज्जलपानाच्च सकृत्ताम्बूलचर्वणात् ।

उपवासः प्रणश्येन दिवास्वापाच्च संभ्रमनात् ॥

इत्यपरार्कं देवलेन तस्मिन्निधत्वा । न चाभ्य पूर्वाभ्य-
त्वेन सावकाशत्वात् स्नाणां ताम्बूलादि प्राप्नोतीति
वाच्यम् । ताम्बूलादिप्रापकस्यैवैकादशांतरविषयत्वेन
*वैपरीत्यस्यापि सुवचनत्वात् । यत् हरिंशं

अश्विनं रोचनं चैव गन्धान्गुपनसम्भवा ।

व्रते चैवापवासं च नित्यमेव विवर्तयेत् ॥

शिरसोऽभ्यञ्जनं *सौम्ये नैवमेतत्प्रशस्यते ।

न पादयोर्न गान्धस्य स्नेहेनति स्थानः स्मृता ॥ इति,
तत्तत्रैवाक्तपुण्यकव्रतविषये न तु सर्वत्र, पूर्वोक्तावरोधा
दिति मदनरत्ने उक्तम् । तत्रैव

अश्रुप्रपातो रोषश्च कलहस्य कृतस्तथा ।

उपवासोऽह्नाद्यापि सद्यो भ्रंशयति स्त्रियम् ॥

स्त्रियमित्युपलक्षणम् । मदनरत्ने शिष्यधर्मे

दानं व्रतानि नियमा ज्ञानं ध्यानं हृतं जपः ।

यत्नेनापि कृतं सर्वं कोचितस्य वृथा भवेत् ॥

अथ सूतकादौ निर्णयः—तत्र शास्त्रसूत्र्याशौचयोः
सर्वस्मार्तकर्मनिवृत्तिर्नियन्तेषु *स्पष्टैव । गोडाम्बु क्षत्वा-
शौचादावपि तामाहुः—

जानूर्ध्वं क्षतजं जाते नित्यकर्म न चाचरन्त ।

नैमित्तिकं च तदधः स्रवद्रक्ता न चाचरन्त ॥

दन्तधावनताम्बूलचर्वणादिकत्वेन तावाक्यम् । *वैपरीत्यस्यापी-
ति । सुभगाचिह्नानां सौभाग्यार्थव्रत एवाचित्वाच्चैत्यपि दृष्टव्यम् ।
*सौम्ये इति सम्बुद्धिः । *स्पष्टैवेति ।

स्मार्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके ।

*लोतके च समुत्पन्ने ज्वरकर्मणि मैथुने ।

धूमोद्गारे तथा वान्तौ नित्यकर्माणि संत्यजेत् ॥

द्रव्ये भुक्ते त्वर्जाणे च नैव भुक्त्वापि किञ्चन ।

कर्म कुर्यान्नरो नित्यं मृतके मृतके तथा ॥

इति कालिकापुराणात् । वस्तुनस्तु पूर्वं देवीपूजोपक्र-
मात्तन्मात्रविषयत्वमस्यात् युक्तं प्रतीतः । तथा हेमा-
द्रौ पाद्ये-

गर्भिणी *सूतिकादिश्च कुमारी वाऽथ रोगिणी ।

यदाऽशुद्धा तदाऽन्येन कारयेत्, *प्रयता स्वयम् ॥ इति ।

पुंसोऽप्येव विधिः । लिङ्गस्याविवाहितत्वात् । तेन 'यस्मि-
न्व्रते यत्पूजायुक्तं तदन्येन कारयेत्, शारीरनियमान्
स्वयं कुर्यात्' इति हेमाद्रिव्याचक्ष्ण्यौ । 'न व्रतिनां व्रते'
इति विष्णुर्क्तश्च । *आरम्भस्तु न भवत्येव ।

तदाह शुद्धितत्त्वे विष्णुः

बहुकालिकसङ्कल्पां गृहीतंश्च पुरा यदि ।

मृतके मृतके नैव व्रतं तन्नैव दुष्यति ॥

एतत्काम्यव्रतपरम् । नित्यं त्वनारब्धमपि कार्यमिति
गौडाः । मदनरत्ने-

इत्युक्तेः । *लोतकं-(१)लूतासंपर्कजः स्फोटभेदः । *सूतिकादि-
रिति । आदिना रजस्वलाग्रहः । सूतिकापदं विंशत्यादिदिनपर्यन्त-
परम् । *प्रयतेति । (२)प्रयता तु स्वयं कुर्यादित्यर्थः । *आरम्भ-
स्त्विति । स्वस्याशुद्धेः, तत्र प्रतिनिध्यभावाच्च । अत्राधिकः पाठः-
"तदाह-शुद्धितत्त्वे विष्णुः । 'बहुकालिकसङ्कल्पो गृहीतश्च पुरा

(१) लूता-तन्तुवायो जन्तुविशेषस्तन्मूत्रसंपर्कजन्यः स्फोटभेद-
इत्यर्थः ।

(२) प्रयतेति-

पूर्वसङ्कल्पितं यच्च व्रतं सुनिश्चितव्रतैः ।

तत्कर्तव्यं नरैः शुद्धं *दानार्चनविधयिर्जितम् ॥

साधवीर्यं कौर्मै-

काम्योपवासं प्रकान्ते त्वन्तरा मृतमृतके ।

तत्र काम्यव्रतं कुर्याद्दानार्चनविधयिर्जितम् ॥ इति ।

एतेन साङ्केऽधिकारात् व्रताङ्गदेवपूजादि कार्यमिति व-
र्धमानोक्तः परास्ता *प्रारब्धं पूजादि कार्यमेव । नव-
रात्रे तु तत्रैव विशेषं वक्ष्यामः । *एवं रजस्वलाऽपि ।

यत्तु सत्यव्रतः—

यदि । मृतके मृतके चैव व्रतं तत्रैव दृश्यते । एतन्काम्यव्रतपरम् ।
नित्यं त्वनारब्धमपि कार्यमिति गौडाः” इति । अथ दयारूपा
गौडमतमाह—एतदिति । अत्र नित्यं शौनरूपाद्वाध्यापत्तिरि-
त्यरुचिः । दानेति । अनन्यसाध्यजपहोमाद्यपलक्षणम् । *प्रारब्धं
पूजादीति । ‘न व्रतिनां व्रते’ इति विष्णुर्क्तेः ‘पूजामन्येन कारयेत्’
इति निषेधस्य प्रारब्धपूजाशेषपरत्वात् सम्भवान् । तत्र दानं मृतकान्ते
कार्यमिति वक्ष्यति । अर्चनं त्वन्येनैव कारणयिम् ।

मृतके तु नरः स्नात्वा प्रणम्य शिरसा हरिम् ।

इति तु स्वयं पूजां विनाऽशनाकरणव्रतपरम् । “प्रणम्य मनसा
हरिम्” इति पाठे कायिकयाः पूजाया अन्येनैव कर्तव्यत्वार्थम् (१) ।

पठन्ति च

मृतकात्माक समारब्धमनेकाहं तु यद् व्रतम् ।

कायिकं तत्तु कुर्यात्, न तु दानार्चनं जपम् ॥

मृतकादे तु यत्किञ्चिद्दानाद्यन्तरितं भवेत् ।

मृतकान्तरे त्वद्धि तत्कर्तव्यमतन्द्रितैः ॥ इति ।

न हीदं प्रारब्धपूजाद्यर्द्धत्यागं बोधयति, किं तु दानादेरमारब्ध-
म् । ‘दानाद्यन्तरितम्’ इत्येवोक्तेः । यत्र पूजायामन्यः कर्त्ता न लभ्य-

प्रारब्धदीर्घतपसां नारीणां यद्रजो भवेत् ।
न तत्रापि व्रतस्य स्यादुपरोधः कदाचन ॥ इति,
तत् *प्रतिनिधिना कारयेदित्येतत्परम् । तदुक्तं
मदनरत्ने मात्स्ये-

अन्तरा तु रजोयोगे पूजामन्येन कारयेत् । इति ।
प्रतिनिधयश्च निर्णयामृते पैठीनसिः—

भार्या पत्युर्व्रतं कुर्याद्भार्यायाश्च पतिर्व्रतम् ।
असामर्थ्ये परस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते ॥
स्कान्देऽपि—

पुत्रं वा त्रिनयोपेतं भागिनीं भ्रातरं तथा ।
एषामभाव एवान्यं ब्राह्मणं वा नियोजयेत् ॥
कात्यायनः—

पितृमातृभ्रातृपतिगुर्वर्थे च विशेषतः ।
उपवासं प्रकुर्वाणः *पुण्यं शतगुणं लभेत् ॥
मातामहादीनुद्दिश्य एकादश्यामुपोषणे ।
ते, कर्त्रन्तरेण दुष्करश्च पूजाविशेषस्तत्र सूतकान्ते इत्यर्थः । *एव-
मिति । दानादिकमन्ते कुर्यात्, इतरत्स्वयं कारयेदित्यर्थः । *प्र-
तिनिधिनेति । यद्यपीदं दीर्घकालव्यापिमासोपवासादावेव एक-
विधिविषये प्रवर्त्तते इति प्रतीयते, तथापि वर्षादिपर्यन्तमभ्यासेन
फलसाधनेष्वपि योजयितुं शक्यत्वात्तत्रापि प्रवर्त्तते इति भावः ।
*पुण्यामिति । अगृहीतव्रतः प्रतिनिधिरित्यादिः ।

कर्त्ता शतगुणं पुण्यं प्राप्नोत्यत्र न संशयः ।
यमुद्दिश्य कृतं सोऽपि सम्पूर्णं फलमाप्नुयात् ॥
इत्युक्तेः । गृहीतव्रतस्य तु तस्य स्वोपवासफलमपि ।

उपवासफलं ताभ्यां समग्रं समवाप्यते ।
इत्युक्तेः । अनयोश्च दक्षिणा न देया पुण्यप्राप्तेः सत्त्वात् । 'पि-
तृमातृस्वसृ' इत्याद्युपक्रम्य—

कृते ते तु फलं विप्राः समग्रं समवाप्नुयुः ॥

मदनरत्ने प्रभासखण्डे—

भर्ता पुत्रः पुरोधश्च भ्राता पत्नी सखाऽपि च ।

यात्रायां धर्मकार्गेषु जायन्ते प्रतिहस्तकाः ॥

एभिः कृतं महादेवि स्वयमेव कृतं भवेत् ।

तत्रैव वायवीये—

स्वयं कर्तुमशक्तश्चेत्कारयित पुरोधसा ।

इदं च सर्ववर्णसाधारणम् । अविशेषात् । यत् कश्चिन्म-
होक्ष आह 'शूद्रस्य ब्राह्मणादिरपि प्रतिनिधिर्युक्तो न
शूद्रः ।

जपस्तपस्तीर्थसेवा प्रव्रज्या मन्त्रसाधनम् ।

विप्रैः संपादितं यस्य संपन्नं तस्य तत्फलम् ॥

इति मरीचिवचनात्' इति, तत्तच्छम् । प्रव्रज्यादीनां
शूद्रेऽसंभवात्, 'विशये प्रायदर्शनात्' इति न्यायेनास्य
ब्राह्मणादिर्गोचरत्वात् । यदापि

दक्षिणा नात्र दानव्या शुश्रूषा विहिता हि सा ।

इति वचनाच्च । अत्र कनिष्ठस्त्रादः कन्यादः पुत्रादेष्वप्येष्टु-
भ्रात्रादिः प्रतिनिधिर्भवत्येव भार्यायाः पतिरिव । तत्र कापि न द-
क्षिणा । 'शुश्रूषा विहिता हि सा' इति हेतुमन्निगदात् । यत् 'स्वयं
कर्तुमशक्तश्चेद्' इत्युपक्रम्य

हिरण्यं दक्षिणां दद्यात्स्वशक्त्या चानुरूपतः ।

इति पुरोधसे दक्षिणादानमुक्तं, तत् तदर्थिने द्रष्टव्यम् । *विशये
इति । विशये संशये प्रायः पदान्तरसमाभिव्याहारस्तस्य दर्शना-
भियामकत्वोपगमादिसर्थः (१) । तथा च प्रव्रज्यासाहचर्येण ब्राह्म-

(१) अग्निहोत्रदोहाधिकारे "वत्समालभेत" इति श्रुतम् । तत्र
किमनेन वाक्येनाग्निहोत्राहृतया पशुयागो विधीयते उत पशु-
स्पर्शमात्रमिति संशयः । अत्रोच्यते—वत्सालम्भो यजिकर्म प्राणिद्रव्य-

उपवासो व्रतं होमस्तीर्थस्नानजपादिकम् ।

णाधिकारिकप्रातिनिध्यमेव तद्विषय इति भावः । ऋहोम इति ।

स्त्रीणां होमो न दातव्यः पञ्चगव्यं तथैव च ।

इति (१) ब्रह्मकूर्चहोमनिषेधोऽपि साक्षादेव । विप्रद्वारा स्त्रीशूद्रयोरेत-

कालम्भत्वाद् वायव्यवदित्यनुमानेन यागत्वाध्यवसाये याग एव वत्सालम्भ इति । यदि च यागस्य द्रव्यदेवतास्वरूपत्वेन वायव्यादिवदत्र देवतासंयोगाभावाच्च यागत्वाध्यवसायः । न च "आज्यं द्रव्यमनादेशे देवता मान्त्रवर्णिकी" इति "पूषासीति वत्समुपसृजति" इति वत्सालम्भे 'पूषासि' इति-मन्त्रविधानात्तत्रत्यपूषदेवतायाः प्रकृते संयोगोऽस्त्येवेति वाच्यम् । उपसृजतः समीपधारणार्थकतयाऽऽलम्भार्थकत्वाभावेन तेन वाक्येनाक्तमन्त्रस्य वत्सालम्भे विनियोगस्य विधातुमशक्यत्वात् । असिशब्दसामानाधिकरण्येन पुष्टियोगेन च पूषशब्दस्य वत्सपरतया देवतापरत्वाभावाच्च इत्युच्यते, तथापि "वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः" इत्यत्रालभतेर्यागार्थत्वावधारणे नात्रापि प्राणिकर्मतया प्रयुज्यमानस्याविशेषात्पूर्वं यागार्थं तस्यावधारिते चोदकेनाग्नीषोमीयस्य विध्यन्तान्तदेशादेवनालाभसिद्धेर्यागत्वाध्यवसाय इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तसूत्रम् "विशये प्रायदर्शनात्" (ज्ञ० सू० २-३-६-१६) । विशये-संशये, यागविधिः संस्कारविधिर्वैति संशये प्राये-दोहनादिसंस्कारप्रकरणे दर्शनात्-पाठात् संस्कारविधित्वमेवेत्यर्थः । अयं भावः "वायव्यमालभेत" इत्यत्र यागार्थतया "अध्वर्युमालभेत" इत्यत्र स्पर्शार्थतया च दृष्टस्य आलभतेः प्रकरणात् स्पर्शार्थकत्वमेव । न चोक्तानुमानेन यागार्थत्वाध्यवसायः । सामान्यतो दृष्टानुमानस्य वैदिकार्थे प्रवृत्त्यसम्भवात्, "अध्वर्युमालभेत" इत्यत्र व्यभिचाराच्च । न च स्पर्शो दाहनबलाद् "वत्समुपावसृजति" इत्युपावसर्जनबलाद्वा सिद्ध एवेति तद्विध्यानर्थक्यमिति वाच्यम् । उक्तवाक्येन चायुकरणात्मकस्पर्शविशेषलक्षणसंस्कारविधानात्तस्य चात्राप्राप्तेरिति वत्सालम्भस्तत्संस्कार एवेति सिद्धान्तः ।

(१) ब्रह्मकूर्चहोमः--पञ्चगव्यहोमः । स च "सप्तावरास्तु ये दर्भा अच्छिन्नाग्नाः शुकविषः । एतदहृत्य होतव्यं पञ्चगव्यं यथाविधि" । तत इत्यादिनेतिकर्तव्यताविशिष्टः पराशरस्मृत्यावेकादशाध्याये स्पष्ट इति एवावगन्तव्यः । पञ्चगव्यद्रव्याण्यपि "गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । निर्दिष्टं पञ्चगव्यं तु पवित्रं पापशोधनम्" इति तत्रैव स्पष्टानि ।

इति पूर्वार्धस्तदापि स एव दोषः ।

“स्त्रीशूद्रपतनानि षट्” इति (१) मानवीये जप-
निषेधात् ।

द्वचनेन होमोक्तेरिति केचित् । द्विजस्त्रीणां पञ्चगव्यधिकल्पः ।

स्त्रीशूद्रस्य तु शुद्ध्यर्थं प्राजापत्यं समाचरेत् ।

पञ्चगव्यं च कुर्यात् स्नात्वा पीत्वा शुचिर्भवेत् ॥

इति पराशरोक्तेः । उत्तरार्द्धे च स्त्रीमात्रान्वयो न शूद्रस्य (२) ।

पञ्चगव्यं पिबेत् शूद्रो ब्राह्मणस्तु सुरां पिबेत् ।

उभौ तौ पापकर्माणौ पूयाम्ये नरके वनेत् ॥

इति निषेधात् ।

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।

पञ्चगव्यं पिबेदेतत् इवपाकमपि शोधयेत् ॥

इति तु यस्य पञ्चगव्येऽधिकारः तत्प्रां, न त्वपूर्वाधिकारं
शोधयति । ‘इवपाकम्’ इत्यर्थवादात् (३) । स्त्रीशूद्रेति ।

जपस्तपस्तीर्थयात्रा प्रव्रज्या मन्त्रसाधनम् ।

देवताराधनं चेति स्त्रीशूद्रपतनानि षट् ॥ इति ।

(१) अत्र यद्यपि लिखितपुस्तकेषु समग्रः श्लोकोऽयमुपलभ्यते,
तथापि टीकायां तस्योपलब्धत्वादस्माभिर्मूले उपेक्षितः ।

(२) वस्तुतस्तु उत्तरार्द्धे शूद्रस्याप्यन्वयो भवत्येव, तस्य प्रा-
यश्चित्ताङ्गपञ्चगव्यप्राशनेऽधिकारादेतद्वचनेन तदङ्गमूनस्यैव पञ्चगव्य-
स्य शोधनात् । अत एव “शूद्राणां गोपवासः स्यात् शूद्रो दामेन
शुज्जति । ब्रह्मकूर्चमहोरात्रं इवपाकमापि शोधयेत्” ॥ इति पराशर-
स्मृतौ—“मृतपञ्चनखात् कुपादत्यन्तापहतशुद्धकं पीत्वा ब्राह्मणस्य-
हमुपवसेद्, सप्तं राजन्य, एकाहं वैश्यः, शूद्रो नक्तं, सर्वे ज्ञान्ते
पञ्चगव्यं पिबेयुः” इति विष्णुस्मृतौ च शूद्रस्य पञ्चगव्यपानं सङ्गच्छते ।
अनुपदोक्ताप्रवचनं तु स्वतन्त्रपञ्चगव्यपानस्यैव निषेधकं विप्रस्य सुरा-
पानवदिति न तद्विरोध इति बोध्यम् ।

(३) एतत्पञ्चगव्यपानं इवपाकमपि शोधयेत् किं पुनरन्येषामि-
त्यर्थात् ।

ब्राह्मणो हीनवर्णस्य यः कुर्यात् कर्म किं च न ।

स तां जातिमवाप्नोति इह लोके परत्र च ॥

इति कालहमाद्रौ मरीचिनिषेधाच्च ।

यद्यपि स्त्रियाः शुद्रस्य च तीर्थयात्रा वर्तते, भारते पुष्करं मरुत

जन्मप्रभृति यत्पापं स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ।

पुष्करं गतमात्रस्य सर्वमेव प्रणश्यति ॥ इति ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शुद्रो वा राजसूतम् ।

न वियोनिं व्रजन्त्येते स्नात्वा तीर्थे महात्पनः ॥

इति च लिङ्गात्, तथापि सधवायाः स्त्रियः

नास्ति स्त्रीणां पृथग् यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् ।

पतिं संभवते या तु तेन स्वर्गे महीयते ॥

नास्ति स्त्रीणां पृथग् यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् ।

भर्तृशुश्रूषणैवैता लोकानिष्टान् व्रजन्ति हि ॥

इत्यादौ यज्ञादीनामुपलक्षणत्वात्तीर्थयात्रादावपि भर्ता विना, प-
तिशुश्रूषात्यागे च नाधिकारः । विधवायास्तु

बाल्ययौवनवत्या वा वृद्ध्या वाऽपि योषिता ।

न स्वातन्त्र्येण कर्तव्यं किञ्चित्कार्यं गृहेष्वपि ॥

इति मनुक्तेः,

रक्षेत्कन्यां पिता, (१)विद्वा पतिः, पुत्रास्तु बार्दके ।

अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्वातन्त्र्यं कश्चित् स्त्रियाः ॥ (या० १-८५)

इति याज्ञवल्क्योक्तेश्च पुत्रज्ञात्यायनुमतिं विना नाधिकारः । एवं

शुद्रस्तु द्विजशुश्रूषाविरुद्धं धर्ममाचरन् ।

नरके पश्यते तद्देवश्रवणकीर्तनात् ॥

इति भारतोक्तेः,

निरन्तरं तीर्थसेवा सन्पासो मन्त्रसाधनम् ।

देवताराधनं ध्यानं तेषां पापावहं परम् ॥

*वस्तुनस्तु संपूर्णतावाचनमात्रमत्रोच्यते इति प्रति-
निधेः का *वार्तेत्यलम् ।

अत्र विशेषमाह त्रिकाण्डशेषः—

*काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके च सः ।

*काम्येऽप्युपक्रमार्थं केचित् प्रतिनिधिं विदुः ॥

न स्यात्प्रतिनिधिर्मन्त्रस्याग्निदेवाग्निकर्मसु ।

स देशकालयोर्नास्ति नारणरश्मिरेव सा(१) ॥

नापि प्रतिनिधौ नित्यं निषिद्धं वस्तु कुत्रचित् ॥

हिरण्यकेशिसूत्रेऽपि न स्वामित्वस्य भार्यायाः पुत्र-

इति शास्त्रात्पक्षे विप्रमेवाविरोधेन निरन्तरं च तीर्थया-

त्रादौ शूद्रस्य नाधिकारः । एवं सति अनधिकारिणीशूद्रकृततीर्थ-

सेवायां पातित्यं मनुना बाध्यते । शास्त्रात्पक्षे च “तेषाम्”

इतिशब्देन शूद्राः प्रतिलोमजाय परामुच्यन्ते । तेन प्रतिलोमा यथा

धर्महीनास्तथा निरन्तरं तीर्थयात्रापराः शूद्रा इत्यर्थः ।

ब्राह्मणो हीनवर्णस्य यः कुर्यात्कर्म किं च न ।

स तां जातिमवाप्नोति इह लोके परत्र च ॥

इति वाक्यस्य विप्रभेदं सन्निधादः प्रतिनिधिस्तदा तस्य(२)

सम्पूर्णफलावाप्तिरस्त्येव, विप्रस्य तु दोष इत्यर्थः । एतेन ‘शूद्र-

व्रते शूद्रस्य ब्राह्मणादेश्च नाधिकारः । होमानधिकारात् शूद्रस्य ।

दत्तके च नाधिकारः । दत्तकत्वप्रयोजकहोमानधिकारात्’ इति

प्रत्युक्तम् । स्पष्टं चैतदग्रे । यत्र शूद्रप्रतिनिधिस्तत्र विप्रेण कथं

सम्पादनमित्यत्राह—*वस्तुनस्त्विति । *वार्तेति । तादृश-

सम्पादनरूपमप्युपक्रमेणैव बोध्यते न तु प्रतिनिधिरित्यर्थः ।

*काम्ये इति । सामर्थ्यं परीक्ष्यैव काम्यस्यारम्भादिति भावः । अ-

(१) सा-अरणिः अग्निरंश, तत्सम्पादकत्वात् । अग्नेश्च प्रतिनिधि-
निषेधादित्यर्थः ।

(२) हीनजातीयस्येत्यर्थः ।

स्य देशस्य कालस्याग्नेर्देवतायाः कर्मणः *शब्दस्य च प्रतिनिधिर्विद्यते' इति(१) ॥

अथ व्रतादिसन्निपाते निर्णयः । तत्र निधिद्वयसन्निपाते तत्रोक्तं दानहोमादि *कर्मणानुष्ठेयम्, अविरोधात् । इदं पूर्वोक्तभेदेन । एकमध्येऽन्यकाम्यकर्मरम्भस्तु न भवत्येव गुणफलादने । "यस्य यज्ञे प्रततेऽन्तरा यज्ञस्तायते तं यज्ञं निर्कृतिर्गृह्णाति" इतिराणकधृतश्रुतेः । यज्ञः व्रतादिकर्ममात्रम् । अनङ्गेन व्यवधानदोषस्य सर्वत्र साम्यात् । शिष्टास्तु माघकार्तिकस्नानादिमध्ये लक्षहोम-तुला-भारतश्रवणाद्याचरन्ति, तस्मिन्मध्येऽस्तु, काम्यमध्ये तु चिन्त्यम् । यत्र तु नैकैकभक्तादौ विरोधस्तत्र प्राथम्यादेकभक्तं कार्यम् । नक्तं तु परेषुन्तरा सामर्थ्याभावं त्वाह- *काम्येऽपीति । *शब्दस्य-मन्त्रस्य । *कर्मणोति । यत्रोपवामद्वयमेकभक्तादिद्वयं वा तत्राङ्गिनस्तन्त्रम् । भिन्नदेवत्यत्वादिना विरुद्धं पूजाहोमाद्यङ्गं सदैव कार्यम् ।

पाकयज्ञान् समासाद्य एकाज्यानेकवार्हपिः ।

एकस्विष्टकृतः कुर्यान्नानापि सति देवते ॥

इति न्यायात् । इदं पूर्वोक्तभेदेन । पूर्वोक्तकर्ममध्ये च कर्मरम्भो न भवति । "यस्य यज्ञे प्रततेऽन्तरा यज्ञस्तायते तं यज्ञं निर्कृतिर्गृह्णाति" इति श्रुतेः । यज्ञे इति व्रतादिकर्मोपलक्षणम् । अनङ्गेन व्यवधानरूपदोषस्य तुल्यत्वात् । तत्रापि गुणफलकमनङ्गमपि

(१) वस्तुतस्तु पिण्डादकाकियादौ पुत्रस्य प्रतिनिधिर्भवत्येव । "क्षेत्रजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान् । पुत्रप्रतिनिधीनाहुः कियालोपान्मनीषिणः ॥" इत्यादिवचनात् । हिरण्यकोशिसूत्रीयनिबन्धस्तु "तसन्तवे ज्योतिष्मती तामाशिषमाशास्ते" इत्याशीराशंसने, पिता-पुत्रीये सामनि "अमुकस्य पिता यजते" इतिवाचने च पुत्रप्रतिनिधिकरणस्य बोध्यः ।

भवत्येव । तत्र “गोदोहनेन पशुकायस्य प्रणयेत्” इत्यादौ पुरुषार्थस्यैव क्रत्वर्थत्वान्(१) ।

यत्तु शिष्टानां मायकार्तिकस्नानादिमध्ये लक्षहोम-तुलादान-भारतश्रवणाद्यावरणं, तन्निमित्तमध्ये, न तु काम्यमध्ये । वस्तुतस्तु ययोः पुरुषार्थयोर्व्रतादिकर्मणोर्न विरोधस्तयोरेकमध्येऽपरानुष्ठानं युगपदारम्भो वा भवत्येव । यथा काम्यकार्तिकादिस्नान-काम्यतद्व्रतयोः । तत्र सर्वाङ्गोपसंहारेण स्वयं तद्व्रतद्वयस्य सुकरत्वात् । अन्यत्र च प्रथमोपक्रान्तमेव कार्यं प्राथम्यात् — अनुपसम्प्रातविरोधित्वात्(२) ।

(१) दर्शपूर्णमासयोः क्षयत्वे “यस्मिन्मासः प्रणयेत्, गोदोहनेन पशु-कामस्य” इति । मासो दुष्काले यस्मिन्मन्त्रो गोदोहनं-दोहनप्राप्तं तेन-त्यर्थः । तत्र गोदोहनस्य कर्तृपुरुषार्थमाश्रयत्वमुक्तं पुरुषार्थत्वमेवेति सं-ज्ञायाः । अत्रोक्तयत्नं काम्यसमितिऽप्राप्तप्राप्त्याः शीघ्रप्राप्त्यर्थकतया त-द्वस्तुत्या पुरुषार्थत्वावगमः । कर्तृपकारकतया क्रत्वर्थत्वावगमेऽप्येवमर्थ-त्वाभावे । न चापकारकत्ववस्तुत्वावगमस्य तृतीये निराकृतत्वात् भुति-तया क्रत्वर्थत्वानवगमः कथं तद्व्यतिरिक्तं वाच्यम् । उपकारकत्वे सति सर्वपदार्थप्राप्तिना प्रयोगविधिना गोदोहनस्य कर्तृपकाराया-प्यवस्थाविधेयतया क्रत्वर्थत्वोपपत्तेः, इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तसूत्रम्-“यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य, तस्य लिप्सा र्थलक्षणाऽविभक्तत्वात्” इति (ज० सू० ४-१-२) । यस्मिन्-स्वर्गादावनुभूयमाने पुरुषस्य तृप्तिर्भवति तस्य स्वर्गादिफलस्य लिप्सा अर्थलक्षणा-स्वारसिकी, फ-लस्य प्रीत्याऽविभागादित्यर्थः । अयं भावः-यस्मिन् वाक्ये फलभु-तिस्तस्य पुरुषार्थत्वबाधकत्वमवेति श्रुत्या पुरुषार्थत्वमेव । न चो-पकारकत्वेन प्रयोगविधिना क्रत्वर्थतयाऽप्यस्य विधानात् क्रत्वर्थत्व-मपीति । क्रत्वर्थप्रयोगविधिना गोदोहनस्य क्रत्वर्थत्वाविधानात् । पुरुषार्थेनैव गोदोहनेन प्रसङ्गात् कर्तृपकारसिद्धेः । तस्मात् गो-दोहनस्य पुरुषार्थत्वमेवेति । एवं च तस्य कर्तृपकृतत्वे फलप्रयुक्तत्वे मध्येऽनुष्ठानम् ।

(२) अयं च न्यायो लघुपूर्वमीमांसाधिकरणकौमुदीपरिशिष्टाधि-करणेषु विस्तरेण प्रतिपादितो मयेति तत्त एवावगन्तव्यः ।

स्ततिथौ *गौणकाले कार्यम् । *समकालीनधिकद्वयतादौ
तु 'एकं स्वयं कृत्वाऽन्यद्गार्गादिना कारयेत्' इति साध-
वः । यत्र तु शिवरात्र्यादौ तिथिमध्ये पारणयाऽहि भो-
जनं प्राप्तम्,

भूताष्टम्योर्दिवा भुक्त्वा रात्रौ भुक्त्वा च पर्वणि ।

एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

इति तन्निषेधश्च, तत्र पारणाया वैभत्वादिवैव भो-
जनम् । निषेधस्तु रागप्राप्तभोजनविषयः । एवमष्टम्या-
दिनक्तव्रते संक्रान्त्यादौ रात्रौ संकष्टचतुर्थ्या च रात्रौ
भोजनम् । यत्र त्वष्टम्यादौ दिवा भुजिनिषेधः, संक्रमे
च रात्राविति निषेधद्वयं तत्रोपवास एव कार्यः । य-
द्यापि पुत्रिण उपवासांऽपि निषिद्धस्तथापि-

उपवामनिषेधे तु भक्ष्यं किञ्चित्प्रकल्पयेत् ।

इति वचनार्त्तिकाचिद्भक्षयित्वोपवासः कार्यः । चा-
न्द्रायणमध्ये एकादश्यादौ तु प्राससंख्यानियमेन भो-
जनं कार्यमेव । चान्द्रायणस्य काम्यत्वेन नित्यबाध-
कत्वात् । *अबाधेन गत्यसंभवाच्च । एकादश्यामेकान्त-
रोपवासादिपारणायां जलपारणां कृत्वोपवसेत् । "आ-

*गौणकाले-गौणकालसम्भवे । कालस्यात्यन्तबाधाभावा-
दिति शेषः । तदसम्भवे त्वाह- *समेति । एतेन

तिथिद्वयोदितं कर्म तद् व्रतं पृथगारभेत् ।

तिथ्योर्वेधे तु स्नानादि सकृदाहिकमाचरेत् ॥

इति मरीचिवाक्यं व्याख्यातम् । पृथगाचरेदिति पाठे एकं स्वयम्,
अन्यद्गार्गादिनेत्यर्थः । नैमित्तिकं चान्द्रायणादि संश्रयाऽऽह- *अ-
बाधेनेति । चान्द्रायणादिवाक्येषु चन्द्रोदयकाले प्राससंख्यादि-

पो वा अशितमनशितं च" इति श्रुतेः । एवं * द्वा-
दश्यां मासोपवासश्चाद्वप्रदोषादिषु ज्ञेयम् । एवं * काम्य-
नैमित्तिकनित्यत्वादिकृतं बलाबलं स्वयमुक्तमिति दि-
क् ॥ इति कमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ व्रतप-
रिभाषा समाप्ता ॥

अथ प्रतिपदादिनिर्णयः । शुक्ला प्रतिपद् अपराह-
व्यापित्वे पूर्वा आद्या । *युग्मवाक्यात् ।

*प्रतिपत्संमुखी कार्या या भवेदापराहिकी ।

हासवच्छुक्लकृष्णपक्षोभयकाम्यविशिष्टभोजनविधेरुपगमात् । * द्वा-
दश्यामिति । द्वादश्यां मातः पारणा, मासोपवास उपवासः,
श्राद्धादौ सायाह्नभोजनादि, तत्र पारणाशयः कार्यः । * काम्ये-
ति । यत्र काम्ये कृते नित्यनैमित्तिकयोरर्थतः सिद्धिस्तत्र काम्यं
बलीय इत्यर्थः ।

*युग्मेति । 'प्रतिपद्यस्यावास्या' इत्यादि । नन्वेवं सायाह्नमात्र-
व्याप्ताऽपि पूर्वाविद्धा भवतीति किमपराहव्याप्त्येत्यत्राह *प्रति-
पदिति । विवृतं च संमुखीत्वं

संमुखी नाम सायाह्नव्यापिनी दृश्यते यदा ।

इति पूर्वार्द्धेन । इदं च प्रतिपदः भागे पूर्वविद्धत्वरूपे सामुख्ये
आपराहिकत्वरूपं तद्विशेषं विधत्ते, मातःकालिके प्रधानाह्ननिर्वापे
मातःकालसामान्ये भागे "पुरा वाचः प्रवदितो निर्बयेत्" इति तद्वि-
शेषविधिवत्, नन्वापराह्निक्याः सामुख्यं गौरवात् । यद्विदमा-
पराह्निकपिड्यविषयमिति, तज्ज ।

प्रतिपत्सैव विज्ञेया या भवेदापराहिकी ।

दैवकर्म तथा ज्ञेयं पिड्यं च मज्जुरब्रवीत् ॥

इति माधवीपवचने दैवकर्मपदस्य एकभक्त-नक्त-प्रतिपदिष्टीनां
पृथक्निर्णयसत्त्वेन उपवासपरत्वात् । पिड्यं—मुताहश्राद्धम् । एको-

इति स्कान्दोक्तेः । *शुक्ला स्यात्प्रतिपत्तिर्निधिः प्रथ-
मतश्चेत्साऽपराह्णे भवेत्' इति दीपिकोक्तेश्च । अपराह्ण-
श्च पञ्चधा भक्तं दिने चतुर्थो भागः । *तदभावे सा-
याह्न्यापिनी ग्राह्या ।

तदभावे तु सायाह्न्यापिनी परिगृह्यताम् ।

इति माधवोक्तेः । कृष्णा तु परा* । कृष्णा तृत्तर-
तोऽखिला' इति दीपिकोक्तेः । *कृष्णाऽपि पूर्वैवेत्यनन्त-
भदाः । सर्वतिथिषु वज्र्यान्युक्तानि सुहृन्दीपिकायाम्-
दिष्टादेः "आमश्चाद्धं तु" इत्यादिना विशिष्यकालोक्तेः । *शुक्लंति ।
दिनान्तरवदेवापराह्णिकत्वे प्राप्ते पुनर्वचनं प्रतिपदोक्तापराह्ण-
स्पर्शेऽपि पूर्वदिनग्राह्यत्वार्थमित्यभिमानः । अत्रापराह्णव्याप्तेरनिर्ण-
यकत्वापत्तिरुचिः । *तदभावे इति । कथंचित्पूर्वदिनान्तराये
परेऽह्नि भवत्येव शेषिलोपस्यान्यादयत्वात् । *परेति । "प्रति-
पत्सद्वितीया स्यात्" इत्यस्य कृष्णपक्षे प्रवृत्तेः । *कृष्णाऽपीति ।

प्रतिपत् पञ्चमी चैव उपाध्या पूर्वसंयुता ।
इतिजाबाल्युक्तेः,

पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।

प्रतिपन्नवमी चैव कर्त्तव्या संमुखी तिथिः ॥

इतिपैठीनस्युक्तेश्च,

प्रतिपत्पञ्चमी चैव सावित्रीभूतपूर्णिमा ।

नवमी दशमी चैव नोपोष्याः परसंयुताः ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्ते उपवासे परविद्धानिवेधाच्च । 'उदये तूपवा-
सस्य' इति सामान्यवचनं तु बाध्यते । 'प्रतिपत्सद्वितीया स्यात्'
इत्यापस्तम्बवाक्यं तु उपवासेतरदैवकर्मविषयं सामान्यवाक्यस्या-
स्योपवासविषयैः पूर्ववाक्यैः संकोचात्, उपवासेऽप्यनापराह्णिक-
प्रतिपद्विषयं च । उपवासेतरदैवकर्मसु शुक्ला पूर्वविद्धा ग्राह्या । 'प्रति-
पद्यप्यमावास्या' इति युगपद्व्याख्यात् । सा तु पूर्ववदापराह्णिकी । तदभावे

सूत्रैव । 'प्रतिपत्सद्वितीया स्यात्' इत्युक्तेः । इदं च वचनं सामान्य-
विषयत्वाद् विशेषविषयेण युग्मवाक्यनापराद्धिकपूर्वविद्धशुक्लपति-
पद्विषये बाधितमपि युग्मवाक्यानिर्णयपक्षेषु प्रवर्तते । "बाधकाभावे
बाधस्य निरपवादत्वात्" इति न्यायान् । अत एव तादृशदेवकर्म-
सु कृष्णोत्तरविद्धा ग्राह्या पूर्वोक्तसामान्यवचनादिति परिष्कुर्वन्ते ।
अत्रेदं कर्तव्यं । जम्-अस्तु उपवासं नरदेवकर्मणि भवदुक्तमेव, उपवा-
से तु कथं पूर्वा ? तद्विधायकानां शुक्लपक्षपरतया संकोचसम्भवात्,
'प्रतिपत्सद्वितीया' इत्यस्य सामान्यतः कृष्णपक्षपरत्वादिति । उपवा-
सश्च सर्वतिथिषु नारदेनोक्तः ।

शुक्लान् वा यदि वा कृष्णान् प्रतिपत्त्यभ्यर्त्तास्तिथीन् ।

उपोष्यैव बलिं दत्त्वा विधिना ह्यपरं दिने ॥

ब्राह्मणान्भोजयित्वा तु सर्वपापैः प्रमुच्यते । इति ।

उपवासोत्तरदिने च पारणं कार्यं, तच्च भोजनम् ।

उपवासेषु सर्वेषु पूर्वोक्ते पारणं भवेत् ।

अन्यथा तु फलस्यार्द्धं धर्ममेवोपसर्पति ॥

इतिदेवलोक्तेः । धर्मो-यमः । पारणं-कर्मव्यपत्तिः, भोजना-
त्मकोपवाससमाप्तिश्च भोजनमेव । न च रागभासं भोजनमनूय पूर्वा-
ह्णमात्रं विधीयताम् । शास्त्रीयकर्मसमाप्तकथापनादिवच्छास्त्रीयत्वाव-
श्यंभावात् । "भोक्ष्येऽहं पुण्डरीकाक्ष" इति सङ्कल्पाविषयत्वादप्याशुन-
रूपमतिनिधिविधानाच्च । तच्च पारणं तद्दिने उपोष्य तिथ्यनुवृत्तौ
दिवा तिथ्यन्तप्रतीक्षया भोजनकालश्चेत्युच्यते तदा तिथ्यन्ते कार्यम् ।

पूर्वविद्धासु तिथिषु भेषु च श्रवणं विना ।

उपोष्य विधिवत्कुर्यात्तत्तदन्ते च पारणम् ॥

इति निगमवचनात् । यदा दिवा तादृशः पारणकालो न
लभ्यते, तदा तिथ्यन्तो न प्रतीक्ष्यः, किं तु दिवैव पारणं कार्यम् ।

सर्वेष्वेवोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते ।

अन्यथा पुण्यहानिः स्यादते पारणपारणम् ॥

कूष्माण्डं (१) बृहतीफलानि लवणं बज्रं तिलाम्लं तथा
 तैलं चामलकं *दिवं प्रवसता शीर्षं कपालान्त्रकम् ।
 निष्पावांश्च मसूरिकान् फलमथो घृन्ताकसंज्ञं मधु
 घृतं स्त्रीगमनं क्रमात्प्रतिपदादिष्वेवमा षोडश ॥
 शीर्षं-नारिकेलम् । कपालम्-अलाबु । अन्त्रं-पटोलम् ।
 भूपालः-

कूष्माण्डं बृहती क्षारं *मूलकं पनसं फलम् ।
 धात्री शिरः कपालान्त्रं नखचर्मतिलानि* च ॥
 क्षुरकर्माङ्गनासेवां प्रतिपत्प्रभृति त्यजेत् ॥
 नखं-*शिम्बी । चर्म-मसूरिका ॥
 'द्वितीया तु *कृष्णा पूर्वा, शुक्लोत्तरा' इति हेमाद्रिः ।

इति ब्रह्मचैवर्त्तार्त् । धारणमाहारं विना शरीरस्य, तदुत्तरदिने
 च पारणं-तत् चतुर्थकालभोजनविधिना विहित, तद्विहायेत्यर्थः ।

न रात्रौ पारणं कुर्यादते वै रोहिणीव्रतान् ।
 तत्र निश्यपि कुर्वीत वर्जयित्वा महानिशाम् ॥
 इति भविष्योत्तरे रात्रिपारणनिषेधाच्च ।
 यामत्रयोर्ध्वगामिन्यां प्रातरेव हि पारणम् ।

इति वाक्यं तु निर्मूलमिति निवेचनकृतः । *दिवं प्रवसता-
 स्वर्गेच्छुता । *मूलकं-गूलकमिति पाठे शाकभेदः । *तिलाः-
 जतिलाः, मसिद्धतिला वा । *शिम्बी-तदुद्भवा निष्पावादयः ।
 *कृष्णेति । "द्वितीया प्रतिपत्पुना" इत्यापस्तम्बवाक्यं "युग्माग्नि"
 इति युग्मवाक्यं चानयोः शुक्लकृष्णवाक्यं च व्यवस्थापकम् । नन्वेवं
 सर्वकर्मसु व्यवस्थासिद्धौ

तृतीयैकादशी षष्ठी तथा चैवाष्टमी तिथिः ।

वेधादधस्ताद्वन्युस्ता उपवासे तिथीस्त्वयाः ॥

(१) 'रिक्ता' इति महाराष्ट्रभाषायां व्यातानीत्यर्थः ।

‘कृष्णा द्वितीयाऽऽदिमा । पूर्वाह्णे यदि सा सिता तु परतः सर्वा’ इति दीपिकांक्तेः । माधवान्तभट्टमते तु* सर्वापि द्वितीया परा । तथा च माधवः—

पूर्वेचुरसनी प्रातः परंशुम्निमुहूर्तगा ।

सा द्वितीया परोपोष्या पूर्वविद्या ततोऽन्यथा ॥ इति ।

इति उपवास एव तृतीयाविद्धद्वितीयानिवेधः,

एकादशपष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी ।

त्रयोदशी अमावास्या उपोष्याः स्युः परान्विताः ॥

इति तत्रैव तद्विधिश्च व्यर्थः, तथोरपि शुक्रहृणवाक्याभ्यां व्यवस्थितत्वादिति-चक्षुः । सामान्यतः सर्वकर्मसु व्यवस्थाया उपवासे निषेधेन बाधो मा प्रसङ्गीदिति रीत्याऽर्थवशात् । एतेन प्रतिपद्विद्धत्वं यमाद्वितीयादित्रयविवयवित्पवास्तं, यानामावात् । क्रमते तिष्ठति । तुनाऽर्चः । सा च—

प्रतिपत्संमुखी कार्या या भवेदापराह्निकी ।

पौर्वाह्निकी च कर्तव्या द्वितीया तादृशी विधौ ॥

इति स्कान्दे तादृशीति दृष्टान्तेन यथा प्रतिपत् शुक्रा पूर्वा, तथा द्वितीया शुक्रांतरेत्यस्य, यथा कृष्णा प्रतिपदुत्तरा तथा कृष्णा द्वितीया पूर्वत्यस्यार्थनश्च लाभात्, न तु प्रतिपत् शुक्रहृणान्देन द्वितीया तु वेधभेदेनेति । वैपश्चात् । विवेचनकृतस्तु या कृष्णद्वितीयोपवासेऽन्यत्र वा पूर्वविद्योक्ता, सा-पूर्वदिने चेत्पूर्वाह्नमविष्टा भवति, तदैव । नो चेत्परैव ।

प्रतिपत्संमुखी कार्या या भवेदापराह्निकी ।

पौर्वाह्निकी च कर्तव्या द्वितीयापि च तादृशी ॥

इति स्कान्दात् । तादृशी—संमुखी पूर्वविद्धेत्यर्थः । पूर्वाह्नस्तु अह्नः पूर्वा भाग इति योगेऽपि न द्वेषाभक्तादिनायभागः । तथा सति तत्रैवापरोऽह्न इति योगेनापराह्नो द्वेषाभक्तादिनान्त्यभाग एव स्यात् ।

तृतीया तु सर्वमते. रम्भाद्यतिरिक्ता परैव । ते-
न युग्मवाक्यं रम्भाद्यतविषयम् ।

रम्भारूपां वर्जयित्वा तु तृतीयां विजसत्तम ।

अन्येषु *सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यते ॥

इति ब्रह्मवैवर्तात् । *गौरीव्रतं तु विशेषमाह माधवः-

*मुहूर्तमात्रसत्त्वेऽपि दिने गौरीव्रतं परे ।

न चेष्टापत्तिः । सायाह्नमात्रव्याप्ताऽनापराह्निकत्वात् । अतस्तत्र
पञ्चधा विभागेनापराह्नवत् पूर्वाह्नः पञ्चधा विभागेन प्रातरात्मकः ।
तत्र प्रविष्टा पूर्वा । इदं च वचनं कृष्णद्वितीयाविषयमेव । तत्र प्राप्ते
पूर्वविद्धत्वे पौर्वाह्निकत्वरूपविशेषमात्रविधाने लाघवात् । तेन या
पूर्वेषुः सर्वं प्रातःकालं परित्यज्य प्रवृत्ताऽपरेषुस्त्रिमुहूर्ता तदाधि-
का वा, सा कृष्णाऽपि परैव । पूर्वेषुः पौर्वाह्णेकत्वाभावात्, त्रिमुहूर्त-
सत्त्वेन च परविधायकवचनानां प्रवृत्तेः । या तु पूर्वेषुः सर्वं प्रातः-
कालं परित्यज्य प्रवृत्ताऽपि परदिने नास्त्येव, त्रिमुहूर्तन्यूना वा,
सा पूर्वैव । एवं या शुक्ला द्वितीया परदिने नास्त्येव त्रिमुहूर्तन्यू-
ना वा, साऽपि पूर्वैव, परेषुस्त्रिमुहूर्तासत्त्वादिति हेमाद्रिमाधव-
योर्मतमेकीचक्रः ।

*सर्वकार्येष्विति ।

एकादश्यष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी ।

अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः ॥

इति चोपवासे(१)ऽव्युत्पत्त्यानुवादः । गणो-गणेशः, तर्देवता चतुर्थी-
त्यर्थः । रम्भारूपां वर्जयित्वेति पर्युदासाद् रम्भासहस्रीत्यपि
लभ्यते । तत्सादृश्यं च त्रिमुहूर्तवैधवत्त्वं निति गौरीव्रतव्यावृत्तिः ।

तत्र कलादिवेषस्यापि परविद्वन्प्रयोजकत्वादित्यभिप्रायेणाह-
*गौरीव्रते त्विति । *मुहूर्तेति कलाकाष्ठादिपरं त्रिमुहूर्त-

(१) मद्युत्य-पुयकृत्य, तृतीयामित्यर्थः । एकदेशानुवाद इति यावत् ।

शुद्धाधिकायामप्येवं गणयोगप्रशंसनात् ॥ इति ।
चतुर्थ्यपि सर्वमते ऋगणेशव्रतातिरिक्ता परैव । ऋगुग्म-
वाक्यात् ।

एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका ।
उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुक्ताः ॥
इति माधवीये वृद्धवसिष्ठोक्तेष्व । 'नागचतुर्थी तु म-
ह्यह्वर्यापिनी पञ्चमीयुता च मास्या' इति निर्णयामृते
माधवीये चोक्तम् ।

युगं मध्यंदिने यत्र तत्रोपोष्य फणश्चरान् ।
क्षीरेणाप्यारय पञ्चम्यां पूजयेत्प्रयतो नरः ॥
विषाणि तत्र नश्यन्ति न तान् हिंसन्ति पञ्चगाः ।

सद्भावानावश्यकत्वाभिप्रायम् ।

चतुर्थीमाहिता या च सा तृतीया फलप्रदा ।
अवैधव्यकरी स्त्रीणां पुत्रपौत्रवर्द्धिनी ॥
इति विधेः अवैधव्यार्थगौरीव्रते एव शेषरूपसाहित्यप्रतीतेः ।
द्वितीयाशेषसंयुक्ता या करोति विपोहिता ।
सा वैधव्यमवाप्नोति प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
इति शेषनिषेधवत् । यदि किञ्चिदपि परेशुर्न लभ्यते, तदा पू-
र्वैव प्राप्ता ।

एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी ।
पूर्वविद्धापि कर्त्तव्या यदि न स्यात्परेऽहनि ॥
इति वृद्धवर्गसिद्धात् । व्रतान्तरे च मुहूर्त्तार्थाश्चतुर्थीयुताया अ-
ह्णं, त्रिमुहूर्त्तद्वितीयाविद्धाया एव वर्जनम् । यदि परेशुस्त्रिमुहूर्त्त-
न लभ्यते तदा विद्धापि पूर्वैव कालानुरोधेन प्रधानत्यागायोगा-
त् । ऋगणेशव्रतेति-गौरीव्रतोपलक्षणं तदन्यदेवताके उपवासे
व्रतान्तरे वेत्यर्थः । ऋगुग्मेति । "युगभूतानाम्" इत्यादि । गणेशव्रते

१५८ सटीकनिर्णयसिन्धुप्रथमपरिच्छेदे-

इति माधवीये देवलोक्तेः । युगं-चतुर्थी । पूर्वर्च म-
ध्याह्न्यासौ पूर्वा, अन्यपक्षेषु परैव; पञ्चम्यां पूजोक्तेः ।

गणेशव्रते तु तृतीयायुतैव चतुर्थी ।

चतुर्थी तु तृतीयायां महापुण्यफलप्रदा ।

कर्तव्या व्रतिभिर्वत्स गणनाथसुतोपिणी ॥

त्वादगणेशव्रते त्विति । गणनाथेति । “सन्दिग्धेषु वाक्यशेषात्” इति(१) न्यायेनास्य गणेशव्रतपरता । न च तद्गणेशव्रतं

(१) “अक्ताः शर्करा उपदधाति” इति भ्रूयते, “तेजो वै घृतम्” इति च । शर्कराः-मृत्तिकाभिश्चाः शुद्धायाणाः । तेजः-तेजोजनकमित्यर्थः । तत्र तेजःशब्दस्य “आयुर्वै घृतम्” इतिवल्लभणास्वीकारात् । तत्रायं संशयः-किं विधिवाक्येऽक्तत्वमात्रप्रवर्णनाक्तत्वस्य च द्रवद्रव्यमात्रसाध्यत्वात् तदाकाङ्क्षायां यस्य कस्यापि घृत-तैल-वसादीनामन्यतमस्य ग्रहणं, किं वाऽर्थवादभूतघृतकृत्येवेति ? । यद्यप्यज्ञानस्य विधिर्नास्तीति तदुपजीव्योक्तसंशयां नोपपद्यते, तथापि अक्तत्वविशिष्टशर्करोपधानविधानादज्ञानं विना शर्कराणां तत्त्वासम्भवेनाज्ञानक्रियाक्षेपात्तद्विधिः कल्प्यते इति न दोषः ।

अत्रोच्यते-यद्यर्थवादानुसारेण तत्साधनघृतमात्रस्य ग्रहणं, तदा “अक्ताः शर्कराः” इति विधिवाक्येऽक्तशब्दस्य घृताक्ते लक्षणा स्यादिति विधेरर्थवादापेक्षया निरपेक्षत्वाद्, उपक्रमस्यत्वेनासञ्जातां वरोधित्वाच्च प्राधान्येन गुणानुसारिप्रधानलक्षणाया अन्यायत्वाद्विध्यनुसारेण द्रवद्रव्यमात्रसाध्याज्ञानक्रियाविधौ कल्पिते यस्य कस्यापि द्रवद्रव्यस्य ग्रहणम् । ततश्च “तेजो वै घृतम्” इत्यत्र विध्यनुसारिणी घृतशब्दस्य घृताघृतसाधारणाज्ञानसाधकद्रवद्रव्यमात्रे लक्षणेति पूर्वपक्षे-

सिद्धान्तसूत्रम्-“सन्दिग्धेषु वाक्यशेषात्” इति (जै० सू० १-४-२९) अयमर्थः-विधिषु सन्दिग्धेषु सत्सु अर्थवाद्द्रव्यवाक्यशेषाभिर्णयः कर्तव्य इति । अर्थवादसमर्पिते विशेषे नान्यग्रहणं प्रामाणिकमिति याच्यते । एवं च विधिवाक्यभूताक्तत्वान्यथानुपपत्तिप्रतिपत्त्याज्ञानसाधनद्रवद्रव्यसामान्यस्याननुष्ठेयतया तद्विशेषाकाङ्क्षायामर्थवादसमर्पितघृतेनैव तस्याः शास्यतया घृतस्यैवोपादानम् । न चैवमुक्तरीत्या लक्षणापत्तिः । घृतेऽपि द्रवद्रव्यत्वपर्याप्त्या लक्षणाऽनङ्गीकारात् । तत एव न विरोधोऽपि, इति ।

इति हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्तात् । माघवीथे तु गणेश-
व्रते मध्याह्नव्यापिनी मुद्रया ।

चतुर्थी गणनाथस्य मातृविद्या प्रशस्यते ।

मध्याह्नव्यापिनी चेत्स्यात्परतमेत्परेऽहनि ॥

इति बृहस्पतिवचनात् ।

प्रगतः शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेन्नृप ।

इति तत्कल्पेऽभिधानाच्च । तेन 'परदिने तच्चे परा,
अन्यथा *पूर्वा' इत्युक्तम् । *वस्तुनस्तु यत्र भाद्रशुक्ल-
चतुर्थ्यादी गणेशव्रतविशेषे मध्याह्नपूजोक्ता तादृश-
यापयेव प्रागुक्तवचनानि, न तु सार्धत्रिकाणि ।
*संकष्टचतुर्थ्यादी बहूनां कर्मकालानां बाधापत्तेः । तेन

नास्त्येव यत्र तृतीयायुक्ताया ग्राह्यत्वं स्यादिति वाक्यम् । दूर्वा-
गणपतिव्रतादेः सत्त्वान् । *चतुर्थीति । अग्रे भाद्रशुक्लचतुर्थी
वरदचतुर्थीन्युच्यते ।

सुरासुरानाप्नुवती गणेशं भक्तिपूर्वकम् ।

तस्यां प्रादाद्वरं यस्मात्तस्माद्वरचतुर्थिका ॥

इतिवाक्यात् । तद्वत्-सिद्धिविनायकव्रतयोर्भेदेऽपि निर्णयो न
भिद्यते । अतश्च वरदचतुर्थीप्रकरणस्यप्रमाणमुक्त्वा सिद्धिविनाय-
कव्रतस्यप्रमाणमाह—*प्रानरिति । *पूर्वेति । मातृविद्याप्राश-
स्त्यादिति भावः । गणेशव्रतसामान्ये माघवोक्तं निर्णयं तद्विशेषे
व्यवस्थापयति—*वस्तुनस्त्विति । *सङ्कष्टेति ।

श्रावणे बहुले पते चतुर्दश्या विधूदये ।

तस्मिन् दिने व्रतं कार्यं सङ्कष्टारुणं सुरेश्वरि ॥

गणेशं पूजयित्वा तु चन्द्रायार्घ्यं च दीयते ।

इति विधूदयस्य कर्मकालत्वोक्तेः ।

चन्द्रोदयव्रते चैव तिथिस्तात्कालिकी स्मृता ।

सर्वत्र गणेशव्रते *पूर्ववेति सिद्धम् । संकष्टचतुर्थी तु चन्द्रोदयव्यापिनी प्राप्ता । दिनद्वये तत्त्वं *मातृयोगस्य सत्त्वात्पूर्वतः केचित् । *अन्ये तु दिनं सुहृत्त्रयादिरूपस्य तृतीयायोगस्याभावात् परादिने माधवोक्तमध्याह्नव्यापिसत्त्वात्संपूर्णत्वाच्च परेत्याचक्षते । दिनद्वये तदभावे तु परैव । *गौरीव्रते तु पूर्ववत् । गणेशगौरीबहुलाव्यतिरिक्ताः प्रकीर्तिताः । चतुर्थ्यः पञ्चमीविद्धा देवतान्तरयांगतः ॥

इतिवाक्याच्च । अत्रामान्तो मासः । 'व्रते शुक्रादिमेव च' इति वचनात् । *मातृयोगस्येति । न च 'मातृविद्धा प्रशस्यते' इत्यस्य कथमिह प्रवृत्तिः ? दिवा त्रिमुहूर्तवधे हि तत्प्रवर्तते, न तु रात्राविति वाच्यम् ।

अहःसु तिथयः पुण्याः कर्मानुष्ठानतो दिवा ।

नक्तादिव्रतयोगेषु रात्रियोगो विशिष्यते ॥

इति वाक्याद्रात्रिवेधस्यापि रात्रिसाध्यकर्मसु हेमाद्रिमाधवादिभिरुक्तत्वात् । दिनद्वये तदभावे पूर्ववत् मातृयुक्तत्वात् । "गणेशगौरीबहुला व्यतिरिक्ताः" इत्यग्रिमवचनोपलक्षणमेतत् । *अन्ये त्विति । अत्रारुचिः । तथा हि-वेधवचांसि दिवावेधे एव प्रवर्तन्ते इत्यत्र मानाभावः । जन्माष्टम्यादौ रात्रिवेधस्यापि माधवादिभिरुक्तेः । महालक्ष्मीव्रतसमाप्तौ दिनद्वये चन्द्रोदयकालेऽष्टमीसर्वे "कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव" इति पूर्वविद्धवाक्यस्य रात्रिवेधेऽपि प्रवृत्तेर्हेमाद्र्यादिभिरुक्तेरिति । *गौरीव्रते इति । तच्च—

माघशुक्लचतुर्थ्यां तु गौरीमाराधयेद्बुध ।

इत्यादिनोक्तम् । *पूर्ववेति ।

जया च यदि सम्पूर्णा चतुर्थी द्रसते पुनः ।

जया सैव हि कर्तव्या नागविद्धा न कारयेत् ॥

इति वाक्यस्य कैमुत्यन्यायेन तृतीयायुक्ताया प्राज्ञत्वार्थत्वात् ।

इति मदनरत्ने ग्रन्थवैवर्तात् (१)

पञ्चमी तु माधनमते सर्वाऽपि पूर्वा ।

चतुर्थीसंयुता कार्या पञ्चमी परया न तु ।

॥ देवे कर्मणि पित्रे च शुक्रपक्षे तथाऽस्मिन् (२) ॥

इति हारीतोक्तः । जेमादिमते तु ॥ कृष्णा पूर्वा, मि-
ता परा । 'कृष्णा पूर्वयुता, मिता परयुता स्यात्पञ्च-
मी' इति दीपिकोक्तः । ॥ वस्तुतस्तु हारीतोक्तः ॥ पञ्चा-
सविपया ।

प्रतिपत्पञ्चमी चैव ॥ समाविष्टीभूतपूर्णिमाः ।

॥ देवे इति "पूर्वाह्ना न देवानाम्" इत्यादिपवादार्थम्, पित्रे इति-
हृष्टान्तः । ॥ कृष्णाति । "एकादशी तथा पक्षा" इति पूर्वविद्धत्वं
"पञ्चमी तु प्रकर्तव्या पक्षा युक्ता" इत्युत्तरावद्धत्वं च शुक्रकृष्ण-
वाक्येन (३) कथयिष्यामि । अथ "शुक्रपक्षे तथाऽस्मिन्" इत्यनेन
विरोध इत्यत आह ॥ वस्तुतस्तु इति । ॥ उपवासेति । न च—

प्रायः प्रातरुपाया हि त्रिभिर्देवफलं पुभिः ॥

इत्यनेन विरोधः, तेनोपवासं उत्तरविद्धाविधानादिति वाक्यम् ।
प्रायःपदोक्त्या तस्य विधायकत्वाभावात् । ॥ समाविष्टी—वदामा ।

(१) संकष्टचतुर्थी उत्तरायणश्राद्धकाले सर्वेऽप्यस्य वा परैव ।
मातृयोगस्य भाद्रपदचतुर्थीपरत्वात् । रात्रिचन्द्रस्य कृष्णाष्टमी-
चतुर्दशीविधानात्तत्रैव पूर्वविद्धत्वं न श्राद्धादयात्पूर्वकाले तृतीया-
योगेन तादृशत्वं चतुर्थ्या उपलक्षणत्वं प्रमाणान्नावात् । अपि तूदये
विमुहतात्मकतृतीयायैव सम्यक् तृतीयावद्धत्वं । तस्मात्परैव चतुर्थी
युक्तेति पुरुषार्थनिष्ठाभिप्रायः ।

(२) आसिने-कृष्ण इत्यर्थः ।

(३) शुक्रपक्षे तिथिग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः ।

कृष्णपक्षे तिथिग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः ॥

इत्यनेनैवार्थः ।

नवमी दशमी चैव नोपोष्याः परसंयुताः ॥
इति ब्रह्मवैवर्तात् । यत्तु-

पञ्चमी तु प्रकर्तव्या षष्ठ्या युक्ता तु नारद ।
इत्यापस्तम्बीयं, तत्स्कन्दव्रतपरम् ।

स्कन्दोपवासे स्वीकार्या पञ्चमी परसंयुता ।
इति वाक्यशेषादिति साधयः । नागपूजाविषय-
मित्यनन्तभट्टनिर्णयामृतादयः । चमत्कारचिन्तामणौ-
पञ्चमी नागपूजायां कार्या षष्ठीसमन्विता ।

तस्यां तु तुषिता नागा इतरा सवतुर्भिरुक्ता ॥ इति ।
*तेन नागपूजादौ परैव । यत्तु मदनरत्नदिवोदासी-
ययोः श्रावणपञ्चम्यातिरिक्ता पूर्वत्युक्तम् ।

श्रावणे पञ्चमी शुक्ला संप्रोक्ता नागपञ्चमी ।
तां परित्यज्य पञ्चम्याश्चतुर्थीसहिता हिताः ॥
इति संग्रहोक्तः,—

गणेशस्कन्दयोगाभ्यां क्रमाद्भागः शुभाशुभः ।
अरिमित्रे तयोः पञ्चे नागानामास्तुवर्हिणी(१) ॥
इति पदत्रिंशन्मताच्च श्रावणपञ्चम्यातिरिक्ताया नागपञ्च-
म्याश्चतुर्थीयुतत्वमुक्तं, तद् *उपवासार्थादिवषयम् । पञ्चे—
वाहने ॥

भूतं—चतुर्दशी । पूर्णिमा—वटपूर्णिमा । उपवासातिरिक्तव्रते
परेति लभ्यते; तदाह *तेनेति । *उपवासार्थानि । आदिपदं
सम्पातायातम्, उपवासपूर्वकपूजाग्रहणार्थं वा । उपवासे प्रधाने
निर्णीतायास्तिथेस्तत्सहचरपूजायां ग्राह्यत्वात् । अत्र स्कन्दोपवासे
परा कार्या ।

(१) चतुर्थीयुक्ता पञ्चमी शुभफलप्रदा, षष्ठीयुक्ता चाशुभफलप्रदा ।
तयोश्चतुर्थीयुक्तपञ्चम्या नागस्य मित्रमास्तुवर्हिणं, षष्ठीयुक्तपञ्चम्याः
तच्छत्रुर्मयूरश्च वाहनमित्यर्थः ।

षष्ठी सर्वमने ऋकन्दवनान्तरिक्षा पर्य । *युग्म-
वाक्यात्,

*नागाविद्धा न कर्तव्या षष्ठी श्वेव कदाचन ।
इति स्कान्दाद्य ।

स्कन्दोपनामे स्वीकार्यो पञ्चमी परमंयुता ।

इति विशेषवचनान् । आचरणश्चम्पि उपनामे परा “आच-
णे पञ्चमी शुक्रा सम्प्राप्ता नागपञ्चमी । नां परिगृह्य” इति वच-
नात् । तथा च परेश्वरिमुहना नागश्चम्प्यादिः पराऽन्यथा पूर्वनि ।
परं तु या पञ्चमी परा स्वीकार्यो सा स्कन्दोपनामे नागपूजायां
चेति (१) व्यवस्थयाऽन्या सर्वापि सर्वत्रा पूर्ववत्, ‘इतरा मनतुर्विका’
इति स्मरणान् । विशेषवाक्येषु उपोष्यादिपदान्युपलक्षणम् । “देवे
कर्मणि” इति वचनार्थात् पादः । मयुगे विवेचने नैतन्मनसैव दृश्यते ।
ग्रन्थकृता चोपनामादिपदानामुपलक्षणत्वं न मन्यते इति बो-
ध्यम् । *स्कन्देति ।

षष्ठी निधिपिहाराज सर्वदा सर्वकामदा ।

उपोष्या सा प्रयत्नेन कार्त्तिकेयमिया सदा ॥

इति सर्वमाभीयशुक्रपुत्राभ्यम्,

आपादशुक्रपुत्रा तु निधः कौमारिकी स्मृता ।

इति आपादशुक्रपुत्रां च, स्कन्दोपनामे

कृष्णाष्टमी स्कन्दषष्ठी शिवसांवनतुर्दशी ।

एताः पूर्वयुता कार्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेत् ॥

इति स्कान्देन पूर्वोक्तद्वयोक्तः । कृष्णाष्टमी — कृष्णपक्षाष्टमी रु-
द्रदेवत्या व्रतकाण्डोक्ता कृष्णाष्टमीसमाख्यातव्रतस्मिन्निवनी वा ।
कृष्णजन्माष्टमीति कोचत् । *युग्मेति । “पण्डित्योः” इत्यादिः ।
*नागोति ।

१६४ सटीकनिर्णयसिन्धुप्रथमपरिच्छेदे-

सप्तमी पूर्वैव *युग्मवाक्यात्.

*षष्ठ्या युता सप्तमी च कर्तव्या तात सर्वदा ।
इति स्कान्दाच्च ॥ निर्णयामृते-

षष्ठी च सप्तमी चैव वारश्चेदंशुमात्तिनः ।

योगोऽयं पञ्चको नाम सूर्यकोटिग्रहेः समः ॥

(१) नागविद्धा न षष्ठी स्यात्पक्षयोक्तव्योरपि ।

दैवे कर्मणि तां कुर्यात् पित्र्ये पूर्वण संयुताम् ॥

इति स्पष्टमपि सौमन्तवं स्मर्यते ।

एकादश्यष्टमी षष्ठी पौर्णिमासी चतुर्दशी ।

अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः ॥

इत्यादावुपोष्यग्रहणं व्रतसामान्योपलक्षणम् । “नागो द्वादशना-
डीभिः” इति नागवेवः । तेन षण्मुहूर्तेन्यूनपञ्चमीयोगे पूर्वैव ।
तिथिक्षये तु-

एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी ।

पूर्वविद्धाऽपि कर्तव्या यदि न स्यात्परेऽहनि ॥

इति वासिष्ठं स्मर्त्तव्यम् । *युग्मेति “षण्मुहूर्तोः” इत्यादि । *ष-
ष्ठ्या युतेति । या पूर्वैश्चरात्रिमारभ्य षट्त्वा तिथिक्षयादष्टमीवि-
द्धा सा, संवग्राह्या । गुणानुरोधेन प्रधानलोपस्यान्याय्यत्वात् । अतश्च

नागविद्धा तु या षष्ठी रुद्रविद्धो दिवाकरः ।

कामविद्धो भवेद्विष्णुर्न ग्राह्यास्तं तु वासराः ॥

इति निषेधोऽपि तत्र न प्रवर्त्तते । नागः— पञ्चमी । रुद्रः— अष्टमी ।
दिवाकरः— सप्तमी । कामः— त्रयोदशी । विष्णुः द्वादशी ।

ननु—

षष्ठ्या युता सप्तमी च कर्तव्या तात सर्वदा ।

षष्ठी च सप्तमी यत्र तत्र सन्निहितो रविः ॥

इति स्कान्दात्,

(१) नागः— पञ्चमी ।

आष्टमी तु *सर्वमते कृष्णा परी, मिता परा ।

व्रतमात्रेऽष्टमी कृष्णा परी, शुक्लाऽष्टमी परा ।

इति भाष्योक्तं, 'परयुक्त शुक्लाऽष्टमी, पूर्वयुक्त कृष्णा' इति

पष्टीसमेता कर्त्तव्या सप्तमी नाष्टमीयुता ।

पतङ्गोपासनायैह पष्टीपादुक्तोपासनम् ॥

इति भाष्येऽप्युक्तं यथापवाद एव पूरा युज्यते न गवेष, इति चेन्न ।

“सप्तमी नाष्टमीयुक्ता न सप्तम्या युताऽष्टमी । गवेषु व्रतकल्ये-
षु” इति ब्रह्मवैवर्तम् । एतच्च

पष्टीकादश्यामात्राया पृथक्विदा न नाष्टमी ।

सप्तमी पराविदा न नाष्टमी निर्विषय इव ॥

इति चाहो उपासनाशब्दस्य गवेषावप्युक्तं द्रष्टव्यम् । कश्चित्
यत्र यत्र पदान्तेऽप्यावतर्जनेन विदा शब्दो न स्वस्यापवा-
सान्निपदान् पुनार्थाधानानां तना आश्रयमोजनान्निर्वाणानिना
वापवाद इत्याहुः । अस्मैति ।

कृष्णपक्षेऽष्टमी चेत् कृष्णपक्षे ननुर्दशी ।

पूर्वाविदा तु कर्त्तव्या पराविदा न कार्त्तव्यम् ॥

उपवासार्थिकोऽपि एव धर्मः सनातनः ।

शुक्लपक्षेऽष्टमी चेत् शुक्लपक्षे ननुर्दशी ॥

पूर्वाविदा न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परमंयुता ।

उपवासार्थिकोऽपि एव धर्मः सनातनः ॥

इति निगमोक्तं । यन् “वसूरन्ध्रयोः” इति युगपदाख्यं, यच्च-

नागविदा तु या पष्टी भानुविदा गोमहेश्वरः ।

ननुर्दशी कामाविदा निम्बना मादिनाः स्मृताः ॥

इत्यादिः तन्मते शुक्लपक्षमात्रपरम् । यन्—

दीपिकोक्तम् । *शिवशक्त्युत्सवे च कृष्णाष्टयुत्तरा ।
पक्षद्वयेऽप्युत्तरैव शिवशक्तिमहोत्सवे ।

इति माधवोक्तेः । दिवादासाये भावः-

शुक्लपक्षे तिथिग्रीवा यस्यामभ्युदितो रविः ।

कृष्णपक्षे तिथिग्रीवा यस्यामस्तमितो रविः ॥

इति, तत्तु नेह प्रवर्तते । सामान्यतः प्रसक्तयोः कथं वस्थापकं हि
तत्, न चेह तथा प्रसक्तिरस्तीति । नन्वस्तु उपवासे कृष्णाष्टयुत्तरा ।

एकादश्यष्टमी पौर्णिमा अभावास्या चतुर्थिका ।

उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः ॥

इति स्मरणादिति चेन्न । कृष्णाष्टम्याः पूर्वविद्धन्वयोऽधिकोक्तनिग-
मवाक्यान्ते

उपवासादिकार्येषु एष धर्मः सनातनः ।

इत्याहृत्योपवासोक्तेः । न चेदं रुद्रोपवासपरम् ।

रुद्रव्रतेषु सर्वेषु कर्तव्या संभुषी तिथिः ।

अन्येषु व्रतकल्पेषु यथोदिष्टा मुपावसेन् ॥

इति स्मरणादिति शङ्काम् । 'एष धर्मः सनातनः' इत्यनेन सर्ववि-
षयकत्वस्य स्पष्टं प्रतीतिः । रुद्रव्रतेष्विति च व्रतमात्रपरं, न तूपवा-
समात्रपरमिति समानविषयत्वाभावाच्च तेनोपसंहारसंभव इति
भावः । *शिवशक्तीति मिलितशिवशक्तिदेवत्यः पूजोपवासादिः,
उत्सवः-व्रतम् ।

अष्टम्या नवमी विद्धा नवम्या चाष्टमी युता ।

अर्द्धनारीश्वरप्राया उषामोहेश्वरी तिथिः ॥

अष्टमीनवमीयुग्मे महोत्साहे महोत्सवः ।

शिवशक्त्योः शिवक्षेत्रे पक्षयोरुभयोरपि ॥

इति पाद्ये विहितः । अत्र शिवस्य शक्तेश्च य उत्सवः पक्षद्वय-
गतायामष्टम्यां नवम्यां वा विहितः, स नवमीयुताष्टम्यां अष्टमीयु-
तनवम्यां च कार्य इत्येतावद्विवक्षितं, शिवक्षेत्रे इत्यनुवादः । शिवो-

*यदा यदा सिताष्टम्यां बुधवारो भवेत्कान्चित् ।

तदा तदा हि सा ग्राह्या एकभक्ताशने नृप ॥

*सन्ध्याकाले तथा चैत्रे प्रसुप्ते च जनार्दने ।

बुधाष्टमी न कर्तव्या हान्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥

अन्त्यं पक्षं हेमाद्रौ न भूतम् ।

नवमी तु सर्वमते पूर्वा युग्मयाकयात्,

न कुर्यान्नवमी तात दशम्या तु कदाचन ।

इति स्कान्दाद्य ।

दशमी तु पूर्वा परा येति हेमाद्रिः ।

कृष्णा पूर्वोत्तरा शुक्ला दशम्येवं व्यवस्थिता ।

इति माधवः । अथस्तुतस्तु मुख्या नवमीयुतेव ग्राह्या ।

दशमी तु प्रकर्तव्या स्वदुर्गा विजयसप्तमि ।

इत्यापस्तम्बोक्तः । यत्तु

तस्यैव तत्रैव कर्मात् । शेषोऽन्यथादः । एवं च

उपवासं सप्तमी तु चेत्तद्वन्त्युत्तरं दिनम् ।

पक्षयोः समयोऽप्युपवासविधिः स्मृतः ॥

इति वाक्यं शिवशक्त्युत्सवाभिधायम्, अन्योपवासाभिधायकत्वा-
सम्भवादिति द्रष्टव्यम् ।

*यदा यदेति । बुधयुक्तायां शुक्राष्टम्यां बुधाष्टमीव्रतं विधी-
यते, तस्य तदुपासनस्य च विस्तरो व्रतार्के द्रष्टव्यः । *सन्ध्या-
काले इति शुक्राष्टमात्वात्परा ग्राह्या । तत्र यदि परदिने बुधवारो
नास्ति पूर्वादिने च सायंकाले नास्ति किं तु सन्ध्याकाले वर्तते,
तत्र प्रधानं कार्यमिति प्राप्तव्यं निषेधः पूजापर्याप्तिसायंकाले सर्वे
बुधाष्टमी कार्या नान्यथेत्यतन्परम् ।

मतान्तरणाह — *अस्तुतस्तिवति । अत्रेदमरुचिबीजम् —

युक्ता न दूषिता यस्मादतः सा सर्वतोमुखी ।

संपूर्णा दशमी कार्या पूर्वाया परयाऽथ वा ।
इत्यद्विरसोक्तं तन्नवमीयुक्तालाये औदायिकी प्राप्ते-
त्येवं ज्ञेयम् ॥

अथैकादशी । *तत्रैकादशपुपवासो ज्ञेया- *निषेधप-
रिपालनात्मको व्रतरूपश्च । तत्राऽऽद्याः—

न शङ्कन विवेकायं न स्वादेन *कर्मसूकरौ ।
एकादश्यां *न भुञ्जीत पक्षयोः शुभयोः रपि ॥
इति कौर्मदेवलायुक्तेः । आग्निपुराणेऽपि—

इति सर्वतोमुखत्वोक्तिविरोधान् साधनमतमेव सम्यक् । आप-
स्तम्बवाक्यं तु कृष्णपक्षपरम् ।

नन्दाविद्धा तु या पूर्णा द्वादशी मकरे मिता ।
भृगुणा नष्टवन्दा च एता नै निष्कन्दाः स्पृताः ॥ इति ।
नागविद्धा तु या पष्ठी शिवविद्धा तु सप्तमी ।
दशम्यैकादशीविद्धा नोपोष्याः स्युः कथं च न ॥
इति निषेधश्च तथैव । उपवासपदं तूपलक्षणम् ।
उपवासे एकादशीं निर्णेतुमाह— *तत्रेति । *निषेधेति ।
विधेयप्राधान्यत्वं प्रतिषेधे प्रधानता ।

प्रसज्यप्रतिषेधाऽयं क्रियया सह यत्र नञ् ॥ इति ।
निषेधस्वरूपं निवृत्तिः । *कर्मसूकरौ—महाराष्ट्राणां 'कण-
गे'इति प्रसिद्धः कन्दः कर्मः । 'गोहा'इति 'कान'इति वा प्रसिद्धः
कन्दः सूकरः । *न भुञ्जीतेति । न च भोजनमभ्यवहारविशेष इति
फलादिभक्षणं दुर्वारमिति वाक्यम् । धातोः सकलादनीयार्थत्वात् ।
अन्यथा कृष्णायां विद्धायां चैकादश्यां व्रतरूपापवासनिषेधे भो-
जननिषेधादेव फलादिभक्षणप्राप्तेः

उपवासनिषेधे तु भक्ष्यं किञ्चित्प्रकल्पयेत् ।
इति फलादिभक्षणविधिवैयर्थ्यात् । एवम् “अन्नमाश्रित्य पापानि”

*गृहस्थो ब्रह्मचारी च आहिताग्निस्तथैव च ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोः शुभयोरापि ॥ इति ।

*न चात्र *पर्युदासेन व्रतविधिः । *तत्रैतद्वचनादि-
शब्दाभावात् । व्रतरूपस्तु ब्रह्मचैवर्ते

प्राप्ते हरिदिने सम्यग्विधाय नियमं निशि ।

*दशम्यामुपवासस्य प्रकुर्याद्वैष्णवव्रतम् ॥ इति ।

*इदं च शिवभक्त्यादिभिरपि कार्यम् ।

वैष्णवो वाऽथ शैवो वा कुर्यादेकादशीव्रतम् ।

इति शिवभर्तृकः ।

वैष्णवो वाऽथ शैवो वा सौरौऽप्येतत्समाचरेत् ।

इति निन्दादौ "न पचेदन्नमात्मनः" इत्यादिवदन्नशब्दोऽदनीयपर-
इति । निषेधपालने सर्वेषामपि हारमाह *गृहस्थ इति *न
चात्रेति । एकगुलकल्पनालापवादिना शेषः । *पर्युदासः—

विषयेषु प्रधानत्वं प्रतिषेधप्रधानता ।

पर्युदासः स विज्ञेयो यथाज्ञानेन च ॥

इति शैव्या नमः संकल्पलक्षणया । उत्तरपदेन—स्योत्तरनाम
धात्वर्थान्वितसाम्बन्धिकतया । *तद्वेतिव्यति । यथा "नेष्टेनोद्यन्त-
मादित्यम्" इत्यादौ "तस्य व्रतम्" इत्युपक्रमे व्रतशब्दोऽस्तीति
संकल्पे लक्षणा, न चेह तथाऽस्तीत्यर्थः । ननु व्रतविध्यन्यनिषेधो
नोपगम्यते, तद्वचनयोरेकवाक्यतायां लापवादेति चेन्न । तथा
सति संक्रान्तिरविवागादिवदुपवासनिषेधे भाजनस्यैव सम्भवात्
किञ्चिद्व्रतविधानवैयर्थ्यात् । सति तु पृथक्निषेधे तत्पालनाय प्र-
वृत्तस्य निवृत्तेः संकल्पाविनाभावान् । संकल्पे चापवासनिषेधाति-
क्रमशङ्कानिवृत्तये किञ्चिद्व्रतविधेरर्थवत्त्वान् ।

*दशम्यां निशि उपवासस्य नियममित्यन्वयः । व्रते सर्वे-
षामधिकारमाह—*इदं चैव । निषेधपालनस्य केवलनित्यत्वा-

इति सौरपुराणात् । *सोऽपि त्रेधा *नित्यः काम्यश्च ।

उपोष्यैकादशीं नित्यं पक्षयोरुभयोरपि ।

इति गारुडांक्तः,

पक्षे पक्षे च कर्तव्यमेकादश्यामुपोषणम् ।

इति नारदोक्तेश्च नित्यता ।

यदीच्छेद्विष्णुसायुज्यं श्रियं सन्ततिमात्मनः ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ॥

इति कौर्मादिषु फलश्रुतेश्च काम्यता । उभयैकादशीव्रतं
गृहस्थातिरिक्तानामेव नित्यम् । गृहस्थस्य तु शुक्रायामेव
व्रतं नित्यं, न कृष्णायाम् ।

दाह- *सोऽपीति । व्रतरूपोऽपीत्यर्थः । *नित्य इति । नित्यत्वं-
साधकानि सङ्गृहे—

नित्यं सदा यावदायुर्न कदाचिदतिक्रमेत् ।

इत्युक्त्याऽकरणे(१)दोषश्रुतेरत्यागचोदनान् ॥

फलाश्रुतेर्वीप्सया च तन्नित्यमिति कीर्तितम् । इति ।

तत्राद्यन्तद्वयं ग्रन्थकारेणोक्तम्(२) । सदाशब्द उक्तः सनत्कु-
मारसंहितायाम्—

एकादशी सदोपोष्या पक्षयोः शुक्रकृष्णयोः ।

यावदायुःशब्दो विष्णुपुराणे—

द्वादशी न प्रोक्तव्या यावदायुः सुवृत्तिभिः ।

अतिक्रमनिषेधः कण्वेनोक्तः—

एकादश्यामुपवसेन्न कदाचिदतिक्रमेत् ।

विष्णुरपि—

(१) अत्र केषुचित्पुस्तकेषु 'इत्युक्त्याऽतिक्रमे' इति पाठः ।

(२) नित्यंवीप्सेति द्वयम् 'उपोष्यैकादशीं नित्यम्' 'पक्षे पक्षे च
कर्तव्यम्' इति वचनद्वयेनोक्तमतः सदैव्यारभ्य फलाश्रुतिपर्यन्तमेव
स्पष्टीक्रियते इति भावः ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ।

*वनस्थ्यातिभर्माऽयं, शुक्राभेन सदा गृही ॥

इति देवलोक्तः । न चानेन निषेधपालनमेव वन-
स्थ्यातिविषये उपसंह्रियते, न तु वनामिति चाल्पम् । अ-
स्य *पर्युदासेन वनविधिरप्यस्यात् । *अन्यथा पूर्वोक्ता-
ग्निपुराणवचने निषेधपालने गृहस्थस्याधिकारोक्त्या वि-
रोधः स्यात् । *निषेधस्य निवृत्तिमात्रफलत्वेन *विशेषा-

एकादश्यां न भुञ्जीत कदाचिदपि मानवः । इति ।

अकरणे दोषः मनस्कृमारेणोक्तः —

न करोति यदा मूढ एकादश्यामुपोषणम् ।

स नरो नरकं याति रौरवं तपमावृतम् ॥

अत्यागचोदना विष्णुरहस्ये —

परमापदमापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते ।

मृतके मृतके चैव न त्यजेद्वाद्दशोव्रतम् ॥

फलाश्रुतिः कात्यायनादिवाक्ये —

एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि । इति ।

*वनस्थ्यति ब्रह्मचारिविधवयोरुपलक्षणमित्यग्रे स्फुटम् ।

*पर्युदासः — न भुञ्जीतित्यत्र भोजनाभावसंकल्पार्थकत्वम् (१) ।

*अन्यथा — पर्युदासाऽनुपगमः । नन्वाग्निपुराणे एकादशीसामान्ये
गृहस्थस्याधिकारः प्रतीयते, स च शुक्रायामुपसंह्रियते ।

सामान्यविधिरस्पष्टः संह्रियेत विशेषतः ।

इत्युक्तेः । तथा च वर्णिगृहिनियतीनां रण्डायाश्च निषेधपा-
लने शुक्रा, गृहिभिन्नानां तु तत्र कृष्णेत्याग्रेयदेवल्वाक्ययोर्निष्टुक्कि-
तार्थ इत्यत्राह—*निषेधस्याति । *विशेषः — अधिकारिविशेषो व-
नित्वादिः । नन्वेवमपि नयः प्रधानीभूताख्यातान्वये लाघवाभिप्रेय

पुत्रवांश्च सभागिश्च बन्धुयुक्तस्तथैव च ।

उभयोः पक्षयोः काम्यव्रतं कुर्यात्तु वैष्णवम् ॥

इति नारदोक्तं । एतत् सर्वं कालादर्शं उक्तम् -

विधवाया वनस्थस्य यत्नेऽर्थादर्शादर्थे ।

उपवासो, गृहस्थस्य शुक्लायामेव पुत्रिणः ॥

भुजेर्निषेधः कृष्णायां, सिद्धिस्तस्य ततो व्रते ॥ इति ।

*प्राच्यास्तु वैष्णवगृहस्थानां कृष्णाऽपि नित्या ।

नित्यं भक्तिसमायुक्तेर्नैर्विष्णुपरायणैः ।

*पक्षे पक्षे च कर्तव्यमेकादश्यामुपवापणम् ॥

सपुत्रश्च सभागिश्च सजनो भक्तिसंयुतः ।

एकादश्यानुपवसेत् *पक्षयोरुभयोरपि ॥

कृष्णोपोष्येति पूर्वोक्तार्थस्याक्षरारूढत्वं सूचितम् । निषेधपालने गृहिणामधिकारो 'गृहस्थो ब्रह्मचारी च' इत्यनेन दर्शितः । कृते— तव । पूर्वमतेऽस्मिन् व्यञ्जयन् स्वसिद्धान्तमाह *प्राच्यास्तिवति । *पक्षे पक्षे चेति व्रतस्य नित्यत्वार्थम् । सपुत्रश्चेत्यादि पुत्रादेरुपवासाधिकारार्थम् । बहुव्रीहिणा च पुत्रवदपुत्रगृहस्थयोर्निषेधोऽपि बाध्यते । अर्वाण्यगृहस्थेषु पुत्रवदगृहस्थनिषेधो दोषाधिक्यार्थः । *पक्षयोरुभयोरपीति कृष्णालाभः ।

यथा शुक्ला तथा कृष्णा यथा कृष्णा तथेतरा ।

तुल्ये ते मन्यते यस्तु स वै वैष्णव उच्यते ॥

इति वैष्णवलक्षणं भगवद्भक्तत्वमेवेत्यादिष्कर्तुं विष्णुराय-
यणैरिति ।

रविवारेऽर्कसंक्रान्त्यामेकादश्यां सितेतरे ।

पारणं चोपवासं च न कुर्यात्पुत्रवान् गृही ॥

इति रविवारादौ पुत्रवदगृहिण उपवासनिषेधस्तु नेह प्रवर्तते ।
तन्निमित्तोपवासस्येत्युक्तेः । व्यतीपातादावुपवासनिषेधस्तु काम्यो-

इति नारदोक्तैरित्याहुः । *पुत्रशब्दश्चापत्यमात्र-
वचनः । नारायणवृत्तौ—‘पुमांस एव मे पुत्रा जायेरन्’
इत्यत्रापत्यमात्रवार्त्तिकोक्तः (१) । ‘जनयेद्धृपुत्राणि’ इति
लिङ्गात् । ‘पौत्रा मातामहस्तेन’ इति मनुक्तः । पुत्र्या
अपत्यमित्यर्थे तु “स्त्रीभ्यां ढक्” (पा०सू० ४-१. १२)
इति पौत्रेण इत्यापत्तेः । ‘पुमान् पुत्रो जायते’ इति च ॥
उपवासनिषेधे विशेषो वागर्थाय उक्तः—

पवासपर इति । *पुत्रशब्दश्चेति । इदमापातनः । नारायण-
वृत्त्यादौ विंशत्युक्तशब्दानां पृथग्विशेषणसमर्पित्याहारो विशेष्य-
मात्रपरत्वमिति न्यायादिव नदुक्तः । इतरथा ‘न कुर्यात् पुत्रवान्
गृही’ इत्यादौ पुत्रशब्दः कथमपत्यमात्रवचनः ? ‘पौत्रा मातामहः’
इत्यत्र च पौत्रा दौहित्रः । पुत्रपदस्य स्त्रीच्छब्दस्य दौहित्रवत्त्वात् ।
तथा चामरः—

आत्मजस्तनयः मनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी ।

आहुर्दुहितं सर्वेऽपत्यं ताकं तयोः समे ॥ इति ।

अत्रात्मजादिशब्दानां पुत्रदुहित्रादिः पृथगर्थो, ऽपत्यादेस्तदुभय-
साधारणोऽयं इति स्पष्टम् । ‘जानयेद्धृपुत्राणि’ इत्यनेकान्वयपत्त्या-
नीत्यर्थः । तत्र पुमपत्यानामेव पुत्रपदार्थत्वे अजातपुमपत्यकजा-
तकन्यकधनादेर्दुहितृदौहित्रादिगामिन्वानुशासनवाचापत्तेः । अत्र
चानेकापत्यानि न विधीयन्ते । एकपुत्रस्य दत्तकादिसंपादनाप-
त्तेः । किं तु सकृत् कृते कृतः शास्त्रार्थ इति न्यायो निवर्त्यते । एवं
च एकौरसस्यौरसान्तरवदत्तकादौरेकदलकस्य वा दत्तकान्तरस-
त्वे न शास्त्रविरोधः ।

अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य च ।

(१) ऋग्वेदपत्यव्यावृत्त्यर्थतया ‘पुमांस’ इति विशेषणोपादानेन
पुत्रशब्दस्यापत्यमात्रवार्त्तिकोक्तैरित्यर्थः ।

*उपवासनिषेधे तु भक्ष्यं किञ्चित् प्रकल्पयेत् ।

न दुष्यत्युपवासनेन उपवासफलं लभेत ॥

भक्ष्यं च तत्रैवोक्तम्

नक्तं हविष्यान्नमनादनं वा

फलं तिलाः क्षीरमथाम्बु चाज्यम् ।

यत्पञ्चगव्यं यदि धार्ष्णि मायुः

*प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरं च ॥ इत्यलम् ।

तत्र दशमीविधौ त्रिधा अरुणोदयवेधः सूर्योदयवेध-
श्चेति । आद्यां गारुडे

इत्यत्रापुत्राद्युपादानं प्रायिकत्वायम् । 'एष्टव्या बहवः पुत्राः' इत्य-
त्राप्येवमेवेति । *उपवासनिषेधे त्विति । ननु मन्वाद्यागुरो विश्व-
जितासत्रफलमिव (१) किञ्चिद्भक्षणेऽपि व्रतरूपांप्रवासफलं वापक्षया-
दिकं प्राप्नोतीत्यर्थः स्यात् । एवं च सर्वथा व्रतरूपांप्रवासनिवृत्तिर्दुर्ल-
भेति चेन्न । कृष्णविद्धादां मुक्तरीत्या तादृशंप्रवासस्यैवाप्राप्तेः, प्राप्ते-
वा न दुष्यतीत्यनेन विरोधः, निषिद्धत्वे तदतिक्रमे दोषः स्यात् ।
किं तु सर्वपुरुषसाधारणः सकलैकादर्शीसाधारणो यो व्रताविध्य-
तिरिक्तो निषेधस्तं पालयितुं कामस्य 'इति विज्ञाय कुरीत' इत्या-
दिवचनादनुपपन्नो विशेषनियमरहितभोजनद्वयवर्जनसंकल्परूपव्रत-
प्राप्तेरुपवासनिषेधातिक्रमः शङ्कतेति तान्निरूप्यते किञ्चिद्भक्ष-
णविधिः । तथा चोपवासेन निषेधेऽनुष्ठायमाने आनुषङ्गिकानि-

(१) "यः सत्रायागुरते स विश्वजिता यजेत" इति श्रुत्या सत्रसंक-
ल्पपूर्वं तदनुष्ठानप्रवृत्ताप्रवृत्तयोऽसमयार्थापि विश्वजितायागानुष्ठानमावश्य-
कम् । संकल्पमात्रस्यैव विश्वजित्पूर्यकालिकतायाः कस्याप्रत्ययेन प्रतीतेः
संकल्पस्य चोभयत्रापि विद्यमानत्वादिति पूर्वपक्षोक्तस्य सत्रागो-
रणस्य निमित्तत्वेन श्रुतत्वात् संकल्पं कृत्वा तदनुष्ठानाभावे प्रायश्चि-
त्तार्थं विश्वजितागो विधीयते इति सिद्धान्तितं जामिनिना "वि-
श्वजित्प्रवृत्ते भावः कर्मणि स्यात्" इति सूत्रेण (जै० सू० ६-४-३२) ।
एवं च विश्वजिताग्नौ सत्रसंकल्पजन्यफलस्य सिद्धिरिति स्पष्टम् ।

दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः ।

नैवोपोदयं वैष्णवेन तच्च नैकादशीव्रतम् ॥ इति ।

अरुणोदयस्वरूपं च साधर्वागे स्कान्दे—

*उदयात्प्राक् चतस्रस्तु घटिका अरुणोदयः । इति ।

यदपि -

उदयात्प्राग्यदा विप्र मुहूर्तत्रयसंयुता ।

संपूर्णैकादशी नाम तत्रैवोपवसेद् गृही ॥

इतिगामुत्तमैरधर्मादिवचनम्, यच्च भविष्ये—

आदित्योदयबलायाः प्राक्मुहूर्तत्रयान्विता ।

एकादशी तु संपूर्णा विद्वाभ्या परिकीर्तिता ॥

इति, तदप्युपसंहारन्यायेन दण्डनतुष्टयपरमेव ।

हंसाद्रावण्येवम् । अयं तु ब्रह्मवैवर्ते—

चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदयनिश्चयः ।

चतुष्टयविभागोऽत्र वेधादीनां किलादितः ॥

अरुणोदयवेधः स्यात्सार्धं तु घटिकात्रयम् ।

अतिवेधो द्विघटिकः प्रभासंदशीनाद्वेधः ॥

महावेधोऽपि तथैव दृश्यतेऽर्को न दृश्यते ।

त्यत्र तात्पर्यकोपवासानुष्ठानेन निषेधातिक्रमान्प्रसक्तं दोषं न प्राप्नोति ।

उपवासफलं भोजननिवृत्तिरूपं निषेधफलं च मत्स्यवायपरिहारं लभे-

दित्युत्तरादर्थः । कृष्णाविद्धादिनिषेधानां विद्धादिभिर्नां गृहस्थादि-

भिर्लोपोपवसेदिति पर्युदासत्वमते तु तुल्यफलत्वाभिप्रेतत्वोक्तिसङ्ग-

तिरिति तु बोध्यम् । *प्रशस्तमिति नक्तादेः समुच्चयवारणाय ।

*उदयादिति । उदयात्प्राक् चतुर्दण्डत्वमरुणोदयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं

घटिकाशब्दात् । मुहूर्तद्वयं कचिदण्डचतुष्टयात् न्यूनं, कचित्त्वधिक-

मिति विरोधः । नित्योपवासवर्ज्यवेधवचोविरोधं शङ्कते—*यत्किंच-

ति । उदयात्प्राक्तनचतुर्दण्डान्तःपातिप्रथमदण्डत्वमरुणोदयत्वम् ।

तुरीयस्तत्र विहितो योगः सूर्योदये बुधैः ॥

इति, तदपि *अवयवद्वाराऽरुणोदयवेधविशेषपरमेवेति
माधवीये मदनरत्ने च । अन्त्यस्तुदयवेधः* ।

*तथान्येऽपि वेधा हेमाद्रौ माधवीये च गारुडे-

उदयात्प्राग् द्विदण्डान्तःप्रातिप्रथमदण्डत्वमतिवेधत्वम् । उदयप्रत्या-
सन्नतत्पूर्वकालत्वं महावेधत्वम् । उदयवत्कालत्वं योगत्वमिति
भेदः । *अवयवेति । अतिवेधादेररुणोदयवेधावयवत्वादरुणो-
दयवेधत्वमित्यर्थः । *उदयवेध इति ।

अतिवेधादयः सर्वे ये वेधास्तिथिषु स्मृताः ।

सर्वेऽप्यवेधा विज्ञेया वेधः सूर्योदये मतः ॥

इति वचनादुदयात्प्राक् चतुर्दण्डत्वमरुणोदयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् ।
अत एव काम्योपवासवर्ज्यवेधवाक्ये घटिकाशब्दोपादानमित्युपो-
द्वलकं दर्शयति- *तथेति । एकादशी वेधा पूर्णा खण्डा विद्धा
चेति भेदात् । तत्र या द्वात्रिंशन्मुहूर्तव्यापिनी, सा पूर्णा ।

प्रतिपत्प्रभृतिः सर्वा उदयादादयाद्वेधः ।

सम्पूर्णा इति निरुद्धाता हरिवासरवर्जिता ॥

इति स्कान्दे हरिवासरपर्युदासान् तत्र —

उदयात्प्राग्यदा विप्र मुहूर्तद्वयसंयुता ।

संपूर्णैकादशी नाम तत्रैवोपवसेद् गृही ॥

इति गारुडात् । अत्र विशेषापेक्षायाम् —

आदित्योदयवेलाया आरभ्य षष्टिनादिकाः ।

सम्पूर्णैकादशी नाम कार्या धर्मफलंभुभिः ॥

इति गारुडं द्रष्टव्यम् । अरुणोदयव्यापिन्याः परदिने न्यूनत्वे
खण्डा । अरुणोदयाव्यापिनी तु विद्धा ।

आदित्योदयवेलायाः प्राक् मुहूर्तद्वयान्विता ।

एकादशी तु सम्पूर्णा विद्धाऽन्या परिकीर्तिता ॥

इति भविष्यात् । विद्धाऽपि द्वेधा-सन्दिग्धा संयुक्ता च । तत्र—

*उदयात् प्राक् त्रिवटिका व्यापिन्नेकादशी यदा ।
संदिग्धैकादशी नाम चर्ज्यं धर्मकाङ्क्षिभिः ॥

*उदयात् प्राक् सुहर्तेन व्यापिन्नेकादशी यदा ।
संयुक्तैकादशी नाम चर्ज्यं धर्मवृद्धये ॥

*हेमाद्रौ रात्रेरन्त्योऽष्टमो भागोऽप्यरुणोदय उक्तः-

निशः प्रान्ते तु यामार्धे देववादिश्रवादने ।

सारस्वतानध्वयेन चारुणोदय उच्यते ॥

इति स्मृतेः । *अत्रैकं-‘एषां सर्वपक्षाणां सुहर्तद्वयेन
क्रोडीकायात्, ‘निशः प्रान्ते’ इति वचनात् रात्रिमानव-
शात्सार्धत्रिदण्डादयोऽनेकेऽरुणोदयाः । तदाह हेमाद्रिः-
सार्धघटिकात्रयोत्तरष्टाविंशतिवर्तामिनरात्रिविषया ।
महत्तरास्तु रात्रारपेक्ष्य चतस्रो घटिका इत्युक्तमिति’

पुत्रराज्यप्रसिद्ध्यर्थं द्वादश्यामुपवासयेत् ।

तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणम् ।

इति विहितं काम्योपवासं सन्दिग्धां लक्षयित्वा तत्र निषेधति-

*उदयादिति ।

पुत्रपौत्रप्रसिद्ध्यर्थं द्वादश्यामुपवासयेत् ।

तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥

इति काम्योपवासं संयुक्तां लक्षयित्वा तत्र निषेधति- *उदयादिति ।

एतच्च वाक्यद्वयं वैष्णवेतरविषयम् । वैष्णवान् प्रति तन्निषेध-
वैयर्थ्यात् । “नैवोपाप्यं वैष्णवेन” इति सामान्यत एव नित्यसा-
धारण्येन निषेधसत्त्वात् । इदं च द्वादश्यां काम्योपवासविधान-
प्रक्रान्तसंबत्सरव्यापिकाभ्यप्रयोगविषयं, न तूपक्रमविषयम् । तस्य
तिथ्यन्तरकाम्यव्रतवत् संपूर्णायामेवौचित्यात् । प्रक्रान्तविषय-
त्वेनाप्येतादृशोपपत्तेः । रात्रेरष्टमभागत्वं तत्प्रवृत्तिनिमित्तमिति हेमा-
द्रिमतमाह- *हेमाद्रावित्यादिना । एतन्मतं दूषयितुमुत्थापयति-

इत्याहुः । तत्र । अरुणोदयशब्दस्यानेकार्थत्वापत्तेः । *न च
 मुहूर्त्तद्वयमर्थः । दण्डद्वयैकमुहूर्त्तादिवेधानां तथाऽप्यनुपप-
 त्तेः । न हि तेषां यामार्धत्वमरुणोदयत्वं चास्ति । मुहूर्त्तद्व-
 यस्य यामार्धस्य च 'चतस्रो घटिकाः' इत्यनेनाप्यसंहाराच्च
 न तदर्थः* । न च 'सार्धं तु घटिकात्रयम्' इत्यनेनापि तदा-
 पत्तिः* शाङ्खा । तेन चतुर्दण्डवैभक्त्यैवाक्तं । चतुर्दण्डे-
 ऽर्धघटीदशमीसत्त्वे हि वैभक्त्यदर्थः । द्विघटिकादौ *तद-
 योगाच्च । यत्तु मतम्-कियताऽरुणोदयवैभक्त्य इत्यपेक्षायां
 सार्धघटिकात्रयनियमादरुणोदयेऽर्धघटिकातो न्यूनदश-
 मीसत्त्वे न दोषः' इति । तत्तुच्छम् । *अत्रिदण्डादावपि
 तदापत्तेः* ।

*दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः ।

नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्वि नैकादर्शावतम् ॥

इति गारुडे भविष्ये च यागमात्रनिषेधात् । नारदी-
 येऽपि-

लववेधेऽपि विप्रन्द्र दशम्यैकादर्शां त्यजेत् ।

सुराया बिन्दुना स्पृष्टं गङ्गाम्भ इव निर्मलम् ॥

स्कान्देऽपि-

कलाकाष्ठादिगत्यैव दृश्यते दशमी विभो ।

*अत्रैके इति । *न चेति प्रवृत्तिनिमित्तक्याश्च नानार्थत्वापत्ति-
 रिति भावः । *तदर्थो-मुहूर्त्तद्वयमर्थः । *तदापत्तिः-मुहूर्त्तद्वय-
 लाभः । अष्टाविंशतिघटीरात्र्यां मुहूर्त्तद्वयं सार्धघटीत्रयं तत्र दशमी-
 प्रवेशमात्रेण विद्धत्वात् । *तदयोगात्-मुहूर्त्तद्वयालाभात् । इदमा-
 पाततः । चतुर्दण्डापत्यभावस्यापि सम्भवात् । सार्धघटिकात्रयस्य
 व्यापकत्वे दोषमाह-अत्रिदण्डादावपीति *तदापत्तेः-निर्दु-
 ष्टत्वापत्तेः । तस्य व्याप्यत्वेऽर्द्धदण्डतो न्यूनदशमीसत्त्वेऽपि व्या-

एकादश्यां न कर्तव्यं व्रतं राजन्कदाचन ॥ इति ।

माधवोऽप्याह—‘सांख्यं कलादिवेधांऽरुणोदयवेधे
सुयोदयवेधे च समानः’ इति । निगमेऽपि—

सर्वप्रकारवेधांऽपमुपवासस्य दूषकः । इति ।

अत एव माधवेन ‘अरुणोदयाद्यदण्डेऽल्पदशमीस्पर्शं
संपृक्ता, कृत्स्नघटीयोगे संदिग्धा, मुहूर्तव्याप्तौ संयुक्ता,
उदये संकीर्णा’ इत्युक्तत्वा

अरुणोदयवेलायां दशमी यदि संगता ।

संपृक्तैकादशा तां तु मोहिन्यै दत्तवान्प्रभुः ॥

इति गोभिलानुक्तः *पूर्वोक्तगारुडादश्च सामान्यतो
विशेषतश्चाऽरुणोदयवेधां निषिक्तः । *यत्तु—‘अष्टमभागो-
ऽरुणोदयः’ इति हेमाद्रिणोक्तम्, यच्च ‘महत्तरास्तुरात्रीः’
इति, तत्परमतं स्वयमेव *दूषितम् । *अन्तेऽप्युक्तम्—

प्यत्वानपायादोपमाह—*दशमीति । *पूर्वोक्तंति ।

उदयात्पाक् त्रिघटिका व्यापिन्येकादशी यदा ।

सन्दिग्धेकादशी नाम वड्येयं धर्मकाङ्क्षिभिः ॥

इति पूर्वोक्तंन्यर्थः । आदिना

उदयात् पाक् मुहूर्तेन व्यापिन्येकादशी यदा ।

संयुक्तेकादशी नाम वड्येयं धर्मकाङ्क्षिभिः ॥

इति ग्रहः । इयमतिविद्धा ।

आदित्योदयवेलाया आरभ्य षष्ठिनाटिकाः ॥

संकीर्णेकादशी नाम त्याज्या धर्मफलेप्सुभिः ।

इति च ग्रहः । वेला—तत्प्रत्यासन्नकालः । उदये संकीर्णेति

वाक्येऽप्युदयस्तत्प्रत्यासन्नः कालः । इयं महाविद्धा । अतिवेधमहा-

वेधौ ग्रन्थे दर्शितौ । राज्यन्ताष्टमभागत्वमरुणोदयत्वमिति हेमाद्रे-

रनिर्भरमाह—*यत्तिवत्यादि । *दूषितमिति । राज्यन्ताष्टमभा

‘वेधतारतम्यं च दोषतारतम्यानुपपत्तये’ इति । दोषता-
रतम्यं च प्रायश्चित्ततारतम्यादवगम्यते । तत्रोक्तं हेमा-
द्रौ स्मृत्यन्तरे-

अज्ञानायादि वा मोहात्कुर्वेच्छकादशी नरः ।
दशमीशेषसंयुक्तां प्रायश्चित्तमिदं चरेत् ॥
कृच्छ्रपादं नरर्थात्वां गां च दद्यात्सर्वस्वकाम् ।
सुवर्णस्यार्धकं देयं तिलद्रोणसमन्वितम् ॥
विधानान्तरं तत्रैव -

गरुपारुणोदयस्य कदाचिद्दृष्टिकाचतुष्टयरूपत्वात्तदुपलक्षणतया
सर्ववेधानामेक्यसंभवादिति दोषः । अथैवं वेधतारतम्योत्कीर्त्तनं
व्यर्थमित्यत्राह—अन्तेऽपीति । वेधतारतम्यादित्यादि ।

दशमीशेषसंयुक्ता गान्धार्या समुपोषिता ।
तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥
दशम्यनुगता यत्र तिथिरेकादशी भवेत् ।
तत्रापत्यविनाशः स्यात् परेत्य नरकं व्रजेत् ॥
इत्याद्यनिष्टस्मरणात् । तत्र

दशमीशेषसंयुक्तां न तु कुर्यात्कथंचन ।
जम्भस्येयं पुरा दत्ता दशमीशेषसंयुता ॥
उपोष्य तां प्रमादेन प्रायश्चित्तं चरेद्दुधः ।
इति वाक्यात् ।

प्रायश्चित्तमकुर्वाणस्तत्फलेन विनाशितः ।

स गच्छत्यन्धतामिह नरकं भृशदारुणम् ॥

इति फलानुत्पत्तिप्रत्यवायोत्पश्योरुक्तेश्च वेधनिषेधातिक्रमे कर्तुः
पार्थं स्वीकार्यम् । वेधतारतम्यान्यथानुपपत्त्या च पापतार-
तम्यं, तत्तारतम्याच्च प्रायश्चित्ततारतम्यम् । यद्वा श्राद्धदिने मैथुना-
दिनिषेधवत् एतन्निषेधानामपि कर्माङ्गत्वं तदातिक्रमे प्रायश्चित्ता-

ब्राह्मणान्भोजयेत्त्रिंशद्वा च दद्यात्सर्वत्सकाम् ।

अधरणस्यार्धकं देयं तिलद्रोणमथापि वा ॥ इति ।

करणे कर्तुरेतिष्टोत्कीर्तनं तु न हि निन्दान्यायेन व्रतं स्तोतुमेव ।
तत्र व्रतवैगुण्यं तद्दशाश्विन्यकाम्यान्वतरतत्फलस्य पापक्षयस्वर्ग-
विष्णुप्रीत्यादेरसिद्धिः ।

प्रायश्चित्तं तु कर्तव्यं शुद्धयर्थं तु व्रतस्य वै ।

निश्चिद्रं जायते येन धर्मः संतानमेव च ॥

इत्यर्थवादेन स्पष्टं तथा प्रतीतेः । प्रायश्चिनमपि अतिक्रम्यमाण-
निमित्तभूतनिषेधोपस्थापितव्रताङ्गतया तन्समाधानार्थम् । तदाचरणं
फलश्रुतिश्चाङ्गे फलश्रुतिवत् प्रधानस्तुत्यर्थेव । एवं च वैगुण्यरूप
कर्मदोष एव वेधातिवेषाख्यः तत्तारतम्याच्च तदतिक्रमनिमित्तक-
स्य तारतम्यमिति । अधरणं सुवर्णं हंसचत्वारिंशन्माषाः ।

तुल्या यवाभ्यां कथिताञ्च गुग्गा

बलुस्त्रिगुञ्जो धरणं च तेषु ।

गद्याणकस्तद्वृद्धयमिन्द्रतुल्यै—

वैष्टैस्तथैको घटकः प्रदिष्टः ॥

इति उद्योतिषं तु नेह प्रवर्तते धार्मिकसंप्रदायभङ्गापत्तेः ।
कृच्छ्रपादसर्वत्सगोदानांभयं केवलमेकत्रिंशद्ब्राह्मणभोजनेन वैक-
ल्पिकतिलद्रोणसुवर्णादिभ्यां वा समुचितद्वयेन वाऽधिकेन युक्त-
मिति चत्वारः पक्षा वेधातिवेषमहावेधयोगेषु क्रमेण योज्याः । ननु

यातुधानव्रतं योगे महावेधे तु बाष्कलेः ।

जम्भासुरस्यातिवेधे मोहिनी वेधलेशिनी ॥

इति जम्भासुरवेधत्वेनोक्तेऽतिवेध एवैतत्प्रायश्चित्तं स्यात् ।

दशम्याः प्रान्तमादाय यदौदेति दिवाकरः ।

तेन स्पष्टं हरिदिनं दत्तं जम्भासुराय तु ॥

*अत्र वेधतारतम्याद्वयस्येति हेमाद्रिः । *निशः
प्रान्ते' इत्यपि दोषाधिक्यार्थमेव । *तस्माच्चतुर्घटिका-
त्मक एवारुणोदय इति सिद्धम् । तेन पदपञ्चाशद्वह-
नन्तरं दशमीप्रवेशोऽरुणोदयवेध उक्तो भवति । अ-
न्त्योऽपि तत्रैव कणवेनोक्तः—

उदयोपरिविद्धा तु दशम्यैकादशी यदि ।

दानवेभ्यः प्रीणनार्थं दत्तवान्पाकशासनः ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि—

*दशम्याः प्रान्तमादाय यदोदेति दिवाकरः ।

तेन स्पृष्टं हरिदिनं दत्तं जम्भासुराय तत् ॥ इति ॥

तत्रारुणोदयवेधो वैष्णवविषयः । तत्राक्येषु वैष्ण-
वग्रहणात् । तत्स्वरूपं तु माधवीयं स्कान्दं-

परमापदमापन्नो हर्षे ना समुपस्थिते ।

नैकादशीं त्यजेन्नस्तु यस्य दीक्षाऽस्ति वैष्णवी ।

विष्णवर्षिताखिलाचारः स हि वैष्णव उच्यते ॥ इति ।

*अप्यपि पित्रादेरागमदीक्षायां तन्मात्रस्य वैष्णवत्वं

इत्यग्रिमवचनादित्यत्राह—*अत्रेति उच्चावचानां पक्षाणां व्य-
वस्थयैव निवेशाद्वाक्यशेषस्तु निन्दामात्रमिति भावः । ननु दोषता-
रतम्येन वेधतारतम्यमयुक्तम्, अरुणोदयवेधे दोषतारतम्याभावा-
दित्यत्राह—*निश इति । *तस्मादिति । एतच्च सर्वं मूल-
कथायां ग्रन्थकृताऽभिहितम् । वस्तुतस्तु महत्तरद्वयतररात्रिष्वरुणो-
दयसाम्यस्याशुद्धत्वान्मुहूर्तद्वयमारुणोदय इति सिद्धान्तः । घटिका-
दिपदानि च मुहूर्तार्द्धपराणि । वेधतारतम्यं च मुहूर्तमुपजीव्येति
शिष्टानां हेमाद्रिमतमेव सम्यगिति । *दशम्या इति । जम्भपदं त-
त्प्रधानकथातुधानपरम् । उदेतीतिदर्शनात्तद्वाक्येषु दशमीशेषेत्यादि-
वाक्येषु विष्णुमन्त्रदीक्षावत्त्वं वैष्णवत्वमालोच्य शङ्कते-अथवापीति ।

न तु पुत्रादेः, तथापि स्वपारम्पर्यप्रसिद्धमेव वैष्णवत्वं
स्मार्तत्वं च मन्यन्ते वृद्धाः । तत्त्वसागरं भविष्ये—

यथा शुक्ला तथा कृष्णा, यथा कृष्णा तथेनरा ।

तुल्ये ते मन्यन्ते यस्तु स वै वैष्णव उच्यते ॥

केचित्तु दशम्यां नवमीविधमापि त्यजन्ति । तत्र मूलं
मृग्यम् । उदयवेधस्तु *परिशेषात् स्मार्तगोचरः । त-
दाह माधवः—

अरुणोदयवेधोऽत्र वेधः सूर्योदये तथा ।

उक्तौ द्वौ दशमीवेधौ वैष्णवस्मार्तयोः क्रमात् ॥

हेमाद्रिस्तु केषांनिरुद्धरात्रेऽपि दशमीविधमाह—

अर्धरात्रे तु केषांनिरुद्धाया वेध इत्यनेन ।

कपालवेध इत्याहुराचार्या यं *हरिप्रियाः ॥

न *तन्मम मतं यस्माच्चिन्त्यामा *रात्रिरुच्यते ॥

इति ब्रह्मवैवर्तम् ।

*परिशेषादिति ।

अतिवेधादयः सर्वे ये वेधास्तियिषु स्मृताः ।

सर्वेऽप्यवेधा विज्ञेया वेधः सूर्योदये स्मृतः ॥

इत्युक्तेर्वैष्णवान् प्रति अतिवेधादीनां वेधत्वानिराकरणवाधादित्यर्थः ।

*हरिप्रिया इति ।

अयमर्थः—अतीतरात्रेः पश्चाद्धेनागामिरात्रेः पूर्वार्द्धेन सह
दिवसोऽद्यतनः, स एकादश्यामुपोष्यः । तत्र दशमीपर्वेशे
विद्धा सा त्याज्येति । एतन्निराकरोति—*न तन्मम मत-
मिति । *त्रियामेति । प्रथममहर्षस्य चतुर्थमहर्षस्य च दि-
नकर्मसंबन्धितया तदन्या कथंचिन्नियामा रात्रिः रात्रिकर्माणि प्रा-
प्येत्यर्थः । एवं चोपवासे दिनकर्मणि अरुणोदयमारभ्य प्राणा । तत्र

अस्यार्थः-‘अनगतने लङ्’ (पा०सू० ३-२-१११) इत्यत्र
 ‘अतीताया रात्रेः पश्चिमयामद्वयमागामिन्या रात्रेः पूर्व-
 यामद्वयं दिवसश्च सकल एषोऽयतनः कालः’ इत्युक्तं
 महाभाष्ये । स एष वर्तमानः काल एकादशग्रहोरात्र
 उपोष्यः । तन्मध्ये दशभीप्रवेशं विद्धा । सा त्याज्या ।
 अत एव हेमाद्रौ-

दशम्याः सङ्गदोषेण अर्द्धरात्रात्परेण तु ।

वर्जयेच्चतुरो यामान् संकल्पार्चनयोः सदा ॥

इति दोष उक्तः । चतुरो यामान् इत्यस्यस्येत्यर्थः ।
 स्वमने तु रात्रेस्त्रियामत्वात् प्रहरत्रयं पूर्वशेषः ।
 तेन चतुर्थप्रहर एव वेधो युक्तः । सोऽप्यरुणोदय एव ।
 सूर्योदयं विना नैव स्नानदानादिकः क्रमः ।

इति मार्कण्डेयपुराणात् । ‘प्रत्युषोऽहर्मुखं कल्यम्’
 इति कोशादरुणोदयमारभ्य सूर्योऽशुप्रवृत्तेस्तत्रैव नि-
 वेधः । तेन मतमैदादयवस्थेति कोचिन् । कैमुतिक-
 न्यायेनारुणोदयवेधस्यैवेयं स्तुतिरिति तु माधवः । य-

विद्धा हेया । यस्तु कपालोष्ठो नापार्द्धरात्रवेधः, स परेऽहनि उ-
 पवासे न त्याज्यः, किं तु दिवा संकल्पे एव ।

दशम्याः सङ्गदोषेण अर्द्धरात्रात्परेण तु ।

वर्जयेच्चतुरो यामान् संकल्पार्चनयोः सदा ॥

इति हेमाद्रौ वचनादिति । ये तु-रात्रेस्त्रियामत्वात्प्रहरत्रयं पूर्व-
 शेषः । तेन चतुर्थप्रहर एव वेधो युक्त इति वदन्ति, तदाशयं त
 एव जानन्ति । अन्ये तु-

सूर्योदयं विना नैव स्नानदानादिकः क्रमः ।

इति वचनात् ‘प्रत्युषोऽहर्मुखं कल्यम्’ इति कोशादरुणोदयमारभ्य
 सूर्योऽशुप्रवृत्तेः तत्रैव निवेध इति न तन्मम मतमित्यस्यार्थमाहुः ।

स्तु 'दिक्पञ्चदशानिस्तथा' इति शेषः, स उपवासानि-
रिक्तविषय इति माधवः ।

सर्वप्रकारशेषांऽयमुपवासस्य दूषकः ।

सार्धसप्तमुहूर्तस्तु योगोऽयं बाधते व्रतम् ॥

इति निगमादित्यलम् । तत्र मानवमते वैष्णवैरु-
णोदयोर्विद्धा त्याज्या । यदा त्वेकादश्येव शुद्धा सती
वर्धते, द्वादशी वा, उभयं वा, तदा परोपोष्या ।

*एकादशी द्वादशी वाऽधिका भेद्यज्यतां दिनम् ।

पूर्व, अष्टमं तूक्षरं स्यादिति वैष्णवानिर्णयः ॥

इति माधवोक्तेः । स्मार्तैस्तु सुयोदयविद्धा त्याज्या ।
यदा त्वेकादशी शुद्धा सती वर्धते, द्वादशी च समा

*वैष्णवैरिति ।

दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः

नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्दिनेकादशीव्रतम् ।

इति वचनात् । इदमुपलक्षणं वैष्णवेनैरपि काश्यपेन अरुणो-
दयविद्धायास्त्याज्यत्वात् । माधवमते इत्यभिधानं च केषा-
चिद्वन्धे वैष्णवमधिकृत्योपवासो न लिखितस्तथावर्तनाय ।

*एकादशीति । नारदः—

संपूर्णैकादशी यत्र द्वादश्या वृद्धिगामिनी ।

द्वादश्या लङ्घनं कार्यं त्रयोदश्या तु पारणम् ॥

संपूर्णा च—“उदयात्माग्यदा विष मुहूर्तद्वयसंयुता । संपूर्णे-
कादशी नाम”इत्युक्ता । भागवततन्त्रे—

संपूर्णैकादशी त्याज्या परतो द्वादशी यदि ।

उपोष्या द्वादशी शुद्धा त्रयोदश्या च पारणम् ॥

यत्तु—व्यासः ।

एकादशी यदा लुप्ता परतो द्वादशी भवेत् ।

न्यूना वा, तदा *गृहस्थैः पूर्वा गतिभिरुत्तरा कार्या ।

प्रथमेऽहनि संपूर्णा व्याप्याहोरात्रसंयुता ।

द्वादश्यां च तथा तात दृश्यते पुनरेव च ॥

पूर्वा कार्या गृहस्थैश्च गतिभिर्भ्रातरा विभो ॥

इति स्कान्दोक्तेः । वर्धमानोऽप्येवमाह । उभयवृद्धौ
तु शुद्धा विद्धा वा सर्वेषां परैव ।

उपोष्या द्वादशी शुद्धा यदीच्छेत्परमां गतिम् ॥

इति, तत्तु न शुद्धाधिकद्वादश्यां प्रवर्तते । लोपो हि सूर्योदयास्पर्शित्वं
तस्यावमदिन एव मत्त्वेन विद्धाया एव लाभात् । न च लोपो = द्विती-
यसूर्योदयास्पर्शित्वम् । “लुप्तार्द्धा दशमीमिश्रितत्वात्” इति विद्धा-
प्रस्तावगतमाधवविरोधादिति । हेमाद्रौ—

संपूर्णेकादशी यत्र द्वादशी च परेऽहनि ।

तत्रोपोष्या द्वादशी स्याद्द्वादश्यामेव पारणम् ॥ इति ॥

*गृहस्थैरिति । यत्तु—

संपूर्णेकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

पूर्वामुपवसेत्कामी निष्कामस्तु परां वसेत् ॥

इति । तत्र कामी-गृहस्थः, निष्कामो यतिरित्येके, तत्र ।

निष्कामस्तु गृही कुर्यादुत्तरैकादशीं सदा ।

प्रातर्भवतु वा मा वा द्वादशी च द्विजोत्तमा ॥

इति स्कान्दे निष्कामगृहिणोऽपि परैवेति गृहिमामान्ये पूर्वोप-
वासाभावात् । एतदेवाभिप्रेत्य सकामैः पूर्वा निष्कामैरुत्तरेति सा-
मान्यतो वक्ष्यति । अत एव—

पुनः प्रभातसमये घटिकैका यदा भवेत् ।

अत्रोपवासो विहितो वनस्थस्य यतेस्तथा ॥

विधवायाश्च तत्रैव परतो द्वादशी न चेत् ॥

इत्यादौ वनस्थादिशब्दानां निष्कामोपलक्षणत्वाच्च वाक्य-
भेदः । अत्र ‘उदयात्माक’ इति

*संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

सर्वैरेवात्तरा कार्या परतो द्वादशी यदि ॥

इति नारदाक्तेः । द्वादशीमात्रवृद्धौ तु शुद्धायां *पूर्वैव ।

न चेदेकादशी विदुषां द्वादशी परतः स्थिता ।

उपोष्यैकादशी तत्र यदीच्छेत्परमं पदम् ॥

इति नारदाक्तेः ।

द्वादशीमात्रवृद्धौ तु शुद्धाविद्धे न्यवस्थिते ।

शुद्धा पूर्वोत्तरा विद्धा स्मार्तनिर्णय ईदृशः ॥

इति माधवोक्तेश्च । मदनरत्नेऽप्येवम् । यत्तु—

विद्धाऽप्यविद्धा विज्ञेया परतो द्वादशी न चेत् ।

अविद्धाऽपि च विद्धा स्यात्परतो द्वादशी यदि ॥

परिभाषिता न ग्राह्या । नाटीपञ्चकात्मकतिथिवृद्ध्या विना परेषु-
घटिकासम्बासम्भवात् तावत्तिथिवृद्धौ चाकस्मिकहामस्य उयोतिः-
शास्त्रविरुद्धत्वादित्युदयद्वयमात्रव्यापिन्येव वाक्या । प्रभातपदं तु
द्वितीयदिनप्रातःपरमिति । 'प्रथमेऽहनि संपूर्णा' इत्युक्ते 'संपूर्णैकाद-
शी' इत्याग्रिमे च 'उदयात्प्राक्' इति परिभाषितैव । तादृशपदसम्भवात् ।
एवं चैतद्वाक्यद्वयं स्मार्तपरमेव, न वैष्णवपरं तेषां विद्वत्त्वमात्रेण
परत्वादिति । *संपूर्णैति । स्मार्तपरतावीजमुक्तम् । विद्वानिषे-
धात्परेति स्मर्तव्यम् । *पूर्वैवेति ।

संपूर्णैकादशी शुद्धा द्वादश्यां नैव किञ्चन ।

द्वादशी च त्रयोदश्यामपि तत्र कथं भवेत् ॥

पूर्वा गृहस्यैः कार्या स्यादुत्तरा यतिभिस्तिथिः ।

इति तु निर्मूलम् । 'विद्धाऽपि' इति स्मार्तपरम् । वैष्णवानां
विद्वानिषेधात् । 'अविद्धाऽपि च' इति स्मार्तपरं, न वैष्णवपरं; तेषां
द्वादश्यामेवोपवासविधानात् । किं तु स्मार्तपरं परं तु तेषामविद्धै-

इति हेमाद्रौ पाद्यवचनं, तदेकादश्याः शुद्धौ शेषम् ।
तदुक्तं माधवेन-

एकादशी द्वादशी चेत्युभयं वर्धते यदा ।
तदा पूर्वं दिनं त्याज्यं स्मार्त्तार्थां परं दिनम् ॥ इति ।
विजैकादश्यां द्वादशीमात्रशुद्धौ च सर्वेषां *परैव ।
*तत्र चैकादशीमात्रशुद्धौ गृहिणः पूर्वा, यत्नरत्तरा ।
*पूर्वोक्तपाद्योक्तः ।

एकादशी विष्टुद्धा चेच्छुद्धे कृष्णेऽविशेषतः ।
उत्तरां तु यतिः कुर्यात् पूर्वामुपवसेद् शुद्धी ॥
इति प्रचेतसोक्तः *एतच्छुद्धाविद्धातुल्यमिति माधवः ।

कादशीत्यागो न युज्यते इत्यभिमानः । *एकादश्या इति ।
तथा च तत्र स्मार्त्तार्थानामविजैकादशीत्यागो न युक्तः । *परैवेति ।
उपवासदिनं विद्धं यदा भवति पूर्वया ।
द्वितीयेऽहि यदा न स्यात्स्वरूपाऽप्येकादशी तिथिः ॥
तत्रोपवासो विहितः कथं तद्वद सूतज ।

सूत उवाच-

यदा न प्राप्यते विषा द्वादश्यां पूर्ववासरः ।
रविचक्रार्द्धमात्राऽपि तत्रोपोष्यं परं दिनम् ॥
उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादश्यामेव पारयेत् ।

इति नारदीयान् । पारणपर्याप्तद्वादश्या कामे तस्यामेव । अन्यथा
तु तामुल्लङ्घ्यापि पारणं कार्यमित्यर्थः । *तत्र च-विजैकादश्यां
च । *पूर्वोक्तेति । 'विद्धाऽप्यविद्धा विज्ञेया' इत्यादिः । *एत-
दिति । अविशेषत इत्युक्तेः ॥ ननु इदं प्रचेतोवाक्यं शुद्धाविषयमेव ।
*संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा-
*उत्तरां तु यतिः कुर्यात्पूर्वामुपवसेद् शुद्धी ॥

इति वचने संपूर्णापदात् । विद्धा तु सर्वेषां परैव ।

द्वादशीभिश्चिन्ता कार्या सर्वत्रैकादशी तिथिः ॥

द्वादशी च त्रयोदश्यां विद्यते यदि वा न वा ।

इति पारमार्किकः । उपासणस्य मासान्यात्तत्रान्त्यकालावाच्छ्रुति-
धिरपेक्षिता । पारणं त्वङ्गन्वादेव तादृशद्वादश्यल्लभे न दोष इति ।
मैवम् । तथा सति—

संपूर्णैकादशी यत्र द्वादश्यां वृद्धिर्गामिनी ।

द्वादश्यां लङ्घने कार्यं त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥

इत्याद्येकवाक्यतयोक्तपाद्यस्यापि शुद्धाभिपयत्वापत्तेः । यदि च
तस्य शुद्धाभिकायां वैष्णवानां प्रति, विद्धाभिकायां स्मार्तानां प्रती-
त्यधिकारिभेदेन प्रश्लिष्येयते, तदा एकाभिकारिणं स्मार्तं प्रति
शुद्धाविद्धासाध्येन प्रचेतानां न्ययमवृत्तिर्द्वारंति । नन्वेवमप्यत्र मृ-
हिणः कथं पूर्वा ? ।

दिनत्रयमूने देवि नोपोष्या दशमीयुता ।

सैवोपोष्या सदा पुण्या परतश्चेत्त्रयोदशी ॥

इत्यादिदिनत्रयानिरिक्तदशमीविद्धायामुपवासनिषेधात् ।

दिनत्रयं हि दशम्येकादशीद्वादशीरूपं, न तु एकादशीद्वादशीत्रयो-
दशीरूपम् ।

यदि दैवात्तु संसिध्यंदेकादश्यां तिथित्रयम् ।

तत्र क्रतुशतं पुण्यं द्वादशी पारणं भवेत् ॥

इत्येकवाक्यत्वात् । इत्थं च संबन्धि तच्छब्देन “सा वैश्वदेवी”
इत्यादौ सदाधिपयस इव दिनत्रययुतदशमीविद्धाया एव परामर्शो न
दशमीमात्रस्येत्ययमेव विधिः “एवं कृत्वोद्भवम्” इतिवत् । ‘नोपो-
ष्या दशमीयुता’ इति तु “न गिरागिरा” इतिवदनुवादः । न च
नोपोष्येति विशिष्टं, सैवेति त्वनुवादः । एवकारस्य विशिष्टाति-
कृष्टकत्वादिति वाच्यम् । द्वादश्यष्टयर्थस्य परतश्चेदित्यस्य व्यस-

त्रयोदश्यां न लभ्येत द्वादशी यदि किञ्चन ।
उपोष्यैकादशी तत्र दशमीमिश्रिताऽपि च ॥

इति स्कान्दात् ।

अविज्ञानि निविज्ञैश्च न लभ्यन्ते दिनानि तु ।
मुहूर्तैः पञ्चभिर्विज्ञा ग्राह्यैकादशी तिथिः ॥

इत्पृष्ठपशुकोक्तेश्च । मुहूर्तपञ्चकमरुणोदयमारभ्य शेष-
म् । अन्यथात्तरेऽह्नि एकादश्यभावासम्भवात् । तथा
च स एव ।

सर्वत्रैकादशी कार्या द्वादशीमिश्रिता नरैः ।

प्रातर्भवतु वा मा भुजस्मान्नित्यमुपोषणम् ॥ इति ।
यदपि हेमाद्रिणा—‘शुद्धसमा शुद्धन्यूना वा अधिकद्वाद-
शिका चत्सर्वेषां परैव’ इत्युक्तं, तदपि वेदणवविषयम् ।
स्मार्तानां तु पूर्ववैत्यविरोधः ॥

हितान्वयापत्तेः । मैवम् । कालादशीर्वा—

सर्वत्रैकादशी कार्या दशमीमिश्रिता नरैः ।

प्रातर्भवतु वा मा वा यतो नित्यमुपोषणम् ॥

इत्पृष्ठपशुवचसो विद्धाधिकैकादशिकायां विद्धोपवासविधाय-
कत्वेनार्थवत्त्वात् । अन्यथा प्रातर्भवत्स्वित्यस्यामङ्गतेः । न च त्रयो-
दश्यां द्वादशी प्रातर्भवत्स्विति तदर्थः । दशमीमिश्रितेत्युक्तेस्तदव्य-
वहितोत्तरप्रातर्लाभात् । अत्र संकल्पकाले एकादश्यसत्त्वेऽपि संक-
ल्पं वक्ष्यति । तथा च “दिनत्रयमृते देवि” “सर्वत्रैकादशी कार्या”
इत्याद्योर्विरोधमङ्गाय गृहिणां पूर्वा यतेरुत्तरेति व्यवस्था स्वीकार्या ।
त्रयोदश्यामिति वाक्यद्वयं विद्धसमापरं तस्यां यतीनां परा भ-
विष्यतीत्याशङ्कावारणार्थम् । अविरोध इति प्रतिज्ञानिर्वाहाय

॥ हेमाद्रिमते लुच्यते । तत्र —

॥ शुद्धा विद्या शयी मन्दा, शेषा न्यूनसमाधिकः ।

पदप्रकारा पुनश्च शब्दादयूनसमाधिकः ॥

इत्यष्टादशैकादशीभेदाः । तत्र ॥ शुद्धाऽदिका न्यूनशब्दाद-
शिक्षा, शुद्धाऽधिके समशब्दादशिक्षा च सकामैः पूर्वा, नि-
ष्कामैरुत्तरा कार्या । ॥ प्रथमेऽहनि सम्पूर्णा ॥ इति पूर्वोक्त-

स्मार्तान् प्रति हेमाद्रिनालपाठ —

॥ हेमाद्रिर्वाति । हेमाद्रिमाधवयोः स्मार्तान् प्रति न शास्त्रभेद
इति स्मर्तव्यम् । ॥ शुद्धेति । शुद्धन्युना न्यूनद्वादशिका १,
शुद्धन्युना समद्वादशिका २, शुद्धन्युनाऽधिकद्वादशिका ३, शुद्ध-
समा न्यूनद्वादशिका ४, शुद्धसमा समद्वादशिका ५, शुद्धसमाऽधि-
कद्वादशिका ६, शुद्धाऽदिका न्यूनद्वादशिका ७, शुद्धाऽदिका सम-
द्वादशिका ८, शुद्धाऽधिकेऽधिकद्वादशिका ९, एवं विद्याऽर्थात्य-
ष्टादशभेदा इत्यर्थः । परादिनसूर्योदयात्पाक समाप्तिन्यूनत्वं, सूर्यो-
दयात्किञ्चिदन्यूनत्वं समत्वं, सूर्योदयात्परमस्वमाधिक्यम् । तत्र —

आद्यासु पटसु पूर्वैव व्यवस्थाऽनन्तरद्वये ।

गृह्येधियतीनां स्यान्नवम्यां स्यात्परेऽहनि ॥

शुद्धादिका न्यूनसमाचरा चेत् पूर्वा गृह्येधियेतिभिः परैव ।

सा चेत्पराधिक्यवती परैव, शेषास्तु शुद्धाः प्रथमा उपोष्याः ॥

विद्यात्रये तु पूर्वा स्यान्नवस्थाऽनन्तरद्वये ।

अपरेऽहनि शेषाः स्युः सप्तमी तु व्यवस्थया ॥

विद्यासमा न्यूनसमाचरा चेद्द्विद्वादशिका न्यूनपरा च तत्र ।

सैव व्यवस्था, यदि विद्यहीना ग्राह्योपवासं प्रथमैव सर्वैः ॥

विद्यासमा यथाधिकोचरा स्याद्विद्यासमा विद्यसमाचरा स्यात् ।

तदा परैव प्रतिमुक्तशङ्करैकादशी सर्वजनैरुपोष्या ॥

इति कारिकाऽनुसारेणाह — ॥ शुद्धेत्यादि । ॥ प्रथमे इति ।

स्कान्दात् ।

ऊनद्वादशिकायां तु विष्णुपीतिकामैकपवासद्वयं
कार्यम् ।

प्रथमेऽहनि सम्पूर्णा व्याप्याहोरात्रसंयुता ।

द्वादश्यां च तथा तात दृश्यते पुनरेव च ॥

पूर्वा कार्या गृहस्थैश्च यानिभिर्धोत्रा विभो ।

इति स्कान्दादित्यर्थः । अत्र गृहस्थयतिपदे सकामनिष्कामपरे ।

सम्पूर्णेकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

पूर्वागुपवासैत्कामी निष्कामस्तु परा वसेत् ॥

इति मार्कण्डेयवाक्यैकवाक्यत्वात् । न च सकामनिष्कामशब्दयो-
रेव गृहियतिपरत्वमस्तु, मायशो गृहिणा सकामत्वाद्यतीनां निष्का-
मत्वादिति वाच्यम् ।

निष्कामस्तु गृही कुर्यादुत्तरैकादशीं सदा ।

मातर्भवतु वा मा वा द्वादशी च द्विजोत्तमा ॥

इति स्कान्दे गृहस्थस्यापि निष्कामस्योत्तरौपवासविधानात् । इदं
च हेमाद्रेर्जीलमात्रमिति । शुद्धाऽनधिकाऽनधिकद्वादशिका, शुद्धा-
नधिकाऽधिकद्वादशिका २, शुद्धाऽधिकाधिकद्वादशिका ३, शुद्धा-
धिकानधिकाधिकद्वादशिका ४ इति चत्वार एव भेदाः । तत्रायं
चतुर्थो भेदः । द्वितीयसूर्योदयसमाया एव तिथेऽर्थ्यतिये प्र-
सिद्धेर्द्वित्रिपलान्तरेण समा तदधिकान्तरेण न्यूना चैत्युभयया
एवानधिकत्वेन सङ्ग्रहात् ।

*उपवासद्वयमिति । न चैकाधिकारिकमुपवासद्वयं कथं
विधीयते ?, एकनिमित्तकस्यावृत्तेरयुक्तत्वात् किन्त्वयं गृहियति-
भेदेन विहितस्यानुवादोऽस्तु, तथा सति अधिकार्यन्तरमपि न
कल्प्यमिति वाच्यम् । 'तिथी' इति द्वन्द्वसमासार्थकैकशेषेणेतरे-
तरयोगप्रतीतेस्तदनुरोधेनाधिकार्यन्तरादेरपि युक्तत्वात् । अत्र

सम्पूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

लुप्यते द्वादशी, तस्मिन्ननुपवासः कथं भवेत् ॥

उपोष्ये द्वे तिथी तत्र विष्णुधीणनतत्परैः ॥

इति वृजबन्धिप्रोक्तेः ।

शुद्धन्यूना शुद्धाधिका शुद्धममा विजन्मूना विज-
समा वाऽधिकद्वादशिका भेदसर्वेषां परेवेति हेमाद्रिः ।

*मदनरत्ने तु *शुद्धाधिका परा । *‘संपूर्णैकादशी यत्र’
इति पूर्वोक्तः । *अन्या पूर्वा ।

लुप्यते इत्यस्योनेत्यर्थः ।

सम्पूर्णैकादशी यत्र परतः पुनरेव सा ।

त्रयोदशी उपःकाले उपोष्या तत्र का भवेत् ॥

उपोष्ये द्वे तिथी तत्र विष्णुधीणनतत्परैः ।

इति स्कान्दे ‘त्रयोदशी उपःकाले’ इत्युक्तेस्तदेकवाक्यत्वादित्या-
शयेनोद्वादशिकायामित्युक्तम् । वस्तुतः समद्वादशिकायामपि वि-
ष्णुधीतिकामस्योपवासद्वयं युक्तम् । त्रयोदश्यादयस्पर्शित्वम-
पीति तस्या अपि संग्रहात् । ‘त्रयोदशी उपःकाले’ इति त्वतन्त्र-
मिति नवीनाः ।

शुद्धन्यूनत्यादित्रयेऽधिकद्वादशिकाऽन्वयः । एतच्च वैष्णवा-
भिप्रायम् । स्मार्त्तान् प्रति त्वाद *मदनेति । *शुद्धाधिकेति ।
अधिकद्वादशिकेति शेषः । अयं च शुद्धाधिकाऽधिकद्वादशिका-
रूपस्तृतीयो भेदः । *संपूर्णेति ।

संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

सर्वैरेवोत्तरा कार्या परतो द्वादशी यदि ॥

इत्यर्थः ।

पूर्णाऽप्यैकादशी त्याज्या वर्ज्येति द्वितयं यदि ॥

इत्यपि द्रष्टव्यम् । *अन्येति । शुद्धन्यूना शुद्धसमा वाऽधिकद्वा-

*शुद्धा यदा समा हीना समा हीनाऽधिकोत्तरा ।

एकादशीमुपवसेन्न शुद्धा वैष्णवीमिति ॥

इति स्कान्दात् । शुद्धा = एकादशी । उत्तरा = द्वादशी ।

‘न चेदेकादशी विष्णोः’ इति नारदाक्तम् । यत्तु—‘अविद्धा-

ऽपि च विद्धा स्यात्’ इति पाद्यं तच्छुद्धाभिकापरम् । यत्तु—

संपूर्णैकादशी त्याज्या परतो द्वादशी यदि ।

उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादश्यामेव पारणम् ॥

इत्यादि, *तद्वैष्णवपरम् । स्मात्तानां तु *पूर्वैवेत्युक्तम् ।

दशिकेत्यर्थः । अयं न शुद्धानभिकाभिकद्वादशिकेति द्वितीयो भेदः ।

*शुद्धेति । एकादशी यदि शुद्धा सती रागा द्वितीयसूर्योदयपर्यन्ता

ततो न्यूना ना, द्वादशी ततो न्यूना स्यादभिका ना तदा शुद्धामेवो-

पवसेत् न वैष्णवी = द्वादशीमित्यर्थः । एतेन शुद्धानभिकानभिकद्वाद-

शिकेति प्रथमभेदोऽपि संभूतः । तत्राविवादान्म ग्रन्थे नोद्विग्नः ।

*वैष्णवेति । वैष्णवग्रन्थान्तर्गतत्वात् । *पूर्वैवेति । यत्तु—

उदयात्प्राग्यदा विषा सुहृत्तदयसंयुता ।

संपूर्णैकादशी नाम तत्रैवोपवसेद्गृही ॥

इति वचनाद् गृहिणा पूर्वा ।

संपूर्णैकादशी यत्र द्वादशी चापरेऽहनि ।

तत्रोपोष्या द्वादशी स्याद् द्वादश्यामेव पारणम् ॥

न गर्भे विशते जन्तुरित्याह भगवान् हरिः ।

इति वाक्याद्यतीनां परेति; तत्र । प्रथमवाक्यस्य उक्तरीत्या

गृही सकामोऽवैष्णवः । तस्यारुणोदयविद्धायां काम्योपवासनिवर्त-

कत्वात् । तत्रैवेत्येवकारवशात्तद्विधे उपवासो नेत्यर्थात्, द्वितीय-

वाक्यस्य च गृहिणामेवोभयाधिक्यविषयत्वात् । तत्र पराया एव

“न गर्भे विशते जन्तुः” इत्यर्थवादसूचितगर्भावेशवशादुःखविशेष-

निवर्त्तकत्वात् ।

विद्याऽपि एकादशी नवभोक्ता । तथा विद्याऽनधिकाऽन-
धिकद्वादशिका १, विद्याऽनधिकाऽधिकद्वादशिका २, विद्याधिका-
ऽधिकद्वादशिका ३, विद्याधिकाऽनधिकद्वादशिका चेति चत्वारो
भेदाः । तत्र विद्यन्यूना विद्यममा वाऽधिकद्वादशिका चेतस-
र्वेषां परा ।

एकादशी यदा लुप्ता परतो द्वादशी भवेत् ।

उपोष्या द्वादशी शुद्धा यदीच्छेत्परमां गतिम् ॥

इत्युक्तेः । लुप्ता दिनद्वये सूर्योदयाम्भोर्येन क्षयं गता । न चेदं मु-
मुक्षुपरं परमां गतिं—प्राप्तिमित्यर्थान्, अन्येषां तु पूर्वा “अविद्या-
नि निषिद्धा” इत्युक्तेरिति वाच्यम् ।

एकादशी यदा विद्या द्वादश्यां न प्रतीयते ।

द्वादशी च त्रयोदश्यामग्निं तत्र कथं भवेत् ॥

उपोष्या द्वादशी शुद्धा सर्वेभ्यो न भक्षयः ।

इति नारदायै सर्वेभ्योऽन्युक्तेः । “न चेदेकादशी विष्णौ” इति तु
शुद्धापरम् । ‘अविद्यानि’ इत्यादीनि विद्याप्रवृत्तयानि परत
एकादश्याभावे द्वादश्यशुद्धावेव भवतीत्येवम् ।

एकादशी दिवा युक्ता परतोऽपि न वर्तते ।

गृहिभिर्यातिभिश्चैव सैवोपोष्या क्षये तिथिः ॥

इति वाक्यवत् “त्रयोदश्यां न लभ्येत” इत्यादिवाक्यादिति ।
तदुक्तं—‘विद्यन्यूना विद्यममाऽधिकद्वादशिका सर्वेषां परा’ इति । अयं
विद्यानधिकाधिकद्वादशिकाकरो द्वितीयो भेदः । पारणपर्याप्तद्वा-
ददयच्छाभे तामुल्लङ्घ्य पारणं भवतीत्युक्तम् । यच्च विद्यानधिकान्त-
धिकद्वादशिकाख्यः प्रथमभेदः, स चतुर्धा । एकादशीन्यूनत्वे—
द्वादशीसाम्ये १, तन्न्यूनत्वे वा २ । एकादशीसाम्ये—द्वादशी-
साम्ये ३, तन्न्यूनत्वेन वा ४ । तत्रायं आह—अविद्येति । *मुमु-
क्षूणांमिति ।

*विद्वन्मूना समवादाशिका तु *सुसुश्रूणां *पुत्रवतां च
परा । *अन्येषां *पूर्वा । पुत्रवतोऽपि पूर्वति मदनरत्ने ।
विद्वन्मूना न्यूनवादाशिका च सैव *सर्वैः कार्येति हे-
माद्रिः । सुसुश्रूणां पराऽन्येषां पूर्वति मदनरत्ने । वि-

दिनक्षये तु शुद्धा द्वादशी गोलकाक्षिभिः ।

उपोष्या, दशमी विद्धा नोपोष्यैकादशी सदा ॥

इति सौमन्तवात् । अत्र दिनक्षयो न निश्चितस्त्वर्थः, किं तु
विद्वत्वादेकादश्याः सूर्योदयात्पश्चात् । *पुत्रवतामिति ।

एकादश्यां यदा वत्स दिनक्षयानिर्भवेत् ।

अत्रोपोष्या द्वादशी स्यात्त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥

इति पितामहोक्तेः ।

दिनक्षये तु संप्राप्ते उपोष्या द्वादशी भवेत् ।

दशमीशेषसंयुक्तां न कुर्वीत कदाचन ॥

इति कौर्मनिषेधाच्च । यद्यप्यत्राभयत्र पुत्रवत्पदं न दृश्यते
तथापि-

एकादशीषु नष्टासु रविसंक्रमणे तथा ।

पारणं चापवासं च न कुर्यात्पुत्रवान् मृही ॥

इति वाक्येन

एकादशीदिनक्षये उपवासं करोति यः ।

तस्य पुत्रा विनश्यन्ति मघायां पिण्डदो यथा ॥

इत्यर्थवादेन च पूर्वोपवासनिषेधेऽपेक्षितपुत्रवदधिकारिलाभा-
त् । पिण्डद इति आदन्तात् षष्ठ्येकवचने “आतो धातोः” (पा० ६-
४-१४०) इत्यालोपः । *अन्येषां=पुत्रवन्नियमिणाम् । *पूर्वे-
ति । पुत्रवतः पूर्वोपवासनिषेधवशेनापुत्रस्य तदुपवाससिद्धेः । पुत्रव-
तोऽपीत्यत्रारुचिः उक्तरीत्या स्पष्टा । द्वितीये विद्वन्मूनेति तृतीयचतु-
र्थयोर्विद्वत्समेत्यादि । *सर्वैरिति ।

जसमा समद्वादशिकोनद्वादशिका च मुमुक्षुभिः परा-
ऽन्यैः पूर्वा कार्या ।

दशार्धमाश्रिता पूर्वा द्वादशी यदि क्लृप्यते ।

शुद्धैव द्वादशा राजन्नुपाध्या मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥

इति व्यासोक्तेः । मोक्षकाङ्क्षिग्रहणादन्येषां पूर्वैव ।

सर्वत्रैकादशी कार्या द्वादशार्धमाश्रिता नरैः ।

प्रातर्भवतु वा सा वा यतो नित्यमुपोषणम् ॥

इति पाद्यांतेः । विज्ञाधिका समद्वादशिका सर्वे-
षां पूर्वैव ।

एकादशी दशाविद्धा परतोऽपि न वर्द्धते ।

यतिभिर्गृहिभिश्च सैवापोष्या क्षये तिथिः ॥

इति पाद्यात् । 'अत्र परतोऽपि न वर्द्धते' इत्यनेनैकादश्याः

साम्यमपि गृह्यते । सयोऽपि तस्याः साम्येऽपि यद्यपि सम्भवति एका-
दश्याः सूर्योदयास्पृशत् तथापि पृथक् क्षयशब्दानर्थक्यापत्तेः क्षयः
तन्न्यूनत्वकपो ग्राह्यः । न च यत्यर्थम् । साम्ये मुमुक्षुणा मुत्तरत्रापवा-
सविधानात् । तथा च क्षये यतिभिर्गृहिभिश्च सैवापोष्या, साम्ये तु
गृहिभिः सैवापोष्येत्यन्वयः ।

लुप्यते=वृद्धि न प्राप्नोति । "पूर्वा च द्वादशी परा"-

इति पाठान्तरात् । परा=परादिनगतैव न तु पूर्वाहारात्रमविष्टे-
त्युक्त्या एकादश्याः सूर्योदयपर्यन्तत्वलाभः । अन्यथा परशब्दवैय-
र्थात् । एतत्पाठे यद्यपि द्वादश्या अनाधिक्यं न लभ्यते तथापि

दिनत्रयपूते देवि नोपाध्या दशमीयुता ।

सैवापोष्या सदा पुण्या परतश्चेन्नयोदशी ॥

इति स्कान्दे,

यदि देवास्तु संसिध्येदेकादश्यां तिथित्रयम् ।

तत्र क्रतुशतं पुण्यं द्वादशी पारणे भवेत् ॥

*पारणाहे न लभ्येत द्वादशी कलयाऽपि चेत् ।
 तदानीं दशमीतद्वाऽप्युपोष्यैकादशी तिथिः ॥
 इति श्रद्धाश्रुतं । *माधवमते तु अत्र गृहिणां
 पूर्वा, यतैरुत्तरा । *विद्याधिका न्यूनद्वादशिका मोक्षपा-

इति नारदीये च तथैवाभिधानात् । विद्यायां तु
 अविद्यानामलाभे तु पयोदशिकलां न तु ।
 सकृदेवाज्ञमभ्यासादुपनामस्त्वसौ भवेत् ॥
 इति भक्ष्यनियमो बोध्यः ।

अत्र विवेचनकाराः । “दिनक्षये तु सम्प्राप्ते” इति
 कौर्मे दिनक्षयो दिनत्रयसृक्त्वं तेन तत्रैव पुत्रवद्गृहिणामुपवास-
 निषेधः परत्रोपवासश्च; साम्ये तु तेषामपि पूर्वत्रैवापवासः तत्र
 निषेधाप्रवृत्तेः । “दिनक्षये तु युद्धेन” इति सुमन्तुवाक्ये च दिन-
 क्षयो न प्रोक्तः किं तु विद्धत्वात्मुर्योदयास्पर्शित्वम् । तथा च एतत्
 द्वितीयमुर्योदयपर्यन्तत्वरूपसाम्यपरमेव । “न्यूनत्वविषये या तिथिर्गृ-
 हिभिश्चैव” इति वचनाविरोधात् गृहिभिर्जायते । तेषामेकादशीदिनक्षये
 उपवासनिषेधोऽग्रे । तेन विद्धन्यूनानधिकद्वादशिकायां पुत्रवद्गृहि-
 भिज्जानां सर्वेषां पूर्वत्रैवापवासः, पुत्रवतामेव परेषुः । विद्धसमाऽनधि-
 कद्वादशिकायां सर्वेषां गृहिणां पूर्वेषुः, यतीनां तत्परेषुरिति प्राहुः ।

विद्याधिका-समद्वादशिका अधिकद्वादशिका च सर्वेषां परै-
 वेति पाठः । पूर्वैवेत्यपपाठः । अधिकत्वात् । अधिकद्वादशिकामधिक-
 त्याह- *पारणाहे इति । पारणाहे द्वादशीलाभे तु विद्यानांपापो-
 ष्येत्यत्र तात्पर्यम् । *माधवमते त्विति । तुनाऽरुचिः । सा च
 दशम्यनुगता यत्र तिथिरेकादशी भवेत् ।

तत्रापत्यविनाशः स्यात्परेत्य नरकं व्रजेत् ॥

इत्यादिना पुत्रवतः परत्वसूचनात् । अयं च विद्याधिकाधि-
 कद्वादशिकारूपस्तृतीयो भेदः । *विद्धेति । विद्याधिकानधिकद्वाद-

पक्षगविष्णुप्रोतिकामैः परा कार्या । गृहस्थेन तु नक्तं
कार्यम् ।

एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे अष्टादशी ।

उपवासं न कुर्वीत पुष्पौषधमन्त्रिणः ॥

इति कौर्म्ये दिनद्वये उपवासनिषेधात् ।

दशम्येकादशी विजा द्वादशी च श्रमं गता ।

क्षीणा सा द्वादशी शेषा नक्तं तु गृह्णिणः स्मृतम् ॥

इति वृद्धजातात्मयोगे च गृह्णिणः पूर्वाश्रयसमः । *ए

कादश्याः शुद्धन्यूनस्ये शुद्धतमस्ये वा द्वादश्या न्यून-
समस्तयोरेकादश्यामुपपादकः । यानि तु—

दशम्यनुगता हन्ति द्वादशं द्वादशाकलम् ।

धर्मापत्त्यभनार्युपि अष्टादश्यां तु पारणम् ॥

इति कौर्म्यदिनेन दशम्येभ्यश्च द्वादशीपारणयोर्निषे-

धकानि तानि विहितमभिमतपराणि । अथ मुत्तमजनानि
तद्व्यवस्था चाऽऽकरे ज्ञेया ।

यस्तु कालहन्माद्री—

पशुवाक्यविरोधेन सन्देहो जायते यदा ।

द्वादशी तु तदा प्राज्ञा अष्टादश्यां तु पारणम् ॥

इति मार्कण्डेयोक्तः,

सन्दिग्धेषु च वाक्येषु द्वादशीं समुपोषयेत् ।

तथा—

विषादेषु च सर्वेषु द्वादश्यां समुपोषणम् ।

पारणं च अष्टादश्यामाशेषं मामर्का मुने ॥

शिकारपथतुर्थभेदोऽयम् । *नक्तं=नक्तभोजनम् । *गृह्णिणः पूर्व-
ओपवास इति । नक्तकाले किञ्चित्तपनेनेति शेषः, “उपवास-
निषेधे तु” इति वचनात् । *एकादश्या इति । शुद्धत्वेनासंदेहात् ।

इति पाद्योक्तेष्वेवमन्देशे ज्योतिर्विदां विप्रतिपत्तौ
वा परा कार्येत्युक्तम्, तद् ऋषेणवाविषयमित्यलं बहुना ।

अथात्रोपयुक्तं किञ्चिदुच्यते । तत्र दशम्यामेकाद-
शीयांगं ऋदशमीमध्ये एव भोजनं कार्यम् । 'एकाद-
श्यां न भुञ्जीत' इति तस्या एव निमित्तत्वात् ।

निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा कालमात्रमपेक्षते ॥

इति देवलोक्तेष्व । केचित्तु एकादशीव्रताङ्गत्वेन पूर्वे-
षु ऋकभक्तविधानाद्विभिस्पृष्टे च निषेधानवकाशात्
काम्यव्रताङ्गे भोजननिषेधः प्रवर्तते । तेनैकादशीमध्येऽपि
पूर्वदिने भोजनमित्याहुः ॥

अत्राधिकारी माधवीये कात्यायनेनोक्तः—

ऋषेणवेति । संदेहे स्मार्त्तोपलक्षणम् ।

ऋदशमीमध्ये एवेति । एकभक्तविधौ चानृतवदनादिनि-
वृत्तिवद्वताङ्गतया द्वितीयभोजननिवृत्तिरेव विधीयते क्वायवात्, न तु
तद्विशेष्यं भोजनमपि गौरवात् । तेन शुद्धाधिकद्वादश्यामुपवासद्वयं
भवति । ऋएकभक्तेति ।

दशम्यामेकभक्तस्तु मासमैधुनवर्जितः ।

एकादशीमुपवसेत्पक्षपोरुभयोरपि ॥

देवतास्तस्य तुष्यन्ति कामितं चास्य सिध्यति ।

इत्युक्तेः । कामितं चेत्यतः काम्य इव नित्येऽप्येकभक्तं कार्यम् ।

“शक्तिमांस्तु पुनः कुर्यात्” इत्युक्तेः । ॥ आहुरित्यरुचिः । तद्वीजं
तु एकभक्ते विशेष्यं भोजनं नार्थः ।

सायमाद्यन्तयोरहोः सायंप्रातश्च मध्यमे ।

उपवासफलं मेधुर्जघ्नाङ्गकचतुष्टयम् ॥

इति जघ्नादित्येवाभिधानात् । निषेधस्य सर्वैः पाल्यत्वाच्चेति ।
विष्णुऽधिकायां निषेधपाठकस्य प्रातर्माध्याह्निकापकर्षविध्यमावात्त-

*अष्टवर्षाधिको मर्त्यो क्षत्रीतिन्यूनवत्स्वरः ।

एकादश्यामुपवासमं तपश्च योऽरु न यो रपि ॥ इति ।

अविद्ये—

ब्रह्मचारी च वनारी च शुक्रामेष सदा गृही । इति ।

यत्तु विष्णुः—

पत्यो जीवति या नारी उपोष्य व्रतमाचरेत् ।

आयुष्यं हरते भर्तुर्नरकं चैव गच्छति ॥

इति, तद्रूपननुशासिषयाभात प्रागुक्तम् ।

उपवासासामर्थ्यं तु मार्कण्डेयकीर्तयः—

द्वयसिद्धशमीस्थलं कथं भोजनमिति विभावनीयम् । *अष्ट-
वर्षेति । उपनयनोपलक्षणम् । “अपि वा वेदतुल्यत्वादुपायेन प्र-
वर्त्तेरन” इति न्यायान् । न चैवमष्टवर्षग्रहणं व्यर्थं, किं च तदंशे न्या-
यप्राप्तानुवादित्वम्, अन्यांश्च चाप्राप्तार्थायकत्वमिति वैरूप्यमिति
वाच्यम् । “जातपुत्रः छुण्णकश्च” इतिवदिहापि पदद्वयेनोपवासयो-
ग्यावस्थाविशेषलक्षणयाऽशीनेऽर्ध्वमपि अष्टवर्षात्प्रागपि समर्थस्यो-
पवासं वेदतस्तत्वाप्युक्तवैरूप्यस्य दूरीरत्वात् । तेनैव रूपेणाष्टानष्ट-
साधारणस्योपवासस्य विधानात्र वैरूप्यमिति चेत् तर्हि उपनीतत्व-
मात्रेणैव तद्विधानं वैरूप्यासम्भवात्, न्यायवाच्यं, तथापि च तादृशस्य
समर्थस्याकृतोपनयनस्याप्यधिकारप्रसङ्गेन तद्रूपस्योपनयघटितत्वा-
वश्यकत्वाच्च । यम स्वनष्टवर्षीयादेरुपनीतस्याशक्तस्यानुकल्पेनापि
व्रतसिद्ध्याऽधिकारनिवार्हात् । यद्वक्ष्यति शक्तिर्मास्तिवति । वनारी
चेति । नारी सधवा । तस्याः शुक्रायां वसोपवासः ।

एकादश्या विना रण्डा पतिश्च सुमहामते ।

पश्यते ह्यन्धतामिक्षे यावदाभूतसंप्लवम् ॥

इति नारदीये रण्डापदात् । नित्योपवासासामर्थ्येऽनुकल्पः ।
तत्र प्रथमं क्रियाऽनुकल्पः, पश्चात्कर्त्रनुकल्प इति क्रियानुकल्प-

एकभक्तेन नक्तं तथैवायाचितं च ।

उपनामेन शदानेन न निर्द्वादशकां भवेत् ॥

अथ--

एकभक्तेन यो मर्त्य उपनामवतं चरेत् ।

इत्येकभक्तादिपुण्यामशब्दस्य लक्ष्मीनिर्देशार्थः । तेन
तत्प्रमुक्ताः सर्वे भर्त्ताः तत्स्थानापदोऽपि भवन्ति । सं-
कल्पमन्त्रे चैकभक्तादिपदोक्तः कार्य इति मद्वरत्ने ।

पार--एकभक्तेनेति । "नक्तं इतिष्याद्यम्" इति नक्तमुक्तं,
तद्वत्तमेव अयाचितमेकभक्तं वा कार्यमित्यत्र तात्पर्यम् । अत्र च

एकभक्तेन नक्तं बालवृद्धादुरः सिपेत् ।

पयोमूत्रफेकवाऽपि न निर्द्वादशिकां भवेत् ॥

इत्यादौ च खलोकपोतन्यायेनैव एकभक्तादेरुक्तिः, न तु क्रमः ।
"मशस्तमप्रोत्तरमुत्तरं च" इत्येव तदुक्तं । क्रमवाक्यं च फलग्रहणं
मूलादेः, क्षीरग्रहणं च दध्यादेरुपलक्षणम् । उपनामेनेति च तत्तत्पर्य-
त्वार्थम् । शदानेनेति । "तावद्वनादि वा दद्यात्" इत्याद्युक्तम् ।
तद्वत्तेति । एषा चैकभक्तनक्तायानिर्दानानामुपनामप्रतिनिधि-
तया तत्तिथ्यावनुष्ठानं निर्णीतम् । यानि विधानि स्वतन्त्राणि तत्र
दशमीविद्या व्याख्या । दशमीविधश्च पञ्चदशनाटीरूपः "द्विक्
पञ्चदशभिस्तया" इति वचनात् ।

पूर्णाविद्यां दिनार्द्धेन नन्दा पूर्णामपि त्यजेत् ।

एकभक्तं च नक्तं च दानं चायाचितं च न ॥

नन्दायां पूर्णविद्यायां कुर्यादैश्वर्यमीहितः ।

इत्यभियुक्तोक्तं । तद्धर्मो मुख्योपवासधर्मः । एतम् 'उपवासा-
समर्थश्च' इत्यादावुपवासशब्दः एकभक्तादेर्ग्रहणार्थः । तेन यथा--
'स्वर्गात्तस्य ह्यपुत्रस्य' इत्यादेर्गौणपुत्रस्य दत्तकादेरभावे पुत्रानुकल्प-
विधिवद् गौणस्याप्युपवासस्य स्वयं कर्तुमसामर्थ्ये कर्त्रनुकल्प

अथाऽस्माभ्यं प्रतिनिधिना कारभेदिति प्रागुक्तम् ।
 व्रतकरणे प्रागांश्चनमाह माध्वीये कात्यायनः —
 अर्कं पर्वद्वये रात्रौ चतुर्दश्यष्टमी दिवा ।
 एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा अचान्द्रायणं चरेत् ॥ इति ।
 अथ कास्यव्रतविधिः लघुनारदागे —
 दशम्यादि महापात्रांश्चादनं पारवर्जयेत् ।
 गन्धताम्बूलपुष्पादि स्नानं भागं महावशाः ॥
 तत्र दशम्यां विधिः कौर्म —
 कांस्यं मांसं मसूरांश्च जणकान् कौरद्वयकान् ।
 शाकं मधु पराक्षं च त्वज्जदुपवसन् त्रिविधम् ॥

इत्याह — अथेति । अचान्द्रायणमिति । एतच्च तत्स्थानिकस्य
 वक्ष्यमाणद्वादष्ट्यावागस्याकरणे बोध्यम् । तत्र प्रमादादिनाऽकरणे
 यवमध्यं, नास्तिभ्यादिना तु पिपीलिकामध्यं, प्रतिनिमित्तं नैमि-
 त्तिकादृष्टिश्च । अशक्तस्याकामतयाद् कल्प्यम् । दक्षिणा तु शक्तस्य
 कामता वा त्यागेऽप्युक्तः, अशक्तादेश्वतस्तुः । न च रवितामादिसा-
 दृश्यादिपेधातिक्रम एवेदम् । व्रतानि क्रमस्यापि 'भुक्त्वा' इत्यनेन
 वाच्यत्वात् । व्रतानि भयोर्द्वयोरपि पुरुषार्थतया नैमित्तिकस्यापि
 तथात्वात् । दशम्यादीनि । सामान्यतः । कांस्यमिति ।
 मधु = क्षौद्रम् । येषां क्षौद्रादीनां पुरुषार्थो निषेधोऽस्ति तेषां
 क्रत्वर्थोऽयं बोध्यः ।

कांस्यं मांसं मसूरां क्षौद्रं तैलं वितथभाषणम् ।
 व्यायामं च प्रवासं च दिवास्वापं च त्रैयुनम् ॥
 अथाञ्जनमिति वा पाठः ।

तिलपिष्टं मसूरं च दशम्यादि निवर्जयेत् ॥
 इति मात्स्यं च द्रष्टव्यम् । उपवसामिति वर्तमानसामीप्ये । ते-
 नानन्तरदिने उपोष्यन्नित्यर्थः । अत्यम्बुपानमिति । अशनं

तथा—

शाकं मांसं ममूरांस पुनर्भोजनमैषुने ।

मृतमृत्यमुपानं च दशम्यां वैष्णवस्त्यजेत् ॥

मदनरत्ने नारदीये—

अक्षारलवणाः सर्वे हविष्यान्ननिषेधिणः ।

आयनीतलपशयनाः प्रियासंगमवर्जिताः ॥

ब्रह्मज्ञान्याह हेमाद्रौ देवलः—

अमृकजलपानाद्य सकृत्ताम्बूलचर्षणात् ।

उपवासः प्रणश्येत् दिवास्वापाद्य ऋमैषुनात् ॥

च बोध्यम् । कैमुतिकन्यायात् ।

पुनर्भोजनमत्याशं दशम्यां परिवर्जयेत् ।

इत्युक्तेश्च । अक्षारलवणा इति पाठेऽक्षाराश्चालवणाश्चेति वि-
ग्रहः । अक्षारलवणा इति पाठेऽपि क्षाराश्च लवणानि चेति समा-
सानन्तरं नञ्समासः । समान एवार्थः । क्षारलवणं खारीति प्र-
सिद्धम् । तन्निषेधोऽयमिति केचित् । तत्र, क्षारलवणपदयोः एक-
वैयर्थ्यात् । सकृत्पानं=पात्रं भूमावनाधाय पानम् ।

पानीयादि पिबेद्येन तत्पात्रं द्विजसत्तम ।

अनुच्छिष्टं भवेत्तावद्यावद् भूमौ न निक्षिपेत् ।

इति शातातपवचनात् । यत्तु शातातपेन —

पीतोच्छिष्टं तु पानीयं पीत्वा तु ब्राह्मणः कश्चित् ।

त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्याद्दामहस्तेन वा पुनः ।

इत्युक्तं, तत्प्रात्याहिकजलपानपरम् । तथा च तादृशं जलपानमुप-
वासदिने सकृत् अन्यदा त्वसकृदित्यर्थः । ऋमैषुनादिति ।

अयं पुंश्चलीषु

स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुणभाषणम् ।

संकरपोध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च ॥

अशक्ता तु मदनरत्ने देवलः ।

अत्ययं चाम्बुधानेन नापवानः प्रणश्यति ।

अत्ययं=कष्टे ।

विष्णुरहस्यं

गात्राभ्यङ्गं पारोभ्यङ्गं ताम्बुलं चानुलेपनम् ।

व्रतस्थां यज्जपेत्सर्वं यशान्प्र निराकृतम् ॥

एषु प्रायश्चित्तमुक्तं निर्णयामृतं संग्रहे—

स्नेनार्हिसकयोः सम्यक् कृत्वा स्नैव्यं च हिमनम् ।

प्रायश्चित्तं व्रती कुर्वज्जपेन्नामशतत्रयम् ॥

एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ।

इत्यष्टाङ्गस्यापि निषेधः, न तु सतीषु । “प्रेक्षणाच्छ्रमने मैथुनशङ्कायाम्” इति गौतमेन शङ्कोत्था तासु तदभावात् । स्वदारेषु तु क्रियानिर्दिष्टिमात्रस्य ।

स्त्रीणां तु प्रेक्षणान्स्पर्शादिभिः संकथनादपि ।

निषद्यते व्रतचर्ये स्वदारेषु तु भंगमात् ॥

इति देवलोक्तः । न दारोऽष्टुभंगमादिति वा पाठः । अत्राप्येति । पुरुषार्थनिषिद्धस्य सर्वस्याप्ययं कर्तव्यो निषेधः । यन्नान्यद्वलरागकृदिति वा पाठः । स्नैव्यं तुषादिरपि । हिंसनं कीटादिरपि । नाम्नां=विष्णुनाम्नां शतत्रयं न त्वेकमेव नाम शतत्रयवारम् । संख्यायाः पृथक्त्वनिवेष्टात् ।

व्रतलोपो न चेत्कुर्यात्कृष्णावद् भुजिवर्जनम् ।

इति । व्रतलोप इति पूर्वोन्वयः । तत्र भुजिवर्जनम्=उपवासं न कुर्यात्, किं तु कृष्णावत्=किञ्चिद्भक्षणमित्यर्थः । अत्र प्रायश्चित्तं—

व्रतलोपो भवेत्कुर्यादष्टाक्षरमनोजपम् ।

इति पाठे बोध्यम् । संभोगः स्वदारेषु, परदारेषु तु स्मार्त्तप्रायश्चित्तेन समुच्यः । एतत्प्रायश्चित्तं भक्ष्यमासे । अभक्ष्यमांसभक्षणे-

मिथ्यागारे दिवाग्गारे बहुशोऽम्बुनिर्गमणे ।

अष्टाक्षरं व्रती जप्त्वा शतपद्योत्तरं शुचिः ॥

प्रणवं पुनमुच्चार्य नमो नारायणः पदम् ।

चतुर्थान्तं पदेत्यध्याम्यनुरष्टाक्षरो मन्त्रः ॥

तत्रैव पैठीनसिः -

ताम्बूलचर्वणे स्नांसंभोगे सांसनिर्गमणे ।

व्रतलोपो न कुर्यात्कृष्णावद्भजिषर्जनम् ॥ इति ।

कृष्णौकादशीवद्भोजनानिषेधमात्रपरिपालने तु ता-
म्बूलचर्वणादावाप न दोष इत्यर्थः । संभोगे शतुकाला-
दन्यत्र

*रेतःसेकात्मसंभोगमृतेऽन्यत्र भ्रमः स्मृतः ।

इति कात्यायनाक्तः ।

हेमाद्रौ समिष्टः—

*उपवासं तथा श्राद्धं न कुर्यादन्तर्भाषनम् ।

ऽहिंस्यहिंसने च स्मार्त्तप्रायश्चित्तेन समुत्तमः । *रेत इति । रेतःसे-
कात्मसंभोगऋतुकालः । क्षया=व्रतभ्रमः । 'रेतःसंक्रमणाज्जोगाज्जोगे'
इति पाठे रेतसः संक्रमणं=गर्भकांशं तस्याग्नं गगनं ऋतुकालगमन-
मेव तदात्मकात् स्त्रीसम्भोगादन्यत्र स्त्रीसम्भोगे इति स एवार्थः ।
ऋतुगमनाभ्यनुज्ञाऽपि मागसन्निहितस्य पादश्यामेव रात्रौ सन्निहि-
तस्यानन्यगतिकत्वात् थाद् तदनुज्ञावत् । अत्रानुक्तप्रायश्चित्तपु-
कार्यिकेषु ऋतुसंभोगस्य न प्रवेशः । तेन—

जपोऽष्टाक्षरमन्त्रस्य नामशतत्रयस्य वा ।

इति उत्तरार्द्धोक्तं विकल्पितप्रायश्चित्तं कार्याकसामान्ये सिध्यति ।

जपे संख्या त्वष्टशत्येव पूर्वोक्ता । *उपवासं इति । अत्र

दशम्यामेकभक्तं तु कुर्वीत नियतेन्द्रियः ।

आचम्य दन्तकाष्ठं तु खादेत् तदनन्तरम् ॥

ततश्चासन्तरं विप्रो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।

दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्याससमं कुलम् ॥
 काष्ठग्रहणान्मृ ह्योष्ठाग्रानवेध इति हेमाद्रिः ।
 विष्णुरहस्ये —

आजोपवासदिनसं स्वादित्वा दन्तभावनम् ।
 गायत्र्या शतसंपूतमभ्यु प्राश्य विशुध्यति ॥
 निर्णयामृतं व्यासः—

*वर्जयेत्पारणं मांसं वृताहोऽप्यौषधं सदा । इति ॥

शार्त्रि नयेत्ततः पश्चात् प्रातः स्नात्वा समाहितः ।

उपवासं तु सकृत्पूज्य मन्त्रपूतं जलं पिबेत् ॥

इति वाक्येन पूर्वपूरकमक्तानन्तरं काष्ठेन दन्तभावनमुक्तं स्मर-
 व्यम् । *काष्ठेति । “अक्ताः शर्करा उपदधाति, तेजां वै धृतम्”
 इत्यादीं विधेरिव निषेधस्यापि विशेषपरत्वे वाक्यशेष एव बीजम् ।
 तथा च न कुर्यात्काष्ठेन दन्तभावनमित्यर्थ इति विशेषनिषेधः
 शेषाभ्यनुज्ञाफलक इति भावः । *लोष्ठादीनि । आदिना

अलाभं वा निषेधे वा काष्ठानां दन्तभावने ।

पर्णादिना विशुध्येत जिह्वोल्लङ्घनः सदैव हि ॥

इति पैठीनस्युक्तम् । दन्तपदोपादानात्काष्ठेन जिह्वोल्लङ्घनो दर्शितः ।

अलाभे दन्तकाष्ठानां निषिद्धार्था तथा तिथौ ।

अर्पा द्वादशगण्डुर्वैविदध्यादन्तभावनम् ॥

इति व्यासेन यदुक्तं, तत् सुदादिसहितमसहितं वा द्रष्टव्यम् ।
 “वृणपर्णोदकेनाहुत्या वा दन्तान् भावेत् प्रदाशेनीवर्जम्” इति
 पैठीनस्युक्तेः,

पश्चाद् द्वादशगण्डुर्वैविदध्यादन्तभावनम् ।

स्मृत्वाङ्गारं च गायत्रीं निबध्नीयाच्छिखां ततः ॥

इति शौनकोक्तेश्च । मांसनिषेधने इति यदुक्तं, तदुपवासादिने
 वज्रक्षणमसत्त्वभावात्कथमित्यत्राह—*वर्जयेदिति । पारणदिनमपि

*एकादशीं श्राद्धवासी माधवीये कात्यायन आह —
 उपवासो यदा अनित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् ।
 उपवासं तदा कुर्यादाघ्राय पितृसेवितम् ॥

व्रताहः । “वारणान्नं व्रतं ज्ञेयम्” इत्युक्तेः । तथा च तत्र मातृभक्षणे
 व्रतलोप इति तदर्थः । औपधरूपं च “अष्टौ तान्यव्रतानि”
 इसभ्यनुज्ञातमपि मांसं मुख्यव्रताहोऽपि वर्जयेदित्यर्थः । मांसतु-
 ल्यानां वसारुधिरादीनां तद्देवं वर्जनं “बहुनामेकवर्माणाम्” इति
 न्यायात् । *एकादश्यामिति ।

श्राद्धं कृत्वा तु यो मर्त्यो न भुङ्क्ते पितृसेवितम् ।

हविर्देवा न मुह्यन्ति कथ्यानि पितरस्तथा ॥

इति वाक्येन सामान्यतः

व्यतीपाते कृते श्राद्धे पुत्री नोपवसेद् गृही ॥

इत्यादिना विशेषतश्च श्राद्धशेषभोजनं विहितम् । तत्र पुरुषार्थस्यो-
 पवासस्य कर्त्तर्येण श्राद्धशेषभोजनेन बाधः स्यादित्यर्थः । *नित्य
 इति नैमित्तिकोपलक्षणम् । काम्योपवासे तु शेषभोजनं, तत्स्था-
 नापन्नं तदाघ्राणं वा न कार्यम् । काम्यस्य नित्यबाधकत्वात् ।
 तद्विधिः स्कान्दे—

यस्मिन् दिने पितुः श्राद्धं मातुर्वाऽथ भवेद् गुह ।

तस्मिन्नेव दिने तात भवेदेकादशीव्रतम् ॥

अन्यद्वाऽपि व्रतं स्कन्द तदा कार्यं तु तच्छृणु ।

तदा कृत्वा तु वै श्राद्धं भुक्तशेषं तु यज्जवेत् ॥

तत्सर्वं दक्षिणे पाणौ गृहीत्वाऽन्नं शिखिध्वज ।

अवजिघ्र्दनेनाथ तेन श्राद्धं शिखिध्वज ॥

पितॄणां वृत्तिर्दं जातं व्रतभङ्गो न विद्यते । इति ।

एतच्च मुख्योपवासपरम् । कन्दमूलाद्यनुकल्पे तु देवपितृपात्रे
 तत्परिवेषणेन शेषभक्षणं कार्यम् । सर्वजातीयशेषभोजनं विनाऽपि

*मातापित्रोः क्षये प्राप्ते भवेदेकादशी यदि ।

अभ्यर्च्य पितृदेवांश्च आजिघ्रोपितृमेवितम् ॥ इति ।

हेमाद्र्यादिसर्वनिबन्धेष्वप्येवम् । एतेनैकादशीनिमित्तकं श्राद्धं द्वादश्यां कार्यामिति वदन्तः परास्नाः । किञ्च महालये—

स पक्षः सकलः पूज्यः श्राद्धपौडशकं प्रति ।

इति श्रुतं(१) पौडशकं, पौषैकादश्यां च मन्वादिश्राद्धं, क्षयाहापरिज्ञाने च तत्पक्षैकादश्यां विहितं श्राद्धं बाधितमेव स्यात् । यदपि स्मृतिभिरन्ध्रकास्थं पठन्ति—

अज्ञाभितानि पापानि तद्भोक्तृर्दातुरेव वा ।

मज्जन्ति पितरस्तस्य नरकं शाश्वतीः समाः ॥ इति ।

तस्यापि(२) रागप्राप्तभुजिगोचरस्य वैधं श्राद्धं गोचरयतां महत्साहसमित्पलम्* । योऽपि—

अकृतश्राद्धनिष्पन्ना जलापिण्डं विना कृताः ।

इति लघुनारदीये एकादश्यां श्राद्धादिनिषेधः स मातापितृभिन्नविषयः । पूर्ववाक्ये तद्ग्रहणात् । यथा—

श्राद्धावगुण्यस्याग्रे स्पष्टत्वात् । *मातापित्रोरिति भ्रात्रापुत्रलक्षणम् । मातापितृभिन्नेत्यस्य मातापितृभ्रात्रादिभिन्नेत्यर्थः । श्राद्धं नैमित्तिकमित्यस्याऽऽवश्यकमित्यर्थात् ।

सूतके सूतके श्राद्धं सूतकान्ते विधीयते ।

तथैवैकादशीश्राद्धं द्वादश्यामेव कारयेत् ॥

इति तु प्रकाप एवेत्याह—*अलमिति ।

(१) तस्मिन् पक्षे प्रतिपदार्थ्य नवरात्रप्रतिपदन्तं प्रतिमिति शि श्राद्धस्य विधानादिति भावः ।

(२) निषेधस्येत्यर्थः । रात्रिसप्तम्यायेन निन्दाऽर्थवादाश्लेषकस्यनमिति तात्पर्यम् ।

आहनिचयः=आजे प्रतिग्रहः(१) ॥

अव्रतग्रान्याह मदनरत्ने देवलः—

«सर्वभूतभयं व्याधिः प्रमादो गुरुशामनम् ।

अव्रतग्रानि पठ्यन्ते *सकृदेतानि शाम्नतः ॥

स्कान्देऽपि—

अष्टौ तान्यव्रतग्रानि आपो मूलं फलं पयः ।

हविर्ग्राह्यणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम् ॥

*इदं चानिसंकटविषयम् । नारदाये—

अनुकल्पो नृणां प्रोक्तः क्षीणानां वरवर्णिनि ।

मूलं फलं पयस्नोगमुपभोग्यं भवेच्छुभम् ॥

नत्येव भोजनं कैश्चिदेकादश्यां बुधैः स्मृतम् ॥ इति ।

अस्यापवादः—

शयने च मद्युत्थाने मत्पार्श्वपरिवर्तने ।

*सर्वेति । सर्वेभ्यो भूतेभ्यः सकाशाद् व्रतकर्तुर्भयम् । मदनर-
त्ने तु भूतमयेभ्यः सर्पादिभ्यो भयम् । तेन सर्पादिभयाद् व्रताङ्गवै-
कल्येऽपि न व्रतहानिरित्युक्तम् । *सकृदिति । असकृत् “कामात्
क्राधात्” इत्यादिनोक्तं प्रायश्चित्तम् । *इदं चेति । यथा हेमाद्री-

व्रतस्थं व्याधितं दृष्ट्वा मुमूर्षु च तपोधनम् ।

दृष्ट्वा तु ब्राह्मणस्तस्य कुर्यात् सम्यगनुग्रहम् ॥

अमृतं पायसं क्षीरमिच्छमाने सकृन्निशि ।

यथेह न त्रियुज्येत प्राणैः क्षुत्पीडितो व्रती ॥

पाययित्वाऽष्टुतं क्षीरं रक्षेद्वा फलानि च ।

एवं मासोपवासस्यमारुहमाणसंशयम् ॥

इति मासोपवासव्रतपरं संकटविषयं, तद्वत् ‘अष्टौ तानि’ इति

(१) तेन आज्ञाप्रतिग्रहीतुरयं तद्दिने निषेधो न तु आज्ञाकर्तुरिति भावः ।

अनरो मूलफलाहारी हृदि शाल्यं समर्पयेत् ॥

इदं चातिसंकष्टविषयम्(१) ।

एतं चातिरोधिनो निर्णयाः सर्वव्रतेषु श्रेयाः ।

तत्रैकादश्यां सङ्कल्पः—

गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं चारिपूर्णमुदङ्गमुग्धः ।

उपवासं तु गृहीत्वा गच्छा चार्घ्यं च भारयन् ॥

इति साधर्मीये चाराहोक्तः ।

मन्त्रस्तु विष्णुः—

एकादश्यां अनिराहारः स्थित्वाऽहमपरेऽहनि ।

भ्राक्ष्णामि पुण्डरीकाक्ष शरणं मे भवान्युत ॥ इति ।

शैवादीनां तु हेमाद्रौ सौरपुराणे—

सावित्र्याऽप्यथ वा नाम्ना सङ्कल्पं तु समाचरेत् ।

अशिवादिगायत्री यजुर्वेदे प्रसिद्धाः । चाराहे-

सर्वव्रतपरमापि सङ्कष्टविषयमित्यर्थः । अनरो मूलेति । 'पयोमूल'

इति युक्तः पाठः । पयःपदं दध्यादेरुपलक्षणम् । सङ्कल्प

इति । प्रातः सङ्कल्पश्च प्रातः सन्ध्योत्तरं कार्यः ।

प्रातःसन्ध्यां पुनः कृत्वा सङ्कल्पं तत आचरेत् ।

इति वचनात् । सायमादिसङ्कल्पा अपि सायमादिसन्ध्या-
ऽनन्तरमेव ।

सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।

इति वचनात् । अनिराहार इति । फलाहार इमायूहो
बोध्यः । दशकालौ संकीर्त्य विष्ण्वनुज्ञया एकादशीव्रतमहं करिष्ये

इति पठित्वेवं श्लोकं पठेत् । "भोक्ष्यामि" इत्यत्र चाहंपदमनुवर्त्तते

अध्याहार्यं वा । सर्वथाऽहंपदाभावे पाणिनिस्मृत्या कथंचित्

प्रयोगसम्भवेऽपि क्रतुवैगुण्यात्(२) । अशिवादीति । "तत्पुरुषाय

(१) इयं पञ्चमुद्रितपुस्तके नास्ति ।

(२) कस्तुतस्तु अहंपदानुवर्त्तेरध्याहारस्य वा नात्रापेक्षा । 'एका-

*इत्युच्चार्य ततो विद्वान् पुरुषाञ्जलिमधारयेत् ।

*ततस्तज्जलं पिबेत् ।

अष्टाक्षरेण मन्त्रेण त्रिजसेनाभिमन्त्रितम् ।

*उपवासफलं प्रप्सुः पिबेत्पात्रगतं जलम् ॥

इति कात्यायनोक्तः । मध्यरात्रे उदये वा दशमीविधे
रात्रौ सकृत्प इति साधवः ।

विग्रहे महादेवाय धीमहि । तन्नो रुद्रः प्रचोदयात्' इति शिवगायत्री ।
अन्या विस्तरभयाशोक्यन्ते(१) । श्लोकमन्त्रस्तु तामा सम्भवेऽसम्भवे
च । श्लोकमन्त्रासम्भवेऽपि संकल्पा भवत्येव । संकल्पानन्तरकृत्य-
माह- *इत्युच्चार्येति । *तत इति । पात्रे हस्ते वा संकल्पवाक्यो-
च्चारणसहितं वारिणो धारणं सकृत्पः । तत्र पात्रस्थं जलं पिबेत्,
हस्तस्थं तु भूमौ त्यजेत् । *उपवासफलमिति । व्रतमासान्यं

दृश्या निराहारः स्थित्वाऽपरंऽहान् अहं आश्याम' इत्यन्वयेन गतार्थ-
त्वात् । निराहारस्थितिकर्तृत्वमहमर्थस्य समानकर्तृकतायां विहितं न
क्ताप्रत्ययेनैव लक्ष्यमिति चिन्त्यम् ।

(१) तावत् तैत्तिरीयशास्त्रायां नारायणोपनिषत्पुक्ताः- 'ॐ पुरुष-
स्य विग्रहे सहस्राक्षस्य महादेवस्य धीमहि । तन्नो रुद्रः प्रचो-
दयात् ॥ १ ॥ ॐ तत्पुरुषाय विग्रहे महादेवाय धीमहि । तन्नो रुद्रः
प्रचोदयात् ॥ २ ॥ ॐ तत्पुरुषाय विग्रहे वक्रतुण्डाय धीमहि । तन्नो वृन्तिः
प्रचोदयात् ॥ ३ ॥ ॐ तत्पुरुषाय विग्रहे महासेनाय धीमहि । तन्नः
षण्मुखः प्रचोदयात् ॥ ४ ॥ ॐ नारायणाय विग्रहे वासुदेवाय धी-
महि । तन्नो विष्णुः प्रचोदयात् ॥ ५ ॥ ॐ वज्रनखाय विग्रहे तीक्ष्ण-
वैष्णाय धीमहि । तन्नो नारसिंहः प्रचोदयात् ॥ ६ ॥ ॐ भास्कराय
विग्रहे महद्युतिकराय धीमहि । तन्नो आदित्यः प्रचोदयात् ॥ ७ ॥
ॐ वैश्वानराय विग्रहे लालीलाय धीमहि । तन्नो अग्निः प्रचोदयात् ॥ ८ ॥
ॐ कात्यायनाय विग्रहे कन्याकुमारि धीमहि । तन्नो दुर्गिः प्रचोद-
यात् ॥ ९ ॥' इति क्रमेण परमपुरुष-शिव-गणपति-वृडानन-विष्णु-
वृत्तिह-भास्कर-अग्नि-दुर्गाणां श्रेयाः ।

॥ दशम्याः सकृदोषेण भर्भरात्रात्परेण तु ।

चर्जंगन्तुरो यामान्सकृन्वार्चनयोः सदा ॥

॥ विद्वापवासेऽनभस्तु दिनं त्यक्त्वा समाहितः ।

रात्रौ सम्पूजयेद्विष्णुं सकृत्पुं च तदाऽऽनरत् ॥

इति नारदाचार्योक्तः । तत्रैव पूजामभिधाय —

देवस्य पुरतः कुर्याज्जागरं नियतो व्रती ।

द्रष्टव्यम् । ॥ दशम्या इति विद्वापवासे इति च

प्रातः सम्पूजयेत् विद्वानुपवागव्रतादिकम् ।

इत्यस्यापवादः । पूजामकारश्च ब्राह्मे —

एकादश्यामुभे पक्षे निराहारः समाहितः ।

नानापुष्पमूर्तिभ्रंष्ट विनिव्रं मण्डपं शुभम् ॥

कुर्वन्ति शेषः ।

स्नात्वा सन्ध्याग्नियज्ञानेन सोपवासो जितेन्द्रियः ।

सम्पूज्य विधिराद्विष्णुं श्रद्धया सुसमाहितः ॥

पुष्पगन्धैस्तथा भूपदीपैर्नवशकैः परैः ।

उपचारैर्विदुर्विधैर्जपहार्यैः प्रदाक्षिणैः ॥

स्तोत्रैर्नानाविधैर्द्विर्गतिवाण्यमनाहरैः ।

दण्डवत्पाणिपातैश्च जयशब्दैस्तथोत्तमैः ॥

एवं सम्पूज्य विधिवद्रात्रौ कृत्वा प्रजागरम् ।

याति विष्णोः परं स्थानं नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ इति ।

निराहार इति फलाहारादेरुपलक्षणम् ।

सताम्बूलमताम्बूलं सभोजनमभोजनम् ।

साहारं च निराहारं चतुर्विधमुपोषणम् ॥

इत्यनेनैकधर्मिणामेव विभागात् । इयं च पूजा नित्यपूजातः

पृथक्, अशक्तावपृथक्कार्या, अत्यशक्ती नित्यपूजाज्ञानां द्रव्यमन्त्रा-

दीनां लोपः । सोपवासः=कृतोपवाससङ्कल्पः । विशेषो नारदादिपे-

पञ्चामृतेन संस्नाप्य एकादश्या जनार्दनम् ।

द्वादश्यां पयसा स्नाप्य हरिसारूप्यमश्नुते ॥

एतेन द्वादश्यां स्नानांपचारो नेत्यग्रिमं परास्नम् । एकादशी-
विशेषपूजा च भविष्ये—

पृथक् जलं पृथक् पुष्पं मासे मामे पृथक् पृथक् ।

मार्गशीर्षे । सिते पक्षे हरैरेकादशी मिया ॥

जपन्ती नाम विख्याता सर्वपापघणाशिनी ।

केशवं स्यापयेद्देवं विशालाक्ष्या समन्वितम् ॥

पूजयेन्मालतीपुष्पैर्नैवेद्यं मोदका मताः ।

नारद्रेण ददेदर्घ्यं सप्तधान्यं प्रदीयते ॥

मोक्षा एकादशी । शेषं पूर्ववदित्यन्यत्र । अर्घ्यमन्त्रः—

स्मृतो हरसि पापानि सत्यमेतज्जनार्दन ॥

दुःखं दुर्मतं चैव मनसा दुर्विचिन्तितम् ।

नारकं च भयं देव भयं दुर्गतिसम्भवम् ॥

भयमेतत् सुरेशान ऐहिकं पारलौकिकम् ।

तेन सत्येन मे नौमि गृहाणार्घ्यं जनार्दन ॥ इति ॥ १ ॥

कृष्णपक्षे च विख्याता विमलैकादशी शुभा ।

न्यसेत् संकर्षणं देवं सहितं च सुनन्दया ॥

पूजयेद्दिमलैः पुष्पैः शृणु राजन्मगस्त्यकैः ।

रम्भाफलेन चैवार्घ्यं नैवेद्यं गणकाः स्मृताः ॥

सुवर्णं दीयते दानं द्विजेभ्यो नृपसत्तम ।

अन्यत्र फला एकादशी, पक्षाक्षं नैवेद्यम् ॥ २ ॥

पौषस्यैकादशी शुक्ला सा नन्दा नाम भूपते ।

पुत्रदेत्यन्यत्र ।

न्यसेन्मारायणं देवं लक्ष्म्या चैव समन्वितम् ॥

पूजयेत्पद्मपुष्पैश्च दाढिमं चार्घ्यमुत्तमम् ।

चूर्णमुक्तं तु नैवेद्यं रूप्यपात्रं प्रदीयते ॥

चूर्णं=चूर्मा इति गुर्जरभाषा । रूप्यपात्रं घृतपूर्णमिति स-

स्पदायः ॥ ३ ॥

कल्याणी कृष्णपक्षे तु न्यसेद्देवं हरिं शुभम् ।
षट्तिष्ठेत्यन्यत्र ।

सहितं श्रीसुमित्रया कङ्कणं प्रपूजयेत् ।
ददेद्धर्मं शुभां द्राक्षां नैवेद्यं घृतं वर ॥
घृतं=पेतरमिति भाषा, घृतपुष्पमिति केचित् ।
दानानि दीयते दुग्धं द्विजैर्भ्यां नृपपुङ्गव ॥ ४ ॥
माघे कामपदा चैव शुक्ल माघवदेवता ।

जयाभिधेत्यन्यत्र ।

रुक्मिण्या सहितो देवः पूजयेत्कुन्दकैः शुभैः ॥
कुञ्जकैरित्यन्यत्र ।

बीजपूरं ददेद्धर्मं नैवेद्यं मण्डकास्तथा ।
द्विजाय तिलधेनोश्च कथितं दानमुत्तमम् ॥
गुढातिलपिष्टयुता धेनुः, तद्युतम्नजिह्वा वा देय इति संप्र-
दायः ॥ ५ ॥

एकादशी जया कृष्णे अच्युतं पूजयेत् सुरम् ।
धात्र्या च सहितं देव्या पूजयेत् तुलसीदलैः ॥
सोमालिका च नैवेद्यं जम्बीरेणार्घ्यमुत्तमम् ।
उपानदीयते दानं द्विजाय विष्णुवत्सलैः ॥
विजया एकादशी, स्वर्जरीफलं नैवेद्यं, पकाब्जहोम इत्यन्यत्र ॥ ६ ॥
फाल्गुनैकादशी शुक्ला सा धात्री नाम भूपते ।
गोविन्दं पूजयेद्देवं चन्द्रकान्त्या समन्वितम् ॥
पूजयेच्चम्पकैः पुष्पैरक्रांटेनार्घ्यमुत्तमम् ।
कंसारकं च नैवेद्यं तिलपात्रं प्रदीयते ॥ ७ ॥
सौम्या चैकादशी कृष्णे अनिरुद्धं प्रपूजयेत् ।
सहितं मित्रविन्दाया कुसुमैर्मुचुकुन्दकैः ॥
अर्घ्यं चैवोज्ज्वली दद्यान्नैवेद्यं शैवका शुभाम् ।

तिलधेनुः प्रदातव्या द्विजाय कृष्णरूपिणे ॥

खर्जूरी अर्घ्यं, बटकं नैवेद्यमन्यत्र ॥ ८ ॥

चैत्रे च दमना नाम विख्यातैकादशी शुभा ।

विष्णुं संपूजयेद्देवं विशालाक्ष्या समन्वितम् ॥

पूजयेच्चूतपुष्पैश्च चिमेटनार्घ्यमुत्तमम् ।

नैवेद्यं सकतुकं चैव कर्पूरागुरुचन्दनम् ॥

कामदा एकादशी एलाऽर्घ्यं ऐक्ष्वो रसो दण्डो वा नैवेद्यम् ॥ ९ ॥

बहुला कृष्णपक्षे च वासुदेवं सुरं नृप ।

शैव्यया सहितं देव्या मरुपुष्पैश्च पूजयेत् ॥

अर्घ्यं जातफलं चैव नैवेद्यं बटकानि च ।

दीयते वस्त्रयुग्मं च द्विजाय विष्णुरूपिणे ॥

वरूथिनी एकादशी, सकतु नैवेद्यम् ॥ १० ॥

एकादशी नरश्रेष्ठ वैशाखे मधुसूदन ।

मधुसूदनदेवं च माधव्या च समन्वितम् ॥

पूजयेद्दमनैः पुष्पैरर्घ्यं तु पनसं स्मृतम् ।

उपानयुगलं दानं पायसं शर्करान्वितम् ॥

मोहिनी एकादशी, राजनीकफलार्घ्यं, गुलावशक्ती नैवेद्यं दुग्ध-
दानम् ॥ ११ ॥

सिद्धा चैकादशी कृष्णे प्रद्युम्नं देवमर्चयेत् ।

कालिन्ध्या सहितं देव्या अर्घ्यं चूतफलं नृप ॥

नैवेद्यं कथितं दुग्धं गोदानं द्विजसूतवे ।

अपारानमनाम एकादशी, बकुलं पुष्पं, कर्कटी अर्घ्यं छत्रोपानदानम् ॥ १२ ॥

ज्येष्ठे त्रिविक्रमा शुक्ले देवं चैव त्रिविक्रमम् ।

पूजयेत्पूषिकापुष्पैः पद्माख्या या तथाऽन्वितम् ॥

करणेन ददेदर्घ्यं नैवेद्यं घृतशालिजम् ।

दानं च दीयते छत्रं द्विजायानन्तरूपिणे ॥

निर्जला एकादशी, दध्योदनं नैवेद्यं, जलघटदानं परमान्न-

माज्यं च ॥ १३ ॥

एकादशी कृष्णपक्षे विख्याता पापनाशिनी ।

नृसिंहं स्थापयेद्देवं क्षेमकान्त्या समन्वितम् ॥

पूजयेद् भृङ्गराजेन अर्घ्यमात्रफलं स्मृतम् ।

करम्बकैश्च नैवेद्यं जलधेनूर्दिजाय च ॥

योगिनी एकादशी, क्षेमकरी देवी, पकाञ्चं नैवेद्यं, यष्टिकाच-
न्दनदानम् ॥ १४ ॥

एकादशी शुक्लपक्षे आपादे सुगतिपदा ।

पूजयेद्दामनं देवं देव्या कमलपाऽन्वितम् ॥

नारिकेलं ददेदर्घ्यमपापार्गेण पूजयेत् ।

खण्डपीका च नैवेद्यं भूर्धि छत्रं च दीयते ॥

पद्मा एकादशी, मधुमती देवी, पक्वान्नं नैवेद्यम्, इक्षुदानम् ॥ १५ ॥

एकादशी च विख्याता ह्यसिते चारिनाशिनी ।

युक्तं विजयया देव्या पूजयेन्पुरुषोत्तमम् ॥

सुगन्धैर्बहुलैः पुष्पैर्ध्वं बिल्वफलं स्मृतम् ।

नैवेद्यं पुष्पैः कार्यं नवनीतं मदीयते ॥

कामिका एकादशी, यष्टिका पुष्पं, मालपुत्रा नैवेद्यं, कांस्यपात्र-
दानं नवनीतदानं पिष्टान्नभोजनम् ॥ १६ ॥

श्रावणस्य सिते पक्षे ललितैकादशी नृप ।

श्रीधरं स्थापयेद्देवं कान्तिमत्या समन्वितम् ॥

पूजयेच्छतपत्रैश्च अर्घ्यं पनसकं वरम् ।

नैवेद्यं पालिका श्रेष्ठा पुस्तकं दीयतेऽनघ ॥

पुत्रदा एकादशी, पकाञ्चं नैवेद्यं, छत्रताम्बूलदानम् ॥ १७ ॥

धर्मप्रदाभिधा कृष्णेऽधोक्षजं पूजयेत् सुरम् ।

रुक्मिण्या सहितं भूप पुष्पैः पाटलजैर्बरैः ॥

अर्घ्यं पूगीफलं चैव नैवेद्यं पूरिका मता ।

दीयते घृतपात्रं तु विषाध विष्णुरूपिणे ॥

२९० सटीकनिर्णयसिन्धुप्रथमपरिच्छेदे-

अजा एकादशी, शैवयाजिलयी नैवेद्यं तिलपिष्टकप्यपात्रदानम् १८॥

एकादशी भाद्रपदे शुक्ले च हरिवल्लभा ।

स्थापयेच्च हृषीकेशमपराजितया सह ॥

पूजयेत्काशपुष्पैश्च कृष्णाण्डेनार्घ्यमुत्तमम् ।

तिलक्षोदं च नैवेद्यं दानं ब्रह्मपुरी मता ॥

कामिका एकादशी, रतिकरी देवी, कुशपुष्पं पुष्पं, खाजा नैवेद्यं, कृतपात्रदानम् ॥ १९ ॥

रौद्रा चैकादशी कृष्णे पूजयेच्च जनार्दनम् ।

देवं सुभगया सार्धं दूर्वाकुम्भरैः शुभैः ॥

शिवाफलं ददेदर्थं नैवेद्यं खण्डमण्डकाः ।

विधिवद्दीयते कन्या सजातीयवराय च ॥

इन्दिरा एकादशी, सुप्रभा देवी धात्रीफलाध्यं, पकान्नं नैवेद्यं गोदानं, सक्तुदानम् ॥ २० ॥

एकादशी विशोका च आश्विने मथिना सिता ।

स्थापयेत्पद्मनाभं तु पद्मावत्या समन्वितम् ॥

पूजयेच्च शमीपुष्पैरर्घ्यं मदनजं फलम् ।

शालिपिष्टेन नैवेद्यं शर्करासहितेन च ॥

दीयन्ते मोदका भूप गुटेन सर्पिषाऽन्विताः ॥

पापाङ्कुशा एकादशी, कमलफलाध्यं, कदलीफलं नैवेद्यं, लड्डु-दानम् ॥ २१ ॥

एकादशी च विख्याता असिते मुखवर्धिनी ।

कृष्णं संपूजयेद्देवं सुदेव्या मत्स्यया सह ॥

मुचुकुन्दैर्वरैः पुष्पैरर्घ्यं रम्भाफलं वरम् ।

नैवेद्यं गुडसर्पिर्भ्यां सुवर्णं दीयतेऽनघम् ॥

रमा एकादशी, नागकेसरमुचुकुन्दौ पुष्पम्, अशोकफलाध्यं, सुललड्डुकं नैवेद्यं, गुडधेनुदानम् ॥ २२ ॥

एकादशी च विख्याता ज्ञानदा शुक्रकांतिके ।

द्वादश्यां निवेदनमन्त्र उक्तः कात्यायनेन—

*अज्ञानातिभिरान्धस्य व्रतनानेन केशव ।

न्यसेदामोदरं देवं सहितं राधया वरम् ॥

पूजयेत्कुम्भिकापूर्णां च तु पद्मिनी फलम् ।

सुद्रचूर्णं तु नैवेद्यं मुखशय्या च दीयते ॥

प्रबोधिनी एकादशी, होंपो दीपाय कार्याः, घेवरपेढा नैवेद्यं,
दाडिमीफलार्घ्यं, गुडधेनुदानम् ॥ २३ ॥

अभया चामिते पक्षे उपेन्द्र पूजयेत्सुधीः ।

सुगन्धया च सहितं तिलपूर्णैश्च पाण्डव ॥

इक्षुदण्डं ददेदध्वं नैवेद्यं गुणसर्पिणी ।

भूमिदानं च विधिवद्विधिश्च कथितो मया ॥

उत्पत्तिका एकादशी, सन्या देवी, मोदका नैवेद्यम् ॥ २४ ॥

एवं द्वादशवर्षाणि कृत्वा संवत्सरं तु वा ।

पश्चादुद्यापनं कुर्यात् सुव्रती व्रतसिद्धये ॥

कार्तिके मार्गशीर्षे वा माघे भीष्मतिथौ तु वा ।

फाल्गुर्नकादशी चित्रे वैशाखे मधुसूदनी ॥

कर्तव्यं तत्र वा राज्ञेकादश्यां विसर्जनम् ॥ इति ।

उद्यापनप्रकारोऽन्यत्र बोध्यः । एकादशीव्रतोद्यापनाकरणे दो-
षो विष्णुरहस्ये—

समादाय विधानेन द्वादशीव्रतमुत्तमम् ।

व्रतभङ्गं नरः कृत्वा रौरवं नरकं व्रजेत् ॥

परिशुद्धं व्रतं सम्यगेकादश्यादिकं नरः ।

न समापयते यस्तु तस्य पापीयसी गतिः ॥

व्रतभङ्गे प्रायाश्चित्ताद्यनन्तरं, तदभङ्गे च केवलमुद्यापनमित्यर्थः ।

*अज्ञानेति ।

प्रसीद सुमुखो नाथ ज्ञानदृष्टिप्रदो भव ॥ इति ।
नारदाय—

*ब्राह्मणान् भोजयेच्छत्वा दद्यादै दक्षिणां ततः ।
स्कान्दे—

कृत्वा चैवोपवासं तु गोऽचनाति द्वादशीदिने ।
नैवेद्यं तुलसीमिश्रं हन्याकोटिविनाशनम् ॥
द्वादश्यां च वज्र्याभ्यां बृहस्पतिः—
दिवा निद्रां पराञ्च(१) च पुनर्भोजनमैथुने ।

प्रातः स्नात्वा हरिं पूज्य उपवासं समर्पयेत् ।
इति पूर्वम् । *ब्राह्मणानिति ।

ततः स्वबन्धुभिः सार्द्धं नारायणपरायणः ।
कृतपञ्चमहायज्ञः स्वयं भुञ्जीत वाग्यतः ॥
इत्युत्तरार्द्धोक्तं पारणं कार्यम् । तत्र वज्र्यानि ब्रह्माण्डे—
कांस्यं मांसं सुरां क्षौद्रं लोभं वितथभाषणम् ।
व्यायामं च प्रवासं च दिवास्वापमथाञ्जनम् ॥
तिलपिष्टं मसूरं च द्वादशैतानि वैष्णवः ।
द्वादश्यां वर्जयेन्नित्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
तथा—

कांस्यं मांसं सुरां घृतं व्यायामं क्रोधमैथुने ।
हिंसापत्यन्तलौल्यं च तैलं निर्माल्यलङ्घनम् ॥
द्वादश्यां द्वादशैतानि वैष्णवः परिवर्जयेत् ।
द्वादश्यां पारणं कुर्याद्वर्जयित्वा ह्युपोदकीम् ॥
उपोदकी=पोई इति महाराष्ट्रप्रसिद्धा ।
कांस्यं मांसं मसूरं च चणकं कोरदृषकाः ॥

(१) अत्र—‘इवशुराञ्चं गुरोरञ्चं मातुलाञ्चं तथैव च । पितृव्यभ्रातृ-
पुत्राणां पराञ्चं नैव दोषकृत् ॥’ इत्यपि नोपयुज्यते । तस्य वृत्तादिभिन्न-
दिनपराञ्चग्रहणविषयत्वात् ।

क्षौद्रं कांस्यामिषं तैलं द्वादश्यामष्ट वर्जयेत् ॥

हेमाद्रौ ब्रह्माण्डपुराणे—

पुनर्भोजनमध्यागो भार आयासमैधुने ।

उपवासफलं हन्युर्दिवा निद्रा च पश्चमी ॥

स्कान्दे—

पराश्रं कांस्पताम्बुले लोभं वितथभाषणम् ।

वर्जयेदिति शेषः । विष्णुधर्म —

*असम्भाष्यान्निह संभाष्य तुलस्पतासिकादलम् ।

शाकं मधु पराश्रं च हन्युरष्टाविमे फलम् ।

*असंभाष्यान्निति । असम्भाष्याश्च—

बहिर्ग्रीवाऽन्त्यजान् मूर्तिं पतितं च रजस्वलाम् ।

न स्पृशेन्नाभिभाषेन नेक्षेत व्रतवासरे ॥

इत्यादिनोक्ताः । हारीतोऽपि—“पतितपापण्डिनास्तिकादिसम्भाषणानृतात्मश्लाघादि उपवासमादिषु वर्जयेत्” इति । अस्यापवादः—

स्त्रीषु नर्म विवाहे च वृत्त्यर्थे प्राणसङ्कटे ।

गोब्राह्मणार्थे हिंसायां नानृतं स्याज्जुगुप्सितम् ॥

स्त्रीष्वनृतं नर्मत्याद्यन्वयः । हिंसायां=गोब्राह्मणहिंसायां प्रसक्तायां गोब्राह्मणजीवनार्थे, यद्वा गोब्राह्मणार्थे=तज्जीवनार्थे । हिंसायां=हिंसासामान्ये वा ।

अथ वाऽन्यदेव मायश्चित्तं कार्यं शास्त्रान्तरात् । तथा हि—

सम्भाष्येतान् शुचिपदं चिन्तयेद्ध्युतं बुधः ।

इदं चोदाहरेत्सम्पक्व कृत्वा तत्प्रवणं मनः ॥

शारीरमन्तःकरणोपघातं

वाचश्च विष्णुधर्मगवानशेषम् ॥

शर्म नयत्वस्तु ममेह शर्म

यायादनन्ते हृदि सन्निविष्टे ॥

अन्तःशुद्धिं बहिःशुद्धिं शुद्धो धर्ममयोऽव्ययः ।

स करोतु ममैतस्मिन् शुचिरेवासि सर्वदा ॥

बाह्योपवाताननयान् बाह्यांश्च भगवानजः ।

शमं नयत्वन्तात्मा विष्णुभेतसि संस्थितः ॥

एतत्संभाष्य जम्बव्यं पापण्डिभिरुपोषितैः । इति ॥

पापण्डिभिरिति बहुवचनानन्तरमदृशानां ग्रहः । यद्यपीदं सर्वो-
पघाते प्रतीयते तथापि संभाषण एव । “एतत्संभाष्य जम्बव्य-
म्” इत्युपसंहारान् । नारीनः—

चण्डालैः सह संभाष्य द्विजसंभाषणाच्छुनिः ।

गायत्रीं व्याहरेद्वाऽपि इति धर्मो व्यवस्थितः ॥

अनेन सामान्यमायचित्तन समुजयः । चण्डालादिदर्शने तु
विष्णुपुराणे—

तस्यावलोकनाभ्यर्च्य पश्येत् मतिमाधुरः ।

इति सूर्यावलोकनं च शुचिपदपाठोत्तरं कार्यम् ॥

नमः शुचिपदेत्युक्त्वा सूर्यं पश्यते दीक्षितः ।

इति विष्णुधर्मात् । दीक्षितः=कृतनियमः । रात्रिस्पर्शे तु
पराशरः—

अस्तं गते यदा सूर्ये चण्डालं पतितं स्त्रियम् ।

सूतिकां स्पृशतश्चैव कथं शुद्धिर्निधीयते ॥

जातवेदः सुवर्णं च गोमार्गं तथैव च ।

ब्राह्मणानुगतिश्चैव स्नानं कृत्वा विशुध्यति ॥

रात्रिस्नानीयं तोयमाह देवलः—

दिवाऽऽहृतैर्जलैः स्नानं निशि कुर्यान्निमित्ततः ।

प्रक्षिप्य च सुवर्णं च सन्निधाप्य च पात्रकम् ॥

सुमन्तुः—

साक्षात् स्पर्शे तु यत्प्रोक्तं तद्विद्वान्तरितेऽपि च ।

दिवास्पर्शे तु तत्रैव—

आमलक्याः फलं चाऽपि पारणे प्राश्य शुध्यति ॥

घृहसारदीयं—

रजस्वलां च चण्डालं महापातकिनं तथा ।

सूतिकां पणितं चैव उच्छिष्टं रजकादिकम् ॥

व्रतादिमध्ये धृगुगाथायां ध्वनिमुत्तमम् ।

अष्टोत्तरमन्त्रं तु जपेद्देवदमातरम् ॥

एतद्वत् सुतकंऽपि कार्यम् ।

सुतकं सूतकं वापि न त्याज्यं आदर्शाव्रतम् ।

इति विष्णुक्तः । तत्र त्यक्तं दानादि सूतकान्ते कार्यम् ।

सुतकान्तं नरः स्नात्वा पूजयित्वा जनार्दनम् ।

*दानं दत्वा विधानेन व्रतस्य कलमश्नुते ॥

इति मातस्यांक्तः । रजोदशीनपि कार्यम् ।

संस्पर्शं च नरः स्नात्वा शुचिरादित्यदर्शनात् ॥ इति ।

मौनलोपे योग्याश्च बल्कयः—

यदि वाग्यमलापः स्यात्तदादिषु कथं च न ।

‘स्नानदानादिकर्मणु’ इति वा पाठः ।

ठ्वाहरेद्विष्णुं धन्वं स्मरेद्वा विष्णुमठयम् ॥

इत्यादि । मानसे तु—

मानसे नियमे लुपे स्मरेद्विष्णुपनामयम् ॥

इति यमोक्तं द्रष्टव्यम् । एवं व्रताधिकारे—

विहितस्याननुष्ठानमिन्द्रियाणामनुग्रहः ।

निषिद्धसंवनं नित्यं वर्जनीयं प्रयत्नतः ॥

इति सुमन्तूक्ती,

जपोऽष्टोत्तरमन्त्रस्य नामशतत्रयस्य वा ।

इति प्रायश्चित्तं स्मार्तप्रायश्चित्तेन समुचितं बोध्यम् ।

*वेदमाता=गायत्री । *दानमिति । ब्राह्मणभोजनमपि

*एकादश्यां न भुञ्जीत नारी दृष्टे रजस्यपि ।

इति पुलस्त्योक्तेः । यदा द्वादश्यां श्रवणार्धे तदा शुद्धामषेकादशीं त्यक्त्वा तत्रैवोपवासः कार्यः ।

शुक्ला वा यदि वा कृष्णा द्वादशी श्रवणाऽन्विता ।

तयोरेवोपवासश्च अष्टोदश्यां च पारणम् ॥

इति नारदीयोक्तेः । एतं च नियमाः काम्यव्रते नियताः* । नित्यव्रते सति संभवे कार्याः ।

शक्तिमांसु पुनः कुर्यान्नियमं साविशेषणम् ।

इति कात्यायनोक्तेः । अशक्तौ तु माधुर्याये ब्रह्मवैवर्ते-

इति विज्ञाय कुर्यात्तावदष्टमैकादशीव्रतम् ।

विशेषनियमाशक्तोऽहोरात्रं भुजियर्जितः ॥ इति ॥

अथाष्टौ महाद्वादशयः । तत्र शुद्धाधिकैकादश्यायुता द्वादशी उन्मीलिनीसंज्ञा* । द्वादशयेव शुद्धाधिका वर्धते चेत्समा वज्जुली* । वामरश्मयस्पर्शिनी त्रिस्पृशा* । अग्रे पर्वणः संपूर्णाधिकत्ये पक्षवर्धिनी* । पुण्यर्क्षयुता जया* । श्रवणयुता विजया* । पुनर्वसुयुता जयन्ती* । रोहिण्युता पापनाशिनी* । अत्र *मूलं हेमाद्रौ श्रेयम् । *एताः

प्राणमजदानत्वात् । *एकादश्यां न भुञ्जीतेति ।

संप्रवृत्तेऽपि रजसि न त्याज्यं द्वादश्याव्रतम्

इति व्रतमपि द्रष्टव्यम् । *नियता इति । “सायमाद्यन्तयो-
रहोः” इत्यादौ “पुनर्भोजनम्” इत्यादौ च फलपदोक्तेः ।

*मूलमिति । ब्रह्मवैवर्ते —

उन्मीलिनी वज्जुली च त्रिस्पृशा पक्षवर्द्धिनी ।

जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी ॥

द्वादश्याऽष्टौ महापुण्याः सर्वपापापहा द्विजाः ।

तिथियोगेन जायन्ते चतस्रश्चापरास्तथा ॥

नक्षत्रयोगात्मकं पापं प्रजयन्ति ताः ।

एकादशी तु संपूर्णा वर्द्धते पुनरपि सा ॥

तद्युता द्वादशीत्यर्थः ।

उन्मीलिनी भृगुश्रेष्ठ कथिता पापनाशिनी १ ॥

द्वादश्यामुपवासश्च द्वादश्यामेव पारणम् ।

वज्रुली नाम सा प्रोक्ता हन्यायुतविनाशिनी ॥ २ ॥

अरुणोदय आद्या स्याद्द्वादशी सकलं दिनम् ।

अन्ते त्रयोदशी प्रातस्त्रिष्टुषा सा प्रकीर्तिता ॥

आद्या=एकादशी । अरुणोदये=सूर्योदये ।

“एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी । अहस्पृक्

तदहोरात्रम्” इति पादुपेन्द्रोक्तं तिथित्रययोगोक्तेः ॥ ३ ॥

कुहू राके यदा वृद्धिं भवति पक्षवर्द्धिनी ।

विहार्यकादशीं तत्र द्वादशीं समुपोषयेत् ॥ ४ ॥

पुष्यश्रवणपुष्याघरोहिण्या संयुतास्तथा ।

पुष्याघः—पुनर्वसुः ।

उपोषिताः सप्तफला द्वादशयोऽष्टौ पृथक् पृथक् ॥ इति ।

सप्तफला इति आमां काम्यत्वं, न तु नित्यत्वम् ।

न करिष्यन्ति ये लोके द्वादशयोऽष्टौ ममाऽऽज्ञया ।

तेषां यमपुरे बामो यावदाभूतसंप्लवम् ॥

इत्यकरणे दोषस्मरणं त्वनाकरमित्याशयेनाऽऽह—अप्लव इति ।

मुक्त्वाद्यर्थस्य स्वर्गाद्यर्थत्वं पुगणार्द्धं निरुद्धमेव । अत्र तिथियुक्तासु

न संदेहः । यत्तु—

विहार्यकादशीं तत्र द्वादशीं समुपोषयेत् ।

इति, तदुपवासद्वयासमर्थं प्रति, श्रवणद्वादशीवत् । नक्षत्रयोग-

युक्तासु श्रवणद्वादशी निर्णेष्यते । तादृशीद्वितरद्वादशीषु परेऽह्नि

अल्पनक्षत्रयोगेऽपि तत्प्रयुक्तमुपवासादि कार्यम् । “तिथिनक्षत्रयो-

योगे” इत्याग्रिमवचनात् । यत्तु कचिच्छ्रवणरोहिण्योरभिधानं तद-

पापक्षयमुक्तिकाम उपवसेत् । एकदादर्शाद्यादयोरैकत्वे
तन्त्राणोपवासः । अपार्थक्ये तु शक्तस्योपवाससम्यग् ।

वयुन्याऽनुवाद इति प्राञ्जः । ननुवास्तु-सूर्योदयादारभ्य द्विती-
यसूर्योदयपर्यन्तमस्तमयपर्यन्तं वा श्रवणान्धकृतयोर्गोपेक्षितः ।
उपवासस्याहोरात्रसाध्यत्वेन

प्रातः संकल्पयेद्विद्वानुपवासव्रतादिकम् ॥

इति संकल्प्य सूर्योदयानन्तरकालत्वेन

यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे ।

तिथिर्याऽभिपता सा तु कार्या नोपक्रमांश्चनता ॥

इति वचनान् ॥

कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः ।

दिवा रात्रिचतं यत्र एवमेव तिथौ गतम् ॥

इत्यादिवचनंभ्यश्च

कृत्तिकादिभरण्यन्तं तारा वा वारसप्तकम् ।

नैत संयोगमात्रेण पुनन्ति सकला तिथिम् ॥

इति शङ्करगीतानिषधवाक्याश्च श्रवणरोहिणीयोगवदल्पस्या-
पि ग्राह्यत्वे मानाभावात् "तिथिनक्षत्रयोर्योग" इति श्रवणद्वादशीप्रक-
रणगतत्वेन सामान्यवचनत्वाभावाच्च इति प्राहुः । *एकादशीति ।
"द्वादशी त्वेकादशीयुता" इति वक्ष्यति । तत्र खण्डतिथित्वादंकादशी-
द्वादश्युपवासयोरुपक्रमप्रभृति तन्त्रमित्यर्थः । *पार्थक्ये त्विति ।
प्रक्रान्तद्वादश्युपवासस्य प्रधानभूतद्वादश्युपवासानुरोधेनैकादश्युपवा-
साङ्गपारणबाध इत्यर्थः । अनुप्रक्रान्तद्वादश्युपवासेन तत्र द्वादश्युप-
वासो नोपक्रमितव्यः । "आपो वाऽशितमनशितं च" इति श्रुतेरप्या-
शनस्याशितत्वेन पूर्वोपवाससमाप्तिरनशितरूपत्वेनोत्तरोपवासावि-
घात इति, तत्र जलपारणं कृत्वोपक्रान्तोऽनुप्रक्रान्तो वा द्वादश्युप-
वासः कार्य इति तु साधयः । अन्यतिथिपुपवासद्वयस्य नैरन्तर्ये-

एकादशीमुपोष्येव द्वादशीं समुपोषयेत् ।

इति विष्णुरहस्यात् । अशक्तौ तु द्वादश्यामेव ।

एवमेकादशीं *भुक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ।

पूर्ववासरजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यमंशयम् ॥

इति तत्रैवोक्तं । *यदा त्वत्पा द्वादशी तदोक्तं मात्स्ये—

यदा भवति अल्पापि द्वादशी पारणादिने ।

उपःकाले त्रयं कुर्यात्प्रातर्मध्याह्निकं तदा ॥

नारदीयेऽपि —

अल्पायामथ विधेन्द्र द्वादश्यामरुणोदये * ।

स्नानार्चनक्रियाः कार्या दानहोमादिसंयुताः ॥ इति ।

*संकटे तु माधवीये देवलः—

संकटे विषमे प्राप्ते द्वादश्यां पारयेत्कथम् ।

अद्विस्तु पारणां कुर्यात्पुनर्भुक्तं न दोषकृत् ॥ इति ।

संकटे=*अयोदशी आह प्रदोषादौ* ।

ण प्राप्तवयमेव निर्णयः । *भुक्त्विति कलाहारपरम् । त्यक्त्विति पाठेऽपि तत्परमेव । एकादशीपारणायां माधवीये स्मृत्यन्तरे—

कलाद्वयं त्रयं वाऽपि द्वादशीं न त्यक्तिक्रमेत् ।

पारणे परेण नृणां तिथिस्नातकालिकी स्मृता ॥

इति । तत्राऽऽहिकापकपमाह *यदा त्विति । *अरुणोदये इति तदधिककालमाध्यन्वारश्चकं सन्ध्यादि संकोचेनापि कार्यम् ।

महाहानिकरी होषा द्वादशी लङ्घिता नरैः ।

करोति धर्महरणमस्नातेव सरस्वती ॥

इति द्वादशीलङ्घने दोषोक्तः । अस्नातेति स्नातमत्रेत्यधिकरणेऽर्श-
आयच् । *संकटे=कथं चित्पारणाया असंभवे । *अयोदशी-

आह=मृततिथि-गजच्छाया-वारुण्याद्यलभ्ययोगनिमित्तकम् ।

प्रदोषादाविति । आदिना स्नानदानादिकमन्यदा किञ्चिद्वाद्य-

अत्र केचिदाहुः- *अपकर्षवाक्यानि अनाहिताग्नि-
विषयाणि । अग्निहोत्रादीनां *श्रौतत्वेनापकर्षयोगात्
इति । द्वादश्यां च प्रथमपादमतिक्रम्य पारणं कार्यम् ।

म् । सकलधार्मिकग्रन्थेषु जलपारणां कृत्वा श्राद्धाद्यनुष्ठानलिख-
नाश्च तल्लोपो युक्तः, नापि श्राद्धापकर्ष इति भावः । सर्वथा द्वादश्य-
भावे पारदीपे -

त्रयोदश्यां तु शुद्ध्यां पारणं पृथिवीफलम् ।

द्यतयज्ञाधिकं नापि नरः प्राप्नोत्यभंगयम् ॥

तत्र मातरंवेति द्रष्टव्यम् । यत् भोजनापकर्षं तत्पूर्वभाविनै-
सर्गिकनित्यकृत्यमात्रापकर्षः ।

क्रमवत्सु च कृत्येषु यद्यप्यपकृत्यम् ।

तदा सर्वोपकर्षः स्यादन्यथा क्रमबाधनात् ॥

इति कार्तीयवाक्यादिति घृतं, तद्वत् । वैश्वदेवादेरत्र संस्का-
रत्वेन भोजनार्थत्वात् अतथान्वेऽपि वा दर्शपूर्णमाससमोपवागवद्वाच-
निकपौर्वापर्यात्तदपकर्षं तदपकर्षो भवतु मातरौपासनदेवपूजादेस्तु-
अतथाभावात्कथं प्रोक्तन्यायादपकर्षः कालपौर्वापर्यकृतस्यार्थ-
कपौर्वापर्यस्यानुष्ठानानङ्गत्वेनानपकर्षेऽपि तल्लोपनिमित्तप्रकृतवैगु-
ण्याभावात्, प्रत्युतापकर्षं काललंघनेन वैगुण्यापाताच्च । अन्यथा
पशुना सहत्वे अग्नीषोमीयसवनीययोः प्रकृतौ पौर्वापर्येऽपि सवनी-
यस्यैव प्रथममुपाकरणं आश्विनग्रहग्रहणोत्तरकालानुगोधात् अग्नी-
षोमी यानुबन्ध्ययोरग्नीषोमीयमाथम्यं तु कस्याप्यवैगुण्यादिति
सिद्धान्तो भज्येत । तस्माद्वाचनिक एवायमपकर्षो वाक्यः । वचनं
च 'मातर्मध्याह्नकर्त्तव्ये नित्य एव' इति तत्रैवापकर्षो न सर्वत्र । अत
एव 'संकटे विषये प्राप्ते' इति संकटपदसङ्गतिः । अन्यथा त्रयोदशी-
श्राद्धादेरप्यपक्रष्टुं शक्यत्वेनासंकटादिति । *अपकर्षवाक्या-
नीति । होमादीसस्य सारूप्याद्धोमः औपासनहोमवैश्वदेवादिः
स्मार्तश्च ग्राह्यइत्यर्थः *श्रौतत्वेनेति । पौराणधर्माणां दीर्घस्यात् ।

छादश्याः प्रथमः पादो हरिनामरसंज्ञितः ।

ऋतमतिक्रम्य कुर्वीत पारणं विष्णुतत्परैः ॥

इति निर्णयामृतं मदनरत्ने च विष्णुधर्मोक्तेः । अत्र
कोचित्सङ्ग्रहो—'यदा भूयसी छादशी तदाऽपि प्रातर्भु-
वर्तत्रयं पारणं कारयेत् ।

सर्वेषामुपवासानां प्रातरेण हि पारणम् ।

इति वचनात्' इति ।

अस्मद्गुरवस्तु—'यहूनां कर्मकाष्ठानां विना कारणं
बाधापत्तेः प्रागुक्तवचनैश्च अन्त्याच्छादश्यामेवापकर्षवि-
धानादपराह एव कारयेत् । प्रातःशब्दस्तु—

सांगप्रातर्हि जातानामशनं श्रुतिर्वादिताम् ।

इतिवदपराहवाचित्वेऽप्युपपन्नः । न च वाक्यवैयर्थ्यं,
पुनर्भोजनमांगपारणनिवृत्त्यर्थतयात्तरम्; इत्याहुः ।

प्रमादत एकादश्युपवासान्तिकमे अपराहं पाराहं—

एकादशी विप्लुता चेत् छादशी परतः स्थिता ।

उपोष्या छादशी तत्र यदाच्छेत्परमं पदम् ॥ इति ।

कैश्चित् विष्णुना चेदितं पठितम् । अत्राश्वरेभिर्नो
निगमाः सर्ववृत्तेषु बाह्व्याः । अन्ये च नक्षरात्रे व-
क्ष्यन्ते इति दिक् ।

इति श्रीरामकृष्णभट्टात्मजकमलाकरभट्टकृतं

निर्णयसिन्धौ एकादशीनिर्णयः ।

उदितादिहोमिनामिदम् । अनुदितहोमिनां तु उपासि माध्याह्निकाप-
र्षः ततो होम इति भवति । ऋतमतिक्रम्येति प्रातः पारणापवादः ।

(१) इति श्रीकृष्णभट्टकृतौ निर्णयसिन्धुव्याख्यायामेका-
दशी निर्णयः समाप्तः ॥

अथ शुद्धाविद्धादिभेदेन स्मार्तवैष्णवयोः स्फुटज्ञानार्थं
श्रीवासुदेवोपाध्यायविरचितो धर्माधिस्थोदाहरण-
सहितश्रेकादशानिर्णयपट्टो लिख्यते ।

श्रीकाशिनोपाध्यायैरेकादश्या विनिर्णयः ।

कृतोऽष्टादशभेदात्मा स्मार्तवैष्णवयोः पृथक् ॥ १ ॥

संलक्षणादाहृतः सिद्धिं संशोध्य सन्धपट्टयोः ।

विभाज्यैकं च पट्टेऽस्मिन्म गभामति लिख्यते ॥ २ ॥

श्रीरामचन्द्रनामा नामप्रागर्भनृप्राजह्वायः ।

स ब्रह्मवित्पिता मे जयति तस्मै नमः जानकीजानिः ॥ ३ ॥

नामस्मृत्या यस्य च विबोधिना भर्मशास्त्रदुर्बोधम् ।

निर्णयमेकादश्या निःसंदिग्धं सुखेन विलिखामि ॥ ४ ॥

अत्र समत्वं सूर्योदयाद्यक्षणाद्यवहितपूर्वक्षणान्त-
तिथिसत्त्वं पष्टिघाटकारूपम् । न्यूनत्वं तु किञ्चिन्न्यू-
नपष्टिघटिकावद्धि शुद्धाविद्धाभेदेषु तिथिक्षणवृद्धिभ्यां
विलक्षणम् । यथा वैष्णवशुद्धैकादशीप्रथमभेदे दशमी-
५५।२९, एकादशी-४९।५९, द्वादशी-४३।२९। एवं पर-
मक्षये पलोनचतुश्चत्वारिंशद्वर्तीमितं न्यूनत्वम् । एवमेव
स्मार्तवैष्णवयोः शुद्धाविद्धाभेदैर्विलक्षणत्वमूह्यम् ।

एते वैष्णवानामेकादश्याः शुद्धाभेदाः ।

अत्रारुणोदयवेधरहिता शुद्धा सा चतुर्विधा सा चो-
दाहरणेषु प्रदर्श्यते—

	दशमी	एकाद.	द्वादशी	
शुद्धन्यूना न्यूनद्वादशिका ।	घ० ५०	घ० ५०	घ० ५०	इयमनुभयाऽधिक्यवर्ती शुद्धा । अत्र स्मार्तानां वैष्ण- वानां त्रैकादश्यामैवापवासः । भेदः २।
धर्माब्धिस्यमुदाहरणम् ।	५१ ५९	५८ ०	५९ ५९	
	५१ ०	५९ ०	५८ ०	
शुद्धन्यूना समद्वादशिका ।	५१ ५९	५८ ०	६० ०	इयमप्यनुभयाऽधिक्यवर्ती शुद्धा । अत्रापि स्मार्तानां वैष्णवानां त्रैकादश्यामैवापवासः । भेदः २।
धर्माब्धिस्यमुदाहरणम् ।	५१ ०	५९ ०	५८ ०	
शुद्धन्यूनाऽधिकद्वादशिका ।	५१ ५९	५८ ०	६० १	इयं द्वादशीमात्राऽधिक्यवर्ती शुद्धा । अत्र स्मार्तानामे- कादश्यां वैष्णवानां द्वादश्यामैवापवास इति माधव- मते सर्वेषां द्वादश्यामैवेति हर्माद्रिमतम् । भे० ३।
धर्माब्धिस्यमुदाहरणम् ।	५१ ०	५९ ०	५८ १	
शुद्धसमा न्यूनद्वादशिका ।	५१ ५९	६० ०	५९ ५०	इयमनुभयाधिक्यवर्ती शुद्धा । अत्र स्मार्तानां वैष्ण- वानां त्रैकादश्यामैवापवासः ।
धर्माब्धिस्यमुदाहरणम् ।	५१ ०	५९ ०	५८ ०	भे० ४।
शुद्धसमा समद्वादशिका ।	५१ ५९	६० ०	६० ०	इयमप्यनुभयाधिक्यवर्ती शुद्धा । अत्र स्मार्तानां वैष्णवानां त्रैकादश्यामैवापवासः । भे० ५।
धर्माब्धिस्यमुदाहरणम् ।	५१ ०	५९ ०	५८ ०	
शुद्धसमाऽधिकद्वादशिका ।	५१ ५९	६० ०	६० ०	इयं द्वादशीमात्राधिक्यवर्ती शुद्धा । अत्र स्मार्तानामे- कादश्यां वैष्णवानां द्वादश्यामैवापवास इति माधवम- ते सर्वेषां द्वादश्यामैवापवास इति हर्माद्रिमतम् । भे० ६।
धर्माब्धिस्यमुदाहरणम् ।	५१ ०	५९ ०	५८ ०	

शुद्धाऽधिका न्यूनदाव-
शिका ।

धर्माब्धिस्यमुदाहरणम् ।

शुद्धाऽधिका समदावशिका

धर्माब्धिस्यमुदाहरणम् ।

शुद्धाऽधिकाऽधिकदाव-
शिका ।

धर्माब्धिस्यमुदाहरणम् ।

दशमी घ०	प०	एकाद- घ०	प०	द्वादशी घ०	प०
५५	५९	६०	०	५९	५८
५५	०	०	१	६०	५८
५५	०	६०	१	५८	०

इयमेकादर्शमात्राधिक्यवर्ती शुद्धा । अत्र स्मार्तिगृह-
स्थानां पूर्वेकादश्यां, वर्तनां वैष्णवानां चोर्वैतिका-
दश्यामेवोपर्यास इति नाधिक्यमन, कामाडा अकामाडा
वैष्णवो दृग्नुपवर्त्तन् इति हर्माद्रिमनम् ।
इदमुदाहरणं विचार्यम् ।

मे० ७५

५५	५९	६०	०	५९	५८
५५	५९	०	१	५९	५८
५५	०	६०	१	५८	०
५५	०	६०	१	५८	५८

इयमनंकादर्शमात्राधिक्यवर्ती शुद्धा । अत्रापि स्मा-
र्तगृहस्थानां पूर्वेकादश्यां, वर्तनां वैष्णवानां चाव-
र्त्तिकादश्यामेवोपर्यास इति न अधिक्यमन, कामाडा
अकामाडा वैष्णवो दृग्नुपवर्त्तन् इति हर्माद्रिमनम्
मे० ८१

५५	५९	६०	०	५९	५८
५५	५९	०	१	५९	५८
५५	०	६०	१	५८	०
५५	०	६०	१	५८	५८

इयमनुपर्याधिक्यवर्ती शुद्धा । अत्र स्मार्तिवैष्णवेभ्य परै-
वैकादश्यामेवोपर्यासयुभयमनम् ।
मे० ९१

इति वैष्णवानां शुद्धिकादर्शाभिदाः ।

अथ बिद्धन्वमरुणोदये दशमीसन्धम् । अरुणोदयस्तु सूर्योदयान्नाक् चतुर्ग्रहिकान्मकः ।

[illegible]

विष्णुपूना समष्टादशिका	५६	१	५८	०	६०	०	इयमप्यनुभवाप्यन्यत्रना	विष्णु	अत्राप्यस्मानाना-
शर्माग्विस्थमुद्राहरणम्	५७	०	५८	०	५९	०	भक्तादद्यांभवापवासां	विष्णवानां	विष्णुवाद् वाद-
							दद्यामुपवासः ।		भे० दो

चिद्वन्यूनाऽधिकत्वादाशकाः	५६	१	:	:	:	४८	:	:	०	:	६०	:	:	०		कृद्भाषात्राऽप्यिकवचर्न् । त्रिष्टयम् । अत्र स्मार्तिरकाद-
	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	१	:	:	१		स्युयाभ्यां, वैष्णवेडादस्युयोभ्या । हेमाद्रिमते तु सर्वै-
धर्मान्निघस्थमुदाहरणम् ।	५८	०	:	:	:	५९.	:	:	०	:	६०	:	:	१		कृद्भाष्येवोपोभ्या । भ० ३।

[illegible]

वैष्णवानां चिद्वैकादर्शपटः ।

विद्यासमा समद्वादशिका । धर्मान्वित्यस्यमुदाहरणम् ।	वक्षामी ५० : ५० ५९ : १ ५७ : ०	पकाद. ५० : ५० ६० : ० ५८ : ०	डादशी ५० : ५० ६० : ० ५९ : ०	इयमन्यनुभयाधिक्यवर्ती चिदा । अत्र स्मानानामेकाद- द्यामेवोपवानां वैष्णवानां चिद्वन्वाद् दादश्यामुप- वामः ।
विद्यासमाऽधिकद्वादशिका । धर्मान्वित्यस्यमुदाहरणम् ।	५७ : १ ५८ : ० ५८ : ०	६० : ० ५९ : ० ५९ : ०	६० : ० ६० : १ ६० : १	इयं दादशीमात्राऽधिक्यवर्ती चिदा । अत्र स्मानैरेका- दश्यामुपवा । ददश्यामुपवा । ददश्यामुपवा । ददश्यामुपवा । दादश्यामुपवा ।
विद्याधिका न्यूनद्वादशिका । धर्मान्वित्यस्यमुदाहरणम् ।	५९ : १ ५८ : ० ५८ : ०	६० : ० ६० : १ ६० : १	५९ : ५८ ६० : ५८ ६० : ५८	इयमेकादशीमात्राधिक्यवर्ती चिदा । अत्र स्मानैरेका- दश्यामुपवा । ददश्यामुपवा । ददश्यामुपवा । ददश्यामुपवा । दादश्यामुपवा ।
विद्याधिका समद्वादशिका । धर्मान्वित्यस्यमुदाहरणम् ।	५९ : १ ५८ : ० ५८ : ०	६० : ० ६० : १ ६० : १	५९ : ५९ ६० : ५९ ६० : ५९	इयमन्येकादशीमात्राधिक्यवर्ती चिदा । अत्र स्मानैरेका- दश्यामुपवा । ददश्यामुपवा । ददश्यामुपवा । ददश्यामुपवा । दादश्यामुपवा ।
विद्याधिकाऽधिकद्वादशि- का धर्मान्वित्यस्यमुदाहरणम् ।	५६ : १ ५८ : ० ५८ : ०	६० : ० ६० : १ ६० : १	५९ : ५९ ६० : ५९ ६० : ५९	इयमनुभयाधिक्यवर्ती चिदा । अत्र सर्वैः स्मानैरेकाद- श्यामुपवा । ददश्यामुपवा । ददश्यामुपवा । ददश्यामुपवा । दादश्यामुपवा ।

इति वैष्णवानां चिद्वैकादर्शभेदाः ।

इमे स्मार्तानां शुद्धैकादशी भेदाः ।
शुद्धत्वं नाम सूर्योदये दशम्यसन्धम् । सा चतुर्विधा । सा चोदाहरणैः प्रदर्श्यते ।

शुद्धन्यूना न्यूनद्वादशिका । धर्माब्धिस्यमुदाहरणम् ।	दशमी घ० ५० ५९ ० ५७ ०	एकाद घ० ५० ५९ ० ५८ ०	द्वादशी घ० ५० ५९ ० ५९ ०	इयमनुभयाधिक्यवर्ती शुद्धा । अत्र स्मार्तानामेकाद- श्यामत्रोपवासो न द्वादश्यां । वैष्णवानां तु विद्वन्वात् द्वादश्यामुपवासः । मे० १
शुद्धन्यूना समद्वादशिका । धर्माब्धिस्यमुदाहरणम् ।	५० ५९ ५८ ० ५७ ०	५९ ५८ ५८ ० ५८ ०	६० ६० ६० ० ५९ ०	इयमन्यनुभयाधिक्यवर्ती शुद्धा । अत्र स्मार्तानामेकाद- श्यामत्रोपवासो न द्वादश्याम् । वैष्णवानां तु विद्वन्वात् द्वादश्यामुपवासः । मे० २
शुद्धन्यूनाऽधिकद्वादशिका । धर्माब्धिस्यमुदाहरणम् ।	५९ ५८ ५८ ० ५८ ०	५९ ५९ ५९ ० ५९ ०	६० ६० ६० ० ६० ०	इयं द्वादशांमात्राऽऽधिक्यवर्ती शुद्धा । अत्र शुद्धन्वान् स्मा- र्तानामेकादश्यामत्रोपवासो न द्वादश्यामिति माधवमतम् । इमाद्रिमेने तु सर्वैर्द्वादश्यत्रोपेक्ष्या । केचित्तु मुमुक्षुभिः स्मार्तैः पुराणेष्वन्याहुः । मे० ३
शुद्धसमा न्यूनद्वादशिका । धर्माब्धिस्यमुदाहरणम् ।	५८ ५८ ५७ ० ५७ ०	६० ६० ६० ० ५८ ०	५९ ५९ ५९ ० ५९ ०	इयमनुभयाधिक्यवर्ती शुद्धा । अत्र स्मार्तानामेकादश्यामे- त्रोपवासो न द्वादश्याम् । वैष्णवानां तु विद्वन्वात् द्वादश्या- मत्रोपवासः । मे० ४
शुद्धसमा समद्वादशिका । धर्माब्धिस्यमुदाहरणम् ।	५८ ५८ ५७ ० ५७ ०	६० ६० ६० ० ५८ ०	६० ६० ६० ० ५९ ०	इयमन्यनुभयाधिक्यवर्ती शुद्धा । अत्रापि स्मार्तानामेका- दश्यामत्रोपवासो न द्वादश्याम् । वैष्णवानां तु विद्वन्वात् द्वादश्यामत्रोपवासः । मे० ५

स्मानानां शुद्धैकादर्शापटः ।

शुद्धसमाऽधिकद्वादशिका ।	दर्शनी ५० ५० ५०	एकाद. ५० ५० ५०	द्वादशी ५० ५० ५०	इयं द्वादशीमात्राऽऽधिक्यवर्त्तः शुद्धा । अत्र शुद्धन्यान्स्मातो- नामैकादश्यामैवापवासां न द्वादश्यामिति माधवमतम् । हे- माद्रिमेतं तु सर्वं परा द्वादशैवोपाप्या । केचित्तु मुमुक्षुभिः स्मानैः परापरं व्यन्याहुः । भ० ६ ।
धर्माग्निस्थमुदाहरणम्	५८ ०	५० ०	५० ०	
शुद्धाऽधिका न्यूनद्वादशिका ।	५० ५० ५०	५० ५० ५०	५० ५० ५०	इयमेकादशीमात्राऽऽधिक्यवर्त्तः शुद्धा । अत्र स्मानैर्गृहिभिः पूर्वैकादश्युपाप्या । यतिभिर्निरुक्तामगृहिभिर्वनस्यैर्विधैवानि- र्वैष्णवैश्च परैवोपाप्या । विष्णुर्ग्रीतिकामैरुपवासाद्वयं काय- मिति केचित् । भ० ७ ।
धर्माग्निस्थमुदाहरणम् ।	५८ ०	५० ५० ५०	५० ५० ५०	
शुद्धाऽधिका समद्वादशिका ।	५० ५० ५०	५० ५० ५०	५० ५० ५०	इयमन्येकादशीमात्राऽऽधिक्यवर्त्तः शुद्धा । अत्र स्मानैर्गृहिभिः पूर्वैकादश्युपाप्या । यतिभिर्निरुक्तामगृहिभिर्वनस्यैर्वि- धैर्विष्णवैश्च परैवोपाप्या । विष्णुर्ग्रीतिकामैरुपवासद्वयं कार्यमिति केचित् । भ० ८ ।
धर्माग्निस्थमुदाहरणम् ।	५८ ०	५० ५० ५०	५० ५० ५०	
शुद्धाधिकाऽधिकद्वादशिका ।	५० ५० ५०	५० ५० ५०	५० ५० ५०	इयमुभयार्थाधिक्यवर्त्तः शुद्धा । अत्र सर्वैः स्मानैर्वैष्णवैश्चा- वशिष्टा परैवैकादश्युपाप्या । भ० ९ ।
धर्माग्निस्थमुदाहरणम् ।	५८ ०	५० ५० ५०	५० ५० ५०	

इति स्मानानां शुद्धैकादर्शाभेदाः ।

अत्र विद्धत्वं मूर्योदये दशमीसत्त्वम् । मूर्योदयस्तु षष्टिघटिकान्त्यक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणलवादिकालावच्छिन्नः ।
इयमपि विद्धा चतुर्विधा, सा चोदाहरणेषु प्रदर्श्यते—

विद्यन्यूना न्यूनद्वादशिका ।	दशमा घ०	एकाद. घ०	द्वादशी घ०	इयमनुभयाधिक्यवर्ती विद्धा । अत्र स्मात्तानामेकाद- श्यामुपवासः । वैष्णवानां द्वादश्यामुपवासः । भद्रः १।
धर्माधिस्थमुदाहरणम् ।	२	५७	५९	५७
	२	अ	यः	०
	२	५६	०	५५
		अ	यः	०
विद्यन्यूना समद्वादशिका	२	५७	५९	५७
धर्माधिस्थमुदाहरणम् ।	२	अ	यः	०
	२	५६	०	५५
		अ	यः	०
विद्यन्यूनाधिकद्वादशिका ।	१	५८	५९	६०
धर्माधिस्थमुदाहरणम् ।	१	५८	०	६०
			०	०
			०	०
विद्यसमा न्यूनद्वादशिका ।	२	५८	०	५९
धर्माधिस्थमुदाहरणम् ।	२	अ	यः	०
	२	५६	०	५५
		अ	यः	०

इयमप्यनुभयाधिक्यवर्ती विद्धा । अत्रापि स्मात्ताना-
मेकादश्यामुपवासः । वैष्णवानां द्वादश्यामुपवासः ।
भद्रः २।

इयं द्वादशीमात्राधिक्यवर्ती विद्धा । अत्रैकादश्या विद्यन्वावृ-
त्तादश्यामेव स्मात्तानामन्युपवासः । तत्र किमु वक्तव्यं वै-
ष्णवानामिति । एवं चोभयाधिक्ये द्वादशीमात्राधिक्ये
च स्मात्तानां विज्ञायाभ्यासां नान्यत्र ।
भ० ३।

इयमनुभयाधिक्यवर्ती विद्धा । अत्र स्मात्तानामेकादश्यामु-
पवासः । वैष्णवानां द्वादश्यामुपवासः ।
भ० ४।

स्मार्तानां विद्वेकादर्शपटः ।

विद्वत्समा समद्वादशिका ।	दशमी घ०	एकादश घ०	द्वादशी घ०	पञ्चम घ०	पञ्चम घ०
धर्माग्निस्थमुदाहरणम् ।	२	०	५८	०	०
विद्वत्समाऽधिकद्वादशिका ।	२	०	५८	०	०
धर्माग्निस्थमुदाहरणम् ।	१	०	५८	०	०
विद्वत्समाऽधिकद्वादशिका ।	१	०	५८	०	०
धर्माग्निस्थमुदाहरणम् ।	४	०	५८	०	०
विद्वत्समाऽधिकद्वादशिका ।	४	०	५८	०	०
धर्माग्निस्थमुदाहरणम् ।	५	०	५८	०	०
विद्वत्समाऽधिकद्वादशिका ।	५	०	५८	०	०
धर्माग्निस्थमुदाहरणम् ।	७	०	५८	०	०
विद्वत्समाऽधिकद्वादशिका ।	७	०	५८	०	०
धर्माग्निस्थमुदाहरणम् ।	२	०	५८	०	०

इयमनुभयाधिक्यवती विद्वत् । अत्र स्मार्तानामेकादश्या-
मुपवासः । वैष्णवानां द्वादश्यामुपवासः ।

मे० ५।

इयं द्वादशीमात्राऽऽधिक्यवती विद्वत् । अत्रैकादश्या विद्व-
त्त्वाद् द्वादश्यामेव स्मार्तानामन्युपवासः । तत्र किमु वक्तव्यं
वैष्णवानामिति । पूर्ववदत्र स्मार्तानां विद्वत्स्यागः ।

मे० ६।

इयमेकादशीमात्राऽऽधिक्यवती विद्वत् । अत्र स्मार्तगृहिभिः
पूर्वकादश्याया, यानिभिर्निष्कामगृहिभिरनर्थैर्विधवाभि-
र्वैष्णवैश्च पूर्वोपाध्या विष्णुप्रीतिकामैः स्मार्तरूपवासद्वयं
कार्यामिति केचिन् ।

मे० ७।

इयमेकादशीमात्राऽऽधिक्यवती विद्वत् । अत्र स्मार्तगृहिभिः
पूर्वोपाध्या, यानिभिर्निष्कामगृहिभिरनर्थैर्विधवाभिर्वैष्ण-
वैश्च पूर्वोपाध्या । विष्णुप्रीतिकामैः स्मार्तरूपवासद्वयं
कार्यामिति केचिन् ।

मे० ८।

इयमनुभयाधिक्यवती विद्वत् । अत्र सर्वैः स्मार्तैर्वैष्णवैश्चवि-
शिष्टा गृहवैकाऽऽद्युपाध्या एतदुदाहरणंऽपि स्मार्तानां वि-
द्वत्स्यागः ।

मे० ९।

इति स्मार्तानां विद्वेकादर्शभेदाः ।

द्वादशी तु पूर्वैव *युग्मवाक्यात् —

द्वादशी तु कर्तव्या एकादश्या युता प्रथो ।

इति स्कान्दाच्च ॥

अयोदशी तु *सर्वमते शुक्ला पूर्वा, कृष्णांतरा ।

*युग्मेति । रुद्रेण द्वादशीयुक्तेत्यादिः । सर्वकार्यपरमिदम् ।

उपवासे तु विशिष्यापि ।

एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका ।

उषोण्याः परमंयुक्ताः पराः पूर्वैव संयुताः ॥

इति गार्ग्येण पूर्वविद्वानभिधानात् ।

द्वितीया पञ्चमी वेधादशमी च त्रयोदशी ।

चतुर्दशी चोपवासे हन्युः पूर्वोत्तरे त्रिणी ।

इति वासिष्ठेन तत्रोत्तरविद्वानभिधानात् । *सर्वमते इति ।

“एकादश्यष्टमी षष्ठी” इति सामान्यत उत्तरा विहिता । ‘द्वितीया पञ्चमी वेधात्’ इति निषिद्धा च । एवं च —

षष्ठ्यष्टमी अमावास्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी ।

एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वयुतास्तथा ॥

इति निगमवचनान्कृष्णपक्षे परा, शुक्लपक्षत्रयोदशी तु पूर्वा इति । सामान्यविशेषन्यायात् । एवं च —

त्रयोदशी तु कर्तव्या द्वादशीसाहिता मृते ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्ते सामान्यवचनाच्छुक्लत्रयोदश्यामेव प्रवर्तते । या तु पूर्वा सा त्वपराहिक्की ।

त्रयोदशी तु कर्तव्या या भवेदापराहिक्की ॥

इति स्कान्दात् ।

या शुक्ला मृते पूर्वा मृता साऽपराहिक्की ॥

‘अयोदशतिथिः पूर्वः सितोऽथाऽसितः *पश्चात्’इति दीपिकोक्तेः ।

शुक्ला अयोदशी पूर्वा, परा कृष्णा अयोदशी ।
इति साधवाच ।

इति साधवाच । *पश्चादिति । परदिने लाभे तु पूर्वैः
“एकादशी तृतीया च”इति वचनात् । “यदि न स्यात्परेऽहनि”
इति दर्शनात् । अत्र प्रदोषव्रतं ब्रह्माक्षरव्रणहे-

पक्षद्वये त्रयोदश्यां निराहारो भवेद्विना ।

घटीत्रयादस्तमयात्पूर्वं स्नानं समाचरेत् ॥

शुक्लाम्बरधरो भूत्वा वाग्यतो नियमान्वितः ।

कृतसंध्याजपविधिः शिवपूजां समारभेत् ॥

इति व्रतमभिधाय

एवमाराधयेद्देवं प्रदोषे गिरिजापतिम् ।

ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चाद् दक्षिणाभिश्च तोषयेत् ॥

इति दिनेऽनाहारकर्तृकं शिवपूजाप्रधानकं व्रतं स्मर्यते । अत्र प्रदो-
षव्यापिनी ग्राह्या । तत्रैव पूजाविधानात् । प्रदोषस्त्रिमुहूर्तमित्य-
भिप्रायः । दिनद्वये प्रदोषव्याप्तावव्याप्तौ वा पूर्वा ।

त्रयोदशी तु कर्त्तव्या द्वादशीसहिता मुने ।

इति सुमन्तूक्तेरिति मयूखकृतः । दिनद्वये प्रदोषव्याप्तौ तदव्या-
प्तौ साम्येन तदेकदेशस्पर्शे वा उत्तरा । संकल्पकाले सत्त्वात् । वैष-
म्येणैकदेशस्पर्शे तदाधिक्यवती ग्राह्येति विवेचनानुसारिणः । अ-
धिकमुक्तं नक्तव्रते । इदं च मन्दवारे कृष्णपक्षेऽतिप्रशस्तम् ।

मन्दवारे प्रदोषोऽयं दुर्लभः सर्वदेहिनाम् ।

तत्रापि दुर्लभस्तस्मिन् कृष्णपक्षे समागतः ॥

इति तत्रैवोक्तेः । आरम्भश्च शनिप्रदोषे कार्यः—

यदा त्रयोदशी शुक्ला मन्दवारेण संयुता ।

चतुर्दशी तु सर्वमते *कृष्णा पूर्वा, *शुक्लोत्तरा ।
*उपवासं तु *द्वयपि परंति मदनरत्नं ।

आरभेत्तव् व्रतं तत्र सन्तानफलसिद्धये ॥
इति तत्रैवोक्तेः । पृथक्शानिप्रदोपघते तु एतदेवमिति प्रकाशः ।
*कृष्णोति ।
कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।
पूर्वविद्धेव कर्त्तव्या परविद्धा न कुत्रचित् ॥
उपवासादिकार्येषु एव धर्मः सनातनः ॥
इत्यापस्तम्बवाक्यात् । *शुक्लोति । “चतुर्दश्या च पूर्णिमा” इति
युग्मवाक्यात् ।

सदा कार्या त्रयोदश्या न तु युक्ता चतुर्दशी ।
‘पौर्णमासीयुता सा स्याच्चतुर्दश्या च पूर्णिमा ॥
इति भविष्याच्च । *उपवासं त्रिंति । रुद्रोपवासभिन्ने इति
शेषः । *द्वयपितीति ।

एकादश्यष्टमी पष्ठी उभे पक्षे चतुर्दशी ।
अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः ॥
इति वासिष्ठात् । रुद्रोपवासे तु पक्षद्वयगताऽप्यापराह्निकी
चेत् पूर्वा ।

चतुर्दशी तु कर्त्तव्या त्रयोदश्या युता प्रभो ।
मम भक्तैर्महाबाहो भवेद्या चापराह्निकी ॥
दर्शविद्धा न कर्त्तव्या राकाविद्धा तथा मुने ॥
इति स्कान्दे “मम भक्तैः” इतीश्वरोक्तिलिङ्गेन रुद्रव्रताविषयत्वप्रती-
तेः । आपराह्निक्या अलाभे तु परा । “ता उपोष्याः परान्विताः”
इति दर्शितवासिष्ठात् । यदि कृष्णा पूर्वा न कल्प्यते तदा परा ।
अष्टम्येकादशी पष्ठी कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।
अमावास्या तृतीया च कर्त्तव्या परसंयुता ॥

पौर्णिमास्यामावास्ये तु सावित्रीव्रतं विना परे मास्ये
 *भूताविद्धे न कर्तव्ये दर्शपूर्णे कदाचन ।
 वर्जयित्वा सुनिश्चिष्ट सावित्रीव्रतमुत्तमम् ॥
 इति ब्रह्मवैवर्तात् । अमास्यां योगविशेषमाहाऽपरा-
 के शातातपः—

अमावास्यां भवेद्वारो यदा भूमिसुतस्य वै ।
 जाह्नवीस्नानमात्रेण गोसहस्रफलं लभेत् ॥
 अमा वा सोमवारेण रविवारेण सप्तमी ।
 चतुर्थी भीमवारेण विपुलस्मदृशं फलम् ॥
 तत्रैव व्यासः—

सिनीवाली कुहूर्वापि यदि सोमदिने भवेत् ।
 गोसहस्रफलं दद्यात्स्नानं चन्मौनिना कृतम् ॥
 हेमाद्रौ घृहन्मनुः—

अवणाशिवधानिष्ठार्द्रानागदैवतमस्तकैः ।
 पञ्चमा रविवारेण द्यतीपातः स उच्यते ॥
 नागदैवतम्=आश्लेषा, मस्तको=मृगशिरःप्रथमपा-
 द इत्यन्ये । स च सर्वेषाम् ॥

इति ब्रह्मवैवर्तात् । *भूताविद्धे इति । तथा च “चर्तु-
 दश्या च पूर्णिमा” इति युग्मवाक्यम्—

दर्शं च पूर्णमासं च पितुः सांवत्सरं दिनम् ।
 पूर्वविद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥

इति पूर्वविद्धाविधानं—

पुर्णिमा परविद्धा च नोपोष्यं तिथिपञ्चकम् ॥
 इति परविद्धानिवेधश्च सावित्रीव्रतविषयः ।

एकादश्यष्टमी षष्ठी पौर्णिमासी चतुर्दशी ।

अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः ॥

अथेष्टिकालः । गोभिलः—‘पक्षान्ता उपवस्तक्याः
पक्षादयोऽभियष्टक्याः’ इति । उपवासोऽन्वाधानम् ।

इति विष्णुधर्मोत्तरं—

पष्ठ्यष्टमी तथा दर्शः कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वेण संयुताः ॥

इति पाद्यं—

नागविद्धा च या पृष्ठी सप्तम्या च तथाऽष्टमी ।

दशम्यैकादशी विद्धा त्रयोदश्या चतुर्दशी ॥

भूतविद्धा त्वमावास्या न ग्रान्था मुनिपुङ्गव ।

उत्तरोत्तरविद्धास्ताः कर्तव्याः काठकी श्रुतिः ॥

इति प्राच्येतरं च तत्सावित्रीव्रतेनरव्रतविषयमिति भावः ।

अन्वाधानं यत्र क्रियमाणं यागेदेवता यजमानसंज्ञितौ तिष्ठन्ति
तदग्नीधमादिमपादनरूपप्रयोगप्रारम्भः । “पूर्वेपुराग्नं मृह्णाति,
उत्तरमहयजति” इति, “पूर्वेपुष्टिधमावर्हिः करोति, यज्ञमवास्व
मृहीतिरोपवसति” इति श्रुतेः उपवासः कर्तव्यप्रमाणम् । इत्थं
च “पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत” “अमावास्यायाममावा-
स्यायाममावास्या यजेत” इति श्रुतिरुपक्रमपरा । अथ वा संधिपार्श्व-
द्वयवर्तिपर्वप्रतिपत्समुदायलक्षणया कृत्स्नप्रयोगकालविधायि-
नी । “संधौ यजेत” इत्यादावपि लक्षणेन । अन्यथा संधेर्दुर्ल-
क्ष्यत्वेन तत्र एकस्याप्यनुष्ठातुमशक्यत्वात् “संधिमभितो यजेत”
इत्याद्येकवाक्यत्वाच्च । तदुक्तं बौधायनेन—

सूक्ष्मत्वासंधिकालस्य संधेर्विषय उच्यते ।

सामीप्यं विषयं प्राहुः पूर्वेणाह्वा परेण च ॥ इति ।

तत्राखण्डपर्वणि पर्वप्रतिपदोरुदयास्तमयस्पृश्यत्वे पर्वण एवास्तादूर्ध्व
समाप्तौ वा न कोऽपि विचारः । “श्रीनंशानौपवस्तस्य”
इत्यादिवक्ष्यमाणयागान्वाधानकालयोरवाधात् । खण्डपर्वणि

२४४ सटीकनिर्णयसिन्धुप्रथमपरिच्छेदे-

अतश्च मध्याह्ने तत्पूर्वे वा पर्वप्रतिपत्सन्धौ तद्दिने यागः ।

पूर्वाह्णे वाऽथ मध्याह्ने यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्य तत्र पूर्वैर्गृह्यस्तदहर्गाग इत्यन्ते ॥

इति लौगाक्षिवचनात् । अत्र च द्वेधा विभागः-

आवर्तनात् पूर्वाह्णोऽथ पराह्णस्ततः परः ।

मध्याह्णस्तु तयोः सन्धिर्गदावर्तनमुच्यते ॥

तु आह—अतश्चेति । पर्वण आद्यपञ्चम्यमन्वाधानस्य कालः ।

तच्चतुर्थांशमहितं प्रतिपदोऽशत्रयं प्रातरवच्छिन्नं तु यागस्य ।

श्रीनंशानौपनस्तस्य यागस्य चतुरो विदुः ।

द्वावंशावुन्मृजदन्त्यो यागे च त्र्यतकर्मणि ।

इति लौगाक्ष्युक्तेः । न चायं स्वतन्त्रो यागविधिः । वाक्यभेदापत्तेः ॥

पर्वणो यश्चतुर्थांश आद्याः प्रतिपदस्त्रयः ।

यागकालः स विशेषः प्रातरुक्तो मनीषिभिः ॥

इति वचनान्तराशादंशान्तरे प्रसक्त्यभावाच्च, किं तु पर्वान्त्य-
चतुर्थांशभिर्वास्त्रीनिनि पर्युदासविधया पूर्वशेषः । एवं प्रतिपदन्त्य-
चतुर्थांशभिर्वाश्चतुर इत्यर्थः ।

न यष्टव्यं चतुर्थेऽंशे यागैः प्रतिपदः क्वचित् ।

रक्षांसि तद्विलुम्पन्ति श्रुतिरेषा सनातनी ॥

इति कार्त्तिकं तु पर्युदाससिद्धार्थानुवादः । 'आद्याः प्रतिपदस्त्रयः'
इत्येतावन्मात्रोक्तेः । न चाद्याः प्रतिपदस्त्रय इत्येव पर्युदाससिद्धार्थानु-
वादः, प्राप्ते कर्मणि पर्वचतुर्थांशप्रतिपदाद्यत्रयांशप्रातःकालरूपानेका-
र्थविधायकत्वात्सम्भवादिति वाच्यम् । "अर्द्धमन्तर्वेदि अर्द्धं बहिर्वेदि
मिनोति" इति न्यायेन एकस्य सन्धिपार्श्वद्वयवर्तिस्यूलकालविशेषस्य
विधानात् । न हि पर्वचतुर्थांशप्रतिपदाद्यभागत्रययोः विशिष्य-
विधेयत्वम् । तथा सति एकवाक्योपादानात् कालद्वयसमुच्चये सति

अपराह्णेऽथ वा राश्रौ यदि पर्व समाप्यते ।

इति लौगाक्षिणोक्तेः । *हेमाद्रिस्तवपराङ्मुख-
 पि* परदिने प्रतिपन्नतुर्थीशे चन्द्रोदये च सति द्विती-
 यादिष्वत्यन्तक्षये सति पूर्वयुगागः ।

पर्वणोऽशे द्वितीये तु यष्ट्यं तु विजातिभिः ।

द्वितीयासहितं यस्मात् कृषयन्त्याश्चलायनाः ॥ इति ।

द्वितीये तिवाति कैमुतिकन्यायेन तुर्णीशपरम् । तु-
रीये तिवाति शूलपाणौ पाठः स्पष्टार्थ एव । तथा—

भूता पञ्चदशी पूर्णा द्वितीया क्षयगामिनी ।

अरुणिरष्ट्रिमायां स्याद्भूतं कल्याणंदिक्ता क्रिया ॥

इति साधायनवचनान्तर्यामिणम् । मदनरत्नेऽपि —

पौर्णिमास्या च'इतिवदश्रुतकर्मोदश्यापत्तेः । प्रातरिति तु वाक्य-
भेदेन, पौरुषेयवाक्ये तस्यादोषत्वात् अवच्छेदकं वा प्रातरवच्छिन्न
इत्यर्थात् । अधिकमन्यतोऽवगन्तव्यम् । *माघश्रमने इति ।
एतन्मतेऽप्यायां द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चेदित्यादि दर्शयिष्यति । तत्र
हेमाद्रिमतं दर्शयति—*हेमाद्रिस्त्विति । *अपराह्णसंभाष-
यति । “द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चेत्”इत्यादीन्यावर्त्तनसमिकृष्टापराह्ण-
ऽमाप्रतिपत्सन्धिपराणीति तन्मतम् । *परदिने इति । अय-
मर्थः—द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चेदित्यग्निमवाक्याद् द्वितीयैव यागनिवर्त्तिका
न चन्द्रदर्शनं, मेघादिना व्यभिचारात् । “परतः सोमदर्शनात्”
इति हेतूक्तितस्तु चन्द्रोदयो लभ्यते । स च प्रतिपदष्टमांशे भवती-
ति चन्द्रदर्शनयोग्यतारक्षणायात्यन्तक्षयानुधावनम् । *तृतीयं

चतुर्दशी चतुर्थीमा अमावास्या न दृश्यते ।

अवोभूते प्रतिपद्येत्स्यात् * पूर्वी तत्रैव कारयेत् ॥ इति ।

तिकन्यायेन तृतीयांशे तात्पर्यम् । द्वितीयायाः क्षणित्वं कौत्सार्थमत्रा-
ह- * भूतामिति । भूतस्य पूर्णत्वं नियतं, न पञ्चदश्या इत्याह * च-
तुर्दशीति । अमावास्या चतुर्थीमा न दृश्यते इत्यन्वयः । * पूर्वीमिति
अयं च प्रधानकालः । तदनुरोधेन चतुर्दश्यामन्वाधानं कार्यम् । 'भूत-
कन्यादिकी' इत्यादिपदात् । अत्रेदमरुचिबीजं-हेमाद्रमते प्रतिपद्या-
पराह्णिकीत्यपराह्णशब्दस्य द्वेधाविभक्तादिनान्त्यदलवाचित्वात्तत्र च
सूर्यास्तात्पाक् त्रिमुहूर्त्तद्वितीयाप्रवेशेन चन्द्रदर्शने सति पर्वप्रतिपदां
रात्रिसन्धावपि परादिने यागानिषेधापत्तिः । न चापराह्णसन्धिशास्त्रेणैव
कैमुतिकन्यायेन रात्रिसन्धावपि परादिने यागमिद्धा "अपराह्णश्च
वा रात्रौ" इति रात्रिशास्त्रं व्यर्थं स्यादनश्चन्द्रदर्शननिषेधबाधकत-
यैव रात्रिसन्धिशास्त्रं सार्थकमिति वाच्यम् । अपराह्णशब्देन योगेना-
हर्षत्यावर्त्तनोत्तरदलाभिधाने कैमुतिकन्यायेन तन्त्राश्रयत्वेति
त्रिमुहूर्त्तशास्त्रं पञ्चधाभक्तादिनचतुर्थभागरूपापराह्णव्यापिद्वितीयावि-
षयम् । एवं च सोमदर्शनादिति हेतुक्तिः सद्गच्छते, न तु भाषाहं त्रिमु-
हूर्त्तमात्रसत्त्वे । तत्र चन्द्रदर्शनस्य व्यभिचारात् । एतच्च दिवासन्धावे-
व प्रवर्त्तते न रात्रिसन्धौ । परेशुस्तावतः क्षयस्यासम्भवात् । यत्तु
तत्रापराह्णो दिनद्वितीयभाग इति, तन्न । यौगिकपारिभाषिकयोः
परिभाषासार्थकयाय पारिभाषिकस्यैव ग्राह्यत्वात् । सन्ध्यानिर्णये
तु द्वेधाविभक्तादिनभागार्थतया पूर्वाह्णापराह्णशब्दौ मध्याह्नशब्दश्च
यौगिका एव ।

आवर्त्तने यदा सन्धिः पर्वप्रतिपदोर्भवेत् ।

तदहर्भाग इष्येत परतश्चेत्परेऽहनि ॥

पर्वप्रतिपदोः सन्धिरर्वागावर्त्तनाद्यदि ।

नित्यमिति न्यायं पूर्वोक्तमवधारयन्तः ।

यस्तु माधवः—

यस्तु वाजसनेयी स्यात्सस्य सन्धिदिनात्पुरा ।

अन काप्यन्वाहितिः, किं तु सदा सन्धिदिने हि सा ॥

इत्याह ।

अथ कालादर्जोऽप्युक्तम्—

आवर्तनादधः सन्धिर्गमन्वाधाय तद्दिने ।

परेगुरिष्टिरित्याहुर्विषा वाजसनेयिनः ॥ इति ।

यच्च मदनरत्ने -

मध्यान्दिनात्स्यादहर्नील पस्मिन्

प्राक्पर्वणः सन्धिरिवं तृतीया ॥

सा स्वर्धिका वाजसनेयिमत्या

तस्यामुपोष्याऽथ परेगुरिष्टिः ॥ इति ।

एतत्पौर्णमासीपरमिति तत्रैव । अथर्वनाथर्वमर्षी-

गस्ताद्राशौ वा समासौ ये मध्याह्नादधीक समासौ तृती-

आवर्तनात्परः सन्धिर्गमि तस्मिन्नुपक्रमः ।

परेगुरिष्टिरित्येष पर्वद्वयनिर्णयः ॥

इति गोमिलवचने 'अनीमावर्तनात्' 'आवर्तनात्पर' इति श-
ब्दस्वरसात् 'आवर्तनात्तु पूर्वीक' इति ग्रन्थस्थवाक्यमपि यौगि-
कार्यानुवादां, न तु परिभाषा । येन तद्वत्तात्त्रापराहो द्वेधावि-
भक्तदिनापरभागो भवेत् । तस्मात् दिनसन्धौ परदिने पञ्चधावि-
भक्तदिनचतुर्थभागरूपसकलापराह्वयापिद्वितीयासन्धे चतुर्दश्याम-
न्वाधानं, सन्धिदिने याग इति । 'पर्वणोऽंशे तृतीये तु' इत्यादिवचन-
त्रयं चात्रानुकूलमेव । अन कापीति । तस्य पर्वद्वयेऽपि चतुर्दश्याम-
न्वाधानकालत्वबाध इत्यभिमानः । अथ चेति । चन्द्रदर्शननिषेधवा-
धापत्तिरित्यभिमानः । तृतीयेति पूरणप्रत्ययसङ्गत्यर्थमाह—अथर्व-
नोऽर्थमिति । तृतीयाह्वयेन तद्वत्तात्त्रापराह्वयेन चतुर्दश्याम-

येत्यर्थः । *तत्कर्कभाष्य-देवजानी-श्रीअनन्तभाष्यादि-
सकलतच्छास्त्रीयग्रन्थविरोधाद् *वृजानादराणोपेक्ष्यम् ।

पौर्णमास्यां विशेषमाह कात्यायनः —

*सन्धिश्चेत्तमङ्गवाक्ये प्राक्पर्वीवर्तनाद्वचः ।

सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्कालविधी नरैः ॥

अमायां विशेषमाह बौधायनः —

पूर्वाह्नसन्धिशास्त्रं सद्यस्कालत्वं चापोष्यते परेषुः प्रतिपत्तृतीयांशरूप-
यागकाललाभादिति भावः । माधनादिपतं दूषयति *तदिति ।
वाजसनेयिनामपि पौर्णमास्यां तथाज्ञिकग्रन्थेषु आवर्तनात्प्राक्
सन्धी तद्दिन एव यागोक्तेरिति भावः । कर्कभाष्येत्यादिसकल-
वाजसनेयियाज्ञिकग्रन्थोपादानं माधनादिवचसां निर्मूलत्वव्यञ्जकम् ।
समूलत्वेऽप्याह- *वृजेति । इदानीं तनाचारस्तु अनादेय इति
भावः । विवेचनकृतस्तु “मध्यंदिनात्स्यादहनीह यस्मिन्” इति
भाष्यार्थसंग्रहवाक्यम् आवर्तनादूर्ध्वपस्तात्पूर्वं समाप्ता पौर्णमासी
प्रथमा स्वर्विका, सूर्यास्तोत्तरं समाप्ता द्वितीया, आवर्तनात्पूर्वं समाप्ता
तृतीया । सर्वाऽपि अल्पत्वात् स्वर्विकेत्युच्यते । अयं च वाजसने-
यिनां संधिशास्त्रप्रामाण्यनिर्णयस्य सद्यस्कालत्वस्य चापवादः ।
तृतीयस्वर्विकायां वाजसनेयिभिन्नानां यागः । वाजसनेयिनां तु
पूर्वेषुरन्वाधानं, परेषुर्यागः । स च परेषुस्मृतीयांशलाभे, न तु
चतुर्थ्यांशलाभे; तस्यापराहसंभावेन यागकालत्वात् इति समर्थ-
यन्ते । *संधिश्चेदिति । एतच्च वैकल्पिकम्-

अन्वाहितिश्चास्तरणोपवासौ पूर्वेषुरेते खलु पौर्णमास्याम् ।

आवर्तनात्प्राक् यदि पर्वसंधिः सद्यस्तदा वा क्रियते समस्तम् ॥

इति संग्रहवचनादिति विवेचने । सद्यस्तदैवेति पाठान्न विकल्प-
इति मयूखायाशयः । *परत इति ।

द्वितीया त्रिमुहूर्ता चेत्प्रतिपद्यापराह्निकी ।

अन्वाधानं चतुर्दश्यां *परतः सोमदर्शनात् ॥

कात्यायनश्च—

*यजनीयेऽहि सोमश्चेद्रारुणां दिशि दृश्यते ।

तत्र व्याहृतिभिर्हृत्वा दण्डं दद्याद् द्विजातये ॥ इति ।

एतच्च *बौधायनवाजसनंयिविषयम् ।

*तैत्तिरीयश्रुतौ तु चन्द्रदर्शनेऽपि याग उक्तः—

‘एषा वै सुमनानामेष्टिर्ममोजानं पश्चाच्चन्द्रमा

अर्वागस्तमयाद् यत्र द्वितीया तु प्रदृश्यते ।

तत्र यागं न कुर्वीत विश्वेदेवाः पराङ्मुखाः ॥

इति तत्र यागनिषेधात् । द्वितीया च त्रिमुहूर्ता वाक्यान्तरात् ।

यतो विश्वेदेवाः पराङ्मुखा अतस्तत्र यागं न कुर्वीतित्यर्थः ।

तर्हि तत्र क याग इत्यत्राह परत इति । तत्र यागनिषेधादित्यर्थः ।

वसिष्ठः—

आदित्येऽस्तमिते चन्द्रः प्रक्षीण उदियाद्यदि ।

प्रतिपद्यतिपत्तिः स्यात्पञ्चदश्यां यजेत्तदा ॥

अस्तमिते=अस्तमयप्रत्यासन्ने । अतिपत्तिः=अननुष्ठानम् । चन्द्र-
शर्नदिने यागकरणे प्रायाश्चित्तमाह—*यजनीये इति । वारुणीसो-
मदर्शनवदहश्चेत् यजनीयं=यागसम्बन्धि मोहाच्चेत् तत्र यजेतेति
यावत् । अत्र चेच्छब्दोपजनितं निमित्तत्वं विशेषणं यागे एव
‘हविरार्तिमाच्छेत्’ इत्यत्र हविश्चेदार्तिमाप्तिमत् स्यादित्यत्रार्ताविब ।
एतेन दर्शनस्य चेच्छब्देन न निमित्तत्वप्रायाति तस्यानिविद्धत्वात् ।
निर्निमित्तकस्य व्याहृतिहोमादेर्यागाङ्गतापरया तत्र यागो दुर्वार इत्य-
पास्तम् । तस्य यागनिमित्तकतया तद्वैगुण्यपरिहारार्थतया यागाङ्गत्वा-
भावात् । *बौधायनेति । बौधायनवाक्यात् कात्यायनवाक्याच्चेति
शेषः । तैत्तिरीयाश्चकायनयोश्चन्द्रदर्शनदिनेऽपि यागं ध्वनयन्नाह—

अभ्युदेत्यस्मिन्नेवास्मै लोकेभुक्तं भवति' इति । *श्रुत्य-
न्तरेऽपि—'यदहः पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेति तदहर्गजाभि-
मौल्लोकानभ्युदेति' इति । इदं बहुवृत्त्यापस्तम्ब्यापगमम् ।
मदनरत्नेऽप्येवम् । *आपस्तम्बभाट्यार्थमङ्गरेऽप्येवम् ।
*अतः पक्षद्वयस्य स्वस्वमुत्थायगमस्येति तत्त्वम् । *दृक्-
यन्त्याश्वलायनाः' इति तु *पूर्वाह्णमन्त्रविषयमिति
साधयः ।

*तैत्तिरीयेति । *श्रुत्यन्तरे एतरेयव्याख्ये । *आपस्त-
म्बेति । तत्र च कारिकाः ।

अपराह्णे वा रात्रौ यदि पूर्वं समाप्यते ।
उपोष्या तत्र रात्रा स्यात् सा पूर्णान्तर्यामिलक्षणा ॥
पूर्वाह्णे वाऽथ मध्याह्ने यदि पूर्वं समाप्यते ।
उपोष्याऽनुमतिस्तत्र सा अरःपुरितलक्षणा ॥
अपराह्णे क्षयायां वा यदि पूर्वं समाप्यते ।
उपोष्या तु कुहस्तत्र यदहर्नोत लक्षणा ॥
पूर्वाह्णे वाऽथ मध्याह्ने पूर्वमन्त्रिर्विदा भवेत् ।
तत्रोपोष्या सिनीवाली श्वो न द्रष्टारलक्षणा ॥ इति ।
पौर्णमासीवदेनामावास्यानिर्णयकरणादेतन्मते चन्द्रदर्शनेऽपि
अमावास्यायां न निषेध इति ज्ञायते । *अत इति । तैत्तिरीय-
प्राक्पणादेर्विधित्वोपगमाच्चन्द्रदर्शनदिने यागनिषेध आश्वलायनाप-
स्तम्बमिश्रविषय इति भावः । नन्वन्वाधानेऽपि "यदहस्त्वेव
चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्यां कुर्यात्" इति चन्द्रदर्शनस्य पर्व-
दस्तत्वात्कथं तत्र तदनुष्ठानम् ? । सत्यम् । द्वयोरपि चन्द्रदर्शनरहितं
दिनमपेक्षितम् । अखण्डपर्वणि पूर्णायां प्रतिपदि च तत्संभवति । यदा
एकस्मिन्नेव दिने चन्द्रादर्शनं तदा द्वयोः स्वकालत्वासम्भवाद-
गुणविरोधन्यायेन चन्द्रादर्शनदिने यागः, पूर्वस्मिच्चन्द्रदर्शनदिने

शेषपर्वणीष्टौ विशेषमाह माधवीये गार्ग्यः—

प्रतिपद्यप्रविष्टायां यदि चष्टिः समाप्यते ।

पुनः प्रणीय कृत्स्नेष्टिः *कर्त्तव्या यागविसर्गैः ॥

*गृह्याग्नेर्नामं नियम इति मदनपारिजातः । *एवं

चान्वाधानं कार्यम् । 'दृश्यमानेऽप्येके' इति गोभिर्लोकेः । "तद्वैके दृष्टोपवसन्ति" इति श्रुतेः । एके दृष्टोपवसन्ति तदयुक्तमिति तदर्थः । "एके" इति न पात्रिकाभिप्रायं, किं तु परदिने यागानुष्ठानाभिप्रायम् । तस्मात् "यदैवेनं न पुरस्तात् पश्चात्पश्येन्नर्त्तव्यं पवसेत्" इति श्रुतिश्च पर्वप्रतिपदोः पूर्णताविपर्ययेति ।

नवीनास्तु तैत्तिरीयादिश्रुतिश्चन्द्रदर्शने प्रत्यक्षतां न यागं विधत्ते किं तु स्तौति । स्तुत्या तु न विधिः कल्पयितुं शक्यते । चन्द्रादर्शने यागविधायकप्रत्यक्षश्रुतिविराभात् । स्तुतिश्च तादृशप्रत्यक्षविधिशेषतयैव अतिप्रशस्तमपि चन्द्रदर्शनदिने चन्द्रादर्शनदिनाद् हीनमेवेति पयोविधिशेषतया जर्तिर्लगनेभ्युक्तस्तुतिवत् । अस्तु वा विधिः, परं तु रात्रिसन्धौ श्वाभूते चन्द्रदर्शनदिने याग इति तद्विपर्यय इत्याहुः ।

प्रकृतमनुसरामः—ननु चन्द्रदर्शनेऽपि यागानुष्ठाने ।

द्वितीयासहितं यस्माद् दूषयन्त्याश्वालायनाः ॥

इत्यसङ्गतं स्यादित्यत्राह—*दूषयन्तीति । *पूर्वाह्णेति । आवर्त्तने तत्पूर्वसन्ध्योस्तौ विहाय परेषुः पूर्वचतुर्थांशे यागे इदमित्यर्थः । न त्वपराण्डसन्धौ परेषुर्वागे दोष इति भावः । इष्टौ समाप्तायां विशेषं प्रायश्चित्तं—प्रणीय अग्निम् । *कर्त्तव्येति । एतज्ज्ञेन ब्राह्मणभोजनादिः कश्चन पदार्थः प्रतिपदि कार्य इति रहस्यमनुसन्धेयम् । ततो माध्याह्निकाद्युपक्रम इति स्मर्त्तव्यम् । *गृह्याग्नेरिति । इष्टिपदस्वारस्यात् । अत्रेयमरुचिः—

पर्वान्तर्यामिः प्रतिपदश्च अयोंऽशा यागकाल उक्तः ।

*कचित्प्रतिपत्तुर्गोशोऽपि यागः ।

सन्धिर्घण्टापरारम्भे स्यान्नामं प्रातः परेऽहनि ।

कुर्वाणः प्रतिपद्भागे चतुर्थेऽपि न कुप्यति ॥

इति वृद्धशास्त्रात्मकोक्तेः । *एतत् पूर्णिमापर-
मिति मदनरत्ने । पर्याणि प्रतिपदः क्षयस्य वृद्धेऽर्थे
प्राक्षिप्य संधिर्ज्ञेयः । तदाह माधवः-

वृद्धिः प्रतिपदो याऽस्ति तदर्थं पर्याणि क्षिपेत् ।

पक्षादात्रैव कुर्वीत सदा पक्षादिकं चरुम् ।

पूर्वाह्ण एव कुर्वन्ति विद्धेऽप्यन्ये मनीषिणः ॥

इति परिशिष्टे पक्षादिप्रतीक्षाविरोधात् । विद्धे=दर्शविद्धे ।
*एवमित्यादि । एतेनैतदुक्तं भवति-पूर्णिमाऽमावास्ययोर्मध्याह्ने
तत्पूर्वं वा सन्धौ सन्धिशास्त्रमेव निर्णायकं, दिनद्वये प्रातर्नियम-
विषययागकालमन्वेन तच्छास्त्रस्यादासीन्यात् । एवमावर्त्तनविप्रकृ-
ष्टापरारम्भसन्धावपि तदेव निर्णायकम् । द्वितीयादिनेऽपि प्रातर्नियमवि-
षयप्रतिपत्तृतीयांशरूपयागकालमन्वेन तच्छास्त्रस्यादासीन्यादिति ।
नन्वेवमावर्त्तनसन्निकृष्टापरारम्भसन्धौ परेषुर्वृद्ध्यभावेन न प्रतिपत्तृती-
यांशः किं तु तच्चतुर्थांशस्तत्र कथं सन्धिशास्त्रं प्रवर्त्तत ? । परेषु-
नियमविषयप्रातःकालाभावात्,

न यष्टव्यं चतुर्थीशे यागैः प्रतिपदि कचित् ।

इति निषेधाच्च । न च तत्र पूर्वपुरेवास्तु यागः तस्य नियमवि-
षयत्वाद् दर्शितनिषेधागोचरत्वाच्चेति वाच्यम् । सन्धिशास्त्रविरोधात्;
इत्यत्राह-कचित्दिति । न यष्टव्यमिति न निषेधो विकल्पापत्तेः ।
किं तु “अयज्ञिया वै माषाध्वणकावरकाः कोद्रवाः” इति प्र-
तिनिधिर्वर्जनवद् “द्वावंशावुत्सृजेदन्त्यौ” इत्युक्तपर्युदासानुवादः ।
नन्वेवं यत्र परदिने चन्द्रदर्शनं तत्र परदिने यागापत्तिः

क्षयस्यार्धं तथा क्षिप्त्वा संधिर्निर्णीयतां सदा ॥ इति ।
कात्यायनोऽपि—

*परेऽहि घटिका न्यूनास्तथैवाभ्यधिकाश्च याः ।

तदर्धकलृप्ता पूर्वास्मिन् ह्रासवृद्धौ प्रकल्पयेत् ॥ इति ।

एवं स्मार्तस्थालीपाकेऽपि ज्ञेयम् । तत्रेष्टिस्थाली-
पाकावाधानगृहप्रवेशनीयहोमानन्तरभाविन्यां पौर्णमा-
स्यां प्रारम्भणीयो न तु दर्शः । यद्यारम्भे मलमासपौष-
मासगुरुशुक्रास्तादि भवति तदाप्यारम्भः कार्यः ।

यानि तु—

उपरागोऽभिमासश्च यदि प्रथमपर्वणि ।

तथा मलिम्लुचे पौषे नान्वारम्भणमिष्यते ॥

गुरुभार्गवयोर्मौल्ये चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ॥

इति संग्रहश्चनानि, तानि आलस्यादिनाऽतिक्रान्त-
शुद्धकालप्रारम्भविषयाणि ।

न दुष्यतीत्युक्तेरत आह—*एतदिति । अपराहसंभो वृद्ध्यादिना
परादिने चन्द्रदर्शनासत्त्वे तु अमायामपि प्रतिपच्चतुर्थींशं याग इति
स्पर्त्तव्यम् । *परेऽहीति । विवृतं चेतत् “वृद्धिः प्रतिपदो याऽस्ति”
इति माधवेन । यत्र चतुर्दशी दशदण्डा, पर्व पञ्चदशदण्डं, प्रतिपञ्च
एकोनविंशतिदण्डा, तत्र प्रतिपद्वदेरर्द्धं दण्डद्वयं पर्वणि क्षिपेत् ।
ततश्च सप्तदशदण्डा संधिः । एवं यत्र चतुर्दशी पञ्चविंशतिदण्डा, पर्व
एकोनविंशतिदण्डं, प्रतिपच्चतुर्दशदण्डा तत्र प्रतिपद्भासार्धं सार्ध-
दण्डद्वयं पर्वणि क्षिपेदित्यर्थः । अत्र लौगाक्षिः—

तिथेः परस्ताद् घटिकास्तु या स्यु-

न्यूनास्तथैवाभ्यधिकास्तु तासाम् ।

अर्द्धं वियोज्यं च तथा प्रयोज्यं

ह्रासे च वृद्धौ प्रथमे दिने तत् ॥

नामकर्म च दर्शष्टिं यथाकालं समाचरेत् ।

अनिवाते सति तयोः प्रशस्ते मासि पुण्यम् ॥

इत्यपराके गर्गवचनादिति प्रयोगवारिजाने । उक्तं
चेत्तत् प्रयोगरत्ने भट्टैः । कालादर्शं तु 'नामकर्म च जाते-
ष्टिम्' इति पाठः ।

*याज्ञिकास्तु--

आधानानन्तरा पौर्णिमायां चन्द्रमलमासगा ।

तस्यामारम्भणीयादीन कुर्वीत कदाचन ॥

इति त्रिकाण्डशेषपट्टनवचनाच्छुद्धकाल एव विभ्रष्टेष्टिं
कृत्वाऽऽरम्भं कुर्यादित्याहुः । कालादर्शं स्मृतिसंग्रहेऽपि—

आरम्भं दर्शपूर्णेष्टयोरभिहोत्रस्य चादिमम् ।

प्रतिष्ठाः पञ्च कूर्माया मलमासे विधयेत्यतः ॥ इति ।

अत्र चतुर्दशीनां यावन्यः पर्वणाटकाः प्रतिपदस्ततो न्यूनत्वे
आधिक्ये वा द्वाभ्युद्धौ इति रीत्या तं भवधियापेक्षे, न तु निरपेक्षे ।
घटिकान्युनाधिकभावे द्वाभ्युद्धयोरसंभवात् । तथा च प्रथमो-
दाहरणे द्वासे, द्वितीयोदाहरणे तु वृद्धिरिति । यत्तु—

षोडशेऽहन्यधीष्टेष्टिर्मध्या पञ्चदशेऽहनि ।

चतुर्दशे जघन्येष्टिः पाषा सप्तदशेऽहनि ।

इति आपस्तम्बवाक्यं, तत्र प्रधानयागपरम् । पूर्वेष्टिदिनमारभ्य
गणनायां वृद्धौ कदाचित् सप्तदशे दिनेऽपि यागस्य प्राप्त्यस्तत्र तन्नि-
षेधानौचित्यात् । अधिकमन्यतोऽवगन्तव्यम् । *याज्ञिकास्तित्वत्यरु-
चिः—पुरुषापराधकृतविहितकालातिक्रमरूपनिमित्ताभावेन विभ्रष्टे-
ष्टेरनौचित्यात् । यदीत्यादिविधेयकालगतमेकत्वं विवक्षितम् ।
तेनैकस्यां पौर्णिमास्यामेकस्यामवास्यायां वा साङ्गप्रयोगसिद्धेः
सद्यस्कालीनत्वं लभ्यते । वाशब्दोपादानात् । पौर्णिमासी-
कालीनोपांशुयाजाग्निषोमियाविकाराणां पौर्णिमास्यामेवावापा-

अथ विकृतीष्टिः । तत्रापस्तम्बः—‘यदीष्ट्या यदि पशुना यदि सोमेन यजेत साऽमावास्यायां पौर्णमास्यां च’ इति । *अत्र प्रकृतितः काले सिद्धेऽपि सद्यस्कालता विधेया । तृतीयया साङ्गत्वेनोक्तः । अत्र पौर्णमास्यामावास्याशब्दाभ्यां तदन्त्यक्षणा गृह्यते । तन्न तद्वत्पहोरात्र इत्यर्थमाह रामाण्डारः । माधव्याऽपि—
इष्ट्यादिविकृतिः सर्वा पर्वण्येवेति निर्णयः । इति ।
अत्र विशेषमाह त्रिकाण्डमण्डनः, कात्यायनश्च—
आवर्तनात्प्राग्यदि पर्वसन्धिः
कृत्वा तु तस्मिन्प्रकृतिं विकृत्याः ।
तदैव यागः, परतो यदि स्यात्
*तस्मिन्विकृत्याः प्रकृतेः परेषुः ॥ इति ।
धूर्तस्वाम्यादयोऽप्येवमाहुः । *‘यदीष्ट्या’ इति सा-
ङ्गाया विकृतं पर्वकालत्वादा*वर्तनात् प्राक् सन्धौ ‘स-
वास्याकालीनसाक्षादप्यादिविकाराणां चामावास्यायामेवेति नाव्य-
वस्थाप्रसङ्गः । न च वाक्यभेदः इष्टिपशुसोमेष्वनुगतस्य यागस्यो-
द्देश्यतावच्छेदकत्वात् पौर्णमास्यमावास्यायोरनुगतस्य पर्वत्वस्य
विधेयतावच्छेदकत्वात् । *अत्रेति । तथा च पर्वान्त्यक्षणावद्दहोरात्र
इत्यर्थात् ‘आवर्तनात् प्राक्’ इति वचनमनावश्यकमित्यभिमानः ।
वस्तुतस्तु पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोस्तिथिवाचिनोर्न लक्षणा
युक्ता । ‘न विधौ परः शब्दार्थः’ इति न्यायात् । *तस्मि-
न्निति । प्रातःकालस्यातिदेशात् प्राप्तेस्तत्र विकृतिः, ततः प्रकृते-
रुपक्रमः, तस्यां चाङ्गत्वात्प्रातःकालबाधः । आवर्तनादिति वाक्यस्य
याज्ञिकसंप्रदायेनार्थं सूचयित्वा मीमांसकसंप्रदायेनार्थमाह—
*यदीष्ट्येति । *आवर्तनात्प्राक् सन्धाविति । अयं भावः—
आवर्तनात्प्राक् सन्धेः प्रकृत्यधिकरणतया पर्वणो विकृत्यधिकर-

न्धिमभितो यजेत' इति * प्रकृतेः प्रतिपदि समाप्तिनिय-
मात् । प्रकृत्यनन्तरं प्रतिपदि विकृत्ययोगात् पूर्वेषु-
विकृतिरित्युक्तं तन्मन्त्रे पार्थसारथिना । यद्यपि
* 'प्रकृतेः पूर्वत्वादपूर्वमन्त्रे स्यात्' इत्यापस्तम्बेनोक्तम्,

णत्वश्रुतेः,

कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः ।

इति स्मृतेश्च प्रकृतिविकृतिपर्याप्तपर्वसत्त्वेन तद्धिन एवोभयोः
कर्त्तव्यत्वसिद्धौ क्रमाकाङ्क्षायां पूर्वादेन क्रमो विधीयते, न त्वेत-
त्प्रयोगद्वयाव्यापिपर्वसत्त्वे प्रवर्त्तते; श्रुतपर्वधिकरणत्ववाधापत्तेः ।
किं तु तत्रावर्त्तनमाकसन्धावपि पूर्वदिन एव विकृतिः, सन्धिदिने तु
प्रकृतिमात्रमिति । * प्रकृतेरिति । न च प्रयोगद्वयाव्यापिपर्वण्यपि
“कृत्वा तु तस्मिन् प्रकृतिं विकृत्याः” इति प्रकृतिसमाप्त्यनन्तरं
विकृतेः कर्त्तव्यत्वावगमात् प्रतिपदधिकरणकप्रकृत्यन्त्यपदार्थोत्तरं
विकृतिरस्तु, न तु ततः प्रागिति वाच्यम् । श्रुतपर्वधिकरणत्ववा-
धापत्तेः । तदुक्तं—‘प्रतिपदि विकृत्ययोगात्’ इति । वस्तुतस्तत्त्वन्त्यप-
दार्थव्यतिरिक्ताया एव प्रकृतेः पर्वधिकरणकत्वेन विकृत्येककाल-
त्वात्तादृश्या एव क्रमविधिराकाङ्क्षितः । न च प्रकृतेः प्रतिपदि
समाप्तिनियमात्तन्मध्ये कथं विकृतिः ?, ‘न कर्मणि कर्मारम्भः’ इ-
त्युक्तेरिति वाच्यम् । न हि न कर्मणीत्यत्र श्रुतिमूलं, किं तु प्रयोग-
प्राशुभावभङ्गप्रसङ्गः । स चात्र प्रतिपत्पतीक्षया विकृत्यननुष्ठाने-
ऽप्यावश्यकः । अन्यथा दर्शस्य पौर्णमासस्य वा प्रयोगस्य
मध्येऽग्निहोत्रस्यानुष्ठानं न स्यात्, न स्याच्चान्ततः पर्वद्वयसाध्यतन्म-
हामयोगमध्ये काव्यादीनामन्त्येषामपि कर्मणाम् । तस्मात्प्रयोगद्वय-
व्यापिपर्वणि तादृशप्रकृतिविकृत्योरेवायं क्रमविधिर्नान्यत्रेति भावः ।
* प्रकृतेरिति । तथा चावर्त्तनपूर्वसन्धावपि प्रकृत्यनन्तरं वि-

तथाऽपि हेतुवादेन श्रुतिमूलत्वाभावादङ्गं वा सम-
भिध्याहारादिति वदप्रामाण्यमिति तदाशयः । आग्र-
यणे तु विशेषं वक्ष्यामः । 'अन्वारम्भणीया तु चतुर्दशार्ग-
कार्या' इति हिरण्यकेशिष्टौ मातृदत्तिये । *अन्येषां
पर्वण्येव ।

पशौ सोमे च कालान्तरमप्याह बांधापनः—'अ-
मावास्यायेन वा हविषेष्ट्या नक्षत्रं वा' इति । शुक्लपक्षे कृत्ति-
कादित्रिंशत्खान्तेषु देवनक्षत्रेऽप्याति केशवस्वामी
व्याचख्यौ । चातुर्मास्येष्वपि *द्वादशाहप्रयोगपक्ष-
योर्नक्षत्रेष्वप्यारम्भः । यावज्जीवसां तत्सरप्रयोगयोस्तु
फाल्गुन्यां चैत्र्यां वाऽऽरम्भः । पशौ तु विशेषमाह-
कात्यायनः—

अर्धादहो भवति नियतं पर्वसन्धिः परस्तात्
कृत्वा तस्मिन्नहनि तु पशुं सद्य एव द्रव्यहं वा ।

कृत्यनुष्ठानमिसाभिमानः । *अङ्गं वेति । "पितृयज्ञः स्वकालविधा-
नादनङ्गं स्यात्" (जै० सू० ४ । ४ । १९) इति सिद्धान्तसूत्रात् ।
*अन्येषामिति । नित्यकृत्यवर्धत्वेन प्रधानपरतन्त्रत्वात् । तदवि-
रोधेन पर्वपेक्षणात् । गृहदाहेऽप्यादीनां तु निमित्तानन्तरमनुष्ठाने च
न पर्वपेक्षा । तदसम्भवे तु जातेष्टिवत् । जातेष्टिश्च शेषिविरोधेन नि-
मित्तानन्तरमसम्भवादुचितकालप्रतीक्षायां पितुर्मातुश्च दशविंश-
तिरात्रातिक्रमे पर्वणि अनुष्ठेया । हविर्दोषादिनिमित्तककृत्यवर्ध-
ष्टयस्तु स्विष्टकृदनन्तरं समिष्टयजुषः प्राक् निमित्तस्मृती तन्त्र-
मुपजीव्य निर्वापप्रभृति तदानीमेव, समिष्टयजुषोऽनन्तरं स्मरणे
तु तत्प्रयोगं समाप्येति । *द्वादशाहेति । आद्येऽहि वैश्वदेवं
पर्व, चतुर्थे वरुणप्रघातम्, अष्टमनवमयोः साकमेधं, द्वादशे शुना-

अ.रभ्या ऽथ प्रकृतिरथ चेतुर्वर्षसन्धिः पुरस्तात्
कृत्वा तस्मिन् प्रकृतिमथ तु स्यात्पशुः सद्य एव ॥
'अधिकारपशुस्त्वग्नीषोमीयेण सवनीयेन वा समा-
नतन्त्रः कार्यः' इति त्रिकाण्डशेषः ।

सोमे त्वाहाऽऽपस्वः- 'अमावास्यायां दीक्षापज-
नीये वाऽमावास्यायां ऋषजनीये वा सुत्यमहः, पौर्ण-
मास्यां दीक्षापजनीये वा पौर्णिमास्यां यजनीये वा
सुत्यमहः' इति । लाट्यायनसूत्रेऽपि- 'पूर्वपक्षस्य प्रथ-
मेऽहनि दीक्षेत दृष्ट्वा वा नक्षत्रयोगम् (१)' इति । पूर्व-
पक्षः=शुक्ल पक्षः । नक्षत्रयोगे चेति । अयमर्थः- जेऽद्यादिपू-
र्णिमायाश्चित्रादिनक्षत्रयोगे दीक्षेतेति । आधानं तु पर्वणि
नक्षत्रेषु चेति । तत्र पर्व 'नक्षत्रं गार्हपत्यमादधाति' इ-
त्यादिकर्मकालव्यापि ग्राह्यम् । दिनवर्गे तस्मै परं
ग्राह्यम् । सङ्कल्पस्य पर्वणि लाभात् । पूर्वनक्षत्रयोगे
तदेव ग्राह्यम् । 'यत्र त्रीणि सन्निपतितान्युत्तुर्नक्षत्रं
सारीयमित्येकः पक्षः । क्रमेण पर्वचतुष्टयमिति द्वितीयः । फाल्गुन्यां
पौर्णिमास्यामारभ्य चतुर्षु मासेषु क्रमेणैकं पर्वत्येवं यावज्जवमिति
तृतीयः । एकवर्षं तथा कृत्वा सवनेष्टिपशुमोमान्यतमेन यजदिति
तुरीयः । एकाहचातुर्मास्यप्रयोगोऽपि लाट्यायनेनोक्तः- 'अपि
वाऽप्येकपर्वणि' इति । ऋषजनीये चेति । यदीष्ट्यादिवाक्य-
गतामावास्यादिपदस्य सन्निपदहोरात्रवाचित्वमिति याज्ञिकमते
आवर्त्तनतत्पूर्वसंध्योस्तत्रैव । तथा च त्रिकाण्डशेषः-

खण्डपर्वणि सोमश्चेत्पतिपन्मिश्रपर्वणि ।

सोमसुत्या प्रयोक्तव्येत्याह कौपीतकी श्रुतिः ॥ इति ।

मीमांसकमते तु पूर्वेषु तिथेरेवाहस्तेन विधानात्तस्याश्च प्रोक्त-

(१) मुम्बापुरीस्थमुद्रितपुस्तके 'नक्षत्रयोगे च' इति पाठः ।

पर्व च, तत्सममृद्धं, विप्रतिषेधे ऋतुर्नक्षत्रं च वक्ष्यीमः' इति
हिरण्यकेशिमृचात् । ऋतुः 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीमादधी-
त' इत्यादिः । रेणुककारिकायां तु-

माघादिपञ्चमामेषु श्रावणे चाश्विने तथा ।

मार्गशीर्षे शुक्लपक्षे आधानमथ कारयेत् ॥

इत्युक्तम् । अत्र मूलं मृगम् । आधाननक्षत्राणि
त्वापस्तम्बसूत्रे 'क्रांतिका-रोहिणी-मृगशीर्षं पुनर्वसु-
पूर्वोत्तरा फाल्गुनी हस्त-चित्रा-विशाखा-ऽनुराधा-
श्रवणो-त्तराभाद्रपदा' इति । सोमपूर्वाधाने विशेष-
षमाहाऽऽपस्तम्बः—'सोमेन यक्ष्यमाण आदधानां नर्तु-
न्सुक्ष्मेन नक्षत्रम्' इति । अत्र प्रकरणादाऽऽधानकालबा-
धः । *तेन सोमस्य वसन्तकालता न बाध्यते' इति रु-
द्रदत्तवृत्तौ नारायणवृत्तौ चोक्तम् । *तन्त्ररत्ने वार्तिके
च—'ते वा एते उभये अपहतपाप्मानो ऋतवः । एष
वा उद्यन्नादित्य एषां पाप्मनोऽपहन्ता । यदैवेनं कदाचन
यज्ञ उपनमेदथादधीत' इत्यत्रोत्तरायणरूपं दैवं, दक्षिणा-
यनरूपं च पित्र्यमित्युभयमृतुत्रयं सोमाधाने शतपथे
विशिष्य विहितम् । तदेकवाक्यतया शाखान्तरेऽपि 'न-
र्तुन् सुक्ष्मे' इत्यत्र सोमकालबाध एव । आधानकालबाध-

संधिपूर्वेद्युरेव भूयः प्रयोगैकदेशव्याप्तेरिति । *आधानकालः=पर्वन-
क्षत्रादिः । ननु ऋतुनियमो रुद्रदत्तादिभिराश्रित इत्यत्राह—*तेने-
ति । मीमांसकानामपि ऋत्वनियमः सम्मत इत्याह—*तन्त्ररत्ने चेति ।
तत्र हि 'ते वा एते अपहतपाप्मानो ऋतवः । एष वा उद्यन्नादित्य एषां
पाप्मनोऽपहन्ता, यदैवेनं कदाचन यज्ञ उपनमेदथादधीत' इति शतपथे
उत्तरायणरूपं दैवं, दक्षिणायनरूपं पित्र्यमित्युभयमृतुत्रयमपहत-
पाप्मत्वं परीक्ष्याङ्गतया सोमाधाने विहितम् । तदेकवाक्यतया शाखा-

स्य 'यदैवैनं अजोपनमेत्तदादधीत' इति तस्यां शाखायां
वाक्यान्तरेण सिद्धत्वात्सोमकालबाधार्थमेवेदमित्युक्तम् ।
भूतस्वामी तु सोमस्यापि य ऋतुस्तस्यापि 'न सुर्क्षेत्' इति
लित्वनाहुभयकालबाधं मन्यते । श्रीरामाण्डारस्तु काला-

न्तरेऽपि 'न ऋतून् सुर्क्षेत्' इत्यादौ सोमकालबाधः । 'यदैवैनं अजो-
पनमेदधादधीत' इति तच्छाखास्थवाक्यान्तरेणाधानकालबाधस्य
सिद्धत्वादेतस्य सोमकालबाधार्थत्वमिति । दिगर्थस्तु उदगयनादेः
माशस्त्यमात्रम् । न चाग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावप्युत्तरायणे

उपक्रम्य यथाकालमुपासीरन् द्विजातयः ।

सोमं च पशुषन्धं च सर्वाक्ष विकृतीरपि ॥

सौम्यायने यथाकालं विदध्युर्गृहमेधिनः ॥

इतिवचनादुदगयननियम इति वाक्यम् । तद्यथा पशौ काम्यपरम्,
अन्यथा 'पशुः प्रत्ययनं तथा' इत्यनेन विरोधात्; तथा सोमांशेऽपि
तत्सहचारात् । अत एवाग्निहोत्रादिकमपि काम्यमेव, न तु नित्यमपि ।
ब्राह्मणाधिकारिकस्य तस्य नित्यमाप्तत्वात्, वैश्याद्यधिकारिकस्य च
यावज्जीवश्रुत्याऽनन्तरसायङ्कालादावेव माप्तेर्बाधात् । उपक्रम्येति तु
द्वितीयादिप्रयोगेऽनियमार्थम् । केचित्तु आधानानन्तर्यमनपेक्षयापि
सर्वसोमानुष्ठाने कालबाधमाहुः । 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत' इति
सूत्रोत्तरं 'कृत्तिकास्वादधीत' इति सूत्रम् । तथा च विकल्पः, न तु समु-
च्चयः । तथा सति 'वसन्ते कृत्तिकास्वादधीत' इत्येव सूत्रयेत् । एवं सो-
मेऽपि ऋतुनक्षत्रयोर्विकल्प इति श्रीकुमारः । 'सोमेन यक्ष्यमाणो
नर्तून् सुर्क्षेन्न नक्षत्रमिति, तदेतस्यार्तस्यातिबलं वा अज्जायुक्तस्य' इति
सूत्रम्, तदार्तस्येव विशिष्टश्रद्धालोरप्यधिकारार्थं वाशब्दात् । तत्र
केवलाधानेऽपि ऋतोर्नादरः 'यदहरेव विरजेत्' इतिवत् 'यदैवैनं
अजोपनमेदधादधीत' इति श्रुतौ यदैवैनमित्युक्तेः श्रद्धायाः सामान्य-
तोऽज्ञत्वेऽपि इहाधिकारितावच्छेदकत्वं 'यदेव अज्जया करोति' इत्यादा-

न्तरविधानं वा सर्वकालानादरो वेति पक्षद्वयमुक्तवान् ।
तत्राद्ये कृत्तिकादिकालान्तरस्य यथा आधाने वसन्ता-
द्यबाधेन विधानम्, तथा 'सोमेऽप्युदगयनपूर्वपक्षपु-
ण्याहसन्निपाते यज्ञकालो नादेशः' इति छन्दोगसूत्रो-
क्तोदगयनाबाधेन सोमाभिसन्धिरूपकालान्तरविधानादु-
दगयनं त्वपेक्ष्यत इत्युक्तम् । द्वितीयपक्षे तु 'यदैवेनं
यज्ञ उपनमेत्' इति सर्वकालानादर उक्त इति भारद्वा-
जसूत्रात्सर्वशाब्दस्य च विश्वजित्सर्वपृष्ठइतिवद्भूयो-
रप्रयोगात् सर्वकालबाध इति । तेन दक्षिणाग्नेऽपि
भवतीत्युक्तम् । षड्गुरुभाष्ये देवघ्रातभाष्ये तन्धरत्नं
च षट्स्वपि ऋतुषु भवतीत्युक्तमिति दिक् ॥

श्राद्धे त्वमावास्या चैवाविभक्तदिनतृतीयांशं यो-
ऽपराह्णभागस्तद्यापिनी *साग्निर्कैर्ग्राह्या ।

विव । आर्तस्येति तु सद्यस्कालाधानपक्षपरम् । 'तदहर्विदधीत
पौर्णमास्यां सद्यस्कालम्' इति कर्मान्तिसूत्रात् ।

प्रतिसंवत्सरं सोमः पशुः प्रत्ययनं तथा ।

कर्त्तव्याऽऽग्रयणेष्टिश्च चातुर्मास्यानि चैव हि ॥

एषामसम्भवे कुर्यादिष्टिं वैश्वानरीं द्विजः ।

इति वैश्वानरी तु प्रत्याम्नायत्वात्तत्तत्कर्मकाल एव । संस्था-
वाजपेयस्य तु वसन्तः कालः । आश्रयकाल एव गुणानां प्रवृत्तेः ।
अन्यस्य तु तस्य शरदादिरित्यन्यत्र विस्तरः । *साग्निर्कैरिति ।
अन्वाधानपिण्डपितृयज्ञश्राद्धान्येकदिने अनुष्ठानृभिरिति शेषः ।

पक्षान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साग्निकः ।

पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः ॥

इति वचनात् । एतेषामन्वाधानादित्रयस्यैकदिनकर्त्तव्यत्वार्थं

*पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं *क्षीणे राजनि शस्यते ।

दीर्घपराह्णपेक्षणात् । एवं च तृतीयांशे योऽपराह्णभाग इत्यस्य सति मसमीधशाचतृतीयांशापराह्णभागयोरैक्ये तात्पर्यं, पञ्चधाभाग-स्याप्रवेशात् । *पिण्डान्वाहार्यकं=पिण्डापितृयज्ञोत्तरक्रियमाणं दार्शम् । तच्च तत्परुषन्यायेन कर्मनामभ्ययम् ।

पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मानानुसामिकम् ॥

इति मानवेन तथैव प्राप्तं । मानानुसामिकं=मासे मासे भवं बीप्सापर्यायत्वात् । तेनावड्यकर्तव्यतामिद्धिः । यत्तु -

पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य तर्पणारूपं द्विजोऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं कुर्याच्छ्राद्धमिन्द्रक्षये मदा ॥

इति मात्स्यं, तद्वलिदानरूपपितृयज्ञासमर्थस्यानुकलेपेन तर्पण-रूपतत्परम् । न चेह—

एकमप्याशयेद्विप्रं पित्रर्थं पाश्र्वाश्रये ।

इत्युक्तं ब्राह्मणभोजनमेव पितृयज्ञोऽस्त्विति वाच्यम् । तस्य दार्शेन प्रसङ्गमिद्धेः पृथगमत्वात् । न च—पिण्डाः=पितरः

तत आरभ्य पितरः पिण्डसंख्यां तु लेभिः ।

इति मात्स्यात् । तेषामन्वाहार्यं=तत्सम्बन्धिपिण्डभक्षणमिति कुतो नार्थ इति वाच्यम् । सर्वस्मृतिषु पिण्डेकदेशभक्षणविध्यदर्श-नात् । अत एव—

यस्मादन्वाहृता मात्रा भक्षयन्ति द्विजातयः ।

अन्वाहार्यकमित्युक्तं तस्मात्तच्चन्द्रसंक्षये ॥

इति मात्स्यम् ।

पिण्डेभ्यस्त्वल्पिका मात्रां समादायानुपूर्वशः ।

तानेव विप्रानासीनान्विधिवत्पूर्वमाशयेत् ॥

इति मतृक्तमकारविशेषानुष्ठातृपरमित्युक्तमाकरे । *क्षीण इति ।

चासरस्य तृतीयांशं *नातिसन्ध्यासमीपतः ॥
इति कात्यायनोक्तेः ।

*दर्शश्राद्धं तु यत्प्रोक्तं पार्वणं तत्प्रकीर्तितम् ।
अपराह्णं पितॄणां च तत्र दानं प्रशस्यते ॥
इति शातातपोक्तेश्च । *दिनद्वये तत्र सर्वे सर्वा-
पराह्णव्यापी दर्शो ग्राह्यः । 'यद्युभययुरेष निहितः सर्वा
ऽपराह्णस्थितः' इति दीपिकोक्तः ।

चन्द्रक्षयकालः प्रशस्तः । क्षयोऽग्रे । *नातीति ।
सायाह्नस्त्रिमुहूर्तः स्याच्छ्राद्धं तत्र न कारयेत् ।
राक्षसी नाम सा प्रोक्ता गर्हिता सर्वकर्मसु ॥
इति निषेधात् । ततश्चैकादशद्वादशमुहूर्तयोरिव पिण्डान्वाहार्यं तीव्र-
प्रयत्ने पितृयज्ञं कृत्वा श्राद्धोपक्रमात् । शिथिलप्रकृतेस्तु तत्पूर्वभानि-
दशममुहूर्तेऽपि तदुपक्रम इत्याशयेनाह—*दर्शोति । अपराह्णः पञ्चधा-
विभक्तदिनचतुर्था भागः । नस्तुतस्तु पितृयज्ञादित्रयानुष्ठानार्थं
दिवसतृतीयभागरूपापराह्णोऽपेक्षितः । तत्रान्त्यमुहूर्त एव नाती-
त्यनेन पर्युदस्यते । सायाह्न इति वाक्यं त्वीदृशविषये हेय-
मेव । एवं च दशममुहूर्तादिरपराह्ण इत्यमंगतमिति दिक् ।
अत्रोक्तदीर्घापराह्णे न षट्पक्षाः त्रिमुहूर्ताधिकक्षयवृद्धयोरभावेन
कृत्स्नकालव्याप्तिरदस्पर्शपक्षयोरसंभवात्, किं तु चत्वार एव ।
तत्रैकास्मिन् दिने कात्स्न्येन व्याप्तिर्द्विविधा—तदितरदिनेऽपराह्ण-
स्पर्शेन तदस्पर्शेन च । उभयपि द्विधा पूर्वयुरेव कृत्स्न-
व्याप्तेः, परेयुरेव वा । तत्र या पूर्वयुरेव कृत्स्नकर्मकालव्यापिनी
उत्तरदिने तदेकदेशमपि न स्पृशति सा पूर्ववामदेहात् । या च
पूर्वेयुरेव कृत्स्नकर्मकालव्यापिनी उत्तरदिने तदेकदेशं स्पृशति, सा
द्वेधा—परदिने चन्द्रस्य दर्शनात्, तददर्शनाद्वा । तत्रायामभिप्रेत्याह—
*दिनद्वये इति । अन्त्यायां तु परदिने चन्द्रादर्शनात् प्रतिपद्येव

*यत्तु कार्णाजिनिः—

भूतविद्धाममावास्यां सोढादज्ञानतोऽपि वा ।

श्राद्धकर्मणि ये कुर्युस्तेषामायुः प्रहृतये ॥ इति ।

तदपराह्णं चतुर्दशीविधपरमिति श्राद्धहेमाद्रिः ।

*अपराह्णाद्यासिपरमिति माधवः । *दिनत्रयेऽपराह्णव्या-

यागस्तदाऽन्वाधानानुरोधेन श्राद्धमप्येकदेशव्याप्तिदिन एव कार्यम् ।
त्रयाणामेककालत्वनियमात् । तथा हि 'पक्षान्ता उपवस्तव्याः' इ-
त्याद्युपक्रमकं "यदहस्त्वेव चद्रमा न दृश्यते ताममावास्यां कुर्वति"
"गताध्वा भवति" इति सूत्रद्वयम् ।

संमिश्रा या चतुर्दश्या अमावास्या भवेत् कचिन् ।

स्वर्धिकां तां विदुः केचिन् गताध्वामिति चापरे ॥

इति गताध्वालक्षणम् । तत्राद्यस्य दशोक्तभूतोपवासपरत्वे तदधि-
कारिकश्राद्धविषयत्वापिति गोभिलगृह्यभाष्यकारादयः । या तु
उत्तरेशुरेव कृत्स्नकर्मकालव्यापिनी पूर्वशुक्लदश्यार्शिनी सोत्तरैव, उ-
त्तरस्यां कालव्याप्तिभावात् । पूर्वशुरेकदेशस्पर्शस्याप्यभावात्, अहि
दर्शप्रवेशाभावाच्च । या तु तादृशी पूर्वशुरेकदेशस्पर्शिनी तामप्युत्तरां
छलतो दर्शयति—*यश्चिन्ति । *अपराह्ण इति । एतेन पूर्वशुरेक-
देशस्पर्श उक्तः । एवं च तत्रोत्तरा कार्या उत्तरदिने प्रतिपत्प्रवे-
शाभावेन यागासंभवात् । अन्वाधानादेरेव तत्रानुष्ठातुमुचितत्वात् ।

वर्द्धमानाममावास्यां लक्षयेदपरंऽहनि ।

यामांस्त्रीनधिकान् वाऽपि पितृयज्ञस्ततो भवेत् ॥

इति परिशिष्टाच्च । *अपराह्णाद्यासिति । तन्मते पञ्चधा-
विभक्तदिनचतुर्थो भागोऽपराह्णः । तस्याप्त्या च निर्णयः । तत्र
पूर्वशुरेव तस्यासौ सैव ग्राह्या । कर्मकालशास्त्रात् । तस्याश्च
निषेद्धुमशयत्वात् । अतस्तदभावपरमित्यर्थः । अपराह्णव्याप्ती-

पत्यभावेऽशतो व्याप्तौ च तिथिक्षये पूर्वेति हेमाद्रिः ।

*यदा चतुर्दशी यामं तुरीयमनुपूरयेत् ।

अमावास्या क्षीयमाणा तदैव आहमिष्यते ॥

इति कात्यायनोक्तः ।

चतुर्दश्याश्चतुर्थं यामं दर्शः पूरयेत् । चतुर्दशी
यामत्रयं स्यादित्यर्थः । *क्षीयमाणा=परदिनेऽपराह-
व्यापिनी नेत्यर्थः । अतिरेकमाह—

ति पाठे परेशुरिति शेषः । तदा पूर्वशुर्निन्दाया औचित्या-
त् । *दिनद्वयेऽपराह्णव्याप्त्यभावं इति । अत्र व्याप्ति-
पदोपसंहानात् या पूर्वशुरेवैकदेशं स्पृशति सा पूर्वैत्यर्थः । कुत
इत्यत आह—*यदेति । चतुर्दशीदिनस्य चतुर्थं यामममावास्या-
ऽनुपूरयेत् =तत्र प्रविशेदित्यर्थः । *क्षीयमाणा=यागदिने चन्द्र-
दर्शनप्रयोजकक्षयवती । अशतो व्याप्तौ च तिथिक्षये इति ।
दिनद्वयेऽपि क्षयेण समैकदेशव्याप्तौ च पूर्वैत्यर्थः । चन्द्रदर्श-
नप्रयोजकक्षयसत्त्वात् । नन्वत्र पूर्वस्यां श्राद्धानुष्ठानेऽन्वाधा-
नमपि तत्रैव कर्तव्यं, तदनुपपन्नम् । पूर्वस्यां चन्द्रदर्शनाव-
श्यम्भावात् तत्सत्त्वे च 'यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्यते ताम-
मावास्यां कुर्वीत' इति वचनविरोध इति; सत्यम् । तस्य चन्द्र-
क्षयपरत्वात् । यदुक्तं 'यदहस्त्वेव दर्शनं नैति चन्द्रमाः' तत्
क्षयापेक्षया ज्ञेयं, 'क्षीणे राजनि चेत्यपि' इति वचनात् । या तूच-
रेशुरेवैकदेशव्यापिनी सोत्तरैव, पूर्वशुर्दर्शप्रवेशाभावात् । वैषम्ये-
णैकदेशव्याप्तौ त्वाधिक्यवती ग्राह्या । तत्र पूर्वस्यास्तथात्वे पूर्वैवेत्यत्र
वचनं योजयति—*क्षीयमाणेति । *अपराह्णव्यापिनी नेति ।
आधिक्येनापराह्णव्यापिनी नेत्यर्थः । पूर्वशुरेवाधिक्येनापराह्णस्पृ-
गिति यावत् । तदाधिक्यवती पूर्वैत्यर्थः । इतरथोत्तरामवतारयति—

वर्धमानाममावास्यां लक्ष्मणेदपरं ऽहनि ।

यामांस्त्रीनधिकान् वाऽपि प्रितृयज्ञस्ततो भवेत् ॥

ततः श्राद्धं च । *दिनद्वयेऽपराह्णव्याप्त्यादौ *तिथिवृद्धौ
च हारीतः—

*त्रिमुहूर्ता च कर्मयोगा पूर्वा स्वर्वा च बहुवृत्तैः ।

कुहुरध्वर्युभिः कार्या *यथेष्टं सामगीतिभिः ॥

*त्रिमुहूर्ताभावे तु *पूर्वा नेत्यर्थः ॥

*दिनद्वये इति । दिनद्वये वैषम्येण एकदेशेनापराह्णव्याप्तौ इत्य-
र्थः । *तिथिवृद्धौ इति । पूर्ववृत्ति शेषः । इदं च पूर्वे-
णस्तदाधिक्यमुत्तरत्र यागादिनगनचन्द्रादर्शनप्रयोजकं ग्राह्यम् ।
तदेव वर्द्धमानावाक्यादुपवामानुराधाचोत्तराया ग्राह्यत्वात् ।
*त्रिमुहूर्ता चेति । यद्यपि पञ्चान्विभागपक्षेणैवं प्रतीयते,
तथाऽपि त्रैधान्विभागपक्षेऽपि सुयोजम् । या दशमैकादशद्वादश-
मुहूर्ततया त्रिमुहूर्ता सा त्रैधान्विभागपक्षे पूर्वव । या स्वर्वा स्व-
र्विका च, (स्वर्विकालक्षणमुक्तम्) साऽपि पूर्वव । कुहः परा । 'बहुवृ-
त्तैः' इत्याद्युपादानं पुजार्थम् । चन्द्रदर्शने पूर्वा तददर्शने तु
परेति यावत् । अत एवाह—*यथेष्टमिति । अत्रैवाभिप्रायान्तरं
सूचयति—त्रिमुहूर्ताभावे इति । दिनद्वये वैषम्येण एकदेशव्याप्तौ,
उत्तरस्या आधिक्ये इति यावत् । *पूर्वा नेति । उत्तरेत्यर्थः ।
यद्युत्तरदिने चन्द्रदर्शनं न भवतीति शेषः । उत्तरदिने चन्द्र-
दर्शने तु पूर्ववैत्यर्थः । तिथिवृद्धौ चेति चकारात् साम्य-
समुच्चयः । तेन तिथेः साम्येनापि कालैकदेशस्य वैषम्ये-
ण व्याप्तौ चन्द्रदर्शनप्रयुक्तोऽधिकग्रहणस्यापवादो बोध्यः ।
एतेन या दिनद्वयेऽपि साम्येन एकदेशव्यापिनी, सा—यदि क्षयेण
तदा पूर्वा, क्षीयमाणावाक्यात्; यदि वृद्ध्या तदा परा; वर्द्धमाना

वाक्यात् । तत्रापि चन्द्रादर्शननदर्शनप्रयुक्तस्तयोरपवादः प्राग्भवत् ।
यदि साम्येन, तदा यागदिने चन्द्रादर्शने पराः तद्दर्शनं पूर्वति
सूचितं भवति । एवं क्रमेणान्वाधानादित्रयस्यैकदिनकर्तव्यता-
वतः प्रतिनिर्णयमनुसृत्यायं ग्रन्थो योजितः ।

तन्मियमराहिताश्चाङ्गवलायनापस्तम्बास्तैः कदाचियागदिने
ऽपि पितृयज्ञकरणात् सौत्रस्यामावास्यापदस्य सन्धिपदहोरात्रपरत्वेन
तद्भाष्यकारादिभिर्व्याख्यानात्तान् प्रत्ययं ग्रन्थो योजयते—त्रेभान्वि-
भक्तेति । संपूर्णदर्शोऽयमेवेत्यभिप्रायः । तत्रान्वाधानादित्रयं सु-
लभमित्यग्रे स्पष्टम् । वस्तुतस्तु पञ्चप्राभक्तदिनचतुर्थभाग एव
तान् प्रत्यपराहः श्राद्धकालः प्रशस्त इत्याह—दर्शश्राद्धं त्रिवृत्ति ।
एवं चाप्तावास्या तस्याप्त्यैव निर्णया । “कर्मणो यस्य यः कालः”
इति वचनात् । एवं च पूर्ववापराहव्यापिनी सा पूर्वैव ।

यस्यां सन्ध्यागतः सोमो मृणालमिव दृश्यते ।

अपराह्णे तु या तस्यां पिण्डानां करणं ध्रुवम् ॥

इति हारीतोक्तेश्च । या चोत्तरवापराहव्यापिनी सोत्तरैव कर्म-
कालशास्त्रात् ।

अपराह्णः पितृणां तु याऽपराह्णानुयायिनी ।

सा ग्राणा पितृकार्ये तु न पूर्वास्तानुयायिनी ॥

इति हारीताच्च । एतदेव हेमाद्रिसंवादेन द्रव्यति—दिनद्वये
इति । माधवसंवादेनाप्याह—अपराह्णव्याप्तीति । उत्तरस्या
एवेत्यादिः । अपराह्णव्याप्त्यभावे=अपराह्णस्पर्शिन्यामिति
यावत् । अत्र सामान्यनग्निभेदेन व्यवस्था ।

अपराह्णद्वयाव्यापी यदि दर्शस्तिथिक्षये ।

आहिताग्नेः सिनीवाली निरग्न्यादेः कुट्टर्मता ॥

इति जाबालिवचनात् ।

सिनीवाली द्विजैः कार्या साग्निकैः पितृकर्मणि ।

स्त्रीभिः शूद्रैः कुटूः कार्या तथा चानग्निकैर्द्विजैः ॥

इति लौगाक्षिवचनाच्च । सिनीवालीकुहोः स्वरूप-
मग्रे । एतन्मते यः पञ्चधाविभक्तदिनचतुर्थभागरूपापराह्णमाश्रित्या-
दित आरभ्य सान्ना निर्णयः स एव निरग्निकान्त्रीशुद्धाद्रीश्च प्रति-
बोध्यः । तथापि स्वयं साग्निकैरित्युक्तपातदनुसारेणाह-क्षयेपू-
र्वेति । सिनीवालीत्यर्थः । यामं तुरीयमनु इति तुरीयभागोत्तरमि-
त्यर्थः । अपराह्णव्यापिनी=अपराह्णस्पृक्त इत्यर्थः । तेन दिनद्वया-
पराह्णस्पर्शित्वलाभः । अंशतो व्याप्ताविति । दिनद्वये साम्ये-
नैकदेशव्याप्तौ ग्राह्यतिथेः क्षयसाम्यव्याप्तिसम्भवात् क्षये पूर्वा,
साम्यवृद्ध्याः परेत्यर्थः । स्वर्वादिवाक्यात् ।

तिथिक्षये सिनीवाली तिथिवृद्धौ कुहः स्मृता ।

साम्येऽपि च कुहोर्ग्या वेदवेदाङ्गवेदिभिः ॥

इत्युक्तेश्च । दिनद्वयेऽपराह्णव्याप्त्यादाविति । दिनद्वये
अपराह्णव्याप्तौ उत्तरतिथेः क्षयं पूर्वा, वृद्धिसाम्ययोस्तु परा ।

अमावास्या तु या हि स्यादपराह्णद्वयेऽपि सा ।

क्षये पूर्वा परा वृद्धौ साम्येऽपि च परा स्मृता ॥

इति शिवराघवसंवादात् । अत्र च क्षयादिर्न ग्राह्यतिथिगतः ।
तस्याः क्षयेऽपराह्णद्वयव्याप्तेरसम्भवात् । एकदेशवदानुपादाने स्वरसत-
स्तथा प्रतीतिः । तथा च तिथिवृद्धौ इत्यस्य उत्तरतिथिवृद्धौ साम्ये
चेत्यर्थः । एवं च त्रिमुहूर्ता चात्र वाक्यमेतदनुसारं कुशलमिति
भिर्योज्यम् । दिनद्वये वैषम्येनैकदेशव्याप्तौ अधिकतव्यापिनी ग्राह्या

अपराह्णद्वयव्यापिन्यमावास्या यदा भवेत् ।

अत्राल्पत्वमहत्त्वाभ्यां निर्णयः पितृकर्मणि ॥

इति वचनात् अधिका ग्राह्येत्यर्थः । स्वरसतः सम्पूर्णपराह्ण-
प्रत्ययेऽपि अल्पत्वाद्युक्त्या एकदेशलाभः । एतच्च सम्पूर्णोऽपराह्णः
आद्यकाल इति विवेचनमतेन अपराह्णेऽप्येकादशद्वादशमुहूर्तौ
पार्वणे मुख्यः काल इति मयूखमतेन व्याख्यायते-त्रेधावि-
भक्तेति । अपराह्णभाग एकादशद्वादशमुहूर्तरूपः ।

सायाहस्त्रिमुहूर्तः स्याच्छ्राद्धं तत्र न कारयेत् ॥

इति सायाहानिषेधान् । एतच्च पार्वणे । एकोद्दिष्टे तु कुतपा-
ख्ये अष्टमे आरम्भः, नवमे रौहिणे समाप्तिः ।

कुतपं प्रथमे भागे एकोद्दिष्टमुपक्रमात् ।

आवर्त्तनसमीपे वा तत्रैव नियतात्मवान् ॥

इति व्यासोक्तेः ।

आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्यादारौहिणं बुधः ।

विभिन्नो विधिमास्थाय रौहिणं तु न लङ्घयेत् ॥

इति गौतमोक्तेश्च । यत्तु नारदः—

मध्येहस्त्रिमुहूर्तस्तु यदा चलति भास्करः ।

स कालः कुतपो ज्ञेयः पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥

इति नारदेन कुतपो मुहूर्तत्रयात्मक उक्तस्तत्र मुहूर्तत्रया-
त्मकमध्याह्नस्यैकोद्दिष्टकालतया विधानेऽष्टमनवममुहूर्तयोस्तत्का-
लतया विनियोगेऽवशिष्टस्य दशमस्य गौणकालताविधानार्थम् ।

ऊर्ध्वं मुहूर्तात्कुतपाद्यन्मुहूर्तचतुष्टयम् ।

मुहूर्तपञ्चकं ह्येतत् स्वभाभवनमिष्यते ॥

इति तु एकोद्दिष्टपार्वणयोः क्रांटीकाग्राभिप्रायम् । साग्नि-
कैरिति । एतन्मते निरग्निकस्त्रीशूद्रोपलक्षणेमतत् । ग्रन्थकृन्मते तु
न तदुपलक्षणं कुतपव्यापिन्या वाच्यत्वात् । पार्वणे एकादश-
द्वादशमुहूर्तयोरेव मुख्यकालत्वं दर्शितम् । तत्र वैषम्ये-
णैकदेशव्याप्तावधिका ग्राह्या ‘अपराह्णद्वयव्यापिनी’ इत्युक्तवचनात् ।
एकदेशसमव्याप्तावुभयापराह्णव्याप्तौ च क्षये पूर्वा वृद्धिसाम्ययोः
परा ‘अमावास्या तु या हि स्यात्’ इति शिवराघवसंवादात् ।
क्षयादिश्चाद्ये तात्तिथिगतः, अन्त्ये परतिथिगतः । दिनद्वये काला-
स्पर्शे तु आहिताग्नेः, सिनीवाली, निरग्न्यादेः कुहः । ‘अपरा-
ह्णद्वयव्यापिनी’ इति जाब्यालिवचनात् । “सिनीवाली द्विजैः
कार्या” इति लौगाक्षिवचनेन स्त्रीशूद्रनिरग्निकानामपि ग्रहादिति

पिण्डपितृयज्ञस्तु कात्यायनैर्वागदिनात्पूर्वेषुः कार्यः ।
 'पूर्वो वाऽङ्गत्वात् पिण्डपितृयज्ञः' इति तत्सुत्रात् । व्या-
 ख्यातं चैतत् कर्काचार्यैः- 'पूर्वं एव दर्शान् पिण्डपि-
 तृयज्ञो न पश्चात् । कुतः *अङ्गत्वात् । *तथा च श्रुतिः-
 'तस्मात् पूर्वेषुः पितृभ्यः क्रियत उत्तरमहर्द्वेवान्यजन्ते'
 इति । 'पूर्वेषुः पितृभ्यो यज्ञं निपूर्णाय प्रातर्देवेभ्यः प्र-
 तनुते' इति च । तेन तन्मते अङ्गमेवासौ । तदुक्तम्- 'अ-
 ङ्गं वा समभिख्याहारात्' इति । तेन कर्कमेते *चतुर्द-
 शीयुक्तदर्शं पिण्डपितृयज्ञ इति । श्रीअनन्तभाष्ये तु
 *परेषुरित्युक्तम् । अत्र द्वेधाऽप्याचारां दृश्यते ।

आपस्तम्बानां तु परदिने मुहूर्तमपि दर्शमस्य तत्रैव
 पितृयज्ञः । *तदाह आपस्तम्बः 'अमावास्यायां यदहश्च-
 न्द्रमसं न पश्यति तदहः पिण्डपितृयज्ञं कुरुते' इति । अस्य
 रुद्रदत्तीया व्याख्या- 'पिण्डैर्युक्तः पितृयज्ञः=पिण्डपितृय-
 ज्ञः । स च कर्मान्तरं न तु दर्शशेषः । यथा वक्ष्यति- 'पितृ-
 यज्ञः स्वकालविधानादनङ्गं स्यात्' इति । तं च यदहश्चन्द्रम-
 सं न पश्यति पञ्चदश्यां प्रतिपदि वा तदहः कुरुते । यदह-

ग्रन्थस्तु योजितः । *अङ्गत्वात्-दर्शयोगं प्रतीति शेषः । अमायु-
 क्तापराहानियमं निराकर्तुमाह *तथा चेति । अमावास्यायाम-
 पराहणे पिण्डपितृयज्ञ इत्यमावास्यापदं च कर्मपरमिति तदभिप्रायः ।
 *चतुर्दशीयुक्तेति । चतुर्दशीयोगेन गताऽध्वा यस्याः सा गताध्वे-
 ति व्युत्पत्तेः । अध्वा=स्थानम् । चन्द्रशयनदपराहणः । *परेषुरिति ।
 अमावास्यायामपराहणे इत्यमावास्यापदं पर्वसंभिन्नदहोरात्रपरम् ।
 तस्मात्पूर्वेषुरित्यादिश्रुतिस्तु काचित्काभिप्रायेति तदाशयः । न-
 न्वेवम् "अमावास्यायामपराहणे पिण्डपितृयज्ञेन चरति" इति
 श्रुतिविरोध इत्यत्राह- *तदाहोति ।

स्तयोः सान्धिस्तदहरित्यर्थः इति । श्रीरामाण्डारोऽप्या-
ह-‘पिण्डपितृयज्ञस्तु पर्वसन्धिमदहोरात्रापराह्णे’इति ।
अतः पर्वसन्धिदिने पितृयज्ञः । शतपथश्रुतिरपि--
“यदैवैष न पुरस्तात् पश्चाद् दृष्टोऽथ पितृभ्यो ददा-
ति” इति । पर्वसन्धिदिने हि पूर्वतः पश्चाद्वा चन्द्रो न
दृश्यत एवेत्यर्थः । सत्यावाहोऽपि पितृयज्ञं प्रक्रम्य ‘दृ-
श्यमाने तूपांष्य श्वोभूते यजते’ इत्याह । हेमाद्रि-
स्तु-‘अमावास्याशब्दस्तिथिवचन एव । पूर्वोक्तापस्त-
म्बसूत्रे यदुक्तं ‘न पश्यति’इति, तत्र क्षयोऽभिप्रेतः ।
अतश्चतुर्दश्यां चन्द्रस्य क्षीणत्वात्तद्युक्तदर्शो पितृयज्ञः ।

पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् ।

इति मनूक्तः । यदुक्तं ‘यदहस्त्वेव दर्शनं नैति च-
न्द्रमाः-’ तत्क्षयापेक्षया ज्ञेयम् । ‘क्षीणे राजनि चेत्यपि’
इति, ‘यदुक्तं दृश्यमानेऽपि, तच्चतुर्दश्यापेक्षया’ इति च
कात्यायनोक्तः । ‘दृश्यमानेऽप्येकं’ इति गोभिलोक्तेश्च ।

यस्यां सन्ध्यागतः सोमो मृणालमिव दृश्यते ।

अपराह्णे क्षयस्तस्यां पिण्डानां करणं ध्रुवम् ॥

इति हारीतोक्तेश्च । चन्द्रक्षयकालश्चोक्तः कात्यायनेन-

अष्टमंऽंशं चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।

अमावास्याष्टमंऽंशं तु पुनः किल भवेदणुः ॥ इति ।

तेन पूर्वधुरेव पितृयज्ञ इत्युचिधान् । कर्काचार्यैर-
पि-‘अपराह्णे पिण्डपितृयज्ञश्चन्द्रादर्शनेऽमावास्यायाम्’

इति कात्यायनसूत्रेऽदर्शनेन क्षय एवोक्तः । ‘तस्मि-
न्क्षीणे ददाति’ इति श्रुतेः । अतस्तन्मते चतुर्दशीयुक्त-

दर्शो पितृयज्ञे सति परदिने यागोऽर्धात्सिद्धः । तदेतत्
*सर्वोत्कृष्टमपि हेमाद्रिकर्कादिव्याख्यानमापस्तम्बैरन-

*सर्वोत्कृष्टमिति । अमावास्याशब्दस्य तिथिवाचित्वाद्यु-

भ्युपगमात्कातीयबौधायनादिविषयम् ।

*आश्वलायनानामपि शेषपर्वणि पिण्डपितृयज्ञः ।
तथा च सूत्रम्-‘अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृय-
ज्ञः’ इति ।

अथ नारायणवृत्तिः-‘अमावास्याशब्दः प्रतिपत्पञ्चद-
श्याः संधिवचनोऽप्यत्रापराह्णशब्दसमन्वयात्तद्वत्त्यहो-
रात्रे वर्तते । तस्यापराह्णेऽह्णश्चतुर्थे भागे पिण्डपितृयज्ञः-
कार्यः । औपवसथ्ये यजर्नामे वाऽह्नि । यदा त्वहोरात्र-
संधौ तिथिसंधिः स्यात्तदौपवसथ्ये एवाह्नि क्रियते’
इति । अत एव

मुहूर्तमप्यमावास्या प्रतिपद्यपि चेज्जवेत् ।

तदक्षमश्वयं पर्व ज्ञेयं शेषं तु पर्ववत् ॥

इति हेमाद्रौ वचनं पिण्डपितृयज्ञपरमिन्युक्तं
प्रयोगपारिजाते । अयं च स्मार्ताग्निमता संपूर्णे
दर्शे *श्राद्धव्यतिषङ्गेण कार्यः । व्यतिषङ्गा नामोभयोः
सहानुष्ठानम् । *एतच्च ‘स्थालीपाकेन सह पिण्डार्थमु-
द्भुत्य’ इतिसूत्रे वृत्तिकृतोक्तम् ।

खण्डपर्वणि तु केचिदाहुः । पूर्वेऽह्नि पिण्डपि-

क्षणाविरहाच्च । *आश्वलायनानामिति । शाङ्खायनानां
त्वन्वाधानानन्तरं पितृयज्ञः । तथैव तत्सूत्रात् । *श्राद्धव्यति-
षङ्गेणेति । पितृयज्ञाधीनं परमापूर्वमङ्गं, श्राद्धे पिण्डदानाधीनं
च तदपरमुभयमपि अग्नौकरणरूपाङ्गाधीनम् । अतः खण्ड-
पर्वणि प्रधानयोर्भिन्नकालत्वात्तादृशमङ्गं विद्यते, अखण्डपर्वणि तु
स्थालीपाकमुक्तशेषाभ्यामेकस्मादेव पिण्डदानात्तादृशपरमापूर्वद्वयं
जायते तत्रोभयत्राप्येकमेवाग्नौकरणमङ्गं न तु स्वेच्छया पितृयज्ञ-
श्राद्धयोः पृथगनुष्ठानं कार्यं सूत्रविरोधादित्याह-
*एतच्चेति ।

तृयज्ञव्यतिषङ्गेण श्राद्धं कृत्वा परेऽह्नि केवलः पिण्डपि-
तृयज्ञः कार्यः । वृत्तिकृता तु—

आन्वष्टक्यं च पूर्वयुर्मासि मास्यश्च पार्वणम् ।

काम्यमाभ्युदयेऽष्टम्यामेकोद्दिष्टमथाष्टमम् ॥

इत्युदाहृत्य पूर्वेषु चतुर्षु स्थालीपाकादुद्धृत्याग्नौ क-
रणमित्युक्तेर्दर्शश्राद्धे स्थालीपाको नियत इति गम्यते ।
स्थालीपाकश्च पितृयज्ञ एवेति पूर्वदिने व्यतिषङ्गः सिद्धः ।
प्रयोगपारिजाते तु *वार्षिकश्राद्धादेरपि व्यतिषङ्ग उत्कः,
किमुत दर्शश्राद्धस्य ।

न्यायविदस्त्वानुः—*सूत्रस्य वृत्तेश्च संपूर्णेदर्शविषय-
त्वात् खण्डपर्वणि *पूर्वदिन केवलं श्राद्धं परदिने च के-
वलः पितृयज्ञः कार्यः । अत्र एवोक्तं वृत्तिकृता—*‘नात्रा-
पूर्वस्थालीपाकश्चोच्यते, सर्वश्राद्धेषु प्रसङ्गात्’ इति । प्रयो-

*वार्षिकेति । “यद्यदन्नमुपभुक्तं तत्तत्स्थालीपाकेन सह पिण्डार्थ-
मुद्धृत्य” इति सूत्रं सहोद्धरणे स्थालीपाकोऽङ्गं कर्णतृतीयावलात्,
उपपदविभक्तिः कारकविभक्तेर्वलीयस्त्वात् । ततश्च स्थालीपाकः
पिण्डार्थः, वार्षिके च पार्वणविकृतित्वात्तत्प्राप्तिरित्यभिप्रायः ।
*सूत्रस्येत्यादि । “सह शाखया प्रस्तरं प्रहरति” इति वत्सहार्ये तृती-
या । सा चोद्धरणे एव कर्मत्वेनान्नसाहित्यबोधिका, अतो न पिण्डा-
र्थत्वसम्भवः । पिण्डदाने चोपभुक्तजातीयस्यैवाग्नस्य करणत्वाच्च
चरुश्रपणापेक्षेति भावः । *पूर्वदिने इति । कालभेदेन तन्त्र-
न्यायाप्रवृत्तेः । *नात्रेति । सिद्धस्थालीपाकानुवाद इति न
“उपपदविभक्तेः” इति न्यायप्रसङ्गः, नापि खण्डपर्वणि पूर्वयुः
स्थालीपाकप्राप्तिः । न च—

पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः ।

इति वचनात्तत्प्राप्तिरिति वाच्यम् । तस्य एकदिनीपेष्वाका-

गपारिजानां किरण्येऽन्यत्रैव । पूर्वदिने च आद्धेऽग्नौ-
करणमेव, न पाणिहोमः ।

चतुर्थांशेषु साग्नीनां बहौ होमो विधीयते ।

पिण्डप्राप्त्यगच्छन्ते स्यादुत्तरेषु चतुर्थ्यपि ॥

इति परिशिष्टे नियमात् । न च लौकिकाग्नौ पक्वस्य
कथं गृह्याग्नौ होमः । 'नान्याग्नौ पक्वमन्याग्नौ जुहुयात्'
इति निषेधात् । मैत्रम् । आहृत्य गृह्यात्वेन स्मार्ताग्नौ
अपचनाग्नौ वा कर्तव्यत्वात् । तस्मात् पूर्वेषुः केवलं
आहुं, न व्यतिपक्षः । *इदमेव च युक्तम् । आहिताग्निना
क्षितकषाविधायकत्वेनोपपन्ननाकाक्षितभिन्नाग्निर्वापूर्वविधायकत्वे
मानाभावात् । *एतद्विषयः=भार्यिकस्थालीपाकाविषयः । अग्रे
विस्तरः । *अपचनाग्नाविति । लौकिकाग्नौ आह्वानगृह्या
च पाणिहोम एव । आश्वलायनभिन्नानां तु अग्न्यण्डपर्यण-
पि न व्यतिपक्षः तन्मूत्रानुक्तेः । तैत्तिरीयाणां पृथक् आद्धेऽपि
न पाणिहोम इति स्मर्तव्यम् । अधिकपत्रे । *इदमेव चेति ।
तथा च वृत्तिः—यत्र स्थालीपाको विहितः तत्र तेन भुक्तशे-
पेण च पिण्डनिपरणम् । यत्र स्थालीपाकविधिर्नास्ति तत्र केवलेन
भुक्तशेषेणैव पिण्डनिपरणम् । आचार्येणाष्टौ श्राद्धान्युक्तानि—
“आन्वष्टक्यं च पूर्वेषुः” इत्यादि । तत्र पूर्वेषु चतुर्षु स्थालीपाका-
दक्षमुद्भूत्याग्नौकरणम्, अग्निसमीपे भुक्तशेषेण स्थालीपाकेन च
पिण्डनिपरणं पिण्डपितृयज्ञकल्पस्य तेषु विद्यमानत्वात् । उत्तरेषु
चतुर्षु भोजनायार्द्रमुद्भूत्य घृताक्तं कृत्वा पाणिहोमः, ब्राह्मणसमीपे
भुक्तशेषमात्रेण पिण्डनिपरणं तेषु स्थालीपाकविध्यभावात्, पिण्ड-
पितृयज्ञकल्पमाप्त्यभावाच्चेति । स्थालीपाकेनेति करणतृतीया-
वादिनामुत्तरेषु चतुर्थ्यपि स्थालीपाकमाप्त्यापत्तेः । किं च सर्व-
श्राद्धेषु अतिप्रणयनादिपितृयज्ञैतिकर्तव्यता न प्राप्नोति । “आन्व-
ष्टक्यं च पूर्वेषुः” इत्याद्युक्त्वा आचार्येण—

तु सर्वाधानिनाऽर्धाधानिनाः वा संपूर्णे स्वण्डे वा दर्शे
*श्रौताग्नौ पृथगेव पितृयज्ञः कार्यो न तु दर्शश्राद्धव्य-
तिषङ्गेणेति विस्तरभीतैर्विरमामः । संपूर्णे दर्शे च वि-
शेषमाह लौगाक्षिः—

पक्षान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साग्निकः ।

पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः ॥ इति ।

पक्षान्तं कर्म=अन्वाधानम् । अन्वाहार्यकं=दर्शश्राद्ध-
म् । अयमेव साग्नेर्जीवत्पितृकस्य पिण्डपितृयज्ञकालो
ज्ञेयः । तस्यापि कात्यायनेन “होमान्तमनारम्भो वा”
इत्याम्नानात् । पिण्डपितृयज्ञाकरणे *प्रायश्चित्तमाह
पराशरमाध्वरीये कात्यायनः—

पितृयज्ञात्म्ये चैव वैश्वदेवात्म्येऽपि च ।

भोजने पतिताग्नस्य चरुवैश्वानरो भवेत् ॥

इत्यलम् ।

चतुर्धाग्रेषु साग्नीनां बहो होमो विधीयते ।

इति पितृयज्ञातिदेशप्रसज्यमानाग्रेः श्राद्धान्तरे परिमंख्यानात् ।

पित्र्यब्राह्मणहस्ते स्यादुत्तरेषु चतुर्ध्वपि ।

इति त्वनुवादकं विधाने वाक्यभेदादित्याद्यन्यत्र विस्तरः । दर्शश्राद्धे
तु पाणिहोमः । *अर्द्धाधानिना चेति । अत्र मयूखः “पर्व=
अपावास्या तत्र भवं पार्ष्णिम् । तद् आहिताग्निः पिण्डपितृयज्ञं कृत्वा
करोति । अनाहिताग्निस्तु तद् इतरं व्यतिपद्य” इति परिशि-
ष्टम् । तत्राहिताग्निः=सर्वाधानी, अनाहिताग्निस्तु अर्द्धाधानी,
केवलस्मार्त्ताग्निमात्रम् । अर्धाधानेऽपि व्यतिपद्धानुरोधादिति । ग्रन्थ-
कारस्तु *श्रौताग्नौ दक्षिणाग्नौ । निर्भरान्तरग्रस्तोऽनुपदमग्रे
साग्निकादीन् दर्शयिष्यति । तदनुसारेणानुष्ठाने संप्रदायविरोधः ।
*प्रायश्चित्तमिति । अथ वा श्रौतग्रन्थोक्तं प्रायश्चित्तान्तरं सप्तहो-
तृहोमो बोध्यः । साग्निकान् प्रत्यमावास्या निर्णीता । अन्वाधाना-

प्रकृतमनुसराणः । *निरग्निकादिभिस्त्वमावास्याऽ-
पराह्वयाप्त्यलाभे कुतुपकालव्यापिनीः प्राज्ञा ।

भूतविद्धाऽप्यमावास्या प्रतिपन्मिश्रिताऽपि वा ।

पिश्ये कर्मणि विद्वद्भिर्ग्राह्या कुतुपकालिकी ॥

इति हारीतोक्तैः । इदं च निरग्निकादिविषयम् ।

सिनीवाली द्विजैः कार्या साग्निकैः पितृकर्मणि ।

स्त्रीभिः शूत्रैः कुहः कार्या तथा चानग्निकैर्द्विजैः ॥

इति लौगाक्षिवचनात् । अत्र *साग्निरौपासना-
ग्निरपीति मदनपारिजाते उक्तम् । *कुतुपश्चा*पराह्व-
याप्त्यलाभेऽनुकल्पः ।

अपराह्वयाव्यापि यदि दर्शस्तिथिक्षये ।

आहिताग्नेः सिनीवाली निरग्न्यादेः कुह्येता ॥

इति जाबालिना विधानात् । तेन साग्न्यानां नि-
रग्न्यानां चापराह्वयापिन्वेव मुख्यम् । *तिथिसाम्य-
वृद्धिक्षयैः *समव्याप्तां स्वर्वादिना निर्णयः । तेषाम्ये-
दित्रयस्यैककाल्यनियमनद्रष्टव्यमिति यथामतं ग्रन्थोऽपि योजितः ।
तत्प्रस्तावे च निरग्निकादीनां प्रति साधव्यमतं दर्शितम् । इदानीं
हेमाद्रिमतमनुरुध्याह *निरग्निकादिभिरिति । आदिना स्त्री-
शूद्रग्रहः । *साग्निरिति ।

य आहिताग्नेर्धर्मः स्यात्प्र औपासनिकस्य तु ।

इति वचनात् । हेमाद्रिमाधवयोर्विशेषे सूचयितुं माध-
वमतं स्मारयति- *कुतुपश्चेति । *अपराह्वयति । दिनद्वये
अपराह्वयस्पर्शाभावे इति यावत् । *मुख्येति । पूर्वयुरेवापराह्वयाप्तौ
पूर्वा । उत्तरेयुरेव तद्व्याप्तावुत्तरा, कर्मकालशास्त्रात् । “यस्यां
संध्यागतः” इत्यादिविशिष्यापि वाक्यद्वयं पूर्वमुक्तम् । *तिथी-
ति । प्रकृततिथीत्यर्थः । *समव्याप्ताविति । एतेन “तिथिक्षये
सिनीवाली” इत्यग्रिमम्,

ऽधिका * । दिनद्वयेऽपराह्णस्पर्शे कुतुपव्यापिनीति मा-
धवः । *इदमेव च युक्तम् । *हेमाद्रिमते कुतुपव्यापि-
न्येष निरग्न्यादेर्मुख्या । सिनीवाली=दृष्टचन्द्रा । तथा
च व्यासः-

दृष्टचन्द्रा सिनीवाली, नष्टचन्द्रा कुहः स्मृता । इति ।
पूर्वादिने परदिन एव वा तद्व्यापित्वं सैव ग्राह्या ।
अंशव्यापित्वे वैषम्येऽधिककालव्यापिनी ग्राह्या । दिन-
द्वयेऽंशतः समव्यासौ तिथिक्षये पूर्वा, वृद्धौ साम्ये
च परा ।

तिथिक्षये सिनीवाली तिथिवृद्धौ कुहः स्मृता ।

साम्येऽपि च कुहर्ज्ञेया वेदवेदाङ्गवेदाभिः ॥

इति प्रचेतोवचनान् । दिनद्वये संपूर्णकुतुपव्यासिस्तु
तिथिवृद्धावेव भवनीत्यनन्तरवचनान् परैवेति ।

कुतुपस्तु-

अमावास्या तु या हि स्यादपराह्णद्वये समा ।

क्षये पूर्वा परा वृद्धौ साम्येऽपि च परा स्मृता ॥

इत्युक्तं च स्मर्तव्यम् । *अधिकेति । “अपराह्णव्यापि” इति
शिवराघवसंवादात् । ननु कुतपस्य मुख्यकालत्वं युक्तम् ।
अन्यथा-

सिनीवाली कुहश्चैव श्रुत्युक्ते श्राद्धकर्मणि ।

स्यातां ते यदि मध्याह्ने श्राद्धादि स्यात्कथं तदा ॥

इत्युपक्रम्य “तिथिक्षये सिनीवाली” इति प्रचेतोवाक्यस्य निर्वि-
षयत्वं स्यात्; इत्यत्राह- *इदमेव चेति । “स्यातां ते यदि मध्या-
ह्नात्” इति प्रामाणिकपाठान्न कुतपो मुख्य इति भावः । प्रकृतं हे-
माद्रिमतमनुसृत्याह- *हेमाद्रिमते इति । तद्व्यापिनी=कुत-
पव्यापिनी । तिथिवृद्धीति । वृद्ध्यविनाभावादित्यर्थः । अत्र

अहो मुहूर्ता विज्ञेया ऋक्षा पञ्च च सर्वदा ।

तत्राष्टमां मुहूर्तां यः स कालः कुतुपः स्मृतः ॥

इति मास्योक्तः । तुलादानपितृदेवप्रीत्यर्थोपवासादौ
तु ऋषा साक्ष्यन्यत्र विस्तरः ॥

दर्शं च मासिकवारिकादिश्राद्धप्राप्तौ कालादर्शं
विशेष उक्तः—

दर्शस्य चादिकर्मस्य दर्शमासिकगोरपि ।

निन्यस्य चादिकर्म्यापि दार्शिकादिकगोरपि ॥

नवीनाः—यत्र मास्येन हेमाद्रिणा वा दिनद्वये संपूर्णा-
पराह्वयाप्तौ संपूर्णकुतपव्याप्तौ वा परंत्युक्तं, तदयुक्तम्; स्वर्वा-
दिवाक्ये “तिथिक्षये मिनीयात्” इति वाक्ये च क्षयादीनां प्राण-
तिथिगतत्वाद् दिनद्वयगतसम्यकदेशव्याप्तिविषयकत्वेनेह प्रवृत्तेः ।
किं तूत्तरतिथेः क्षये पूर्वा, वृद्धिसाम्ययास्तुतम् ।

अमावास्या तु या हि स्यादपराह्वयेऽपि वा ।

क्षये पूर्वा परा वृद्धौ साम्येऽपि च परा स्मृता ॥

इत्युक्तेः । न चेद् दिनद्वयगतसम्यकदेशव्याप्तिपरं, स्वरमतो-
ऽपराह्वयाप्तरेव प्रतीतेः । एवं कुतपव्याप्तिवादिनापपीति वदन्ति ।

ऋक्षाति ।

रौद्रः श्वेतस्तथा मंत्रस्तथा सारभटः स्मृतः ।

सावित्रो वैश्वदेवश्च गान्धर्वः कुतपस्तथा ॥

रौहिणस्तिलकश्चैव विभवो निर्ऋतिर्जयः ।

शम्भरो विजयश्चैव भेदाः पञ्चदश स्मृताः ॥

तत्रासंभवे तु—

कुतपाद्यान् मुहूर्तास्तीन् पदाचरति भास्करः ।

स कालः कुतपस्तत्र पितॄणां दत्तपक्षयम् ॥

इत्युक्तो गौणः कुतपो प्राणः । ऋपरेति । दानादिकर्मकालपर्याप्ता,

इत्युक्त्वा

संपाते देवताभेदाच्छ्राद्धयुग्मं समाचरेत् ।

निमित्ता नियतिश्चात्र पूर्वानुष्ठानकारणम् ॥ इति ।

निर्णयदीपेऽपि—

नष्टचन्द्रे यदा काले क्षयाद्वादिवसो भवेत् ।

वैश्वदेवं क्षयश्राद्धं कुर्यात्प्राग्दर्शकर्मणः ॥

अमाश्राद्धं चानुपनीतोऽपि कुर्यात् । श्राद्धशूल-
पाणौ—

अमावास्याष्टकाकृष्णपक्षपञ्चदश्यापु च ।

इत्युपक्रम्य

एतच्चानुपनीतोऽपि कुर्यात्सर्वेषु पर्वसु ।

श्राद्धं साधारणं नाम सर्वकर्मफलप्रदम् ॥

भार्याविरहितोऽप्येतत्प्रवासस्थोऽपि नित्यशः ।

शूद्रोऽप्यमन्त्रवत्कुर्यादनेन विधिना बुधः ॥

इति मात्स्योक्तेः । अमाश्राद्धातिक्रमं प्रायश्चित्तमु-
क्तमृग्विधाने—

न्यूपुवाचं जपेन्मन्त्रं शतवारं दिने दिने ।

अमाश्राद्धं यदा नास्ति तदा संपूर्णमेति तत् ॥

अत्र पूर्वोक्तसाग्निपदेनाऽऽहिताग्निः स्मातीग्निमां-
श्च गृह्यते । विच्छिन्नाग्निकादिश्च निरग्निः । तथा च
हमाद्रिरग्नौकरणप्रकरणे—

साग्निरग्नावनग्निस्तु द्विजपाणावधाप्सु वा ।

कुर्यादग्नौ क्रियां नित्यं लौकिकेनेति निश्चितम् ॥

इति स्मृतिवाक्यमुदाहृत्य 'यस्त्वस्वीकृतौपासनत-
या समुच्छिन्नाग्निनया भार्याविधुरतया वाऽग्निरहितस्तस्य
द्विजपाणौ जलादौ वा होमः' इति व्याचक्षे । मदन-

पारिजातेऽप्येवम् । इदमेव साग्निकानग्निकस्वरूपं *सर्वत्र ज्ञेयम् ॥

अथ ग्रहणं निर्णीयते । तत्र चन्द्रग्रहणे यस्मिन्यामे ग्रहणं तस्मात्पूर्वं प्रहरत्रयं न भुञ्जीत । सूर्यग्रहे तु प्रहरचतुष्टयं न भुञ्जीत ।

सूर्यग्रहे तु नाशनीयात्पूर्वं यामचतुष्टयम् ।

चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन्यालवृद्धातुरैर्विना ॥

इति माधवीये वृद्धगौतमोक्तेः ।

*ग्रहणं तु भवेदिन्दोः प्रथमादधि यामतः ।

भुञ्जीतावर्तनात्पूर्वं प्रथमे प्रथमादधः ॥

इति मार्कण्डेयोक्तेः । अधि=ऊर्ध्वम् । ननु चन्द्रग्रहे यामचतुष्टयनिषेध उचितो ननु सूर्यग्रहे, सूर्योदयात्प्रागर्त्ताजनाप्राप्तेः । मैवम् । वचनस्य प्रथमयामे सूर्यग्रहे सति पूर्वेषुः पूर्वरात्रे भोजननिषेधपरत्वात् । चन्द्रग्रहे विशेषमाह माधवीये वृद्धवर्गसिद्धः—

प्रस्तोदये विधोः पूर्वं नाहर्भोजनमाचरेत् । इति ।

द्वयोर्ग्रस्तास्ते तु माधवीये व्यासः—

अमुक्तगोरस्तगगोरयाद् दृष्ट्वा परेऽहनि । इति ।

विष्णुधर्मेऽपि—

मुहूर्तमात्राऽपीति भावः । *सर्वत्रेति । साग्निकानग्निकभेदेन व्यवस्थापेक्षायां मतान्तरं तु प्रागुक्तं स्मर्तव्यम् ॥ यामत्रयादौ ग्रहणयामोऽवधिर्न ग्रहणमित्याह—*ग्रहणं त्विति । प्रथमाद्यामतोऽधि=रात्रिद्वितीयप्रहरे ग्रहणं चेन्मध्याह्नात् पूर्वं भुञ्जीत, रात्रि-प्रथमयामे चेत्तदा प्रथमादधः=प्रथमयाममध्ये ।

रवेस्त्वावर्तनादूर्ध्वमर्वागेव निशीयतः ।

चतुर्थप्रहरे चेत्स्याच्चतुर्थप्रहरादधः ॥

*अहोरात्रं न भोक्तव्यं चन्द्रसूर्यग्रहो यदा ।
मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परम् ॥
*अहोरात्रनिषेधः सूर्यग्रस्तास्ते । मदनरत्ने*गार्ग्यः—
संध्याकाले यदा राहुर्मसते शशिभास्करो ।

इति च द्रष्टव्यम् । *अहोरात्रमिति । इदमर्थाद् ग्रस्तास्तपरं,
मुक्तिस्नानं च तत्र परेद्युरित्यर्थः । ब्रह्माण्डेऽपि—

नाश्नीयादथ तत्काले ग्रस्तयोश्चन्द्रसूर्ययोः ।

मुक्तयोश्च कृतस्नानः पश्चाद् भुञ्ज्यात्स्ववेदमानि ॥

इति पराशरनिषेधः । मुक्तावपि भोजनं महानिशातः प्रागेव ।

मुक्ते शशिनि भुञ्जीत यदि न स्यान्महानिशा ॥

इति शातातपोक्तेः । महानिशा च घटीद्वयम् ।

महानिशा द्वे घटिके रात्रिमध्यमयापयोः ।

इति मार्कण्डेयोक्तेः । घटिकाचतुष्टयं तु युक्तं, तथा कल्प-
तरुक्तेः । चन्द्रग्रस्तास्ते यावत्तदुदयमभोजनेन स्थातुःशक्तानां
शास्त्रावगतमुक्तिकालभूताहर्भागानन्तरं भागद्वयमेकभागं वा हित्वा
भोजनं भवतीत्युक्तं चिन्वेचने । ग्रहणकाले च स्वापादि निषिद्धम् ।

सूर्येन्दुग्रहणं यावत्तावत्कुर्याज्जपादिकम् ।

न स्वपेक्ष च भुञ्जीत स्नात्वा भुञ्जीत मुक्तयोः ॥

इत्युक्तेः ।

निद्रायां जायते रोगो मूत्रे दारिद्र्यमाप्नुयात् ।

पुरीषे कृमियोनिः स्यान्मैथुने ग्राममूकरः ॥

अभ्यङ्गे च भवेत्कुप्टी भोजने स्यादधोगतिः ।

वचने च भवेत् सर्पो वधे च नरकं व्रजेत् ॥

इति निन्दोक्तेश्च । अहोरात्रम्=अहः पूर्वा रात्रिरित्याशयेनाह—
अहोरात्रमिति । वस्तुतोऽहश्च रात्रिश्चेत्यर्थः, तेन चन्द्रग्रस्तास्तस्यापि
लाभः, तदाह—*गार्ग्य इति । *स्नानेति । स्नानं च नित्यं मोक्ष-

तदहनैव भोक्तव्यं रात्रावपि कदाचन ॥

सायंसंध्यायां सूर्यग्रस्तास्ते पूर्वेऽहि रात्रौ च न भोक्त-
व्यम् । प्रातःसंध्यायां चन्द्रस्य ग्रस्तास्ते पूर्वरात्रावुत्तरे-
ऽहि च न भोक्तव्यमित्यर्थः । चन्द्रग्रस्तास्ते उत्तरदिने
संध्याहोमादौ न दोषः । तदाहोशनाः-

ग्रस्ते चास्तंगते त्विन्दौ ज्ञात्वा मुक्त्यवधारणम् ।

*स्नानहोमादिकं कार्यं भुञ्जतिन्दूदं पुनः ॥

एतदनाहिताग्निविषयम् । 'अपराह्णे व्रतोपायनीयमश्री-
त' इति कात्यायनोक्तव्रतस्य श्रौतत्वेन विहितत्वेन च
प्रबलत्वात् । अङ्गिर्व्रतं कुर्यादिति निर्णयदीपः । राग-
प्राप्तभोजने कालनिगमोऽयम् । तेन उवरादाविव न भो-
जनमिति कर्कानुस्मरिणः । बालपृष्ठातुराणां तु ग्रहण-
यामात्पूर्वमेकयामो निषिद्धः ।

*सायाह्णे ग्रहणं चेत्स्यादपराह्णे न भोजनम् ।

अपराह्णे न मध्याह्णे, मध्याह्णे न तु सङ्गवे ॥

भुञ्जति सङ्गवे चेत्स्यान्न पूर्वं भोजनक्रिया ॥

इति मार्कण्डेयोक्तः । इदं च *बालादिविषयम् । 'बा-

स्नानस्यौदायिकत्वात् । मोक्षस्नानानन्तरं च भोजनम्, उक्तब्रह्मा-
ण्डात् । संवत्सरदीपे तु स्नानपाकादिकमिति पाठः । तत्र "शास्त्रा-
वगतमुक्त्युत्तरमुदयात्पूर्वमपि पाकादि कार्यं, भोजनं तूदयोत्तरमित्य-
र्थ" इत्युक्तम् । शिष्टास्तूदयोत्तरमेव सर्वं कुर्वन्तीति विवेचने ।
*सायाह्णे इति स्पष्टं भागपञ्चकं, तच्च रात्रावपि उपलक्षणम् । तेन
चन्द्रसूर्यग्रहलाभः । एवं चावतारिकायां यामपदद्वयं भागार्थ-
कम् । यद्वाऽवतारिकारूपधार्मिकव्याख्यादर्शनात्सायाह्णादिपदमेव
यामार्थकं चतुर्थयामे ग्रहणं चेत् तृतीययामे न भोजनमित्यादिरर्थः ।
तत्र सङ्गवे चेदिति दृष्टान्तः । *बालादीति । असमर्थेत्यर्थः ।

लघुद्वातुरैर्विना' इति पूर्वोक्तेः । वेधकाले ग्रहणे वा पक्क-
मन्नं त्याज्यम् ।

सर्वेषामेव वर्णानां *सूतकं राहुदर्शने ।

स्नात्वा कर्माणि कुर्वीत शृतमन्नं विवर्जयेत् ॥

इति हेमाद्रौ षट्त्रिंशन्मतात् । शृतमिति तदन्त-
रितस्योपलक्षणम् ।

नवश्राद्धेषु यच्छिष्टं ग्रहपर्युषितं च यत् ।

इति मिताक्षरायां वचनात् । भार्गवार्चनदीपिकायां
ज्योतिर्निबन्धे मेधातिथिः—

*आरनालं पयस्तक्रं दधि स्नेहाज्यपाचितम् ।

माणिकस्थोदकं चैव न दुष्येद्राहुसूतके ॥

मन्वर्थमुक्तावल्याम् —

अन्नं पक्कमिह त्याज्यं स्नानं सवसनं ग्रहे ।

वारि तक्रारनालादि तिलदर्भैर्न दुष्यति ॥

जले त्वदोषो गाङ्गविषयः—

ग्रहोषितं जलं पीत्वा पादकृच्छ्रं समाचरेत् ।

इति तत्रैव चतुर्विंशतिमतेऽन्यजलस्य दापोक्तेः ।

*सूतकमिति । तद्विहितेतरकर्मानधिकारार्थम् । *आरनाल-
मिति प्रतिप्रसवः । अन्यश्च स स्मृत्यन्तरे—

आरनालं तथा क्षीरं किलाटं दधिमक्तवः ।

स्नेहपक्कं च तैलं च न कदाचित्प्रदुष्यति ॥

अत्र विशेषः ।

आरनालं च तक्रं च द्वादशं घृतपाचितम् ।

उदकं च कुशच्छन्नं न दुष्येद्राहुसूतके ॥

स्मृत्यन्तरे—

जले घृते तथा तैले सन्धाने गोरसेषु च ।

वेधकाले ग्रहणे भोजने प्रायश्चित्तमुक्तं माधवीये का-
त्यायनेन—

चन्द्रसूर्यग्रहे भुक्त्वा प्राजापत्येन शुद्ध्यति ।

तस्मिन्नेव दिने भुक्त्वा त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति ॥ इति ।

ग्रहणे च *त्रिरात्रमेकरात्रं चोपवासः श्रेयोऽर्थिना कार्यः ।

एकरात्रमुपोष्यैव स्नात्वा दत्त्वा च शक्तिः ।

कञ्चुकादिव सर्पस्य निवृत्तिः पापकोशतः ॥

त्रिरात्रं समुपोष्यैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

स्नात्वा दत्त्वा च विधिवन्मोदते ब्रह्मणा सह ॥

इति हेमाद्रौ लैङ्गोक्तः । इदं च पुण्यतिरिक्त-
विषयम् ।

आदित्येहानि संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

पारणं *चोपवासं च न कुर्यात्पुत्रवान् गृही ॥

इति जैमिनिवचनात् । *यदा रवेर्ग्रस्तास्तस्तदा पु-

कुशान्तरायं कुर्वीत ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

आरनालं=काञ्चिकं, घृतपाचितं=द्रोणादिकादिमितं कठिनतरं
वा बद्धपक्वान्निमिति वाक्यम् । प्राजापत्यं=यद्वासासतुर्यं, तदर्द्धः
त्रिरात्रोपवासः । ग्रस्तास्तोत्तरनिषिद्धकालभोजनेऽपि स एव
कार्यः । “तस्मिन्नेव दिने” इत्यादिशेषोक्तेः । “स्त्रीबालवृद्धानां
तत्तदर्धम्” इति विवेचने । *त्रिरात्रमित्यादि । एकरात्रो-
पवासो ग्रहणवत्यहोरात्र एव । तथैव प्रतीतेः शिष्टाचाराच्च ।
क्त्वापत्ययः समानकर्तृकत्वे ‘मुखं व्यादाय स्वपिति’ इति
वत् । त्रिरात्रोपवासेऽपि तृतीयमहोरात्रं ग्रहणवदेव । यद्वासास-
द्वयमपि क्त्वापत्ययवशात्पूर्वादिने एव, ग्रहणे पारणानिषे-
धात् । *पारणं चेति । पुत्रिणः ग्रहणे पारणोपवासयो-
निषेधात् तदन्यस्य ग्रहणदिने तत्पूर्वादिने चोपवास इति गम्य-
ते । *यदा त्वित्यादि । मार्कण्डेये एकमहरवर्जनं ‘सायान्दे

त्रिणः *प्रहरद्वयं हित्वा बालादिवद्भोजनं, न तूपवासः ।
'सायाह्ने ग्रहणं चेत्स्यात्' इति पूर्वोक्तमार्कण्डेयवचनात् ।

सायाह्ने सङ्गवेऽश्नीयाच्छारदे सङ्गवादधः ।

मध्याह्ने परतोऽश्नीयान्नोपवासो रविग्रहे ॥

इति स्मृतेश्चेति हेमाद्रिः । शारदोऽपराह्लः । माधव-
मते तु पुत्रिणोऽपि तन्नोपवास एव । 'अहोरात्रं न
भोक्तव्यम्' इति पूर्वोक्तानिषेधस्य तेनापि पालनीय-
त्वात् । उपवासनिषेधस्तु व्रतरूपोपवासपरः कृष्णैका-
दर्शानिषेधवदिति । मदनरत्नेऽप्येवम् । *इदमेव च
युक्तम् । वर्धमानस्तु 'अहोरात्रं न भोक्तव्यम्' इति
शातातपीयाये ।

सूर्याचन्द्रमसौलोकानक्षयान्याति मानवः ।

इति फलश्रुतमुक्त्यदर्शने उपवासः काम्यः *न त्वयं
निषेध इत्याह । तन्न । अत्र व्रतत्वेपि *प्रागुक्तविष्णुधर्मे
निषेधावश्यंभावात् । तथा च व्यासः—

रविग्रहः सूर्यवारे सोमे सोमग्रहस्तथा ।

चूडामणिरिति रूपातस्तत्र दत्तमनन्तकम् ॥

वारेष्वन्येषु यत्पुण्यं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

सङ्गवे' इत्यत्र प्रहरद्वयवर्जनं, तत्र बालादीनां प्रहरद्वयवर्जनं मुख्य-
म्, एकप्रहरवर्जनं त्वनुकल्पः । *पुत्रिण इति । पुत्री बाला-
दिवत् "नोपवासो रविग्रहे" "न कुर्यात्पुत्रवान् गृही" इत्यनयोरेक-
विषयत्वलाभात् । समर्थं च पुत्रिणि नैकप्रहरवर्जनं, किं त्वसम-
र्थं तत्रेत्यर्थः । *इदमेव चेति । बालादिभिस्तु सर्वं दिनं नक्तं वा
भोजनं विना स्थातुमशक्यत्वान्निषेधो न पालनीयः, किं तूक्तकल्पा-
नुकल्पौ कार्याविति भावः । *न त्वयमिति । न हि निन्दान्या-
यादिति भावः । *प्रागुक्तेति । तथा च काम्य इव नित्योऽप्युप-

तत्पुण्यं कोटिगुणितं योगे चूडामणौ स्मृतम् ॥

अत्र चाग्रन्तयोः स्नानं कुर्यात् ।

*अस्यमाने भवेत्स्नानं अस्ते होमो विधीयते ।

सुख्यमाने भवेद्दानं सुक्ते स्नानं विधीयते ॥

इति हेमाद्रौ वचनात्,

स्नानं स्यादुपरागादौ मध्ये होमः सुरार्चनम् ।

इति ब्रह्मवैवर्तनि ।

सर्वेषामेव वर्णानां मृतकं राहुदर्शने ।

सर्वलं तु भवेत्स्नानं मृतकास्तं च वर्जयेत् ॥

वासो भवत्येवेति भावः । *अस्यमाने इति । एतच्च स्नानादि
रात्रावपि ।

तथापरागपातादौ स्नानं दानं निशा शुभा ।

इत्युक्तेः,

स्नानं दानं तपः श्राद्धमनन्तं राहुदर्शने ।

आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

इत्युक्तेश्च । दानं चात्यावश्यकम् ।

अयनादौ सदा देयं द्रव्यमिष्टं गृहेषु यत् ।

षडशीतिमुखे चैव विमोक्षे चन्द्रमूर्ययोः ॥

इति शातातपोक्तसदाशब्दात् । अत एव मलमासेऽपि
कार्यमित्युक्तम् । दानं चापात्रायापि ।

अश्रोत्रियः श्रोत्रियो वा पात्रं वाऽपात्रमेव वा ।

विप्रश्रुतो वाऽपि विप्रो ग्रहणे दानमर्हति ॥

इति बौधायनोक्तेः । श्रोत्रियः=संस्कारवेदाध्ययनोभय-
युक्तः । अश्रोत्रियः=तदन्यतरहीनः । पात्रं—

न विद्यया केवलया तपसा वाऽपि पात्रता ।

यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रकीर्तितम् ॥

इति याज्ञवल्क्योक्तं विद्यातपोयुक्तम् । विप्रश्रुतः=सुसंस्कृतोऽप्य-

इति वृद्धवसिष्ठोक्तंश्च । *सचैलत्वं मुक्तिस्नानपरमिति
मदनरत्ने उक्तम् । भार्गवार्चनदीपिकायां चतुर्विंशतिमते-

*मुक्तौ यस्तु न कुर्वीत स्नानं ग्रहणसूतके ।

स सूतकी भवेत्तावन्नावत्स्यादपरो ग्रहः ॥

इदं च स्नान*अमन्त्रकं कार्यमिति स्मृतिरन्नावत्स्याम् ।
तत्र तीर्थविशेषा भारते-

गङ्गास्नानं प्रकुर्वीत ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

महानदीषु चाऽन्यासु स्नानं कुर्यान्नथाविधि ॥

महानदीष्वपि मामविशेषं काश्चिच्छ्रेष्ठाः ।

प्रयागं देविका रेवा सन्नहत्या च वारणम् ।

सरस्वती चन्द्रभागा कौशिकी तापिका तथा ॥

सिन्धुर्गण्डिका चैव शरयूः कार्तिकादितः ॥

*मूलं हेमाद्रौ स्पष्टम् । व्यासः-

ध्ययनादिरहितः ।

नाध्यापयति नाधीते स भवेद् ब्राह्मणश्रुवः ॥

इति चतुर्विंशतिमतात् । सूतकान्नं=ग्रहणकाले ततः प्राग्वा
पकमन्नम् । *सचैलत्वमिति ।

ग्रहणे शावमाशौचं विमुक्तौ सौतिकं स्मृतम् ।

तयोः संपत्तिमात्रेण उपस्पृश्य क्रियाक्रमः ॥

इति ब्रह्माण्डे स्पर्शे मोक्षे च सपिण्डमृतमृतिवदशुचित्वो-
क्त्या तयोरिव अनयोरपि सचैलमेव स्नानं कार्यं, तदुत्तरं च क-
र्माधिकारः । एवं—

यत्र पुंसः सचैलं स्यात् स्नानं तत्र सुवासिनी ।

कुर्वीतैवाशिरः स्नानं शिरोरोगी जटी तथा ॥

इत्यपि न प्रवर्त्तते शावाद्यभिधानात् इत्यभिप्रायः । मुक्ति-
स्नानं चावश्यकमित्याह-*मुक्ताविति । *अमन्त्रकमिति ।

मन्त्रा णामविधानाद् विवृतेरभावेनातिदेशापहृत्तेश्च । *मूल-

मिति । हेमाद्रौ-

इन्दोर्लक्षगुणं पुण्यं रवेर्दशगुणं ततः ॥

गङ्गातोयं तु संप्राप्ते इन्दोः कोटी रवेर्दश ॥

गवां कोटिसहस्रस्य यत्फलं लभते नरः ।

तत्फलं लभते मर्त्या ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

*असंभवे तु माधर्वाय शङ्खः

वार्षीकपतङ्गागेषु गिरिप्रस्रवणेऽपि च ।

नद्यां नदे देवधाते सरसीषूद्भूताम्बुनि ॥

उष्णोदकेन वा स्नायाद् ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

अथ तारतम्यमाह मार्कण्डेयः-

शीतमुष्णोदकात्पुण्यमपारक्यं परोदकात् ।

भूमिष्ठमुद्भूतात्पुण्यं ततः प्रस्रवणोदकम् ॥

ततोऽपि सारसं पुण्यं ततः पुण्यं नदीजलम् ।

तीर्थतोयं ततः पुण्यं महानद्यम्बु पावनम् ॥

ततस्ततोऽपि गङ्गाम्बु पुण्यं पुण्यंस्ततोऽम्बुधिः ॥ इति ।

कार्तिके ग्रहणं श्रेष्ठं गङ्गायमुनस्रमे ।

मार्गे तु ग्रहणं प्रोक्तं देविकायां महामुने ॥

पौषे तु नर्मदा पुण्या माघे सन्निहिता शुभा ।

फाल्गुने वरणा पुण्या चित्रे पुण्या सरस्वती ॥

वैशाखे तु महापुण्या चन्द्रभागा सरिद्वरा ।

ज्येष्ठे तु कौशिकी पुण्या आपादे तापिका नदी ॥

श्रावणे सिन्धुनाभा तु तथा भाद्र तु गण्डकी ।

आश्विने सरयूः श्रेष्ठा तथा पुण्या तु नर्मदा ॥

इति देवीपुराणम् । *असम्भवे त्विति ।

सर्वं भूमिसमं दानं सर्वं ब्रह्मसमा दिजाः ।

सर्वं गङ्गासमं तोयं राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥

*उष्णोदकमातुरविषयम् । तथा-

गोदावरी महापुण्या चन्द्रे राहुसमन्विते ।

सूर्ये च राहुणा ग्रस्ते तमोभूते महामुने ॥

नर्मदातोयसंस्पर्शं कृतकृत्या भवन्ति ते ।

पृथ्वीचन्द्रोदये प्रभासखण्डे-

गावो नागास्तिला धान्यं रत्नानि कनकं मही ।

संप्रदाय कुरुक्षेत्रे यत्फलं लभते नरैः ॥

तदिन्दुग्रहणेऽम्भाभौ स्नानाद्भवति षड्गुणम् ॥

तत्रैव सौरपुराणेऽभ्युविस्नानमुपक्रम्य-

दानानि यानि लोकेषु विख्यातानि मनीषिभिः ।

तेषां फलमवाप्नोति ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

देवीपुराणे-

गङ्गा कनखलं पुण्यं प्रयागे पुष्करं तथा ।

कुरुक्षेत्रं महापुण्यं राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥

स्नानासंभवे स्मरणं कार्यम् ।

स्मृत्वा शतकृतुफलं दृष्ट्वा सर्वाघनाशनम् ।

स्पृष्ट्वा गोमेधपुण्यं तु पीत्वा सौत्रामणेर्लभेत् ॥

इत्यत्र समशब्दोपादानात् ।

मृते जन्मनि संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

अस्पृश्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा ॥

इत्यत्राह-#उष्णोदकमिति ॥

आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पूतं च वह्निना ।

अतोव्याध्यातुरः स्नायाद्ग्रहणेऽप्युष्णवारिणा ॥

इति व्याघोक्तेः । अपिनाऽस्पृश्यस्पर्शनादीनां । ग्रहः उष्णो-

दकायोग्यरोगिणस्तु-

आतुरे स्नान उत्पन्ने दशकृत्वो बानातुरः ।

स्नात्वा वा।जिमन्त्रं पुण्यं प्राप्नुयादविचारतः ।

रविचन्द्रोपरागे च अयने चोत्तरे तथा ॥

इति मार्कण्डेयोक्तः । अत्र*आजमाह कश्यपः—

चन्द्रसूर्यग्रहे यस्तु श्राद्धं विधिवदान्वरेत् ।

तनैव सकला पृथ्वी दत्ता विपश्य वै करे ॥

भारत—

*सर्वस्येनापि कर्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने ।

अकुर्वाणस्तु नास्ति कथा*पङ्के गौरिव मीदति ॥

विष्णुः—

राहुदर्शनदत्तं हि श्राद्धमाचन्द्रतारकम् ।

इदं चामासेन हेम्ना वा कार्यं, न त्वस्त्रेण ।

आपयनग्री तार्थं च चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ।

इत्यादि अग्रिमक्रमेण स्नातव्यं, गोरजःस्नानादिकमपि वा
कार्यम् । *श्राद्धमिति । श्राद्धं तपेणं च स्पर्शं कार्यम् ॥

त्रिदशाः स्पर्शसमये नृप्यन्ति पितरस्तथा ।

मनुष्या मध्यकाले तु मोक्षकाले तु राक्षसाः ॥

इति वासिष्ठात् । *सर्वस्येनापीति । यदि सङ्क्षेपेणापि
सामग्रीसम्पादने सर्वस्य व्ययो भवति तदाऽपीत्यर्थः ।

विशिष्टे ब्राह्मणे प्राप्तं सूर्येन्दुग्रहणे ऽयने ॥

जन्मर्क्षग्रहपीडासु श्राद्धं कुर्वीत चेच्छ्रया ।

इत्यत्र इच्छया चेति “श्राद्धं प्रति रुचिश्चैव” इत्येतत्समाना-
र्थम् । अतश्चाकरणे प्रत्यवायमाह—*पङ्के इत्यादि । *घृत-
स्येति । घृतस्य प्राचुर्यं बोध्यम् । तेन न पाकानुपपत्तिः ।
तथा च अन्ननिवेदनवाक्ये ‘इदमन्नम्’ इत्यत्र पिण्डदानवाक्ये
च ‘अयं पिण्डः’ इत्यत्र ‘इदं घृतम्’ इति प्रयोग इत्यर्थः ।
‘पृथीते राहुणा श्राद्धभोक्तु’ इति ग्रहणकालीन-श्राद्धतर-भोजन-

आमश्राद्धं प्रकुर्वीत हेमश्राद्धमथापि वा ॥

इति शातानपोक्तेरिति हेमाद्रिमाधवादयः ।

*अपरार्कस्तु एतद्विजातीनां पाकाभावे द्रष्टव्यं ती-
र्थश्राद्धवत् ।

पाकाभावे द्विजातीनामामश्राद्धं विधीयते ।

इति सुमन्तूक्तेः ।

सैहिकेयो यदा सूर्ये ग्रसते पर्वसन्धिषु ।

गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तस्यां श्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥

*घृतेन भोजयेद्विप्रान्मृतं भूमौ समुत्सृजेत् ॥

इति वायवीयोक्तेश्चेत्याह । विज्ञानेश्वरोऽप्याह—‘ग्रहणे
श्राद्धे *भोक्तुर्दोषो दातुस्त्वभ्युदयः’ इति ।

मृतके मृतके भुङ्क्ते गृहीतं शशिभास्करे ।

छायायां हस्तिनश्च न भूयः पुरुषो भवेत् ॥

इत्यापस्तम्बेन भोजननिषेधात् । अयं च निषेधः *श्रा-
द्धभोक्तुर्हस्तिच्छायासाहचर्यात् । अत्र *ग्रहणानिमित्तक-

व्युदासार्थम् । तत्र गजच्छायायां श्राद्धभोजने यत्प्रायश्चित्तं
तत्कार्यं “न भूयः पुरुषो भवेत्” इति दोषसाम्यात् । *अपरार्क-
स्त्विति । तुनाऽरुचिः । सा चाऽऽमहेमश्राद्धमेव कार्यं विधानात् ।
पाकाभावे इत्यस्य यत्र पाकसम्भवस्तत्राऽऽमश्राद्धमिति नार्थः,
किन्तु यत्र पाको विहितोऽपि केनचिद्धेतुना न सम्भवति
तत्र श्राद्धं न त्याज्यं, किं तु आमश्राद्धं कार्यमित्यर्थः । ग्रहणे तु
पाको न विहित इति न पाकश्राद्धप्राप्तिः । *घृतेनेति । आम-
श्राद्धे बहुघृतस्य हेमश्राद्धे च तद्द्रव्यस्य दानार्थं, घृतमिति तु
आमहेमश्राद्धयोः प्रचुरघृतद्रव्यकपिण्डदानार्थम् । *भोक्तु-
रिति । विज्ञानेश्वरोऽपि ब्राह्मणात्प्रतिगृह्य भोजनार्थकः क्षत्रि-
यादेः प्रतिगृह्य यथेष्टविनियोगोपलक्षणम् । *श्राद्धभोक्तुरिति ।

श्राद्धेनैवामासंकान्त्यादिनैमित्तिकानां सिद्धिः । 'दा-
र्शिकालभ्यगोरपि' इति कालादर्शोक्तेः ।

अत्राशौचमध्येऽपि स्नानश्राद्धादि कार्यमेव ।

सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने ।

*तावदेव भवेत्तु द्विर्गोवन्मुक्तिर्न दृश्यते ॥

इति माधवीये वृद्धवांसप्रोक्तेः ।

*स्मार्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके ।

इति व्याघ्रपादोक्तेश्च । कालादर्शो अङ्गिराः-

सर्वे वर्णाः सूतकेऽपि मृतके राहुदर्शने ।

स्नात्वा श्राद्धं प्रकुर्यान्नदानं शास्त्रविवर्जितम् ॥

मदनपारिजातेऽप्येवम् । तेन

स्नानमात्रं प्रकुर्यात् दानश्राद्धविवर्जितम् ।

इति *निर्मूलं वदन्तां गौडाः परास्ताः । इयं च शु-

अस्य श्राद्धीयं प्रतिग्रहीतुरित्यर्थः । तस्यैव "न भूयः पुरुषो भवेत्" इति दोष इति । *ग्रहणेति । देशकालाद्यविशेषे, न तु तद्विशेषे । *तावदेवेति । ग्रहणविहितसकलकर्मसु इति शेषः । स्नानमात्रे तद्वैयर्थ्यात् । अत एवानुपदमियं चेत्यादि । *स्मार्त्तेति । सूतके= आशौचे राहोस्तदुपरागादन्यत्र तदन्यनिमित्तकानां स्मार्तकर्मणां परित्यागो न तु तन्निमित्तकानामित्यर्थः । जननमरणनिमित्तकाशौचप्रयुक्तानाधिकारः अविशेषेण ग्रहणनिमित्तककर्मसामान्ये नास्तीति यावत् ।

चन्द्रसूर्यग्रहे स्नायात् सूतके मृतके तथा ।

इत्यादिविशेषविधिस्तु स्नानाकरणेऽनिष्टविशेषबोधनार्थ इति हेमाद्रिः । एतन्मते स्मार्तः सायंहोमादिः नवघटिकादिगौणकाले ग्रहणानन्तरं कार्यः । "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत" इत्यादिश्रुत एव स्वर्गं "सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासौ" इति तदतिरिक्तविष-

द्विरविशेषान्मन्त्रदीक्षापुरश्चरणादिसर्वस्मार्तकर्मविष-
या । मदनरत्नेऽप्येवम् । रजस्वलायास्तु भार्गवार्चनदीपि-
कायां सूर्योदयनिबन्धे—

न सूतकादिदोषोऽस्ति ग्रहे होमजपादिषु ।

ग्रस्ते स्नायादुदक्यापि तीर्थादिदुधृत्य चारिणा ॥ इति ।

अत्र—

स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते नारी यदि रजस्वला ।

पात्रान्तरिततोयेन स्नानं कृत्वा व्रतं चरेत् ॥

इति मिताक्षरोक्तो विधिर्ज्ञेयः ।

तथा ग्रहणे रात्रावपि श्राद्धादि कार्यम् ।

ग्रहणोद्वाहसंक्रान्तिपात्रार्तिप्रसवेषु च ।

*दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि तदिष्यते ॥

इत्यपरार्कं व्यासोक्तेः,

चन्द्रग्रहे तथा रात्रौ स्नानं दानं प्रशस्यते ।

इति देवलोक्तेश्च । यदा तु ज्योतिःशान्त्रगम्ये दिने

चन्द्रग्रहो रात्रौ सूर्यग्रहस्तदा दानस्नानादि न कार्यम् ।

सूर्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहस्तथा ।

तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं न च कांचित् ॥

वदयं स्नानान्यविषयक इत्यन्ये । सूतके यः स्मार्तकर्मत्यागः स
राहुसूतकादन्यत्र । अत्र तु तत्कालप्राप्तानां तेषां न त्याग इत्यर्थ इति ।
इदानीन्तनास्ते तु ग्रहणमध्येऽपि तमनुतिष्ठन्ति ।

*निर्मूलमिति । परासहेतुगर्भम् । नैमित्तिके इत्य-
नेन—सोमयागप्रारम्भानन्तरं रजस्वलाया न स्नानं, किं तु
तद्वस्त्रत्यागयोनिशोधनादिकमेवेति श्रौतग्रन्थसंपत्तं लभ्यते, व्रतं
रजस्वलाया विहितम् । *दानमिति । श्राद्धस्य विमापेक्षया

इति षट्त्रिंशन्मन्त्रात् । ग्रहणदिने वार्षिकश्राद्धप्राप्ती
तु प्रयोगपारिजाते गोभिलः—

दर्शं रविग्रहे पित्र्यः प्रत्यादिदकमुपस्थितम् ।

अध्वनासम्भवे हेम्ना कुर्यादध्वेन वा सुतः ॥ इति ।

अथ रविपितृसुतशब्दाः प्रदर्शिनार्थाः, न्याय-
साम्यात् । तेन चन्द्रग्रहणंऽपि सपिण्डादिवार्षिकमन्त्रा-
दिना तद्दिने एव कार्यमिति मदनपारिजाते व्या-
ख्यातम् । पृथ्वीचन्द्रोदयेऽप्येवम् । तेन यानि—

आमश्राद्धं प्रकुर्वीत माससंवत्सरादृते ।

अध्वेनैवादिदकं कुर्यादध्वेना वाध्वेन न कश्चित् ॥

इति मर्यादितौगाध्यादिवचनानि, तानि ग्रहणदि-
नातिरिक्तविषयाणि । निर्णयामृतैःप्येवम् । यानि तु—

ग्रहणात् द्वितीयोऽह्नि रजोदोषान् पञ्चमे ।

ग्रस्तोदये यदा चन्द्रे प्रत्यब्दे समुपस्थितम् ॥

तद्दिने चापवायः स्यात्प्रत्यब्दं तु परेऽहनि ।

तथा—

ग्रस्तांश्चास्तमानं तु रजोऽह्नि पाप्मनो यदि ।

प्रत्यब्दं तु तदा कार्यं परेऽह्नयेव सर्वदा ॥

चन्द्रसूर्योपरागे च तथा श्राद्धं परेऽहनि ।

इत्यादि वचनानि, तानि महाविषयेषु काव्यनु-
पलम्भाभिर्मूलानि, प्रत्युत पूर्वोक्तविषयेषु तद्दिने एव
श्राद्धमुक्तमित्यलम् ।

दानत्वात् सङ्ग्रहः । श्राद्धं च दिवाभोजनमकृत्वा कार्यं न
तु भोजनं कृत्वा । श्राद्धात्प्राक् तद्दिनभोजननिषेधस्येहापि नि-
ष्पत्त्युक्तं प्रवृत्तेः । तर्पणं तु भुक्त्वाऽपि कथं चिन्नित्यतर्पणवदिति
सम्प्रदायः ।

ग्रहणादिसप्तदिनपर्यन्तं रामगोपालाचार्यमदीक्षोक्ता
शिवार्चनचन्द्रिकायां ज्ञानार्णवे—

*मन्त्राद्यारम्भणं कुर्याद्ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

ग्रहणाद्याऽपि देवेशि कालः सप्तदिनावधि ॥ इति ।

रत्नसागरे—

* (१) सत्तीर्थेऽर्कविधुग्रासे *तन्तुदामनपर्वणि ।

*मन्त्रदीक्षां प्रकुर्वाणो मासर्क्षादीन् शोधयेत् ॥

*मन्त्रादीनि । आदिना पुरश्चर्यादिग्रहः *सत्तीर्थे इ-
त्यादि । अङ्गत्वे सप्तमी न तु निमित्तत्वे । तेन तेषु तदकरणेऽपि
न दोषः । एवं तुलादिमहादानादावपि ग्रहणस्याङ्गत्वमेव न निमि-
त्तत्वमित्युक्तम् । *नन्विति । पवित्रारोपणदमनारोपणकाष्ठयोः ।

*मन्त्रदीक्षा = मन्त्रोपदेशः ।

महादीक्षा तथा दीक्षा उपदेशस्तथा परः ।

युगे युगे च कर्तव्य उपदेशः कळौ युगे ॥

इत्युक्तः ।

चन्द्रसूर्यग्रहे तीर्थे सिद्धक्षेत्रे शिवालये ।

मन्त्रमात्रपकथनमुपदेशः स उच्यते ॥

इत्युपदेशस्वरूपम् । गुर्वलाभे तु मन्त्रशास्त्रे—

गुरोरभावे विभेन्द्र मन्त्रग्रहणमुच्यते ।

कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां दक्षिणामूर्तिसन्निधौ ॥

ताडपत्रे (२) मन्त्रं लिख्य स्थापयित तदग्रतः ।

क्षीरखण्डादि नैवेद्यं स्थापयित ततः शिवे ॥

ताडपत्रं समाकरोप्य पठेदष्टोत्तरं शतम् ।

एवं गृहीतो मन्त्रश्चेद्गुरोरपि विशिष्यते ॥

(१) 'चन्द्रसूर्यग्रहे तीर्थे महापर्वादिर्के तथा' इति कश्चित्पाठः ।

(२) मन्त्रं = प्राञ्जलमन्त्रम् ।

२१८ सटीकनिर्णयसिन्धुप्रथमपरिकृष्टेदे-

अत्र सूर्यग्रहणमेव मुख्यम् ।

सूर्यग्रहणकाले तु नान्यदन्वेपितं भवेत् ।

सूर्यग्रहणकालेन समो नान्यः कदाचन ॥

न मासतिथिवारादिशोधनं सूर्यपर्वणि ।

इति तत्रैव कालोत्तरवचनात् ।

अचन्द्रग्रहे तु या दीक्षा या दीक्षा नतचारिणाम् ।

वनस्थस्य च या दीक्षा दारिद्र्यं सप्तजन्मसु ॥

इति तत्रैव योगिनामन्त्रे निषेधाच्च ॥

ग्रहणं च जन्मरात्र्यादी निषिद्धम् । तदुक्तं उपोतिषे-

त्रिषददशाऽऽपोपगतं नराणां

शुभप्रदं स्याद्ग्रहणं रवीन्द्रोः ।

द्विसप्तनन्देपुष्टं मध्यमं स्या-

रुष्टेपेष्टानिष्टं काथितं मुनीन्द्रैः ॥ इति ।

आयः=एकादश, नन्दाः=नव, इषुः=एवम् । म-
दनरत्ने गर्गः-

जन्मसप्ताष्टरिःफाङ्गदशमस्थे अनिशाकरे ।

दृष्टोऽरिष्टपदो राहुर्जन्मर्त्तं निधनेऽपि च ॥

रिःफं=द्वादश, अङ्गाः=नव, निधनं=सप्तमतारा ।

पृथ्वीचन्द्रादये विष्णुधर्म-

यस्यक्षत्रगतो राहुर्मसने शशिभास्करो ।

तज्जातानां भवेत्पीडा ये नराः शान्तिवर्जिताः ॥

गुरो संभाविता दोषाः प्रायेण तु कलौ युगे ।

एवं गृहीते मन्त्रस्य सिद्धिर्भवति पार्वति ॥ इति ।

मुख्यमिति । सूर्यग्रहदीक्षायाः प्राशस्यार्थमिदम् । अन्यथा

ज्ञानार्णवधृतचन्द्रपदवैयर्थ्यात् । अचन्द्रग्रहे तिष्ठति । निन्दाऽपि
स्तुत्यर्थेवेति द्रष्टव्यम् । अनिशाकरे इति । दिवाकरोऽपि प्राशः ।

तत्रैव पुराणान्तरे—

सूर्यस्य संक्रमो वाऽपि ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ।

*यस्य त्रिजन्मनक्षत्रे तस्य रोगोऽथ वा मृतिः ।

*तस्य दानं च होमं च देवार्चनजपौ तथा ।

उपरागाभिषेकं च कुर्याच्छान्तिर्भविष्यति ॥

स्वर्णेन वाऽथ पिष्टेन कृत्वा सर्पस्य चाकृतिम् ।

ब्राह्मणाय ददेत्तस्य न रोगादिश्च तत्कृतः ॥

जन्मनक्षत्रं तत्पूर्वोत्तरे च त्रिजन्मनक्षत्रमित्युच्यते ।

जन्मदशमैकोनविंशतितारा इति केचित् । सर्वस्य=त-

दाकारस्य राहोऽरित्यर्थः । अद्भुतसागरे भार्गवः—

यस्य राज्यस्य नक्षत्रे स्वर्भानुरुपरज्यते ।

राज्यभङ्गं सुहृन्नाशं मरणं चात्र निर्दिशेत् ॥

राज्यस्य नक्षत्रम्=अभिषेकनक्षत्रमिति तत्रैव व्या-

ख्यातम् । भार्गवार्चनदीपिकायां ज्योतिःसागरे—

*सौवर्णे कारयेन्नागं पलनाथ पलार्धतः ।

तदर्धेन तदर्धेन फणायां मौक्तिकं न्यसेत् ॥

ताम्रपात्रे निधायाथ घृतपुर्णे विशेषतः ।

कांस्ये वा कान्तलोहे वा न्यस्य दद्यात्सदक्षिणम् ॥

चन्द्रग्रहे तु रूप्यस्य बिम्बं दद्यात्सदक्षिणम् ।

*यस्येति । होरायां ग्रहणे तु—

होरायां मृष्यते यस्य स वा मरणमृच्छति ।

इति द्रष्टव्यम् । *तस्य दानं चेति । विभवे दानहोमौ, तदभावे
एकैकं; चकारद्वयात् । होमदेवार्चनजपेषु विशेषस्तत्रैव ।

मण्डलाधिपदैवत्यैर्मन्त्रैर्मृत्युञ्जयादिभिः ।

होमं कुर्यात्प्रयत्नेन तत्तन्मन्त्रान् जपेत्सुधीः ॥ इति ।

मण्डलानि=तत्तन्नक्षत्रगणात्मकानि, तदधिपाः=अभिवरुणवादिब-
न्दाः । नागमात्रदानमशक्तस्य । शक्तस्य त्वाह—*सौवर्णमिति ।

नागं हवममयं सूर्यग्रहे विम्बं च हेमजम् ॥

*तुरङ्गरथगोभूमिलिलसर्विभ्य काञ्चनम् ॥

कालाविवेकेऽपि—

सुवर्णनिर्मितं नागं सतिलं कांस्यभाजनम् ।

सदक्षिणं सबन्धं च ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥

सौवर्णं राजतं वाऽपि विम्बं कृत्वा स्वर्शाक्तः ।

उपरागभवक्लेशाच्छेदे विप्राय कल्पयेत् ॥

मन्त्रस्तु—

तमोमय महाभीम सोमसूर्यविमर्दन ।

हेमताराप्रदानेन मम शान्तिप्रदो भव ॥

विधुन्तुद नमस्तुभ्यं सिद्धिकानन्दनायक्युत ।

दानेनानेन नागस्य रक्ष मां बंधजाह्नयात् ॥ इति ।

अत्र शान्तिरप्युक्ता हेमाद्री मातस्ये-

यस्य राशिं समासाय भवेद्द्रवणसम्भवः ।

स्नानं तस्य प्रवक्ष्यामि मन्त्रौषधिसमन्वितम् ॥

चन्द्रोपरागं सम्प्राप्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।

संपूज्य चतुरो विप्रान् शुक्लमाल्यानुलपनैः ॥

पूर्वमेवोपरागस्य समानीषौषधादिकम् ।

स्थापयेच्चतुरः कुम्भानव्रणान्सलिलाश्वितान् ॥

गजाश्वरथ्यावल्मीकसङ्क्रमाद् हृदगं कुलात् ।

राजद्वारप्रदेशाच्च मृदमानीय निश्चिपेत् ॥

*तुरङ्गेति । गजादेर्दानिसामान्यस्य चोपलक्षणम् । राज्याभिवे-

कनसत्रोपरागे च दानहोमादिवचुरङ्गादिदानमप्यस्यावश्यकं,

शान्तिश्च कार्या । पुरश्चरणचन्द्रिकायां—

अथान्येन प्रकारेण पुरश्चरणमिष्यते ।

ग्रहणेऽर्कस्य चेन्दोर्वा शुचिः पूर्वमुपोषितः ॥

नया समुद्रगामिन्यां नाभिमात्रोदके स्थितः । इति ।

पञ्चगव्यं पञ्चरत्नं पञ्चत्वक् पञ्चपल्लवंम् ।
 रोचनं पद्मकं शङ्खं कुङ्कुमं रक्तचन्दनम् ॥
 शुक्तिस्फटिकतीर्थाम्बुसितसर्पपशुगुलान् ।
 मधुकं देवदारुं च विष्णुकान्तां शतावरीम् ॥
 बलां च महोदधीं च निशाद्वितयमेव च ।
 गजदन्तं कुङ्कुमं च तथैवोशरिचन्दनम् ॥
 एतत्सर्वं विनिक्षिप्य कुम्भेष्वावाहयेत्सुरान् ।
 सर्वे समुद्राः सरितस्तार्थानि जलदा नदाः ॥
 आयान्तु यजमानस्य दूरितक्षयकारकाः ।
 योऽसौ वज्रधरो देव आदित्यानां प्रभुर्मतः ॥
 सहस्रनयनः शक्रो ग्रहपीडां व्यपोहतु ।
 मुखं यः सर्वदेवानां सप्तार्चिरमितश्रुतिः ॥
 चन्द्रोपरागसम्भूतामग्निः पीडां व्यपोहतु ।
 यः कर्मसाक्षी लोकानां धर्मो महिषवाहनः ॥
 यमश्चन्द्रोपरागोत्थां ग्रहपीडां व्यपोहतु ।
 रक्षोगणाभिषः साक्षान्नीलाञ्जनसमप्रभः ॥
 खड्गहस्तोऽतिर्भामश्च ग्रहपीडां व्यपोहतु ।
 नागपाशधरो देवः सदा मकरवाहनः ॥
 स जलाधिपतिर्देवो ग्रहपीडां व्यपोहतु ।
 प्राणरूपो हि लोकानां सदा कृष्णमृगप्रियः ॥
 वायुश्चन्द्रोपरागोत्थां ग्रहपीडां व्यपोहतु ।
 योऽसौ निधिपतिर्देवः खड्गशूलगदाधरः ॥
 चन्द्रोपरागकलुषं धनदोऽत्र व्यपोहतु ।
 योऽसाविन्द्रधरो देवः पिनाकी वृषवाहनः ॥
 चन्द्रोपरागपापानि स नाशयतु शंकरः ।
 त्रैलोक्ये यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥
 व्रत्यविष्णुर्वर्कद्वाराश्च वहन्तु मम पातकम् ।

एवमावाहयेद्देवान्मन्त्रैरेभिश्च वाक्यैः ॥
 एतानेव तथा मन्त्रान्स्वर्णपट्टे विलेखयेत् ।
 ताम्रपट्टेऽथ वाऽऽलिरूपं नववस्त्रे तथैव च ॥
 मस्तके यजमानस्य निदध्युस्ते द्विजोत्तमाः ।
 कलशान् द्रव्यसंयुक्ताभ्यानारूपममन्त्रितान् ॥
 गृहीत्वा स्नापयेद् गृहं भद्रपीठोपरि स्थितम् ।
 पूर्वैरेव तु मन्त्रैश्च यजमानं द्विजोत्तमाः ॥
 अभिवेकं ततः कुर्यान्मन्त्रैर्वाक्यैश्च मुक्तकैः ।
 आचार्यमर्चयेत्पश्चात्स्वर्णपट्टं निवेदयेत् ॥
 आचार्यदक्षिणां दद्याद्गोदानं च स्वशक्तितः ।
 होमं वाऽपि प्रकुर्वीत तिलैर्दद्याद्दक्षिणामिदम् ॥
 दानं च शक्तितो दद्यादादीच्छेदात्मनो हितम् ।
 सूर्यग्रहं सूर्यनामयुक्तान्मन्त्रांश्च कर्तयेत् ॥
 अनेन विधिना यस्तु ग्रहणे स्नानमाचरेत् ।
 न तस्य ग्रहणे दाघः कदाचिदपि जायते ॥

इति ग्रहणशान्तिः ॥

भार्गवार्चनदीपिकायां ब्रह्मसिद्धान्ते—

सर्वैः पटस्थितं वीक्ष्यं स्वस्थं तैलाम्बुदर्पणैः ।
 ग्रहणं शुचिणी जातु न पश्येत् पटं विना ॥
 तथा मङ्गलकृत्येषु विधिविशेषो हेमाद्रौ—
 त्रयोदश्यादितो वर्यं दिनानां नवकं ध्रुवम् ।
 माङ्गल्येषु समस्तेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

प्रकारान्तरं तत्रैवोक्तम्—

त्रयोदश्यादितुनियान्तो वेध इन्दुग्रहे स्मृतः ।
 एकादश्यादिकः सौरे चतुर्थ्यन्तः प्रकीर्तितः ॥
 इदं च पूर्णमासे । अथग्रहं खण्डग्रहे तपोः इति त-
 द्ग्रहमिति । तदुक्तं दीपिकायां—“खण्डग्रहे त्वेतयोः प्राक् प-

त्रैवोक्तेः । इदं च *ग्रस्तास्ते त्रिदिनं पूर्वम्' इति नारदेन
ग्रस्तास्ते विशेषोक्तेर्ग्रस्तास्तभिन्नग्रहणपरम् । ज्योतिर्नि-
बन्धे कथयतः—

ग्रहणोत्पातभं त्वाज्यं मङ्गलेषु ऋतुत्रयम् ।

यावच्च रविणा भुक्त्वा मुक्तं भं दग्धकाष्ठवत् ॥

अन्यानि आग्नेयादिमण्डलानि तत्फलं वर्णविकारा-
दिफलं च दैवज्ञेभ्यो ज्ञेयम् । पुरश्चरणचन्द्रिकायाम्—

*चन्द्रसूर्योपरागे च स्नात्वा प्रयतमानसः ।

*स्पर्शादिमोक्षपर्यन्तं जपेन्मन्त्रं समाहितः ॥

आद्य दिनं तथा ग्रहणदिनं निन्यपू' इति *ग्रस्तास्ते इति । 'ग्रस्तो-
दये तूत्तरं त्रिदिनम्' इति केचित् । आग्नेयादीनि=आग्नेयवारुणवा-
यव्यैन्द्राणि । अत्रार्थव्यवहोक्ताः शान्तयो राजभिः कारणीयाः ।

आग्नेयीं कारयेच्छान्तिं शान्तिं कुर्याच्च वारुणीम् ।

वायवीं च तथा कुर्यान्माहेन्द्रीं तत्र कारयेत् ॥

इति कात्यायनोक्तं । एवं राजभिस्तदितरैश्च नाडीदोषनारणाय
स्नानादि कार्यम् ।

ग्रहपरिपीडितनाडीनक्षत्रदोषशमनाय ।

सह शतपुष्पैः स्नायात्फलित्वाचन्दनोशीरैः ॥

ताम्रपात्रं तिलैः पूर्णं पूर्णं वा गव्यसर्पिषा ।

भास्करग्रहणे दद्यान्न डीदोषोपशान्तये ॥

घृतकुम्भोपरि निहितं शङ्खं नवनीतपूरितं दद्यात् ।

नाड्यादिदोषशान्त्यै त्रिजाय दोषाकरग्रहणे ॥

इत्यादिवाक्यात् । *चन्द्रसूर्योपरागे चेति ।

यद्वा पुण्योदके स्नात्वा शुचिः पूर्वमुपोषितः ।

इति पाठान्तरात् पूर्वोपवासानन्तरं नाभिमात्रोदके स्थितः इत्यनु-
वर्तते । *स्पर्शादीति । अतश्च ग्रस्तोदये ग्रस्तास्ते च न पुरश्चरणम् ।

जपादशांशतो होमस्तथा होमानुऋतर्पणम् ।
 तर्पणस्य दशांशेन मार्जनं कथितं किल ॥
 तत्रैव देवतारूपं श्वात्वात्मानं प्रपूजय च ।
 नमोन्तं मन्त्रमुच्चार्य तदन्ते देवताभिधाम् ॥
 द्वितीयान्तामहं पश्चादभिषिञ्चाभ्यनेन तु ।
 तोयैरञ्जलिना शूद्रेरभिषिञ्चंस्वमूर्धनि ॥
 मार्जनस्य दशांशेन ब्राह्मणानपि भोजयेत् ।
 जपोऽर्चापूर्वको होमस्तर्पणं चाभिवन्दनम् ॥
 भूदेवपूजनं पञ्चप्रकारांस्ता पुरस्क्रियाः ॥

तथा—

होमाशक्तौ जपं कुर्याद्दोमसंख्या चतुर्गुणम् ।
 एवं कृते तु मन्त्रस्य जायते सिद्धिकलमा ॥
 ग्रहणप्रसङ्गात्कुरुक्षेत्रप्रान्तग्रहं प्रागभिलमुच्यते ।
 तत्रारुणस्मृतौ

काम्यपुरश्चरणेन न नैमित्तिकस्य बाधः वैश्यकर्तृकप्रयोगे साप्तदश्यस्य
 काम्यैकविंशतिसंख्याया बाधवत् । अतः स्नानदानादि न
 कार्यमिति केचित् । संख्याकार्यं सामिन्नेनीपरिच्छेदस्तस्य सं-
 ख्योत्तरेण सिद्ध्युक्तस्तत्र बाधः, न त्वत्र । काम्येन नै-
 मित्तिकस्नानादिकार्यस्य प्रत्यवायपरिहारस्यासिद्धेः । अतः पुर-
 श्रणोत्तरपतिक्रान्तं नैमित्तिकं कार्यमित्याहुः । वस्तुतस्तु तदेव
 भार्यादिप्रतिनिधिर्नैव कार्यम्, एकभक्तनक्तदिवत् गौणकालविध्य-
 भावात् 'यावददर्शनगोचरः' इत्युक्तेश्चानिक्रान्तस्य दुष्करत्वादिति ।
 ऋतर्पणमिति । तत्प्रकारश्च—

मूलमन्त्रं समुच्चार्य तदन्ते देवताभिधाम् ।

द्वितीयान्तामहं पश्चात्तर्पयामि नमोन्तक ॥

इति बोध्यः । मन्त्रं=मूलमन्त्रम् । चतुर्गुणमिति विप्रपरम् ।

प्रतिग्राही कुरुक्षेत्रे न भूयः पुरुषो भवेत् ।
तथाऽपि मनसः शुद्धौ प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
तप्तकृच्छ्रद्वयं कुर्यादैन्दवेन समन्वितम् ।
सत्रेण वा यजेताथ जपेन लक्ष्मसकम् ॥
चापीकूपतडागादिखननैर्विशृजेद्जनम् ॥ इति ।

*एतच्च—

यद्गृहीतेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् ।
तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यन्ति दानेन तपसैव च ॥
इति मनूक्तं कर्मसर्गोत्तरं ज्ञेयमिति दिक् । ग्रहणान्त-
रितस्य पूर्वसंकल्पितद्रव्यस्य त्रैगुण्यं भवतीति शिष्टाः ।
पठन्ति च ब्राह्मणवर्ते—

अन्येषां तु—

षट्गुणं चाष्टगुणितं यथासंख्यं द्विजातयः ।
तेषां स्त्रीणां तु विज्ञेयस्तेषामेव सप्तो जपः ॥
यं वर्णमाश्रितः शूद्रस्तज्जपस्तस्य कीर्तितः ।
इत्यपि द्रष्टव्यम् ।
यद्यदङ्गं विहीयेत तस्य स्याद् द्विगुणो जपः ।
इति मन्त्रशास्त्रं तु अशक्तपरम् । तप्तकृच्छ्रं=तत्पत्याम्नायः
प्राजापत्यत्रयम् । ऐन्दवं=चान्द्रायणं, प्राजापत्याष्टकम् ।
यत्रोक्तं यत्र वा नोक्तमिह पातकनाशनम् ।
प्राजापत्येन कृच्छ्रेण शोधयेत्ताम्र संशयः ॥
इति वचनात् । तदुभयोत्तरं सत्रं कार्यम्, अथ वा तदुभयोत्तरं स-
प्तलक्षगायत्रीजपः ।

मज्जप्य भोजयेद्विषान् शतं साग्रपतन्द्रितः ।

इत्युत्तरार्द्धम् । वाप्यायकरणे तु विप्रैर्भ्यो देयमित्याह—*एतच्चे-
ति । ग्रहणभोजनेऽप्येतदेव प्रायश्चित्तम् “न भूयः पुरुषो भ-

दातव्यमिति नो काश्चिं वक्तव्यं कुत्रचित्कचित् ।

अहोरात्रमतिक्रम्य तद्दानं त्रिगुणं भवेत् ॥

दशोत्तरं पर्वसु स्याच्छतं चन्द्रग्रहं भवेत् ।

सूर्यग्रहं सहस्रं तन्मरणेऽनन्तरं स्मृतम् ॥ इति ।

अत्र मूलं चिन्त्यम् ॥ अत्र केचिद्दीनतुल्या आहुः-“ग्रह-
णस्य निमित्तत्वेन तस्मिन्नास्य प्रयोजकत्वात् उच्यते-
शान्नादिना ज्ञातस्य ज्ञानस्य निमित्तत्वे प्राप्तेऽपि-

स्नानं दानं तपः श्राद्धमननं राष्ट्रदर्शनं ।

चन्द्रसूर्योपरान्तं तु यावद्दर्शनगोचरे ॥

इति जात्याद्यादिवचनेषु *दृष्टिप्रयोगाच्चाक्षुषज्ञान-
स्यैवोपसंहारन्यायेन निमित्तत्वम् । अन्यथा दशौ लक्षणा
स्यात् । *तेन मेघाच्छादनेऽन्धार्दीनां जन्मस्मृष्ट्यादिनि-
मित्तदर्शनानां च स्नानश्राद्धादौ नाधिकारः” इति । कल्प-
तरुण्याह-‘दर्शनशब्देन चाक्षुषज्ञानं गृह्यते, न ज्ञानमा-
त्रम् । अज्ञातस्य निमित्तत्वाम्भवाभिनिमित्तत्वमहिम्नैव
ज्ञानलाभेन दर्शनपदवैयर्थ्यापत्तिः । तेन चाक्षुषधीयोग्यः
कालः पुण्यः । योग्यत्वं च प्रयत्नानपनेन चाक्षुषज्ञानप्रति-
बन्धकराहित्यम् । *तेन मेघच्छादने योग्यताऽभावात् स्ना-
नादि’ इति । निर्णयामृतंऽप्येवम् । तदेतच्छुच्छम् । यदि
चाक्षुषज्ञानं निमित्तं स्यात्तदा

सूर्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहस्तथा ।

तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं न च क्वचित् ॥

इति वाक्यं व्यर्थं स्यात् । चाक्षुषज्ञानाभावेन प्राप्स्य-

वेत्”इत्युक्तेः । *दृष्टीति । राष्ट्रदर्शन इत्यस्य कदपिहितन्या-
येन दृश्यमाने राहावित्थर्थः । *तेनेति । “दृष्ट्वा स्नायात्” “मुक्तिं
दृष्ट्वा तु भुञ्जीत” इत्यादौ च स्नानादिकर्तृगतस्यैव दर्शनस्य धातु-
सम्बन्धाधिकारविहितत्वामत्ययादिशेषणत्वप्रतीक्षा स्नानादावप्य-

भावात् । तत्पूर्वकत्वाच्च निषेधस्य । न चेदं * अस्तास्तपरम् ।
रविचन्द्रयोरस्तानन्तरं रात्रिदिवाग्रहणत्वादिति वाच्य-
म् । तत्रपदस्य ग्रहपरत्वेऽधिकरणत्वायां गान्धिमित्तपरत्वे
च तद्ग्रहानिमित्तकस्नानदानादेरस्तात्प्रागप्यभावापत्तेः ।
अथ तत्रेति रात्रिदिने उच्येते * सा वैश्वदेवीति बहुणभृते
अपि । तन्न । * तादृशमन्त्रलिङ्गाभावात् । तयोर्निमित्तत्वे
ऽधिकरणत्वे वाऽन्यप्रयुक्तस्नानाद्यभावापत्तेश्च । * किं च
नेश्वेतो गन्तमादित्यं नास्तं गन्तं कदाचन ।

नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्यं न भस्मो गतम् ॥

इति मनुष्यचनं बाध्येत*, 'दृष्टोऽरिष्टप्रदो राहुः' इत्या-
दि च । न चात्र विहिते दर्शने निषेधाप्रवृत्तिवत्पर्युद-
सनीयताऽपि न युक्तेति वाच्यम् । दर्शनस्य निमित्तत्वा-
नुवादेन * विधेयत्वाभावात् । एतच्चचाग्रे वक्ष्यामः ।

न्वयः । अन्यथा दर्शनापगमादौ स्नानापत्तेरिति भावः । दर्शनो-
पधाननिषेधे एकस्यापि कर्मणस्तत्काले कर्तुमशक्यत्वाद्योग्यतानिवे-
शः । * इदमिति । तानताऽपि तद्वैयर्थ्यपरिहारात् । * सेति ।
“तप्ते पयसि दध्वानयति सा वैश्वदेवी” इति श्रुतौ गुणीभूतं
पयस्तच्छब्दार्थः । * तादृशेति । वैश्वदेवीशब्दार्थान्वयेन
मान्त्रवर्णिकदेवतासंघन्धिनि योगे विनियोगलाभात्पयालाभः, न
त्विह तथा किञ्चिदस्तीत्यर्थः । ननु अन्यनिमित्तकस्नानादि
भविष्यति तान्निमित्तकन्यायादित्यत आह—* किं चेति । * बाध्ये-
तेति । उपरक्तक्षणस्याभिदेः । * विधेयत्वेति । येन “मा
हिंस्यात्” इत्यस्यामीषोमीयादिविधिनेव प्रकृते दर्शनाविधिना निषेधस्य
रागप्राप्तगोचरत्वं स्यात्तदेव तु नेत्यर्थः । ननु—

एकरात्रमुपोष्यैव राहुं दृष्ट्वाऽक्षयं नरः ।

पुण्यमामोति कृत्वा च स्नानश्राद्धे विधानतः ॥

अतएवे वा दर्शनस्य विधौ तत्र स्नानविधौ च अवि-
रुद्धत्रिकद्वयापत्तिः । अस्तु अत्र दर्शनविधानेन संकोच
इति चेन्न । 'सुक्तिं दृष्ट्वा ततः स्नायात्' इति सुक्तिस्नानेऽपि
चाक्षुषज्ञानस्य निमित्तत्वापत्तिः । अस्तु किं न हिष्ठमिति
चेत् । न, अस्मात्

तयोः परेणुदये दृष्ट्वाऽभ्यवहरेत्तुभिः ।

इति दर्शनोत्तरं भोजनविधानादन्धस्य पूर्वबोधकाल
इव यावद्दर्शनं भोजननिषेधापत्तिः । मध्येऽन्धीभूतस्य
सुतरां यावच्छक्षुःप्राप्त्युपवासप्रसङ्गश्च । अथानलोलुप-
तया तत्र ज्ञानमात्रं विवक्ष्यते । तत्पूर्वमपि निर्लज्जेन

इति वाक्येन उपवासदर्शनोभयपूर्वकस्नानश्राद्धे विधाय तत्राक्षयपु-
ण्यफलसंबन्धो बोधनीयः, न तृपवासदर्शनयोस्तादृशफलसंबन्धः ।
बहुषु वचनेषु स्नानश्राद्धयोरेव फलसंबन्धव्यवस्था । दर्शनोपवासयो-
स्त्वफलत्वादङ्गत्वा विधिरस्तत्र आह-अतएवे चेति । अत्रिरुद्धेति ।
दर्शनस्य विधौ तत्र स्नानादिविधौ च दर्शनस्य उपादेयत्वविधेयत्व-
गुणत्वानि त्रीणि उद्देश्यत्वानुवादत्वमुख्यत्वानि त्रीणि इति विरुद्धे-
त्यर्थः । यथा "वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत" इत्यत्र वाजपेयेन
यागं कुर्यात् यागेन स्वाराज्यं संपादयेदित्यर्थमाशङ्क्य यजेत्पादे-
यत्वविधेयत्वगुणत्वानि उद्देश्यत्वानुवादत्वमुख्यत्वानीति विरुद्ध-
त्रिकद्वयमापादितम् । तदुक्तं माधवेन—

उपादेयविधेयत्वगुणत्वाख्यं त्रिकं यजेः ।

उद्देश्यानुक्तिमुख्यत्वं त्रिकं तस्य गुणं मति ॥ इति ।

असकृदिति । सर्वनैमित्तिकार्थं तन्त्रेण सकृद्दर्शनं विधेयम् ।
तत्र न विरुद्धत्रिकद्वयम्, अनुवादत्वानुपगमात्, "दृष्टोऽरिष्टमद" इति
"नोपरक्तम्" इत्यादि च रागमोक्षसणनिषेधपरम् । न च नोपरक्त-
मित्येतदस्ति तथा, "अरिष्टमदः" इति तु वेधविषयमिति वा-

स्वीक्रियताम्* । एतेन यत्केनचिदुक्तं स्पर्शस्नानं मुक्ति-
ज्ञानं च यस्य दर्शनं तेनैव कार्यं नान्येन क्त्वाप्रत्य-
येन समानकर्तृकत्वावगतोरिति, तादृशम् । का तर्हि

रूपम् । चन्द्रांशे गार्थक्यात् । अङ्गन्वयने च उपरागनिमि-
त्तकाशौचस्यापि दर्शनेोत्तरकालत्वेन “नाशुची राहुगारकाः”
इति निषेधोऽपि प्रार्त्तः, ऐहिकानिष्टविशेषाभां वा स्यात् ।
यत्तु—“जन्मादिस्थोपरागकान्यः ‘दृष्ट्वा स्नायात्’ इतिदर्शनवि-
शेषोऽयं विशेषतः पुरुषगतानिष्टविशेषमङ्गीर्त्तनरूपानिन्दोक्तिः पर्यु-
दासः, तादृशोपरागकाणां च वैधदर्शनाभावान्न सर्वथा स्नानादीति,
तत्तुच्छम् । तेषामपि प्रमादादितः स्नानजन्याभ्युदयलाभेन वाऽनि-
ष्टमङ्गीकृत्यापि दर्शने इष्टं स्नानादि न स्यात् । पर्युदस्तकर्तृकदर्शन-
स्यावैधत्वेनाभिकारामम्पादकत्वात्, अवैधाध्ययनवत् । किं च वैध-
दर्शनशेषपर्युदासानातिक्रमे तत्कार्यामम्पात्तिमात्रं न तु द्रष्टृणां कश्चि-
दनर्थ इति शान्तिविशेषानध्यनुपपत्तेश्च । न च नायं शान्तिविधिः
पर्युदासानातिक्रमविषयः, किं तु यः सामान्यरूपो रागभासदर्शन-
निषेधस्तदोक्तविषयः । यथा ऋतुगमनानयमविधौ पर्ववर्जमिति प-
र्वपर्युदासेऽपि रागभासगमनसामान्यगोचरपर्वनिषेधातिक्रममायश्चि-
त्तविधिस्तद्वदिति वाच्यम् । सामान्यतो दर्शननिषेधस्येहासम्भधानात् ।
तस्मादयं राशिनिषेधगतोपरागे रागभासदर्शननिषेध एव, अस्तु
वा पर्युदासः । ऋतुगताद्यांनशाचतुष्टयगमनादिषु नञ्युक्तस्नातकप्रता-
तिक्रमे च शतशः पर्युदासावप्यपु च मायश्चित्तविधिदर्शनाद्वर्जनप्र-
तीत्याविशेषाच्च तदातिक्रमेऽपि मायश्चित्तमपेक्षणीयमेव । तत्र निषेधव-
त्कृत्वर्थपर्युदासानातिक्रमे क्रतुवैगुण्यपरिहारार्थत्वेन क्रत्वर्थः, पुरुषार्थ-
तदातिक्रमे च पुरुषगतानिष्टपरिहारार्थत्वेन पुरुषार्थम् । तस्माद्राशिनि-
षेधोपरागवतामपि प्रमादादिना दर्शने स्नानादि भवत्येवेति भावः ।
*स्वीक्रियतामिति । तथा च ‘यावदर्शनगोचरे’ इति वाक्येऽन्धा-

तस्य गतिः । । दृशोऽकरोद्दृशविशेषणत्वाद् ग्रहैकत्ववद्-
 *विवक्षयाऽर्थतः सिद्धः *ज्ञानमात्रानुवादत्वे सर्वं सु-
 स्थम् । अङ्गुल्याशनादेशप्रवृत्त्या वा दर्शनस्यार्थ-
 वत्त्वम् । *न चोक्तयोरव्यवसायां सादृशी, दर्शनोत्तरं
 मेघच्छन्ने योग्यताऽभावापत्त्या दानाशभावापत्तेः । *तेन
 तत्तद्वत्त्वावच्छेदेन उपोनिःशास्त्रावैक्यमेव योग्यता ।
 किं च—

रजसो दर्शने नारी निराश्रमशुचिर्भवेत् ।

इत्यत्राप्यन्यस्त्रीणामाशौचाभावप्रसङ्गः ।

दिमाधारणार्थं व्यधिकरणस्यापि दर्शनस्य निमित्तावच्छेदकत्वेना-
 न्वयाच्चन्द्रसूर्योपरागः सांस्मन् देशे यावत्कर्मपर्याप्त्याष्टुपज्ञानयोग्यः
 स तद्देशे तावत्कर्मसु निमित्तापि निष्कर्षः । देशलाभश्च “सूर्यग्रहो
 यदा राजौ” इत्यादिद्वीपान्तरस्थपर्युदामान्, द्वीपान्तरस्थान् मति तयो-
 र्दृष्टुं योग्यत्वात् । आतमुक्षमतयाऽनादेशं तु न निमित्तमयोग्यत्वात् ।

रात्रौ सूर्यग्रहः स्याच्चोदितश्चन्द्रग्रहस्तथा ।

नादेश्यमुभयं रात्रौ यत्र मुक्षमतमं भवेत् ॥

- इति गणकैः पाठाश्च । तस्य च शास्त्रतो ज्ञानमेवानुष्ठानमयो-
 जकं, तत्कालश्च तादृशः न तु संक्रान्ताविव पूर्वोपरकालः । तथा च
 चाष्टुपज्ञानयोग्येऽल्पकालीनेऽपि ग्रहणे स्नानदानादि स्नानमेव वा
 यावत्कर्तुं शक्यं तावत्कुर्यात् । वर्तमानमेव हि ग्रहणं निमित्तं न
 त्वतीतं भावि वेति वक्तुं यावत्प्रवृत्तिरिति निष्कर्षः । *उद्देश्यं=
 ग्रहणम् । *अविवक्षया चाष्टुपवस्येत्यादिः । *ज्ञानमात्रेति ।
 तदुक्तं—चाष्टुपज्ञानयोग्य इति शास्त्रतो ज्ञानमात्रेति वाऽर्थः । इदानीं
 मयस्नानवनेपचाष्टुपज्ञानमतिवन्धकरादित्यस्यां तद्योग्यतां दूषयति—
 *न चेति । स्वयं योग्यतामाह—*तेनेति ।

*आशौचाभावेति । तत्रापि रजोदर्शनस्याशौचाङ्गतापस्या
 तदज्ञासम्भवात् । यदि तु भावलक्षणसप्तमी तर्हीहापि तुल्यैव मसि-

यत्तु वर्धमानेनोक्तम्—*ज्ञानोत्तरं साधिकारो *न
ज्ञानकाले । स्नानकाले *ज्ञानाभावात् । एवं *दर्शनो-
त्तरं मुक्तिपर्यन्तमस्त्येव योग्यतेति, तदपि *प्रतिज्ञामा-
त्रम् । *किञ्च अस्तास्ते

तयोः परेषु रुद्रे दृष्टाऽभ्यवहरेच्छुचिः ।

इत्यादिवाक्यवैयर्थ्यापत्तिः । चाक्षुषज्ञानान्यथानुपप-
त्यैवाथादिदृष्टे स्नानसिद्धेः । ननु मुक्तिस्नाने शास्त्रोप-
पत्त्येवेक्षणत्वात् । तथा च श्रौतौऽपि विधिसम्बन्धो विहन्यते ।
तदा 'दृष्टे स्नायात्' इत्यत्रापि तद्विघात एव । 'दृष्टा स्नायात्'
इत्यादौ तु कैमुतिकन्यायैव, तत्र तस्य नावधीयत्वादिति भावः ।

ज्ञानोत्तरं=चाक्षुषज्ञानोत्तरम् । *न ज्ञानकाले=न

चाक्षुषज्ञानकाले । चाक्षुषज्ञानरूपस्याङ्गस्याधिकारसम्पादकत्वा-
दिति भावः । *ज्ञानाभावात्=ज्ञानरूपाङ्गाभावाद्यान्धा-
देराधिकारः *दर्शनोत्तरमिति । योग्यतावशाज्जातस्य सकृ-
दर्शनस्यैव दानादिप्रयोजकत्वोपगमादित्याशयः । *प्रतिज्ञामात्र-
मिति । ज्ञानमात्रस्य प्राप्तत्वाद्वर्शनं नियम्यते, न त्वपूर्वं विधी-
यते, अवघातवत् । तथा चान्धादीनामशक्यत्वेन तदङ्गासम्भवेऽपि
यथाशक्त्युपबन्धेनैव नैमित्तिकेऽधिकारो दुर्वारः । नन्वशक्याङ्गहा-
नेऽप्यधिकारे तत्सम्पादकाग्निविद्याद्यभावेऽपि अधिकारः स्यात् ।
न स्यात् । कर्मप्रयोगविध्यप्रयोज्ये हि न यथाशक्तिन्यायविषय-
त्वम् । यथा स्वतः सिद्धतया कर्मानुरोधेन कर्तुमशक्येषु देशकालकर्त्रे-
कत्वब्राह्मणत्वरारजत्वादिषु यथा वा विध्यन्तरसिद्धतया तादृशेषु आ-
धानविधिसिद्धेष्वाग्निषु, अध्ययनविधिसिद्धायां विद्यायां च न तादृशो
दर्शननियम इति भवति यथाशक्त्युपबन्धविषयः । तस्मादन्धादेस्तद-
ङ्गाभावेऽपि स्नानं दुर्वारमिति भावः । एतच्च दर्शनस्य स्नानेऽङ्गत्वमुपेत्य
दूषणमुक्तम् । इदानीं वस्तुतस्तस्याङ्गत्वमेव न सम्भवतीत्याह—*किं
चेति ।

मेव ज्ञानं निमित्तं न चाधुनम् ।

चन्द्रसूरिपते नानास्तस्मिन्नहनि पूर्वतः ।

राहोर्विमुक्तिं विज्ञाय स्नात्वा कुर्यात् भोजनम् ॥

इति बृहगौतमेन विज्ञापेति ज्ञानमात्रोक्तः । यत्—

मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परम् ।

इति तदपि ज्ञानमात्रपरम् ।

*मेषमालादिदोषेण यदि मुक्तिर्न दृश्यते ।

आकलयत् तु तं कालं स्नात्वा भुञ्जीत वाग्यतः ॥

इति गौडानियन्त्रे वचनात् । मैत्रम् । अज्ञानस्य

*निमित्तत्वाभावेन निमित्तमस्ति नैव ज्ञानलाभे वाक्यवै-

यर्थ्यात्, यस्मात्तदपि तदापरोक्षम् । किञ्च दर्शनं पुंसो *वि-

शेषण *मुवलक्षणं या । । नायः । दर्शनाद्यच्छिन्नं काले

स्नानतुलादानादेर्वाधात् । दर्शनविरुद्धे कृतमपि स्ना-

नादि न ग्रहणनिमित्तं स्यात् । नान्तः । 'यावद्दर्श-

नगोचरे' इति *यावत्पदवैयर्थ्यमस्मात् । *दृष्टग्रह-

दर्शनं मुक्तिस्नानाधिकारमव्यादकमिति निरस्यति—*मयेति । तं
कालमित्यस्य मुक्तिकालमित्यर्थः ।

यदेवास्तङ्गतश्चन्द्रो राहोस्ताननगोचरः ।

आकलयत् तु तं कालं क्रिया कार्या विचक्षणेः ॥

इत्यादिवचनेष्वेव तं कालमित्यस्य चन्द्रादयस्कालमित्य-
र्थः । अन्यथा 'तयोः परेष्टुरुदये' इत्यनेन विरोधात् ।

*निमित्तत्वाभावेन=अनुष्ठानं हतुम्बरूपतदसम्भवेन । *वि-
शेषणं=विषयाने सद्व्यावर्तकम् । *उपलक्षणम्=अविद्यमानं
सत्तादृशम् । *यावदिति । संक्रान्ती पूर्वोत्तरकालयोः पुण्यत्वात्तद्वै-
यर्थ्यलाभार्थमिदं यावत्पदम् । उपलक्षणं त्वेतिहापि तत्कालयोः प्राप्ते-
स्तद्वैयर्थ्यमित्यर्थः । ननु भाविग्रहणमादाय स्नानवारणाय तदित्य-

णोत्तरमपि स्नानान्नापत्तेश्च । ज्ञानपक्षेऽप्येष दोषस्तुल्य
इति चेत् मूर्खोऽसि । यदि ज्ञानवाचकं पदं श्रूयेत,
ततस्तस्यान्वयो विचार्येत । दृशिस्तु श्रूयत इति वैष-
म्यम् । कथं तर्हि ज्ञानं लभ्यते ? । 'संक्रान्तौ स्नायात्'
इतिवद्*अर्थादित्यनेहि । अश्रुतत्वादेव नोद्देश्यविशेष-
णधियक्षाकृतो वाक्यभेदोऽपि । *अस्तु तर्हि दृष्टं ग्रह-
णं निमित्तमिति चेत् । अस्नास्तेऽस्तोत्तरं स्नानापत्तेः
विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदाच्च । तत्राप्येतत्तुल्यमिति चे-
त् 'यावद्दर्शनगोचरे' इति तत्त्वेन *तन्निषेधात् । तत्र
त्वन्यग्रह इव अस्नास्तेऽपि स्यात् ।

ग्राह *दृष्टे इति।*अर्थादिति । ननु संक्रान्तौ ज्ञानस्यार्थिकत्वं युक्तं
न तु 'दृष्टे राहौ' इत्यादौ, दृष्टे इति श्रवणादिनि चेत् । अत्राहुः—दृष्टे
इति । “यस्य च भावेन भावलक्षणम्” (पा० सू० २-३-३७) इति
सूत्रेण सप्तमी । स्नानरूपभावलक्षणभूतराहुविषयकभावान्तरापेक्षायां
तस्य निमित्तत्वेन लक्षणत्वात् । तत्स्वभावलब्धो ज्ञानरूपो
भावो दर्शनेन लक्ष्यः । यथा “यस्य हविर्निरुप्तं पश्चात् चन्द्रमा
अभ्युदेति” इत्यादौ निरुप्तशब्देन प्रवृत्तिमात्रम् । अप्रवृत्तस्य हविषो-
ऽभिषब्दोक्तचन्द्रोदयलक्षणत्वायोगात् । न चैवं लक्षणा । प्रधानभूत-
सप्तम्यर्थान्वयानुरोधेन गुणभूते प्रातिपदिके तस्या अदोषत्वात् ।
प्रातिपदिकार्थानुरोधेन सप्तम्या एवार्थत्यागे तु तस्या एवासाधुता-
पत्तेः । वस्तुतः शास्त्रीयज्ञानं दशेरभिधेयमेव । “पश्यार्थेश्वानालोचने”
“षड् दर्शनानि” इति प्रयोगात् । तथा च क लक्षणाऽपि ।

इयान् परं भेदः—“संक्रान्तौ स्नायात्” इत्यादौ निमित्तमहिम्ना
“दृष्टे राहौ स्नायात्” इत्यादौ तु लक्षणमहिम्नेति । दर्शनविशेषण-
तया निमित्तान्तर्भावं शङ्कते—*अस्तित्वेति । *तन्निषेधादिति ।
योग्यतामुखेन निमित्तावच्छेदकत्वस्यावेदितत्वात् ।

किञ्च दर्शनस्य विधिरनुवादो वा ? । आद्ये ग्रहणो-
द्देशेन दर्शनावधिकृत्य दर्शनावशिष्टस्नानविधिकृत्य स्ना-
नोद्देशेन दर्शनविधिः ? । नाशः । अहोद्देशेन स्नानवि-
धानं दर्शनविधानं च वाक्यभेदात् । अनेन द्वितीयो-
ऽपि परास्तः । न तृतीयः । स्नानस्याप्राप्तेः दर्शनस्य
निमित्तत्वेनाविधेयत्वाच्च । अन्यथा सामवमनादौ
प्रसञ्जनविधिः केन कार्येत । अथ अनानावाक्येषु कचि-
दर्शनविशिष्टस्नानाविधिः, कश्चित् प्राप्तं दर्शनं नि-
मित्तकृत्य स्नानमात्रविधिः । तन्न । स्नानस्य प्रधान-
स्य प्राप्तौ तदङ्गदर्शनप्राप्तिः, तस्यैव च निमित्ते सति
स्नानमित्यन्योन्याश्रयात् । एवं दर्शनविधौ सति त-
न्निमित्तकस्नानविधिः । सति च प्रधानस्नानाविधौ त-
दङ्गदर्शनविधिः । एवञ्चाधिकारं प्रयोजकत्वे च यो-

अनेन=विशेषणविशेष्योभयभिन विधेयत्वमाप्त्या वाक्य-
भेदेन । अनानावाक्येष्वपि निर्धारणसमर्थी । कचित्
“दृष्ट्वा स्नायान्” इत्यादौ दर्शनस्य प्राप्तत्वमालम्ब्य दूषयति-
स्नानस्येति । नन्वस्तु “दृष्ट्वा स्नायान्” इत्यादौ दर्शनविशि-
ष्टस्नानविधिः “एतस्यैव चारवन्तीयमभिष्टोममाप कृत्वा” इति
विशिष्टविधिबदिति चेन्न । “चारवन्तीयमभिष्टोममाप कृत्वा”
इत्यादौ सर्वथैवाप्राप्तेस्तपकृत्वा तदुत्तरक्रियाकरणाशक्यतयैव वि-
शिष्टविधिः, इह तु कथंचिदपि प्राप्ते लाघवाय न तद्विधिः । कर्त्तव्यो
हि न विधायकत्वं, स्नात्यादेः परस्य लिङादेस्तदर्थविधान एव
च व्यापृतत्वमिति विशेषात् । अधिकार इत्यादि । स्नानाद्यधि-
कारिणः सिद्धस्य दर्शनाधिकारसिद्धिः तस्य स्नाद्याद्यङ्गत्वात्, अङ्गा-
नां च प्रधानाधिकारिकत्वात्, दर्शनाधिकारिणश्च स्नानाद्यधिकार-
सिद्धिः तस्य दर्शननिमित्तकत्वात् । एवं स्नानं दर्शने प्रयोजकं

उपम् । *कर्त्तृत्वार्थपूर्वकालत्वविधौ चास्त्येष वाक्यभेदः ।
अन्यथा स्नानान्तरमपि दर्शनमङ्गं स्यात् । न द्वितीयः ।

प्रधानत्वात्, दर्शनं च स्नाने निमित्तज्ञानत्वादित्यर्थः । ननु सन्त्वेते
दर्शनस्य निमित्तान्तर्भावे पुम्प्रवृत्तिविधिप्रवृत्त्यधिकारप्रयुक्तिविरो-
धाः, शुद्धमेवोपरागं निमित्तीकृत्य स्नानं विधाय पश्चात्तदङ्गतया
दर्शनं विधीयतां, दोषाभावात् । तथा हि निमित्तमेव शास्त्रीयं
प्रयोजकं तदुपाधौ नान्तिकानां विधानात् । ज्ञानं त्वर्थतस्तथा ।
तथा च उच्यतेः शास्त्रादर्शनयोग्यं ग्रहणं निश्चिन्य धर्मशास्त्राच्च
तन्निमित्तकं महाभ्युदयसाधनं स्नानाद्यवगत्य तत्प्रयुक्त्या दर्शन-
प्रयुक्तिरिति न प्रयुक्तेर्विरोधः, नापि पुम्प्रवृत्तेः । शास्त्रीयायास्तस्याः
शास्त्रावगतनिमित्तकत्वाददर्शनस्य निमित्तेऽनन्तर्भावात् । अत एव
न विधिप्रवृत्तेः, नाप्यधिकारस्य । अधिकारो हि कर्त्तृत्वपूर्वकं
फलस्वाभ्यं विधेययोरङ्गप्रधानयोरङ्गप्रयोजकत्वेन तदङ्गाक्षिप्तायाः
कर्त्तृशक्तैरेक्यात् न त्वविधेयस्य दर्शनस्येत्यत्राह—*कर्त्तृत्वार्थे-
ति । निरूपितमेतन् । ननु दृश्यविशेषानालिङ्गितस्य दर्शनस्या-
शक्यनिरूपणत्वेनानुवादत्वायोगात् ग्रहणदर्शनं स्नानादिकं प्रणि-
निमित्तमस्तु ।

सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने ।

इति वचनात्, तदेव चाशौचं प्रत्यपि तथाऽस्तु । अन्यथा “ना-
शुची राहुतारकाः” इति निषेधात् निषेधबालकानां शिष्टानां
स्नानाद्यनापत्तेः, अस्तु वाऽत एव निषेधात् सपिण्डजननादिना
निमित्तान्तरेणाशुचैर्दर्शनाभावात्स्नानादेरभावः, अस्तु च नि-
षेधातिक्रमजन्यप्रत्यवायपरिहारस्योपायापेक्षत्वेन तदर्थतया—

चन्द्रसूर्यग्रहे स्नायात् सूतके सूतके तथा ।

इति स्नानादिविधानं सुरापानादिनिमित्तकप्रायश्चित्तवि-

तत्रापि *दर्शनग्रहणोर्निमित्तत्वे स्नानग्रहापत्तेः । दर्शनावृत्तौ नैमित्तिकावृत्तिप्रसङ्गादर्शनविशिष्टग्रहस्य विशिष्टस्यानुवादं वाक्यभेदापत्तेः । न च ह्यिरार्तिव-
विशिष्टं निमित्तमिति वाच्यम् । आर्तिमात्रस्य हि निमित्तत्वे निमित्तान्तरापि तस्यापत्तेर्नामलिकत्वभ-
द्राद् युक्तं विशिष्टादेशवत्त्वम् । *इह तु ग्रहणमात्रस्य नि-
मित्तत्वे न काचित्शक्तिः । तस्माद्दर्शनवाक्यानां अस्ता-
स्तविषयत्वाद् *नादंशग्रहपरत्वाद्वा ज्ञानस्य चार्थतः
प्राप्तस्तदेव निमित्तम् । तेन मन्वाशाकछादनेऽन्धादेश
स्नानादि भवत्येवेत्यलं * वेदवाक्यैः संख्यापेन । इति
ग्रहणनिर्णयः ॥

अथ समुद्रस्नानम् । आहवन्तापनः—

समुद्रे पर्वसु स्नायादमायां च विशेषतः ।

पापैर्मिमुक्तये सर्वैरमायां स्नानमाचरन् ॥

भृगौ भौमदिनं स्नानं नित्यमेव विवर्जयेत् ।

भारते—

धानवदित्यत्राह *दर्शनेति

*इह त्विति । ह्यिरहितवाक्येषु तत्पदाध्याहारा-
करणेन लाघवात् । प्रसक्तौ विशिष्टादेश्यत्वे तु विशेषणावृत्तौ
स्नानावृत्तिप्रसङ्गः, उपायतादिविशिष्टाग्निं निमित्तीकृत्य श्रुता-
नामुपघाताद्यादिवदिति भावः । *अनादेश्येति उक्ता-
भिप्रायम् । ननु—

मीमांसका हि वाक्यार्थविचारे प्रसक्ते सति ।

लोकदृष्टीः प्रतिगच्छन्ति वचनव्यक्तिपांसुभिः ॥

इति दर्शनादमीमांसकाभिभवमात्रमेतत् । दर्शनं विना स्ना-
नादि तु दुष्करमेवेत्यत्राह—*अलमित्यादि । दर्शनस्य निमित्ता-

अश्वत्थसागरौ सेतुगौ न स्पष्टव्यौ कदाचन ।

अश्वत्थं मन्दचारे तु सागरं पर्वणि स्पृशेत् ॥

पृथ्वीचन्द्रोदये स्कान्दे-

पुनाति पर्वणि स्नानात्तर्पणैः सरितां पतिः ।

कदाचिदपि नैवात्र स्नानं कुर्यादपर्वणि ॥

अस्यापवादस्तत्रैव प्रभासम्बण्डे-

पर्वकाले च संप्राप्ते नदीनां च समागमे ।

सेतुबन्धे तथा सिन्धौ तार्थेऽवन्त्येषु संयुते ॥

एवमादिषु सर्वेषु मेध्योऽन्ये तु स्वकर्मणि ।

तथा-

विना मन्त्रं विना पर्वे *क्षुरकर्म विना नरैः ।

कुशाग्रेणापि देवेशि न स्पष्टव्यो महोदधिः ॥

न्तर्भावे नैमित्तिकेषु निमित्तवत् एवाधिकारादधिकारिणश्च तदकरणे प्रत्यवायादर्शने सति स्नानाद्यकरणे प्रत्यवायः 'तदभावे च तदभाव' इति प्रत्यवायककृत्कर्मानुष्ठानान्यतरप्रयोजकं दर्शनं बुद्धिपूर्वकारी कोऽपि न कुर्यादिति तन्नियोजकः स्नानादिविधिर्दुःस्थितः स्यात् । न चैवमाधानाध्ययनाभ्यामग्निविद्याऽर्जनमपि न कोऽपि कुर्यात् । तस्मिन् सति अग्निहोत्रादिकर्माकरणे प्रत्यवायस्य तत्परिहारार्थं कृत्कर्मकरणस्य चापत्तेः, सिद्धाग्निविद्यस्यैव कर्माधिकारोपगमात् तयोः कर्मविध्यप्रयोज्यत्वात्, इति वाच्यम् । नित्यतया तयोः पुरुषार्थत्वेनोपगमात्, वात्यताऽनाहिताग्नितयोरुपपातकपाठादपि विद्यावस्वरूपकर्माधिकारस्यासंपादने प्रत्यवायकत्वेनाद्वैति । ॐ एवमादिष्विति । एवमादिषु देशकालेषु सर्वेषु कर्मसु मेध्यः, अन्ये देशादौ तु स्वकर्मणि तत्तीरवासिनां नियमिते कर्मणि मेध्य इत्यन्वयः ।

*क्षुरकर्म=समुद्रलक्षणतीर्थप्रयुक्तम् ।

तथा-

न कालनिगमः सेना समुद्रगानकर्मणि ।

तद्विधिश्च तत्रैव-

पिप्पलादममुष्णसे कृत्यं लोकभयहरे ।

पाषाणस्ते मया दत्त आहारार्थे प्रकल्पयताम् ॥

इति पाषाणं प्राश्नय-

विश्वार्चा च घृतार्चा च विजयार्चने विशां पते ।

साक्षिध्वं कुरु मे देव सागरे लवणाब्धयि ॥

नमस्ते विजयगुप्ताय नमो विष्णो अपां पते ।

नमो जलधिख्याय नदीनां पतये नमः ॥

समस्तजगदाधार शङ्खचक्रगदाधर ।

देव देहि ममानुजां तव त्रीर्धनधेयणे ॥

त्रितरुवान्तकर्माशानं नमो विष्णुमुमापतिम् ।

साक्षिध्वं कुरु देवेश सागरे लवणाब्धयि ॥

अग्निश्च योनिरानिलश्च देहो

रेतोधा विष्णुरभृतस्य नारिभः ।

एतद् भुवन्पाण्डव सत्यवाक्यं

ततोऽवगाहेत पतिं नदीनाम् ॥

इति भारतीकमन्त्रान्पठित्वा विधिवत्स्नात्वा-

सर्वरत्नो भवान् श्रीमान् सर्वरत्नाकरो यतः ।

सर्वरत्नप्रधानस्त्वं गृहाणाद्यं महोदधे ॥

इत्यद्यं दत्त्वा तर्पयेत् । यथाक्तं पृथ्वीचन्द्रोदये स्कान्दे-

पिप्पलादं विकण्वं च कृतान्तं जीविकंद्वयम् ।

वसिष्ठं धामदेवं च पराशरमुमापतिम् ॥

बालमीकिं नारदं चैव बालखिल्यांस्तथैव च ।

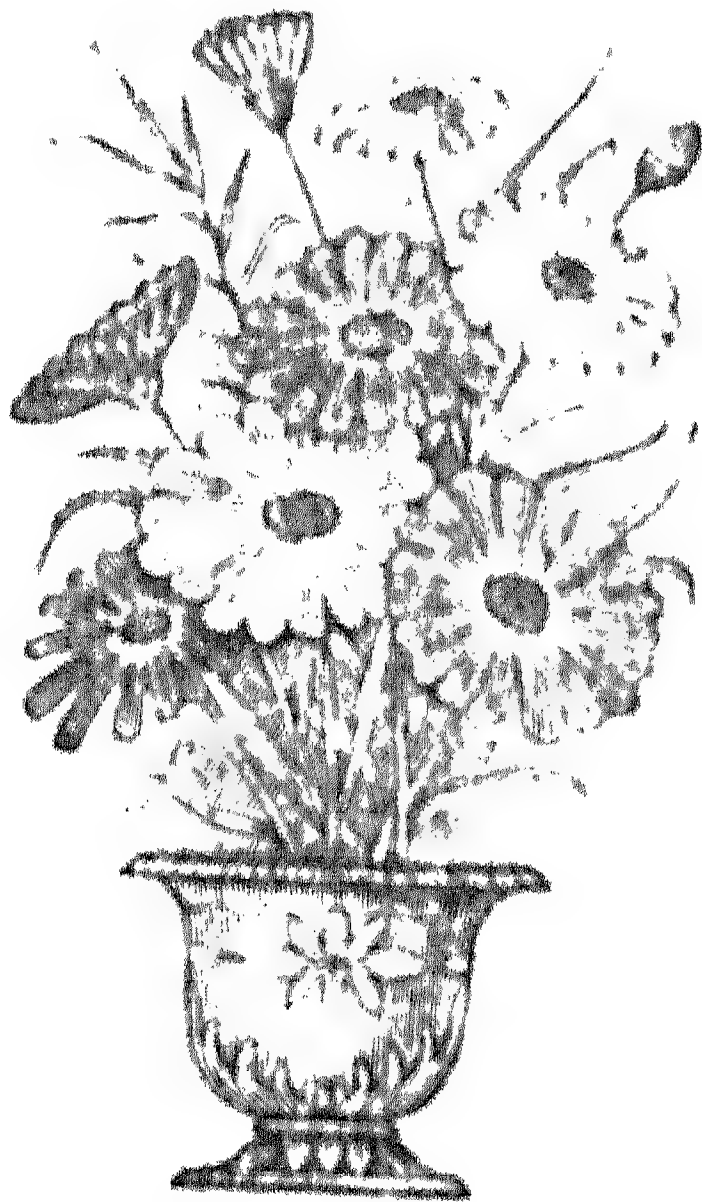
नलं नीलं गवाक्षं च गवयं गन्धमादनम् ॥

जाम्बवन्तं हनूमन्तं सुग्रीवं चाङ्गदं तथा ।
 मैन्दं च विविदं चैव ऋषभं शरभं तथा ॥
 रामं च लक्ष्मणं चैव सीतां चैव यशस्विनीम् ।
 एतास्तु तपिष्विद्वान् जलमध्ये विशेषतः ॥
 आब्रह्मस्तम्यपर्यन्तं यत्किञ्चित्सचराचरम् ।
 मया दत्तेन तोगेन तृप्तिमेवाभिगच्छतु ॥ इति ॥

इति श्रीमीमांसकनारायणभट्टसुरिसुनुरामकृ-
 ष्णभट्टात्मजदिनकरभट्टानुजकमलाकरभ-
 ट्टकृते निर्णयसिन्धौ प्रथमः परि-
 च्छेदः समाप्तः ॥

गुणरसेभभनायमिताब्दका-
 धिकनभस्य सितेष्टमिकातिथौ ।
 सुरगुरावल्लिखल्लघुमूलजि-
 त्प्रथमनिर्णयसिन्धुजटिष्यणम् ॥ १ ॥
 हुतभुगृत्विभचन्द्रममागता-
 धिकनभस्य मितेष्टमिकातिथौ ।
 प्रथमनिर्णयसिन्धुपरिच्छिदा
 विवरणं व्याल्लिखल्लघुमूलजित् ॥ २ ॥

इति प्रथमस्य वृत्तिः ॥

श्रीः ।

सव्याख्ये निर्णयसिन्धौ

द्वितीयः परिच्छेदः ।

श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ मंत्रस्मरणप्रतिपदमारभ्य—

*तिथिकृत्ये च कृष्णादि वने शुक्लादिमेव च ।

विवाहादौ च सौरादि मासं कृत्यं विनिर्दिशेत् ॥

—इति ब्राह्मं *प्रायशोऽनुमृत्य तिथिनिर्णयस्तत्कृत्यं
च निरूप्यते । तत्र मीनसंक्रान्तौ पश्चात्पौष्टश घटिकाः
पुण्यकालः । रात्रौ तु निशथित्प्राक्परतश्च संक्रमे
पूर्वोत्तरदिनार्धे(१) पुण्यं, निर्शाये तु दिनद्वयं पुण्यामिति
सामान्यनिर्णयादवसेयम् ॥

अथ तिथिनिर्णयः । तत्र चैत्रशुक्लप्रतिपदि *वत्सरा
रभः । तत्रौदधिकी ब्राह्म ।

श्रीगणेशाय नमः ॥

*तिथि कृत्ये चेति । यद्यप्यग्रे शुक्लादिमासेन तिथिनिर्ण-
यकरणाद्विरोधो भाति, तथाऽपि 'वने शुक्लादिना' इत्युक्तेर्न दोषः ।
तत्र तिथिकृत्यानि दीपावन्वादीनि कृष्णादिमासेनैव । शुक्लादि-
मासावलम्बनं च चैत्रादिविशेषवन्मासानां तत्र मुख्यत्वात् ।
वस्तुतः 'श्रावणे बहुले पक्षे' इत्यादौ श्रावणः शुक्लादिः । 'वने शुक्ला-
दिमेव च' इत्युक्तेः । 'मासि भाद्रपदे' इत्यादौ तु नेत्येतदर्थं *प्रायश
इति । *वत्सरा रभ इति । तत्र शकादिश्रावणमपि कार्यम् ।

(१) रात्रावर्धरात्रात्प्राक् संक्रमे पूर्वदिनस्य पश्चार्धे परतश्च संक्रमे
उत्तरदिनस्य पूर्वार्धे पुण्यमित्यर्थः ।

सैत्रे मासि जगद्व्यासस्य ज्ञानं प्रथमं जनि ।
 शुक्लपक्षे समयं तु तदा सूर्यादये सति ॥
 इति तस्माद्वा त्रामोक्तः । दिनद्वये तद्व्यासायक्यासौ*
 वा पूर्वेषु । तदुक्तं उद्योतनिर्णये-

शकवत्सरभूषमन्त्रिणां रमयान्वेश्वरमेवयतीनाम् ।
 श्रवणान्पठनाथ वै नृणां शुभनां गान्धर्व्यं सह श्रिया ॥
 सैत्रे मासि महाबाहो पूज्या या प्रतिपदपरा ।
 तस्यां वै निम्बवत्याणि प्राश्य संशृण्व्यानिधिम् ॥
 तत्र (१) यष्टीप्रवेशः कार्यः । उद्योगिनस्तमुक्तवायाम् —
 यष्टिं च वैश्वीं तस्मै दृष्ट्वा दृष्टानिपुटनः ।
 इष्टप्रदानमुद्दिश्य शिष्टानां प्रतिपालनीम् ॥
 ततः शकस्य पूजार्थं भूमौ भूमिपतिस्तदा ।
 प्रवेशं कारयामास गते संवत्सरे तदा ॥
 ततः प्रभृति चाद्यापि यष्टिः क्षितिपसम्पदः ।
 प्रवेशः क्रियते राजन यथा तेन प्रवर्तितः ॥
 अपरेषुस्ततस्तस्याः क्रियते तूच्छया नृपः ।
 अलङ्कृतायाः पिटर्कमेवैवमर्त्यं च भूषणैः ॥
 माल्यदामपरिक्षिप्ता विंशिवन् क्रियतेऽपि च ।
 इति भारतात् । पिटर्कः=काष्ठादिरक्षितपात्रभेदः ।
 *अव्यासाविति । तत्राऽमावास्यासम्बन्धेऽपि संकल्पः प्रातरेव ।
 'प्रातः संकल्पयेत्' इति वाक्यात् । सङ्कल्पवचनाच्च प्रतिपत्संकीर्त-
 नम् । आपाद्यसाकल्यस्य प्रयोगाविषयत्वे संकल्पविषयत्वात् ।
 केचित्तु ततोऽप्युपः कालः प्रशस्तः 'तावति कुर्यात् यत्कारी
 स्यात्' इति श्रुतिव्याख्यानं चेदभाष्ये सूर्यादयात्प्रागारम्भस्य
 सतामपि शास्त्रोक्तदोषाणामुपशामकत्वोक्तेः, मीमांसकैः 'पुरावाचः
 (१) 'तत्र च गूढीकार्या' इति कश्चित् पुस्तके पाठः ।

चैत्रे सितप्रतिपदि

यो वारोऽर्कोदये स वर्षेशः ।

उदयदितये पूर्वं

नोदययुगुलेऽपि पूर्वः स्यात्(१) ॥

यस्माच्चैत्रसितादेरुदयाद्धानाः प्रवृत्तिरब्दादेः ॥ इति ॥

वत्सरादौ वसन्तादौ बलिराज्ये तथैव च ।

पूर्वविद्वैव कर्तव्या प्रतिपत्सर्वदा बुधैः ॥

इति वृद्धवसिष्ठोक्तः ।

चैत्रमासस्य या शुक्ला प्रथमा प्रतिपद्भवेत् ।

तदह्नि ब्रह्मणः कृत्वा सांप्रदायस्तु पूजनम् ॥

संवत्सरमवाप्नोति सौख्यानि भृगुनन्दन ॥

इति हेमाद्रौ विष्णुधर्मोक्तिः । यदा तु चैत्रो मलमासो
भवति तदा दैवकार्यस्य तत्र *निषिद्धत्वाच्छुद्धे मासि
संवत्सरारम्भः कार्य इति केचिदाहुः । निष्कर्षस्तु—

शुक्लादेर्मलमासस्य साऽन्तर्भवति चोत्तरः ।

इत्यादिवचनादप्रिसवर्षान्तःपातान्मलमासमारभ्यैव
वर्षप्रवृत्तेः शुक्रास्तादाविव मलमास एव कार्य इति
वयं प्रतीयः ।

ननु शुक्रास्तादौ चैत्रशुक्लप्रतिपदन्तरस्याभावाद्यु-
क्तं तन्मध्य एवानुष्ठानम् । मलमासे तु शुद्धप्रतिपदन्त-

प्रवदितो निर्वपेत्'इत्यस्य नियमविधित्वार्थमुपःकालस्यापि प्रातः-
शब्दवाच्यत्वोपगमाच्च । 'अश्लीलसंज्ञस्तु भागः परं निषिद्धो न
श्रीर्यस्येति स्वरूपात्'इत्याहुः । *निषिद्धत्वादिति ।

(१) यदा दिनद्वये उदयकाले चैत्रशुक्लप्रतिपत् तदा पूर्वस्मिन् दिने
यो वारः स वर्षेशः । यदा दिनद्वयेऽप्युदयकाले प्रतिपन्नाऽस्ति तदा-
ऽपि पूर्वस्मिन्नेव वारो वर्षेश इत्यर्थः ।

रस्य सम्भवात् शुद्ध एव वत्सरारम्भो युक्त इति चेत्,
 भ्रान्तोऽसि* । न हि प्रतिपदन्तरसत्त्वं प्रयोजकं, विःक-
 रणापत्तेः वर्षशब्द(१)यापत्तेश्च । अपि तु वत्सरारम्भः
 स तु मलमासेऽपीत्युक्तं प्राक् । न हि वैश्वशुक्लादि-
 मलमासः पूर्ववर्षेऽन्तर्भवन्तीति ब्रह्मणाऽपि सुवचम् ।
 अत्र तैलाभ्यङ्गो नित्यः ।

वत्सरादौ वसन्तादौ चत्विराङ्गे तथैव च ।

तैलाभ्यङ्गमकुर्याणां नरकं प्राप्नुयान्ते ॥

इति वसिष्ठोक्तः ।

अस्यामेव नवरात्रारम्भः । तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणे—

शारत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी* । इति ।

तत्र परयुतैव ग्राह्या ।

श्रौतस्मार्तक्रियाः सर्वा द्वादशे यामि कीर्तिताः ।

त्रयोदशे तु सर्वास्ता निष्फलाः परिकीर्तिताः ॥

तस्मात्रयोदशे मासि कुर्यान्ता न कथञ्चन ।

कुर्वन्ननर्थमेवाशु कुर्यादात्मनिनाशनम् ॥

—इत्यादिना । *भ्रान्तोऽस्मात्प्रादि ।

नवरात्रस्तु प्रतिपदः प्राधान्याच्छुद्धातदितरसमवाये शुद्धैव
 ग्राह्या । किञ्च यादृशेन स्थूलोपाधिना शुद्धा भवति तादृशस्तत्स-
 जातीयः स मलमासो न तु स एव, उत्तरमासशेषत्वविरोधात् । अतः
 एव न तत्तत्तिथिकूटः । एवं च 'उत्तरेऽब्दे च कार्याणि' इत्युक्तेरुत्त-
 रत्रैव वत्सरारम्भः, तत्रैवाभ्यङ्गस्नानादिश्चेति प्राहुः ।

*या च वार्षिकी । वर्षशब्दो वर्षादिपरः । वर्षे वर्षे
 भवेति व्युत्पत्त्या प्रतिवर्षादिकर्तव्यत्वं, याचेति चकारेण तत्स-
 मुच्यते ।

(१) वर्षशब्दस्यापत्तेः वर्षशब्दस्यापत्तेरिति प्राचीनपुस्तके पाठः ।

अमायुक्ता न कर्तव्या प्रतिपञ्चण्डिकाऽर्चने ।

मुहूर्तमात्रा कर्तव्या द्वितीयादिगुणान्विता ॥

इति देवीपुराणान् ।

तिस्रां लताः पराः प्रोक्तास्तिथयः कुरुनन्दन ।

कार्तिकाश्वयुजोर्मासोश्चैत्रं मास च भारत ॥

इति हेमाद्रौ ब्राह्मोक्तेः । पराः=परयुताः ।

*अत्र विशेषः पारणानिर्णयश्च शारदनवरात्रे वक्ष्यते ।

अत्र प्रपादानमुक्तमपराकं भविष्ये—

अतीतिं कालगुणे मासि प्राप्ते चैत्रमहोत्सवे ।

पुण्येऽह्नि विप्रकथिते प्रपादानं समारभेत् ॥

इत्युपक्रम्य—

ततश्चात्मसर्जयस्त्रिद्वान्मन्त्रेणानेन मानवः ।

‘प्रपेयं सर्वसामान्या *भूतेभ्यः प्रतिपादिता ॥

अस्याः प्रदानात्पितरस्तृप्यन्तु हि पितामहाः’ ।

अनिवार्यं ततो देयं जलं मासचतुष्टयम् ॥ इति ।

तथा—

प्रपां दातुमशक्तेन विशेषाद्भर्ममीप्सुना ।

प्रत्यहं धर्मघटको वस्त्रसंवेष्टिताननः ॥

ब्राह्मणस्य गृहे देयः शीतामलजलः शुचिः ॥

तत्र मन्त्रः—

‘एष धर्मघटो दत्तो ब्रह्माविष्णुशिवात्मकः ।

अस्य प्रदानात्सकला मम सन्तु मनोरथाः’ ॥

अनेन विधिना यस्तु धर्मकुम्भं प्रयच्छति ।

प्रपादानफलं सोऽपि प्राप्नोतीह न संशयः ॥ इति ।

*अत्रेति । चण्डिकाऽर्चनविषयकसकलविधिनिषेधाना-
मिहापि प्रवृत्तिरिति भावः । *भूतेभ्य इति । पञ्चादिसाधारण्य-

चैत्रशुक्लतृतीयायां गौरीर्माद्वरमंयुतां संपूज्य दोलो-
त्सवं कुर्यात् । तदुक्तं निर्णयामृतने देवीपुराणे—

तृतीयायां यजेद्देवीं शंकरेण समन्विताम् ।

कुङ्कुमागरुकर्पूरमणिवस्त्रसुगन्धकैः ॥

स्वगन्धधूपदीपैश्च दमनेन विशेषतः ।

आन्दोलयन्सतो यत्स शिवो मातुष्टयं सदा ॥ इति ।
अथ चतुर्थीयुता प्राप्ता ।

मुहूर्तमात्रमन्वेद्यापि दिने गौरीव्रतं परे ।

इति साधवोक्तेः । अथ सौभाग्यजायनव्रतमुक्तं मातृस्ये-
वमन्त्रमासमासाया तृतीयायां जनाप्रिये ।

सौभाग्याय सदा स्त्रीभिः कार्यं पुत्रसुखेप्सुभिः ॥ इति ।

*तत्रापि परयुतैश्च ।

इयं च मन्वादिर्वापि । अत्रैव प्रसङ्गात्सर्वमन्वादिर्नि-
र्णीयते(?) । ताश्चांक्ता दीपिकायाम्—

‘तिथ्यग्नी न तिथिस्तिथ्यांश्च कृष्णेभ्योऽनलो ग्रहः ।

तिथ्यर्को न शिवोऽश्वोऽमातिथी मन्वादयो मधोः’ ॥

इति ।

तिथिः=पूर्णिमा । अग्निः=तृतीया । नति । वैशाखे ना-
स्तित्यर्थः । आशा=दशमी । कृष्णेभ्यः=कृष्णाष्टमी ।
अनलः=तृतीया । ग्रहो=नवमी । अर्को=द्वादशी । नति ।
मार्गशीर्षे नेत्यर्थः । शिवः=एकादशी । अश्वः=सप्तमी ।
मधोश्चैत्रादारभ्येता मन्वादय इत्यर्थः । अथ *मूलवच-

लाभः । *तत्रापीति । गौरीव्रतत्वात् । *मूलैति ।

आश्वयुक् शुक्लनवमी कार्तिके द्वादशी तथा ।

तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥

(१) मुम्बापुरीस्थमुद्रितपुस्तके ‘मन्वादिनिर्णय उच्यते’ इति पाठः ।

नानि हेमाद्र्यादेर्ज्ञेयानि । एताश्च मन्वादयो हेमाद्रिमते
शुक्लपक्षस्थाः पूर्वाह्निकाः, कृष्णपक्षस्था अपराह्निका
ग्राह्याः ।

पूर्वाह्ने तु सदा ग्राह्याः शुक्ला मनुयुगादयः ।

दैवे कर्मणि पित्र्ये च कृष्णे चैवापराह्निकाः ॥

इति गारुडवचनात् ।

‘अथा मन्वादिपुगादिकर्मतिथयः

पूर्वाह्निकाः स्युः सिते

विज्ञेया अपराह्निकाश्च बहुले’

इति द्वापिकोक्तंश्च कालादर्शं त्वपराह्न्यापित्र्यं मन्वा-
दिपुक्तं तत्तु अयुक्तमिति युगादिनिर्णये लक्ष्यमः । अत्र
च आह्नमुक्तं मान्स्वे—

कृतं आह्नं विधानेन मन्वादिषु युगादिषु ।

हायनानि क्षिणादस्य पितृणां तृप्तिदं भवेत् ॥ इति ।

मन्वादिआह्नं च मलमासं सति मासद्वयेऽपि कार्यम् ।

मन्वादिकं तैथिकं च कुर्यान्भासद्वयेऽपि च ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकांक्तः । अत्र पिण्डरहितं आह्नं
(कुर्यात् । तदुक्तं कालादर्शं —

विषुवायनसंक्रान्तमन्वादिषु युगादिषु ।

विहाय पिण्डनिर्वापं सर्वं आह्नं(?) समाचरेत् ॥ इति ।

फाल्गुनस्य त्वमावास्या पुष्यस्यैकादशी सिता ।

आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी ॥

श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथाऽऽषाढी च पूर्णिमा ।

कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्यैष्ठी पञ्चदशी सिता ॥

मन्वन्तरादयश्चैता दत्तस्याऽक्षयकारकाः ॥ इति ॥

मन्त्रादिश्राद्धं नित्यम् । अकरणे प्रायश्चित्तदर्शनात् ।
तदुक्तमृगिप्रधाने—

त्वं भुवः प्रथिमन्त्रं च जलवारं जले जपेत् ।
मन्त्रादयो यदा न्युनाः कुरुते नैव चापि ॥ इति ।
एवं यत्र प्रायश्चित्तबीज्यादिदर्शनं तानि क्षण-
वतिश्राद्धानि नित्यानि । तानि तु—

अमायुगमनुक्रान्तिपूतिपातमहालयाः ।
अन्वष्टकं च पूर्वम् : पणवत्यः प्रकीर्तिताः ॥
इत्युक्तानि । अकारादष्टकाग्रहणम् ।

चैत्रशुक्लतृतीयेन मत्स्यजयन्ती । अत्रैव प्रसङ्गा-
दशावतारजयन्त्यो निर्णीयन्ते । तत्र पुराणसमुच्चये—

मत्स्योऽभूद्भुवःसिने मधुसिने कर्मो विधौ साधवे
वाराहो गिरिजासुते नभसि गदभूते सिने साधवे ।
सिंहो भाद्रपदे सिने हारिश्चर्यो श्रीवामनो साधवे
रामो गौरिश्चित्रावतः परमभूद्रामो नवम्यां मधोः ॥
कृष्णोऽष्टम्यां नभसि सितपरे, आदिशने गङ्गाशर्मा
बुधः, कल्की नभसि समभूत्तदुक्लपट्यां क्रमेण ।

अहो मध्ये वामनो रामरामो

मत्स्यः क्रौञ्चश्चापराजं विभागं ।

कर्मः सिंहो बौद्धकल्की च मार्ग

कृष्णो रात्रौ कालमाग्ये च पूर्वं ॥ इति ।

केचित्तु स्फुटान् श्लोकान् पठन्ति । तथा—

अत्र विशेषानिर्देशं युक्तः । क्षणवत्य इति । यत्र वर्षमध्ये
द्विर्व्यतीपातादि तत्र सप्तनवत्यादि अधिकस्यापि तस्याधिका-
ग्राह्यत्वात् । एवं द्वासप्ततीत्यत्रापि । हुतभुक्=तृतीया । विधुः=द्वादशी
गिरिजासुतः=चतुर्थी । भूतं=चतुर्दशी । हरिः=द्वादशी । गौरी=

चैत्रे तु शुक्लपञ्चम्यां भगवान्मीनरूपधृक्* ।
ज्येष्ठे तु शुक्लद्वादश्यां कूर्मरूपधरो हरिः* ॥
चैत्रेऽकृष्णे नवम्यां तु हारवाराहरूपधृक्* ।

तृतीया । *धृगिति । ततः—

वेदस्योद्धरणार्थाय मध्याऽह्ने समुपस्थिते ॥
मध्याह्नव्यापिनी यत्र पञ्चमी मूलमंयुता ।
तत्रोपवासं कुर्वीत विष्णुमायुज्यमाप्नुयात् ॥
पञ्चमी गणसंयुक्ता नापोष्या हि प्रयत्नतः ।
वेदस्योद्धरणार्थाय धर्मसंस्थापनाय च ॥
परित्राणाय साधूनां जातो मत्स्यः स्वयं हरिः ।
मृदाणाढ्यं मया दत्तं जनन्या सहितो हरे ॥
देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य अनन्तं फलमश्नुते ।
यत्किञ्चिदत्तं यद्दानं तद्दानं मेरुणा समम् ॥ इति ।

*हरिरिति ।

कृत्तिकाकृत्तसंयोगे सायाह्ने च विभूदये ।
द्वादश्यां पूर्वविद्धायामुपवासव्रतं चरेत् ॥
जगन्निर्वहणार्थाय विश्वसंस्थापनाय च ।
परित्राणाय साधूनां जातः कूर्मः स्वयं हरिः ॥
मृदाणाढ्यं मया दत्तं गिरिणा सहितो हरे ।
स्नानं दानं प्रकुर्वीत पितॄनुद्दिश्य तर्पणम् ॥
वित्तशास्त्रं न कर्तव्यं विष्णुमायुज्यमिच्छता ।
जयन्ती व्रतमाहात्म्यं श्रोतव्यं च विशेषतः ॥ इति ।

*धृगिति ।

शुक्लपक्षे विशेषेण प्रभाते समुपस्थिते ।
नवमी चाष्टमीविद्धा त्याज्या विष्णुपरायणैः ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन दशाविद्धा प्रशस्यते ।

नरनिहन्तुर्देवतां नैजाम्ने शुक्लपक्षके ॥

सामि भाद्रपदे शुक्लपक्षे च वामनो हरिः ॥

दुष्टमार्तिविनाशाय भूभागसारणाय च ॥

परित्राणाय साधूनां हरिर्वागद्वयभृक् ।

गृहाणार्घ्यं मया दत्तं धर्म्या सहितं हरे ॥

तत्रोपवासं कुर्यात् पितृनुद्दिश्य तर्पणम् ।

यदेव दीयते तिस्रिंशद्वानं मेघना समम् ॥ इति ।

*पक्षके इति ।

स्वातीयोगे च संध्यायां मन्दवामरमंयुते ।

संध्याकाले समुत्पन्नो रक्षोदमनकारणान् ॥

स्वभावात्सह समालोक्य भ्रंशायामादिपूरुषः ।

जयायुक्ता न कर्त्तव्या परनिद्रा प्रशस्यते ॥

हिरण्यस्य वधार्थाय महादेवरदाय च ।

दानवानां विनाशाय दैत्यानां निधनाय च ॥

परित्राणाय साधूनां ज्ञातो नरहरिः स्वयम् ।

गृहाणार्घ्यं मया दत्तं श्रोत्रहृत्तया सहितं हरे ॥

स्नानं दानं च कर्त्तव्यं पितृनुद्दिश्य तर्पणम् ।

वित्तशाठ्यं न कुर्यात् विष्णुलोकं महीयते ॥

*हरिरिति ।

सङ्गवे श्रवणे चैव पुण्यकालः प्रशस्यते ।

द्वादशी श्रवणोपेता मध्याह्नव्यापिनी तिथिः ॥

तत्रोपवसन्तं कामी विष्णुसामिध्यहेतवे ।

सङ्गमे सरितः स्नात्वा जाह्नवीस्नानजं फलम् ॥

ज्ञातो बलिविनाशाय धर्मसंस्थापनाय च ।

दानवानां विनाशाय दैत्यानां निधनाय च ॥

परित्राणाय साधूनां वामनश्च स्वयं हरिः ।

राधशुद्धतृतीयायां रामो भार्गवरूपधृक्* ॥
चैत्रशुक्लनवम्यां तु रामो दशरथात्मजः* ।

गृहाणाढ्यं मया दत्तमदित्या सहितो हरे ॥

स्नानं दानमित्यादि प्राप्नुवन् ।

*धुगिति ।

तृतीया माधवे शुक्ला रोहिण्यामरुणोदये ।

जमदग्निकुलादित्यो जातो भृगुपतिः स्वयम् ॥

द्वितीयाशेषसंयुक्ता यः कुर्यात्स नराधमः ।

तृतीया गणसंयुक्ता सर्वकारिफलप्रदा ॥

जातः क्षत्रवधार्थाय भूभारोत्तारणाय च ।

वृत्तिपालकधर्मज्ञद्विजसंस्थापनाय च ॥

परित्राणाय साधूनां जातो भृगुपतिः स्वयम् ।

गृहाणाढ्यं मया दत्तं रेणुकासहितो हरे ॥

उपवासव्रतं तत्र श्राद्धशेषं नरोत्तमैः ।

यत्किञ्चिदीयते दानं तद्दानं मेरुणा समम् ॥

*दशरथात्मज इति ।

चैत्रशुक्लनवम्यां च जातो रामः स्वयं हरिः ।

पुनर्वस्तुसंयोगे सा तिथिः सर्वकामदा ॥

सैव मध्याह्नयोगेन महापुण्यतमा भवेत् ।

नवमी चाष्टमीविद्धा त्याज्या विष्णुपरायणैः ॥

तत्रोपवासं कुर्वीत विष्णुमायुज्यमाप्नुयात् ।

दशाननवधार्थाय भूभारोत्तारणाय च ॥

दानवानां विनाशाय दैत्यानां निधनाय च ।

परित्राणाय साधूनां जातो रामः स्वयं हरिः ॥

गृहाणाढ्यं मया दत्तं भ्रातृभिः सहितोऽनघ ।

स्नानं दानं प्रकुर्वन्ति पितृनुद्दिश्य तर्पणम् ॥

नभस्ये तु द्वितीयायां बलभद्रोऽभवत्हरिः ॥

श्रावणे बहुलेऽष्टमां कृष्णोऽभुद्रोऽकक्षरक्षकः ।

*उग्रेष्ठशुक्रद्वितीयायां बौद्धः कल्की भविष्यति ॥

यत्किञ्चिदीयते दानं तद्दानं मेरुणा समम् । इति ।

*हरिरिति । बलभद्रकृष्णयोर्मतभेदेन गणनायां भेदः ।

बलभद्र एतावतार इति स्वाभिप्रायः ।

*रक्षक इति ।

अर्द्धरात्रे च रोहिण्यां या तिथिः सर्वकायदा ॥

अर्द्धरात्रेऽष्टमी पूर्णया पूर्वा वा यदि वा परा ।

रोहिणीसहिता स्तोका मुक्तिदा भवेन्नन्तुषु ॥

तत्रोपवासं कुर्वीत नात्र कार्या विचारणा ।

उपोषणं जागरणं विशेषेण प्रशस्यते ॥

स्नानं दानमित्यादिश्लोकः ।

जातः कंसवधार्थाय भूभागोत्तारणाय च ॥

दानवानां वधार्थाय दैत्यानां निधनाय च ।

परित्राणाय साधूनां जातः कृष्णः स्वयं हरिः ॥

गृहाणार्घ्यं मया दत्तं देवक्या सहितो हरे ।

*उग्रेष्ठ इति ॥ भाद्र बौद्धः, उग्रेष्ठ कल्कीत्याहुः ।

भाद्रशुक्रद्वितीया च हस्तनक्षत्रसंयुता ॥

चन्द्रोदये समुत्पन्ने बौद्धरूपोऽभवत्हरिः ।

नन्दायुक्ता न कर्तव्या द्वितीया विष्णुतत्परैः ॥

कामान्मोहात्मकुर्वीत दुष्टानां विजयो भवेत् ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन गौरीयुक्ता प्रशस्यते ॥

तत्रोपवासं कुर्वीत विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ।

जातः कारुण्यमायाय दुष्टानां निधनाय च ॥

परित्राणाय साधूनां जातो बौद्धः स्वयं हरिः ।

गृहाणार्घ्यं मया दत्तं श्रीदेव्या सहितो हरे ॥

इति । कोक्कणास्तु वाराहपुराणस्थत्वेन वाक्यानि पठन्ति—

‘आषाढे शुक्लपक्षे तु एकादश्यां महातिथौ ।
जयन्ती मत्स्यनार्त्नीति तस्यां कार्यमुपोषणम् ॥
नभोमासि तृतीयायां हारः कमठरूपधृक् ।
नभस्यशुक्लपञ्चम्यां वराहस्य जयन्तिका ॥
वैशाखे तु चतुर्दश्यां नृसिंहः समपद्यत ।
मासि भाद्रपदे शुक्लेकादश्यां वामनो हरिः ॥
वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां भृगुदत्तः ।
चैत्रे नवम्यां रामोऽभूत्कौशल्यायां परः पुमान् ॥
श्रावणे बहुलेऽष्टम्यां वासुदेवो जनार्दनः ।
पौषशुक्ले तु सप्तम्यां कृपांद् बौद्धस्य पूजनम् ॥
माघशुक्लतृतीयायां कल्किनः पूजनं हरेः ।
प्रातः प्रातस्तु मध्याह्ने सायं सायं तथा निशि ॥
मध्याह्ने मध्यरात्रे च सायंप्रातरनुक्रमान् ॥

इति । तदत्र समूलतन्निर्णये सति कल्पभेदेन दृष्ट-
वस्था द्रष्टव्या । एताश्च तदुपासकानां नित्याः, अन्येषां
तु काम्याः । जन्माष्टम्यादौ तु विशेषं वक्ष्यामः ॥

स्नानं दानमित्यादि ।

उपेष्टे शुक्लद्वितीया च पुनर्वसुसमन्विता ॥

सूर्योदये समुत्पन्ने कल्की विष्णुस्तदाऽभवत् ।

द्वितीया गौरिसंयुक्ता उपपन्ना व्रतादिषु ॥

नन्दायुक्ता न कर्त्तव्या विष्णुसायुज्यमिच्छता ।

स्नानं दानं च यत्किञ्चित्तदक्षयमुदाहृतम् ॥

जातो म्लेच्छवधार्थाय दुष्टानां निधनाय च ।

परित्राणाय साधूनां धर्मसंस्थापनाय च ॥

* चैत्रशुक्लपञ्चमी कल्पादिः । तदुक्तं तेषामाद्यौ मास्ये—
 ब्रह्मणो या दिनस्यादिः कल्पादिः सा प्रकीर्तिता ।
 वैशाखस्य तृतीया या कृष्णा या काल्पगुणस्य च ॥
 पञ्चमी चैत्रमासस्य तथैवान्त्या* तथा परा ।
 शुक्ला त्रयोदशी माघे कार्तिकस्य तु सप्तमी ॥
 नवमी मार्गशीर्षस्य*सप्तमीः संस्मराम्यहम् ।
 कल्पानामादयो ज्ञेया दशास्याश्रयकारकाः ॥

गृहाणार्थं मया दत्तं कृपानार्पणं हं हरे । इति ।

* चैत्रशुक्लानि । ब्राह्मणे—

शुक्लायामथ पञ्चम्यां चैत्रमासि शुभानना ।
 श्रीब्रह्मलोकान्मानुष्यं संप्राप्ता केशवाज्ञया ॥
 ततस्तां पूजयेत्तत्र यस्तं लक्ष्मीने भुञ्जति । इति ॥

* अन्त्या=अमावास्या ॥ * सप्तमि । चित्रपक्षी कल्पादयः ।

अथ कल्पादयो राजन् कथयन्ते तिथयः शुभाः ॥

यासु श्राद्धे कृते वृष्टिः पितॄणामक्षया भवेत् ।

चैत्रशुक्लपक्षिपादि इवेतकल्पः पुराऽभवत् ॥

तस्य शुक्लत्रयोदश्यामुदानः समजायत ।

कल्पस्तु नारसिंहाख्यः कृष्णायां प्रतिपद्यभूत् ॥

अथ कृष्णत्रयोदश्यां गौरीकल्पोऽप्यकल्पत ।

वैशाखस्य तृतीयायां शुक्लायां नीललंघितः ॥

चतुर्दश्यां तु शुक्लायां संजातो गारुडाभिधः ।

समानस्तु तृतीयायां कृष्णायामुदपद्यत ॥

माहेश्वरश्चतुर्दश्यां कृष्णपक्षे समागमत् ।

उपेष्टशुक्लतृतीयायां वामदेवस्य संभवः ॥

पौर्णमास्यां तु तत्रैव कर्मः प्रवृत्ते नृप ।

कृष्णपक्षे तृतीयायामाग्नेयः समगच्छत ॥
 पञ्चदश्यां तु कृष्णायां पितृकल्पः समागमत् ।
 शुक्लां चतुर्थीमापाठ पाप्य नारायणोऽभवत् ॥
 चतुर्थ्यां तस्य कृष्णायां सोमकल्पः समापतत् ।
 श्रावणे शुक्लपञ्चम्यां रौरवः समवर्त्तत ॥
 तस्यैव कृष्णपञ्चम्यां मानवः प्रत्यपद्यत ।
 षष्ठीं शौष्ठपदे शुक्लां पाप्य प्राणाधिधोऽभवत् ॥
 भित्तनरायां षष्ठ्यां तु तस्य तल्पपुरुषाह्वयः ।
 बृहत्कल्पस्तु मातृम्यां शुक्लायामाश्विनस्य च ॥
 कृष्णायामपि वैकुण्ठः पवित्रेश विशांपते ।
 कार्तिकस्य विनाष्टम्यां कल्पः कन्दर्पसंज्ञकः ॥
 अमितायां पुनर्जने लक्ष्मीकल्पस्य कल्पना ।
 मार्गशुक्लनवम्यां तु कल्पासत्योऽभ्यवर्त्तत ॥
 असितायां च सार्वत्रीकल्पः प्रारम्भमभ्यगात् ।
 पौषे दशम्यां शुक्लायामीशानः मादुरासह ॥
 असितायामर्षोरस्य कल्पस्यापक्रमोऽभवत् ।
 एकादश्यां तु शुक्लायां माघे व्यानः प्रजज्ञिवान् ॥
 तस्यामेव तमिस्रायां वाराहः प्राप भूपते ।
 सारस्वतस्तु द्वादश्यां शुक्लायां फाल्गुनस्य ह ॥
 कृष्णायामपि वै राज्ञो विरराज महामनाः ।
 इति त्रिंशदमी कल्पास्तिथयः परमेष्ठिनः ॥
 आरम्भतिथयस्तासु शुक्लाः पुण्यतमा मताः ।
 आसु आर्द्धं कृतं पुण्यमाकल्पस्यापि कल्पते ॥ इति ॥

दीपिकाऽपि—

'स्युः पक्षद्वयगाः क्रमात्मतिपदायाश्चैत्रमासक्रमात्
 भूतो माघवर्गौ मघौ तु मदनौ ज्येष्ठस्थिते पर्वणी ।

अथ सर्वोऽपि निर्णयो मन्वादिचतुर्जगः । हेमाद्रौ
ब्राह्मे—

शुक्लायामथ पञ्चम्यां चैत्रे मासि शुभानना ।

श्रीश्रृङ्गलोकान्मानुष्यं संप्राप्ता केशवाज्ञया ॥

ततस्तां पूजयेत्तत्र यस्मिन् लक्ष्मीर्न मुञ्चति ॥

चैत्रशुक्लाष्टम्यां भवान्या उत्पत्तिः । तत्र नवमीयुता
प्राज्ञा ।

अष्टमी नवमीयुता नवमी चाष्टमीयुता ।

इति ब्राह्मवैवर्तात् । अथ भवार्नायात्रोक्ता काशी-
त्वण्डे—

भवार्नां यस्तु पठयेत् शुक्लाष्टम्यां मधौ नरः ।

न जातु शोकं लभेत् सदानन्दमगो भवेत् ॥ इति ।

अथैवाशोककलिकाप्राशनमुक्तं हेमाद्रौ लङ्के—

अशोककलिकाश्वाष्टौ ये पिबन्ति पुनर्वसौ ।

चैत्रे मासि सिताष्टम्यां न ते शोकमवाप्नुयुः ॥

प्राशनमन्त्रस्तु—

त्वामशोकं नराभाष्टं गधुमाससमुद्भवम् ।

पिबामि शोकमन्त्रसो माधशोकं सदा कुरु ॥ इति ।

अत्र विशेषः पृथ्वीचन्द्रादये त्रिष्टुः—

श्राद्धे त्रिंशदमी शुभाः शुभतराः कल्पादयः शुक्रगाः ॥ इति ।

मन्वादिचतुर्जगति । आरम्भातिथित्वोक्त्वा युगमन्वारम्भति-

थिसादृश्यलाभादिनि भावः । युगान्ताथ ब्राह्मे—

सूर्यस्य सिंहसंक्रान्तावन्तः कृतयुगस्य तु ।

अथ वृश्चिकसंक्रान्तावन्तस्त्रेतायुगस्य तु ॥

ज्ञेयस्तु वृषसंक्रान्त्यां द्वापरान्तस्तु संख्यया ।

तथा च कुम्भसंक्रान्तावन्तः कलियुगस्य तु ॥ इति ।

पुनर्वसुयुगोपेता चैत्रे मासि सिताष्टमी ।

प्रातस्तु विधिवत्स्नात्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥ इति ।

तिथितत्त्वं कालिकापुराणे—

चैत्रे मासि सिताष्टम्यां यो नरो निपतेन्द्रियः ।

स्नायाद्दोहित्यतोमेषु स याति ब्रह्मणः पदम् ॥

चैत्रं तु सकलं मासं शुचिः प्रयत्नमानसः ।

लोहित्यतोमेषः स्नायात्स केवल्यमवाप्नुयात् ॥

*लोहित्यो ब्रह्मपुत्रः । मन्त्रस्तु—

‘ब्रह्मपुत्र महाभाग शन्तनोः कुलसम्भव ।

अमोघागर्भसंभूत पापं लोहित्य मे हर ॥’

चैत्रशुक्लनवमी रामनवमी । तदुक्तमगस्त्यसंहिता-

याम्—

‘चैत्रे नवम्यां *प्राक्पक्षे दिवा पुण्ये पुनर्वसी ।

*उदये *गुरुगौरांशे स्वोच्चस्थे ग्रहपञ्चके ॥

मेषं पूषणि संप्राप्तं लग्ने कर्कटकाह्वये ।

आविरार्मात्स कलया कौमल्यायां परः पुमान् ॥

तस्मिन् दिने तु कर्तव्यमुपवासव्रतं सदा ।

तत्र जागरणं कुर्याद्रघुनाथपरो भुवि* ॥ इति ।

इयं च मध्याह्नयोगिनी आत्मा ।

चैत्रशुक्ले तु नवमी पुनर्वसुयुता यदि ।

सैव मध्याह्नयोगेन महापुण्यतमा भवेत् ॥

*लोहित्य इति ।

लोहितास्तरसो जातो लोहित्याख्यस्वतोऽर्थवत् ।

इति कालीपुराणात् ।

*प्राक्पक्षे=शुक्लपक्षे । *उदये=लग्ने । पुण्ये इत्यन्वयः ।

*गुरुगौरांशे=गुरुनवांशे । गौरांशोरिति पाठे गौरांशुश्चन्द्रः । *भु-

इति तत्रैवोक्तेः । तथा-

चैत्रमासं नवम्यां तु जातां रामः स्वयं हरिः ।

पुनर्वसुभ्रमं युक्ता सा तिथिः सर्वकामदा ॥

आरामनवमी प्रोक्ता कादिभ्युपहाधिका ।

तथा-

*केचलापि सदोषोऽप्या नवमीशब्दसंग्रहात् ।

तस्मात्सर्वात्मना सर्वः कार्यं च नवमीयतम् ॥

पूर्वेद्युरेव मध्याह्नयोगे *कर्मकालादप्याप्तः सैव ग्राह्या ।

दिनद्वये मध्याह्नयोगात् तदभावे वा पूर्वदिने पुनर्वसु-

भ्रयुक्तामपि त्यक्त्वा परं च कार्या । तदुक्तं माधवीयेऽग-

स्तिसंहितायाम्-

नवमी चाष्टमीविद्धा ग्राह्या विष्णुवरायणैः ।

उपोषणं नवम्यां च दशम्यां नैव पारणम् ॥ इति ।

वीति । अद्वादिव्यावृत्तिः । पुनर्वसुस्थितिं प्राप्नुयार्थम् ।

तिथिः शरीरं देवस्य तिथौ नक्षत्रमाश्रितम् ।

तस्मान्तिथिं प्रशंसन्ति न नक्षत्रं तिथिं विना ॥

इति वाक्यात् ॥

*केचलाऽपीति । तिथेरेव निर्णायकत्वाच्च अक्षापेक्षा ।

*कर्मकालेति । कर्मकालशास्त्रापेक्षयाऽष्टमीविद्धानिबधानां दौर्बल्यात् ।

नवीनास्तु दिनद्वये मध्याह्नयोगात्प्राप्त्यासावेकदेशस्पर्शित्वे

वा एकदिने पुनर्वसुमती "पुनर्वसुयुता यदि । सैव मध्याह्नयोगे-

न"इत्युक्तं । दिनद्वये पुनर्वसुयुता या तादृशी सा मध्याह्न त-

द्युतैव । तारतम्यानुसंधेन ततस्तथैव प्रतीतः । यदि च दिनद्वये म-

ध्याह्ने पुनर्वसुमती तद्रहिता वा मध्याह्नयोगापिनी तदेकदेशस्पृग्वा

तदैव परा 'नवमी चाष्टमीविद्धा'इति वाक्यादिति प्राहुः ॥

अष्टमीविज्ञा सकक्षाऽपि नोपोष्येति माधवः ।

रामार्चनचन्द्रिकायामपि —

विद्वैच चेदक्षयुक्ता व्रतं तत्र कथं भवेत् ।

विज्ञानिषंभश्रवणाश्रयभी चेति वाक्यतः ॥

वैष्णवानां विज्ञेयात् तत्र विष्णुपरैरपि ।

दशम्यादिषु वृद्धिश्चेद्विज्ञा त्याज्यैव वैष्णवैः ॥

तदन्येषां च सर्वेषां व्रतं तत्रैव निश्चितम् ॥ इति ।

अत्र 'दशम्यादिषु वृद्धिश्चेत्' इति 'तदन्येषाम्' इति वचनात् (१) यदा प्रातस्त्रिमुहूर्ता नवमी, दशमी च क्षय-
वशात्सूर्योदयात्प्रागेव समाप्यते, तदा स्मार्तानां तत्रैव
एकादशीनिमित्तोपवासमात् नवमीव्रताङ्गपारणालोपः
स्यात् । अतोऽष्टमीविद्वैव स्मार्तैः कार्या । वैष्णवानां
त्वरुणोदयविद्वैकादश्या हेयत्वात् पारणालोपप्रसङ्ग
इति द्वितीयैव तैः कार्येति * सूचयति । दशमवृद्ध्यभा-
वेऽष्टमीविज्ञाया एव मध्याह्नक्यापित्वे क्षये च वैष्णवैर-
पि विद्वैचां पोष्येत्यर्थसिद्धम् । इदं च व्रतं * संयोगपृथ-

* सूचयतीति । इदं तु चिन्त्यम् । विष्णुपरायणैः साङ्गि-
रिदं व्रतं कार्यमित्युपदेशमात्रेणैवोपपत्तेरवैष्णवानामष्टमीविज्ञाग्राह-
त्वापादककर्तृविशेषणत्वानङ्गीकारात् ।

पारणं तु पूर्वविज्ञोपवासे नवमीमतिक्रम्यैव । "दशम्यामेव
पारणम्" इत्युक्तं । * संयोगेति । "एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथ-
वत्वम्" (जै० सू० ४-३-५) इति सूत्रम् । अत्र काम्यत्वमनित्य-
त्वम् । अकामे हेयत्वात् । एककर्मणो नित्यत्वकाम्यत्वाभ्यां
द्वैकूप्ये नित्यानित्यसंयोगविरोध इत्यत्रैकस्येति । "खादिरो यूपो

(१) 'तदन्येषाम्' इति च वदन् इति मुम्बापुरीस्थमुद्रितपुस्तके
पाठः ॥

कस्वन्यायेन काम्यं नित्यं च । तदुक्तं हेमाद्रावगस्ति-
संहितायाम्—

उपांशुणां जागरणं पितृनुद्दिश्य तर्पणम् ।
तस्मिन् दिने तु कर्तव्यं ब्रह्मपात्रिमर्माप्सुभिः ॥
सर्वेषामप्ययं धर्मा भुक्तिमुक्तयकसाधनः ।
अशुचिर्वापि पापिष्ठः कृत्वेदं ब्रह्ममुत्तमम् ॥
पूज्यः स्यात्सर्वभूतानां यथा रामस्तथैव सः ।
यस्तु रामनगम्यां तु भुङ्क्ते मोहादिमूढधीः ॥
कुम्भीपाकं पोरं पच्यते नात्र संशयः ॥

तथा—

भवति' इति क्रत्वर्थो नित्यः स्वादिरं विधीयते । 'स्वादिरं वी-
र्यकामस्य यूपं कुर्यात्' इति काम्यः ।

तत्र प्रमाणद्वयसम्बाद्धैरूप्यं, तद्वद्वयवामेऽपि द्वैरूप्यमङ्गीकार्यम् ।
यदि तु स्वादिरस्य क्रत्वर्थतया नित्यत्वं पुरुषार्थतया काम्यत्वम्,
इह तु पुरुषार्थतयोभयमिति वैषम्यं मन्यते, तदा 'यावज्जीवमग्नि-
होत्रं जुहोति' 'अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः' इत्यादी पुरुषार्थ-
स्यैव द्वैरूप्यं न त्वेतन्क्रत्वर्थोऽप्युदाहरणं बाध्यम् । सूत्रकृताऽपि
प्रमाणद्वयस्यैव द्वैरूप्यसाधकत्वमुक्तम्—एकस्य तुभयत्वे संयोग-
पृथक्त्वमिति ।

नन्वस्त्वग्निहोत्रस्य द्वैरूप्यं प्रमाणभेदात् । न च काम्याग्नि-
होत्रे कालाकाङ्क्षायां यावज्जीवनावयेन तत्समर्पणाद् गुणविधिमा-
त्रं न तु नित्यं तदस्तीति बाध्यम् । यावज्जीवशब्दस्य प्राणधार-
णमात्रवाचित्वं न तु कालवाचित्वमिति तस्य पुरुषधर्मत्वान्निमित्त-
त्वम् । ततश्च शब्दान्तरादीनां कर्मभेदहेतूनामसत्त्वेऽपि अग्निहोत्रस्य
जीवननिमित्तकप्रयोगात्कामनानिमित्तकप्रयोगो भिद्यते । प्रकृते
तु तदभावात्कथं भेद इति चेत् । यथा 'तमेतं वेदानुवचनेन

अकृत्वा रामनवमीव्रतं सर्वव्रतोत्तमम् ।

व्रतान्यन्यानि कुरुते न तेषां फलभागभवेत् ॥

प्राप्ते श्रीरामनवमीदिने मर्त्या विमूढधीः ।

उपोषणं न कुरुते कुम्भीपाकेषु पच्यते ॥

अत्र कौचित्तदुपासकानामेवेदं व्रतं नित्यं; *न त्वन्ये

ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञन दानेन तपसाऽनाशकेन' इत्यादौ
गृहस्थाश्रमधर्माणां नित्यानां यज्ञादीनाम् आत्मविविदिषायां
विधानात्प्रयोजनभेदद् भेदः, तद्दुपवासोऽपीति । तत्र काम्यप्रयो-
गेण प्रसङ्गतो नित्यसिद्धिः ।

काम्येऽपि नित्यसिद्धिः स्यात्प्रसङ्गेनोभयात्मिका ।

इति स्मृत्यैः । श्राद्धे निमन्त्रितब्राह्मणस्यैकस्पादेव भोजना-
दन्यकर्तृकश्राद्धसिद्धिः प्रसङ्गात् स्वर्त्तमिति तत्र ब्रह्मविद्यार्थमनुष्ठि-
तेन यज्ञादिना नित्यतत्त्वसिद्धिर्भवति । एतेन काम्यं परित्यज्य केवलं
नित्यमनुष्ठातुं शक्यं न तु—नित्यं परित्यज्य काम्यमिति कथं प्रयोग-
भेद इत्यपाकृतम् । नन्वेवमपि सकृदनुष्ठानेन कथमेकार्थसिद्धिः ।
दर्शपूर्णमासयोः षण्णां प्रधानानां मध्ये श्रीस्त्रीन्प्रति सकृत्प्रयाजादि-
नाऽङ्गेनोपकारवञ्चित्यं काम्यं चोपवासं प्रति सकृत्सकृदङ्गानुष्ठानस्य
न्याय्यत्वादिति चेन्न । प्रसङ्गस्वीकारात् । यथा पश्वर्यमनुष्ठितेन प्रया-
जादिना तत्प्रयोगमध्यपातिपशुपुराणं शोषकारवदिति भावः ।

* न त्वन्येषामिति । विष्णुपरायणैरित्यत्र विष्णुशब्दस्य
प्रकृतरामात्मकविष्णुपरत्वात् तत्परायणाः तन्मन्त्रदीक्षिताः तैः,
नित्यव्रतं तेषामेव,

तस्मिन्दिने तु कर्त्तव्यमुपवासव्रतं सदा ।

इति नित्यप्रयोगविधौ सदाशब्देन तदन्वयात् ।

सूर्यग्रहे कुरुक्षेत्रे महादानैर्मुहुर्मुहुः ।

तत्फलं समवाप्नोति श्रीरामनवमीव्रतात् ॥

इति काम्यप्रयोगश्च सर्वेषाम् । न च तद्विधौ विष्णुपरायणैरि-

कौमल्यमन्त्रस्तु-

रामस्य जननी चामि रामरूपामिदं जगत् ।
अनस्त्वां पूजयिष्यामि लोकमात्मनमोऽस्तु ते ॥
नमो दशरथायैति पूजयेन्निजं ततः ॥

अथ दशावरणपञ्चावरणादिपूजा ऽन्यत्र ज्ञेया ।

उद्यमं ग्रहपञ्चके गुरुगुरौ मेन्दौ नवम्यां तिथौ
लग्ने कर्कटके पुनर्वसुदिने मेघं गने पूषणि ।
निर्दग्धं निखिलाः पलाशमामिषो धन्यादयोऽप्यारणे-
राविभूतमभूदपूर्वविभवं यत्किञ्चिदेकं महत् ॥

इति प्रन्मभावनां कृतेन्वाद्यानि वादयन्तु ।

इन्द्राऽग्निश्च यमश्चैव नैऋतो वरुणोऽनलः ।

कुवेर ईशो ब्रह्मादिदिकपालाः स्नापयन्तु ते ॥

इति स्नानमन्त्रः । * दशावरणेत्यादि ।

अथ प्रयोगः । आर्द्रा प्रणवः सर्वत्र स्त्रीशूद्रवर्जम् । तत्र पद-
कोणं पूर्वादितः राँ हृदयाय नमः, रीं शिरसे स्वाहा, कँ शिखायै
वषट्, रँ कवचाय हूँ, रीं नेत्रत्रयाय वौषट्, रः अस्त्राय फट् ॥

दयाळवे त्राहि संसारमपीन्मां शरणागतम् ।

भक्त्या समर्पयेन्वाऽहं प्रथमावरणार्चनम् ॥

इति पठेत् । द्वितीयावरणार्चनानन्तरं पाठे 'द्वितीयावरणार्चन-
म्' इत्यादिः । इति प्रथमावरणम् । अथाऽष्टाब्जमूले-आँ आत्मने
नमः, (प्रणामानन्तरं 'सर्वविद्याक्षरं' सर्वत्रावर्त्तने) निवृत्त्यै अन्तरा-
त्मने, प्रतिष्ठायै परमात्मने, विद्यायै ज्ञानायै शान्त्यै इति द्वितीयम् ।
अथ तत्पत्रे वासुदेवाय त्रियै, संकर्षणाय शान्त्यै, प्रद्युम्नाय प्रीत्यै,
आनिरुद्धाय रत्यै इति तृतीयम् । पञ्चाग्रे हनुमन्त सुग्रीवाय, भरताय
विभीषणाय, लक्ष्मणाय अङ्गदाय, शत्रुघ्नाय जाम्बवते इति चतुर्थम् ।
अथ द्वितीयाष्टपत्रपत्रेषु सृष्टये जयन्ताय, विजयाय सौराष्ट्रवर्द्ध-

नाय सौराष्ट्राय अकोणीय धर्मराजाय सुमन्ताय इति पञ्चमम् ॥ अथ
द्वादशपत्रपत्रेषु वसिष्ठाय वामदेवाय जाबालये गौतमाय भरद्वाजाय
कौशिकाय वाल्मीकाय नारदाय सनकाय सनन्दनाय सनातनाय
सनत्कुमाराय इति षष्ठम् । अथ षोडशपत्रपत्रेषु नीलाय न-
लाय सुपेणाय मैन्दाय शरभाय द्विविदाय वन्दनाय गवाक्षाय कि-
रीटाय कुण्डलाय श्रीवत्साय कौस्तुभाय शङ्खाय चक्राय गदायै
पद्माय इति सप्तमम् । अथ द्वात्रिंशत्पत्रपत्रेषु ध्रुवाय धराय सो-
माय अश्विनः अनिलाय अनलाय प्रत्यूषाय प्रभासाय वीरभद्राय
शम्भवे गिरीशाय अजैकपदे अहिर्बुध्न्याय पिनाकिने भुवनाधीश्व-
राय कपालिने दिक्पतये स्थाणवे भगाय वरुणाय सूर्याय वेदान्ताय
भानवे इन्द्राय रवये गभस्तिने यमाय हिरण्यरेतसे दिवाकराय मि-
त्राय विष्णवे धात्रे इत्यष्टमम् । अथ भूपूरे ॐ लँ इन्द्राय सुरा-
धिपतये सायुधाय सबाहनाय सपरिवाराय सशक्तिकाय नमः ॥
ॐ रँ अग्नये तजोऽधिपतये इत्यादि पूर्ववत् । एवमग्रेऽपि । यँ यमाय
मेताधिपतये । सँ निर्ऋतये रक्षोऽधिपतये । वँ वरुणाय जलाधिपत-
ये । शँ वायवे प्राणाधिपतये । मँ सोमाय नक्षत्राधिपतये । ईँ ईशानाय
विद्याधिपतये । आँ ब्रह्मणे लोकाधिपतये पूर्वेशानयोर्मध्ये । ह्रीँ वि-
ष्णवे भूताधिपतये निर्ऋतिपश्चिमयोर्मध्ये इति नवमं तद्वहिः ।
वज्राय शक्त्यै दण्डाय खड्गाय पाशाय ध्वजाय गदायै शूलाय अम्बु-
जाय चक्राय इति दशमम् । तदुक्तं रामार्चनचन्द्रिकायाम्-

‘षट्कोणे प्रथमावृत्तिः स्यादङ्गैर्हृदयादिभिः ।

द्वितीयाऽऽत्मादिभिर्देवैरष्टाब्जस्य तु मूलके ॥

तृतीया वासुदेवाद्यैरष्टपत्रे तथैव च ।

चतुर्था वायुपुत्राद्यैः पत्राग्रे पूर्वतः क्रमात् ॥

सृष्ट्याद्यैः पञ्चमावृत्तिर्द्वितीयाष्टदले तथा ।

षष्ठी द्वादशपत्रे तु वसिष्ठाद्यैर्महर्षिभिः ॥

*अशोककुसुमैर्युक्तमर्घ्यं दद्याद्विचक्षणः ।
 दशाननवभार्थाय धर्मसंस्थापनाय च ॥
 राक्षसानां विनाशाय दैत्यानां निधनाय च ।
 परित्राणाय साधूनां जातो रामः स्वयं हरिः ॥
 गृहाणाध्वं मया दत्तं भ्रातृभिः सहितोऽनघ ।
 पुष्पाञ्जलिं पुनर्दत्त्वा यामे यामे प्रपूजयेत् ॥
 दिव्यं विभिवत्कृत्या रात्रौ जागरणं ततः ।
 ततः प्रातः समुत्थाय स्नानसंख्यादिकाः क्रियाः ॥
 समाप्य विभिवद्रामं पूजयामि विवन्मुने ।
 ततो होमं प्रकुर्वीत मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥
 पूर्वोक्तपद्मकूण्डे वा स्थण्डिले वा समाहितः ।
 लौकिकामौ विधानेन शतमष्टोत्तरं ततः ॥

सप्तमी पौडशाब्दे स्यात्कीर्त्यैः कपिपुङ्गवैः ।
 धुवायैरष्टमी ज्ञेया द्वात्रिंशदलपत्रके ॥
 इन्द्रायैर्भूयुहे वातो नवमावरणं भवेत् ।
 तदसैर्वज्रशक्त्याद्यैर्दशमावरणं भवेत् ॥' इति ।
 अत्र पूज्यपूजकयोर्मध्ये प्राची ।
 'देवा ये स्वस्य चाप्यग्रं प्राची प्रोक्ता विचक्षणैः ।
 प्राच्येव प्राची नोदिष्टा मुक्त्वा देवस्य पूजनम् ॥
 इति रामार्चनचन्द्रिकावचनात् । तत्राशक्तस्य पञ्चावरणपूजा
 भवति । सापि तत्रैव ।

पूर्वपदकोणकोणेषु हृदयादीनि पदक्रमात् ।
 दले हनूमत्पमुखान् सृष्ट्यादीन् दलमध्यतः ॥
 दलाग्रे लोकपालाश्च तदस्त्राणि ततो बहिः । इति ।
 अर्थो रामार्चनचन्द्रिकायां द्रष्टव्यः । *अशोकेनि* ।
 'दत्त्वा पुष्पाञ्जलिं पूर्वं गृहीत्वा शङ्खमुत्तमम् ।

साज्येन पापसेनैव स्मरन् राममनन्यधीः ।
 ततो भक्त्या सुसन्तोष्य आचार्यं पूजयेन्मुने ॥
 ततो रामं स्मरन् दद्यादेवं मन्त्रमुदीरयन् ।
 'इमां स्वर्णमयीं रामप्रतिमां समलंकृताम् ॥
 चित्रवस्त्रयुगच्छन्नां रामोऽहं राघवाय ते ।
 श्रीरामप्रतिपे दास्ये तुष्टो भवतु राघवः ॥'
 इति दत्त्वा विधानेन दद्यात्त्रे दक्षिणां भुवम्* ।
 ब्रह्महत्यादिपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः' ॥ इति ।
 इयं मलमासे न कार्या ।

'सुजसमप्यजप्तं स्यान्नोपवासः कृतो भवेत्' । इति,
 'न कुर्यान्मलमासे तु महादानव्रतानि च ।'
 इति च माघवीगे मङ्गलवचनात् । ननु रामनवमीव्रतस्य
 नित्यत्वादेकादशीवन्मलमासेऽपि कर्तव्यता स्यादिति
 चेत्, अत्र ब्रूमः—

फलपुष्पाम्बुसंपूर्णं युक्तं च तुलसीदलैः ॥'
 इत्यादि ॥

भुवमिति ।

विप्रान्संभोज्य विधिवत् साचार्यः पारयेद्व्रतम् ।
 इति बोध्यम् । अथ दुर्दशाग्रस्तानां दशादित्यव्रतं हेमाद्रौ । तच्च—
 आदित्यवारयुक्तायामेव शुक्लदशम्यां कार्यम् ।

'रविवारेण युक्तायां दशम्यां पूजयेद्दशाः ।'

इत्युक्तेः । तिथिश्च मध्याह्नव्यापिनी । दिनद्वये तत्सर्वेऽसर्वे
 च परा, एकदेशव्याप्तौ तु महत्त्वालपत्वाभ्यां निर्णयः । विधिश्च
 रविवारे तादृशतिथियोगे । तत्प्रयोगः—तिथिवारकीर्त्तनान्ते
 'मम दुर्दशानिवृत्तिपूर्वकमुदशाप्राप्त्यर्थं दशादित्यव्रतमहं करिष्ये' इति
 सङ्कल्प्य तदङ्गतया गणपतिपूजापुण्याहवाचनवृद्धिश्राद्धान्तं कृत्वा

नैकादशयुपवासस्य व्रतत्वेन प्राप्तिः । किन्तु
'एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ।'

इत्यादिनिषेधस्य मलमासंऽपि पालनीयत्वात् कु-
ण्ठैकादश्यां पुत्रवद्वगृहिण इत्यर्थीकृत्यवासः प्रसज्यते ।
न त्विह तथेति व्रतत्वेन प्राप्तिर्वाक्या । सा च निषिद्धे-
त्यप्रसङ्गः ।

स्पष्टमासविशेषाक्याविहितं वर्जयेन्नले ।
इति निषेधान्न । एवं जन्माष्टम्यादावपि षोडश्याम् ।
इति रामनगर्मा ॥

चैत्रशुक्लैकादश्यां दोलोत्सव उक्तो ब्राह्म-
'चैत्रमासस्य शुक्लायामैकादश्यां तु वैष्णवैः ।
आन्दोलनीयां देवेशः सलक्ष्मीकां महोत्सवैः ॥'इति ।
चैत्रशुक्लादश्यां दमनोत्सवः ।
'द्वादश्यां चैत्रमासस्य शुक्लायां दमनोत्सवः ।
बौधायनादिभिः प्रोक्तः कर्तव्यः प्रतिवत्सरम् ॥
इति रामार्चनचन्द्रिकोक्तः ।

सूर्य पञ्चोपचारैः सम्पूज्य मातृमुखो बहिर्देशे गोमयोपलिप्ते
इक्काललिखिता दशदुर्दशापुत्रिकाः पूजयेत् । ताभ-

'दुर्गम्बा दीनवदना मलिनाऽसत्यवादिनी ।

दुष्टुद्धिदायिनी हिंसा कुष्टा मित्रविरोधिनी ॥

उच्चाटनकरी नाम बहुचिन्ताप्रदायिनी ।'

एताश्चतुर्थ्यन्तनामभिः एकैकपुत्रिकायामादाह षोडशोपचारैः
पूज्याः, फलानि दश, दश वराटिका दक्षिणेति । ततः—

'नित्यं पापरते पापे देवद्विजविरोधिनि ।

गरुडतां दुर्दशे देवि नीतिशास्त्रविरोधिनि ॥'

इति प्रत्येकं विसर्जयेत् । ततः शीतोदकेन स्नायात् । अथ-

*ऊर्जे व्रतं मधौ दोला आचणे तन्तुपूजनम् ।

चैत्रे च दमनारोपमकुर्वाणो ब्रजत्यधः ॥'

इति तत्रैव पाद्यवचनाच्च ।

शिवभक्तादिभिस्तु चतुर्दश्यादौ कार्यम् ।

'तत्र स्यात्स्वीयतिथिषु बह्यादेर्दमनार्पणम् ।'

इति तत्रैवोक्तं । (उपानिःप्रकाशेऽपि—

स्वस्वदेवप्रतिष्ठायां मन्त्रसंग्रहणे तथा ।

पवित्रदमनारोपे ग्राह्या तत्तत्तिथिर्बुधैः ॥)(१)

तिथयस्तु—

बह्निर्विरश्चिर्गिरिजा गणेशः

कौ हस्तौ पादौ च मक्षालयेत् ॥ ततः शुचि शुभ्रं वस्त्रं परिधाय
गृहं प्रविशेत् । ततो भित्तौ काष्ठफलकेन अष्टदलं लिखित्वा तत्र
सुगन्धिचन्दनादिना दशपुत्रिका लिखेत् । ताश्च—

सद्बुद्धिदा सुखकरी सर्वसम्पत्प्रदायिनी ।

इष्टभोगप्रदा लक्ष्मीः कीर्त्तिदा सुखदायिनी ॥

पुत्रप्रदा च विजया दशमी धर्मदायिनी । इति ॥

लिखितसुदशापुत्रिकाणां पुरः दशग्रन्थियुतं पट्टदोरकं सूत्रदो-
रकं वा प्रतिष्ठाप्य तत्र रविं पूजयेत् । षोडशोपचारैः पूजां कृत्वा

'अशेषसम्पदां दात्रे भर्त्रे त्रिजगतां सदा ।

जगतः कामदात्रे च जगत्पूज्याय ते नमः ॥'

इति विसर्जयेत् । ततश्चतुर्थ्यन्तनामभिर्दश सुदशाः तासु पु-
त्रिकासु पूजयेत्, दश मधुरफलानि ठबुकादिदक्षिणा, नात्र विस-
र्जनम् । दशभिर्मोदकैर्वीर्यनं, भुञ्जीयात्तैलवर्जितम् । इति संक्षिप्तो
दशादित्यव्रतप्रयोगः ॥

*ऊर्जे इति नित्यत्वम् ।

कर्णा विशाखा दिनकृन्महेशः ।

दुर्गाऽन्तको विश्वहरिः स्मरश्च

शर्वः शशी चैति तिथीषु पूज्याः ॥

इत्युक्ताः ।

अथागमोक्तदीक्षावर्ता दमनारोपणविधी रामार्चनच-
न्द्रिकायाम् । तत्रैकादश्यां —

‘क्रियालोपविघातार्थं यत्त्वया विहितं प्रभो ।

न मे विप्रो भवेदत्र कुरु नाथ दयां मयि ॥

सर्वथा सर्वदा विदग्धा मम त्वं परमा गतिः ।

उपवासमेन त्वां देव तोषयामि जगत्पते ॥

कामक्रोधादयोऽप्येते न मे स्युर्ध्वनघातकाः ।

अथप्रभृति देवेश यावद्वैश्विकं दिनम् ॥

तावद्रक्षा त्वया कार्या सर्वस्यास्य जगत्पते ।

इति देवं संप्रार्थ्य दमनमादाय पञ्चगव्येन प्रोक्ष्य चारि-
णा प्रक्षाल्याशोकमूले देवायै वा —

‘अशोकाय नमस्तुभ्यं कामस्त्रीशोकनाशन ।

शोकार्ति हर मे नित्यमानन्दं जनयस्व मे ॥

इत्यशोकम्,

‘श्रुत्यादिकालपर्यन्तः कालरूपो महाबलः ।

कलते चैव यः सर्वं तस्मै कालात्मने नमः ॥’

इति कालम्,

‘वसन्ताय नमस्तुभ्यं वृक्षगुल्मलताश्रय ।

सहस्रमुखसंचास कामरूप नमोऽस्तु ते ॥’

इति वसन्तम्,

‘कामभस्मसमुद्भूत रतिषाण्यपरिप्लुत ।

अपिगन्धर्वदेवादिविमोहक नमोऽस्तु ते ॥

इति दमनं च संपूज्य—

‘नमोऽस्तु पञ्चबाणाय जगदाह्लादकारिणे ।

मन्मथाय जगन्नेत्रे रतिप्रीतिप्रियाय ते ॥’

इति दमनमुखस्थाय ‘ॐ कामाय नमः’ इति संपूज्य
निशायां देवतायै पञ्चवर्णैः चन्दनेन वा अष्टदलं कृत्वा
षड्विंशतुरस्रं तद्वर्तिर्षतुलत्रयं तद्वर्तिर्षतं चतुरस्रं च कृत्वा
तत्र कुम्भं संस्थाप्योपरि चम्पेऽष्टदलं दमनं पूजयित्वा—

‘पूजार्थं देवदेवस्य विष्णो लक्ष्मीपते प्रभो ।

दमन त्वमिहागच्छ सांनिध्यं कुरु ते नमः ॥’

‘ॐ ह्रीं कामदेवाय नमः’ ‘ॐ ह्रीं रत्यै नमः’ इत्याद्याश्च
दिक्षु पूर्वादितः—ह्रीं कामायनमः (बीजादिनमोऽन्तं सर्वत्र)
भस्मशरीराय० अनङ्गाय० मन्मथाय० वसन्तसखाय०
स्मराय० इक्षुचापाय० पुष्पाञ्जलाय० इति पूजयित्वा—
‘ॐ तत्सर्वरूपाय विद्महे कामदेवाय धीमहि । तन्नोऽनङ्गः
प्रचोदयात् ॥’ इत्यष्टोत्तरशतं संमन्त्र्य पूजयित्वा ‘ह्रीं
नमः’ इति पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा—

‘नमोऽस्तु पुष्पबाणाय जगदाह्लादकारिणे ।

मन्मथाय जगन्नेत्रे रतिप्रीतिप्रियाय ते ॥’

इति नत्वा—

‘आमन्त्रितोऽसि देवेश पुराणपुरुषोत्तम ।

प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि सांनिध्यं कुरु केशव ।

क्षीरोदधिमहानागशय्यावस्थितविग्रह ।

प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि सन्निधौ भव ते नमः ॥

निवेदयाम्यहं तुभ्यं प्रातर्दमनकं शुभम् ।

सर्वदा सर्वथा विष्णो नमस्तेऽस्तु प्रसदि मे ॥’

इति देवं संप्रार्थ्य पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा अस्त्रेण चक्रम-
न्त्रेण वा रक्षां कुर्यात् । ततः प्रातर्नित्यपूजां कृत्वा पुन-
र्देवं संपूज्य गन्धदूर्वाक्षतयुक्तं दमनमादाय मूलमन्त्रं

पठित्वा—

‘देवदेव जगन्नाथ चाञ्छितार्थप्रदायक ।

हृदिस्थान्पूज्येः कामान्मम कामेश्वरीप्रिय ॥

इदं दमनकं देव गृहाण मदनुग्रहात् ।

इमां साम्बत्सरीं पूजां भगवन्परिपूरय ॥’

इति मन्त्रान्ते पुनर्मूलमन्त्रेण देवं समर्पयेत् । ततोऽङ्गदेवताभ्यः स्वस्वमन्त्रेण दद्यात् प्रार्थयेत्—

‘मणिविदुममालाभिर्मन्दारकुसुमादिभिः ।

इयं सांयत्सरी पूजा तवास्तु गरुडध्वज ॥

वनमालां यथा विदुषो कौस्तुभं मननं हृदि ।

तद्वदामनकीं मालां पूजां च हृदये वत् ॥

जानताऽजानता वाऽपि न कृतं गतयार्चनम् ।

तत्सर्वं पूर्णतां यातु त्वत्प्रभादाद्वशात् ॥

जितं ते पुण्डरीकाक्ष नमस्तं विदुषभावन ।

नमस्तेऽस्तु हृषीकेश महापुरुषपूर्वज ॥’

‘मन्त्रहीनम्’ इति च संप्रार्थ्य पञ्चोपचारैः पुनः संपूज्य नरिराज्य पारयेदिति । दीक्षाराहतानां तु नास्ति समर्पणम् । अत्र च द्वादशीमतन्त्राकृत्य पारणाहो आह्वयम् ।

‘पारणाहे न लभ्येत द्वादशी घटिकाऽपि चेत् ।

तदा त्रयोदशी आह्वया पवित्रदमनार्पणे’ ॥

इति तत्रैवाक्तं । गौणोऽपि काल उक्तस्तत्रैव—

‘*हरौ न दमनारोपः स्यान्मर्धौ विप्रतो यदि ।

वैशाखे आवणे वाऽपि तत्तिथौ स्यात्तदर्पणम् ॥’

‘श्रावणावधि शुकास्ते कर्तव्यमिति नारदः ।’

इति पाठान्तरम् । इदं च मलमासे न कार्यम् ।

‘उपाकर्मात्सर्जनं च पवित्रदमनार्पणम् ।’

इति कालादर्शे मलमासवर्ज्येषु परिगणनात् ।

‘उपाकर्म च हव्यं च कव्यं पर्वोत्सवं तथा ।

उत्तरे नियतं कुर्यात्पूर्वं तन्निष्कलं भवेत् ॥

इति माधवीये प्रजापतिवचनाच्च । शुकास्तादौ तु कार्यमेव । पूर्वोक्तवचनात् ।

‘उपाकर्मात्सर्जनं च पवित्रदमनार्पणम् ।

ईशानस्य बलिं विष्णोः शयनं परिवर्तनम् ।

कुर्याच्छुक्रस्य च गुरोर्मांसेऽपीति विनिश्चयः ॥

इति उग्रोतिर्निबन्धे बृद्धगार्ग्यवचनाच्च ।

इति दमनारोगः ॥

चैत्रशुक्लत्रयोदश्यामनङ्गव्रतं (हेमाद्रौ भविष्ये—

‘चैत्रोत्सवे सकललोकमनोविनोदं

कामं त्रयोदशतिथौ च वसन्तयुक्तम् ।

पत्न्या सहार्च्यं पुरुषप्रवरोऽथ योषित्

सौभाग्यरूपसुतसौख्ययुतः सदा स्यात् ॥’)(१)

तत्र सा *पूर्वा ग्राह्या ।

*पूर्वेति ।

‘कृष्णाष्टमी बृहत्तपा सावित्री वटपौत्रिकी ।

कामत्रयोदशी रम्भा उपोष्याः पूर्वसंयुताः ॥’

इति वचनात् ।

‘त्रयोदशी प्रकर्तव्या भवेद्या चापराण्हिकी ।’

इति स्कान्दन्तु शुक्लत्रयोदशी पौर्वाण्हिकी उत्तरविद्धा न

‘त्रयोदशानिधिः पूर्वः सितः’ इति दीपिकोक्तेः ।
चैत्रशुक्लचतुर्दशी *पूर्वा ग्राह्या ।

‘मधोः आवणमासस्य शुक्ला या तु चतुर्दशी ।
सा रात्रिव्यापिनी ग्राह्या नान्या शुक्ला कदाचन ॥’
इति हेमाद्रौ बाधायनोक्तः ।

*‘परा पूर्वाह्णगामिनी’ इति वा पाठः । अत्र केचि-
द्यथाश्रुतमेवार्थं वर्णयन्ति ।

‘निशि भ्रमन्ति भूतानि शक्तयः शूलभूतनः ।
अतस्तत्र चतुर्दश्यां मत्स्यां तत्पूजनं भवेत् ॥’
इति ब्रह्मवैवर्तम् । हेमाद्रिमाध्यादिदालम्बनमप्येवम् ।
संप्रदायविदस्तादुः—

‘चतुर्दशी तु कर्तव्या त्रयोदश्या युता विभो ।
इति स्कान्दमुत्सर्गः । तदपवादश्च—
तृतीयैकादशी चर्द्धा शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।
पूर्वविद्धा न कर्तव्या कर्तव्या परसंपुता ॥’
इति नारदीयचनं, तदपवादश्च—‘मधोः आवणमासस्य’
इति, तत्र ‘अपवादाभावे पुनरुत्सर्गस्य स्थितिः’ ।
इति न्यायेन *पूर्वविद्धेन ग्राह्येति सिध्यति । ब्रह्म-
वैवर्ते तु सामान्यरूपमन्यत्र सावकाशमिति । तेन पूर्व-

ग्राह्या किन्तु आपराह्णिकी पूर्वविद्धेत्यर्थ इति केचित् ।
परे तु सायाह्नव्यापिनी आपराह्णिकी चेदिति सामान्यतो निर्ण-
यः । अनङ्गत्रयोदशी तु अनापराह्नव्यापिनी सायाह्नव्यापिनीति
वाक्यद्वयं सार्थकमित्याहुः ॥ *पूर्वेति* । दमनपवित्रारोपादौ
इति शेषः । *परा=मासान्तरवर्तिनी शुक्ला पूर्वाह्णगामिनी उत्त-
रविद्धेत्यर्थः । *पूर्वविद्धेवेति* । पूर्वविद्धात्वस्य रात्रिव्यापित्व-

दिने मुहूर्तत्रयनेत्रे पूर्वा अन्यथोत्तरेति ॥

चैत्रपूर्णिमा सामान्यानिर्णयात्परैव । अत्र विशेषो निर्णयामृते विष्णुस्मृतौ—‘चैत्री चित्रायुता चेतस्यास्तस्यां चित्रवस्त्रप्रदानेन सौभाग्यमाप्नोति’ इति । तथा ब्राह्मे—

‘मन्दे वाऽर्के गुरौ वाऽपि वारं द्युतेषु चौघिका ।

तत्राश्वमेधजं पुण्यं स्नानश्राद्धादिभिर्लभेत् ॥’ इति ।

अत्र सर्वदेवानां दमनकपूजांक्ता तत्रैव वायवीये—

संवत्सरकृतार्चायाः साफलयायाखिलान् सुरान् ।

दमनेनार्चयेन्नेत्र्यां विशेषेण सदाशिवम् ॥ इति ।

अत्र स्वातिथ्या समुच्चय इति केचित् । *स्वीयति-
थ्यामकरणेऽत्र दमनपूजनमित्यन्ये । दीक्षिततदितरविष-
यत्वेन कथ्यस्थेत्यपरे । इयं मन्वादिरपि । सा च
पूर्वमुक्ता ॥

*चैत्रकृष्णत्रयोदश्यां महाधारुणीसंज्ञो योगो गौ-

व्याप्यत्वात्तथांक्तम् । एतेन ‘पूर्वाह्नव्यापित्वस्यापि विधाने वाक्य-
भेदः । मधुश्रावणशुक्लचतुर्दशीभिन्नानां पूर्वाह्नानां ग्रहणस्या-
प्राप्तेरनुवादकत्वासंभवात्’ इत्यपास्तम् । *स्वीयेति ॥ ‘तत्र
स्यात्स्वीयतिथिषु’ इत्युक्तं ॥

*चैत्रकृष्णेति । तिथिकृतत्वात्कृष्णादिर्मासो न तु शुक्ला-
दिः । चित्रातः शतभिष एकादशत्वेन पक्षहासेऽपि चैत्रोत्तरत्रयो-
दश्या असम्भवात् । गङ्गास्नानं च राज्यादावपि कार्यम् ।

‘दिवा रात्रौ च संध्यायां गङ्गायां च प्रसङ्गतः ।

(प्रसङ्गतमेत्यन्वयः ।)

स्नात्वाऽश्वमेधजं पुण्यं गृहेऽप्युत्ततज्जलैः ॥’

इति ब्रह्माण्डात् । एवं महानिशायांमपि ।

‘महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् ।

द्वेषु प्रसिद्धः । तदुक्तं वाचस्पतिकृतौ शूलपाणौ च
स्कान्दे—

‘वारुणेन समायुक्ता मधौ कृष्णा त्रयोदशी ।

गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहशतैः समा ॥

शनिवारसमायुक्ता सा महावारुणी स्मृता ।

गङ्गायां यदि लभ्येत कौटिल्यसूर्यग्रहैः समा ॥

शुभयोगसमायुक्ता शनौ शतभिषा यदि ।

महामहेति विख्याता त्रिकौटिकुलमुद्धरेत् ॥’

तत्रैव ज्योतिषे—

‘चैत्रासिते वारुणकक्षयुक्ता

त्रयोदशी सूर्यसुतस्य चारे ।

योगे शुभे सा महती महत्या

गङ्गाजलेऽर्कग्रहकौटिल्यया ॥’ इति ।

अस्थलीसंतौ ब्रह्माण्डपुराणे—

‘वारुणेन समायुक्ता मधौ कृष्णा त्रयोदशी ।

गङ्गायां यदि लभ्येत शतसूर्यग्रहैः समा ॥’ इति ।

कल्पतरौ ब्राह्मे—

‘मधौ कृष्णत्रयोदश्यां शनौ शतभिषायुता ।

वारुणीति समारुपाता शुभे तु महती स्मृता’ ॥

तत्र स्नानं न कर्तव्यं काम्यनैमित्तिकादृते ॥’

इति देवलोक्तेः । यस्तु—

‘त्रयोदश्यां तृतीयायां दशम्यां च विशेषतः ।

शूद्रविद्वज्श्रियाः स्नानं नाचरेयुः कथं च न ॥’

‘स्नानं कुर्वन्ति या नार्यश्चन्द्रे शतभिषाकृते ।

सप्त जन्म भवेयुस्ता दुर्भगा विधवा ध्रुवम् ॥’

इति निषेधद्वयन्तु भोगार्थस्नानपरम् ।

*चैत्रकृष्णचतुर्दश्यां विशेषः पृथ्वीचन्द्रोदये ।

पुलस्त्यः—

‘चैत्रकृष्णचतुर्दश्यां यः स्नायाच्छिवसन्निधौ ।

न प्रेतत्वमवाप्नोति गङ्गायां तु विशेषतः’ ॥ इति ।

अत्र पूर्वा ग्राह्या कृष्णपक्षस्थत्वात् । गौडैस्त्वेतदेव
शुक्लचतुर्दश्यामित्येवं देखलीयत्वेन पठितम् ॥

इति श्रीरामकृष्णभट्टस्वरिसुनुकमलाकरभट्टकृते का-
लनिर्णयमिन्धौ चैत्रमासः ॥

मेषसंक्रमे प्रागपरा दश दश घटिकाः पुण्यकालः ।
रात्रौ तु पागुक्तम् । अत्र धर्मघटादिदानमुक्तं पृथ्वीच-
न्द्रोदये पाद्ये—

‘तीर्थे चानुदिनं स्नानं तिलैश्च पितृतर्पणम् ।

दानं धर्मघटादीनां मधुसूदनपूजनम् ॥

माधवे मासि कुर्यात् मधुसूदनतुष्टिदम् ॥’

अथ वैशाखस्नानम् । तत्र पृथ्वीचन्द्रोदये विष्णु-
स्मृतिपाद्यायोः—

‘तुलामकरमेघेषु प्रातःस्नानं विधीयते ।

हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम्’ ॥

इति सौरमास उक्तः । अन्यत्पक्षद्वयमुक्तं तत्रैव पाद्ये—

‘भोगाय कियते यत्तु स्नानं यादृच्छिकं नरैः ।

तन्निषिद्धं दशम्यादौ नित्यनैमित्तिके न तु ॥’

इत्युक्तेः । संकल्पे च वारुण्यादिशब्दैस्तन्मासतिथ्यादिग्रहेऽपि
मासादीनामधिकरणत्वेनोल्लेखः । मासादिशब्दैश्च वारुण्यादियोगग्र-
हेऽपि निमित्तत्वेन तत्तद्योगानाम् । दशहरादिष्वप्ययमेव ।

*चैत्रकृष्णोति । पूर्णिमान्तमानेन तिथिकृत्यत्वात् ॥

इति चैत्रः ॥

‘मधुमासस्य शुक्लाष्टमिकादश्यामुपोषितः ।
 पञ्चदश्यां च भो नीर मेघसंक्रमणे तु वा ॥
 वैशाखस्नाननिगमं ब्राह्मणानामनुशया ।
 मधुसूदनमभ्यर्च्य कुर्यात्संकल्पपूर्वकम्’ ॥

तत्र मन्त्रः—

‘वैशाखं सकलं मासं मेघसंक्रमणे रवेः ।
 प्रातः सनिवसः आस्ये प्रायतां मधुसूदनः ॥
 मधुहन्तुः प्रसादेन ब्राह्मणानामनुग्रहात् ।
 निर्विघ्नमस्तु मे पुण्यं वैशाखस्नानमन्त्रहम् ॥
 माधवे मेघगे भानौ मुरारे मधुसूदन ।

प्रातःस्नानेन मे नाथ कलदा भव पापहन्’ ॥ इति ।
 तीर्थविशेषोऽपि तत्रैवाक्तः—

‘मेघसंक्रमणे भानोर्माधवे मासि यज्ञतः ।
 महानद्यां नदीतीर्थे नदे सरसि निर्झरे ॥
 देवस्थानेऽथवा स्नायाद्यथा प्राप्ते जलाशये ।
 दीर्घिकाकृत्वापीठे निगतात्मा हरिं स्मरन् ॥’ इति ।
 सकल्पे च *तत्तत्तीर्थनाम ग्राह्यम् । अज्ञाने तु
 विष्णुतीर्थमिति वदेत् ।

‘यदा न ज्ञायते नाम तस्य तीर्थस्य भो विजाः ।
 तत्रैत्युच्चारणं कार्यं विष्णुतीर्थमिदं त्विति ॥
 तीर्थस्य देवता विष्णुः सर्वत्रापि न संशयः ॥
 इति तत्रैवाक्तः ।

*तत्तत्तीर्थनामेति । अपिः पूरणीयः । तेन विष्णुतीर्थसमु-
 चयात्तत्तीर्थनाम विष्णुतीर्थमिति चेत्यर्थः । ‘तीर्थस्य देवता
 विष्णुः सर्वत्रापि’ इति सर्वत्रपदात् । एवं ‘नद्यां नद्यन्तरस्मृतिः’ इति
 निषेधो गङ्गास्मरणे न प्रवर्तते ।

तथाऽन्योऽपि विशेषस्तत्रैव पादो—

‘तुलसी कृष्णगौरारुणा तथाऽभ्यर्च्य मधुह्रियम् ।
विशेषेण तु वैशाखे नरो नारायणो भवेत् ॥
माधवं सकलं मासं तुलस्या योऽर्चयेन्नरः ।
त्रिसंध्यं मधुहन्तारं नास्ति तस्य पुनर्भवः’ ॥

तथा—

‘प्रातः स्नात्वा विधानेन माधवे माधवप्रियम् ।
योऽश्वत्थमूलमामिञ्जोऽंगेन बहुना सदा ॥
कुर्यात्प्रदक्षिणं तं तु सर्वदेवमयं ततः ।
पितृदेवमनुष्यांश्च तर्पयेत्सचराचरम् ॥
योऽह्वयत्थमर्चयेद्देवमुदकेन समन्ततः ।
कुलानामयुतं तेन तारितं स्यान्न संशयः ॥
कण्डूय पृष्ठतो गां तु स्नात्वा *पिप्पलतर्पणम् ।
कृत्वा गोविन्दमभ्यर्च्य न दुर्गतिमवाप्नुयात्’ ॥

तथा—

‘एकभक्तमथो नक्तमयाचितमतन्द्रितः ।
माधवे मासि यः कुर्याल्लभते सर्वमीप्सितम् ॥
वैशाखे विभिन्ना स्नानं देवनद्यादिकं बहिः ।
हविष्यं ब्रह्मचर्यं च भूशय्या नियमस्थितिः ॥

‘स्नानकालेऽन्यतीर्थेषु कीर्यते जान्हवी जलैः ।

विना विष्णुपदीमन्यत्समर्थं नावशोधने ॥’

इति स्कान्देनान्यतीर्थं भागीरथीस्मरणकार्यताबोधनात् । के-
चित्तु गङ्गायमुनाशतद्रुसरस्वतीनां स्मरणे न दोषः । ‘इमं
मे गङ्गे यमुने सरस्वती’ इति मन्त्रेणाद्यमर्पणोक्तेरिति प्राहुः । भा-
गीरथ्यामन्यतीर्थस्मरणं न कार्यम् । प्रयागादिमणिकर्णिका-
देः स्मरणं कुर्वन्ति । *पिप्पलतर्पणम्=अश्वत्थसेचनम् ।

व्रतं दानं दमो देवि मधुसूदनपूजनम् ।

आप जन्ममहस्योत्थं पापं दहति दारुणम् ॥

मदनरत्ने सकान्दे—

‘प्रपा कार्पा च वैशाखे देवे देवा अगलन्तिका ।

उपानद्वयजनच्छत्रमुक्ष्मवासोऽसि चन्दनम् ॥

जलपात्राणि देवानि तथा पुष्पगुह्याणि च ।

पानकानि च नित्राणि द्वाक्षारम्भाफलान्यपि ॥

तिथितत्वे—

‘ददाति यो हि मेषादौ सत्कृत्युपदान्वितान् ।

पितृनुद्दिश्य विप्रैः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ इति ।

तथा—

‘वैशाखे यो घटं पूर्णं सम्भोज्यं वै द्विजन्मने ।

ददाति सुरराजेन्द्र स याति परमां गतिम् ॥’

एवं सम्पूर्णस्नानाशक्तौ अथं वा स्नायात् । तदुक्तं त-
त्रैव पाद्ये—

अयोदश्यां चतुर्दश्यां वैशाख्यां वा दिनत्रयम् ।

अपि सम्यग्बिधानेन नारी वा पुरुषोऽपि वा ॥

प्रातःस्नानः सनियमः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

यदा तु वैशाखा मलमासो भवति तदा काम्यानां
तत्र समाप्तिनिषेधात्* मासद्वयं स्नानं तन्नियमाच्च कर्त-
तव्याः । मासोपवासवान्द्राघाणादि तु मलमासे एव
समापयेत् । तदुक्तं दीपिकायाम्—

‘नियतात्रिंशद्दिनत्वाच्छुभं मास्यारभ्य समापयेत्
मालिने मासोपवासव्रतम्’ इति ।

*अगलन्तिका=सन्ततपतद्धारमुदकपात्रम्(१) । *निषेधादिति ।

(१) ‘मलिज्वरः स्यात्प्रणिकः कर्कर्यालुर्गलन्तिका’ । इत्यमरात् ।

अत्र दानविशेष उक्तोऽपरार्के वासनपुराणे—

‘गन्धाश्च माल्यानि तथा वैशाखे सुरभाणि च ।
देवानि द्विजमुख्येभ्यो मधुसूदनतुष्टये ॥’

एवं स्नाने कृते तस्योत्थापनं कार्यम् । तदुक्तं तत्रैव—

मासमेवं बहिः स्नात्वा नद्यादौ विमले जले ।
एकादश्यां च द्वादश्यां पौर्णमास्यामथापि वा ॥
उपोष्य नियतो भुत्वा कुर्यादुत्थापनं बुधः ।
मण्डलं कारयेदादौ कलशं तत्र विन्यसेत् ॥
निष्केण वा तदर्धेन तदर्धीर्धेन वा पुनः ।
शक्त्या वा कारयेद्देवं सौवर्णं लक्षणान्वितम् ॥
लक्ष्मीयुक्तं जगन्नाथं पूजयेदासने बुधः ।
भूषणैश्चन्दनैः पुष्पैर्दीपैर्नैवेद्यमञ्चयैः ॥
एवं संपूज्य विधिवद्वाचा जागरणं चरेत् ।
शोभूते कृतः सौम्योऽथ ग्रहवेद्यां ग्रहान्यजेत् ॥
होमं कुर्यात्प्रयत्नेन पापमेन विचक्षणः ।
तिलाज्येन यवैर्वाऽपि सर्वैर्वाऽपि स्वशक्तितः ॥
अष्टोत्तरसहस्रं वा शतमष्टोत्तरं तु वा ।
प्रतद्विष्णु(१)रनेनैव इदं विष्णुरनेन वा ॥

आरब्धं कर्म यत्किञ्चित्तत्तु कार्यम्मालिम्बुत्वे ।

इत्यनुवृत्तिवचनाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । *मैत्रं=मित्रदेवताकं स-
न्ध्यादि । सर्वभूतसौहार्दमिति केचित् ।

(१) स तु मन्त्रोऽक्रुवेदसंहितायां द्वितीयाष्टके द्वितीयाध्याये—‘प्र-
तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण मृगां च भीमः कुक्षरां गिरिष्ठाः । यस्योरुषु त्रिषु
विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा’ ॥ इति । अस्यार्थः—‘स महा-
बुभावो विष्णुः वीर्येण स्वकीयेन वीरकर्मणा पूर्वोक्तरूपेण प्रस्त-
वते प्रकर्षेण स्तूयते सर्वैः । वीर्येण स्तूयमानत्वे दृष्टान्तः—मृगोव=

व्रतसंपूर्तिमिच्छया धेनुमंका पयस्विर्नाम् ।
पादुकोपानहौ छत्रं गुरवे कथजनं तथा ॥
शय्यां सोपहरां दद्याद्दीपिकां दर्पणं तथा ।
ब्राह्मणान्भोजयेत्पिशलेभ्यां दद्याच्च दक्षिणाम् ॥
कलशं जलसम्पूर्णं स्नेह्यां दद्यात्तथा ।
एवं कृते माधवस्य योगावनविधौ शुभे ॥
फलमाप्नोति सकलं विष्णुमायुजयमाप्नुयान् ॥

एतावत्प्रशक्तौ तत्रैवात्मनः—

‘वैशाख्यां विभिना स्नात्वा भोजयेद्ब्राह्मणान्दश ।
कृत्स्नं सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः’ ॥ इति ॥
वैशाख्यशुक्लतृतीया अक्षयतृतीयाञ्चयते । सापूर्वा-

*पूर्वाह्नक्यापिर्ना=परविद्धा । गौरीयने तु द्वितीयाविधः
कलाकाष्ठादिकृपाऽपि त्याज्यः ।

तत्र स्वल्पाऽपि परा । यदा परा न लभ्यते तदा द्वितीया-
विद्धापि प्राप्ता उक्तवामिह्यात् । तदलाभे पूर्वा ।

सिंहादिरिव । यथा स्वयंवरं चरन्तं मृगयिता मिहो भीमो=भीतिजनकः
कुचरः=कुत्सितहस्तादिकर्ता, दुर्गमप्रदेशगमनाया । गिरिष्ठाः=पर्वता-
द्युन्नतप्रदेशस्थायी सर्वैः स्तूयते, तद्वदयमपि मृगः=अभ्यष्टा शत्रूणां,
भीमः=भयानकः, सर्वेषां भीत्यपादानभूतः । परमेश्वराज्ञातिः—‘भीषा-
ऽस्माद्धातः पचते’ इत्यादिभूतिषु प्राप्तः । किञ्च कुचरः=शत्रुवधादिकु-
त्सितकर्मकर्ता, कुपु सर्वासु भूमिषु लोकत्रयेषु संचारी वा । तथा गिरि-
ष्ठाः=गिरिवद्गच्छन्लोकस्थायी । यदा गिरि=मन्त्रादिरूपायां वाचि
संबन्धा वर्तमानः । ईदृशाऽयं स्वमाहिम्ना स्तूयते । किञ्च यस्य विष्णोरु-
रुपु=विस्तीर्णेषु त्रिषु=त्रिसंख्याकेषु विक्रमणेषु=पादप्रक्षेपेषु विष्टा=
सर्वाणि भुवनानि=भूतजातानि अधिक्षियन्ति=आभित्य निवसन्ति,
स विष्णुः स्तूयते’ । इति श्रीसायणाचार्यैर्भाष्ये उक्तः । इममर्थं मनसि
निधाय कर्मानुष्ठेयं भज्यालुभिरिति तद्वोधनार्थमेवायमर्थो निवेदित
इति शेषम् ।

हृत्पापिनी ग्राह्या । दिनद्वयेऽपि तद्व्यासौ परैव । तदुक्तं
निर्णयामृते नारदीये—

‘वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीया रोहिणीयुता ।

दुर्लभा बुधवारेण सोमेनापि युता तथा ॥

रोहिणीबुधयुक्तापि*पूर्वविद्धा विवर्जिता ।

भक्त्या कृताऽपि मांशतः पुण्यं हन्ति पुराकृतम् ॥

गौरी विनायकोपेता रोहिणीबुधसंयुता ।

विनापि रोहिणीयोगात्पुण्यकोटिप्रदा सदा’ ॥ इति ॥

इयं युगादिरपि । सा चोक्ता रत्नमालायाम्—

‘माघे पञ्चदशी*कृष्णा नभस्ये च त्रयोदशी ।

तृतीया माघे शुक्ला नवम्यूर्जे युगादयः’ ॥ इति ।

यत्तु गौडः—

‘माघस्य पौर्णमास्यां तु घोरं कालियुगं स्मृतम् ।’

इति ब्राह्मोक्तेः,

‘वैशाखमासस्य च या तृतीया

नभस्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।

नभस्यमासस्य तमिस्रपक्षे

त्रयोदशी, पञ्चदशी च माघे ॥’

इति विष्णुपुराणे चकारेण तमिस्रपक्षानुषङ्गेऽपि पूर्वा-
नुरोधात्पौर्णमास्येव ज्ञेया । ‘वे शुक्ले’ इत्यादिकं तु नि-
र्मूलमित्याहुः । तन्न ।

‘एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी ।

पूर्वविद्धाऽपि कर्त्तव्या यदि न स्यात्परेऽहनि ॥’

इत्युक्तवासिष्ठात् । *पूर्वविद्धेति । द्वितीयावेधस्त्रिमुहूर्तः ।

परदिने च त्रिमुहूर्तैव ग्राह्या ।

*कृष्णेति । काकाक्षिन्यायेनोभयान्वयि । एवं शुक्लेऽप्यत्रापि ।

‘दर्शं तु माघमासस्य प्रवृत्तं द्वापरं युगम् ।’
इति *भविष्यविरोधात् ।

एतेन ब्राह्मणानुसारात्पूर्णिमायामेव युगादिश्राव्यं व-
दन् श्रुतपाणिः परास्तः । अनेन कल्पभेदाद्युगभेदाद्या-
व्यवस्थेति तत्त्वम् । एतेन—

‘कार्तिके नवमी शुक्ला माघमासे च पूर्णिमा ।’
इति बृहन्नारदीयं व्याख्यातम् । अनिर्मूलत्वोक्तिर्नार-
दीयाज्ञानकृता । अथ श्राद्धमुक्तं मान्यम्—

‘कृतं श्राद्धं विधानेन मन्वादिषु युगादिषु ।
हायनानि विमोहस्य पितॄणां तृप्तिदं भवेत् ॥’ इति ।
भारतेऽपि

‘या मन्वाया युगाद्याश्च तिथयस्तासु मानवः ।
स्नात्वा हुत्वा च दत्त्वा च जप्त्वाऽनन्तकलं लभेत् ॥’
इति ।

श्राद्धेऽपि पूर्वाह्नव्यापिनी ग्राह्या ।

‘पूर्वाह्ने तु सदा कार्याः शुक्ला मनुयुगादयः ।
दैवे कर्मणि पित्र्ये च कृष्णे चैवापराह्निकाः ॥’
इति पाद्मोक्तं ।

‘ये शुक्लं च तथा कृष्णं युगादी कवयो विदुः ।
शुक्ले पौर्वाह्निके ग्राह्ये कृष्णे चैवापराह्निके ॥’

*भविष्येति ।

‘नवम्यां शुक्लपक्षस्य कार्तिके निरगात्कृतम् ।

त्रेता सिततृतीयायां वैशाखे समपद्यत ॥’

इति पूर्वेण—

‘कलिः कृष्णत्रयोदश्यां नभस्ये मासि निर्गतः ॥’

इत्युत्तरेण च वचनेन संश्लिष्टकालत्वादिति भावः । दर्श-
पूर्णिमायां वा युगादित्वं व्यवस्थापयति—अनेनेति । अनिर्मूल-

इति हेमाद्रौ नारदीयवचनाच्च । दीपिकाऽपि—

‘कर्मतिथयः पूर्वाह्निकाः स्युः सिते विज्ञेया अपराह्निकाश्च बहुलं’ इति । स्मृत्यर्थसारेऽपि मन्वादिश्राद्धेषु शुक्लपक्षे उदयव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या, कृष्णपक्षेऽपराह्नव्यापिनी’ इति ।

दिषोदासीने गोभिः—

‘वैशाखस्य तृतीयां यः पूर्वविद्धां करोति वै ।

हव्यं देवा न गृह्णन्ति कव्यं च पितरस्तथा ॥’ इति ॥

गोविन्दाणीवेऽप्येवम् । तेनेयं पूर्वाह्नव्यापिनी । दिनव्यं तत्त्वेऽपरैवेति धर्मतत्त्वाविदो हेमाद्र्यादयः । अनन्तभट्टस्तु—

‘सर्वधृतिव्यतीपातो युगमन्वादयस्तथा ।

सन्मुखा उपवासे स्युर्दानादावन्तिमाः स्मृताः ॥’

इत्याह । दानादाविति *श्राद्धसंज्ञहः । उपवासस्त्वग्रं वक्ष्यते । हेमाद्रावप्येवम् । साधवस्तु व्यतीपातः श्राद्धेऽपराह्नव्यापी ग्राह्य इत्याह । स्मृत्यर्थसारे तु कुतुपकालयोर्गात्युक्तम् । यत्तु मार्कण्डेयः—

‘शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्ने श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ।

कृष्णपक्षापराह्ने हि रोहिणं तु न लङ्घयेत् ॥’

रोहिणोऽनवमो मूर्धनः,

*अत्र शुक्लपक्षयुगादिश्राद्धं *पूर्वाह्ने कार्यमिति शूल-

त्वोक्तिरिति । ब्राह्मस्येत्यादि । *परैवेति । कर्मकालशास्त्रं बाधित्वेत्यादि । *श्राद्धेति । पूर्वाह्निकत्वेऽप्यपराह्णावच्छेदेन कार्यमिति भावः । सिद्धान्तमाह—*अत्रेति । *पूर्वाह्न इति । “शुक्लपक्षस्य” इति मार्कण्डेयवाक्येन कृष्णपक्षे श्राद्धारम्भ इव शुक्लपक्षश्राद्धसमाप्तौ रोहिणस्यैवोक्तेः ॥

३६६ सटीकनिर्णयसिन्धुविलीयपरिच्छेदे-

दिगर्थस्तु कालावर्णः । निर्णयामृतादयस्तु कालादर्शोऽपराह्णिकमुक्तत्वा- 'एव मन्वन्तरादीनां विनिर्णयः' इत्युक्तत्वात् 'वैशुक्ले' इत्यादिवचनं विष्णुपूजनविषयम् । आह तत्रापराह्णिकमन्त्रेति व्यवस्थां जगदुः । सेपं पूर्वोक्तानेकवचनविरोधात् 'पूर्वाह्णं दैविकं कुर्यात्' इत्यादिवचनादेव सिद्धे वचनवैयर्थ्याच्च स्वाकृत्य- विलसितमाश्रमित्युपेक्षणोपा । किञ्च कालादर्शोक्ति- न्यायिमुला वचनमुला वा ? । नाशः । युगादि- आहस्यामाश्रयविकृतित्वेन न्यायतोऽपराह्णिक्यासाव- पि वचनेन तस्य बाधः । नान्त्यः । अतिदेशादे- वापराह्णिकमन्त्रवैयर्थ्यात् । 'अपामं शान्त्रमर्थवत्' इति न्यायात् । तेन यदि कालादर्शोक्तेः कथाविरुद्धा- जाड्येन समाधिरसा, तर्हि न्यायप्राप्तकृष्णपञ्चयुगादि- विषयत्वेन सा व्यवस्थापनीयंति दिक्* ।

पूर्वाह्णस्तत्र वेषाभक्तदिनपूर्वार्धः ।

'वेषाभक्तदिनांशकोऽत्र गदितः प्राह्णापराह्णी' इति दीपिकोक्तेः । माधवाद्योऽप्येवम् ।

अत्र विशेषा हेमाद्रौ भविष्ये-

'वैशाखं शुक्लपक्षं तु तृतीयायां तथैव च ।

गङ्गातोये नरः स्नात्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥

तस्यां कार्यो यवैर्होमो यवैर्विष्णुं समर्चयेत् ।

यथान्दगाद् विजातिभ्यः प्रयतः प्राशयेन्नवान् ॥' इति ।

अत्र दानविशेषस्तत्रैव भविष्ये इमां प्रकल्प-

दिगर्थस्तु दर्शोऽश्रदेय एव । 'द्वे शुक्ले' इति वाक्ये युगादिशब्दे प्रसरन्ती वृत्तिर्युगादिकार्यत्वेनैव प्रसरन्तीति आहस्यापि क्रोडी- कारात् । सर्वग्रन्थेषु अमासयाहादिपार्थक्येन युगादिश्रद्धातिथि- निर्णयादमातिथ्यतिदेशे मानाभावादित्यप्याहुः ।

‘उदकुम्भान्मरुतकान्सालान्मर्वरसैः सह ।

यवगोधूमचणकान्मरुदध्वोदनं तथा ॥

ग्रेष्मिकं सर्वमेवात्र सस्यं दाने प्रशस्यते ॥’ इति ।

देवीपुराणेऽपि—

‘तृतीयायां तु वैशाखे रोहिण्यृक्षे प्रपूज्य तु ।

उदकुम्भप्रदानेन शिवलोके महीयते ॥’

मन्त्रस्तु—

‘एष धर्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः ।

अस्य प्रदानात्पुण्यन्तु पितरोऽपि पितामहाः ॥

गन्धोदकर्तिलैर्भिश्चं मासं कुम्भं फलान्वितम् ।

पितृभ्यः सम्प्रदास्यामि अक्षय्यमुपतिष्ठतु ॥’ इति ।

अत्र च पिण्डराहितं श्राद्धं कुर्यात् ।

‘अयनद्वितये श्राद्धं विष्णुवद्वितये तथा ।

युगादिषु च सर्वासु पिण्डनिर्वपणादृते ॥’

इति हेमाद्रौ पुलस्त्यवचनात् । अत्र रात्रिभोजने
प्रायश्चित्तमृगिबधाने—

‘रात्रौ भुक्तं घटसरे तु मन्वादिषु युगादिषु ।

(१)अभिस्वष्टुष्टिं मन्त्रं च जपेद्दश न पातकम् ॥’ इति ।

(१)—“अभि स्वष्टुष्टिं मदे अस्य युध्यतो रध्वीरिव प्रघणे स-

स्रुतयः । इन्द्रो यद्वर्जा धृषमाणो अन्धसाऽभिनद्वलस्य परिधीरिव

त्रितः ॥” इति । ऋ० अ० १ अ० ४ । अस्य व्याख्या—‘ऊतयो मरुतः मदे =

सोमपानेन हर्षे सति अस्य = इन्द्रस्य युध्यतो = वृत्रेण सह युध्यमानस्य

पुरतः स्वष्टुष्टिं = स्वभूतवृष्टिमन्त्रं वृत्रम्, अभि = आभिमुख्येन सस्रुः = ज-

ग्मुः । [कथंभूताः] रध्वीरिव प्रघणे । यथा गमनस्वभावा आपः निम्नदेशे

गच्छन्ति । यद् = यदा अन्धसा = सोमलक्षणेनाग्नेन पीतेन धृषमाणः =

प्रगल्भः सन्न वज्री = वज्रध्वानिन्द्रः बलस्य = संबृण्वतः एतत्संक्रमसुरम्

अभिनत् व्यदारयत्, अबधीदित्यर्थः । तत्र वृष्टान्तः—त्रितः परिधीनिव ।

देवानां हविलेपनिघर्षणाय अग्नेः सकाशादप्सु एकतो द्वितीकृत इति त्रयः

अपराकं यमः—

‘कृतापवासाः सान्निह्ये युगादिदिनेषु च ।

दास्यन्त्यमादिसन्निह्ये तेषां लोका मन्त्रादयाः ॥’ इति ।

वेद्याम्बे मलमासे सति तत्रैव युगादिः कार्या । तथा-
च हेमाद्रौ कथ्यशुद्धः—

‘दशहरासु लोत्कर्षश्चतुर्विधः युगादिषु ।

उपाकर्षाणि चात्सर्वे कात्तदिष्टं वृषादितः ॥’ इति ।

एतदशहरादिकं वृषादिसंक्रमे इष्टम् । ‘कन्याचन्द्रे वृषे
रवौ’ इत्यादिना सौरमासोक्तैरित्यर्थः । कालादर्शेऽपि—

अब्दोदकसम्भवादिमहालययुगादिषु ।

इति मलमासकर्मलोपे परिगणनात् । महालयशब्देन
मघात्रयादयश्चतुर्धा इति भावः । स्मृतिचन्द्रिकायां
तु मासद्वये कर्मयोगमित्युक्तम् ।

ननु उपर्युक्तं शब्दादिशब्दाश्चान्द्रा एव मुख्यः तत्कथमनुत्क-
र्षोक्तिरित्यत्राह उपर्युक्तं । यद्यपि ‘वृषे रवौ’ इति सौरमुपजी-
व्यैव दशहरा न तु युगादिस्तथाऽपि ‘एतदिष्टं वृषादितः’ इति सि-
द्धवदेतुनिर्देशादेव युगादिवाक्येऽपि सौर एव मासो ग्राह्य इति
भावः । *युगादिष्टिवति मन्वाद्युत्तरणम् । युगादिकार्यं च
युगादितिथिमध्यं एव कार्यम् ।

पुरुषा जज्ञिरे । तथा च तैत्तिरीयः समाश्नात्तम्—‘त्वाः क्लृप्तेणाप मध्यपात-
यत्, तत् एकतोऽजायत्, स द्वितीयमभ्यपानयत्, ततो द्वितीऽजायत्,
इति । तत्र उदकपानार्थं प्रवृत्तस्य कुपे पतितस्य प्रतिराधायासुरैः परि-
धयः परिधायकाः कूपस्याकृतादकाः स्थापिताः । तान्यथा सोऽभिन-
त्तवत् ।’ इति श्रीमत्सायणाचार्याणाम् । अत्र यत्र यत्र मन्त्रास्तेषामर्थाश्च
निर्दिष्टाः तत्र मन्त्रानिर्देशप्रयोजने स्फुटमेष । विंशत्यतोऽर्थानिर्देशप्रयो-
जनं च जपकाले तत्तन्मन्त्रार्थज्ञानं तावदवश्यमपेक्षितम् । अन्यथा ज-
पस्य न सम्यक् फलानिष्पत्तिरिति तज्जपस्तदर्थभावनम्’ इति श्रीमत्प-
तञ्जलिहृतयोगसूत्रादवगम्यत इति ज्ञेयम् ।

‘यौगादिकं मासिकं च श्राद्धं चापरपक्षिकम् ।

‘मन्वादौ च युगादौ च ग्रहणे चन्द्रमूर्ययोः ।

व्यतीपाते वैधृतौ च तत्कालव्यापिनी क्रिया ॥’

इति स्कान्दान् । माधव इत्यरुचिः । महालयश्राद्धं कन्याप्रयु-
क्तमेव । तत्रैव—

‘इंसे कन्यासु वर्षास्थे शाकेनापि गृहे वसन् ।

पञ्चम्योरन्तरे दद्यादुभयोरपि पक्षयाः ॥’

इति विधानात् ।

‘सूर्ये कन्यास्थिते श्राद्धं यो न कुर्याद् गृहाश्रमी ।

शाकेनापि दरिद्रोऽपि सोऽन्त्यजत्वमुपैष्यति ॥’

इत्यादिनिषेधाच्च । तथा च यदा सिंहोपक्रमः कन्यासमाप्यः प्रथमः
पक्षः, कन्योपक्रमस्तुलासमाप्यश्चरमस्तदा पूर्वत्र पञ्चम्यादिपक्षेण
परत्र वा सकृत्पक्षेण कन्याभागे श्राद्धम् । यदा तु दर्शान्त्यभाग एव
कन्यासंक्रमः तदनन्तरदर्शान्तिक्रमेण प्रतिपदि तुलासंक्रान्त्या कन्या-
यामाधिमासस्तदा दर्शश्राद्धवेला यावत्सिंहव्याप्तेरधिकमास एव
कन्यायां येन केनापि पक्षेण श्राद्धम् । “रोगे चालभ्ययोगेऽपि”
इति वचनात् । तथा च महालयशब्दस्य तत्परत्वसम्भवेऽलं मघा-
त्रयोदशीपरत्वेन । यत्तु—

‘मासः कन्यागते भानावसंक्रान्तो भवेद्यदि ।

दैवं पिड्यं तदा कर्म तुलास्थे कर्तुरक्षयम् ॥’

इति वचनं, तन्नोत्कर्षं विधत्ते मानाभावात् । किन्तु पिड्यमिति
सामान्यतः श्रवणात् व्रीहिपाकादिश्राद्धविषयम् । तस्य शरदि वि-
धानेनाश्विनेऽप्राप्तेरिति । महालयपदं तीर्थविशेषपरमिति के-
चित् । महालयविधावाश्विनादिशब्दानां चान्द्रपरत्वात्तत्पदं चिन्त्य-
मेवेत्यन्ये ॥

मन्वादिकं तैरिहिकं च कुर्यान्माम्मन्वादेऽपि च ॥' इति ।

अपरपक्षः कृष्णपक्षां न तु महालयः । तस्य तत्र निषेधात् । मदनरत्नेऽपि मरीचिः—

‘प्रतिमामं युगाहे च आहुं यन्प्रतिवत्सरम् ।

मन्वादौ च युगादौ च तन्मासोक्तमयोरपि ॥’ इति ।

प्रतिवत्सरं क्रियमाणं कल्पादिश्राद्धमिति स एव व्याचक्षते ।

अत्र श्राद्धाकरणे प्रायश्चित्तमुक्तमृगिधामे—

(१) ‘न यस्य द्यावापृथिवी न शतवारं तदा जपेत् ।

युगादयो यदा न्यूनाः कुर्वन् नैव चापि यः ॥’ इति ।

अत्र समुद्रस्नानं प्रशस्तम् । तदुक्तं पृथ्वीचन्द्रोदये सौरपुराणे—

‘मासद्वयेऽर्पति । फलविशेषार्थितया मले, तत्कालाव-
ष्टिभ्यजीवनरूपनिमित्तवशाच्च युद्धे इत्यर्थः । उपवासाऽप्युक्तः ।

‘कुतोपवासाः सलिलं ये युगादिदिनेषु तु ।

दास्यन्त्यन्नादिसहितं तेषां लांका महोदयाः ॥’

इति यमोक्तः । साजम् सलिलपूर्णकुम्भादिदानम् । श्राद्धा-

(१) ‘न यस्य द्यावापृथिवी अनु द्यवां न सिन्धवो रजसो अन्तमान-
शुः । नोत स्ववृष्टिं मदे अस्य युध्यत एको अन्यच्चक्रे विश्वमानुषक ॥’
इति । अ० अ० १ अ० ४ । ‘यस्येन्द्रस्य द्यवो द्यावर्न द्यावापृथिवी
द्यावापृथिवी नान्वानशाते प्राप्नुमत्वमर्थे बभूवन्तुः, तथा रजसोऽन्तारि-
क्षलोकस्य उपरि सिन्धवः स्वन्दनशीला आपः यस्येन्द्रस्य तेजसोऽ-
न्तमवसानं नानशुः न प्रापुः । उत आप च सांमपानेन मदे हर्षे सति
स्ववृष्टिं स्वीकृतवृष्टिं वृत्रादि युध्यतः युध्यमानस्यास्येन्द्रस्य बलस्यन्ति
वृत्रादयो न प्रापुः । अतः हे इन्द्र एकस्मिन् अन्यत् क्वदवतिरिक्तं विश्वं
सर्वं भूतजातम् आनुषक् अनुषक्तं चक्रे । सकलमपि भूतजातं त्वदधी-
नमभूदिति भावः’ इति । अनेन य एवमपरिमितशक्तिराश्वरस्त्व-
मस्माकं विहितकर्मोत्तरणरूपं दातुं परिहर्तुमपि समर्थोऽसीति
भावोऽवसेयः ।

‘युगादौ तु नरः स्नात्वा विभिवल्लवणोदधौ ।

गांसहस्रप्रदानस्य कुरुक्षेत्रे फलं हि यत् ॥

तत्फलं लभते मर्त्यो भूमिदानस्य च ध्रुवम् ॥’ इति ।

अयं निर्णयः सर्वयुगादिषु बोद्धव्यः ॥ इति युगादि-
निर्णयः ॥

इयमेव तृतीया परशुरामजयन्ती । सा प्रदोषव्या-
पिनी ग्राह्या । तदुक्तं भार्गवार्चनदीपिकायां स्कान्दभ-
विषयोः—

‘वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयायां पुनर्वसौ ।

निशायाः प्रथमे ग्रामे रामाख्यः सप्तमे हरिः ॥

स्वोच्चगैः षडग्रहैर्युक्तं मिथुने राहुसंस्थितं ।

रेणुकायास्तु यो गर्भादवर्तार्णो हरिः स्वयम् ॥’ इति ।

दिनद्वये तद्यासावंशतः समव्याप्तौ च परा, अन्य-
था पूर्व्वेव । तदुक्तं तच्चैव भविष्ये—

‘शुक्ला तृतीया वैशाखे शुद्धोपोष्या दिनद्वये ।

निशायाः पूर्व्वग्रामे चतुस्तराऽन्यत्र पूर्व्विका ॥’ इति ।

वैशाखशुक्लसप्तम्यां गङ्गात्पासिः । तदुक्तं पृथ्वीचन्द्रो-
दये ब्राह्मे—

‘वैशाखे शुक्लसप्तम्यां जहनुना जाह्नवी पुरा ।

क्रोधात्पीता पुनस्तपक्ता कर्णरन्ध्रासु दक्षिणात् ॥

तां तत्र पूजयेद्देवीं गङ्गां गगनमेखलाम् ॥’ इति ।

अत्र शिष्टाचारान्मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या । दिनद्वये
तद्यासावव्यासावेकदेशव्याप्तौ वा पूर्वा । युग्मवाक्यात् ॥

वैशाखशुक्लद्वादश्यां योगविशेषो हेमाद्रौ ज्योतिः-
शास्त्रे—

करणे तर्पणं ब्राह्मणभोजनं चार्थः । पृथक्वचनान्यन्यत्र । उपवा-

‘पञ्चाननस्थौ गुरुभूमिपुत्रौ

मेघे रविः स्यादादि शुक्लपक्षे ।

पाशाभिधाना करभेण युक्ता

तिथिर्व्यतीपात इतीह योगः ॥

अस्मिन्नु गोभूमिहिरण्यवस्त्र-

दानेन सर्वं परिहाय पापम् ।

सुरत्वमिन्द्रत्वमनामयत्वं

मर्त्याभिपत्यं लभते मनुज्यः ॥’ इति ।

पञ्चाननः=सिंहः, पाशाभिधाना तिथिः=द्वादशी ।

करभः=हस्तः ॥

वैशाखशुक्लचतुर्दशी नृसिंहजयन्ती । सा*प्रदोष-
व्यापिनी ग्राह्या । तदुक्तं हेमाद्रौ नृसिंहपुराणे—

‘वैशाखं शुक्लपक्षे तु चतुर्दश्यां निशामुखे ।

मज्जनमसम्भवं पुण्यं व्रतं पापप्रणाशनम् ॥

वर्षे वर्षे तु कर्तव्यं मम सन्तुष्टिकारणम् ॥’ इति ।

दिनद्वयेऽपि तद्याप्तावशातः समन्यासौ च परा* । वि-
षमन्यासौ त्वधिकन्यासिमर्ता । दिनद्वयेऽप्यन्यासौ परा ।
परदिन*गौणकालन्यासेः सत्त्वात्पूर्वदिने च तदभावात् ।
यत्तु—

से तु पूर्वा ।

सवैधृतिर्व्यतीपातो युगमन्वादयस्तथा ।

सन्मुखा उपवासे स्युर्दानादावन्तिमाः स्मृताः ॥

इति वचनात् । *प्रदोषेति ।

‘अवतारो नृसिंहस्य प्रदोषसमये द्विजाः ।’

इति स्कान्दात् । जयन्तीषु जन्मकालस्यैव पूजार्कपकर्मका-
लत्वात् । *परेति । संकल्पकाले सत्त्वात् । *गौणकालेति ।

‘ततो मध्याह्नवेलायां नद्यादौ विमले जले’ ।

इत्युपक्रम्य—

‘परिधाय ततो वासो व्रतकर्म समारभेत्’ ।

इति तत्रैवाक्तं, तत्संकल्परूपव्रतोपक्रमविषयम् । न
त्वेतावता मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्येति भ्रमितव्यम् । पू-
र्वोक्तवचनविरोधात् ।

‘वैशाखस्य चतुर्दश्यां सोमवारेऽनिलक्ष्मके ।

अवतारो नृसिंहस्य प्रदोषसमये द्विजाः’ ॥

इति टोडरानन्दे स्कान्दात् । “कर्मः सिंहो बौद्धकल्की
च सायम्” इति पूर्वोक्तपुराणसमुच्चयवचनाच्चेति केचित् ।
तत्त्वं तु पूर्ववचसामनाकरत्वेन निर्मूलत्वात्, हेमाद्रौ नृ-
सिंहपुराणे—

‘मज्जन्मसम्भवं पुण्यं व्रतं पापप्रणाशनम्’ ।

इत्युपक्रम्य—

स्वातिनक्षत्रयोगे च शनिवारे तु महत्तमम् ।

सिद्धयोगस्य संयोगे चणिजे करणे तथा ॥

पुंसां सौभाग्ययोगेन लभ्यते दैवयोगतः ।

सर्वेरेतैस्तु संयुक्तं हत्याकोटिविनाशनम् ॥

एतदन्यतरे योगे महिनं पापनाशनम् ।

केवलेऽपि प्रकर्तव्यं महिने व्रतमुत्तमम् ॥

अन्यथा नरकं याति यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥’

इत्युक्त्वा—

यस्तु नृसिंहपुराणे—

‘वैशाखयुक्लपक्षस्य चतुर्दश्यां विवस्वति ।

अस्तंगामिनि सर्वेषां पुरस्तात्स्तम्भमध्यतः ॥

‘ततो मध्याह्नवेलायां नद्यादौ विमले जले ।
इत्यादिना मध्याह्न एव व्रतविधानाच्चतुर्दश्युत्तरा-
र्धवर्णिजे करणे मध्याह्ने च स्पष्टं जन्म प्रतीयते । सं-
ध्यायां जन्म तु काप्यनुक्तं मौक्तिकं, तद्वशाच्चिर्णयश्च
हेय एवेति । (१) इयमेव योगविशेषेणातिप्रशस्ता । त-
दुक्तं तत्रैव—

‘स्वातिनक्षत्रयोगे च शानिवारे च मद्रवतम् ।
सिद्धयोगस्य संयोगे वणिजे करणे तथा ॥
पुंसां सौभाग्ययोगेन लभ्यते दैवयोगतः ।
एभियोगैर्विनापि स्यान्मद्दिनं पापनाशनम् ॥
सर्वेषामेव वर्णानामधिकारोऽस्ति मद्रवते ।
मद्रक्तैस्तु विशेषेण कर्तव्यं मत्परायणैः ॥’

तथा—

‘सिंहःस्वर्णमयो देवो मम सन्तोषकारकः ।’

तथा—

‘विज्ञाय मद्दिनं यस्तु लक्ष्येत्पापकृत्तरः ।
स याति नरकं घोरं यावच्चन्द्रदिवाकरो ॥
इदं च संयोगपृथक्त्वन्यायेन नित्यं कार्यं च । अथा-

प्रबभूव महाविष्णुर्नरसिंहाकृतिर्नृप ।

तस्यां व्रतं नरैः कार्यं महाविष्णोरतिप्रियम् ॥’

विवस्वत्यस्तङ्गाभिनीति सायाह्नलाभः । अविद्ये च—

‘अवतारो नृसिंहोऽभूत् त्रेतायां चादिकल्पके ।

सायंकाले सदसतो रक्षोदमनकारणात् ॥’ इति ।

स गौणः । प्रदोषस्य मुख्यकालत्वेन तत्पूर्वस्य सायाह्नस्यैव बहुषु
गौणत्वदर्शनात् । वस्तुतस्तु—

(१) कचित्पुस्तके ‘तथा’ इत्याधिकम् ।

अ विशेषः—मध्याह्ने मृत्तोमयतिलामलकस्नानं कृत्वा—

‘नृसिंह देवदेवेश तव जन्मादिने शुभे ।

उपवासं कारिष्यामि सर्वभागाविभर्जितः ॥’

इति मन्त्रेण संकल्पं कृत्वा आचार्यं वृत्वा सायंकाले—

‘हमी तु तत्र मन्मूर्तिः स्थाप्याऽलक्ष्म्यास्तथैव च ।

पलेन वा तदर्धेन तदर्धार्धेन वा पुनः ॥

यथाशक्ति तथा कुर्याद्विलशाख्याविभर्जितः ॥’

इत्युक्तां नृसिंहमूर्तिं शक्या कृतं सुवर्णमिहं च क-
लशोपरि सम्पूज्य रात्रौ जागरणं कृत्वा प्रातः पुनः
सम्पूज्य—

त्रिमुहूर्त्तं प्रदोषः स्याद्भानावन्तकृते सति ।

इत्युक्तः प्रदोषः । भविष्ये च सायंकालो न तु सायाह्नः ।
स च—

‘नक्षत्रदर्शनात्मंध्यं सायं तत्परतः स्थितम् ।’

इति लक्षितः । नक्षत्रदर्शनं च घटीत्रयात्मकः कालः ।

‘सायंसंध्यं त्रिघटिका अस्तादुपरि भास्वतः ।’

इत्युक्तेः । अस्तङ्गाग्निनीत्यस्यापि अयमेवार्थः । एवं च प्रदो-
षसायंकालशब्दाभ्यां सायंसंध्योर्ध्वं घटीत्रयं जन्मकालः तत्पूर्वः
सायान्हस्तु पूर्वोक्तयुक्त्या गौणकाल इति । ऋलक्ष्म्या इति । लक्ष्मी-
नृसिंहाभिप्रायम् । प्रातःकृत्यान्तरं सूर्यादिभ्यो जन्माष्टम्यां
वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण व्रतं निवेद्याचम्य प्राणानायम्य सजलं ताम्रपात्रं
गृहीत्वा संकल्पं कुर्यात् ।

‘नियमं च प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकम् ।’

इति नारसिंहात् । दन्तधावनशब्दः प्रातःकृत्योपलक्षणम् ।

दन्तधावनं च तृणपर्णादिना द्वादशगंधूषैर्वा कार्यम् । उपवासदिने
काष्ठनिषेधात् । व्रतिना च मिथ्याभाषणपाखण्ड्यादिसंभाषणं नि-

‘नृसिंहाच्युत देवेश लक्ष्मीकान्त जगत्पते ।

अनेनाभिप्रदानेन सकलाः स्युर्मनोरथाः ॥’

इत्याचार्याय दत्त्वा—

‘महंशे मे नरा जाता मे जनिष्यन्ति चापरे ॥

तांस्त्यमुद्धर देवेश दुस्तराग्रवसागरात् ।

पातकार्णवमग्नय व्याभिदुःखाम्बुवारिभिः ।

तत्रैव परिभ्रूयस्व महानुःखगतस्य मे ॥

करावताम्वनं देहि शेषशार्ङ्गिन् जगत्पते ।

श्रीनृसिंह रमाकान्त भक्तानां भयनाशन ॥

क्षीराम्बुनिधिषां निस्त्यं चक्रपाणे जगदीने ।

व्रतनानेन देवेश भुक्तिभुक्तिप्रदो भव ॥’

राकार्यम् ।

‘व्रतस्थेन न कर्तव्या संगतिः पापिभिः सह ।’

इति वचनात् । संकल्पमन्त्रश्च—

‘श्रीनृसिंह महोदर-वं दयां कृत्वा ममोपरि ।

अद्याहं च विधास्यामि व्रतं निर्विघ्नतां नय ॥’ इति ।

ततो मध्याह्ने नद्यादी मृदोमयतिलामलकैः स्नात्वा नित्यकृत्यं कृत्वा गृहमागच्छेत् ।

मध्याह्ने संकल्पलिखनं चानुकल्पः । अन्यथा ‘नियमं च प्रकुर्वीत’ इत्यादिना संकल्पमभिधाय व्रतस्थेनेत्यादिना मिथ्यालापादि-वर्जनं च प्रदर्श्य ततो मध्याह्नवेलायामित्पाद्यभिधानविरोधात् । ‘नित्यकर्म ममाचरत्’ इति पाठे नित्यं=मध्याह्नसंध्यादि । ततो गोमयेनो पलिप्तेऽष्टदलं कृत्वा तत्र कलशं संस्थाप्य प्रतिमां हवीं पलतदर्धतद-र्द्धार्धमितां संस्थाप्य नूतनायामग्न्युत्तारणप्राणप्रतिष्ठं कृत्वा मूल-मन्त्रेण वैदिकेन नाम्ना वाऽऽवाहनादि कृत्वा पञ्चामृतेन शुद्धो-दकेन च संस्थाप्य यज्ञोपवीतवस्त्रे दत्त्वा आचमनं दद्यात् ।

‘स्नाने वस्त्रे च नैवेद्यं दद्यादाचमनीयकम् ।’

इत्युक्तेः ।

‘चन्दनं शीतलं दिव्यं चन्द्रकुङ्कुममिश्रितम् ।

ददामि तव तुष्टयर्थं नृसिंह परमेश्वर ॥’

चन्दनम् ।

‘कालोद्भवानि पुष्पाणि तुलस्यादीनि वै प्रभो ।

पूजयामि नृसिंह त्वां लक्ष्म्या सह नमोऽस्तु ते ॥’

पुष्पम् ।

‘कालागुरुमयं धूपं सर्वदेवसुवल्लभम् ।

करोमि ते महाविष्णो सर्वकामसमृद्धये ॥’

धूपम् ।

‘दीपः पापहरः प्रोक्तस्तमोराशिबिनाशनः ।

दीपेन लभ्यते तेजस्तस्माद्दीपं ददामि ते ॥’

दीपम् ।

‘नैवेद्यं सुखदं चारु भक्ष्यभोज्यसमन्वितम् ।

ददामि ते रमाकान्त सर्वपापक्षयं कुरु ॥’

नैवेद्यम् । ततः फलं ताम्बूलं दक्षिणां च दद्यात् । ततोऽर्घ्यम् ।

तत्र मन्त्रः—

‘नृसिंहाच्युत देवेश लक्ष्मीकान्त जगत्पते ।

अनेनार्घ्यप्रदानेन सफलाः स्युर्मनोरथाः ॥’

ततो नीराज्य पुष्पाञ्जलीन्दत्त्वा स्तोत्रादिना स्तुत्वा प्रार्थयेत् ॥

तत्र मन्त्रः—

‘पीताम्बर महाबाहो मल्हादभयनाशकृत् ।

यथाभूतेनार्चनेन यथोक्तफलदो भव ॥’

ततो रात्रौ गीतवाद्यपुराणश्रवणादिभिर्जागरणं कृत्वा पुनः

प्रातः संपूज्य ब्राह्मणान्तदुद्दिश्य भोजयित्वा मूर्तिं ब्राह्मणाय

दद्यात् । मन्त्रः—नृसिंहाच्युतेति ग्रन्थे । गोभूतिलहिरण्यशर्यादि

इति प्रार्थयेदिति संक्षेपः* ॥

वैशाखशौणमास्यां विशेषोऽपराक्तं जाबालिनोक्तः—

‘शृणासमुदकुम्भं च वैशाखां च विशेषतः ।

निर्दिश्य धर्मराजाय शोदानफलमाप्नुयात् ॥

सुवर्णातिलयुक्तंस्तु ब्राह्मणान्सप्त पञ्च च ।

तर्पयेदुदपात्रंस्तु ब्रह्महत्यां कथपोहति ॥’ इति ।

उदकुम्भदानमन्त्रस्तद्वक्ष्यतामृषीपाप्रकरणं उक्तः ।

भविष्योऽपि—

‘वैशाखा कार्तिकी मार्गशीर्षा तिथयोऽतीव पूजिताः ।

ज्ञानदानविर्हानास्ता न नेयाः पाण्डुनन्दन ॥’

अथ कृष्णाजिनदानं कार्यम् । तथा च विष्णुः—

‘कृष्णाजिने तिलांकृष्णान्निहरणं मधुसर्पिषी ।

तदाति यस्तु विप्राय सर्वं तरति दुष्कृतम् ॥’ इति ।

इति श्रीरामकृष्णभट्टसुरिसुनुकमलाकरभट्टकृतं का-
लनिर्णयसिन्धौ वैशाखमासः समाप्तः ॥

दत्त्वा प्रार्थयेत् ‘मदंशे ये नरा’ इत्यादि । एवं प्रार्थ्य ततो देवं
विसृज्य च यथाविधि उपहारादिकं सर्वमानार्थाय निवेदयेत् ।

‘दक्षिणाभिः सुसंताप्य ब्राह्मणास्तु विसर्जयेत् ।

मध्यान्हे तु समायुक्तां नरो भुञ्जीत बन्धुभिः ॥’ इति ॥

यत्तु मध्यान्हे नृसिंहजन्म, जयन्तीषु तत्काल एव पूजाकालः,
तत्कालीना च तिथिरिति, तदसत् । मध्याह्नः प्रातरं वा व्रतोपक्रम-
कालः मध्याह्नस्तु व्रताङ्गस्नानाविशेषकाल इत्यभिप्रायेणाह—*सं-
क्षेप इति । नृसिंहजयन्तीनवरात्रं ग्रहं दधी—

‘पष्ठ्यामारम्भणं कार्यं चतुर्दश्यां समापनम् ।

नवरात्रमिति प्रोक्तं नृसिंहस्य रमेधितुः ॥’ इति ।

इति वैशाखः ।

वृषसंक्रान्तौ पूर्वाः षोडश घटिकाः पुण्यकालः ।
रात्रौ संक्रमे सति प्रागेवोक्तम् ॥

उयेष्टशुक्लतृतीयायां रम्भाव्रतमुक्तं माधवीये भविष्ये-
'भद्रे कुरुष्व यत्नेन रम्भाख्यं व्रतमुत्तमम् ।

उयेष्टशुक्लतृतीयायां स्नाता नियमतत्परा ॥' इति ।
सा पूर्वविद्धा प्राज्ञा ।

'*बृहत्तपा तथा रम्भा*सावित्री*चटपैतृकी ।

*कृष्णाष्टमी च भूता च कर्तव्या*संमुखी तिथिः ॥'
इति स्कान्दोक्तः ॥

*उयेष्टशुक्लदशमी दशहरा । तदुक्तं हेमाद्रौ ब्राह्मे—

उयेष्टशुक्लप्रतिपदि दशाश्वमेधस्नानम् ।

'उयेष्टे याति सिते पक्षे प्राप्य प्रतिपदं तिथिम् ।

दशाश्वमेधके स्नात्वा मुच्यते सर्वपातकैः ।'

इतिकाशीखण्डात् । *बृहत्तपा=श्रवणकृष्णद्वितीया ।

*सावित्री=तद्रतसंबन्धिपूर्णिमा । *चटपैतृकी=तद्रतसंबन्ध्य-

मावास्या । *कृष्णाष्टमी=कृष्णपक्षाष्टमी । *संमुखी=साया-

हव्यापिनी । त्रिमुहूर्ताभावे तु परा ।

*उयेष्टेति । दशम्याः श्रीगङ्गायाश्च क्रमेण दशहरात्वमुक्तम् ।

दशपापानि मनुनोक्तानि —

'पारुष्यमनृतं चैव पैशुन्यं चापि सर्वशः ।

असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥

अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।

परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम् ॥

परद्रव्येष्वभिधानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम् ।

वितथाऽभिनिवेशश्च मानसं त्रिविधं स्मृतम् ॥' इति ।

‘उपेष्टे मासि सिते पक्षे दशमी हस्तसंयुता ।

हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा स्मृता ॥’ इति ।

चाराहेऽपि—

‘दशमी शुक्लपक्षे तु उपेष्टे मासि कुजेऽहनि ।

अवतीर्णा गतः स्वर्गात् हस्तर्क्षे च मरिचरा ॥

हरते दशपापानि तस्माद्दशहरा स्मृता ॥’ इति ।

स्कान्दे तु दशयोगा उक्ताः ।

*‘उपेष्टे मासि सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः ।

नयतीपातं*गरानन्दं कन्याचन्द्रे वृषे रवौ ॥

दशयोगे नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुक्तपते’ ॥ इति ।

अथ बुधभौमयोः कल्पभेदेन व्यवस्था । इयं च यत्रैव योगवाहुन्यं सैव आत्मा । योगाधिक्ये फलाधिक्यात् । उपेष्टे मलमासं सति तत्रैव दशहरा कार्या न तु शुद्धे ।

*उपेष्टे इति । उपेष्टुश्चान्द्रपानेन न तु सौरमानेन । ‘वृषे रवौ’ इत्यनेन पौनरुक्त्यापातान् । ‘वृषे रवौ’ इति पुण्यतमत्वार्थम् । नन्वेवं ‘दशहरामु’ इत्यनुत्कर्षवाक्यस्य का गतिः ? दशहरास्वरूपस्य सौराष्ट्र-टितत्वादिति चेन्न । अभिमासे दशहरामु तत्तत्क्षत्रयोगस्यैव वृषस्य-रवेरपि लाभात्तत्रापि सा कार्येत्यर्थात् । अत एव दशहरास्त्विति अनेकममुदाहाभिप्रायं बहुवचनम् । अन्यथा तद्गतदशम्या एकत्वात्तदनुपपत्तेः । एतच्च राशिनिशेषस्थरवियोगप्रतिनालभ्ययोगस्य महाप्र-ष्टीपदं तदितरालभ्ययोगस्य युगादिपदं च मन्वादीनामुपलक्षणम् । न च बुधहस्तयोग एवानन्द इति कथं पृथक्तदुक्तम्, एवं हस्तस्य दिननक्षत्रस्य कन्याचन्द्राविनाभाव एवेति वाक्यम् । प्रवृत्तिनिमित्त-भेदेन तज्ज्ञेदात् । बुधनक्षत्रयोः प्रवृत्तिनिमित्तमेकैकमात्रवृत्ति आन-न्दपदन्तूभययोगि । एवं हस्तस्य शुक्लपक्षाविनाभावेऽपि । *गरं कर-णभेदः । ‘कुजेऽहनि’ इत्युक्तेराह—*अत्रेति । *न तु शुद्धे इति ।

‘दशहरासु नात्कर्षश्चतुर्वर्षि युगादिषु’ ।

इति हेमाद्रौ कदाचिदुक्तेः । तथा स्कान्दे—

‘गांश्चाश्वत्सारितं प्राप्य दद्यादध्वं निलोकदम् ।

सुच्यते दशभिः पापैः स महापातकोपमैः’ ॥

अत्र विशेषः काशीखण्डे—

‘ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे प्राप्य प्रतिपदं तिथिम् ।

दशाश्वमेधके स्नात्वा सुच्यते सर्वपातकैः ॥

एवं सर्वासु तिथिषु कमलाग्नी नरोत्तमः ।

आशुक्लपक्षदशर्मा प्रतिजन्माद्यमुत्सृजेत् ॥’

तथा—

‘लिङ्गं दद्यादश्वमेधेशं दृष्ट्वा दशहरातिथौ ।

दशजन्मार्जितैः पापैस्त्यज्यते नात्र संशयः ॥’

तथा भविष्योत्तरकाशीखण्डयोः—

‘निशायां जागरं कृत्वा समुपोष्य च भक्तितः ।

पुष्पैर्गन्धैश्च नैवेद्यैः फलैश्च दशसङ्ख्यया ॥

तथा दीपैश्च ताम्बूलैः पूजयेच्छ्रद्धयाऽन्वितः ।

स्नात्वा भक्त्या तु जाह्नव्यां दशकृत्यो विधानतः ॥

दशप्रसृतिकृष्णांश्च तिलान्मर्पिश्च वै जले ।

सक्तपिण्डान् गुडपिण्डान्दद्याच्च दशसङ्ख्यया ॥

ततो गङ्गानदं रम्ये हेम्ना रूप्येण वा तथा ।

गङ्गायाः प्रतिमां कृत्वा वक्ष्यमाणस्वरूपिणीम् ॥

संस्थाप्य पूजयेद्देवीं तदलाभे मृदाऽपि च ।

अथ तत्राप्यशक्तश्चेद्द्विग्वेत्पिष्टेन वै भुवि ॥

वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण कुर्यात्पूजां विशेषतः ।

शुद्धेऽपि’ इति तु कृत्यरत्नावली । *गां कांचिदिति । श्रीगङ्गा-
या असत्वे ।

नारायणं महेशं च ब्रह्माणं भास्करं तथा ॥
 भर्गारं च नृपतिं हिमवन्तं नगेश्वरम् ।
 गन्धपुष्पादिभिः सम्यग्यथाशक्ति प्रपूजयेत् ॥
 दशाप्रस्थान्दशान्दशान्दशान्दशान्दशान् ॥
 दशाप्रस्थान्दशान्दशान्दशान्दशान्दशान् ॥
 प्रस्थः=चौदशपलानि । पलं तु 'सुष्टिमात्रं पलं स्मृतम्'
 इति महाशयै उक्तम् ।

'मत्स्यकच्छपमण्डकमकरादिजलेचरान् ।
 हंसकारणहयकनकाट्टादिभसारमान् ॥
 कारगित्वा यथाशक्ति स्वर्णेन रजनेन वा ।
 तदलाभे निष्टमयानभ्यर्च्य कृसुमादिभिः ॥
 गङ्गायां प्रक्षिपेदाज्यर्वापांश्चैव प्रवाहयेत् ।
 पुष्पाद्यैः पूजयेद्गङ्गां मन्त्रेणानेन भक्तितः ॥
 'अनमः शिवायै नारायण्यै दशहरायै गङ्गायै नमो नमः ॥'
 इति मन्त्रं तु यो मत्स्यो देवे तस्मिन्दशानिनाम् ।
 जपेत्पञ्चमहस्राणि दशधर्मफलं लभेत्' ॥
 काशीखण्डे त्वन्यो मन्त्र उक्तः—

'नमः शिवायै प्रथमं नारायण्यै पदं ततः ।
 दशहरायै पदमिति गङ्गायै मन्त्र एव वै ॥
 स्वाहान्तः प्रणवादिश्च भवेद्विशाचरां मनुः ।
 पूजा दानं जपो होमस्तर्पणं मनुना स्मृतम् ।' इति ।
 अत्र गङ्गास्तोत्र(१)पाठमपि दशवारं कुर्यात् । तदुक्तं

१—तच्च स्तोत्रं तत्पाठविधिश्च उक्तो धर्मसिन्धौ । यथा—'ब्रह्मावाच-
 नमः शिवायै गङ्गायै शिवायै नमो नमः । नमस्ते रुद्ररूपिण्यै
 शाङ्कर्यै ते नमो नमः ॥ नमस्ते विश्वरूपिण्यै ब्रह्मरूप्यै
 नमो नमः । सर्वदेवरूपरूपिण्यै नमो भेषजमूर्तये ॥ सर्वस्य सर्वव्या-
 धीनां निवर्ह्यै नमोऽस्तु ते । स्थाणुजङ्गमसम्भूतविषहन्त्यै नमो

भाषिण्ये-

‘तस्यां दशम्यामेतच्च स्तोत्रं गङ्गाजले स्थितः ।

यः पठेद्दशकृत्वस्तु दरिद्रो वाऽपि चाक्षमः ॥

सांऽपि तत्फलमाप्नोति गङ्गां संपूज्य यत्नतः ॥’ इति ।

नमः । भोगोपभोगदायिन्यै भोगवत्यै नमो नमः । मन्दाकिन्यै नमस्तेऽस्तु
स्वर्गदायै नमः सदा ॥ नमस्तुलोक्यभूषण्यै जगद्धात्र्यै नमो नमः । नम-
स्त्रिशुक्लसंस्थायै तेजोवत्यै नमो नमः ॥ नन्दायै लिङ्गधारिण्यै नाराय-
ण्यै नमो नमः । नमस्ते विष्णुमुण्यायै रेवत्यै ते नमो नमः ॥ बृहत्यै ते
नमस्तेऽस्तु लोकधात्र्यै नमो नमः । नमस्ते विश्वामित्रायै नन्दिन्यै ते नमो
नमः ॥ पृथ्व्यै शिष्यामृतायै च सुवृषायै नमो नमः । शान्तायै च व-
रिष्ठायै वरदायै नमो नमः ॥ उम्रायै सुखदोषघ्न्यै च सर्वाधिन्यै नमो
नमः । प्रणिष्टायै ब्रह्मदायै दुरितघ्न्यै नमो नमः ॥ प्रणतार्तिप्रभञ्जिन्यै
जगन्मात्रे नमोऽस्तु ते । सर्वापत्प्रतिपक्षायै मङ्गलायै नमो नमः ॥ शरणा-
गतदीनार्त्तपरित्राणपरायणं । सर्वम्यार्तिहरे देवि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥
निलेपायै दुर्गेहन्त्र्यै दक्षायै ते नमो नमः । परात्परतरे तुभ्यं नमस्ते
मोक्षदे सदा ॥ गङ्गे ममाग्रतो भूया गङ्गे मे देवि पृष्ठतः । गङ्गे मे पार्श्व-
योरेहि त्वयि गङ्गेऽस्तु मे स्थितिः ॥ आदौ त्वमन्ते मध्ये च सर्वं त्वं गां गते
शिवे । त्वमेव मूलप्रकृतिस्त्वं हि नारायणः परः ॥ गङ्गे त्वं परमात्मा च
शिवस्तुभ्यं नमः शिवे । य इदं पठति स्तोत्रं भक्त्या नित्यं नरोऽपि यः ॥ शृणु-
यात् श्रद्धया युक्तः कायवाक्चित्तसम्भवेः । दशधा संस्थितैर्दोषैः
सर्वैरेव प्रमुच्यते ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति प्रेत्य ब्रह्मणि लीयते । ज्येष्ठे
मासि सिते पक्षे दशमी हस्तसंयुता ॥ तस्यां दशम्यामेतच्च स्तोत्रं ग-
ङ्गाजले स्थितः । यः पठेद्दशकृत्वस्तु दरिद्रो वापि चाक्षमः ॥ सांऽपि
तत्फलमाप्नोति गङ्गां संपूज्य यत्नतः । अदत्तानामुपादानं हिंसा चै-
वाविभ्रान्तः ॥ परदारोपसवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम् । पारुष्यम-
नृतं चैव पैशुन्यं चापि सर्वशः ॥ असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतु-
तुर्विधम् । परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम् ॥ वितथाभिनिवे-
शश्च मानसं त्रिविधं स्मृतम् । एतानि दश पापानि हर त्वं मम जा-
ह्वि ॥ दशपापहरा यस्मात्तस्माद्दशहरा स्मृता । त्रयस्त्रिंशच्छतं पूर्वान्
पितृनथ पितामहान् ॥ उद्धरत्येव संसारान्मन्त्रेणानेन पूजिता ॥ नमो
भगवत्यै दशपापहरायै गङ्गायै नारायण्यै रेवत्यै शिवायै दक्षायै अमृ-

३८४ सटीकनिर्णयमिन्धुविनीयपरिकल्पे -

स्तोत्रं च प्रतिपदादिदशमर्पणन्तं दिनवृद्धिसंख्यया
पठनीयमिति शिष्टाः । अत्र सर्वोऽपि विस्तरः स्तो-
त्रादि च भट्टकृत्वास्थलीनितोरवधेयः । विस्तरभूतिस्तु
न लिख्यते । एवं कुर्वन्तः फलमुक्तं काशीखण्डे -

‘एवं कृत्वा विधानेन विनाशाख्यविशर्जितः ।

उपवर्त्तमानोऽपि देशपापैः प्रमुक्तयते ॥

सर्वान्कामानवाप्नोति प्रेत्य ब्रह्मणि लीयते ॥’ इति ।

अस्यां सेतुबन्धरामेश्वरस्य प्रतिष्ठादिनत्वादिशेषेण
पूजा कार्या । तदुक्तं स्कान्दे सेतुमाहात्म्ये -

‘उपेष्टे मासे मिते पक्षे दशम्यां बुधस्तयोः ।

गरानन्दे व्यतीपाते कन्याचन्द्रे धृषे रवौ ॥

दशम्यां सेतुमध्ये लिङ्गरूपधरं हरम् ।

रामो वै स्थापयामास शिवलिङ्गमनुत्तमम् ॥’ इति ।

इति दशाह्ना ॥

उपेष्टशुक्लादशी निर्जला । तत्र निर्जलमुपोष्य
विप्रभ्यां जलकुम्भान्दद्यादिति निर्णयान्ते उक्तम् । म-
दनरत्ने स्कान्दे -

‘उपेष्टे मासि नृपश्रेष्ठ या शुक्लादशी शुभा ।

निर्जलं समुपोष्यात्र जलकुम्भान्सज्जकरान् ॥

प्रदाय विप्रमुखेभ्यो मोदते विष्णुसन्निधौ ।’

तायै विश्वरूपिण्यै नन्दिभ्यै ते नमो नमः ॥ स्निग्धकरनिषण्णां शुभ्रव-
र्णां त्रिलोकां करभूतकलशांघासोत्पलामयभाण्डाम् । विधिहरिहररूपां
सम्बुकादोरजुषां कालतसितदुकुलां जाह्नवीं तां नमामि ॥ आदावादि-
पितामहस्य निगमव्यापारपात्रे जलं पश्चात्पञ्चगशायनो भगवतः पौ-
रोदकं पावनम् । भूयः शम्भुजटाविभूषणमाणजङ्गामहर्षेरियं देवी कलम-
पनाशनी भगवती भारीरथी वस्यते ॥ गङ्गा गङ्गात यो ब्रूयाद्यंजनानां
शतैरपि । मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं समच्छति ॥’ इति ॥

उद्येष्टपौर्णमास्यां सावित्रीव्रतम् । तदुक्तं स्कान्दभ-
विष्ययोः—

‘उद्येष्टे मासि सिते पक्षे द्वादश्यां रजनीमुखे ।’

इत्युपक्रम्य—

‘व्रतं त्रिरात्रमुद्दिश्य दिवारार्त्रि स्थिरा भवेत् ।’

इति अन्तेऽप्युपसंहृतम् ।

‘उद्येष्टे मासि सिते पक्षे पूर्णिमायां तथा व्रतम् ।

चीर्णं पुरा महाभक्त्या कथितं ते मया नृप ॥’ इति ।

दाक्षिणात्याश्चैतदेवाद्विद्यन्ते । एतच्चामावास्यायाम-
प्युक्तं निर्णयामृतं भविष्यं—

‘अमायां च तथा उद्येष्टे वटमूले महासती ।

त्रिरात्रोपोषिता नारी विधिनाऽनेन पूजयेत् ॥’

मदनरत्ने त्विदं वाक्यम्—‘पञ्चदश्यां तथा उद्येष्टे’ इति
पठित्वा उद्येष्टपौर्णमास्यामुक्तम् ।

‘अशक्तौ तु त्रयोदश्यां नक्तं कुर्याज्जितेन्द्रिया ।

अथाचितं चतुर्दश्याममायां समुपोषणम् ॥’ इति ।

तत्तु पाश्चात्या आद्रियन्ते । हेमाद्रिसमयोद्द्योतादि-

षु तु भाद्रपदपूर्णिमायामुक्तम् । तत्तु नेदानीं प्रचरति ।

गौडास्तु—

‘मेघे वा वृषभे वापि सावित्रीं तां विनिर्दिशेत् ।

उद्येष्टशुक्लचतुर्दश्यां सावित्रीमर्चयन्ति याः ॥

वटमूले सोपवासा न ता वैभक्त्यमाप्नुयुः ॥

इति पराशरोक्तेश्चतुर्दश्यां प्रदोषे व्रतम् । दिनद्वये त-

द्वयासौ परैवेत्याहुः । तन्निर्मूलम् । अत्र पूर्णिमामावास्ये
पूर्वविद्धे ग्राह्ये ।

‘भुतविद्या न कर्तव्या अमावास्या च पूर्णिमा ।

वर्जयित्वा नरश्रेष्ठ सावित्रीव्रतमुत्तमम् ॥

इति ब्रह्मवैवर्तेऽपि—

‘भूतविद्धा सिनीवाली न तु तत्र व्रतं चरेत् ।

वर्जयित्वा तु सावित्रीव्रतं तु शिविव्राह्मण ॥’ इति ।
मदनरत्ने ब्रह्मवैवर्तेऽपि

‘पतिपत्पञ्चमी भूतसावित्री ऋषट्पूर्णिमा ।

नवमी दशमी चैव नापोऽद्याः परसंयुताः ॥’ इति ।

यदा त्वष्टादशघटिका चतुर्दशी तदा परा साक्षा ।

‘पूर्वविद्धैव सावित्रीव्रतं पञ्चदशा तिथिः ।

नाक्ष्योऽष्टादश भूतस्य स्युश्चैतच्च परेऽहनि ॥

इति साधवः । ऋषस्तुतस्तु—

‘भूतोऽष्टादशनाडीभिर्द्विपयत्युत्तरा तिथिम् ।’

इत्यस्य ब्रह्मान्तरे साधकाशक्वादिशेषप्रवृत्तपूर्वविद्धा-

ऋसावित्री=तद्व्रतसंबन्धमावास्या । ऋषट्पूर्णिमा=त-
द्व्रतसंबन्धिपूर्णिमा ॥ नन्वेवं पण्मुहूर्त्तपरिमितपञ्चमीवेधव-
त्यां पष्ठ्या स्कन्दव्रतमपि न स्यात् । ‘नागो द्वादशनाडीभिः’
इति वाक्येन पण्मुहूर्त्तपरिमितपञ्चम्या दूषकत्वात् । किञ्च स्कन्दव्रते
तिथिक्षये पूर्वतिमाधवादिग्रन्थोऽसंगतः । त्रिमुहूर्त्तोऽधिकक्षयाभा-
वेनोत्तरदिने तादृशविद्धायास्त्रिमुहूर्त्तमत्तावश्यम्भावेन

एकादशी तृतीया च पष्ठ्या चैव त्रयोदशी ।

पूर्वविद्धाऽपि कर्तव्या यदि न स्यात्परेऽहनि ॥

इति चासिष्ठवचनाविषयत्वादित्यत्राह—ऋषस्तुतस्तिवति ॥

‘नागो द्वादश’इत्यादेर्दूषकताऽनुवादेन नाडीविशेषाविधायकत्वं लाघ-
वात् । वेधविशिष्टदूषकताविधाने गौरवात् । तथा च यत्र व्रते
पञ्चमीविद्धा पष्ठ्या निषिद्धा तद्विषयकमेतत् । स्कन्दव्रते पञ्चमीवि-

विधायकवचनेन तस्य साधादष्टादशनाडीवेधेऽपि पूर्वैवे-
त्ययं पन्थाः साधुः । अत्र पूर्णिमानुरोधेनैव यथा त्रि-
रात्रसंपत्तिर्भवति तथा त्रयोदश्यादि ग्राह्यम् । तस्याः
प्रधानत्वात्* । अयं निर्णयोऽप्यायामपि ज्ञेयः । पारणं तु
द्धाया ग्राह्यत्वात् तत्र पञ्चमीवेधस्यादूषकत्वात् । षण्मुहूर्तपञ्चमी-
युतायामपि तत्कर्तव्यमेव तद्वत् । यत्र व्रते चतुर्दशीविद्धा निषिद्धा
तद्विषयकतया सावित्रीव्रते च—

बृहत्तपा तथा रम्भा सावित्री वटपैतृकी ।

कृष्णाष्टमी च भूता च कर्त्तव्या संमुखी तिथिः ॥

इति पूर्वविद्धाविधानेन तस्या ग्राह्यत्वात्तत्र चतुर्दशीवेधो न दूषक
इत्यर्थः ॥ उक्तवासिष्ठं च परेऽह्नि एकभक्तादिकाले मध्याह्नादौ
पष्ठ्याद्यभावे सामान्यतो निषिद्धाया नागविद्धायाः प्रतिप्रसवार्थ-
मिति स्मर्त्तव्यम् । ननु केचन सोपपदाः त्रिरात्रादिशब्दाः । यथा
सावित्रीत्रिरात्र—बिल्वत्रिरात्र—गेत्रिरात्र—दुर्गानवरात्रादिमध्यगाः ।
तानि कर्मनामधेयान्येव तत्तद्देवतातत्तत्कालसंबन्धयोः प्रमाणान्तर-
गोचरत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तसंभवात् । ननु निरूपपदास्त्रिरात्रनवरात्रादि-
शब्दाः । बहुव्रीहौ समासान्ताऽसंभवेनावश्यकसमाहारत्वेन 'न त्रिरा-
त्रमुपवसेत् नवरात्रे विशेषतः' इत्यादौ अत्यन्तसंयोगार्थकाद्वितीयया
सप्तम्या वा गुणविधौ संभवति लक्षणया नामधेयत्वानौचित्यात्,
त्रयोदश्यादिवाक्यानि च प्राप्ते त्रिरात्रादिसामान्ये विशेषविधयः
गुणविधित एव त्रिरात्रादिशब्दे रात्रिशब्दस्तिथिपरः ।
एवं च यत्र चरमतिथिकृत्यमेव प्रधानं तिथ्यन्तरकृत्यं
त्वङ्गं तत्र साङ्गप्रधानप्रयोगः । तावत्कालिक इति प्रधान-
तिथ्यनुरोधेनेतरतिथिग्रहोऽयुक्तः । पूर्वापरतिथिकृत्याङ्गकैकादशी-
व्रतादौ तु त्रिरात्रादिव्यवहारविरहस्त्वनादेस्तस्यापर्यनुयोज्यत्वा-
त् । प्रकृते तु तिथित्रयकृत्यं प्रधानमतः कथमित्यत्राह—*अत्रेति ।
*प्रधानत्वादिति । यद्यपि तिथित्रयकृत्यं प्रधानं तथाऽपि वट-

पूर्णिमान्ते कार्यम् ॥

अत्र स्त्रीव्रतेषु विशेषः परिभाषायामुक्तः । अत्र विशेषो भविष्ये-

‘गृहीत्वा बालुकां पात्रे प्रथमात्रां युधिष्ठिर ।

ततोऽश्वशमये पात्रे बभ्रुयुग्मेन वेष्टित ॥

सावित्रीप्रतिमां कुर्यात्सौवर्णां वापि मृन्मयीम् ।

सार्धं सत्यवता सार्धं फलनैवेद्यदीपकैः ॥

रजन्या कण्ठसूत्रं शुभंः कुक्कुमकेशरैः ॥’

पूजयेदिति शेषः । रजनी=हरिद्रा । कण्ठसूत्रं=सौ-
भाग्यतन्तुः ।

‘सावित्रीपादयानकं वापि वाचयानं द्विजोत्तमैः ।

रात्रौ जागरणं कृत्वा प्रभाते विमले ततः ॥

तामपि ब्रह्मणे दत्त्वा प्रणिपत्य समापयेत् ॥’

मन्त्रस्तु-

‘सावित्रीं मया दत्ता सहिरण्या महासती ।

ब्रह्मणः प्रीणनार्थाय ब्राह्मण प्रतिगृह्यताम् ॥

व्रतेनानेन राजेन्द्र वैभवं नाप्नुयात्कचिन् ॥’ इति ॥

उपेष्टपौर्णमास्यां विशेष आदित्यपुराणे-

‘उपेष्टे मासि तिलान्दद्यात्पौर्णमास्यां विशेषतः ।

अश्वमेधस्य यत्पुण्यं तत्प्राप्नोति न संशयः ॥’

विष्णुरपि-

पूर्णिमा वटपैतृकीत्यादिसमाख्यव त्रयोदशीचतुर्दश्योरुपवासानुक-
ल्पविधानं च पूर्णिमादेर्निर्णयोपजीव्यत्वरूपं प्राधान्यं द्योतयति ।
तथा निर्णीतपूर्णिमादेरव्यवहितपूर्वतिथ्योरनुकल्पवाक्ये त्रयोदश्या-
दिशब्देन ग्रह इत्यर्थः । अश्वमेधे पात्रे । पात्रं च सप्तधान्यपूर्णं
कार्यम् । ‘सप्तधान्यमृतं कार्यम्’ इति कथायामुक्तेः ॥

‘ज्येष्ठी ज्येष्ठायुता चेतस्यात्तस्यां छत्रोपानत्प्रदानेन
नरो नराधिपत्यमाप्नोति’ इति ।

हेमाद्रौ ज्योतिषे—

‘ऐन्द्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा ।

पूर्णिमा ज्येष्ठमासस्य महाज्येष्ठी प्रकीर्तिता ॥’ इति ।

इयं मन्वादिरपि । सा पौर्वाहिकी ग्राह्या । विशेषस्तु
चैत्रे उक्तः । तथाऽपरार्के वामनपुराणे—

‘उदकुम्भाम्बुदानं च *तालवृन्तं सचन्दनम् ।

त्रिविक्रमस्य प्रीत्यर्थं दातव्यं ज्येष्ठमासि तु ॥’ इति ।

इति कमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ ज्येष्ठमासः ॥

मिथुनसंक्रान्तौ पराः षोडश घटिकाः पुण्यकालः ।

रात्रौ तु प्रागेवोक्तम् । आषाढशुक्लद्वितीयायां रथोत्स-
वः । तदुक्तं तिथितत्त्वे स्कान्दे—

‘आषाढस्य सिते पक्षे द्वितीया पुण्यसंयुता ।

तस्यां रथे समारोप्य रामं चै *भद्रया सह ॥

यात्रोत्सवं प्रवर्त्याथ प्रीणयेत् द्विजान्बहून् ॥’

तथा—

‘ऋक्षाभावे तिथौ कार्या यात्राऽसा प्रीयते मम ॥’

‘इहामुत्रातपत्राणां कुरु मे केशव प्रभो ।

छत्रं त्वत्प्रीतये दत्तं ब्राह्मणाय मया सह ॥’

छत्रमन्त्रः ।

‘उपानहौ प्रदास्यामि कण्टकादिनिवारणे ।

सर्वस्थानेषु सुखदे अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥’

उपानन्हमन्त्रः ।

*तालवृन्तं=तालव्यजनः ॥

इति ज्येष्ठः ॥

३९० सटीकनिर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे-

आषाढशुक्लदशमी पौर्णमासी च मन्वादिः । सा च
पूर्वाह्णव्यापनी प्राप्नोति प्रागुक्तम् । आषाढशुक्लद्वादश्या-
मनुराधायोगरहितायां पारणं कुर्यात् । तदुक्तं भविष्ये—

‘आभाकासितपञ्चेषु मैत्रश्रवणरेवती* ।

सङ्गमे न हि भोक्तव्यं द्वादशा द्वादशीर्हरेत् ॥’

‘आषाढभाद्रपदकार्तिकशुक्लद्वादशीष्वनुराधाश्रव-
णरेवतीयोगे पारणं न कुर्यादिति । अत्र यद्यप्येतावदेवो-
क्तं तथाप्यनुराधाप्रथमपाद एव वर्ज्यः । तदुक्तं विष्णुधर्म-

‘मैत्राश्रवादे स्वापितीह विष्णुः,

पौष्णान्तपदादे प्रतिबोधमेति ।

श्रुतेश्च मध्ये परिवर्तमेति

सुप्तिप्रबोधपरिवर्तनमेव वर्ज्यम् ॥’ इति ।

*चस्तुतस्तु*पूर्ववचनमिदं च निर्मूलमेव ॥

अत्रैव विष्णुशायनोत्सव उक्ता संमाद्री ब्राह्मे—

*एकादश्यां तु शुक्लायामाषाढे भगवान्हरिः ।

*भद्रा=सुभद्रा ॥ *आभाकेति । गद्यं ‘संजवे’ इति पाठं बदताम् ।
रेवतीति लुप्तपृष्ठीकम् । संगवे न भोक्तव्यं, मातर्मध्याह्नयोस्तु तद्भव-
त्येवेति तदर्थः । यत्र दिनं व्याप्यानुराधा द्वादशी च तत्र मातरेव
पारणं ‘सर्वेषामुपवासानाम्’ इत्युक्तेः ॥ *चस्तुतस्तिष्ठति । महा-
निबन्धेष्वदर्शनात् । *एकादश्यामिति । शयनादीनि निशादि-
वेलायां कार्याणीति ।

‘निशि स्वापो दिवोत्थानं संध्यायां परिवर्तनम्’ ।

इत्युक्तेः । तत्संज्ञप्रयोगस्तु नापेक्षितः तदनुक्तेः । स्वापवि-
धिर्भविष्ये—

‘महापूजां ततः कुर्यादेवदेवस्य चक्रिणः ।

जातीकुसुममालामिर्मन्त्रेणानेन पूजयेत् ॥

भुजङ्गशयने शेते क्षीरार्णवजले सदा ॥' इति ।

कल्पतरौ यमः—

*क्षीराब्धौ*शेषवर्गके आषाढ्यां संविशेद्धरिः ।

निद्रां त्यजति कार्तिक्यां तयोः सम्पूजयेत्सदा ॥

ब्रह्महत्यादिकं पापं क्षिप्रमेवं व्यपोहति ।

हिंसात्मकैस्तु किं तस्य यज्ञैः कार्यं महात्मनः ॥

प्रस्वापे च प्रबोधे च पूजितो येन केशवः ।

टोडरानन्देऽपि स्कान्दे—

आषाढशुक्लैकादश्यां कुर्यात्स्वप्नमहोत्सवम् ।'

अयं द्वादश्यामप्युक्तः

'आभाकासितपक्षेषु मैत्रश्रवणरेवती ।

आदिमध्यावसानेषु प्रस्वापावर्तनोत्सवाः ॥

'सुप्ते त्वयि जगन्नाथ जगत्सुप्तं भवेदिदम् ।

विबुद्धं च विबुध्येत प्रसन्नो मे भवाच्युत ॥' इति ।

भाद्रशुक्लैकादश्यां विष्णोः परिवर्त्तनमुक्तं भविष्ये—

'प्राप्ते भाद्रपदे मासि एकादश्यां दिने सिते ।

कटिदानं भवेद्विष्णोर्महापातकनाशनम् ॥'

कटिदानम्=अङ्गपरिवर्त्तनम् । तत्र महापूजां कृत्वा परि-
वर्त्तनं प्रार्थयेत्

'परिवर्त्तस्व देवेश केशवाच्युत भो प्रभो ।

त्वयैषैकादशी देव हितार्थं निर्मिता पुरा ॥' इति ।

कार्तिकशुक्लैकादश्यां विष्णोरुत्थापनं पाद्ये—

'एकादश्यां तु शुक्लायां कार्तिके मासि केशवम् ।

प्रसुप्तं बोधयेद्रात्रौ श्रद्धाभक्तिसमान्वितः ॥' इति ।

*क्षीराब्धाविति । कल्पतरुकृतामयमाशयः । 'नक्षत्रेण युक्तः

कालः' इति प्रत्ययः । पूर्णिमायामेवेति न नियमः कालमात्रग्रह-

निशि स्वापो दिवात्थानं मन्ध्यायां परिवर्तनम् ।
 अन्यत्र पादयोगेऽपि द्वादश्यामेव कारयेत् ॥
 आभाकाशेषु मासेषु ऋमिथुने माधवस्य च ।
 द्वादश्यां शुक्लपक्षे च प्रस्थापावर्तनात्सखाः ॥'
 इति भाष्योक्तः ।

णात् पूर्णिमायां तत्तत्तत्त्रययोगस्य प्रायिकत्वात् । न च तदत्य-
 न्तायोगव्यावृत्त्या योगः मानाभावात् । तस्मादिह कथंचिद्वक्ष्यया
 एकादश्यां प्राद्या इति । अत्राहुः अस्तु तथा माघी सप्तमी
 प्रौष्ठपदी अष्टकेत्यादौ मयायुक्तः कालोऽयम् । यत्र मासे स माघः ।
 माघस्येयं माघी समस्यन्वयानुरोधात् । प्रथमतो नक्षत्राण् ततो
 मासाण् ततः शीपकाण् कर्तव्यः । एवं प्रौष्ठपदीत्यत्रापि अष्टका-
 न्वयाऽनुरोधात् । पठन्ति च ।

‘नक्षत्राणं च मासाणं कृत्वा प्रौष्ठपदीपदम् ।

विशेष्यं चाष्टकारूपं शीपकाणां प्रबोधयेत् ॥’ इति ।

इह तु आपादी कार्तिकी च अत्यन्तायोगव्यावृत्त्याऽऽपादा-
 दियुक्तैव नक्षत्राणैव अनुरोधविशेषविरहात् । पूर्णिमासीलाभस्तु

‘आपादशुक्लपक्षान्ते भगवान्मधुमुदनः ।

भोगिभोगे निजां मायां पांगनिद्रां समाप्नुयात् ॥’

इत्युक्तः । ऋमिथुने इति ॥ आषाढमात्रान्वयि । अन्यत्र
 बाधात् । यद्वादश्यां शयनायुक्तं तन्मिथुनार्क एवेत्यर्थे इति
 मयूखः । उत्सवोऽजागरः ।

‘आषाढशुक्लद्वादश्यां सर्वशान्तिकरं शुभम् ।

य एतेन विधानेन ज्ञात्वा वै कर्म कारयेत् ॥

स पुमान् प्रणश्येत संसारेषु युगे युगे ॥’

तथा—

‘इमं च द्वादशी देवप्रबोधार्थं तु निर्मिता ।

आषाढे विष्णुप्रस्वापादिनिरूपणम् । ३९३

त्वयैषा सर्वलोकानां हितार्थं शेषशायिना ॥' इति ॥

परिवर्त्तनेऽपि द्वादशैव ग्राह्या । एतासां रात्रिदिनसन्ध्यादिषु
अतुराधाश्रवणरेवतीनां क्रमेणादिमध्यान्तभागे प्रस्वापादि कार्यम् ।

‘आभाकासितपक्षेषु मैत्रश्रवणरेवती ।

आदिमध्यावसानेषु प्रस्वापावर्त्तनोत्सवाः ॥’

इति भविष्यात्,

‘मैत्राग्रपादे स्वपितीह विष्णुः

श्रुतेश्च मध्ये परिवर्त्तमेति ।

पौष्णावसाने च सुरारिहन्ता

प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन ॥’

इति नारदीयाच्च ।

‘निशि स्वापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम् ।’

इत्युक्तेः निशादौ नक्षत्रपादयोगाभावे नक्षत्रमात्रयोगो ग्राह्यः ।

‘पादयोगो यदा न स्यात् ऋक्षेणापि तदा भवेत् ।’

इति चाराहात् ।

‘विष्णुर्दिवा न स्वपिति न च रात्रौ प्रबुध्यते ।

द्वादश्यामृक्षसंयोगे पादयोगो न कारणम् ॥’

इति विष्णुधर्मोत्तरात् । द्वादश्यामेकदेशेनापि नक्षत्रयोगाभा-
वे एकादश्यां त्रयोदश्यां वा तद्वक्षभाग एव निशादिवेलानादरेणैव
प्रस्वापादि कार्यम् ।

‘अप्राप्ते द्वादशीमृक्षे उत्थानशयने हरेः ।

पादयोगेन कर्त्तव्ये नाहोरात्रं विचिन्तयेत् ॥’

इति जीमूतवाहनादाहुतवचनात् । उत्थानशयने इति परि-
वर्त्तनोपलक्षणम्, अहोरात्रमिति सन्ध्यादिवेलायाः । एवं च द्वादश्यां
निशाद्यादरे अन्यतिथौ च नक्षत्रपादयोगादरे च नियते सति यदा
द्वादशीषु निशादेरन्यत्र तत्तद्वक्षभागयोगः अन्यतिथौ च तदि-

‘द्वादश्यां संधिप्रसंगे नक्षत्राणामसम्भवे ।

आभाकामितपक्षेषु शयनावर्तनादिकम् ॥’

इति वाराहोक्तेश्च । द्वादश्यामित्यत्रापि पारणाऽहो-
मात्रं विवक्षितम् ।

‘अपारणाऽहे पूर्वरात्रे घण्टादिन्वादयन्मुहुः ।’

इति रामार्चनचन्द्रिकोक्तः । अत्रैकादशीद्वादशयो-
र्देशभेदेन व्यवस्था ।

तरनक्षत्रस्यैव योगः तदा द्वादशीषु संध्यायां प्रस्थापादि कार्य-
मित्याह—‘द्वादश्यामिति । निशार्द्रा तन्मक्षत्रयोगाभावे सति
शयनावर्तनप्रबोधाः संधिसमये=संध्यासमये एव, न तु तत्र
नक्षत्रभागयोगे ।

‘रेवत्यन्तो यदा रात्रौ द्वादश्यां च समागतः ।

तदा विबुध्यते विष्णुर्दिनान्तं प्राप्य रंजतीम् ॥’

इति वचनात् । रेवत्यन्तविबोधग्रहणं चोपलक्षणम् । न चैतस्य
श्रीरामविषयत्वमस्तु तत्र तत्र विष्णुरिति श्रवणात् । अत्र मैत्रायणादे
इति नानावाक्येषु चतुर्थभागार्थकपादशब्दात् अनुराधारेवत्यौ
चतुर्द्धा विभज्याऽऽद्यान्त्यपादयोरैव स्वापबोधौ कार्यौ श्रवणं तु
त्रेधा विभज्य तन्मध्यभागे परिवर्तनं कार्यम् । श्रुतञ्च मध्ये परि-
वर्तमेतीति मध्यपदात् । अपारणाहे इति । विष्णवेः पारणाह एव
प्रस्थापादि क्रियते इत्यपरः पक्षः । अत्र द्वादशीपदमस्त्वेकादशी-
परमित्यत्राह—‘अत्रेति । “धनदश्च रमा गौरी” इत्यादिपवि-
त्रारोपणप्रकरणस्थवाक्यानन्तरम्

‘यस्य यस्य च देवस्य यक्षक्षत्रं तिथिस्तथा ।

तस्य देवस्य तस्मिन्स्तु शयनावर्तनादिकम् ॥’

इति वाक्यात्पवित्रारोपणदेवप्रस्थापादेर्द्वादश्यामप्यौचित्यादतो
व्यवस्थेत्यर्थः । आपादकार्तिकपौर्णमास्योरपि स्वापप्रबोधौ दर्शितौ

इदं च मलमासे न कार्यम् ।

‘ईशानस्य बलिर्विष्णोः शयनं परिवर्तनम् ।’

इति कालादर्शं निषेधात् । यदपि —

‘एकादश्यां तु गृह्णीयात्संक्रान्तौ *कर्कटस्य वा ।

आषाढ्यां वा नरो भक्त्या चातुर्मास्यव्रतक्रियाम् ॥’

इति हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्ते, तदपि मलमासेऽसति द्रष्टव्यम् ।

*‘मिथुनस्थो यदा भानुरमावास्याद्वयं स्पृशेत् ।

द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥’

इति तत्रैव मोहचूलोत्तरोक्तेः ॥

“क्षीराब्धौ शेषपर्यङ्के” इत्यादि । एकादशीमारभ्य पञ्चाहमपि प्रस्वा-
पादि पुराणान्तरे तद्विस्तरः । *कर्कटस्येति । प्रस्वापवत्तदुत्तर-
कर्तव्यस्य चातुर्मास्यव्रतस्य मिथुन एव न्याय्यत्वात्कथमेतदित्य-
भिमानः । मलमासे मिथुनेऽधिकमासे न । तथा च हरिशयने
मिथुने द्वादशीस्थाने कर्के द्वादशी लभ्यते तदुत्तरकर्तव्यचातुर्मास्य-
व्रते सैव संक्रान्तौ कर्कटस्येत्यनेन धर्तव्येत्यर्थः । वस्तुतस्तु
चातुर्मास्यव्रतारम्भे चत्वारः पक्षाः । आषाढे-शुक्लैकादशी-तद्द्वा-
दशी-तत्पौर्णमासी-कर्कसक्रान्तिभेदात् । “एकादश्यान्तु शुक्लाया-
म्” इति वाक्यात् ।

‘आषाढशुक्लद्वादश्यां पौर्णमास्यामथाऽपि वा ।

चातुर्मास्यव्रतारम्भं कुर्यात्कर्कटसंक्रमे ॥’

इति चाराहात् । *मिथुनस्थ इति ।

‘माघवाद्येषु यद्येकमासि दर्शद्वयं यदा ।

द्विराषाढः स विज्ञेयः शेते कर्कटकेऽच्युतः ॥’

इति द्विराषाढकथनं तु व्यवस्थार्थम् ।

‘मेषादिमिथुनान्तेषु यदा दर्शद्वयं भवेत् ।

अब्दान्तरे तदावश्यं मिथुनार्के हरिः स्वपेत् ॥

*अथ चातुर्मास्यव्रतारम्भ उक्तो भारतं—

‘आषाढे तु मिते पक्षे एकादश्यामुपोषितः ।

चातुर्मास्यव्रतं कुर्यात्किंकिर्नाम्यतो नरः ॥’ इति ।

अस्य नित्यत्वं तत्रैवाक्तम्—

‘वार्षिकांश्चतुर्मासां मासान्वाहयेत्केनचिन्नरः ।

व्रतन नाचेदाप्नोति किञ्चिदं वत्सरोद्भवम् ॥

असम्भवे तुलाकैऽपि कर्तव्यं तत्प्रयत्नतः ॥’ इति ।

तेनाषाढशुक्लेकादश्यां द्वादश्यां पौर्णिमास्यां चाऽऽर-
म्भः । समाप्तिस्तु कार्तिकशुक्लद्वादश्यामेव । तदुक्तं
हेमाद्रौ भारतं—

‘चतुर्धा गृह्य वै चर्णिं चातुर्मास्यव्रतं नरः ।

कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत्समापयेत् ॥’ इति ।

अस्यारम्भः शुक्लास्तादावपि कार्यः ।

‘न शौचायं न मौक्त्यं च शुक्लगुर्वोर्न वा तिथेः ।

त्वण्डित्यं चिन्तयेदादौ च चातुर्मास्याविधौ नरः ॥’

इति हेमाद्रौ वृजगाख्यातेः । *इदं च द्वितीयाचार-
म्भविषयम् । प्रथमारम्भस्तु न भवत्येव । आशौचम-
ध्येऽपि द्वितीयाचारम्भो भवति ।

‘अशुचिर्वा शुचिर्वापि यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।

कर्कटादित्रिके वापि यदा दर्शद्वयं भवेत् ।

अब्दान्तरे तदावश्यं मिथुनाकै हरिः स्वपेत् ॥’

इति स्पष्टमुक्तेः । *अत्रैवेति । आषाढशुक्लद्वादश्यामित्यादिवा-
राहाचत्वारः पक्षा अनुपदमुक्ताः । एकादश्यां सूतकादिना प्रति-
बन्धे द्वादश्यादयः सर्वत्रापि प्रतिबन्धे त्वनारम्भ एव । ‘आरब्धे सूतकं
न स्यात्’ इति बाधयात् । *आदौ=आरम्भे । *इदं चेति । निषि-
द्धस्थास्तादेस्तामान्यतः प्रतिपसवे गौरवात् द्वितीयाारम्भपरत्वमित्य-

व्रतमेतन्नरः कृत्वा मुच्यते सर्वपातकैः ॥'

इति भार्गवार्चनदीपिकायां स्कान्देोक्तेः ।

‘आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ।’

इति विष्णुवचनाच्च ।

यत्तु—

‘*असंक्रान्तं तथा मामं दैवं पित्र्ये च कर्मणि ।

*मलमाममशौचं च वर्जयेन्मतिमान्नरः ॥’

इति हेमाद्रौ चातुर्मास्यव्रतप्रकरणे भविष्यवचनं,
तत्त *पुषानुमन्त्रणमन्त्रवदमन्त्रं मध्ये पठितमिति
ज्ञेयम् । *अन्यथा पित्र्यस्य पूर्वोक्तस्य विवाहादेश्च चा-
तुर्मास्यव्रते कः प्रसङ्गः । *प्रकरणनिवेशोऽपि वा प्रथ-
मारम्भविषयं ज्ञेयम् । केचित्तु प्रतिवर्षं चातुर्मास्यव्रत-
प्रयोगाणां भिन्नत्वादाशौचादिपाते द्वितीयादिप्रयोगो
न भवत्येवेत्याहुः । तन्न ।

‘*प्रतिवर्षं च यः कुर्यादैवं वै संस्मरन् हरिम् ।

देहान्तेऽतिप्रदीप्तेन विमानेनार्कवर्चसा ॥

र्थः । वस्तुतस्तु वर्षभेदेऽपि व्रतैक्ये मानाभावात्सर्वेऽपि प्रथमार-
म्भा एवेति । अत एव बहुषु पुस्तकेष्विदं चेत्यादिपाठो न दृश्यते ।
*असंक्रान्तम्=अधिकम् । *मलमासं=क्षयमासम् । *पूषेति ।
दर्शपूर्णमासप्रकरणे ‘पूषणोऽहं देव प्रजया पशुभिश्च जनिषीय’ इति
पुषानुमन्त्रणमन्त्रः पठितोऽपि स तत्र न विनियुज्यते तत्र
तद्देवताविरहेण प्रकरणस्य दौर्बल्यात् विनियोज्यस्वरूपसामर्थ्य-
जनपेक्ष्य विनियोगाभावात् । अतः स पूषयागे नेतव्य इत्यर्थः ॥
प्रकरणदौर्बल्यमाह—*अन्यथेति । दैवविवाहादि चातुर्मास्यव्रते
दैवमिति मत्वाह—*प्रकरणेति । *प्रतिवर्षं चेति । वस्तुतस्त्विदं
फलविशेषार्थावृत्तिबोधकं प्रयोगैक्यपक्षे मानाभावात् । चातुर्मास्यव्र-

मोदने विष्णुलोकंऽसौ यावदाभूतसंलभम् ॥'
इति हेमाद्रौ भविष्यवचनादिग्राह्यां विस्तरः ।
इदं च शिवभक्तादिभिरपि कार्यम् ।

'शिवे वा भक्तिसंयुक्ता भार्गवा गणनापके ।
कृता व्रतस्य नियमं यथोक्तकलभामभवेत् ॥'
इति ब्रह्मवैवर्तीन् । व्रतग्रहणप्रकारस्तु हेमाद्रौ भविष्ये-

* 'महापूजां ततः कुर्याद्देवदेवस्य चक्रिणः ।
जानीकुसुममालाभिर्मन्त्रंणानेन पूजयेत् ॥
सुप्तं त्वयि जगन्नाथे जगत्सुप्तं भवेदिदम् ।
विबुद्धे च विबुध्यंत प्रसन्नो मे भवाच्युत ॥
एवं तां प्रतिमां विष्णोः पूजयित्वा स्वयं नरः ।
प्रभाषेताग्रतां विष्णोः कृताञ्जलिपुटस्तथा ॥
चतुरो वार्षिकान्मासान्देवस्योत्थापनावधि ।
इमं करिष्ये नियमं निर्विघ्नं कुरु मेऽच्युत ॥
इदं व्रतं मयांदेवगृहीतं पुरतस्तव ।
निर्विघ्नं सिद्धिमायातु प्रसादात्तव केशव ॥
गृहीतेऽस्मिन्व्रते देव पञ्चत्वं यदि मे भवेत् ।
तदा भवतु संपूर्णं त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ॥
गृहीतेऽस्मिन्व्रते देव यद्यपूर्णं मृतो ह्यहम् ।
तन्मे भवतु संपूर्णं त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ॥' इति ।
तत्र भार्गवार्चनदीपिकायां नृसिंहपरिचर्यायां
च भविष्ये-

'आवणे वर्जयेच्छाकं दधि भाद्रपदे तथा ।
दुग्धमाश्वयुजे मासि कार्तिके द्विदलं त्यजेत् ॥' इति ।
स्कान्देऽपि चातुर्मास्यकल्पे-

तारम्भः शयनोत्सवं कृत्वा कार्य इति सूचयितुं-#महापूजामिति ।

‘चत्वार्येतानि नित्यानि चतुराश्रमवर्णिनाम् ।
 प्रथमे मासि कर्तव्यं नित्यं *शाकव्रतं नरैः ॥
 द्वितीये मासि कर्तव्यं दधिव्रतमनुत्तमम् ।
 पयोव्रतं तृतीये तु चतुर्थेऽपि निशाम्य ॥
 द्विदलं बहुबीजं च घृन्ताकं च विवर्जयेत् ।
 नित्यान्येतानि विप्रेन्द्र व्रतान्याहुर्मनीषिणः ॥
 जम्बीरं राजमाषांश्च मूलकं रक्तमूलकम् ।
 कूष्माण्डं चक्षुदण्डं च चातुर्मास्ये त्यजेद् बुधः ॥’

तथा—

‘विशेषाद्दरीं धात्रीं कूष्माण्डं तिन्त्रिणीं त्यजेत् ।
 जीर्णधात्रीफलं ग्राह्यं कथञ्चित्कायशोधनम् ॥’ इति ।
 तीर्थसौख्ये स्कान्दे—

‘वार्षिकांश्चतुरो मासान्प्रसुप्ते वै जनार्दने ।
 मञ्चस्वद्वादिशयनं वर्जयेद्भक्तिमात्सरः ॥
 अनृतां वर्जयेद्भाग्यां मांसं मधु परौदनम् ।
 पटोलं मूलकं चैव घृन्ताकं च न भक्षयेत् ॥
 अभक्ष्यं वर्जयेद् दूरान्मसुरं सितसर्पपम् ।
 राजमाषान्कुलित्थांश्च आशुधान्यं च सन्त्यजेत् ॥
 शाकं दधि पयो माषान् आचणादिषु सन्त्यजेत् ॥’
 अत्र त्यजेदिति वर्जनसङ्कल्परूपः पर्यु(१)दासो ज्ञेयः
 व्रतोपक्रमात् । अत्र केचित्—

‘शाकाख्यं पञ्चपुष्पादि’ इत्यमरकोशस्य ‘शक्यतेऽ

*शाकव्रतं=शाकवर्जनसंकल्पः । बहुबीजव्रतं च मासचतुष्टये ।
 राजमाषाः=चवल्या इति महाराष्ट्राः । मधु=क्षौद्रम् । पटो-
 लं द्वयमपि । आशुधान्यम्=‘आशुव्रीहिः पाटलः स्यात्’ इति

शितुमनेनेति शाकः' इति क्षीरस्वामिना व्याख्यानात्
व्यञ्जनमात्रस्य निषेधमात्रश्चते । अन्ये तु शाकशब्दस्य
पत्रादिदशविधशाकं योगरूढत्वात् योगाच्चरूढेर्बली-
यस्त्वात् भुवादीनामपि त्यागापत्तेश्च तत्प्रत्याचक्षते । तेन

'अमूलपत्रकरैराग्रफलकाण्डाभिरूढकाः ।

त्वक् पुष्पं कवचं चेति शाकं दशविधं स्मृतम् ॥'
इति क्षीरस्वामिनोक्तस्य शाकस्य निषेध इति । अधि-
रूढकाः=अङ्कुराः । वस्तुतस्तु

*तत्कालोद्भवाः शाका वृजैर्नोपाः प्रयत्नतः ।

बहुवीजमर्वाजं च विकारि च विवर्जयेत् ॥

इति भविष्यवचनात्तत्कालोत्पन्नानां दशविधशा-
कानां निषेधः । तत्र *तत्कालो(१)द्भवजातीयत्वं विवक्षि-
तम् । तेनातपादिशोषितानां वर्षान्तरोद्भवानामपि निषे-

कोशात्सुखधान्यम् । *योगाच्चेति । केवलयोगिकत्वमते ।
*मूलंति । मूलं कन्दोऽपि बाध्यः । करीरं=वंशाङ्कुरः । अग्रं=पल-
वः । काण्डां=दण्डः । कवचं=छत्राकमदशम् । अङ्कुर इति क्षेत्रो-
द्भिन्नफलमूलादं, स्वेदोद्भिन्नोद्भुर इति केचित् । अत्र फलपत्रे-
त्यादेः सर्वस्य न निषेधः किंतु फलमूलादंरव । तेषां व्यञ्जनत्वेन
भूयो लोकव्यवहारादिति केचित् । तत्रान्यत्रापि तद्व्यवहारभूय-
स्त्वादित्यपरे । *तत्तत्कालेति । 'यत्र काले वृत्तं तस्य तदन्यस्य च'
इत्येवं वर्षाकाललाभात् । एतेन तत्तत्कालेति संवत्सरलाभे तत्का-
लोत्पन्नानामित्यग्निमग्न्यविरोधः । इतरथा बीप्सावैद्यध्यमिति समा-
हितम् । *तत्कालेति तत्तत्कालेत्यभिधातव्ये द्वितीयतच्छब्दप्रभृत्य-
नुवादः । एतच्च वर्षाकालोद्भवशाकवृत्तमित्यभिप्रायेण । शाकसामा-

धः । *अत्र तत्कालोद्भवा इति बीप्सावशात्स्वस्वकालोद्भवानां सर्वेषां निषेध इति निष्कर्षः । बहुबीजमित्यनेकबीजमिति केचित् । इतरावयवापेक्षया बीजावयवा यत्र बहवस्तदित्यन्ये । अबीजं कदलादि* । वस्तुतस्तु इदं महानिबन्धेद्वयभावान्नमूलमेव । आचारप्रदीपे—

‘वृन्ताकं च कलिङ्गं च बिल्वौदुम्बरभिःसटाः ।

उदरे यस्य जीर्णन्ति तस्य दूरतरो हरिः ॥’

तथाऽपरार्के देवलः—

‘ब्रह्मचर्यं तथा शौचं सत्यमामिषवर्जनम् ।

व्रतेऽत्रेतानि चत्वारि वरिष्ठानीति निश्चयः ॥’

आमिषाणि चांक्तानि रामार्चनचन्द्रिकायां पाद्ये—

‘प्राण्यङ्गचूर्णं चर्माम्बु जम्बीरं बीजपूरकम् ।

अयज्ञशिष्टमाषादि यद्विष्णोरनिवेदितम् ॥

दग्धमन्नं मसूरं च मांसं चेत्यष्टधाऽऽमिषम् ।

रुच्यं तत्तद्देशलभ्यं सुप्तं देवे विवर्जयेत् ॥’

पाद्ये कार्तिकमाहात्म्ये—

‘गोच्छार्गामहिषीदुग्धादन्यद् दुग्धादि चामिषम् ।

धान्यं मसूरिकाः प्रोक्ता अन्नं पर्युषितं तथा ॥

द्विजकीर्ता रसाः सर्वे लवणं भूमिजं तथा ।

न्यव्रतमित्याशयेनाह *अत्रेति । *कदलमिति । अनुदरा कन्येतिवत् अत्यल्पबीजमित्यर्थादास्रफलमिति । भिःसटा=दग्धान्नम् । भीःसटेति पाठे ‘भीःसटं श्लेष्मान्तकम्’ इति धन्वन्तरिनिघण्टुः ॥ प्राण्यङ्गं=मौक्तिकशुक्लादि । रुच्यं=रुचिकादि । धान्यं=कुस्तुम्बुरुः । अन्नं पर्युषितम्—

‘अन्नं पर्युषितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिरसंस्थितम् ।

अस्नेहा अपि गोधूपयवगोरसविक्रियाः ॥’

*'ताम्रपात्रस्थितं गठ्यं जलं पल्लवसंस्थितम् ।

*आत्मार्थं पानितं चाक्षमाभिरं तत्र स्मृतं बुधैः ॥'

तथा—

*'निष्पावान् राजमाषांश्च मसूरं संधितानि च ।

पृन्ताकं च कालङ्गं च सुप्तं देवं विवर्जयेत् ॥'

संधितानि=लवणशाकादीनि ।

तत्रैव विष्णुधर्म—

'चतुर्वर्षाह मासेषु हविष्यार्शा न पापभाक् ।

हविष्याणि तु पृथ्वाचन्द्रोदये भविष्ये

*'हैमन्तिकं सिताभिरं धान्यं मुद्गा गवास्तिलाः ।

कलायककुर्नावारा वास्तुकं हिलमोचिका ॥

पाटिका कालशाकं च मूलकं केसुकेतरत् ।

कन्दः सैन्धवसामुद्रं गठ्यं च दधिस्पर्षिणी ॥

इत्याद्युक्तम् । आरनालादि च द्विजन्कीनाः । *ताम्रंति ।

'यज्ञपात्रे तथा दोहे पाके च परिवेषणे ।

स्नानतर्पणदानेषु ताम्रं गठ्यं न दृश्यति ॥'

इत्युक्तम् । *आत्मार्थमिति । 'परपाकस्तत्र यः, तावुभौ पापकर्माणौ' इति निषेधेऽपि दोषाधिक्यार्थं विप्रभोजनवैश्वदेवार्थ-
पाकहीनः परपाकानित्युक्तः । *निष्पावान् पावटे इति महाराष्ट्राः ।

'यद्योत्कोचादिना प्राप्तं पानिताद्यदुपाजितम् ।

कन्याविक्रयतो लब्धं सुप्तं देवं विवर्जयेत् ॥'

इत्यादीनि त्वतिदोषार्थानि । *हैमन्तिकं=हैमन्तोद्भवम् । सितं
श्वेतमस्त्रिभुजम्=अनूपकं किञ्चिदग्निपाकेन जातस्वेदं स्त्रिभुजं तद्भिन्नं तेन
पृथुकादिनिषेधः । धान्यं=तण्डुलाः । कलायः=सतीनकः, मटरी इति
प्रसिद्धम् । वास्तुकं वधुवा इति प्रसिद्धः शाकः । हिलमोचिका=गौड-
देशे । कालशाकम्=तद्वेशे । मूलकं स्वार्थे कः मूलानि न तु मूलशाकः

*पयोऽनुद्धृतसारं च *पनसाग्रहरीतकी ।

पिप्पली जीरकं चैव नागरङ्गं च तित्तिणी ॥

कदलीलवलीधार्त्र्याफलान्यगुडमैक्षवम् ।

*अतैलपकं मुनयो हविष्याणि प्रचक्षते ॥' इति ।

सितास्विन्नम् = अनृप्सपकम् । धान्यं = तण्डुलादि* ।

केमुकं केमुताइति प्राच्येषु प्रसिद्धः कन्दः 'कलायस्तु-
सतीनकः' इत्यमरः 'बटुरी' इति प्रसिद्धं धान्यम् ।

मदनरत्नेऽप्येवम् । अगस्त्यसंहितायां हेमन्ताद्युक्त्वा—

'नारिकेलफलं चैव कदली लवली तथा ।

आम्रमामलकं चैव पनसं च हरीतकी ॥

व्रतान्तरप्रशस्तं च हविष्यं मन्वते बुधाः ॥'

अन्यान्यपि वृतान्युक्तानि हेमाद्रौ भविष्ये—

'स्त्री वा नरो वा मङ्गला धर्मार्थं सुदृढवृतः ।

गृहीयान्नियमानेतान्दन्तधावनपूर्वकान् ॥

तेषां फलानि वक्ष्यामि तत्कर्तृणां पृथक् पृथक् ।

मधुरस्वरो भवेद्राजन् पुरुषो गुडवर्जनात् ॥

तैलस्य वर्जनाद्राजन् सुन्दराङ्गः प्रजायते ।

कटुतैलपरित्यागाच्छत्रुनाशः प्रजायते ॥

योगाभ्यासी भवेद्यस्तु स ब्रह्मपदमाप्नुयात् ।

तस्य वृत्ते मदिरोपमत्वात् । केमुकेतरत् = केमुकं केमुता इति प्राच्ये-
षु प्रसिद्धं मूलं तद्विन्नम् इतोऽपि च न मूलशकः अव्यावर्त्त-
कत्वेन एतदन्वयात् । कन्दः यद्यपि 'अर्शोघ्नः सूरणः कन्दः' इत्युक्त-
स्तथापि तस्य निषिद्धत्वात्तदन्यो ग्राह्यः ॥ *अनुद्धृतसारमि-
ति । दधन्यपि बोध्यम् । *पनसेत्यादि । 'फले लुक् । नार-
ङ्गं = नारिङ्गम् । नागरमिति पाठे शुण्ठी । *अतैलपकमिति
कथितहविष्याणामेव विशेषणम् ।

ताम्बूलवर्जनाङ्गी रक्तकण्ठश्च जायेत ॥

घृतप्यागाक्ष्य लावणं सर्वस्मिन्भक्तनुर्भवेत् ।

शाकपत्राशनाङ्गी अपकादोऽमलं भवेत् ॥

भूमौ प्रस्तरशायी च विप्रो मुनिवरो भवेत् ।

एकान्तरोपवास्येन ब्रह्मलोकं महीयते ॥

भारणाश्वरोम्णां च गङ्गास्नानफलं लभेत् ।

मौनयुक्ता भवेन्नरः तस्याज्ञाऽग्निलिप्ता भवेत् ॥

भूमौ भुङ्क्ते सदा यस्तु स पांथक्याः पतिर्भवेत् ।

प्रदक्षिणाशतं यातु करानि स्तुतिपाठकः ॥

हंसयुक्तविमानेन स च त्रिपुण्ड्रं व्रजेत् ।

अपानितेन प्राप्नोति पुत्रान्धर्म्योन्निवेशयतः ॥

षष्ठ्यालकालभोक्ता यः कल्पस्थायी भवेदिति ।

पर्णेष्टु यो नरो भुङ्क्ते कुरुक्षेत्रफलं लभेत् ॥

गुह्यवर्जी नरो दद्यान्नङ्गुलं ताम्रभाजनम् ।

सहिरण्यं नरश्रेष्ठ लवणस्याप्यग्नौ विधिः ॥

सुप्तं देवे तु यो विष्णोः शिवस्याङ्गुणमर्चयेत् ।

पञ्चवर्णैस्तु यो नित्यं स्वस्तिकैः पद्मकैस्तथा ॥

स याति रुद्रलोकं हि गाणपत्यमवाप्नुयान् ॥'

अथेषां समाप्तौ कार्तिक्यां दानानि । 'एकभक्तवृत्ते*
दम्पती संपूज्य भेनुर्देवा, नक्तं च म्रियुगं, एकान्तरोपवासे
गौः, भूशयने शय्या, षष्ठकालभोजने गौः, व्रीहिगोधूमा-
दित्याग्ने हैमघीद्यादि, कृच्छ्रे गोयुग्मं, शाकाशने गौः

*एकभक्तवृत्ते इति । विहितदानानन्तरं

“चतुरो वार्षिकान् मासाभियमो येन यः कृतः ।

कथयित्वा द्विजेभ्यस्तं दद्याद्भक्त्या सदक्षिणाम् ॥

दत्त्वा विसर्जयेद्दिमास्ततो भुञ्जीत वाग्यतः ।”

पयोवृते च, दधिमधुघृतवृतेषु वासो गौश्व, ब्रह्मचर्ये स्व-
र्णमूर्तिः, ताम्बूलवृते वासोयुगं, मौने घृतकुम्भां वस्त्रयुगं
घण्टा च, देवाग्रे रङ्गमालिकाकरणे धेनुर्हेमरात्रं च, दीपि-
कावृते दीपिका वासोयुगं च, भूमिभोजने पणभोजने च
कांस्यपात्रं गौश्व, चतुष्पथदीपे गांयासे च गोवृषौ, प्र-
दक्षिणाशने वस्त्रम्, *अनुक्तेषु स्वर्णं गौश्व' इत्यादि
हेमाद्रौ ज्ञेयम् । तथाच भार्गवार्चनदीपिकायां पाद्मे-

‘शयनीयाधिनीमध्ये शमीदूर्वापमार्गकैः ।

भृङ्गराजेन देवांस्तु नार्चयित कदाचन ।’

हेमाद्रौ पाद्मे—

‘आषाढादिचतुर्मासानभ्यङ्गं वर्जयेन्नरः ।

समाप्तौ च पुनर्देवात्तिलतैलयुतं घटम् ॥

आषाढादिचतुर्मासं वर्जयेन्नखकृन्तनम् ।

घृन्ताकं गृञ्जनं चैव मधु सर्पिर्घटान्वितम् ॥

कार्तिक्यां तत्पुनर्हेमं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।

‘अन्यान्ग्रामि (१)केशकर्तनादिवर्जनसंकल्पानुरूपाणि
पृथ्वीचन्द्रोदये ज्ञेयानि । टोडरानन्दे स्कान्दे—

‘एकान्तरं द्वयन्तरं वा कुर्यान्मासोपवासकम् ।

अनोदनं फलाहारं नक्तव्रतमथापि वा ॥’

अत्रैव तत्समुद्राधारणमुक्तं रामार्चनचन्द्रिकायां भ-
विष्ये—

इत्युक्तेर्व्रतसमापनं कार्यम् । *वस्त्रमिति । सन्ध्याकाले दीपदाने
सुवर्णयुतां दीपिकां दद्यात् । *अनुक्तांष्विति । चातुर्मास्यव्रतं
कृत्वा ‘व्रतान्ते गोवृषप्रदः’ इति वाक्यादेतुं वा दद्यात् । व्यासः—

‘शायन्तां वैव बोधिन्यां चकर्तार्थं तथैव च ।

शङ्खचक्रविधानेन बलिपूर्णा भवेन्नरः ॥’ इति ।

(१) ‘अतस्तनूनं तदामो अश्नुते’ इति ऋग्वेदात्, ‘स होवाच याज्ञवल्क्यस्तस्मात्पुमानात्महिताय हरिं भजेत् । सुहृत्कर्मौलं विमर्षिण्यङ्गद्वयिना संदधते’ इति शतपथ-
श्रुतेः, ‘प्रतद्विष्णोः भजचक्रं मुनिं जन्माभ्यां विभक्तवे
चर्षणीन्द्राः । मुने वाहंदिधन्तं ये पुराणा लिङ्गान्यङ्गे
तावकायार्पयन्ति’ इति सामवेदात् ।

‘योऽधीते भारतं पुण्यं ब्राह्मणो नियतव्रतः ।

चतुरो वार्षिकान् मामान् सर्वपापान्मुच्यते ॥

तस्मान्नियमसंयुक्तैः श्रोतव्यं ब्राह्मणैरिदम् ।

कृष्णप्रोक्तापिमां पुण्यां भारतोमुत्तमां कथाम् ॥

श्रावयिष्यन्ति ये विप्रो ये च श्रावयन्ति मानवाः ।

सर्वथा वर्तमाना वै न ते शोच्याः कृताकृते ॥’ इति ।

नियमाः ब्रह्मचर्यहविष्याशनभूशय्यादयः । एवं सङ्कल्प-
पूर्वकं श्रुत्वा समाप्तौ सति सामर्थ्यं पर्वसमाप्तां वाचकं पायसेन भो-
जयेत्तस्मै रत्नकाञ्चनगोभूषणहवस्त्रादि दद्यात् ततो द्विजान् भोजयि-
त्वा तेभ्यो दक्षिणां दद्यादेवं सर्वपुराणश्रवणविधिरिति । अतर्त्त-
वे=तरितुम् । *चर्षणीन्द्राः=ज्ञानपूर्णाः ।

(१) इयं श्रुतिर्वैष्णवेः स्वमतपरतया व्याख्याता । अस्या वास्त-
वार्थस्तु—‘तत् पवित्रं अतस्तनूः पयोव्रतादिना असन्तस्तगात्रः आमः
अपरिपक्वो नाश्नुते न व्याप्नोति’ इति श्रीमत्सायणाचार्यैः ऋक्संहिता-
माध्ये उक्तः । एवमन्यान्यपि श्रुतिवाक्यानि वस्तुतो भिन्नार्थानि बलादा-
कृत्य व्याख्यातानि सन्ति । सार्वजनीनं तु ग्रन्थकृदप्यग्रे वक्ष्यति—‘यस्तु
संततशङ्कादि’ इति ।

‘अग्निहोत्रं यथा नित्यं वेदस्याध्ययनं यथा ।

ब्राह्मणस्य तथैवेदं तसमुद्रादिधारणम् ॥’

इति पद्मपुराणाच्चेति ।

‘ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा यदि वेतरः ।

शङ्खचक्राङ्किततनुस्तुलसीमञ्जरीधरः ॥

गोपीचन्दनलिसाङ्गो दृष्टश्चेत्तदघं कुतः ॥’

इति काशीखण्डात् । तत्प्रकारस्तु रामार्चनचन्द्रिकातो ज्ञेयः ।

पृथ्वीचन्द्रोदयादयस्तु —

‘यस्तु संतप्तशङ्खादिलिङ्गचिह्नतनुर्नरः ।

स सर्वपातनाभोगी चण्डालो जन्मकोटिषु ॥

द्विजं तु तप्तशङ्खादिलिङ्गाङ्किततनुर्नरः ।

संभाष्य रौरवं याति यार्वादिन्द्राश्चतुर्दश ॥’

इति बृहन्नारदीयोक्तेः ।

शङ्खचक्राङ्कितं च गीतनृत्यादिकं तथा ।

एकजातरयं धर्मो न जातु स्याद्विजन्मनः ॥

शङ्खचक्रे मृदा यस्तु कुर्यात्तप्तायमेन वा ।

स शूद्रवद्वहिः कार्यः सर्वस्माद्विजकर्मणः ॥

यथा श्मशानजं काष्ठमनर्हं सर्वकर्मसु ।

तथा चक्राङ्कितो विप्रः सर्वकर्मसु गर्हितः ॥’

तथा—

‘शिवकेशवघोरङ्काञ्जलचक्रादिकान्द्विजः ।

न धारयेत् मतिमान्वैदिके वर्त्मानि स्थितः ॥’

इति विष्णवाश्वलायनादिवचनात् ऋग्वेदादिश्रुतीनाम-

*न्यार्थत्वादन्यश्रुतीनां चासत्त्वाच्चक्रादिधारणं शूद्र-

४०८ सटीकनिर्णयमिश्रभुद्धिनीयपरिच्छेदे-

विषयमित्युच्यते । 'नृत्यं चोदरार्थं निषिद्धम्' इति श्री-
धरस्वामी ।

यद्यपि निषेधस्य प्राप्तमापेक्षतया द्विभिं विना च त-
दयोगादुपजीव्यविरोधेन 'न तौ पशौ करानि' इति व-
द्विकल्पो युक्तस्तथापि 'एकजानेरयं धर्मः' इत्यनेन (१)
सामान्यशक्यानामुरसंहारो हि जानिनिषेधो नित्यानुवाद-
इति तदाशयः । अत्र शिष्टाचार एव संकटपाशनिः-
सरणमराणारति संक्षेपः । आपादपौर्णिमास्यां कोकि-
लाव्रतमुक्तं हेमाद्रौ भाविष्ये

'आपादपौर्णिमास्यां तु सन्ध्याकाले क्षुपस्थिते ।
संकल्पयेन्मासमेकं श्रावणे प्रत्यहं ब्रह्म ॥
स्नानं करिष्ये नियता ब्रह्मचर्ये स्थिता मनी ।
भोक्ष्यामि नक्तं भृशदयां करिष्ये प्राणनां दयाम् ॥'
इति ।

अस्य नक्तव्रतत्वात् *सायाह्नक्यापिनी (२) ग्राह्या ।
अत्रैव शिवशायनोत्सव उक्तो हेमाद्रौ वामनपुराणे—
'पौर्णिमास्यामुमानाथः स्वपते चर्मसंस्तरं ।
वैशाघं च जटाभार समुद्रग्राहि वरुणा ॥'

*आपादेति । आधकापादपौर्णिमास्यामारम्भः ।

'आपादो द्वौ यदा स्यातां कोकिलाव्रतमाचरेत् ।'

इत्युक्तं । आधकापादपौर्णिमासीविरहं तु तत्प्रतिनिधिभूतं
श्रावणमभिव्याप्य शुद्धं कार्यम् । *सायाह्नक्यापिनीति=स-

(१) मुद्रितपुस्तक 'विश्ववाक्यानाम्' इति पाठः ।

(२) आपादो द्वौ यदा स्यातां कोकिलायास्तद्वर्चनम् । तथा या
कुरुते नारो न सा विधायमाप्नुयात् ॥ भृशु देवं प्रवक्ष्यामि मन्त्रैः पौरा-
णिकैर्युतम् । मलमासे त्वत्क्रान्ते शुद्धापादे समागते ॥' इति व्रतरा-
जवराहोक्तिस्तु मलमासे प्राप्ते सति शुद्धमास एव व्रतनिर्णयपरा ।
न तु आपादेऽधिमासे सत्येव तद्व्रतकरणनियमपरेति बोध्यम् ।

मदनरत्नेऽप्येवम् । इयं च *प्रदोषव्यापिनी । अत्रैव व्यासपूजोक्ता । तत्र त्रिमुहूर्ता चेत् परैवेति(१) संन्यासपद्धतौ ।

‘त्रिमुहूर्ताधिकं ग्राह्यं पर्व क्षौरप्रणामयोः ।’
इति वचनात् ॥

इति श्रीरामकृष्णभट्टात्मजदिनकरभट्टानुजकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ आषाढः समाप्तः ॥

कर्कसंक्रान्तौ पूर्वे त्रिंशद्दण्डाः पुण्यकालः । सूर्यो-

न्ध्याकाल व्यापिनीति मयूखे । *प्रदोषेति । स्वापस्य प्रदोष-
कालीनत्वात् । आषाढपूर्णिमायां किञ्चिद्देयम् ।

‘आषाढी कार्तिकीमाघीतिथयः पुण्यसम्भवाः ।

अप्रदानवतो यान्तु यस्यार्थोऽनुमतो गतः ॥’

इति भरतशपथेपुक्तेः ।

‘आषाढीकार्तिकीमाघीतिथयोऽतीव पावनाः ।

स्नानदानविहीनास्ता न नेयाः पाण्डुनन्दन ॥’ इति,

‘आकाभावे त्वनन्तकम्’ इति च वाक्यात् ।

इत्याषाढः ॥

(१) संन्यासिनां त्रातुर्मास्याऽऽद्याससंकल्पाकृत्वेन क्षौरव्यासपूजादिकं विहितम् । तत्रादां क्षौरं विधाय द्वादश मृत्तिकास्नानानि प्राणायामादिविधिं च कृत्वा व्यासपूजां कुर्यात् । पूजान्तं ‘असति प्रतिबन्धे चतुरो वार्षिकान्मासानिह वलामि’ इति मनसा संकल्प्य—‘अहं तावन्निवत्स्यामि सर्वभूतहिताय वै । प्रायेण प्रावृषि प्राणिसंकुलं वर्त्म दृश्यते ॥ अतस्तेषामर्हिसार्थं पक्षान्वै श्रुतिसंश्रयान् । स्थास्यामश्चतुरो मासान-
त्रैव्यासति बाधकं ॥’ इति वाचिकसंकल्पं कुर्यात् । ततो गृहस्थाः प्रातिव्रतयुः—‘निवसन्तु सुखेनात्र गमिष्यामः कृतार्थताम् । यथाशक्ति च शुभ्रपां करिष्यामो वयं मुदा ॥’ इति । अन्योऽपि सविस्तरविधि-
धर्मसिन्धुतोऽवगन्तव्यः ।

दयोत्तरं संक्रमे तु परत एव पुण्यम् । रात्रौ तु निशी-
भात्प्राक् परतश्च संक्रमेऽपराह्णमाश्विनान्तमहादिमते
पूर्वात्तरादिनयोः पञ्च नाञ्चः पुण्यकालः ।

‘धनुर्मीनावतिक्रम्य कन्यां च मिथुनं तथा ।

पूर्वापरविभागेन रात्रौ संक्रमेत रात्रिः ॥

दिनान्ते पञ्च नाञ्चस्तु तदा पुण्यतमाः स्मृताः ।

उदयेऽपि तथा पञ्च देवे पित्र्ये च कर्मणि ॥’

इति स्कान्दोक्तं । ‘पूर्वापरावभागेनेति मकरकर्क-
भिन्नसंक्रान्तिपरम् । बह्व्यभागावशाविराधात्’ इत्युक्तं
मदनरत्ने । तेनायमर्थः—रात्रौ पूर्वभागे मकरं उदये पञ्च
नाञ्चः पुण्यकालः । रात्रावपरभागे कर्कटे दिनान्ते पञ्च
नाञ्चः पुण्यकालः । विपुलतांस्तु पूर्वोदये पञ्चापरदिने
च पञ्चेति वाक्यान्तरानुराधात् । तेन हेमाद्रिमाश्वयोः
सर्ववचनानां चाविरोधः । माधनमते तु—

‘अधिरात्रे तदूर्ध्वं वा संक्रान्तौ दक्षिणागमे ।

पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं गायत्र्योदयते रात्रिः ॥’

इति वृद्धगार्ग्योक्तं ।

‘मिथुनात्कर्कसंक्रान्तिर्गदि स्यादंशुमालिनः ।

प्रभाते वा निर्वाधे वा तदा पुण्यं तु पूर्वतः ॥’

इति भविष्योक्तेश्च पूर्वदिन एव पुण्यम् । दक्षिणा-
त्यास्त्येतदेवाद्विपन्ते । अत्र रात्रावपि स्नानादि भवती-
त्युक्तं प्राक् । अत्र दानोपवासादि पूर्वमुक्तम् । तथा
कर्क *केशादिकर्तनं* निषिद्धम् ।

‘कुम्भे कर्कटके वापि कन्यायां कार्मुके रवौ ।

*कशादीति । ‘नखानामनुक्तत्वात्तत्खण्डने न दोषः’
इत्याहुः । *कर्तनमिति । वपनस्यापि न ग्रहः ‘रोमखण्डम्’ इति

रोमस्वण्डं *गृहस्थस्य पितृन्प्राशयते घमः ॥'
इति सुमन्तुवचनादित्युक्तं जीवत्पितृकानिर्णये गुरुभिः ॥
अथ नदीनां रजोदोषः । हेमाद्रावात्रिः—

*‘सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।
न स्नानादीनि* कर्माणि तासु कुर्वीत मानवः ॥’
इदं च क्षुद्रनदीषु ।

‘सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।
तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥’
इति व्याघ्रोक्तं । मात्स्ये त्वगस्त्योदयावधित्वमुक्तम् ।

‘यावन्नोदेति भगवान्दाक्षिणाशाविभूषणः ।
तावद्रजो महानद्यः करतोयाः प्रकीर्तिताः ॥’
करतोयाः=अल्पतोयाः । तथा कात्यायनः—

‘याः शोपमुपगच्छन्ति ग्रीष्मे कुसरितो भुवि ।
तासु प्रावृषि न स्नायादपूर्णे दशवासरे ॥’
इदं चापदि । स्मृतिसङ्ग्रहे—

‘धनुःसहस्राण्यष्टौ तु गतिर्यासां न विद्यते ।
नता नदीशब्दवहा गर्तास्ताः परिकीर्तिताः ॥’
महानदीषु तु भविष्ये उक्तम्—

सामान्येनोक्तं । *गृहस्थस्येति वर्णादिव्युदासः । जीवत्पितृ-
कस्यापि व्युदास इति केचित् । उपरते लक्षणापस्या तस्य
न व्युदास इत्यन्ये ।

‘धनुःकुम्भौ द्विधा कृत्वा पूर्वभागं परित्यजेत् ।
कर्कटस्यान्तिमं भागं वन्यां तु सकलां त्यजेत् ॥’

इत्यपि केचित् । नद्यो द्विविधाः—अल्पाः, महत्यश्च । तद-
न्या गर्तास्तत्राद्यायामाह—*सिंहति । *स्नानादीनीति । आ-
दिना तर्पणादिग्रहः । तदुक्तम्—

‘आदौ तु कर्कटे देवि महानयो रजस्वलाः ।
त्रिदिनं च चतुर्थेऽह्ने शुद्धाः स्युर्जाह्न्यापथा ॥

महानयश्च त्राण्ये —

‘गोदावरी भीमरथी तूङ्गभद्रा च त्रेणिका ।
तापी पर्योदणी विन्ध्यस्य दक्षिणे तु प्रकीर्तिताः ॥
भागीरथी नर्मदा च यमुना च सरस्वती ।
विशोका च विहस्ता च विन्ध्यस्योत्तरसंस्थिताः ।
द्वादशैता महानयो देवर्षिक्षेत्रसंभवाः ॥’

मदनरत्ने पुराणान्तरे —

‘महानयो देविका च कावेरी च जरा तथा ।
रजसा तु प्रदुष्टाः स्युः कर्कटादौ उपहं नृप ॥’

कात्यायनः—

‘कर्कटादौ रजोदुष्टा गोमती वासरत्रयम् ।
चन्द्रभागा सता सिन्धुः सरयून्र्मदा तथा ॥’
इदं गङ्गायतिरिक्ताविषयम् ।

‘रजोदुष्टेऽम्भासि स्नानं वज्र्यं नद्यादिषु द्विजैः ।
कदर्थितं रजस्तेषां सन्ध्येऽपस्तिश्च तर्पणम् ॥ इति ।

कदर्थितं=निन्दितम् । एतच्चादृष्टार्थकर्मसामान्यपरम् । “ग्रास-
भोगो न दुष्यति” इति वचनात् । *जाह्नवीति । यथा जाह्नवी
सर्वकाले शुद्धा, तथा तदन्या । त्रिदिनानन्तरमित्यर्थः । अत्र
प्रायश्चित्तमुक्तम्—

‘काले नभस्यशुद्धं स्यात् त्रिरात्रं तु नबोदकम् ।
अकाले तु दशाहं स्यात्पीत्वा नाद्यादहर्निशम् ॥’ इति

स्नानपानोभयकरणे तु त्रिरात्रं कुच्छो वा बोध्यः ।

‘गङ्गा च यमुना चैव *प्लक्षजाता सरस्वती ।

रजमा नाभिभ्रूयन्ते ये चान्ये नदसंज्ञिताः ॥

शोणामिन्धुहिरण्याख्याः कांकलाहितघर्घराः ।

शतद्रुश्च नदाः सप्त पावनाः* परिकीर्तिताः ॥’

इति देवलोक्तः । यत्तु—

‘प्रथमं कर्कटं देवि ग्रहं गङ्गा रजस्वला ।’

इत्यादि वचनं तज्जाह्नवीभिन्नगोदावर्यादिगङ्गान्तरपर-
मिति मदनरत्ने । अन्ये त्वन्तर्गतरजोविषयम् ।

‘गङ्गा धर्मद्रवः पुण्या यमुना च सरस्वती ।

अन्तर्गतरजोदोषाः सर्वावस्थासु चामलाः ॥’

इति निगमोक्तः । तीरवासिनां तु रजोदोषो नास्ति ।

‘न तु तत्तीरवासिनाम्’ इति निगमोक्तः । रजोदुष्टमपि
जलं गङ्गाजलयोगे पावनम् ।

‘गङ्गाम्भसा समायोगाद् दुष्टमप्यम्बु पावनम् ।’

इति मात्स्योक्तः । नूतनकूपादौ तु योगियाज्ञवल्क्यः—

‘अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मणी च प्रसूतिका ।

भूमेर्नवोदकं*चैव दशरात्रेण शुध्यति ॥’ इति ।

क्वचित्त्वदोषमाह व्याघ्रपादः—

‘अभावे कूपवापीनामनपाधिपयोभृताम् ।

रजोदुष्टेऽपि पयसि ग्रामभोगो न दुष्यति ॥’

गौडास्तु—‘अन्येनापि समुद्धृते’ इति द्वितीयपादे पाठः ।

*प्लक्षजाता=कुक्षेत्रस्था । *पावना इति । रजोदोषहीनत्वं
नदत्वमित्पाशयः । ‘नदाः कृष्णा च वेणिका’ इति विवेचने
चतुर्थपादः ।

*नवोदकं=नवखानितकूपाद्युदकम् । एतच्च प्रसङ्गादुपात्तम् ।

४१४ मटीकनिर्णयमिन्धुजिनीयपरिच्छेदे-

तेनोद्वृत्ते न दोषः । तथा च 'तासु स्नानं नेति पाशुक्तम्'
इत्याहुः । वमिष्ठोऽपि—

'उपाकर्मणि चांस्वर्गं प्रेतस्नाने तथैव च ।

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥' इत्यलं
विस्तरेण ॥

आवणशुक्लतृतीया मधुसूत्राख्या गुर्जरेषु प्रसिद्धा ।
*सा परयुता प्राप्नोति दिवादामः । आवणशुक्लचतुर्थी
पूर्वयुता* । 'मातृविद्धो गंगेश्वरः' इत्यादिवचनात् । आवण-
शुक्लपञ्चमी नागपूजादौ परैवेति सामान्यनिर्णये उक्तम् ।
चमत्कारचिन्तामणा —

'पञ्चमी नागपूजायां कायां पट्टासमन्विता ।

तस्यां तु तुषिता नागा इतरा मयतुर्थिका ॥' इति ।

'आवणे पञ्चमी शुक्ला संज्ञाक्ता नागपञ्चमी ।

तां परित्यज्य पञ्चम्यश्चतुर्थीसाहता हिताः ॥'

इति मदनरत्नोपनिषानाच्च । तेन परैवेति । अत्र विशेषो
हेमाद्रौ भविष्ये —

'आवणे मासि पञ्चम्यां शुक्लपक्षे नराधिप ।

द्वारस्यां भवतां लेख्या गोमयेन विषोत्खणाः ॥

पूजयेद्दिग्धवर्धार दधिदूर्वाङ्कुरैः कुशैः ।

गन्धपुष्पोपहारैश्च ब्राह्मणानां च तर्पणैः ॥

ये यस्यां पूजयन्तीह नागान् भाक्तपुरःसराः ।

न तेषां सर्पतां वार भयं भवति कुत्रचित् ॥' इति ।

*सेति 'अस्या मधुसूत्रावणिका' इत्यग्निवचनात् । 'रम्भा-
ख्यां वर्जयित्वा' इत्युक्तेषु । *पूर्वयुतेति । मध्याह्नव्यापिनी-
ति नठ्याः ।

आवणशुक्लद्वादश्यां(१) दधिव्रतं प्रागुक्तम् । तक्रा-
दीनां त्वनिषेधः । तत्र दधिव्यवहाराभावादिति व-
क्ष्यते(२) ।

अत्रैव विष्णोः पवित्रारोपणमुक्तं हेमाद्रौ विष्णुरहस्ये—

आवणस्य मिते पक्षे कर्कटस्थे दिवाकरे ।

द्वादश्यां वासुदेवाय पवित्रारोपणं स्मृतम् ॥

द्वादश्यां आवणे मासि पञ्चम्यामथ वा द्विज ।

आनुकूल्येषु कर्तव्यं पञ्चदश्यामथार्प वा ॥' इति ।

शिवे तु तत्रैव कालोत्तरं—

‘आषाढान्ते चतुर्दश्यां नभस्यनभसोस्तथा ।

अष्टम्यां च चतुर्दश्यां पक्ष्यांरुभयोः समम् ॥’ इति ।

अन्यदेवतानां तु वक्ष्यते । अधिवासनं दीपिकायाम्—

‘गोदोहान्तारिते काले पूर्वद्युर्वाऽधिवासनम् ।’ इति ।

गौणकालं रामार्चनचन्द्रिकायाम्—

‘पवित्रारोपणं विघ्नाच्छ्रावणे न भवेद्यदि ।

कार्तिकयवधि*शुक्रास्ते कर्तव्यमिति नारदः ॥

हेमरौप्यताम्रक्षौमैः सूत्रैः कौशेयपद्मजैः ।

*शुक्रास्ते=शुक्रास्तेऽपि । ‘शुक्रार्के’ इति पाठे शुक्लद्वादश्या-

(१) चातुर्मास्ये भक्ष्याभक्ष्यविचारे ‘द्वितीये मासि कर्तव्यं’ द-
धिव्रतम्—‘इत्यादिनेत्यर्थः । अस्यामेव द्वादश्यां मासं कृतस्य शाकव-
र्जनव्रतस्य साङ्गनार्थं ‘ब्राह्मणाय शाकदानं करिष्ये’ इति संकल्प्य ब्रा-
ह्मणं संपूज्य—‘उपायनामिदं देव व्रतसंपूर्तिहेतवे । शाकं तु द्विजवर्या-
य सहिरण्यं ददाम्यहम् ॥’ इत्यादिमन्त्रेण पक्रमामं वा शाकं दद्यात् ।
ततो—‘दधि भाद्रपदे मासि वर्जयिष्ये सदा हरे ।’ इत्येतच्च संकल्प-
येत् । इति धर्मसिन्धुः ।

(२) भाद्रपदमासानिर्णये शुक्लद्वादश्यां दुग्धव्रतविचारे ‘एवं दधिव्रते
न तक्रादीनां निषेधः’ इत्यादिनेत्यर्थः ।

कुशैः काशैश्च कार्पासैर्ब्राह्मण्या कर्तितैः शुभैः* ॥
 कृत्वा त्रिगुणितं सुखं त्रिगुर्गाकृत्य शोभयेत्* ।
 तत्रोत्तमं पवित्रं तु पञ्चमा सह शतैस्त्रिभिः ॥
 सप्तम्या साहितं द्वाभ्यां शताभ्यां मध्यमं स्मृतम् ।
 सार्धार्धानां शतैर्नव कनिष्ठं तत्समानचरेत् ॥
 साधारणपवित्राणि त्रिभिः सूत्रैः समानचरेत् ।
 उत्तमं तु* शतग्रन्थि पञ्चाशद्ग्रन्थि मध्यमम् ॥
 कनिष्ठं तु पवित्रं स्यात्पञ्चविंशद्ग्रन्थिशोभनम् ।
 पञ्चविंशच्च चतुर्विंशद्वादशेति च केचन ॥
 चतुर्विंशद्वादशाष्टावित्येके मुनयो विदुः ॥
 हेमाद्रौ विष्णुरहस्यं त्वन्यथोक्तम्—

‘अष्टोत्तरशतं कुर्याच्चतुःपञ्चाशदेव वा ।
 सप्तविंशतिरेवाथ उपेष्टमध्यकनीयसम् ॥
 अधमं नाभिमात्रं स्याद्दूरमात्रं द्वितीयकम् ।
 प्रलम्बतां जानुमात्रं प्रतिमायां निगद्यते ॥’
 शिवपवित्रं तु तत्रैव शैवागमे—
 ‘एकाशीत्यथवा सूत्रैस्त्रिंशता वाष्टयुक्तया ।
 पञ्चाशता वा कर्तव्यं तुल्यग्रन्थवन्तरालकम् ॥

मित्यर्थः । *शुभैरिति ।

कन्यया वा पवित्रं स्यान्न पुंश्वन्यादिभिः कृतम् ।
 इति पाठः । *शोभयेदिति । पृथक्पृथक् पञ्चगव्यादकादिना ।
 ‘पृथक्पृथक् पञ्चगव्यरद्भिः प्रक्षालयेत्ततः ।
 मूलेनाष्टोत्तरशतं गायत्र्या रामसङ्ख्या ॥
 शङ्खोदकेनाभिमन्त्र्य पवित्राणि विनिर्ममेत् ।’
 इत्युक्तेः । *शतग्रन्थीति । ग्रन्थिपमाणं तत्रैव—
 ‘अङ्गुष्ठपर्वमात्रं तु कुर्याद्ग्रन्थिमथोत्तमे ।

द्वादशाकुलमानानि व्यासादष्टाकुलानि वा ।

लिङ्गविस्तारमानानि चतुरकुलकानि च ॥' इति ।

हेमाद्रौ कालोत्तरे युगधर्मे—

‘कृते मणिमयं कार्यं त्रैतायां हेमसम्भवम् ।

पट्टजं द्वापरे प्रोक्तं कार्पासं तु कलौ स्मृतम् ॥’

आधिकारिणोऽपि तत्रैव विष्णुरहस्ये—

‘ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्तथा स्त्री शूद्र एव च ।

स्वधर्मावस्थिताः सर्वे भक्त्या कुर्युः पवित्रकम् ॥’

तथा—

‘अतोदेवेति मन्त्रेण द्विजो विष्णौ निवेदयेत् ।

शूद्रस्य मूलमन्त्रो वा येन वा पूजयेद्भरिम् ॥’

एतच्च नित्यम् ।

‘न करोति विधानेन पवित्रारोपणं तु यः ।

तस्य सांवत्सरी पूजा निष्फला मुनिसत्तम ॥

तस्माद्भक्तिसमायुक्तैर्नरैर्विष्णुपरायणैः ।

वर्षे वर्षे प्रकर्तव्यं पवित्रारोपणं हरेः ॥’

इति तत्रैवोक्तेः । देवताविशेषे तिथयोऽपि तत्रैव—

‘धनदश्च रमा गौरी गणेशः सोमराड् गुहः ।

भास्करश्चण्डिकाऽम्बा च वासुकिश्च तथर्षयः ॥

चक्रपाणिर्लज्जश्च शिवो ब्रह्मा तथैव च ।

प्रतिपत्प्रभृतिष्वेताः पूज्यास्तिथिषु देवताः ॥

यथोक्ताः शुक्लपक्षे तु तिथयः श्रावणस्य च ॥’ इति ।

तथा हेमाद्रौ कालोत्तरे—

चतुर्दश्यामथाष्टम्यां सर्वसाधारणं तु तत् । इति ।

तत्प्रकारस्तु रामार्चनचन्द्रिकायां यथा—

'ततस्तानि पवित्राणि त्रेणवे पटले शुभे ।
 संस्थाप्य शुचिबस्त्रेण विधाय पुरतो न्यसेत् ॥
 अरत्रिसंमितां वेणीं कुर्यान्वद्विंशता कुशैः ।
 क्रियालोपविधानार्थं गन्धया विहितं प्रभां ॥
 मयैतत्क्रियते देव तव तुष्ट्यै पवित्रकम् ।
 न मे विप्रो भवेद्देव कुरु नाथ दयां मयि ।
 सर्वथा सर्वदा विष्णो मम त्वं परमा गतिः ॥
 उपवासेन देव त्वां तोषयामि जगत्पते ।
 कामक्रोधादयोऽप्येते न मे स्युर्व्रतघातकाः ॥
 अद्यप्रभृति देवेश यावद्वैशाखिकं दिनम् ।
 तावद्रक्षा त्वया कार्या सर्वस्यास्य नमोऽस्तु ते ॥'
 इति देवं संप्रार्थ्य कुम्भं संस्थाप्य तत्र वंशपात्रे-
 'ॐ सांवत्सरस्य यागस्य पवित्राकरणाय भो ।
 विष्णुलोकात्पवित्राय आगच्छेद् नमोऽस्तु ते ॥'
 अनेन मूलेन चावाह्योत्तममध्यमकनिष्ठेषु विष्णु-
 ब्रह्मरुद्रान्, सत्त्वरजस्तमांसि, ऋदेवत्रयं, वनमालायां

तदर्धेन तदर्धेन मध्यमे च कनिष्ठिके ॥' इति ।

तत इति । पवित्रेषु कुङ्कुमगोरोचनादिनाऽञ्जनमुत्तम-म-
 ध्यमा-ऽधमानां तेषां क्रमेण द्वादशाक्षरमन्त्रेण त्रिद्विःसकृदभिमन्त्रणं
 चोक्तं, तत इत्यर्थः । ऋदेवत्रयं=ब्रह्म-विष्णु-रुद्रान् । वनमा-
 लालक्षणं तत्रैव-

'आरभ्य मुकुटं यावत्मूत्रैर्विरचिता शुभा ।

आपादलाम्बिनी माला वनमाला प्रकीर्तिता ॥' इति(१) ।

(१) अन्यथा-तुलसीकुन्दमन्दारपारिजाताम्बुजैस्तु या । पञ्चभि-
 र्प्रयिता माला वनमाला प्रकीर्तिता ॥' इति ।

प्रकृतिं चावाह्य त्रिमूर्त्यां ब्रह्मविष्णुरुद्रान् अन्त्रिषु-क्रि-
या, पौरुषी, वीरा, विजया, ईशा, अपराजिता, मनो-
न्मनी, जया, भद्रा, मुक्तिश्चेत्यावाह्य सम्पूज्य ।

‘ॐ संवत्सरकृतार्चायाः संपूर्णफलदोऽपि यत् ।

पवित्रारोपणायैतत्कुरु कन्धर ते नमः ॥

विष्णुतेजोद्भवं रम्यं सर्वपातकनाशनम् ।

सर्वकामप्रदं देव तवाङ्गे धारयाम्यहम् ॥’

इति देवकरे मङ्गलमूत्रं बद्ध्वा देवं संपूज्य निमन्त्रयेत्-

‘आमन्त्रितोऽसि देवेश पुराणपुरुषोत्तम ।

प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि सान्निध्यं कुरु केशव ॥

क्षीरोदधिमहानागशय्यावस्थितविग्रह ।

प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि सन्निधौ भव ते नमः ॥

निवेदयाम्यहं तुभ्यं प्रातरेतत्पवित्रकम् ।

सर्वथा सर्वदा विष्णो नमस्तेऽस्तु प्रसीद मे ॥’

ततः पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा रात्रौ जागरणं कुर्यादिति अ-
धिवासनम् । प्रातर्नित्यपूजां कृत्वा गन्धदूर्वाक्षतयुतं
पवित्रमादाय—

‘ॐ देवदेव नमस्तुभ्यं गृहाणेदं पवित्रकम् ।

पवित्रीकरणार्थाय वर्षपूजाफलप्रदम् ॥

पवित्रकं कुरुष्वान्न यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।

शुद्धो भवाम्यहं देव त्वत्प्रसादान्महेश्वर ॥’

मूलसंपुटितेनानेन दत्त्वाऽङ्गदेवताभ्यो नाम्ना समर्प्य
महानैवेद्यं दत्त्वा नीराज्य—‘मणिविद्रुममालाभिः’ इत्या-
दिभिर्दसनारोपणोक्तमन्त्रैः प्रार्थयित्वा गुरवे ब्राह्मणेभ्यश्च
दत्त्वा स्वयं धारयेत् । तथा—

‘मासं पक्षमहोरात्रं त्रिरात्रं धारयेत्तथा ।

देवे तं सूत्रमंदर्भं देशकालविश्रया ॥'

अकरणे तु तत्रैव—

'पवित्रांगपणं काले न करोति कथंचन ।

तदाऽयुतं जपेन्मन्त्रं स्तोत्रं वाऽपि समाहितः ॥'

इत्युक्तम् ॥

इति पवित्रारोपः ।

आवणशुक्लचतुर्दशी पूर्वयुता ग्राह्या । अत्र वक्त-
व्यां विशाखशुक्लचतुर्दश्यामुक्तः । अथोपाकर्म* । तत्र ब-
ह्वृचानां प्रयोगपारिजाते शौनकः—

'अथातः आवणे मासं श्रवणक्षयुते दिने ।

आवण्यां आवणे मासि पञ्चम्यां हस्तसंयुते ॥

दिक्से विदधीतैतदुपाकर्म यथादितम् ।

अध्यायोपाकृतिं कुर्यात्तत्रौपासनवह्निना ॥'

इति । अत्र पूर्णिमास्युपसंहारन्यायेन यजुर्वेदिपरेति
हेमाद्रिः* । अत्र हस्तयुक्ता पञ्चम्युक्ता । कारिकाऽपि—

'तन्मासे हस्तयुक्तायां पञ्चम्यां वा तदिष्यते ।' इति ।

*उपाकर्मेति कर्मनामधेयम् । अध्यायोपाकरणमित्यादेस्तु
अधीयते यः सोऽध्यायो=वेदः, तस्योपाकरणम्=उपक्रम इत्यर्थः ।
*हेमाद्रिरित्युच्यते । आवण्यामित्यस्य यजुर्वेदिपरत्वं शौनको-
क्तौ तद्वैयर्थ्यं स्यात् । तस्मात्तद्बह्वृचानां पूर्णिमासीं विधत्ते इत्येव
वाच्यम् । पर्वद्वये च श्रवणं निर्णायकम् । 'पर्वण्यौदयिकं' इत्युपक्र-
म्य 'बह्वृचाः श्रवणं कुर्युः' इत्युक्तं । तदन्तामे शुक्लपञ्चम्याम् ।
तस्माच्छ्रवणयुक्ते दिने तद्युक्तायां पूर्णिमायामित्यनयोः पक्षयो-
राचाराद्व्यवस्थेति प्रतीयन्ति । तन्मासे इति श्रुतिकुन्मसतम् । एत-
न्मते ये यजुषामपि यत्सूत्रे हस्तपञ्चम्यायुक्ते, तेषामपि हस्तयुक्तप-

*केवलपञ्चम्यां *हस्तयुतेऽन्यस्मिन् दिने इति तु हेमाद्रिः । उपासनवह्निनेति तु—

‘कर्मद्वयमिदं कंचिल्लौकिकाग्नौ प्रकुर्वते ।’

इति कारिकोक्तलौकिकाग्निना विकल्पते । तत्र ‘अप्य*ध्याप्यैरन्वारब्धः’ इति सूत्रात् सशिष्यस्य कर्तृत्वे तदधिकारिकस्याचार्यस्याग्नौ नान्यस्याभावान्नो जुहुयादिति निषेधाऽल्लौकिके एव । तदभावे तु स्मार्ते* इति निगर्वः । यद्यपि दीपिकायां—

अप्येव बोध्या । अनुक्तपञ्चमीकैस्तु प्रौष्ठपदी ग्राह्येत्यग्रे । *केवलपञ्चम्यामिति ।

स्यादुपाकरणं शुक्लपञ्चम्यां श्रावणस्य तु ।

इत्याग्रिमवचनात् । *हस्तयुते इति । ‘प्रौष्ठपदीं हस्तेनोपाकर्म’ इति गोभिलीये केवलहस्तस्याप्युपादानात्तद्विशिष्टपञ्चमीलक्षणार्थमाभावात् ।

‘अध्यायानामुपाकर्म श्रावण्यां श्रवणेन वा ।

हस्तेनौपधिभावे वा पञ्चम्यां श्रावणस्य तु ॥’

इति याज्ञवल्क्येन श्रावणीविकल्पितश्रवणयोरिव व्यवधानेन हस्तपञ्चम्योरुक्तेश्च । *अध्याप्यैरिति । चतुःपञ्चावत्तादिभेदेन भिन्नकल्पानामपि तेषामधिकारः । ‘अप्यजामदग्न्यो जामदग्न्यमामन्त्र्य कुर्यात्’ इति सत्याषाढोक्तेः । ‘दातृपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयाताम्’ इति विहितकुलाययागवत् । तत्र तुल्यकल्पानामेवाधिकार इत्यस्य अपवादधिकरणे वसिष्ठशुनकाऽत्रिवध्यश्वराजन्यानां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजः । तनूनपादन्येषां नाराशंसाद्वितीयप्रयाजवद्राज्ञः तनूनपादद्वितीयप्रयाजवत्पुरोहितस्य चोभयोरधिकार इति शबरस्वामिनोक्तेः । *स्मार्त्ते

‘वेदे।पाकानिरोपधिप्रजनने पक्षे मिते आवणे’
इति शुक्रपञ्चोऽपि सर्वेषां मुख्यकालत्वेनोक्तः
*वक्ष्यमाणगार्ग्यवचनेन छन्दागान्प्रति विहितस्या-
विरोधिनः सर्वान्प्रति प्रशंसति । तथापि आवणमास-
सम्बन्धस्य *सूत्रोक्तत्वात्कृष्णपक्षेऽपि कार्यमिति वृद्धाः ।
तथात्र सूत्रम्—‘अथातोऽध्यायोपाकरणमोषधीनां प्रादु-
र्भावे श्रवणेन श्रवणस्य पञ्चम्यां हस्तेन वा’ । अत्र आव-
णो मुख्योऽन्ये गौणाः *तस्य प्राथम्यात् । तस्याहर्द्वे-
ययोगे हेमाद्रौ क्वासः—

‘धनिष्ठासंयुतं कुर्याच्छ्रावणं कर्म यद्भवेत् ।

तत्कर्म सकलं शेषमुपाकरणसंज्ञितम् ॥

श्रवणेन तु यत्कर्म क्षुत्तराषाढसंयुतम् ।

इति । शिष्याभावेऽपि स्मार्तासर्वे लौकिको बोध्यः । *वक्ष्यमा-
णगार्ग्यवचनेनेति । कार्त्तीयवननेनेति त्वपपाठः । तथा का-
र्तीयस्याग्रेऽदर्शनान् । *सूत्रोक्तत्वादिति । सूत्रानुक्तशुक्रत्वस्य
नान्वय इत्याशयः । पञ्चम्यामिनेहापि सूत्रानुक्तावपि शुक्रत्वान्वय
इत्यन्ये । *अन्ये गौणा इति । स च श्रावणशुक्रपञ्चमीहस्त-
युक्तं दिनं भाद्रशुक्रश्रवणः । तद्वत्शुक्रपञ्चमी एवमादि । येषां श्राव-
णपञ्चमी हस्तयुक्ता, तेषां भाद्रपञ्चमी तादृशीति केचित् । एवमेव
यजुर्वेदिनां श्रावणहस्तपञ्चम्यौ, भाद्रपदपौर्णमासीतद्वत्हस्तपञ्च-
म्यौ वा । अत्र—‘पूर्वशुक्रतराषाढयोगे, परेशुः श्रवणाभावे घटि-
काद्वयन्यूने वा पञ्चम्यादौ कार्यं, न तु पूर्वविद्धायां सङ्गवमात्रे ।
अपवादाभावात् । किञ्च परेशुः सङ्गवास्पर्शे निषिद्धपूर्वग्रहणे किं
मानम् ? सङ्गववाक्यं श्रवणवाक्यं चेति चेत्तर्हि ब्रीहिवक्त्रादश्व-
शफवाक्याच्च माषमिश्राणामप्युपादानं स्यात् । निषेधानुमेवशान्ते-

संवत्सरकृतोऽध्यायस्तत्क्षणादेव नश्यति ॥' इति ।

प्रयोगपारिजाते गार्ग्योऽपि—

‘उदयव्यापिनी त्वेव विष्णवर्क्षे घटिकाद्वयम् ।

तत्कर्म सफलं ज्ञेयं तस्य पुण्यं त्वनन्तकम् ॥' इति ।

पूर्वेद्युत्तराषाढयोगे परेद्युः श्रावणाभावे घटिकाद्वय-
न्यूनं वा पञ्चम्यादौ कार्यम्, न तु पूर्वविज्ञायां संगवमा-
त्रे । अपवादाभावात् । किञ्च परेद्युः संगवास्पर्शं निषि-
द्धपूर्वाग्रहणे किं मानम् ? । संगववाक्यं श्रावणवाक्यं
चेति चेत् तर्हि ग्राह्यवाक्यादश्वशफवाक्याच्च
माषमिश्राणामप्युपादानं स्यादिति महत्पाण्डित्यम् ।
निषेधानुप्रवेशान्नैरपेक्ष्यबाधान्नैति चेदिहापि तुल्यम् ।
एतेन पर्व्याप्यौदयिकं व्याख्यातम् । निषेधानुप्रवेशस्यो-
भयत्र तुल्यत्वात् ॥

रपेक्ष्यबाधान्नैति चेदिहापि तुल्यम् । एतेन पर्व्याप्यौदयिकं व्या-
ख्यातम् । “निषेधानुप्रवेशस्योभयत्र तुल्यत्वात्” इति पाठः । स च-
सुगम एव । परं तु श्रावणेन श्रावणस्येति कात्स्न्येन श्रावणसम्बन्धः
प्रतीयते । स चान्तिमक्षणसम्बन्धः । तद्वत्त्वं च पौर्णमास्यां दिनान्तरे
वा । तदुक्तम्—‘धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तम्’ इत्यादि । तेन यत्रोदया-
त्पूर्वं प्रवृत्तः श्रावणः परेऽह्नि उदयोत्तरं किञ्चिद्दूर्तते । तत्र परेऽह्नि
धनिष्ठायोगात् ग्राह्यत्वे प्रसक्तेऽपि तत्र कर्मकालव्याप्तिर्नास्ति ।
पूर्वेद्युश्चान्त्यक्षणेऽभावेनाग्राह्यत्वात् पञ्चम्यादि ग्राह्यम् । यत्र तूत्तरा-
षाढसंयुक्तश्रावणः क्षयवशात् परेद्युः, तदा धनिष्ठायुक्तश्रावणस्य
मुख्यकालस्यासत्त्वादुत्तराषाढयुक्तेऽपि तद्दिन एव कार्यम् । उ-
त्तराषाढयोगनिन्दावाक्यं तु न हि निन्दान्यायग्रस्तम् । स्वतो
निषिद्धत्वाभावादेव न निषिद्धमाषग्रहणापत्तिविभीषिकाऽपि । द्विती-

अवगायुतदिने *संक्रान्त्यादौ तु—

उपाकर्म न कुर्वन्ति क्रमात्मामरणैर्जुर्विदः ।

ग्रहसंक्रान्तियुक्तेषु हस्तश्रवणपर्वसु ॥

इति हेमाद्रौ निषेधात् । पञ्चम्यादयो ग्राह्याः ।

मदनरत्नेऽपि

अथादि स्याच्छ्रावणं पर्वे ग्रहसंक्रान्त्युत्पत्तम् ।

स्यादुपाकरणं शुक्लपञ्चम्यां श्रावणस्य तु ॥

स्मृतिमहाणिव—

‘संक्रान्त्यग्रहणं चाऽपि यादौ पर्वणि जायते ।

तन्मासे हस्तगुक्तायां पञ्चम्यां वा तादृश्यते ॥’

यादिने न कर्मकालपर्याप्तश्रवणत्वात् नदिने, अन्यथा तु पञ्चम्या-
दाविति । यत्तु श्रवणं आदौ पटीनतुष्टयमाभिजिन्नक्षत्रांशः स
त्याज्य इति स्मृत्यर्थेऽपि उक्तं, नक्षत्रस्थिते इति प्राहुः । अ-
धिकपत्रं ।

*संक्रान्त्यादाविति । सम्भावितमृतकाद्यपि द्रष्टव्यम् ।

‘संक्रान्तौ ग्रहणं चाऽपि मृतकं मृतकेऽथ वा ।

गणस्नानञ्च कुर्वीत नारदस्य वचो यथा ॥’

इत्युक्तेः । न च मृतकादौ प्राप्यभावान्कथं निषेध इति वा-
च्यम् । गृह्यामेः श्रौतत्वात् उपाकर्मणश्च वैतान्त्वात् । अथदीति ।
याजुषान्प्रति ‘परतन्त्रेण दोषकृत्’ इति, ‘परतन्त्रेण परेऽहनि’ इति पाठे
परेऽहनि न कुर्वीतित्यर्थः । श्रावण्यामिति पञ्चम्यादेरुपलक्षणम् ।
अत्र पर्वश्रवणगतयोरिव ग्रहणसंक्रान्तयोर्निषेधः ।

‘ग्रहसंक्रान्तियुक्तेषु हस्तश्रवणपर्वसु ।’ इति ॥

तत्सामानाधिकरण्यात् न तिथ्यन्तरनक्षत्रान्तरगतयोरपि ।
तेन प्रतिपदि धनिष्ठादौ वा ग्रहणसङ्क्रमयोः पर्वणि श्रवणेचोपा-
कर्म कार्यम् । अन्ये तु ग्रहसंक्रान्तिदिने येषामुपाकर्म प्राप्तं, तैस्तत्र

तत्रापि प्रयोगपारिजाते वृद्धमनुकात्यायनौ —

‘*अर्धरात्रादधस्ताच्चेत्संक्रान्तिग्रहणं यदा ।

उपाकर्म न कुर्वीत परतश्चेन्न दोषकृत् ॥’ इति ।

मदनरत्ने गार्ग्योऽपि—

‘यद्यर्धरात्रादर्वाक्षतु ग्रहः संक्रम एव वा ।

नोपाकर्म तदा कुर्याच्छ्रावण्यां श्रावणेऽपि वा ॥’

एतेन ग्रहसंक्रान्तिकाले श्रावणसत्त्वे एव निषेधो ना-
र्वागिति सूर्यशङ्का परास्ता । ग्रहविशिष्टानां हस्तश्राव-
णपर्वणां प्रत्येकं निषेधे तद्युतोपाकर्मनिषेधे च विशि-
ष्टोद्देशे वाक्यभेदात् पञ्चम्यां संक्रान्तौ निषेधाभावा-
पत्तेश्च । तेनार्धरात्रात्पूर्वं ग्रहसंक्रमसत्त्वे एवोपाकर्मनि-
षेधो न तद्योगे एव । हेमाद्रौ निगमः—

‘ग्रहयोगो गुरुं हन्ति संक्रान्तिः शिष्यघातिनी ।

तयोर्हन्त्युत्तराषाढा उपाकर्मणि वैष्णवे ॥’

यत्तु—

‘प्रतिपन्मिश्रिते नैव नोत्तराषाढसंयुते ।

श्रावणे श्रावणं कुर्युर्ग्रहसंक्रान्तिवर्जिते ॥’

इति प्रतिपन्मिश्रनिषेधकं वचनं, तन्निर्मूलम् ।

अत्र च—

‘*वेदोपाकरणे प्राप्ते कुलीरे संस्थिते रवौ ।

न कार्यमित्यर्थः । अन्यथा ग्रहादिविशिष्टपर्व्याद्युद्देशेनोपाकर्म-
निषेधे विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदापत्तेरित्याहुः । *अर्धरात्रा-
दिति । यदिने उपाकर्म तदिनार्धरात्रात्पूर्वमेव ग्रहसङ्क्रान्तियोगो
दूषको, नोत्तरतइत्यर्थः ।

*वेदेति । चैत्रादेर्मौनादिरूपत्वात्तत्क्रमेण श्रावणः कर्कः ।

उपाकर्म न कर्मद्वयं कर्मद्वयं सिंहयुक्तके ॥'

इति वचनं रुद्रेशान्तरविषयम् ।

'नर्मदोत्तरभागे तु कर्मद्वयं सिंहयुक्तके ।

कर्कटे संस्थिते भानानुपाकुर्यात् दक्षिणे ॥'

इति वृहस्पतिवचनानां प्रति प्रयोगवारिजानेनोक्तम् ।
पराशरमाधर्वाग्रेऽप्येवम् । सामगानां हि सिंहस्थरवावु-
क्तस्तद्विषय इदं अपुरोडाशचतुर्धाकरणवद्वयसंहियते ।

तत्र चाधिक एवोपाकर्मप्राप्ता सिंहश्रावणविधानम् । रुद्रेशान्त-
रोति । नेदं सामगविषयम् । तथा कर्कषान्प्यभावेन व्यवस्थाया
अनुपपत्तेः । किन्तु तदन्तरविषयम् । तथा च श्रावणशब्देनोपा-
कर्मकालो निर्दिष्टः । श्रावणश्च सौरः ।

'उपाकर्ममहापृष्ठयोर्धेनद्विष्टं श्रुपादितः ।'

इत्युक्तेः । सच 'मीनेमेवयोर्मपट्टपयोर्वा वसन्तः' इति क्रमेण चै-
त्रादिरिव द्वेभेति कर्कसिंहयोरप्यवस्थाप्राप्ता व्यवस्थाविधि-
रर्थवान् । नच तैत्रादयोनादिरूपवत्वात्तत्क्रमेण श्रावणः कर्क एवेति
वाच्यम् । न्यायस्य मान्थर्यान्मागेव व्यवस्थापनात् । अन्यथा न्यायेन
सुमहशानुपेक्ष्य विसहशपूर्तीकानियमविधानानुपपत्तेः । कथं तर्हि न-
र्मदोत्तरभागस्थानामार्यावर्तनिर्वासिनां शिष्टानामृग्यजुर्वेदिनां कर्कट-
स्थेऽपि रवावुपाकर्मानुष्ठानम् ? । प्राच्यनिबन्धादावन्तद्वाक्यस्यालि-
खितत्वेनानाश्रयात् । अपुरोडाशेति । यथा 'पुरोडाशं चतुर्धा
करोति' इत्यस्य 'आग्नेयं चतुर्धा करोति' इत्यनेनोपसंहारः ।

'सामान्यविधिरस्पष्टः संहियेत विशेषतः' ।

इत्युक्तेः । तथा 'वेदोपाकरणे' इत्यस्य 'सिंहे रवौ' इत्यग्नि-
मेणोपसंहार इत्यर्थः । 'नर्मदोत्तरभागे' इति देशभेदेन कर्क-
सिंहव्यवस्थाऽपि सामगान् प्रत्येव । अयं हि तदर्थः-यत्सिंहे कार्यं
तन्नर्मदोत्तरभागे इति । तर्हि सामगैर्दक्षिणभागे कदा कार्यमित्यपे-

तेषामेव देशव्यवस्था न तु बह्वृचादिपरम् । तेषां सूत्रे चान्द्रश्रावणोक्तेः । सौरे पञ्चम्ययोगात् इति तु वयं पश्यामः सामान्येन सौत्रविशेषस्य बाधयोगाच्च । यत्तु कालादर्शो—

‘अध्यायानामुपाकर्म श्रावण्यां तैत्तिरीयकाः ।

बह्वृचाः श्रावणे कुर्युः सिंहस्थोऽर्को भवेद्यदि ॥

*सहस्तशुक्लपञ्चम्यां वा तद्ग्रहणसंक्रमे ।

असिंहार्के प्रौष्ठपद्यां श्रावणेन व्यवस्थया ॥’ इति ।

क्षायां कर्कटे इति विधिः । एककोटिसिंहमात्रप्राप्तावपि काव्य-
न्तरकर्कटाप्राप्त्यव्यवस्थाविधिः सङ्गच्छत एव । पाठतो द्विती-
यस्थाने तन्नूनपात्प्रयाजस्य प्राप्तौ नाराशंसस्य चाप्राप्तौ
वासिष्ठादीनां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजः, तन्नूनपादन्येषाम्
इतिवत् । बह्वृचादीन्प्रति तु नेदं प्रवर्तते, अप्राप्तसिंहादिविधौ
गौरवात् । ‘श्रावणेन श्रावणस्य’ इति सूत्रे हि चान्द्र एव श्रावण
उक्तः । नतु सौरः पञ्चम्यनन्वयापत्तेः । न चोभयपरता । वृत्ति-
द्वयविरोधात् लक्षणापत्तेश्च । न च बह्वृचसूत्रेण श्रावणश्रावणे विहि-
तमपि सिंहार्कविरहे भाद्रश्रावणे उत्कृष्यते इत्येव किं न स्या-
दिति वाच्यम् । ऋग्यजुःसामवेदिविशेषाश्रावणेन बह्वृचान्प्रत्येव
स्वातन्त्र्येण प्रवर्तमानसूत्रबोध्यचान्द्रश्रावणश्रावणादेः कर्कार्के
सम्भवे परित्यागायोगात् । किञ्चमूलंति । बह्वृचान्प्रतीत्यादिः ।
वेदोपाकरणे इत्यादेः सामगपरत्वादिति भावः । वस्तुतस्तु काला-
दर्शो नासङ्गतः । ‘भवेद्यदि’ इति यदि पदस्य पाक्षिकाभिप्रायत्वा-
त् । तदभावेऽपि श्रावणस्यैव लाभात् । तत्र ग्रहणादौ त्वाह—
*सहस्तोति । प्रौष्ठपद्यां=पञ्चम्याम् । *श्रावणे=भाद्रश्रावणे
इत्यर्थः ।

तत् ० मुलालम्बनाच्चिन्त्यम् । सूत्रे हि श्रवणेन श्रवणस्येति चान्द्रमाम एवोक्तां न सौरः तस्य पञ्चम्य-
भावात् । श्रुतिलक्षणाभ्यामुभयपरत्वे श्रुतिलक्षणावरोधा-
च्च । तेन सिद्धस्थोऽर्को भार्या यदि तदा कर्कऽपि ग्रहण-
संक्रमे सति अमिहार्के शुक्लपञ्चम्यां श्रवणे वा बहुधाः
प्रौष्ठपद्यां तैत्तिरीया इति व्याख्येयम् । तेषां सौरमा-
साभावात् । श्रवणे सम्यानुद्गमादौ तु बहुचपरिशिष्टे-

‘अवृष्ट्यौषधयस्तस्मिन्मामे तु न भवन्ति चेत् ।

तदा भाद्रपदं मामि श्रवणेन तदिष्यते ॥’ इति ।
तत्राप्यनुद्गमे तु—

‘कुर्यादेव तद्वार्षिकमित्याचक्षते’ इति सूत्रात् । वर्ष-
तौ भवं वार्षिकम् । एतच्च शुक्रास्तादावपि कार्यम् ।

‘उपाकर्मात्सर्जनं च पवित्रदमनार्पणम् ।’

इति दमनार्पणे लिखितवचनान् ।

‘नित्यं नैमित्तिकं जप्यं होमं यज्ञक्रियास्तु च ।

उपाकर्माणि चोत्सर्गं ग्रहवेधो न विद्यते ॥’

इति प्रयोगपरिजाने संग्रहोक्तेः । पर्वणि ग्रहणे सति
पूर्वं त्रिरात्रादिवेधाभावं वक्ष्येति । तेन पर्वणि ग्रहणे-
ऽपि चतुर्दश्यां श्रवणे कार्यमिति हेमाद्रिः । अस्ते प्रथ-
मारम्भस्तु न भवति ।

‘शुक्रभार्गवयोमौढ्ये बाल्ये वा वार्षिकेऽपि वा ।

अवृष्ट्येति । ग्रहणसहकान्तिमूलकादिवशाच्छ्रवणाद्यतिक्र-
मोऽपि द्रष्टव्यः । अकुर्यादेवेति । भाद्रश्रवणे तच्छुक्लपञ्चम्यादौ वा ।
तत्रापि प्रतिबन्धे तु उपाकर्मा लुप्यत एव भवति चेत् । यजुर्वेदिनां
तूक्तम् । ‘शुक्रास्तादावपि’ इत्यादिना ग्रहवेधग्रहः । अधिमाससंसर्प-
रूपौ मलमासौ । नतु मलमासः क्षयः तस्य कार्तिकादित्रयनैय-

तथाधिमाससंमर्षमलमासादिषु द्विजे ॥

प्रथमोपाकृतिर्न स्यात्कृतं कर्म विनाशकृत् ॥'

इति तत्रैव कश्यपोक्तेः । अत्र प्रथमारम्भे *वृद्धि-
श्राद्धं कुर्यादिति नारायणवृत्तौ । एतच्चाधिमासे न
कार्यम् ।

'उपाकर्मतश्चोत्सर्गः प्रसन्नाहोत्सवाष्टकाः ।

मासवृद्धौ परे कार्या वर्जयित्वा तु पैतृकम् ॥'

इति ज्योतिः पराशरोक्तेः ।

'उत्कर्षः कालवृद्धौ स्यादुपाकर्मादिकर्मणि ।

अभिषेकादिवृद्धीनां न तूत्कर्षो युगादिषु ॥'

इति कात्यायनोक्तेश्च । यत्तु—

'उपाकर्माणि चोत्सर्गे स्याददिष्टं वृषादितः ।' इति ऋ-

त्याय तत्रोपाकर्माप्रसक्तेः । आदिना सिंहस्थगुरुवक्रार्त्तचारा-
दिग्रहः ।

'गुरुशुक्रतिरोधाने वर्जयेच्छ्रुतिचोदितम् ।'

इत्याह भगवानत्रिः 'श्रावणे तु विशेषतः ।' इत्यपि प्रथमो-
पाकर्म परमेव ।

'यज्ञोपवीतं धर्तव्यं श्रावणे गुरुशुक्रयोः ।

मौढ्येपि वार्धके वाऽल्पे नित्यवत्कर्मचोदितम् ॥'

इति स्मृतिसारे । तदनुष्ठानस्यापि तत्रोक्तेः । यज्ञोपवीतधारणं
चोपाकर्म । तत्र यज्ञोपवीतधारणस्याग्रे स्पष्टत्वात् अधिमासादि-
ग्रहणं च प्रत्यवायातिशयज्ञापनार्थम् । वचनान्तरेण सर्वसाधार-
ण्येन निषेधस्य सिद्धत्वात् । श्रावणश्रवणस्य गुरुशुक्रास्तवार्या-
द्याक्रान्तत्वे च तत्र प्रथमोपाकृत्यभावाद्यथासम्भवं श्रावणपञ्चम्यां
भाद्रश्रवणपञ्चम्योर्वा कार्यम् । *वृद्धिश्राद्धमिति ।

'नानिष्टा तु पितृन् श्राद्धे कर्म किञ्चित्समारभेत्' ।

४३० मटीकनिर्णयसिन्धुनिर्णयपरिच्छेदे-

एवमुक्तं तत्सामगानिषयम् । अत्रेवां सिद्धार्क एवो-
क्तः । एतन्नापराह्णं कार्यम् ।

‘उपाकर्मोपराह्णं स्यादुन्मर्गः प्रातरेव तु ।’ इति ।

‘अध्यायानामुपाकर्मं कुर्यात्कालेऽपराह्णिके ।

इत्युक्तः । तत्र यद्यध्ययनमध्यापनविधिप्रयुक्तम् । तदा सं-
स्कारस्यानार्यनिष्ठत्वादाचार्यः स्वपित्रादिभ्यो नान्दीश्राद्धं दद्यात् ।
यदि त्वध्ययनं विधेयं तन्स्वीकारार्थमुपाकरणं तदा माणवकस्य
तन्मंस्कारार्थं जीवनं पिता स्वपित्रादिभ्यो दद्यात् । मृतश्चेत्तदा बहु-
रेव स्वपित्रादिभ्यो दद्यात् ।

‘स्वपितृभ्यः पितादद्यात्सुतमंस्कारकर्मसु ।

पिण्डानां द्वाहनात्तेषां तस्याभावे तु तन्क्रमान् ॥’

इति वचनान् । तस्य पितुरभावे तन्क्रमान् = पितृक्रमादित्यर्थः ।
तस्य पितुरभावे तन्क्रमान्संस्कार्यपितृक्रमान् इत्यर्थे तु आचार्य एव
तत्पित्रादिभ्यो दद्यात् ।

नान्दीश्राद्धान्ते च निर्वीतिना कृपयः पूजनीयाः । ‘नव्य-
ग्रन्थे चोत्सृष्टानामुपाकर्म’ इति ‘उपाकृतानामुन्मर्ग’ इति मतद्वयं
लिखितम् । प्रसवाहोत्सवो = जातेष्ट्यादिः । वर्धापनं वा न तु जात-
कर्म तस्य तत्रैव कर्तव्यत्वात् । परं = उत्तरे मामि । कालवृद्धी-
विति । संसर्पे च नैतत्प्रवर्तते कालवृध्यभावात् । उपाकर्माणि भाद्र-
श्रावणौ विना कालाभावात् । प्रथमस्य तु तत्र वचनान्निषेधः ।
‘आभिषेकादिवृद्धीनामिति’ । उन्कर्ष इति वर्तते ।’

‘वर्षवृध्यभिषेकादि कर्तव्यमधिकेन तु ।

इत्युक्तः । ‘नतृन्कर्षो युगादिषु’ इतिच्छेदः, युगादेरुभयत्र
प्राप्तत्वात् । उपाकर्ममहाषष्ठ्योरिति ।

‘दशहरासु नोत्कर्षश्चतुर्ष्वपि युगादिषु ।’

इति पूर्वार्धम् । अत्रेवामिति । अयमर्थः युगादिविधिषु

‘पूर्वाह्णे तु विसर्गः स्यादिति वेदाविदो विदुः ॥’

इति च हेमाद्रौ गोभिलोक्तेः । वस्तुतस्तु—

‘भवेदुपाकृतिः पौर्णमास्यां पूर्वाह्ण एव तु ।’

इति प्रचेतसो वचनात् पूर्ववाक्यं सामगविषयम् ।

तेषाम्*अपराह्ण एवोक्तोरित्यनुपदं वक्ष्यते । दीपिकापि—

‘अस्य तु विधेः पूर्वाह्णकालः स्मृतः’ इति । *याजुषास्तु
पर्वणि कुर्युः । तच्चापस्तम्बैरौदयिकं ग्राह्यमन्यैस्तु
पूर्ववत् ।

‘पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावणं तैत्तिरीयकाः ।

बह्वृचाः श्रावणे कुर्युर्ग्रहमंकान्तिवर्जितं ॥’

इति गार्ग्योक्तेः ।

‘संप्राप्तवाञ्छृतीर्ब्रह्मा पर्वण्यौदयिके पुनः ।

अतो भूतदिने तस्मिन्नोपाकरणमिष्यते ॥’

इति कालिकापुराणाच्च ।

‘अथ चेदोपसंयुक्ते पर्वणि स्यादुपाक्रिया ।

दुःखशोकामयग्रस्ता राष्ट्रे तस्मिन् द्विजातयः ॥’

उपाकर्मविधौ च मामानां सौरत्वं सममेव । इयांस्तु विशेषः—युगा-
दयः सर्वान् प्रति विधीयन्ते । उपाकर्म तु छन्दोगान्प्रत्येव तद्वि-
षयकतयैवोपपत्तेः । सर्वान् प्रति श्रावणादिपदस्य सौरपरत्वद्यो-
तनेऽसामर्थ्यात् । ‘हेतदिष्टं वृषादितः’ इति सिद्धस्यैव हेतुभावात्,
सामर्थ्येऽपि क्षयाच्च । अत एव तेषामेवाधिमासे तत्र प्रथमोपाकर्म-
निषेधः सार्थकः । अन्येषां चान्द्रश्रावणादेरेवोपादानादुत्केषणं तत्रा-
प्राप्तेरिति तेषां तत्र लोपः । आशौचाशक्त्यादिना प्रतिबन्धो
द्वितीयप्रयोगस्येवेति । *‘अपराह्ण इति’ । द्वेधा विभागेन ।
तद्वाक्ये पूर्वाह्णपराह्णयोर्द्वयोरेव ग्रहणात् । मुख्यानुकल्पभावेन तु
पञ्चधा चतुर्था त्रेधा द्वेधा वा*याजुषास्त्विति । मैत्रायणीयानां

४३२ सटीकनिर्णयमिन्धुविनीयपरिच्छेदे-

इति मदनमलहेमाद्र्यादी गार्ग्येण द्रोपोक्तेः । अत्र
शिक्षाभटीयं विशेषः —

‘श्रवणः श्रवणं पर्व सङ्गवस्पृग्गदा भवेत् ।
तदैवौदयिकं कार्यं नान्यदौदयिकं भवेत् ॥’

पराशरमाधवीयेऽपि गार्ग्यः

‘श्रवणी पौर्णमासी तु सङ्गवात्परतो यदि ।
तदैवौदयिका ग्राह्या नान्यदौदयिका भवेत् ॥’
कर्मकालमाह — कालादर्शो निगमः —

‘श्रवणया प्रौष्ठपया वा प्रतिपत्पणमुहूर्तकैः ।
विद्धा स्याच्छन्दसां तत्रोपाकर्मोत्सर्जनं भवेत् ॥’
अत्र पौर्णमासीश्रवणहस्तयोरुपलक्षणम् । अनेन
तावपि सङ्गवस्पृशौ ।

‘उदये संगवस्पर्शे श्रुतौ पर्वणि चार्कभे ।

कुर्युर्नभस्युपाकर्म ऋग्यजुः सामगाः क्रमात् ॥’

इति पृथ्वीचन्द्रः । अनेनोदयसङ्गवोभयव्यापिनी

पृथे श्रवणस्येवोक्तेस्तदन्यं याजुषा ग्राह्याः । पूर्वमिति । का-
त्यायनादीनां त्वित्यादिनाऽग्रे स्पष्टम् । अत्रोदयव्यापित्वं घटिका-
द्वयव्यापित्वमुदयसङ्गवोभयस्पर्शित्वम्, प्रातःसङ्गवोभयात्मक-
पणमुहूर्तव्यापित्वं वेति मतत्रयम् । तत्रायं ग्रन्थकृन्मतम् । तत्र
सङ्गवस्पर्शित्वादिवक्तव्यानि घटिकाद्वयमुपाद्वलयन्ति । द्वितीयं
पृथ्वीचन्द्रोदयमतम् । तत्र घटिकाद्वयवाक्यमवयुत्याऽनुवादः ।
सङ्गवात्परतः पणमुहूर्तकैरिति तु मुख्यत्वार्थम् । तृतीयं हेमाद्र्या-
देर्मयूखविचेचनकृतोक्तं मतम् । सङ्गवात्परतो यदिपणमुहूर्तकै-
रित्येतद्यथाश्रुतकथ्यम् सङ्गवस्पर्शित्वादिकमनुवादः । सुदर्शन-
भाष्ये त्वेतद्विशेषः अत्रायं मतं प्रपञ्चितम्, तृतीयं तु न विवृतम् ।
द्वितीयं मतमाह — अनेनेति । हस्तश्रवणयोरपि ग्रहेणेत्यर्थः । अनेन =

सङ्गवस्पर्शश्रावणेन । *मुख्येति । अन्यथा 'सङ्गवात्परतः'
इत्यादेर्वैयर्थ्यात् । केचित्तु कर्मकालः प्रातःसङ्गवरूपपण्मुहूर्तरूपः,
येषां तावत्साध्यमुपाकर्म तत्पराणि 'सङ्गवात्परतः'इत्यादीनि ।
सङ्गवस्पर्शः सर्वावयवावच्छेदेन विवक्षित इति तद्वाक्यमपि तत्पर-
मेव । एवं सङ्गवस्पर्श एकदेशावच्छेदेनेति यथाश्रुतार्थोऽपि विव-
क्षितः । येषां न्यूनकालसाध्यमुपाकर्म तत्परं च । तेन घटिकाद्वय-
वाक्यं तु सङ्गवात्पूर्वावयवप्रशंसाद्वारा सङ्गवस्तावकम् । ईदृशरीत्या
सर्ववाक्यानामर्थसम्भवादनुवादत्वे मानाभावः । नाप्यष्टदोषग्रस्तो
विकल्प इति भाष्यानुसारेणाहुः । सामगानां त्वपराहः कर्म-
काल इत्यपराहोपाकर्माणामुदये सङ्गवस्पर्श इत्यादिवचनात्तत्काल-
व्यापिनमपि पूर्वहस्ते बाधित्वोत्तरादिन एव तदनुष्ठानम् । न च
दिनद्वयेऽपराह्व्याप्तौ तदस्पर्श वा परग्रहोऽस्त्विति वाच्यम् । सङ्ग-
वस्पर्शित्वमात्रेण ग्राह्यताविधानानुपपत्तेः । केचित्तु येषां सामगाना-
मौदयिकः कर्मकालः, तत्परं वचनमित्याहुः । तादृशः सामगो
नास्त्येवेत्यप्याहुः । (१) (केचित्तु कर्मकालः प्रातःसङ्गवरूपपण्मुहूर्त-
र्तात्मकः । तद्व्यापित्वं हेमाद्र्यादिभिर्मयूखविंवचनादिकृद्भि-
श्चाहतम् । तत्राद्यं प्रपञ्चितम् । एतन्मते 'सङ्गवस्पृक्त' 'सङ्गवात्परतः'
इति चानुवादकम् । द्वितीयमभिप्रेत्याह - *तेनेति । हस्तश्रावणयोरपि
ग्रहेणेत्यर्थः । पण्मुहूर्तव्याप्यत्वं मदर्थः । सङ्गवस्पर्शः सर्वावयवाव-
च्छेदेनेति प्रातःसङ्गवोभयस्य पण्मुहूर्तैरिति पण्मुहूर्तस्पृक्तैर्लाभात् ।
एतच्च येषामुपाकर्म पण्मुहूर्तसाध्यं तत्परम् । एवं संगवस्पर्शः एक-
देशावच्छेदेन । एतच्च येषामुपाकर्म अतःकालसाध्यं तत्परं 'विष्ण्वर्क्षे
घटिकाद्वयम्' इति तु सङ्गवात्पूर्वावयवप्रशंसाद्वारा सङ्गवस्ताव-
कम् । ईदृशरीत्या सर्ववाक्यानामर्थसम्भवे एकदेशानुवादत्वे मा-
नाभावः, नाप्यष्टदोषग्रस्तो विकल्प इत्याहुः । सामगानामपराहः

मुख्याः । अपरेणः सङ्गवाभावे पूर्वशुरुदयाभावे चै-
 कैकसत्त्वे पूर्वशुश्रुतुर्दर्शानिषेधानपेधान् सामान्यवाक्यादौ-
 दायिका कर्मपर्याया ग्राह्या, न पूर्वा । सङ्गवनिमित्त-
 पूर्वविद्धापवादभावात् । 'नान्यद्दोदयिका' इत्यस्य पूर्व-
 विद्धापरत्वाभावात् । तेन भाट्टादौ कालान्तरं स्यान्न
 कर्मकालः । तादृशं सामा (१) तेन सङ्गवस्य श्रवणेन । मुख्येति ।
 यथा न विद्यते सङ्गवात्परतः पण्डितैर्कस्मिन्तदस्यम् । एतन्मते
 'विष्णवर्षे घटिकादयम्' सङ्गवस्य कालं चानुवादः । अपग्राह्याकार्षिणां
 वचनात्तत्कालव्यापिन्यां पूर्वहस्तं वाधित्वान्नरदिन एव तदनु-
 ष्ठानम् ।) अत्र परेषुः सङ्गवाभावे पूर्वशुरुदयाभावे चैकैकसत्त्वे पूर्व-
 शुश्रुतुर्दर्शानिषेधानपेधान् सामान्यवाक्यादौ दायिका कर्मपर्याया ग्राह्या, न
 पूर्वा । सङ्गवनिमित्तपूर्वविद्धापवादभावात् । नान्यद्दोदयिकेत्यस्य
 पूर्वविद्धापरत्वाभावात् । तेन भाट्टादौ कालान्तरं स्यान्न तु निषिद्धे ।
 न हि ब्रीह्यान्नाम निषिद्धपापग्रहणं युक्तम् । अत एव परेषुः स-
 ङ्गवव्याप्ता पूर्वविद्धानिषेधः, तदभावे तु नेति मुख्यव्यवस्थाऽप्य-
 युक्ता । विधिरेवम्यात्, मापनिषेधेऽपि तथाऽऽपत्तेश्च । पूर्वविद्धाव-
 चनसत्त्वे हि सा युज्यते । एवं श्रवणेऽपि ज्ञेयम् । तत्र, 'विष्णवर्षे
 घटिकादयम्' इति पूर्वोक्तानुसंधानात् । तेन प्राशस्त्यमात्रपरमिदम्' इति
 कचिन्पाठः । सुदर्शनभाष्यमतं प्रपञ्चयति—अपरेशुरिति ।
 सङ्गवाभावे=सङ्गवास्पर्शः । पूर्वशुरुदयाभावे=उदयसङ्गवोभ-
 याभावे चैकैकसत्त्वे इति यावत् । एतेन पूर्वशुरुदयसङ्गवोभयसत्त्वे
 पूर्वेति व्यञ्जितम् । तत्रापि न पूर्वा, प्रतिपद्यागाभावादिति मतान्तरं
 प्रागुक्तम् । सामान्यवाक्यादिति । सुदर्शनभाष्यकृतां
 सङ्गववाक्यस्यानुवादकत्वात् । (२) सङ्गवेति । सङ्गवव्यापित्वनि-

(१) इदमसंबद्धं प्रतभाति । तत् सुध्याभिर्विचार्यम् ।

(२) 'कसान्तर्गतः पाठाऽत्र कचिन्पुस्तके दृश्यते ।

तु निषिद्धे । न हि ब्रीह्यालाम्बे निषिद्धमापग्रहणं युक्तम् ।
अत एव परेभ्यः सङ्गव्याप्तौ पूर्वविद्वाननिषेधः । तदभावे
तु नेति सूर्यव्यवस्थाप्ययुक्ता, विधिवैषम्यात् । माष-
निषेधेऽपि तथापत्तेश्च । *पूर्वविद्वान्वचनमन्त्रे हि सा
युज्यते । एवं श्रावणेऽपि ज्ञेयम् । तन्न । ‘विष्णवर्क्षे घटि-
काद्वयम्’ इति पूर्वोक्तविरोधात् । तेन प्राशस्त्यमात्र-
परामिदम् । तत्त्वं तु एतच्छ्रुद्धाधिकपरम् । तेन यथाग्नि-
होत्रादौ सायंप्रातःकालबाधे सामान्ये जीवनाव-
च्छिन्नकाले *दर्शादौ वाऽनुष्ठानम्, यथा वा ब्रीह्यश्वश-
फाद्यभावे यागाक्षिसानिषिद्धवर्जद्रव्येण, तथाऽत्र सङ्ग-
वाभावे निषिद्धवर्जकर्मपर्याप्तौ दायिके कालान्तरे
वाऽनुष्ठानं न तु कदाऽपि निषिद्धे । अपवादाभावे

मित्तको यस्तदपवादः पूर्वविद्वान्वाचनवादः, तस्याभावादित्यर्थः ।)
विधिवैषम्यं विवृणोति—*पूर्वविद्वान्वचनेति । इदं तु चिन्त्यम् ।

‘अतो भूतदिने तस्मिन्नोपाकरणमिष्यते ।’

इति न निषेधः । हेतुपूर्वमेव ‘नेष्यते’ इत्यभिधानात् ।

तस्मात्सङ्गव्याप्तौ परा, अन्यथा पूर्वेति मतं सम्यक् । अत्र
“तत्त्वं त्वेतच्छ्रुद्धाधिकपरम् । तेन यथाऽग्निहोत्रादौ सायंप्रातःकाल-
बाधे सामान्ये जीवनावच्छिन्नकाले दर्शादौ वाऽनुष्ठानम्, यथा वा
ब्रीह्यश्वशफाद्यभावे यागाक्षिसानिषिद्धवर्जद्रव्येण, तथाऽत्र सङ्गवा-
भावे निषिद्धवर्जकर्मपर्याप्तौ दायिके कालान्तरे वाऽनुष्ठानं, न तु
कदाऽपि निषिद्धे । अपवादाभावे उत्सर्गस्यैव प्राप्तेः” इति कचित्
पाठः । ‘एतत्कर्मपर्याप्तं चत् परमेव’ इति सुदर्शनभाष्यम् । ए-
तन्मते सङ्गवो न नियामक इत्याशयः । अत्रापि ‘अतो भूतदिने’
इत्यस्य न निषेधत्वमिति स्मर्तव्यम् । ‘तैत्तिरीया’ इति पदोपादान-
फलं स्पष्टयति—*दर्शादाविति । यदि सामान्यकालेऽपि प्रतिबन्ध-

उत्सर्गमेव प्राप्तिः । *कालायनादीनां तु दिनद्वयं पूर्वाह्न-
व्याप्तौ एकदेशस्यार्थं वा पूर्वैवेति हेमाद्रिः । यदपि—

‘आवर्णा दुर्गेनवर्मा दुर्गा चैव हुताशनी ।

पूर्वायज्ञा प्रकृत्या शिवरात्रियत्तदिनम् ॥’

इति ब्रह्मनेत्रम्, तदुक्त्यावन्नश्रवणाकर्मादिदेव-
कर्माविषयमिति हेमाद्रिः । अत एव यचनात्कुलधर्मव्र-
तादावपि पूर्वैव । मदनरत्नेऽप्येवम् । मदनपारिजाते-पूर्व-
विज्ञायां श्रावणयां वाजसनेयनामुपाकर्मन्त्युक्तम् ।

मदनरत्ने तु

‘पर्वण्यौर्दधिकं कर्तुं श्रावणं तैत्तिरीयकाः ।’

इति बह्वृचपारिशिष्टे बह्वृचान्तरात् कर्मविधानार्थं
प्रवृत्ते तत्र तैत्तिरीयककर्माविषयभागात् पूर्वोक्तकालिका-
पुराणादौ सामान्यत आर्दधिकपर्वप्राप्तेस्तन्निषेधेन बह्वृ-
चानां श्रावणाविधानात्तैत्तिरीयकपदमनुवादत्वात् तस्य
च प्राप्त्यर्थान्तरात् प्राप्तश्च यजुर्बौद्धिमात्रपरत्वात्सर्वयजु-
र्बहुपलक्षणार्थम्, आर्दिकपर्वानुवादो वा, न तु विधा-
यकम् । अयं विशेषाभिधानोपसंहारः स्यात् । अनुवा-
दत्वाद्दृष्ट्या न दोषः । अन्यथा त्वौर्दधिकपर्वविशिष्टो-

स्तदा कालान्तरमेवेत्यत्र दृष्टान्तः । *कालायनादीनां त्विति ।
सर्वं वाक्यमेवानुवादः तैत्तिरीयकपदमात्रं वा, आद्ये कालिका-
पुराणादिति । अन्ये कुर्युरिति । कालिकापुराणादौ प्रत्यक्षतो
विधिप्रत्ययाश्रवणेन यावद्विधिः कल्प्येत तावत्ततः प्रागेव कुर्युरिति
प्रत्यक्षविधिना तैत्तिरीयान् प्रत्येव तद्विधिरुपेयते, उपस्थितिलाघ-
वादिति भावः ।

*येनेति । तैत्तिरीयकसम्बन्धिधर्मविधानार्थं प्रवृत्तेन गृह्येन

(१) अथयुत्य = पृथक्कृत्य अनुवादो वा ॥

पाकर्मोद्देशेन कर्तृविधौ कर्तृविशिष्टे वा औदयिकपर्व-
विधौ वाक्यभेदापत्तेः । तस्मात्तैत्तिरीयकपदाविव-
क्षया सर्वयजुर्वेदिनामौदयिकमेव पर्वत्युक्तम् । तन्न । न
तावत्परिशिष्टे बह्वृचान्प्रत्येव विधिः ।

‘धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तं त्वाष्ट्रकक्षसमन्वितम् ।’

इत्यादितदुदाहृतं एव परिशिष्टे वेदान्तरधर्मविधीनां
दर्शनात् । नाप्यनुवादोऽयं कालिकापुराणाद्बह्वृचादी-
नामपि तदापत्तेः । कुर्युरित्यस्य विधित्वेन तस्यैवार्थवा-
दत्वेनैतत्प्राप्तानुवादित्वाच्च । न च तैत्तिरीयकाणां गृह्ये
तद्विधिरस्ति, येनानुवादः स्यात् । न च वाक्यभेदः ।
तैत्तिरीयकमात्रस्य कर्ममात्रस्य वा उद्देश्यत्वायोगेन
*हविरार्तिवत्, ‘अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनय्यात्’ इतिवच्चचाग-
त्या विशिष्टस्योद्देश्यत्वात् । *अन्यथात्तरार्थं बह्वृचपद-
स्याप्यविवक्षापत्त्या श्रावणस्य सर्वसाधारण्यापत्तेः ।
*तस्मात् हेमाद्रिमतमेव युक्तमिति दिक् । इदं च शि-
ष्यानध्यापयत आचसथ्येऽग्नौ, अनध्यापयतो नाधिकार
इति कर्कः । श्रावणायामपि ग्रहणादिदुष्टायां कातीयभिन्नैः

तल्लाभे पुनस्तदुपादानमिति शेषः । *हविरिति । हविरात्यादे-
रुद्देश्यस्वरूपानन्तःप्रवेश उद्देश्यत्वस्यायोगात् । ‘तैत्तिरीयकमात्रस्य’
इत्यत्राष्टवर्षमिति दृष्टान्तः । ब्राह्मणमात्रस्योद्देश्यत्वायोगात् । ‘कर्म-
मात्रस्य’ इत्यत्र हविरिति दृष्टान्तः । आर्तिमात्रस्योद्देश्यत्वायोगात् ।

नन्वेवं वाक्यभेदपरिहारोऽपि तुल्यकक्षाणामेव समभिध्याहा-
राद्याजुषसामान्यं लभ्यते । न हि क्षत्रियैरिदं कर्म कर्तव्यं वैश्यै-
रिदं कठैरिदमिति भवति, भवति तु ब्राह्मणैरिदमितीत्यत्राह—
*अन्यथेति । समभिध्याहारस्य तैत्तिरीयकपदधर्मत्वेन तस्यैवा-
विवक्षायां बह्वृचपदस्याप्यविवक्षापत्तिरिति भावः । *तस्मादि-

*प्रौष्ठपण्यां कार्याम् । तैस्तु श्रावणपञ्चम्यां—

‘संक्रान्तिग्रहणं यापि पौर्णिमास्यां यदा भवेत् ।

उपाकृतिस्तु पञ्चम्यां कार्या वाजसनेयिभिः ॥’

इति स्मृतिमहाणवे वाजसनेयियग्रहणादिति हेमा-
द्रिः (१) (इदं च सूत्रोक्तकालपरत्वाद्ग्रहणपरमपि । सा-
ङ्ग्यायनैस्तु हस्ते कार्यम् । आपस्तम्बैराश्वमेधेणैश्च प्रौष्ठप-
ण्याम् । । यत बौधायनः—‘श्रावण्यां पौर्णिमास्यामाषाढ्यां
उपाकृत्य’ इत्युक्ते, तत प्रौष्ठपण्यामपि द्वावे आपाढ्यां
कार्यमित्येवमर्थः, अतच्छास्त्रावधिष्यं वा ।

सामगास्तु श्रावणे हस्ते कुर्युः ।

‘बहवचाः श्रवणे चैव हस्तश्च सामवेदिनः ।’

इति निर्णयामृते गोविन्दोक्तः । सोऽप्युत्तरः ।

ति । ‘धनिष्ठाप्रतिपत्तकम्’ इत्यादौ यजुःपदस्य तैत्तिरीयपर-
त्वादिति भावः । दिगर्थेस्तु काटिकापुराणमपि तैत्तिरीयक-
परमेवेति । विवेचने तु हेमाद्रिमते त्यक्तम् । *प्रौष्ठपण्या-
मिति । ‘श्रावण्यां प्रौष्ठपण्यां वा’ इत्युक्तेः । यं तु येषां गृहे श्राव-
ण्यसम्भवे श्रावणहस्तपञ्चम्यानुक्ते तैस्तत्र कार्यम् । तयोरप्यस-
म्भवे भाद्रपौर्णिमास्यां तद्वतहस्तपञ्चम्यां वा कार्यम्, येषां गृहे ते
नोक्ते तैर्भाद्रपद्येव ग्राह्या वाजसनेयिभिरिति ।

अत्राहुः अत्र वाजसनेयिभिरेवेति नार्थः । बहवचानां पञ्च-
म्यनापत्तेः । किं तु येषां वाजसनेयिनां सूत्रे पञ्चम्युक्ता तेषां
पर्वदोषे पञ्चमी, अन्येषां तु प्रौष्ठपर्दानि । एवं च वैत्रायणीया-
नां पौर्णिमास्येव न । तद्गृहे श्रावणस्यैवोक्तेरिति द्रष्टव्यम् । *त-
च्छास्त्रीयेति । बौधायनैर्वार्षिकसमाख्यां बाधित्वाऽऽपाढी ग्राह्य-
स्यः । एवं च—

‘धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तं त्वाष्ट्रकक्षममन्वितम् ।

श्रावणं कर्म कुर्वीरन् ऋग्यजुःसामपाठकाः ॥’

इति मदनरत्ने परिशिष्टोक्तः । गार्ग्योऽपि—

‘सिंहे रवौ तु पुष्यर्क्षे पूर्वाह्णे *ऽविचरे बहिः ।

छन्दोगा मिलिताः कुर्युस्तसर्गं स्वस्वछन्दसाम् ॥

*शुक्लपक्षे तु *हस्तेन उपाकर्मापराह्निकम् ॥’ इति ।

अविचरे=ग्रहादिदोषहीने । विचरेदिति पाठोऽज्ञा-

नकृतः । (१)(पुष्यर्क्षे*पूर्वाह्णे उत्सर्गः । अपराह्निकमुपा-

कर्मेत्यन्वयः ।) उपाकरणं नाम पक्षद्वयेऽपि स्वाध्याय-

पाठस्य स्वीकारः । तथा च सूत्रम्—‘पणमासानधीयीत’

इति । एवं च यथागृह्यमुपाकर्म कृत्वा सार्धं श्रतुरः पञ्च

षड् वा मासानुत्सर्जनकालवशाद् व्यवस्थया स्मृतिसि-

द्धानध्यायपरिहारेण शुक्लकृष्णपक्षयोः स्वाध्यायमधी-

यीरन्, अनध्यायेष्वङ्गानि । उत्सर्जनं च यथापूर्वं पक्षद्व-

येऽपि स्वाध्यायपाठस्य त्यागः । उत्सर्जनोत्तरं शुक्लपक्ष-

ध्येव वेदाध्ययनविधानात् । तथा च मनुः—

‘यथाशास्त्रं तु कृत्वैवमुत्सर्गं छन्दसां बहिः ।

विरमेत् पक्षिणीं रात्रिं यद्वाऽप्येकमहर्निशम् ॥

‘श्रावणस्य तु मासस्य पौर्णिमास्यां द्विजोत्तमाः ।

आषाढ्यां प्रौष्ठपद्यां वा वेदोपाकरणं मतम् ॥’

इति क्रमवाक्यमपि बोधायनपरमेवेति भावः । *अविचरे=स-

ङ्क्रान्त्यादिदोषहीने । विचरेदिति पाठोऽज्ञानकृतः । *शुक्लपक्षे

त्विति । सिंहे रवाविति वर्तते । *हस्तेनेति । ‘प्रौष्ठपदीं

हस्तेन’ इत्यादौ सौरप्रौष्ठपदोपादानेन तन्मासस्थां हस्तयुक्तां कां

च न तिथिं प्राप्येति सम एवार्थः । *पुष्यर्क्षे इति । एतेन हस्ता-

४४० सटीकनिर्णयसिन्धुविर्नीयपरिकुच्छे -

अत ऊर्ध्वं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् ॥' इति ।
अन्यस्तु शीघ्रशेषः पूर्वमेवाक्तः । प्रयोगपारिजाते
गोभिलः—

‘उपाकर्मोत्सर्जनं च वनस्थानामर्षाद्यने ।

अधारणाध्ययनाह्नवाद् गृहिणां ब्रह्मचारिणाम् ॥

उत्सर्जनं च वेदानामुपाकरणकर्म च ।

तूर्णः पुण्यो लभ्यते ।

शीघ्रशेषः—मन्त्रमात्रं सामगानां प्रथमोपाकर्मनिषेध इत्यादिः ।
‘उपाकृत्याधीयीत’ इति मन्त्रादुपाकरणं ग्रहणाध्ययनाह्नम् । तद्-
धिकारिणश्च ब्रह्मचारिणः वनस्थानान्तका गृहिणोऽपि । ‘तेषां
समावृत्तो ब्रह्मचारिकल्पेन’ इत्याह आत्मायनेन

‘वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा क्षमयमेव वा ।’

इति व्रतमाश्रानुष्ठानेन स्नानं वदता योगेश्वरेण च ग्रह-
णाध्ययनध्वननान् । अतो धारणाध्ययनार्थेनैवमप्याह—उ-
पाकर्मोति । ग्रहणधारणव्रथयज्ञरायणादिकरणहेतुकर्मविशेषः—
उपाकर्म । तस्यागोहेतुकर्मविशेषः—उत्सर्जनम् । हेन्वन्तं च परिचा-
यकम् । तत्रोपाकर्मोत्सर्जनं यावदुत्सर्जनं स्मृतीनामद्धाननध्यायान्वि-
ना पक्षद्वये वेदाऽन्वेतव्यः, अनध्यायेष्वद्धानं । उत्सर्जनानन्तरं
तु शुक्लपक्ष एव वेदः ।

‘यथाशास्त्रं तु कृत्वा नमुन्यर्गं छन्दसा बहिः ।

विरमेत्पक्षिणीं शान्तिं यद्वाऽप्येकमहर्निशम् ॥

अत ऊर्ध्वं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् ।

वेदाङ्गानि रहस्यं च कृष्णपक्षेषु सम्पठेत् ॥’

इति मनुवाक्यात् । एतच्च धारणाध्ययनं न तु ग्रहणाध्यय-
नम् । ‘उपाकृत्याधीयीत’ इत्युक्तेः । उत्तरायणे आरण्यकाध्ययनं
तूपाकर्मदिनस्योत्सर्जनकालत्वमादायोपपाद्यम् । अधारणेति ।

अकृत्वा वेदजप्येन फलं नाप्नोति मानवः ॥'

सर्वथा लोपे तु कृच्छ्र उपवासश्च । 'वेदोदितानां नित्यानाम्' इति मनुनाऽभोजनोक्तेः । एवमुत्सर्गेऽपि ।

अथ प्रसङ्गादत्रैवोत्सर्जनमुच्यते । तच्च पौषमासे रोहिण्यां तत्कृष्णाष्टम्यां वा कार्यम् ।

'पौषमामस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा ।

जलान्ते छन्दसां कुर्याद्द्विजः ॥'

इति याज्ञवल्क्योक्तं । *श्रावणं प्रौष्ठपद्यां वोषा-
कृतौ क्रमेण पौषशुक्लप्रतिपदि माघशुक्लप्रतिपदि वा का-

'अध्येष्यमाणोऽध्याप्यैरन्वारब्धः' इति । अध्येष्यमाणः=अध्या-
पयिष्यमाणः । अध्याप्यपदसमभिव्याहारात् । अध्यापनम्=आ-
रणाध्ययनरूपमिति तेनैव रूपेण लटोपाकर्ष्य प्रति शेषित्वप्र-
तीतिः । वेदजप्येनेत्यपि धारणाध्ययनाङ्गत्वमूचकम् । एवं च
तत्समर्थस्याध्याप्यैर्विनाऽप्युपाकर्मादि आवश्यकम् । उपाकृतानां
चोत्सर्गः । ततश्चानयोर्नित्यत्वात्तद्व्योपे प्रायश्चित्तं सर्वथा इति
कृच्छ्रः । पाकयज्ञलोपे कृच्छ्रविधानात् ।

'वेदोदितानां नित्यानां कर्षणां समतिक्रमे ।

स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥' इति ।

*अथापि वेति ।

'जलान्ते छन्दसां कुर्याद्द्विजः ॥'

इत्युत्तरार्धे ग्रामाद्द्विजित्यर्थः । *श्रावण्यामिति ।

'पुष्ये तु छन्दसां कुर्याद्द्विजः ॥'

माघशुक्लस्य सम्प्राप्ते पूर्वाण्डे प्रथमेऽहनि ॥'

इति मानवात् । पुष्ये=पौषे मासि । शुक्लपक्षादेरप्यन्वयः ।
यदा श्रावण्यामुपाकर्म तदा पौषशुक्लप्रतिपदि, यदा भाष्या तदा-

यम् । 'अर्धपञ्चमान्मानर्धायान्' इति तेनैवोक्तेः ।
 अर्धः पञ्चमो येषु सार्धचतुर इत्यर्थः । यत्तु हारीतः-अ-
 र्धपञ्चमान्मानर्धाद्योर्ध्वमुत्सृजेत्, पञ्चाऽर्धपष्ठान्वा'
 इति; तदा पादयुपाकर्माविषयम् । बाधायनास्तु पौष्पां
 माघ्यां वा कुर्युः । 'पौष्पां माघ्यां चोत्सृजेत्' इति तत्सु-
 त्वात् । तैत्तिरीयैस्तु तैद्यां कार्यम् । 'तैद्यां पौर्णिमास्यां
 रोहिण्यां वा विरभत' इति तत्सुत्वात् । यदुक्तं तैस्तु माघ्यां
 कार्यम् ।

'अध्यागोत्सर्जनं माघ्यां पौर्णिमास्यां निर्धायते' ।
 इति कारिकातेः । कार्त्तयास्तु आद्रपदे कुर्युः ।

'उत्सर्गश्चेत्तदा तैद्यानिर्धाय पौष्ठपदेऽपि वा ।'
 इति कात्यायनाश्रितेः । साधगास्तु सिद्धार्कं पुण्यं कुर्युः ।
 तथा च 'सिंहं रवौ तु' इति गार्ग्यवचनं पूर्वमुक्तम् ।
 *सर्वैरुपाकर्मदिने वा कार्यम् ।

माघशुक्लपक्षिद्वयार्थः । अर्धायान् । अर्धः पञ्चमो येषु इति
 विग्रहः । सार्धाअन्वार इत्यर्थः ।

'श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा पादयुपाकृत्य यथानिधि ।

युक्तशुद्धां स्यर्धायान् मानान्निषोऽर्धपञ्चमान् ॥'

इत्यत्र तथैव प्रतीतेः । एतेषां पक्षाणां यथा परिग्रहं व्यवस्था ।
 विज्ञानेह्यत्रस्तु पौष्पं पूर्वाह्णमात्रान्वयः, न तु प्रथमाहशुक्लपक्षयोः ।
 'अर्धपञ्चमान्मानर्धायान्' इत्यादी अवयवद्वयं स्वण्डवरं न समांश-
 परं चन्द्रार्धमात्रमित्यादिवत् । वाकारस्तु व्यवस्थितविकल्पार्थं
 इत्याह—*अर्धपष्ठानान् । अर्धः पष्ठो येषां तादृशाः
 पञ्चेत्यर्थः ।

*सर्वैरिति । अत्रापि स्वण्डत्वे आदयिका एव सङ्गवस्पर्-
 शिनः काळाः, तेषां दैवत्वेन पूर्वाह्नकालत्वात् । ननु सिंहे रवावि-

‘पुण्ये तृत्सर्जनं कुर्यादुपाकर्मदिनेऽथ वा ।’

इति हेमाद्रौ स्वादिरगृह्योक्तः ।

अथदा सिंहस्थे सूर्ये सति तन्मध्यस्थहस्तनक्षत्रा-
त्प्राक् पुण्यः कर्कटस्थो भवति तदा तस्मिन्पुण्ये उत्सर्गं
कृत्वा तदुत्तरहस्तं उपाकर्म सामगाः कुर्युः ।

‘मासे प्रौष्ठपदे हस्तात्पुण्यः पूर्वा भवेद्यदा ।

तदा च श्रावणे कुर्यादुत्सर्गं छन्दसां द्विजः ॥’

इति तत्रैव परिशिष्टोक्तः । अत्र द्वावपि सौरौ मा-
सौ ज्ञेयौ* । तेषां सौरस्यैवोक्तः ।

अत्र *विशेषमाह काष्णार्जिनिः—

‘उपाकर्मणि चोत्सर्गं यथाकालं समेत्य च ।

त्यनेनोपाकर्मोत्सर्गयोर्नक्षत्रयोः हस्तपुण्ययोः सिंहस्थत्वमुक्तं तत्रो-
त्सर्गनक्षत्रपुण्यस्य यत्र कर्कस्थत्वं तत्र तल्लोपापत्तिः सिंहस्थ-
त्वाभावादित्यत्राह—अथदेति । तत्र ‘उपाकर्मोत्सर्जनं भवेत्’इति
प्रोक्तवचनाच्च । आपाठ्यामुपाकृत्य माघशुक्लप्रतिपद्युत्सर्गे तु सार्ध-
षष्ठाध्ययनमपि बोध्यम् । कर्कस्थः=कर्कस्थ एव न तु सिंहस्थः ।
सिंहस्थे पुण्ये तु तत्रैवेत्यर्थः । *ज्ञेयाविति । अन्यथा यत्र
चान्द्रप्रौष्ठपदे एव सौरश्रावणे पुण्यः, सौरभाद्रपदे च हस्तः
तदाऽपि चान्द्रश्रावणग्रहणं स्यात् । *विशेषमिति । अत्र चेदं
द्रष्टव्यम् ।

‘ऋक्शाखी नैव कुरीत स्वकीयं परशाखया ।

प्रमादाद्यदि कुरीत पुनः संस्कारमर्हति ॥

यत्र नास्ति स्वशाखोक्तमृक्शाखोक्तं समाचरेत् ।

पुनर्नर्हति संस्कारमन्यदाऽर्हति चेत् पुनः ॥

यजुःशाखाविधानेन बह्वृचैर्यदि कर्म तत् ।

कृतं चेत्तर्हि तत्कर्म पुनः कुर्याद्यथाविधि ॥

कार्यान्दर्भमयान्कृत्वा पूजयेत्तपयेत्ततः ॥' इति ।

'उपाकर्मण्युत्सर्गं च विरात्रं पश्चिर्गामहोरात्रं वा-
ऽनध्यायः' इति भित्ताक्षरायामुक्तम् । अत्र नदीनां रजो-
दोषो नास्ति ।

'उपाकर्मणि चोत्सर्गे रजोदोषो न विद्यते ।'
इति गार्ग्योक्तः ।

अत्रैव रक्षाबन्धनमुक्तं हेमाद्रौ भाविष्ये

(१) ('भद्रासि आचणस्यान्ते पाणिमास्यां दिनोदये ।

स्नानं कुर्यात् सनिमान् ध्यातिस्मृतिविधानतः ॥

उपाकर्मोदकं प्रोक्तमूर्धाणां चैव तर्पणम् ।

शूद्राणां मन्त्ररहितं स्नानं दानं च शास्यते ।)

उपाकर्मणि कर्तव्यमूर्धाणां चैव पूजनम् ॥

ततोऽपराह्णसमये रक्षापाटलिकां शुभाम् ।

कारयेदक्षतैः शस्त्रैः मित्रार्थैर्हस्तभुषितैः ॥' इति ।

अत्रोपाकर्मनिन्तव्यस्य पुणार्तिथ्याचार्यिकस्यानुवादो
न तु विधिः । गौरवात् प्रयोगविधिभेदेन क्रमायोगा-
च्छूद्रादौ तदयोगाच्च । तेन परेश्वरुपाकरणेऽपि पूर्वशुरप-
राह्णे तत्करणं सिद्धम् । इदं भद्रायां न कार्यम् ।

'भद्रायां च न कर्तव्ये आचर्णा फाल्गुनी तथा ।

ऋशास्त्राविधिना कर्म यदि स्यादन्यशाविनाम् ।

न तत्कर्म पुनः कुर्यादिति यज्ञविदा मतम् ॥' इति ।

ननु—

'उपाकर्मोदकं प्रोक्तमूर्धाणां चैव तर्पणम् ।'

इत्याद्युपक्रम्य 'ततोऽपराह्णसमये' इत्यादि उक्तम् । ततश्च व-
क्ष्यमाणदोषो दुर्वार इत्यत्राह—अत्रेति । अपराह्णः कर्मकालः ।

(१) कंस्थान्तर्गतो ग्रन्थ आदर्शपुस्तके नास्ति ।

श्रावणी नृपतिं हन्ति ग्रामं दहति फाल्गुनी ॥'

इति संग्रहोक्तः । *तत्सर्वे तु रात्रावपि तदन्ते कुर्या-
दिति निर्णयामृते । (१) इदं प्रतिपद्युतायां न कार्यम् ।

'नन्दाया दर्शने रक्षा बालदानं दशासु च ।

भद्रायां गोकुलक्रीडा देशनाशाय जायते ॥'

इति मदनरत्ने ब्रह्मवैवर्तम् । भविष्ये—

'उपलिप्ते गृहमध्ये दत्तचतुष्के न्यसत्कुम्भम् ।

पीठे तत्तपोपविशेद्राजाऽमात्यैर्युतश्च सुमुहूर्ते ॥

तदनु पुरोधा नृपते रक्षां बध्नाति मन्त्रेण ॥'

इदं रक्षाबन्धनं नियतकालत्वाद्ग्राह्यग्रहणदिनेऽपि
कार्यं होलिकावत् । ग्रहसंक्रान्त्यादौ रक्षानिषेधाभावात् ।

'सर्वेषामेव वर्णानां मृतकं राहुदर्शने ।'

इति तत्कालीनकर्मपर एव न त्वन्यत्र । अन्यथा
होलिकायां का गतिः । अत एव—

'नित्यं नैमित्तिके जप्ये होमे यज्ञक्रियासु च ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न विद्यते ॥'

इति नियतकालीने तदभाव इति दिक् । उपाकर्मणि
तद्दिनभिन्नपरं तत्र तन्निषेधादित्युक्तं प्राक् । मन्त्रस्तु—

*येन बद्धो बली राजा दानवेन्द्रो महाबलः ।

तेन त्वामपि बध्नामि रक्षे मा चल मा चल ॥

दिनद्वयव्याप्तौ पूर्वा 'श्रावणी दुर्गनवमी' इति वाक्यात् । *तत्स-
र्वे त्विति । भद्रां विना चेदपराण्डे तदा परा । तत्सर्वे तु
रात्रावपीत्यर्थः । *येन=रक्षाबन्धनाभावेन हेतुना । तेनेत्यस्यापि

(१) तत्कालमात्रनिषेधाच्च 'त्रयोदश्यादितो वर्ज्यं दिनानां नवकं
ध्रुवम् । माङ्गलेषु समस्तेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥' इति यो निषेधः
सोऽप्यनित्य इति विशेषः कस्मिंश्चित्पुस्तके ।

ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैरन्यैश्च मानवैः ।

कर्तव्या रक्षितानां चो विज्ञानसंपुज्य शक्तिः ॥' इति

अत्रैव हयग्रीवोत्पत्तिः । तदुक्तं कल्पतरु -

'आवण्यां अवणे जातः पूर्वं हयग्रीवा हरिः ।

जगाद मामवेदं तु सर्वकल्मषनाशनम् ॥

स्नात्वा संपूजयेत्तं तु शङ्खचक्रमदाधरम् ॥'

अत्राश्वलायनेन अवणाकर्मोक्तम् । आवण्यां पौर्णि-
मास्यां अवणाकर्म' इति । तत्राऽस्तमययोगिनी ग्राह्या ।
'अस्तमिते मध्याह्नापाकं अर्पयन्त्वा' इति सूत्रान् । अत-
एव निशीष्टिर्देशप्रयोगान्तःपातनिगमात्तदङ्गैः प्रसङ्गमि-
द्विरुक्ता द्वादशे । अन्यथा परेणः पार्श्वे कः प्रसङ्गः प्रस-
ङ्गस्य । अत्रोच्यते पौर्णिमादर्शशब्दयोः पर्यायत्वक्षणाव-
दहोरात्रवाचित्वात्तत्रैव कर्मकालव्याप्तिसंज्ञांति विकृति-
त्वाल्लेखपर्वेच्छन्ति ।

स एवार्थः । तत्कार्यं तत्कार्यस्य प्रतिबन्धकत्वात् । अस्तमये-
ति । कर्मकालशाम्नात् । दिनद्वये तन्नामावध्यामी वा परा विकृ-
तित्वात् । एवं सर्वबलावपि । अत्रोच्यते याज्ञिकमतम् ।
दर्शशब्दवत् पौर्णिमादर्शशब्दस्यापि तदन्त्यक्षणावदहोरात्रवाचि-
त्वात् पर्यायान्तिदिनेऽस्तमितलाभः ।

अत्रैवमरुचिबीजम् । द्वादशे निशीष्टिर्देशप्रयोगान्तःपाति-
त्वात्तदङ्गैः प्रसङ्गमिद्विरिति मिद्धान्तितम्, तद्वद्भाषतिः । भव-
न्मते तस्या विकृतित्वेन शेषपर्वण्येव व्याख्येयत्वेनान्तःपाताभावा-
दिति । अवणाकर्मसर्वबल्योरकरणे प्रायश्चित्तमाह प्रजापतिः-

'हविर्यज्ञेष्वशक्तस्य तुष्टमप्येकमादितः ।

माजापत्येन शुध्येत पाकसंस्थासु चैव हि ॥' इति ।

भाद्रपदे सिंहे गवादिप्रसवशान्तिनिरूपणम् । ४४९

आवणादिमासचतुष्टयकृष्णपक्षद्वितीयासु अशून्य-
शयनव्रतम् । तत्र *चन्द्रोदयव्यापिनी, दिनद्वये तस्ये
*परोति निर्णयामृते ॥ इति कमलाकरभट्टकृते निर्णय-
सिन्धौ आवणमासः ॥

*सिंहे पराः षोडशघटिकाः पुण्यकालः । अन्यत्पूर्व-
घत् । अत्र गोप्रसवेऽद्भुतमागरे नारदः—

‘भानौ सिंहगते चैव यस्य गौः संप्रसूयते ।
मरणं तस्य निर्दिष्टं षड्भिर्मसैर्न संशयः ॥
तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि येन संपद्यते शुभम् ।
पसूतां तत्क्षणादेव तां गां विप्राय दापयेत् ॥
ततो होमं प्रकुर्वीत घृताक्तै राजसर्वपैः ।
आहुतीनां घृताक्तानामयुतं जुहुयात्ततः ॥
[व्याहृतिभिश्चायं होमः ।]

एतच्च श्रवणाकर्मसर्पवल्गाश्वयुजीकर्माश्रयणप्रत्यवरोहणेषु प्रव-
र्तते । तत्र प्रायश्चित्तान्तरादर्शनात् । *चन्द्रोदयेति ।

‘एकभक्ते दिवानक्ते निशि चन्द्रोदयव्रते ।

तिथिस्तात्कालिकी ग्राह्या पारणे त्वपरा तिथिः ॥’

इति स्मृतिसङ्ग्रहात् । इदं च चन्द्रोदयव्रतम् ।

‘चन्द्राय वाऽर्घ्यो दातव्यो दध्यक्षतविभूषितः ।’

इति चन्द्रोदये चद्रार्घ्यदानविधानात् । *परोति ।

‘चतुर्ष्वसितपक्षेषु मासेषु आवणादिषु ।

अशून्यारूपं व्रतं कुर्याज्जायया तु फलाधिकम् ॥’

इत्युक्तेः । अत एव दिनद्वये तदभावेऽपि परा ।

मासश्च पूर्णिमान्तः । हेमाद्रिणा तथा व्याख्यातात् ।

इति आवणः ॥

*सिंहे परा इति । पूर्वा इत्यपपाठः ।

सोपवामः प्रगलेन दद्याद्विषाय दक्षिणाम् ।' इति ।

तथा—

‘मिहाराशौ गते सूर्ये गोपमुनिर्गदा भवेत् ।

पौषे च महिषी मृते दिव्येवाश्वतरी तथा ॥

तदाऽनिष्टं भवन्किंचित्तज्ज्ञान्त्यै शान्तिकं चरेत् ।

अस्यवामेति मुक्तेन तद्विष्णोर्विति मन्त्रतः ॥

जुहुयाच्च तिलाज्येन शतमष्टोत्तराधिकम् ।

मृत्युंजयाविधानेन जुहुयाच्च तथायुतम् ॥

श्रीमुक्तेन ततः स्नायाच्छान्तिमुक्तेन वा पुनः ।

मध्यरात्रे निर्वाधे वा यदा गौः कन्दते सदा ॥

ग्रामे वा स गृहे वापि शान्तिकं पूर्ववदिदं ॥’

एवं श्रावणे बहुवापसयो दिने निषिद्धः । तदुक्तम-
धर्ववेदिनां गार्ग्यपरिशिष्टे—

‘माघे बुधे च महिषी श्रावणे बहुवा दिवा ।

मिहे गावः प्रसूयन्ते स्वामिनो मृत्युदायकाः ॥’ इति ।

अत्र *तदुक्तामृतारुघा शान्तिः काया ।

भाद्रकृष्णतृतीया कज्जलीमंज्ञा । सा परा ग्राह्येति
दिवोदार्सीये उक्तम् । *वचनं तु हरितालिकाप्रकरणे

वक्ष्यामः । *भाद्रकृष्णचतुर्थी बहुलारुघा मध्यदेशे

*तदुक्ता=अथर्वोक्ता । कज्जलीव्रतं पूर्णिमान्तश्रावण-
कृष्णतृतीयायां कार्यमिति मतं निरसितुमाह *वचनन्त्विति ।
चतुर्थीमिश्रिता’ इत्युपक्रम्य ‘भाद्रस्य कज्जली कृष्णा’ इत्युक्तेः ।

*भाद्रकृष्णेति । अपान्तमानेन श्रावणकृष्णोपादानं प्रमा-
दात् । पूर्णिमान्तमानेन श्रावणकृष्णे द्रष्टव्यम् । भाद्रपदकृष्ण-
चतुर्थी सङ्कष्टचतुर्थीव्रतं स्कान्दे—

‘श्रावणे बहुले पक्षे चतुर्थी तु विभुदये ।

प्रसिद्धा । सा *सायाह्न्यापिनी ग्राह्या । दिनद्वये तत्त्वे
पूर्वा ग्राह्या ॥

*'गौर्याश्चतुर्थी *वटधेनुपूजा *दुर्गाचनं दुर्भरहोलिके च ।
*वत्सस्य पूजा शिवरात्रिरेताः परान्विता भवन्ति नृपं
सराष्ट्रम् ॥'

इति दिवोदासीये वचनात् । 'अत्र वत्सपूजायाः
पृथगुपादानात् धेनुपूजाशब्देन बहुलारूपा गृह्यते' इति
स एव व्याचख्यौ । मदनरत्नेऽप्येवम् । अत्र गोपूजा-
यवान्नाशनं च तत्रैवोक्तम् । भाद्रकृष्णषष्ठी हलषष्ठी ।
सा सप्तमीयुतेति दिवोदासः । भाद्रकृष्णमसम्भ्यां शी-
तलाव्रतम् । तत्र *पूर्वा ग्राह्येति हेमाद्रौ ।

अथ जन्माष्टमी । सा च *कृष्णादिमासेन भाद्रप-
गणेशं पूजयित्वा तु चन्द्रार्घ्यश्च दीयते ॥' इति ।
श्रावणोऽमान्तः 'व्रते शुक्लादिमेव च' इत्युक्तेः । इयं चन्द्रो-
दययोगिनी ग्राह्या । तत्काले चन्द्रार्घ्यदानोक्त्या चन्द्रोदय-
व्रतत्वात् ।

'चन्द्रोदयव्रते चैव तिथिस्तात्कालिकी स्मृता ।'
इत्युक्तेः । दिनद्वये चन्द्रोदये सत्त्वेऽसत्त्वे वा पूर्वं निरूपितमे-
तत्सामान्यनिर्णये । *सायाह्नेति । गोधूलिकाले गोपूजाद्युक्तेः ।
*गौर्याः=गौरीव्रतसम्बन्धिनी चतुर्थी ।

*वटेति । वटसम्बन्धिनी पञ्चदशी । *दुर्गाचनं=दुर्गानवमी ।
दुर्भरः+ ॥ *वत्सस्य पूजा=वत्सद्वादशी । *पूर्वेति । नव्यास्तु
हलषष्ठ्यां शीतलाव्रते च मध्याह्न्यापिनी ।

'पूजाव्रतेषु सर्वेषु मध्याह्न्यापिनी तिथिः ।'
इत्युक्तेः । दिनद्वये सत्त्वेऽसत्त्वे वा पूर्वा युग्मवाक्यादित्याहुः ॥

*कृष्णादीति । 'श्रावणे बहुले पक्षे' इत्यादिकं तु शुक्ला-

४५० सटीकनिर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे -

दकृष्णाष्टमी ।

‘तथा भाद्रपदे मासि *कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे ।

अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णाष्टमौ देवकीसुतः ॥’

इति कल्पतरु ब्राह्मणे । अत्रेदं माधवमतम् । अ-
ष्टमी देवा—जन्माष्टमा जयन्ती चेति । तत्राद्या केव-
लाष्टमी ।

‘ये न कुर्वन्ति जानन्तः कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।

ते भवन्ति नराः प्राज्ञ दयाला दयाघाश्च कानने ॥’

इति स्कान्दान्ते,

‘दिवा वा यदि वा रात्रौ नारदन चन्द्रोद्दिष्टा कला ।

रात्रियुक्तां प्रकुर्वीत विशेषेण-दुर्भंगयुताम् ॥’

इति पुराणान्तर्गतम्,

‘श्रावणे बहुले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।

न करोति नरो यस्तु भवति पुरराक्षसः ॥’

इति भविष्योक्तेः केवलाष्टम्या एवोपोदयत्वावगतेः ।
सैव रोहिणीयुक्ता जयन्ती ।

*‘कृष्णाष्टम्यां भवेद्यत्र कलैका रोहिणी यदि ।

जयन्ती नाम सा प्राक्ता उपोदया सा प्रव्रततः ॥’

इति बह्विपुराणात् ।

‘अष्टमी कृष्णपक्षस्य रोहिणीश्रद्धासंयुता ।

अथेष्टमौष्ठपदे मासि जयन्ती नाम सा स्मृता ॥’

इति विष्णुरहस्यादिवचनात् । *उपोतिरादिवत्सं-

दिमासेनेत्युभाभ्यामेकैव तिथिर्लभ्यते । अन्यथा तिथिभेदापत्त्या

मूलश्रुतिभेदापत्तेः । *कृष्णाष्टम्याम्=कृष्णपक्षाष्टम्याम् । कृष्णा-

ष्टम्याम्=कृष्णजन्माष्टम्याम् । *उपोतिरादिवदिति । यथा

“अथैष उपोतिरथैष विश्वउपोतिरथैष सर्वउपोतिरेतेन सहस्र-

ज्ञया कर्मभेदः । रोहिणीयोगश्चाहोरात्रं मुख्यः, निशी-
थमात्रे मध्यमः, दिवसादावधमः ।

‘*अहोरात्रं तयोर्योगो ह्यसंपूर्णो भवेद्यदि ।

मुहूर्तमप्यहोरात्रे योगश्चेत्तामुपोषयेत् ॥’

इति धामिष्ठसंहितोक्तः ।

‘अर्धरात्रे तु योगोऽयं तारापट्युदये सति ।

निघतात्मा शुचिः स्नानः पूजां तत्र प्रवर्तयेत् ॥’

इति विष्णुधर्मोक्तः ।

‘वासरे वा निशायां वा यत्र स्वल्पाऽपि रोहिणी ।

विशेषेण नभोमासे सैवोपोष्या मनीषिभिः ॥’

इति पुराणान्तराक्तम् । विशेषेणैव श्रुते *भाद्रपदेऽ-
पीदम् । ‘आवणे वा नभस्ये वा’ इति वक्ष्यमाणान् । गौडा-
स्तु निशीथ एव रोहिणीयोगे जयन्ती *नान्यथेत्याहुः ।
तत्र । *‘वासरे वा निशायां वा’ इति विरोधान् । *योगवि-

क्षिणेन यजेत” इत्यत्र प्रकृतविच्छेदकेनाथशब्देन एतच्छब्दाभ्यां
प्रकृतज्योतिष्टोमानुवादासम्भवात्तत्र गुणविधित्वं न सम्भवतीति
ज्योतिष्टोमादिसंज्ञाभिन्नया ज्योतिरादिसंज्ञया कर्मभेदः । तथा
जन्माष्टमीसंज्ञाभिन्नया जयन्तीसंज्ञयाऽपीत्यर्थः ।

*अहोरात्रमिति । अहोरात्रयोगं प्रत्याख्यैव व्यतिरंकोक्तः ।

*भाद्रपदेऽपीति । शुक्लादिमासमभिप्रेत्य । *नान्यथेति ।

अहोरात्रयोगे निशीथयोगः सम्भवति । मुहूर्तपदं च निशीथा-
ख्यमुहूर्तपरम् । *वासरे चेति । न चेदं स्तावकं, निशीथेना-
त्यन्तविप्रकर्षात् । केषांचिन्मतमास्कन्दयति—*योगेति । अय-
माशयः—रोहिणीयोगस्य जयन्तीति संज्ञा सा नित्यां जन्माष्टमी-
माश्रित्य

‘रोहिणी च यदा कृष्णपक्षेऽष्टम्यां द्विजोत्तम ।

४५२ सटीकनिर्णयसिन्धुवर्तिनायपरिच्छेदे-

शेषाहुणान्कलमित्यन्ये । तेऽप्य० अकरणे दोषश्रुतेरुपेक्षयाः ।
तत्र जन्माष्टमीव्रतं नित्यं, पूर्वोक्तवचनेषु अकरणे
निन्दाश्रुतेः ।

जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिः ॥'

इत्यादिवचनैः फलाय विधीयते । 'दध्नेन्द्रियकामस्य' इत्य-
नेन नैत्यकामिहोत्रे फलार्थं दातवत् । यथा न नैत्यकामिहोत्रान्य
इन्द्रियार्थदधिहोमस्तथा न जन्माष्टमीभिन्ना जयन्तीति । न च
रोहिण्याः कालविशेषत्वेनानुपादेयत्वात्कथं विधिः ? 'वसन्ते
ज्योतिषा यजेत' इतिवदनुष्ठानाद्वत्त्वेन तन्मतीक्षणात् । अन्यथा
कालविधिलोपः स्यात् । अकरणे इति । जयन्त्यकरणे इत्यर्थः ।
तथा च जयन्त्या अपि नित्यत्वेन स्वतन्त्रव्रतत्वमेव, न तु रोहि-
ण्या जयन्तीति नामेत्यर्थः । किं च जयन्त्यां शवहस्तस्थभोजने
'तत्पापं लभते कुन्ति' इत्युक्तावपि नापवाममात्रं व्रतशरीरं, किं
तु 'जयन्तीविमुखो नरः' इत्येवोक्तैः पूजाजागरणादिरपि ।
'पूजां तत्र प्रवर्तयेत्' इत्युक्तैः ।

'मासि भाद्रपदेऽष्टम्यां निर्धायै कृष्णपक्षके ।

शशाङ्के वृषराशिस्ये कक्षे रोहिणिमंशके ॥

योगेऽस्मिन् वसुदेवाद्धि देवकी मामजीजनत् ।

तस्मान्मां पूजयेत्तत्र शुचिः सम्यग्गुणोपितः ॥

ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चात्तैभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ।

हिरण्यं मेदिनीं गावो वासांसि कुमुदानि च ॥

यद्यदिष्टमं लोके कृष्णो मे प्रीयतामिति ।'

इति भविष्यात् ।

'उपोष्य जन्मचिन्हानि कुर्याज्जागरणं तु यः ।

अर्द्धरात्रयुताष्टम्यां वाजपेयफलं लभेत् ॥'

‘वर्षे वर्षे तु या नारी* कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।
न करोति महाप्राज्ञ व्याली भवति कानने ॥’
इति स्कान्दे *वीप्साश्रुतेश्च । ‘न करोति नरो यस्तु’
इति पूर्वमुक्तेरत्र स्त्रीलिङ्गमतन्त्रम् ।

इति नारदीयाच्च । जन्माष्टम्यां तूपवासमात्रं व्रतशरीरं
नाधिकम् ।

‘गृध्रमांसं खगं पोतं श्वेनं च मुनिपुङ्गव ।
मांसं च द्विपदां भुक्तं कृष्णजन्माष्टमीदिने ॥
जन्माष्टमीदिने प्राप्ते येन भुक्तं द्विजोत्तम ।
त्रैलोक्यसम्भवं पापं तेन भुक्तं न संशयः ॥’

इति तदकरणे दोषस्फारणात् । तथा च यथा ‘तप्ते पयसि
दध्यानयति सा वैश्वदेवी आमिक्षा, वाजिभ्यो वाजिनम्’ इत्यत्र
प्रकृत एव विश्वेदेवदेवताके वाजोऽन्नमामिक्षारूपं येषां विश्वेषां दे-
वानामिति व्युत्पत्त्याऽपि समुच्चयेन विकल्पेन वा न वाजिनरूपगु-
णाविधिः । उत्पत्तिशिष्टामिक्षारूपगुणावरुद्धतया गुणान्तरानपेक्ष-
णात्, किंतु कर्मभेदः, तथा उपवासरूपतादृशे गुणावरुद्धे जन्मा-
ष्टमीव्रते न पूजादिरूपगुणाविधिः, किं तु कर्मभेदः । अधिकमन्य-
तोऽवगन्तव्यम् ।

*नारीति स्त्रीत्वमतन्त्रम् । ‘न करोति नरः’ इति दर्शनात् ।
*वीप्सेति । न चास्या अकरणे निन्दायामन्तर्भाव इति वा-
च्यम् । ‘वर्षे वर्षे जन्माष्टमी व्रतं कुर्यात्’ इति विधौ तात्पर्यात् ।
कृष्णजन्मव्रताऽकरणे प्रायश्चित्तं च

‘प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये ।

उपपातकजातानामनादिष्टस्य चैव हि ॥’

इत्यादिकम् । विशेषतोऽनुपदिष्टत्वात् । प्रतिनिधिरपि ‘उप-

४०४ मर्त्यानिर्णयान्मन्थुर्निर्णयपरिच्छेदे -

मदनरत्ने स्कान्दे त्वत्र *फलमप्युक्तम् ।

‘जन्माष्टमीवतं ये ये प्रकुर्वन्ति नरोत्तमाः ।

कारयन्त्येव लोकोद्भवास्तेषां सदा स्थिरा ॥

मिथ्यान्त सर्वकार्याणि कृते जन्माष्टमीवते ॥’ इति ।

जयन्तीवतं तु नित्यं काम्यं च ।

‘महाजगधि कुरुतां जयन्ती मुक्तयेऽनघ ।

धर्ममर्थं च कामं च मोक्षं च मुनिपुङ्गव ॥

ददाति वाञ्छितानर्थान्मेवान्येऽप्यतिदुर्लभाः ॥’

इति स्कान्दादौ फलश्रुतेः ।

‘शुद्धात्मन तु यत्पापं शबलस्तत्प्रमोजने ।

तत्पापं लभते कुन्ति जयन्तीविमुखो नरः ॥

न करोति यदा विष्णोर्जयन्तोऽसम्भवं व्रतम् ।

यमस्य वशमापन्नः सहते नारकी व्यथाम् ॥’

इत्यकरणे निन्दाश्रुतेश्च । *यदा च *पूर्वेषुः परेषुर्वा
रोहर्णयोगस्तदा जन्माष्टमी जयन्त्यामन्तर्भूता ज्ञेया

वासागमवेधेदेकं विधं तु भोजनं इत्यादिद्रष्टव्यः । *फलम-
पीति । एतच्च ‘जन्माष्टमी नित्यत्वाद्बुद्धा, जयन्ती तु नित्यका-
म्यत्वाभ्यां मिथ्या’ इति साधनार्थात्कथञ्चनार्थम् । तस्तु तस्तु स्का-
न्दात् तत्र फलं न प्रतीयत एव तस्य सुहृत्संमितत्वात् । तस्मात्
‘केवलतोपवासेन तस्मिन् जन्मदिने मम ।

सप्तजन्मकृतात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥’

इति वाक्यान्वापत्तयः फलमिति नट्याः । नन्वेवं यत्र पूर्वे-
पुर्जन्माष्टमी परेषुश्च जयन्ती तत्र पारणाया अङ्गत्वाद्भोजनोपवा-
सरूपविरुद्धधर्मद्वयमसंगतम् इत्यत्र साधनाच्चाप्याणां समाधि-
माह- *यदा चेति । *पूर्वेषुरिति दृष्टान्तार्थम् । नन्वेवं तद्वतयो-

*न तु जन्माष्टमीव्रतं पृथक्कार्यं विष्णुशृङ्खलवत् । तदुक्तं
माधवेनैव —

‘यस्मिन्वर्षे जयन्त्याख्यो योगो जन्माष्टमी तदा ।
अन्तर्भूता जयन्त्यां स्यादक्षयोगः प्रशस्तितः ॥’ इति
मदनरत्ननिर्णयामृतगौडमैथिलमनेऽप्येवम् । *हेमा-

द्रिस्तु -

‘रोहिणीसंयुतोपोष्या सर्वाघाघविनाशिनी ।
अर्धरात्रादधश्चोर्ध्वं कलया वा यदा भवेत् ॥
जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापप्रणाशिनी ॥’

इत्याग्निपुराणाद*अर्धरात्र एव रोहिणीयोगस्य प्राश-
स्त्यात् *‘मुहूर्तमपि लभ्येत’ इत्यादीनां चा*अर्धरात्र-

रैक्यापत्तिरित्यत्राह—*न त्विति । यद्वर्षे जयन्तीयोगो नास्ति
तद्वर्षे जन्माष्टमीव्रतं भवत्येव, ऐक्ये तु जयन्त्यभावे तन्न स्यादिति
भावः । अत्रोपक्रान्तजयन्तीव्रतस्य जन्माष्टमीव्रतं भवत्येव पारणा-
लोपभयाभावस्याग्रे स्फुटीकरणादित्युक्तं । *हेमाद्रिस्त्विति ।
इत्युचिवानित्यनेनान्वयः । *अर्धरात्र एवेति । “अर्धरात्रे तु
योगोऽयम्” इतिवाक्योक्तस्येत्यादिः । “पूजां तत्र प्रवर्तयेत्” इति
तु “दाक्षायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेत” इतिवज्जन्माष्टमीव्रतस्य
प्रकारभेदमात्रमिति भावः । ननु—

‘प्राजापत्यृक्षसंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी ।

मुहूर्त्तमप्यहोरात्रे योगश्चेत्तामुपोषयेत् ॥’

इतिवचनेऽहोरात्रे तदन्तर्गतयार्त्तिकचिन्मुहूर्ते प्रतीयते ।

‘मुहूर्त्तमप्यहोरात्रे यस्मिन् युक्तं हि लभ्यते ।

अष्टम्यां रोहिणीमृक्षं तां सुपुण्यामुपावसेत् ॥’

इतिविष्णुरहस्यादिति कथं प्रकारभेद इत्यत्राह—*मुहूर्त-
मपीति । आदिना “कृष्णाष्टम्यां भवेद्यत्र कलैका” इत्यादिवाक्ये-

४५६ सटीकनिर्णयसन्धुवितीयपरिच्छेदः-

योगेऽप्युपपत्तेर्न जयन्तीव्रतं भिन्नम्* । तत्त्वं तु हेमाद्रि-
मतेऽपि जयन्तीव्रतं भिन्नमेव । 'उदये चाष्टमी' इत्यस्य
तेन जयन्तीपरत्वोक्तः । *किञ्च-

‘रोहिण्यामर्धरात्रे च यदा कृष्णाष्टमी भवेत् ।

तस्यामभ्यर्चनं शौरिर्हन्ति पापं त्रिजन्मजम् ॥’

इति त्रिष्णुधर्मोक्तः,

‘समायोगे तु रोहिण्यां निशाधौ राजसत्तम ।

सप्तजायत गोविन्दो बालरूपी चतुर्भुजः ॥

तस्मात्तं पूजयेत्तत्र यथाशक्तानुरूपतः ॥’

इति बह्मपुराणाऋषिरात्रस्य *कर्मकालत्वमवसी-
यते । अतः ‘कर्मणां यस्य यः कालः’ इत्यादिचयनात्पूर्व-
त्रैव प्राप्तः परदिने सतोऽपि रोहिण्यायोगस्य न प्रयोज-

कलादिपदग्रहः । *अर्धरात्रेति । मुहूर्तादिपदं निशीथमुहूर्तकला-
दिपरम् । वस्तुतः कृतयोगस्तावकमिदम् । अपिशब्दवशेन स्वार्थे
तात्पर्याभावात् । *न जयन्तीव्रतं भिन्नमिति । एतेन श्रा-
वणकृष्णाष्टमीयाश्रित्य जन्माष्टमीजयन्त्योरुक्तं राश्रयाश्रयिभावो
व्रतैक्यभ्रमेहेतुर्गति माधर्म्योक्तं प्रत्युक्तम् । वस्तुतः व्रताभेदादिति
सूचितम् । ननु गुणविकृतिन्वादस्तु कर्मभेदः, उपवाससाम्येऽपि ज-
यन्त्या पूजादिरूपाधिकगुणसत्त्वाद् द्वादशस्तोत्रकाण्डेतिष्टोमादु-
क्त्यादावधिकस्तोत्रप्रवृत्तादिति । अतः पृथक् जयन्त्या गुणप्रयो-
जकत्वं निराकरोति-किञ्च चेति । *कर्मकालत्वं=पूजादिरूप-
कर्मकालत्वम् । तत्र चापवासस्याङ्गत्वाद् गुणविकृतिन्वमित्याशयः ।
ननु “ये न कुर्वन्ति” इत्याद्युक्तेरुपवासः प्रधानं पूजाऽपि । स्वात-
न्त्र्येण फलसंबन्धात् । न चैवं प्रयोगभेदापत्तिः । चित्रोद्भिद-
भिरपेक्षेति कर्तव्यताया एवान्वयादिति बाध्यम् । तत्तद्वाक्यानां

केवलं फलसंबन्धबोधकत्वं स्वीकृत्य 'श्रावणे बहुले पक्षे' इत्यादि-
कालविधिषु कृष्णजन्माष्टम्यादिपदेनोभयोपादानवशाद्दर्शपूर्णमास-
राजमूपादिवत् प्रयोगैक्य एव लाघवात् । एवं च

‘वासुदेवं समुद्दिश्य सर्वपापोपशान्तये ।

उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नभस्यहम् ॥

अथ कृष्णाष्टमीं देवीं नभश्चन्द्रसरोहिणीम् ।

अर्चयित्वोपवासेन भोक्ष्येऽहमपरेऽहनि ॥’

इति संकल्पवाक्ये उपवासपदं पूजोपलक्षणम् । अन्यथोपवासे
उद्देश्यानपेक्षणेन 'वासुदेवं समुद्दिश्य' इत्यस्यानन्वयापत्तेः । न च
वासुदेवपदे तत्प्रीतौ लक्षणया तदन्वयः । जयन्यतयोपवासपदे एव
तस्या न्याय्यत्वात् “सोपवासो हरेः पूजाम्” इत्यादौ उपवासस्य
पूजोपसर्जनत्वदर्शनाच्च । ततश्चापर्यायप्रकृतिकारुयातरूपाच्छब्दा-
न्तरादपि कर्मभेदो दुर्वार इति चेन्न । एकपदोपादानस्य “य इष्ट्या
पथुना सोमेन” इत्यादिवदप्युपपादायितुं शक्यत्वेनोक्तरीत्या प्रयो-
गविधिभेदो दुरुद्धरः स्यादित्यतः फलिसंस्कार एवोपवासः स्वी-
कार्यः । “मासे भाद्रपदे” इत्यादौ ‘शुचिः सम्यगुपांपितः’ इति
गुणत्वप्रतीतिः न तु प्रधानम् । पाराध्यातूपवासवाक्ये फलोल्लेखः
पूर्णतादिवदर्थवादः । संकल्पवाक्ये उपवासस्य कार्यत्वेनोल्लेखश्च
मन्त्रस्य क्रियासंबन्ध्युपवासप्रकाशकत्वेन करणत्वात् । क्रियां
क्रियासंबन्धिनं वा प्रकाशयन्मन्त्रः करणत्वं भजते इति न्यायात् ।
उत्तरार्धे चोपवासेनेति उपलक्षणे तृतीया । पूजाकरणत्वासंभवा-
त् । पूजैव नित्या । ‘श्रावणे बहुले पक्षे’ इति तस्या एव निन्दार्थ-
वादात् तत्र व्रतशब्देन पूजाग्रहणात् । एतेन रूपभेदोऽप्यपाकृतः ।
उत्पत्तिशिष्टगुणस्य वाक्यान्तरेऽश्रवणात् । धात्वर्थभेदस्तु न रूप-
भेदः । कर्मभेदकतयाऽऽमिक्षाधिकरणोपन्यासासंगतेः । *न प्रयो-
जकत्वमिति । तथा च कथं स कर्म भेदयेत् । एतेन—निमित्तभेदात्

कत्वम्* । अन्यथा बुधवारादेरपि तत्त्वापत्तेः* । *किञ्च
जयन्तीशब्दो रात्रि विशेषवचनः ।

‘*अभिजिज्ञाम नक्षत्रं जयन्ती नाम शर्वरी ।

मुहूर्तो विजयो नाम यत्र जातो जनार्दनः ॥’

इति ब्रह्माण्डपुराणात् । तेन तद्योगिरोहिण्यां *गौ-
णत्वाच्च व्रतभेदः । यत् ‘नामरे वा निशायां वा’ इति,
तत्कस्मृतिकन्यायेन निर्वाधयोगस्यैव स्तुत्यर्थे पूर्वदिने-
ऽधराश्रयोगाभावे प्राशस्त्यार्थमित्याहुः । अन्ये तु *यद्यपि-

कर्मभेदः । जयन्त्या योगनिमित्तकत्वात् जन्माष्टम्या अतथात्वात् ।
जन्माष्टम्या तु योगो न निमित्तं जन्मन्यष्टम्या एव प्रधानप्रयोज-
कत्वात् जन्माष्टमीसमाख्यानात् । न त्वत्र कल्याणोऽपि रोहिणी-
योगो मृग्यः । कश्चित्संभवस्तु बुधवारादिवदप्रयोजकः । जन्मरोहिणी-
जन्मयोग इत्याद्यसमाख्यानादित्यपास्तम् । जयन्तीव्रतस्यैवालीक-
त्वात् । *तत्त्वापत्तेरिति : यत् बुधवारस्य न रोहिणीतत्त्वत्वं
‘दिवा वा’ इत्यादि हि रोहिणीपापकं दृश्यते न तु बुधपापकं किञ्चित्
‘किं पुनर्बुधवारं’ इति तु स्पष्टमेव प्राशस्त्यर्थोक्तमिति, तत्तुच्छम् ।
वचनान्तरप्राप्तस्यैव ताल्यमित्यस्याप्रयोजकत्वात् । भवदाभिमतस्य
नवमीयोगनिर्णायकत्वस्य भङ्गापत्तेः । तथा च सरोहिणीमप्यष्टमीं
हित्वा बुधनवमीयुताया एव ग्रहापत्तिरिति भावः । अथ नाम्ना कर्म-
भेदप्राशङ्क्य जयन्तीति न व्रतनामोति ध्वनयन्नाह- *किं चेति ।
अष्टमीरात्रिरेव जयन्तीपदार्थः । रामायवतारप्रादुर्भावितिथिष्वपि
जयन्तीपदप्रयोगादिति न संज्ञाभेदः । अत्र मानमाह- *अभि-
जिदिति । *गौणत्वात् गुणवत्तायाः प्राशस्त्यार्थत्वात् । एवं च
कुष्णाष्टम्यां भवेदित्यादौ रोहिण्या न नामभेदकत्वमिति भावः ।
यत्कर्मकालशास्त्रप्राबल्यं तत् रोहिणीयोगाभाव एवेति शङ्कते- *य-
द्यपीति । “ दिवा वा ” इति दिनावच्छेदेन रात्र्यवच्छेदेन वा

‘दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति चेद्रोहिणीकला ।

रात्रियुक्तां *प्रकुर्वीत विशेषेणन्दुसंयुताम् ॥’

इत्यनेन रोहिणीयोगाभावेऽर्धरात्रव्यासेर्ग्राह्यतोक्ता,
तथापि यस्मिन्वर्षे जयन्तीयोगो नास्ति तत्र जयन्ती-
व्रतलोपे प्राप्ते अष्टमीमात्रेऽपि जयन्तीव्रतं कार्यमित्ये-
वंपरमिदमिति तदाशयः । अत्र हि ‘सध्यायागूर्यं वि-
श्वजिता यजेत’

एषामसम्भवे कुर्वादिष्टिं वैश्वानरीं द्विजः ।

इति चेद्रोहिणीयोगाभावे विधानान्तत्कार्यापत्तिः स्प-
ष्टवै । अत एवोक्तं—‘जयन्ती नाम शर्वरी’ इति । यच्च
स्कान्दे—

कलामात्राऽपि चेद्रोहिणी नास्ति तदा रात्रियुक्तां परामिति या-
वत् । *प्रकुर्वीतांति । दिनद्वये निशीथे अष्टम्यभावे यत्किञ्चिद्दिने
तत्सत्त्वे इन्दुसंयुतामर्धरात्रव्यापिनीं विशेषेण प्रकुर्वीतेत्यर्थः । ज-
यन्तीयोगो माधवाभिमतः । जयन्तीव्रतलोपे प्राप्ते अष्टम्या जय-
न्तीत्वेऽपि रोहिणीयोगनिबन्धत्वभ्रमेण पूजादिप्रधानलोपप्रसङ्ग-
वारणाय अनेन वचनेन पूजादेरष्टमीनिबन्धनत्वबोधनादिति भावः ।

केचित्तु इन्दुः=सोमवारः “सोमेनापि विशेषतः” इत्येकमूल-
कल्पनालाघवात् । तथा च सोमवारयुक्तां विशेषेणाधिक्येन रात्रि-
युक्तां प्रकुर्वीतेत्यर्थः । तेन दिनद्वये निशीथास्पर्शे सोमवाराधिक-
व्याप्तेर्निर्णायकत्वलाभात्कर्मकालशास्त्राबाधेनोपपत्तौ तद्वाधो न
कल्प्यते इत्याहुः । परे तु रात्रिपदमधिकरात्रिपरम् । रोहिणीयो-
गाभावेऽधिकरात्रिव्यापिनी ग्राह्या । तद्योगे तु तद्युक्तनिशीथगा
कार्येत्यर्थ इत्याहुः । अपरे तु रोहिणीयोगाभावेऽधिकनिशीथव्या-
पिनी ग्राह्या । तद्योगे त्वधिकनिशीथव्यापिनीं विहाय स्वल्पनिशीथगा
ग्राह्येत्याहुः—रात्रियुक्तां प्रकुर्वीतेति । नन्वेवं कर्मकालशास्त्र-

‘उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि ।

भवते बुधसंयुक्ता प्राजापत्यक्षसंयुता ॥

अपि वर्षशतनापि लभ्यते वाऽथवा न वा॥’ इति ।

यच्च पाद्ये—

‘प्रेतयानिगतानां तु प्रेतत्वं नाशितं तु तैः ।

यैः कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता ॥

किं पुनर्वृधवारंण मासेनापि विशेषतः ।

किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकाट्यास्तु मुक्तिदा ॥’

इति, तद्दानादिविषयम् । उपवासश्रावणादित्यन-
न्तभट्टः*, *जयन्तीपरामिति हेमाद्रिः । *उदये=चन्द्रो-

बाधं विनाऽगतिप्रसङ्ग इति चेन्न । बाधो नान्यगतिका गतिः ।
यावद्बाधं विना न गतिस्तावदेव बाधते इति न्यायात् । अन्यथा
ग्रीहिवशास्त्रयोरन्योन्यं सार्वत्रिक एव बाधो भवेदित्याहुः ।

अन्ये तु विशेषः=आधिक्यं, वैशिष्ट्यं तृतीया तस्येन्दाबन्ध-
यः । तथा चात्रिकनिशीथगा रात्रियुक्तां प्रकुर्वीतित्यर्थः । एतेन
शब्दतो रोहिणीयोगाभावलाभेऽपि शब्दतो दिनद्वये वैषम्येण नि-
शीथस्पर्शाभावेऽनदाक्यस्य तत्परत्वमिति प्रत्युक्तम् । रात्रियुक्ता-
मिति त्वनुवादः । यत्त्वनुवादत्वपरिनिहीयेया विशेषपदस्य रात्रि-
पदेनान्वयं मत्वा रोहिणीयोगाभावेऽत्रिकरात्रिव्यापिनी ग्राह्येति
सार्धक्यकल्पनं, तन्न । यत्र पूर्वतुः सार्धप्रहरोत्तरं प्रहस्या परेशुर्नि-
शीथान्तमनुवर्तते तत्र पूर्वपुरधिकव्याप्त्यग्रहणेऽप्यसिद्धान्तादित्या-
हुः । *अनन्तभट्ट इति । अनन्तभट्टेनैवंरीत्या समर्थ्यते इत्य-
र्थः । एवमग्रेऽपि । *जयन्तीति । जयन्ती=रात्रिस्तत्परामित्यर्थः ।
उदये अष्टमी=उदयमारभ्य प्रवृत्ताऽष्टमी । सकला=निशीथमार-
भ्य निशीथान्ता । प्राजापत्ययुक्तसंयुक्ता=रोहिणीयुक्ता उभयेषुर-
पि निशीथेऽष्टमीरोहिणीभ्यां युक्तेति यावत् । सा च किञ्चिन्नव-

दय इति केचित् । तन्न । चन्द्रोयसत्त्वेऽसंदेहान्नवमीःस-
कलेत्यगोशान्मानाभावाच्च । तेन पूर्वद्युः सप्तमिविधे पर-
दिने सूर्योदये घटिकाऽपि ग्राह्या । पूर्वविद्धाऽष्टमीति पा-
दुक्तोक्तः । इति युक्तम् । अनो न व्रतभेदो नाप्यन्तर्भा-
व इत्युचिवान् ।

गौडास्तु नवमीक्षयपरमिदं वचनम् 'नवमी सकला
यदि' इति विशिष्योक्तः । *एतत्पूर्वादिने जयन्त्यभाव-

मीति परैव जयन्ती । "अपि वर्षशतेनापि" इत्यर्थेवादाअस्यादि-
त्यर्थात् । न त्वत्र जयन्तीव्रतं हेमाद्रेर्भिन्नमस्तीति भ्रमः कार्यः ।
*उदये इति । "नाशयत्युदये तथा" इति वाक्यान्तरसंवा-
दात् । यत्त्वेन सति नवमी सकलेत्यनन्वयः । निशीथोत्तरनवम्याः
साकल्यासम्भवादिति, तत्तुच्छम् । न हि षष्टिदण्डव्यापित्वं सा-
कल्यं सूर्योदये कलाकाष्ठादशमीसत्त्वे तद्वाधात् । उदयमार-
भ्यापरोदयपर्यन्ताया एव सकलत्वात् । किं तु एकाहोरात्रे सूर्योद-
येऽष्टम्याः सत्त्वे तदुत्तरकालव्याप्तत्वं साकल्यम् । तच्च चन्द्रोदये
निशीथे अष्टम्यां तदुत्तरनवम्या अप्यक्षतमिति । तथा च दिनद्वये
वैषम्येण निशीथस्पर्शे पूर्वाऽधिकनिशीथगाऽपि न जयन्ती रात्रिः,
किं तु रोहिणीसत्त्वे स्वल्पनिशीथगा परैवैति जयन्तीरात्रिनिर्वचन-
मित्यर्थः । उदये सूर्योदये इति तु नोक्तम् । किञ्चित्सकलपदयो-
र्वैयर्थ्यापत्तेः । *सकलेति । सूर्योदयान्तरास्पर्शित्वरूपसाक-
ल्येनाष्टमीविद्धाया नवम्याः क्षयलाभादिति भावः ।

*एतादिति ।

'सिंहार्के रोहिणीयुक्ता नराः कृष्णाष्टमी यदि ।

राज्यर्धपूर्वापरगा जयन्ती कलयाऽपि च ॥'

इत्यादिवचनादर्धरात्र एव रोहिणीयोगे अष्टमी जयन्तीत्युक्तम् ।
तत्र 'जयन्ती शिवरात्रिश्च' इति 'जयन्त्यां पूर्वविद्धायाम्' इत्या-

४६० मर्त्याकनिर्णयभिन्भुक्तिर्नागपरिरुद्धे-

परमित्याहुः । *जयन्त्यादिस्वर्गपिवाहोऽयमित्याचार्ये-
चूडामणवादयः । नमं तु *सत्यं व्रतभेदः । लांकास्तु
*जन्माष्टमीमेवानुतिष्ठन्ति । *न हि—

‘आवर्णे वा नभस्ये वा रोहिणीसहिताष्टमी ।

यदा कृष्णा नरेन्द्री वा सा जयन्तीति कीर्तिता ॥

आवर्णे न भवेत्सोमो नभस्ये तु भवेद् ध्रुवम् ॥’

इति साधर्वाये वसिष्ठसंहितात्काऽपि भाद्रे जयन्ती
केनापि न क्रियते । (अतः पूर्वशृङ्खोपवासः) । यद्वा

दिना पूर्वा न त्वष्टम्या एव पूर्वदिने निशीथे मन्त्रे तदुत्तरं च
रोहिण्यादियोगे तत्र जयन्त्यभावात् । किं तु तत्र परा नवम्यां
सूर्योदयान्तराननुवृत्तिरूपमाकल्यमत्त्वान् । एतन्मते ह्यहर्वेध एव
वेधः । या तु न विदुषा नापि जयन्ती सा कर्मकालशास्त्रादेव
ग्राह्येति भावः । अत्राष्टम्या यदा कदाचिद्रोहिणीयोगेऽपि जयन्ती-
त्वसाधनादर्हाचः । *जयन्त्यादीति । ‘जयन्त्यां पूर्वविद्धा-
याम्’ इत्यादिविरोधोऽरुचिः । *सत्यमिति । उपलभ्यमानस्मृत्या-
देरसन्निध्यनुपलम्भेऽपि ‘कृष्णाष्टम्यां भवेद्यत्र’ इत्यादेर्भिन्नवाक्य-
त्वमेव प्रकरणान्तरत्वसम्पादकं ‘स्योनं ते सदनं कृणोमि’
इत्यादिवदित्यभिप्रायः । *जन्माष्टमीमेवानिति । एवकारो जय-
न्तीव्रतव्यावृत्त्यर्थः । तेन जन्माष्टम्या उपवासमात्रेण सिद्धेरभावेन
बहुयमाणपूजादि तत्र भवत्येव शिष्टाचारात् । ‘शुचिः सम्य-
गुपोषितः’ ‘पूजां तत्र प्रवर्तयेत्’ इति वचनाद्वा न त्वेता-
वता तत्र जयन्तीसम्बन्धिन्यभ्रमः कार्यः । जयन्तीव्रतं तु म-
त्स्यादिजयन्तीसाधारण्येनानुष्ठातुंवेत्याभिप्रायः । अस्तु केवलकृ-
ष्णजयन्तीव्रतमपि परं तु तदपि न तदा क्रियते इत्याह—
*न हीति । जयन्तीव्रतस्य कदाचिद्योप इत्येतन्निराकरणाय

*गुणात्फलम् । 'सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाममुपनयेत्' इतिवदित्यन्ये । तन्न । *नित्यत्वानुपपत्तेः । अत्र गौणमुख्यचान्द्राभ्यामेक एव *मास इत्यन्ये । तन्न । एकवाक्ये उभयनिर्देशे *वाशब्दद्वयायोगात् । अतो जयन्तीव्रतस्यापि नित्यत्वादुपवासद्वयं कार्यमिति ब्रूमः । अत एव हेमाद्रिमदनरत्नादौ जन्माष्टमीव्रतं *जयन्तीव्रतं च भिन्नमुक्तम् । भिन्नकालत्वात्सर्वथा तावदन्तर्भावो नेति भिद्धम् । यद्यपि पूर्वा परा वाल्पाऽपि राहिणीयुतैव कार्येति ग्रन्थानां तत्त्वं प्रतीयते तदपि जयन्तीपरमेव । इदं च काम्यमेवंत्यनन्तभट्टः । तद्दूषणं हेमाद्रौ श्रेयम् । नित्यं काम्यमिति तु बहवः ।

ननु यथा विष्णुशृङ्खलयोगेन श्रवणद्वादशी*वामनजयन्त्यादिसर्वसिद्धिर्यथा वैकादशी स्वल्पापि परा, तथा

'कला काष्ठा मुहूर्ताऽपि यदा कृष्णाष्टमी तिथिः ।

नवम्यां सैव ग्राह्या स्यात्सप्तमीसंयुता न हि ॥'

इत्यादिवचनादर्धोदयादिवद्योगाधिक्ये फलाधिक्या-

*गुणादिति । यथा नित्योपनये फलविशेषार्थः सप्तमवर्षादिरूपकालविधिः, तथा नित्योपवासे जयन्तीविधिरित्यर्थः । *नित्यत्वेति । दृष्टान्ते केवलकाम्यत्वेन नित्यत्वाभावः, दार्ष्टान्तिके तु जयन्त्यप्रीत्या जम्माष्टम्या आश्रयत्वाभाव इत्यर्थः । *मास इति । तथा च भाद्रे जयन्त्यां प्रमाणाभाव इति भावः । *वाशब्देति । समुच्चयार्थत्वे तु पौनरुक्त्यं स्यात् । 'श्रावणे न भवेत्' इति शेषविरोधोऽपि द्रष्टव्यः । *जयन्तीव्रतं चेति । हेमाद्रिमते दशजयन्तीव्रतान्तरमस्तीति तदभिप्रायेण ।

*वामनेति । वामनजयन्तीव्रतं प्रकारभेद इत्याशयेन ।

त्परैव जन्माष्टमी युक्तेति चेत् नान्यथा । न हितत्रय-
भेदां द्वयोर्नित्यत्वं द्वयोरकरणं दोषो वा श्रुतः । इह त्वे-
*तेस्त्रिभिर्हेतुभिः *संज्ञाभेदाच्च भेदात्कालभेदाच्चो-
पवासभेदः स्पष्ट एव । एकदेवतत्वाच्च व्रणद्वादशीवन्न
पारणालोपदोषोऽपि । *तेन व्रतद्वयमेव युक्तम् । द्वयो-
रपि नित्यत्वात्* । केचित्तु—

‘चेतायां यापरे चैव राजन्कृतयुगे तथा ।

राक्षिणीसहिता चैवं विद्वद्भिः समुपायिता ॥

अतः परं मर्त्त्यापालं संश्रामं *नामसं कलौ ।

*एतैरिति । जन्माष्टमीव्रतं श्रावणमासकालकं, योगव्रतं यो-
गवर्शेन श्रावणभाद्रपदान्यतरकालकमित्येतन्न भेदः । नित्यत्वं=नि-
यतत्वम् । साधवोक्तानन्यानपि हेतूनाह—*संज्ञेति । धर्मभेदा-
त्=साधवमते जन्माष्टम्यामुपवासः प्रदानं, जयन्त्यां पूजादि ।
ग्रन्थकृन्मते च तत्र पूजयोरेव भेदः जन्माष्टम्यां पापनाशमात्रं
जयन्त्यां तु

‘महाजयार्थं कुरुतां जयन्तीं मुक्तयेऽनघ ।’

इत्यादिनाक्तफलभेदः । न चैतदुभयत्रापि नित्यकाम्यतया
संयोगपृथक्त्वन्यायेन वाच्यं, तच्च न संभवति काम्यत्वे कादाचि-
त्कत्वं नित्यत्वं तदभाव इति विरोधादिति वाच्यम् । कामनाप्रयुक्ता-
त्तदनुष्ठानात्फलसिद्धिरित्येव कामसंयोगफलमित्याविरोधात् । *ते-
नेति । राधादिजयन्त्यां क्वचित्तद्व्रतमुपक्रम्य जन्माष्टमीव्रतोत्तरदि-
ने तदाचरणमित्याभिप्रायः । *नित्यत्वात्=अवश्यकर्तव्यत्वात् ।
*नामसं इति । तथा च जयन्तीव्रतनिषेधाधिकल्पनं न संभ-
वतीत्यर्थः ।

“श्रावणे वा नभस्ये वा” इतिवचनं जयन्तीपरमिति प्रपञ्चि-

‘जन्मना वासुदेवस्य भविता व्रतमुत्तमम् ॥’

इति हेमाद्रौ वह्निपुराणात् कलौ जन्माष्टमीव्रतमेव
न जयन्तव्रतमित्याहुः । तन्न । ‘तामसं कलौ’ इत्युक्तेः
परमश्रेयांहेतोरस्य कलौ पापिनां दुर्लभत्वमुच्यते । तेन
कलौ तामसा न करिष्यन्ति किन्तु धन्यास्त एवेत्यर्थः ।
अन्यथा

‘शूद्राश्च ब्राह्मणाचारा भविष्यन्ति युगे कलौ ।’

इत्यादौ विधिकल्पनापत्तेः ॥

तम् इदानीं जन्माष्टमीपरमिति दर्शयति—तत्त्वं त्विति । दिनद्वये
रोहिणीयोगे तु परैवेति स्मर्तव्यम् । इदं च=जयन्तीव्रतं च ।
काम्यमेवेति । शूद्रान्नेनेत्यादिपापक्षयरूपफलश्रवणात् । न च
तन्मात्रेण नित्यत्वं त्रियुनादियागानामपि तत्त्वापत्तेः । तद्दूष-
णमिति । अवश्यापेक्षितफलमाधनत्वं=नित्यत्वम् । तच्च पापक्षय-
स्यावश्यत्वादक्षतम् । अन्यथा नित्यकर्मणामपि काम्यत्वापत्तेरि-
ति । नित्येति । अकरणे प्रत्यवायजनकत्वं=नित्यत्वम् । तच्च
शूद्रान्नेनेत्यादिना दर्शितम् । महाजयार्थमिति स्वतन्त्रफलश्रवणा-
त्काम्यत्वम् । वस्तुतस्तु तत्र—

‘एनसो मोक्षकामोऽस्मि यद्देविन्द त्रियोनिजम्’ ।

इतिपापक्षयकामश्रवणात्काम्यत्वमेव । कामनोपाधौ चोदित-
त्वात्, न तु केवलनैमित्तिकत्वं कामनोपाधावविहितानां प्रायश्चि-
त्तादीनामेव तथात्वात् । नापि केवलकाम्यत्वम् । यत्र न निमित्तो-
पाधौ विधानं तत्र केवलकाम्यत्वमिति हि समिंसकाः । यथा
त्रियुनादियागेषु । प्रकृते च न तथा ।

‘प्राजापत्यृक्षसंयुक्ता श्रावणस्यांसिताष्टमी ।

वर्षे वर्षे तु कर्तव्या तुष्यर्थं चक्रपाणिनः ॥’

इति नैमित्तिकत्वेन नित्यत्वावेदकवीप्साश्रवणात्, एतच्च जय-

अथ *निर्णयवेध एव प्राक्तः । *पूर्वोक्तवचनेषु
तस्यैव मुख्यकालत्वोक्तेः ।

न्तीपरमेव । 'भाजापत्युक्त' इत्युक्तेः ।

नन्वत्रापृष्ठीविशेषान्च्छिन्नजीवनं निमित्तम् ।

वीप्सायुक्तो वरान्ना हि निमित्तत्वेन गम्यते ॥'

इति न्यायान् । तुष्टिश्च फलमिति उद्देश्यद्वयान्वये वाक्यभेद
इति चेन्न । चक्रपाणितुष्ट्यर्थं यद्व्रतं वाक्यान्तरविहितं तद्वर्षे वर्षे
कार्यामित्यधीत् । परे तु एवं सति निमित्तस्य विधेयत्वं स्यादतो
यथाश्रुतमेव सम्यक् । तथा हि यथा जालोष्टिविधौ जननं निमित्तं
पूतत्वादिकं फलमन्वेति तथा प्रकृतेर्वापि प्राक्तमेव निमित्तं फलं च ।
तत्कस्य हेतोरिति चेत् यत् एकरूपमुद्देश्यद्वयं निमित्तरूपं फल-
रूपं वा एकस्मिन् विधौ नान्वेति एकेनैव नैराकाराहृयात् । यस्य
पिता पितामह इतिवत्, भिन्नरूपं त्वन्वन्त्येव । अस्मिन्निमित्ते अनेनेदं
फलं भावयेदिति वचनव्यक्तिसंभवादित्याहुः । निबन्धेषु प्रायशः
कृष्णजन्माष्टमीव्रतप्रकरणे एतद्वाक्यस्य दर्शनात्तत्रैव नित्यत्वसाध-
कत्वं नान्यत्रेत्युच्यते ।

ननु प्रायश्चित्तादीनां केवलनैमित्तिकत्वम्, एतद्व्रतस्य तु
काम्यत्वमिति कथमिति चेत् ।

'एनसो मोक्षकामोऽस्मि यद्वांविन्द ममार्जितम् ।'

इत्यतीतप्रत्ययात्कामनोपार्थो चादितत्वाच्च व्रतस्य - काम्य-
त्वम् । प्रायश्चित्तस्य तु कामनोपाभावचोदितस्य एनोनिवर्तकतया
नैमित्तिकत्वमित्याहुः ।

*निर्णयवेध एवेति । एवकारोऽप्यर्थकः । तेन वेध्याया
अष्टम्या दिवापि वेधः समुत्थीयते । *पूर्वोक्तंति ।

‘*अष्टमी शिवरात्रिश्च अर्धरात्रादधो यदि ।

दृश्यते *घटिका या सा पूर्वविद्धा प्रकीर्तिता ॥’

इति माधवीये पुराणान्तरात् ।

‘*अर्धरात्रे तु रोहिण्यां यदा कृष्णाष्टमी भवेत् ।

तस्यामभ्यर्चनं शौरेर्हन्ति पापं त्रिजन्मजम् ॥’

इति भविष्योक्तेः ।

‘अष्टमी रोहिणीयुक्ता निश्चये दृश्यते यदि ।

मुख्यकाल इति ख्यातस्तत्र जातो हरिः स्वयम् ॥’

इति वसिष्ठसंहितोक्तेश्च ॥

तत्राष्टमी द्वेधा । रोहिणीरहिता तद्युता च । आ-

‘रोहिणीसंयुतोपोष्या सर्वाघौघविनाशिनी ।

अर्धरात्रादधश्चोर्ध्वं कलया वा यदा भवेत् ॥’

इत्यनेन खण्डतिथौ नवमीयुक्तायां रात्रिपूर्वार्धवसानिककला-

सद्भावमनूय तत्पश्चाद्धं तद्विधिवत् सप्तमीयुक्तायां रात्रिपूर्वार्द्ध-

वसाने कलासद्भावो विधीयते तदुत्तरार्धे तस्य सिद्धत्वादिति तत्र

सप्तमीप्रवेशो वेधः । “नक्तादिव्रतयोगेषु” इति सामान्यवाक्याच्च ।

अस्यातिदुर्लक्ष्यत्वेऽप्याह—*अष्टमीति । *घटिकेति ।

‘अर्धरात्रादधश्चोर्ध्वमेकाधघटिकाऽन्विता ।

रोहिणी चाष्टमी ग्राह्या उपवासव्रतादिषु ॥’

इति स्मृत्यन्तरे एका चार्धघटिका चेति व्युत्पत्त्या पूर्वोत्तर-

निशीथांशयोरेकेति घटीद्वयं मुख्यतमः काल इति माधवेनोक्तेः ।

‘त्रिकालं पूजयेद्देवं दिवारात्रौ विशेषतः ।

अर्धरात्रावपि तथा पुष्पैर्नानाविधैरपि ॥’

इति भविष्योक्तेः । कालान्तरस्यापि मुख्यत्वमित्यत्राह—

*अर्धरात्रे त्विति । मुख्यकालः=मुख्यस्य पूजादिप्रधानस्य

कालः, अङ्गकालानुरोधेन तु न वेधो युक्त इति भावः ।

४६८ सर्टाकनिर्णयसिन्धुविनीगपरिच्छेदे -

वाऽपि चतुर्था । *पूर्वेयुरेव निशीथयोगिनी परेयुरेवो-
भयेयुरनुभवेयुद्योति । तत्राग्यांरमन्देह एव कर्मकाल-
व्याप्तः ।

‘जन्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रस्तथैव च ।
*पूर्वविद्धैव कर्मव्या निथिमान्ते च पारणम् ॥’
इति भृगुकोशः । *अस्मात्केवलरोहिण्युपवासोऽपि
सिद्धः । अन्त्ययोः परैव । प्रातःसकृत्पकालव्यासेरा-
धिकयात् ।

‘*वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमीसंवृताष्टमी ।’
इति ब्रह्मवैवर्तनि । एवमंशतः सप्तम्यासावपि ।
विषमव्याप्तौ त्वाधिक्येन *निर्णयः ।
रोहिणीयुतापि चतुर्था । *पूर्वेयुरेव निशीथे रोहि-
*पूर्वेयुरेवेति । इयं शुद्धा विद्धा चेति द्वेधा । परं तु तत्र
न विशेषः । परेयुः कर्मकालेऽसत्त्वात् ।
*पूर्वविद्धैवेति । दिनवेध एव, न रात्रिवेधः । केचित्तु रो-
हिणीपदं जयन्तीपरं जन्माष्टमीरोहिणीभ्यां जयन्तीलाभो वेत्ता-
हुः । तत्र द्वितीयपक्षे केवलाष्टमीपरत्वं नास्तीति तन्निरस्य-
ति- *अस्मादिदं । ‘कृतं वै रोहिणीव्रतात्’ इत्यादेरुपलक्षण-
म् । *आधिक्यमिति । भाष्ये विशेषणेन्दुसंयुतामिति मुख्य-
कालव्याप्तः । अन्त्ये ‘रात्रियुक्तां प्रवृत्तीत्’ इति गौणकालव्याप्तः ।
*वर्जनीयेति ।

‘विना कृतं न कर्मव्या सप्तमीसंवृताऽष्टमी ।’
इति वचनमपि द्रष्टव्यम् । *आधिक्येन=निशीथेऽष्टम्या
अधिकव्याप्त्या ।

*पूर्वेयुरेवेति । इयं च विना निशीथं प्रवृत्तया सप्तम्या
विद्धाधिका शुद्धाधिका चेति द्वेधा, न तु विद्धानधिका शुद्धानधि-

णीयुता परेशुरेवोभयेदुरनुभयेदुश्च । अत्राप्याद्ययोऽर-
सन्देहः ।

‘कार्या विद्वापि सप्तम्या रोहिणीसहिताष्टमी ।’
इति पाद्मांक्तः

‘जयन्त्यां पूर्वविद्धायामुपवासं समाचरेत् ।’
इति गारुडाक्षः ।

‘*सप्तमीसंयुताष्टम्यां निशीथे* रोहिणी यदि ।
भाविता साष्टमी पुण्या यावच्चन्द्रादिवाकरौ ॥’
इति बह्मपुराणाच्च । द्वितीयेऽसन्देह एव । तृतीय-
पक्षे परैव ।

का वा परेशुरष्टम्यभावेनासन्देहात् । *आद्ययोरिति । योग-
वत्या एव ग्राह्यत्वात् ।

‘प्राजापत्यृक्षसंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी ।
मुहूर्तमपि लभ्येत सैवोपोष्या महाफला ॥’
इति वाक्यात् । अत्र वर्जनीया प्रयत्नेनेति निषेधात् प्रतिप्र-
सवमाह—*सप्तम्यां । *निशीथे इति । एतेन दिनद्वये रो-
हिणीयोगे यदि पूर्वद्वयनिशीथे रोहिणी तदा पूर्वेवेति ध्वनितम् ।
द्वितीये तु—

‘अविद्धायां तु सप्तम्यां जातो देवकि नन्दन ।’
इति बोध्यम् । तत्र जन्मश्रवणादर्धरात्रे ऋक्षसाहित्यप्रत्ययात् ।
*वर्जनीयमिति । इदं च परदिने निशीथे रोहिणीसत्त्वे एव ।
अन्यथा—

‘जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्ये भद्राजयान्विते ।
कृत्वोपवासं तिथ्यन्ते तदा कुर्याच्च पारणम् ॥’
इति विष्णुधर्मचिरोधात् ।
‘जयन्त्यां पूर्वविद्धायामुपवासं समाचरेत् ।

४७: मटीकनिर्णयमिन्धुद्वितीयापरिच्छेदे-

‘*वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमीसंयुताष्टमी ।

सप्तमीपि न कर्तव्या सप्तमीसंयुताष्टमी ॥’

इति ब्रह्मवैवर्तम् । चतुर्थ्यापि चेन्ना । पूर्वयुर्निशी-
थेऽष्टमी परेऽह्नि रोहिणी, परेऽह्निष्टमी पूर्वेऽह्नि रोहिणी,
उभयेषु रुधिरास्य निशीथाम्बुधरो वेति । आद्ये *परे-
वर्जनीयायोगस्य सप्तमात्परैवेति साधयः । तदुक्तं तेनैव—

‘यस्मिन्त्यर्थे जयन्त्याख्या योगा जन्माष्टमी तदा ।

अन्तर्भूता जयन्त्यां स्यादक्षयोगप्रशस्तिरः ॥’ इति ।

‘*पूर्वविद्धाष्टमी या तु उदये नवमीदिने ।

मुहूर्तमपि संयुक्ता सम्पूर्णा साष्टमी भवेत् ॥

कला काष्ठा मुहूर्तापि यदा कृष्णाष्टमी तिथिः ।

नवम्यां भवत्याद्या स्यात्सप्तमीसंयुता नहि ॥’

इति पाद्योक्तम् । *कान्तं हेमाद्रौ ‘अष्टम्याः प्रा-
धान्यात्तस्याश्च पूर्वयुः *कर्मकालस्यापित्वात्पूर्वैव । पाद्यं
तु पूर्वाह्नि निशीथेऽष्टम्यभावे जयम् । अन्तर्भावोक्तिस्तु
सूर्य*दन्धणामात्रम्’ इति आहुः । *अन्ये तु ‘पूर्व-
विद्धाष्टमी’ इति वाक्येन जन्माष्टम्यां *सूर्योदये सप्तमी-
वेधानियेधात्कलाघटीमात्रापूर्वादधिकी आद्या । ‘कार्या

तिथ्यन्ते चोत्सवान्ते च त्रीणि कुरीत पारणम् ॥’

इति गारुडादिविरोधात् । साधवाचार्य मते दर्शयति—*परे-
व्युतिरिति । परेषुष्टम्या अल्पत्वात्कथं प्राणत्वमित्यत्राह—*पूर्व-
विद्धेति । *संयुक्ता=रोहिण्या । साधवमतस्य प्राग्दृषि-
तत्वादाह—*कान्तिरिति । *कर्मोति । अबाधेनोपपत्तौ कर्म-
कालशास्त्रबाधस्यान्याय्यत्वादिति भावः । *दन्धणा=पता-
रणा । साधवहेमाद्रुभयविरुद्धं मतमाह—*अन्ये इति ।
*सूर्योदये इति । काकाक्षिगोलकन्यायेनोदयान्वय इत्यभिमानः ।

विद्धाऽपि सप्तम्या' इति जयन्तीपरम् ।

‘जयन्त्यां पूर्वविद्धायामुपवासं समाचरेत् ।’

इत्येकवाक्यत्वात् । तत्रापि द्वयोर्नित्यत्वात्कालभे-
दाद्योपवासद्वयं* भवत्येव । यदा तु केवलाष्टमी शुद्धा-
धिका तदा त्यागहेतोः सप्तमीवेधस्याभावात्पूर्वैव ।
यदि वा विद्वन्मूना तदा परदिने ग्राह्यतिथेरभावात्पूर्वै-
व । एवं सर्वाण्यौदयिकवाक्यानि सप्तमीवेधपराणि ।
ये तु—

‘जन्माष्टमीं पूर्वविद्धां सकक्षां सकलामपि ।

विहाय नवमीं शुद्धामुपोष्य व्रतमाचरेत् ॥’

इति व्यासोक्तेर्विद्धायाः क्षये शुद्धनवम्यामुपवासः ।
दशमीवेधे द्वादश्युपवासवदित्याहुः, ते निर्मूलत्वादुपे-
क्ष्याः । ‘सुहृत्तमपि संयुता’ इति रोहिणीयोगे *त्याज्य-
त्वोक्तेः *तिथ्यन्तपारणवाक्यानां निर्विषयत्वापत्तेः ।
न च जयन्तीपराणि शुद्धाधिकापराणि वा तानि ।

*उपवासद्वयम्=पूर्वेद्युर्जयन्तीप्रयुक्तमुत्तरेद्युर्जन्माष्टमीप्रयुक्तम् ।
औदयिकवाक्यानि—‘उदये चाष्टमी किञ्चित्’ इत्यादीनि रो-
हिणीयोगे इति संयुक्तत्वं च नाष्टम्याः, दिनद्वये रोहिणीराहित्ये
पराप्रसङ्गात्, किन्तु रोहिण्या एव अष्टम्यास्तथात्वं त्वार्थिकं
पूर्वविद्धाष्टमीत्युक्त्या तल्लाभात् । तथा च तत्कथमष्टम्याः कर्मका-
लत्वं साधयेदिति भावः । *त्याज्यत्वेति । दिनद्वये जयन्ती-
योगे तेन जयन्तीप्रयुक्तोपवासे पूर्वदिने त्याज्यत्वं बोध्यते, न
तु ग्राह्यत्वम् । यत्र पूर्वद्युरेव जयन्ती तत्र ‘जयन्त्यां पूर्वविद्धाया-
म्’ इत्यस्य सावकाशत्वादिति भावः । सप्तमीपदस्याष्टमीसंयुक्तार्थत्वे
प्रतिकूलमप्याह—*तिथ्यन्तेति । आज्ञस्येनैव तिथ्यन्तलाभात् ।

भृगवाचैः *पूर्वविद्धाष्टम्यामपि तिष्ठन्ते पारणोक्तेः । *नेन
'कला काष्टा' इति *वाक्यान्तरवशाज्जयन्तीपरमेतत्* ।

*तत्त्वं तु अष्टम्याः कर्मकालव्याप्तेः

'दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति चंद्राद्विष्णिकला ।

रात्रियुक्तां प्रकुर्वीत विशेषेण नृसंयुताम् ॥'

इति पूर्वोक्तवाक्यैः रोहिणीयोगाभावे *आह्नवो-
क्तवचनान्तकर्मकालव्यापिनीं त्यक्त्वा पूर्वा परा वाऽल्पा-
पि रोहिणीयुता साक्षा । साधयमदनरत्ननिर्णयामृतान-
न्तमहर्गौडमाश्रित्यन्वादिद्वयमेवमिति । *युक्तं तु उ-
पवासद्वयं कार्यं द्वाविनित्यन्वादिनि तु वयम् । अन्त्ययोः
परैव ।

'सप्तमीसंयुताष्टम्यां भूत्वा कक्षं द्विजोत्तम ।

*पूर्वविद्धाष्टम्यां=पूर्वविद्धाष्टम्युपवासम् । *नेन=जयन्तीव्रतपा-
र्थक्यस्थापनेन । *वाक्यान्तरवशात्=नाहर्गौडनरवाक्यवशात् ।
*एतत्=साधवाक्यम् । तत्र 'सप्तमीसंयुता न हि' इति दर्श-
नान् । पारिषेष्टाज्जयन्त्युपवासं पूर्वादिनहेयत्ववर्जनान् । दूषणा-
न्तरमाह *तत्त्वं त्विति । *आह्नवोक्तं इति । तत्र उदयः
कर्मकाल इति न मिद्वन्तीत्याशयः । अत्रैवान्तर्भावो न श्रद्धेय
इति स्मारयति—*युक्तं त्विति । यदा उक्तस्थलेऽन्तर्भावं निर-
मितुं पूर्वैवेति निधारितम्, इदानीं प्राचीनबहुग्रन्थमतमाह—
*तत्त्वं त्विति । त्यक्त्वा परंति अन्वयः । तत्र पूर्वनि दृष्टान्तः ।
अथवा यत्र पूर्वा रोहिणीयुता परदिने च रोहिणी नास्ति निशी-
थोत्तराष्टमिका तत्परं पूर्वापदम् । अत्र दिवावेत्यनेन केवला-
ष्टमी प्रतिपादिता तां रात्रियुक्तां निशीथव्यापिनीं प्रकुर्वीत एव-
मेव समव्याप्तौ वचनान्तरानुग्रहात्परंति सिद्धौ विषमव्याप्तौ विशेषे-
णेत्यादिनाऽधिकनिशीथव्यापिनी पूर्वा परा वा इति कर्मकाल-

प्राजापत्यं द्वितीयेऽहि *मुहूर्तार्धं भवेद्यदि ।

तदाष्टग्रामिकं पुण्यं प्रोक्तं व्यासादिभिः पुरा ॥'

इति स्कान्दात् ।

'मुहूर्तेनापि*संयुक्ता संपूर्णा साऽष्टमी भवेत् ।

किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोट्यास्तु मुक्तिदा ॥'

इति पाद्माच्चेति दिक् । निम्बादित्योपासकास्तु जन्मा-
ष्टमीरामनवमीशिवरात्र्यादौ पूर्वेऽहि कर्मकालीनां तिथि-
त्यक्त्वा *द्वित्रिमुहूर्ता परैव तिथिर्ग्राह्या ।

'उदयव्यापिनी ग्राह्या कुले तिथिरुपोषणे ।

निम्बाको भगवान्गेषां वाञ्छितार्थफलप्रदः ॥'

इति (१)हेमाद्रौ मात्स्योक्तमुक्तिसप्तमीवृत्ते भवि-
ष्योक्तेरित्याहुः । तत्र ।

'यदि द्वितीये दिवसे तु ऋक्ष

तिथ्योर्युतिः स्यान्न तदोपवासः ।

पूर्वे प्रकुर्याद्विषसे द्वितीये ।

दिनेशभक्तोऽथ तदा व्रताद्यम् ॥'

इति मात्स्यवाक्येन तत्रैव उपसंहारात्सर्वार्थत्वेन
मानाभावात् । ऋक्षतिथ्योः=हस्तसप्तम्योः । अन्यथा

शास्त्राबाधेनोपपत्तेर्न तद्बाधो युक्तः । एवं च यत्र पूर्वेऽहि निशीथे
ऽष्टमी तत्रापि पूर्वेव युक्ता न परेत्यरुचिः । *मुहूर्तार्धमिति ।
तत्र वाचनिकं संपूर्णत्वमित्याशयः । *संयुक्ता=रोहिण्या ।
दिगर्थस्तु योगस्त्रिविध उक्तः । तेन शुद्धाधिकाऽपि त्रिविधा रो-
हिण्याः साम्येन, निशीथात् प्रागारभ्य प्रवृत्त्या, तदुत्तरं प्रवृत्त्या
च । तत्र सर्वत्रापि पूर्वेव । आद्ययोर्निशीथे जयन्तीयोगात् अन्त्ये
प्रधानीभूताष्टम्याः कर्मकालव्यापित्वादिति । *द्वित्रितीति । उदिते

४७४ सटीकनिर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे—

अपिपञ्चम्यादौ तदापत्तिः । *शिष्टाचारान्नेति चेत्, न ।
*तस्य न्यायवचोविरांभेन हेयत्वात् । *इदानीं क्वापि
निम्बाकोपासनाभावाच्चेति संक्षेपः ॥

*पारणं तु—

‘तिथिरष्टगुणं हन्ति नक्षत्रं च चतुर्गुणम् ।

तस्मात्प्रयत्नतः कुर्यात्तिथिभान्तं च पारणम् ॥’

दैवतं भानावित्येकवाक्यतयेति केचित् । उदयव्यापिनीत्येव
दर्शनात्तदविवक्षितार्थमिति परे । *शिष्टेति । जन्माष्टम्यादौ तु
तदाचारोऽस्तीति भावः । *तस्य=जन्माष्टम्यादौ तदाचारस्य ।
तुष्यत्विति न्यायेन तदेकवाक्यतामुपेन्याप्याह—*इदानीमिति ।
तद्विशयानां तदनुपासकानां तदनाचार एव युक्त इत्याशयः । अत्र

‘सर्वेष्वेवोपवासेषु पूर्वाह्णे पारणं भवेत् ।

अन्यथा तु फलस्यार्थं धर्मैवोपमर्षति ॥’

इति देवलेन पारणं स्मर्यते । तत्रोपवासे व्रतसामान्ये
वाऽङ्गम् । पारणान्तव्रतं ज्ञेयमित्यत्र हि व्रतशब्दस्योपवास एव
नियम एव वाऽर्थः ।

‘तिथीनामेव सर्वासामुपवासव्रतादिषु ।

तिथ्यन्ते पारणं कुर्याद्विना शिवचतुर्दशीम् ॥’

इत्यत्राऽऽदिशब्देनैकभक्तनक्तयोरपि ग्रहात् । यस्यां तिथावेतानि
कृतानि परेषुस्तत्तिथ्यन्ते भोजनस्य पारणत्वात् । न चैवं तथा-
विधकर्मसमाप्तिक्षणपारणस्य ‘भोक्ष्येऽहम्’ इत्यादिलिङ्गादभोजन-
नियमात्मकोपवाससमाप्तेश्च भोजनेनैव भावाद्भोजनरूपत्वे च राग-
माप्ततदनुवादेन पूर्वाह्णे विधीयतां किमङ्गत्वेनेति वाच्यम् । उद्या-
पनादिवच्छास्त्रीयकर्मसमाप्तेः शास्त्रीयत्वावश्यंभावात् । भोजन-
नियमाङ्गीकारे उपवासादौ अङ्गिस्तु पारणं कुर्यादित्यादिप्रति-
निधिविध्यनुपपत्तेश्चेति । तत्काळं निरूपयति—*पारणं त्विति ।

इति ब्रह्मवैवर्तात् ,

‘*तिथ्यृक्षयोर्गदा छेदो*नक्षत्रान्तम*थापि वा ।

तिथिभान्ते चेति तिथेर्भस्यान्तो यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या बृहद्रथन्तर-
सामेत्यादिवत्तिथिभयोर्विनैवेतरेतरयोगद्वन्द्वं तिथ्युपवासे तिथ्यन्तः
नक्षत्रोपवासे नक्षत्रान्तश्च लभ्यत इति जन्माष्टम्युपवासे केवल-
रोहिण्युपवासे च स्वस्वान्तसिद्धिः । दर्शितं च जन्माष्टमी रोहिणी
चेति स्वतन्त्रं भार्गवम् । एतेन

‘तिथिनक्षत्रनियमे तिथिभान्ते च पारणम् ।

अतोऽन्यथा पारणायां व्रतभङ्गमवाप्नुयात् ॥’

इति व्याख्यानात् ।

‘पूर्वाविद्धासु तिथिषु भेषु च श्रवणं विना ।

उपोष्य विधिवत् कुर्यात्तत्तदन्ते च पारणम् ॥’

इति तिथीनामेव सर्वासामित्याद्यसमासनिर्देशाच्च तावतैव
सरोहिण्यष्टम्युपवासे उभयानुवृत्तावुभयान्त एव लभ्यते । जयन्ती
शिवरात्रिश्चेति जयन्तीपदं च जन्माष्टमीपरम् । तथैव तिथ्यन्त-
पारणसंपत्तेः । एतेन जन्माष्टमीव्रतमात्रानुष्ठातॄणां परेशुरष्टमीमध्ये
नक्षत्रान्तपारणं चिन्त्यम् । ननु यत्रार्धरात्र एवोभयान्तः तत्र
कथं पारणम् ? भोजननिषेधात् ।

‘अन्यातिथ्यागमो रात्रौ तामसस्तैजसो दिवा ।

तामसे पारणं कुर्वंस्तामसीं गतिमश्नुते ॥’

इति दोषश्रवणाच्चेत्यत्राह-*तिथ्यृक्षयोरिति । *नक्षत्रान्तम्=
तिथ्यृक्षयोरेकतरान्तम् ।

‘रोहिणीसहिता चेयं विद्वद्भिः समुपोषिता ।

वियोगे पारणं चक्रुर्मुनयो ब्रह्मवादिनः ॥’

इत्युक्तेः ।

‘सांयोगिके व्रते मासे यद्येकोऽपि वियुज्यते ।

अर्धरात्रेऽथवा कुर्यात्पारणं त्वपरेऽहनि ॥'

इति हेमाद्रौ वचनाच्चार्धरात्रेऽप्युभयान्तरेऽन्यतरान्ते
वेति मुख्यः पक्षः ।

'सर्वेष्वेवोपवासेषु दिवा पारणमिदमेव ।'

इति ब्रह्मवैवर्ते त्वन्यविषयम् । दिनेऽमुख्यकाला-
लाभेऽन्यतरान्तरे वा ज्ञेयम् । *गौडास्तु—

'न रात्रौ पारणं कुर्यादित्येवं रोहिणीव्रतात्* ।

तत्र निश्चयपि तत्कुर्यात्तर्जयित्वा महानिशाम् ॥'

इति ब्रह्माण्डपुराणाद्वात्रौ सार्धप्रहरमध्ये कार्यम् ।

'महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं मध्ययामयोः ।'

तथा—

'मध्यमप्रहरे रात्रेर्विज्ञेया तु महानिशा ।'

इति स्मृत्यन्तरात् । कल्पतरौ मदनरत्ने चैवम् । काम-
धेनौ गर्गस्तु—

'महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् ।'

इत्याह । वृद्धशातातपस्तु—

तत्रैव पारणं कुर्यादिति वेदविदो विदुः ॥'

इति सामान्यत उक्तेश्च । *अथेति । प्रतिपदाणुपवासेत्यर्थः ।
अन्यतिथ्यागम इत्यपि द्रष्टव्यम् । *मुख्येति । उक्तादिवापारणवि-
धिरात्रिनिषेधयोरेकवाक्यतया दिवान्यतरान्तलाभे तत्रैव अनु-
कल्पत्वेनानुज्ञातस्य मुख्यतयैवोपादानात् न तूभयान्तप्रतीक्षया रा-
त्रावपीति मदनरत्नादयः । एवमेव दिवान्यतरान्तस्यालाभे
महानिशातः प्राक्तलाभे तत्रैव, इतरथा महानिशायामपीति द्रष्टव्य-
म् । तिथ्युक्तयोरित्यस्य—

'अर्धरात्रे ततः कुर्यात्पारणं त्वपरेऽहनि ।'

इत्युत्तरार्धं वदतां मतमाह—*गौडास्त्विति । *रोहिणी-

‘महानिशा द्वे घटिके रात्रौ मध्यमयामयोः ।’

इत्याह । वेदपाठपरमेऽतदित्यन्ये । *महानिशाया-
मन्यतरान्ते तृतीयदिने पारणम् । ‘अपरेऽहनि’ इति पा-
रणोत्तरदिनपरत्वात् उभयान्तापेक्षणादित्याहुः । *तत्त्वं
तु महानिशातोऽर्वागन्यतरान्तलाभे महानिशानिषेधः
महानिशायामेव लाभेऽतत्रैव पारणमिति ।

दिवौदासस्तु—

‘रजनीप्रहरं यावत्प्रवृत्तिः कर्मणो मता ।

पारणं तावदेवेष्टं प्रमादान्न भवेद्यदि ॥’

इति स्कान्दाहृध्वं निषेधमाह । तन्निर्मूलम् ।

अशक्तौ तु बहिपुराणे—

‘भान्ते कुर्यात्तिथेर्वापि शस्तं भारत पारणम् ।’ इति ।

गारुडे विष्णुधर्मे च—

‘जयन्त्यां पूर्वविज्ञायामुपवासं समाचरेत् ।

तिथ्यन्ते वोत्सवान्ते वा व्रती कुर्वीत पारणम् ॥’

व्रतादिति । तद्युक्ताष्टमीव्रतादित्यर्थः । *एतदिति । सुबुद्धिदुर्बुद्धि-
भेदेन वाक्यद्वयमित्यर्थः । स्वापादिपरमस्तु, प्रकृते तु नैतद्द्वयं प्रवर्तते ।

‘मुक्ते शशिनि भुञ्जीत यदि न स्यान्महानिशा ।’

इत्यादिवदिति भावः । *महानिशायामिति । वर्जयि-
त्वा महानिशामिति तत्र भोजननिषेधात् । अत्र तादृशपाठ-
कल्पने वर्जयित्वा महानिशामित्येतदेव बीजम् । अर्धरात्रेऽथ-
वेति पाठे विरोधात् । तच्चायुक्तं तृतीयदिनपारणेऽनौ-
चित्यात् । महानिशातोऽव्यवहितप्राक्क्षणे सन्देहतादवस्थया च महा-
निशोत्तरमन्यतरान्ते तत्रैव पारणं तदुत्तरनिषेधस्य रागप्राप्त-
गोचरत्वेन वैधेऽप्रवृत्तेः, महानिशायां तु परेद्युरित्यनौचित्याच्चे-
त्यरुचिः । स्वयं विरोधं परिहरति—*तत्त्वं त्विति । *तत्रैवेति ।

४७८ सटीकनिर्णयमिन्धुद्वितीयापपरिच्छेदे-

अर्धरात्रेऽथवेऽयुक्तेः । तथा च न द्वयोर्विरोध इति भावः । न रात्रौ पारणं कुर्यादिति निर्मूलमेव । दाक्षिणात्यनिबन्धे ऽदर्शनात् । अस्तु वा समूलं, तथापि निध्यूक्षयोरिति वाक्यार्थो न तद्विरुद्धः ।

‘आततायिनमायान्तपि नेदान्तगं रणे ।’

इत्यादावपिशब्दवत् । अथवापदस्यापि स्वार्थत्यागेनान्यार्थ-
तात्पर्यावगमात् । व्रतनिषिद्धरात्रिपारणमतिप्रसवार्थत्वेनार्धरात्रेऽपि
पारणं सुकरं किमुत ततः प्रागरात्राविति व्याख्येयम् । यदि तु
रोहिणीव्रतं नक्षत्रमात्रव्रतं तदाऽपि रात्रौ मुख्यगौणपक्षाश्रयेण पा-
रणं कैमुतिकन्यायव्याख्यानात् । महानिशातः प्रागन्यतरान्ता-
लाभे तु रात्रिपारणनिषेधातिक्रमस्य निर्वाजत्वात् ‘तिथ्यन्ते चो-
त्सवान्ते च’ इति वाक्याज्जागरान्ते दिववेति न द्वयोर्विरोध इति तु
केचित् । वस्तुतस्तु रात्रिपारणनिषेधवाक्याविरोधेनैव व्याख्यातं
सम्भवति । अर्धरात्रे यदा निध्यूक्षयोऽल्लेदस्तदाऽपरेऽहनि पारण-
मिति ह्यन्वयः । अर्धरात्रेऽपरेऽहनीति तु नान्वयः । एकं पदमेकत्रा-
न्वितं विना बलवदनुपपत्तिमन्यत्र नान्वेतीति न्यायात् । “एकैक
मन्याश्चमसाश्चमसिनां भक्षयेति अर्थेनस्य हारियोजनस्य सर्वे एव
लिप्सन्ते” इत्यत्र चमसिपदस्य हारियोजनान्वयवारणाय तन्न्या-
यस्य तृतीये व्युत्पादितत्वात् । तत्र निश्चयीत्यापिश्व स्वार्थत्यागे-
नान्यार्थपरत्वात्कैमुतिकन्यायाद् दिवैव पारणार्थः । वस्तुतो रोहि-
णीनक्षत्रमात्रव्रत एव तेन रात्रिपारणा बाध्यते ।

‘सर्वेष्वेवोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते ।

अन्यथा पुण्यहानिः स्यादने भानृक्षपारणान् ॥’

इति वचनात् । पारणपारणमिति पाठ आहारं विना शरीर-
स्य पारणम्=उपवासः, तदुत्तरदिने चतुर्थकालभोजनविधिना
विहितं भोजनं=पारणम् । व्रतविशेष इत्यर्थ इति तु केचित् । ग्रन्थ-
स्त्विदं योज्यः—परदिने अष्टम्यादिमध्ये पारणाप्राप्तौ ‘अतोऽन्य-

अशक्तौ तु—

‘तिथ्यन्ते तिथिभान्ते वा पारणं यत्र चोदितम् ।

यामत्रयोर्ध्वगामिन्यां प्रातरेव हि पारणा ॥’

स एवोत्सवान्तः—

*‘तिथ्यन्ते वो*त्सवान्ते वा व्रती कुर्वीत पारणम् ।’

इति कालादर्शोक्तेश्चेति सङ्क्षेपः ॥

अष्टम्यां विशेषो हेमाद्रौ भविष्ये—

‘*ततोऽष्टम्यां तिलैः स्नातो नद्यादौ विमले जले ।

था पारणायाम्’ इत्यादिदर्शनादन्तापेक्षायामुभयान्तो मुख्यः ।
तिथिरष्टगुणमिति वचनात् । अन्यतरान्तस्तु गौणः । ‘भान्ते कुर्या-
त्तिथेर्वापि’ इति वचनात् अथ वा यदि वोभयान्तोऽन्यतरान्तो वा
रात्रौ तदाऽप्यपरेऽहन्येव दिवैव तिथ्यृक्षयोरिति वचनात् । तत्रार्थ-
रात्रशब्दस्य राज्यर्थकत्वात् । तवापि यत्रार्थरात्रात्प्रागुभयान्त-
स्तत्रार्थरात्रवारणाय तथैव व्याख्येयत्वात् । सर्वेष्विति प्रतीक-
धारणं तेनान्यविषयमित्यस्य दर्शितश्लोकान्तर्गतम् ‘ऋते धातृक्ष-
पारणम्’ इत्येतन्नैतदुपवास विषयं किन्तु केवलरोहिण्युपवास-
विषयमित्यर्थः । मुख्येति यत्रान्यतरान्ते गौणकाले दिवा उभयान्तो
मुख्यकालस्तु रात्रौ तत्रान्यतरान्ते गौणकाले एकवाक्यताद्वारा
मुख्यत्वप्रत्ययार्थमित्यर्थः । तत्त्वं त्वित्यादि तु मतान्तरमिति
*तिथ्यन्ते=अन्यतरान्ते । *उत्सवान्ते=जागरान्ते । एकतरा-
विगमेऽपि क्षेपिविरोधापत्तिवारणाय । एतदेव

‘तिथ्यन्ते तिथिभान्ते वा पारणं यत्र चोदितम् ।

यामत्रयोर्ध्वगामिन्यां प्रातरेव हि पारणा ॥’

इति गीयते माधवाचार्यैः । उत्सवान्तस्यैव प्रातस्त्वात् या-
मत्रयेत्यशक्तेर्विवरणाच्च । एतन्निर्मूलमेवेति तु विवेचने ।

*तत इति पूर्वद्युर्नियमाश्च

सुदेशे शोभनं कुर्याद्देवक्याः *स्मृतिकागृहम् ॥

तन्मध्ये*प्रतिमा स्थाप्या सा चाप्यष्टविधा स्मृता ।

‘सप्तम्यां लघुभुक्तुगार्हन्तधाननपूर्वकम् ।

उपवासस्य नियमं रात्रौ कृत्वा जितेन्द्रियः ॥’

इत्यादयः । परेषुः कृतनित्यक्रियः

‘सूर्यः सोमो यमः कालः सन्ध्ये भूतान्यहः क्षपाः ।

पवनो दिक्पतिर्भूमिराकाशं खचरा नगाः ॥

ब्राह्मं शासनमास्थाय कल्पन्वपिह भक्षिभिर्म् ॥’

इति पठेत् । एतदेव सूर्यादिदेवताभ्यां घृतनिवेदनं गीयते ।

तत आचम्य पाणानायम्य प्राङ्मुख उदरमुखो वा दर्भपाणिः

फलपुष्पाक्षतं वारिपूर्णं ताम्रपात्रमादाय मासाद्युल्लिख्य श्रीकृष्ण-

मीतये पापक्षयार्थं वा जन्माष्टमीघृतपहं कर्ष्ये इति सङ्कल्पयेत् ।

सङ्कल्पेऽधिकरणतिथेरुत्तरेणः । ततः श्रृङ्गाकचतुष्टयं पठेत् —

‘वासुदेवं समुद्दिश्य सर्वपापप्रशान्तये ।

उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नभस्यहम् ॥

अद्य कृष्णाष्टमीं देवीं नमभन्द्रमरोहिणीम् ।

अर्चयित्वापवासेन भोक्ष्येऽहमपरंऽहनि ॥

एनसो मोक्षकामोऽस्मि यद्वाग्निन्द्रियोनिजम् ।

तन्मे सुभ्रतु मां त्राहि पतितं शोकनागरं ॥

आजन्म वरणं यावद् यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।

तत्प्रणाशय गोविन्द प्रसीद परमेश्वर ॥’ इति ।

ततः पात्रस्थं जलं क्षिपेत् । तत आह—*ततोऽष्टम्यामिति ।

तिलस्नानं मध्याह्ने प्रातःस्नानस्य वृत्तत्वात् । *स्मृतिकागृहम्=

वाच्या देव्या अभिष्टितं गृहम् । *प्रतिमेति । प्रतिमायामग्न्यु-

त्तारणसंस्कारं कुर्यात् । स च ऋग्वेदे—‘अग्निः सप्तं वाजम्भरं

ददाति’ इति सूक्तमग्निपदहीनं पठित्वा अग्निपदसहितं पठन् स-

काञ्चनी राजनी ताम्री पैत्तली मृन्मयी तथा ॥
 वार्क्षी मणिसयी चैव वर्णकैर्लिखिताऽथवा ।
 सर्वलक्षणसंपूर्णा पर्यङ्के च पटावृते ॥
 देवकीं तत्र चैकस्मिन्प्रदेशे सूतिकागृहे ।

न्ततां जलधारां पातयेदिति । प्रतिमापूजनं चाकृतप्राणप्रतिष्ठाया-
 स्तस्याः प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा कार्यम् ।

‘प्रतिमायाः कपोलौ द्वौ स्पृष्ट्वा दक्षिणपाणिना ।
 प्राणप्रतिष्ठां कुर्वीत तस्यां देवस्य वा हरेः ॥
 अकृतायां प्रतिष्ठायां प्राणानां प्रतिमासु च ।
 यथापूर्वं तथा भावः स्वर्णादीनां न देवता ॥
 अन्येषामपि देवानां प्रतिमास्वपि पार्थिव ।
 प्राणप्रतिष्ठा कर्त्तव्या तस्यां देवत्वसिद्धये ॥
 वासुदेवस्य बीजेन तद्विष्णोरित्यनेन च ।
 तथैव हृदयेऽङ्गुष्ठं दत्त्वा शश्वच्च मन्त्रवित् ॥
 एभिर्मन्त्रैः प्रतिष्ठां तु हृदयेऽपि समाचरेत् ।
 अस्मै प्राणाः प्रतिष्ठन्तु अस्मै प्राणाः क्षरन्तु च ॥
 अस्मै देवत्वसङ्ख्यायै स्वाहेति यजुरीरयेत् ।
 अङ्गमन्त्रैरङ्गिमन्त्रैर्वैदिकैरित्यनेन च ॥
 प्राणप्रतिष्ठां सर्वत्र प्रतिमासु समाचरेत् ।’

बीजेन=मूलमन्त्रेण ।

‘प्रणवादिनमोऽन्तं च चतुर्थ्यन्तं च सप्तम ।
 देवतायाः स्वकं नाम मूलमन्त्रः प्रकीर्तितः ॥’

इति तल्लक्षणम् । यदा स्वहृदये पूजा क्रियते तदा हृदयेऽङ्गुष्ठं द-
 त्त्वा मन्त्राः पठनीयाः । प्रतिमायां तु कपोलौ स्पृष्टेति विशेषः ।
 एतच्च श्रीकृष्णमभिप्रेत्य देवक्यादिप्रतिमासु अग्न्युत्तारणान्तरं
 तत्तन्मूलमन्त्रान् वैदिकमन्त्रांश्च पठेत् । अस्मै इत्यस्य स्थाने चतु-

*प्रसूतां च प्रसूतां च स्थापयेन्मन्त्रकोपरि ॥
 *मां तत्र बालकं गुरुं पर्यङ्के स्तनपायिनम् ।
 यशोदां तत्र चैकास्मिन्पदेशे सृजिकागृहे ॥
 ततश्च कल्पयेत्पार्थ प्रसूतवरकन्यकाम् ।
 कश्यपो वसुदेवोऽयमदिति श्रैव देवकी ॥
 शोषो वै बलभद्रोऽयं यशोदा क्षितिरन्वभूत् ।
 नन्दः प्रजार्पितदेक्षो गर्गश्चापि चतुर्मुखः ॥
 *गौरिभुः कुञ्जरश्च दानवाः शस्त्रपाणयः ।
 लेम्बर्नागाश्च तत्रैव कालियां यमुनाहरे ॥
 *इत्येवमादि यान्तिचिह्नद्वये चरितं सम ।
 लेखयित्वा प्रयत्नेन पूजयेद्वाक्कितत्परः ॥
 मन्त्रेणानेन कौन्तेय देवकीं पूजयेन्नरः ।

ध्येयन्तं तत्तदेवतानामयुक्तं स्वाहान्तं मन्त्रं पठन प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात् ।
 प्रसूतां=देवकीम् । *प्रसूतां=मंजातक्षीराम् । *मां तत्रेति ।
 ध्याने उपयोगः ।

*गौरिभुः । एतं च मोहितास्तत्र लेख्याः ।

‘तत्र कंसनियुक्ताश्च मोहिता यागनिद्रया ।’

इति वाक्यशेषात् । गोपादयस्त्वन्नामोहिता लेख्या इत्यर्थः ।
 लेखश्च काश्चन्यादिपतिमाभिर्विकल्पते प्रतिमान्वात् । पूर्वोक्तस्यासा-
 वश्यकत्वमाह *इत्येवमिति । *पूजयेदिति । पूजा च प्राणप्र-
 तिष्ठोत्तरं कार्या । ताम्बूलदक्षिणा च पूजामाहुष्याय विनाद्वासन-
 सुपचारान्निवेदयेत् । उद्वासनं तु परेऽह्नि कार्यम् । तत्र देवकीं वसु-
 देवं यशोदां नन्दं सुप्रश्रीकृष्णं बलदेवं चण्डिकां च पृथक्तत्त्वाम-
 मन्त्रेण पर्यङ्कादेः प्रतिमादेशाशक्तौ फलेषु भक्षतपुञ्जेषु वा पूजयेत् ।

‘कुर्यात्पूजां विधिज्ञश्च सर्वपापापनुत्तये ।’

देवक्यं वसुदेवाय वासुदेवाय चैव हि ॥

*गायद्भिः किन्नराद्यैः सततपरिवृता वेणुवीणानिनादैः
शृङ्गारादर्शकुम्भप्रवरवृतकरैः किंकरैः सेव्यमाना ।
पर्यङ्के स्वास्तृते या मुदिततरमुखी पुत्रिणी सम्यगास्ते,
सा देवी देवमाता जयति सुतनया देवकी कान्तरूपा ॥
पादौ संवाहयन्ती श्रीदेवक्याश्चरणान्तिके ।
निषण्णा पङ्कजे पूज्या नमो देव्यै श्रिये इति ॥

बलदेवाय नन्दाय यशोदायै पृथक् पृथक् ॥'

इति भविष्योत्तरात् । श्रियं च 'नमो देव्यै श्रियै' इति मन्त्रेण ।
अन्येषां तु विशिष्यमन्त्रानुक्तावपि 'गर्गाद्यावाहितदेवताभ्यो नमः'
इति मन्त्रेणापि । ऋगायद्भिरिति ध्यानम् । भविष्ये एकवच-
नमन्त्रा दर्शिताः ।

'विध्यन्तरमपीच्छन्ति केचिदत्रैव सुरयः' ।

इत्युक्त्वा

'योगेश्वराय देवाय योगानां पतये विभो ।

योगोद्भवाय निखाय गोविन्दाय नमो नमः ॥'

इति स्नाने,

'यज्ञेश्वराय यज्ञाय तथा यज्ञोद्भवाय च ।

यज्ञानां पतये नाथ गोविन्दाय नमो नमः ॥'

इति धूपादौ,

'विश्वेश्वराय विश्वाय तथा विश्वोद्भवाय च ।

विश्वस्य पतये तुभ्यं गोविन्दाय नमो नमः ॥'

इति नैवेद्ये, गारुडे तु 'यज्ञाय यज्ञेश्वराय यज्ञपतये यज्ञसम्भ-
वाय गोविन्दाय नमो नमः' इत्यर्घ्ये 'धर्माय धर्मेश्वराय धर्मपतये
धर्मसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः' इति स्वाहान्तस्तिलहोमे,
'सोमाय सोमेश्वराय सोमपतये सोमसम्भवाय नमो नमः' इति चन्द्र-

*अर्धरात्रे वसोधारां पानयेद् गुहमर्पिषा ।
 *नाडीवर्धपनं पष्टी नामादः करणं मम ॥
 *ततो मन्त्रेण च दद्याच्चन्द्रायाद्यं समाहितः ।
 शङ्खे तोयं समादाय सपुष्पकुशचन्दनम् ॥
 जानुभ्यां धरणीं गत्वा चन्द्रायाद्यं निवेदयेत् ॥
 क्षारोदाणीवसंभूत अत्रिगोत्रसमुद्भव ।
 गृहाणाद्यं शशाङ्केन्द रोहिण्या स्वाहतां मम ॥
 ज्योत्स्नायते नमस्तुभ्यं नमस्ते ज्योतिषां पते ।
 नमस्ते रोहिणीकान्त अद्यै नः प्रतिगृह्यताम् ॥
 यथा पुत्रं हरिं लब्ध्वा प्राप्ता ते निर्वृतिः परा ।
 तामेव निर्वृतिं देहि सुपुत्रं दर्शयस्व मे ॥
 इति देवकगर्भः ।

‘ततः पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा ग्रामे ग्रामे प्रपूजयेत् ।
 प्रभाते ब्राह्मणान् शक्त्या भोजयेद्भक्तिमात्ररः ॥’
 ‘ॐ नमो वासुदेवाय गोब्राह्मणादिनाय च ।
 शान्तिरस्तु शिवं वास्तु इत्युक्त्वा मां विसर्जयेत् ॥’
 इदं प्रतिमासकृत्पाष्टम्यामप्युक्तं मदनरत्ने बह्विपुराणे

पूजायां मन्त्रा उक्ताः । *अर्धरात्रे इति । ततो गव्यघृतेना-
 ग्नौ वसोधारां कुर्यात् । कचिद्गुहमर्पिषेति पाठः । *नाडीति ।
 जातकर्मनालच्छेदनपष्टीपूजानामकर्मादीनि संक्षेपेण । *तत इति ।
 चन्द्रोदये प्रतिमादौ रोहिणीसहितं चन्द्रं सम्पूज्य ‘जानुभ्यां धर-
 णीं गत्वा’ शङ्खे तोयमित्यादिचन्द्राध्योत्तरं च

‘ज्योत्स्नायाः पतये तुभ्यं ज्योतिषां पतये नमः ।
 नमस्ते रोहिणीकान्त सुधावास नमोऽस्तु ते ॥
 नमो मण्डलदीपाय शिरोरत्नाय धूर्जटेः ।

कलाभिर्वर्धमानाय नमश्चन्द्राय चारवे' ॥

इति मन्त्राभ्यां प्रणमेत्, देवक्यद्योत्तरं देवकीं च प्रणमेत् ।
देवक्यद्यो नावश्यक इति केचित् । ततः—

‘अनघं वामनं शौरिं वैकुण्ठं पुरुषोत्तमम् ।

वासुदेवं हृषीकेशं माधवं मधुसूदनम् ॥

वाराहं पुण्डरीकाक्षं नृसिंहं दैत्यसूदनम् ।

दामोदरं पद्मनाभं केशवं गरुडध्वजम् ॥

गोविन्दमच्युतं कृष्णमनघं चापराजितम् ।

अधोक्षजं जगद्धीजं सर्गस्थित्यन्तकारणम् ॥

अनादिनिधनं विष्णुं त्रिलोकेशं त्रिविक्रमम् ।

नारायणं चतुर्बाहुं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥

पीताम्बरधरं नित्यं वनमालाविभूषितम् ।

श्रीवत्साङ्गं जगत्सेतुं श्रीकृष्णं श्रीधरं हरिम् ॥

प्रपद्येऽहं सदा देवं सर्वकामप्रसिद्धये ।

प्रणमामि सदा देवं वासुदेवं जगत्पतिम् ॥

इति मन्त्रैः स्वनामकीर्तनपूर्वकं प्रणम्य

त्राहि मां सर्वलोकेश हरे संसारसागरात् ।

त्राहि मां सर्वपापघ्न दुःखशोकार्णवात्प्रभो ॥

सर्वलोकेश्वर त्राहि पतितं मां भवार्णवे ।

देवकीनन्दन श्रीश हरे संसारसागरात् ॥

त्राहि मां सर्वदुःखघ्न रोगशोकार्णवाद्धरे ।

दुर्गतांस्त्रायसे विष्णो ये स्मरन्ति सकृत् सकृत् ॥

सोऽहं देवातिदुर्वृत्त त्राहि मां शोकसागरात् ।

पुष्कराक्ष निमग्नोऽहं मायाविज्ञानसागरे ॥

त्राहि मां देव देवेश त्वत्तो नाऽन्योऽस्ति रक्षिता ।

यद्बाल्ये यच्च कौमारे यौवने यच्च वार्धके ।

तन्पुण्यं वृद्धिमाप्नोतु पापं हर हृत्पापुध ॥'

इति प्राथमे रात्रिर्ग्रेवं स्नानपुमाणश्रवणादिभिरतिवाहयेत् ।
ततः परदिने प्रातः स्नानादिनित्यकृत्यं कृत्वा पुनः सपरिवारं
श्रीकृष्णं यथाविभवं संपूज्य यथाविभवं चण्डिका महोत्सवं कृत्वा
यथाशक्ति ब्राह्मणान् संपूज्य भोजयित्वा तैभ्यः सुवर्णमदिनीधेनुव-
न्नादि यथादिष्टं तत्कृष्णो मे प्रीयतामिति दत्त्वा मां प्रति

यं देवं देवकी देवी वसुदेवादर्जीजनन् ।

भौमस्य ब्रह्मणो गुह्यं तस्मै ब्रह्मान्मने नमः ॥

ॐ नमो वामुदेवाय गोब्राह्मणादनाय च ।

जगद्धिनाय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः ॥

शान्तिरस्तु शिवं चास्तु इत्युक्त्वा ब्राह्मणान् विसृज्य इष्टैः सह
स्वयं पारणं कुर्यादस्यैः । मुजन्म वामुदेवायेति पाठान्तरम् ।
अङ्गदेवताविसर्जनं कारयेत् । श्रीकृष्णप्रतिमादिदानं तु विसर्जनम-
कृत्यैव । एवं श्रीकृष्णप्रतिमाया अभ्यायत्वे 'ॐ कृष्णाय नमः' इति
मन्त्रेण 'ॐ वामुदेवाय' इति मन्त्रेण वा तादृसर्जनमपि । उद्यापनं
तु नैतस्यानुक्तत्वात् ।

'यदि बोद्यापनं नोक्तं व्रतानुगुणतश्चरेत् ।'

इत्यादिमागुक्तत्वादुद्यापनमावश्यकीमात्रं स्मार्त्ताः । व्रतभङ्गे-
तूक्तमथवा सम्पूर्णतानुष्ठानं कारयेत् । युधिष्ठिर उवाच—

संपूर्णतामनुष्ठानं व्रतानां च जनार्दन ।

कुरुप्रसादं गुह्यार्थमेतन्मै वक्तुमर्हसि ॥

श्रीकृष्ण उवाच—

साधु साधु महाबाहो कुरुराज युधिष्ठिर ।

रहस्यानां रहस्यं ते कथयामि व्रतं तव ॥

किञ्चिज्ज्ञानं प्रमादेन यद् व्रतं व्रतिनां व्रतम् ।

तत्संपूर्णं भवेत्सर्वं कृतेनानेन पाण्डव ॥

काञ्चनं रुप्यकं वाऽथ शिल्पिना तु घटापयेत् ।

भग्नव्रतस्य यो देवस्तत्स्वरूपं विनिर्मितम् ॥

द्विभुजं पङ्कजारूढं सौम्यं प्रहसिताननम् ।

द्विभुजमितिचतुर्भुजादेरुपलक्षणम् ॥

निष्पादितं शिल्पिना च तस्मिन्नेव दिने पुनः ।

तन्मासे तु पुनः प्राप्ते ब्राह्मणो विधिना गृहे ॥

स्नापयेत्पयसा दध्ना घृतक्षौद्रसाम्बुभिः ।

गन्धचन्दनपुष्पैश्च पूजां कुर्यात्समाहितः ॥

पूजा चाग्न्युत्तारणप्राणप्रतिष्ठानन्तरं कार्येत्युक्तम् ।

अर्घ्यं प्रदद्यात्तन्नाम्ना मन्त्रेणानेन पाण्डव ।

शरणं वः प्रपन्नोऽस्मि कुरुष्वद्य दयां पुनः ॥

प्रसन्नो भवभीतस्य भिन्नचर्यव्रतस्य च ।

कुरु प्रसादं सम्पूर्णं व्रतं संजायतां मम ॥

तपश्छिद्रं जपश्छिद्रं यश्छिद्रं यज्ञकर्मणि ।

तत्सर्वं त्वत्प्रसादेन सम्पूर्णं जायतां मम ॥

पूर्वदक्षिणपश्चात्सु उत्तरे च बलिं हरेत् ।

उपर्यधस्तात्सर्वेभ्यो दिक्पालेभ्यो नमो नमः ॥

इदमर्घ्यमिदं पाद्यं तेभ्यस्तेभ्यो नमो नमः ।

पादौ च जानुनी चैव कटिं शीर्षं च वक्षसि ॥

कुक्षिं तु हृदयं पृष्ठं वाक्कक्षुश्च शिरोरुहान् ।

पूजयित्वाऽस्य देवस्य ततः पश्चात् क्षमापयेत् ॥

पूजितस्त्वं यथाशक्त्या नमस्तेऽस्तु सुरोत्तम ।

ऐहिकामुष्मिकीं देव कार्यासिद्धिं दिशस्व मे ॥

एवं क्षमापयित्वा तु देवं साष्टाङ्गमानमेत् ।

तन्मूर्तिं चापि विप्राय विधिवत् प्रतिपादयेत् ॥

स्थित्वा पूर्वमुखो विप्रो गृहीयादर्धपाणिना ।

दर्भयुक्तेन पाणिनेत्यर्थः ।

*प्रतिमासं च ते पूजामप्रभ्यां यः करिष्यति ।

विप्रदत्ते प्रयच्छेत् दाता चैवोत्तरामुखः ॥

मन्त्रेणानेन कौन्तेय गोपनासः प्रयन्नतः ।

इदं व्रतं यथा खण्डं कृतमामीन्पुरा द्वित ॥

तत्सर्वं पूर्णमेवास्तु तत्र मूर्तिवदानतः ।

वाक्यं पूर्णमतो वृथाद् व्रतेनानेन ते पुरा ॥

सम्पूर्णं स्यान्पश्चादेन तत्र पूर्णं मनोरथाः ।

ब्राह्मणा यन्प्रभाषन्ते तन्मन्यन्ते दिर्वाकसः ॥

सर्वदेवमया विधा न तद्वचनमन्यथा ।

जलाधिः सारतां नीतः पारकः सर्वभक्षताम् ॥

सहस्रनेत्रः शक्रोऽपि कृता विषमहात्मभिः ।

ब्राह्मणानां तु वचनान् ब्रह्महत्या विनश्यति ॥

अश्वमेधफलं साधुं लभन्ते नात्र संशयः ।

व्यामनाल्मीकिवचनान्पराशर्यामष्टयोः ॥

गर्गगीतमर्थाभ्यामिकश्यपाङ्गिरसस्तथा ।

वचनान्नास्दादीनां पूर्णं भवतु मे व्रतम् ॥

एवं विधिविधानेन गृहीत्वा ब्राह्मणो व्रजेत् ।

दाता तन्मेपयेन्मनै ब्राह्मणस्य गृहं स्वयम् ॥

ततः पञ्चमहायज्ञास्त्रिवेदाजनादिकम् ।

एवं यः कुरुते भक्त्या व्रतमेतन्नरात्तम ॥

तस्य सम्पूर्णतां याति तद्वत् यन्पुरा कृतम् ।

खण्डं सम्पूर्णतां याति प्रसन्ने व्रतदेवते ॥

भग्नानि यानि मदमोहवशाद् गृहीत्वा

जन्मान्तरेष्वपि नरेण समत्सरेण ।

सम्पूर्णपूजनपरस्य पुरो भवन्ति

सर्वव्रतानि परिपूर्णफलप्रदानि ॥' इति ।

*प्रतिमासं चार्ति । चण्डिकां प्रति श्रीकृष्णवाक्यम् । भार-

मम चैवाखिलान्कामान्स संप्राप्स्यत्यसंशयम् ॥'

तथा—

‘अनेन विधिना यस्तु प्रतिमासं नरेश्वर ।

करोति वत्सरं पूर्णं यावदागमनं हरेः ॥

दद्याच्छ्रद्धां सुसंपूर्णां गोभो रत्नैरलंकृताम् ॥’

इति जन्माष्टमीव्रतम् ॥

भाद्रामावास्यायां कुशग्रहणमुक्तं हेमाद्रौ हारीतेन-

‘*मासे नभस्यमावास्या, तस्यां दर्भोच्चयो मतः ।

म्भस्त्वस्य रोहिणीपुताष्टम्याम् । अत्रोत्पङ्गावस्थितचतुर्भुजबालस्व-
रूपश्रीकृष्णाया देवक्याः प्रतिमा, तत्र श्रीकृष्णपूजादि, देवक्यर्घ्यः,
प्रतिमादानादि ।

‘ततः पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा यामे यामे प्रपूजयेत् ।’ इति ।

सुवासिनीनामपि एतद्व्रते अधिकारः । अयं विशेषः—उक्तपूजो-
त्तरमरुणोदये रक्तवस्त्रं परिधाय स्वां स्वां प्रतिमां गृहीत्वा नदीतीरं,
महत्सरो वा गत्वा तत्र स्वयं स्नात्वा प्रतिमां स्नापयित्वा किञ्चि-
द्विहृत्य सह प्रतिमया स्वं स्वं गृहमागत्य मध्वाज्यपरिचेक्षुविकार-
संस्कृतं यवान्नं बन्धुभिः सह भुञ्जीरन्निति । पञ्चमृतिकापूजायां
जन्माष्टम्यां मृतिकागोकुलपूजा कार्या । इति जन्माष्टमी ।

*मासे इति । यत्तु शङ्कः—

‘अमायां चैव न छिन्द्यात्कुशांश्च समिधस्तथा ।’

इति, तत्तत्कालकर्मातिरिक्तपरम् ।

‘कुशान् काशांश्च दूर्वाद्यान् गवार्थं च तृणादिकम् ।

निषिद्धे चापि गृहीयादमावास्याहनि द्विजं ॥’

इति जायाल्युक्तेः । वनस्पतिसंज्ञकमुहूर्ते च निषेधः ‘वन-
स्पतिगते सोमे’ इति वक्ष्यमाणवचनात् । मरीचिः—

‘आर्द्रान् लुनीयाद्रात्रौ च लुनीयाद्वापि सन्ध्ययोः ।’

४९० सटीकनिर्णयमिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे-

*अयातयामासेन दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः ॥
नभः-आवणः । तेन दर्शान्तमासे जन्माष्टम्यनन्तरं
दर्शो लभ्यते । *मदनरत्ने तु-

‘मासे नभस्येऽमावास्या, तस्यां दर्भोच्चयो मतः ॥’
इति मरीचिवाक्यमुक्तम् । नभस्यां=भाद्रपदः । तेन
महालयान्तर्गतदर्शो लभ्यते । गौणमुख्यचान्द्राभ्यामेक
एव दर्श इत्यन्ये ॥

भाद्रपदशुक्लतृतीयायां हरितालि(१)काव्रतम् । तत्र
परा ग्राह्या ।

‘मुहूर्तमात्रसमयेऽपि दिने गौरीव्रतं परं ।
शुद्धाधिकायामप्येवं गणयोगप्रशंसनात् ॥’

पाद्ये—

‘न दर्भान्द्रोऽरुद्रो न पिबेत्कापिलं पयः ।’

*अयातयामाः=उपयुक्ताः अपि अपवादं विहायान्यत्र
प्रयोज्याः ।

मपिन्धुष्यकुशादीनां द्वितीयः पहरो मतः ।

इत्युक्तेस्तथापिनी अपा ग्राह्या, अधिकमग्रे । *मदनरत्ने त्वि-
ति तु नाऽरुचिः । शुक्रादिकृष्णादिमासभेदेन एकस्यैव चान्द्रस्य
ग्रहीतुं शक्यत्वात् ।

भाद्रशुक्लपतिपदि रुद्रव्रतं, तत्र पूर्वविद्धा ग्राह्या ।

‘रुद्रव्रतेषु सर्वेषु कर्तव्या सम्पूर्वा तिथिः ।’

(१) हरितालिकति । एतदन्वर्थकं नाम ‘आर्लिभर्हरिता यस्मात्त-
स्मात्स। हरितालिका ।’ इति वचनात् । अत्र च भवानोशिवयाः पूजा, मन्त्रः
‘मन्दारमालाकुलितालकायै कपालमालाङ्कितशेखराय । दिव्याम्बरायै
च दिगम्बराय नमः शिवायै च नमः शिवाय ॥’ इति तत्कथायामुक्तः ।

इति माधवोक्तेः । चतुर्थीयुक्तायां फलाधिक्यम् ।

माधवीये आपस्तम्बः—

‘चतुर्थीमाहिता या तु सा तृतीया फलप्रदा ।

अवैधव्यकरा स्त्रीणां पुत्रपौत्रप्रवर्धिनी ॥’

द्वितीयायोगे प्रत्यवायमाह स एव—

‘द्वितीयाशेषसंयुक्तां या करोति विमोहिता ।

सा वैधव्यमवाप्नोति प्रवदन्ति मनीषिणः ॥’ इति ।

‘आद्या मधुस्रावणिका कज्जली हरितालिका ।

चतुर्थीमिश्रिता स्त्रीभिः*दिवानक्ते विधीयते ॥

तृतीया नभसः शुक्ला मधुस्रावणिका स्मृता ।

भाद्रस्य कज्जली कृष्णा, शुक्ला च हरितालिका ॥’

इति दिवोदासोदाहृतवचनाच्च ॥

*भाद्रशुक्लचतुर्थी मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या ।

‘प्रातः शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेन्नृप ।’

इति हेमाद्रौ भविष्ये तत्रैव पूजोक्तेः । मदनरत्नेऽप्येव-

अन्येषु व्रतकल्पेषु यथोदिष्टमुपावसेत् ॥’

इति ब्रह्मवैवर्तात् । आद्या=परेद्युरौदयिकी, मधुस्रावणिकेत्यत्र

दन्यः सकारो न तु तालव्यः शकारः । मधुस्रवारुयेन्युक्तेः ।

*दिवानक्ते=अहोरात्रसाध्ये व्रते । *भाद्रस्येति ‘नभसः कज्ज-

ली कृष्णा’ इति दिवोदासपाठाच्छ्रावणकृष्णतृतीया कज्जली-

ति कृत्यरत्नावली ।

वरदेति ।

‘सुरासुरानाप्नुवतो गणेशं बुद्धिपूर्वकम् ।

तस्यां प्रादाद्वरं यस्मात्तस्माद्वरचतुर्थिका ॥’

इति पुराणान्तरे तद्विवरणात् ।

*अंशेनेति । परेद्युरधिकव्याप्तौ परेद्युराधिक्यादिति के-

४९२ सटीकनिर्णयसिन्धुविनीयपरिक्रुद्धे-

स । परदिने एवांगिनः साकल्येन वा मध्याह्न्या-
प्त्यभावे सर्वपक्षेषु पूर्वा प्राज्ञा । तथा च बृहस्पतिः—

‘चतुर्थी गणनायस्य मातृविद्धा प्रशस्यते ।

मध्याह्न्यापिर्ना चतस्यात्परतश्चेत्परं ऽहनि ॥’ इति ।

‘मातृविद्धा प्रशस्ता स्यात्तच्चतुर्थी गणनायके ।

मध्याह्ने परतश्चेत्स्यान्नागायिका प्रशस्यते ॥’

इति साधारण्ये स्मृत्यन्तराद्य । तत्र गणेशरूपं स्कान्दे—

‘एकदन्तं शृङ्गकर्णं नागपञ्चोपवीतनम् ।

पाशाङ्कुशभरं देवं ध्यायेत्सिद्धिर्वि(१)नायकम् ॥’ इति ।

इयं रीतिर्भाष्योक्तप्रशस्ता ।

‘भाद्रशुक्लचतुर्थी या भौमेनार्केण वा युता ।

महती साऽत्र विशेषमर्चित्वेष्टं तमेवम् ॥’

इति निर्णयामृतं यागाहोक्तः ।

अत्र चन्द्रदर्शनं निषिद्धम् । तथा चापराके मार्कण्डेयः—

‘सिंह्यादित्यं शुक्लपक्षे चतुर्थ्या चन्द्रदर्शनम् ।

चित् । या तु पूर्वेषुः किञ्चिन्मध्याह्नं व्याप्य परेषुः कृत्स्नं म-
ध्याह्नं व्याप्नोति सा परा; संपूर्णकर्मकालव्याप्तः । संदिग्धे हि ‘मा-
तृविद्धा प्रशस्यते’ ‘मातृविद्धा प्रशस्ता स्यात्’ इत्यादीनि प्रवर्तन्ते ।

सिंह्यादित्यं इति । कन्यादित्यसिंह्यादित्यशब्दयोः चान्द्रो
भाद्रपद इत्यर्थः । चतुर्थ्यामिति । अत एव कृत्यरत्नाव-

(१) अत्र ‘मृगयार्थमूर्ता प्राणप्रतिष्ठापूयकं विनायकं षोडशोप-
चारैः संपूज्यैकमावकं नैवेद्यं दत्त्वा स्वगन्धा एकविंशतिदूर्वा गृही-
त्या—‘गणार्धपायांमापुत्रायायनाशनाय विनायकायशपुत्राय सर्वसि-
द्धिदायकदन्तायभवकभाय भूयकशाहनाय कुमारगुरवे’ इति दशनाम-
भिर्दूर्वायां दत्तं दत्तं समर्प्यावाशिष्टामेकां दूर्वां मुक्तदशनामभिः समर्पयेत् ।
दश मादकान् विप्राय दत्त्वा दश स्वयं भुञ्जीत’ इति संक्षेपतः पू-
जाविधिर्धर्मसिन्धुयुक्तः । विस्तरस्तु यतराजादिग्रन्थेभ्योऽवगन्तव्यः ।

मिथ्याभिदूषणं कुर्यात्तस्मात्पश्येन्न तं तदा ॥
चतुर्थ्यां न पश्येदित्यन्वयः । प्रधानक्रियान्वयला-
भात् । तेन चतुर्थ्यामुदितस्य पञ्चम्यां न निषेधः ।
गौडा अप्येवमाहुः । पराशरोऽपि—

‘कन्यादित्ये चतुर्थ्यां तु शुक्ले चन्द्रस्य दर्शनम् ।
मिथ्याभिदूषणं कुर्यात्तस्मात्पश्येन्न तं तदा ॥
तद्दोषशान्तये सिंहः प्रसेनामिति वै पठेत्’ । इति ।
श्लोकस्तु विष्णुपुराणे—

‘सिंहः प्रसेनमवधीतिसहो जाम्बवता हतः ।
सुकुमारक मा रोदीस्तव ह्येषः स्यमन्तकः ॥’ इति ॥
भाद्रपदशुक्लपञ्चमी=ऋषिपञ्चमी । सा मध्याह्नव्या-
पिनी ग्राह्या ।

‘पूजाव्रतेषु सर्वेषु मध्याह्नव्यापिनी तिथिः ।’
इति माधवीये हारीतोक्तः । दिनद्वये तत्त्वे *हेमा-
द्रिमते परा । ‘सिता परयुता स्यात्पञ्चमी’ इति दीपि-

त्याम्—

‘पञ्चाननगते भानौ पक्षयोरुभयोरपि ।
चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नेक्षितव्यः कदाचन ॥’
इति तिथितत्त्ववाक्ये चतुर्थ्यां नेक्षितव्य इति सम्बन्ध इति
व्याख्यातम् । दिवादर्शने च न दोषः । सकृत्पाठेऽपि तन्निवृत्तिः ।
पाठश्च प्राङ्मुखेनोदङ्मुखेन वा कार्यः । तथा च पुराणान्तरम्—
‘ततश्चतुर्थ्यां रात्र्यां तं प्रमादाद्वीक्ष्य मानवः ।
पठेत्पौराणिकं वाक्यं प्राङ्मुखो वाऽप्युदङ्मुखः ॥’ इति ।
सिंहः प्रसेनमिति मन्त्रेणामन्त्रितं जलं पिबेत्, स्यमन्तको-
पाख्यानं च श्रोतव्यमाचारादिति स्मार्ताः ।

*हेमाद्रीति । तत्त्वं तु सामान्यनिर्णये दर्शितम् । वस्तुत-

कोक्तः । माधवमते पूर्वा । 'सर्वत्र पञ्चमी पूर्वा' इत्युक्तः ।
युग्मवाक्यान्निर्णयस्तु युक्तः । कपिपञ्चमी षष्ठीयुतैवेति
दिवादासः । *अत्र कपीन्प्रतिमास्तु पूजयित्वाऽकृष्टभू-

स्तु मध्यान्हव्यापिनी ग्राह्या ।

'पूजाव्रतेषु सर्वेषु मध्यान्हव्यापिनी तिथिः ।'

इतिवचनात् मनुष्यदेवत्यत्वाच्च । मध्याह्नव्याप्त्या निर्णयाभावे
तु पूर्वविद्धा ग्राह्या युग्मवाक्यात् । *अत्रेति ।

'नभस्ये शुक्लपक्षे तु यदा भवति पञ्चमी ।

नद्यादिषु तदा स्नानं कृत्वा नियममेव च ॥

विधाय नित्यकर्मादि गत्वा द्वारवतीमृषीन् ।

(द्वारवती=अग्निहोत्रशाला भूमनिगमनद्वारैर्वृद्धभिर्वृतन्वात् ।)

स्नापयेद्वाधिवज्रत्वा पश्चात्तरसैः शुभैः ॥

चन्दनागरुकपूर्वैर्विलिप्य च सुगन्धिभिः ।

पूजयेद्वाधिवैः पुष्पैर्गन्धधूपैर्दीपकैः ॥

समाच्छाद्य तथा वस्त्रैः सोपवीतैर्यथाविधि ।

ततो नैवेद्यसंपन्नमर्घ्यं दद्यान्नुर्मैः फलैः ॥

कश्यपोऽग्निर्भरद्वाजो निश्चामित्रोऽथ गौतमः ।

जमदग्निर्वसिष्ठश्च सप्तैते कृषयः स्मृताः ॥

गृहीताध्वं मया दत्तं तृष्टा भवत सर्वदा ।' इति ।

'अकृष्टपृथिवीजानशाकाहारं भक्षन्पयेत् ।

शयीत ब्रह्मचर्येण कपीन् ध्यात्वा समाहितः ॥

अनेन विधिना सप्त वर्षाणि व्रतमाचरेत् ॥'

इति च ब्राह्म्यात् । अत्र ब्राह्मण्यादीनां सर्वासामधिकारः ।

'ब्राह्मणी सत्रिया वैश्या शूद्रा वाऽपि वरानने' ।

इति ब्राह्म्यात् ।

माद्रशुक्लपृष्ठी=सूर्यपृष्ठी । सा परयुता, युग्मवाक्यात् ।

मिजशाकेन वर्तनम् । एवं सप्तवर्षाणि कृत्वा सप्तकुम्भेषु
प्रतिमाः सम्पूज्य परेऽहि तत्तन्मन्त्रेणाष्टोत्तरशतं तिला-
न्हुत्वा सप्त ब्राह्मणान्भोजयेत्' इति निर्णयामृते ॥

भाद्रशुक्लषष्ठी=सूर्यषष्ठी । सा सप्तमोयुतैवति दि-
वोदासः ।

‘शुक्ले भाद्रपदे षष्ठ्यां स्नानं भास्करपूजनम् ।
प्राशनं पञ्चगव्यस्य अश्वमेधफलाधिकम् ॥’
इति वचनात् । कल्पतरौ भविष्ये—

‘येयं भाद्रपदे मासि षष्ठी स्याद्भरतर्षभ ।

‘शुक्ले भाद्रपदे षष्ठ्यां स्नानं भास्करपूजनम् ।
प्राशनं पञ्चगव्यस्य अश्वमेधशताधिकम् ॥’
भविष्ये—

‘येयं भाद्रपदे मासि षष्ठी स्याद्भरतर्षभ ।
योऽस्यां पश्यति गाङ्गेयं दक्षिणापथवासिनम् ॥
ब्रह्महत्यादिपापैस्तु मुच्यते नात्र संशयः ।’
गाङ्गेयं=स्वामिकार्तिकम् ।
इयमेव भौमवारे विशाखावैधृतियोगे चम्पाषष्ठी । तदुक्तं स्कान्दे—

‘षष्ठी भाद्रपदे शुक्ला वैधृतेन समन्विता ।
विशाखाभौमवाराभ्यां सा चम्पेतीह कीर्तिता ॥
पञ्चम्यामेकभक्ताशीर्चम्पाषष्ठ्यामुपोषितः ।
रथे दलद्वादशके पूजयेत्सूर्यदेवताम् ॥
आदित्यस्तपनः पूषा भानुमान् भानुरर्यमा ।
विश्वचक्रोऽशुमान् देवः सहस्रांशुर्विनायकः ॥
सूरः सूर्यः स्वर्गः कर्ण्यमादित्यः प्राग् दलादिषु ।
तपनादींश्च संपूज्य सप्तम्यां जुहुयात्तिलान् ॥’ इति ।
देव इति विशेषणम् । रोगनिवृत्त्यर्थमिदं व्रतमिति प्रतीमः ।

गोऽस्यां पश्यति गाङ्गं दक्षिणापथवामिनम् ॥

ब्रह्महत्यादिपापैस्तु मुच्यते नात्र संशयः ॥

गाङ्गेयः=स्वामिकातिक्रमः ॥

भाद्रपदशुक्लसप्तम्यां मुक्ताभरणव्रतम् । तत्र सप्तमी
पूर्वयुता आद्या । 'यणमु-योः' इति गुरुमन्त्राख्यात ।

भाद्रपदशुक्लाष्टमी=दूर्वाष्टमी । सा पूर्वा आद्या ।

'श्रावणी दुर्गनवमी दूर्वा चैव हुताशनी ॥

*पूर्वाविद्धा तु कर्तव्या । श्रावणात्रयलंदिनम् ॥'

इति हेमाद्रौ बृहद्यमांकेः ।

'शुक्लाष्टमी तिथिर्वा तु मासि भाद्रपदे भवेत् ।

दूर्वाष्टमी तु सा ज्ञेया नाशरा सा विधीयते ॥'

इति पुराणसमुच्चयः । *यत्

'मुहूर्ते रौहिणेऽष्टम्यां पूर्वा वा यदि वा परा ।

दूर्वाष्टमी तु सा काया ज्येष्ठा मूलं च वर्जयेत् ॥'

इति तत्रैवापरार्थे उक्तम्, तत् पूर्वोदने* ज्येष्ठादियोगे
द्रष्टव्यम् ।

'दूर्वाष्टमी सदा त्याज्या ज्येष्ठा मूलशीलं युता ।'

*पूर्वोति । 'शुक्लपक्षेऽष्टमी चैव' इत्यभ्यापनादः । हुताशनी -
होला, नैऋत्यनातिथिर्वाः सम्भातुं गीयेत्यन्वयः । दूर्वाश्रिते भाद्रपदशुक्लाष्टमी
पूर्वा श्रावण-युक्तं तत्रैव । भद्रपदशुक्लाष्टमी ज्येष्ठामूलशून्यरौहिणमुह-
ूर्तेत्यापिना श्रूयति दशरान्त- *यत्तु मुहूर्ते इति । विवेचन-
कृतस्तु दूर्वाश्रितं ज्येष्ठामूलयोगमाहनायां सिद्धस्थे सूर्योऽगस्त्येऽनु-
दिने मध्याह्नव्यापिन्यां कार्यामत्याहुः । *पूर्वोदने इति ।
रौहिणे मुहूर्ते इति शेषः । यत्र दिनद्वये रौहिणे मुहूर्तेऽष्टमी पूर्व-
दिने च ज्येष्ठादियोगस्तत्रेति यावत् । दिनद्वये रौहिणे ज्येष्ठादि-
योगे पूर्वैव 'श्रावणी दुर्गनवमी' इति वचनात् । एवं परदिने

तथा—

‘ऐन्द्रर्क्षे पूजिता दूर्वा हन्त्यपत्यानि नान्यथा ।

भर्तुरायुर्हरा मूले तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥’

इति तत्रैव तन्निषेधात् । इदमगस्त्योदये कन्यार्के च न कार्यम् ।

‘शुक्ले भाद्रपदे मासि दूर्वासंज्ञा तथाऽष्टमी ।

सिंहार्के एव कर्तव्या न कन्यार्के कदाचन ॥

सिंहस्थे सोत्तमा सूर्येऽनुदिते मुनिसत्तम ॥’

कर्मकालस्पर्शाभावे ज्येष्ठादियोगेऽपि पूर्वैव । कर्मकालशास्त्रादिति भावः । ‘कन्यार्के च’इति निषेधो व्यर्थः । “न कन्यार्के कदाचन”इति तु ‘नान्तरिक्षे न दिवि’इतिवत् । यथा कन्यार्के न कदाचन तथा सिंहार्केऽपि अगस्त्योदयानन्तरं नेति वाऽर्थः । लौगाक्षि-
स्त्वन्यत्राप्याह—

‘उद्यानिकाशिवपवित्रकमेघपूजा-

दूर्वाष्टमीव्रतविरूढकजागराणि ।

स्त्रीणां व्रतानि निखिलान्यपि वार्षिकाणि

कुर्यादगस्त्य उदिते न शुभानि लिप्सुः ॥’इति ।

अस्यार्थः—उद्यानिका=उद्याने स्वेष्टदेवतापूजादि, तत्प्री-
त्यर्थं ब्राह्मणभोजनादिरूपव्रतविशेषः । शिवपवित्रकम्=आषाढ-
श्रावण-भाद्रपदान्यतमचतुर्दशीविहितं शिवपवित्रारोपणम् । मेघपूजा=
व्रतविशेषः । दूर्वाष्टमी=भाद्रशुक्लाष्टमी । व्रतविरूढकं=भाद्रशुक्लचतुर्द-
शीविहितं पालीसंज्ञं कदलीव्रतम् । जागरम्=आश्विनपूर्णिमाविहितं
कोजागरम्, कार्तिकशुक्लचतुर्दशीविहितं जागरं वा । अत्रोभयत्रापि
अगस्त्योदयस्यावश्यतया विध्यनवकाशापत्तेर्विकल्पः । वार्षिका-
णि=वर्षासु भवन्ति, न तु वर्षासु भवानि इति । शरदादि-
ग्रीष्मान्तमगस्त्योदयानुवृत्तेस्तत्र स्त्रीव्रतानामनारम्भापत्तेर्विध्यन-

इति मदनरत्ने स्कान्दोक्तः ।

‘अगस्त्ये उदितं तात पूजयेदमृतनोद्वहाम् ।

वैभवं पुत्रशोकं च दश वर्षाणि पञ्च च ॥’

इति तत्रैव दोषोक्तेश्च । *भाद्रपदशुक्लाष्टम्यामगस्त्यो-
दये भाविनि सति पूर्वकृष्णाष्टम्यामेव कुर्यादिति हेमा-
द्रिः । दीपिकाऽप्येवम् । इदं च व्रतं *स्त्रीणां नित्यम् ।

‘या न पूजयते दूर्वा मोहादहं यथाविधि ।

स्त्रीणि जन्मानि वैभवं लभन्त नात्र संशयः ॥

तस्मान्ममपूजनीया सा प्रतिवर्षं वधूजनैः ॥’

इति पुराणसमुच्चयात् । यदा ज्येष्ठादिकं विनाऽष्टमी
न लभ्यते तदा तत्रैवाक्तम् ।

‘कर्तव्या वैकभक्तं ज्येष्ठा मूलं यदा भवेत् ।

दूर्वामभ्यर्चयेज्जन्मा न वन्द्यं दिवसं नयत् ॥’ इति ।

अत्र विधिर्मदनरत्ने भविष्ये—

‘शुभो देशे प्रजातायां दूर्वायां ब्राह्मणोत्तम ।

वकाशनिबन्धनाष्टोपग्रस्तानिकल्पापत्तेर्वा वर्षाकालीनानामेव नि-
षेधोचित्यादिति । कदा चेयं भाद्रकृष्णाष्टमी प्रायेत्यत्राह—*भा-
द्रेति । *स्त्रीणांभिति । स्त्रीणामेवाधिकार इति मश्रुत्वः ।
ज्येष्ठामूलग्रहणं निषिद्धकालमात्रापलक्षणम् । तत्राप्यपेक्षामस्वात् ।
अत्र निषिद्धांगाभावे स्त्रीभिः स्वयमेव पूजां कृत्वाऽनग्निप-
कादिभक्षणं कार्यम् । तथोगे तु पूजा ब्राह्मणेन कार्या स्वयं त्वे-
कभक्तं कार्यमिति यस्मिन् कस्मिन् दिने यस्यां कस्यां चित्पूर्व-
स्यां परस्यां वाऽष्टम्याम् ।

‘कन्यास्थार्काऽष्टमी शुक्ला ज्येष्ठर्त्ने महती स्मृता ।

अलक्ष्मीपरिहाराय ज्येष्ठां तत्र प्रपूजयेत् ॥’

इति वाक्यात् । अत्र कन्यार्कयोगः स्तावकः ‘मासि भाद्रपदे’ इति

स्थाप्य लिङ्गं ततो गन्धैः पुष्पैर्धूपैः समर्चयेत् ॥
दध्यक्षतैर्द्विजश्रेष्ठ अर्घ्यं दद्याद्विलोचने ।
दूर्वाशमीभ्यां विधिवत्पूजयेच्छुद्ध्याऽन्वितः ॥'

मन्त्रस्तु—

‘त्वं दूर्वेऽमृतजन्मास वान्दतासि सुरासुरैः ।
सौभाग्यं सन्ततिं देहि सर्वकार्यकरी भव ॥
यथा शास्त्राप्रशास्त्राभिर्विस्तृताऽमि महीतले ।
तथा ममापि सन्तानं देहि त्वमजरामरम् ॥’ इति ।

अत्रानग्निपक्वं भक्षयेत् ।

‘अनग्निपक्वमश्नीयादन्नं दधि फलं तथा ।
अक्षारलवणं ब्रह्मन्नश्नीयान्मधुनाऽन्वितम् ॥’

इति तत्रैव भविष्योक्तं । भाद्रपदेऽधिमासे सति नि-
र्णयदीपे स्कान्दे—

‘अधिमासे तु सम्प्राप्ते नभस्य उदये मुनेः ।
अर्वाङ्दूर्वाव्रतं कार्यं परतो नैव कुर्वाचिन् ॥’

अत्रैव ज्येष्ठापूजोक्ता माधवीये स्कान्दे—

‘मासि भाद्रपदे शुक्लपक्षे ज्येष्ठर्क्षसंयुता ।
रात्रिर्यस्मिन्दिने कुर्याज्ज्येष्ठायाः परिपूजनम् ॥’ इति ।

इयं ज्येष्ठायोगवशेन पूर्वा परा वा ग्राह्या । *दिन-
द्वययोगे परा* । पूर्वोऽहि रात्रियोगे पूर्वैव* ।

‘नवम्या सह कार्या स्यादष्टमी नात्र मंशयः ।
मासि भाद्रपदे शुक्लपक्षे ज्येष्ठर्क्षसंयुता ।
रात्रिर्यस्मिन्दिने कुर्याज्ज्येष्ठायाः परिपूजनम् ।’

चान्द्रभाद्रपदग्रहणात् । *दिनद्वयेति दिवाद्वयास्पर्शोपलक्षण-
म् । *परेति । अत्र प्रमाणं नवम्या सहेति । *पूर्वैवेति । अत्र

इति तत्रैवोक्तेः । *अस्यापवादः—

‘यस्मिन्दिने भवेज्ज्येष्ठा मध्याह्नादूर्ध्वमप्यणुः ।

तस्मिन्हविष्यं पूजा च न्यूना चेत्पूर्ववासरे ॥’ इति ।

*इदं केवलतिथौ नक्षत्रं चोक्तम् । तत्रायं केवल-
तिथौ कार्यम् । अन्यं केवलर्क्षं । तदुक्तं मात्स्ये—

‘प्रत्याब्दिकं तिथावुक्तं यज्ज्येष्ठादेवतव्रतम् ।

प्रतिज्येष्ठाव्रतं यच्च विहितं केवलौघनि ॥

तिथाववाचरेदायं द्वितीयं केवलर्क्षतः ॥’ इति ।

अत एव मदनरत्ने भविष्ये नक्षत्रमात्रे उक्तम्—

‘मासि भाद्रपदे पक्षे शुक्ले *ज्येष्ठा यदा भवेत् ।

रात्रौ जागरणं कृत्वा एभिर्मन्त्रैश्च पूजयेत् ॥’ इति ।

दाक्षिणात्यास्तृक्ष एव कुर्वन्ति । हेमाद्रौ स्कान्देऽपि—

‘मासि भाद्रपदे शुक्लपक्षे ज्येष्ठर्क्षसंयुते ।

यस्मिन्कस्मिन्दिने कुर्याज्ज्येष्ठायाः परिपूजनम् ॥’ इति ।

प्रमाणे रात्रीति । सामान्यवाक्यापवादः । *अस्य=रात्रियोगस्य ।

‘तत्राष्टम्यां यदा वारो भानोज्येष्ठर्क्षमेव च ।

नीलज्येष्ठति सा प्रोक्ता दुर्लभा बहुकालिकी ॥’

इति तु स्तावकम् । एतच्च तिथिसापेक्षमेव व्रतं ज्येष्ठादिवशेन

पूर्वं परं वा भवतीति साधनः । स्वसम्मतं मतमाह—*इदमिति ।

*ज्येष्ठा यदेति । अष्टमीसम्बन्धव्युदासः । एवम्—

‘मासि भाद्रपदे शुक्ले पक्षे ज्येष्ठर्क्षसंयुते ।

यस्मिन्कस्मिन्दिने कुर्याज्ज्येष्ठायाः परिपूजनम् ॥’ इति ।

‘कृतज्ञानो नरः कुर्यात्तस्यापन्यत्र वा दिने ।

भक्तियुक्तः शुचिर्भूत्वा ज्येष्ठायाः परिपूजनम् ॥’

इति च । अत्र नाष्टमीसम्बन्धः । नक्षत्रमात्रापेक्षे ‘यस्मिन् कस्मिन्
दिने’ ‘तस्यापन्यत्र वा दिने’ इत्यस्य यस्यां कस्यां चित्तिथावित्य-

तथा—

‘*मैत्रेणावाहयेद्देवीं ज्येष्ठायां तु प्रपूजयेत् ।
मूले विसर्जयेद्देवीं त्रिदिनं व्रतमुत्तमम् ॥’ इति ।

मन्त्रस्तु—

‘एह्योहि त्वं महाभागे सुरासुरनमस्कृते ।
ज्येष्ठे त्वं सर्वदेवानां मत्समीपगता भव ॥
(इत्यावाह्य ‘तामग्निवर्णाम्’ इति संपूज्य)
ज्येष्ठायै ते नमस्तुभ्यं श्रेष्ठायै ते नमो नमः ॥
शर्वायै ते नमस्तुभ्यं शांकर्यै ते नमो नमः ।
ज्येष्ठे श्रेष्ठे तपोनिष्ठे ब्रह्मिष्ठे सत्यवादिनि ॥
एह्योहि त्वं महाभागे अर्घ्यं गृह्ण सरस्वति ॥’
इत्यर्घ्यः ॥

भाद्रपदशुक्लद्वादश्यां श्रवणयोगरहितायां पारणं
कुर्यात् । ‘आभाकासितपक्षेषु’ इति दिवोदासोदाहृतव-
चनात् ।

‘उपोष्यैकादशीं मोहात्पारणं श्रवणे यदि ।

र्यात् । तत्र नक्षत्रस्य खण्डत्वेऽष्टमीभानुवारयुक् तदन्यतरयुग्वा
नक्षत्रं ग्राह्यम् ।

“तत्राष्टम्यां यदा वारो भानोज्येष्ठैर्धर्मैव च ।

नीलज्येष्ठेति सा प्रोक्ता दुर्लभा बहुकालिकी ॥”

इति स्कान्दात् । नीलज्येष्ठेति नक्षत्रनामैव । न च ‘नीलज्येष्ठेति
सा’ इति गुणभूताष्टमीपरामर्शः, तस्या एवाधेयव्याप्यत्वेन प्राधान्या-
त्सा वैश्वदेवीतिवदिति वाच्यम् । तत्र देवताऽन्वयद्वारैव प्राधान्यं
न त्विह तथेति वैषम्यात् । अन्यतरयोगस्याप्यभावे मध्याह्नादूर्ध्वं
मनुवर्तमानं ग्राह्यम् । “यस्मिन्दिने भवेत् ज्येष्ठा” इति वचनादिति ।
*मैत्रेणेति । निर्णीतपूजादिनात् पूर्वद्युरनुराधायामावाहनमुत्तरे-

५०२ सटीकनिर्णयमिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे-

करोति हन्ति तन्पुण्यं द्वादशाद्वादशीभवम् ॥'

इति तत्रैव स्कान्दाच्च । अस्य तत्रैव प्रतिप्रसवः ।
मार्कण्डेयः—

‘विशेषेण महीपाल श्रवणं वर्धते यदि ।

*तिथिक्षये न भोक्तव्यं *द्वादशीं लक्ष्मिं हि ॥’ इति ।

*केचित्तु—

‘यदा त्वपरिहारो योगस्तदा श्रवणनक्षत्रे त्रैधावि-
भक्ते मध्यमविंशतिघाटकायोगं त्यक्त्वा पारणं का-
र्यम् । तदुक्तं *विष्णुधर्म—

श्रुतेश्च मध्ये परिवर्तमेति

सुसिप्रबोधपरिवर्तनमेव वर्ज्यम् । इति ।

केचिच्चतुर्धा विभज्य मध्यपादद्वयं वर्ज्यमाहुः । अत्र
मूलं चिन्त्यम् ॥

अत्रैव विष्णुपरिवर्तनोत्सवं कुर्यात् । सन्ध्यायां विष्णुं
सम्पूज्य प्रार्थयेत् । मन्त्रस्तु तिथितत्त्वे उक्तः—

‘ॐ वासुदेव जगन्नाथ प्राप्तये द्वादशी तव ।

पार्श्वेन परिवर्तस्व मुखं स्वर्षाह माधव ॥’ इति ।

अत्रैव शक्रध्वजोत्थापनमुक्तमपराकं गर्गेण—

‘द्वादश्यां तु सिते पक्षे माम् प्रौष्ठपदं तथा ।

शक्रमुत्थापयेद्राजा विद्वश्श्रवणवासवं ॥’

युध मूले विसर्जनमित्यर्थः ।

*तिथिक्षये=एकादशीक्षये । अत्र हेतुमाह—

*द्वादशीमिति । विवेचनमतमाह—*केचिद्विद्वन्ति ।

वस्तुतः ‘आभाकाशित’ इति ‘मैत्रायणादे स्वपितीह’ इति च निर्मूलम् ।

तदाऽप्युपोष्यैकादशीमित्यादि बोध्यम् । *विष्णुवति । “श्रुतेश्च

मध्ये परिवर्तमेति” इति “सन्ध्यायां परिवर्तनम्” इति चोक्तेः ।

इयमेव श्रवणद्वादशी* । तत्रैकादश्यां*द्वादशीश्रवण-
योगे सैवोपोष्या ।

‘एकादशी द्वादशी च वैष्णव्यमपि तत्र चेत् ।

तद्विष्णुशृङ्खलं नाम विष्णुमायुज्यकृद्भवेत् ॥’

इति विष्णुधर्मोक्तेः । नारदीयेऽपि—

‘संस्पृश्यैकादशीं राजन्द्वादशीं यदि संस्पृशेत् ।

श्रवणं ज्योतिषां श्रेष्ठं ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

द्वादशी श्रवणस्पृष्टा स्पृशेदेकादशीं यदि ।

स एव वैष्णवो योगो विष्णुशृङ्खलसञ्ज्ञितः* ॥’

इति हेमाद्रौ मात्स्यांक्तेश्च । *दिनद्वये द्वादशीश्रवण-
योगेऽपि पूर्वा । निर्णयामृते त्वस्य पूर्वार्धमन्यथा पठितम्—

‘द्वादशी श्रवणर्क्षे च स्पृशेदेकादशीं यदि ।’ इति ।

तेन हेमाद्रिमते एकादश्याः श्रवणयोगाभावेऽपि त-
द्युक्तद्वादशीयोगमात्रेण विष्णुशृङ्खलं भवति । निर्णया-

*श्रवणद्वादशीति । अस्यां चाल्पश्रवणयोगेऽपि तन्नि-
मित्तमुपवासादि कार्यम् ।

‘द्वादशी श्रवणस्पृष्टा कुत्स्ना पुण्यतमा तिथिः’ ।

इति मात्स्यात् । तत्र एकस्मिन्नेव दिने श्रवणयोगवती शुद्धाधिका
विद्धाधिका वा, तत्र न सन्देहः । *एकादश्यामिन्यादि योगे
इत्यन्तम् । एकादशीदिन एव एकादशीद्वादशयोरुभयोः श्रवणयोगे
इत्यर्थः । *संज्ञित इति ।

‘उपोष्य तास्मिन्नहनि नरः संक्षीणकिल्बिषः ।

प्राप्नोत्यनुत्तमां सिद्धिं पुनरावृत्तिदुर्लभाम् ॥’ इति,

तत्र एकादशीद्वादशीप्रयुक्तोपवासद्वयं तन्त्रेण भवति । *दि-
नद्वय एवेति । विद्धाधिकाया दिनद्वये श्रवणयोगे एकादशी-
युता ग्राह्येत्यर्थः । ‘द्वादशी श्रवणस्पृष्टा’ इत्युक्तेरिति भावः । अत्रो-

मृतमते* तु 'श्रवणस्पैकादशीद्वादशीयां योग एव
विष्णुशृङ्खलं नान्यथेति । *यदा निर्वाणानन्तरं सूर्योद-
यावधि द्विकलामात्रमपि श्रवणार्थं भवति तदाऽपि पूर्वे-
व । तदुक्तं तत्रैव नारदीये इमां प्रकृत्य—

‘तिथिनक्षत्रयोगोयोगोयोगश्चैव नराधिप ।

द्विकलो यदि लभ्येत स जगो लप्स्यमिकः ॥’ इति ।
योगः शिवरात्र्यादौ शिवयोग आदिः ।

*‘द्वादशी श्रवणस्पृष्टा कृत्स्ना पुण्यतमा तिथिः ।

*न तु सा तेन संयुक्ता तावत्येव प्रशस्यते ॥’

इति मदनरत्ने मातृस्वाकच । दिवोदार्मीये तु—

‘रात्रेः प्रथमपादे चन्द्रश्रवणं हरिवामरे ।

तदा पूर्वामुपवासत्प्रातर्भाते च पारणम् ॥’

इत्युक्तम् । इदं तु निर्मूलत्वात्पूर्ववच्चोविरोधान्नोपे-
क्ष्यम् । इयं बुधवारोऽतिप्रशस्ता ।

‘बुधश्रवणसंयुक्ता सैव चद्वादशी भवेत् ।

अत्यन्तमहती सा स्थावतं भवति चाक्षयम् ॥’

इति हेमाद्रौ स्कान्दात् । यानि तु पठन्ति—

अथ तन्त्रेणैकादशीद्वादशीसंयुक्तमुपवासद्वयं वक्ष्यति । *मते
त्विति । तुनाऽरुचिः । सकलधार्मिकसंमतपाठपरित्यागात् ।
शुद्धाधिकामधिकृत्याह—*यदा निर्वाणेति । *योगश्चेति ।
शिवयोगादेः=शिवचतुर्दश्यादेः पुण्यतमत्वप्रयोजको योगश्चेत्यर्थः ।
अत्र यथा व्यतीपातादियोगा दानादिविषयस्तथाऽयमपि, उपवासे
तु अन्तत उदयास्तमयान्तत्वमपेक्षितमहोरात्रसाध्यत्वानुरोधादित्य-
त्राह—*द्वादशीति । *न त्विति ।

‘यावती तेन संयुक्ता तावत्येव प्रशस्यते’ ।

इति तु न । तेन तावत्यां यत्कर्तुं शक्यं स्नानादि तद्योगका-

* 'उत्तराषाढसंयुक्ता श्रोणामध्याह्नाऽपि वा ।
आसुरी नैव तारा स्याद्धान्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥
उदयव्यापिनी ग्राह्या श्रोणा द्वादशिकायुता ।
विश्वर्चसंयुता सा च नैवोपोष्या शुभेप्सुभिः ॥'
इत्यादीनि विष्णुधर्मस्कान्दभविष्यादिवचनानि तानि
निर्मूलानि । यदापि स्मृत्यर्थसारे 'उदयव्यापिनी ग्राह्या'
इत्युक्तम्, यच्च बृहन्नारदीये-

'उदयव्यापिनी ग्राह्या श्रवणद्वादशी व्रते ।' इति,
तद्यदा शुद्धाधिका द्वादशी परदिन एवोदये
श्रवणयोगः, पूर्वैहि च तद्भिन्ने काले योगस्तत्परम् ।
दिनद्वये उदययोगे पूर्वैव बहुकर्मकालव्याप्तेरित्युक्तं
मदनरत्ने । यदा त्वेकादश्येव श्रवणयुता न द्वादशी तदापि
पूर्वैव । श्रवणद्वादशीव्रतं तु द्वादश्याः श्रवणयुक्ताया
अलाभे एकादश्याश्च तद्युक्ताया लाभे तत्रैव कार्यम् ।

* 'यदा न प्राप्यते ऋक्षं द्वादश्यां वैष्णवं क्वचित् ।
एकादशी तदोपोष्या पापघ्नी श्रवणान्विता ॥'
इति मदनरत्ने नारदीयोक्तेः । यदा परैवर्चयुता तदा
परा । तत्र शक्तनोपवासद्वयं कार्यम् ।

'एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत् ।

लिकं तदेव स्यात् । इह तु श्रवणसंबन्धेन पूर्वोत्तरयोरपि काल-
त्वादुपवासादि सुकरमित्यर्थः । * उत्तराषाढेति । उक्तस्थले
पूर्वैत्युक्तममङ्गतम्, उत्तराया औचित्यादित्यभिमानः । * यदा नेति ।
श्रवणद्वादशीमयुक्तमुपवासादि सर्वमप्येकादश्यां कार्यमित्यर्थः ।
विद्धाधिकाया अपि परदिने श्रवणयोगाभावे श्रवणयोगवती
विद्धाऽपि प्राप्ता(१) ।

न चात्र अविधिलोपः स्यादुभयोर्देवतं हरिः ॥
इति भाविष्योक्तं । यत्तु विष्णुधर्म

‘पारणान्तं व्रतं ज्ञेयं व्रतान्तं विप्रभोजनम् ।
असमाप्ते व्रते पूर्वं नैव कुर्याद् व्रतान्तरम् ॥’
इति, तदेकताम्रसपरम् । अत्र गौडाः—

‘शृणु राजन्परं काम्यं श्रवणद्वादशीव्रतम् ।
इति स्थूलर्शोर्विवचनात्काम्यमेवेदम् । तेनाशक्तस्य
नित्यकादशीव्रतमेवाति मन्यन्ते ।

‘द्वादश्यामुपवासनेन शुद्धात्मा नृप सर्वशः ।
चक्रवर्तित्वमतुल्यं संप्राप्नोत्युत्तमां श्रियम् ॥’
इति गौडानियन्धे माकण्डोपाख्ये । दाक्षिणात्यास्तु—
‘एकादश्यां नरो भुक्त्वा द्वादश्यां समुपाषणात् ।
व्रतकृतं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यमंशयम् ॥’

इति वराहवामनपुराणोक्तंः श्रवणद्वादशीव्रतमेवे-

‘दशम्येकादशी यत्र सा नोपाष्या भवेत् तिथिः ।

श्रवणेन तु संयुक्ता सा शुभा सर्वकामदा ॥’

इति बाह्यपुराणात्, तदापि एकादश्यामुपवासस्य तेन सह
तन्त्रमेव । अविधिलोपः=एकादशीपारणाहानिप्रयुक्तः ।
*एतद्विशेषः । भिन्नदेवत्वव्रतमित्येकोऽयः । वस्तुतस्तु चतुर्थी-
पञ्चम्यादी स्वस्वपारणाकालमालोक्य भिन्नदेवत्यापवासोपक्रमतः
कदाचित्क्रमेणोपवासद्वयं प्राप्तं तत्र शेषिलोपापक्या पारणाहानि-
बाधवादिहापि तन्मिदं चान्नन्यथैवाहः किंतु कुर्यादित्यस्य प्रारम्भ-
दिसर्थः । तेनानुष्ठितं व्रतं कार्यमिति सिध्यति । यत्रकादशी शुद्धा
द्वादशी त्वधिका परोक्षे श्रवणयोगवती च तत्र स्मार्तानामेका-
दशीपारणानन्तरमौदयिकश्रवणद्वादश्यामुपवासः, वैष्णवानां तु
तत्रापि द्वादश्यामेवोपवास इति स्वस्वपारणाकालमालोक्य एका-

त्याहुः । *भुक्तेति फलाद्याहारपरं न त्वन्नपरम् 'अन्ना-
श्रितानि पापानि' इति निषेधात् ।

'उपवासद्वयं कर्तुं न शक्नोति नरो यदि ।

प्रथमेऽह्नि फलाहारी निराहारोऽपरेऽहनि ॥'

इति दिवांदासीं भविष्योक्तेश्च । *अशक्तौ तु
*गृहीतैकादशीव्रतां यस्तं प्रति उक्तं मात्स्ये-

'द्वादश्यां शुक्लपक्षे तु नक्षत्रं श्रवणं यदि ।

उपोष्यैकादशीं तत्र द्वादश्यां *पूजयेद्भरिम् ॥' इति ।

पूजयेन्न*तृपवसेदित्यर्थः । *अगृहीतैकादशीव्रतश्चे-
देकादश्यां भुक्त्वा द्वादश्यामुपवसेत् ।

*'एवमेकादशीं भुक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ।

पूर्ववामरजं पुण्यं सर्वं प्राप्तव्यसंशयम् ॥'

दशीश्रवणोपवासयोरुपक्रम एव न सम्भवतीत्याशयेन एतद्विश्ले-
ति । श्रवणद्वादशीव्रतमेवेत्येवकारादरुचिः । एकादश्यां नरो भुक्त्वे-
त्यस्याशक्तौ गौणमुख्योपवाससाम्यामुपवासद्वयमर्थ इत्याह- *भु-
क्त्वेति । *अशक्तौ = गौणमुख्योपवासद्वयेऽप्यशक्तौ । *गृही-
तैकादशीव्रतः = कृतैकादशीव्रतमंकल्पः । *पूजयेदिति । सं-
कल्पितमेकादश्युपवासं विधाय श्रवणद्वादशीप्रयुक्तं विष्णुपूजादि
कुर्यादित्यर्थः । तेन एकादश्युपवासहानौ संकल्पबाधापत्तिः ।
विष्णुपूजादेरकरणे शेषिविरोधश्च समाहितः । ननूपवासाद्गृह-
पूजायाः प्राप्तत्वादेव तद्विधिर्व्यर्थ इत्यत्राह- *नतृपवसेदिति ।
पूजयेदिति सावधारणमिति भावः । *अगृहीतैति । प्रागेवोप-
वासद्वयासामर्थ्यादसंकल्पितेत्यर्थः । उपक्रान्तश्रवणद्वादशीव्रतप्र-
योगे इति शेषः । यद्यप्यत्र काम्यं नित्यस्य बाधकमिति न्यायेन
एकादश्युपवासत्यागे दोषो नास्तीति सिद्धमेव तथापि तं स्पष्टी-
कर्तुमाह- *एवमिति । एतच्च मयूखे न दृश्यते । उभयान्तं इति

५०८ मटीकनिर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे-

इति नारदीयोक्तेः । पारणं तृभयान्तेऽन्यतरान्ते वा कुर्यात् ।

‘तिथिनक्षत्रनिगमे तिथिभान्ते न पारणम् ।’
इति स्कान्दात् ।

‘तिथिनक्षत्रसंगोमे उपचामो यदा भवेत् ।

पारणं तु न कर्तव्यं यावन्नक्षत्रसंक्षयः ॥’

इति नारदीयादिति हेमाद्रिः । यद्यप्यत्र नक्षत्रमात्रा-
न्तेऽपि पारणं प्रतिभाति, तथापि तिथिमात्रान्ते ज्ञेयम्,
न तृक्षान्ते । तिथिसम्बन्धेऽपि —

‘याः कार्त्तिकतिथयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रयोगतः ।

नक्षत्रान्ते पारणं कुर्याद्विना श्रवणरोहिणीम् ॥’

इति विष्णुधर्म श्रवणान्तमात्रं पारणान्वयत् । रो-
हिण्यां तु ‘भान्तं कुर्यात्तिथिर्वापि’ इति बृहपुराणात् त-
दन्तेऽप्यस्तु, न त्वत्रैवमस्तीति न नक्षत्रान्ताऽनुकल्प इति ।
मदनरत्ने असंभवे तु—

‘तिथ्यन्ते तिथिभान्ते वा पारणं यत्र सादितम् ।

यामत्रयोध्वशाभिन्वां प्रातरन द्वि पारणा ॥’

इति ज्ञेयम् । यत्तु मदनरत्ने—‘द्वादशीपृथ्वी श्रवणपृ-
थ्वी वा श्रवणान्त एव पारणं कुर्यात् ।

‘पारणं तिथिपृथ्वी तु द्वादश्यामृदुसंक्षयात् ।

पृथ्वी कुर्यान्नयोदश्यां तत्र दोषो न विद्यते ॥’

इति बृहपुराणादित्युक्तम् । तत्प्रकरणादेतस्यामेव

मुख्यः कल्पः । यत्तु पारणादिने तिथ्यपेक्षया नक्षत्रस्याधिक्ये ति-
थ्यन्ते पारणं कृते द्वादश्यामनिवृत्त्या एकादश्यापवासासिद्धिरत-
स्तत्र द्वादशीमध्य एव पारणं कार्यम् । तन्निर्वासाद्विनोर्विराधे त-
न्निर्वासावर्त्तयस्वात् । दिनत्रयसाध्यमेकादशीवर्तते हि तन्निर्वासात्, तत्त-

श्रवणयुक्तैकादश्यां *विहिताविजयैकादशीव्रतपरं *न तु
श्रवणद्वादशीपरमिति मदनरत्ने । गौडास्तु श्रवणद्वाद-
शीपरमाहुः । अत्र विधिर्मदनरत्ने विष्णुधर्मे-

*‘तस्मिन्दिने तथा स्नानं यत्र कचन संगमे ।’

न्निमध्यपातिश्रवणद्वादशीव्रतं तु प्रामाज्ञं पशुपुरोडाशवदिति, तच्च
फलम् । न्यायादीपि वचनपारल्यात् । मदनरत्ने इत्यरुचिः । सा
च विना श्रवणरोहिणीमिति पर्युदासः रोहिणीनिमित्तके इव
श्रवणनिमित्तकेऽप्युपवासं उभयान्तपक्षस्य मुख्यत्वार्थः । एवं चो-
भयत्राप्यन्यतरपक्षा गौण इति सिद्ध्यति । अन्यथा रोहिण्यामृ-
क्षान्तपारणस्य सर्वथा निषेद्बुधशक्यतया विरूप्यापत्तेरिति ।
अत्रासम्भवे तु—

‘तिथ्यन्ते तिथिभान्ते वा पारणं यत्र चादितम् ।

यामत्रयोध्वगामिन्यां प्रातरं व हि पारणम् ।’

इति पाठं कल्पयन्ति केचित्तु । उद्बुद्धाविति पाठः । वृद्धौ-
कुर्यादिति पाठं वृद्धावुद्बुद्धावित्येवार्थः । *विहितेति । ‘एकादशी
यदा सा स्यात्’ इत्याग्रिमवचनात् । *नत्विति । तत्र तिथ्यन्तपक्ष-
स्यापि सत्त्वात् । वस्तुतस्तु विजयैकादशीव्रतं भिन्नमिति प्रमादात्
‘द्वादश्यास्ते विधिः’ इत्यादिना पूजाप्रकारभेदस्य एषा व्युष्टिः इत्या-
दिना तत्प्रयुक्तफलभेदस्यैव चाभिधानात् । तस्मात् पारणातिथिवृद्धा-
वित्येतद्विष्णुशृङ्खलं पारणापरमिति । *तस्मिन्निति । अविष्ये-

‘मासि भाद्रपदे शुक्लद्वादशी श्रवणान्विता ।

सर्वकामप्रदा पुण्या उपवासो महाफलः ॥

श्रवणे सङ्गमाः सर्वे परव्युष्टिप्रदाः स्मृताः ।

विशेषा द्वादशीयुक्ते बुधयुक्ते विशेषतः ॥

सङ्गमे सरितां स्नात्वा द्वादशीं समुपोषितः ।

समग्रं समवाप्नोति द्वादशद्वादशीफलम् ॥’

तथा—

‘दृष्टोदनपुत्रं तस्यां जलपूर्णं घटे विजं ।
 वस्त्रसंवाष्टनं दृष्ट्वा उत्थापानहमेव च ॥
 न दुर्गतिमवाप्नोति गतिमग्न्तां च विन्दति ।’
 मन्त्रस्तु भावये घटे जनार्दनपूजासमिधाय—
 ‘नमो नमस्ते गोविन्द बुधश्रवणमंडक ।
 अघोषसंक्षयं कृत्वा सर्वसौख्यप्रदो भव ॥
 प्रायतां देवदेवतां सम संशयनाशनः ॥’ इति ॥
 वामनावतारनिर्मलावयामस्तु वल्लभाद्रौ भावये
 ‘आवृष्ट्यास्ते विधिः प्रोक्तः श्रवणेन युधिष्ठिर ।
 सर्वपापप्रशमनः सर्वसौख्यप्रदायकः ॥
 एकादशी यदा सा स्यात्कृत्वापि न समन्विता ।
 विजया सा तिथिः प्रोक्ता भक्तानां विजयप्रदा ॥’

इत्युपक्रम्य—

‘अथ काले बहुविधे गते सा गुर्विणी भवेत् ।
 सुपुत्रं नवमे मास पुत्रं सा वामनं हरिम् ॥’

इत्युक्त्वा—

‘एतत्सर्वं समन्वयेकादश्यां युधिष्ठिर ।

वरुणासङ्गं स्नानमुक्तं तैलं—

‘अतः परं तु संसृज्यं गङ्गावरुणयङ्गम् ।’ इति ।

अविद्ये—

‘सर्वस्यां तुल्यवर्णां च शीलनीं गां पयस्विनीम् ।

चन्दनादिभिरालिप्य पुष्पमालाभिरर्चयेत् ॥

अर्घ्यं ताम्रमये पात्रे कृत्वा पुष्पाक्षतेस्तिलैः ।

पादमूले तु दद्याद्दे मन्त्रेणानेन पाण्डव ॥

सीरोदार्यवसम्भूते सुरासुरनमस्कृते ।

तेनेष्टा देवदेवस्य सर्वथा विजया तिथिः ॥

एषा व्युष्टिः समाख्याता एकादश्यां मया तव ।

पूर्वमेव समाख्याता द्वादशी श्रवणान्विता ॥

इत्युपसंहारादेकादश्यामेव* । व्युष्टिः फलम् । भाग-
वतेऽष्टमस्कन्धे तु द्वादश्यां वामनोत्पत्तिरुक्ता—

‘श्रोणायां श्रवणद्वादश्यां सुहर्नेऽभिजिति प्रभुः ।

ग्रहनक्षत्रतारायाश्चक्रेस्तज्जन्मदक्षिणम् ॥

द्वादश्यां सविता तिष्ठन्मध्यादनगतां नृप ।

विजया नाम सा प्रोक्ता यस्यां जन्म विदुर्हरेः ॥

श्रोणायां चन्द्रे, अभिजित्=श्रवणप्रथमोऽंशः । गौडा
अप्येवम् । अत्र कल्पभेदाद्व्यवस्था । तद्विभिन्नं हेमाद्रौ
वाह्यपुराणे —

‘नदीनां सङ्गमे स्नायादर्चयेदत्र वामनम् ।

सौवर्णवस्त्रसंयुक्तं द्वादशाङ्गुलमुच्छ्रितम् ॥’

सर्वदेवमये मातृगृहाणार्घ्यं नमो नमः ।

ततो माषादमंसिद्धान् वटकान्विनिवेदयेत् ॥

सुगन्धित्वं जगन्मातर्देवि विष्णुपदे स्थिता ।

सर्वदेवमये ग्रामं मया दत्तमिमं ग्रस ॥’

ततः—

‘सर्वदेवमये देवि सर्वदेवैरलंकृते ।

मातर्ममाभिलाषितं सफलं कुरु नन्दिनि ॥’

इति प्रार्थयेत् ।

‘तत्रैव तद्दिने तैलस्थालिपकं युधिष्ठिर ।

गोक्षीरं गोघृतं चैव दधि तक्रं च वर्जयेत् ॥’ इति ।

*एकादश्यामेवेति । श्रवणसाहित्यात् । श्रवणसाहित्यं तु

प्राशस्त्यार्थम् । ‘भृङ्गारः=कनकालुका ॥’

(ततो विधिवत्संपूज्य)

हिरण्यमेन पात्रेण दद्याददर्थं प्रयत्नतः ।

नमस्ते पद्मनाभाय नमस्ते जलशायिने ॥

तुभ्यमर्घ्यं प्रयच्छामि बालवामनरूपिणे ।

नमः कमलकिशल्कर्पीतनिर्मलवाससे ॥

महाहरिश्चपुस्कन्धधुनस्कन्धाय चाङ्गणे ।

नमः शार्ङ्गमीरवाणपाणये वामनाय च ॥

यज्ञभुक्फलदात्रे च वामनाय नमो नमः ।

देवेद्यवराय देवाय देवसंभूतिकारिणे ।

प्रभवं स्वयंदेवानां वामनाय नमो नमः ॥

एवं संपूजयित्वा तं द्वादशगामुदये रकेः ।

शृङ्गारमहितं तं तु ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥

वामनः प्रतिगृह्णाति वामनाऽहं ददामि ते ।

वामनं सर्वताम्रं द्विजाय प्रतिपादयेत् ॥' इति ।

अनन्तमहोऽप्याह 'अवणद्वादश्यां जनार्दननामा वि-
ष्णुः पूज्यते । अवणकादश्यां वामनावतारः' इति । अ-
वणयुतशुद्धैकादश्यालाभे तु दशमीविज्याऽपि अवणर्क्षयु-
ता कार्या ।

'ॐ दशमीकादशी यत्र सा नापोप्या भवेत्तिथिः ।

अवणेन तु संयुक्ता सा चेत्स्यात्सर्वकामदा ॥'

इति बह्विपुराणादित्युक्तं मदनरत्ने । पूजा च मध्या-
ह्ने कार्या । 'अहो मध्ये वामनो रामरामौ' इति पूर्वो-
क्तवचनात् ॥

अत्रैव दुर्यध्नतं संकल्पयेत् । तदुक्तम्—'दुर्यधमाश्व-

ॐ दशमीति । विजयैकादशीव्रतस्य भिन्नत्वमते परेषुः अव-
णयोगाभावे तन्त्रमेव न तु परोऽप्युपवास इति भावः । भागवतात्

युजे मासि' इति । अत्रेदं चिन्त्यते-दुग्धव्रते पायसादि
वर्ज्यं न व्रतं । नेति केचित् । न हि प्रकृतिवर्जने विकार-
वर्जनं युक्तम् । दधिघृतादीनामपि वर्जनापत्तेः । न च
यत्र प्रकृतिरसोपलम्भस्तद्वर्जनमिति वाक्यम् । मांसवि-
कारस्यौष्ट्रदध्यादश्चावर्जनापत्तेः । तस्माद्दध्यादिवत्पाय-
सादि भक्ष्यमिति । अत्र ब्रूमः-यत्र विकारे प्रकृतिरसोप-
लम्भस्तत्प्रत्यभिज्ञा वा तत्र विकारस्यापि निषेधः ।
अस्ति च मांसविकारे मांसप्रत्यभिज्ञा मांसत्वानपायात् ।
यत्तु-औष्ट्रदध्यादेरनिषेधापत्तिरिति, तत्र । औष्ट्रमिति
विकारतद्वितेन निषेधात् । तथा च विज्ञानेश्वरः—

‘औष्ट्रमकृशाफं स्त्रीणमारण्यकमथाविकम् ।’

इत्यत्र ‘औष्ट्रमिति विकारतद्विताच्छकृन्मूत्रादीना-
मपि निषेधः’ इत्याह । नन्वेवं

‘सन्धिन्यनिर्दशावत्स्मागोपयः परिवर्जयेत् ।’

इति सान्धन्यादिक्षीरनिषेधेऽपि दध्यादिग्रहणं स्यात् ।
सत्यं प्राप्तम् । वचनेन परं निषेधः । तदाहापरार्कं शाङ्कः—

“क्षीराणि गान्धमक्षणाणि तद्विकाराशने बुधः ।

सप्तरात्रं व्रतं कुर्यात्प्रयत्नेन ममाहितः ॥” इति ।

व्रतं=गोमूत्रपाचकम् । तस्मात्पायसे दुग्धरसोपल-
म्भद्वर्जनम् । अत एवाऽमिक्षायां दधिसत्त्वेऽपि माधुर्यो-
पलम्भात्पयोरूपत्वमुक्तं मीमांसकैः । तदुक्तम्—

‘पय एव घनीभूतमामिक्षेत्यभिधीयते’ । इति ।

‘मध्यन्दिनगतोऽन्त्यः’ इतीत्यादि । अत्रैव शक्रध्वजोत्थापनम् ।

“द्वादश्यां तु सिते पक्षे मासि प्रौष्ठपदेऽपि वा ।

शक्रमुत्थापयेद्राजा विश्वश्रवणवासव ॥”

इति गर्गोक्तेः ।

‘दद्यादिषु तु तदभावादवर्जनम्’ इति ।

एवं=दद्यादिव्रते न तत्कार्दानां निषेधः । उक्तोभय-
हेत्वभावादिति केचित् । पूर्वोक्तशङ्खवचनात्सर्वविकार-
निषेध इति युक्तं प्रतीतः ॥ इति दुरध्वनतम् ॥

भाद्रपदशुक्लचतुर्दश्यामनन्तव्रतम् । तत्र ऋषिमुहूर्ता-
प्यौदयिकी प्राप्नोति माधवः । तदुक्तम्—

‘उदये त्रिमुहूर्तापि प्राप्नोति नन्तव्रतं तिथिः ।’ इति ।

॥ ‘मध्याह्ने मां उगवेत्यायाम्’ इति कथायां श्रवणात्
‘उपरि हि देवेभ्यो भारयति’ इतिविविधिकल्पनात् ।

‘पूजाव्रतेषु सर्वेषु मध्याह्नक्यापिर्नी तिथिः ।’

इति माधवीयं वचनात् मध्याह्नक्यापिर्नी प्राप्नोति तु
दिबोदायः । प्रतापमानपण्डित्ययम् । इदमेव च युक्तम् ।
निर्णयामृतं तु घटिकामात्राऽप्यौदयिकीत्युक्तम् ।

‘तथा भाद्रपदस्यान्तं चतुर्दशीं द्विजांसम ।

पौर्णमास्याः समायागे व्रतं चानन्तकं चरेत् ॥’

इति भविष्योक्तः ।

“मुहूर्तमपि चेद्भाद्रं पूर्णिमायां चतुर्दशी ।

सम्पूर्णां तां विदुस्तस्यां पूजयेद्विष्णुमन्ययम् ॥”

इति स्कान्दाद्येति । ॥ अत्र मूलं चिन्त्यम् । ॥ अहोप्यौ-

॥ त्रिमुहूर्ताऽपीति । अपिस्त्याज्यः । पूजा तु तत्र
मध्याह्न एव । साकल्यवचनापादिततिथिसत्वात् । मतान्तर-
माह—॥ मध्याह्न इति । ‘उपरि हि’ इत्याद्यर्थवादो विधिसा-
पेक्ष इति युक्तं तत्र विधिकल्पनम् । प्रकृते च साकल्यवच-
नानुगृहीततिथिमादाय पूजापपत्तेर्न तदित्युक्तिः । ॥ अत्र
मूलं चिन्त्यमिति । योगमुहूर्तादिवचनानां त्रिमुहूर्तस्ताव-
कत्वेनोपपत्तेः स्वार्थमात्रे मानाभावात् । ॥ अहोऽप्यौदयिकत्वे

दायिकत्वे पूर्णतयात्पूर्वेति युक्तम् । (तत्रं तु विध्यर्थवा-
दयोर्भिन्नार्थत्वे एकवाक्यत्वायोगात् 'सन्दिग्धेषु एकवा-
क्यत्वात्' इति न्यायेन पूर्वा परा वा मध्याह्नव्यापिन्येव
मुख्या । माधवस्तु सामान्यवाक्यान्निर्णयं कुर्वन् भ्रान्त
एव । अनन्तव्रतस्य पुराणान्तरेऽत्र भावान्नियन्धान्तरेऽव-
भावाच्च वचनं निर्मूलमेवेति ॥)

अथागस्त्यार्घ्यः । तत्कालो व्रतहेमाद्रौ भविष्ये—

“कन्यायामागते सूर्ये अर्वाग्वा सप्तमे दिने ।

कन्यायां समनुप्रासे ह्यर्घकालो निवर्तते ॥”

तेन उदयोत्तरमपि सप्तदिनमध्ये इत्यर्थः । यत् पाद्ये—

“आ सप्तरात्रादुदयाद्यमस्य दानव्यमेतत्सकलं नरेण ।

यावत्समाः सप्तदशाऽथ वा स्युरधोर्ध्वमप्यत्र वदन्ति ॥

केचित् ॥”

यमस्य=अगस्त्यस्य । उदयकालश्च दिवोदासीये उक्तः—

“उदेति यास्यां हारसंक्रमान्नवे—

रंकाधिकं विंशतिमे अगस्त्यः ॥

स सप्तमेऽस्तं वृषसंक्रमाच्च

प्रयाति गर्गादिभिरभ्यभाणि ॥”

अत्र विधिर्विष्णुरहस्ये—

“काशापुष्पमयीं रम्यां कृत्वा मूर्तिं तु वारुणेः ।

प्रदोषे विन्यसेत्तां तु पूर्णकुम्भे स्वलङ्घनाम् ॥

कुम्भस्थां पूजयेत्तां तु पुष्पधूपविलेपनैः ।

दध्यक्षतबलिं दद्याद्रात्रौ कुर्यात्प्रजागरम् ॥”

पूजा च वक्ष्यमाणाऽर्घ्यमन्त्रेण कार्या—

“प्रभाते तां समादाय यायात्पुण्यं जलाशयम् ।

इति । यत्र परेऽहि न त्रिमुहूर्ता तत्र विद्यापि पूर्वा बोध्या ।

निशावसाने तां पश्यन् जलान्तं प्रतिमां मुनेः ॥
अर्घ्यं दद्यादगस्त्याय भक्त्या सम्यगुपोषितः ।”

मात्मने तु—

“अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं तथैव सौवर्णमस्यायतबाहुदण्डम् ।”
पूर्वं काशमयीवशाक्ती—

“चतुर्भुजं कुम्भमुखं निधाय धान्यानि मसः कुरसंयुतानि ।
सकाशपुष्पाक्षतशुक्तियुक्तं मन्त्रेण दद्याद्भिजपुङ्गवाय’
धेनुं बहुर्क्षीरवर्ती च दद्यात्सर्वमन्नघण्टाभरणां द्विजाया’
भविष्ये—

“विरूढैः सप्तधान्यैश्च वंशपात्रं निधापितैः ।

सौवर्णरूपपात्रेण ताम्रवंशमयेन वा ॥

मूर्ध्नि स्थितं न मन्त्रेण जानुभ्यां धरणीं गतः ।”

विष्णुरहस्ये—

*“अगस्त्यः स्वनमानेति पठन्मन्त्रमिमं मुनेः ।

अर्घ्यं दद्यादगस्त्याय, शूद्रे मन्त्रविधिस्त्वयम् ॥

काशपुष्पप्रतीकाशं वह्निमारुतसम्भव ।

मित्रावरुणयोः पुत्र कुम्भयोर्नमोऽस्तु ते ॥

विश्वयवृद्धिक्षयकर मेघतोयविधापह ।

रत्नवल्लभ देवेश लङ्कावास नमोऽस्तु ते ॥

वातापी भक्षितो येन समुद्रः शोषितः पुरा ।

लोपासुद्रापातिः श्रीमान्योऽसौ तस्मै नमो नमः ॥

मेनोदितेन पापानि विरुध्य यान्ति व्याधयः ।

तस्मै नमोऽस्त्वगस्त्याय सशिष्याय च पुत्रिणे ॥

अगस्त्यः स्वनमानेति विप्रोऽर्घ्यं विनिवेदयेत् ।

राजपुत्रि महाभागे ऋषिपति वरानने ॥

लोपासुद्रे नमस्तुभ्यमर्घ्यं मे प्रतिगृह्यताम् ।
 दत्त्वेवमर्घ्यं कौरव्यं प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥
 अर्चितस्त्वं यथाशक्त्या नमोऽगस्त्यमहर्षये ।
 ऐहिकामुष्मिकीं दत्त्वा कार्यसिद्धिं व्रजस्व मे ॥
 विसर्जयित्वाऽगस्त्यं तं विप्राय प्रतिपादयेत् ।
 अगस्त्यो मे मनस्थोऽस्तु अगस्त्योऽस्मिन्घटे स्थितः ॥
 अगस्त्यो द्विजरूपेण प्रतिगृह्णातु सत्कृतः ॥”

दानमन्त्रः—

“अगस्त्यः सप्तजन्माद्यं नाशयत्वाद्यगौरवम् ।
 अतुलं विमलं सौख्यं प्रयच्छ त्वं महासुने ॥”
 प्रतिग्रहमन्त्रो विष्णुरहस्ये—
 “त्यजेदगस्त्यमुद्दिश्य भान्द्यमेकं फलं रसम् ।
 होमं कृत्वा ततः पश्चाद्वर्जयेन्मानवः फलम् * ॥”
 होमश्चार्घ्यमन्त्रेणाउपेन । सविष्ये—

“दत्त्वाऽर्घ्यं सप्तवर्षाणि क्रमेणानेन पाण्डव ।
 ब्राह्मणः स्याच्चतुर्वेदः क्षत्रियः पृथिव्यपतिः ॥
 बलमिच्छमानः । उभौ वर्णोद्धारकः पुषोप सत्या देवेष्वशिषो ज-
 गाम” इति मन्त्रः । (१)*वर्जयेन्मानवः फलमिति । अगस्त्या-
 र्घ्यदानं काम्यं न कुर्यादित्यर्थः । अधिकमन्यतोऽवगन्तव्यम् ।

१—अयं मन्त्रो ऋग्वेदसांहितायां द्वितीयाष्टके चतुर्थाध्याये । अ-
 स्य व्याख्या स श्रीमत्सायणाचार्यकृता—“अयमगस्त्यो मदगुरुः कनि-
 त्रैः=फलस्योत्पादसाधनैः यज्ञस्तोत्रादिभिः कृतमानः=फलमभिमतमुत्पा-
 दयन् प्रजां प्रकर्षेण पुनःपुनर्जायमानमपत्यं=कुलस्यापतनसाधनं पुत्रा-
 दिकं बलं चेच्छमानः सन्, यद्वा प्रजां=भृत्यादिरूपां चेच्छन् ऋ-
 षिः=प्रतीद्विषद्रष्टा महानुभावः उग्रः=उद्गूणः संसारे संचरन्नप्यपापः
 सन्नुभौ वर्णौ=वर्णनीयाकारौ कामं च तपश्च पुषोप । सत्या आशि-
 षो देवेषु=देवेभ्यो जगाम=प्राप्तवान् । यतोऽयं महानुभावस्तस्मादस्मान्
 पातीत्यर्थः इति ।

वैश्ये च भान्गनिर्वातः शूद्रश्च धनवान्भवत् ।

यावदायुश्च यः कुर्यात्स परं ब्रह्म गच्छति ॥”

इत्यगम्यादयः ॥

*भाद्रपौर्णमास्यां प्रपितामहान्परान्मृद्विद्वय आ-
र्द्धं कार्यम् । तदुक्तं हमादौ ब्राह्मणमाकर्ण्यगमोः—

*“नान्दीमुखानां प्रत्यर्द्धं कन्याराशिगते रवौ ।

पौर्णिमाभ्यां तु कर्तव्यं चरः हवचने पथा ॥”इति ।

नान्दीमुखत्वं चोक्तं ब्राह्म —

“पिता पितामहश्च तथैव प्रपितामहः ।

अग्रे चाश्रमुखा ज्ञाने पितरः परिकीर्तिताः ॥

तंभ्यः पूर्वतः ये च प्रजावन्तः सुखैर्धिताः ।

ते तु नान्दीमुखा नान्दी समृद्धिरिति कथ्यन्ते ॥”

एतच्च प्रत्यर्द्धमित्युक्तं पक्षश्चात्रपक्षे सकृन्महाल-

*भाद्रंति । भाषां कन्यार्कयोगाभावे तदुक्तायाप्राप्ति-
न्यां पूणिमायां कार्यामिति तु रामचन्द्रः, तदमत् । वर्जयित्वा
पौष्टपदीमिति भाषा एव पयुदासात्कन्याकथागः स्तावक इति ।
तदलाभेऽपि भाषा एवाग्रतन्वात् । पौष्टपदीन आदमिति शिष्ट-
व्यवहाराच्च । अत्र धुरिलोचनं विश्वेदेवीं कन्यानिर्मलत्वात् ।
*नान्दीमुखानामिति । इयं च नान्दीमुखसंज्ञा विश्वेदेवव्यावृ-
त्ता । हृदिश्राद्धीयानां तु तत्माधारणी ऊर्ध्ववक्त्रपितृणामेव ।

‘ऊर्ध्ववक्त्रास्तु ये तत्र ते नान्दीमुखसंज्ञिताः ॥’

इत्युक्तं ।

“नान्दीमुखेभ्यो देवेभ्यः मदक्षिणकुशासनम् ।

पितृभ्यस्तन्मुखेभ्यश्चाऽमदक्षिणमिति स्थितिः ॥”

इति पराशराकथ । एवमेव मसजमुखसंज्ञाऽप्यधिका ।

‘मसजमुखसंज्ञास्तु पञ्चमीया यतस्तु ते’ ।

यपक्षे चावश्यकमिति प्रयोगपारिजाते । *अत्र माता-
महा अपि कार्याः ।

“पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।”

इति धौम्योक्तेः । पितृशब्दस्य च जनकपरत्वे बहु-
वचनावरोधेन पितृभावापन्नपरत्वात् । वार्षिके तु वच-
नान्निवृत्तिः । नच जीवत्पितृकस्यान्वष्टकायां मातृश्राद्धे
तदापत्तिः । इष्टापत्तेः । अत एव स उक्तश्राद्धेषु स्वमातृ-
मातामहयोर्दद्यादिति मदनरत्नकालादर्शौ । एतच्च जी-
वत्पितृकश्राद्धे वक्ष्यामः । केचित्तु अजहल्लक्षणया पि-
त्रादयो यत्र तत्र मातामहास्तेनात्र नेत्याहुः । न चात्र
नाम्ना नान्दीश्राद्धधर्मातिदेशः । वैष्णवादिशब्दवद्देव-
तापरस्य कर्मनामत्वाभावात् । नापि नान्दीमुखत्वं पि-
तृविशेषणं पारिभाषिकत्वादिति दिक् । तथा निर्णय-
दाये गार्ग्यः—

“पौर्णमासीषु सर्वासु निषिद्धं पिण्डपातनम् ।

वर्जयित्वा प्रौष्ठपदी यथा दर्शस्तथैव सा ॥” इति ॥

इति श्रीमीमांसकरामकृष्णभट्टात्मजभट्टकमलाकरकृते
निर्णयासन्धौ भाद्रपदमासः समाप्तः ॥

इति वचनात् वृद्धिश्राद्धस्य नान्दीमुखश्राद्धमिति नामधेयं
च । एतेनात्र नाम्ना नान्दीश्राद्धधर्मातिदेशः नैत्युक्तः । वि-
ष्णवादिशब्दवदस्य देवतापरत्वेन कर्मनामत्वाभावाच्च । नापि
पित्रादेर्नान्दीमुखत्वम् । अश्रुमुखत्वात् । अन्यत्र पारिभाषि-
कत्वाच्च । ‘पूर्वतरा’ इति बहुवचनात् सपत्नीकत्वादिपार्वण-
विधानं च बोध्यम् । अविरोधात् । केषांश्चिन्मतमाह—
*अत्रेति । दिगर्थस्तु पित्रपितृसमुदाये पितृशब्दलक्षणास्वीका-
रापत्तिमपेक्ष्य उक्तार्थस्यौचित्यमिति अत्रेदं दूषणम् । अतोऽत्र

मातामहा न कार्याः पापकाभावात् । न च 'पितरो यत्र पूज्यन्ते' इति
वाक्यं मापकम् । तत्र हि पितृशब्दो न सापिण्डीकरणान्तश्चाद्धज-
न्यपितृभावापन्नपरः । तथा मान

“कपुममान्वितं मृत्वा तवायं श्राद्धपौदशम् ।

मत्यादिकं न शेषेषु पिण्डाः स्युः पटितं स्विन्नः ॥”

इति परिशिष्टे पौदशश्राद्धपर्युदासानुपपत्तेः । तत्र भवद्दी-
न्या मातामहाप्राप्तिः, किन्तु जनकादिममुदायपरः । लिङ्गसमवा-
यन्यापान् । 'माणमुदपाणमुन्ममुदायायकन्वयन्' । न चैवं तवापि
पौदशश्राद्धपर्युदासानुपपत्तेः । पितृणामुदशान्वयेन तद्वत्संख्याया
अविवक्षितत्वात् । नापि तदुदश्यां मातामहाप्राप्तिः । 'श्राद्धं शस्त्र-
हनस्यैव' इत्येवकारेण तथा वृत्तेः । न च 'पितरो यत्र' इत्यादिना
तदप्राप्तायापि सर्वश्राद्धानां दर्शविहितत्वात् । 'मातामहानामप्येव-
म्' इति वाक्यादा तन्प्राप्तमित्येव नान्यम् । वैकुण्ठदेवतान्तमविशि-
ना माकृतदेवतासाधनम् । यत्र हि महाकान्त्यादश्राद्धे न देवतादे-
शस्तत्रैव माकृतदेवताप्राप्तिर्न तु भौष्टव्यादश्राद्धे इति । एवम् —

“आन्वष्टव्यं तयापामौ सन्त्यां यच्च मृतदहनि ।

मातुः श्राद्धं पुनः कुर्यान्पितर्यापि च जीवति ॥”

इति जीवन्निवृत्तस्यान्वष्टव्यश्राद्धे मातुः सापिण्डनान्तश्चाद्धज-
न्यपितृभ्योऽपि न मातामहाः कार्याः । पितरो यत्रेत्यादौ मापकत्व-
स्यावेदितत्वादिति । विष्णुधर्म —

‘मादाने भौष्टव्यां च पौर्णमास्यां महाफलम् ।’

मदनरत्ने मास्थे —

“यत्राधिकस्य गायत्री वर्ण्यते चर्माविस्तरः ।

सुश्रासुरवधोपेतं तज्जागवतमुच्यते ॥

किसित्वा तच्च यो दद्याद्धर्मसिंहसमन्वितम् ।

कन्यासंक्रमे पराः षोडश घटिकाः पुण्याः, शेषं प्राग्वत् ।

अथ महालयः । तत्र पृथिवीचन्द्रोदये वृद्धमनुः—

*“आषाढीमन्त्रं कृत्वा पञ्चमं पक्षमाश्रिताः ।

काङ्क्षान्त पितरः क्लिष्टा अन्नमप्यन्नहं जलम् ॥”

पौर्णिमास्यां प्राप्तायां स याति परमं पदम् ॥

अष्टादशसहस्राणि पुण्यां तत्प्रकीर्तितम् ॥” इति ॥

ननु ‘आश्विने श्राद्धं कुर्यात्’ इत्यादौ आश्विनः सौर एव ।

“कन्यागते सवितारं पितृगजानुशासनान् ।

भवेत् प्रेतपुरीं शून्यां यावद् दृष्टिकदर्शनम् ॥”

इति कन्यासम्बन्धेन श्राद्धविधानात् । एवं नभस्योऽपि सौर एव ‘मीनमपयोर्मपत्रपयार्चमन्तः’ इति सर्वमासानां द्वैविध्येन कन्यायां भाद्रत्वस्यापि सम्भवात् ।

“मासः कन्यागते भानावसंक्रान्तो भवेशदि ।

दैवं पित्र्यं तदा कर्म तुलास्थे कर्तुरक्षयम् ॥”

इति वचनादनुकल्पत्वेन तुलां कर्तव्येति श्राद्धं—*आषाढीमिति । इदं पक्षपदम् ‘आश्विपुष्कृष्णपक्षे तु’ इति पक्षपदं चाश्विनादेश्वा-
न्द्रत्वे लिङ्गम् । ‘मासः कन्यागते भानी’ इति तु न महालयपर-
मित्युक्तं प्राक् । महालयश्राद्धं च नित्यं काम्यं च ।

‘आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे यः श्राद्धं न करिष्यति ।

शाकं नापि दरिद्रोऽपि सोऽन्त्यजत्वमुपैष्यति ॥’

इति नागरखण्डात् ।

“शक्रध्वजनिपाताङ्गो यः स्यात्पक्षस्तु पञ्चमः ।

स विज्ञेयोऽपरः पक्षः श्राद्धं तत्र विधीयते ॥

पुत्रानायुस्तथारोग्यमैश्वर्यमतुलं तथा ।

प्राप्नोति पञ्चमं दत्त्वा श्राद्धकामास्तु पुष्कलान् ॥”

इति कार्णार्जिन्युक्तेः ।

५२२ सटीकनिर्णयसिन्धुविर्नीयपरिकृष्टे—

कन्यायोगे पुण्यतमम्बमाह शास्त्रायनिः—

“कन्यास्याकार्त्तितः पक्षः सोऽत्यन्तं पुण्यमुच्यते।”
इति ।

अत्र विशेषमाह वृद्धमनुः—

“मध्ये वा यदि वाऽत्यन्ते यत्र कन्यां व्रजेद्विः ।
स पक्षः सकलः श्रेष्ठः श्राद्धपौडशकं प्रति ॥”

तथा ब्रह्माण्डमार्कण्डेययोः—

“कन्यागते सवितरिदिनानि दश पक्ष च ।
पार्वणेनेह विधिना श्राद्धं तत्र विधीयते ॥”

तथा च तत्रैव पौडशादिनान्युक्तानि—

“कन्यागते सवितरि गान्धर्वादिनि तु पौडशा ।
क्रतुभिस्तानि तुल्यानि देवा नारायणोऽब्रवीत् ॥”

अत्र हेमाद्रिः पौडशात्त्वं श्रेष्ठा न्यायक्यौ । तिथिवृ-
त्त्या पक्षस्य पौडशादिनात्मकत्वं श्राद्धवृत्त्यर्थमेकः पक्षः,

मध्ये चेति ।

“आषाढीमर्वादि कृत्वा यः स्यात्पक्षस्तु पञ्चमः ।

श्राद्धं तत्र प्रकुर्वीत कन्यां गच्छतु वा न वा ॥”

इति आदित्यपुराणे । ‘मृषः पक्षोपक्रमे’ इति शेषात्सर्वस्य
पक्षस्य कन्यायोगो नापेक्षित इत्यर्थः । कन्यायोगनैयत्येन यथा-
श्रुतासङ्गतेः । रुदिनानीति । दिनपदं चान्द्रदिनपरतया ति-
थिपरम् ।

‘तिथिनैकेन दिवसश्चान्द्रमाने प्रकीर्तितः ।’

इति विष्णुधर्मात् । एवम् ‘अहानि’ इत्यत्राहःपदमपि ति-
थिपरमेव ।

‘आश्वयुक्कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कुर्यादिने दिने ।’

इति पक्षप्रक्रमेण दिनपदस्य तिथिपरतया तदेकवाक्यत्वात् ।

भाद्रपदपूर्णिमया संहति द्वितीयः, आश्विनशुक्लप्रतिपदा
संहति तृतीयः । *अन्त्य एव तु युक्तः ।

“अहःषोडशकं यन्तु शुक्लप्रतिपदा सह ।

*चन्द्रक्षयाविशेषेण सापि दर्शात्मिका स्मृता ॥”

इति देवलोक्तः । तत्र पञ्च पक्षाः । तदुक्तं हेमाद्रौ ब्राह्मे—

*“आश्वयुक्कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कार्यं *दिनेदिने ।

त्रिभागहानं पक्षं वा त्रिभागं त्वर्धमेव वा ॥”

दिने दिने इति पक्षपर्यन्तत्वमुक्तम् । त्रिभागही-

नामिति पञ्चम्यादिपक्षः ।

‘भौजङ्गा तिथिमारभ्य यावच्चन्द्रार्कमङ्गमम् ।’

इति वाक्यात् । अर्धमित्यष्टम्यादिपक्षः । त्रिभागमिति
दशम्यादिपक्षः । त्रिभागहीनामिति चतुर्दशीमहितप्रति-

अत्र तिथिवृत्त्येति पक्षो न युक्तः षोडशत्वस्य नित्यवच्छ्रवणवि-
रोधात् । नापि पूर्णिमासाहस्येनेति पक्षः । अपरपक्षश्रुतिविरोधादत
आह—*प्रन्त्य एवेति । *चन्द्रेति । न दृश्यते चन्द्रोऽस्यामिति
व्युत्पत्त्या भातोरचाक्षुषज्ञानार्थकतया तद्व्यदर्शत्वेन शुक्लप्रतिप-
दाऽप्येकीकाराच्चापरपक्षत्वविराध इत्यर्थः । पञ्चसु पक्षेषु षोडश-
तिथिपक्षः पञ्चदशतिथिपक्षश्चोक्तौ, शेषान् दर्शयितुमाह—*आश्व-
युगिति । दिनपदं तिथिपरमित्युक्तं न तु—

‘अहोरात्रेण चैकेन सावनो दिवसः स्मृतः ।’

इति सावनदिनपरः पक्षोपक्रमात् । नन्वेवं पक्षस्य चतुर्दशसावना-
त्मकत्वे षोडशतदात्मकत्वे वा कथं पञ्चदशैव श्राद्धानीत्यत्राह—*दि-
नेदिनेइति । हासे तिथिद्वयप्रयुक्तप्रयोगद्वयस्य तन्त्रं वृद्धौ च यद्य-
प्येकदिनच्छेद एव प्राप्नोति गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तेरन्याय्यत्वात्
सकृत्करणादेव पञ्चदशश्राद्धसिद्धेः तथाऽपि ‘अक्षमप्यन्वहं जलम्’
इति वाक्यादविच्छेदेनानुष्ठानलाभायाचारादेकतिथिप्रयुक्तं श्राद्ध-

५२४ सटीकनिर्णयसिन्धुवर्तिनामपरिच्छेदे-

पदादिचतुष्टयवर्जनाभिप्रायेणेति कल्पतरुः । अत्र दिन-
पदं निधिपरं त्रीन्महा तत्पञ्चायतिभित्तं आह्वय-
तावच्छेदकम् । तेन पञ्चदशानिभिरपि आहं सिद्ध्यति ।
तेन चतुर्दशानिभिरपि अष्टमपञ्चपर इति गौडाः । तत्र ।
'आहं शास्त्रहतस्यैव चतुर्दशानां महालयः ।'

इत्यादिविरोधान् । यच्च कश्चित्पूरणप्रत्ययलोपेन तृ-
तीयभागहीनं पञ्चमादिपक्षं तृतीयभागभेदादयमादि-
तदर्थं अष्टादश्यादि, उत्तरोत्तरं लघुकालोक्तंरिति ।
तत्र । गौतमादिवचनेन मूलकल्पनालाघवात् पञ्च-
मित्यनन्वयापत्तेश्च ।

मावर्तनीयम् । तत्रापि यस्यां त्रयोऽप्येककालस्यासिद्धिर्न द्वये तन्मयु-
क्तस्य आह्वयस्यासिद्धिः एवमपि पञ्चम्यादीति विभागश्च-
तीयो भागः पक्षस्य पञ्चदशानिययत्नेन हीनमित्येवात् । एवमर्थ-
पक्षस्यैव । उक्तपक्षयोः पक्षस्यैव विशेषत्वादयमपि तदन्वयात् । एवं
तृतीयो भागो दशम्यादिः । एषु पक्षेषु चतुर्दशो वक्ष्यते । मूलपदा-
दिपक्षयोरेव तद्वहणेनान्यत्र तद्वर्तनप्रतीतिः । ननु नन्दादिमहर्ष्या-
हानिप्रसङ्गात् दिने दिन इत्यस्य सकल्पनाभिप्रायकत्वं वदतां
गौडानां मतमाह- अत्रेति । उत्तरोत्तरं ।

“उत्तरादयनाद्राजन् श्रेष्ठं स्यादक्षिणायनम् ।

याम्यायनाच्चतुर्मासं तत्र सुप्तं तु केशवं ॥

मौष्ठपथाः परः पक्षस्तत्रापि च विशेषतः ।

पञ्चम्युर्ध्वं च तत्रापि दशम्युर्ध्वन्ततोऽप्यति ॥

मघायुक्ता तु तत्रापि श्रेष्ठा राजन् त्रयोदशी ।”

इति नागरखण्डाद्येति शेषः । गौतमादीति । अग्नि-
मेखादिः । एवं च त्रिभागहीनमिति पञ्चम्यादिपक्षः, त्रिभागमिति
दशम्यादिः, अर्धमिश्रम्यादिरित्यर्थः । स्वयमधिकं पक्षद्वयमाह-

*‘पञ्चम्यूध्वं च तत्रापि दशम्यूध्वं ततोऽप्यति ।’
इति विष्णुधर्मोक्तः । पष्ट्याः षोडश्यादिपक्षावपि
ज्ञेयान्विति तत्त्वम् । कालादर्शोऽपि—

“पञ्चाद्यादि च दर्शान्तं पञ्चम्यादि दिगादि च ।
अष्टम्यादि यथाशक्ति कुर्यादापरपक्षिकम् ॥”

पक्षादिः प्रातिपद, दिक् दशमी, दर्शान्तमिति
सर्वत्र । गौतमोऽपि—अथापरपक्षे आर्द्रं पितृभ्यो दद्यात्
पञ्चम्यादि दर्शान्तमष्टम्यादि दशम्यादि सर्वस्मिंश्च’इति ।
तथैकास्मिन्नपि दिने आर्द्रमुक्तं हेमाद्रौ नागरखण्डे—

“आपात्याः पञ्चमे पक्षे कन्यासंस्थं दिवाकरे ।

यो वै आर्द्रं नरः कुर्यादेकास्मिन्नपि वामरे ॥

तस्य संवत्सरं यावत्संतृप्ताः पितरो ध्रुवम् ।”इति ।

अत्र शक्ताशक्तपरा व्यवस्थेति प्राञ्चः । तत्र । तदा-
चकपदाभावात् । *त्रयोदश्यादिपक्ष एव नित्यः । तत्रैव
निन्दाश्रुतेः । ब्राह्मण एवकारेण तस्यैव पञ्चमपक्षायांग-
व्यवच्छेदोक्तः इति गौडाः । तत्र । एकस्मिन्नपीति
*विरोधात् । तेन फलभूमार्थिनाऽन्यानि कार्याणीति
तत्त्वम् । तत्र चतुर्दशीआर्द्राभावं पञ्चम्यादिदशम्यादि-
पक्षौ । तत्सर्वं पष्ट्याः षोडश्यादिकौ । एवं चतुर्दश्य-
भावं द्वादश्यादिः । तत्सर्वे त्रयोदश्यादिरिति व्यवस्था ॥

विधवायास्तु विशेषः । स्मृतिसंग्रहे—

*पञ्चम्यूध्वमिति । तथा च विष्णुधर्मगौतमाभ्यां स्पष्टमुक्ताः
प्रतिपत्पञ्चमीपष्टीअष्टमीदशमीएकादशीप्रभृति पट् पक्षाः, तदेकवा-
क्यतया वाक्यान्तरं योजयमिति बोध्यम् । गौडमतमाह—*त्र-
योदश्यादीति । *एवकारेण=अर्धमेवेत्येवकारेण । *विरोधा-

६२३ मटीकनिर्णयसिन्धुविर्भाषणपरिच्छेदे-

* "चत्वारः पार्वणाः प्रोक्ता विधवायाः सदैव हि ।
स्वभर्तृपुत्रशुभ्रादीनां मातापत्यास्तथैव च ॥
ततो मातामहानां च आद्वयानमुपक्रमन् ।"

तथा—

'अश्रूणां च विधवेण मातामह्यास्तथैव च ।' इति ।
अशक्तौ तु स्मृतिरक्षावन्त्याम्—

"स्वभर्तृप्रभृति त्रिभ्यः स्वपितृभ्यस्तथैव च ।

विधवा कारणेच्छात्तं यथाकालमनन्विता ॥"

विधवा स्वयं संकल्पं कृत्वाऽन्यद्व्याख्याद्वारा कारणे-
दित्युक्तं प्रयोगपारिजाते ।

इति । सकृन्पुत्र एव निन्या नान्य इति भावः । चत्वार इति ।
विधवायाः पार्वणचतुष्टयं पार्वणपटकं पार्वणद्वयमिति पक्षत्रयम् ।
पक्षत्रयेऽपि आश्रयकोटिद्वयानि भवन्ति । पार्वण एव तन्निवृत्तम् ।
अत्रेदं बोध्यम् । विधवाया दशैवाद् पुत्राभावे तद्देवोपकारः ।

'अपुत्रा पुत्रवत्पत्नी पुत्रकर्म ममाचरेत् ।'

इति वचनान् पुत्रवादिनि वतिना प्रकरणानुरोधान् आ-
दिक्रियातुल्यतात्वा पुत्रकर्तृकश्चाद्वयदेव देवताः, उद्देश्यत्वं तु
पित्रादीनां भर्तृत्वादिना तन्मातामहानां च पितृत्वादिना । यं प्रति
येन रूपेण सम्बन्धिता तं पति तेनैव रूपेणोद्देश्यत्वात् । अत एव
स्मृतिदर्पणे 'स्वभर्तृप्रभृति त्रिभ्यः' इत्यादि । भर्तृपित्रोश्च यथायोग्यं
सपत्नीकत्वमपि । इदं पदद्वयं दशैवाद् एव । स्वपितरि जीवति तु
द्वारलोपात्पार्वणलोपः । तीर्थमहालवादिश्चाद् तु मृतश्चादेः श्व-
श्चादिपार्वणमपीति नवदैवत्यम् । तच्च कृताकृतमित्येके । केचिन्मृत-
मातृकायाः स्वमात्रादिपार्वणमपीति द्वादशदैवत्यमाहुः । अपरे स्व-
मातामहपार्वणेन पञ्चदशदैवत्यमाहुः । अन्ये स्वमातामह्यादिपार्वणेन
सहाष्टादशदैवत्यमाहुः । अत्र सर्वत्राप्याद्यजीवने द्वारलोपः । एवं

*सकृन्महालये च वर्ज्यतिथ्यामुक्तं पृथ्वीचन्द्रो-
दयप्रयोगपारिजातादिषु । वासिष्ठः—

“नन्दायां भार्गवादिने *चतुर्दश्यां त्रिजन्मसु ।

एषु श्राद्धं न कुर्वीत गृही पुत्रधनक्षयात् ॥”

*जन्मभं तत्पूर्वाक्षरे च त्रिजन्मानि । बृहगार्ग्यः—

“प्राजापत्ये च पौष्णे च पित्रर्क्षे भार्गवे तथा ।

च चत्वारः पार्वणा इति । इवश्रृणां विशेषेणेति च निर्मूलं प्रति-
भाति । एकादिष्टानि च तीर्थमहालयार्द्रा स्वसम्बन्धनास्याः पुत्र-
वद्भवन्त्येव । यत्तु—

“भर्तुः श्राद्धे तु या नारी मौढ्यात्पार्वणमाचरेत् ।

न तेन तृप्यते भर्ता स्वयं च नरकं व्रजेत् ॥” इति,

तत्क्षयाहे एकादिष्टपक्षप्रशंसार्थं न तु सर्वथा पार्वणनिषेधा-
र्थमिति । *सकृन्महालये इति । कृष्णपक्षसामान्यानिमित्तक-
श्राद्धं हेमाद्रिमते आवृत्त्या, चिबचनकारादिमते तु सकृत् । तत्र
यद्यपि काम्ये श्राद्धे याज्ञवल्क्येन चतुर्दशी वर्जिता तथाऽपि नि-
त्येऽपि तत्र ‘नभस्यस्याग्ने पक्षे’ इति काष्ठर्णाजिनिना भाद्रपदा-
परपक्षे चतुर्दशीवर्जननिषेधादन्यत्र प्रतिपदादिपक्षे तद्वर्जनावग-
मात् । दशम्यादिपक्षे च—

“कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

श्राद्धे प्रशस्तास्तिययो यथैता न तथेतराः ॥”

इति मनुचक्षनात् सुतरां च पञ्चम्यादिप्रतिपदादिपक्षयोस्त-
द्वर्जनावगमाच्च कृष्णपक्षसामान्य एव तद्वर्जनं नन्दादिकं च तद्व-
र्ज्यम् । इदं च चतुर्दशीनन्दादिवर्जनं भाद्रपदकृष्णपक्षेऽपि सकृ-
त्करणपक्षे तदप्रवृत्तेर्निर्वर्जितत्वात् । पक्षान्तरेषु तु न नन्दादि वर्ज्यं
संख्याहान्यापत्तेः, षोडशपञ्चदशपक्षयोस्तु न चतुर्दश्यपीत्यर्थः ।
*चतुर्दश्यामिति । त्रयोदश्यामिति विवेचने । *जन्मभामिति ।

यस्तु आहं पकुरीत तस्य पुत्रो विनश्यति ॥”

आजापत्यं=गोहिणी, गौहणं=रंजनी, पित्रं=मया ।

अन्यान्पि प्रत्यादात तत्रैव जगानि । केचित् —

“नन्दाभ्रकामरुणारभृग्वर्गप्रितृकालमे ।

गण्डे वैपुतिरूपाने च पिण्डास्त्याज्याः सुतेऽसुभिः ॥”

इति सकृदाह । नन्दाः=प्रतिपत्त्यन्त्रोहादयः, अहवः=स-
प्रवी, काम=त्रयोदशी, आरां भौमः, भृगुः=शुकः,
अग्रिमं कृत्तिका, पितृमं=मया, कालमं=भरणा, अत्र
पिण्डास्त्याज्या इत्याहुः । तत्र कर्मूलं मृगयम् । एतच्च
सकृन्महालयविषयम् ।

“सकृन्महालये काम्यं पुनः आहं गच्छेत्पुनः ।

अन्तर्निविष्ये चैव सर्वमन्त्रां च नन्दयेत् ॥”

इति पृथिवीचन्द्रादये नारदोक्तः ।

अस्यापवादो हेमाद्रौ पृथ्वीचन्द्रादये च —

आन्मभार्यापुत्राणां जन्मभानीत । जन्मदशमैकोनविंशतिभानीति
रघुनाथः । एतच्च —

“भानी भौमे त्रयोदश्या नन्दाभृगुपणामु च ।

पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यान्निलनर्पणम् ।”

इति स्मृत्यन्तरे पिण्डदानपदं आहं पत्यस्येति बोध्यम् । अन्ये
पिण्डदाने कालविशेषनिषेधास्तु तत्र कृत्यविषया इति विवेचने । प्रत्य-
रादीत्यादिना त्रिषादादयः । एतन्मन्त्रकृत्यविषयाप्यन्ये । कृपाते
इति । पानभरण्यादीवपि सकृन्महालये पिण्डदानं कार्यम् । पा-
तादिनिमित्तकथाद् एव ताजपेथान् । ‘अमापाते भरण्यां च’ इत्य-
ग्रिमवचनादिति बोध्यम् । कर्मूलं मृगयामिति । सप्तमीरविभौ-
मभरणीगण्डवैपुतिव्यतिपातेष्विति मयूखः । पुनः आहं=आहुर्या
क्रियमाणे आहं । कर्मलिङ्गेषु=वीरिपाकादिआहंषु । तत्र काकान्त-

‘अमापाने भरणां च द्वादशां पक्षमध्यके ।

तथा तिथिं च नक्षत्रं चारं च न विचारयेत् ॥’

पराशरमाधवीये मदनपारिजातादिषु चैवम् । निर्ण-
यदीपिकायां तु- * पितृमृताहे निषिद्धदिनेऽपि सकृन्म-
हालयः कार्यः’ इत्युक्तम् ।

‘आपाद्याः पश्चमे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे ।

मृताहानि पितुर्यो वै श्राद्धं दास्यात् मानवः ॥

तस्य संवत्सरं यावत्सन्तृप्ताः पितरो ध्रुवम् ॥’

इति नागरखण्डोक्तः ।

‘या तिथिर्यस्य मामस्य मृताहे तु प्रवर्तते ।

सा तिथिः पितृपक्षे तु पूजनीया प्रयत्नतः ॥

तिथिच्छेदो न कर्तव्यो दिनाऽर्शाच्च गृहच्छया ।

पिण्डश्राद्धं च कर्तव्यं विच्छित्तिं नैव कारयेत् ॥

अशक्तः पक्षमध्ये तु करात्पक्षदिने यदा ।

निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्पिण्डदानं यथाविधि ॥’

इति कात्यायनोक्तं । * अत्र मूलं चिन्तयम् ।

तथा पक्षश्राद्धकरणेऽपि न नन्दादिषु पिण्डनिषेध
इत्याह पराशरमाधवीये कार्पणजिनिः—

‘नभस्यस्यापरे पक्षे श्राद्धं कार्यं दिने दिने ।

नैव नन्दादि वर्ज्यं स्यान्नैव निन्द्या चतुर्दशी ॥’ इति ।

अत्र श्राद्धमित्येकवचनाद् * दिने दिने इति वीप्साच-

रसम्भवात् । * पितृमृताह इति । शिष्टाचारसिद्धोऽयं पक्ष इति
रघुनाथः । नन्वेवं नैव निन्द्या चतुर्दशी’ इति चतुर्दशीग्रहणं वर्जयि-
त्वा चतुर्दशीमिति तन्निषेधश्चेति विकल्पः स्यादित्यत्राह- * अत्रे-
ति । एकेति । प्रकृत्यर्थानामिति व्युत्पत्त्या अत्यन्तसंयोगार्थक-

शास्त्रं सोमयागवदेकस्याभ्यासेनैकप्रयोगपरमिदम् । अतः

द्वितीयातश्च एकन्वविशिष्टाद्वाक्यं भाद्रपदापरपक्षीयतिथिन्वयिन्यपो
लभ्यते । तत्र भतुर्देशोलाभात्तद्वर्जनं पक्षान्तरम् । न च—

‘स पक्षः सकलः पूज्यः श्राद्धपौदशकं प्रति ।’

इति दर्शनान्तरस्य या श्राद्धानां भेदो दूरीतः । तत्र न काभ्यासः ? ।
‘नैव निन्धा चतुर्दशी’ इति न चतुर्दशीग्रहणायां प्रति वाक्यम् । संख्या-
या अनुत्पत्तिर्वाच्यगतत्वात् । न च नभस्यैकदेशकन्याससम्बन्धमात्रेण स-
कलपक्षपूज्यत्वमात्रमिति वादकत्वेनोक्त्या तावत्तन्वासासम्भवान् । श्राद्ध-
पौदशकमिति द्वितीयातिथिर्भूतकर्मपञ्चननीयप्रतियोगेन श्राद्धाना-
मुद्देश्यत्वमतीति । पक्षस्य कालविधौ तन्मन्त्रान्त्रित्वेनोपादेयानामपि
कर्मणामनुवाच्यत्वे वाच्यकामावात् । ‘यदि व्याख्यो गजेन’ इत्यादौ
हि स्वरूपेण यागस्योपादेयत्वाऽनुवाच्यत्वं दूषितमत्र न तद्विरोधः ।
तस्मात् ‘नभस्यस्यापरं पक्षं’ इति श्राद्धोक्त्या विधौ संख्यायुक्तति-
थिसमुच्चयेन यावन्तिथिमिद्वितीयाभ्यासानां श्राद्धपौदशमिति संख्ये-
त्यर्थः । यद्यपि पक्षस्य पञ्चदशान्तरान्तरकत्वात् कृष्णपक्षमात्रान्ये-
ऽपि प्रतितिथि श्राद्धावृत्तिः प्राप्नोति न तु सकृत्करणम्, तथापि
तत्र पक्षस्याखण्डस्यैवायं योगव्याख्याऽङ्गत्वं, अपनतुमासादिविशे-
षवत्, न तु स्वरूपेण तिथीनाम् । अत एवदं कर्मास्मिन्मन्त्रेऽस्मिन्नुता-
वास्मिन्मासेऽस्मिन्पक्षे इति सप्त एव व्यपदेशः तस्य सकृत्करणेऽप्य-
व्याहतः । महाश्रयापरपक्षे तु यावन्तिथ्यभ्यास इति विशेषे बीजमाह—
‘दिने दिने’ इति । एकप्रयोगेति । यस्वत्र ह्येमाद्वैरन्त्यादिने
दक्षिणादानं तदशास्त्रं पात्रैवमिति मतं, तदयुक्तम् । निमन्त्रणा-
दिविसर्जनान्तश्राद्धप्रयोगस्यैवावृत्तेः कालस्य प्रयोगानुबन्धत्वेन
तत्समुच्चयवशात्प्रयोगावृत्तेरेवौचित्यात् । किञ्च दक्षिणादानमात्र-
स्यैव कृतः सकृत्करणं प्रधानमात्राभ्यासोपगमे सर्वेषामपि प्रधान-
पूर्वाचरमाविनामद्धानां पात्रानत्यर्थानां चाभ्यासस्यैवौचित्यात् ।

‘प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।’

इति याज्ञवल्कीयं प्रयोगभेदपरं न तु पञ्चम्यादिपक्ष-
विषयम् । ‘प्रतिपत्प्रभृतिषु’ इति विशिष्योक्तः । निर्णय-

एवं निमन्त्रणादिविसर्जनान्तश्राद्धप्रयोगस्य भेदे यदि ब्राह्मणा-
लाभस्तदाऽस्तु तैरेव ब्राह्मणैः सः ।

‘कुशा दूर्वादयो मन्त्रा ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ।

न ते निर्माल्यतां गान्ति विनियोज्याः पुनः पुनः ॥’

इति ब्राह्मणानां विनियुक्तविनियोगाविरोधात् । वरणभरणरूपे तु
निमन्त्रणदक्षिणादाने प्रातश्चाद्धप्रयोगं भिन्ने एवानुष्ठेयम् । अत एव
पक्षश्राद्धार्थं ब्राह्मणैः सह सकृदेवापसंवादेऽपि तेषामाशौचेऽभ्या-
सान्तरं त्यागोऽन्येषामुपादानम् ।

‘निमन्त्रितस्य विप्रस्य स्वाध्यायाद्विरतस्य च ।

देहं पितृषु तिष्ठन्मुनाशौचं विन्यते कश्चित् ॥’

इति वाक्यस्य शास्त्रीयनिमन्त्रणाभावेनाप्रवृत्तेः । प्रयोगसङ्घ-
स्य सम्भूयकफलजनकत्वं सायंप्रातर्गृहिहोत्रवत् । ‘प्रतिपदि महा-
लयापरपक्षश्राद्धं करिष्ये’ ‘द्वितीयायां महालयापरपक्षश्राद्धं करिष्ये’
‘तृतीयायां महालयापरपक्षश्राद्धं करिष्ये’ इत्यादिप्रतितियि सङ्क-
ल्पभेदाच्च पाकभेदाच्चान्तरा प्रतिबन्धानिश्चयेन केनचिद्भ्यासपक्षे-
णारब्धे महालयश्राद्धे यद्यन्तरा श्राद्धकर्तुराशौचपातः, तदा ‘श्राद्धे
पाकपरिक्रिया’ इत्युक्तमुख्यप्रारम्भाभावात्सङ्कल्पाभावाच्च ‘प्रारब्धे
सूतकं नास्ति’ इत्यस्याप्रवृत्तेरनाधिकारात्तत्र प्राप्ताः श्राद्धप्रयोगा
नानुष्ठेयाः । न चैवं सायमगृहिहोत्रपौर्णमासानन्तराशौचपाते प्रातर-
गृहिहोत्रदर्शयोराशौचमध्येऽनुष्ठानं न स्यादिति वाच्यम् । तत्र—

‘वैतानोपासनाः कार्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदनात् ।’

इत्यधिकारप्रतिप्रसवात्तदनुष्ठानोपपत्तेः । न च यथा कृष्णपक्षे
यजमानमरणसम्भावनायां दर्शेष्टिपर्यन्तागृहिहोत्रहोमपूर्वकं तदानी-

दीपे मदनपारिजाते चैवम् । अन्यकुण्डपक्षपरं याज्ञव-
ल्कीयम् । एतत्परमं नैव निन्धा चतुर्दशीविरोधान् इति
गोडाः । तत्र —

‘आदं शास्त्रज्ञतस्यैव चतुर्दशीं महालयम् ।’

इति विरोधान् । तत्र च तु —

मेव दशानुष्ठानम् । तथा पञ्चने आदपयन्त आदपयोगाणामशौच-
पातान्पूर्वमेवानुष्ठानं स्यादित्येव वाच्यम् । तत्राग्निहोत्रहोमदशोष्ट्यो-
र्वैचनिकत्वादिकं वचनाभावात् । भाशान्वयस्य आदपयोगाणाम-
करणे च कृतानां प्रयोगाणां न फलम् । महत्कार्येनैव भावात् एक-
देशादेव फलस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् । एवंविधस्थले चाग्नि-
चापगमोत्तरं सकृदादपत्वेण यावदीषान्तात् पुनर्महालयश्चादं कर्त-
व्यम् । प्रतिबन्धान्तरे तु तदशयां प्रतिनिविना कार्यम् । सामयागव-
दिति अभ्यासमात्रेण हृष्टान्तः । तत्र प्रधानस्वरूपानुबन्धभूतदेवता-
समुच्चयवशात् प्रधानस्यैवाश्रयः । प्रधानमात्रादिति वा देवतादिसमु-
च्चयकृता सामयागग्रहयज्ञादिव, उन्मत्तगतसंख्याकृता वा एकाद-
शप्रयाजलक्षहोमकोटिहोमादिवः प्रकृतं तु तयोरेकावध्यादपि न सा,
किन्तु कालवशात्प्रयोगाश्रितं न । सायंप्रान्तराग्निहोत्रहोमदशोष्ट्योर्णमा-
सिकाग्रयादीनामिवेति विशेषः । याज्ञवल्कीयं पञ्चम्यादिपक्षविषय-
मिति पाठः । यद्यपि याज्ञवल्कीयं काश्यपश्चादपरमित्यग्रे स्पष्टम्,
तथापि ‘नैव निन्धा चतुर्दशी’ इति कार्णार्जिनिज्ञापितं तत्तदहो-
तस्येन ग्राह्यम् । तत्पञ्चम्यादिपक्षविषयमित्यर्थः । याज्ञवल्कीयं
प्रयोगभेदपरम्, न तु पञ्चम्यादिपक्षविषयम् । प्रतिपत्तममृतिष्विति
विशिष्योक्तेरिति पाठान्तरम् । काश्यपश्चादपकरणस्य याज्ञवल्कीयं
कुण्डपक्षश्चादस्य सकृत्कर्तव्यपरं न तु महालयस्य पञ्चम्यादिपक्षपर-
मिति तदर्थः । आश्विनापरपक्षे कस्मिन्नपि पक्षे चतुर्दशीवर्जनं नास्ति
इति मतं निरस्यति—अन्यकुण्डपक्षपरमिति । केचित्तु—

*निधिनक्षत्रवारादिनिषेधो य उदाहृतः ।

स श्राद्धे तन्निमित्तं स्थाप्यानुपङ्गकृते ह्यसौ ॥'

इति दिवादासीं वृद्धगारोक्तमन्त्रमितेऽपक्षान्तरे

'कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।'

इति मन्त्रोक्तचतुर्दशीवर्जनं दशम्यादिपक्षे । अन्यथा महाल-
यश्राद्धगता षोडशत्वंमरुत्या व्याहन्त्येत । अत एव 'नैव निन्द्या
चतुर्दशी' इत्यस्यापि मङ्गतिरित्याहुः । वस्तुतस्तु --

'शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते ।'

इति इतरदेवतावाधेन शस्त्रहतानां देवतात्वविधानात्तदभावो
लुप्यते । यथाऽभ्युदयेष्टा प्रकृतदेवतावाधादेवतान्तरविधानाद्योपा-
श्रुयातः । मानवकाष्णीजिर्नागे अपि शस्त्रहतपितृकं मर्त्येव
सङ्गच्छते । मानवे दशम्यादावित्यादिपदेन पक्षान्तराणामपि ग्रहणम् ।
जीवात्पितृकार्जात्पितृकाऽमावास्यायां तत्तिथितदुत्तरमतिपदादि-
ष्विव शस्त्राशस्त्रमृतपितृकरूपमिन्द्राधिकारिकश्राद्धेऽप्येव श्राद्धगता
षोडशत्वंमरुत्यापपद्यते । अत्रां देवताविरहणं चतुर्दशीश्राद्धं लुप्यत
एवेति युक्तमुत्पश्यन्ति । तत्रैवं त्विति कचि-पाठः । अतिधीति ।
तिथ्यादौ पिण्डदानादिनिषेधो 'नन्दाश्वकामरव्यार' इत्यादिकः ।
तन्निमित्तं = नन्दादिनिमित्तकं । अनुपङ्गकृते = नन्दादिसम्बन्धेन कृते
महालयादौ नेत्यन्वयः । यद्वा नन्दादेर्निषेध इत्येवार्थः । 'नन्दायां
भार्गवदिने' इत्यादिपुत्रवदगृहिणो निषेधो नन्दादिनिमित्तक एव
न तु नन्दादौ पञ्चम्यादिपक्षेण क्रियमाणे महालये इत्यर्थः । अप-
क्षान्तरे इति । कृष्णपक्षान्तरे इत्यर्थः ।

'न नन्दासु भृगोर्वारे रोहिण्यां च त्रिजन्मसु ।

रेवत्यां च मघायां च कुर्यादापरपक्षिकम् ॥'

इति नारदसंहितावचनान् । एवञ्च नन्दाश्वकामेत्यपि आप-
रपक्षिकपरमेव एकवाक्यत्वात् । नन्वेवं सकृन्महालयेऽपि 'नन्दादि-

५३४ मटीकनिर्णयमिन्धुदित्वागपरिच्छेदे-

न ज्ञेयः । सकृन्महालये तु यचनाभिधेयः । अन्यत्र न
कोऽपि निधेयः कारणान्तरनिश्चयेति । अतो न
न्दादौ सपिण्डकथादेः पुत्रानोऽप्यभिधारः । अत्रापि—

‘महालये श्रुत्याहं न दर्शं पुत्रस्य जन्मनि ।

तीर्थेऽपि निर्वर्णास्पृश्यान् रात्रिवासादकं द्रव्यम् ॥’

अपूर्वोक्तनन्दानिधेयत्वं समुदाहृतिकमे सकृन्महा-
लयेऽप्यभिधारमात्रादिमूलकत्वात् तदभिधेयत्वं न ज्ञेयः । यत्तु
स्मृत्यभिधारः—

‘विवाहव्रतपूरास्तु वर्षमर्चयेत्ततः प्रकृतम् ।

पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यान्नित्यतर्पणम् ॥’ इति ।

तस्यात्रागवादादिवादास्येयं बृहस्पतिः—

‘तीर्थं संवत्सरं प्रेतं पितृणां महालये ।

निधेयो न स्यात्तस्य नन्दाद्यनिधेयकत्वादत आह सकृन्महालयेति ।
अन्यत्र नित्यस्य निधेयत्वमिति पक्षः । न कोऽपि निधेयः पञ्चदशपाद-
वापस्योऽपि चतुर्दशीग्रहात्तदन्यपक्षे नास्ति तत्रः स्थलद्वयः । एतावता
प्रथममतमुपपादितम् । इदानीं निधेयदीपमनुकथ्याह—अन्य इति ।
नन्दादाविति । पुत्रगृहिणां निधेयस्य नन्दादिनिधेयत्वाद् एव
मासेर्ग्रहाजयनिधेयकत्वं तदभिधारित्वर्थः । सकृन्महालयेऽपीति शेषः ।
एतेन ‘तिथिच्छेदो कर्तव्यः’ इति युक्तिर्हृदोक्तता । महालये इति
सामान्यत उपादानात् सकृन्महालयेऽपि भवत्येति भावः । एवं सति
सकृन्महालये इत्यस्य को विषय इत्यत्राह—अपूर्वोक्तं । समु-
दाहृतेति । केन विद्येतुना मृताहस्य सकृन्महालयकालस्यातिक्र-
मे इत्यर्थः । अपूर्वोक्तमात्रादीति । पूर्णमास्यां मृतस्य महालये
तिथिर्नास्ति अतः तस्य सकृन्महालयः नन्दादिनिधेयकालं
विहाय कस्यापि तिथौ कार्य इत्यर्थः । आदिना चतुर्दशीग्रहः ।

पिण्डदानं प्रकुर्वीत*युगादिभरणीमघे ॥

महालये गद्याश्राद्धे मातापित्रोः क्षयेऽहनि ।

कृतोद्वाहांऽपि कुर्वीत पिण्डानिर्वपणं सदा ॥' इति ।

निर्णयदापे तु नन्दादिनिषेधः प्रत्यहं भिन्नश्राद्धाविष-
यः । षोडशाहव्यापिश्राद्धप्रयोगैकत्वे तु प्रत्यहं पिण्डदानं
कार्यमेवेत्युक्तम् । तदयमर्थः सम्पन्नः-षोडशाहव्यापि-
श्राद्धैक्ये न पिण्डानिवधः । मृताहे सकृन्महालयेऽपि तथे-
ति केचित् । तत्रापि निषेधस्तु युक्तः, प्रत्यहं श्राद्धभेदेऽपि
व्यतीपातादौ तथा । अन्यत्र *मृताहानिक्रमे महालये च
पिण्डनिषेध इति ।

संन्यासिनां तु द्वादश्यां श्राद्धं कार्यम् ।

*'घर्तीनां च वनस्थानां वैष्णवानां विशेषतः ।

द्वादश्यां विहितं श्राद्धं कृष्णपक्षे विशेषतः ॥'

इति पृथ्वीचन्द्रोदये सङ्ग्रहांक्तः ।

अत्र पक्षे श्राद्धाकरणे गौणकालमाह हेमाद्रौ यमः—

'हंसं कन्यासु वर्षास्थे शाकेनापि गृहे वसन् ।

पञ्चम्योरन्तरं दद्यादुभयोरपि पक्षयोः ॥'

आश्विनकृष्णशुक्लपञ्चम्योर्मध्य इत्यर्थः । *तत्राप्य-
सम्भवे भविष्ये—

तन्निमित्ते=महालयनिमित्ते । पितृयागे=पितृयष्ट्याम् । *युगादीति ।

सति सप्तमी, मृताहे इत्यधिकरणसप्तमी, तथा च न पिण्डनिषेधः ।

'अपापाते' इत्युक्तेः । एवं च श्राद्धभेदे कदाचित्सपिण्डं कदाचिद-

पिण्डमित्यत्रेष्टापत्तिर्बोध्या । *अन्यत्र=अपरपक्षे पौर्णमास्यादि-

मृतश्राद्धे वा । *मृताहेति । सकृन्महालये इति शेषः । *घर्तीना-

श्चेति । सकृन्महालये नियमः । तेन तेषां पक्षान्तराण्यपि भवन्त्येव ।

*तत्राप्यसम्भवे इति । आश्विनशुक्लपञ्चम्यन्तं कस्मिंश्चिदिने

‘यं दीपान्विता राजन्मया पञ्चदशा भुवि ।

तस्यां दद्यात्तं च दत्तं पितृणां वै महात्मने ॥’

अत्राप्यसम्भवे भारते—

आद्धस्याकरणे तुल्यसंक्रान्तिं यावत् कांश्चिद्विदिने, तत्राप्यसम्भवे
वृद्धिसंक्रान्तिं यावत् ।

‘न ददाति नरः आद्धं पितृणां चन्द्रमस्ये ।

● क्षयिताशाः परीताङ्गाः पितृहस्तस्य दृष्टिताः ॥

मेतपसं मतीसन्ते गुरुवाङ्मयमन्विताः ।

कपका जलदं यद्वाहवानकमन्विताः ॥

मेतपसं द्युतिकान्ते यावत्कन्यागता रविः ।

तावच्छाद्धं यवाङ्मयं दत्तं वै पितरः सूर्यः ॥

ततस्तुलागतस्यैके सूर्ये वाङ्मयं पार्ष्विक ।

आद्धं स्ववंशजं दत्तं क्षुत्पिपासायमाकुलाः ॥

तस्मिन्नापि द्युतिकान्ते कांश्चिद्वाधिकं रवा ।

निराशाः पितरा दीनास्ततो यान्ति निजालयम् ॥

मासद्वयं मतीसन्ते गुरुद्वारं समाश्रिताः ।

वायुभृताः पिपासार्ताः क्षुत्तामाः पितरा नृणाम् ।

यावत् कन्यागतः सूर्यस्तुलास्थश्च महीयते ॥

इति नागरखण्डे कन्यामपश्य तुलायाः स्फुटमनुकल्पत्वेनाक्तेः ।

तत्र दीपावली अतिमशस्तैत्यर्थः । पञ्चदशा=कार्तिकामावास्या ।

तत्र ‘दीपमाला च कर्तव्या’ इति बहुदीपदानविधानात्, न तु का-

र्तिकपौर्णमासी । तत्र दीपदानविधानेऽपि रुपातेऽयुक्तं: अमावा-

स्याया एव दीपावलीत्वेन रुपातत्वात् पिड्यं मशस्तम्याच्च । तस्यां

च तत्प्रयुक्तश्राद्धमासावपि महालयप्रयुक्तममासं विधीयते । तत्र

दर्शे सपत्नीकस्य पित्रादेर्देवतात्वं महालये सपत्नीकस्य तस्येति

विशेषः । अत्रापि=कन्यायामपि, यद्वा दीपावस्यापपीत्यर्थः ।

‘यावच्च कन्यातुलयोः क्रमादास्तेऽदिवाकरः ।

शून्यं प्रेतपुरं तावद्वृश्चिकं यावदागतः ॥’

ब्राह्मे—

‘वृश्चिके ऋषयतिक्रान्ते पितरो दैवतैः सह ।

निःश्वस्य प्रतिगच्छन्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥’

यस्तु जातृकर्णः—

‘आकाङ्क्षन्ति स्म पितरः पञ्चमं पक्षमाश्रिताः ।

तस्मात्तत्रैव दातव्यं दत्तमन्यत्र निष्फलम् ॥’

इति, तत्फलान्तिशयहानिपरम् । ‘कन्यां गच्छतु वा न
वा’ इति तुरीयपादे वा पाठः । तेन कन्यायोगं प्राश-
स्त्यमात्रम् । अतः श्राद्धविशेषात्तं श्राद्धद्वयं ज्ञेयम् । इदं
च श्राद्धमन्त्रेनैव कार्यं नाऽमात्रादिना ।

‘मृताहं च सपिण्डं च गयाश्राद्धं महालयम् ।

आवन्नोऽपि न कुर्वीत श्राद्धमामेन कर्हिचित् ॥’

इति स्मृतिदर्शने गालयोक्तेः ।

अथात्र देवताः । सङ्ग्रहे—

‘ताताभ्यात्रितयं, सपत्नजननी, मातामहादिश्रयं
सस्त्रि, स्त्रीतनयादि, तात जननी-स्व-भ्रातरः सस्त्रियः ।
ताताभ्यात्मभगिन्यपत्यभ्रवयुक्, जायापिता, महुरुः,

तदुत्तरतुलादीनां तदनुकल्पत्वात् । ऋदिवाकर इति ।

‘तावच्छ्राद्धस्य कालः स्याच्छून्यं प्रेतपुरं तदा ।’

इत्युत्तरार्द्धे ब्राह्मपाठानुसारेण रवेः कन्यातुलयोः क्रमावस्थाना-
भ्रमाच्छ्राद्धस्य कालः स्यादित्यर्थः । ऋषयतिक्रान्ते=प्राप्तवृश्चिके
महालयश्राद्धं लुप्यते माहादिना तत्करणेऽपि कर्तुः प्रसवाया-
नुद्वारात् इत्यत्र तात्पर्यम् ।

शिष्टायाः पित्रो महालयविधौ, तृये, तथा कृतर्पणे ॥

कृतर्पणे इति । तर्पणस्य मध्याह्न एव मुख्यः कालः ।
कात्यायनादिस्त्रे मध्याह्निकादिकर्मसु तन्पाठान् ।

“स्नानं मध्याह्निकं कृत्वा मन्वाकर्म निर्वर्त्य च ।

ब्रह्मयज्ञं विधायाय गृहमे-यान्नरन्तरान् ॥”

इति आश्वेयवाक्यं मध्याह्नं तदुक्तेषु । ब्रह्मयज्ञाङ्गं च तर्पणम् ।

‘संध्याहीनोऽशुचिर्नि-यमनहः सर्वकर्मभृ ।’

इति वाक्यात् मध्याह्नमध्याह्नानन्तरं कार्यम् ।

“उपास्य विधिवन्मध्याह्नपरिधाय च भारुकरम् ।

गायत्रीं शक्तितो जप्त्वा तपयेद्देवताः पितृन् ॥”

इति गृह्यपराशरौक्त्या, इति अन्यत्र विस्तरः ।

यत् तर्पणं मकृत्य-

“तस्मान्सदैव कर्तव्यमकुर्वन्महर्षिनाम् ।

पुत्र्यते ब्राह्मणः कुर्वन् विश्वमेतद्विभर्ति च ॥” इति,

तत्र सदापदस्य यावज्जीवमित्यर्थः ।

“महाराध्यन्तरे पित्रोः पुत्रो दद्यात् जलाञ्जलीम् ।

द्वितीयं तु पयो देयं तृतीयं जलमेव च ॥”

इति त्वनूकल्पः ।

यत् ‘यत्रोषः स्नात्वा दद्यात् प्रागेव तर्पणं कृतं तत्र मध्याह्ने
स्नानाकरणेऽपि पुनस्तर्पणं कार्यम् । अहःकालिकतर्पणस्या-
वश्यकस्याकरणात् । उदयोत्तरं प्रातः स्नाने तु तर्पणे कृते
पुनस्तत्र कार्यम् । तेनैव सिद्धेः । मध्याह्नस्नानस्य वैधत्वमते तु
तदनन्तरं पुनः कार्यम्’ इति, तत्र । उदयान्पूर्वं तर्पणविध्य-
विध्योरभावात् । विधानाभावे चोदयात् प्रागनुष्ठानायोगात् ।

अथाधिकारिणः । मनुः-

“चतुर्णामपि वर्णानां तर्पणं तु भवेत्सदा ।”

अस्यार्थः—तानत्रयी=पितृत्रयी । अम्बात्रयी च । स्मृ-
त्यर्थसारेपि—‘महालये मातृश्राद्धं *पृथक् प्रशस्तम्’ इति ।
अत्र विशेषः स्मृतिदर्पणे गालवः—

*‘अनेका मातरो यस्य श्राद्धे चापरपक्षिके ।
अर्घ्यदानं पृथक् कुर्यात्पिण्डमेकं तु निर्वपेत् ॥’

जीवन्मातृकस्तु सापन्नमातुरेकोदिष्टं कुर्यान्न पार्व-

वर्णनामिति न कर्मपट्टी । सवर्णेभ्यो जलं दयम् । ‘सवर्णेभ्य
एव च’ इति योऽंगवाञ्जवल्क्यात् । एतच्च मातापितृव्यतिरेकेणेति
प्राञ्चः । जीवत्पितृकस्यापि तर्पणं भवत्येव । ‘जीवत्पितृकोऽप्येता-
नू’ इति कात्यायनोक्तः । एतान्=देवकृषिदिव्यपितृसनकादि-
मनुष्यान् । पितुर्जीवनेन तर्पणाधिकारात्

संन्यस्तपितृकादौ—

“येभ्य एव पिता दद्यातेभ्य एव प्रदापयेत् ॥”

इति वचनात् तस्य । तीर्थेऽप्येतत् जीवत्पितृकश्राद्धवत् । मा-
तृमरणेऽपि न तर्पणम्, उद्गाह इत्यादिवत् प्रतिप्रसन्नाभावात् ‘स-
पितुः पितृकृत्येषु’ इति निषेधाच्च । *पृथगिति ।

“अन्वष्टकासु वृद्धौ च प्रतिसम्बत्सरन्तथा ।

महालये गयायां च सर्पिण्डीकरणात्पुरा ॥

मातुः श्राद्धं सुतः कुर्यादन्यत्र पतिना सह ॥”

इति वाक्यात् ‘नवदैवतमंत्रेष्टम्’ इति वचनाच्च । *अनेका-
मातर इति । सापन्नमातुर्मात्रा सहैकतन्त्रेण द्विपितृकश्राद्धवदित्य-
र्थः । इदमशुद्धम् । यत इदं वचनमान्वष्टक्य एव प्रवर्तते न तु
तद्विभे महालयादावपि सङ्ग्रहे मातृत्रयानन्तरं सापन्नमातुरुक्तेः ।
जीवदजीवन्मातृकयोः प्रकारभेदानां चित्याच्च । अस्माकं तूभय-
त्रापि सापन्नमातुरेकोदिष्टमेवेति तदभेदात् । अधिकमन्यतोऽवगन्त-

णम् । आहर्दपञ्चकालिकायां तु पार्वणमुक्तम् ।

‘अ न्वष्टकं च यन्मातुर्गया आहं महालयम् ।

पितृपत्नीषु च आहं कायं पार्वणमुच्यते ॥’

इति बृहन्मनुक्तः । सस्त्रीनि मातामहानां सपत्नीकत्वे-
पि विभवे स्मृति मातामहानां पृथक्कार्यम् ।

‘महालये गया आहं वृद्धा चान्वाष्टकासु च ।

शेषं द्वादशदैवत्यं तर्हि प्राप्ते मयासु च ॥’

इति निगमोक्तः । हेमाद्रिमतं त्वय नवदैवत्यमेव ।

‘महालये गया आहं वृद्धा चान्वाष्टकासु च ।

नवदैवत्यमष्टकं शेषं पटुर्गौरव्यं निवृत्तः ॥’

इति विष्णुधर्मोक्तः । तातभ्राता=पितृव्यः, जननीभ्राता=
मातुलः, तस्त्रियः=पितृव्यस्त्रीमातुलानीभ्रातृजायाः ।
पितृव्यमातृव्यस्त्र्यभ्रातृजायाः सप्तम्यभर्तृयुक्ताः । तेन
सापत्यायै सपत्न्यायै इति प्रयोगो ज्ञेयः । एतासु सर्वाषु
न तद्वद्भावेदीनम् । दारलोपात् । जायापिता भ्रशुरः ।

व्यम् । कालिकायां त्विति । तुनाऽरुविः

‘सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पित्रोरेव हि पार्वणम् ।

पितृव्यभ्रातृमातृणां कोदिष्टं न पार्वणम् ॥’

इत्यनेन विरोधान् । तस्मान् ‘पितृपत्नीषु च’ इत्यत्रान्वष्टकवादे-
नन्विषयः किं तु आहर्दमित्यस्याऽऽदिष्टकं आहर्दमित्यर्थान् । नच उपे-
ष्टापरम् । आहर्दकं प्रकृत्य—

‘पितृव्यभ्रातृमातृणां उपेष्टानां पार्वणं भवेत् ।’

इति वचनात् । यदा कालिकायते सर्वभ्रातृणां आहर्दकं पार्वणमि-
ति । वस्तुतस्तु कालिकावचनं निमृश्यामिति । ‘प्राप्ते’ इत्यादिसातिस-
प्तम्यौ तत्र नवदैवत्यस्यैव भावान् ।

मते त्विति तुनारुविः । विभवे द्वादशदैवत्यन्तदभावे तु

श्वश्रुरप्यत्रोपलक्ष्य । अत्र *मूलं स्मृतिचन्द्रिकायां ज्ञे-
यम् । अत्र पार्वणिकोद्दिष्टयोर्व्यवस्थोक्ता हेमाद्रौ पुरा-
णान्तरे—

*‘उपाध्यायगुरुश्चश्रूपितृव्याचार्यमातुलाः ।
श्चशुरभ्रातृतत्पुत्रपुत्रत्विक्शिष्यपौषकाः ॥
भगिनीस्वामिदुहितृजामातृभगिनीसुताः ।
पितरौ पितृपत्नीनां पितुर्मातुश्च या स्वसा ॥

नवदैवत्यमिति व्यवस्थासम्भवान् । ‘सस्त्रियः’ इति पाठः ‘तस्त्रियः’
इति पाठो न युक्तः, पितृव्यादेः सपत्नीकत्वस्यैवाचित्यात् पितृष्व-
स्वादीनां सन्वात्ववत् । सापत्यत्वं तु पूरणीयम् । सतीपु=विद्यमाना-
सु । *मूलमिति ।

“आदौ पिता ततो माता सापत्यजननी तथा ।
मातामहाः सपत्नीकाः स्वपत्नी तदनन्तरम् ॥

सुतभ्रातृपितृव्याश्च मातुलाश्च सपत्नयः ।

दुहिता भगिनी चैव दौहित्रो भागिनेयकः ॥

पितृष्वसा मातृष्वसा श्वशुरो गुरुरर्थिनः ।” इति ।

अस्यार्थः—सुतान्तानां क्रमो विवक्षितः । ततः तदनन्तरपद-
सन्वात् । ततो दुहितैव सापत्या सधवा । सम्बन्धासत्तेः दौहित्रभावु-
कयोस्तत्र विशेषणत्वम् । सुते पत्नीपुत्रयोरिव ।

‘सुतस्तत्पुत्रदुहितृर्दौहित्रा भावुकः स्नुषा ।’

इति वचनान्तरेऽपि तथैव । गयायां तु केचित् पृथंगणां कुर्वन्ति ।
पितृव्यमातुलयोरन्ते भ्राता पितृष्वसोरन्ते भगिनी सम्बन्धामत्ते-
रिति । *उपाध्यायन्ति । श्वशुरः सपत्नीकः, न तु पृथक् श्वश्रुः,
सापत्यश्च । नापि श्वशुरे जीवति सा । भ्राता सापत्यो न तु पृथ-
क् तत्पुत्रः, सपत्नीकश्च । भगिनीदुहितरौ सधवे सापत्ये न तु भ-
गिनीसुतः तत्स्वामी जामाता च पृथक् । ‘पितरौ पितृपत्नीनाम्’

समिद्धव्यदशित्याशास्त्रार्थे चैव महात्मने ।

एकोहिष्टप्रविवानेन पूजनायाः प्रयत्नः ॥' इति ।

इतरेषां अपवादनां पार्षणमर्थमिदम् । अथ क्रमा-
न्यस्येष्टाचारान्तरावस्था । अशक्तौ तु पृथिवीचन्द्रोदये
चतुर्विंशतिमते

'एकस्मिन्ब्राह्मणे सर्वानाचार्यदीनप्रपूजयेत् ।

दश द्वादश वा पिण्डान्दद्यादकरणं न तु ॥'

एकोहिष्टभारुपं चाह गार्ग्यस्तपः

'एकोहिष्टं देवर्तानमेकाद्यैकपवित्रकम् ।

अवाहनाग्नीकरणरहितं त्वयस्सद्यत् ॥' इति ।

इति सापञ्चमानामहौ । तत्रानाचार्यमनादे आचारपक्षे सापञ्चभा-
ता प्रपूर्यः पित्रादिभ्यः सापञ्चमपवात्वं बाध्यम् 'शिष्यपौत्रकाः'
'शिष्यापौत्रकाः' इति पाठा पौत्रकद्वयदाववान्तरभेदमालम्ब्य
'शिष्यपौत्रकम्' इत्येकं वा, विद्याकलाभेदेन शिष्यौ वा, पौत्र-
कादीनामवधानैः । भाष्येन सर्वार्थः । एकोहिष्टेति ।

'तेन प्रदानं यत्र स्यान्मापण्टाकरणान्परम् ।

तत्र पार्षणवत् कुर्यादकोहिष्टं त्यजद् वृधः ॥'

इति गाल्म्यं बाध्यते इति सूचितम् । अत्र अन्येकोहिष्टं ब्रा-
ह्मणभेदः । दशोऽपि । पञ्चमभानिगुरुन्ता दश आचार्यान्तास्तु
द्वादशेभ्यः । वक्ष्यति न—

"सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र भदीयते ।

भ्रात्रे भगिन्ये पुत्राय स्वामिने मातुल्याय च ॥

पित्राय गुरुवे श्राद्धमेकोहिष्टं न पार्षणम् ॥'

हेमाद्रौ—

"सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पित्रोरेव हि पार्षणम् ।

पितृभ्यभ्रातृमातृणामेकोहिष्टं न पार्षणम् ॥' इति ।

अत्रैकपाको वैश्वदेवतन्त्रं पिण्डं बर्हिश्च *एक-
मिति स्मृत्यर्थमारे उक्तम् । अत्र *पाणिहोमः *पिण्ड-
श्चात्र द्विजान्तिक इत्याह प्रयोगपारिजाते आचार्यः—

‘काम्यमभ्युदयेऽष्टम्या *मेकोदष्टमथाष्टमम् ।

चतुर्वर्षे करे होमः पिण्डश्चात्र द्विजान्तिके ॥’ इति ।
पार्वणे तोदिष्टयोः समानतन्त्रत्वं तु अग्निसमीप
एव । अत्र धुरिलोचनौ वैश्वदेवौ ।

पार्वणैकोदिष्टयोः क्रममाह मरीचिः—

“यद्येकत्र भवेत्स्थानमेकोदिष्टं च पार्वणम् ।

पार्वणं त्वभिनिर्वृत्य एकोदिष्टं समारभेत् ॥” इति ।

एकपवित्रकम् = एका शलाका । अधिकपत्रम् । *एकपाक इति ।

“महालयं गयाश्राद्धं गतामुनां क्षयेऽहनि ।

तन्त्रेण श्रपणं कृत्वा श्राद्धं कुर्यात्पशवतः ॥”

इति पौलस्त्यान् । *वैश्वदेवेति । ‘यद्येकत्र भवेत्स्थानम्’
इति वाक्यात्तादृशश्राद्धस्य पार्वणपूर्वकत्वादमञ्जातविरोधितयो-
पक्रमभावल्यादेव वैश्वदेवसिद्धेः ‘देवहीनम्’ इति निषेधो न प्रव-
र्तते । *एकमिति । ‘एकत्र भवेत् स्थानम्’ इत्यस्यान्यथा
ऽनुपपत्तेः । प्रधानानुरोधेन गुणावृत्तिश्च तत्रैव यत्र तां विना न
प्रधानमिदिरिति । *पाणिहोम इति । पार्वणे इत्यादिः
न त्वेकोदिष्टे इत्यर्थः । *पिण्डश्चेति । पिण्डपितृयज्ञकल्पाभा-
वात् । पार्वणैकोदिष्टयोः समानतन्त्रत्वे त्वग्निसमीप एवेति पाठः ।
तत्र प्रामाण्ये यथाग्रहः तदाऽप्राप्तास्यायां* महालयकरणे(१)
(कथं चिद्योजयः । यद्वा बहुवचनभाष्यकारैरेकोदिष्टे पाणिहो-
माङ्गीकारात्तत्र तन्मते तन्निषेधो न प्रवर्तते इत्याशयेन) *एको-
दिष्टमिति । आन्वष्टक्यातिदेशेन यस्यां कस्यां चित्तिथौ श्रा-

‘अपि कन्यागतं सूर्यं कार्त्तं न धुरिलोचनौ ।’

इति हेमाद्राद्यादन्यपुराणान् । अत्र अपि दिनं
भिन्नप्रयोगत्वाद्दक्षिणामेदां वा प्रयोगकयादन्ते एव
वा दक्षिणेति हेमाद्री उत्तम । एतच्च संन्यस्तपितृकादिना
जीवात्पितृकेणापि कार्त्तम् ।

इदं पितृयज्ञकल्पनत्वात्प्रायेति वचनादर्थः होमः अपिसर्वापि
पिण्डदानार्थान् पाठान्तरं नेयम् । कन्यागत=कन्यागतमु-
र्यानामित्येकं भाद्रपदापरपक्षश्चाद् इत्यर्थः । कन्यामंकारान्निमित्त-
के चाद् इति वर्णयतां भवेत् तु पुरुषवाद्वा, तच्चिन्त्यम् । धर्मिणः
सूर्यस्य शाब्दानामित्यनुपपत्त्यै नद्धर्मस्य संक्रमणस्य भ्रमाद्दक्षि-
णितया आश्रयणान्भवत् । हेमाद्रिमतमाह—अत्राति ।
अपिदिनमित्येव ।

“आदौ मध्येऽवसाने वा यत्र कन्या रतिर्विद्यते ।

सपक्षः सकलः पूज्यः आद्यपौष्टिकं प्रति ॥”

इति कार्त्तार्जिजानवाक्यात्कर्मभेदः “तस्य भाहुतीनुदाति”
इतिवत् । यदि वाक्यान्तरमात्रमकं आद्यमनूय तिथिममूचया विधि-
येत तदा न भेदः स्यात् । प्रकृते तु न तथा । तेन ब्राह्मणभेद-
दक्षिणानां भेदेऽपि न दोषः । अभावावस्थान्तेन प्रतिपद एका-
काराभिप्रायेण पक्षपक्षम् । तेन न पौष्टिकत्वबाधः । प्रयोगै-
क्यादिति ।

“नभस्वस्यापरं गते तिथिपौष्टिकं तु यत् ।

कन्यास्थाकार्त्तितः अगस्त्य कालः आद्यकर्मणि ॥”

इति शास्त्राद्यनिवचनं ‘संख्यायुक्तेषु समुच्चयः स्यात्’ इति
न्यायेन तिथीनां आदे समुच्चयावगमात् तस्य आद्याहतिं विना
ऽनूपपत्तेरकस्यैव आद्यस्य सायंपातरपिहोत्रहोमस्यैवावृत्तिः । तत्राने-
कदिनमाध्य एक एव आद्यप्रयोगः । अतो ब्राह्मणदेशदक्षिणानां

‘वृद्धौ तीर्थे च *संन्यस्ते ताते च पतिने सति ।

यस्य एव पिता दद्यात्संन्यो दद्यात्स्वयं सुतः ॥’

इति कात्यायनोक्तेः । यत्तु कौण्डिन्यः—

‘दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपक्षिकम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात्तिलैस्तर्पणमेव च ॥’ इति,

तत्संन्यस्तापित्राद्यतिरिक्तविषयम् *काम्यश्राद्धपरं

न । *अत्र बहु वक्तव्यं श्रापितृकृतजीवत्पितृकानिर्णये

ज्ञेयम् । एतच्च जीवत्पितृकेण पिण्डरहितं कार्यम् ।

*‘मुण्डनं पिण्डदानं च प्रेतकर्म च सर्वशः ।

मेक्यमिति । अत्रेदमरुचिबीजम् । शाब्द्याग्निवाक्यस्योत्पत्तिप-
रतया कोत्पत्तिः क गुणविधिरिति विनिगमनाविरहात् समुच्चिता-
नेकतिथिर्षाशष्टश्राद्धविधी ‘यदाऽऽश्विनोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां
पर्णिमास्यां चाच्युतो भवति’ इत्यत्रेव समुचितानेककालविशिष्ट-
कर्मविधिकृतभेदवदिहाऽपि श्राद्धभेदस्यैवाचित्यात् । *संन्यस्ते
इति । पितृयज्ञे होमान्तमनारम्भो वेति पक्षद्वयम् । आरम्भपक्षे
होमान्तः पित्रादिदेवतानां वा पिण्डदानमित्यग्रे स्पष्टम् । सर्व-
स्मिन्नपि पक्षे संन्यस्तादिपितृकस्यामावास्याश्राद्धं स्मृत्युक्तं भवति
स्मृतीनां सर्वसाधारण्यात् । *काम्येति । नित्यनिषेधबाधेन का-
म्यस्य प्रवृत्तेः ननु वृद्धौ चेति सर्वश्राद्धप्रतिप्रसवस्यापरपक्षिक-
निषेधो बाधकोऽस्त्वित्यत आह—*अच्चेति । सामान्यतः—

‘मपितुः पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यते ।’

इति सामान्यतोऽपरपक्षे श्राद्धनिषेधे सिद्धे कौण्डिन्यनिषेधस्य
वैयर्थ्यवारणाय कृष्णपक्षान्तर्गतमप्यन्वष्टकाश्राद्धं पिण्डपितृयज्ञ-
कल्पेन न कार्यमिति व्याख्येयम् । न चानेन तदुपसंहारः । तथा
सत्यतदन्यसर्वश्राद्धप्राप्ते जीवत्पितृकस्य प्रतिप्रसवान्तरवैयर्थ्यात् ।
*मुण्डनमिति । यस्तु तस्तु एतस्य निर्मूलत्वात्सपिण्डं भवत्येव ।

५४३ सटीकनिर्णयसिन्धुव्रितीगपरिच्छेदे-

न जीवत्पितृकः कुर्यात्तु गृहिर्णोपतिरेव च ॥

इति दक्षेण तस्य पिण्डनिर्णयान् । अन्वष्टक्यमातृ-
वार्षिकादी तु वचनाद्भवतीति वक्ष्यामः । तथा उक्तं-
'पिण्डो यत्र निवर्तते स मातृषु कथंचन ।

सांकल्पं तु तदा कार्यं नियमाद्व्याधादिभिः ॥

सांकल्परूपं च वक्ष्याते ।

अथ आजाकृतर्पणं पक्षश्राद्धे प्रतिदिनं आजाक्षर-
म् । सकृन्महालयं तु परेऽह्नि कार्यम् ।

तदुक्तं नारदाय-

'पक्षश्राद्धं यदा कुर्यात्तर्पणं तु दिने दिने ।

सकृन्महालयं चैव परेऽह्नि तिलोदकम् ॥

गर्गोपि-

'पक्षश्राद्धे हिरण्यं च अनुव्रज्य तिलोदकम् ॥' इति ।

तथा प्रयोगवार्तिजाते गर्गः-

'कृष्णे भाद्रपदे मासि आजं प्रतिदिनं भवेत् ।

पितॄणां प्रत्यहं कार्यं निषिद्धाहोरात्र तर्पणम् ॥

सकृन्महालये इवः स्यादष्टकास्वन्त एव हि ॥

इवं निषिद्धदिनेऽपि कार्यम् ।

'तिथिर्नार्थविशेषेषु कार्यं प्रत्येकं च सर्वदा ।

इति स्मृत्यर्थसाराङ्कः ।

'तीर्थे तिथिविशेषे च गणायां प्रत्येकक्षके ।

निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥

इति स्मृतिरक्षावल्यां वचनाच्च ॥

एतच्च आजं मलमासे न कार्यम् । तदाह भृगुः-

'वृद्धिश्राद्धं तथा सोममग्न्याधेयं महालयम् ।

राजाभिषेकं कार्यं च न कुर्याद्भानुलहिते ॥' इति ।

हेमाद्रौ नागरखण्डे —

* 'नभो वाथ नभस्यां वा मलमासो यदा भवेत् ।

सप्तमः पितृपक्षः स्यादन्यत्रैव तु पञ्चमः ॥'

एतच्च पित्रोर्मरणे प्रथमाब्दे *कृताकृतमिति त्रि-
स्थलीसंतौ भट्टाः ।

इदं च नित्यं काम्यं च ।

'पुत्रानायुस्तभारंगमैश्वर्यमतुलं तथा ।

प्राप्नोति पञ्चमे दत्त्वा श्राद्धं कामान्सुपुष्कलान् ॥'

इति(१) जायान्त्युक्तः ।

'वृश्चिकं समतिक्रान्ते पितरौ दैवतैः सह ।

निःश्वस्य प्रतिगच्छन्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥'

इति काष्णार्जिनिवचनाच्च । तदतिक्रमे प्रायश्चित्त-

मुक्तमृगिवधाने—

(२) 'दुरोअश्वस्य' मन्त्रं च दशवारं द्विमासयोः ।

*नभोवेति । नन्वत्र यदाऽऽश्विनोऽधिकमासस्तदा तत्र कन्यार्क-
सत्वात् श्राद्धपसङ्गः । अत्र नठ्याः—

'यातुधानप्रियो मासः कन्यार्के जायते यदा ।

दैवं पित्र्यं तदा कर्म उत्तरे मासि युज्यते ॥'

इति वचनात्तुलार्के कार्यमित्याहुः । *कृताकृतमिति । क-

(१) 'याजुर्वल्क्ययुक्तः' इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

(२) स मन्त्रो ऋग्वेदसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थाध्याये—'दुरो
अश्वस्य दुर इन्द्र गोरसि दुरा यवस्य वसुन इत्यस्यतिः । शिक्षानरः
प्रादिवं अकामकशनः सखा सखिभ्यस्तमिदं गृणीमास ॥' इति । अस्य
व्याख्या—'हे इन्द्र, त्वम् अश्वस्य दुरो दाताऽसि, तथा गोः पश्वदेर्दुरो
दाताऽसि, तथा यवस्य यवादेर्धान्यजातस्य दुरो दातासि । वसुनः
निवासहेतोर्धनस्येनः स्वामी पतिः सर्वेषां पालयिता । शिक्षानरः शिक्ष-
तिर्दानकर्मा । शिक्षाया दानस्य नेताऽसि । प्रादिवः=पुराणः प्रगता दिवो

महालयं यदा न्यूनं तदा संपूर्णमिति तत् ॥ इति ।
 द्विमासयोः कन्यातुल्यमिहालयं यदा हीनमित्यर्थः ॥
 अत्र भरणं आहमिति प्रशस्तम् । तदुक्तं पृथिवी-
 चन्द्रोदये मास्ये—

‘भरणी पितृपक्षे तु महती पारकीर्तिता ।

अस्यां आहं कृतं गेन स गया आहंकृष्टेन ॥’

पृथिवीचन्द्रोदये श्रीभरणीं पुरुषपातः—

‘नभस्यापरपक्षस्य द्वितीया यादृ मास्यमे ।

तृतीया चाग्निनागाभिः संहिता प्रानदा पितुः ॥’

एतत्पक्षे षष्ठी योगविशेषेण कापितासंज्ञा । तदुक्तं भा-
 राह—

‘नभस्यकृष्णपक्षे तु रौहिणीपातभुसुतैः ।

युक्ता षष्ठी पुराणज्ञैः कापिता पारकीर्तिता ॥

ब्रह्मपञ्चासनियमैर्भास्करं तत्र पूजयेत् ।

कापितां च द्विजान्याय दत्त्वा कतुकलं लभेत् ॥’

पुराणसमुच्चये—

‘भाद्रे मास्यांस्तेन पक्षे भानौ जैत्र करे स्थिते ।

याने कुजे च रौहिण्यां सा षष्ठी कपिता भवेत् ॥’

अत्र दर्शान्तम्येन महालयं भाद्रपदकृष्णपक्षो
 तदभ्युदयः, अकृतं तु न दोषः । द्विमासयोर्महालयं यदा न्यून-
 मिति सम्बन्धः । भरणीति । इदं च पिण्डरहितं कार्यम् ।

द्विमास्यमित्यत्र स तथातः । अकामकशनः कामान् कशयात् माशय-
 तीति कामकशनः न कामकशनः अकामकशनः हासिर्वसवतां यज-
 मानानां कामानभिमतफलप्रदानेन पूरयतीत्यर्थः । सखिभ्यः समाना-
 कपानिभ्यश्चार्थिभ्यः सखा सखिवदायम्नं मिथः, पृथभूता य इन्द्रकलं
 प्रति इदं स्तोत्रलक्षणं वचः पूर्णमासं शुभम् । इति श्रीमत्सायणा-
 चार्याणाम् ।

ज्ञेय इत्युक्तं निर्णयामृतं, हेमाद्रौ च । *हस्तार्कस्तु फ-
लातिशयार्थः ।

‘संयोगे तु चतुर्णां वै निर्दिष्टा परमेष्ठिना ।’
इति तत्रैवोक्तं । अत्र विशेषो हेमाद्रौ स्कान्दे—

*‘देवदारुं तथोशीरं कुङ्कुमलामनःशिलाम् ।

पञ्चकं पद्मकं यष्टिं मधु गन्धेन पेययेत् ॥

क्षारंणालाञ्च्य कल्केन स्नानं कुर्यात्समन्त्रकम् ।

आपस्त्वमासि देवेश ज्योतिषां पतिरेव च ॥

पापं नाशय मे देव वाङ्मनःकायकर्मजम् ।

पञ्चगव्यकृतस्नानः पञ्चभङ्गैस्तु सार्जयेत् ॥’

पञ्चभङ्गः=पञ्चपल्लवैः । तथा—

‘रत्नैर्नीनाविधैर्युक्तं सौवर्णं कारयेद्रविम् ।

शक्तिस्तु पलादूर्ध्वं तदर्धं कर्षतापि वा ॥

सौवर्णमरुणं कुर्यात्सौकां चैव तथा रथम् ॥’

तथा—

‘अल्पविस्तोऽपि यः कश्चित्सोऽपि कुर्याद्विमं विधिम् ।’

प्रभासखण्डे—

‘स्थापयेद्व्रणं कुम्भं चन्दनोदकपूरितम् ।

रक्तवस्त्रयुगच्छलं ताम्रपात्रेण संयुतम् ॥

“अयनद्वितये श्राद्धं विपुत्रद्वितये तथा ।

भरणीषु च सर्वासु पिण्डनिर्वपणं न हि ॥”

इति पुलस्त्यनिषेधात् । ‘युगादिभरणिमध्ये’ इति प्रोक्तं तु सति

सप्तम्या व्याख्यातम् । ‘तिथिनक्षत्रवारादि’ इति वचनात् । ननु

वाराहे योगचतुष्टयं पुराणसमुच्चये च तत्पञ्चकमिति कथं कपि-

लापण्यैक्यमित्यत्र—*हस्तार्कस्त्विति । इयं च पृष्ठी योग-

विशेषेण पूर्वा वा परा वा ग्राह्या । *देवदारुमिति ।

रथो रौक्मपलभ्यैव एकचक्रः सुनिश्चितः ।

सौवर्णपलसंयुक्तां मुनिं सूर्यस्य कारयेत् ॥

ततः सूर्यं कारिन्नां च पादयोःपचारैः संपूज्य दद्यात् ।

दिन्यमुनिं जगन्मधुहोदशात्मा दिवाकरः ।

कारित्वासाहितो देवो मम मुक्तिं प्रयच्छतु ॥

यस्मात्त्वं कारितं पुण्या सर्वलोकस्य पावनी ।

प्रदत्ता मम सूर्येण मम मुक्तिप्रदा भव ॥ इति ।

विशेषान्तरं तत्रैव जगामिति दिक् ॥

इयमेव चन्द्रपर्वा । सा चन्द्रोदयदयाभिनी प्राप्ता ।

उभयत्र तथाप्येव पूर्वा । तदुक्तं भाष्ये —

‘तद्यद्वाद्रपदं मासि पष्ठया पक्षे मिलितम् ।

चन्द्रपर्वात्तत्तं कुर्यात्पूर्वपक्षः प्रशास्यते ॥

चन्द्रोदये यदा पक्षा पूर्वाह्णे यावत्तद्वर्ति ।

चन्द्रपष्ठयामितं पक्षे सर्वोपाय्या प्रयत्नतः ॥’ इति ।

अष्टम्यामाहवत्यायेन मघावर्षिसंज्ञं श्राद्धमुक्तम् ॥

‘एतेन माघावर्षे प्रौष्ठपक्षा अवरपक्षे’ इति । ॐ इदं

‘पञ्चम्यामेकभक्तं तु कुर्यात्तत्र विवक्षितम् ।

षष्ठ्यां प्रातः समुत्थाय कृत्वाऽऽदी दन्तधावनम् ॥’

दन्तधावनमिति निश्चकर्षोऽलक्षणम् । दन्तधावनं च काष्ठं वि-
नेति स्पष्टम् ।

‘मन्त्रपूर्णाऽस्ति कृत्वा इयं मन्त्रमुदीरयेत् ।

निगहारांश्च देवशस्त्रदत्तस्त्वपरायणः ॥

पूजयित्वाऽपहं भक्त्या शरणं भव भास्कर ।

अदर्वं दत्त्वाऽथ मङ्गलां कृत्वा स्नात्वा शुचिस्मृतः ॥’

इत्यनन्तरमिदम् । गङ्गेन=क्षीरेण । कपिला=गाम् । विशेषान्तरं क-
पिकापल्लीवतान्तरम् । ॐ इदमिति । अष्टका=अष्टवहका, पूर्वेषु श्राद्धा-

सप्तम्यादिषु त्रिष्वहःसु कार्यम्' इति नारयणवृत्तिः ।
हरदत्तस्तु मघायुक्तवर्षासु भनं त्रयोदशीश्राद्धमिति व्या-
चरुषौ । पृथ्वीचन्द्रोदये ब्राह्मे—

'आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे गया माध्याष्टमी स्मृता ।
त्रयोदशी गजच्छाया गयातुल्या तु पैतृके ॥
आश्विनकृष्णाष्टम्यां महालक्ष्मीव्रतम् । तत्र निर्ण-
यामृतं पुराणसमुच्चयं—

'श्रियाऽर्चनं भाद्रपदे सितोष्टमी
प्रारभ्य कन्यामगतं च सूर्ये ।
समापयेत्तत्र तिथौ च यावत्
सूर्यस्तु पूर्वाभिगतो युवत्याः ॥' इति ।

तत्रैव—

'कन्यागतंऽर्के प्रारभ्य कर्तव्यं न श्रियो ऽर्चनम् ।
हस्तप्रान्तदलस्थेऽर्के तद्व्रतं न समापयेत् ॥
पूजनीया गृहस्थानामष्टमी प्रावृषि श्रियः ।
दांपैश्चतुर्भिः संत्यक्ता सर्वसंपत्करा तिथिः ॥

तथा—

न्युक्ता एतेनेत्युक्तेः । माध्यावर्षमिति पठित्वा मध्ये वर्षासु भवामिति
काचिदाहुः । महालक्ष्मीव्रतमिति । तदनुरोधेन पूर्वाणि पञ्च-
दश दिनानि ग्राह्याणीति भावः । अत्र भाद्रशुक्लाष्टमीमारभ्याश्विन-
कृष्णाष्टमीपर्यन्तं षोडशदिनेषु महालक्ष्मीयात्रा कार्या ।

((१)) 'महालक्ष्म्यष्टमी प्राप्य तत्र यात्रा कृता नृणाम् ।

संपूजीतेह विधिवत् पद्मा स च न मुञ्चति ॥'

इति काशखण्डात् । महालक्ष्म्यष्टमी=भाद्रशुक्लाष्टमी । तत्र

ज्येष्ठापूजामत्वात्तां प्रारभ्य महालक्ष्म्यष्टमी=आश्विनकृष्णा-

‘पुत्रसौभाग्यराज्यायुनींशनी सा प्रकीर्तिता ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन त्याज्या कन्यागते रथौ ॥

विशेषेण परित्याज्या नवमीद्वितीया यदि ॥’

इति द्वापचतुष्टयं तत्रैवाप्तम् ।

‘त्रिदिने चावमे चैव अष्टमी नोपवासयेत् ।

पुत्रहा नवमीविद्या स्वर्गा हस्ताभिग रथौ ॥’ इति ।

त्रिदिनायमदिनलक्षणं च रत्नमान्दायाम्

‘यत्रैकः स्पृशति तिथिद्वयावस्थानं

वारश्चेद्वमदिनं तदुक्तमात्रेः ।

यः स्पृशति द्वयति तिथिद्वयस्य चाहो

त्रिद्वयमुक्तमित्यदिदं त्रयं च नेष्टम् ॥’

एते च सर्वे निषेधाः प्रथमाद्यर्थावध्याः । मध्ये तु
सांत्त सम्भवे श्रयाः । यतस्य पादशान्दस्याद्यत्वेन मध्ये
त्यागायोगात् । ऋश्यं चन्द्रोदयद्वयाभिर्नी यात्वा । तत्रैव
पूजादयुक्तैः । परादिने चन्द्रोदयादूर्ध्वं त्रिसुहृत्तद्वयापित्वं
परं च कार्या, अन्यथा ऋपूर्वैव ।

पृथी तां प्राप्य तावत्पर्यन्तमित्ययः । ऋकन्यामगते सांत्त ।
कन्यामगते मिहस्थे सूर्ये भारद्वाजः । पूर्व्याः=कन्यायाः पूर्वार्धे
सूर्येऽर्वास्थिते सति समामिर्गन्त्यर्थः । इदं च वाक्यं, पादशदिनानां
समसाधान्येन वनाह्नव्याप्यम् ।

‘मासि भाद्रपदे शुक्लपक्षे ज्येष्ठापूर्वाष्टमी ।

प्रारब्धव्यं वतं तत्र महालक्ष्मी यतात्मभिः ॥’

इति वचनाच्च । तत्र समाप्तिदिननिर्णयमाह—ऋषामिति ।

पूजादीत्यादिना चन्द्रोदयदानग्रहः ।

‘चन्द्रोदयवते चैव तिथिस्तात्कारिका स्मृता ।’

इति स्मृतेः । ऋपूर्वैवेति ।)

‘पूर्वा वा परविद्धा वा ग्राह्या चन्द्रोदये सदा ।
त्रिमुहूर्ताऽपि सा पूज्या परतश्चाध्वर्गामिनी ॥’
इति मदनरत्न निर्णयामृतं च सङ्ग्रहोक्तं ।
‘अर्धरात्रमतिक्रम्य वर्तते गोचरा तिथिः ।
तदा तस्यां तिथौ कार्यं महालक्ष्मीव्रतं सदा ॥’
इति वचनाच्चेति सङ्क्षेपः ॥ इति महालक्ष्मीव्रतनिर्णयः ॥
अथ नवम्यामन्वष्टकाश्राद्धम् । तत्र कान्धायनः —

* ‘अन्वष्टकासु नवभिः पिण्डैः श्राद्धमुदाहृतम् ।

पित्रादिमातृमध्यं च ततो मातामहान्तकम् ॥’

पृथ्वीचन्द्रोदये ब्रह्माण्डे —

‘पितॄणां प्रथमं दद्यान्मातॄणां तदनन्तरम् ।

ततो मातामहानां च अन्वष्टक्ये क्रमः स्मृतः ॥’

श्राद्धहेमाद्रौ छागलेयः —

‘केवलास्तु क्षये कार्या वृद्धावादी प्रकीर्तिताः ।

अन्वष्टकासु मध्यस्था नान्त्याः कार्यास्तु सातरः ॥’

“कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वाविद्धैव कर्तव्या परविद्धा न कुत्रचित् ॥”

इत्युक्तं । अत्र अष्टम्याः श्राद्धं मयाश्राद्धसमफलम् ।

“आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे गयापञ्चाष्टमी स्मृता ।

त्रयोदशी गजच्छाया गयातुल्या तु पैतृके ॥”

इत्युक्तं । भाद्रकृष्णतवम्यामन्वष्टकाश्राद्धं मातृश्राद्धं च । तत्रा-

द्यमभिप्रेत्याह — * अन्वष्टकास्त्रिति । हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामि-

परपक्षाणामष्टमीष्वष्टका अपरेद्वयुरन्वष्टक्यमिति चतस्रोऽन्वष्टकाः

भाद्रकृष्णाष्टम्युत्तरा चान्वष्टका पञ्चमी ‘पौष्टपद्व्युत्तराभूयः’ इति

वचनात् । अथवा आश्वलायनानां माध्यावर्षोत्तरनवम्यामन्वष्ट-

कामहसं करोति । तत्रायं देवताक्रमः । अयमेवोत्तरान्वष्टक्यं ग्राह्यः ।

दीपिकायां तु मातृश्राद्धमादौ कार्यमित्युक्तम् । मा-
तृयजनं त्वन्वष्टकाश्चादित इति हेमाद्रौ । ब्राह्मेऽपि—

*'अन्वष्टकास्तु क्रमशो मातृपूर्वं तदिष्यते ।' इति ।

अथ *शास्त्राभेदेन त्वन्वष्टाति पृथ्वीचन्द्रोदयः ।

*जीवत्पितृकारिण्यर्थमिति निर्णयदीपः । इदं च जीव-
त्पितृकेणापि कार्यम् । तदुक्तं निर्णयामृतं मैत्रायणी-
परिशिष्टे—

'आन्वष्टक्यं गणाप्राप्तौ सत्यां गच्छन् मृतेऽहनि ।

मातुः श्राद्धं मृतः कुर्वाणस्तन्मार्गं च जीवति ॥' इति ।

*यद्यपि जीवत्पितृकस्य पञ्चाप्यन्वष्टका अवश्यं
कर्तव्याः, *तथाप्यशक्तस्यैव पातक्यर्था ।

'प्रीत्यष्टका भूयः पितृदोषं भविष्यति ।'

इति हेमाद्रौ पाद्योक्तः ।

*'सर्वासामेव मातृणां श्राद्धं कन्यागते रथौ ।

नवम्यां हि प्रदातव्यं ब्रह्मलब्धवरा यतः ॥'

इति मृतनागडयकत्वांशः । अथ *'सर्वासाम्'
इत्युक्तं: स्वमातरि जीवन्त्यामापि सपत्नमातृभ्यां दद्या-
त् । तन्मरणं सति तस्मै ताम्रश्च दद्यादित्युक्तं जीव-

*शास्त्रेति । बहुवचनं पितृपूर्वम् । तन्मृते तथोक्तः । अन्येषां मातृपू-

र्यम् । *जीवदिति । तस्य पितृत्वपणाभावात् । अथ क्रमानुपपत्तरु-

चिः । आन्वष्टक्यं=माद्रकुप्या नवमी । श्राद्धमात्रमित्याशयेन शङ्कते-

*यद्यपीति । तदेवाहन्य समापत्ते—*तथापीति । अन्वष्टकाश्रा-

द्धोत्तरश्राद्धपन्वष्टक्यम् । 'अपराष्ट्रान्वष्टक्यम्' इत्युक्तंरिति अप्रकामा-

लस्य शङ्कात्तरं कृते । द्वितीये जीवत्पितृकस्य मृतमातृकस्य तत्त्वमिति ।

*सर्वासामिति । अथ ग्रन्थकुन्मतेऽपि मातामहा न कार्याः । श्रुत-

देवतगैवाकाङ्क्षानिवृत्तेः । अथ मृत्युक्तं विशेषमाह *अत्रेति ।

पितृकनिर्णये गुरुभिः । अत्र सर्वासां नामनिर्देशेनैको
ब्राह्मणोऽर्घ्यः पिण्डश्च । नामैक्ये तु द्विवचनादिप्र-
योग इत्युक्तं नारायणवृत्तौ । अन्वष्टकाश्राद्धं तद्या-
गश्च गोभिलीयानां मध्यमायामेव, न सर्वासु* ।

‘अन्वष्टक्यं मध्यमायामिति गोभिलगौतमौ ।’

इति छन्दोगपरिशिष्टात् । अत्र भर्तृवरणोत्तरं पूर्ण-
मृतमातृश्राद्धं न कार्यमिति केचिदाहुः । पठन्ति च—

‘श्राद्धं नवम्यां कुर्यान्नमृते भर्तारि लुप्यते ।’ इति ।

तदेतस्मिन्मूलत्वान्मूर्खप्रतारणमात्रम् । श्राद्धदीपक-
लिकायां ब्राह्मे—

*‘पितृमातृकुलोत्पन्ना याः काश्चित् सृताः स्त्रियः ।

श्राद्धार्हा मातरा ज्ञेयाः श्राद्धं तत्र प्रदीयते ॥’ इति ।

*अत्र देशाचाराद्यवस्था ।

आन्वष्टक्यमधिकृत्यैवेयं वृत्तिः मातृश्राद्धेऽप्यालम्बनीया बाधका-
भावात् । तत्र ब्राह्मणभेदेऽर्घ्यदानभेदवाक्यं व्यर्थमित्यत उक्तम्—
*एक इति । *अर्घ्य इति । अर्घ्यदानं तु पृथक् । ‘अनेका
मातरो यस्य’ इत्युक्तगालववाक्यात् । *द्विवचनादीति ।
एकशेषोत्तरमित्यादि । नामभेदे द्वन्द्वोत्तरम् । द्विवचनादेः
सत्त्वात् । एतच्च सधवाया एव मातुर्भरणे अविश्वानवमीस-
माख्यानात् इत्येके । ‘अविशेषाद्विधवाया अपि’ इति मयूखः ।
तद्यागो=मातृयागः । न सर्वासु=न पूर्वपरयोः ‘स्त्रीशूद्रौ नाधीयाता-
म्’ इतिवद्विशेषतः प्राज्ञेतरनिषेधात् । *पित्रिति । प्रत्याभूतिवि-
शेषपरिचयायैदम् । याः काश्चिदिति दर्शनात् । तेनापुत्रपत्यादेरपि
श्राद्धसिद्धिः । पितृष्वस्त्रादेः श्राद्धपरमिति वदतां मते त्वाह—
*अत्रेति । यस्तु जीवत्यां मातरि पितृष्वस्त्रादिभिः पालितः तद्ध-
नग्राही वा तत्परमिति तु प्रतीमः । अत्र भार्याविरहितः=अविवाहि-

इदं चानुपनीतेनापि कार्यम् । तदुक्तं आदित्य-
पाणौ मास्मै-

‘अमायाश्वाष्टकाकृष्णपञ्चमदशीषु च ।’

इत्यादिभाष्य-

‘एतच्चानुपनीताऽपि कुर्यात्सर्वेषु वर्षेषु ।’

आदित्यं साधारणं नाम सर्वकामकल्पदम् ॥

भाष्योक्तिरहितोऽप्येतत् उपवाससम्भाषि नित्यतः ।

शुक्रोऽप्यमन्त्रयत् कुर्यादनेन विभिन्ना सुधः ॥ इति ।

तेन च साधैरवेदामिति उपरास्तम् । अन्वष्टकानः

पृथगेवेदं मातुः आदित्यमपि परास्तम् । लाघवेन च

सिक्क्यादष्टकापवादोऽप्येष । तेनान्यत्रान्वष्टकाश्चादित्य

तः, धृतमात्रम् । उपवासस्य इति । पन्थमात्राभिप्रायम् । तेन=

भाष्योक्तिरहितोऽप्येतत् । साधैरवेदामिति । अन्वष्टकायां पिण्डपितृय-

ज्ञकल्पसम्भवात् तस्य साधिकमात्राविषयत्वात् । उपरास्तमिति ।

निरग्न्यादेस्तु पाणिहोमः । भाष्येनम्बोयानां तु लौकिकाग्रो होम

इति स्मर्तव्यम् । नन्वत्र सर्वेषां साधनप्रतिर्भावद्वितीयाव्युत्पा-

णामधिकारं ‘मातुः आदित्यं सुतः कुर्यात्’ इति कुत्र इत्यत्र केषां नि-

त्मसाधनमुत्पापयति अन्वष्टकान इति । लाघवेनेति ।

अन्वष्टकाश्चादित्यं नवर्षवत्त्वं च धृतपितृकं धृत्यैव सम्भवतीत्यतस्तदन्त-

र्गतमात्रादित्यं एव जीवाव्युत्पादकस्याधिकारं ‘मातुः आदित्यं सुतः कुर्या-

त्’ इत्यनेन बोध्यते । इतोऽपि च न मातामहवर्त्तादपि । तदतदुक्तम्

चमूलक्यादिति । अयं भावः सवर्तीत्या आदित्यं भिन्नैव धृतिः

कल्प्या स्यात् । यम तु सर्वोधिकारिकं आदित्यं मूलभूतधृत्या बो-

ध्यम् । तत्र धृतपितृकस्य प्रधानत्वम् । जीवाव्युत्पादकस्य त्वेकं प्रधान-

मिति विशेषव्युत्पादकं ‘मातुः आदित्यं सुतः कुर्यात्’ इति वचनम् ।

“पितरो यत्र पूजयन्ते तत्र मातामहा अपि ।”

*अङ्गस्याप्य*त्र प्रधानत्वं वचनात् । * (१) अवेष्टेरित्य राज-
सूयान्तर्गताया 'एतयाश्नायकामं याजयेत्' इति फलार्थ-

इति बहुवचनवशेन पितृपदस्य जनकपरत्वादिह तदभावादपि-
न मातामहानां प्रसक्तिरिति भावः । *अङ्गस्येति । तावताऽपि
तदन्तर्गतमातृश्राद्धे स्वप्राधान्यमस्त्येव न्यप्याहूः । वस्तुतस्तु 'अमा-
वास्याएका' इति विधिः साग्निक एव । अन्वष्टकस्य पितृयज्ञकल्प-
नियतत्वात् । अनुपनीतादीनां च तत्कल्पासम्भवेनाप्राप्तमेव श्रा-
द्धमन्वष्टकातिदेशेन विधीयते इति मतमुन्थापयति—तेनेति ।
मूलैक्यादिति । यानि कल्पसूत्राणि पुराणानि च तेषां सर्वेषां एकैव
श्रुतिमूलत्वेन कल्प्यते । साग्नितिरग्निभेदेन पितृयज्ञभावभावौ तु
प्रयोगविधेरेव भेदकौ नोत्पत्तिविधेरिति भावः । ननु कश्चन प्र-
योगः पितृयज्ञकल्पेन कश्चित्तु तं विनापीति कथमुत्पत्तिविधेर्न
भेद इत्यत्राह—अष्टकेति । न चायमभ्यासः । अन्यपरपुनःश्रवणं हि
अभ्यासः । न चान्यपरतेति भावः । मूलैक्येऽपि प्रयोगभेदं दृष्टान्त-
मुक्त्वा व्युत्पादयति—तेनेति । *अन्यत्र=साग्निसंयोगे । *अत्र=
निरग्निप्रयोगे । वचनात्=एतच्चानुपनातोऽपीति वाक्यात् ।
वस्तुतस्तु

“अष्टकान्वष्टकास्तिस्त्रस्तयैव च नृपोत्तम ।

एतास्तु श्राद्धकालान्वै नित्यानाह प्रजापतिः ॥”

इति वाक्यभेदेन निर्देशादन्वष्टकाश्राद्धं स्वतन्त्रमेव न च क-
स्याप्यङ्गं न च बृहस्पतिसववदस्यापि प्रयोगबहिर्भूतगतत्वमस्तु
बृहस्पतिसवस्य पृथक् निर्देशाभावेन विशेषादिति ।

नन्वेवं कथं तस्येह साग्निरित्यत्राह—*अवेष्टेरित्येति । राजाधि-

कारिकराजमुपान्तर्गताया अपेक्षया। "यदि ब्राह्मणो यजेत्काष्ठ-
पात्राद्यकामं याजयेत्" इति एत-उद्देशनापादानं नदत्त मृतपितृकाभि-
कारिकान्तरप्रत्ययान्तर्गतस्य धातुश्चादिक्यापामा एतच्चैव नन्द-उद्देश-
नापादानमित्यर्थः । एतदपेक्षा विना राजा चात्रिकारिणा धातुश्चाद-
ऽपि जीवदजीवन्पितृका तथैव तुल्यमेव युधयश्चायुन्यानाविधेने भेद-
स इत्यादि बाध्यम् । ननु जीवान्पितृकस्य 'सापत्तः' इतिनिर्णयनान-
धिकारे प्राप्तं

"धातुः श्राद्धं मृतः कुर्यान् पितृयेपि न जीवति ।"

इति तन्मासिकश्रुतकोऽयमपूर्वनिर्णयः स्यात् । ब्राह्मणस्य
'राजाधिकारिकराजमुपान्तर्गताया' 'यदि ब्राह्मणो यजेत्' इति विवि-
क्त 'यदहरेव विरजतदहरेव प्रजतेत्' इति ज्ञानायतनया काम्ये सं-
न्यासे सर्वाङ्गोपसंहारमपर्यवर्त्तयितुमाशङ्क्यतथाभूतस्यातृकस्याधिका-
रामासी 'यथातुरः स्यान्मनसा वाचा वा मन्त्रमेव' इति तन्मासि-
फलकविधिवदिति मेवम् । यदि ब्राह्मणो यजेत्तस्याश्वरेष्टि-
प्रयोगविधायकवाक्ये तस्या राजमुपान्तर्गतत्वेनैव सापेक्षत्वे-
न साधन-वाचकमात्रजमुपमाभ्यन्तरेनावगतस्य स्वाराज्यस्यावेष्टि-
साध्यत्वेनापस्थानाभ्युपगमादिश्रुतजटादन्त्यायेन फलापानवारणाय
'एतवाश्वकामम्' इत्येतेन फलं सधायत आतुरवाक्ये तु यदहरेव
ति संन्यासस्य निरपेक्षसाधन-वाचकमात्रमात्रं तन्माध्यमेनाव-
गतस्य ज्ञानस्यापत्युद्देश्यस्थित्या फलान्तरापेक्षायुक्तत्वेन नास्ती-
ति प्रकृतज्ञानमेव फलमन्वेति नदत्तप्रकारतन्मतस्य धातुश्चादिक्यन्तर-
सापेक्षत्वेन साधनतया तन्माध्यमेनावगतस्य मन्त्रवाचानुयाद-
स्यैव जीवन्पितृकाधिकारिकधातुश्चादपि फलत्वं न तु स्व-
र्गस्यान्यस्य वा कस्याचित् । यथा यावज्जीवादिवाक्यस्य उपस्थित-
मपि स्वर्गं विहाय निष्कामं भति प्रयोगनिर्वाहार्थं पापक्षयार्थत्वं न-
दत् । न चाहर्त्वे फलसम्भवात्पर्यन्तादिवदिति साध्याभ्यं नापि प्रत्यवा-

स्वम् । *अष्टाष्टका=अन्वष्टका *पूर्वानुरोधात् । तथा-
त्रिपुराणे-

‘अन्वष्टकासु घृद्धौ च गयायां च क्षयेऽहनि ।

अत्र मातुः पृथक् श्राद्धमन्यत्र पातिना सह ॥’

आपस्तम्बानां तु ‘अष्टकासु च घृद्धौ च’ इति भाष्यकारैः
पाठादष्टकायां मातृश्राद्धम् *(१) छन्दोगैस्त्वत्र मातृ-
मातामहश्राद्धं न कार्यं किन्तु त्रिपुरुषमेव ।

‘न गोविद्भ्यः पृथग्दद्यादवमानदिनादृते ।

(२) कर्षूसमान्वितं मुक्त्वा तथाचं श्राद्धषोडशम् ॥

प्रत्याब्दिकं च शेषेषु पिण्डाः स्युः पडिति स्थितिः ॥’

इति छन्दोगपरिशिष्टात् । ‘अन्वष्टकासु तेषां कर्षू-

विधानात्’ इति शूलपाणिः । यत्तु—

‘*तमिस्रपक्षे नवमी पुण्या भाद्रपदे हि या ।

चत्वारः पार्वणाः कार्याः पितृपक्षे मर्नापिभिः ॥’

इति, तद्देशाचारतो व्यवास्थितं ज्ञेयम् । इदं जीवत्पि-

यानुत्पादस्य फलत्वम् क्षेमत्वादिति निशेषणमभिप्रेत्य दार्ष्टान्तिकं
प्रधानत्वं, दृष्टान्ते च फलार्थत्वमित्येवोक्तम् । अन्यथा दार्ष्टान्तिके
फलार्थत्वं ब्रूयात् । एतावताऽयमधिकारविधिविशेषमात्रं नोत्पत्ति-
विधिभेद इति भावः । एवं यथाऽऽतुरस्य मनसा वाचा वेत्युक्त्या कथं
चित्प्रधानमात्रेण फलसिद्धिः । तथा जीवत्पितृकस्य मातृश्राद्धमात्रे-
णेति न कोऽपि दोषः । ननु अमावास्याष्टकेति अष्टकायामेवानुपनी-
तादेरधिकारः स्यादित्यत्राह—*अत्रेति । *पूर्वेति । प्रौष्ठपद्यष्ट-
केत्यर्थः । *छन्दोगैरिति । मृतमातृकैरपीत्यादि । *तमिस्रेति

(१) छन्दोगाः सामवेदिनः ।

(२) कर्षूप्रकारस्तृतीयपरिच्छेदोत्तरार्धे द्रष्टव्यः ।

१६० मर्त्याकानिर्णयसिन्धुविनीयपरिच्छेद

तृकेणापि सपिण्डं कार्यम् । हेमाद्रौ विष्णुधर्मोत्तरे—

‘अन्वष्टकासु च स्त्रीणां श्राद्धं कार्यं तथैव च ।’

इत्युपक्रमः—

‘पिण्डनिर्वापणं कार्यं तस्यापि नृसक्तम् ।’

इति वचन श्राद्धाविधाना पिण्डदाने धामे पुनस्तत्कीर्तने
यस्य जीवन्मृत्युकर्मभिर्णोपान्तश्चादना पिण्डदानं निवि-
ष्टं तस्य तत्प्राप्त्यर्थोर्ध्वं श्रान्तान्नरणाः ।

अथ सुवामिनी भोजनमुक्तं भार्कण्डेयपुराणे—

‘मातुः श्राद्धे तु सप्रसामं श्रावणैः सह भोजनम् ।

सुवामिनी प्रदातव्यामात आतातपोऽश्रयति ॥

॥ १ ॥ मर्तुरमे मृता नारी सह दाहेन वा मृता ।

तस्याः स्थाने नियुञ्जत त्वयैः सह सुवामिनीम् ॥’

तत्रैव मदालसावाक्यम्

स्त्रीश्राद्धं पुत्र देयाः स्मुरलङ्काराश्च योषितः ।

मशोरमेम्बलादानकर्णिकककुणादयः ।’ इति ।

अथाशक्तानुक्तम्—

‘अनङ्गो यश्चममाहरेदाग्निना वा कक्षमुपोषेदेवा स
ऽष्टकंति न त्वैवानष्टकः स्यात्’ इति ।

हेमाद्रौ पितामहः—

‘अमायास्या द्यतीपातपौर्णमास्यष्टकासु च ।

निर्मूलमिति नम्याः । ॥ मर्तुरिति । विषवाश्राद्धं सुवा-

(१) धर्माश्रय्या तु—‘यत एवास्या भाग्यध्वान्नवमोत्सवसिद्धः ।
यतः पश्चादपि नवमोत्सवः कार्यम् । अस्याविधवातन्मोत्सवस्य म-
हालयध्वान्नद्विद्वद्विशेषं गीतकालः’ इत्युक्तम् ।

विद्वान् श्राद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते॥'

अकरणे च प्रायश्चित्तमुक्तमृग्विधाने—

‘एभि(?)दूर्युभिर्जपेन्मन्त्रं शतवारं तु तद्दिने ।

आन्वष्टकं यदा न्यूनं संपूर्णं याति सर्वथा ॥’ इति॥

एतत्पक्षे द्वादश्यां विशेषः पृथ्वीचन्द्रोदये वायवीये—

‘संन्यासिनोप्याब्दिकादि पुत्रः कुर्याद्यथाविधि ।

महालयं तु यच्छ्राद्धं द्वादश्यां पार्वणं तु तत् ॥’ इति ।

सिन्यनावश्यकत्वार्थम् । एतदेव मातुराब्दिकासमस्तश्राद्धे सु-
वासिनीप्रापकम् । भोजनं=भोज्यपत्रम् । सहदाहेनेति । एतच्च-
सहदग्धाया मातुराब्दिकादाविव नवमीश्राद्धे सुवासिनीप्रापकं
नवमीश्राद्धमपि प्रापयति । यवमम्=भार्द्रतृणम्, कक्षं=शुष्कतृणम् ।
उपोषेत्=दहेत् । अयं च—

अग्निना वा दहेत्कक्षं श्राद्धकाले उपागते ।

तृणानि वा गवे दद्यात्पिण्डान्वाऽप्यथ निर्वपेत् ॥

इत्यग्रे वचनात्सर्वश्राद्धानुकल्पः । ‘अष्टकासु च’ इति चकारा-

दन्वाष्टकाग्रहः । अस्यामेव नवम्यां बिल्वशाखायां देवीबोधनं
वक्ष्यति । द्वादश्यामिति । सकृत्करणपक्षे वानप्रस्थादेरपि उक्तं

(१)—नत्र पूर्वं ममान्वष्टक्याकरणजनितप्रत्यवायपरिहारार्थं शत-
वारमेभिर्दूर्युभिः सुमना इति मन्त्रजपं करिष्ये इति संकल्प्य तज्जपं कु-
र्यात् । मन्त्रस्तु—‘एभिर्दूर्युभिः सुमना एभिरिन्दुभिर्निरुन्धानो अमर्ति
गोभिराश्विना । इन्द्रेण दूर्युं दूरयन्त इन्दुभिर्युतद्वेषसः समिषा रमे-
महि ॥’ इति । ऋ० सं० अ० १ अ० ४ । अस्य—‘हे इन्द्र, एभिरस्माभि-
र्दत्तैर्दूर्युभिर्दत्तैश्चरुपुरांडाशादिभिः एभिरिन्दुभिः पुरोवर्तिभिस्तुभ्यं
दत्तैः सोमैश्च प्रीतस्त्वं अस्माकममर्ति दारिद्र्यं गोभिस्तवया दत्तैः पशु-
भिरश्विनाऽद्वययुक्तेन घनेन च निरुन्धानो निवर्तयन् सुमनाः शोभनम-
ना गवः । वर्यामिन्दुभिरस्माभिर्दत्तैः सोमैः प्रीतेनेन्द्रेण दूर्युं उपक्षपयि-
तारं शत्रुं दूरयन्तां हिसन्तः अत एव युतद्वेषसः पृथग्भूतशत्रुका भूत्वा
इवा इन्द्रदत्तताम्रेण संरमेमहि संरब्धा भवेम । संगच्छेमहीत्यर्थः ।’ इति
श्रीमत्सायणाचार्यकृता व्याख्या ।

अथ त्रयोदशीश्राद्धम् । तत्र चान्द्रिका—

ॐ त्रयोदशी श्राद्धपदी कृष्णा ॐ मुख्या पितृप्रिया ।

तृप्यन्ति पितरस्तस्यां स्वयं पञ्चशतं समाः ॥

मघायुतायां तस्यां तु जलाशैरपि त्रायिताः ।

तृप्यन्ति पितरस्तद्वर्षाणामयुतायुतम् ॥'

प्रयोगपरिजाले शाङ्खः—

'घौष्टपशामतीतायां मघायुक्तां त्रयोदशीम् ।

प्राप्य श्राद्धं तु कर्तव्यं मधुना पायसेन च ॥

प्रजामिष्टां यशः स्वर्गमारोग्यं च धनं तथा ।

नृणां श्राद्धे सदा प्रीताः प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥'

एतन्नित्यमपि । पृथ्वीचन्द्रोदये विष्णुधर्म—

'घौष्टपशामतीतायां तथा कृष्णत्रयोदशी ।

माक । अथ

यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं मदधातु त्रयोदशीम् ।

तदप्यक्षरपदं च स्याद्वर्षासु च मघासु च ॥

इति मानसं मघासु चेति पृथक् चकारात् त्रयोदशीश्रा-
द्धमघाश्राद्धयोर्भेदः । "यदाग्नेयांऽष्टाकपालांश्चावास्यायां पौ-
र्णमास्यां चाव्युतो भवति" इत्यत्र चकारादाग्नेयभेदवत् । तेन
दिनान्तरगासु मघासु मघाश्राद्धं भवति । एवं च मघात्रयोदश्यायो-
गे कलाधिक्यं दर्शयति—ॐ त्रयोदशीति । अत्र

"आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे मघाप्रध्याष्टमी स्मृता ।

त्रयोदशीगत्रच्छाया मघातुल्ये तु पैतृके ॥"

इत्यादितोऽपरपक्षनिमित्तकमेव सकृत्पक्षभिन्नेन पक्षेण
महालयत्रयोदश्यां क्रियमाणं श्राद्धं त्रयोदशीश्राद्धमिति मतीय-
ते । अतः महालयत्रयोदशीश्राद्धस्य अपरपक्षश्राद्धाज्ज्ञेयं व्युत्पा-
दयति—त्रयोदशीति । ॐ मुख्या पितृप्रियेति । मघायुक्तां त्रयोद-
शीं प्राप्येति तथा कृष्णा त्रयोदशीति चोक्तेः । अपरपक्षश्राद्धस्य

इत्युक्त्वा—

‘एतांस्तु श्राद्धकालान्त्रै नित्यानाह प्रजापतिः ।

श्राद्धमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥’

इत्युक्तेः । एतच्चाऽविभक्तैरपि पृथक्कार्यम् । तथा च हे-

माद्रौ—

‘विभक्ता वाऽविभक्ता वा कुर्युः श्राद्धं पृथक् सुताः ।

मघासु च ततोऽन्यत्र नाधिकारः पृथग्विना ॥’ इति ।

अपरार्के वागवीणे—

*‘हंसे हस्तास्थितं यां तु मघाशुक्ता त्रयोदशी ।

तिथिर्वैवस्वती नाम सा छाया कुञ्जरस्य तु ॥’

*अत्र च—

प्रत्यभिज्ञानाच्च महालयत्रयोदशीश्राद्धमपरपक्षश्राद्धाद्विभक्तम् ।
अत एव तद्विशेषान्महालयश्राद्धादपि विभक्तम् । एतत्त्रयोदश्याः
कृष्णपक्षाविनाभूतत्वेऽपि न त्रयोदशीश्राद्धं कृष्णपक्षश्रा-
द्धाविनाभूतं सकृत्करणपक्षे त्रयोदश्यां तदभावात् । अस्य नि-
त्यत्वाच्च काम्यकृष्णपक्षश्राद्धादपि भेदः । युगादिश्राद्धास्तु त्र-
योदशीश्राद्धं न भिद्यते, त्रयोदशीविशेषस्य युगादित्वाविनाभा-
वात् । युगादिश्राद्धं विधाय त्रयोदशीश्राद्धविधानं तु अपनादि-
श्राद्धविधानवदावश्यकत्वार्थम्, फलातिशयार्थञ्च । *हंसे इति ।
पारिभाषिकी गजच्छाया । उक्तवचनेषु क्वचिन्मघायोगः स्मर्य-
ते कश्चित्तु नेत्यतो विचारमारभते—*अत्र चेति । केवलमघावा-
वधानां केवलत्रयोदशीवाक्यानां चार्थवादत्वोपरामादर्थवादामां वि-
धिशेषत्वेन तदनुरोधेन नेयत्वादिति भावः । अत्रेदमरुचिर्बीजम्—
लाघवमात्रेणैकविधिकल्पनास्वीकारे गजच्छायारूपयोगयुक्ता-
यामेव त्रयोदश्यां कुञ्जरमाकूलाये एव श्राद्धं स्यान्नान्यत्रेति ।
अत्र च केवलापि त्रयोदशी कालः तद्वाक्यं त्रयोदशीपदस्य यथा-
श्रुतार्थकत्वेनैवोपपत्तेर्मघायुक्ततत्परत्वे मानाभावात् ।

‘अपि नः स कुले भूपायां नो दद्यात्तयोदर्शीम् ।
 पायसं मधुसर्पिणां प्राकृताये कुञ्जरस्य च ॥’
 इति विष्णुमनुवचने केवलत्रयोदर्शीभ्यर्त्तयेत्या गुण इ-
 ति कल्पतरुः । शूलपाणिस्तु—‘केवलत्रयोदर्शीभ्यर्त्तयेत्या-
 दत्वादिभ्यो च मयायांगभृतैर्विचित्रागवादिशिष्टैश्च(१)

“अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नराक्षसः ।
 मातृकालेऽप्येते पक्षे त्रयोदर्श्या समाहितः ॥
 मधुप्लुतेन चः आर्द्रं पायसं सपाचयेत् ।
 कार्तिकं सकलं चाऽपि प्राकृताये कुञ्जरस्य च ॥”
 इति मन्वादिस्मृतौ त्रयोदर्शीमात्रप्रशंसनाच्च । कार्तिकं स-
 लं चापीति च पृथगेव प्रशंसामेया । सकलकार्तिकव्यापिनः मधु-
 प्लुतपायसद्रव्यकस्य आर्द्रस्य विधिः । प्राकृताये कुञ्जरस्य चेति च
 पृथगेव आपराहिकहस्तिच्छायाकन्दशाङ्गस्य । अत एव म-
 हाभारते—

“अपि नः स कुले जायान् यो नो दद्यात् त्रयोदर्शीम् ।
 मयासु सर्पिणा युक्तं पायसं दक्षिणायने ॥
 अनेन सर्वलोकेन मयासु च यत्नयतः ।
 हस्तिच्छायासु च तथा कर्णद्वयजननीजिनम्” ॥ इति ।
 “परमाश्रं तु यो दद्यात्पितृणां मधुना सह ।
 छायायां कुञ्जरेन्द्रस्य पूर्वस्थां दक्षिणामुखः ॥”
 इति विश्वामित्रोक्तञ्च । एवं महालयपक्षदिनान्तरगता-
 केवलमयापि पृथकालः । ‘मधुमामैश्व’ इति वचने
 यत् किञ्चिन् मधुना मिश्रं प्रदधातु त्रयोदर्शीम् ।
 तदप्यक्षयमेव स्यादस्यासु च मयासु च ॥”
 इति मानवे च पृथक् मयासु चेति चकाराच्च । मधु च कल्पो-

निमित्तम्' इत्याह । *वस्तुतस्तु—

‘मधुमांसैश्च शाकैश्च पयसा पायसेन च ।

एष नो दास्यति श्राद्धं *वर्षासु च मघासु च ॥’

इति वसिष्ठवचने केवलमघाश्रुतेर्भिर्निगमकाभावा-
दुभयं भिन्नं निमित्तं, पूर्वोक्तवचनाच्च योगाधिक्ये फला-
धिक्यम् । अत एव याज्ञवल्क्यः ।

‘तथा वर्षात्रयोदश्यां मघासु च विशेषतः ।’ इति ।

अयोदशीश्राद्धं नित्यम् । अन्यत्काम्यम् ।

*अत्र ‘अयोदश्यां *बहुपुत्रा युवमारिणस्तु भवन्ति’

वर्ज्यम् ‘श्राद्धे मांसं तथा मधु’ इति वाक्यात् इत्यभिप्रेत्याह—*व-
स्तुतस्त्विति । तस्य परस्परनिरपेक्षैकक्रियान्वयलक्षणसमुच्चयार्थ-
त्वात् । अत एव न गुणः । आश्रयीभूतायास्त्रयोदश्या अत्रा-
श्रवणाच्च । *वर्षास्त्विति । अयर्तुसंवत्सराभिप्रायेण । मासचतु-
ष्कात्मकवर्षर्तुमभिप्रेत्य—

“चतुरो वार्षिकान्मासान् यो मांसं परिवर्जयेत् ।

चत्वारि भद्राण्याप्नोति कीर्तिमायुर्यशो बलम् ॥”

इत्यादितद्व्यवहारात् । एतच्च त्रयोदशीविशेषणम् ।

“प्रातृदूकालेऽसिते पक्षे त्रयोदश्याम्” “तथा वर्षात्रयोदश्याम्”
इत्यादिवचनात् । योगाधिक्ये मघात्रयोदश्याभययोगे—

“यो नो मघात्रयोदशयोः कुञ्जरच्छायसंज्ञितः ।

भवेन्मघायां सिंहे च शशिन्यर्के करे स्थितः ॥”

इति ब्राह्मे कुञ्जरच्छाययोगे प्राशस्त्यातिशयात् । अत्र सा-
मान्यकृष्णपक्षत्रयोदश्यां ज्ञातिश्रेष्ठ्यादिफलकं काम्यमेव श्राद्धम् ।
महालयापरपक्षत्रयोदश्यां तु पक्षश्राद्धाभ्यां भिन्नं युगादित्वनिमि-
त्तकमितरयुगादिश्राद्धापेक्षयाऽत्यावश्यकमिति स्थिते त-
न्निषेधं विचारयति—*अत्रेति । कृष्णत्रयोदशीसामान्यश्राद्धप-
क्षेऽयं ग्रन्थः । त्रयोदश्यामित्येतावन्मात्रोक्तेः । हेमाद्रिप्रमुखा

५६६ सटीकनिर्णयसिन्धुवित्तीयपरिच्छेदे-

इत्यापस्तम्बोक्तं युवमारिष्यमपस्तम्बोक्तं महिष्योरपस्तम्ब-
मात्राधिपः स्मृत्यन्तराक्तधनार्थिनो वाधिकार इति क-
ल्पतरुः । अथपस्तम्बनिन्दया तदर्थिनोऽपवाधिकारान् कला-
न्तरकामस्यैवाधिकार इति हलायुधः । एतस्मिन्परिच्छेदितं
कार्यम् ।

‘मयायुक्तत्रयोदश्यां विण्डनिर्वपणं विजः ।

ससंतानो नैव कुर्यान्नित्यं न कवयो विदुः ॥’

इतिबृहस्पराशरंक्तः । इदं मलमास्येति कार्यम् ।

‘मयात्रयोदशीश्राद्धं प्रत्युवास्थानिहंतुकम् ।

अनन्यशान्तिकर्तव्यं कर्तव्यं स्यान्मालिङ्ग्य ॥’

इत्याद्यभिप्रेत्यन्यस्तु महालयत्रयोदशीश्राद्धादयः । तत्र निषेधोक्ता-
यकनिन्दायाह कथाहिति । पुत्रानः सधनन्ताजनिष्यमाणपुत्रवा
पूर्वोत्पन्ना इति यावत् । तं श्रियन्ते इति कथ्यपस्या पुत्रवदुत्पत्तिर्नाऽ
न्यबहुपुत्रलाभार्थं बन्ध्याद्धनिषेधोऽयम् । अथ एतन्मासान्वतोह-
ष्टमूलक एव शिशूनामेकमात्रपुत्राणां बहुपुत्रकामनया पुत्रार्थविहित-
हरिवंशश्रवणादिकर्मानामारः सङ्गच्छन्ते । अथ एव संतानरहित-
स्य तद्वतोऽपि वा तदनिरिक्तगोत्रादिकलायिनः न त्रयोदशीमा-
सान्यश्राद्धनिषेधः ।

‘यो वाञ्छति नरो मुक्तिं पितृभिः सह चान्मनः ।

असन्तानश्च यस्तस्य श्राद्धं शोक्ता त्रयोदशी ॥’

इत्यादिहकान्दात् । चकारः असन्तानस्याधिकारान्तरा-
र्थः । तदेवाह—अथपस्तम्बेति । तस्मादपमर्थः । सामान्यकृष्णत्र-
योदशीश्राद्धमेव पुत्रवता बहुपुत्रेच्छया न कर्तव्यम् । महालयत्रयोद-
शीश्राद्धं च पितृवर्गमात्रस्य न कर्तव्यं किन्तु मातामहवर्गस्या-
पि । तत्रापि विण्डदानं न कर्तव्यं, किन्तु मधुपूतप्लुतपायसादि-
ना ब्राह्मणभोजनमात्रमिति । पूर्वोक्तग्रन्थस्तु सुमातिविलम्बिनीयः ।
मतीत्यादिमतीकाभ्यां केवलमप्याश्राद्धं केवलत्रयोदशीश्राद्धं च

इति काठकगृह्योक्तः । यानि तु अङ्गिराः—

‘त्रयोदश्यां कृष्णपक्षे यः श्राद्धं कुरुते नरः ।

पञ्चत्वं तस्य जानीयाः*उज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितम् ॥’

वामनपुराणे—

‘त्रयोदश्यां तु वै श्राद्धं न कुर्यात्पुत्रवान् गृही ।’

इत्यादीनि वचनानि तानि*पुत्रवद्विषयाणि वा,
(१)* (महालयस्थभिन्नत्रयोदशीविषयाणि वा, *का-
म्यश्राद्धविषयाणि वा,) *सपिण्डकश्राद्धविषयाणि वे-
ति कंचित् । हेमान्द्रिप्रमुख्यास्त्वेकवर्गश्राद्धविषयाणि ।

विशिष्टनिमित्तकत्वेन सगतिकत्वेन च शुद्धपास एव कार्यं न म-
ले इति सूचितम् । *उज्येष्ठपुत्रस्येति । समनन्तरजनिष्यमाणा-
पेक्षया पूर्वोत्पन्नो उज्येष्ठ इति कंचित् ।

“ऋक्ष पिण्डप्रदानं तु उज्येष्ठपुत्रो विवर्जयेत्” ॥

इति वत्सर्वज्येष्ठ एवेत्यन्ये । *पुत्रवदिति । पुत्रवत्पद-
श्रवणात् । *महालयेति । गजच्छायायाः श्राद्धकालत्वात् ।
*काम्येति । नित्यस्य निषेद्धुमशक्यत्वात् । *सपिण्डकेति ।
उक्तवचने कृष्णपक्षत्रयोदशीमात्रप्रतीतावपि—

“ऋक्षे पैत्रे यदा चन्द्रो हंसश्चैव करे स्थितः ।

त्रयोदश्यां तु सा छाया विज्ञेया कुञ्जराभिधा ॥

श्राद्धेष्वतिप्रशस्ता सा पितॄणां तृप्तिकारिणी ।

अतो मघात्रयोदश्यामेतैरेव हि साधनैः ॥

करोति श्रद्धया श्राद्धं तत्प्रभावमनुस्मरन् ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ये चान्येऽपि जना भुवि ॥

नभस्यस्य त्रयोदश्यां श्राद्धं चक्रुर्मुदान्विताः ॥ इति ।

अद्यप्रभृति यः श्राद्धं त्रयोदश्यां करिष्यति ।

कन्यासंस्थे सहस्रांशौ तस्य स्याद्वंशसंक्षयः ॥

‘आद्धं नैकवर्गस्य त्रयोदश्यामुपक्रमेत् ।

न तृसाप्तत्रये यस्य प्रजां हिंसन्ति तस्य ते ॥’

इति काष्ठाजिनिस्मृतः । यथापि

इति मध्ये महालय त्रयोदशीपरामर्शोदपक्रमेणविरोधेन
तत्परन्वात्तयापि आद्धं प्रतीयते । तस्य बहुफलार्थितया
विहितस्यात्यन्तं निषेधायोगात् बाह्यगिग्रहणवदिकल्पामंभवेन
निषेधे, कस्मिंश्चाद्विषये वाच्यं सापेक्षकत्वं विषय उपेयते ।

अतः आद्धं विना देयं तदिने मधुपायसम् ।

स्वदग्धमं कालशाकं ममं वार्ध्वाणमस्य तु ॥

तस्याभावेऽपि दातव्यं तीर्णदनमनुनाय ।

सस्मिन्नहनि विषेऽप्यः पित्रुणां नृपये नृप ॥

तस्याभावापि दातव्यं भले तिलविनिमित्तम् ।

इति नागरखण्डान् । अथ आद्धं पिण्डदानम् । अग्रे ब्राह्म-
णभोजनस्योक्तत्वेन नास्तेषामंभवादिनि भावः । न च —

“अयनादित्य आद्धं विपुवद्विषये तथा ।

युगादिषु च सर्वाणु पिण्डनिर्वपणार्हते ॥”

इति सामान्यतो युगादिषु आद्धं पिण्डदाननिषेधे सिद्धे वि-
शेषतस्तस्मिन्नेषां स्वार्थे इति वाच्यम् । मायुक्तवधनैरेतत्त्रयोदशी-
आद्धस्यास्यावश्यकत्वात् तस्यपितृभिरहितुस्त्वयोरवगमान् । पिण्ड-
दानस्य चात्यन्तत्वेऽपि हेतुत्वात्सम्यगपि युगादिआद्धमे सामा-
न्यनिषेधबाधेन पिण्डदानं भविष्यतीति शङ्कानिवृत्त्यर्थत्वात् ।

असन्तानस्तु यः आद्धं तस्य मोक्षा त्रयोदशी ।

सन्तानयुक्ता यः कुर्यात्तस्य वंशस्तथा भवेत् ॥”

इत्यनेन असन्तानस्याधिकारो न बाध्यते किन्तु मयायुक्तत्रयो-
दश्यामिष्यायंकवाक्यतया ससन्तानस्य पिण्डवर्जनम् । असन्तान
इत्यर्थे तु स्तावकम् । तस्मादिमानि सर्वाण्यपि पुत्रवद्वृष्टस्यस्य
सपिण्डकआद्धविषयाणीति मयूखः । एकवर्गस्य=पितृपितामह-

‘वितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।’
इति धौम्योक्तेर्न केवलपितृवर्गस्य प्राप्तिस्तथापि
व्यामोहादिप्राप्तनिषेधोऽयमित्याहुः । वयं तु पश्या-
मः—पुत्रवद्विषयाण्येवेति ।

‘असंतानस्तु यस्तस्य श्राद्धे प्रोक्ता त्रयोदशी ।
संतानयुक्तो यः कुर्यात्तस्य वंशक्षयो भवेत् ॥’
इति हेमाद्रौ नागरखण्डोक्तेः । पूर्ववाक्यस्य संता-

मात्रस्य । *आहुरिति । येषां सूत्रे मातामहा नाम्ना तास्तान्प्र-
ति सामान्यत एकपार्वणमेव प्राप्नोति

“यावत्किञ्चित्स्वगृहोक्तं यस्य कर्म प्रचोदितम् ।
तस्य तावति शस्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत् ॥”
इति वचनात्, तन्निषेधार्थत्वसम्भवा व्यामोहानुसरणं व्यर्थम् । यत्तु
उभयवर्गप्राप्तनिषेधवच्चैवैयर्थ्यापस्या जीवन्मातृमातामहवर्गकं प्रत्ययं
निषेधस्तस्यैकवर्गप्राप्तेरिति, तत्र न तृप्ता इत्याद्यौत्तरार्धिकार्थवादा-
संगतेरिति । वस्तुतस्तु दर्शश्राद्ध एव मातामहानावश्यकत्वस्य पि-
ताक्षराणां दर्शनात्त्रयोदश्यामेकवर्गश्राद्धप्रसक्तौ तन्निषेधो युज्यते ।
एवं वृद्धिश्राद्धादौ

पद्भ्यः पितृभ्यस्तदनु श्राद्धदानमुपक्रमेत ।

इति मातामहश्राद्धपुनर्वचनवादिति । मघेत्यादि (१) महालयश्रा-
द्धकरणे तु तेन त्रयोदश्यादिश्राद्धानां प्रसङ्गमिद्धिः । बहुदैवत्यस-
पिण्डत्वादिभिर्विशेषग्रहणात् । तेन महालयश्राद्धस्य तन्त्रतोक्तिश्च
नादेया । तत्राऽपत्नीकस्य पित्रादेः, त्रयोदश्यादौ तु सपत्नीकस्य
तस्येति देवताभेदे तु न प्रसङ्गसिद्धिरपीति ।

(१) यद्देवतामहालयकरणे तु महालये पितृव्यादेरेकोद्दि-
ष्टस्यापि सत्त्वाद्बहुदैवत्यत्वं, द्वादशदेवताकमहालये तु अपत्नीकपित्रा-
दैर्देवतात्वं, त्रयोदश्यादौ तु सपत्नीकस्येति भेदे न प्रसङ्गोऽपि तु पृथक् ।

नस्यैकैकवर्गनिषेधकामात्रं । अथ सप्तम्योदशीमहालय-
युगादिश्राद्धानां तन्त्रेण (१) प्रयोगं न तु प्रसङ्गसिद्धिरि-
त्यन्यत्र विस्तरः ॥

अथ चतुर्दशी । पृथ्वीचन्द्रोदये प्रसङ्गाः—

* 'वृक्षारोहणलोहाद्यैर्विषज्जलविषाग्निभिः ।

नाम्बिर्द्विविधज्ञाये तेषां शास्त्रा चतुर्दशी ॥'

ब्राह्म-

* 'युवानः पितरं यस्य मृताः शास्त्रेण वा हताः ।

तेन कार्यं चतुर्दश्यां तेषां तृमिषर्भाप्यता ॥'

नागरत्वगृहे—

'अपमृत्युर्भवेद्येषां शास्त्रमृत्युरथापि वा ।

श्राद्धं तेषां प्रकर्तव्यं चतुर्दश्यां नराधिप ॥'

एतच्च प्रायोनाशकशास्त्राग्निविषोदकादन्धनप्रपन्नैश्चेच्छ

यद्यपि कन्या कन्यावेदिनश्चेति काभ्यकृष्णपक्षश्राद्धे—

'प्रतिपक्षप्रतिपक्षेका वनेपिन्या चतुर्दशीम् ।

शास्त्रेण तु हता ये वै तेष्वनस्य प्रदीयते ॥'

इति याज्ञवल्क्येन सर्वकृष्णपक्षचतुर्दशीमुक्तं, तथापि—

'श्राद्धं शास्त्रहतस्यैव चतुर्दश्या महालये ।'

इति कालादृशीन्महालयचतुर्दश्यामप्यारभ्यकम् । तत्र शस्त्र-
हतपदं येषामुपलक्षणं, तानाह कृष्णस्यादि । अपमृत्युः=प्रका-
लमृत्युः, तदाह—* युवान इति । अपमृत्युरुपसर्गमृत्युर्दृष्टव्यः ।
उपसर्गो ग्रहभूतायां शस्त्रेण मृत्युः ।

[१] अङ्गानामेक्यं प्रधानमात्रमेवकलन्त्रम् । तेन विद्वद्वेषपाकाद्यङ्गा-
नामेक्यं विप्राप्येपिपडादेमेव एव । प्रसङ्गसिद्धिर्यत्ने नु प्रधानमात्रे न
भिद्यते इति । त्रयोदशीश्राद्धेऽपरपक्षवाद् भूरिलोचना विद्वद्वेषाः आ-
कसारो उक्ता इति धर्मसिन्धुः ।

तामिति गौतमोक्तदुर्मरणोपलक्षणम् । एकयोगनिर्देशात्

‘सर्वेषां तुल्यधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते ।

सर्वेषां तत्समं ज्ञेयमेकरूपा हि ते स्मृताः ॥

इत्युशनसोक्तेश्च । तच्च कृताक्रियाणामेवेति वक्ष्यामः ।

मरीचः—

‘विषशस्त्रश्वापदाहतिर्यग्ब्राह्मणघातिनाम् ।

चतुर्दश्यां क्रियाः कार्या अन्येषां तु विगर्हिताः ॥’

अत्र *ब्राह्मणघाती तेन हतो न तु ब्रह्महा, तस्य प-
तितत्वादिति शूलपाणिः । अत्रोद्देश्यावशेषणस्याविव-

क्षितत्वात्स्त्रीणामपि शस्त्रादिहतानामेकोद्दिष्टं कार्यं

(१)(न पार्वणमिति) श्रीदत्तोपाध्यायः । इदं विषादिहता-

नामेव न प्रसवादिमृतानामिति वाचस्पतिः । यस्तु शा-

कटायनः—

‘जलाग्निभ्यां विषघ्नानां संन्यासे वा गृहे पथि ।

श्राद्धं कुर्वीत तेषां वै वर्जयित्वा चतुर्दशाम् ॥’ इति,

तत्*प्रायश्चित्तार्थजलादिमृतविषयमित्याकरे उक्तम् ।

“उपसर्गमृतानां च विषमृत्युमुपेयुषाम् ।

श्राद्धं तेषां प्रकर्तव्यं चतुर्दश्यां नराधिप ॥”

इति वाक्यात् । *ब्राह्मणेति । विषादिभिर्घातो येषामि-

ति विग्रहः । एतच्च प्रायोनाशकशस्त्राग्निविषोदकोद्बन्धनप्रपतनै-

श्चेच्छतामिति गौतमोक्तदुर्मरणोपलक्षणम् । एकयोगनिर्देशात् ।

“सर्वेषां तुल्यधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते ।

सर्वेषां तद्भवेत्कार्यमेकरूपा हि ते स्मृताः ॥”

इत्युशनसोक्तेः । इच्छयेत्युक्तेः प्रसवादिमृतानां नैतत् ।

*प्रायश्चित्तेति । सर्पादेः साहचर्याज्जलाग्न्यादयोऽननुज्ञाता एव

अत एव वैधत्यात्सहगमनेऽपि न कार्यमिति हेमाद्रिः ।
एतच्च दैवयुक्तमेकोहिष्टं कार्यमित्युक्तं प्रयोगपारजाते—

‘प्रेतपञ्चे चतुर्दश्यामेकोहिष्टं विधानतः ।

दैवयुक्तं तु तच्छ्राद्धं पितॄणामक्षयं भवेत् ॥

तच्छ्राद्धं दैवर्हानं चतुश्चद्वारधनक्षयः ।

एकोहिष्टं दैवयुक्तमित्येव मनुरब्रवीत् ॥’

अविद्यं अपि—

‘समन्वयमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य च ।

चतुर्दश्यां तु कर्तव्यमेकोहिष्टं महात्मने ॥

चतुर्दश्यां तु यच्छ्राद्धं सविगडीकरणे कृते ।

एकोहिष्टविधानेन तत्कार्यं शस्त्रघातिनः ॥’ इति ।

संवत्सरप्रदीपि हारितः—

‘विश्वेदेवांश्च तत्रापि पूजयित्वा दिवोऽमरान् ।

ये वै शस्त्रहतास्तेषां श्राद्धं कुर्यादतन्द्रितः ॥’

अत्रैकोहिष्टवचनानां निर्मूलत्वं, समूलत्वेऽपि पार्वणशक्तपराणि । ऋषिह्यवादिवचनैः प्रकरणात् कृष्णपक्षीयपार्वणावगतेरिति शूलपार्वणः । तत्र । ऋषाक्षयेन प्र-

ग्राह्याः । अतः अमाश्वयुज्याद्यादिपीडितानां जलाग्न्यादिप्रवेशेन भर्तृघरणनिमित्तकारिप्रवेशेन च मृतानां नेदं श्राद्धमित्यर्थः । युद्धमृतीपायोनाशके च वैधत्वेऽपि वचनाद्भवतीति बोध्यम् । एवं च—

‘ज्ञातिश्रेष्ठं त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां तु सुपत्न्याः ।

प्रीयन्ते पितरश्चास्य ये वै शस्त्रहता रणे ॥’

इत्यादिकं त्ववैधमृतिविषयम् । पितरित्यादि पितृमुत्पदश्राद्धदेवता तदधिकारिणम् । ऋषिह्यवादिति । कृष्णपक्षप्रकरणे “संभूते पार्वणं कुर्यात्” इत्यादीत्यर्थः । ऋषाक्षयेनेति । श्रुतिस्मिन्नवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थ-

करणस्य बाधात् । पित्रादीनां पार्वणं भ्रात्रादीनामेकोहि-
ष्टमिति गौडार्वाश्वः । तत्र, पितुरित्यनेन विरोधाद् *वि-
शेषवाक्यवैयर्थ्यापत्तेश्च । अत्र शस्त्रहतस्यैव चतुर्दश्या-
मिति नियमो न तु चतुर्दश्यामेव शस्त्रहतस्येति ।

‘श्राद्धं शस्त्रहतस्यैव चतुर्दश्यां महालये ।’

इति कालादर्शाद् वार्षिकार्शनामकरणापत्तेश्च ।
तेन महालये एव दिनान्तरे पार्वणं मातामहादितृप्त्यर्थं

विप्रकर्षादिति बलाबलाधिकरणमूत्रम् । दर्शपूर्णमासप्रकरणे ‘इ-
दं द्यावापृथिवी भद्रमभूत्’ इति सूक्तवाकनिगदे “इद्राग्नी इदं हवि-
रजुपेतामवीवृधेतामहोज्यायोऽक्राताम्, अग्नीपोमाविदं हविरजुपे-
तामवीवृधेतामहोज्यायोऽक्राताम्” इतिवाक्यद्वयं श्रूयते । तत्र पौ-
र्णमास्याम् इद्राग्नी न देवते इति तत्पदमपनीयते असमवेतार्थत्वात् ।
एवं च येन सह यदेकवाक्यतापन्नं तेनैव सह तदपयनयौचि-
त्वाद् वाक्येन ‘अवीवृधेताम्’ इत्यादीन्यप्यपनेयानि । अथासमवेता-
र्थतया देवतापात्रापनयेऽपि ‘अवीवृधेताम्’ इत्यादेरितिकर्त-
व्यताकाङ्क्षारूपप्रकरणाद् प्रयोगो दुर्वार इति चेत् । न, यतः प्रक-
रणस्य विनियोज्यस्वरूपसामर्थ्यमनपेक्ष्य न विनियोजकत्वम् ।
अत एव दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितोऽपि ‘पूष्णोऽहं देवयज्यायै’ इति
पूषानुमन्त्रणमन्त्रस्तद्देवताविरहिणोस्तपोर्न प्रवर्तते । एवं तिस्र एव
साहस्योपसदो द्वादशाहीनस्येति एकाहसाध्यसोमयागरूपे साहे
द्वादशोपसत्तां न बोधयति सा पुनर्नानादिनसाध्यसोमयागरूपा-
हीनं नीयते तस्मात्प्रकरणेनाकाङ्क्षावशात् संबन्धं कल्पयित्वा ते-
न क्रमेण कल्पिताभ्यां सामर्थ्यश्रुतिभ्यां चतुर्थकाले विनियोगो
भवेत् । अतः प्रागेव च वाक्येन सामर्थ्यं कल्पयित्वा श्रुतिः
कल्प्येति तृतीयकाले विनियोग इति बलीयसा वाक्येन प्रकरणं
बाध्यते । एवं च लिङ्गेन यथा—‘इन्द्राग्निभागोऽपनीयते’ एतद्वा-

कार्यमेव । पितामहोऽपि-शस्त्रहतभेदकोऽदिष्टं कार्यम् ।
तदुक्तं हेमाद्रौ स्मृत्यन्तरं 'एकास्मिन् द्रव्योऽर्थोऽदिष्टम्' इति ।
त्रिषु शस्त्रहतेषु पार्वणं भव्यं कार्यम् ।

यत्तु देवस्याभिर्नाक्तं त्रिष्वपि शस्त्रहतेषु पृथगे-
कोऽदिष्टं कार्यं न तु पार्वणमाहृत्यवचनाभावादिति,
तदयुक्तम् ।

अपित्रादयस्त्रयो गम्य शस्त्रहीनास्तनुकमान् ।

स भूते पार्वणं कुर्यादादिकानि पृथक् पृथक् ॥

इति बृहत्पराशरोक्तः

नयेन तत्तुल्यभागः, तत्र पदानां संबन्धस्य मन्वसामिदृशत्वात् ।
प्रकृते च 'समन्वयगतस्य' इति वाक्यस्य श्रुतिरिति प्रकृत्यन्तेन कृष्ण-
पक्षप्रकरणं बाध्यते इत्यर्थः । अत्रिचोर्विति ।

"भाषिणोऽकारणादूर्ध्वं पित्रोरिव हि पार्वणम् ।

पितृभ्यश्चातृमातृणां च कोऽदिष्टं न पार्वणम्" ॥

इति पार्वणस्यादिमामान्यवाक्येरेव सिद्धेः समन्वयगतस्यापीत्यादि-
वाक्यानां वैयर्थ्येऽप्यर्थः ।

अएकोऽदिष्टं त्रयमित्यति । 'एकस्मिन् द्रव्योऽर्थोऽदिष्टम्' इत्येवमर्थमाश्रुते
वाक्यभेदभेदेन तस्योपलक्षणत्वात् शस्त्रहनने निमित्ते एकोऽदिष्ट-
विधिमात्रपरम् 'एकस्मिन्, द्रव्योऽर्थोऽदिष्टम्' इति तु 'एकं दृणीते, द्वौ दृणीते'
इत्यादिवदनुवाद इत्यर्थः । एकोऽदिष्टद्रव्यादिकं तन्त्रेणेति बाध्यम् ।

अपित्रादय इति । 'शस्त्रेण तु हता ये वै' इति शस्त्रहतदेवता-
नियमवच्छादेकस्य द्वयोर्वा शस्त्रादिघरणेऽन्यथानुपपत्त्या प्राप्तमे-
कोऽदिष्टम् एकस्मिन् इत्यादिनाऽनूयने न तु विधीयते । एवमेव
विश्वेदेवस्यापि सिद्धेः 'पितृपक्षं चतुर्दश्याम्' इत्यादिरनुवादः ।

एवं नाप्यपराधिकत्वभङ्गः । एकोऽदिष्टस्य विधाने हि तदङ्गतया
मध्याह्नोऽपेक्ष्येतापि, न त्विह तथा । एवं च त्रिषु मृतेषु 'ऊर्ध्वे पा-

‘एकस्मिन्वा द्वयोर्वापि विशुच्छस्त्रेण वा हते ।

एकोद्दिष्टं सुतः कुर्यान्नयागां दर्शवद्भवेत् ॥’

इति स्मृत्यन्तराच्चेति पृथिवीचन्द्रोदये उक्तम् । अ-
पराकं हेमाद्रौ चैवम् । यस्तु अत्रैव शस्त्रादिना हतस्तस्य
वार्षिकमेव पार्वणमे*कोद्दिष्टं वा कार्यं न तु श्राद्धद्वयं
*प्रसङ्गासिद्धिरिति पृथिवीचन्द्रोदये । अत्र*श्राद्धाकरेणऽ-
ग्रिमापरक्षे दिनान्तरे*पार्वणेनैव कार्यमिति तत्रैवोक्तम् ।
यद्यपि—

‘शस्त्रविप्रहतानां च शृङ्गिदंष्ट्रिसरिसृपैः ।

आत्मनस्त्यागिनां चैव श्राद्धंमर्षां न गारयेत् ॥’

वर्णवत्कुर्यात्’ इति सपिण्डनांत्तरभावित्वेन सामान्यवाक्यप्राप्त-
पार्वणस्याबाधात् पार्वणमेव भवति । तथा च प्रोक्तवाक्यानां नि-
र्मूलत्वं वदतामपि नैकोद्दिष्टसिद्धिरिति तु वस्तुगतिः । *एकोद्दि-
ष्टं वेति । यथाचारमिति शेषः । *प्रसङ्गासिद्धिरिति । चतुर्दशी-
श्राद्धं न भवतीति भावः । संक्रान्तिव्यतीपातादिनिमित्तकं तु चतुर्द-
श्यां पार्वणमेव । चतुर्दशीनिमित्तकं तु पृथक् कार्यं सपिण्ड-
कत्वरूपविरुद्धधर्मसत्त्वात् । *श्राद्धाकरणे इति । यदि महा-
लये चतुर्दशीश्राद्धं न कृतं तदा पृथ्वीकदर्शनपर्यन्तं कस्मिंश्चि-
दिने कार्यमित्यर्थः । *पार्वणेनैवेति ।

“संक्रान्तावुपरागे च पर्वोत्सवमहालये ।

निर्वपेदत्र पिण्डांस्त्रीनिति प्राह प्रजापतिः ॥”

इतिवाक्यस्य शस्त्रहतानां दिनान्तरे पार्वणप्रापकत्वादिति मयूख-
भावः । एकोद्दिष्टविधिर्नैव अन्तरितं कार्यम् । यथाप्राप्त एव गौण-
कालविधानात् न तु पार्वणं देवताविरहादिति नट्याः । चतुर्दश्यां
पार्वणे प्राप्ते देवताभूतपित्रादिदुर्मरणनिमित्तक एकोद्दिष्टेति कर्तव्यता-
कः प्रयोगो विधीयते न त्विदं कर्मान्तरं पार्वणत्वादग्रे पार्वणं का-

इति छागलेपायैः शस्त्रादिहतानां आहं निषिद्धं त-
थापि प्रमादमृतानां आह्राहेत्याहकार्यं, घृक्षादिभिन्नबु-
द्धिपूर्वमृतानां तु न कार्यम् । यत्न

‘अनुद्वेष्टयां तर्पणाया लुप्तापणहोदकक्रियाः ।’

इति ब्राह्मं, तद्गौणमिति शूद्रपाणिः । अलक्षणायां
मानाभावात् ।

‘अपतितेनापि कर्तव्यं कर्तव्यं अपतितस्य च ॥’

इति गथादिवर्तिशेषविधिवत्तात्पत्तिनानामपि कार्य-
मिति नद्वयगोचराः । तत्र तु समस्य समागतस्येत्यादिवशा-
त्कृतक्रियाणां कार्यं नान्यथास्मात् तत्र प्रतीत्यः । यत्नमनुः-

‘न पैतृगर्जया होमो लौकिकार्यो विधीयते ।

न दर्शने विना आहमाहितानि विधीयन्ते ॥’ इति,

अत्र पूर्वार्थे अहेतुत्वेनाहम् । अलक्षणाश्रुतमेव मन्य-

यमित्यर्थ इत्यन्ये । अगौणमिति । आहं निषिद्धमित्याहकार्य-
त्वेणैव कार्यमित्यर्थः । अलक्षणायां मिति । लुप्तपदस्य निषिद्ध
इत्यादिः । यथाश्रुतायेन तु शस्त्रादिहतानां आहं मुख्यं तर्पणं
मनुकल्प इति लक्ष्यते इत्यर्थः । अपतितेनापीति । अपतितस्ये-
ति शेषः । अपतितस्येति । अपतितेनापीति शेषः । सम-
त्वमिति । दुर्परणमृतानां मोक्षदेहिकं वर्ण्यं तत्कालं वा कार्यम् ।
तत्र यावदोक्षदेहिकं न कृतं तावत्पर्यन्तमिदं न कार्यम् । कृत-
क्रियाणां तु कार्यं ‘समस्यमागतस्य’ इति विशेषणादित्यर्थः । द-
र्शितच्छागलेयवचनं तु दुर्परणमृतानां प्रापश्चितं विना तत्काल-
मोक्षदेहिकं न कार्यमित्येतदर्थकम् । अहेतुत्वेनेति । ‘न दर्शने’
इति वाक्यं कृष्णपक्षआहविषयम् । आहताग्निना सर्वाधानिना
आह्यरूपपितृयज्ञाद्भूतो होमः ‘कर्ममात्रं विवाहाग्नौ’ इति विहित
अप्राप्तने दुष्करः । लौकिके तु स न विधीयते । अग्रेः प्रतिनिध्य

भावात् । प्रत्युत

“साग्निरग्नावनग्निस्तु द्विजपाणावथाप्सु वा ।

कुर्यादग्नी क्रियां नित्यं लौकिकेनेति निश्चितम् ॥”

इति स्मृत्या तत्र निषेधः । नाप्यनग्निकविहिते पाण्यादौ सा-
ग्नित्वात् । तस्मात् परिशेषात्रेतायामेव कार्यः । तत्रापि दक्षि-
णाग्नावेव पित्र्यकर्माधिकरणत्वेन दृष्टत्वात् “अग्नं पितॄणामग्निः”
इत्यादिमन्त्रवर्णाच्च । स च दर्शान्यदिने न लभ्यते । यदि हि
श्राद्धीयहोमेऽपि स्वार्थतया तस्य विहरणपाहरणं वा प्रयुञ्जीत
ततस्तत्रापि स लभ्येत । स च तदा तत्प्रयुञ्जीत यदि कापि तत्प्र-
युक्तिं विना तन्न लभेत । शक्नोति तु दर्शं तां विनापि दर्शया-
गार्थं विहरणादेरेव तं लब्धुम् । तस्मात्सर्वाधान्याहिताग्निना दर्श
एव कृष्णपक्षश्राद्धं कार्यं नान्यदिने इति । अत्रेदमस्वरसबीजम् ।
साक्षाद्वचनं विना श्राद्धीयहोमः श्रौताग्नौ कर्तुमशक्यः । तथा हि
श्रौतानामग्नीनां प्रयोजनाकाङ्क्षया स्मार्त्ते कर्मणि विनियोगः ।
असंयुक्तोत्पन्नानामपि तेषां वाचनिकहोमादिभिरेव प्रयोजनाकाङ्क्षा-
शान्तेः । ‘हुत्वाग्नौ पितृयज्ञवत्’ इति च अग्निपदं न श्रौताग्निपरं
‘गृह्याणि वक्ष्यामः’ इति प्रतिज्ञा नागृह्यगतस्याग्निपदस्य ‘कर्म स्मार्त्ते
विवाहाग्नौ’ इत्युक्तेः । स्मृतिगतस्य च तस्यौपासनाग्निपरत्वात् ।

नापि पितृयज्ञवदित्यतिदेशादक्षिणाग्निप्रगतिः । अग्निरुपदेश-
सिद्धत्वेनातिदेशस्य तद्विन्नधर्मविषयत्वात् । अन्यथा ‘अग्नौ’
इत्यस्य वैयर्थ्यात् । न च तस्य दक्षिणाग्निपरत्वं तथात्वेऽति-
देशादक्षिणाग्निरेव प्राप्नुयादिति तन्निवृत्त्यर्थं तस्यौपासनाग्निप-
रत्वात् । एकस्यैवाग्निशब्दस्य गृह्याग्निमन्तं प्रति तत्परत्वं सर्वाधा-
निनं च प्रति दक्षिणाग्निपरत्वं च कथं स्यात् ? तस्माद् गृह्येषु
स्मृतिषु चाग्निपदेन गृह्याग्नेरेव ग्रहणात्तदभावे निरग्नेरिव पाणा-
वेव श्राद्धीयो होम उचितः ।

अन्ते पृथ्वीचन्द्रोदयादयः। आहिताग्नेः। पिण्डपितृयज्ञकल्पे-
न आह्वानिषेधार्थमिदं अतः तु सा कल्यादेरर्पात्यस्मद्गुर-

‘अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणानेवोपपादयेत्’ ।

इति मनुवचनात् । अत एव होमस्याधिकरणाकाङ्क्षा दाक्षि-
णाग्निप्रतिष्ठित्यपि न वाचनिकेन पाणिनेवाकाङ्क्षानिवृत्तेः संभवात् ।
यदि च

‘आहिताग्निस्तु जुहुयादक्षिणाग्नौ समाहितः’ ।

इत्यादि वक्ष्यमाणवचनमेव सर्वाधानिनामाहिताग्नेः आदीयहोमे
दाक्षिणाग्निप्रापकमिति मन्यते तदा अतस्तस्यादिर्भावेन आदीयहोमे-
नापि तस्य विहरणादिप्रयुक्तिसंभवाद् दर्शान्यादिनेऽपि दाक्षिणाग्निः
सुस्रभ एव स्यात् । तस्मात् दर्शनेत्यत्र न पैतृयज्ञिय इत्यस्य
हेतुत्वेन कथाम्भानमसंगतमेवेति मुख्यतमाह—अन्ते इति ।
अयं भावः—द्वयोरप्याहिताग्नयोः ‘न दर्शेन विना आह्वम्’ इति
वाचनिक एवार्थः । ‘न पैतृयज्ञिय’ इति वाक्यं तु पृथगेव

“आकृष्ट दाक्षिणाग्निस्तु होमार्थं वै प्रयजतः ।

अग्न्यर्थे लौकिकं वाऽपि जुहुयात्कर्मसिद्धये ॥”

इति पुराणां लौकिकनिषेधार्थम् । निविध्यते च ऋष्यन्तरो-
क्तमप्यन्तरेण यदुच्यते द्विजातीनामिति वत् । न च वायुपुरा-
णे—‘अग्न्यर्थे दाक्षिणाग्निप्रकार्यार्थे लौकिकं युज्यम्’ इत्युक्त्याऽग्नौ-
करणहोमे दाक्षिणाग्निमुख्यस्तदभावे युष्माग्निरित्येवास्त्विति वाक्य-
म् । स्ववाक्यगतमकृतपरामर्शस्य सर्वनाम्ना तत्तद्विशेषशब्देनैव
वा दृष्ट्वा तसामान्यवाचिनाऽग्निशब्देन दाक्षिणाग्निपरामर्शानुप-
पत्तेरिति । अइदामिति । न दर्शेत्यस्य यथाश्रुतार्थो न ग्राह्यः,
तथा सति घृतपितृकेऽप्यान्वष्टव्याथकरणमसङ्गात्, किंतु अ-
ग्निसाध्येषु दर्शे विना पिण्डपितृयज्ञकल्पं विना साग्निको नाधि-
कारीत्यर्थः । अग्निसाध्येष्वित्यध्याहारफलमाह—अत इति ।

वः । *कृष्णपक्षश्राद्धमन्यदिनेषु प्राप्तमाहिताग्नेर्दर्शो नि-
यम्यत इति तु वयम् । *दर्शेन पार्वणेन विना श्राद्धं न ।
तेन कापि वार्षिकादावेकोद्दिष्टं नेति हरिहरः ॥

इति चतुर्दशी ॥

अमायां विशेषमाहापरार्के यमः-

*“हंसे करस्थिते या तु अमावास्या *करान्विता ।

अत्र दर्शपदे लक्षणापत्तिरग्निसाध्यानापनग्निसाध्यानां च सर्वे-
षामनुवादत्वे पर्यवसानं चास्वरसः । सिद्धान्तमाह—*कृष्णपक्षे-
ति । न दर्शनेति वाक्यं नाहिताग्नेर्दर्शश्राद्धातिरिक्तश्राद्धनिषे-
धार्थं प्रतिसावत्सरिकादेरकरणप्रसङ्गात्, दर्शपदे श्राद्धलक्षणा-
पाताच्च, नियममात्रपरत्वे सम्भवति अपूर्वनिषेधपरत्वे गौरवाच्च,
किन्तु कृष्णपक्षश्राद्धे यस्यां कस्यां चित्तिथौ कर्तव्ये दर्शकालनि-
यमार्थम् । एवं महालयापरपक्षश्राद्धमपि सकृत्पक्षे दर्शे एवाहिताग्ने-
र्भवति । प्राप्ते सामान्यतः सकृच्चे तत्र कालविशेषनियममात्रकरणे
लाघवेन तत्रैव पक्षे पूर्ववचनप्रवृत्तेः । पक्षान्तराण्यप्याहिताग्नेरपि
संभवसेव, यथा महालयश्राद्धस्य सकृत्करणपक्षे संन्यासिनः क-
स्यचित्तिथौ कर्तव्ये द्वादशीकालो नियम्यते तस्य महालये पक्षा-
न्तराणि भवत्येव, तद्वदिति । एतेनाहिताग्नेर्दर्शश्राद्धमेव नियतं तेन
विनाऽन्यच्छ्राद्धं तु न तस्य नियतामिति नियतपदाध्याहारेण
मेघातिथिविधानं प्रत्युक्तं, वार्षिकादेरनियतप्रसङ्गात् । *दर्शने-
ति । सपन्नमात्रादेरेकोद्दिष्टविधिना वार्षिकाकरणापत्तिस्वरसः ।

*हंसे इति । करो हस्तः । रवीन्द्रोर्हस्तस्थयोरिति फलि-
तार्थः । गजच्छाया द्विविधा—यौगिकी पारिभाषिकी च । तत्रेयमन्त्या

“यथेन्दुः पितृदैवत्यो हंसश्चैव करे स्थितः ।

तिथिर्वैश्रवणीया च गजच्छाया प्रकीर्तिता ॥”

इति स्कान्दोक्तापि सैव । पितृदैवत्यं मघा, वैश्रवणीया तिथिः

सा ज्ञेया कुञ्जरच्छाया इति बोधायनोऽब्रवीत् ॥
 *वनस्पतिगतं सोमं छाया या पादमुष्मा भवेत् ।
 गजच्छाया तु सा प्रोक्ता कर्णस्य आहं प्रकल्पयेत् ॥"

भारते

*"अजेन सर्वलोहेन कर्णसु निगलजनः ।
 हस्तिच्छायासु विधिवत्कर्णजजनर्वाजतम् ॥"
 आहं दद्यादिति शेषः ॥

आदिजनशुक्लपतिर्वाद् दौहित्रस्य मातामहश्चाह-
 मुक्तम् । हेमाद्रौ संयतं च

*"जातमात्रोऽपि दौहित्रो विजमानेऽपि मातुले ।
 कुर्यान्मातामहश्चाहं पतिवशादिवने भित्ते ॥" इति ।

अयोदशी । तथा च रत्नाहस्ये द्वादश्या मयामस्ये ग्रन्थोक्ता, अयो-
 दश्या मयामस्ये नव्यामिति फलितम् । इदं कात्याज्ञकम् । योगिकीमा-
 ह-कनस्पतीति । अथवाहोपलक्षणम् । हस्तिनइति शेषः । कन-
 स्पतीति । अथवाहं गजच्छायायामित्यर्थः । इदं च देशाज्ञकमि-
 ति विशेषः । *अजेनेति । *अदौहित्रेति अयोदशीश्चाहपरम् ।
 मयास्विति पाठान्तरं प्रमुक्तम् । हस्तीति देशाज्ञान्वाभः । कर्णोऽप्युपा-
 दानात् कर्णो मुखवयवविशेषः । अथ वानस्पतिरश्वस्य सोमवारः
 तथा च सोमवामरयुक्तामावास्यायां पादमुष्मामश्वस्य छायायां
 आहं कुर्यादित्यर्थः । कर्णः पल्लव इति । आपराण्डिकं गजच्छायाकप-
 देशाज्ञकं चेदम् । कर्णशब्दस्य यथाभूतार्थकत्वात् ।

*जातमात्र इति । जातमात्रोऽपीत्यविवाहितार्थम् । अपिपदो-
 पादानात् । एवं च

"गर्भस्युतोऽपि दौहित्रः कुर्यात्पतिरि जीवति ।

आहं मातामहादीनां पश्चान्तादपरेऽहनि ॥" इति,

परन्तु गर्भस्युतोऽपीत्यस्तन्य एव । कस्यचित्कारिकायामपि—

इयं संगव्यापिनी ग्राह्या इति निर्णयदीपे उक्तम् ।

“प्रतिपद्याश्विने शुक्ले दौहित्रस्त्वेकपार्वणम् ।

श्राद्धं मातामहं कुर्यात्सपिता संगवे सदा ॥

जातमात्रोऽपि दौहित्रो जीवत्यपि च मातुले ।

प्रातः संगवयोर्मध्ये *आर्यस्य प्रतिपद्भवेत् ॥”

इति वचनात् । अत्र *समूलत्वं विमृश्यम् । *इदं

च मलमासे न कार्यम् ।

‘स्पष्टमासविशेषारूपाविहितं वर्जयेन्मले ।’

इति निषेधात् । इदं च *जीवत्पितृकैव कार्यमिति

“पुत्रः स्वोत्पत्तिमात्रेण संस्कुर्यादृणमोचनात् ।

पितरं नाब्दिकाच्चौलात्पितृमेधेन कर्मणा ॥”

इति वचनात्प्रथमवर्षचूडाया असत्त्वे यथा पितृश्राद्धेऽनधिकारस्तथा-

ऽस्मिन्मातामहश्राद्धेऽपीति प्रतिभाति । मयूखकृतस्तु जातमात्र इति

अधिकारी जात इत्येवार्थः । तस्मादुपनयनोत्तरमेवाधिकारो न त-

तः प्राक् इत्याहुः । *आर्यस्य=मातामहस्य । अत्र सपत्नीकाना-

मेव देवतात्वम् । अमाश्राद्धान्तर्गतमातामहपार्वण इवेहापि सत्य-

पि पितृपारणाविकृतित्वे सपत्नीकत्वगुणलम्भकप्रमाणस्य

‘स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृता ।’

इति वचसः प्रतिबन्धासम्भवात् । *समूलत्वमिति । सङ्गव-

व्यापिनीग्राह्यत्वाद्येकवचनस्य निर्मूलत्वात् पार्वणत्वादपराह्व्या-

पिनी ग्राह्येत्यर्थः । *इदञ्चेति । मातामहश्राद्धस्य कन्योपलक्षि-

तापरपक्षनिमित्तकत्वात्कन्यायामभिमासे तदुत्तरप्रतिपद्येव कन्या-

युक्तायामपरपक्षव्यवधानेनैव कार्यमिति भावः । तत्र कथंचिदन्त-

राये तु शुक्लपञ्चम्यादिगौणगौणोत्तरकाले कार्यम् । एवमेव जीव-

त्पितृकस्य मातृनवमीश्राद्धान्तरायेऽपीति । *जीवत्पितृकैव-

ति । ननु सपितेत्युक्ते शिष्टा इति किमेतत् ? शृणु ।

५८२ सटीकनिर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे-

शिष्टाः । इदं च शिष्टाचारात्मविण्ढकं कार्यमिति केचि-
त् । विण्ढरहितं तु युक्तम् । जीवत्पितृकस्य-

“मुण्डनं विण्ढदानं च प्रेतकर्म च सर्वशः ।

न जीवत्पितृकः कुर्याद् गुर्विणीपतिरिव च ॥”

इति दक्षेण विण्ढानर्थभात् । आन्वष्टक्यवद्विशेष-
वचनाभावाच्चति संक्षेपः ॥ इति श्रीकमलाकरभट्टकृते
निर्णयसिन्धौ महालयनिर्णयः ॥

अथादिवनशुक्लप्रतिपदि नवरात्रारम्भः । तन्निर्णयः ।
तत्र भार्गवादिनर्दापकायां देवापुराणे । सुमेधा उवाच-

“शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि चण्डिकापूजनकमम् ।

“कन्यागते मन्त्रितरि पितरां यान्ति ये सुतान् ।

शून्या प्रेतपुरी तावत् यावद्दुःखदर्शनम् ॥”

इत्यर्थवादेनैषां श्राद्धं ये अधिकारिणस्तेषां कन्योपलसिता-
परपक्षश्राद्धं कर्तव्यमिति विधिः कल्प्यते । पितृमुत्तरं श्राद्धं दे-
वतातदधिकार्यधिकम् ।

“ततस्तुलागतेऽप्येके मूर्धे वाज्जन्ति पार्थिव ।

श्राद्धं स्ववंशजैर्देवं क्षुत्प्रियामाममाकुलाः ॥”

इति सामान्येन नागरम्बण्डाभिधानात् । तत्र मृतपितृक-
स्य पितृश्राद्धेन सहैव मातामहश्राद्धं, जीवत्पितृकस्य तु तेन विनेति,
प्रतिपदि तत्करणं तु केवलमाचारात् । कल्पितनोक्तविधिना च

“दर्शश्राद्धं गवाश्राद्धं श्राद्धं चापरपक्षकम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात्तिलैः कुर्याच्च तर्पणम् ॥”

इति जीवत्पितृकस्यापरपक्षकसामान्यनिषेधो बाध्यते, एवं मा-
तृनवमीश्राद्धेऽपि तदुवाच इति क्रमेण मपितेति सिद्धेरिति । ‘मुण्डन-
श्च’ इति वाक्यस्य निर्मूलत्वं वदतां मते तु सविण्ढमिति ।

इति महालयनिर्णयः ॥

आश्विनस्य सिते पक्षे प्रतिपत्सु शुभे दिने ॥”

इत्युपक्रम्योक्तम् ।

*“शुद्धे तिथौ प्रकर्तव्यं*प्रतिपच्चोर्ध्वगामिनी ।

आद्यास्तु नाडिकास्त्यक्त्वा षोडश द्वादशापि वा ॥

अपराह्णे च कर्तव्यं शुद्धसंततिकाङ्क्षिभिः ॥”

इदं*चापराहयोगिन्याः प्राशस्त्यं द्वितीयदिने प्रति-
पदोऽभावे ज्ञेयम् । तथा तत्रैव देवीपुराणे डामरतन्त्रे
च देवीवचः—

*“अमायुक्ता न कर्तव्या प्रतिपत् पूजने मम ।

महूर्तमात्रा कर्तव्या द्वितीयादिगुणान्विता ॥

*आद्याः षोडश नाडीस्तु लब्ध्वा यः कुरुते नरः ।

कलशस्थापनं तत्र हरिष्टं जायते ध्रुवम् ॥”

मार्कण्डेयदेवीपुराणयोः—

“पूर्वविद्धा तु या शुक्ला भवेत् प्रतिपदाश्विनी ।

नवरात्रव्रतं तस्यां न कार्यं शुभमिच्छता ॥

देशभङ्गा भवेत्तत्र दुर्भिक्षं चोपजायते ॥

नन्दायां दर्शयुक्तायां यत्र स्यान्मम पूजनम् ॥” इति ।

स्कान्देपि—

“प्रतिपद्याश्विने मासि सा शुद्धा शुभदा भवेत् ।

भाद्रपददर्शी कृष्णा तथा युक्ता न शस्यते ॥

विरुद्धफलदा सा हि पुत्रदारभयायहा ॥” इति ।

*शुद्धे=अमास्पर्शरहिते । अमास्पर्शे त्वाह—*प्रतिपच्चोति ।

ऊर्ध्वगामिनी अमोर्ध्वगा । *इदञ्चेति । एतावताऽमायुतायाः क्षयवृ-

द्धिभ्यां क्रमेण ग्राह्यत्वाग्राह्यत्वे दर्शिते, तदनुरोधेन स्फुटममायुक्तान्

निषेधांस्तद्विधींश्च व्यवस्थापयितुं तन्निषेधानाह—*अमायुक्तेति ।

*आद्या इति । परेशुः प्रतिपदः द्वौ एतदेव स्पष्टयति—

तथा

“वर्जनीया प्रयत्नेन अमायुक्ता तु पार्थिव ।
द्वितीयादगुणैर्मुक्ता प्रतिपत्स्यैकामदा ॥”

तथा देवीपुराणे

“यो मां पुजयते नित्यं द्वितीयादगुणान्विताम् ।
प्रतिपन्नपारदां ज्ञात्वा सांस्कृतं शुक्लमवययम् ॥
यदि कुर्वाद्मायुक्तां प्रतिपत्स्थापनं मम ।
तस्य शाखायुतं दत्त्वा भस्मजपं करोम्यहम् ॥
आसहात्कुम्भं यस्तु कलशस्थापनं मम ।
तस्य सर्पादनाशः स्यात्तुष्टः पशो विनश्यति ॥
अमायुक्ता न कर्तव्या प्रतिपत्स्थापनम् ।
धनार्थाभिविशेषेण वंशहानिश्च जायते ॥
न दशकलया युक्ता प्रतिपत्स्थापनम् ।
उदयं विमुहूर्तापि घात्या सादयदायिनी ॥” इति ।

देवीपुराणे

“या चाश्वयुजि मासे स्यात्प्रतिपद्द्वयान्विता ।
शुद्धा ममाचनेन तस्यां घातयजफलप्रदम् ॥”

कद्रवामले -

“अमायुक्ता सदा चैव प्रतिपत्तिन्दिता मता ।
तत्र चैवस्थापनं कुम्भं दुर्भिक्षं जायते ध्रुवम् ॥
प्रतिपत्सद्वितीया तु कुम्भारोपणकर्मणि ॥” इति ।
यद्यपि कद्रवामलं द्वापरं च निर्मूलं तथाऽप्यविराधा-
त् प्रचाराच्च तद्वचनानि लिखन्ते । तिथितत्त्वं देवी-
पुराणेऽपि-

‘प्रतिपत्सद्वितीया तु कुम्भारोपणकर्मणि ।’ इति ।

“*प्रातरावाहयेद्देवीं प्रातरेव प्रवेशयेत् ।
प्रातः प्रातश्च संपूज्य प्रातरेव विसर्जयेत् ॥”

तत्रैव—

*“शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी ।
सा कार्पेदयगामिन्यां*न तत्र तिथि(१)युग्मता ॥”

तथा—

“कुहकाष्टोपसंयुक्तां वर्जयेत्प्रतिपत्तिथिम् ।
राज्यनाशाय सा प्रोक्ता*निन्दिता चाश्वपूजने॥”इति ।

एषु वचनेषु कलशस्थापनग्रहणात्तदेव प्रथमादिने नि-
विध्यते, न तूपवासादि । तस्य ‘प्रतिपद्यधमावास्या’इति
युग्मवाक्यात्, ‘शुक्ला स्यात्प्रतिपत्तिथिः प्रथमतः’ इति
दीपिकांक्तेः, ‘शुक्लपक्षे दर्शावद्धा’इति माधवोक्तंश्च पूर्वदिने
प्रासस्य बाधे मानाभावादिति केचित् । वस्तुनस्तु पूर्वोक्त-
वाक्येषु चण्डिकाचर्चनपूजाग्रहणादुपवासादेश्चा*ङ्गत्वात्

प्रतिपत्सद्वितीया चेत्तदावाहनकालात्तमाह—*प्रातरिति ।
यद्यपीदं पत्रपूजाविषयमेव तथापि देवीपूजायामपि योजितं बाध-
काभावात् । एवञ्च प्रातस्तदभावे पूजा न, किन्तु तद्द्वारा एवेत्यर्थ-
तोऽप्राप्त्याव्याप्तिः । *शरत्काल इति । वार्षिकी वर्षादौ
संवत्सरादौ चैत्रशुक्लप्रतिपदमुपक्रम्य नवम्यन्ता पूजा विधीय-
ते । शरद्वसन्तयोस्तुल्य एव दुर्गात्सवः कार्य इत्यर्थः । *न तत्र
तिथियुग्मेति । युग्मवाक्यानुरोधेन दुर्गापूजायां न निर्णय इत्य-
र्थः । *निन्दिता चेति । लोहाभिसारिकाभिप्रायम् । यद्वा अश्वपू-
जनम् आश्विनमासीयदेवीपूजनं, रेवन्तनामा देवानामश्वः अश्व-
पीडाशान्त्यर्थक्रियमाणं तत्पूजनं वा । *अङ्गत्वादिति ।

‘आश्विनस्य सिते पक्षे नवरात्रमुपोषितः ।

(१)युग्मवाक्यानुसरणमत्र नष्टमित्यर्थः ।

प्रधानदेविपूजादावपि परेति युक्तम् । कलशस्थापनग्रह-
णं तूपलक्षणम् । अत एव देवलः

“व्रतोपवासनियमे घटिकैकापि या भवेत् ।

सा तिथिर्नादिने पूजया विपरीता तु पैतृके ॥” इति ।

अत्र घटिका मुहूर्ते इति गौडाः । यदा तु पूर्वदिने
संपूर्णा शुद्धा च भूत्वा परादिने वर्धते तदा संपूर्णत्वादमा-
यागाभावाच्च पूर्वैव । यानि च ॐ विष्णोर्नागायागनिषेधकानि
वचनानि केचित्पठन्ति तान्यपि शुद्धाधिकानिषेधपरा-
णि । परादिने प्रतिपदाऽत्यन्तासक्ते तु दर्शयुताऽपि पूर्वैव
ग्राह्या । तदाह लाट्टः-

तिथिः शरीरं तिथिरेव कारणं

तिथिः प्रमाणं तिथिरेव साधनम् । इति ।

यानि तु ॐ अमायुक्ता प्रकर्तव्या इत्यादीनि नृसिंहप्रसादे
वचनानि तानि समुल्लेखं सत्येतादृशगणि । अत्रेदं तत्त्व-
म् पूर्वोक्तवाक्यानां सर्वेषां हेमाद्र्याशालिखितत्वेन
निर्मूलत्वात्सामान्यनिर्णयानुक्तः ॐ सामान्यनिर्णयात्पूर्व-

सुम्नातस्मिन्नल्लेखेन पूर्वार्द्धे पूजयेदित्याम् ॥

इति देवीपुराणे । गौडा इत्युक्तं, अनुपदं तदुचीजं स्फुटम् ।
ॐ द्वितीयेति ।

‘द्वितीयांशसंयुक्ता प्रतिपच्चण्डिकार्चने ।

गौडादयोपदेशाच्चेत्कुर्वान्पुत्राविनाशनम् ॥’

इत्यादीनीत्यर्थः । इदानीममायुक्तविधान्यवस्थापयति - ॐ या-
नि त्विति । ॐ अमेति ।

“अमायुक्ता प्रकर्तव्या प्रतिपच्चण्डिकार्चने ।

न ग्राह्या परसंयुक्ता युद्धसन्ततिकाङ्क्षिभिः ॥”

इत्यादीनीत्यर्थः । ॐ सामान्यनिर्णयात् पुण्यादिवाक्यात् ।

प्राप्तावपि गौडनिबन्धेषु *विशेषनिर्णयादौदयिकी ग्राह्या ।
तत्रापि घटिकैकेत्यस्य द्विमुहूर्तस्तुतत्त्वोक्तद्विमुहूर्ता ग्रा-
ह्या । (१) 'उदिते दैवतं भानौ' इत्यत्र 'द्विमुहूर्ते त्रिरहश्च'
इति औदयिक्या द्विमुहूर्तनियमात् । तेन * 'उदये द्वि-
मुहूर्तापि' इत्याद्यनुसारोपि 'मुहूर्तमात्रा कर्तव्या' इति
द्विमुहूर्तस्तुतिः । अन्यथा द्विमुहूर्ताविधिवैयर्थ्यात् । के-
चित्तु मुहूर्तमात्रेति वचनात्ततो न्यूनत्वे परा नेत्याहुः ।

*विशेषनिर्णयात् 'सा कार्योदयगामिन्याम्' इति देवीपुरा-
णात् । *उदये इति ।

'उदये द्विमुहूर्ताऽपि ग्राह्या सोदयगामिनी ।
इत्यर्थः । *गौडा अपीति ।

'सुस्नातास्तिलतैलेन पूर्वाह्णे पूजयेच्छिवाम्' ।
इत्युक्तवचनात्पूर्वाह्णः कर्मकालः । कर्मकालशास्त्राच्च पूर्वाह्ण-
व्यापिनी प्रतिग्राह्या ।

'शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी ।'

'सा कार्योदयगामिन्याम्' इत्यादि समस्तमुदयव्यापित्वं
पूर्वाह्णव्यापित्व एवेति तत्रैव तात्पर्यं न तु द्विमुहूर्तव्यापित्वे ।
'मातरावाहयेद्देवीम्' इति मातःशब्दोऽपि पूर्वाह्णपर एव ।

'सम्यक्कल्पोदितां पूजां यदि कर्तुं न शक्नुयात् ।

उपचारांस्तथा दातुं, पञ्चैतान्वितरेत्तदा ॥"

गन्धं पुष्पं च धूपं च दीपं नैवेद्यमेव च ।

अभावे पुष्पतोयाभ्यां तदभावे तु भक्तिः ॥"

इति संक्षेपपूजोपदर्शनात् विस्तारपूजायाः पूर्वाह्णं विना दु-

(१) एतद्वचनं तु-

'उदिते दैवतं भानौ पिड्यं चास्तमिते रवी ।

द्विमुहूर्ते त्रिरहश्च सा तिथिर्हव्यकव्ययोः ॥' इति ।

गौडा अप्येवम् । अत्र देवीपूजेन प्रधानम्, उपवा-
सादि त्वङ्गम् ।

अष्टम्यां च नवम्यां च जगन्मातरमस्त्रिकाम् ।

पूजयित्वाऽऽदिवने मामि विशांको जायते नरः ॥

इति हेमाद्रौ मन्त्रिणे लक्ष्म्या एव कलमन्त्रध्यात्,

‘नवमीतिविपर्यन्ते वृक्षा पूजा जपार्चकम् ।’

इति तत्रैव देवीपुराणान्,

‘शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी ।’

इति मार्कण्डेयपुराणादयः । पूर्ववचनादष्टमानवमीपूजेन

प्रधानमन्यतममङ्गामान गीडाः । एकादशोऽपि (१)

कालिकापुराणे —

एकरत्नादिति नवमीगौडाकनदनुयायिनो दाक्षिणात्याय । देवी
पूजेत्येति । एवकांण ‘एवञ्च विन्ध्यवासिन्याम्’ इत्याद्यस्त्रिधावपे-
नोपवासदिनानाकर्माभिधानात्तथा साधान्येति शङ्कानिरासः ।
अष्टम्यामिति ।

‘आदिवने मामि मेघान्ते महिषासुरमर्दिनीम् ।

देवीं संपूजयित्वाऽग्रे भर्तुरात्रेऽष्टमीम् च ॥

क्रीदन्ति विविधैर्भोगैर्देवलोकेषु दुर्लभैः ।

नाभयो व्याधयस्तेषां न च शत्रुमयं भवेत् ॥’

इति स्कान्दे नवरात्रपूजाया अपि कलमन्त्रध्यावगमादित्यपि
द्रष्टव्यम् । यदा कुलाचारभेदेनाष्टम्यां वा पूजयित्वा पूजां समाप्ये-
त्यर्थात् सकृत्तद्वतिः । नवमीत्यादि च न साधान्यबोधकं, किन्तु
पूजादिद्विधविधायकमिति तु वस्तुमतिः । गीडा इत्युक्तिः । एव-
ञ्च विन्ध्यवासिन्यामित्यादिना नवरात्रपूजाया एव मुख्यकल्प-
त्वावगमात्सप्तम्यादिरनुकल्पो वक्ष्यते । तदनुकल्पो वैकल्पिकः ।

(१) ‘देवीपुराणे’ इति पाठान्तरम् ।

‘यस्त्वेकस्यामथाष्टम्यां नवम्यामथ साधकः ।

पूजयेत्तरदां देवीं महाविभवविस्तरैः ॥’ इति ।

तत्त्वं तु राजसूयेऽन्ययागैः समप्रधानायाः सहिताया
अप्यवेष्टेः “एतयान्नायकामं याजयेत्” इत्येकत्वान्मध्ये
विधानाच्च यथा फलार्थो बहिःप्रयोगस्तथा नवरात्र-
मध्यस्थाया अष्टम्या नवम्या वा फलार्थः पृथक्प्रयोगः ।

रूपनारायणधृतदेवीपुराणे —

‘महानवम्यां पूज्यं सर्वकामप्रदायिका ।

सर्वेषु चैव वर्षेषु तव भक्त्या प्रकीर्तिता ॥

कृत्वामांति यशोराज्यपुत्रायुर्धनसंपदः ॥’

सा च काम्या नित्या च ।

‘एवमन्यैरपि तथा देव्याः कार्यं प्रपूजनम् ।

विभूतिमतुलां लब्धुं चतुर्वर्गप्रदायकम् ॥’ इति,

‘यो मोहादथवाऽऽलस्याहंवीं दुर्गामहोत्सवे ।

न पूजयति दम्भाद्वा द्वेषाद्वाऽप्यथ भैरवी ॥

क्रुद्धा भगवती तस्य कामानिष्टान्निहन्ति वै ॥’

इति कालिकापुराणे फलनिन्दाश्रुतेः

‘वर्षे वर्षे विधातव्यं स्थापनं च विसर्जनम् ।’

इति तिथितत्त्वे देवीपुराणाच्च ।

*अष्टम्यां नवम्यामिति । षष्ठ्यादिपक्षस्तु पत्रपूजायामेव ।

*तत्त्वन्तिव्रति । इदन्तु चिन्त्यम् । एतयेति सर्वनाम्ना प्रकृतप-

रामर्शाद्युक्तोऽवेष्टेरेव बहिः प्रयोगः, न त्विह तथा परामर्शकं कि-

ञ्चिदस्ति अष्टमीनवम्योः पृथगग्रे पूजाविधानादेतद्वचनस्य तदेकवा-

क्यता सम्भवति ।

‘शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी’ ।

इति मार्कण्डेयन्तु न नित्यत्वव्यञ्जकं वीप्साभावात् ।

अत्रोपवासादिकमुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये—

एवं च विन्द्यवासिन्यां नवरात्रोपवासतः ।

एकभक्तेन नक्तानेन तथैवागानितेन च ॥

पूजनीया जनैर्देवी स्थाने स्थाने पुरे पुरे ।

गृहे गृहे शान्तिपरैरग्रामे ग्रामे बने बने ॥

स्नानैः प्रमुदितैर्हृष्टैर्ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्नृपैः ।

वैश्यैः शूद्रैर्भोजकैश्चैव श्रेष्ठैश्चैव मानवैः ॥' इति ।

यत्तु रूपनारायणाद्ये भविष्ये—

'एवं नानाभेदादगणैः पूजयन् सर्वदस्युभिः ।'

इति, तत्तामसपूजापरम् ।

'विना मन्त्रैस्नामसी स्यात्किरातानां तु संमता ।'

इति तत्रैवांगेः । भद्रनरले देवीपुराणेऽपि—

ॐ 'कन्यासंस्थे रवी शक शुक्लामारभ्य नन्दिकाम् ।

अथर्वी वाधवैकाशी नक्तार्शी (१) वाधवाय्यवदः ॥

भूमौ शशीत वामन्य कुमारी भोजयेन्मुदा ।

विन्द्यवासिन्यामिनि सम्भवाभिप्रायम् । एकभक्तादप्यस्त्र-
योऽनुकल्पाऽप्युक्तमेवाङ्गाः । स्नानैरिति । पूजाधिकारिणः । स्थाने
स्थाने ब्राह्मणैः, पुरे पुरे क्षत्रियैः, नृपैः, गृहे गृहे वैश्यैः, ग्रामे ग्रामे शूद्रैः,
बने बने श्लेष्टैः । अथवा स्थानादो सर्वत्र ब्राह्मणादिभिरित्यर्थः ।
अन्यैः प्रतिलोमानुष्ठानैः । तामसपूजाति । पूजा विविधा भविष्ये—

[राजसी] सा पूषन्निर्जययज्ञैर्विना तु वा ।

विना मन्त्रैस्नामसी स्यात्किरातानां तु संमता ।' इति ।

तत्र सात्त्विक्या ब्राह्मणस्यैवाधिकारो राजस्या क्षत्रियादिरि-
त्यधिकमग्रे । किरातानामिति । श्लेष्टाद्युपलक्षणं सा-
ध्यात् । पूजामाह—ॐ कन्यासंस्थे रवाविति । सम्भवाभिप्रायम् ।

(१) 'अथ वाय्वदः' इति पाठास्तरम् ।

बस्त्रालंकारदानैश्च संतोष्याः प्रतिवासरम् ॥

*बलिं च प्रत्यहं दद्यादोदनं मांसमाषवत् ।

*त्रिकालं पूजयेद्देवीं जपस्तोत्रपरायणः ॥' इति ।

नन्दिना प्रतिपत्तिथिरिति मैथिलाः, षष्ठीति गौडाः।

तच्च पूजनं रात्रौ कार्यम् ।

'आश्विने मासि मेषान्ते महिषीसुरमर्दिनीम् ।

निशासु पूजयेद्भक्त्या सोपवासादिकः क्रमात् ॥'

इति देवीपुराणात् । संग्रहेऽपि—

'आश्विने मासि मेषान्ते प्रतिपद्या तिथिर्भवेत् ।

तस्यां नक्तं प्रकुर्वीत रात्रौ देवीं च पूजयेत् ॥

रात्रिरूपा यतो देवी दिवारूपो महेश्वरः ।

रात्रिव्रतमिदं देवि सर्वपापप्रणाशनम् ॥

सर्वकामप्रदं नृणां सर्वशत्रुनिबर्हणम् ।

रात्रिव्रतमिदं तस्य रात्रौ कर्तव्यतेष्यते ॥

नक्तव्रतमिदं यस्मादन्यथा नरके गतिः ॥'

इत्यादिवचनाच्च । रात्रिव्रतमेवाभिप्रेत्य साधवेनोक्तम्—

नन्दिना प्रतिपत्प्रथमोपस्थितत्वात् । तथा च आश्विनशुक्लप्रतिप-

दमारभ्याग्रिमनवमीपर्यन्तं देवीपूजनं कार्यमित्यर्थः । तत्रैव—

महानवम्यां पूजेयं स्वर्गमोक्षप्रदायिनी ।'

इत्युत्तरसंदर्भात् । अयमेव मुख्यकल्पः । पृथ्यादिपूजाकल्पाना-
मग्रे वाच्यत्वात्

'मासि चाश्वयुजे शुक्ले नवरात्रे विशेषतः ।'

इत्याग्रिमवाक्ये नवरात्रपूजाक्तेश्च । परन्तु तत्रैव तन्मते नक्तपदं
पाक्षिकोपवासादेरुपलक्षणम् । *बलिमिति । मांसादि ब्राह्मणा-
न्यपरम् । *त्रिकालमिति ।

'प्रातःस्नायी जितद्वन्द्वस्त्रिकालं शिवपूजकः ।'

'तस्य नक्तव्रतम्वादिनि, न तु ० रात्रिभोजनात्' इति । ननु
'मासि चाद्ययुजे शुक्ले नवरात्रे विशेषतः ।
संपूर्ण नवदुर्गा च नक्तं कुर्यात्समाहतः ॥
नवरात्राभिध कर्म नक्तव्रतामिदं स्मृतम् ।
आरम्भे नवरात्रस्य'

इत्यादिस्कान्दात् माधवोक्तं नक्तमेव प्रधानमिति
चेत् । न, 'नवरात्रोपवासतः' इत्यादेरनुपपत्तेः । तेन
० पार्श्वकनक्तानुवादोऽयम् । नित्यानित्यसंयोगविरोधा-
त् । न चाग्रिहोत्रे दशमपक्षे प्राप्तस्य 'दध्ना जुहोति'
(१) इत्यस्येन्द्रियकामहोमं अनुवादो भवति, (२) नित्यवदनु-
वादायोगात् इत्युक्तं चार्तिके, तथात्रापि । तेनात्र तद्वदेव
गुणात्कलमिति ज्ञेयम् । ननु रात्रेः कर्मकालत्वे तद्व्यापि-
नी पूर्वैव प्रालम्भ्यानुयात् । सत्यम् । न्यायतः प्राप्तवपि
पूर्वोक्तवचनैर्वाधत् । यथा पूर्वशुः कर्मकालत्वापिनीमपि
त्यक्त्वा स्वल्पपि परैव रामनवमीति प्रागुक्तम्, यथा

इत्यत्र तु शिवश्च शिवा च शिवौ तयोः पूजक इत्यर्थः । तत्र हेमा-
द्रिपादवादिमते इदं नक्तव्रतम् । तत्र रात्रिपूजैव मुख्यता । प्रालम्भ्याह-
पूजादयमहम् । ० रात्रिभोजनादिति । तस्याहत्वात्प्राप्तिकत्वाचेति
भावः । नक्तं=रात्रिभोजनम् । ० पार्श्वकंति । यन्तु यथा दशमप-
क्षे प्राप्तस्य दध्ना 'दध्नेन्द्रियकामस्य' इति न नित्यवदनुवादस्तद्व्यप-
त्तेऽपि प्राप्तिकत्वात्कथमनुवादः । किन्तु स यथा कलार्थं गुणवि-
धिस्तथाऽयमपि स्यादिति । तत्र । दध्नः प्रधानत्वात्कत्वाहत्वे-
नादोषात् । एवञ्च माधवमते पूजाह्वयप्रधानस्य नक्तकालत्वेन
नवरात्रव्रते प्रदोषव्यापिनी प्रतिपद्धाया ।

(१) 'दध्ना इन्द्रियकामस्य जुहुयात्' इति ।

(२) नित्यस्यानित्योऽनुवादो न भवतीति तदर्थः ।

वा निशीथे सतीमपि पूर्वा जन्माष्टमीं त्यक्त्वा रोहिणी-

प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या तिथिर्नक्तव्रते सदा ।'

इति वाक्यात् 'कर्मणो यस्य यः कालः' इति कर्मकालशास्त्राच्च ।
अतश्च तत्र पूर्वपुरेण प्रदोषव्याप्तौ पूर्वा, अमायुक्ताविधानाद् द्विती-
यायुक्तानिषेधाच्च । दिनद्वये तज्याप्तौ तत्स्पर्शे वा परा, द्वितीयायुता-
विधानादगायुतानिषेधाच्च । अत एव दिनद्वये तद्व्याप्तावपि परैव

'अनथात्वे परत्र स्यादस्तादर्थागमतो हि सा ।' इति ।

'प्रदोषव्यापिनी न स्यादिवानक्तं विधीयते ।

तन्नक्तं नक्तमित्याहुर्न नक्तं निशि भोजनम् ॥'

इति च सायाह्नरूपगौणकालव्याप्तिमत्त्वात् । भोजनं तु रा-
त्रावेव 'सायाह्ने तु भुजिक्रियाम्' इतिवदिह विशेषवचनाभावेनाव-
श्यकत्रात्रिसम्बन्धत्यागे मानाभावात् । न चात्र पूर्वोक्तयुक्त्या 'स्व-
कालादुत्तरः कालः' इति रीत्या गौणकाललाभात् पूजाद्युपक्रमस्य
तिथ्यस्पर्शोऽपि प्रदोषे 'तिथ्यादौ च भवेद्यावान' इत्याद्यापादितसा-
कल्पस्याभावाच्चेति चेन्न । एवं विशेषस्य माधवादिग्रन्थेऽदर्शनेन
सर्वस्यापि नक्तनिर्णयस्य तदनियतत्वात् द्वितीयायुताविधा-
नादगायुक्तानिषेधाच्च । द्विमुहूर्तापीत्यपिशब्दे कैमुत्यन्यायोप-
बन्धात्कलादिशब्दा अप्यविरुद्धाः । न च—

'आद्यास्तु नाडिकास्त्याज्याः षोडश द्वादशापि वा ।'

इत्यादिषोडशादिनाडीत्यामानुपपत्तिः, प्रदोष एव पूजोपक्रमवि-
धानादिति वाच्यम् । तस्य कुलाचारविशेषप्राप्तकलशस्थापनमात्र-
परत्वात् ।

'आद्याः षोडशनाडीस्तु लब्ध्वा यः कुरुते नरः ।

कलशस्थापनम्' इति वचनात्कलशस्थापनं चामायुक्तप्रतिपदि
न कार्यम् ।

'अमायुक्ता सदा चैव प्रतिपन्निन्दिता तथा ।

२२४ मटी कनिर्गयमिन्भुविर्नीयपरिच्छेदे-

युक्ता परैवेति साधयेनोक्तम् । तथाऽप्यापि । अस्तुनस्तु
रात्रेः कर्मकालस्यवचसां हेमाद्यानामित्यनन्तरमस्तुत्यं वि-
मृश्यमेव, 'त्रिकालं पूजयेत्' इत्यादिपूर्वादिशेषात् । सा-
धयान्तिस्तु पाश्चिमतत्त्वानुवाद इत्युक्तम् । तस्याः सर्वपक्षे-
षु परैव प्रतीतिर्दातुमिच्छम् । अत्र कश्चित् अनवरात्र-
शब्दो नवाहाराश्रयः ।

'श्रद्धो ममांशरष्टम्यां हारो वा प्रतीतिर्भिषि ।

प्राग्भ्यो नवरात्र्यान् नवरात्रमनो धेयम् ॥'

इति देवीपराणादिग्राहः । तत्र । अभिहामशृङ्गो-

त्वं मे-स्यापयन्कुम्भं दूषितं जायते ध्रुवम् ॥

प्रातःपश्चाद्वितीया तु कुम्भारोपणकर्मणि ।

इति मन्त्रपाठान्तरम् । एवं पूर्वादिने विवाहप्रतिपाद्यमस्वेऽपि
न दोषः । 'वाष्ट्रप्रतिपुष्का येन' इति वाक्ये 'कलशारोपणं कृ-
ते' इत्युक्तेः । एतच्च साधयानुसारिण । वस्तुतः परदिने द्विमुहूर्ता-
ग्राह-वैकिकान्तदनुसारिणाह । अत्रानुत्तरान्तरानि । पूर्वाह्नव्यापिनी-
ग्राह-वमनं तु वा पूर्वादिने पूर्वा मता परेमुहूर्त्या विमुहूर्ता, सा
पूर्वेव ग्राह्या । सम्पूर्णत्वान् ।

'आदिन्यादयरेखायामारब्धं पट्टिनाटिकाः ।

निधिस्तु सा हि शुद्धा स्यात्सर्वानिधयो ह्ययं विधिः ॥'

इति वचनान् । अण्डा प्रतिपन्पूर्वाह्नव्यापिनी द्वितीयादिदेव ग्राह्या ।

'वा वाशयुनि मारो स्यात्सा प्रतिपदमान्विता ।'

इत्युक्तवाक्यान्पूर्वाह्नानिर्वाहवाङ्मन्यात् । एतन्मते 'त्रिकलं
पूजयेद्देवीम्' इत्युक्तावापि प्रातःपूजैव प्रधानं 'प्रातरावाहयेद्देवीम्'
इति पूर्वोक्तवचनात् । पूजात्रयं प्रधानमिति तु युक्तम् । सा च त्रि-
कालं, प्रदोषे विशेषेण पौडशापचारैः छत्रचामरादिनीगाजनोपचारै-
श्च । अनवरात्रशब्दः नवरात्रोपवागत इत्यदौ । अभिहामशृङ्ग-

न्यूनानधिकत्वापत्तेः अत्र मूलाभावाच्च । तेन तिथिवाक्ये-
वायम् । तदुक्तम्—

“तिथिवृद्धौ तिथिहामे नवरात्रमपार्थकम् ।

*अष्टरात्रे न दोषोऽयं नवरात्रतिथिक्षये ॥” इति ।

स च नवरात्रशब्दः कचि*लक्षणया कर्मवाची । यथा
‘प्रारम्भो नवरात्रस्य’ इत्यत्रेति दिक् ॥

प्रतिपदि च वैधृत्यादिभोगनिषधो भार्गवाच्चनदी-
पिकायां देवीपुराणे—

ज्योतिरिति । अमावास्यारात्रौ प्रतिपत्पवेशाभावेऽपि प्रतिपत्प्र-
भृत्येवात्यन्तापचयेनाऽष्टरात्रमतिवृद्ध्याऽष्टम्यहोरात्रास्पर्शिनी नवमीं
गृहीत्वा दशरात्रं तिथिवृद्धाविति शङ्कायागाह—*अष्टरात्रं
इति । रात्रिशब्दस्य तिथिवाचित्वादिति भावः । *लक्षणमेति ।
‘रथन्तरसामा सोमः’ इत्यादौ सोमादिपदवत् । दिगर्थस्तु ‘नवरात्राभि-
धं कर्म’ इत्यादौ अभिधापदं न शक्त्यर्थकम् । ‘सुरा वै वाजिनं
सुरा सोमः’ इति नामातिदेशोक्तिवत् संज्ञासंज्ञिसम्बन्धस्य शा-
स्त्रप्रमेयत्वाभावात् तद्वचनस्य सामानाधिकरण्यादेरभावस्योक्त-
प्रायत्वात्, किन्तु प्रतिपत्त्यर्थकमिति । अत्र एकमपि पूजाद्यात्म-
कं प्रधानमसम्भवात्समुच्चयकालत्वान्नानातिथिष्वार्तते, दिनन्यूनता-
यां तन्त्रेण, तदाधिक्ये तु व्रतप्रयोगस्य सकलतिथिव्याप्त्यर्थमावृ-
त्तिः । अत एव भविष्ये—

‘व्रती सम्पूजयेद्देवीं सप्तम्यादिदिनत्रये ।

द्वाभ्यां चतुरहोभिर्वा द्वासष्टादिवशात्तिथेः ॥”

इत्युक्तम् । न चैवं द्वासे वृद्धौ वा उपवासादिकर्मणो नवत्व-
नियमभङ्गप्रसङ्ग इति वाच्यम्, इष्टत्वात् । यथा एकदिने क्रियमाणे
षोडशप्रेतश्राद्धे प्रधानानामेकदेशकालकर्तृत्वादङ्गवत्तन्त्रेणानुष्ठाने
प्रसक्ते सम्बुद्धिभेदेनानुष्ठानं तथेह न, उवासादिकर्मगतनवत्व-

५२६ मटीकानिर्माणमिन्धुविनीयपरिकल्पे

“अथाष्टैवधूतयुक्ता चतुर्धनपञ्चपिण्डकाऽर्चने ।

तयोर्गन्धे विधानकं कलशारोपणं गृहे ॥” इति ।

विद्यावैधूतयुक्ता विनीयायुक्ता चतुर्धनपञ्चपिण्डकाऽर्चने—

“अत्रान्विता चतुर्धनपञ्चपिण्डकाऽर्चने

विरुद्धांगैर्गणैः संगता मर्त्या ।

सैवापराङ्गं विनूयैर्विधेया

श्रीपुत्रराज्यादिपितृदिदम् ॥” इति ।

यदा तु वैधूत्यादिपरिहारेण प्रतिपक्ष लभ्यते तदोक्तं
तत्रैव कात्यायनेन—

‘प्रतिपक्षाश्विने मासि अष्टैधूतिविशेषोः ।

आशपादौ परित्यज्य प्रारभेन्नवरात्रकम् ॥” इति ।

सविष्टेऽपि—

“विश्वप्रभुलिङ्गं पूर्णं प्रतिपक्षेऽयम् ।

स्याज्वा सांज्ञाश्च सत्त्वाद्यास्तुर्गायांश्च तु पूजनम् ॥” इति

कलशारोपणे

“वैधूती पूजनाशः स्यान्निश्यागां धननाशनम् ।

तस्माच्च स्थापयेत्कुम्भं विद्यायां वैधूती तथा ॥

संपूर्णं प्रतिपक्षे च विद्यायुक्ता यदा भवेत् ।

वैधूत्या चापि युक्ता स्यात्तदा सप्तमदिने रवी ॥

अभिजित् मूहर्ते गलत्र स्थापनमिष्टवत् ॥” इति ।

विद्यादिनिषेधं मृते विनश्यत् । इदं कलशस्थापनं रा
शौ न कार्यम् ।

संख्यायथवगात् । ‘नवरात्रोपवासतः’ इत्यादेरेव विधिगवनेन
अवगादिति ।

अथाष्टैति । देवीपूजनादौ कलशस्थापनमात्रे वा निषेध इ-

‘न रात्रौ स्थापनं कार्यं न च कुम्भाभिषेचनम् ।’
इति मातृस्योक्तेः ।

* “भास्करोदयमारभ्य यावत्तु दश नाडिकाः ।
प्रातःकाल इति प्रोक्तः स्थापनारोपणादिषु ॥”
इति विष्णुधर्मोक्तेश्च । रुद्रयामले—

* “स्नानं माङ्गलिकं कृत्वा ततो देवीं प्रपूजयेत् ।
शुद्धाभिर्मुक्तिकाभिश्च पूर्वं कृत्वा तु वेदिकाम् ॥
यवान्वै वापयेत्तत्र गोधूमैश्चापि संयुतान् ।
तत्र संस्थापयेत्कुम्भं विधिना मन्त्रपूर्वकम् ॥
सौवर्णं राजतं वापि ताम्रं मृन्मयजं तु वा ॥” इति ॥
अथ पूजाविधिः—सा च जयन्तीमन्त्रेण नवाक्षरेण वा
कार्या । तदुक्तं दुर्गाभक्तितरङ्गिण्यां देवीपुराणे—
“कुर्याद्देव्यास्तु मन्त्रेण पूजां क्षीरघृतादिभिः ।
(इत्युक्त्वा—)

जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी ॥
दुर्गा क्षमा शिवा धात्री स्वधा स्वाहा नमोऽस्तु ते ।
अननैव तु मन्त्रेण जपहोमौ तु कारयेत् ॥” इति ।
* ‘ॐ दुर्गे दुर्गे रक्षिणि स्वाहा’ इति नवाक्षरः ।

नि मतभेदः । * भास्करोदयमिति । पूर्वाह्नस्य कर्मकालत्वपक्षे
एतदप्यनुकूलम् । एतत्परिभाषान्तरं ‘प्रातरावाहयेद्देवीम्’ इत्यादौ
प्रातःकालः पूर्वाह्नः । कलशस्थापनं च सति सम्भवे प्रतिपद आ-
श्विनादीषां दशकं त्यक्त्वा कार्यम् । ‘आष्याः षोडशनाडीस्तु’ इति प्रा-
गुक्तवचनात् । * स्नानमिति । तत्र ‘सुस्नातस्तिलतैलेन’ इत्युक्तं-
स्तिलतैलेन कार्यम् ।

* दुर्गे दुर्गे इति द्विरुक्तं, षण्वस्तु नवाक्षरानन्तर्गतइति बो-
ध्यम् । * नवाक्षर इति ।

‘तद्विद्मः पुनरेवमन्वयः सर्वदेवानामपाहिनः’ ।

इत्याहोपासना । यथा एतद्वाक्यवाङ्मयं हि क भागपत एवादिः
नयेन वेदिकोऽपि ‘तत्तवेदमे सुनताम सोमम्’ इत्यादिस्मादहो
प्रायः । यणवादिस्तु यन्त्रं नमोऽन्ते नाम वा ‘नाम्ना सर्वे समापयेन्’
इति वाक्यान् । पूजा च कृत्वा यन्त्रमाया कर्मा । ‘पूजया
मण्डलकृत्तया’ इति वचनान्न सत्त्वो मण्डलपद-अदेवतावाहनपरि
कायम् । तत्र स्थापयितुमशक्यता सम्बन्धितका नु योऽपि पञ्चाशत्तने
स्थाप्या । भावाराद्रदिकोणेषु च सारः कलशा विविना स्थाप्याः ।

‘चतुरः कलशान् यस्तु दद्यादेवमुह नरः ।

चतुःसमुद्रास्तथा म नु भुङ्क्ते वसुं तमाम् ॥’

इति विष्णुधर्मोत्तरात् । सत्त्वो मण्डलकान्दु-

‘मागर्दीप्या गता रम्याः कुवादेकोनाविर्गानः ।

स्वर्णहन्दुश्चिपदः कोणः शृङ्खलाः पञ्चभिः पदेः ॥

एकारशपदा बद्धा मण्डलं नवभिः पदेः ।

चतुर्विंशत्पदा चान्ये चतुर्विंशतिभिः पदेः ॥

मध्ये पौडशभिः पदभिः पञ्चमण्डलं स्मृतम् ।

इत्येन्दुः शृङ्खला कृष्णा बद्धा नोत्थनं पूजयेत् ॥

भद्राकृष्णा मिता चापि पर्यायैः प्रोक्तवर्णकः ।

बाह्यान्तरद्वये चैता कणिका पानचणिका ॥

परिध्या वेष्टितं पद्म बाह्ये सर्वं रत्नरत्नमः ।

तन्मध्ये स्थापयेद्देवान् ब्रह्माद्याथ सुरार्जुनान् ॥

आवाह्य मध्ये ब्रह्माणं लोकपालानुदत्तं यजेत् ।

सोम ईशान इन्द्रोऽथ वह्निर्यमश्च निरृतिः ॥

वरुणश्चापि वायुश्च लोकपालाः कृपान्वयताः ।

वायुसोमान्तर्वसवो रुद्राः सोमैश्च यमः ॥

ईशेन्द्रान्तरथादित्या महेन्द्राग्न्यन्तःस्विनी ।

तत्र प्रतिपदि *प्रातरभ्यङ्गं कृत्वा देशकालौ संकीर्त्य समेह

यमाग्न्यन्तः सापितृकान् विश्वान्देवान्यजेद्बुधः ॥

यमनिर्ऋतिमध्ये तु सप्तयज्ञानथो यजेत् ।

रक्षावरुणयोर्मध्ये भूतनाथानथो यजेत् ॥

गन्धर्वाप्सरसो देवान्मध्ये वरुणवातयोः ।

स्कन्दनन्दीश्वरौ शूलमहाकालौ च सोमतः ॥

ब्रह्मणः सप्तयज्ञादीनीशानादिन्द्रतो यजेत् ।

(ब्रह्मसोममध्ये ईशानसोममध्ये इत्यादिरर्थः ।)

दुर्गाविष्णू स्वधामग्रेयमाद्रि मृन्युरागकान् ॥

निर्ऋतः श्रीगणपतिं वरुणादय एव च ।

वायुतो गरुतश्चेष्टा ब्रह्मपादे धरा यजेत् ॥

कर्णिकाधश्च तत्रैव नदीर्गङ्गादिका यजेत् ।

तत्रैव सागरान्मास पूजयेद्गरुणालयात् ॥

(ब्रह्मपादमूले कर्णिकाधः पृथ्वीं नदीः सागरांश्च यजेदित्यर्थः ।

एतदन्तो वेदिको वा नाममन्त्रो वा पूजाहोममन्त्रः ।)

तस्योपरि सुमेरुं च मण्डलाद्वाह्यतोऽप्युदक् ।

(उदीचीक्रमेण सोमादि क्रमेणेति यावत् ।)

गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रश्च कश्यपः ॥

जमदग्निर्वसिष्ठोऽत्रिश्चान्वत्या च नित्यशः ।

पूर्वादिनश्च तद्वाह्ये ऐन्द्री कौमारिकामपि ॥

ब्राह्मी तथा च वागाहां चामुण्डां वेष्णवीं तथा ।

माहेश्वरीं चैनाप्यवष्टशक्तीः समर्चयेत् ॥” इति ।

“सोमादेरायुधानीह क्रमेण स्थापयेद्बुधः ।

गदाशूले वज्रशक्ती दण्डवद्गौ तथैव च ॥

पाशाङ्कुशौ च तद्वाह्ये क्रमेणाथ यजेद्वीन् ।”

*प्रातरिति । प्रातःकालीनव्रतादिसंकल्पस्तु प्रातःसन्ध्यां

जन्मनि दुर्गाप्रानिधारा सर्वोपन्तान्निपूर्वकदीर्घायुर्विपु-
 लभनपूर्वप्राप्तानवाञ्छितसम्पत्तिपुष्टिस्थिर उद्धर्मादीर्घार्ति-
 लाभजात्रपराजयसदभाष्टोमत्त्वर्थ शारदनपराश्रमनिप-
 दि विहितकृतउत्थापनदुर्गापूजाकुमारपूजादि करिष्ये
 इति ॐ स्वकल्प्य 'मर्त्यो योः' इति भूमि स्तुत्या 'ओषधयः स-
 म' इति पञ्चाक्षरिष्या 'आकृतोयु' इति कुम्भ संस्थाप्य
 'इयं मे गङ्गा' इति जलेनापूर्य 'गन्धद्वाराम' इति गन्धं 'या
 ओषधीः' इति ॐ सर्वोषधीः, 'काण्डान् काण्डान्' इति दूर्वाः,
 'अष्टाश्वेभ्यः' इति ॐ अष्टाश्वेभ्यः 'गोना दधिया' इति ॐ समस्त-
 दः 'याः कान्तिर्नाः' इति फलं 'स हि रत्नानि' इति ॐ रत्नजा-
 नि हिरण्यं क्षिप्या 'यूया सुवागाः' इति वस्त्राणां वस्त्रं
 कर्त्तव्यं कार्यः ।

'यातः सन्धा वृषः कृत्वा संकल्पं नव भावैर्न ।'

इति वचनान् । ॐ स्वकल्प्यति । कदम्बास्त्रभस्त्रादिमण्डिते
 एते चतुर्हस्तैर्दिकैर्वा र सर्वतोभद्रदेवता भाग्य गणेशकलश सं-
 स्थाप्य दुर्गाकलशं संस्थापयेदिति । तत्र दुर्गाकलशस्थापनमाह—
 'मर्त्यो योः' इत्यादिना । ॐ सर्वोषधीः

'कुपे मागो हारिद्रे इ मृग शैल्यवन्दनम् ।

यना यमाकमुक्ता च मर्वेयया दश स्मृताः" ॥

इत्युक्ताः । ॐ अष्टाश्वेभ्यः

"मद्वर्थादुत्तरपक्षस्तुतन्वर्थापयत्तुवाः ।

पञ्चभङ्गा इति योक्ताः सर्वकर्मसु शोभनाः ॥"

इत्युक्ताः । समस्तदः—

"गजाश्वरथवाहनभीकणहृदगोकुलाव ।

राजद्वारभदेशाश्च सुदमानोप नितिनव ॥"

इत्युक्ताः । ॐ रत्नजानि आदिभ्यः पुराणं—

‘पूर्णा दर्वि’ इति पूर्णपात्रं निभ्राय तत्र वरुणं संपूज्य जी-
र्णायां नूतनायां वा प्रतिमायां दुर्गाभावाद्य पूजयेत् ।
तद्यथा—*पूर्वोक्तं मन्त्रमुक्त्वा—

“आगच्छ वरदे देवि दैत्यदर्पनिपूदनि ।
पूजां गृहाण सुमुनि नमस्ते शंकरप्रिये ॥
सर्वतीर्थमयं वारि सर्वदेवसमन्वितम् ।
इमं घटं समागच्छ तिष्ठ देवगणैः सह ॥
दुर्गे देवि समागच्छ सान्निध्यमिह कल्पय ।
बालं पूजां गृहाण त्वमष्टाभिः शक्तिभिः सह ॥”

इत्यावाह्य पूर्वोक्तमन्त्रेण षोडशोपचारैः पूजयित्वा
मापभक्तबालं कूष्माण्डादिबालं वा निवेदयेत् ।

“सुवर्णं रजतं मुक्ता राजावर्तं प्रवालकम् ।
पञ्चरत्नं समारुयातं पावनं पावनेषु तत् ॥”

कालिकापुराणे—

“कनकं हीरकं नीलं पद्मरागं च मौक्तिकम् ।
एतानि पञ्चरत्नानि रत्नशास्त्रविदो विदुः ॥”

जीर्णां प्रतिमाश्च कुम्भे ततः पञ्चाद्वा स्थाप्य नूतनायां तु धा-
तुमय्यामग्न्युत्तारणं कार्यम् । ततः प्राणप्रतिष्ठा कार्या । मृदादिम-
र्यां च केवलप्राणप्रतिष्ठैव नाग्न्युत्तारणमिति विशेषः । *पूर्वोक्तं
‘जयन्ती मङ्गला काली’ इति, नवाक्षरं वा । ‘आगच्छ’ इत्यादि अयं
घटे दुर्गावाहनप्रकारः । प्रतिमायां तु—

“एहि दुर्गे महाभागे रक्षार्थं मम सर्वदा ।
आवाहयाम्यहं देवि सर्वकामार्थसिद्धये ॥
अस्यां मूर्तौ समागच्छ स्थितिं मत्कृपया कुरु ।
रक्षां कुरु सदा भद्रे विश्वेश्वरि नमोऽस्तु ते ॥”

‘भगवति दुर्गे इहागच्छ इह तिष्ठ इह सन्निधेहि स्थिरा भव सु-

मसम्भा भव' इत्यानाम पूर्वोक्तमन्त्रेण वैदिकेन वा मणवादिनमो-
न्तनाम्ना वा षोडशोपचारैः इत्यनामरादिराजोपचारैश्च संपूज्य
मणम्य महिषर्त्तन्यादिवक्ष्यमाणमन्त्रैः प्रार्थयेत् । यदि पञ्चा-
दिपक्षस्तदा मणिमास्थापनं मणिपदि न कार्यं किन्तु पञ्चामेवेति ।
इकान्दे—

“दुर्गमे दुस्तरं कार्यं भवदुःखाविनाशिनीम् ।

पूजयामि सदा भक्त्या दुर्गा दुर्गार्तिनाशिनीम् ॥

अनेनैव तु मन्त्रेण जपहोमादि कार्येण ॥”

इत्युक्तम् । गौडास्तु मणिमापुरः भट्टपत्रे कथ्यते भट्टशक्तिस्थापना-
दिकं कुर्वन्ति । तथा—

“उग्रचण्डा मन्त्रण्डा च चण्डेन्द्रा चण्डनायिका ।

चण्डा चण्डवर्ती चैव चण्डरूपाऽतिचण्डिका ॥” इति ।

तत्र पूर्वपत्रे उग्रचण्डा भद्रादशभुजा । तद्व्यानं यथा—

“उग्रचण्डा भुजवर्णा भद्रादशभुजैर्जुताम् ।

स्वेटकं कामुकं चण्डा दर्पणं तर्जनीं चञ्चलम् ॥

कपालमङ्ककुशं वामे विभ्रतीं वामबाहुषु ।

दक्षिणं धारिणीं स्वदगं बाणं जलं गदां तथा ॥

शङ्खं दमरुकं चक्रं सुमलं पादौ तथा ॥”

इति ख्यात्वा ‘ॐ उग्रचण्डे इहागच्छ’ इत्यावाह्य ‘ॐ ह्रीं श्रीं उग्रचण्डा-
यै नमः’ इति यथाशक्त्वायुपचारः संपूज्य मणमेव —

ॐ “उग्रचण्डे नमस्तुभ्यं चण्डवैरिनिनाशिनि ।

सर्वपापहरे देवे वरदा भव मे दा ॥” इति ।

ततोऽग्नियत्रे मन्त्रण्डा षोडशभुजा । तद्व्यानं यथा—

“रुद्रचण्डा नीलवर्णा बाहुषोडशशालिनीम् ।

स्वेटकं कामुकं चण्डा दर्पणं तर्जनीं चञ्चलम् ॥

कपालमङ्ककुशं वामे दक्षिणे धारिणीयामिव ।

बाणं शूलं गदां शङ्खं डमरुं चक्रमुसलम् ॥”

इति ध्यात्वा प्रचण्डां पूर्ववदावाह्य ‘ॐ ह्रीं श्रीं प्रचण्डायै नमः’ इति मन्त्रेण पूर्ववत् पूजयेत् प्रणमेत्—

“प्रचण्डे पुत्रदे नित्यं प्रचण्डगणसंस्थिते ।

सर्वानन्दकरे देवि तुभ्यं नित्यं नमो नमः ॥” इति ।

प्रणवः ह्रीं श्रीं सर्वत्र तत्तच्छक्तिनाम चतुर्थ्यन्तं तत्र तत्र बोध्यम् । ततो वामपत्रे चतुर्दशभुजा चण्डोग्रा । तद्धानम् ।

“चामुण्डां घोरमेघाभां चतुर्दशभुजान्विताम् ।

खेटकं कार्मुकं घण्टां कपालं फलकं ध्वजेम् ॥

दर्पणं वामतो दक्षे धारिणीं खड्गशूलकम् ।

बाणं शङ्खं डमरुकं चक्रं मुसलमेव च ॥”

इति ध्यात्वा चण्डोग्रापावाह्य संपूज्य प्रणमेत्—

धात्री त्वं सर्वभूतानां सर्वभूतभयंकरी ।

देवि त्वं सर्वकार्येषु वरदा भव सर्वदा ॥” इति ।

निर्ऋतिपत्रे द्वादशभुजा चण्डनायिकाध्यानम्—

“ॐ चण्डनायिकां कृष्णां भुजैर्द्वादशभिर्युताम् ।

खेटकं कार्मुकं घण्टां कपालं फलकं ध्वजम् ॥

वामेषु धारिणीं दक्षे खड्गं बाणं त्रिशूलकम् ।

शङ्खं च मुसलं चक्रं सर्वशत्रुविनाशिनीम् ॥

चण्डनायिकाऽऽवाहनादि कृत्वा प्रणमेत्—

“या सिद्धिरिति नाम्ना च देवेशवरदायिनी ।

कालिकल्पनाशाय नमामि चण्डनायिकाम् ॥” इति ।

वारुणपत्रे दशभुजाचण्डाध्यानम्—

“तमालाभां चण्डरूपां दशहस्तां च खेटकम् ।

कार्मुकं फलकं घण्टां कपालं वामबाहुषु ॥

दक्षिणे खड्गशूले चैव चक्रं डमरुमुसले ॥”

६०४ मटीकानिर्णयसिन्धुवित्तापपरिक्रमे -

इत्यावाहनादि मणमेतु

“देवि चण्डाभिके चण्डे चण्डारिजिजयपदे ।

धर्माधर्मोपदे देवि नित्यं मे वरदा भव ॥” इति ।

वायव्यपत्रे भट्टभुजा चण्डवर्ती व्यायेतु—

चण्डवर्ती घनश्यामामृषाहुं च चण्डकम् ।

कामुकं च कपालं च वामे वामे चारिणाम् ॥

दत्ते स्वहं च विश्वं च वाणं चक्रे च मुदम् ।

तनचण्डवर्ती आवाद्यमणमेतु—

“या सृष्टिस्त्रिभिर्महार्गुणवपममिविता ।

या पराः शक्तयस्तस्यै चण्डवर्त्ये नमो नमः ॥” इति ।

सौख्यपत्रे भट्टभुजा चण्डरूपाध्यानम्

“भट्टभुजा चण्डमयिनी कपालं चण्डकं धनुः ।

वामेन विभ्रती दत्ते स्वहं वाणं विश्वं चक्रे ॥”

अःवाहनं पूजनं च कृत्वा मणमेतु—

“चण्डरूपान्मिकं चण्डे चण्डनायकनायिके ।

सर्वसिद्धिपदे देवि नित्यं तुभ्यं नमो नमः ॥” इति ।

ईशानपत्रे चतुर्भुजा अतिचण्डाध्यानम्—

“चण्डाऽसुरस्य मयिनी कृष्णवर्णा चतुर्भुजाम् ।

बापं कपालं वामे वै दक्षिण शूलमायकं ॥”

अतिचण्डिकायावाद्य संपूज्य मणमेतु—

“वालाकारुणनेत्रा या सर्वदा भक्तवत्सला ।

चण्डाऽसुरस्य मयिनी वरदा अतिचण्डिका ॥” इति ।

येषां कुले कुम्भस्थापनं बलिदानादि नास्ति तैस्तस्य कार्यम् ।

दुर्गा मतिमा महिषघ्नीत्यादि मार्चना मतिमाया अभावे दकारवाये
बोध्यः ।

ततः कुमारीपूजा । तदुक्तं हेमाद्रौ स्कान्दे—

“एकैकां पूजयेत्कन्यामैकवृद्ध्या तथैव च ।
द्विगुणं त्रिगुणं चाऽपि प्रत्येकं नवकं तु वा ॥”

तथा—

“नवभिर्लभते भूमिमैद्वयं द्विगुणेन तु ।
एकवृद्ध्या लभेत्क्षेममेकैकेन श्रियं लभेत् ॥
एकवर्षा तु या कन्या पूजार्थं तां विवर्जयेत् ।
गन्धपुष्पफलादीनां प्रीतिस्तस्या न विद्यते ॥”

तेन द्विवर्षामारभ्य दशवर्षापर्यन्ता एव पूजया न
त्वन्याः । तामां च क्रमेण—कुमारिका, त्रिमूर्तिः, क-
ल्याणी, रोहिणी, काली, चण्डिका, शाम्भवी, दुर्गा, सु-
भद्रा इति नामभिः पूजा कार्या । आसां च प्रत्येकं पूजा-
मन्त्राः फलविशेषाश्च तत्रैव ज्ञेयाः ।

“एकैकामिति पञ्च पक्षाः । देव्युपासकस्तु शुक्लाष्टम्यादाव-
पि कुमारीं भोजयेत् ।

“शुक्लाष्टमीचतुर्दश्योर्नवम्यां च विशेषतः ।
कृष्णपक्षे विशेषेण भोजयेत्तु कुमारिकाम् ॥”
इति देवीपुराणात् । द्विवर्षामिति ।

“द्विवर्षकन्यामारभ्य दशवर्षावधिक्रमात् ।
कुमारिका द्विवर्षा च त्रिवर्षा च त्रिमूर्तिनी ॥
चतुर्वर्षा तु कल्याणी पञ्चवर्षा तु रोहिणी ।
षड्वर्षा तु भवेत्काली सप्तवर्षा तु चण्डिका ॥
अष्टवर्षा शाम्भवी तु (१)कन्या तु नवभिः स्मृता ।
दशवर्षा सुभद्रेति नामभिः परिकीर्तिता ॥”

(१)यद्यप्यत्र सर्वेष्वष्टादशपुस्तकेषु ‘कन्या’ इत्येव पाठो दृश्यते तथा
ऽपि मूलं, पूजामन्त्रेषु चात्र दुर्गाया एव दर्शनात् ‘दुर्गा तु नवभिः
स्मृता’ इत्येव पाठोऽपेक्ष्यते इति बोध्यम् ।

६०६ सटीकनिर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे-

“जगत्पूजये जगद्वन्द्ये सर्वशक्तिस्वरूपिणि ।

पूजां पृहाण कौमारि जगन्माननेमोऽस्तु ते ॥”

इति कुमारीः पूजामन्त्रः ।

“त्रिपुरां त्रिपुराधारां ज्ञानपार्श्वरूपिणीम् ।

त्रैलोक्यवन्दितां देवीं त्रिमूर्तिं पूजयाम्यहम् ॥”

इति (१) त्रिमूर्त्याः ।

“कात्यायनीं कात्ममूर्तिं करुणाहृदयां शिवाय ।

कल्याणजननीं नित्यं कल्याणीं पूजयाम्यहम् ॥”

इति कल्याण्याः ।

“भाणिमादिगुणाधारामकाराद्यसराग्निकाम् ।

अनन्तशक्तिकां लक्ष्मीं रोहिणीं पूजयाम्यहम् ॥”

इति रोहिण्याः ।

“कामधारीं कात्यायिनीं कात्मवक्त्ररूपिणीम् ।

कामदां करुणाधारां कार्त्तवीं संपूजयाम्यहम् ॥”

इति कात्यायाः ।

“चण्डवीरां चण्डमायां चण्डसुण्डमभयनीम् ।

पूजयामि सदा देवीं चण्डिकां चण्डविक्रमाम् ॥”

इति चण्डिकायाः ।

“सदानन्दकरां शान्तां सर्वदेवनमस्कृताम् ।

सर्वभूतात्मिकां लक्ष्मीं शाम्भवीं पूजयाम्यहम् ॥”

इति शाम्भव्याः ।

“दुर्गमे दुस्तरे कार्ये भवदुःखविनाशिनीम् ।

पूजयामि सदा भक्त्या दुर्गां दुर्गान्तिनाशिनीम् ॥”

इति दुर्गायाः ।

“सुन्दरीं स्वर्णवर्णायां सर्वसौभाग्यदायिनीम् ।

सुभद्रजननीं देवीं सुभद्रां पूजयाम्यहम् ॥”

(१) अत्र सर्वत्र पूजामन्त्र इत्यनुपपद्यते ।

इति सुभद्रायाः । अथ पूजाफलानि ।

“आयुष्यबलवृद्ध्यर्थं कुमारीं पूजयेन्नरः ।
 आयुष्कामस्त्रिमूर्तिस्तु त्रिवर्गस्य फलाप्तये ॥
 अपमृत्युव्याधिपीडादुःखानामपनुत्तये ।
 सौख्यधान्यधनारोग्यपुत्रपौत्रादिवृद्ध्ये ॥
 कल्याणीं पूजयेद्दीप्ताभित्यं कल्याणसिद्धये ।
 आरोग्यसुखकामी च जयकामी तथैव च ॥
 यशःकामी नरो नित्यं रोहिणीं परिपूजयेत् ।
 विद्यार्थी विजयार्थी च राज्यार्थी च विशेषतः ॥
 शत्रूणां च विनाशार्थी कालिकां पूजयेन्नरः ।
 ऐश्वर्यशुभकामी च स्वर्गकामी च यो नरः ॥
 संग्रामे जयकामी च चण्डिकां परिपूजयेत् ।
 दुःखदारिद्र्यनाशाय नृपसंमोहनाय च ॥
 महापापविनाशाय शाम्भवीं च प्रपूजयेत् ।
 सर्वोत्कटानां शत्रूणां मुग्रसाधनकर्मणि ॥
 दुर्गा दुर्गार्तिनाशाय पूजयेद्यत्रतो बुधः ।
 सौभाग्यधनधान्यादिबाह्लितार्थफलाप्तये ॥
 सुभद्रां पूजयेन्मर्त्यो दासादीनां विवृद्ध्ये ॥” इति ।

अलाभे तु देवीपुराणे—

“तावत्संपूजयेत्कन्यां यावत्पुष्पं न दृश्यते ।”

पूजाप्रकारो देवीपुराणे—ब्रह्मोवाच—

“न तथा तुष्यते शक्र होमदानजनेन तु ।
 कुमारीभो तेनात्र यथा देवी प्रसीदति ॥
 (अ । नवरात्रे)

प्रक्षाल्य पादौ सर्वासां कुमारी तां च नमस्कृत्य ।

• सामान्यतस्तु -

“मन्त्राश्चरमर्षां लक्ष्मीं मानूणां स्वधारिणीम् ।
नवदुर्गांश्चैव मातां कन्यायावाहयाम्यहम् ॥”

“एवमभ्यर्चने कुपारिकुमारीणां प्रयत्नतः ।

कञ्चुकेर्ध्वं च स्त्रीश्च मन्त्रपूजाश्चतादिभिः ॥

नानाविधैर्निक्षयभोग्यैर्मातृपूजायमादिभिः ॥”

तथा-

“अन्धिरुदितश्रीदगाङ्गी रत्नपुष्पगङ्गाङ्गनाम् ।

सुनिर्मलं भूतलं रम्यं तत्र वासनमोद्यताः ॥

पुत्रपुत्रपुत्रपुत्रैश्च स्त्रीभिश्चापि मनोमयैः ।

पुत्रपुत्रा विधानेन भोजनं तामु दापयेत् ॥

स्वच्छन्दद्वन्द्वं मायैर्द्वितीयं समाप्तकम् ।

तामा देय कुमारीणां जनैर्द्वितीयं तु ताः ॥

पानीयं याचनं देयमस्तं वा याचनं शुभम् ।

तामृषास्तु यदा सर्वास्तत्तन्वाचनं ददन् ॥

आचर्य वासवान् दत्त्वा तया सन्तुष्टाभिर्युत ।

दातुः शिरसि दातव्याः कन्यकाश्चैव ताः ॥

तेनापि पाणिपातस्तु कर्तव्यो भक्तिपूर्वकः ।

अनेन विधिना शकं देयां त्रिधं प्रसीदति ॥” इति ।

• सामान्यतः सर्वाभाषक एव मन्त्र इत्यर्थः ।

“मातःकाञ्चे विशेषेण कृतान्यङ्गो विशेषतः ।

आवाहयेन्नतः कन्या मन्त्रेणानेन भार्गव ॥”

इति वचनात् । अयं च विशेषमन्त्रैर्द्वयैवाभियतः । अन्धपः

कुर्याथाः ।

“हीनाधिकङ्गी कुप्यां च विनाशिकुलसम्भवाम् ।

इति पूर्वार्द्धे । विनाशि सन्ततिशून्यम् । ‘कुप्यादिविकारा कु-

जात्यन्धां केकरां कार्णां कुरूपां० तनुरोमशाम् ॥
संत्यजेद्रोगिणीं कन्यां दासीगर्भसमुद्भवाम् ॥”

तथा—

‘ब्राह्मणीं सर्वकार्येषु जयार्थं नृपवंशजाम् ।
लाभार्थं वैश्यवंशोत्थां सुतार्थं शूद्रवंशजाम् ॥
दारुणं चान्त्यजातानां पूजयद्भिना नरः ॥’ इति ॥

अत्र वेदपारायणमप्युक्तं रुद्रग्रामले—

“एवं चतुर्वेदविदो विप्रान्सर्वान् प्रसादयेत् ।
तेषां च वरणं कार्यं वेदपारायणाय वै ॥” इति ।

तथा—

एकोत्तराभिवृद्ध्या तु नममी यात्रदेव हि ।

कुला तथा’ इति पाठान्तरम् । *तनुरोमशामिति कर्मधारयः ।

*एकोत्तरेति । प्रदोषे निशेपतः पूजानन्तरं रात्रौ चण्डीपा-
ठः, तदसम्भवे प्रातर्गीतवादित्रनिर्घोषैः पूजाऽनन्तरं कार्यः । ज-
पं जापश्च नारायणादीन्ममस्कृत्य कार्यः ।

“नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥”

इति भविष्यात् । जयश्च—

“अष्टादशपुराणानि रामस्य चरितं तथा ।

विष्णुधर्मादिशास्त्राणि शिवधर्माश्च भारत ॥

कार्णश्च पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतम् ।

शैवधर्माश्च राजेन्द्र मानवोक्ता महीपते ॥

जयेति नाम चैतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः ॥”

इति भविष्ये विवृतः । देवीमृहेश्वोरात्रं दीपाश्च ज्वाळनीयाः ।

पाठकोऽपि ब्राह्मण एव कार्यः ।

“ब्राह्मणं वाचकं विद्याभ्यान्यवर्णजमादरात् ।

अण्वीपाठं जपेन्नैव जापयेत्ता विधानतः ॥

तिथितत्वे वारार्हातन्त्रे—

‘प्रणवं आदिना जप्त्वा स्तोत्रं वा संहितां पठेत् ।

अन्ते च प्रणवं दशादिभ्युक्तायादिपुरुषः ॥

आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं प्रजपेत्सुधीः ।

हस्तसंस्थापनादेव परमाद्यै विफलं भवेत् ॥

श्रुत्वाऽन्यवर्णनादात्मन वाचकाश्रयं कर्तव्यम् ॥”

इति अविद्यात् ॥ एवम्—

“अध्यायं मास्य विरमेन्न तु मध्ये कदाचन ।

कृते मध्ये विरामे तु अध्यायादि पठेत् पुनः ॥”

इति द्रष्टव्यम् । कामपाठकस्तत्र देव्यापुराणे

“अण्वीपाठकस्तं देवि शृणुस्व गदना मम ।

एकाहनादिपाठानां यथावत्कथयामि ते ॥

संकल्पपूर्वं संपूज्य न्यस्याहं तु धनून् सकृत् ।

पाठावलिपदानाच्च सिद्धिमाप्नोति मानवः ॥

उपसर्गोपशान्त्यर्थं त्रिहाहनां पठेन्नरः ।

ग्रहोपशान्तौ कर्तव्यं पञ्चाहनां वरानने ॥

महाभये समुत्पन्ने सप्ताहनां समुत्पद्येत् ।

नवाहनाञ्जवेऽहान्तिर्वाजपेयफलं लभेत् ॥

राजवश्याय भूयै च रुद्राहनामुदीरयेत् ।

अर्काहनां कायासिद्धिर्वैरहानिधौ जायते ॥

मन्वाहनादिपूर्वेऽयस्तथा स्त्री वश्यतामियात् ॥

सौम्यं पञ्चदशाहनाच्छ्रियमाप्नोति मानवः ॥

कलाहत्या पुत्रपौत्रधनधान्यागमं विदुः ।

राज्ञां भीतिविषोक्त्या वीरस्योक्ताहनाय च ॥

दुर्पात्सप्तदशाहनां तथाऽष्टादशकं विधे ।

स्वयं च लिखितं यच्च*शूद्रेण लिखितं भवेत् ।
 *अब्राह्मणेन लिखितं तच्चापि विफलं भवेत् ॥
 अपिच्छन्दादिकं न्यस्य पठेत्स्तोत्रं विचक्षणः ।
 स्तोत्रे न दृश्यते यत्र प्रणवं तत्र विन्यसेत् ॥
 सर्वत्र पाठो विज्ञेयस्त्वन्यथा विफलं भवेत् ॥'
 एवं नवमीपर्यन्तं प्रत्यहं कुर्यात् । अत्र विशेषो हेमाद्रौ-
 देवीपुराणे—

‘यदाद्ये दिवसे कुर्याच्छण्डिकापूजनादिकम् ।

महारणविमोक्षाय विंशान्तं पठेत्सुधीः ॥
 पञ्चविंशान्तनात्तु भवेद्बन्धविमोक्षणम् ॥
 संकटे सप्तनुप्राप्ते दुश्चिकित्सामयं तथा ॥
 जातिध्वंसे कुलोच्छेद आयुषो नाश आगते ।
 वैरिवृद्धौ व्याधिवृद्धौ धननाशे तथा क्षये ॥
 तथैव त्रिविधोत्पाते तथा चैवातिपातके ।
 कुर्याद् यत्नाच्छतावृत्तं ततः संपद्यते शुभम् ॥
 श्रेयो वृद्धिः शतावृत्ताद्राज्यवृद्धिस्तथा परा ।
 मनसा चिन्तितं देवि सिद्ध्येदष्टोत्तराच्छतात् ॥
 शताश्वमेधयज्ञानां फलमाप्नोति सुव्रते ।
 सहस्रावर्तनाल्लक्ष्मीरावृणोति स्वयं स्थिरा ॥
 भुक्त्वा मनोरथान्कामान् नरो मोक्षमवाप्नुयात् ।
 यथाऽश्वमेधः क्रतूनां देवानां च यथा हरिः ॥
 स्तनानामपि सर्वेषां तथा सप्तशतीस्तवः ।
 अथवा बहुनोक्तेन किमेतेन वरानने ॥
 चण्ड्याः शतावृत्तिपाठात्सर्वाः सिद्ध्यन्ति सिद्धयः ॥” इति ।
 *शूद्रेणांति । ‘कृतिना’ इति वा पाठः । कारुणा लेखोपजी-
 विनेति यावत् । *अब्राह्मणेनेति । तदनुपजीव्यर्थकं भवेदिति ।

त्रिगुणं तद् द्विर्नामैर्द्वि त्रिगुणं तत् परेऽहनि ॥

नवम्यानिधिपयैर्न नृक्या पूजाजगदिदम् ॥ इति ।

एतेन नवरात्रे पूजितं प्रधानमुपवासार्थं स्वहामिति
महात्म्यं । निधिहामे तु निधिपयनिमित्तं पूजादि समहात्म्य-
यश्चाद्यनन्देकदिने कथापूजया कार्यम् । पृथुः कलदेववापु-
स्तिः । ततो नवरात्रोपवासार्थं कुर्यात् । सम्या-
चात्कावन्मोहं वा पूजादि कारयेत् ।

‘इदं वासुदेवनामो वासां पृजयेत्पूजयति वा ।’

इति तरङ्गिणां देवीपुराणात् । इदं च देवीपूजनं शुका-
हनादावपि कार्यम् । तदुक्तं धर्मपदीये-

‘नष्टे शुके तथा जीवे सिंहस्य च वृक्षस्य च ।

कार्यं चैव स्वदेवार्चाऽप्रत्यहं कुलधमतः ॥’ इति ।

मलमामे तु वचनाभावात् भवति ॥

अथ साश्वस्याश्वपूजनमुक्तं मदनरत्ने देवीपुराणे-

‘आश्वयुक्शुक्लर्वातपश्यान्नावांगे शुभे दिने ।

पूर्वमुखैः अथा नाम प्रथमं श्रियमावहत ॥

तस्मात्सप्तद्वेनेरेतन्न पूज्यान्मौ अह्ना सह ।

पूजनीयाश्च तुरगा नवम्या यावदेव हि ॥

“शुद्धेनान्यविनेन पठितव्यं मयजतः ।

न कार्यामक्तयनमा कार्यं श्रोत्रस्य वाचनम् ॥” इति ।

समहात्म्येति । एकस्मिन्दिने कथापूजया एकेन अनुष्ठानेन,
सम्प्रेतेति यावत् । तथा च महात्म्ये तथा तत्र तथा देवीपूजाया-
मपीत्यर्थः । कलहत् महात्म्यवत् । अपत्यद्वदमिति आरम्भनिषे-
धार्थम् ।

“असंगते गुरौ शुके सिंहस्ये वसुधाधिपे ।

देवीपूजनमुद्दिष्टं स्वविरे बालके तथा ॥

*शान्तिः स्वस्त्यपनं कार्यं तदा तेषां दिने दिने ।

धान्यं भल्लातकं कुष्ठं वचा सिद्धार्थकास्तथा ॥

पञ्चवर्णेन सूत्रेण ग्रन्थि तेषां तु बन्धयेत् ।

*वायव्यैर्वीरुणैः सौरैः शाक्तैर्मन्त्रैः सवैष्णवैः ॥

वैश्वदेवैस्तथाग्नेर्होमः कार्यो दिने दिने ॥'

कल्पतरौ त्वेतदग्रेऽन्यदपि—

'उपेष्टायांगे पुरा तत्र गजाश्वाष्टौ महाबलाः ।

पृथिवीमावहन्पूर्वं मण्डलवनकाननाम् ॥

कुमुदैरावतौ पद्मः पुष्पदन्तोऽथ वामनः ।

सुप्रतीकोऽञ्जनो नीलस्तस्मात्तास्तत्र पूजयेत् ॥

शाकादृक्षात्समारभ्य नवम्यन्तं च पूर्ववत् ॥'

अहववज्रोमादीत्यर्थः ॥

अथ प्रतिपदादिषु विशेषाद्दुर्गाभक्तिरङ्गिण्यां भविष्ये—

'केशसंस्कारद्वय्याणि प्रदद्यात् प्रतिपदिने ।

*पक्वतैलं द्वितीयायां केशसंगमहेतवे ॥

(पट्टद्वारमिति गौडपाठः ।)

दर्पणं च तृतीयायां सिन्दूरालक्तकं तथा ।

आधारम्भे विरामः स्याद् द्वितीयादौ न चिन्तयेत् ।

मलमासे न कर्तव्यं नवदुर्गात्सवव्रतम् ॥'

इति देवीपुराणात् ।

*शान्तिः—अश्वशान्तिर्गजशान्तिश्च शान्तिमयुखादौ प्र-
सिद्धा । *वायव्यैरिति । वैदिकैर्नाममन्त्रैर्वाऽष्टोत्तरशतं होमः ।

*पक्वतैलमिति । 'पट्टद्वारम्' इति वा पाठः । सिन्दूरं भा-
ले, अलक्तकं पादयोः । दिवेति बोधने नवमीपूर्वाह्नःकालः दि-
नद्वययोगे तु आर्द्रायोगः । उपवासोऽप्यस्यामुक्तः ।

'तस्मादियं महापुण्या नवमी पापनाशिनी ।

मधुपर्कं चतुर्थ्यां तु तिलकं नेत्रमण्डनम् ॥
 पञ्चम्यामङ्गरागं च शाल्यालंकरणानि च ।
 षष्ठ्यां विन्दवतरी बोधं सायं संप्रदासु कारयेत् ॥
 सप्तम्यां प्रातरानीय गृहमध्यं प्रपूजयेत् ।
 उपायणमथाष्टम्यामात्मशक्त्या च पूजनम् ॥
 नवम्यामुद्यमपहायाः पूजा कुर्वीदह्नि तथा ।
 संपूजय भरणं कुर्वीदशम्यां शाखरात्मकैः ॥
 अनेन विधिना गन्तुं देवीं प्राणयन्त नरः ।
 एकन्दवत्यालये देवा लं पुत्रधनकीर्तिभिः ॥

कृत्यतत्त्वार्णव शिङ्ग

‘कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजापितृवार्त्तभेदवि वा ।
 नवम्यां बोधयेद्देवीं महाविभवविभक्तैः ॥
 शुक्लपक्षे चतुर्थ्यां तु देवीं कर्त्ताविमोक्षणम् ।
 प्रातरेण तु पञ्चम्यां स्नायंयस्तु शुभे जलेः ॥
 षष्ठ्यां सायं प्रकुर्वीत विन्दवपक्षेऽभिवादनम् ।
 सप्तम्यां पात्रकापूजा अष्टम्यां आद्युपायणम् ॥
 पूजा च जागरणं च नवम्यां विधिवदह्निः ।
 विमर्जेन दशम्यां तु क्रीडाकीर्त्तुमधुदलैः ॥’

● ‘अथ नवम्यां बोधनास्नायं षष्ठ्यां बोधनामिति
 स्मार्ताः । कलभुमार्षिजः समुच्चय इत्यग्रे । नवम्यां मन्त्रः
 कालिकापुराणे

● ‘इयं मातृमिले पक्षे नवम्यामार्त्तं दिवा ।
 श्रीपुक्षं बोधयामि त्वां यावत्पूजां करोम्यहम् ॥’

उपोष्या तु मयज्जेन सततं सर्वपार्षिदैः ॥’

इति भाषिष्यात् । बोधने यष्टीनवमीविराधादाह—● अग्रेति ।
 ● इये इति । पूर्णिमान्धमानेन । दानं पूजासमकल्पं वाकिदामा-

अत्र स्त्रीव्रते विशेषः परिभाषायां ज्ञेयः ॥

अत्राशौचे विशेषो निर्णयामृते विश्वरूपनिबन्धे—

‘आश्विने शुक्लपक्षे तु प्रारब्धं नवरात्रके ।

शाश्वताशौचं समुत्पन्ने क्रिया कार्या कथं बुधैः ॥

सूतकं वर्तमाने च तत्रोत्पन्ने सदा बुधैः ।

देवीपूजा प्रकर्तव्या पशुपञ्जविधानतः ॥

सूतके पुजनं प्रोक्तं दानं चैव विशेषतः ।

देवीमुद्दिश्य कर्तव्यं तत्र दापो न विद्यते ॥’ इति ।

कालादर्शं विष्णुरहस्येऽपि—

‘पूर्वसंकल्पितं यच्च व्रतं सुनिश्चितव्रतैः ।

तत्कर्तव्यं नरैः शुद्धं *दानार्चनविवर्जितम् ॥’ इति ।

*गौडनिबन्धे तिथितत्त्वेऽप्युक्तम्—‘आश्विनकृष्ण-
नवम्यादि शुक्लपतिपदादि षष्ठ्यादि सप्तम्यादि चैकं
कर्म । अतश्च मध्ये आशौचपातेऽपि न दापः, *‘संकल्-
पो व्रतसत्रयोः’ इति विष्णुक्तः इति । *आरब्धं स्वयमेव
कार्यम्, अनारब्धं त्वन्येन कारयेदिति दिवोदासः । र-
जस्वला त्वन्येन कारयेत् । सूतकादिविशेषवचनाभा-

षङ्गप्राधिकृत्याह—*दानार्चनेति । नन्वस्तु प्रधानयोरप्यर्चनदान-
योर्निषेध इत्यत्राह—*गौडेति । *संकल्प इति । एतच्चाशौचेन
संकल्पस्यागो मा प्रसाङ्गीत् इत्येवमर्थम् । आशौचं निमित्तीकृत्यापूर्व-
संकल्पविधौ गौरवात् । ततश्च कर्तव्यत्वेन साङ्गप्रधानं प्राप्नुयात् ।
तत्र दानार्चनविवर्जितमित्यङ्गयोरेव दानार्चनयोर्निषेधो न तु प्रधा-
नयोस्तयोः । अन्यथा व्रतान्तरंऽङ्गयोरत्र तु प्रधानयोरिति वैरूप्याद्
अत्र प्रधानयोस्तयोर्निषेधोऽप्युक्तत्वाच्च । एवञ्च व्रतशब्देन प्रधानभूत-
पूजाबलिदानादिव्रतस्यापि ग्रह इति भावः । वर्तमाने तत्रोत्पन्ने इ-
त्यनयोः फलमाह—*आरब्धमिति । पूर्वसंकल्पितत्वाविशेषणाच्च ।

६१६ मर्त्याकनिर्णयमिन्धुर्निर्णयपरिकल्पेदे

तु । स्त्रीणां च नवरात्रे ताम्बुलादिचरणं भवति । तदु-
क्तं कालहमाद्री गोकुले —

‘गन्धालंकारताम्बुलपुष्पमालानुलेपनम् ।

उपवासं न दूषयन्ति दन्तधावनमञ्जनम् ॥’ इति ।

एतन्मन्त्रैकाग्रवासविषयम् । अन्यथात्र विशेषः
परिभाषायामुक्तः ।

आदिवनशुक्लपक्षस्यामुताहृतमित्यत्र नमः महाराष्ट्रेषु प्र-
सिद्धम् । तत्र यथापि कथायां कालविशेषा नान्तरथापि —

‘रात्री जागरणं कुर्यात्तन्वादिभ्यः इवनेः ।’

इति रात्री जागरणकः शान्तिपुजाया रात्री उपाशा-
स्याश्च रात्रिद्वयापिर्ना साक्षात् कश्चित् । ननु तन्मन्त्रं वच-
नं विना रात्रिपुजायां ध्यानाभावात्तामस्य चाङ्गत्वात्
रम्यवाक्यात्

‘भुक्त्वा जागरणे नक्तं चन्द्राक्षर्यमेतत् तथा ।

तारावनेषु सर्वेषु रात्रिपार्श्वे विशिष्टवने ॥’

इति कालहमाद्री वचनाच्च पूर्वापरा साक्षात् रात्रि-
शब्दः पूर्वविद्धावचन इति हमाद्रीः । अथ च
भुक्त्वा जागरणस्यैवादिनि साधु प्रतीयः । भुक्त्वा
जागरणं पञ्चम्येकं पदम्, तस्मिन्नेतत् इत्यर्थः । अन्यथा
भुक्त्वैव्यसंगतः । दिवा दार्शयिकेवम् ।

आदिवनशुक्लपक्षे मूलनक्षत्रे पुनर्केषु मन्त्रवर्तीत्या-
पनम् । यथांक्तं निर्णयामृतं देवापुराणे —

‘मूलेषु स्थापनं देवताः पूर्वापादासु पूजनम् ।

उत्तरासु बलिं दद्याच्छुचिणं निमज्जयेत् ॥’ इति ।

उपाशास्यादिति । निधि अग्रणीपुक्तः । अङ्गत्वा-
दिति । न च —

रुद्रयामलेऽपि —

‘मूलकक्षे सुराधीश पूजनीया सरस्वती ।

पूजयेत्प्रत्यहं देव यावद्वैष्णवसृक्षकम् ॥

नाध्यापयेन्न च लिखेन्नाधीयात् कदाचन ।

पुस्तके स्थापिते देव विश्वाकामो द्विजोत्तमः ॥’

(१)(संग्रहे—

‘आश्विनस्य सिते पक्षे मेधाकामः सरस्वतीम् ।

मूलेनावाहयेद्देवां श्रवणेन विसर्जयेत् ॥’)

मूलस्यावपादे आवाहनमिति शिष्टाः । श्रवणाव-

पादे च विसर्जयेत् ।

‘आदिभागां निशायां तु श्रवणस्य यदा भवेत् ।

संप्रेषणं तदा देव्या दशम्भां च महोत्सवः ॥’

इति चिन्तामणौ ब्रह्माण्डपुराणात् ॥

अथ षष्ठी । गौडनिबन्धे देवीपुराणे—

‘व्रतस्यास्य फलं प्रोक्तं जागरे मुनिसत्तम’ ।

इति जागरस्य फलसम्बन्धात् प्रधानमिति वाच्यम् । करण्डपि-
धानं प्रकृत्य—

‘तत्पूजयन्निजगृहे परां वृद्धिमवाप्स्यति ।’

इति फलसम्बन्धात् पूजैव प्रधानं “धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः”
(पा० सू० ३-४-१) इति पाणिनिस्मरणात्, जागरस्तु वा-
यनदानादिवदङ्गम् । फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमिति न्यायात् व्र-
तस्यास्येति तु जागरभिन्नत्वेन प्रतीतेस्तस्यैव जागरे सति फलसम्ब-
न्धबोधकं न तु जागरमाधान्यबोधकमिति भावः । वस्तुतस्तु भुक्त्वा-
जागरणवाक्यं तत्प्रधानकव्रतपरम् । अज्ञानुरोधेन निर्णयस्याप्राप्ति-
रुन्वात् । तस्मादिह मध्याह्नव्याप्त्यैव निर्णयः । पूजाव्रतोऽपि तत्पुक्तेः ।

(१) कसारतंगता ग्रन्थ आदर्शपुस्तके नास्ति ।

दिनद्वये सन्वेऽसन्वे च युग्मवाक्यादिति । इकान्दे -

“शुक्लवस्त्रस्य पञ्चम्यामिषे मासि चरेद्भुजम् ।
मासेन सन्वयोऽप्यत्र दिनद्वयो लभे तथा ॥
निवर्त्यावश्यकं कर्म शुची रागविवाहेनः ।
चत्वारिंशत्तथा चाष्टौ कल्पितानि विधानतः ॥
दन्तकाष्ठान्युपादाय तद्वर्गं वा नदीं प्रजेत् ।
दन्तधावनपूर्वाणि यत्नानि समाचरेत् ॥
“आयुर्वेदे यज्ञा वर्षः यज्ञापशुवमुनि च ।
यज्ञा यज्ञा च यज्ञा च यज्ञं नो धेहि वनस्पते ॥
सुखदुर्गन्धिनाम्नाय दन्तानां च विशुद्धये ।
सुविनाय च गात्राणां कुर्वेद्दं दन्तधावनम् ॥”

[इति]मन्त्रः ।

ततो यथाविधि स्नात्वा शुक्लवासा शुद्ध भजेत् ।
शुची देशे मण्डपिकां कृत्वा चातिथिनां हाराम् ॥
भौवर्णां यतिमां कृत्वा स्थापित्वा तत्र पूजयेत् ।
(यतिमां च विधानकं, भौवर्णां पूज्यलक्षणम् ।)
अथ दूर्वाङ्गुगान्मासाश्चत्वारिंशत्तथाष्टौधः ।
अधिकान्दहन आदाय सन्वयेन जनेद्भुजः ॥
‘बहुधरोहा सततमयुता हरितालिका ।
यथेऽयं कल्पिते मातृनद्या ये स्युर्मेनोरथाः ॥’
(दूर्वापूजामन्त्रः ।)

इत्युक्त्वा पूजयेदंवीधेवमेवंविधां शुचीः ।
चत्वारिंशं कृत्वास्तु भद्रकृत्वाः समाचरेत् ॥”

एवं विधां पूजापष्टाचत्वारिंशद्द्वारं समाचरेदित्यर्थः । एकैकादशाव-
ष्टयत्वारिंशद्दूर्वा विज्ञापन्ते ।

“ततो वाणकपादाय विज्ञप्त्या वटकादिकम्” ।

वटकोदुम्बरादिकमिति वा । पञ्चमानेन मन्त्रेण आचार्याव मि-

*‘उपेष्टानक्षत्रयुक्तायां षष्ठ्यां बिल्वाभिमन्त्रणम् ।
सप्तम्यां मूलयुक्तायां पत्रिकायाः प्रवेशनम् ॥
पूर्वाषाढायुताष्टम्यां पूजाहोमानुपोषणम् ।
उत्तरेण नवम्यां तु बालिभिः पूजयेच्छिवाम् ॥
श्रवणेन दशम्यां तु प्रणिपत्य विसर्जयेत् ।’

कालिकापुराणे—

*बोधयेद्विष्वशाखायां षष्ठ्यां देवीं फलेषु च ।

वेदयेत् । तत्र मन्त्रः—

“एकबाह्वं फलसंयुक्तं सघृतं दक्षिणान्वितम् ।
द्विजवर्याय दास्यामि व्रतसंपूर्तिहेतवे ॥”

अथवा—

“उपाङ्गललिते देवि व्रतसंपूर्तिहेतवे ।

बाणकं द्विजवर्याय सहिरण्यं ददाम्यहम् ॥”

“ततः कथां समाकर्ण्य बाणकाक्षस्य संरुपया ।

स्वयमद्यात्तद्बाह्वं वाग्यतस्मह बान्धवैः ॥”

तद्देवाक्षमित्यत्रान्तरपरिसंरुपा न च त्रैदोष्यमेवकारेणाऽन्यनिवृ-
त्तेरुक्तत्वात् । “अत्र होवावपान्ति” इतिवत् । सप्तम्यां बिल्वशाखा-

पूजा कार्या ।

“आश्विनस्य सिते पक्षे सुमुहूर्त्तेन सप्तमी ।

तस्यां च पत्रिकापूजा कर्त्तव्या नरनायकैः ॥

प्रशस्तां सफलां बिल्वशाखामाकृष्य पूजयेत् ॥”

इति वचनात् । तत्र बोधनकालः कृष्णनवमी तदुत्तरपष्टी वा, तत्र
पष्टीप्रभृति पत्रिकापूजाविधानं श्रयति—*उपेष्टाति । तिथि-
नक्षत्रयोगलाभार्यमाश्विनकृष्णनवम्यादिशुक्लप्रतिपदादिपक्षा निरू-
पितौ, तत्राशक्तस्य षष्ठ्यादिपक्षाविधिमाह—*बोधयेदिति । पू-
र्वकल्पयोरपि षष्ठ्या बोधनं पूर्वमेवोक्तम् । एतन्कल्पे स्वत्र कर्मर-

समस्यां विष्णुशास्त्रां तामाहृत्य प्रतिपूजयेत् ॥

पुनः पूजां तथाष्टम्यां विशेषेण समाचरेत् ।

जागरं च स्वयं कुर्याद्वलिदानं महानिंश ॥

प्रभुलबन्धिदानं तु नवम्यां विधिवच्चरेत् ।

विमर्जनं दशम्यां तु कुर्याच्चै शासरोत्सवैः ॥

भूलिकर्दमनिश्रेयः क्रीडाकौतुकमत्रैः ॥

अत्र सर्वत्र तिथिनक्षत्रयोगादरां मुख्यः कल्पः । त-

दभावे तु तिथिरेव साक्षा ।

‘तिथिः शरीरे देवस्य तिथी नक्षत्रमाश्रितम् ।

तस्मान्निधिं प्रशंसन्ति नक्षत्रं न तिथिं विना ॥’

इति विद्यातन्त्रिणां तत्त्ववचनात् ।

‘तिथिनक्षत्रयोगौ द्वयोरैवानुपादयम् ।

योगाभावे तिथिर्मात्रा देव्याः पूजनकर्माणि ॥’

इति तत्रैव देवलोकं च ।

अत्र च उपश्रियवेशान्पूर्वेषुः सायंकाले षष्ठ्यभावे
पूर्वदिनेऽपि वासनं कार्यम् । ॐ सायंकालेऽप्यन्तास्यवे स्व-
धिवामनलोप ।

इति भेदः ।

उपश्रियवेशान् श्रीदायिकमसमीपानः कायरूपनः कायवात् ।

अत्राहवि दर्शयन्वाह ॐ सायमिति । अथमर्थः—यद्यपि

‘पहुयां विस्वतरोर्वाधे सायंसन्वातु कार्येत् ।’

इति वाक्यात् पहुयां सायंसन्वाख्यायिनी पूर्वा परा वा माप्नो-

ति तथाप्यामन्त्रणं पश्वीपवेशाऽव्यवहिते पूर्वदिने कार्यम् ।

‘पश्वीपवेशान्पूर्वेषुः सायं हं विस्ववासिनीम् ।

चण्डीमामन्त्रयेद्विद्वासाय पहुयां पुरस्क्रिया ॥’

इति वाक्यात् ।

‘षष्ठ्यां सायं प्रकुर्वीत बिल्ववृक्षेऽधिवासनम् ।’
इति पूर्ववचनादिति कल्पतरुः । सायंश्रुतिः फलाति-
शयमात्रार्था न तु कर्मलोप इत्याचार्यचूडामणिः । अत्र
क्रमः—बिल्वसमीपं गत्वा*देवीं बिल्वं च संपूज्य प्रार्थ-
येत् । तत्र मन्त्रः—

‘रावणस्य वधार्थाय रामस्यानुग्रहाय च ।
अकाले ब्रह्मणा बोधो देव्यास्त्वयि कृतः पुरा ॥
*अहमप्याश्रितः षष्ठ्यां सायाह्ने बोधयाम्यतः ।
*श्रीशैलशिखरे जातः श्रीफलः श्रीनिकेतनः॥
नेतव्योऽसि समागच्छ पूज्यो दुर्गास्वरूपतः ॥’ इति ।

“उपेष्टा वाप्यथवा पृष्ठी सायंकाले न चेद्भवेत् ।
सायमेव तथापि स्याद्बिल्वशाखाभिपन्त्रणम् ॥
पूर्वा पृष्ठी सनसत्रां सायं प्राप्तमपि त्यजेत् ।
यदा तु पत्रिकापूजा परेद्युर्न भविष्यति ॥
सन्निकृष्टं तु यत्पूर्वं पत्रिकादिवसस्य तु ।
तद्दिने वरणं कृत्वा परशाखापपूजयेत् ॥”

इति मत्स्यसूक्तादिति । *देवीं बिल्वं चेति । आर्यक्र-
मानुरोधारच्छाब्दक्रमत्यागः । तथा च—‘बिल्ववृक्षाय नमः’ इति
बिल्वतरुं संपूज्य बिल्ववृक्षं ‘जयन्ती’ इत्यादि ‘दुर्गे इहागच्छ’ इत्यादि
च दुर्गामावाह्य पूजयित्वा गीतवाद्यपुरःसरं देवीं बोधयेदित्यर्थः ।
*अहमपीति । नवमीबोधनपक्षे—

“इमे मास्यमिते पक्षे नवम्यामार्द्रयोगतः ।
श्रीवृक्षे बोधयामि त्वां यावत्पूजां करोम्यहम् ॥”
इति मन्त्रः स्मर्तव्यः । *श्रीशैलेति ।
“मेरुपन्दूरकैलासहिमवच्छिखरे गिरौ ।
जातः श्रीफलपुत्र त्वमम्बिकायाः सदापिय ॥”

एवं देवीसामिवाभ्य परदिने निमान्त्रितविवशास्त्रापत्ति-
प्रवेशाऽपूजां कुर्यात् । तदुक्तं हेमाद्रौ स्तेन-
-

‘मूलाभावे तु समस्यां केवलायां प्रवेशयेत् ।

युग्माभ्यां नवावस्थस्य कलाभ्यां द्वात्रिंशत्कं तथा ॥

अथैव प्रालम्भां देव्याः अस्मात्वाभ्युदय प्रवेशयेत् ।’

अत्र चापवासपूजादावौदयिकी समर्पणा प्राज्ञा, न तु
युग्मवाक्यात्पूर्वा ।

‘युगाद्या वर्षवृद्धिश्च समर्पणा पार्वतीप्रिया ।

रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र लिपियुग्मना ॥’

इति कृत्यलक्षणाणीषादाहृतवचनान्

‘अगवस्थाः प्रवेशादिवसर्गान्ताश्च याः क्रियाः ।

लिप्यायुदयगामिनां सर्वोक्ताः कारयेत्तु यः ॥’

इति लिप्यलक्षणे नन्दिकेश्वरपुराणाच्च । दुर्गाभक्तिलक्ष्मि-
पयामद्येवम् । तत्रापि घाटकालां न्यूनत्वे परा कार्या ।

‘अर्वापवासनिगमे घटिकैकापि या भवेत् ।’

इत्यादि । अपूजां कुर्यादिति । तदुक्तं च बाणे पूर्वनिमान्त्रि-
ताविवशमर्पणं गत्वेत्यादि वक्ष्यति ।

‘सप्तम्यां मूलपुक्तायां पत्रिकायाः प्रवेशनम् ।’

इत्युक्तम् । मूलामर्शेऽप्याह अमूलाभावे स्थिति । अथैवे-
ति । केशमंस्कारइत्यादिदानपदानि पशुपुमान्तं बाहः कार्यमिति
कथं, तच्च पशुपापारम्भपक्षे तस्यामिव समुच्चयेन भरति । अस्मा-
त्वेति प्रवेशकालां स्नानादिनिरूपकप्रवृत्त्याधायम् । पत्रिकाप-
वेशे देवीप्रवेशो युज्यते । अगवस्था इति । आयन्तपदायां प-
त्रिकापुत्रायां सप्तम्यादिति विषयमुत्तरोत्तरानिधिवद्दीदृषिकं प्राप्ति-
ति कथ्यते । मातृकाकीर्तयिषि विवेचने गौरीहृतीयावदीदृषिकीति

इतिदेवलोक्तेरिति गौडाः । *दाक्षिणात्यास्तु पूर्ववचन-
मदृष्टा युग्मवाक्यात्पूर्वी कुर्वन्ति । पत्रिकापूजा च *पू-
र्वाह्णे एव कार्या न तु मूलानुरोधान्मध्याह्नादाविति कु-
स्यतस्वार्णवे उक्तम् । पत्रिकास्तु-

‘रम्भा कवी हरिद्रा च जयन्ती बिल्वदाडिमौ ।

अशोको मानवृक्षश्च धान्यादिनवपत्रिकाः ॥’

इति तत्रैवाक्ताः ।

अस्यामेव सप्तम्यां देवीचिरात्रमुक्तं हेमाद्रौ । प्रतिपदा-
दिनवतिथिषु उपवासकरणासामर्थ्ये सप्तम्यादिदिनत्रयं
वा कुर्यात् । तदाह धीम्यः-

आश्विने मासि शुक्ले तु कर्तव्यं नवरात्रकम् ।

प्रतिपदादिक्रमेणैव यावच्च नवमी भवेत् ॥

चिरात्रं वाऽपि कर्तव्यं सप्तम्यादि यथाक्रमम् ॥’

अत एव हेमाद्रौ देवीपुराणे मङ्गलावने

‘आश्विनं याथवा माघं चैत्रं वा श्रावणंऽपि वा ।

कृष्णाष्टम्यादि कर्तव्यं व्रतं शुक्लावधि हरेः ॥

यावच्छुक्लाष्टमी शक्र उपोष्या तु विधानतः ।

दानं हंसा जपः पूजा कन्या भोज्यास्तथान्वहम् ॥

केचित्त । *दाक्षिणात्यास्त्विति । अरुचिः स्पष्टैव । ‘पूर्वाह्णे
पूजयेच्छिवाम्’ इत्युक्तः । *पूर्वाह्णे एवेति । तदुक्तम् —

“पूर्वाह्णे नवपत्रिका शुभकरी सर्वार्थसिद्धिप्रदा

आरोग्यं धनदाकरोति विजयं चण्डीप्रवेशे शुभा ।

मध्याह्ने जनपीदनशयकरी संग्रामयोरावहा

सायाह्ने बभ्रवन्धनादिकलहं सर्वकृतं सर्वदा ॥

सप्तम्यामस्तगायां यदि विशति गृहं पत्रिका श्रीफलाढ्या

राज्ञः समाङ्गमाज्यं जनमुखपविलं इति मूलानुरोधात् ।

महाभैरवस्वरूपेण अस्थिमार्गाधराश्च ये ।

पूजनीया विज्ञेयेण ब्रह्मसामपुरादिषु ॥

इति मासचतुष्टयेऽभिधाय । अग्न्यादि-

‘अथवा नवरात्रं च समपद्य त्रिक दिवा ।

एकमेकेन नक्तं नायाचितं पौर्वितेः कमात् ॥’ इति ।

‘पूजयेत्तादृशेन शक्यं यावत्पुष्पाध्यायः भवेत् ।

सर्वकार्याणि सिद्ध्यन्ति शक्यं नाभ्यस्य संशयः ॥’

इत्युक्तम् । दिवंशंकराग्रमुक्तम् । गौर्विन्दार्णव देवी-
पुराणे

‘नवरात्रव्रतेऽशक्तास्त्रिरात्रं वैकरात्रकम् ।

व्रतं चरति यो अकस्मत्समै दास्यामि वाञ्छितम् ॥’

इति ।

• तत्रापि समाध्याः पूजने पूर्वोक्तो निर्णयः । • अत्र
लिधिर्योगवशे तन्त्रेणोपवासः । लिधिर्योगनिमित्तं पूजा-
दिकं तु भेदः ।

तस्मान्मूर्त्योदयस्था नरपालिशुभदा ममर्षा पाप्य देवी

भृगालो वेशसेता सकलजनार्हता राक्षसघ्नी विहाय ॥”

“मातरावाहयेद्देवीं मातरेव भवेन्नयेत् ।

मातः मातश्च संपूज्य मातरेव विमर्जयेत् ॥”

इति वाक्यस्य पत्नीपूजापरम्परा । मातः संपूजयेत् इति पाठान्तर-
म् । मातःशब्दश्चैव पूर्वोक्तपर इत्युक्तम् ।

• एकरात्रमिति । भद्रस्यामेव नवस्यामेव वेत्त्यर्थः । • तत्रा-
पीति । त्रिरात्रेऽपीत्यर्थः । ‘अस्मत्काले महापूजा कियते वा च वा-
र्विकी । सा कार्वाण्यगामिन्याम्’ इति वचनान् । औदयिकत्वं द्विह-
र्तमिति ग्रन्थकृतः । पूर्वाह्नव्यापिस्त्वमिति वस्तुमतिः । मातश्चमते
तु नक्तमवस्थापदोपस्थापित्वं निर्णायकम् । • अत्र पत्नीपूजे ।

अत्र विशेषो निर्णयामृते भविष्ये-

“सप्तम्यां नव गेहानि दारुजानि नवानि च ।
एकं वा अचित्तभावेन कारयेत्सुसमाहितः ॥
कुर्गीगृहं प्रकर्तव्यं चतुरस्रं सुशोभनम् ।
तन्मध्ये वेदिकां कुर्याच्चतुर्हस्तां समां शुभाम् ॥
तस्यां सिंहासनं क्षौमं कम्बलाजिनसंयुतम् ।
तत्र अङ्गुर्गीं प्रतिष्ठाप्य सर्वलक्षणसंयुताम् ॥
भुजेभ्यस्तुर्भां रुचिरैर्दशाभिर्वा विभूषिताम् ।
तप्तहाटकवर्णाभां त्रिनेत्रां शशिशंखराम् ॥

“व्रती संपूजयेद्देवीं सप्तम्यादिदिनत्रये ।
द्वाभ्यां चतुरहोभिर्वा हासट्दिवशातिथेः ॥”

इति भविष्यात् । त्रिरात्रये तु मुख्यकल्पवदेव निर्णयस-
त्वात्त्राकाङ्क्षा । अचित्तभावेनेति । वित्तसत्त्वे तु पूर्वगृहं न च-
त्वादिति । कदलीस्तम्भादिभिश्च भूषणीयमिति सूचितम् । अङ्गु-
र्गामिति । सर्वलक्षणानि सामुद्रशास्त्राक्तानि मात्स्थे-

“जटाजूटममायुक्तामर्द्धेन्दुकृतशंखराम् ।
लोचनत्रयसंयुक्तां पूर्णेन्दुसदृशाननाम् ॥
अतसीपुष्पवर्णाभां सुप्रतिष्ठां सुलोचनाम् ।
(‘तप्तकाञ्चनवर्णाभाम्’ इति प्रमाणान्तरादतसीपुष्पं क्षणपुष्पं
ग्राह्यं, तच्च पीतम् ।)

नवयौवनसंपन्नां सर्वाभरणभूषिताम् ॥
सुचारुदशनां तद्वर्णान्त्राणिपयोधराम् ।
त्रिभङ्गस्थानसंस्थानां महिषासुरमर्दिनीम् ॥
त्रिशूलं दक्षिणे दद्यात्खड्गं चक्रं क्रमादधः ।
तद्दिशं बाणं तथा शक्तिं वामतोऽपि निषोधत ॥
स्वटकं पूर्णचापं च पाशमङ्कुशमूर्धनम् ।

अनेककुसुमाकर्णी कपर्देन सुशोभिताम् ।
 निलम्बाविम्बमनद्विकीकृणीकाणनादिनीम् ॥
 ॐ शुलभक ॐ दण्डशानि वज्रवापासिधारिणीम् ।
 शण्डाक्षमालाकरकपानपाञ्चलसम्कराम् ॥
 लक्ष्मि शिखारम् माहिषं रुधिराङ्गुलम् ।
 निःसृताभिलम्बु कण्ठनालं समीपसिधारिणीम् ॥

पण्टी वा पर्युं वाटारि वामनः साञ्जवेद्येन ॥

(दशभुजेऽयं देवीः)

अधस्तान्माहिषं लट्वाशिरस्कं मन्दशयेन ।
 शिरच्छिदोत्सवं लट्वाहनवं स्वदुग्धपाणिनम् ॥
 हृदि शुक्रेण नाभिस्थं त्रिपुण्ड्रं त्रिभुजितम् ।
 वक्त्ररक्तीकृताङ्गं च रक्ताम्बुकाङ्गितेशणम् ॥
 बाहूनां नागपाशेन अङ्कुरीभाषणाननम् ।
 सपाशबाणहस्तेन भूतकेशं च दृगेया ॥
 वामदक्षिणवक्त्रं च, देव्याः सिंहं मन्दशयेन ।
 देव्यास्तु दक्षिणं पादं समं गिहोपांश्च स्थितम् ॥
 किञ्चिद्भवेत्तथा वाममङ्गुलं माहिषोपांश्च ।
 स्तूपमानं च लक्ष्मणमरैः साञ्जवेद्येन ॥" इति

स्थानमप्येवमेव कर्तव्यम्—

"ममस्यवदनी देवी देवदानवद्वेहाम् ।
 शत्रुक्षयकरी चैव सर्वकामयदा शुभाम् ॥
 अष्टवण्डा मष्टवण्डा च अष्टोष्ठा अष्टनायिका ।
 अष्टा, अष्टवली चैव अष्टरूपाऽतिशक्तिः ॥
 अष्टाभिः शक्तिभिः सततं परिवेष्टिताम् ।
 विजयेज्जगती चार्त्ता सर्वकामार्थदासदाम् ॥"

इत्युक्तेः । ॐ श्रुतेति । ॐ दण्डः बाणः । इत्यपि एकभुजे

देवीधृतकरग्रीवं शूलेनोरासि ताडितम् ।
 नागपाशेन विक्षिप्तं हयक्षेणापि विद्रुतम् ॥
 वमदुधिरत्रकेण धुन्वतोर्ध्वं सदान् रुषा ।
 सर्वतो मातृचक्रेण सेव्यमानां सुरैस्तथा ॥” इति ।
 “तत्र देवी प्रकृतव्या हैमी वा राजती तथा ।
 मृदाक्षीं लक्षणोपेता खड्गशूले च*पूजयेत् ॥”
 चार्क्षी=दारुमयी ।

देवीमूर्तिस्थापने विशेषो दुर्गाभक्तिरङ्गिण्यां देवी-
 पुराणे—

‘ग्राम्यास्या शुभदा दुर्गा पूर्वास्या जयवर्धिनी ।
 पाश्चिमाभिमुखी नित्यं, न स्थाप्या सौम्यादिकमुखी॥’

प्रतिमाऽभावे विशेषस्तत्रैव—

“हैमराजतमृदातुल्यचित्रार्पितापि वा ।
 खड्गे शूलेऽर्चिता देवी सर्वकामफलप्रदा ॥
 पद्मस्यायुधं प्रोक्तं तस्मिन्तां प्रतिपूजयेत् ।
 देवी भक्त्यार्चिता पुंसां राज्यायुः सुतसौख्यदा ॥”

कृत्यतत्त्वार्णवे कालिकापुराणे—

“लिङ्गस्थां पूजयेद्देवीं मण्डलस्थां तथैव च ।
 पुस्तकस्थां महादेवीं पावके प्रतिमासु च ॥
 चित्रे च त्रिशङ्खे खड्गे जलस्थां वापि पूजयेत् ।
 बिल्वपत्रैर्पूजेद्देवीं तथा जातीप्रसूनकैः ॥
 नानापिष्टकैश्चैर्धूपदीपैर्मनोहरैः ॥

आयुधद्वयधारणेन दशभुजा । *पूजयेदिति ।

“मृन्मयीं प्रतिमां कृत्वा बिल्वे वा यस्तु पूजयेत् ।
 आत्मवित्तानुसारेण स लभेन्मौक्तिकं फलम् ॥”

ॐ भगवति ह्वा निधानं च भगवति ह्वा प्रणीतकैः ॥

भगतिहाकिपाभक्ष धाणपेखरनापिडकाय ।

परैर्नाक्षत्रं च मन्त्रः पराक्षः द्विपञ्चाशतिः ॥

गङ्गा नदी भागवतं तां देवाः प्रदत्तम् ॥”

छित्त्वा संपूज्य—‘ॐ नमः सुगण्डे च ल च ल’ इति *वाद्यघो-
षेण देवीं तां च *गृहं प्रवेदय—

न्त्रः । उपदेशादिहीनानान्तु वानस्पत्यमन्त्रः । स च ‘वानस्पत्यो-
सि बार्हस्पत्योसि’ इत्यादिः । फलद्वयगुतामपराजितां दिगन्तां
शाखां ज्येदेत् । *संपूज्येति । नाममन्त्रेण बिल्वशाखां तत्र प्र-
तिमां देवीं चावाहनपूर्वकं संपूज्य माषभक्तादिवलिं दत्त्वा दौलना-
दिना शाखां देवीं च गृहमानयेत् । तत्राह—*वाद्येति ।

“गीतवादित्रनिर्घोषं देव्या अग्रे च कारयेत् ।

घण्टा भवेदशक्तस्य सर्ववाद्यमयी यतः” ॥

इति मातृस्यात् । गृहाङ्गणे पीठावस्थितां शुद्धोदकेन स्नापयि-
त्वा माषभक्तादिवलिं च दत्त्वा पूजागृहस्थानि भूतानि नाममन्त्रे-
ण गन्धादिभिः संपूज्य बलिं दद्यात् । तत्र मन्त्रः—

भूताः प्रेतिशाचाश्च ये वसन्त्यत्र भूतले ।

ते गृहन्तु मया दत्तो बलिरेष प्रमादितः ॥

पूजिता गन्धपुष्पाद्यैर्बलिभिस्तर्पितास्तथा ।

देशादस्माद्विनिष्कृत्य पूजां पश्यन्तु मत्कृताम् ॥”

भूतेभ्य एव माषभक्तबलिर्न मम इति । ततः सर्पपान्त्रिवाकिरेत्—

“अपमर्पन्तु ते भूता ये भूता भूतिपालकाः ।

भूतानामविरोधेन देवीपूजां कराम्यहम् ॥”

‘फट्’ इति तान्यपसारयेत् । एतच्चावश्यकम् ।

“स्थितेषु तत्र भूतेषु नैवेद्यं मण्डलं तथा ।

बिलुम्पन्ति महालुब्धा न च गृह्णन्ति देवताः ॥

तस्माद्यत्रेन कर्तव्यं भूतानामपसारणम् ॥”

इति कालिकापुराणात् ।

“लाजचन्दनमिद्धार्थं फलपुष्पकुशाक्षताः ।

विकिरा इति संप्रोक्ताः सर्वविघ्नविनाशकाः ॥

६१० मटीकनिर्णयसिन्धुविलीयपरिकुटे-
दे-

“आराधयताऽसि दुर्गे एवं मुन्मदयां श्रीकलेऽपि वा ।
स्थिरा निनान्नं भुञ्ज्या च गृहं एवं कामदा भव ॥”
इति शिखरीकुम्भ रश्मिदिपत्रिकाः पञ्चमद्वयेन प-
ञ्चाशत्वेन च स्थापयित्वा वस्त्रणाचष्टय स्थापयेत् । ततः
पूर्ववत्संकल्पं कृत्वा अन्नानादाय देवाद्यावाहयेत् । तत्र
मन्त्रः-

“आवाहयाम्यहं देवी मुन्मदयां श्रीकले तथा ।
कैलासाद्यामराहवि विन्ध्याद्रहिधयवेलान् ॥
आगम्य विन्ध्याद्याम्यायं चाण्डिकं कुम्भं सन्निधिम् ।
स्थापयताऽसि मया दुर्गे पूजये स्वं प्रसीद मे ॥
आयुरारोग्यमैश्वर्यं दाह देवि नमोऽस्तु ते ।
दुर्गे दुर्गे भक्त्याऽसि मुरजं जामये चिन्त ॥
सदानन्दकरं देवि प्रसीद मम सिद्धये ।
एवंहि भगवत्यस्य शान्दभयजयप्रदं ॥
भक्तितः पूजयामि स्वं दुर्गे देवि सुरार्चिन् ।
पाद्विभक्त्योपलेः पद्मेऽथ सुममोहरैः ॥
पद्मेऽथ स्नास्थले दास्य पूजये स्वं प्रसीद मे ।
दुर्गे देवि इहागच्छ मार्गस्त्वस्मिन् कल्पये ॥

विकिरान्विकिरतश्च मम समान शराणुना ॥”

इति रुद्रयामलान् । पुनः शाखायां मणिमायां च देवीं सं-
पूज्य पूजापूरं प्रवेशयेत् । ॐ गृहं पूजापूरम् । आवाहनं च प्राणव-
तिष्ठानन्तरं कार्यम् । ॐ सन्निधिमिति । ‘भगवति दुर्गे इहागच्छ’
इत्युपपोरावाहिति शेषः ।

‘स्थापिताऽसि मया देवि मुन्मये श्रीकलेऽपि वा ।’

इति पाठान्तरम् । ॐ नमोऽस्तुते इति । ‘भगवति दुर्गे इह
विष्ट इति स्थापयित्वा’ इति शेषः । ‘एवंहि’ इति क-

यज्ञभागान् गृहाण त्वं योगिनीकोटिभिः सह ॥” इति ।
ततो मूलमन्त्रेण पाद्यादिगन्धान्तोपचारैः—

“अमृतोद्भवं च श्रीवृक्षं शंकरस्य सदा प्रियम् ।
विल्वपत्रं प्रयच्छामि पवित्रं ते सुरेश्वरि ॥”
इति विल्वपत्रम् ।

“ब्रह्मविष्णुशिवादीनां द्रोणपुष्पं सदा प्रियम् ।
तत्ते दुर्गे प्रयच्छामि सर्वकामार्थमिद्वयम् ॥”
इति द्रोणपुष्पं निवेद्य *धूपादिदक्षिणान्तां पूजां मूलेन
कृत्वा प्रार्थयेत्—

“ॐ महिषाग्नि महामागे चामुण्डे मुण्डमालिनि ।
आयुरारोग्यमैश्वर्यं देहि देवि नमोऽस्तु ते ॥
कुङ्कुमेन समालब्धे चन्दनेन विलेपिते ।
विल्वपत्रकृतार्पाङ्गे दुर्गेऽहं शरणं गतः ॥
रूपं देहि यशो देहि भगं भवति देहि मे ।
पुत्रान्देहि धनं देहि सर्वान्कामांश्च देहि मे ॥”
*‘सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये’ इति च संप्रार्थ्य पत्रिकाः पूज-

ताञ्जलिः पठेत् । मूलमन्त्रेण जयन्तीमन्त्रेण ‘दुर्गायै नमः’ इत्यनेन
वा पुष्पगन्धाक्षतकुङ्कुमदधिदूर्वाकुशतिलविल्वपत्रयुतजलेनार्घ्यमाच-
मनं पश्चामृतं स्नानादि पुनराचमनीयम् । वस्त्रयुगमाचमनं गन्धपु-
ष्पाञ्जलिद्वयं समून्वे । *धूपादीति । पुष्पधूपदीपनैवेद्याचमन-
ताम्बूलदक्षिणाः मूलेन जयन्तीमन्त्रेण ‘दुर्गायै नमः’ इत्यनेन वा
समर्प्य स्तुतिभिः स्तुत्वा प्रणम्य बद्धाञ्जलिः प्रार्थयेदित्यर्थः । *स-
र्वमङ्गल्येति ।

“सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके ।
शरण्ये त्र्यम्बके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥”
इति श्रुतिना ।

येन । कदम्बां प्रजापतिं, दाहमे रक्तदन्तिनाम्, धान्ये ल-
क्ष्मीं, हरिद्रायां दुर्गाय (१)माने चामुण्डाय, कर्वा का-
लिकाम्, विन्धे शिवाम्, अशोकं उावराहनाम्, (२) जय-
न्त्यां कार्तिकीं चांवासा मंगुत्रं दुर्गायै चानि दद्यात् ।

"भूतभेतापिशामेभ्यो रक्षोभ्यश्च महेश्वर ।

देवेभ्यो मानुषेभ्यश्च भूतेभ्यो रक्ष मां मदा ॥"

इति श्रीकान्त-वर मंगुत्रं पत्रः । ॐ भावासांति । पूर्वा वि-
त्तं कार्या—भक्तानि च ।

"एहि दुर्गे महाभाग पापकाशहने कुरु ।

तव श्यामागिदं मन्ये शरणं नृणां त्रनाम्बुदम् ॥"

इत्यावासा तव पापान्दहनाय वरिणे-वादिभिः पञ्चापवार्तिगे-
न्धपुष्पाभ्यां वा मंगुत्रं 'कदम्बायै प्रजापति इहागच्छ' इत्यावासा
एव गन्धः 'ह्रीं कदम्बायै प्रजापति नमः' इत्यादि मंगुत्रं मणमन् -

"दुर्गे देवि श्यामागच्छ मांशुभ्रमिदं कल्पये ।

रम्भाक्षयेण सर्वत्र शान्तिं कुरु नमोऽस्तु ते ॥" इति ।

एवमग्रेऽपि 'काविरक्तान्तक इहागच्छ' इत्यावासा 'ह्रीं कवि-
रक्तान्तकायै नमः' इति मंगुत्रं मणमन्

"महिषासुरपुच्छेषु कविभूतास्मि सुवने ।

मनुष्याऽनुग्रहाभावे आगतानि हरिष्ये ॥" इति ।

हरिद्राक्षदुर्गे इत्यावासा—'ह्रीं हरिद्राक्षदुर्गायै नमः' इति

मंगुत्रं मणमन्

"अहोर्द्रे वरदे देवि उमाक्षयामि सुवने ।

मम विप्रविनाशाय पूर्वा पुष्ट भर्माद मे ॥"

'जयन्तीरक्षकार्तिकी' इत्यावासा—'ह्रीं जयन्तीरक्षकार्तिकीये

(१) 'मान' इति चक्रदेवो माननाम्ना प्रसिद्धः कन्दः । 'कावि' इति तु मृग्यम् ।

(२) जयन्ती हाहाकका जयन्तीरक्षकार्तिकीयाम् ।

नमः' इत्यादि संपूज्य प्रणमेत्—

निशुम्भशुम्भमथने सेन्द्रैर्देवगणैः सह ।

पूजिताऽसि जयन्ती त्वमस्माकं वरदा भव ॥”

‘विल्वस्थशिवे’ इत्याद्यावाह्य—‘हीं विल्वस्थाशिवायै नमः’ इति संपूज्य प्रणमेत्—

“महादेवप्रियकरो वासुदेवः प्रियस्सदा ।

उमाप्रीतिकरो वृक्षो विल्ववृक्ष नमोऽस्तु ते ॥”

‘दाडिमस्थरक्तदन्तिके’ इत्याद्यावाह्य—‘हीं दाडिमस्थरक्तदन्तिकायै नमः’ इति संपूज्य प्रणमेत्—

“दाडिम त्वं पुनः युद्धे रक्तबीजस्य सम्मुखे ।

उमाकार्यं कृतं तस्मादस्माकं वरदा भव ॥”

‘अशोकस्थशोकरहिते’ इत्याद्यावाह्य—‘हीं अशोकस्थशोकरहितायै नमः’ इत्यादि संपूज्य प्रणमेत्—

“हरप्रीतिकरो वृक्षो अशोकः शोकनाशनः ।

दुर्गाप्रीतिकरो यस्मान्मामशोकं सदा कुरु ॥”

‘मानस्थचामुण्डे(?)’ इत्याद्यावाह्य—‘हीं मानस्थचामुण्डायै नमः’

इत्यादि संपूज्य प्रणमेत्—

“यस्य पत्रे वसेद्देवी मानवृक्ष शचीप्रिय ।

मम चाऽनुग्रहायै पूजां गृहं प्रसीद मे ॥”

‘धान्यस्थलक्ष्मि इहागच्छ’ इत्याद्यावाह्य ‘हीं धान्यस्थलक्ष्म्यै नमः’ इत्यादि संपूज्य प्रणमेत्—

“जगतः प्राणरक्षार्थं ब्रह्मणा निमित्तं पुरा ।

उमाप्रीतिकरो धान्यं तस्मात्त्वं रक्ष मां सदा ॥” इति ।

एवं संपूज्यापराजिताख्यलतया ता आनेष्ट्य ‘अपराजितान-

६१४ सर्वा कनिर्णयसिन्धुविरत्नापपरिचये—

ॐ अत्र शास्त्रादिपूजा वक्ष्यते । ततः स्तुति पठेत् ।
तदुक्तं शिवरहस्ये—

“दुर्गां शिव्यां शान्तिकर्त्रीं ब्रह्माणीं ब्राह्मणप्रियाम् ।
सर्वलोकप्रणोदनीं च प्रणमामि सदाशिवाम् ॥
मङ्गलां शोभनां शुद्धां निष्कलां परमां कलाम् ।
विघ्नेश्वरीं विश्वमातां आपृष्टकां प्रणमाम्यहम् ॥
सर्वदेवमयीं देवीं सर्वरोगव्यापह्वाम् ।
ब्रह्मशिवपद्मनाभिकां प्रणमामि सदा उग्राम् ॥

यथाविकाशदुर्गे इहागच्छ' इत्याद्यावाद्य एव गन्धः 'ह्रीं अपरा-
जितानवपयविकाशदुर्गायै नमः' इत्यादि संपूज्य [प्रणमेत्]

“पञ्चिके नवदुर्गे च महादेवमनोरमे ।

पूजा समभ्यां संपूज्य रत्न मां विदग्धेश्वरि ॥”

ततः कृताञ्जलि पठेत्—

“पद्मोऽहं कृतकपद्मोऽहं सकलं जीविनं मम ।

आगताऽसि यतो दुर्गे माहेश्वरि सदाश्रयम् ॥”

ॐ नवपयविकाशो नमः इति दुर्गे वा महति । ततो वैदिक(१)

भाग्यकं वा दुर्गायन्त्रं जपेत् ।

‘दुर्गायतो जपेन्मन्त्रमेकचिन्तःसमाहितः ।’

इति देवीपुराणान् । अथवा पूर्वमनारम्भे मार्कण्डेयपु-
राणोक्तं वर्ण्यपाठं कुर्यात् ।

“माहात्म्यं भगवन्वास्तु पुराणादिषु कीर्तितम् ।

पठेच्च शृणुयाद्वापि सर्वकाममश्नुते ॥”

इति वचनात् । ॐ अत्र शास्त्रादीति । यदिने देवीपूजा-
रहस्यदिने लीलाविमारिकारम्भः । तत्र प्रतिवर्षमूर्तीपुषादानं
नवरात्रवत्साधिवाम् । विराजयते तु नमस्कृत्यारम्भ इत्याद्ययः ।

(१) भाग्यकं तन्त्रोक्तमित्यर्थः ।

विन्ध्यस्थां विन्ध्यनिलयां दिव्यस्थाननिवासिनीम् ।

योगिनीं योगमातां च चण्डिकां प्रणमाम्यहम् ॥

ईशानमातरं देवीमीश्वरामीश्वराप्रियाम् ।

प्रणतोस्मि सदा दुर्गा संसारार्णवतारिणीम् ॥

य इदं पठते स्तोत्रं शृणुयाद्वापि यो नरः ।

स मुक्तः सर्वपापैस्तु मोदते दुर्गया सह ॥”

अथ महाष्टमी । सा च*परयुता ।

“शुक्लपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धा न कर्तव्या कर्तव्या परसंयुता ॥”

इति ब्रह्मवैवर्तात् । मदनरत्ने स्मृतिसंग्रहे—

“शरन्महाष्टमी पूज्या नवमीसंयुता सदा ।

सप्तमीसंयुता नित्यं शोकसंतापकारिणी ॥

जम्भेन सप्तमीयुक्ता पूजिता तु महाष्टमी ।

इन्द्रेण निहतो जम्भस्तस्माद्दानवपुङ्गवः ॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सप्तमीमिश्रिताष्टमी ।

वर्जनीया प्रयत्नेन मनुजैः शुभकारिणिभिः ॥

सप्तमीं शल्यसंयुक्तां मोहादज्ञानतोऽपि वा ।

महाष्टमीं प्रकुर्वाणां नरकं प्रतिपद्यते ॥

सप्तमी कलया यत्र परतश्चाष्टमी भवेत् ।

तेन शल्यामिदं प्रोक्तं पुत्रपौत्रक्षयप्रदम् ॥”

तथा—

“पुत्रान्हन्ति पशून्हन्ति हन्ति राष्ट्रं सराजकम् ।

हन्ति जातानजातांश्च सप्तमीसहिताष्टमी ॥”

*तेन नात्र त्रिमुहूर्तवेधः । तदा घटिकामात्राप्यौद-

*परयुतेति । पत्रीपूजाऽतिरिक्ते देवीपूजायामित्यादिः ।

शुद्धाधिका तु पूर्वैव संपूर्णात्वात् । *तेन ‘सप्तमी कलया’ इति

गिरिका प्राणा ।

‘अथोपवासनिर्णये पटिकैकाग्रि या भवेत् ।’

इति देवलोकेः । ॐ गौडा अथोपवासमाहुः । अथ एवोक्तं
भोजराजन — ‘नच समर्प्य शान्तिपत्रमोपहृता’ इति । इयं
भीमः निप्रणहता ।

‘अष्टम्यामुदिते सुपे दिनान्ते नवमी भवेत् ।

कुजवारी भवेत्तत्र पूजनीया प्रयत्नतः ॥’

इति मदनरत्न वचनात् ।

‘समर्प्य शान्तिपत्रमोपहृता नवमी भवेत् ।

इति मदनरत्ने स्मृतिमस्युक्तवचनानात् ।

‘अष्टमी नवमीयुक्ता नवमी चाष्टमीयुक्ता ।

इति पाशवचनात् । इयमेव मूलयुक्ता चेन्महानवमी-
संज्ञा ।

‘आद्यवयुक्शुक्लपक्षे याःष्टमी मूलेन संयुक्ता ।

सा महानवमी प्रोक्ता श्रेयोपक्षेऽपि सुदुर्लभा ॥’

इति हेमाद्रौ स्कान्दात् । मूलयुक्तापि समर्प्ययुक्ता
चेत्तथापि संयुक्त निर्णयामूले दुर्गात्म्येव ।

‘मूलेनापि हि संयुक्ता सदा त्वाग्याऽष्टमी बुधैः ।

कलापदोषादानेन । ॐ गौडा इति । नवमीगौडास्तु सुपेदये कला-
काष्टादियुतामपीच्छन्ति । ‘यस्यां सुपेदयो भवेत्’ इति संवेनाष्टम्याः
सुपेदयामावे तु समर्प्यविज्ञा प्रोक्तं संवेति । ॐ अष्टमीति ।
एवञ्च नवम्याः पूर्वविज्ञात्वाद्रात्रिपूजायामष्टम्यामावेऽपि वा तत्र-
मेव सान्निपूजाभ्यामष्टमीनवमीपूजाभ्यां तत्रम् । यत्तु —

‘उपोषता द्वितीयेऽहि पूजयेत्पुनरेव ताम् ।’

इति उपवासपरदिने विहितपूजा, सा मातरनुवृत्तनवम्यामेव,

लेशमात्रेण सप्तम्या अपि स्याद्यदि दृषिता ॥” इति ।
महाष्टमी पूर्व्याः पूर्वाह्णव्यापित्वे पूर्वाऽन्यथा परैवे-
ति निर्णयदीपमतम् । एतच्च*तुच्छत्वादुपेक्ष्यम् । रूपना-
रायणधृते देवीपुराणे—

“सप्तमीवैभसंयुक्ता यैः कृता तु महाष्टमी ।
पुत्रदारधनैर्हीना भ्रमन्तीह पिशाचवत् ॥”

यत्तु—

“सप्तम्यामुदिते सूर्ये*परतो याऽष्टमी भवेत् ।
तत्र दुर्गोत्सवं कुर्यान्न कुर्यादपरेऽहनि ॥”

इति विश्वरूपनियन्धवचनं तदाश्विनकृष्णाष्टमीविषयम् ।

“कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वाष्टमीदिने ।
नवम्यां बोधयेद्देवीं गतिवादित्रनिःस्वनैः ॥”

इति देवीपुराणे तत्रापि*पूजोक्तेरिति हेमाद्रौ नि-
र्णयामृतं चाक्तम् । यानि तु—

*“भद्रायां भद्रकाल्याश्च मध्ये स्यादर्चनक्रिया ।

तस्माद्वै सप्तमीविद्धा कार्या दुर्गाष्टमी बुधैः ॥” इति,
यच्च मोहचूलोत्तरे ब्राह्मे च—

*“आश्विनस्य सिताष्टम्यामर्धरात्रे तु पार्वती ।

भद्रकाली समुत्पन्ना पूर्वापाढासमायुता ॥” इति,

सम्भवात् ।

*तुच्छत्वादिति । ऋतुयोगेऽप्यनादरवचनात् । *पर-
त इति । ‘दृष्टौ’ इति शेषः । अत एव ‘न कुर्यात्’ इत्यादि । ए-
तेनेदं परदिने दृश्यभावे सप्तमीविद्धाग्राह्यत्वार्थकमिति शङ्काऽया-
स्या । *पूजोक्तेरिति । नवमीप्रबोधनाङ्गपूजायां कृष्णपक्षाष्टम्याः
पूर्वाविद्धात्वस्य युक्तत्वात् । *भद्रायां सप्तम्याम् । *आश्विन-
स्येति । निशीथो जन्मकालः । स एव कर्मकाल इति सप्तमीयोगो

तथा-

"तत्राष्टम्यां महकाली दक्षयज्ञविनाशिनी ।

मादुर्भूता महाघोरा योगिनीकोटिभिः सह ॥" इति,
यत्र मदनरत्ने-

"महाष्टम्यादिवन मासि शुद्धा कम्पाणकारिणी ।

सप्तम्यापि युता कार्या मृत्युन तु विद्योपलः ॥" इति,
तानि परदिनेऽष्टम्याभावविषयानि मदनरत्ने उ-
क्तम् । यत् तत्रैव परदिनेऽष्टमीसम्बन्धेऽपि पूर्वाविद्याविधा-
यकं वचनम्-

"यदाष्टमीं तु संप्राप्य क्षप्तं यानि दिवाकरः ।

तत्र दुर्गात्मन् कुर्यान्न कुर्यादपरः ॥

दुर्भिक्षं तत्र जानीयाद्यवस्थां यत्र पुत्रयत्ने ॥" इति,
तत् परदिने दशम्यां नवम्याभावविषयम् ।

"यदा सूर्योदये न स्याद्यवस्थां यापरेऽहनि ।

तदाष्टमीं प्रकुर्वीत सप्तम्या सहितां नृप ॥"

इति तत्रैव स्मृतिमसहान्तः

"उत्तरास्तिथयो यत्र क्षयं याति नराधिप ।

पूर्वाष्टमीं तदा कुर्यादन्वया त्वशुभं भवेत् ॥"

इति दुर्गात्मबोक्तं चेति मदनरत्ने । ॐ वस्तुतस्तु इदं
वचनद्वयमष्टमीनवम्योः सूर्योदयद्वयसंबन्धपरम् । अ-
त एव 'नवमी च' इति चकारादष्टमी च । तिथय इति

युक्त इति यावः । ॐ कुर्यादिति । एतेन परदिने द्वादशेऽप्येते ।
नवम्याद्यवस्थे नवमीक्षयो न वर्तते, द्वितीयवस्थे च दशमीक्षये
च पूर्वाष्टम्यापत्तिरित्यत आह-ॐ वस्तुतस्तिथयः । ॐ अष्टमी-
ति । नवमी चेति चकारादष्टमी यावत् । उत्तरास्तिथय इति

बहुवचनादष्टमी नवमी दशम्युक्ता । अन्यथा*पूर्वोक्तवि-
रोधादिति दिक् ।

यत्तु-

“अहं भद्रा च भद्राहं नावयोरन्तरं क्वचित् ।
सर्वसिद्धिं प्रदास्यामि भद्राग्रामर्चिता ह्यहम् ॥”
इति देवीपुराणे, तद्वि*ष्टिकरणमध्ये पूजाविधानार्थम् ।
“विष्टिं त्यक्त्वा महाष्टम्यां सम पूजां करोति यः ।
तस्य पूजाफलं न स्यात्तेनाहमवमानिता ॥”
इति तत्रैवांक्तरिति निर्णयामृते । तथा कालिकापुराणे-
*“सप्तम्यां पत्रिकापूजा अष्टम्यां चाप्युपोषणम् ।
पूजा च जागरश्चैव नवम्यां विधिवद्भालः ॥” इति ।

बहुत्वं तन्त्रम् । अष्टमीक्षये तात्पर्यात् । *पूर्वोक्तेति । ‘सप्तमीशत्य-
संविद्धा’ इति प्रकृत्य—‘यस्यां सूर्योदयो भवेत्’ इत्युक्तेरित्यर्थः ।
तेनाष्टमीक्षये सप्तमीश्रान्तत्वव्यअनात् । दिगर्थस्तु—

“महाष्टम्याश्विने मासि शुक्ला कल्याणकारिणी ।
सप्तम्याऽपि युता कार्या मूलन तु विशेषतः” ॥
इत्यपि अष्टमीक्षय एव सप्तमीविद्वाग्रहार्थम् । किन्तु मूलवैशि-
ष्ट्यविधौ सप्तमीयुतत्वमापिशब्दश्रवणादर्थवादः ‘वैश्वेदेवे तु न-
क्षत्रे’ इति निषेधे विश्वयुक्तापीत्यपिशब्दवदिति ।

*विष्टीति । निर्णीताष्टम्यां विष्टिभागे पूजेत्यर्थः । *सप्त-
म्यामिति दिवापूजाभिप्रायम् । अयं च नवरात्रपक्षः । व-
स्तुतस्त्वयं पञ्चादिपक्षः पत्रिकापूजापदात् । सप्तम्यादित्रिदिन-
देवीपूजापक्षोऽपि—

‘त्रयी संपूजयेद्देवीं सप्तम्यादिदिनत्रयम् ।’
इति भविष्योत्तरं चोक्तः । अष्टमीनवम्योरेव वा
देवी पूज्या ।

● अष्टम्युतनामभ पञ्चमना न कार्गः ।

“उपशान्त महाशय्यां पुरुषान् समाश्रितम् ।

सभा सभा वा पुनः सभा सर्वे सर्वे प्रसूतये ॥"

इति तत्त्वार्थः । स्वनामागमोऽपि नास्ति—

ॐ "अथर्वं पूजनीया सा तस्मिन्महानि मानवैः ।

[illegible][illegible]

इति वचनात् । पञ्च आध्यात्मिक भावः । अतः

* गणेशपुत्रा गणेशपुत्रा गणेशपुत्रा गणेशपुत्रा गणेशपुत्रा ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथः ॥ य न-ही-या ॥ अथः ॥ य न-ही-या ॥ अथः ॥ य न-ही-या ॥

1944年10月10日

० अष्टमपुत्रवास इति । केवलाष्टमपुत्रवास इत्यर्थः । अष्ट-
मा नवमायापवास इत्यनेन विशेषात् समस्यादिवर्षेणैव पूर्वा-
क्षरादिनसमानवतानुगतिनाष्टमपुत्रवासप्राप्तेः । केवलनवमापुत्रा-
स्य सर्विदये—

"सर्वोपायमयका वरदा शुके वाचस्पतिाय नमः ।

सप्तम्याः सप्त मपुत्र्या नवम्याः चाष्टका युतः ॥' इति ।

ॐ नमस्तर्पयामि । महत्तया विष्टिमाश्रये नन्द्या नन्द्यागे, नन्द्याश्वे
शुद्धायाम् । दिवसे विशेषपूजाविधायकम् । अद्भुताश्वेऽपि विशेषेण
देवीपूजनं कारयम् ।

"पुनः पूजा तथाऽष्टम्यां विशेषेण समाचरेत् ।

आगतं च स्वयं कुपुण्ड्रविद्वान् महामनीषिः ॥'

इति कामिकापुराणादयः । रामा तु विजयकायोऽर्द्धरात्रे वि-
शेषपूजापूर्वकं वार्षिकं दद्यात्—

"तदर्थं वा विभीक्ष्णे विजयार्थं नृपोत्तमः ।

उपोषितैर्वस्त्रधूपमाल्यरत्नानुलेपनैः ॥

पशुभिः पानकैर्हृद्यै रात्रौ जागरणेन च ।

*दुर्गागृहे च शस्त्राणि पूजितव्यानि पण्डितैः ॥

वाद्यभाण्डानि चिह्नानि कवचान्यायुधानि च ॥”

अत्र *विशेषो हेमाद्रौ निर्णयामृते च भाष्ये—

“आश्वयुक्शुक्लपक्षस्य अष्टमी मूलसंयुता ।

सा महानवमी नाम त्रैलोक्येऽपि सुदुर्लभा ॥

कन्यागते सवितरि शुक्लपक्षेऽष्टमीयुता ।

मूलनक्षत्रसंयुक्ता सा महानवमी स्मृता ॥

नवम्यां पूजिता देवी ददात्यभिसतं फलम् ।

सा पुण्या सा पवित्रा च सा धन्या सुखदायिनी ॥

तस्यां सदा पूजनीया चामुण्डा मुण्डमालिनी ॥

(सदेत्युक्तेर्नित्यतापि ।)

तस्यां ये क्षुपमुज्ज्वन्ते प्राणिनो महिषादयः ।

सर्वे ते स्वर्गतिं यान्ति घृतां पापं न विच्यते ॥

यावन्न चालयेद्वात्रं पशुस्तावन्न हन्यते ।

न तथा बलिदानेन पुष्पधूपविलेपनैः ॥

यथा संतुष्यते सैषैर्महिषैर्विन्ध्यवासिनी ।

एवं च विन्ध्यवासिन्या नवरात्रोपवासतः ॥

एकभुक्तेन नक्तेन स्वशक्त्यायाचितेन च ।

पूजनीया जनैर्देवी स्थाने स्थाने पुरे पुरे ॥

पञ्चाब्दं लक्षणोपेतं गन्धधूपस्रगर्चितम् ॥

विधिवत्कालिकालीति जप्त्वा खड्गेन घातयेत् ॥”

इति देवीपुराणात् । पञ्चाब्दं महिषमर्जं वा । अष्टम्यां होमो

वक्ष्यते । *दुर्गागृहे इति । अष्टम्यापस्त्रादिपूजा । लोहाभिसा-

रिकापूजा त्वन्येव तस्याः प्रतिपद्येवारम्भात् । *विशेषो दिवापू-

गृहे गृहे भक्तिपर्ययमे सामे वने वने ।

स्नानैः प्रमुदितैर्हृष्टैर्ब्रह्मणः श्रित्येनैः ॥

वैद्यैः शूत्रैर्भोजनयुक्तैर्लेखकैरन्यैश्च मानवैः ।

स्त्र्याभिश्च कुलशादृत तद्विधानमिदं शृणु ॥

ॐ जयाभिलार्था नृपतिः प्रतिपद्यभूति कमान् ।

(१) लोहाभिसारिक कर्म कारणेणावदृष्टम् ॥ इति ।

लोहाभिसारिककर्मविधानं तत्रैवोक्तम् ।

“प्रागुदकप्रवणे देवो यत्नाकांभरलंकृतम् ।

मण्डपं कारयद्विदग्धं नवसारकरं परम् ॥

(योऽहं हस्तमित्यर्थः) ।

आग्रया कारयेत्कुण्डं हस्तमात्रं गृहोन्नतम् ।

मेखलाश्च गमेयुक्तं गान्धाऽहवन्धदलाभया ॥

राजनिहानि सर्वाणि चास्याण्यस्याणि यानि च ।

आनीय मण्डपे तानि सर्वाण्यस्याभिवाम्येत् ॥

ततस्तु ब्राह्मणः स्नानः शुक्लाभ्यरधरः शुचिः ।

ऽङ्कारपूर्वकमेवेत्येतादृक्कृत्युपावृणुतम् ॥

चास्याम्रमन्त्रैर्होतव्यं पापसं पूनमेवतम् ।

जानन्तरवाल्मीक्यः । ब्राह्मणस्यात्रैवाधिकार इति वदन्ते । ते

न ब्राह्मणेन मापयन्तादिवान्तिः कृष्णाष्टादिवान्तिवा कार्य इति व्य-

र्तयन्ति । अष्टमीकृत्य दशविम्बा नवरात्रोपवासान्देवापूजा च

‘एवञ्च’ इत्यादि ‘शृणु’ इत्यन्तेन स्मारयित्वा तत्र प्रतिपदाद्यष्टमा-

पर्यन्तं जयापेना राज्ञा लोहाभिसारिककार्यं कर्म कार्यादि-पाद-

ॐ जयाभिलार्थान्ति । प्रतिपद्यामावास्यायुता निषिद्धा ।

“कुहकाष्टोपसंयुक्ता वनेष्वप्यतिपत्तिषु ।

राज्यनाशाय सा मोक्षा निन्दिता चाश्वपूजने” ॥

(१) लोहाभिसारोऽस्मभूतो राज्ञो नीराजनाविधिः । इत्यमरः ।

हृतशेषं*तुरङ्गाणां राजानमुपहारयेत् ॥
 लाहाभिमारिकं कर्म तेनैव ऋषिभिः स्मृतम् ।
 धृतपत्न्यगनानश्वान् गजांश्च समलंकृतान् ॥
 आमयेल्लगरे नित्यं चन्दिघांषपुरःसरम् ।
 प्रत्यहं नृपतिः स्नात्वा संपूज्य पितृदेवताः ॥
 पूजयेद्राजचिह्नानि फलमाल्यविलेपनैः ।
 तस्याभिमरणाद्राज्ञो विजयः समुदाहृतः ॥
 पूजामन्त्रान्प्रवक्ष्यामि पुराणोक्तानहं तव ।
 यैः पूजिताः प्रयच्छन्ति कीर्तिमायुर्गशो बलम् ॥”

अथ मन्त्रा विष्णुधर्मोत्तरोक्ताः । छत्रस्य—

“यथा ऽम्बुदश्छादयति शिवायेनां वसुन्धराम् ।
 तथा ऽऽच्छादय राजानं विजयारोग्यवृद्धये ॥”

चामरस्य—

“शशाङ्करसंकाशक्षीरहिण्डीरपाण्डुर ।
 प्रोत्तमारयाशु दूरितं चामरामरदुर्लभ ॥”
 अश्वानां वृद्धये रेवन्तपूजनमहं करिष्ये ।

इति वचनात् ।

*तुरङ्गाणामिति । हृतशेषदानं च श्रेष्ठे गजेऽपि—

‘हृतशेषं प्रदातव्यमपनायनिके गजे ।’

इति वाक्यात् । तत्र प्रथमतः पूजको ब्राह्मणः प्रार्थयेत्—

यथा चन्द्रश्छादयति शिवामेतां वसुन्धराम् ।

तथा ऽऽच्छादय राजानं विजयारोग्यवृद्धये ॥” इति ।

पूजा च षोडशोपचारा पदार्थाऽनुसमयेन काण्डाऽनुसमयेन
 वा सहैव कार्या । तत्र छत्रादिमन्त्रैः छत्रादिदेवता आवाह्य गन्धा-
 दिपञ्चापचारानन्तरं फलताम्बूलदक्षिणान्ता, विसर्जनस्थाने च पु-
 ष्पाञ्जलिः कार्या । ततश्चामरमन्त्रेण चामरानन्यादिक्रमेणेति ।

६४४ सटीकनिर्णयसिन्धुनिर्णयपरिच्छेदे—

“सुमिष्य महाबाहो ताराहृदयनन्दन ।

शान्तिं कुरु तुरहागं रेवन्ताय नमो नमः ॥”

अनेन मन्त्रेण पूजा । अथाष्टमः—

“सन्धर्वकूलजालस्य मा भूयाः कूलदूषकः ।

ब्रह्मणः सत्यवाक्येन मोक्षस्य वरणास्य च ॥

प्रभावाच्च हुताशस्य वधेय इव तुरङ्गमान ।

तेजसा चैव मूर्धस्य मनीनां लग्नस्य तथा ॥

रुद्रस्य ब्रह्मचर्येण पवनस्य घटन च ।

रमर इव राजपुत्रं एवं कौस्तुभं च शोणं रमर ॥

यं गतिं ब्रह्माहा गच्छन्मानुहा विमुहा तथा ।

भूगहा जलवादी च क्षत्रियश्च परादुमुन्धः ॥

सुधीचन्द्रमसौ पापुपापस्य हर्षान्तिं नृकूलम् ।

मृतादिव तां गतिं श्रेयं तद्वच पापं भवेत्तव ॥

निष्कूलो यदि गच्छेत्तथा मुद्राश्च नि तुरङ्गम् ।

रिपुर्विजित्य समरे सह शत्रा सुखा भवे ॥” इति ।

अथ षष्ठः—

“शक्रकला महाबाहो दयामवणाच्येवाङ्गम् ।

पश्चिराज नमस्तेऽस्तु तथा नारायणश्च ज ॥

कादप्येवाकणञ्जालनागारे विष्णुवाहन ।

अप्रमेय दुराधर्ष रणे देवादिशुद्धम् ॥

महत्मान्माकलमलिङ्गार्थं सज्जितो यतः ।

(१) मादववर्मापुष्पाङ्गायाम् रक्ष एवं च रिपुन्मह ॥”

अथ सप्तमः—

“हुतसुरवसथो रुद्रा वायुः सोमो महर्षयः ।

नागकिन्नरगन्धर्वेयदाभूतगणसहाः ॥

प्रमथाम्नु सदादिश्यैर्भूतैश्च मातृभिः सह ।

(१) कारवन्वायुधाम्ना इति सुम्बापुरीमुद्रितपुस्तक पाठः ।

शक्रः सेनापतिः स्कन्दो वरुणश्चाश्रितास्त्वयि ॥
 प्रदहन्तु रिपून्सर्वान् राजा विजयमृच्छतु ।
 यानि प्रयुक्तान्यरिभिरायुधानि समन्ततः ॥
 पतन्तूपरि शत्रूणां हतानि तव तेजसा ।
 हिरण्यकशिपोयुद्धे युद्धे देवासुरे तथा ॥
 कालनेमिबभे गदगदत्त्रिपुरघातने ।
 शोभितामि तथैवाद्य शोभयास्मांश्च संस्मर ॥
 नीलान्ध्रवेतानिमान्दृष्ट्वा नश्यन्त्वाशु नृपारयः ।
 व्याधिभिर्विविधैर्घोरैः शस्त्रैश्च युधि निर्जिताः ॥
 पूतना रेवती नाम्ना कालरात्रिश्च या स्मृता ।
 दहत्याशु रिपून्सर्वान्पताके त्वं मयार्चिता ॥”

अथ गजस्य—

“कुमुदैरावर्णौ पद्मः पुष्पदन्तोऽथ वामनः ।
 सुपतीकोऽञ्जनो नील एतैः देवयोनयः ।
 तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च वनान्यष्टौ समाश्रिताः ।
 मन्दोभद्रो मृगश्चैव गजः संकीर्ण एव च ।
 वने वने प्रसृतास्ते *गूथानि सुमहान्ति च ।
 पान्तु त्वां वसवो रुद्रा आदित्याः समरुद्धणाः ।
 भर्तारं रक्ष नागेन्द्र स्वामिवत्प्रतिपालयताम् ॥
 अवाप्नुहि जयं युद्धे गमने स्वस्ति नो व्रज ।
 श्रीस्ते सोमादले विष्णोस्तेजः सूर्याज्जवोऽनिलात् ॥
 स्थेये मेरोर्जयं रुद्राव्यशो देवात्पुरंदरात् ।
 युद्धे रक्षन्तु नागास्त्यां दिशश्च सह दैवतैः ॥
 आदित्यनी सह गन्धर्वैः पान्तु त्वां सर्वतः सदा ॥” इति ।

*गूथानि सुमहान्तिचेति । ‘स्मरयोनि महागज’ इति वा

अथ स्वर्गगमनः—

“आमिर्विशसनः स्वर्गगमनाङ्गभागे दुरासदः ।
 आगधौ विजयधौ च धर्मधारस्तर्धे च ॥
 एतानि त्वत्त नामानि मय्यमुक्तानि त्वेभ्यः ।
 नक्षत्रं कृत्तिका तं तु गुरुर्देवा महेष्टवरः ॥
 रोहिण्यश्च शरीरं तं देवतं च जनार्दनः ।
 पिता पितामहो देवस्त्वं मां पात्य सर्वदा ॥
 नाभ्यर्त्तामृतसंकाशाङ्गनाङ्गदंष्ट्र कृत्तादरः ।
 भावशुद्धां सर्वेणश्च भान्तं तज्जगत्तर्धे च ॥
 इयं येन भूता क्षाणीं जलश्च माहिषासुरः ।
 नाङ्गधाराय शुद्धाय तस्मै स्वर्गगाय नमः ॥”

अथ पुष्पाङ्गाः—

“सर्वायुधानां प्रथमं निर्मिताऽग्निं पिताकिना ।
 शृङ्गायुधाद्विनिष्कृत्य कृत्वा गुप्तिशतं शुभम् ॥
 अग्निहकायाः प्रदत्ताऽग्निं सर्वदुष्टनिवर्त्तिणी ।
 तया विस्तारिता चामि देवानां प्रान्तार्द्रता ॥
 सर्वसम्पदाश्च भूतासि सुखाशुभनिवर्त्तिणी ।
 पुरिकं रक्ष मां नित्यं शान्तिं यच्छ नमोऽस्तु ते ॥”

अथ कहारकपूजा—

‘रक्षाङ्गाणि गजान् रक्ष रक्ष काजिधनानि च ।

समं देहं सदा रक्ष कहारक नमोऽस्तु ते ॥’

कहारको मध्यदेशे ‘कटारो’ इति प्रसिद्धा ।

अथ धनुःपूजा—

“सर्वायुधमहाभावा सर्वदेवारिसुदन ।

चाप मां समं रक्ष साकं शरवरेरिह ॥

भूतं कृष्णं रक्षार्थं संहाराय हरेण च ।

अथीमूर्तिगतं देवं धनुरस्त्रं नमाम्यहम् ॥”

अथ कुन्तपूजा—

“प्राप्तं पातय शत्रूंस्त्वमनया नाकमागया ।
गृहाण जीवितं तेषां मम सैन्यं च रक्षताम् ॥”

अथ चर्मपूजा—

“शमप्रदस्त्वं समरे चर्म सैन्ये यशोऽद्य मे ।
रक्ष मां रक्षणीयोऽहं तापनेय नमोऽस्तु ते ॥”

अथ कनकदण्डमन्त्रः—

“प्रोत्सारणाय दुष्टानां साधुसंरक्षणाय च ।
ब्रह्मणा निर्मितश्चासि व्यवहारप्रसिद्धये ॥
यशो देहि सुखं देहि जयदो भव भूपतेः ।
ताडयस्व रिपून्सर्वान्हेमदण्ड नमोऽस्तु ते ॥”

अथ दृन्दुर्धामन्त्रः—

“दृन्दुर्धमे त्वं सपत्नानां घोरो हृदयकम्पनः ।
भव भूमिपसैन्यानां तथा विजयवर्धनः ॥
यथा जीमूतघोषेण प्रहृषयन्ति च बर्हिणः ।
तथास्तु तव शब्देन हर्षोऽस्माकं मुदावहः ॥
यथा जीमूतशब्देन स्त्रीणां आसोऽभिजायते ।
तथात्र तव शब्देन अस्यन्त्वस्माद्दिशो रणे ॥”

अथ शङ्खमन्त्रः—

“पुण्यस्त्वं शङ्ख पुण्यानां मङ्गलानां च मङ्गलम् ।
विष्णुना विधृता नित्यमतःशान्तिप्रदो भव ॥”

अथ सिंहासनमन्त्रः—

“विजयो जयदो जेता रिपुघाती शुभङ्करः ।

पाठः । हृदयवर्धनः हृदयच्छेदनः, हृदयकम्पन इति वा पाठः । वि-
जयवर्धनः विना ! । पुण्यशङ्खानां शङ्खपुण्यानामिति वा पाठः ।

पुःपुत्रा धर्मदः शान्तः सर्वारिष्टविनाशनः ॥
 एते ये सानिधौ गरमाक्षय मित्रा महाबलाः ।
 तेन मित्रासनानि त्वं देवमेन्दित्रैर्गोपये ॥
 स्वर्गि मित्रतः शिषः शान्तस्वर्गि शकः सुरेश्वरः ।
 समस्तं सर्वलोभद भद्रदो भव भुवनेः ॥
 श्रीलोकगजपर्वस्य मित्रासन नमोऽस्तु ते ।
 तथैव कर्मचिद्धानि स्यान्ति पुण्यानि शान्तिप्रतिभः ॥
 श्रीहार्मसारकं कर्म कृत्यैव अमन्यपूर्वकम् ।
 कानिद्यं कृत्या तथाष्टम्यां पूर्वाह्णे स्नानमाचरेत् ॥
 कुङ्कुमचन्दनचम्पकचन्दनैः ० श्रीलोकगजपर्वः ।
 अर्चितशार्ङ्गि देवी कुसुमैरभ्यर्चयेत्तद्गुह्यम् ॥

“महेन्द्रानिमित्तं इत्येव देवमानादिमात्रेण ।

शिषिक पादौ ध्या नित्यं सदा ये सख्यौ भव ॥”

इति शिषिकाधु । द्वाविधायिकम् । कानिद्यं इत्यनेन ।

अमन्यपूर्वकं ध्यात्वा ।

“अथ ध्यात्वा नित्यं कर्मसंकाशान् समभुजे । इति ।

उत्तरार्धेन तदन्वयः । “अथ ये यजन्तो या मा” इत्युक्तम् । त
 प्राष्टमीकृतं विग्रहपत्रं स्वकाशदिवापुन दामवादेदानान् । शिषिपूजा
 निशीथपूजा चान्तिदानानि सन्धिपूजाश्च । तत्र विग्रहपत्रं विक्लाप
 पूजा शोकवायेव । तत्र पूर्वाह्णपूजायां स्नानविग्रहादिकमाह कानि-
 त्यं कृत्यात् । स्नानं देव्याः । चन्दनं शार्ङ्गं

“कस्तूरिकाया द्वौ भागौ सख्यारथन्दनस्य च ।

कुङ्कुमस्य अथशकः शशिनः क्वाचनुः सधम् ॥

शशी कर्पूरः ।

कर्पूरं चन्दनं दर्पं कुङ्कुमे च समोद्यकम् ।

सर्वगन्धमिति शोकं समस्तसुरवह्णयम् ॥”

कुमुदैः सपद्मपुष्पैः सधूपदीपैः सनैवेद्यैः ।
 मांसैर्वल्गुपहारैर्मङ्गलशब्दैः समुच्छलितैः ॥
 विहितचलत्रैर्पानैः स्यन्दनसितशस्त्रधारिजनलोकैः ।
 तुष्टैः पञ्चम्रादि तु निवेद्यते सर्वमेव भगवत्यै ॥
 दुर्गा सा पूजनीया च तद्दिने द्रोणपुष्पकैः ।
 ततः खड्गं नमस्कृत्य शत्रूणां वधसिद्धये ॥
 इच्छेत विजयं राज्यं सुभिक्षं चात्मने नृपः ।
 पुनः पुनः प्रणम्यामी संस्मरन् हृदयं शिवाम् ॥
 सर्वं कृत्वेति कौरव्य*अष्टम्यां जागरं निशि ।
 नटनर्तकगीतैश्च कारयेच्च महोत्सवम् ॥
 एवं हृष्टैर्निशां नीत्वा प्रभाते अरुणोदये ।
 घातयेन्महिषान्मेघानग्रतो नतकन्धरान् ॥
 शतमर्धशतं वापि तर्धं वा यथेच्छया ।
 सुरासवभृतैः कुम्भैस्तर्पयेत्परमेश्वरीम् ॥
 कापालिकैश्च स्नह्यं दासीदासजने तथा ।
 ततोऽपराह्णसमये नवम्यां च रथे स्थिताम् ॥
 भवानीं आमयेद्राष्ट्रे स्वयं राजा सशब्दवान् ।

दर्पः=कस्तूरी । *शैलं शैलेयम् । साऽवमान्येति कुत इत्यत्राह—
 *सुरेशान्या इति ।

यतस्तस्याः सुरेशान्या अग्रेऽयं साधको रुद्र इत्यन्वयः । अव-
 माने तु तमेव नाशयेत् इति भावः । प्रसिद्धश्च श्रीमद्भागवते
 जटधरतबलिदानार्थं प्रवृत्तानां शूद्राणामेव नाशो देवीकृतः ।
 सर्वदिव्यकृत्यं सायंपूजान्तम् । निशीथकृत्यमाह—*अष्टम्यामिति ।

“पुनः पूजा तथाऽष्टम्यां विशेषेण समाचरेत् ।

जागरं च स्वयं कुर्याद्वलिदानं महानिशि ॥”

इति कालिकापुराणसम्वादात् । पुनः सायंपूजानन्तरं

कश्चिच्छोपोयितो वीरोऽविपुलोऽन्येन स्वहगवान् ॥

मूलेऽप्यहम् बलिं दद्यान्मन्त्रेणानेन साधयाम् ।

मरुतं मज्जलं चाक्षं गन्धपूरुपाक्षनैर्गुणम् ॥

श्रीमन्नान्धारान्ममूलेन दिग्बिम्बिभुक्तिरुत्तमम् ॥

मन्त्रश्च—'बलिं गृह्णन्निवसं देवा आदिभ्या बभूवस्तथा ।

मरुतश्चादिवनी रुद्राः सुपर्णाः पक्षगा यक्षाः ॥

असुरा यानुधानाश्च विद्याचोरगराक्षसाः ।

हार्किन्यो पक्षवेलाता योगिन्यः पुननाः शिष्याः ॥

सूक्ष्मकाः सिद्धगन्धर्वा रक्षसा विद्याधरा नगाः ।

द्विपाशा लोकापाशाश्च ये च विद्याविनायकाः ॥

जगतां शास्त्रिकर्तारो ज्ञानाशाश्च महर्षयः ।

मा विद्मं मा च मे पापं मा मन्तु परिवन्धिनः ॥

सौम्या भवन्तु तूमाश्च भुवनेषु रक्षसा यक्षाः ॥ इति ।

इति महाप्रथमा ।

महानवध्या तु पूर्वयुता याव्या । पूर्वोक्तवचनात् । 'न-

वध्या दुर्गाज्ञाने आवर्णा' इति द्वाविकोक्तः ।

'आवर्णा दुर्गानवध्या दुर्वा चैव दुर्गाज्ञानी ।

पूर्वेविद्धा प्रकृतेश्च शिवरात्रिचन्देर्दिनम् ॥

इति द्विमात्री पाद्याङ्कश्च । अविद्योऽपि

ॐ आहवयुक्शुक्लपक्षे तु अष्टमीमूलसंयुता ।

इत्यप्यपि वक्ष्यति—अष्टमीपात्रे भवसेवरेपादिना । राक्षस विज-

यार्थं निशोषयामिहकः । सुगमसो ज्ञाक्षणस्य निषिद्ध इति व-

क्षयामः । ॐ विपुलोऽन्येनेति ।

उपवासीः पतनधववारणाश्च महानवध्या पूजावसिदानं होमयेति-

त्रयं कृत्यम्, तत्र पूजापुष्पकर्मते—ॐ आहवयुगिति । अष्टमीमूलाया

१—'नागा विद्याधरा' इतिपाठः ।

सा महानवमी प्रोक्ता त्रैलोक्येऽपि सुदुर्लभा ॥' इति ।
मूलमुपलक्षणम् ।

'दुर्गापूजासु नवमी *मूलाशुक्षत्रयान्विता ।

महती कीर्तिता तस्यां दुर्गा महिषमर्दिनी ॥'

इति मदनरत्ने लैङ्गात् । अत्र पूजयेदित्यग्रे शेषः ।
यानि तु—'सा (१)कार्योदयगामिन्याम्' इत्यादि प्रागु-
क्तानि तानि नवमीभिन्नतिथिपराणि । नवम्यां विशेष-
योक्तेः । वेधश्च मुहूर्तत्रयेणैव ज्ञेयः । यद्यपि हेमाद्रिमते
मुहूर्तत्रयात्माऽपि वेधोऽस्ति, तथापि सूर्योदय एव सः ।
सायं तु त्रिमुहूर्त एव । तदुक्तं दीपिकायाम्—'त्रिमुहूर्त-
गा तु सकला सायम्' इति । माधवोऽपि—

'सायं तृत्तरगा तद्वन्न्यूनया न तु विध्यते ।' इति ।

तेन त्रिमुहूर्तयोगे पूर्वा नवमी, पूर्वोक्तवचनात्

'न कुर्यान्नवमी तात दशम्यां तु कदाचन ।'

इति स्कान्दे परानिषेधाच्च । त्रिमुहूर्तयोगाभावे तु
निषिद्धाऽपि परैव कार्येति *निष्कर्षः ।

संयुता नवमीत्यर्थः । *मूलादीति । आदिना पूर्वाषाढापरिग्रहः ।

“पूर्व्याऽषाढया वाऽपि ऋक्षद्वययुताऽथ वा” ।

इति वचनात् ।

“मूलाभावे तु कर्तव्या अष्टमी नोपसंयुता ।

विश्वयुक्ताऽपि कर्तव्या अष्टमी नवमीयुता ॥”

इत्युत्तराषाढावाक्यं त्वनर्थकम् ।

“मूलेन पूजयेद्देवीं तथा सलिलदैवते ।

वैश्वदेवे तु नक्षत्रे पूजिता दुःखदा भवेत् ॥”

इति वचनात् । *निष्कर्ष इति । पूर्वविद्धार्या नवम्यां

१—एतदग्रे—'तिथानुत्तरगामिन्याम्' इत्यधिकः कश्चित्पाठः ।

०५५ —

‘नवम्यां च त्रयं होमं समाप्य अथगेऽपि वा ।’
इति संस्रहोक्तः ।

‘तत्र च जागरभ्य नवम्यां विधिवद्विधिः ।’
इति देवीपुराणाच्च नवम्यां होमचन्द्यादि विहितं,
तत्र —

‘आहवण्युक्तं नवम्यां गृह्ये वा कृत्वा यदि ।
या विधिः सकृदा ज्ञेया तन्मार्गविद्या उपार्थिनः ॥’
इति मौर्यपुराणाच्च ।

‘गृह्येद्विधे परं रिक्ता पूर्णा इत्यादयश्च यदि ।
वैश्वदेवेनैव कर्तव्यं तत्र देवा इति वाचस्पतिः ॥
वैश्वदेवेनैव कर्तव्यं तत्र भद्रा भवेन्नुत ॥’
इति मदनरत्न देवीपुराणाच्चतन्मार्गादी परा काव्ये ।
अथवासादी तु पूर्वोक्त मदनरत्ने तन्मार्ग । अथवासादीनां

पूजाहोमादि कृत्वा नवम्यां यजुर्वेदविधानं काव्यम् ।

‘यजुर्वेदविधानं च नवम्यां विधिवच्चरेत् ।’

इति कार्तिकापुराणाच्च । यदा तु नवमी अष्टमीविष्ठा भूत्वा
द्वितीयादिने कियती वर्धते तदा नवमीयजुर्वेदस्य पूजादिः पूर्वादिनेषु
नुष्ठानेऽपि महावैश्वदेवमात्रं द्वितीयादिनं कार्यामत्याह — यजुर्वेद-
स्यादिना । माये समाप्यपुनस्तथा द्वितीये अथवासादीनां यजुर्वेद-
स्याच्च सन्देहः ।

● अथवासादिविधिः । यद्यप्यादिपदं विष्णुं होमस्यापि पूर्व-
परेषोक्तः, तथाऽपि अथवासादिपदस्यापि पूर्वपरेषु पूजादिवि-
धौ ।

‘अथवासादिदिने सूर्ये दिवाग्ने नवमी भवेत् ।

समाने वैश्वदेवे तु कियमात्राणि कथ्यते ॥

प्येवम् । *यत्तु—

‘अष्टम्यां बलिदानेन पुत्रनाशो भवेद् ध्रुवम् ।’
इति कालिकापुराणं, तत्संधिपूजापरम् ।

‘अष्टमीनवमासन्धौ *तृतीया खलु कथ्यते ।’
इति तत्रैव तदुक्तं । कामरूपनियन्धे—

*‘अष्टम्याः शेषदण्डश्च नवम्याः पूर्वं एव च ।
तत्र या क्रियते पूजा विज्ञेया सा महाफला ॥’
अष्टमीमात्रे *भवत्येव ।

‘आश्विने पूजयित्वा तु अर्धरात्रेऽष्टमीषु च ।
घातयन्ति *पशुभक्त्या ते भवन्ति महाबलाः ॥’

तथा—

‘कन्यासंस्थे रवाधीने शुक्लाष्टम्यां प्रपूजयेत् ।
सोपवासो निशार्धं तु महाविभवविस्तरैः ॥’

तथा—

‘पशुघातश्च कर्तव्यो गवयाजवधस्तथा ।’

नवम्यां तत्र सम्पूज्या दुर्गा दुर्गार्तिनाशिनी ।”

(इति) प्रातर्नवम्यां बल्यर्थपूजाविधानात् परेशुर्नवमी, वृध्यभावे
तु पूर्वशुर्नवमीमध्ये एव बल्यादि कार्यम् ।

“दशम्यां बलिदानन्तु दीयते यत्र मानवैः ।

तद्राष्ट्रं नाशमायाति मारकोपद्रवैः समम् ॥”

इति शुद्धदशम्यां नवमीप्रयुक्तबलिदानकरणे दोषोक्तेः । *य-
न्तिवति । अष्टमीप्रयुक्तबलिदानस्य तत्रैव कर्तव्यत्वात्कथमेतत् ?

*तृतीयेति । सायंपूजा प्रथमा निशीथपूजा द्वितीया सन्धिपूजा
तृतीयान्यथैः । सन्धिपूजाविधिमाह—*अष्टम्या इति ।

*भवत्येवेति । बलिदानमित्यादि । *पशुनिति । बहुकु-

लाचाराभिषायं काम्यं वा । राजा तु महानवम्यामुपवास-

६१४ मर्त्याकानिगर्वास्त्रिभुविर्त्वायपरिच्छेदे-

इति रूपनागपक्षाये देवीपूराणात् । तत्रैव भार्गवे-

०'नरमादिपं महापूण्या नवर्मा पापनाशिनी ।

उपोष्या ०सुप्रयत्नेन सत्तत् सर्वपापिहः ॥'

निगोपदीये नृ महानवर्मा परदिनेऽपराह्णपितृके
परा, अन्यथा पुनः ।

'आवर्त्तनात्पूर्वकाले नवर्मा स्नात्परं हनि ।

दुर्गायां तत्र पूर्वैः पूर्वाह्णे स्वर्गमा यदि ॥'

इति धीमपवचनादिभ्युक्तम् । अथ नृ चारदानव-

र्माविषयत्वं समुक्तत्वं च विमृष्टवम् । यानि नृ-

'नन्दायां उवलने ०वहिः पुर्गायां ०पशुपालनम् ।

०भद्रायां गोकुलर्कीडा तत्र रात्रं विमृष्टवम् ॥' इति,

'नवर्मापराह्णे नृ बलिदाने प्रशस्यते ।

दद्यामीति जयं तत्र नात्र कार्या विचारणा ॥' इति,

'नन्दाया दद्यामे ०रक्षा बलिदानं दद्यात् नृ च ।

भद्रायां गोकुलर्कीडा दद्यान्नाद्याय जायते ॥'

इति ब्रह्मवैवर्तेनारदादिवचनानि, तानि ०शुद्धाधिकनि-

षेधपराणि इति मद्वरत्नम् । तथा कार्तिकापुराणे-

'नवर्मा बलिदानं नृ कर्तव्यं वै यथाविधि ।

जपं होमं च विधिवत्कुर्यान्नत्र विभूतये ॥'

केचिन्-

'पूर्वायादायुनाष्टम्यां पूजाहोमायुगोपणम् ।

इति पूर्वोक्तदेवीपुराणादष्टम्यां होममाहुः । अन्ये नृ

विधिपञ्चाङ्गवशादष्टम्यामारभ्य नवर्मा समापय-

मेव कुर्यादित्याह-०नरमादिति । ०सुप्रयत्नेनेति । एकध-

कादिनिवृत्तिः । ०वहिः होमा । ०पशुपालनं बलिदानम् ।

०भद्रायाम् कार्तिकयुक्तेद्वितीयायाम् । ०रक्षा रक्षावपनम् ।

न्ति । *समुच्चयस्तु युक्तः । रुद्रध्यामले तु विकल्प उक्तः,
तत्तु निर्मूलम् । दुर्गाभक्तितराङ्गिण्यादिगौडग्रन्थेष्वपि
नवम्यां होम उक्तः ।

*होमे च विशेष उक्तो डामरतन्त्रे—

‘पापसं सर्पिषा युक्तं तिलैः शुक्लैर्विमिश्रितम् ।

होमयेद्विधिवद्भूत्या दशांशेन नृपोत्तम ॥

*रुद्राध्याये यथा होमं मन्त्रेणैकेन साधयेत् ।

तथा*स्तोत्रजपे होमं श्लोकैर्नैकेन साधयेत् ॥

*शुद्धाधिकेति । नन्दापूर्णाभद्रात्रयेति शेषः । *समुच्चय-
स्त्विति । वस्तुतस्तु यद्यपि

‘जपहोमसमायुक्तः कन्यकां भोजयेन्मुदा ।’

इति वचनात् प्रत्यहं होमः प्रतीयते तथापि अष्टम्यामेव
नवम्यामेव वा कार्यः । ‘तत्राष्टम्यां भद्रकालि’ इत्युपक्रम्य ‘होमैर्वा-
क्षणतर्पणैः’ इति ब्राह्मे अष्टमीकृत्यमध्ये पाठात् नवमीकृत्यमध्ये—

‘नवम्यां बलिदानं च’ इति कालिकापुराणाच्च । अथ वा—

‘पूर्वापाढायुताऽष्टम्यां पूजाहोमाद्युपोषणम्’ ।

इत्यष्टम्याम्

‘नवम्यां बलिदानं च कर्तव्यं वै यथाविधि ।

जपं होमं च विधिवत्’ इति नवम्यां च विधानात्तथा शिष्टाचा-
राणांष्टम्यामारभ्य नवम्यां समापनीयः । होमद्रव्यं च तिलाज्यादि ।

‘पूजयेत्तिलहोमैश्च दधिक्षीरघृतादिभिः ।’

इति देवीपुराणात् । होमश्च गुरूपदिष्टमन्त्रेण सप्तशतीम-
न्त्रेण त्रयन्तीमन्त्रेण इति मन्त्रत्रयम् । तत्राद्यमभिप्रेत्याह—*होमे
च्यति । कान्यायनीतन्त्रोक्तमार्गेणायं होम इति मान्त्रिकाः ।
द्वितीयमभिप्रेत्याह—*रुद्राध्याये इति । रुद्राध्याये मन्त्रविभा-
गां बौधायनायुक्तः, अत्र तु कान्यायनीतन्त्रोक्तः । *स्तोत्रज-

पठता समस्तार्त्ता ज्ञाप्य होममन्त्रो नवाक्षरः ।"

०'ये ह्रीं क्लीं वामुण्डायै विद्महे' इति नवाक्षर इति
कथितम् । ०पुञ्जोक्तो व्यास इति सु सुक्तम् । कृत्वा मन्त्रेऽपि-

०'प्रधानमन्त्रमुद्दिष्टं पापमन्त्रं निगदात्मना ।

विष्णुकेः सप्तयेः पूर्णोत्तमादूर्वाङ्कुरैरपि ॥

मधैर्वा श्रीकर्मदेव्यैर्नानाविधकर्मैस्तथा ।

रक्तचन्दनमण्डपैश्च गुग्गुलैश्च मन्त्राहरैः ॥

०प्रतिश्लोकं च सप्तपञ्चममन्त्रमन्त्राणां च कथनम् ।

०नवाक्षरेण वा द्वादशा नमो देव्या इतीति च ॥' इति ।

ये इति । समस्तार्त्तापन्नो इत्यर्थः । पूर्णोत्तमं वदन्ति । समस्त-
त्तापन्नान्तरं समस्तार्त्तापन्नं आद्यन्तमन्त्रो यो नवाक्षरमन्त्रमन्त्र-
एव होममन्त्र इत्यर्थः । स च

"ये धीमतादीन्दुममानदीमि हो मृतेतनायतिमाहितीयम् ।

ह्रीं मृतेवेश्वानरान्धकं ततोपमानन्वमुष्वाय विन्मम् ॥

या शुद्धमाप्नुवन्तान्नाप्य मु पञ्चमं रक्तचन्दनमन्त्रम् ।

पठः पष्टमुपार्तिदरं सुमानं ये समस्त कृष्णतर्पणं विपुलम् ॥

वि पाण्डुरं नवपुण्यमादीमिद् एवं भुज्ज्वलनं नवमं विगायम् ॥"

इति कामरत्नश्लोक एवेति मतमाह ०००० ह्रीं क्लीं वा-
मुण्डायै विद्महे इति । ०पुञ्जोक्त इति ।

'कथितं पूजनाभ्याये नष्टदोषो भवदमी' ।

इति वचनम् । ०प्रधानमन्त्रादि समस्तार्त्तापन्नोपहोमपरम् । ०प्र-
तिश्लोकं प्रतिमन्त्रं च काव्यायनीतन्त्रं तन्मन्त्राविधानां जागोती
अहवकाशिनो व्यासः । तेन दशाशदोमः सप्तदशकपाठे भन्ते
एकाहचिह्नोः सप्तदशकैकपाठाहचिह्नद्वौ चोक्तम् । ०नवाक्षरेण
समस्तार्त्तापन्नपूर्वोत्तरस्यानन्तरमन्त्राक्षरेण ।

"नमोदेव्यै महादेव्यै शिवायै नमते नमः ।

रहस्ये तु—

‘प्रतिश्लोकं च जुहुयात्पायसं तिलसर्पिषा ।’
इत्युक्तम् । *दुर्गाभक्तितरङ्गिण्यां तु *तिलैर्जयन्ती-
मन्त्रेण च होम उक्तः ।

‘पुरश्चरणकार्ये तु चित्त्वपत्रयुतैस्तिलैः ।’
इति कालिकापुराणाद्वित्त्वपत्रैश्चेति स्मार्ताः, तत्र ।
अन्यत्र मानाभावात् ॥

अथ बलिदानम् । तत्राश्वमेधच्छागमाहिषस्वर्मासा-
नामुत्तरांत्तरप्राशस्त्यं फलविशेषश्चान्यतोऽवसेय इति
दिक् । बलिप्रकारस्तु देवपुराणे—

‘कन्यासंस्थे रथौ शक्तः शुक्लाष्टम्यां प्रपूज्य तु ।
द्रोणपुष्पैश्च चित्त्वाअजातीपुष्पागचम्पकैः ॥

नमः प्रकृत्यै धद्रायै नियताः प्रगताः स्मृताम् ॥”

रहस्ये त्विति । तिलसर्पिर्मात्रोपादानं वचनान्तरोक्त-
दध्यादेरुपलक्षणं तदानवश्यकत्वार्थं वा । तृतीयमाह—*दुर्गाभक्ती-
ति । *तिलैरिति । तिलाज्यादिभिरित्यर्थः ।

‘पूजयेत्तिलहोमैश्च दधिक्षीरघृतादिभिः ।’

इति देवपुराणात् । मन्त्रश्च जयन्तीत्यादिः ।

‘अनेनैव तु मन्त्रेण जपहोमादि कारयेत् ।’

इति देवपुराणात् । होमद्रव्यप्रमाणन्तु सिद्धान्तशेखरे—

‘होमद्रव्यप्रमाणानि वक्ष्यन्तेऽथ यथाक्रमम् ।

कर्पप्रमाणमाज्यं स्यान्मधुक्षीरं च तत्सप्तम् ॥

तण्डुलानां शुक्तिमात्रं पायसं प्रसृतेः सप्तम् ।

कर्पमात्राणि भक्ष्याणि लाजा मुष्टिमिता मताः ॥

अन्नं ग्रामममं ग्राह्यं शाकं ग्रासार्धमात्रकम् ।

मूळानान्तु त्रिभागः स्यात्कन्दानामष्टमोऽंशकः ॥

इष्टुः सर्वप्रमाणं व्यादत्तु नोदितं यथा ।

मात्रेणमात्राः साधिता ब्रह्मिणी चक्षुरीममाः ॥

निष्प्रसक्तकणादीनां यमसुद्राप्रमाणतः ।

पञ्चपुराणकल्पानां समानाहुः न विध्यत ॥

चन्द्रार्धमण्डकस्तु गीतु इमां गुरुकर्ममाः ।

हरिमन्थममाः योक्ता गुग्गुलुवद्विधममाः ॥

आह्वनीनामिदं मानं कायत चन्द्रोदयः ॥ इति ।

हरिमन्थः यगकः । यमोऽमुद्राप्रमाणतः पञ्चपापः । गारुड-

“कपूरमगुरुश्च कस्तुरी चन्द्रमं यथा ।

कङ्कालं च मन्दोदयः पञ्चाभिषेककर्ममाः ॥” इति ।

पदार्थादर्थो-

“पूतस्य कार्ष्णिणी होमः क्षीरस्य मधूनक्तया ।

धूम्रिमात्राहुः ॥ यमसुद्राः पञ्चमममास्तु ॥

स्वण्डवपन्तु भूयानां कल्पानां स्वप्रमाणतः ।

ब्राममात्रस्तु होतव्या इतरेषां च तद्दृष्टाः ॥

असतास्तु यथाः योक्ता ममाः क्षीरस्यः कष्टुताः ।

तद्भावे तु गोधूमा न तु स्वाण्डवपन्तुताः ॥

सर्वप्रमाणमाह्वया पञ्चाहुस्तु होतव्या ।

कर्षमात्राणि भक्षणाणि स्वाद्यानां स्वण्डवपकम् ॥

चन्द्रमण्डनकाष्ठीरकस्तु गीतकर्ममाः ।

कलापसंविनानेनाम् गुग्गुलुं चन्द्रमन्थवत् ॥

द्रव्यं हविः कुरुवेनेव पाणिना कतिनं हविः ।

कुरुवपूर्णा द्रवा योक्ताः कतिना ब्राममात्रकाः ।

क्षीरयो यवगोधूमविषज्जुनिष्कलायः ।

स्वण्डवपेनेव होतव्या इतरेषां च तद्दृष्टाः ।

होमे सुद्राप्रयं योक्तं यमी इत्सी च सुकरी ।

सुद्राहीनस्तु पद्मोपस्तरसर्वं निष्कलं कर्मेत् ॥

सुकरी सर्वाङ्गुलयो हंसी मुक्तकनिष्ठिका ।
मृगी कनिष्ठतर्जन्यौ मुद्रात्रयमुदाहृतम् ॥
आभिचारिकहोमे च सुकरी कथ्यते बुधैः ।
यज्ञे शान्तिककल्याणे मृगी हंसी प्रकीर्तिते ॥
स्यात् त्रिमुद्रा मृगी मुद्रा होमे सर्वफलप्रदा ।” इति ।

धारदायाम्—

“अथात्र होमद्रव्याणां प्रमाणमभिधीयते ।
कर्षमात्रं घृतं होमे शुक्तिमात्रं पयः स्मृतम् ॥
उक्तानि पञ्चगव्यानि तत्प्रमाणानि मनीषिभिः ।
तत्प्रमाणं मधु दुग्धाश्लक्षमात्रमुदाहृतम् ।
दधि प्रसूतिमात्रं स्यात् लाजाः स्युर्मृष्टिसम्पिताः ।
पृथुकास्तत्प्रमाणाः स्युः सक्तवोऽपि तथोदिताः ।
गुडं पलार्धमानं स्याच्छर्कराऽपि तथा स्मृता ।
ग्रासार्धं चारुमानं स्यादिक्षुः पर्वत्रिभिः स्मृतः ॥
एकैकं पत्रपुष्पादि तथा ध्रुपादि कल्पयेत् ।
कदलीफलनारङ्गफलान्येकैकशो विदुः ।
मातुलुङ्गं चतुःखण्डं पनसं दशधा स्मृतम् ॥
अष्टधा नारिकेलानि खण्डितानि विदुर्ध्रुवाः ।
त्रिधा कृतं फलं बेलवं कपित्थं खण्डितं द्विधा ।
उर्वारुकफलं होमे चोदितं खण्डितं त्रिधा ॥
फलान्यन्यान्यखण्डानि समिधः स्युर्दशाङ्गुलाः ।
दर्वात्रयं समुद्दिष्टं गुडुची चतुरङ्गुला ॥
वीहयो मुष्टिमात्राः स्युर्मुद्रमापयवा अपि ।
तण्डुलास्तु तद्वीशाः कोदवा मुष्टिसम्पिताः ।
गोधूमा रक्तकलमा विहिता मुष्टिमानतः ॥
तिलाश्चलुकमात्राः स्युर्भर्षपास्तत्प्रमाणतः ।
शुक्तिप्रमाणं लवणं मन्थीचान्येकविंशतिः ।

६६० मटीकनिर्णयमिन्भुजिर्नीयपरिकल्पे-

ॐ यथा इदं लक्षणोपेतं गन्धपुष्पममन्त्रितम् ।

विभिन्नकालि कालानि जप्त्वा स्वहोमं घालयेत् ॥

(‘ॐ कालि कालि गजेश्वरि मोहरणहायि नमः’ इति मन्त्रः ।)

तदुत्पत्तिरं धामं गृहीत्वा पुननादिषु ।

(आदिशब्दाच्चरकीविहारीयापराक्षमः ॥

नैकांशः प्रदत्तद्वयं महाकीर्तिकर्मन्त्रितम् ॥’

मन्त्रस्तु यथेत्येतत् । तथा ।

ॐ लक्ष्म्याय नमः स्थाप्यात्कृत्वा शत्रुं तु वैदिकम् ।

स्वहोमं घालयित्वा तु दद्यात्कन्दविजाम्बुः ॥’

अशनी ॐ ब्राह्मणेन च कुर्यात्पञ्चादिभिर्वैदिकानं का-
र्यम् । तदुक्तं कालिकापुराणे

पुं वरमानं कथाद्रामं तन्मयं स्मृतम् ॥

(पुरम् गुणस्तुः ।)

चन्द्रनागककपूरकधूरीकुङ्कुमानि च ।

तिन्निर्जाबीजमानानां गमुहहान नैऋतैः ॥

वैश्वानरं त्र्यम्बकं त्र्यम्बकं त्र्यम्बकं त्र्यम्बकः ।

सप्तममात्रपदोमेतु निवर्त्यं सप्तपदेषु ॥’ इति ।

“उत्तमोः रजितो बहिर्मध्यमः सुयकान्तमः ।

उत्तमः धात्रिषामाराम्यपयः स्वपुष्टाद् द्विमः ॥”

इति च प्रयोगरत्नम् ।

ॐ यथा इदं महिषमर्जं मेघं वा । ॐ लक्ष्म्याय नमः स्थाप्यात्कृत्वा शत्रुं तु वैदिकम् । अत्र
पशुवलिदानमन्त्रं तद्रूपं सर्वाङ्गं कल्पितं वा अशनी तिलककारिकं
वा कृत्वा रत्नानां कार्यविन्यक्तं । अन्ते तु यत्पुष्टं इति भावनया
स्नानमिच्छति । ॐ ब्राह्मणेन चेति । यद्यपि अशनीषोर्मापशु-
हिसावत् पशुवलिदानं पर्यं तथापि एतद् सविषादिविषयम् ।

‘कृष्माण्डमिक्षुदण्डं च*मांसं सारथमेव च ।
एते बालिसमाः प्राक्तास्तृप्तौ छागसमाः सदा ॥’

रुद्रयामलेऽपि —

‘छागाभावे तु कृष्माण्डं श्रीफलं वा मनोहरम् ।
वस्त्रसंवष्टितं कृत्वा छेदयेच्छुरिकादिना ॥’

तथा—

‘ब्राह्मणेन सदा देयं कृष्माण्डं बालिकर्मणि ।
श्रीफलं वा सुराधीश छेदं नैव तु कारयेत् ॥’
(छेदे विकल्पः ।)

*माषाग्नेन बालिर्देयो ब्राह्मणेन विजानता ॥’

कालिकापुराणे—

ब्राह्मणस्य तु—

‘सात्त्विकी जघहोमाद्यैर्नैवेद्यैश्च निरामिषैः ।’

इति वचनात् सात्त्विकयोमेवैतत्पूजायामधिकारात् श्रीमद्भग-
वद्गीतादिषु ब्राह्मणस्य सात्त्विकयोमेवाधिकारात् । एवं सुरया
स्वगात्ररुधिरेण च पूजाऽपि न ब्राह्मणस्य ।

‘मद्यं दत्त्वा ब्राह्मणस्तु ब्राह्मण्यादेव हीयते ।

स्वगात्ररुधिरं दत्त्वा ब्रह्महत्यामवाप्नुयात् ॥’

इति कालिकापुराणे एव तन्निषेधात् । मयूखे तु—

पशुबली राज्ञैव देयः “विजयार्थं नृपोत्तम ” इति वचनादि-
त्युक्तम् । *मांसं सारथमेव चेति । ‘मद्यमांसवदेव च’ इति
पाठः । तत्र सारथं मद्यम् । मद्यं मांसं च ब्राह्मणस्य वर्ज्यम् ।

‘राजसी बलिदानार्थेनैवेद्यैः सामिषैस्तथा ।’

इति मांसबलिदानादे राजसत्त्वोक्तेर्मद्यनिषेधाच्च । *मा-
षाग्नेनति ।

‘भिस्सा श्री भक्तपन्थोऽन्नमोदनोऽस्त्री स दीदिविः ।’

० उल्लाभमुखा भुक्त्वा बलिं पुनमुत्तं तथा ॥

निरीक्ष्य साधकः पञ्चादिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

‘पशुम्नं बलिस्त्वेषा मम भारवाहुपस्थितः ।

प्रणमामि ततः सर्वैरूपिणं बलिस्त्वापिणम् ॥

अणिष्टाकार्यानिदानेन दानुरागद्विजायानम् ।

चामुण्डाबलिरूपाय बले नुभ्यं नमोऽस्तु त ॥

० यज्ञार्थं बलयः सृष्टाः स्वयमेव स्वयंभुवा ।

अलम्बां पालयाम्यथा तस्मात्तज्जं बधोऽनघः ॥’

ऐं-ह्रीं-व्रीं-मन्त्रेण तं बलिं मरुचरुपिणम् ।

चिन्ताविन्वा न्यमोऽस्तु मूर्ध्नि तस्य नुभिरव ॥

रमना तं अणिष्टकायाः सुरलोकायसाधकः ।

ह्रीं-ह्रीं-व्यहोतिमन्त्रेण यथाश्वा व्यहोतं च पूजयेत् ॥

पूजायश्वा ततः व्यहोतं ॐ ह्रीं-ह्रीं-मन्त्रेण ।

गृहीत्वा विमलं व्यहोतं उदगेऽदित्युल्लसत् ॥

० ऐं-ह्रीं-ऐं-ह्रीं-कीर्तिर्कानि कपिरंणाप्यापतामिति ।

इति कोषाभ्यासमन्त्रेणः । कुन्दाभ्यासकोषमन्त्रम् ।

‘माय कुन्दाभ्यासमार्थदेयां दिक्षु बाधनिर्वाहः ।’

इति कालिकापुराणात् । बलिदानप्रकारमाह-० उल्लरेति

० यज्ञार्थं पशव इति । ० पालयामि पालयिष्यामि कविदेवं

पाठः । ० भिरवेति ।

‘आविष्य बलिं पञ्चाङ्करवालं तु पूजयेत् ।’

इति बोध्यम् । ओं क्रीं कदिनि वा पाठः । छेदनमन्त्रमाह-

० ऐं-मिस्थादि आप्यापतामि-वन्त्रम् । कपिरं च स्थाने पाठ्यम् ।

‘स्थाने निषोजयेद्भक्तं शिरसश्च मदीयकम् ।’

इति वचनात् । राजा स्वस्वपीडाशान्तये नवदया रंभस्तपूजा

कुर्यात् । देवतस्य पञ्चाङ्कवायां आवायां सुधाहुत्पक्षोऽवगन्ताधि-

बलिदाने तु दुर्गायाः सर्वत्रायं विधि स्मृतः ॥

मत्स्यसुक्ते—

*‘नवम्यां *पुर्ववत्पूजा कर्तव्या भूतिमिच्छता ।

दक्षिणां वस्त्रयुग्मं च आचार्याय निवेदयेत् ॥’

अथात्र प्रसङ्गाच्छतचण्डीविधानमुच्यते । रुद्रयामले—

‘शतचण्डीविधानं च प्रोच्यमानं शृणुष्व तत् ।

सर्वोपद्रवनाशार्थं शतचण्डीं समारभेत् ॥

पतिः । पूजामन्त्रः शालिहोत्रे—

‘नमो देवाधिदेवाय तुरङ्गबलधारिणे ।

सूर्यपुत्राय देवाय तुरङ्गसहिताय च ॥

तुरङ्गपरिपद्यस्य नृगजोपरि धावति ।

साऽऽवमदन्वाधिपं त्वद्य स तूर्णं त्वां व्रजाम्यहम् ॥

मन्त्रेणानेन रेवन्तं पाद्यार्घ्यैरर्चयन्मुनीः ॥’ इति ।

ततः—

‘सूर्यपुत्र महाबाहो च्छायाहृदयनन्दन ।

शान्तिं कुरु तुरङ्गाणां रेवन्ताय नमो नमः ॥’

इति मन्त्रेण प्रार्थयेत् । एवं नवम्यां होमादि कृत्वाऽनन्तरं स्तु-

(क)त्यमाह—*नवम्यामिति । *पुर्ववत्पूजेति । कुमारीपूजा

इत्यर्थः । अत्र ब्राह्मणपूर्वकं ब्राह्मणभोजनादि द्रष्टव्यम् ।

‘अभोजयित्वा विप्रान्न्यानसम्पूज्य च तानपि ।

अदत्त्वा दक्षिणां तेभ्यो भूयसीं चापि पापकृत् ॥

यो मां पूजयते हृष्टः स मां द्वेष्टि नराधमः ॥’

इति वचनात्

‘गजाश्वशय्यावस्त्रादि दद्याद्धर्मादि वा पुनः ।’

इति वचनात् ‘व्रतान्ते विप्रभोजनम्’ इति वचनात्

‘तदन्ते भोजयोद्विप्रान्दानं दद्याच्च शक्तितः ।’

ॐ यो हठात्मनः भस्मयुक्तं मण्डपं पादयोः उपलभ्यते ।
 तस्य कृपायुतां वेदीं मण्डपे कुर्यात्त्रिभागतः ॥
 पञ्चैष्टकाभिरां रम्यामुपहृतां हस्तसंयिताम् ।
 पञ्चवर्णैरजोभिश्च कुर्यान्मण्डपकं शुभम् ॥
 पञ्चवर्णैर्विताने च किङ्किणी जालमण्डपम् ।
 आचार्येण समं विमान्वरगच्छता सुवितानम् ॥
 ईशान्यां स्थापयत्कुम्भं पूर्वोक्तविधिना चरेत् ।
 वारुण्यां च प्रकल्प्यां कुम्भं लक्षणान्वितम् ॥
 मूर्तिं देव्याः प्रकुर्वीत सुवर्णैश्च पद्मैश्च वै ।
 तदर्धेन तदर्धेन तदर्धेन महाघने ॥
 ॐ अष्टादशभुजां देवीं कुर्यादाष्टकराद्यपि ।

इत्यादिप्रवचनाद्वनमो नन्दानादेशावश्यकत्वाच्च तत्र भावा-
 योप दातव्यादि दद्यादस्यधः ।

ॐ यो हठात्मि । सर्वप्रत्ययेन यो हठात्मदातेन च कृते तथा
 "वार्पिकुम्भदागपुत्रनविषी कथान्यप्यहोका विषय
 वेदाभ्यादिममन्तकुम्भमहिता देव्याः प्राविषी ।
 आराध्यामवन्तसहाधिविषयु भाक्तश्च यथाद्वय "।
 इत्यादिपुनरिन्द्राग्नाकुम्भमण्डपे सावश्यकः । तत्र च—
 "पूर्वमेव विमलकल्पाः स्वस्वकुम्भेऽप्यो बुधेः ।
 तथा विवहृदायन्ते समाराधय मयिषु च ।
 सुख्याप्ता मेव न कार्यमिति बहिर्विनर्णवः ॥ इति च ।
 ॐ अष्टादशभुजा यथा—

'जापुधान्यत्र वक्ष्यन्ते दातव्याः करकमाव ।
 अलमाहा च कमलं बाणोऽसिः कुलिशो गदा ॥
 चक्रं त्रिशूलं परशुः शङ्खो घण्टा च पाशकः ।
 शक्तिर्दण्डश्चैव चारुं दानधामं कमण्डलुः ।

पट्टकृत्तयुगच्छन्ना देवीं मध्ये निधापयेत् ॥
 देवीं संपूज्य विधिवज्जपं कुर्युर्दश द्विजाः ।
 शतमादां शतं चान्ते जपेन्मन्त्रं नवार्णवम् ॥
 चण्डीं सप्तशतीं मध्ये संपुटोऽयमुदाहृतः ।
 एकं च त्रीणि चत्वारि जपेद्दिनचतुष्टयम् ॥
 रूपाणि कमलशस्तद्वत्पूजनादिकमाचरेत् ।
 पञ्चमे दिवसे प्रातर्होमं कुर्याद्विधानतः ॥
 गुह्यं पापसं दूरीं तिलान्शुक्लान्यवानपि ।
 चण्डीपाठस्य होमं तु *प्रतिश्लोकं दशांशतः ॥
 होमं कुर्याद्गृहादिभ्यः समिदाज्यचरुन्क्रमात् ।
 हुत्वा पूर्णाहुतिं दद्याद्विप्रभ्यो *दक्षिणां क्रमात् ॥
 कपिलां गां नीलमणिं श्वेताश्वं छत्रचामरे ।
 अभिषेकं ततः कुर्युर्मजमानस्य ऋत्विजः ॥
 अलङ्कृतभुजाभिभिरायुधैः कपलासनाम् ।
 सर्वदेवमयीमीशां महालक्ष्मीमिमां नृप ॥
 पूजयेत्सर्वलोकानां स देवानां प्रभुर्भवेत् ॥” इति ।

*अष्टभुजा यथा—

“ददां चाष्टभुजा बाणमूसले शूलचक्रभृत् ।
 शङ्खं घण्टां लाङ्गलं च कार्मुकं वसुधाधिप ॥
 एषा सम्पूजिता भक्त्या सर्वज्ञत्वं प्रयच्छति ॥” इति ।

अत्र—

“स्वङ्गबाणगदाशूलशङ्खचक्रभुशुण्डिभृत् ।
 पार्श्वं कार्मुकं शीर्षं तिथीतदुधिरं दधत् ॥”

इति दशभुजा च नोक्ता । स्फुरद्दशनदंष्ट्राया भीमरूपत्वा-
 युक्त्या तस्या भव्यप्रत्वात् । *प्रतिश्लोकमिति । श्लोको मन्त्र-
 स्वादिषाणां नागानामिदं क्तः । *दक्षिणामिति ।

६९६ सटीकनिर्णयसिन्धुविर्भाषपरिचयः

एवमुक्तेऽसंशयान् सर्वोपायान् यथापत्तेः ॥

अथ महामन्त्रपट्टा । सा च लघ्वीवाक्या—

‘महामन्त्रपट्टी विधिपञ्चगुण विदुषां महाप्रभे ।

राजपञ्चो महामन्त्राणाम् जनधारि महामन्त्रे ॥

राजपञ्चोऽथ महामन्त्रे च परमकर्मणे तथा ।

इत्यादिविधिषु दुर्गे क्षयरोगादिजे भवे ॥

महामन्त्रपट्टिकापाठे कुर्यात्ता कारयन्तथा ।

जायकामन्त्रं तातं ध्यात्वा विद्याकुम्भश्च मण्डपः ॥

मोक्षदाः महामन्त्रं विधेः द्वा गौडान् दाक्षणां दिशन् ।

गुरवे विष्णुर्गं दत्तं दद्यादादान् तथैव च ॥

सप्तधाभ्यं च भूदाने श्वताश्वं च मनाहरम् ।

पञ्चानिष्कमिता मूर्तिः कर्तव्या वार्षधामनतः ।

अष्टादशभुजा देवा सर्वोपाधिभूषिता ॥

अवारितास्तं दालद्वयं महामन्त्रं पश्यहं प्रभा ।

दालं वा नियताहारः पयःपानेन चलेयन् ॥

एवं पञ्चपट्टिकापाठे महामन्त्रे तु समाचरेत् ।

तस्य मन्त्रकारोपाधिस्तु नात्र कार्या विचारणा ॥

इति, एतद्वयं पद्यानि महानिबन्धेषु नास्ति तथापि
प्रवरद्वयस्यानुक्तमिति दिक् ।

वाराहीतन्त्रे—

‘संकटे समनुप्राप्ते दुश्चिकित्सायामपि तथा ।

‘दद्याद्गोविधुनाम्बुर्गौ भावापौ च सुमानसः ।

चतुर्विंशतिसंख्याकैर्हृदयगणकैः सह ॥

एकैका दश विधेभ्यो दद्याद्गोविधुर्न समाप्तः ।

निष्कप्रयसमायुक्ता वस्त्राभूषणभूषिताम् ॥’

इति अभियुक्ताः । अतश्चण्डीमहामन्त्रोपयोगोऽप्यत्र द्रष्टव्यः ।

जातिभेदे कुलाच्छेदेऽप्यायुषो नाश आगते ॥
 वैरिवृद्धौ व्याधिपृद्धौ धननाशे तथा क्षये ।
 तथैव त्रिविधोत्पाते तथा चैवोपपातके ॥
 कुर्वाणस्तच्छतावृत्तं ततः संपद्यते शुभम् ।
 श्रेयोवृद्धिः क्षतावृत्ताद्राज्यवृद्धिस्तथापरा ॥
 मनसा चिन्तितं देवि सिद्धोदष्टोत्तराच्छतात् ।
 सहस्रावर्तनाल्लक्ष्मीरावृणोति स्वयं स्थिरा ॥
 भुक्त्वा मनोरथान्कामाक्षरो मोक्षमवाप्नुयात् ।
 चण्ड्याः क्षतावृत्तिपाठात्मनीः सिद्ध्यन्ति सिद्धयः ॥'
 इति क्षतचण्डीमहस्रचण्डीविधिः ॥

अथ नवरात्रपारणानिर्णयः । *सा च दशम्यां कार्या ।
 *‘आहिबने मांसं शुक्ले तु कर्तव्यं नवरात्रकम् ।
 प्रतिपदादिक्रमेणैव यावच्च नवमी भवेत् ॥
 त्रिरात्रं वापि कर्तव्यं सप्तम्यादि यथाक्रमम् ॥’
 इति हेमाद्रौ धीम्यवचनात् ।

*‘नवमीतिथिपर्यन्तं वृज्या पूजाजपादिकम् ।’
 इति प्रागुक्तवचनैर्नवमीपर्यन्तं प्रधानभूतपूजाशुक्ते-
 रूपवासोदश्राहत्वेन तत्पर्यन्तत्वादादिशब्देनोपवासो-
 क्तः*पूर्वोक्तात्रिरात्रव्रते नवम्या अप्युपोष्यत्वाच्च ।

*सा चेति । विसर्जनं दशम्यां संपूज्य प्रेषणं कुर्यात् ।
 ‘दशम्यां शारदोत्सवैः’ इत्युक्तमविद्यात् पारणस्य नियमत्याग-
 रूपस्य विसर्जनोत्तरकालत्वात्तदपि विसर्जनोत्तरं दशम्यामेव
 कार्यमित्यर्थः । तत्र नियमं नवमीपर्यन्तं दर्शयति—*आहिबने
 इति । यावच्छब्दो न पर्यादार्थः किन्त्वभिहित्यर्थः । अत एवाह—
 *नवमीति । परिशब्दोऽनर्थकः, नवमीतिथ्यन्तमित्यर्थः । नन्वङ्ग-
 भूत उपवासो नवम्यां न कार्य इत्यत्राह—*पूर्वोक्तेति । त्रिरा-

११८ मटीकनिर्णयसिन्धुसिर्वाणपरिच्छेदे

ऊन च पारणान्तमेव चिरात्प्रथम । विदग्धचिरा-
द्यादौ तथा प्रसक्तः । ऊन चात्रापयामं मानाभावे इति
वाच्यम् ।

‘एवं च विदग्धावागमिन्या नवरात्रोपवासिनः ।

एकमन्त्रेण नन्वेव तपैवावागमिन्येन च ॥

पूजमाया तन्मैर्देवा स्थाने स्थाने पूरे पूरे ॥

इति ह्यमात्री भावयोगोक्तः । ऊनवराजसमाख्यानां नव-
रत्रा अपूर्वात्परात्वाच्च । ननु निधिहामं प्रावपूजना-
मा नवरात्र्यात् कथं समाख्या । तेन कथं विज्ञाप्ये नवरा-
त्र्यादौ कथः । अत एवोक्तं देवापुराणे—

‘निधिपूजो निधिहामं नवरात्रमपार्थक्यम् ।

इति चेन्न । निधिहामंर्त्वि नवरात्र्यानामुपोष्यवास-
वरीश्रमाक्षतेः । एतेन रात्राणां प्राधान्यात् हामं अमा-
मादाय नवरात्रमिति मुख्योक्तः पराशरा । उपशु देवापु-
राणे—

‘कस्यामेवे रवौ ताव शक्राणांश्च नन्दिकाम् ।

अपार्था आपर्वकार्त्ता नक्तार्त्ता अपवाः इत्यदः ॥

इति अतश्चतुष्टयमुक्तं । लक्ष्मीहानिस्वार्थकविषयम् ।
तस्य—

त्रेऽपि नवरात्रौ नोपवास इत्यत्र । ऊन चेति । अस्तु त्रिरात्रं
नवरात्रमुपवासः न तु नवरात्रं इत्याद्युक्तम्—ऊन चेति । उप-
वसिमप्याह ऊनवरात्र्येति । उपवसिति । उपवासोदरहृदये
कथमित्यभिधानः । अत्रानां हि उपवासकालनप्राप्तवान् । नवरात्र्या
पवेत् तस्याः पूजनकथनप्राप्तकालत्वात् उपवासस्य पूषकं उपवास-
त्वे च नवरात्र्या न तस्यातिरिक्ताशयः । अत्र ‘नवरात्रोपवासिनः’ इति-
द्वर्तनाच्चत्वाद्नवरात्रोपवाससम्बन्धे विकल्पापत्तिरसत्तद्विषयमाह—ॐ ली-

‘जयाभिलाषी नृपतिः प्रतिपत्प्रभृतिक्रमात् ।

लौहाभिसारिकं कर्म कारयेन्नावदष्टमी ॥’

इति भविष्येऽष्टमीपर्यन्तमेवोक्तः । रूपनारायणेन तु नन्दादिव्रतप्रयोगं पृथगेवाकत्वा तस्य नवम्यां पारण-
मुक्तम् । यदपि निर्णयदीपे —

‘आश्विने शुक्लपक्षे तु नवरात्रमुपोषितः ।

नवम्यां पारणं कुर्याद्दशमीमिश्रिता न चेत् ॥

दशमीमिश्रिता यत्र पारणे नवमी भवेत् ।

दृग्द्वन्द्वद्वन्द्वदा ज्ञेया तथा व्रतविनाशिनी ॥’

इति ब्राह्मनाम्ना लिखितं वचनम्, यच्च रुद्रयामले
इति वदन्ति —

‘अष्टम्या सह कार्या स्यान्नवमी पारणादिने ।

यो मोहाद्दशमीवधे नवम्यां चण्डिकां यजेत् ॥

पारणं च प्रकुर्यादे तस्य पुण्यं निरर्थकम् ।

नवम्यां पारिता देवी कुलवृद्धिं प्रयच्छति ॥

दशम्यां पारिता देवी कुलनाशं करोति वै ।

तस्मात् पारणं कुर्यान्नवम्यां विबुधाधिप ॥’

इत्यादीनि, तानि यदि समूलानि तदा लौहाभिसा-
रिकनन्दादिव्रतचतुष्टयविषयाणि । तस्याऽष्टमीपर्यन्तमे-
वोक्तंरित्युक्तं प्राक् । अन्यथा महाष्टम्यां परविद्धायां पा-
रणाविधाने पूर्वनिबन्धेऽविरोधो दुर्वारः स्यात् । यानि
तु कैश्चिद्भग्वतानि नवम्यां पारणाविधायकानि वच-
नानि तानि हंमात्रादिविरुद्धत्वात्समूलानि । समूल-
त्वेऽपि यदाऽदिनद्वये नवमी, तदाऽद्वितीयदिन उपोष्य

हर्षाति । *विरोध इति । अष्टमीविद्धायां नवम्यामष्टम्युपवास-

*विधानादिति भावः । *दिनद्वये नवमीति । अष्टमीविद्धा नवमी

६७: सटीकनिर्णयसम्भूतिर्नायपरिच्छेदे-

निश्चयमेव पारणा न, किन्तु नवमीयमेव कार्येणैव नैया-
नि शिवशास्त्रपारणावत् ।

अथ कश्चित्पारणादि मूलकार्त्तव्यामी तद्विनिर्णय पा-
रणां कुर्वीदित्याहुः । तन्मन्त्रम् ।

‘काम्योपवासे यकान्ते स्वस्वता मूलमूलके ।

तत्र काम्यजनं कुर्वीदित्याहुः । नवमीयमेव ॥

इति माधवाय कौमांतः ।

विमुह्यन्ती परेशुध नवमीयमेव । तद्विनिर्णयिनि । दशमीयमेव न
योदित्यनेन उक्तं नवमीयमेव नवमीयमेव माधवाः पारणाया वाधम्ये-
वोक्तानि भावः । नवमीयमेव । ‘नवमीयं पारणं कुर्वीत’ इत्ये-
वोक्तः । वस्तुतस्तु भगवतादिपक्षा अत्रि वनेन ।

“अथवा नवमीयं च यम्यं च विकारि वा ।

एकमन्त्रेन नक्तनायाश्चक्रापानेनः क्रमात् ॥”

इति धौम्यपक्षे आदिपदेनाह्वायविनिर्णयकत्वात् नवमीयमेव ।
तत्राह्वायं भविष्य

“अथवा द्वितीया तृतीया च चतुर्थी च नवमीयमेव ।

एतास्तु एकमन्त्रेन व्यवहृत्य धर्मोपपन्नः ॥

(नैया इति शेषः ।)

पञ्चमी च नैया षष्ठी सप्तमी आह्वयानु च ।

उपवासवर्गे भूया पूजयेत् शण्डिकी पुनः ॥”

अथमादिपदपक्षे उपवासमादिर्विकार्यता धौम्यपक्षेनाह्वा । सप्त-
रात्रपक्षो कर्त्तव्यमन्त्र-

“दुर्गोत्सवे स्मृतं देव उपवासस्य सप्तकथं ।

अष्टमे दिवसे होमस्ततः किञ्चित् पुनः ॥” इति ।

पञ्चरात्रपक्षो भविष्ये-

“एकमन्त्रस्तु पञ्चम्या षष्ठ्या नक्तं नवमीयमेव ।

‘व्रतगजविवाहेषु आग्ने होमेऽर्चने जपे ।

प्रारब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ॥’

इति विष्णुवचनाच्चाशौचमध्येऽपि तत्कर्तव्यतावग-
तेः । पारणान्तत्वाद्*व्रतस्य । प्रारम्भस्तु तेनैवोक्तः—

‘प्रारम्भो वरणं यज्ञे संकल्पो व्रतसत्रयोः ।

नान्दीमुखं विवाहादौ आग्ने पाकपरिक्रिया ॥’ इति ।

रुद्रयामलेऽपि—

‘सूतके पारणं कुर्यान्नवम्यां होमपूर्वकम् ।

तदन्ते भोजयेद्विप्रान्दानं दद्याच्च शक्तिः ॥’ इति ।

तदन्ते*सूतकान्ते । एनं स्त्रीभिरपि*रजोदर्शनमध्ये क-

अपाचितं तु सप्तम्यामष्टम्यां समुपोषितः ॥

नवम्यां पारणं कुर्यादित्येवं पञ्चरात्रकम् ॥”

इति द्वैतनिर्णये विस्तरः । तथा चाष्टरात्रादिपक्षाभिप्रायेण
नवमीपारणविधिः सार्थकः । किं च येषां द्वितीयायुक्तप्रतिपदि
षट्स्थापनं तद्दिनमारभ्यैव जपपूजापुपवासश्च नवमीपूर्वदिनपर्यन्त-
मिति कुलाचारस्तेषां नवम्यां पूजाहोमब्राह्मणभोजनादि कृत्वा
पारणं भवत्येव कुलाचारादिति ।

*व्रतस्येति । व्रतशब्देन पारणाया अपि ग्रहणमिति
भावः । *सूतकान्त इति । ब्राह्मणभोजनं भूयस्यादिदानं च
सूतकान्ते इत्यर्थः । रामचन्द्रभट्टास्तु—‘नवरात्रे होमस्य पूजारूप-
त्वेन प्रधानत्वात् तस्य चानन्यमाध्यत्वेनाशौचे ऽसम्भवात् ‘न
त दानार्चनजपम्’इति निषेधात्तत्समाप्तिं विना च नियमरूपोपवा-
ससमाप्त्यसम्भवादाशौचान्ते होमादि कृत्वा पारणं कुर्यात् ।
यैस्तु होमो न क्रियते तेषां सूतकादिमध्ये पारणं भवत्येवत्या-
हुः । *रज इति । पूजा त्वन्येन कार्या ।

निर्याम्य पारणाम् ।

‘संप्रवृत्तेऽपि रजसि न श्यावः स्यादूर्ध्वतमम् ।’

इति भाष्यार्थं कदाप्युद्भवचनम् । स्यादूर्ध्वतममित्युपल-
क्षणम् ।

‘प्रारब्धद्वैतवर्मा नारीणां पञ्चो भवेत् ।’

न तस्यापि ततस्य श्यावुरोऽपः कदाचनम् ।

इति तत्रैव स्यादूर्ध्वतमचनम् । किञ्च एकादश्यादी-
(१) पञ्चषाडौचयात् सामान्ये पारणापत्तिः, भाष्येन-
मान्ये पञ्चषाडौचयात् जीवनासम्भवेऽपि । यत्

‘नियमस्या यदा नारी प्रवृत्तिरुत्तरा रजः ।’

यथाप्येव तु ता रजोः स्यात्ता उपैव चोद्भवतम् ॥

इत्यपि रजोवचनम्, यच्च दार्ढ्यवचनम्

‘नियमपञ्चतम्या स्या रजः पट्टेऽप्यवचनम् ।’

त्रिपञ्चं तु श्लेषद्वये ततश्च समायोजनम् ।

तद्विधेयवर्मावचनम् । तस्मात् तत्र भोजनानि-
धादिति केचित् । यद्यपि तदागुणस्य तत्त्ववचने दीपित-
स्यापि विडोपयोगादानात् स्यादूर्ध्वतममित्युपल-
क्षणार्थवर्मावचनार्थं निषेधः । शिराश्चनवराद्यादिर्वापि-
तत्त्वेषु तु रजोमये पारणोति मूयः । भाडौचमये तु मया-
पि पारणा भवति प्रागुक्तकीमेवचनादिति सिद्धम् । अत-
श्चोपवासपारणानिर्णयः सर्वत्र तेषु वा कदाप्युद्भवचनम् ।

दृष्टाव्यां देवीं विमर्शयन् । तदुक्तं दूर्गावर्णनराज्ञे
एषां देवीपुराणे

‘अग्नरा तु रजोमये पुत्राभ्युपेन कारयेत् ।’

इत्युक्तमाख्यात् । अपारब्धोऽपि । यद्यपीदं दीपिका-
(१) पञ्चषाडौचयात् सामान्ये पारणापत्तिः ।

‘ततः प्रातः पूजयित्वा दशम्यां विधिपूर्वकम् ।
 संप्रषणं तु कर्तव्यं गीतवादित्रनिःस्वनैः ॥
 रूपं देहि यशो देहि भगं भगवति देहि मे ।
 पुत्रान्देहि धनं देहि सर्वकामांश्च देहि मे ॥
 माहिषाग्नि महामाये चामुण्डे मुण्डमालिनि ।
 आयुरारोग्यमैश्वर्यं देहि देवि नमोऽस्तु ते ॥
 इति रुसंप्रार्थ्य देवीं तु तत उत्थापयेद्बुधः ।
 उत्तिष्ठ देवि चण्डेशि शुभां पूजां प्रगृह्य च ॥
 कुरुष्व मम कल्याणमष्टाभिः शक्तिभिः सह ।
 गच्छ गच्छ परं स्थानं स्वस्थानं देवि चाण्डिके ॥
 व्रज स्रोतोऽजलं वृक्ष्यै स्थापयतां च जले विवह ॥’
 इति उत्थाप्य जलं नीत्वा—

‘दुर्गे देवि जगन्माता स्वस्थानं गच्छ पूजिते ।
 संवत्सरे व्यतीते तु पुनरागमनाय वै ॥
 इमां पूजां मया देवि यथाशक्त्योपपादिताम् ।
 रक्षार्थं त्वं समादाय व्रज स्वस्थानमुत्तमम् ॥’

व्यापिमासोपवासाद्येकपयोगविषयं तथाऽपि वर्षादिपर्यन्तम-
 ध्यासेन कलसाधनेष्वपि प्रारब्धेषु योजयितुं शक्यमिति
 भावः । रजःपदमाशौचोपलक्षणम् । केचिदित्यरुचिः । निषेधस्य
 रागपाप्मनोचरत्वेन वैधपारणगोचरत्वायोगात् । विधवाया भोजन-
 निषेधादर्शनाच्च । तत इत्युपलक्षणम् ।

‘ततः संप्रषणं कुर्यादशम्यां शाबरोत्सवैः ।’

इत्यपि द्रष्टव्यम् । शाबरोत्सवाः प्रागुक्ताः । एवं पूजां विधाय
 यणम्य ‘दुर्गा शिवां शान्तिकरीम्’ इति पूर्वोक्तं स्तोत्रं पठेत् ।

रुसंप्रार्थयति ।

‘विधिहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं यदार्चितम् ।

इति जलं प्रवाहयेत् ।

इयमेव विजयादध्याया । सा च द्वितीयादिने अवधायो-
गाभावे पूर्वा साक्षा । तदुक्तं हेमाद्रौ स्कान्दे-

‘दशम्यां तु नरैः सम्यक् पूजनीयाऽपराजिता ।

ऐशान्यां दिशामाभवा अपराह्ण परजनः ॥

या पूर्वा नवमीयुक्ता तस्यां पुन्याऽपराजिता ।

क्षेमार्थं विजयाधि च पूर्वोक्तावाधना नरैः ॥

नवमीशोषयुक्तायां दशम्यामपराजिता ।

ददति विजयं देवा पूजिता जयवर्धिनी ॥’

तथा—

‘आदिवने शुक्लपक्षे तु दशम्यां पूजयेत्तरः ।

एकादश्यां न कुर्वीत पूजनं चाऽऽपराजितम् ॥’ इति ।

यदा तु पूर्वदिने अवधायोगाभावः, परदिने चाऽपराजि-
तयोगिनी, तदा परैव । तथा च हेमाद्रौ जनकाण्डे कथयतः-

‘उदये दशम्यां किञ्चिच्छयपूर्णेकादश्यां यादु ।

अवधायै यदा काले सा निधिर्विजयाभिधा ॥

अवधायै तु पूजायां काकुत्स्थः प्रविशतो यतः ।

जहृह्वयेषु । स्वीयानं तद्विनश्ये ततो नराः ॥’ इति ।

काले अपराह्णे । परादनेऽपराह्णे अवधायोगाभावे तु सर्वप-

पूर्णं यवतु तन्मर्षं स्वस्वमादात्मदेववि ॥’

इति निगमस्य तस्यैव पुनश्च एकं पुनर्मन्त्रावाध ‘इन्दुर्गायै
नमः’ इति नित्येन । उपवाह्यादिति । ततो पृथगागम्य ब्राह्मणैः
शान्तिकञ्जशोदकमामोषकं यजमानो दुर्गापूजावनिष्ठां च स्पर्षं
ब्राह्मणेभ्यो दासेनां दत्त्वा ब्राह्मणान् योजयित्वा सम्पुत्रः सह
मुञ्जीतेति मयोगक्षेपो बोध्यः ।

●सम्पूर्णैकादशी यदीति कर्मकाळे दशम्यमादरायम् ।

क्षेपे पूर्वव । मदनरत्नेऽप्येवम् । ज्योतिर्निबन्धे रत्नकोशे
च नारदः—

*‘ईषत्संध्यामतिक्रान्तः किञ्चिद्बुद्धिस्तारकः ।

विजयो नाम कालोऽयं सर्वकार्यार्थसिद्धिदः ॥

इषस्य दशमीं शुक्लां पूर्वादिभ्यां न कारयेत् ।

श्रवणेनापि संयुक्तां राज्ञां पट्टाभिषेचने ॥

सूर्योदये पदा राजन्ददयते दशमी तिथिः ।

आश्विने मासि शुक्ले तु विजयां तां विदुर्बुधाः ॥’

*अत्रायं निर्गालितोर्थः—अपराहो मुख्यः कर्मकालः, तत्रैव
पूजायुक्तेः । प्रदोषो गौणः । तत्र दिनद्वयेऽपराह्व्यापित्वे
पूर्वा । प्रदोषव्यासेराभिक्रियात् । दिनद्वये प्रदोषव्यापित्वे
परा । अपराह्व्यासेराभिक्रियात् । श्रवणस्तु (१) रोहिणी-
वदप्रयोजकः । दिनद्वयेऽपराह्वास्पर्शे तु पूर्वा । तत्रापि
परदिनेऽपराह्वे श्रवणमन्त्रे परैवेति दिक् ।

इदानीं मतान्तरमवतारयितुं प्रदोषरूपं कालान्तरमाह—*ईष-
दिति । *अत्रायमिति । इदं पुनरिह विधातव्यम्—दशमी शमी-
पूजायां रात्रौ नक्षत्रोदयव्यापिनी, ‘ईषत्संध्यामतिक्रान्तः’ इति
वचनात्

“आश्विनस्य भित्ते पक्षे दशम्यां तारकोदये ।

स कालो विजयो ज्ञेयः सर्वकामार्थसिद्धये ॥”

इति चिन्तामणावुक्तेश्च । दिनद्वये तस्यासौ पूर्वव । ‘या पूर्णा

नवमीयुक्ता’ इति वचनात्

“दशमीं यः समुल्लङ्घ्य प्रस्थानं कुरुते नरः ।

तस्य संवत्सरं राज्ये न कापि विजयो भवेत् ॥”

(१) रोहिणीवदिति यथा जन्माष्टमीनिर्णये रोहिणी अप्रयोजिका
तद्वदित्यर्थः ।

अत्र विद्योक्तं भार्गवाचार्यनिर्यायिकायां भाष्ये

'शार्मायुक्तं जगन्नाथं भक्तानामभयकरम् ।

अर्थपित्रा शार्मायुक्तमर्थपित्रे नमः पुनः ॥'

शार्मामन्त्रस्य हेमाद्रौ गौतमब्राह्मणे—

'अमङ्गलानां शार्मनां शार्मनां दुष्टकृतस्य च ।

दुष्टव्रतनाशिनीं धन्यां प्रपद्येहं शार्मां शुभाम् ॥'

तथा भाष्ये—

'शार्मा शार्मगणं प्राप शार्मां स्नात्वा कृत्वा ।

भारिष्यपुनश्चाणानां शार्मस्य प्रियवादिनी ॥

कारिष्यमाणप्राप्तायां यथाकालं सुखं भवति ।

तत्र निर्दिष्टकर्त्री एवं भवति श्रीशार्मपूजिते ॥

युद्धाद्या साधनाभ्यां शार्मामूलगतं सुखम् ।

शालादिजनिषोविशानयप्रवृत्तं प्रलि ॥

ततो मृषणावस्थादि धारयत्यवजमे मय ॥' इति ।

इति एकादश्यां यावानिषेधाच्च । दिवद्वे तारकोदयकाज्जामे
एकादशे सुहर्ते परदिने यात्रा कार्या ।

'आदिश्वनस्य मिते वसं दशम्यां सर्वराक्षसम् ।

सायंकाले पुनः यात्रा दिवा विजयकलणः ॥

एकादश्यां यो सुहर्तो विजयः परिकीर्तितः ।

तस्मिन्सर्वविधातव्या यात्रा विजयकाङ्क्षिभिः ॥'

इति भृगुक्तः । परदिने एकादशसुहर्तव्याप्यमावेदवि अवणयोग
असदेव यात्रा कार्या । 'अवणसं तु पूर्वावाह' इति वाक्यादिति ।
तस्माद्भृगो मतान्तरपर इति दिक् ।

अर्थपित्रेति । शर्मा वैश्वामनीयता ।

'शर्मा सत्त्वगुणोपेक्षायां शार्मायाः परिकीर्तनात् ।

समाध्यं तां च संपूज्य स्वीकृतीं सुमुखो भवेत् ॥'

इति भविष्यात् । शमीरहितदेशे तु अश्वमेधं पूजयेत्
समाचारात् ।

“अश्वमेधं महावृक्ष महादोषनिवारण ।

इष्टानां दर्शनं देहि शत्रूणां च विनाशन ॥”

इति प्रार्थयेत् । राजा तु विजयकामो विजयमुहूर्ते प्रस्थानं कृत्वा
अपराजिताभ्यां कुर्यात् । प्रस्थानं तु प्रास्थानिकविधिं कृत्वा कार्य-
म् । प्रास्थानिकविधिश्च गोपथब्राह्मणे विवाहमुद्दिश्योक्तः । स यथा-
जग्येषु गमिष्यत्सु पार्थिवा वानस्पत्यदुन्दुभयःस्युः, वीणाश्चोपवाद्-
येरन्, हृष्टाश्चालंकृताश्चारुदनाः केशश्मश्रुलोमनखानि बापयित्वा
सम्भारानुपकल्प्य मैत्रं मुहूर्तमुपसमाधाय शान्तिप्रतिसरं कारयित्वा
वासो गन्धान् स्रजश्चावध्य पुरःस्थातारं स्थापयित्वा कर्ताऽन्वालय्य
जुहोति-अभयैः, अपराजितैः, आयुष्यैः, स्वस्त्ययनैः, शर्मवर्मभिः,
जनवेदनैश्च हुत्वा ‘पार्थिवस्य’ इति ‘माद्रगाम’ इति च हुत्वा ‘आगच्छता-
गम्य’ इतीन्द्रं स्थालीपाकेनेष्ट्वा ‘आतिष्ठ जिष्णुः’ ‘अनृक्षरा ऋजवः
सन्तु पन्था’ इति पन्थानमास्थाय जपेत् । इमौ पादौ “यत इन्द्र”
“प्रातरमिन्द्र” “माविदन्नभयं” “सोमां बृहस्पतिर्नः परिपातु
पन्थान” इति त्रीन् विष्णुक्रमान् क्रान्त्वेति प्रस्थानम् । यथा—

“अलंकृतो भूषितभृत्यवर्गः परिष्कृतो तुङ्गतुरङ्गनागः ।

बादित्रनादप्रतिनादिताशः सुमङ्गलान्चारपरम्पराशीः ॥

राजा निर्गत्य भवनात्पुरोहितपुरोगमः ।

प्रास्थानिकविधिं कृत्वा प्रतिष्ठेत्पूर्वतो दिशि ॥

गत्वा नगरसीमान्तं वास्तुपूजां समारभेत् ।

संपूज्य चाऽथ दिक्पालान् पूजयेत्पथि देवताः ॥

धन्वैर्वैदिकपौराणैः पूजयेच्च शमीतरुम् ।

अमङ्गलानां शमनीं शमनीं दुष्कृतस्य च ॥

दुःखप्रशमनीं धन्यां प्रपद्येऽहं शमीं शुभाम् ।

ततः कृताशीः पूर्वस्यां दिशि विष्णुक्रमान् क्रमेत् ॥

१७८ मटीकनिर्णयमिन्पुष्पिर्नागपरिच्छेदे-

गिषोः पानिकृतिं कृत्वा पान्वा च मनसा च तप ।

शरेण स्वर्णपुष्पेन विधेयं हृदयधर्मणि ॥

दशाविजयमन्त्राश्च पानिकृत्वाः पुष्पधर्मः ।

एवमेव विधिं कृत्वा दक्षिणादिदिशाः स्वयं ॥

पुष्पान् दत्त्वा च सम्पुष्टं भाव्यं पुरोहिती ।

गजवामिपदातीनां मन्त्राकीर्तकथायां नृ ॥

जयमन्त्रमन्त्रेण ततः स्वधर्मं विधेयम् ।

नीराश्रयमानः पुष्पाभिर्गणिकाभिः सुमन्त्रम् ॥

य एवं कुरुते राजा वर्षे वर्षे सुमन्त्रम् ।

आपुराणायमैश्वर्यं विजयं च स गच्छति ॥

नापयो द्यापयस्तस्य भवति न पराजयः ।

अथ पुष्पधर्मोक्तिं विजयं च सदा भुवि ॥" इति ।

ततोऽपराजिता पुनश्च । अथ यथा-आदिश्वनपुष्पदशाः

सोममिन्द्राय वावावा विजयमिन्द्राय वाऽपराजितापुत्राय हं करिष्ये

इति सङ्कल्प्य चन्द्रनादिना विधित्वाऽहोरात्रं 'अपराजिताये नमः'

इत्यपराजिता नदक्षिणतः 'ॐ कृपाशक्तये नमः' इति त्रया नद्वामतः

'ॐ उषाये नमः' इति विजयां धातुमात्रं ॐ अपराजिताये ॐ नवाये

ॐ विजयाये इत्यावाहनाद्युपचारेः सम्पुष्टं मन्त्रम्-

"वाहणा सुमन्त्रेण विधित्वा कनकांश्वरम् ।

अवादेवी शिवे भक्त्या सर्वोत्क्रामाद्ददातु मे ॥

काञ्चनेन विधित्वा केशूरेण विभुविना ।

जयमदा महाभागा शिवमाविनयंतसा ॥

विजया च महाभागा ददातु विजयं मेव ।

हारेण सुविधित्वा भाव्यं कनकमेवम् ॥

अपराजिता रुद्रता करोतु विजयं मेव ॥"

इति मार्क्य हरिद्रारक्तवस्त्रे दुर्वापुष्पसिद्धार्थान् नदक्षिणं वलयाका-

रेणाऽऽवध्य-

अत्रैव बालिनीराजनमुक्तं कृत्यरत्ने । तत्र मन्त्रः—

‘चतुरङ्गबलं मत्तं निरारित्वं व्रजाविह ।

सर्वत्र विजयो मेऽस्तु त्वत्प्रसादात्सुरेश्वरि ॥’ इति ।

गौडनिबन्धे उपोतिषे—

‘कृत्वा नीराजनं राजा बलवृद्धौ यथाक्रमम् ।

शोभनं स्वजनं पश्येज्जलगोगोष्ठसंनिधौ ॥’

“सदाऽपराजिते यस्मात्त्वं लतामूषमा स्मृता ।

सर्वकामार्थसिद्ध्यर्थं तस्मात्त्वां धारयाम्यहम् ॥

भवापराजिता देवी मम सर्वसमृद्धये ।

पूजितायां त्वयि श्रेयो ममास्तु दुरितं हतम् ॥”

इति तद्वलयमभिमन्त्र्य—

“जयदे वरदे देवि दशम्यामपराजिते ।

धारयामि भुजे दक्षे जयलाभाभिवृद्धये ॥

बलमाधेहि मयि च मम शत्रौ पराजयम् ।

त्वद्धारणाद्भवेयुर्मै धनधान्यसमृद्धयः ॥”

इति मन्त्रेण दक्षिणबाहौ धृत्वा—

“इमां पूजां मया देवि यथाशक्त्या निवेदिताम् ।

रक्षार्थन्तु समादाय व्रज स्वस्थानमुत्तमम् ॥”

इति विमर्जयेत् । सर्वे च जनास्तस्यामपराण्हे ग्रामसीपामुल्लङ्घ्य

अपराजितां पूजयेयुः । तदुक्तं ग्रन्थ एव ‘दशम्यां च जनैः सम्पक्’

इत्यादि । *स्वजनमिति । तत्र मन्त्रस्थितितत्त्वे—

“नीलग्रीव सुभग्रीव सर्वकामफलप्रद ।

पृथिव्यामवतीर्णोऽसि स्वञ्जरीट नमोऽस्तु ते ॥”

वसन्तरात्रे—

त्वं योगयुक्तो मुनिपुत्रकस्त्वं संदृश्यतामेषि शिखोद्गमेन ।

संदृश्यसे प्रावृषि निर्गतायां त्वं स्वञ्जनाश्चर्यं नमो नमस्ते ॥”

० अथ कल्पानि शुभाशुभदेशाश्च तथैव ज्ञेया ।
आश्विनपौर्णमासी ० परा साक्षा ।

‘सर्वविघ्नास्तमन्त्रेण भवन्तोऽमापौर्णमासी परे’ ।
इति दीपिकोक्तं । अथ विशेषाधिकारधित्वं विद्मः—

‘आदिपने पौर्णमासी तु चरज्जागरणं निश्चि ।
कौमुदी सा सम्यक्कपाला काया लोकेर्बिभूतये ॥
कौमुदी पृजंयाद्भर्मासिः इमेराचनस्थितम् ।
शुभान्धनिश्चि सास्त्रे ० अथैव जागरणं चरेत् ॥’

० अथेति । लक्षणकल्पं निधित्व—

‘अस्तेषु गांषु मन्त्रवाजिघराण्यु
राज्यवदः, कुशाक्षदः शुभिष्ठाद्वयम् ।
अस्मादिपकं नमस्तन्नामत्पुत्रम् रघु ।
दुःखं ददाति बहुतः स्वतु नमस्तदीहः ॥’

वि च—

‘विशं ज्ञेयं, कार्यमिद्विस्तुता अकं, दुनासे भव,
पात्रपात्रादिभवं शुभदिपे कल्पनायः समुद्रानय ।
वाचस्या वरवस्तुनमस्तन्नाम, दिव्याद्वना यो नरे
प्रेक्षाया वरणं पुनं निगदिने दिग्भक्तन स्वजन ॥’

० परेति । कोनागरजने पूर्विका वदापामर्षावाधवध्याविनी ।
वदा पूर्वपूर्विकाधव्यामिः परंपुः वदापव्यामिस्तदा परंपुः काया
पूजापवध्यामकाख्यमिस्तदा । वदा पूर्वपूर्विकाधव्यामिः परे-
पुष्ट न वदापव्यामिस्तदा पूर्वा ।

‘नक्कादिमन्त्रयोगे तु रात्रियोगां विशिष्टवने’ ।

इति वचनात् । अथ तु ‘मिशीय’ इत्युक्तेः पूर्वान्न एव मिशी-
यस्याहो पूर्वा, वस्तरेपुरेव दिग्भक्तं वा मिशीयस्याहो मीशायाऽन्य-
मे योचरेत्याहुः । ० अक्षरिणि ।

तथा

‘निशीथे वरदा लक्ष्मीः को जागर्तीति भाषिणी ।

तस्मै विस्रं प्रयच्छामि अक्षैः क्रीडां करोति यः ॥’ इति ॥

अत्रैवाश्वयुजीकर्मोक्तमाश्वलायनेन ‘आश्वयुज्यामा-
श्वयुजीकर्म’ इति, तच्छेषपर्वणि कार्यम् । विकृतित्वात् ।
तच्च ० पूर्वाह्णपाणिनी प्राच्या । दैवकर्मत्वात् । अग्रघणं
तु पर्वणि कार्यम् ।

“नारिकेलोदकं पीत्वा अक्षैः क्रीडां समारभेत् ।

नारिकेलैश्च पिटकैः पितृन्देवान्समर्चयेत् ॥

बन्धुंश्च प्रीणयेत्तेन स्वयं तदशनो भवेत् ॥”

इति च द्रष्टव्यम् । अत्र नारिकेलोदकपानमप्युक्तं, तच्च निन्द्यम् ।

“पात्रान्तरगतं यत्तु नारिकेलाम्बुसेवनम् ।

तालहितालमधुकफलानां रसमेव च ॥

खगोष्ठमानुषं क्षीरं सुरापानसमानि वै ॥”

इति हारिश्चन्द्रस्मृतौ पण्डित्याये आकरे तत्पाने प्रायश्चित्तोक्तेः ।

यद्यपि निषेधो रागमाप्सु नारिकेलोदकपानपरस्तथापि निशि अशशू-

तजागरणं लक्ष्म्यादिपूजनं च प्रधानम् । नारिकेलपिटकभोजना-

दिनारिकेलोदकपानं चाहम् । तथा च येषां तत्पानेऽधिकारस्तैरेवे-

दृशं व्रतं कार्यं नान्यैः । अत एव ‘उद्यानिका शिवपत्रिका’ इति श्लोके

जागरव्रतं विहितमतिपिद्धत्वादिकल्प इत्युक्तम् । स च विकल्पो

व्यवस्थित एवेत्यभिप्रेत्य ग्रन्थे नारिकेलोदकपानस्मरणं नोद्धि-

ग्वितम् । अस्यां च पौर्णिमास्यां दीपदानारम्भः ।

“लक्षं तदर्धमयुतं सहस्रं शतमेव वा ।

घृतंन दीपयेद्दीपास्त्रिलतैलेन वा पुनः ॥”

इति वाक्यात् । ० पूर्वाह्णेति । ‘शेषपर्वणि कार्यं विकृतित्वात्’

इति पाठा नारायणवृत्तिसम्मतः । आश्वयुजीकर्मणाऽऽग्रघणस्य

ॐ 'धारणाद्ययणं नाम पञ्चमि स्थानादुत्पन्नं ।'

इति ध्यानकोशः । तस्यापि ॐ धारणायां कार्यामिति
प्रागुक्तम् । अथ धारिभिरिष्टा विधाभिस्तत्र यत्तत्र यत्ने-
भ्यो धारिभिरिष्टा यत्नेन यत्तत्र धारिभ्यः इति श्रुत्या दशो
पुण्यमात्रायां कर्मस्वनैकद्वयविधमाहर्षोद्व्याः परं पीणि-
माहोद्व्याः धारमन्त्रानि हेमाद्र्यादयः ।

'द्वर्षोद्व्याः परमूलमाद्ययणकं धारपीणिमाहोद्व्या च तत् ।'

इति ध्यानकोशः । तच्च धारणां श्रेया । धारणाद्ययणं
धारणाद्ययणं धारणाकाद्ययणं चेति । एषां काण्ड श्रुती—

अमानाङ्गमवनायासमभ्यसनात् । अन्ये तु एव मन्त्रमन्त्रकर्मणा-
पेनोपयोगे वैगुण्यापनराद्ययणस्य कालान्तराभ्यसनं तद-
ङ्गीकारस्यानुचितत्वात् यदातदा शुरुपसे देवनाथ वा तदकापयि-
त्याहुः । तत् इति कागानुयायानहयमव । ॐ धारदीति । केच-
न ध्यानादिमतां सद्विधानायां देवनाथनामस्यैवाद्ययणं मान्य-
द्वयर्थः । धारदीति अत्रैव पुनर्कारिकताः पीणिमाहोद्व्यामध्याना-
दयावा वा शुरुपसेवन्ता वा न मान्ये । ॐ धारणाद्ययणं चेति । अथ
राहमन्त्री तादृश एव पूजाहमन्त्रा तु तादृश एव अथर्ववेदात्तु क-
र्मपर्याप्तवर्षाकां नम्रयाम इति स्फुटमष्टं । इदानीं ध्यानादिमदा-
द्यस्यापनानायासवलावनभिज्ञानां च कालमाह ॐ लक्ष्येति ।
तन्नु विदुष्यन्तवदाद्ययणस्य आवश्यकतायाक् सम्प्री पकुपुनान्ते
तदुत्तरमन्त्री च प्रकृतिपूर्वम् कृता न स्यात् । 'प्राग्मन्त्राच्च म-
ध्यानादया मध्ययनं तपेष्टा एतथा यत्तत्र यदि पीणिमायां इत्यादय-
वा इष्टा अथ पीणिमायेन' इति श्रुतिवरीयान् । यदि च पीणिमा-
दयामेवाद्ययणं क्रियते तदा एतच्छ्रुतिवक्तानुपूर्वमाद्ययणं ततः म-
ध्यस्काया प्रकृतिरिति केचित् । यदि तु एतद्वर्षाणिमायायां म-
मानतन्त्रं कुरुते 'अपि वा पीणिमाये अमावास्या वा इतिवि अनु-

‘गृहमेधीं व्रीहिपत्राभ्यां * शरद्व * सन्तपोर्यजेत इया-
माकैर्नीवारैर्वै * रारवापत्कालं तान्येन पुराणैर्वा’ इति ।
आपस्तम्बाऽपि—‘वर्षासु इयामाकैर्यजेत शरदि व्रीहि-
भिर्वै सन्ते यवैर् * र्यधर्तु वेणुयवैः’ इति । तत्रापि इयामाका-
वर्तयेत् देवतानां स्वस्वनामपरिहाणाय” इति श्रुतेः, तदाग्रयणह-
विःपु माकृतहविरुत्तरकालत्वमेव पशुपुरोडाशकर[वद?]प्रसङ्गित्वात् ।
माकृतस्यैव तन्त्रस्य भावादिति देवयाजिकादपः । वस्तुतस्तु
यदि ‘वपया प्रचर्य पुरोडाशमनु निवर्तयेत्’ ‘जपमनु प्रावर्षेत्’ इतिवत्
‘पौर्णमासेन प्रचर्याग्रयणहविषि निर्वपेत् पौर्णमासमनु निर्वपेत्’ इति
वन्वाकर्मप्रवचनीयानुयांगानिपित्ताद्वितीयान्यस्मादपि तदा तत्र पूर्व-
श्रुतिबाधेनोत्तरकालत्वप्रत्ययः । तदेव तु न ‘अनुवर्तयेत्’ इत्येव
श्रुतेः । अयं हानुरूपसर्ग एव सकल्पप्रभृत्या समाप्ति सम्बन्धे ता-
त्पर्यग्राहक एव ‘सूत्रेष्वदृष्टं पदं सूत्रान्तरादनुवर्तनीयम्’ इत्यादिव-
त् । नन्वत्रापि ‘अनु अन्तर्वर्तनीयम्’ इति एव कुतो नार्थः ? आदौ-
मध्ये चानुवृत्तिदर्शनात् । अत एव श्रुतिहृदयज्ञेन सूत्रे तत्तत्स-
मानतन्त्रा वा दर्शपूर्णमासाभ्यामिति तन्त्रपदमेवोक्तम् । यानि
प्रकृतिमाधारणान्यनानि विहरणादीनि तान्येवात्रापीयेतावदेव ।
तस्मादुक्तविरोधादाग्रयणोत्तरत्वं प्रकृतेर्यथायथं भवति इति कौ-
स्तुभकारादयः । * शरत् आश्विनकार्तिकौ, * वसन्तः चैत्रवै-
शाख्यौ, * वर्षा श्रावणभाद्रपदौ । नन्वत्र ‘मीनमेषयोः’ इति न्यायेन
मासादन्तरमापि ग्रहीतुं शक्यम् । शास्त्रान्तरे विशेषरूपेण तत्तन्मासग्र-
हणान् । * यधर्तु वेणुयवैरिति । कात्यायनेन तु वैणवोग्रीष्म इति
वेणुयवाग्रयणे ग्रीष्म एवोक्तः । एषां चाग्रयणानां प्रकृतावुपयो-
गः । व्रीहिभिर्ग्रीष्मा व्रीहिभिरेव यजेत यवैर्भ्यो यवैरिष्ट्वा यवैरेव
यजेत व्रीहिभ्यः’ इति श्रुतेः । दर्शपूर्णमासयोरेककर्मत्वेन द्रव्यैवय-
नियमान् । परिशिष्टेऽपि—

समपापानिभ्यम् । इतरं तु भनादिनायेनिभ्यम् । यथाययणं
 च कार्यामिनि इमान्भुजापुनःस्थानं शुभे र्वादिभ्यश्च-
 तास्यपदानामेव मन्त्राणांमासानां च । आदिनायेभ्यम् य-
 थाययणस्यापानिभ्यम् । 'अपि वा कियं यवम्' इति
 शुभम् । यथा र्वाद्याययणं न समाननन्त्रता । 'इयामा-
 कैः' (१) यत्नरं कुर्वीत्याययणम् । यदि वा लदपि समा-
 ननन्त्रम्' इत्यादिनायायणपुनः परिभ्रमयतां शुभं न-
 मिथम् ।

इदं च पर्वीभावे शुक्लपक्षे देवनक्षत्रे कृत्तिकादिवि-
 द्यान्वान्त कार्यामिनि इभ्यश्चैवार्थे उक्तम् । यथाययणं
 केडावकवादिना जपेन शुभम् । परिच्छेदः -

'इयामाकैर्वादिनायेव पर्वीभावाभ्यकास्त' ।

"इयामाकैर्वादिनायेव पर्वीभावाभ्यकास्तः ।

भास्वपु पुन्यनेः तद्वत् न स्यादययणायः ॥" इति ।

इयामाकानामाहत्या गौतमकास्तः र्वादिनायाययन्या यवाना
 माइयामाकेभ्य इययः । भनादयो मायाभ्यन्तं कृत्वा गौतमकास्त
 अनुष्ठानमाययो तु नवकुर्वेति विशेषः । ॐ भानिभ्यमिनि । अनु-
 पदयेननु इति 'इयामाकेभ्यः यत्नरम्' इत्यादिना । यत्नरः इयामा
 कनृजमुपैः अमन्त्रम् अमिनिधानं छेदनादिभंकारं कृत्वा र्वादिनायाय-
 नायं र्वादिभ्यश्च मेधनम् । ॐ समाननन्त्रता । यथाययणायः
 समानंदवताकस्यान्तं कृत्वायेवयाय । एवं यथाययनिनः जाया-
 म्नी यथाययनिनो लौकिकानो वा शुक्लपक्षेन इमान्भुजापुनश्चोता-
 ययनेनैव नवाययनाभ्यकारान् ।

(१) इयामाकण्येभ्यश्च इयामाकपुनैः यत्नरं कृत्वा शुभादुत्तरत
 आसीत् तत्र शुभं निधानं तावती च इयामाकाययणादिर्वादिना शुनि-
 द्याययणः ।

प्राग्रयणं युज्यतेऽवश्यं न ह्यग्राग्रयणात्पयः ॥

त्रिकाण्डशतानांऽप्येवम् । यदा त्वेतदाश्विनपौर्णमा-
स्यां क्रियते तदैककालत्वादाऽश्वयुजीकर्मणोऽस्य च स-
मानतन्त्रता भवति । तदेतद्वक्तिकृता—‘एकवर्हिरिधमा-

*आश्वयुजीकर्मणोऽस्येति । जीर्णतण्डुलचरुणाऽऽश्वयु-
जीकर्मप्रधानहोमं कृत्वा नूतनतण्डुलचरुणाऽऽग्रयणप्रधानहोमः,
द्वयोर्भर्वोरैकस्विष्टकृदादिराश्वयुजीव्रीह्याग्रयणयोस्तन्त्रेण प्रयोगः ।
आश्वयुजीव्रीह्याग्रयणइत्याकाग्रयणानां च तन्त्रेण प्रयोगो गृह्या-
प्रमाणराक्षसगन्तव्यः । इदं चात्र बोध्यम्—आवर्तनात्पाक् सन्धौ
प्रकृतिविकृतिप्रयोगप्राप्तौ पर्वणि आश्वयुजीकर्मग्रयणपर्वणस्थाली-
पाकाः समानतन्त्रा एव ।

“पाकयज्ञान्समासाद्य एकाज्यानेकवर्हिषः ।

एकस्विष्टकृतः कुर्यान्नानापि सति देवते ॥”

इति तन्त्रमुच्यते । तदपवादनेन तु पर्वणि पूर्वेषुरेव सतन्त्रमा-
ग्रयणाश्वयुजीकर्म परेषुः सन्धिर्माति प्रकृतिः तस्याः प्रतिपद्यपि
मुकरन्वादिति । आग्रयणं च नवान्नं क्रीत्वाऽपि भवति ।
अन्यथा—

“स भेदकृत्वाऽऽग्रयणं नवमश्नाति मोहितः ।

देवेभ्यः कल्पितं भागं भक्षयित्वाऽऽर्तिमाप्नुयात् ॥”

इति दोषम्परणात् । आग्रयणदिने पददेवत्यं श्राद्धमपि हेमाद्रौ—

“श्यामाकैरिभुभिश्च पितॄणां सर्वकामिकम् ।

कुर्यादाग्रयणं यस्तु स शीघ्रं सिद्धिमाप्नुयात् ॥

नवधान्यं समापाते गृही श्राद्धं समाचरेत् ।

नवान्नस्यैव देवा द्वौ कामकार्त्तौ सदैव हि ॥”

इत्युक्तं । अन्धेऽपि—

‘व्रीहिपाके च कर्तव्यं यवपाके च पार्थिव ।’

६८६ सटीकनिर्णयसिन्धुविर्लीप्यपरिकल्पे

३१ - इति सूत्रे स्पष्टमुक्तम् । तस्याऽभिकरणे प्राप्यधिल-
मुक्तं स्मृत्यन्वयिकायां कात्यायनेन -

‘निर्यायज्ञात्वात् नैव नैवदेवद्वयस्य च ।

अनिष्टा नवपञ्चन नवाक्षयाशाने तथा ॥

अत्र जने पालनाक्षय्यं चक्रेहवानरा भवेत् ॥’

कारिकायां

‘अकृताद्यप्यणोऽर्थावाक्षवाजं यदि वै नरः ।

नैववानराय कर्तव्यश्चरः पुण्यहृतिस्तु वा ॥’ इति ।

कारिषधाने तु

(१)सामिन्द्ररायासन्त्रं च वर्षे वर्षे जनेऽक्षयम् ।

आद्यपणं यदा भूमे तदा सेतुर्णोमानि तत् ॥’

इत्युक्तम् । एतच्चायादि मलमास्ये कारिषमन्त्रा नैति या-
मुक्तम् । अन्योऽप्याह तारुण्यादि विरोधः प्रौढकादौ च
इत्यलं बहुना ।

इति कस्यकाकर नहकृते निर्णयसिन्धो आदिवमभासः ॥

इत्यादि । *अभिकरणा इति । गोणकालेऽर्थाप्यादिः ।

*विरोधः आहिवविरोधः । आहिवान्वादेराद्यप्यन्यथाऽर्थावाकः ।

इत्यादिवमः ।

(१)अथ सन्त्रो यथा— ‘सामिन्द्र राया स्वमिषा रमेमादि न वाजे-
मिः पुहधम्प्रेरमिदुयुमिः । एवं देव्या प्रमन्त्रा वीरशुष्मया गोअमयाऽहवा
आत्मा रमेमादि ॥’ इति । अत्र अ० २ अ० १ । अत्रार्थे— ‘देव-
धमेन त्वं रमेमादि स्वगच्छमाहि । तथा इवा अक्षेन स्वगमेमादि तथा
वाजेमिषेति । रमेमादिः कीदृशीवाजेः ? पुहधम्प्रेः पुहण्या बहुतामाहवा
किः अमिदुयुमिः अमितो दीप्यमानिः । किञ्च देव्या पालमानया प्रमन्त्रा
त्वदीयया प्रहृष्टपुण्या रमेमादि । कीदृशया ? वीरशुष्मया वीर विरोधेन
वाहुणा क्षेपणसमये शुष्म बलं यस्याः सा तथोक्ता (तथा) गोअमया
कलापुष्पो दानार्थममे प्रमुक्तत एव तावो यस्याः सा तथोक्ता (तथा)
अमवाताया तद्विद्वेताया ।’ इति ।

अथ कार्तिकमासः

तुलासंकमे प्रागपरा दश घटिकाः पुण्याः । रात्रौ तु प्रागुक्तम् ।

अथ कार्तिकस्नानम् । तत्र पृथ्वीचन्द्रोदये विष्णुस्मृतिपाद्याः—

‘तुलामकरमेषेषु प्रातःस्नानं विधीयते ।
हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम् ॥’
इति सौरमास उक्तः । प्राच्याश्चैतदेवाद्वियन्ते । दाक्षिणात्यास्तु—

‘आश्विनस्य तु मासस्य यां शुक्लैकादशी भवेत् ।
कार्तिकस्य व्रतानीह तस्यां वै प्रारभेत्सुधीः ॥’
इति पाद्मोक्तेः । भार्गवाचने च—

‘प्रारभ्यैकादशीं शुक्लामाश्विनस्य तु मानवः ।
प्रातःस्नानं प्रकुर्वीत यावत्कार्तिकभास्करः ॥’
इति विष्णुरहस्योक्तेः । हेमाद्रावादित्यपुराणे—
‘पूर्ण आश्वयुजं मासि पौर्णमास्यां समाहितः ।’
इत्युक्त्वा—

‘मासं समग्रं परया च भक्त्या
समाप्यते कार्तिकपौर्णमास्याम् ।’
इत्यन्तेऽभिधानाच्च आश्विनशुक्लैकादश्यां पौर्णमास्यां वाऽऽरभ्य कार्तिकशुक्लैकादश्यां पौर्णमास्यां वा समापयेदित्याहुः । मदनपारिजाते विष्णुः—

‘कार्तिकं सकलं मासं नित्यस्नायी जितोन्द्रियः ।

कार्तिकव्रतानामाश्विनशुक्लैकादश्यापारम्भोक्तेः । तानि दर्शयति— कार्तिकमित्यादिना ।

ॐ जगन्महविद्यभुक् शान्तः सर्वपापैः प्रमुक्तयते ॥
अथ देशविशेषः पादो कार्तिकी पञ्चमः—

‘कुरुक्षेत्रे कार्तिगुणा गङ्गाधामनि तत्प्रथमः ।
ततोऽधिकः पुष्करे श्याद्वारवर्गा च भागीव ॥
पुण्या पूर्वेभ्य समेते धुनयो मथुराऽधिका ।
दुर्लभः कार्तिकी त्रिषा मथुरायां नृणांमह ॥
पञ्चाशितः स्वर्गं ह्ये भवेत्तुः संवत्सराणि ॥’ इति ।
इदं च स्नानं कार्तिगुणैश्च नदुपपत्तिप्रदात्मकम् ।

‘शानं समाप्तपञ्चमं वा कुरु पुष्करेण कुरुम् ।
तत्कार्तिके पञ्चमं स्वकृत्स्नानेन लभ्यते ॥
कार्तिकेऽचिन्दुतीर्थे वा ब्रह्मचर्यपरायणः ।
स्नानपञ्चमुदितं भानी भानुजायाश्च साः कुतः ॥’
इत्यादिकाऽऽश्वपटोक्तः । भानुजा पथः ।
इदं च शानःस्नानं संख्यां च कुरुवा कार्तिनः । तेन विने
तरकषीमधिकारादिति परिमाणः । यथापि शानःसंख्या
याः सूर्योदये समाप्तिः, तथापि वचनबलात् कार्तिनोदित
होमपटोक्तप्राति । स्नानमन्त्रश्च तत्रैव—

‘कार्तिकेऽहं कारिष्यामि शानःस्नानं जनार्दन ।
प्राप्त्यर्थं तव देवेश दासोऽहं मया मह ॥’

ॐ जपशान्ति । जपमहद्वनामन्त्रश्च गावश्वा वा । सङ्पूर्ण-
स्नानाशक्तौ ब्राह्म कार्तिकाधिकारः—

‘एकादश्यादिषु तथा तत्र पञ्चसु रात्रिषु ।
दिने दिने च स्नातव्यं शीतलासु नदीषु च ॥
वर्जयित्वा तथा हिमा पानमस्तजयेत् च ॥’ इति ।
ॐ चिन्दुतीर्थे चिन्दुमाधवतीर्थे ।

(१) यथा ‘अमुदिते श्रुतोति’ इति उपपत्त्यर्थं होमं प्राप्नोति तद्वत् ।

इमं मन्त्रं समुच्चार्य मीनी स्नायाद्वनी नरः ॥' इति ।
अथ मन्त्रोऽपि तत्रैव-

मार्तनः कार्तिके मासि स्नातस्य विधिवन्मम ।
गृहाणाद्यं मया दत्तं दनुजेन्द्रनिपूदन ॥
कनिष्ठनैमिस्तिके कृष्ण कार्तिके पापनाशने ।
गृहाणाद्यं मया दत्तं राधया सहितो हरे ॥
इमो मन्त्री समुच्चार्य योऽद्य मया प्रयच्छति ।
सुवर्णरत्नपुष्पाभ्युपूणशङ्खे पुण्यवान् ॥
सुवर्णपूर्णा पृथिवी तेन दत्ता न संशयः ॥' इति ।
एवं संपूर्णस्नानाशक्तौ अथ स्नायात् ।

'वाराणस्यां पञ्चनदे अथ स्नातास्तु कार्तिके ।
अमी ते पुण्यवपुषः पुण्यभाजोऽतिनिर्मलाः ॥'
इति काशीमन्त्रोक्तेः ।

अथ मालाधारणम् । तत्र स्कान्दे द्वारकामाहात्म्ये-
'निवेश केशवे मालां तुलसीकाष्ठसंभवाम् ।
बहते यां नरो भक्त्या तस्य वै नास्ति पातकम् ॥
न जज्ञात्तुलसीमालां धात्रीमालां विशेषतः ।
महापातकसंहर्त्री धर्मकामाधिदायिनीम् ॥'

विष्णुधर्म-

'स्पृशन् यानि लोमानि धात्रीमाला कलौ नृणाम् ।
तावद्वर्षसहस्राणि वैकुण्ठे वसतिर्भवेत् ॥
मालायुग्मं तु यां नित्यं धात्रीतुलसिसंभवम् ।
बहते कण्ठदेशे तु कल्पकोटिर्दिवं वसेत् ॥

कनिष्ठनैमिस्तिके इति स्नानं नैमिस्तिके इति वा पाठः ।
कार्तिकस्नानं च प्रातःस्नानसन्ध्यावन्दनादि कृत्वा कार्यं तेन
विनैवकपीनधिकारात् । न च प्रातःसन्ध्यायाः सूर्योदयानन्तरं

६०० मदीकनिर्णयमिश्रुविर्नीयपरिच्छेदे-

तुलसीकाष्ठमंभूते घाले कृष्णजनप्रिये ।

विभक्तिं श्वाभहं कण्ठं कुरु मां कृष्णवद्विभक्तम् ॥

एवं संप्राप्य विधिवन्माला कृष्णगलेऽर्पिताम् ।

भार्येऽकार्तिके यो वै स गच्छेद्वैष्णवं पदम् ॥' इति ।

ॐ भद्र मूलं चिन्त्यम् । तथा कार्त्तिकमाह -

'कार्तिके मासि मे यात्रा यैः कृता भक्तितत्परैः ।

विन्दुर्नाधिकतस्मान्नैस्तेषां मुक्तिर्न दूरातः ॥'

भागवतार्चनदीपिकायां श्रीमद्भगवत्पुराणे -

'अगस्त्यकुसुमैर्देवं योऽर्चयेच्च जनार्दनम् ।

दर्शनान्नस्य देवर्षेणैव वा नान्येन नरः ॥

विहाय सर्वपुरुषाणि मुनिपुरुषेण केशवम् ।

कार्तिके योऽर्चयेद्भक्त्या वाजं वयस्कलं लभेत् ॥'

इत्यादि कार्तिकमाहात्म्ये -

'मालतीमालया विष्णुः केलिकया चैव पूजितः ।

समाप्यया 'स्नानायपनुदिते भानौ' इत्यनेन विरोध इति वाच्यम् ।

वचनवशादनुदितशेषवदुदयान्तागव सम्प्राप्तमस्योपगमात् । वस्तु-

तस्तु मालःस्नानं कृत्वा मालःसम्प्राप्तः पूर्वमेव कार्तिकस्नानं कावे-

यम् । अनुदिते भानौ विहितस्य तस्य मालःसम्प्राप्तमनुष्ठानानुपप-

त्तेः । तद्वया उदयोत्तरं समाप्यमानत्वात् । होमस्य तु भीतत्वेन

पुनर्कर्मार्थसम्प्राप्तसंकोचकत्वं न तु कार्तिकस्नानस्य, स्नानार्थविशे-

षात् । न च तन्मार्ग्ये कार्यं 'न कर्मणि कर्मोत्थः' इति निषेधात्

सम्प्राप्तस्य करणाभावेऽप्युपपत्तेरिति । तुलसीकरेति मालःस्नाने

त्यनुकल्पः । अथहं स्नानाशक्तौ सकृत्स्नानं कावेयम् । 'वचनदे

सकृत्स्नानेन लभ्यते' इत्युक्तेः । ॐ भद्र मूलं चिन्त्यमिति

संप्रदायानुसारेण वैष्णवैरेव तुलसीकाष्ठपाठा आनीकाष्ठपाठा च

आर्या न सर्वैरित्यत्र तात्पर्यम् ।

समाः सहस्रं सुधीतो भवेत्तु मधुसूदनः ॥

पृथ्वीचन्द्रोदये पाद्यं—

‘कार्तिके नाञ्जितो वैस्तु कमलैः कमलेक्षणः ।
जन्मकोटिषु विप्रेन्द्र न तेषां कमला गृहे ॥’

तथा—

‘कार्तिके केशवे पूजा येषां नाम्ना सुतैः कृता ।
ते निर्भर्त्स्य रवेः पुत्रं वसन्ति त्रिदिवे सदा ॥
तुलसीदललक्षणे कार्तिके योऽर्चयेद्भरिम् ।
पत्रे पञ्च मुनिश्रेष्ठ मीत्तिकं लभते फलम् ॥’

तथा स्कान्दे कार्तिकमाहात्म्ये—

‘धार्त्रीच्छाये तु यः कुर्यात्पिण्डदानं महामुने ।
मुक्तिं प्रयान्ति पितरः प्रसादान्माधवस्य तु ॥
धार्त्रीफलविलिप्ताङ्गो धार्त्रीफलविभूषितः ।
धार्त्रीफलकृताहारो नरो नारायणो भवेत् ॥
धार्त्रीच्छायां समाश्रित्य योऽर्चयेच्चक्रधारिणम् ।
पुण्ये पुण्येऽहमेवमेव फलं प्राप्नोति मानवः ॥’

तथा स्कान्दे—

‘कार्तिके मासि विप्रेन्द्र धार्त्रीवृक्षोपशोभिते ।
बने दामोदरं विष्णुं चित्रान्नैस्तोषयेद्विभुम् ॥’

“श्रुतयो विभिन्नाः स्मृतयो विभिन्ना

नानाकृपाणां च मतं विभिन्नम् ।

धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां

महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥”

इति माधवोक्तैः । समूलत्वेत्यादिग्रन्थस्तु केनचिदुत्तानेन
प्रसिद्धो न तु प्राचीनपुस्तके दृश्यते । धार्त्रीफलकृताहारः
जीर्णधार्त्रीफलविषयः, चातुर्मास्ये नूतनस्य वर्जितत्वात् ।